

Karl Marks

KAPITAL

III

PROSVETA

Naslov originala
KARL MARX
DAS KAPITAL
Kritik der politischen Oekonomie

Prevod
MOŠA PIJADE

BEOGRAD 1978

Karl Marks

KAPITAL

Treći tom

PROSVETA

P r e d g o v o r

Najzad sam dočekaao da predam javnosti ovu, treću knjigu glavnog Marxovog rada, završetak teoretskog -dêla. Pri izdavanju druge knjige, 1885, mislio sam da će treća knjiga pričiniti samo tehničke teškoće, naravno sa izuzetkom nekih vrlo važnih odeljaka. Tako je doista i bilo; ali tada nisam ni slutio o teškoćama koje će mi prirediti baš ti najvažniji odeljci celine, kao ni o drugim smetnjama, koje su mnogo odužile pripremanje knjige.

Na prvom mestu i najviše smetala mi je stalna slabost očiju, koja mi je kroz niz godina svela radno vreme za pisanje na minimum, a i sada mi samo izuzetno dopušta da uzmem pero u ruku pri veštačkoj svetlosti. Uz to su došli i drugi poslovi koje nisam mogao odbiti: nova izdanja i prevodi ranijih Marxovih i mojih radova, dakle revizije, predgovori, dopune, koji su često bili nemogući bez novih studija itd. Pre svega, englesko izdanje prve knjige, za čiji sam tekst u poslednjoj instanci ja odgovoran i koje mi je zbog toga oduzelo mnogo vremena. Ko je bar donekle pratio kolosalni porast međunarodne socijalističke literature za poslednjih deset godina, a naročito broj prevoda ranijih Marxovih i mojih radova, daće mi za pravo ako se smatram srećnim što je vrlo ograničen broj jezika na kojima sam mogao biti koristan prevodiocu i time obavezan da ne odbijem pregled njegovog rada. Međutim, porast literature bio je samo simptom odgovarajućeg porasta međunarodnog radničkog pokreta. A taj porast mi je nametnuo nove dužnosti. Od prvog dana naše javne delatnosti pao je na Marxa i mene dobar deo rada na posredovanju između nacionalnih pokreta socijalista i radnika u raznim zemljama; taj je rad rastao srazmerno jačanju celokupnog pokreta. Ali, dok je do svoje smrti Marx i u tome preuzimao na sebe glavni teret, pao je otada na mene samoga sav rad, koji je bivao sve veći. Sada je, međutim, neposredno opštenje među pojedinim nacionalnim radničkim partijama postalo pravilo i biva to, srećom, svakim danom sve više; pa ipak se moja pomoć traži mnogo češće nego što mi je to drago u interesu mog teoretskog rada. Ali za onoga koji je kao ja u tome pokretu bio aktivan preko pedeset godina, radovi koje pokret nalaže jesu neodložna dužnost koja se smesta mora ispuniti. Kao u šesnaestom veku, tako i u burnoj današnjici čistih teoretičara u oblasti javnih interesa ima još samo na strani reakcije, i baš zbog toga ta gospoda nisu čak ni pravi teoretičari, već prosti apologeti te reakcije.

Okolnost što stanujem u Londonu donosi sa sobom to da se ovaj partijski saobraćaj vrši preko zime najviše putem pisama, a leti većinom lično. A iz toga, kao i iz potrebe da pratim tok pokreta u sve većem broju zemalja i u organima štampe, čiji se broj stalno povećavao, nastala je za mene nemogućnost da radove koji ne trpe prekide svršavam u neko drugo vreme osim preko zime, a naročito u prva tri meseca godine. A kad čovek ima za sobom svojih sedamdeset godina, onda Meynertova asocijaciona moždana vlakna rade sa izvesnom fatalnom sporošću; prekide u teškim teoretskim poslovima čovek ne savlađuje više onako brzo i lako kao ranije. Otuda se dešavalo da sam rad jedne zime, ukoliko nije bio potpuno doveden do kraja, sledeće zime većinom morao iznova počinjati, a to je naročito bilo sa najtežim, petim odeljkom.

Kao što će čitalac videti iz sledećih podataka, posao redigovanja bio je bitno drukčiji nego kod druge knjige. Za treću knjigu postojala je samo jedna, i to krajnje manjkava prva skica. Po pravilu su počeci svakog pojedinog odeljka bili prilično brižljivo izrađeni, većinom čak i stilski doterani. Ali, što se dalje išlo, obrada je bivala sve više tek nabačena i manjkava, sve više je sadržavala ekskurzije o sporednim stvarima koje su iskrsavale u toku proučavanja i kojima se kasnijim rasporedom imalo odrediti konačno mesto, sve duži i zamršeniji postajali su periodi u kojima su se izražavale misli zapisane in statu nascendi^{1*}. Na više mesta i rukopis i izlaganje suviše jasno odaju nastupanje i postepeno napredovanje jednog od onih napada bolesti koji su dolazili od prekomernog rada, koji su piscu isprva sve više i više otežavali samostalan rad, dok ga naposletku nisu privremeno i sasvim onemogućili. A nije ni čudo. Između 1863. i 1867. Marx je ne samo izradio u nacrtu obe poslednje knjige *Kapitala* i spremio rukopis prve knjige za štampu, nego je izvršio i džinovski rad vezan za osnivanje i širenje Međunarodnog udruženja radnika. Zato su se već 1864. i 1865. pokazali prvi znaci onih poremećaja zdravlja koji su krivi što Marx nije dovršio drugu i treću knjigu svojom rukom.

Moj je rad počeo time što sam, da bih dobio čitljiv prepis, izdiktirao ceo rukopis sa originala, koji sam i ja često samo s naporom mogao dešifrovati, a već samo to je odnelo prilično vremena. Tek tada je mogla početi prava redakcija. Ovu sam ograničio samo na najnužnije, a zadržao sam karakter prve skice gde god je to dopuštala jasnoća i koliko god je to bilo moguće. Nisam brisao čak ni pojedina ponavljanja tamo gde ona, kako je to obično kod Marxa, prilaze predmetu uvek s druge strane, ili su bar drukčije izražena. Tamo gde moje izmene ili dodaci nisu samo redakcijske prirode, ili gde sam materijal koji je pružio Marx morao stvarno da preradim u sopstvene zaključke, mada držane koliko se više moglo u Marxovom duhu, celo je mesto stavljeno u uglaste zagrade^{2*} i označeno mojim

^{1*} u nastajanju — ^{2*} u ovom izdanju u vitičaste (velike) zagrade {}

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.

Kapitel I bis XXVIII

Herausgegeben von **Friedrich Engels.**

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1894.

inicijalima. Kod mojih napomena ispod teksta tu i tamo nema zagrada; ali gde ispod njih stoje moji inicijali, ja sam odgovoran za celu napomenu.

Kao što je za prvu skicu po sebi razumljivo, u rukopisu se nalaze mnoga ukazivanja na tačke koje je trebalo kasnije razraditi, a da to obećanje nije održano u svima slučajevima. Ja sam ih ostavio jer pokazuju piščeve namere u pogledu buduće razrade.

A sad na pojedinosti.

Za prvi odeljak bio je glavni rukopis upotrebljiv samo u krajnje ograničenoj meri. Odmah na početku unosi se čitavo matematičko izračunavanje odnosa između stope viška vrednosti i stope profita (što čini našu treću glavu), dok se predmet, koji smo mi razvili u prvoj glavi, obrađuje tek kasnije i uzgred. Tu su mi pomogla dva početka prerade, svaki od 8 strana u foliju; ali ni oni nisu izrađeni potpuno povezano. Iz njih je sastavljena sadašnja prva glava. Glava II je iz glavnog rukopisa. Za glavu III našao se ceo niz nepotpunih matematičkih obrada, ali i čitava jedna gotovo završena sveska iz sedamdesetih godina, koja je prikazivala odnos stope viška vrednosti i stope profita u jednačinama. Moj prijatelj Samuel Moore, koji je dao i najveći deo prevoda prve knjige na engleski, preuzeo je na sebe da za mene obradi tu svesku, za šta je kao stari kembrički matematičar bio daleko sposobniji od mene. Onda sam iz njegovog rezimea, uz mestimičnu upotrebu glavnog rukopisa, izradio glavu III. — Od glave IV našao se samo naslov. Ali pošto je predmet koji se tu tretira — dejstvo obrta na profitnu stopu — od presudne važnosti, ja sam ga sam izradio, zbog čega je cela glava u tekstu i stavljena u zagrade. Pri tome se pokazalo da se formula glave III za profitnu stopu zaista mora modificirati da bi dobila opštu važnost. Od glave V dalje glavni rukopis je jedini izvor za ostatak odeljka, mada su i ovde bila potrebna mnoga premeštanja i dopune.

Za sledeća tri odeljka mogao sam se, izuzev stilske redakcije, držati skoro do kraja originalnog rukopisa. Neka mesta, koja su se većinom odnosila na dejstvo obrta, trebalo je preraditi u skladu sa glavom IV, koju sam ja umetnuo. Ta su mesta takođe obeležena i zagradama i mojim inicijalima.

Najveću teškoću pričinio je odeljak peti, u kome se i inače radi o najzamršenijem predmetu cele knjige. A baš je tu Marx bio u toku razrađivanja iznenađen jednim od pomenutih teških napada bolesti. Tu, dakle, nije bilo neke gotove skice, čak ni šeme čije bi se konture imale popuniti, već samo začetak obrade, koji često prelazi u nesređenu gomilu beležaka, napomena i materijala u formi izvoda. Pokušao sam isprva da ovaj odeljak doradim popunjavanjem praznina i obradom samo naznačenih odlomaka, kao što mi je to donekle pošlo za rukom sa prvim odeljkom, tako da bar približno pruži sve ono što je pisac nameravao da pruži. Pokušao sam to najmanje triput, ali nijednom nisam uspeo, i u vremenu koje sam na ovo izgubio

leži jedan od glavnih uzroka zakašnjenja. Naposljetku sam uvideo da tim putem ne ide. Morao bih preći čitavu ogromnu literaturu iz ove oblasti, a na kraju bih napravio nešto što ipak ne bi bilo Marxova knjiga. Nije mi ostalo ništa drugo nego da stvar u izvesnom pogledu prelomim preko kolena, da se što više mogu ograničim na sređivanje onoga što je postojalo i da izvršim samo najneophodnije dopune. Tako sam u proleće 1893. bio gotov s glavnim radom za ovaj odeljak.

Od pojedinih glava bile su glave XXI - XXIV uglavnom izrađene. Glave XXV i XXVI zahtevale su pregled dokaznog materijala i umetanje materijala koji se nalazio na drugim mestima. Glave XXVII i XXIX mogao sam da dam gotovo potpuno po rukopisu, a glava XXVIII morala je mestimično biti drukčije grupisana. No s glavom XXX počela je stvarna teškoća. Počinjući odavde, valjalo je dovesti u pravi red ne samo dokazni materijal nego i tok misli, koji je svaki čas bio prekidan umecima, odstupanjima itd., a onda bio nastavljan na drugom mestu, često sasvim uzgredno. Tako je XXX glava sastavljena premeštanjem i izostavljanjem stavova koji su upotrebljeni na drugom mestu. Glava XXXI bila je opet izrađena u boljoj povezanosti. Ali sad u rukopisu dolazi jedan dugačak odeljak s naslovom »Konfuzija«, sastavljen od samih izvoda iz parlamentarnih izveštaja o krizama od 1848. i 1857, gde su prikupljeni i mestimice propraćeni kratkim humorističkim glosama iskazi dvadeset i trojice poslovnih ljudi i ekonomskih pisaca, naročito o novcu i kapitalu, odlivu zlata, preteranoj špekulaciji itd. Tu su, bilo od strane onih koji su pitali bilo od strane onih koji su odgovarali, zastupljena otprilike sva tada poznata shvatanja o odnosu novca i kapitala, i Marx je hteo da kritički i satirički obradi »konfuziju« koja se tu ispoljavala o tome šta je na novčanom tržištu novac, a šta kapital. Posle mnogih pokušaja uverio sam se da je tu glavu nemoguće konstruisati; što se tiče materijala, naročito onog s Marxovim glosama, upotrebio sam ga tamo gde se mogla naći veza.

Za ovim dolazi u priličnom redu ono što sam smestio u glavu XXXII, ali odmah iza toga nova gomila izvoda iz parlamentarnih izveštaja o svima mogućim predmetima dodirivanim u ovom odeljku, pomešano sa dužim ili kraćim primedbama autora. Pri kraju se izvodi i glose sve više usredsređuju na kretanje novčanih metala i meničnog kursa, a na kraju se završavaju svakojakim naknadnim dodacima. Nasuprot tome, glava XXXVI »Pre kapitalizma« bila je potpuno izrađena.

Iz svega tog materijala, počev od »Konfuzije«, i ukoliko nije već na ranijim mestima bio smešten, sklopio sam glave XXXIII do XXXV. Razume se da ovo nisam mogao učiniti a da ne pravim česte svoje umetke radi povezivanja. Ukoliko ovi umeci nisu samo formalne prirode, označio sam ih izričito kao svoje. Na ovaj način sam najzad uspeo da u tekst unesem sve autorove misli koje su u bilo kakvoj vezi sa stvari; nije otpalo ništa, osim mali deo izvoda u kome se ili samo

ponavljalo ono što je na drugom mestu bilo već dato, ili se ticalo stvari u koje se u rukopisu nije bliže ulazilo.

Odeljak o zemljišnoj renti bio je mnogo potpunije izrađen, iako nimalo sreden, kao što se vidi već iz toga što Marx nalazi za potrebno da u glavi XLIII (u rukopisu je to poslednji odlomak odeljka o renti) rekapitulira ukratko plan čitavog odeljka. Ovo je za izdanje bilo utoliko poželjnije što rukopis počinje glavom XXXVII, iza koje slede glave XLV - XLVII, a tek iza ovih glave XXXVIII - XLIV. Najviše posla zadavale su tabele kod diferencijalne rente II i otkriće da u glavi XLIII nije uopšte bio ispitan treći slučaj ove vrste rente, koji tu treba da bude raspravljen.

Za taj odeljak o zemljišnoj renti preduzeo je Marx sedamdesetih godina sasvim nove specijalne studije. On je godinama na jeziku originala proučavao statističke popise i druge publikacije o zemljišnom posedu, koje su posle »reformе« od 1861. u Rusiji postale neizbežne i koje su mu ruski prijatelji stavili na raspolaganje u najpoželjnijoj potpunosti, pravio iz njih izvođe i nameravao da ih iskoristi pri novoj obradi toga odeljka. S obzirom na raznolikost oblika kako zemljišnog poseda tako i eksploatacije poljoprivrednih proizvođača u Rusiji, imala je Rusija da igra u odeljku o zemljišnoj renti istu ulogu koju Engleska igra u industrijskom najamnom radu u I knjizi. Na žalost, taj plan mu nije bilo moguće ostvariti.

Naposletku, sedmi odeljak bio je potpuno napisan, ali samo kao prva skica čije je beskonačno zamršene periode trebalo prvo raščlaniti da bi se mogli štampati. Od poslednje glave postoji samo početak. Tu su tri velike klase razvijenog kapitalističkog društva — zemljovlasnici, kapitalisti, najamni radnici — koje odgovaraju trima velikim oblicima dohotka: zemljišnoj renti, profitu, najamnini, i klasna borba koja je njihovim postojanjem nužno data, imale da budu objašnjene kao stvarni proizvod kapitalističkog perioda. Ovakva zaključna uopštavanja Marx je imao običaj da ostavi za konačnu redakciju pred samo štampanje, pri čemu su mu onda najnoviji istorijski događaji s redovnošću koja nikad nije prevarila pružali u najpoželjnijoj aktuelnosti dokaze za njegova teoretska izlaganja.

Citata i dokaznog materijala ima, kao što je to već i u II knjizi, znatno manje nego u I knjizi. U citatima iz I knjige navode se brojevi strana po 2. i 3. izdanju. Gde se u rukopisu upućuje na teoretske navode ranijih ekonomista, većinom je navedeno samo ime, dok je mesto trebalo da bude dodato kod završne obrade. Ja sam to, naravno, morao tako ostaviti. Od parlamentarnih izveštaja iskorišćena su samo četiri, ali prilično opsežno. To su ovi izveštaji:

1. »Reports from Committees« (Donjeg doma), knj. VIII, »Commercial Distress«, Vol. II, Part I, 1847/48, Minutes of Evidence. — Citira se kao: »Commercial Distress, 1847/48«.

2. »Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848, Evidence printed 1857« (jer su

1848. smatrani vrlo kompromitujućim). — Citira se kao: »Commercial Distress, 1848/57«.

3. Report: Bank Acts, 1857. — Ditto, 1858. — Izveštaji odbora Donjeg doma o dejstvu bankovnih zakona od 1844. i 1845. Sa iskazima svedoka. — Citira se kao B. A. (katkad i B. C.) 1857. odnosno 1858.

Četvrtu knjigu — istoriju teorijâ o višku vrednosti^{1*} — uzeću u rad čim mi to ikako bude moguće.

U predgovoru drugom tomu *Kapitala* imao sam da se raspravim sa gospodom koja su onda bila digla veliku graju, jer su pretenovala na to da su »u Rodbertusu pronašli tajni Marxov izvor i nadmoćnog prethodnika«. Ja sam im pružio priliku da pokažu »šta može da dâ rodbertusovska ekonomija«, pozvao sam ih da dokažu »kako se može i mora obrazovati jednaka prosečna profitna stopa ne samo bez povrede zakona vrednosti, nego baš na njegovoj osnovici«. Ista gospoda, koja su tada iz subjektivnih ili objektivnih razloga, ali po pravilu svakojakih samo ne naučnih, rastrubila dobroga Rodbertusa kao ekonomsku zvezdu prvog reda, ostadoše bez izuzetka dužni odgovora. Nasuprot tome, drugi su ljudi našli da je vredno truda pozabaviti se tim problemom.

U svojoj kritici na II knjigu (»Conrads Jahrbücher«^[1], XI, 5, 1885, str. 452 - 465) zanima se tim pitanjem profesor W. Lexis, mada ne želi da dâ direktno rešenje. On kaže:

»Rešenje te protivrečnosti« (između Ricardo-Marxovog zakona vrednosti i jednake prosečne profitne stope) »nemoguće je ako se različite vrste robe posmatraju *svaka za sebe* i ako njihova vrednost treba da bude jednaka njihovoj razmenskoj vrednosti, a ova jednaka ili srazmerna njihovoj ceni.«

Po Lexisu, ono je moguće samo ako se

»za pojedinačne vrste robe napusti merenje vrednosti prema radu i samo ako se u obzir uzme robna proizvodnja *kao celina*, a njena raspodela uzme kao raspodela među svim klasama kapitalista i radnika... Od celokupnog proizvoda radnička klasa dobija samo izvestan deo...; onaj drugi deo, koji pripada kapitalističkoj klasi, sačinjava u Marxovom smislu višak proizvoda i prema tome i... višak vrednosti. Ovaj celokupni višak vrednosti dele sada članovi kapitalističke klase između sebe, *ne* prema broju radnika koje zapošljavaju, nego srazmerno veličini kapitala koju je svaki od njih uložio, pri čemu kao kapital-vrednost ulazi u račun i zemljište.« Marxove idealne vrednosti, određene jedinicama rada koje su ovaploćene u robama, ne odgovaraju cenama, ali se mogu »smatrati kao polazna tačka pomeranja koje vodi ka stvarnim cenama. Ove poslednje uslovljene su time što kapitali jednake veličine traže jednake dobiti«. Time će neki kapitalisti za svoje robe dobiti cene više od njihovih idealnih vrednosti,

^{1*} Vidi 24, 25. i 26. tom ovog izdanja.

a drugi niže. »A kako se odbici i dodaci na višku vrednosti uzajamno potiru u krugu kapitalističke klase, ukupna veličina viška vrednosti ostaje ista, kao kad bi sve cene bile srazmerne idealnim vrednostima roba.«

Kako se vidi, ovde pitanje nije ni izdaleka rešeno, ali je, mada labavo i plitko, ipak uglavnom pravilno *postavljeno*. A to je doista više no što smemo očekivati od nekoga koji se, kao taj pisac, sa izvesnim ponosom predstavlja kao »vulgarni ekonomist«; to je čak i iznenađujuće kad se uporedi sa onim što su dali drugi vulgarni ekonomisti, a o čemu će kasnije biti reči. Vulgarna ekonomija toga pisca svakako je posebne vrste. On veli da bi se dobit od kapitala svakako *mogla* izvesti na Marxov način, ali nas ništa ne *prisiljava* na to shvatanje. Naprotiv. Vulgarna ekonomija ima svoje, u najmanju ruku prihvatljivije, objašnjenje:

»Kapitalistički prodavci, proizvođač sirovina, fabrikant, veletrgovac, sitni trgovac, prave u svojim poslovima profit time što svaki prodaje skuplje nego što kupuje, dakle što za izvestan procenat podiže cenu koštanja svoje robe. Samo radnik nije u stanju da sprovede takav dodatak vrednosti, on je svojim nepovoljnim položajem prema kapitalisti primoran da svoj rad prodaje po ceni koliko on košta njega samog, naime za nužno izdržavanje... i tako ovi dodaci u cenama zadržavaju prema najamnim radnicima koji istupaju kao kupci svoje puno značenje i izazivaju prenos jednog dela vrednosti celokupne proizvodnje na kapitalističku klasu.«

Međutim, nije potrebno mnogo naprezati mišljenje da bi se uvidelo da ovo »vulgarnoekonomsko« objašnjenje kapitalističkog profita praktično vodi ka istim rezultatima kao i Marxova teorija viška vrednosti; da se radnici po Lexisovom shvatanju nalaze u istom »nepovoljnom položaju« kao kod Marxa; da su oni isto tako prevareni, jer svaki ko nije radnik može da prodaje iznad cene, a samo radnik ne; i da se na osnovici ove teorije može izgraditi u najmanju ruku jedan isto tako prihvatljiv vulgarni socijalizam, kakav je ovde u Engleskoj izgrađen na osnovici Jevons-Mengerove teorije upotrebne vrednosti i granične korisnosti^[2]. Štaviše, ja naslućujem da bi g. George Bernard Shaw, kad bi mu ova teorija profita bila poznata, bio kadar da je dočepa obema rukama da bi dao otkaz Jevonsu i Carlu Mengeru, i na ovoj steni iznova sagradio fabijansku crkvu budućnosti.

Stvarno je, međutim, ova teorija samo parafraziranje Marxove teorije. Odakle se to podmiruju svi dodaci na cene? Iz »celokupnog proizvođa« radnika. I to time što se roba »rade«, ili, kako Marx kaže, radna snaga, mora da prodaje ispod njene cene. Jer, ako je opšta osobina svih roba da se prodaju skuplje od troškova proizvodnje, a samo je rad iz toga izuzet i uvek se mora prodavati samo po troškovima proizvodnje, onda znači da se prodaje ispod cene, koja je pravilo u ovom vulgarnoekonomskom svetu. Ekstraprofit koji usled ovoga

dobija kapitalista, odn. kapitalistička klasa, sastoji se upravo u tome, i može se u poslednjoj instanci jedino na taj način stvoriti što radnik posle reprodukcije naknade za cenu svoga rada mora da proizvede još i proizvod za koji mu ne plaćaju — višak proizvoda, proizvod neplaćenog rada, višak vrednosti. Lexis je čovek veoma oprezan u biranju svojih izraza. On nigde ne kaže direktno da je gornje shvaćanje njegovo; ali ako je njegovo, onda je jasno kao sunce da ovde nemamo posla s nekim od onih običnih vulgarnih ekonomista o kojima on sam kaže da je svaki pojedini u Marxovim očima »u najboljem slučaju samo beznadežna budala«, nego s marksistom koji se prerušio u vulgarnog ekonomistu. Da li je ovo prerušavanje izvršeno svesno ili nesvesno, psihološko je pitanje koje nas ovde ne zanima. Ko bi to hteo prozreti, možda će ispitati i to kako je bilo moguće da je u neko izvesno vreme ovako pametan čovek, kao što je nesumnjivo Lexis, mogao jednom prilikom da brani i takvu budalaštinu kao što je bimetalizam^[3].

Prvi koji je pokušao da stvarno odgovori na pitanje bio je dr *Conrad Schmidt* u svom spisu *Prosečna profitna stopa na osnovi Marxovog zakona vrednosti*, Dietz, Stuttgart 1889. Schmidt se trudi da detalje obrazovanja tržišne cene dovede u saglasnost i sa zakonom vrednosti i sa prosečnom profitnom stopom. Industrijski kapitalista dobija u svom proizvodu, prvo, naknadu za svoj predujmljeni kapital, a drugo, višak proizvoda za koji nije ništa platio. Ali, da bi dobio ovaj višak proizvoda, mora on svoj kapital predujmiti u proizvodnju; tj. on mora primeniti izvesnu količinu opredmećenog rada da bi mogao prisvojiti taj višak vrednosti. Za kapitalistu je, dakle, ovaj njegov predujmljeni kapital ona količina opredmećenog rada koja je društveno potrebna da mu pribavi taj višak proizvoda. Isto to važi za svakog drugog industrijskog kapitalistu. A pošto se proizvodi po zakonu vrednosti razmenjuju jedni za druge srazmerno radu društveno potrebnom za njihovu proizvodnju, i pošto je za kapitalistu rad potreban za stvaranje njegovog viška proizvoda baš prošli rad koji je nagomilan u njegovom kapitalu, to izlazi da se viškovi proizvoda razmenjuju srazmerno kapitalima zahtevanim za njihovu proizvodnju, a ne srazmerno radu koji je u njima stvarno otelovljen. Prema tome, udeo koji dolazi na svaku jedinicu kapitala jednak je sumi svih proizvedenih viškova vrednosti podeljenoj sumom na to primenjenih kapitala. Zato jednaki kapitali odbacuju u jednakim periodima vremena jednake profite, a to se postiže tako što se ovako izračunata cena koštanja viška proizvoda, tj. prosečni profit, dodaje ceni koštanja plaćenog proizvoda, pa se obadva, plaćeni i neplaćeni proizvod, prodaju po toj povišenoj ceni. Uspostavljena je prosečna profitna stopa uprkos tome što se, kako Schmidt misli, prosečne cene pojedinih roba određuju prema zakonu vrednosti.

Konstrukcija je vanredno duhovita, potpuno po Hegelovoj mus- tri, ali ima zajedničko sa većinom Hegelovih konstrukcija to što

nije tačna. Ako zakon vrednosti treba *neposredno* da važi i za prosečne cene, onda se i višak proizvoda i plaćeni proizvod — među kojima u tom pogledu nema razlike — moraju prodavati srazmerno društveno potrebnom radu koji se zahteva za njihovu izradu i koji je u *njih* utrošen. Zakon vrednosti unapred se protivi shvatanju preuzetom iz kapitalističkog načina mišljenja, kao da nagomilani prošli rad, iz koga se kapital sastoji, nije samo izvesna suma gotove vrednosti, nego je, zato što je činilac proizvodnje i obrazovanja profita, i tvorac vrednosti, dakle izvor veće vrednosti nego što je sam ima; zakon vrednosti utvrđuje da ovo svojstvo pripada samo živom radu. Da kapitalisti očekuju jednake profite srazmerno veličini svojih kapitala, dakle da svoj predujam kapitala smatraju kao neku vrstu cene koštanja svoga profita, poznato je. Ali kad Schmidt iskorišćava ovo shvatanje da bi cene koje su izračunate prema prosečnoj profitnoj stopi njegovom pomoću doveo u sklad sa zakonom vrednosti, on ukida sam zakon vrednosti time što mu kao saodlučujući faktor priključuje shvatanje koje tome zakonu totalno protivreči.

Ili nagomilani rad stvara vrednost pored živog rada. Tada zakon vrednosti ne važi.

Ili on ne stvara vrednost. A onda se Schmidtovo dokazivanje ne slaže sa zakonom vrednosti.

Na ovu stranputicu dospeo je Schmidt kad je već bio vrlo blizu rešenja, zato što je mislio da mora ako je ikako moguće naći matematičku formulu kojom bi se mogla dokazati saglasnost prosečne cene svake pojedine robe sa zakonom vrednosti. Ali, ako je on ovde sasvim blizu cilja zalutao, sve ostalo u njegovoj brošuri dokazuje s kolikim je razumevanjem on iz prve dve knjige *Kapitala* izvukao dalje zaključke. Njemu pripada čast da je samostalno našao pravilno objašnjenje za dosad neobjašnjivu tendenciju padanja profitne stope, objašnjenje koje Marx daje u trećem odeljku treće knjige; isto tako i izvođenje trgovinskog profita iz industrijskog viška vrednosti i ceo niz zapažanja o kamati i zemljišnoj renti, čime se anticipiraju stvari koje Marx izlaže u četvrtom i petom odeljku treće knjige.

U jednom kasnijem radu (*«Neue Zeit»*, 1892/93, br. 3. i 4) pokušava Schmidt da pitanje reši drugim putem. Ovaj izlazi na to da prosečnu profitnu stopu uspostavlja konkurencija, prebacujući kapitale iz grana proizvodnje sa profitom ispod proseka u grane proizvodnje sa profitom iznad proseka. Da je konkurencija veliki izjednačilac profita, nije novo. Ali sad Schmidt pokušava da dokaže da je ovo izravnavanje profita identično sa reduciranjem prodajne cene preobilno proizvedenih roba na meru vrednosti koju društvo može da plati za njih po zakonu vrednosti. Zašto ni ovo nije moglo da dovede do cilja, dovoljno se vidi iz Marxovih izlaganja u samoj knjizi.

Posle Schmidta pristupio je problemu *P. Fireman* (*«Conrads Jahrbücher»*, treća serija, III, str. 793). Ne ulazim ovde u njegove primedbe na druge strane Marxovih izlaganja. Te primedbe poči-

vaju na nesporazumu da Marx hoće da dâ definiciju tamo gde izlaže i da se kod Marxa uopšte smeju tražiti gotove i jednom zasvagda važeće definicije. A razume se samo po sebi da su tamo gde se stvari i njihovi uzajamni odnosi ne shvataju kao stalni, već kao promenljivi, i misaoni odrazi njihovi, pojmovi, isto tako podložni promeni i preobražaju; da se ne sabijaju u čahure krutih definicija, nego se izlažu u svom istorijskom odnosno logičnom procesu formiranja. Po tome će valjda biti jasno zbog čega Marx u početku prve knjige, gde polazi od proste robne proizvodnje kao od istorijske pretpostavke, da bi onda dalje sa te baze došao do kapitala — zašto on tu polazi baš od proste robe, a ne od pojmovno i istorijski sekundarnog oblika, od robe koja je već kapitalistički modifikovana, što Fireman, naravno, prosto ne može da uvidi. Ove i druge sporedne stvari koje bi mogle dati povoda za još neke primedbe ostavićemo radije po strani i prelazimo odmah na srž stvari. Dok teorija uči pisca da je višak vrednosti pri datoj stopi viška vrednosti srazmeran broju primenjenih radnih snaga, iskustvo mu pokazuje da je pri datoj prosečnoj profitnoj stopi profit srazmeran veličini celokupnog primenjenog kapitala. Ovo Fireman objašnjava time što je profit samo jedna konvencionalna pojava (kod njega to znači pojavu koja pripada nekoj određenoj društvenoj formaciji i stoji i pada s njome); njegov opstanak jednostavno je vezan za kapital; a ovaj je, ako je dovoljno jak da iznudi profit za sebe, konkurencijom prisiljen da za sebe iznudi samo profitnu stopu jednaku za sve kapitale. Bez jednake profitne stope upravo je nemoguća kapitalistička proizvodnja; kada se pretpostavi taj oblik proizvodnje, masa profita za svakog pojedinog kapitalistu, ako je data profitna stopa, može zavisiti samo od veličine njegovog kapitala. S druge strane, profit se sastoji od viška vrednosti, neplaćenog rada. A kako se ovde vrši pretvaranje viška vrednosti, čija se veličina ravna prema eksploataciji rada, u profit, čija se veličina ravna prema veličini za to potrebnog kapitala?

«Jednostavno tako što se u svima granama proizvodnje gde je odnos između ... postojanog i promenljivog kapitala najveći, robe prodaju iznad njihovih vrednosti, a to znači i da se u onim granama proizvodnje gde je odnos postojani kapital: promenljivi kapital = $p : pr$ najmanji, robe prodaju ispod njihovih vrednosti, i da se samo tamo gde odnos $p : pr$ predstavlja određenu srednju veličinu robe otuđuju po njihovoj pravoj vrednosti ... Da li ova nepodudarnost pojedinačnih cena sa njihovim odnosnim vrednostima pobija zakon vrednosti? Nikako. Jer time što se cene nekih roba penju iznad vrednosti u istoj meri u kojoj cene drugih roba padaju ispod vrednosti, ukupna suma cena ostaje jednaka ukupnoj sumi vrednosti ... »u poslednjoj instanci« nepodudarnost iščezava.« Ova nepodudarnost predstavlja »poremećaj«; »ali u egzaktnim naukama poremećaj koji se dade izračunati ne smatraju nikad kao opovrgnuće nekog zakona«.

Uporedite sa ovim odgovarajuća mesta u glavi IX pa ćete naći da je Fireman ovde zaista pritisnuo prstom na odlučujuću tačku. Ali

koliko bi mnogo srednjih članova trebalo još i posle ovog otkrića da bi Fireman mogao da izradi puno, opipljivo rešenje problema, pokazuje nezasluženo hladan prijem na koji je naišao njegov tako značajan članak. Koliko god ih se interesovalo za problem, ipak su se svi još uvek bojali da ne opeku prste. A ovo se objašnjava ne samo nedovršenim oblikom u kome je Fireman ostavio svoje otkriće, nego i nepobitnom oskudnošću kako njegovog shvatanja Marxovog izlaganja tako i njegove opšte kritike tog izlaganja zasnovane na tom shvatanju.

Gde god se pruža prilika da se čovek obruka u nekoj teškoj stvari, javiće se uvek gospodin profesor *Julius Wolf* iz Ciriha. Čitav problem, priča nam on («*Conrads Jahrbücher*», treća serija, II, str. 352. i dalje), rešava se relativnim viškom vrednosti. Proizvodnja relativnog viška vrednosti počiva na uvećavanju postojanog kapitala u odnosu na promenljivi kapital.

«Plus u postojanom kapitalu ima za pretpostavku plus u proizvodnoj snazi radnikâ. A pošto ovaj plus u proizvodnoj snazi (putem pojeftinjenja sredstava za život) povlači za sobom plus u višku vrednosti, to je uspostavljen direktan odnos između rastućeg viška vrednosti i rastućeg učešća postojanog kapitala u celokupnom kapitalu. Povećanje u postojanom kapitalu ukazuje na povećanje u proizvodnoj snazi rada. Zbog toga, kad promenljivi kapital ostaje isti, a raste postojani kapital, mora se, saglasno Marxu, popeti višak vrednosti. Ovo nam je pitanje bilo postavljeno.»

Istina je da Marx govori upravo suprotno na stotinu mesta prve knjige; istina je da tvrdnja kako se po Marxu pri padajućem promenljivom kapitalu penje relativni višak vrednosti srazmerno penjanju postojanog kapitala u tolikoj meri zapanjuje da je za nju teško naći parlamentarne izraze; istina je da g. *Julius Wolf* u svakom retku dokazuje da nije ništa razumeo ni što se tiče apsolutnog ni što se tiče relativnog viška vrednosti; istina je da on sam kaže:

«na prvi pogled izgleda da se ovde stvarno nalazimo u leglu besmislica»,

što, uzgred rečeno, predstavlja jedinu istinitu reč u celom njegovom članku. Pa šta mari sve ovo? G. *Julius Wolf* toliko je ponosan na svoje sopstveno genijalno otkriće da nije mogao propustiti da za to ne uputi Marxu posmrtnu hvalospevu i da ovu svoju sopstvenu neizmernu glupost pohvali kao

«nov dokaz oštine i dalekovidosti sa kojima je skiciran njegove (Marxov) »kritički sistem kapitalističke privrede«!

Ali to još nije ništa; g. *Wolf* kaže:

«I Ricardo je isto tako tvrdio: isti utrošak kapitala — isti višak vrednosti (profit), kao: isti utrošak radne snage — isti višak vrednosti (po masi). A onda se pitalo: kako se to jedno s drugim slaže? Ali Marx nije priznao pitanje u ovom

obliku. On je (u trećem tomu) nesumnjivo dokazao da druga tvrdnja nije bezuslovna posledica zakona vrednosti, štaviše da protivreči njegovom zakonu vrednosti i da je . . . jednostavno treba odbaciti.«

I sad on ispituje ko je od nas dvojice pogrešio, ja ili Marx. Da je on sam odlutao na stranputicu — na to, naravno, ne pomišlja.

Vredao bih svoje čitaoce i pokazao bih da ne shvatam svu komičnost situacije ako bih na ovo sjajno mesto utrošio ma i jednu reč. Samo ću dodati ovo: sa istom smelošću sa kojom je još onda mogao da kaže šta je »Marx u trećem tomu nesumnjivo dokazao« koristi on priliku da izvesti o nekom tobožnjem profesorskom rekla-kazala, po kome je gornji spis Conrada Schmidta »direktno inspirisan od Engelsa«. Gospodine Juliuse Wolfe! U svetu u kome vi provodite svoj život vlada, možda, običaj da čovek koji drugima javno postavi neki problem, svoje lične prijatelje potajno upoznaje s njegovim rešenjem. Da ste za ovo sposobni, rado ću vam verovati. A da u svetu u kome se ja krećem nema potrebe da se čovek spušta na ovakve niskosti, dokazuje vam ovaj predgovor.

Tek što je Marx umro, objavio je g. *Achille Loria* što je brže mogao članak o njemu u »Nuova Antologia«^[4] (aprila 1883): prvo biografiju nabijenu netačnim podacima, a onda kritiku njegove javne političke i književne delatnosti. Tu on falsifikuje i izvrće Marxovo materijalističko shvatanje istorije sa samouverenošću iz koje se može naslutiti neka velika svrha. I ta je svrha postignuta: 1886. objavio je isti g. Loria knjigu *La teoria economica della costituzione politica*, u kojoj on Marxovu teoriju istorije koju je 1883. tako potpuno i tako namerno iznakazio predstavlja zapanjenim savremeniciima kao svoj sopstveni pronalazak. Na svaki način, Marxova teorija svučena je ovde na prilično filistarski nivo; istorijski dokazi i primeri puni su pogrešaka koje se ni jednom učeniku četvrtog razreda ne bi oprostile; ali šta mari sve to? On je time dokazao da otkriće da politička stanja i događaji svugde i uvek nalaze svoje objašnjenje u odgovarajućim ekonomskim prilikama nikako nije učinio Marx 1845, nego g. Loria 1866. Bar je on to srećno podvalio svojim zemljacima, a otkad mu je knjiga izašla na francuskom, i nekim Francuzima, pa sad može po Italiji da se šepuri kao autor jedne nove epohalne teorije istorije, dok tamošnji socijalisti ne nađu vremena da illustre¹ * Loriji počupaju ukradena paunova pera.

Ali ovo je tek mala proba manira g. Lorije. On nas uverava da sve Marxove teorije počivaju na jednom *svesnom* sofizmu (un consaputo sofisma); da se Marx ne ustručava od paralogizama, čak i kad je *znao da su takvi* (sapendoli tali) itd. I pošto je celim nizom sličnih prostačkih koještarija dao svojim čitaocima što je potrebno da u Marxu gledaju štrebera à la Loria, koji svoje sitne efekte baca na

¹★ slavnom

pozornicu sa istim sićušnim i pokvarenjačkim smicalicama kao naš padovanski profesor, može im sad odati jednu važnu tajnu, a time i nas vraća natrag na profitnu stopu.

G. Loria kaže: Po Marxu, masa viška vrednosti (koji g. Loria ovde identifikuje s profitom) koja se proizvodi u nekom kapitalističkom industrijskom poslu treba da se ravna prema promenljivom kapitalu koji je u njemu primenjen, pošto postojani kapital ne odbacuje nikakav profit. Ali ovo protivreči stvarnosti. Jer se u praksi profit ne ravna prema promenljivom, nego prema celokupnom kapitalu. I Marx to sam uviđa (I, gl. XI^[5]) i priznaje da činjenice prividno protivreče njegovoj teoriji. Ali kako rešava protivrečnost? On upućuje svoje čitaoce na neki sledeći tom koji još nije izašao. O tome tomu rekao je Loria svojim čitaocima još ranije da ne veruje da je Marx ma i jednog trenutka pomislio na to da ga napiše, i sad uzvičuje u trijumfu:

«Nisam, dakle, bez prava tvrdio da je ova druga knjiga kojom Marx neprekidno pretil svojim protivnicima, a da nikako ne izlazi iz štampe, da je ta knjiga, po svoj prilici, bila samo lukavo sredstvo za izvlačenje koje je Marx primenjivao tamo gde su mu nedostajali naučni argumenti (un ingegnoso spedito ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)».

I ko sad nije uveren da Marx stoji na istoj visini naučnog prevarantstva kao illustre Loria, u toga je svaka nada izgubljena.

Naučili smo, dakle, ovoliko: po g. Loriji, Marxova teorija viška vrednosti apsolutno je neizmirljiva sa činjenicom opšte jednake profitne stope. Onda je izašla druga knjiga i s njom moje javno postavljeno pitanje baš o ovoj istoj tački^{1*}. Da je g. Loria bio jedan od nas glupih Nemaca, došpeo bi donekle u nepriliku. Ali je on drski južnjak, živi u zemlji tople klime, gde je, kako on može da potvrdi, drskost (Unverfrorenheit)^{2*} u neku ruku prirodno uslovljena. Pitanje o profitnoj stopi postavljeno je javno. G. Loria ga je javno oglasio za nerešljivo. I baš zato će sad prevazići samog sebe time što će ga javno rešiti.

Ovo čudo se desilo u »Conrads Jahrbücher«, nova serija, tom XX, str. 272. i dalje, u članku o gore navedenom spisu Conrada Schmidta. Pošto je od Schmidta naučio kako se ostvaruje trgovinski profit, postalo mu je najednom sve jasno.

«Pošto određivanje vrednosti radnim vremenom daje prednost kapitalistima koji veći deo svog kapitala ulažu u najamnine, to neproizvodni» (hoće reći trgovinski) »kapital može od ovih povlašćenih kapitalista da iznudi višu kamatu» (hoće reći profit) »i da izdejstvuje jednakost među pojedinim industrijskim kapitalistima

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 24. i 25. — ^{2*} Igra reči: »Unverfrorenheit« nezamrzljivost, ali znači i drskost, smelost.

. . . Tako, npr., kad industrijski kapitalisti A, B, C primene u proizvodnji svaki po 100 radnih dana i respektivno 0, 100, 200 postojanog kapitala, a najamnina za 100 radnih dana sadrži u sebi 50 radnih dana, svaki kapitalista dobija višak vrednosti od 50 radnih dana i profitna stopa iznosi za prvog 100%, za drugog 33,3%, a za trećeg 20%. Ali ako neki četvrti kapitalista D akumulise neproizvodni kapital od 300, koji zahteva kamatu (profit) u vrednosti od 40 radnih dana A-a, kamatu od 20 radnih dana B-a, onda će se profitna stopa kapitalista A i B sniziti na 20%, kao što je C-ova, i D će s kapitalom od 300 dobiti profit od 60, tj. profitnu stopu od 20% kao ostali kapitalisti.

Sa ovako iznenađujućom umešnošću, dok si lupio dlanom o dlan, rešava illustre Loria isto pitanje koje je deset godina pre toga oglasio nerešljivim. Na žalost, nije nam odao tajnu otkuda »neproizvodnom kapitalu« ta moć da industrijalcima ne samo otkine taj ekstraprofit koji premašuje prosečnu profitnu stopu, nego i da ga zadrži u svom džepu, baš kao što zemljovlasnik trpa u svoj džep zakupčev višak profita kao zemljišnu rentu. Doista bi na taj način trgovci podizali od industrijalaca tribut sasvim sličan zemljišnoj renti i time uspostavljali prosečnu profitnu stopu. Na svaki način, trgovinski kapital vrlo je bitan faktor u uspostavljanju opšte profitne stope, što skoro svako zna. Ali samo književni avanturista, koji u dubini svoje duše nimalo ne mari za ekonomiju, može sebi dozvoliti tvrdnju da trgovinski kapital poseduje tu čarobnu moć da sav višak vrednosti koji premašuje opštu profitnu stopu, i to još pre no što je ova uspostavljena, usisa i pretvori u zemljišnu rentu za sebe, a da mu za ovo čak i ne treba nikakva zemljišna svojina. Nije manje zapanjujuća tvrdnja da trgovinski kapital uspeva da otkrije one industrijalce čiji višak vrednosti upravo pokriva prosečnu profitnu stopu i da sebi pripiše čast da ovim nesrećnim žrtvama Marxovog zakona vrednosti donekle olakšava sudbinu prodajući njihove proizvode besplatno, čak i bez ikakve provizije. Kakav opsenar čovek treba da bude pa da uобрази da su Marxu potrebne ovakve jadne majstorije!

Ali naš illustre Loria sija u punoj gloriji tek kad ga uporedimo s njegovim nordijskim konkurentima, npr. sa g. Juliusom Wolfom, koji takođe nije od juče. Čak sa svojom debelom knjigom *Socijalizam i kapitalistički društveni poredak* izgleda ovaj pored Talijana kao majušno kevkalo! Kako bespomoćan, gotovo sam u iskušenju da kažem kako skroman stoji on tu pored plemenite drskosti s kojom maestro postavlja kao po sebi razumljivo da je Marx, ni više ni manje od svih drugih ljudi, takođe bio isto tako svestan sofist, paralogist, razmetljivac i vašardžija kao sam g. Loria — da je Marx, svaki put kad bi se nasukao, predskazivao čitaocima da će dovršiti svoju teoriju u nekom sledećem tomu, za koji je sam vrlo dobro znao da ga ne može i neće dati! Neograničena drskost, sparena sa jeguljastim izmigoljavanjem kroz nemoguće situacije, herojski prezir prema dobijenim udarcima nogom, hitro prigrabljivanje tuđih postignuća,

nametljiva vašarska reklama, organizovanje slave bukom o prijateljstvu — pa ko se u svemu tome može s njim meriti!?

Italija je zemlja klasičnosti. Od onog velikog vremena kada je u njoj svanula zora modernog sveta dala je velike karaktere u nedostižno klasičnom savršenstvu, od Dantea do Garibaldija. Ali joj je i doba poniženja i tuđinske vlasti ostavilo klasične karaktere, a među njima dva osobito istesana tipa: Zganarela i Dulkamaru. Klasično jedinstvo oba ova tipa vidimo otegovljeno u našem illustre Loriji.

Na kraju moram da povedem svoje čitaoce preko okeana. U Njujorku je dr med. g. *George C. Stiebeling* takođe našao rešenje problema, i to vanredno jednostavno. Tako jednostavno da ga nijedan čovek ni s ove ni s one strane okeana nije hteo da prizna, što ga je jako razljutilo, pa se u beskrajnom nizu brošura i novinskih članaka na obe strane okeana gorko požalio na tu nepravdu. Istina, rečeno mu je u časopisu »*Neue Zeit*«^[6] da celo njegovo rešenje počiva na računskoj pogrešci. Ali njemu to nije smetalo; i Marx je pravio računске greške, pa ipak ima u mnogim stvarima pravo. Pogledajmo, dakle, Stiebelingovo rešenje.

»Uzimam dve fabrike koje sa jednakim kapitalom rade jednako vreme, ali sa različitim odnosom postojanog i promenljivog kapitala. Celokupni kapital ($p + pr$) stavljam $= y$, a razliku u odnosu postojanog kapitala prema promenljivom kapitalu označavam sa x . U fabrici I je $y = p + pr$, u fabrici II je $y = (p - x) + (pr + x)$. Stopa viška vrednosti, dakle, iznosi u fabrici I $\frac{v}{pr}$, a u fabrici II $\frac{v}{pr + x}$. Profitom (pf) nazivam celokupni višak vrednosti (v), za koji se u datom vremenu uvećava celokupni kapital y ili $p + pr$, dakle $pf = v$. Profitna stopa je, prema tome, u fabrici I $= \frac{pf}{y}$ ili $\frac{v}{p + pr}$, a u fabrici II takođe $\frac{pf}{y}$ ili $\frac{v}{(p + x) + (pr + x)}$ tj. takođe $= \frac{v}{p + pr}$. Problem se . . . dakle, rešava tako što na osnovici zakona vrednosti, uz primenu jednakog kapitala i jednakog vremena, ali nejednakih količina živa rada, iz promene stope viška vrednosti proizlazi jednaka prosečna profitna stopa.« (G. C. Stiebeling, *Das Werthgesetz und die Profitrate*, New York, John Heinrich.)

Ma kako lep i jasan bio gornji račun, ipak smo prisiljeni da g. dr Stiebelingu postavimo jedno pitanje: Otkuda zna on da je suma viška vrednosti proizvedenog u fabrici I u dlaku jednaka sumi viška vrednosti proizvedenog u fabrici II? O p , pr , y i x , dakle o svima ostalim faktorima računa kaže nam on izričito da su za obe fabrike jednake veličine, ali o v ni reči. A iz toga što on obe količine viška vrednosti koje se ovde javljaju označuje algebarski sa v , to nipošto ne proizlazi. Naprotiv, to je baš ono što treba da se dokaže, pošto g. Stiebeling i profit pf bez daljeg identifikuje sa viškom vrednosti. Moguća su sad samo dva slučaja: ili su oba v jednaka, svaka fabrika proizvodi višak vrednosti jednake veličine, dakle pri jednakom celokupnom kapitalu i profit jednake veličine, a onda je g. Stiebeling već unapred pretpostavio ono što tek treba da dokaže. Ili pak jedna

fabrika proizvodi veću sumu viška vrednosti od druge, a onda pada ceo njegov račun.

G. Stiebeling nije žalio ni truda ni troška da na toj svojoj računskoj grešci podigne čitava brda računa i iznese ih pred publiku. Ja ga mogu umiriti uverenjem da su gotovo svi ti računi u istoj meri pogrešni, a da tamo gde slučajno nisu pogrešni dokazuju sasvim nešto drugo od onoga što on hoće da dokaže. Tako on iz poređenja američkih poreskih izveštaja od 1870. i 1880. zaista dokazuje pad profitne stope, ali ga objašnjava skroz pogrešno i misli da Marxova teorija stalno jednake, stabilne profitne stope mora biti ispravljena na osnovu prakse. Međutim, iz trećeg odeljka ove, treće knjige izlazi da je ova Marxova »čvrsta profitna stopa« čisti plod mašte i da tendencija padanja profitne stope počiva na uzrocima koji su dijametralno suprotni onima koje je naveo dr Stiebeling. G. dr Stiebeling svakako ima dobre namere, ali kad neko hoće da se bavi naučnim pitanjima, pre svega mora naučiti da spise koje želi upotrebiti čita tako kako ih je pisac pisao, a naročito da u njima ne čita stvari kojih tamo nema.

Rezultat čitavog ispitivanja: i u pogledu postavljenog pitanja opet je samo Marxova škola ta koja je nešto dala. Fireman i Conrad Schmidt mogu, čitajući ovu treću knjigu, svaki za svoj deo biti potpuno zadovoljni svojim radovima.

London, 4. oktobra 1894.

F. ENGELS

Knjiga treća

Celokupni proces kapitalističke proizvodnje

P r v i d e o

Prvi odeljak

Pretvaranje viška vrednosti u profit i stope viška vrednosti u profitnu stopu

GLAVA PRVA

Cena koštanja i profit

U prvoj knjizi ispitane su pojave koje kapitalistički *proces proizvodnje*, uzet za sebe, pruža kao neposredni proces proizvodnje, pri kojem su još ostavljani po strani svi sekundarni uticaji njemu stranih okolnosti. Ali taj neposredni proces proizvodnje ne iscrpljuje životni tok kapitala. On se u stvarnom svetu dopunjuje *prometnim procesom*, a ovaj je bio predmet ispitivanja druge knjige. Tu se, naročito u trećem odeljku, pri posmatranju prometnog procesa kao posrednika društvenog procesa reprodukcije, pokazalo da je kapitalistički proces proizvodnje, posmatran kao celina, jedinstvo procesa proizvodnje i prometnog procesa. Što se tiče ove, treće knjige, njen zadatak ne može biti postavljanje opštih refleksija o tome jedinstvu. Naprotiv, tu treba iznaći i prikazati konkretne oblike koji izrastaju iz *procesa kretanja kapitala posmatranog kao celina*. U svome stvarnom kretanju kapitali se sučeljavaju u takvim konkretnim oblicima za koje se obličje kapitala u neposrednom procesu proizvodnje, kao i njegovo obličje u prometnom procesu, javljaju samo kao posebni momenti. Obličja kapitala, kako ih u ovoj knjizi izlažemo, približuju se, dakle, korak po korak onom obliku u kome istupaju na površini društva, u delovanju različitih kapitala jednih na druge, u konkurenciji i u običnoj svesti samih agenata proizvodnje.

Vrednost svake kapitalistički proizvedene robe Vr predstavlja se u formuli: $Vr = p + pr + v$. Ako od ove vrednosti proizvoda odbijemo višak vrednosti v , onda ostaje samo ekvivalenat ili vrednost u robu koja naknađuje kapital-vrednost $p + pr$ utrošenu u elementima proizvodnje.

Ako, npr., izrada nekog artikla prouzroči izdatak kapitala od 500£: 20£ za rabaćenje sredstava za rad, 380£ za materije proizvodnje, 100£ za radnu snagu, a stopa viška vrednosti iznosi 100%, onda je vrednost proizvoda $= 400_p + 100_{pr} + 100_v = 600£$.

Po odbitku viška vrednosti od 100£ ostaje robna vrednost od 500£, a ova naknađuje samo utrošeni kapital od 500£. Ovaj deo vrednosti robe, koji naknađuje cenu utrošenih sredstava za proizvodnju i cenu primenjene radne snage, naknađuje samo ono što roba košta samog kapitalistu i zato sačinjava za njega cenu koštanja robe.

Ono što roba košta kapitalistu i ono što košta proizvodnja same robe svakako su dve sasvim različite veličine. Deo robne vrednosti koji se sastoji od viška vrednosti ne košta kapitalistu ništa upravo zato što radnika košta neplaćenog rada. Ali pošto na osnovici kapitalističke proizvodnje sam radnik posle ulaska u proces proizvodnje sačinjava sastavni deo proizvodnog kapitala koji se nalazi u funkcionisanju i koji pripada kapitalisti, pošto je, dakle, kapitalista stvarni proizvođač robe, to se cena koštanja robe za njega nužno ispoljava kao stvarno koštanje same robe. Nazovemo li cenu koštanja k , onda se formula $Vr = p + pr + v$ pretvara u formulu $Vr = k + v$, ili robna vrednost = cena koštanja + višak vrednosti.

Obuhvatanje različnih delova vrednosti robe, koji naknađuju samo kapital-vrednost utrošenu u njenoj proizvodnji, pod kategorijom cene koštanja izražava zbog toga, s jedne strane, specifični karakter kapitalističke proizvodnje. Kapitalističko koštanje robe meri se izdatkom u *kapitalu*, stvarno koštanje robe izdatkom u *radu*. Kapitalistička cena koštanja robe zbog toga je kvantitativno različita od njene vrednosti ili njene stvarne cene koštanja; ona je manja od robne vrednosti, jer pošto je $Vr = k + v$, to je $k = Vr - v$. S druge strane, cena koštanja robe nikako nije neka rubrika koja postoji samo u kapitalističkom knjigovodstvu. Osamostaljenje ovog dela vrednosti neprekidno se praktično sprovodi u stvarnoj proizvodnji robe, jer se on putem prometnog procesa iz svog robnog oblika stalno iznova mora opet pretvoriti u oblik proizvodnog kapitala, dakle cena koštanja robe stalno mora nanovo otkupljivati elemente proizvodnje utrošene u njenoj proizvodnji.

Nasuprot tome, kategorija cene koštanja nema nikakva posla sa obrazovanjem vrednosti robe ili s procesom oplođavanja vrednosti kapitala. Kad znam da $\frac{5}{6}$ robne vrednosti od 600£, ili 500£, čine samo ekvivalenat, vrednost koja naknađuje utrošeni kapital od 500£, pa da stoga dostižu samo da ponovo kupe materijalne elemente toga kapitala, onda ja time još ne znam ni kako su proizvedeni tih $\frac{5}{6}$ vrednosti robe koje čine njenu cenu koštanja, ni kako je proizvedena poslednja šestina koja čini njen višak vrednosti. Ipak će nam ispitivanje pokazati da cena koštanja u kapitalističkoj privredi dobija lažni izgled kategorije same proizvodnje vrednosti.

Vratimo se našem primeru. Uzmemo li da se vrednost koju jedan radnik proizvede u jednom prosečnom društvenom radnom danu predstavlja u novčanoj sumi od 6 šilinga = 6 maraka, onda predujmljeni kapital od $500£ = 400_p + 100_{pr}$ predstavlja vrednost proizvedenu za $1666\frac{2}{3}$ desetočasovnih radnih dana, od čega su $1333\frac{1}{3}$ rad-

nih dana kristalizovani u vrednosti sredstava za proizvodnju $= 400_p$, a $333\frac{1}{3}$ u vrednosti radne snage $= 100_{pr}$. Pri pretpostavljenoj stopi viška vrednosti od 100% , sama proizvodnja nove robe koja se ima izraditi staje, dakle, utroška radne snage $= 100_{pr} + 100_v = 666\frac{2}{3}$ desetochasovnih radnih dana.

Mi zatim znamo (vidi knjigu I, gl. VII, str. 201/193^{1*}) da se vrednost novostvorenog proizvoda od 600£ sastoji 1) iz vrednosti, koja se nanovo javlja, postojanog kapitala od 400£ utrošenog u sredstvima za proizvodnju i 2) iz novoprodukovane vrednosti od 200£. Cena koštanja robe $= 500£$ uključuje onih 400_p koji se ponovo javljaju i jednu polovinu novoprodukovane vrednosti od 200£ ($= 100_{pr}$), dakle po svome postanku dva potpuno različita elementa robne vrednosti.

Svrsishodnim karakterom rada utrošenog za vreme $666\frac{2}{3}$ desetochasovnih dana prenosi se vrednost utrošenih sredstava za proizvodnju, u iznosu od 400£, sa tih sredstava za proizvodnju na proizvod. Ta stara vrednost pojavljuje se stoga ponovo kao sastavni deo vrednosti proizvoda, ali ona ne nastaje u procesu proizvodnje *te* robe. Ona postoji kao sastavni deo robne vrednosti samo zato što je pre toga postojala kao sastavni deo predujmljenog kapitala. Utrošeni postojani kapital naknađuje se, dakle, onim delom robne vrednosti koji on sam dodaje robnoj vrednosti. Prema tome, ovaj element cene koštanja ima dvostruki smisao: s jedne strane, on ulazi u cenu koštanja robe, jer je sastavni deo robne vrednosti koja naknađuje utrošeni kapital; a s druge strane, on sačinjava sastavni deo robne vrednosti samo zato što predstavlja vrednost utrošenog kapitala, ili zato što sredstva za proizvodnju koštaju toliko i toliko.

Sasvim je obrnuto sa drugim sastavnim delom cene koštanja. $666\frac{2}{3}$ radnih dana utrošenih za vreme robne proizvodnje stvaraju novu vrednost od 200£. Od te nove vrednosti jedan deo naknađuje samo predujmljeni promenljivi kapital od 100£ ili cenu primenjene radne snage. Ali ova predujmljena kapital-vrednost ni na koji način ne ulazi u obrazovanje nove vrednosti. U okviru predujma kapitala računa se radna snaga kao *vrednost*, ali u procesu proizvodnje ona fungira kao *stvaralac vrednosti*. Na mesto vrednosti radne snage, koja figurira u okviru predujma kapitala, stupa u stvarno *fungirajućem* proizvodnom kapitalu sama živa radna snaga koja stvara vrednost.

Razlika među ovim različnim sastavnim delovima robne vrednosti, koji zajedno sačinjavaju cenu koštanja, pada u oči odmah čim nastupi promena u veličini vrednosti, jedanput utrošenog postojanog dela kapitala, a drugi put utrošenog promenljivog dela. Neka se cena istih sredstava za proizvodnju ili postojani deo kapitala digne od 400£ na 600£, ili neka, naprotiv, padne na 200£. U prvom slu-

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 191.

čaju ne samo da raste cena koštanja robe od 500£ na $600_p + 100_{pr} = 700\text{£}$, nego se i sama robna vrednost penje od 600£ na $600_p + 100_{pr} + 100_v = 800\text{£}$. U drugom slučaju ne pada samo cena koštanja od 500£ na $200_p + 100_{pr} = 300\text{£}$ nego i sama robna vrednost pada od 600£ na $200_p + 100_{pr} + 100_v = 400\text{£}$. Zato što utrošeni postojani kapital prenosi na proizvod svoju sopstvenu vrednost, to, pri inače neizmenjenim okolnostima, vrednost proizvoda raste ili pada sa apsolutnom veličinom te kapital-vrednosti. Uzmi, obrnuto, da pri inače neizmenjenim uslovima poraste cena iste mase radne snage od 100£ na 150£ , ili da, naprotiv, padne na 50£ . U prvom slučaju cena koštanja raste, doduše, od 500£ na $400_p + 150_{pr} = 550\text{£}$, a u drugom slučaju pada od 500£ na $400_p + 50_{pr} = 460\text{£}$, ali u oba slučaja robna vrednost ostaje nepromenjena $= 600\text{£}$; jedanput $= 400_p + 150_{pr} + 50_v$, drugi put $= 400_p + 50_{pr} + 150_v$. Predujmljeni promenljivi kapital ne dodaje proizvodu svoju sopstvenu vrednost. Naprotiv je namesto njegove vrednosti u proizvodu došla na svet nova vrednost koju je stvorio rad. Zbog toga promena u apsolutnoj veličini vrednosti promenljivog kapitala, ukoliko izražava samo promenu u ceni radne snage, ne menja ni najmanje apsolutnu veličinu robne vrednosti, jer ne menja ništa na apsolutnoj veličini nove vrednosti koju stvara tečna radna snaga. Ovakva promena, naprotiv, pogađa samo odnos vrednosti oba sastavna dela nove vrednosti, od kojih jedan sačinjava višak vrednosti, a drugi naknađuje promenljivi kapital, pa zbog toga ulazi u cenu koštanja robe.

Oba dela cene koštanja, u našem slučaju $400_p + 100_{pr}$, imaju zajedničko samo to da su oba delovi robne vrednosti koji naknađuju predujmljeni kapital.

Ali ovo pravo stanje stvari se sa stanovišta kapitalističke proizvodnje nužno ispoljava u izokrenutom vidu.

Kapitalistički način proizvodnje razlikuje se od načina proizvodnje zasnovanog na ropstvu između ostaloga time što se vrednost, odnosno cena radne snage, predstavlja kao vrednost, odnosno cena, samog rada ili kao najamnina. (Knjiga I, glava XVII.) Zbog toga se promenljivi deo vrednosti predujmljenog kapitala javlja kao kapital izdat u najamnini, kao takva kapital-vrednost koja plaća vrednost, odn. cenu, celog u proizvodnji utrošenog rada. Uzmemo li, npr., da se jedan prosečni društveni radni dan od 10 časova otelovljuje u novčanoj masi od 6 šilinga, onda je predujmljeni promenljivi kapital od 100£ novčani izraz vrednosti proizvedene u $333\frac{1}{3}$ desetočasovnih radnih dana. Ali ta vrednost kupljene radne snage, vrednost koja figurira u predujmu kapitala, nije deo kapitala koji stvarno funkcioniše. U samom procesu proizvodnje na njeno mesto stupa živa radna snaga. Ako, kao u našem primeru, stepen njene eksploatacije iznosi 100% , onda se ona troši za vreme $666\frac{2}{3}$ desetočasovnih radnih dana i zbog toga dodaje proizvodu novu vrednost od 200£ . Ali, u predujmu kapitala figurira promenljivi kapital od 100£ kao kapital izdat u najam-

nini, ili kao cena rada koji se izvršuje za vreme $666\frac{2}{3}$ desetočasovnih dana. 100£ podeljeno sa $666\frac{2}{3}$ daje nam kao cenu desetočasovnog radnog dana 3 šilinga, vrednosni proizvod petočasovnog rada.

Ako sad uporedimo predujam kapitala, na jednoj strani, i robnu vrednost, na drugoj, onda imamo:

- I. Predujam kapitala od $500\text{£} = 400\text{£}$ kapitala utrošenog u sredstvima za proizvodnju (cena sredstava za proizvodnju) $+ 100\text{£}$ kapitala utrošenog na rad (cena $666\frac{2}{3}$ radnih dana ili najamnina za njih).
- II. Robnu vrednost od $600\text{£} =$ cena koštanja od 500£ (400£ cena utrošenih sredstava za proizvodnju $+ 100\text{£}$ cena utrošenih $666\frac{2}{3}$ radnih dana) $+ 100\text{£}$ viška vrednosti.

U ovoj formuli deo kapitala izdat na rad razlikuje se od dela kapitala koji je izdat u sredstvima za proizvodnju, npr. pamuku ili uglju, samo time što služi za plaćanje materijalno drukčijeg elementa proizvodnje, ali ni na koji način ne time što u procesu obrazovanja vrednosti robe, pa otuda i u procesu oplodžavanja vrednosti kapitala, igra neku funkcionalno različitu ulogu. U ceni koštanja robe vraća se ponovo cena sredstava za proizvodnju, koja je već figurirala u predujmu kapitala, i to zbog toga što su ta sredstva za proizvodnju bila svrsishodno iskorišćena. Isto se tako u ceni koštanja robe ponovo vraća cena ili najamnina za $666\frac{2}{3}$ radnih dana utrošenih za njenu proizvodnju, koja je već figurirala u predujmu kapitala, i to isto tako zato što je ta masa rada utrošena u svrsishodnom obliku. Vidimo samo gotove, postojeće vrednosti — delove vrednosti predujmljenog kapitala koji ulaze u obrazovanje vrednosti proizvoda — ali ne vidimo neki elemenat koji stvara novu vrednost. Razlika između postojanog i promenljivog kapitala iščezla je. Čitava cena koštanja od 500£ dobija sada dvostruki smisao: da je ona, prvo, onaj sastavni deo robne vrednosti od 600£ koji naknađuje kapital od 500£ utrošen u proizvodnji robe i, drugo, da ovaj sastavni deo robne vrednosti postoji samo zato što je pre toga postojao kao cena koštanja primenjenih elemenata proizvodnje, sredstava za proizvodnju i rada, tj. kao predujam kapitala. Kapital-vrednost vraća se kao cena koštanja robe jer je i ukoliko je bila utrošena kao kapital-vrednost.

Okolnost što su različni sastavni delovi vrednosti predujmljenog kapitala izdati u materijalno različitim elementima proizvodnje, u sredstvima za rad, sirovinama i pomoćnim materijama i radu, uslovljava samo to da cena koštanja robe mora ponovo da kupi te materijalno različite elemente proizvodnje. Naprotiv, u odnosu na samo obrazovanje cene koštanja dolazi do izražaja samo jedna razlika, razlika između stalnog i optičajnog kapitala. U našem primeru bilo je računato 20£ za rabaćenje sredstava za rad ($400_p = 20\text{£}$ za rabaćenje sredstava za rad $+ 380\text{£}$ za materije proizvodnje). Ako je vrednost tih sredstava za rad pre proizvodnje robe bila $= 1200\text{£}$, ona posle njene proizvodnje postoji u dva oblička, 20£ kao deo robne vrednosti, a

1200—20 ili 1180£ kao preostala vrednost sredstava za rad koja se i sad kao i ranije nalaze u posedu kapitaliste, ili kao elemenat vrednosti ne njegovog robnog kapitala, već njegovog proizvodnog kapitala. Suprotno sredstvima za rad, materije proizvodnje i najamnina utroše se u proizvodnji robe potpuno, pa zbog toga i čitava njihova vrednost ulazi u vrednost proizvedene robe. Mi smo videli kako ovi različiti sastavni delovi predujmljenog kapitala dobijaju s obzirom na obrt oblike stalnog i optičajnog kapitala.

Predujam kapitala dakle je = 1680£: stalni kapital = 1200£ plus optičajni kapital = 480£ (= 380£ u materijama proizvodnje plus 100£ u najamnini).

Cena koštanja robe naprotiv je samo = 500£ (20£ za rabaćenje stalnog kapitala, 480£ za optičajni kapital).

Ova razlika između cene koštanja robe i predujma kapitala samo potvrđuje da se cena koštanja robe obrazuje isključivo kapitalom koji je stvarno utrošen za njenu proizvodnju.

U proizvodnji robe primenjuju se sredstva za rad u vrednosti od 1200£, ali se od te predujmljene kapital-vrednosti gubi u proizvodnji samo 20£. Zbog toga primenjeni stalni kapital ulazi samo delimično u cenu koštanja robe, jer se samo delimično troši u njenoj proizvodnji. Primenjeni optičajni kapital ulazi ceo u cenu koštanja robe, jer se ceo utroši u njenoj proizvodnji. Ali šta to dokazuje drugo do to da utrošeni stalni i optičajni delovi kapitala podjednako ulaze u cenu koštanja njihove robe pro rata svoje vrednosne veličine i da ovaj sastavni deo vrednosti robe uopšte potiče samo iz kapitala utrošenog u njenoj proizvodnji? Kad to ne bi tako bilo, onda se ne bi moglo shvatiti zbog čega predujmljeni stalni kapital od 1200£ ne dodaje vrednosti proizvoda umesto 20£ koje gubi u procesu proizvodnje i onih 1180£ koje ne gubi u njemu.

Premá tome, ova razlika između stalnog i optičajnog kapitala u pogledu izračunavanja cene koštanja potvrđuje samo prividni postanak cene koštanja iz utrošene kapital-vrednosti ili cene koju samog kapitalistu koštaju utrošeni elementi proizvodnje, uključujući i rad. S druge strane, promenljivi deo kapitala, izdat na radnu snagu, ovde se, u pogledu obrazovanja vrednosti pod rubrikom optičajnog kapitala, izričito identifikuje s postojanim kapitalom (delom kapitala koji postoji u materijama proizvodnje) i tako se dovršava mistifikacija procesa oplodavanja vrednosti kapitala.¹

Mi smo dosad posmatrali samo jedan elemenat robne vrednosti, cenu koštanja. Sad se moramo obazreti i na drugi sastavni deo robne

¹ Kakva pometnja može otuda da nastane u glavi ekonomista pokazano je u knjizi I, gl. VII, 3, str. 216/206. ^{1*} na primeru N. W. Seniora.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja., str. 201 - 205.

vrednosti, na suvišak preko cene koštanja ili višak vrednosti. Višak vrednosti je, dakle, pre svega suvišak vrednosti robe preko njene cene koštanja. A pošto je cena koštanja jednaka vrednosti utrošenog kapitala, u čije se materijalne elemente ona i stalno nanovo pretvara, to ovaj suvišak vrednosti predstavlja priraštaj vrednosti kapitala koji je utrošen u proizvodnji robe i koji se vraća iz njenog prometa.

Već smo ranije videli da v , višak vrednosti, iako potiče samo iz promene vrednosti pr , promenljivog kapitala, pa je zbog toga prvobitno samo priraštaj promenljivog kapitala, ipak posle završenog procesa proizvodnje sačinjava isto tako i porast vrednosti $p + pr$, celokupnog utrošenog kapitala. Formula $p + (pr + v)$, koja nagoveštava da se v proizvodi pretvaranjem određene, na radnu snagu predujmljene kapital-vrednosti pr u tekuću veličinu, dakle postojeane veličine u promenljivu, predstavlja se isto tako i kao $(p + pr) + v$. Pre proizvodnje imali smo kapital od 500£. Posle proizvodnje imamo kapital od 500£ plus priraštaj vrednosti od 100£.²

Ali višak vrednosti nije priraštaj samo na onaj deo predujmljenog kapitala koji ulazi u proces oplodavanja vrednosti, nego i na onaj njegov deo koji u taj proces ne ulazi; dakle to je priraštaj vrednosti ne samo na utrošeni kapital, koji se naknađuje iz cene koštanja robe, nego uopšte na kapital koji je u proizvodnji primenjen. Pre procesa proizvodnje imali smo kapital-vrednost od 1680£: 1200£ stalnog kapitala izdatog na sredstva za rad, od čega samo 20£ za rabaćenje ulazi u vrednost robe, plus 480£ optičajnog kapitala u materijama proizvodnje i najamnini. Posle procesa proizvodnje imamo 1180£ kao sastavni deo vrednosti proizvodnog kapitala plus robni kapital od 600£. Saberemo li obe ove sume vrednosti, onda kapitalista sada poseduje vrednost od 1780£. Oduzme li od toga celokupni predujmljeni kapital od 1680£, onda ostaje priraštaj vrednosti od 100£. Tih 100£ viška vrednosti čine, dakle, isto tako priraštaj vrednosti na primenjeni kapital od 1680£, kao i na njegov deo od 500£ koji je utrošen za vreme proizvodnje.

Sad je kapitalisti jasno da ovaj priraštaj vrednosti potiče iz proizvodnih procesa koji se preduzimaju s kapitalom, da on, dakle, potiče iz samog kapitala; jer on je tu posle procesa proizvodnje, a pre procesa proizvodnje nije ga bilo. Što se pre svega tiče kapitala utro-

² »U stvari mi već znamo da je višak vrednosti samo posledica one promene vrednosti koja se zbiva sa pr , onim delom kapitala koji je preobraćen u radnu snagu, dakle da je $pr + v = pr + \Delta pr$ (pr plus priraštaj od pr). Ali se stvarna promena vrednosti i srazmera u kojoj se vrednost menja zamagľuje time što usled porasta promenljivog sastavnog dela kapitala raste i celokupni predujmljeni kapital. On je iznosio 500, sada iznosi 590«. (Knjiga I, gl. VII, 1, str. 203/195. ^{1*})

^{1*} Vidi u 21. tomn ovog izdanja, str. 192.

šenog na proizvodnju, to izgleda kao da višak vrednosti potiče u jednakoj meri iz njegovih različitih elemenata vrednosti koji postoje u sredstvima za proizvodnju i u radu. Jer ovi elementi ravnomerno ulaze u obrazovanje cene koštanja. Oni ravnomerno dodaju proizvodnoj vrednosti svoje vrednosti koje postoje kao predujmovi kapitala, i ne razlikuju se kao postojana i promenljiva veličina vrednosti. Ovo postaje opipljivo ako za časak pretpostavimo da se čitav utrošeni kapital sastoji bilo isključivo iz najamnine, bilo isključivo iz vrednosti sredstava za proizvodnju. Onda bismo u prvom slučaju imali, umesto robne vrednosti $400_p + 100_{pr} + 100_v$, robnu vrednost $500_{pr} + 100_v$. Na najamninu utrošeni kapital od 500£ jeste vrednost svega rada primenjenog u proizvodnji robne vrednosti od 600£, i baš zato sačinjava cenu koštanja celog proizvoda. Ali je obrazovanje ove cene koštanja, putem koje se vrednost utrošenog kapitala ponovo pojavljuje kao sastavni deo vrednosti proizvoda, jedini nama poznati postupak u obrazovanju te robne vrednosti. Kako nastaje njegov sastavni deo viška vrednosti od 100£, to mi ne znamo. Sasvim je isto u drugom slučaju, gde bi robna vrednost bila $= 500_p + 100_v$. U oba slučaja znamo da višak vrednosti potiče iz neke date vrednosti, jer je ta vrednost bila predujmljena u obliku proizvodnog kapitala, svejedno da li u obliku rada ili u obliku sredstava za proizvodnju. Ali, s druge strane, predujmljena kapital-vrednost ne može stvoriti višak vrednosti iz toga razloga što je bila utrošena, te sačinjava cenu koštanja robe. Jer upravo ukoliko ona sačinjava cenu koštanja robe, ne sačinjava višak vrednosti, već samo ekvivalenat, naknadu vrednosti utrošenog kapitala. Ukoliko, dakle, sačinjava višak vrednosti, ona ga ne sačinjava u svome specifičnom svojstvu kao izdati kapital, već kao predujmljeni i stoga uopšte primenjeni kapital. Stoga višak vrednosti potiče isto toliko iz onog dela predujmljenog kapitala koji ulazi u cenu koštanja robe kao i iz onog njegovog dela koji ne ulazi u cenu koštanja; jednom reči, ravnomerno iz stalnih i optičajnih sastavnih delova primenjenog kapitala. Celokupni kapital služi materijalno kao tvorac proizvoda: kako sredstva za rad, tako i materije proizvodnje i rad. Celokupni kapital ulazi materijalno u stvarni proces rada, mada samo jedan njegov deo ulazi u proces oplodavanja vrednosti. Možda je baš to razlog što samo delimično doprinosi obrazovanju cene koštanja, ali ceo doprinosi obrazovanju viška vrednosti. Ma kako bilo, ostaje činjenica da višak vrednosti potiče istovremeno iz svih delova primenjenog kapitala. Dedukcija se može još mnogo više skratiti, ako sa Malthusom kažemo isto toliko neotesano koliko jednostavno:

»Kapitalista očekuje jednaku korist na svaki deo kapitala koji predujmljuje.«³

Kao takav zamišljeni potomak celokupnog predujmljenog kapitala, višak vrednosti dobija preobraženi oblik *profita*. Stoga je neka

³ Malthus, *Principles of Pol. Economy*, 2. izdanje, London 1836, str. 268.

suma vrednosti kapital zato što se predujmljuje da bi se proizveo profit⁴, ili profit proizlazi otud što se neka suma vrednosti primenjuje kao kapital. Nazovemo li profit pf , onda se formula $Vr = p + pr + v = k + v$ pretvara u formulu $Vr = k + pf$ ili *robna vrednost = cena koštanja + profit*.

Prema tome, profit, onako kako ga ovde isprva imamo pred sobom, jeste isto što i višak vrednosti, samo u mistificiranom obliku, koji ipak nužno izrasta iz kapitalističkog načina proizvodnje. Zato što u vidljivom obrazovanju cene koštanja ne može da se uoči nikakva razlika između postojanog i promenljivog kapitala, mora se poreklo promene vrednosti, koja se događa za vreme procesa proizvodnje, sa promenljivog dela kapitala premestiti na celokupni kapital. Zato što se na jednom polu cena radne snage javlja u preobraženom obliku najamnine, javlja se na suprotnom polu višak vrednosti u preobraženom obliku profita.

Videli smo: cena koštanja robe manja je od njene vrednosti. Pošto je $Vr = k + v$, to je $k = Vr - v$. Formula $Vr = k + v$ reducira se samo na $Vr = k$, robna vrednost = cena koštanja robe, ako je $v = 0$, slučaj koji na osnovici kapitalističke proizvodnje nikad ne nastupa, iako pri naročitim tržišnim konjunkturama prodajna cena roba može pasti na cenu koštanja, pa čak i ispod nje.

Ako se stoga roba prodaje po njenoj vrednosti, realizuje se profit jednak suvišku njene vrednosti preko njene cene koštanja, dakle jednak celom višku vrednosti sadržanom u vrednosti robe. Ali kapitalista može robu prodavati s profitom i kad je prodaje ispod njene vrednosti. Dokle god njena prodajna cena stoji iznad njene cene koštanja, mada ispod njene vrednosti, uvek se realizuje deo u njoj sadržanog viška vrednosti, dakle se uvek pravi neki profit. U našem slučaju robna vrednost je = 600£, cena koštanja = 500£. Ako se roba proda po 510, 520, 530, 560, 590£, ona se prodaje za 90, 80, 70, 40, 10£ ispod njene vrednosti, a ipak se iz njene prodaje isteruje profit od 10, 20, 30, 60, 90£. Očevidno je između vrednosti robe i njene cene koštanja moguć neodređen niz prodajnih cena. Što je veći onaj sastavni deo robne vrednosti koji se sastoji iz viška vrednosti, to je veće praktično polje za igru ovih meducena.

Ovim se ne objašnjavaju samo svakodnevne pojave konkurencije, kao npr. slučajevi prodavanja ispod cene (underselling) [Unterverkauf], nenormalna niskost robnih cena u izvesnim industrijskim granama⁵

⁴ »Capital: that which is expended with a view to profit.«^{1*} Malthus, *Definitions in Pol. Economy*, London 1827, str. 86.

⁵ Upor. knj. I, gl. XVIII, str. 571/561. i dalje.^{2*}

^{1*} »Kapital je ono što se predujmljuje da bi se postigao profit.« — ^{2*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 482/483.

itd. Osnovni zakon kapitalističke konkurencije, koji politička ekonomija dosad nije shvatila, zakon koji reguliše opštu profitnu stopu i njome određene tzv. cene proizvodnje, počiva, kao što ćemo docnije videti, na toj diferenciji između vrednosti i cene koštanja robe i na mogućnosti koja otuda nastaje da se roba proda s profitom ispod njene vrednosti.

Minimalna granica prodajne cene robe data je njenom cenom koštanja. Proda li se ispod njene cene koštanja, onda se utrošeni sastavni delovi proizvodnog kapitala ne mogu potpuno naknaditi iz prodajne cene. Potraje li taj proces duže, iščeznuće predujmljena kapital-vrednost. Već sa ovog stanovišta kapitalista je naklonjen da cenu koštanja smatra pravom *unutrašnjom* vrednošću robe, jer je ona nužna cena za golo održavanje njegovog kapitala. Ali uz to dolazi da je cena koštanja robe kupovna cena koju je sam kapitalista platio za njenu proizvodnju, dakle kupovna cena koju određuje sam proces njene proizvodnje. Zbog toga se suvišak ili višak vrednosti, realizovan pri prodaji robe, kapitalisti pokazuje kao višak njene prodajne cene iznad njene vrednosti, umesto kao višak njene vrednosti iznad njene cene koštanja, tako kao da se u robi sadržani višak vrednosti ne realizuje njenom prodajom, nego potiče iz same prodaje. Mi smo ovu iluziju već izbliže rasvetlili u knj. I, gl. IV, 2 («Protivrečnosti opšte formule kapitala»), ali ćemo se ovde začas vratiti na onaj oblik u kome su je Torrens i drugi ponovo istakli kao napredak političke ekonomije posle Ricarda.

»Prirodna cena, koja se sastoji od troškova proizvodnje ili drugim rečima iz kapitala utrošenog u proizvodnji ili fabrikaciji robe, nikako ne može u sebi uključivati profit... Kad neki zakupac utroši na obrađivanje svojih polja 100 kvartera žita i za ovo dobije natrag 120 kvartera, onda 20 kvartera, kao višak proizvoda iznad izdatka, sačinjavaju njegov profit; ali bilo bi apsurd nazivati taj suvišak ili profit delom njegovog izdatka... Fabrikant predujma izvesnu količinu sirovina, alata i životnih sredstava za rad, a za to dobija izvesnu količinu gotove robe. Ova gotova roba mora imati višu razmensku vrednost nego sirovine, alati i životna sredstva pomoću čijeg je predujma ona bila dobijena.«

Zbog toga Torrens zaključuje da višak prodajne cene iznad cene koštanja, ili profit, potiče otuda što potrošači

»neposrednom ili posrednom (circuitous) razmenom daju izvesnu veću porciju svih sastavnih delova kapitala no što njihova proizvodnja staje«.⁶

Zaista, višak preko neke date veličine ne može sačinjavati deo te veličine, pa dakle ni profit, višak robne vrednosti preko izdataka kapitaliste, ne može sačinjavati deo tih izdataka. Ako, dakle, u obrazovanje

⁶ R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, London 1821, str. 51 - 53, 349.

vrednosti robe ne ulazi nikakav drugi elemenat osim kapitalistovog predujma vrednosti, onda se ne može razumeti kako iz proizvodnje treba da izađe više vrednosti no što je u nju ušlo osim da nešto postaje iz ničega. Od ovog stvaranja iz ničega Torrens se, međutim, izvlači samo time što ga iz oblasti robne proizvodnje premešta u oblast robnog prometa. Profit ne može poticati iz proizvodnje, veli Torrens, jer bi se inače već sadržavao u troškovima proizvodnje, dakle ne bi bio višak iznad tih troškova. Profit ne može poticati iz robne razmene, odgovara mu Ramsay^[7], ako ga nije bilo već pre robne razmene. Suma vrednosti razmenjenih proizvoda očigledno se ne menja razmenom proizvoda čiju sumu vrednosti ona predstavlja. Ona ostaje i posle razmene kakva je bila pre nje. Uzgred da primetimo da se Malthus izričito poziva na Torrensov autoritet⁷, mada on sam drukčije objašnjava prodaju roba iznad njihove vrednosti, ili, bolje reći, ne objašnjava, pošto se svi argumenti ove vrste u suštini neizbežno svode na nekada čuvenu negativnu težinu flogistona^[8].

U društvenom stanju koje je pod vladavinom kapitalističke proizvodnje i nekapitalistički proizvođač stoji pod vlašću kapitalističkih predstava. U svome poslednjem romanu, *Paysans*, Balzac, koji se uopšte odlikuje dubokim razumevanjem realnih odnosa, sjajno prikazuje kako sitni seljak, da bi sačuvao blagonaklonost svoga zelenaša, vrši ovome besplatno svakojake radove i misli da mu time ništa ne poklanja, jer ga sopstveni rad ne staje izdatka u gotovu. Tako zelenaš sa svoje strane ubija jednim udarcem dve muve. Ušteduje izdavanje najamnine u gotovu, a seljaka, koga ostavljanje sopstvenog polja bez obrade sve više upropašćuje, sve dublje i dublje zapliće u paukovu mrežu zelenaštva.

Besmisleni predstavu da cena koštanja robe sačinjava njenu stvarnu vrednost, a da višak vrednosti potiče iz prodaje robe iznad njene vrednosti, da se, dakle, robe prodaju po njihovim vrednostima kad je njihova prodajna cena jednaka njihovoj ceni koštanja, tj. jednaka ceni u njima utrošenih sredstava za proizvodnju plus najamnina, rastrubio je Proudhon sa uobičajenim šarlatanstvom, koje je pretendovalo na naučnost, kao novootkrivenu tajnu socijalizma. Ovo svodenje vrednosti roba na njihovu cenu koštanja čini doista osnovicu njegove narodne banke^[9]. Mi smo ranije objasnili da se različiti sastavni delovi vrednosti proizvoda mogu predstaviti srazmernim delovima samog proizvoda. Ako npr. (knj. I, gl. VII, 2, str. 211/203^{1*}) vrednost 20 funti pređe iznosi 30 šilinga — naime 24 šilinga sredstava za proizvodnju, 3 šilinga radne snage i 3 šilinga viška vrednosti — onda se

⁷ Malthus, *Definitions in Pol. Economy*, London 1853, str. 70, 71.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 198/199.

taj višak vrednosti može predstaviti u $\frac{1}{10}$ proizvoda = 2 funte prede. Ako se sad 20 funti prede proda po njihovoj ceni koštanja, po 27 šilinga, onda kupac dobija 2 funte prede besplatno ili roba je prodata za $\frac{1}{10}$ ispod njene vrednosti; ali radnik je i u tom slučaju dao svoj višak rada, samo sad za kupca prede umesto za njenog kapitalističkog proizvođača. Bilo bi sasvim pogrešno pretpostavljati da bi, kad bi se sve robe prodavale po njihovim cenama koštanja, rezultat bio stvarno isti kao kad bi se sve one prodavale iznad njihove cene koštanja, ali po njihovim vrednostima. Jer čak i da su vrednost radne snage, dužina radnog dana i stepen eksploatacije rada svugde jednaki, ipak su mase viška vrednosti sadržane u vrednostima različitih vrsta robe skroz nejednake, već prema različitom organskom sastavu kapitalâ pred-ujmljenih za njihovu proizvodnju.⁸

⁸ »Kad je data vrednost radne snage i kad je stepen njene eksploatacije jednak, onda mase vrednosti i viška vrednosti koje razni kapitali proizvode stoje u upravnoj srazmeri prema veličinama promenljivih sastavnih delova ovih kapitala, tj. njihovih sastavnih delova preobraćenih u živu radnu snagu.« (Knjiga I, glava IX, str. 312/303^{1*}.)

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 276.

GLAVA DRUGA

Profitna stopa

Opšta formula kapitala je $N-R-N'$, tj. neka suma vrednosti ubacuje se u promet da bi se iz njega izvukla veća suma vrednosti. Proces koji rađa tu veću sumu vrednosti jeste kapitalistička proizvodnja; proces koji nju realizuje jeste promet kapitala. Kapitalista ne proizvodi robu radi same robe, radi njene upotrebne vrednosti ili radi svoje lične potrošnje. Proizvod do koga je kapitalisti stvarno stalo nije sam opipljivi proizvod, već suvišak vrednosti proizvoda preko vrednosti kapitala koji je na njega utrošen. Kapitalista preduima celokupni kapital bez obzira na različitu ulogu koju njegovi sastavni delovi igraju u proizvodnji viška vrednosti. Sve ove sastavne delove on preduima jednako, ne samo zato da bi reprodukovao predujmljeni kapital, već da bi proizveo neki suvišak vrednosti preko njega. Vrednost promenljivog kapitala koju preduima on može pretvoriti u veću vrednost samo putem njene razmene za živi rad, putem eksploatacije živog rada. Ali on može rad eksploatisati samo ako istovremeno predujmi i uslove za ostvarenje toga rada, sredstva za rad i predmet rada, mašineriju i sirovinu, tj. ako izvesnu sumu vrednosti, koja se nalazi u njegovu posedu, pretvori u oblik uslova za proizvodnju; kao što je on uopšte kapitalista i kao što uopšte može da preduzme proces eksploatacije rada samo zato što stoji kao vlasnik uslova za rad naspram radnika kao golog vlasnika jedino radne snage. Već je ranije, u prvoj knjizi^{1*}, pokazano da je upravo posedovanje tih sredstava za proizvodnju od strane ne-radnika ono što radnike pretvara u najamne radnike, a ne-radnike u kapitaliste.

Kapitalisti je svejedno hoće li stvar posmatrati tako da preduima postojani kapital da bi isterao dobit iz promenljivog kapitala ili da preduima promenljivi da bi oplodio vrednost postojanog; da preduima novac na najamninu da bi mašinama i sirovini dao veću vrednost ili da preduima novac na mašine i sirovine da bi mogao da eksploatiše rad. Mada samo promenljivi deo kapitala stvara višak vrednosti, on ga ipak stvara samo pod uslovom da se predujme i ostali delovi,

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 155/156, 631/632.

oni koji za rad predstavljaju uslove za proizvodnju. Pošto kapitalista može da eksploatiše rad samo preduimanjem postojanog kapitala, a vrednost postojanog kapitala da oplođuje samo preduimanjem promenljivoga, to se u njegovoj glavi oni jednako slivaju u jedno, i to utoliko više ukoliko stvarni stepen njegovog dobitka nije određen odnosom prema promenljivome, već prema celokupnom kapitalu, ne stopom viška vrednosti, već profitnom stopom, koja, kao što ćemo videti, može da ostane ista a da ipak izražava različne stope viška vrednosti.

U troškove proizvoda spadaju svi sastavni delovi njegove vrednosti koje je kapitalista platio ili za koje je ubacio u proizvodnju ekvivalent. Ti se troškovi moraju naknaditi da bi se kapital jednostavno održao, ili da bi se reprodukovao u njegovoj prvobitnoj veličini.

Vrednost koja se sadrži u robi jednaka je onom radnom vremenu koje je utrošeno na njenu izradu, a suma ovog rada sastoji se iz plaćenog i neplaćenog rada. Za kapitalistu, naprotiv, troškovi robe sastoje se samo iz onog dela rada opredmećenog u njoj, koji je on platio. Višak rada sadržan u robi ne košta kapitalistu ništa, mada radnika staje rada kao i plaćeni, i mada taj višak rada stvara vrednost isto onako kao i plaćeni i ulazi u robu kao elemenat koji sačinjava njenu vrednost. Kapitalistov profit dolazi otuda što on ima da proda nešto što nije platio. Višak vrednosti, odnosno profit, sastoji se upravo u suvišku robne vrednosti preko njene cene koštanja, tj. u suvišku celokupne sume rada koju roba sadrži preko sume u njoj sadržanog plaćenog rada. Tako je višak vrednosti, ma otkuda poticao, suvišak preko predujmljenog celokupnog kapitala. Ovaj suvišak stoji, dakle, u izvesnom odnosu prema celokupnom kapitalu, u odnosu koji se izražava razlomkom $\frac{v}{K}$, gde K znači celokupni kapital. Tako dobijamo *profitnu*

stopu $\frac{v}{K} = \frac{v}{p + pr}$, za razliku od stope viška vrednosti $\frac{v}{pr}$.

Procenat viška vrednosti merenog prema promenljivom kapitalu jeste stopa viška vrednosti; procenat viška vrednosti merenog prema celokupnom kapitalu jeste profitna stopa. To su dva različna merenja iste veličine koja usled različenosti merila izražavaju u isti mah i različne srazmere ili odnose iste veličine.

Pretvaranje viška vrednosti u profit treba izvoditi iz pretvaranja stope viška vrednosti u profitnu stopu, a ne obrnuto. I stvarno, profitna stopa je istorijska polazna tačka. Višak vrednosti i stopa viška vrednosti su relativno ono nevidljivo i ono bitno što treba istražiti, dok se profitna stopa, a otuda i oblik viška vrednosti, profit, pokazuju na površini pojava.

Što se tiče pojedinačnog kapitaliste, jasno je da jedino što njega interesuje jeste odnos viška vrednosti, ili suviška vrednosti radi kojeg on prodaje svoju robu, prema celokupnom kapitalu predujmljenom za proizvodnju robe; dok ga određeni odnos toga suviška prema

pojedininim sastavnim delovima kapitala i njegova unutrašnja veza s njima ne samo ne zanima nego mu je i u interesu da o tome određenom odnosu i o toj unutrašnjoj vezi isprede šarenu lažu.

Mada suvišak vrednosti robe preko njene cene koštanja nastaje u neposrednom procesu proizvodnje, on se realizuje tek u prometnom procesu, te utoliko lakše dobija izgled da potiče iz prometnog procesa ukoliko u stvarnosti, u konkurenciji, na stvarnom tržištu, od prilika na tržištu zavisi da li će se i u kome stepenu taj suvišak realizovati ili neće. Ovde nije potrebno objašnjavati da, kad se neka roba proda iznad ili ispod njene vrednosti, imamo samo drukčiju raspodelu viška vrednosti i da ova različita raspodela, ta izmenjena srazmera u kojoj razne ličnosti dele višak vrednosti, ne menja ništa ni u veličini ni u prirodi viška vrednosti. U stvarnom prometnom procesu ne samo da se zbivaju preobražaji, koje smo razmatrali u II knjizi, nego se oni i podudaraju sa stvarnom konkurencijom, s kupovinom i prodajom roba iznad ili ispod njihove vrednosti, tako da za pojedinačnog kapitalistu višak vrednosti koji on sam realizuje zavisi isto onako od uzajamne prevare kao i od neposredne eksploatacije rada.

U prometnom procesu stupa u dejstvo pored vremena rada i vreme prometa, koje time ograničava masu viška vrednosti ostvarljivu u nekom određenom vremenskom razmaku. Još i drugi momenti koji potiču iz prometa presudno utiču na neposredni proces proizvodnje. Oba procesa, i neposredni proces proizvodnje i prometni proces, stalno prelaze jedan u drugi, prožimaju se i time stalno falsifikuju svoja karakteristična obeležja po kojima se razlikuju. Kao što smo ranije pokazali, proizvodnja viška vrednosti, kao i vrednosti uopšte, dobija u prometnom procesu nova određenja; kapital prolazi krug svojih preobražaja; naposljetku, on tako reći izlazi iz svog unutrašnjeg organskog života u odnose spoljašnjeg života, u odnose gde jedan prema drugom ne stoje kapital i rad, već s jedne strane kapital i kapital, a s druge strane individue opet jednostavno kao kupci i prodavci; vreme prometa i vreme rada ukrštaju se u svome putu, te izgleda da oba podjednako određuju višak vrednosti; prvobitni oblik u kome se kapital i najamni rad sučeljavaju prerušava se intervencijom odnosa koji su prividno od njih nezavisni; sam višak vrednosti ne ispoljava se kao proizvod prisvajanja radnog vremena već kao suvišak prodajne cene roba iznad njihove cene koštanja, zbog čega se ova poslednja lako predstavlja kao njihova prava vrednost (*valeur intrinsèque*), tako da profit izgleda kao suvišak prodajne cene robâ iznad njihove imanentne vrednosti.

Svakako da se za vreme neposrednog procesa proizvodnje priroda viška vrednosti neprestano nameće svesti kapitaliste, kao što nam je njegova pohlepa za tuđim radnim vremenom itd. pokazala već kod razmatranja viška vrednosti. Ali: 1) neposredni proces proizvodnje i sam je samo prolazni momenat koji stalno prelazi u prometni proces, kao što i ovaj prelazi u onaj, tako da se naslućivanja koja se jasnije ili

maglovitije rađaju u procesu proizvodnje o izvoru u njemu pravljene dobiti, tj. o prirodi viška vrednosti, u najboljem slučaju predstavljaju kao momenat ravnopravan sa shvatanjem da realizovani suvišak potiče od kretanja koje je nezavisno od procesa proizvodnje, i potiče iz samog prometa, koje, dakle, pripada kapitalu nezavisno od njegova odnosa prema radu. Zar i sami moderni ekonomisti, kao Ramsay, Malthus, Senior, Torrens i dr., ne navode ove fenomene prometa upravo kao dokaze da je kapital u svojoj čisto materijalnoj egzistenciji, nezavisno od društvenog odnosa prema radu, odnosa u kome on upravo i jeste kapital, samostalno vrelo viška vrednosti, pored rada i nezavisno od rada? — 2) Pod rubrikom troškova, među koje spada i najamnina, isto onako kao i cena sirovine, rabaćenje mašinerije itd., cedjenje neplaćenog rada ispoljava se samo kao ušteda u plaćanju jednog od artikala koji ulazi u troškove, samo kao manje plaćanje za neku određenu količinu rada; sasvim onako kao što se vrši ušteda kad se sirovina jevtinije kupi ili kad se smanji rabaćenje mašinerije. Tako cedjenje viška rada gubi svoj specifični karakter; njegov specifični odnos prema višku vrednosti zamagľjuje se; a tome mnogo ide naruku i olakšava, kao što je pokazano u I knjizi, odeljak VI^{1*}, to predstavljanje vrednosti radne snage u obliku najamnine.

Time što svi delovi kapitala izgledaju podjednako kao izvor suviška vrednosti (profita), mistificira se kapitalski odnos.

Međutim, način na koji se preobražajem kroz profitnu stopu višak vrednosti pretvara u oblik profita, samo je dalje razvijanje izokretanja subjekta i objekta, koje se zbiva već za vreme procesa proizvodnje. Već tu smo videli kako se sve subjektivne proizvodne snage rada predstavljaju kao proizvodne snage kapitala^{2*}. S jedne strane, vrednost, minuli rad koji vlada živim radom, oličava se u kapitalisti; s druge strane, radnik se, obrnuto, pokazuje samo kao materijalna radna snaga, kao roba. Iz ovog izokrenutog odnosa nužno potiče već u samom prostom odnosu proizvodnje odgovarajuća izokrenuta predstava, izokrenuta svest, koju preobražaji i modifikacije stvarnog prometnog procesa dalje razvijaju.

Kao što se na primeru Ricardove škole može naučiti, sasvim je naopak pokušaj hteti zakone profitne stope neposredno predstaviti kao zakone stope viška vrednosti ili obrnuto. U glavi kapitaliste oni se, naravno, ne razlikuju. U izrazu $\frac{v}{K}$ višak vrednosti izmeren je prema vrednosti celokupnog kapitala koji je predujmljen za njegovu proizvodnju i koji je u toj proizvodnji delimično bio sav potrošen, a delimično samo primenjen. I doista, odnos $\frac{v}{K}$ izražava stepen oplođenja vrednosti celog predujmljenog kapitala, tj. shvaćeno saobrazno pojmovnoj, unutrašnjoj vezi i prirodi viška vrednosti, on pokazuje

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 470 - 476. — ^{2*} Isto, str. 298/299. ⁴

kako se veličina menjanja promenljivog kapitala odnosi prema veličini celokupnog predujmljenog kapitala.

Uzeta sama po sebi, veličina vrednosti celokupnog kapitala ne stoji ni u kakvom unutrašnjem odnosu prema veličini viška vrednosti, bar ne neposredno. Po svojim materijalnim elementima celokupni kapital minus promenljivi kapital, dakle postojani kapital, sastoji se iz materijalnih uslova za ostvarenje rada: iz sredstava za rad i materijala za rad. Da bi se neka određena količina rada ostvarila u robama, a time i obrazovala vrednost, zahteva se određena količina materijala za rad i sredstava za rad. Između mase rada i mase sredstava za proizvodnju kojima ovaj živi rad treba da se doda dolazi do određenog tehničkog odnosa, već prema tome kakav je osobiti karakter dodatoga rada. Utoliko, dakle, dolazi do određenog odnosa i između mase viška vrednosti, ili viška rada, i mase sredstava za proizvodnju. Ako, npr., rad potreban za proizvodnju najamnine iznosi 6 časova dnevno, onda radnik mora raditi dnevno 12 časova da bi ispunio 6 časova viška rada, da bi proizveo višak vrednosti od 100%. U 12 časova on troši dvaput više sredstava za proizvodnju nego u 6. Ali višak vrednosti koji on dodaje za 6 časova ne stoji zato ni u kakvom neposrednom odnosu prema vrednosti sredstava za proizvodnju koja su utrošena za 6 ili i za 12 časova. Ta vrednost ovde nije važna; u pitanju je jedino tehnički potrebna masa. Sasvim je svejedno da li su sirovina ili sredstvo za rad jevtini ili skupi, samo ako imaju zahtevanu upotrebnu vrednost i ako ih ima u tehnički propisanoj srazmeri prema živom radu koji treba da usisaju. Ali kad ja znam da se za jedan sat isprede x funti pamuka koje staju a šilinga, onda, naravno, znam i to da se za 12 časova isprede $12x$ funti pamuka $= 12a$ šilinga, i onda mogu izračunati odnos viška vrednosti prema vrednosti od 12, baš kao i prema vrednosti od 6. No odnos živog rada prema *vrednosti* sredstava za proizvodnju ulazi tu u račun samo ukoliko a šilinga služi kao ime za x funti pamuka; jer kao što određena količina pamuka ima određenu cenu, to i obrnuto, neka određena cena može poslužiti kao pokazatelj za neku određenu količinu pamuka dokle god se cena pamuka ne promeni. Kad znam da, ako hoću da prisvojim 6 časova viška rada, moram tražiti da se radi 12 časova, dakle da moram imati pamuka spremljenog za rad od 12 časova, i kad mi je poznata cena ove količine pamuka potrebne za 12 časova, onda indirektno postoji izvestan odnos između cena pamuka (kao pokazatelja potrebne količine) i viška vrednosti. Ali iz cene sirovine nikad ne mogu zaključiti obratno kolika je masa sirovine koja se može ispresti recimo za 1, a ne za 6 časova. Ne postoji, dakle, neki unutrašnji, nužni odnos između vrednosti postojanog kapitala, pa, dakle, ni između vrednosti celokupnog kapitala ($= p + pr$) i viška vrednosti.

Kad je stopa viška vrednosti poznata i njegova veličina data, profitna stopa ne izražava ništa drugo do ono što u stvari jeste: drukčije merenje viška vrednosti, njegovo merenje prema vrednosti celo-

kupnog kapitala umesto prema vrednosti onog dela kapitala iz kojega, njegovom razmenom za rad, on neposredno potiče. Ali u stvarnosti (tj. u svetu pojava) stvar stoji obrnuto. Višak vrednosti je dat, ali je dat kao suvišak prodajne cene robe preko njene cene koštanja; pri čemu ostaje tajanstveno otkuda taj suvišak potiče, iz eksploatacije rada u procesu proizvodnje, iz varanja kupaca u procesu prometa, ili i iz jednog i iz drugog. Zatim, dat je još i odnos toga suviška prema vrednosti celokupnog kapitala, ili profitna stopa. Izračunavanje ovog suviška prodajne cene preko cene koštanja prema vrednosti celokupnog predujmljenog kapitala vrlo je važno i prirodno, jer se time stvarno iznalazi relativni broj u kome se oplodila vrednost celokupnog kapitala, tj. stepen oplodjenja njegove vrednosti. Zato, ako se pođe od ove profitne stope, ne može se nikako zaključiti da postoji neki specifičan odnos između suviška i onog dela kapitala koji je izdat na najamninu. U jednoj docnijoj glavi^{1*} videće čitalac kakva smešna vrludanja čini Malthus kad ovim putem hoće da pronikne u tajnu viška vrednosti i njegovog specifičnog odnosa prema promenljivom delu kapitala. Naprotiv, ono što profitna stopa kao takva pokazuje jeste jednako odnošenje suviška prema jednako velikim delovima kapitala, koji sa ovog stanovišta uopšte ne pokazuje nikakve unutrašnje razlike osim razliku između stalnog i optičajnog kapitala. A i ovu razliku samo zbog toga što se suvišak dvostruko računa. Naime, prvo kao prosta veličina: suvišak preko cene koštanja. U ovom njegovom prvom obliku ulazi u cenu koštanja sav optičajni kapital, dok od stalnog kapitala u nju ide samo rabaćenje. Zatim, drugo: odnos toga suviška vrednosti prema celokupnoj vrednosti predujmljenog kapitala. Tu ulazi u račun vrednost čitavog stalnog kapitala isto onako kao i vrednost optičajnoga. Dakle, optičajni kapital ulazi oba puta na isti način, dok stalni kapital jedanput ulazi drukčije, a drugi put na isti način kao optičajni kapital. Tako se ovde razlika između stalnog i optičajnog kapitala nameće kao jedina.

Prema tome, kada se, da rečemo hegelovski, suvišak samom sebi odražava iz profitne stope ili, drukčije rečeno, kad je suvišak bliže karakterisan profitnom stopom, on se ispoljava kao suvišak koji kapital proizvodi preko svoje sopstvene vrednosti za godinu dana ili u određenom prometnom periodu.

Stoga je, mada se profitna stopa kao broj razlikuje od stope viška vrednosti, dok su u stvari višak vrednosti i profit jedno isto, pa su i kao broj jednaki, profit ipak preobraženi oblik viška vrednosti, oblik u kome su njegovo poreklo i tajna njegova postojanja zamagljeni i izbrisani. U stvari, profit je pojavni oblik viška vrednosti, koji se iz prvoga tek putem analize mora razotkriti. U višku vrednosti odnos između kapitala i rada je razgolićen; u odnosu između kapitala i profita,

^{1*} Vidi 26. tom ovog izdanja.

tj. između kapitala i viška vrednosti, kakav se ispoljava, s jedne strane kao suvišak preko prodajne cene robe realizovan u prometnom procesu, a s druge kao suvišak koji je izbliže određen svojim odnosom prema celokupnom kapitalu, *kapital* se ispoljava *kao odnos prema samom sebi*, odnos u kome se on kao prvobitna suma vrednosti razlikuje od nove vrednosti koju je sam rodio. Da on tu novu vrednost rađa za vreme svog kretanja kroz proces proizvodnje i proces prometa, to jeste u svesti. Ali kako se to zbiva — sada je mistificirano i čini se da potiče iz skrivenih osobina koje su njemu samom svojstvene.

Što dalje budemo pratili proces oplodavanja vrednosti kapitala, to će se više mistificirati odnos kapitala i to će se manje razotkrivati tajna njegovog unutrašnjeg organizma.

U ovom odeljku profitna stopa se kao broj razlikuje od stope viška vrednosti; ali se, naprotiv, profit i višak vrednosti uzimaju kao ista brojna veličina, samo u različnom obliku. U sledećem odeljku videćemo kako odstupanje ide dalje i kako se profit i kao broj predstavlja kao veličina različna od viška vrednosti.

GLAVA TREĆA

Odnos profitne stope prema stopi
viška vrednosti

Kao što smo na kraju prošle glave istakli, mi pretpostavljamo ovde, kao i uopšte u celom ovom prvom odeljku, da je suma profita koja pada na neki dati kapital jednaka celokupnoj sumi viška vrednosti proizvedenog pomoću tog kapitala u nekom datom prometnom periodu. Mi, dakle, zasad ne uzimamo u obzir to što se, s jedne strane, taj višak vrednosti cepa na različne podoblike: kamatu na kapital, zemljišnu rentu, porez itd. i što se on, s druge strane, u većini slučajeva nikako ne poklapa s profitom kakav se prisvaja na osnovu opšte prosečne profitne stope, o kojoj će biti govora u drugom odeljku.

Ukoliko se profit kvantitativno uzme kao jednak s viškom vrednosti, njegova veličina i veličina profitne stope određena je odnosima prostih brojnih veličina koje su u svakom posebnom slučaju date ili se dadu odrediti. Naše se istraživanje, dakle, kreće isprva na čisto matematičkom tlu.

Zadržaćemo oznake upotrebljene u prvoj i drugoj knjizi. Celokupni kapital K deli se na postojani kapital p i promenljivi kapital pr , a proizvodi višak vrednosti v . Odnos toga viška vrednosti prema predujmljenom promenljivom kapitalu, dakle $\frac{v}{pr}$, nazivamo stopom viška vrednosti i označavamo je sa v' . Dakle je $\frac{v}{pr} = v'$, iz čega izlazi da je i $v = v' pr$. Ako se ovaj višak vrednosti dovede u odnos prema celokupnom kapitalu umesto prema promenljivom kapitalu, onda se zove profit (pf), a odnos viška vrednosti v prema celokupnom kapitalu K , dakle $\frac{v}{K}$, zove se profitna stopa pf' . Prema tome imamo:

$$pf' = \frac{v}{K} = \frac{v}{p + pr},$$

a ako za v stavimo njegovu gore nađenu vrednost $v' pr$, onda imamo:

$$pf' = v' \frac{pr}{K} = v' \frac{pr}{p + pr},$$

koja se jednačina daje izraziti i srazmerom:

$$pf' : v' = pr : K;$$

profitna stopa odnosi se prema stopi viška vrednosti kao promenljivi kapital prema celokupnom kapitalu.

Iz ove srazmere izlazi da je pf' , profitna stopa, uvek manja od v' , stope viška vrednosti, jer je pr , promenljivi kapital, uvek manji od K , sume od $pr + p$, promenljivog i postojanog kapitala; osim jednog jedinog praktično nemogućeg slučaja, gde je $pr = K$, gde, dakle, kapitalista ne bi preduimao nikakav postojani kapital, nikakva sredstva za proizvodnju, već samo najamninu.

Međutim, u našem istraživanju dolazi u obzir i niz drugih činilaca koji imaju odlučujući uticaj na veličine p , pr i v , te ih stoga treba ukratko pomenuti.

Prvo, *vrednost novca*. Nju možemo svugde uzeti kao postojanu.

Drugo, *obrt*. Ovaj ćemo činilac zasad sasvim izostaviti, pošto se njegov uticaj na profitnu stopu posebno ispituje u jednoj docnijoj glavi. {Ovde ćemo anticipirati samo jedan momenat, da je formula $pf' = v' \frac{pr}{K}$ strogo tačna samo za *jedan* obrtni period promenljivog kapitala, a da je činimo tačnom za godišnji obrt time što namesto v' , proste stope viška vrednosti, stavljamo $v'n$, godišnju stopu viška vrednosti, gde n označava broj obrta promenljivog kapitala u toku jedne godine. (Vidi knj. II, gl. XVI, I). — F. E.}

Treće, u obzir dolazi *proizvodnost rada*, čiji je uticaj na stopu viška vrednosti opširno raspravljen u knj. I, odeljak IV. Ali ona može da vrši još i neposredan uticaj na profitnu stopu, bar pojedinačnog kapitala, ako ovaj pojedinačni kapital, kao što je izloženo u I knjizi, gl. X, str. 323/314^{1*} radi s proizvodnošću većom od prosečne društvene proizvodnosti, ako svoje proizvode izrađuje po nižoj vrednosti no što je prosečna društvena vrednost iste robe, i tako ostvaruje ekstraprofit. No mi se ovde još nećemo obazirati na ovaj slučaj, jer i u ovom odeljku još polazimo od pretpostavke da se robe proizvode pod društveno normalnim uslovima i da se prodaju po njihovim vrednostima. Mi, dakle, polazimo u svakom pojedinom slučaju od pretpostavke da proizvodnost rada ostaje postojana. U stvari, sastav vrednosti kapitala uloženog u neku industrijsku granu, dakle određen odnos promenljivog kapitala prema postojanome, izražava svaki put neki određeni stepen proizvodnosti rada. Čim, dakle, ovaj odnos pretrpi izmenu nekim drugim putem osim prostom promenom vrednosti materijalnih sastavnih delova postojanog kapitala ili promenom najamnine, morala je i proizvodnost rada pretrpeti promenu; stoga ćemo dosta često i naći da promene koje se zbivaju s činiocima p , pr i v uključuju i promene u proizvodnosti rada.

Ovo isto važi i za druga tri činioca: *dužinu radnog dana*, *intenzivnost rada* i *najamninu*. Njihov uticaj na masu i stopu viška vred-

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 284/285.

nosti opširno je raspravljen u prvoj knjizi^{1*}. Pojmljivo je, dakle, iako radi uprošćenja stalno polazimo od pretpostavke da ova tri činioca ostaju postojana, da promene koje se zbivaju sa pr i v mogu u sebi uključivati ipak i promene u veličini ovih momenata koji njih određuju. A ovde treba samo kratko da podsetimo na to da najamnina utiče na veličinu viška vrednosti i visinu stope viška vrednosti u obrnutom smeru od dužine radnog dana i intenzivnosti rada; da dizanje najamnine smanjuje višak vrednosti, dok ga produženje radnog dana i povišenje intenzivnosti rada uvećavaju.

Ako se uzme, npr., da neki kapital od 100 proizvodi sa 20 radnika, pri desetočasovnom radu i ukupnoj nedeljnoj najamnini od 20, višak vrednosti od 20, onda imamo:

$$80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%.$$

Neka se radni dan produži, bez povišenja najamnine, na 15 časova; time se celokupna vrednost koju proizvode tih 20 radnika penje od 40 na 60 ($10 : 15 = 40 : 60$); pošto pr , plaćena najamnina, ostaje ista, diže se višak vrednosti od 20 na 40, i onda imamo:

$$80_p + 20_{pr} + 40_v; v' = 200\%, pf' = 40\%.$$

Kad, s druge strane, pri desetočasovnom radu, najamnina od 20 padne na 12, onda imamo ukupnu proizvedenu vrednost od 40, kao u početku, ali drukčije razdeljenu; pr pada na 12, te ostavlja zbog toga ostatak od 28 za v . Imamo, dakle:

$$80_p + 12_{pr} + 28_v; v' = 233\frac{1}{3}\%, pf' = \frac{28}{92} = 30\frac{10}{23}\%.$$

Vidimo, dakle, da kako produženi radni dan (ili tome ravna pojačana intenzivnost rada) tako i pad najamnine povećavaju masu, a stoga i stopu viška vrednosti; obrnuto, povišena najamnina snizila bi, pri inače jednakim okolnostima, stopu viška vrednosti. Ako, dakle, pr poraste usled povišenja najamnine, onda ono ne izražava uvećanu, već samo skuplje plaćenu količinu rada; v' i pf' ne rastu, već padaju.

Već se ovde pokazuje da promene u radnom danu, intenzivnosti rada i najamnini ne mogu nastupiti bez istovremene promene u pr i v , kao i u njihovom odnosu, dakle i u pf' , u odnosu v prema $p + pr$, celokupnom kapitalu; a isto je tako jasno da i promene odnosa v prema pr takođe uključuju promene bar u jednom od tri pomenuta uslova rada.

U ovome se upravo pokazuje naročiti organski odnos promenljivog kapitala prema kretanju celokupnog kapitala i oplodavanju njegove vrednosti, kao i njegova razlika od postojanog kapitala.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 456 - 465.

Postojani kapital, ukoliko dolazi u obzir obrazovanje vrednosti, važan je jedino zbog vrednosti koju ima; pri tome je za obrazovanje vrednosti sasvim svejedno da li neki postojani kapital od 1500£ predstavlja 1500 tona gvožđa recimo po 1£ ili 500 tona gvožđa po 3£. Količina stvarnih materija koju njegova vrednost predstavlja potpuno je indiferentna za obrazovanje vrednosti i za profitnu stopu, koja varira u obrnutom pravcu od te vrednosti, bez obzira na odnos koji uvećanje ili opadanje vrednosti postojanog kapitala ima prema masi materijalnih upotrebnih vrednosti koje on predstavlja.

Sasvim je drukčija stvar s promenljivim kapitalom. Ovde, pre svega, nije važna vrednost koju on ima, nije važan rad koji je u njemu opredmećen, već sama ta vrednost kao prosti pokazatelj celokupnog rada koji on pokreće, a koji u njemu nije izražen; celokupnog rada, čija je razlika prema onom radu koji je u samom njemu izražen, pa dakle i plaćen, odnosno čiji je deo koji sačinjava višak vrednosti upravo utoliko veći ukoliko je manji rad sadržan u samom promenljivom kapitalu. Neka je jedan radni dan od 10 časova jednak 10 šilinga = 10 maraka. Ako je potrební rad koji naknađuje najamninu, dakle promenljivi kapital = 5 časova = 5 šilinga, onda je višak rada = 5 časova, a višak vrednosti = 5 šilinga, a ako je on = 4 časa = 4 šilinga, onda je višak rada = 6 časova, a višak vrednosti = 6 šilinga.

Čim, dakle, veličina vrednosti promenljivog kapitala prestane biti pokazatelj mase rada koju on pokreće, pa se štaviše izmeni mera samog tog pokazatelja, menja se i stopa viška vrednosti u suprotnom pravcu i u obrnutoj srazmeri.

Sad prelazimo na to da gornju jednačinu profitne stope $pf' = v' \frac{pr}{K}$ primenimo na različite moguće slučajeve. Pustićemo da se naizmenično menjaju vrednosti pojedinih činilaca od $v' \frac{pr}{K}$ i utvrdićemo uticaj tih promena na profitnu stopu. Tako dobijamo razne nizove slučajeva koje možemo smatrati bilo kao uzastopne izmenjene okolnosti u kojima dejstvuje jedan isti kapital, bilo kao različite kapitale koji istovremeno postoje jedan pored drugog, recimo u različnim industrijskim granama ili različnim zemljama, a koje smo uzeli radi upoređenja. Stoga, ako shvatanje ponekog našeg primera kao vremenski uzastopnih stanja jednog istog kapitala bude izgledalo usiljeno ili praktično nemoguće, otpašće taj prigovor čim se shvati kao upoređenje nezavisnih kapitala.

Mi, dakle, rastavljamo proizvod $v' \frac{pr}{K}$ na njegova dva činitelja v' i $\frac{pr}{K}$; tretiramo najpre v' kao postojano i ispitujemo dejstvo mogućih varijacija od $\frac{pr}{K}$; zatim uzimamo razlomak $\frac{pr}{K}$ kao postojan i ostavljamo da v' prođe kroz moguće varijacije; naposljetku uzimamo sve činioce kao promenljive i time iscrpljujemo sve slučajeve iz kojih se mogu izvesti zakoni o profitnoj stopi.

I. v' postojano, $\frac{pr}{K}$ promenljivo

Za ovaj slučaj, koji obuhvata više podvrsta, moguće je postaviti jednu opštu formulu. Imamo li dva kapitala K i K_1 , sa odgovarajućim promenljivim sastavnim delovima pr i pr_1 , sa zajedničkom stopom viška vrednosti v' i profitnim stopama pf' i pf'_1 — onda je:

$$pf' = v' \frac{pr}{K}; \quad pf'_1 = v' \frac{pr_1}{K_1}.$$

Stavimo li sad K i K_1 , kao i pr i pr_1 u uzajamni odnos, uzmemo li, npr., da je vrednost razlomka $\frac{K_1}{K} = E$, a razlomka $\frac{pr_1}{pr} = e$, onda je $K_1 = EK$, a $pr_1 = e pr$. Ako sad u gornjoj jednačini stavimo za pf'_1 , za K_1 i za pr_1 vrednosti koje smo ovako dobili, imaćemo:

$$pf'_1 = v' \frac{e pr}{EK}.$$

Ali iz obe gornje jednačine može se izvesti još jedna druga formula kada ih preobrazimo u proporciju:

$$pf : pf'_1 = v' \frac{pr}{K} : v' \frac{pr_1}{K_1} = \frac{pr}{K} : \frac{pr_1}{K_1}.$$

Pošto vrednost razlomka ostaje ista kad se brojitelj i imenitelj pomnože ili podele istim brojem, to možemo $\frac{pr}{K}$ i $\frac{pr_1}{K_1}$ svesti na procentne stavove, tj. možemo staviti da su i K i $K_1 = 100$. Onda^{1*} imamo $\frac{pr}{K} = \frac{pr}{100}$ i $\frac{pr_1}{K_1} = \frac{pr_1}{100}$, pa možemo u gornjoj srazmeri imenitelje izostaviti, te dobijamo:

$$pf : pf'_1 = pr : pr_1; \text{ ili:}$$

kod bilo koja dva kapitala koji funkcionišu s jednakom stopom viška vrednosti, profitne stope odnose se kao promenljivi delovi kapitala, sračunati procentualno na svoje odgovarajuće celokupne kapitale.

Ove dve formule obuhvataju sve slučajeve variranja $\frac{pr}{K}$.

Još jedna napomena pre no što ove slučajeve pojedinačno ispitamo. Pošto je K zbir od p i pr , postojanog i promenljivog kapitala, i pošto se stopa viška vrednosti kao i profitna stopa obično izražavaju u procentima, to je uopšte zgodno uzeti da je i zbir $p + pr$ takode jednak 100, tj. izraziti p i pr procentualno. Za određenje,

^{1*} To jest posle prebacivanja celog izraza $p + pr + v$ u procentni oblik. Ali ovo preračunavanje menja veličine pr i pr_1 i u njihovom međusobnom odnosu. Zbog toga sledeća formula važi (kad K nije $= K_1$) samo za kapitale u procentnom obliku. O ovome uporedi Marxovu napomenu koja sledi u tekstu.

istina, ne mase nego stope profita, svejedno je hoćemo li kazati: neki kapital od 15 000, od čega je 12 000 postojan, a 3000 promenljiv kapital, proizvodi višak vrednosti od 3000; ili ćemo taj kapital sve-
sti na procen-
te:

$$\begin{aligned} 15\,000\,K &= 12\,000_p + 3000_{pr} (+ 3000_v) \\ 100\,K &= 80_p + 20_{pr} (+ 20_v), \end{aligned}$$

U oba slučaja stopa viška vrednosti $v' = 100\%$, a profitna stopa $= 20\%$.

Isto je tako kad uporedimo dva kapitala, npr. s prethodnim neki drugi kapital:

$$\begin{aligned} 12\,000\,K &= 10\,800_p + 1200_{pr} (+ 1200_v) \\ 100\,K &= 90_p + 10_{pr} (+ 10_v), \end{aligned}$$

gde je oba puta $v' = 100\%$, $pf' = 10\%$, i gde je poređenje s prethodnim kapitalom u procentnom obliku daleko preglednije.

Ako se, naprotiv, radi o promenama koje se zbivaju na jednom istom kapitalu, onda je procentni oblik samo retko upotrebljiv, jer gotovo uvek zamagljuje ove promene. Ako neki kapital pređe iz procentnog oblika:

$$80_p + 20_{pr} + 20_v$$

u procentni oblik:

$$90_p + 10_{pr} + 10_v,$$

ne vidi se da li je izmenjeni procentni sastav $90_p + 10_{pr}$ postao apsolutnim smanjivanjem pr ili apsolutnim uvećanjem p , ili i jednim i drugim. Za ovo moramo imati apsolutne brožčane veličine. A za istraživanje sledećih pojedinačnih slučajeva variranja sve se svodi na to kako je do te promene došlo, jesu li $80_p + 20_{pr}$ postali $90_p + 10_{pr}$ time što su se, recimo, $12\,000_p + 3000_{pr}$ pretvorili u $27\,000_p + 3000_{pr}$ (procentualno $90_p + 10_{pr}$) uvećanjem postojanog kapitala, dok se promenljivi nije promenio; ili su taj oblik uzeli bez menjanja postojanog kapitala, smanjenjem promenljivoga, dakle prelazom u $12\,000_p + 1333\frac{1}{3}_{pr}$ (procentualno takođe $90_p + 10_{pr}$); ili naposljetku promenom oba sabirka, recimo $13\,500_p + 1500_{pr}$ (što je procentualno opet $90_p + 10_{pr}$). A upravo ćemo sve te slučajeve jedan za drugim imati da ispitamo, te ćemo se ili morati odreći pogodnosti procentnog oblika ili ćemo ga primenjivati tek u drugom redu.

1. v' i K postojani, pr promenljivo

Kad pr menja svoju veličinu, može K ostati neizmenjeno samo tako ako drugi sastavni deo K , naime postojani kapital p , promeni svoju veličinu za istu sumu kao pr , ali u suprotnom pravcu. Ako je K prvobitno $= 80_p + 20_{pr} = 100$, i smanji li se onda pr na 10, može K ostati $= 100$ samo ako se p poveća na 90; $90_p + 10_{pr} = 100$. Uopšte rečeno: pretvori li se pr u $pr \pm d$, u pr uvećano ili smanjeno za d ,

mora se p pretvoriti u $p \mp d$, mora varirati za istu sumu, ali u obrnutom pravcu, da bi se zadovoljili uslovi datoga slučaja.

Isto tako, kad stopa viška vrednosti v' ostaje jednaka, a menja se promenljivi kapital pr , mora se promeniti masa viška vrednosti v , pošto je $v = v'pr$, a u $v'pr$ jedan činitelj, pr , dobija drugu vrednost.

Pretpostavke našeg slučaja daju za rezultat pored prvobitne jednačine

$$pf' = v' \frac{pr}{K}$$

variranjem činioca pr drugu jednačinu

$$pf'_1 = v' \frac{pr_1}{K},$$

gde je pr prešlo u pr_1 , a ima da se nađe pf'_1 , izmenjena profitna stopa koja otuda proizlazi.

Ona se nalazi pomoću odgovarajuće srazmere:

$$pf' : pf'_1 = \frac{pr}{K} : v' \frac{pr_1}{K} = pr : pr_1.$$

Ili: kad se stopa viška vrednosti i celokupni kapital ne menjaju, prvobitna profitna stopa odnosi se prema profitnoj stopi nastaloj usled izmene promenljivog kapitala kao prvobitni promenljivi kapital prema izmenjenome.

Ako je kapital prvobitno bio kao gore:

- I. 15 000 $K = 12\,000_p + 3\,000_{pr} (+3\,000_v)$; i ako je sad:
- II. 15 000 $K = 13\,000_p + 2\,000_{pr} (+2\,000_v)$, onda je $K = 15\,000$, a $v' = 100\%$ u oba slučaja, a profitna stopa od I, 20% , odnosi se prema profitnoj stopi od II, $13\frac{1}{3}\%$, kao promenljivi kapital od I, 3000, prema onom od II, 2000, dakle $20\% : 13\frac{1}{3}\% = 3000 : 2000$.

Promenljivi kapital može se ili povišavati ili smanjivati. Uzmimo prvo primer gde se povišava. Neki kapital sastavljen je i funkcioniše prvobitno kao što sledi:

- I. $100_p + 20_{pr} + 10_v$; $K = 120$, $v' = 50\%$, $pf' = 8\frac{1}{3}\%$.

Nek se sad promenljivi kapital povisi na 30; onda se po pretpostavci mora postojani kapital smanjiti od 100 na 90 da bi celokupni kapital ostao nepromenjen = 120. Pri jednakojoj stopi viška vrednosti od 50% mora proizvedeni višak vrednosti porasti na 15. Imamo dakle:

- II. $90_p + 30_{pr} + 15_v$; $K = 120$, $v' = 50\%$, $pf' = 12\frac{1}{2}\%$.

Podimo najpre od pretpostavke da je najamnina nepromenjena. Onda su i ostali činioci stope viška vrednosti, radni dan i intenzivnost rada, takođe morali ostati isti. Povišenje pr (od 20 na 30) može, dakle, imati samo taj smisao da se upotrebljava za polovinu radnika više. Onda se i celokupna proizvedena vrednost povećava za polovinu, od 30 na 45, i razdeljuje se, sasvim kao i pre, $\frac{2}{3}$ na najamni-

nu, a $\frac{1}{3}$ na višak vrednosti. Ali se u isto vreme, pri povećanom broju radnika, postojani kapital, vrednost sredstava za proizvodnju, smanjio od 100 na 90. Imamo, dakle, pred sobom slučaj opadanja proizvodnosti rada, spojenog s jednovremenim opadanjem postojanog kapitala; je li ovaj slučaj ekonomski moguć?

U poljoprivredi i ekstraktivnoj industriji, gde je opadanje proizvodnosti rada a stoga uvećanje broja zaposlenih radnika lako shvatljivo, ovaj je proces — u granicama kapitalističke proizvodnje i na njenoj bazi — spojen ne sa opadanjem već sa uvećanjem postojanog kapitala. Čak i kad bi gornje opadanje postojanog kapitala p bilo proizrokovano samo padom cena, mogao bi neki pojedinačni kapital samo pod sasvim izuzetnim okolnostima izvršiti prelaz iz I u II. Ali, kod dva nezavisna kapitala, plasirana u raznim zemljama ili u različnim granama poljoprivrede ili ekstraktivne industrije, ne bi bilo ništa upadljivo ako bi se u jednom slučaju upotrebljavalo više radnika (stoga veći promenljivi kapital), a radili bi manje vrednim ili oskudnijim sredstvima za proizvodnju nego u drugom slučaju.

No, ako odbacimo pretpostavku da najamnina ostaje ista i ako povećanje promenljivog kapitala od 20 na 30 objasnimo povišenjem najamnine za polovinu, onda nastupa sasvim drukčiji slučaj. Isti broj radnika — recimo 20 — radi dalje istim ili samo neznatno smanjenim sredstvima za proizvodnju. Ostane li radni dan nepromenjen — na primer 10 časova — onda je i celokupna proizvedena vrednost takode neizmenjena; ona je i sad kao i pre $= 30$. Ali svih ovih 30 potrebni su da naknade predujmljeni promenljivi kapital od 30; višak vrednosti bi iščezao. Međutim, bilo je pretpostavljeno da stopa viška vrednosti ostaje postojana, dakle da kao u I ostaje 50%. Ovo je moguće samo ako se radni dan produži za polovinu, ako se popne na 15 časova. Tada bi tih 20 radnika za 15 časova proizveli ukupnu vrednost od 45 i svi bi uslovi bili ispunjeni:

$$\text{II. } 90_p + 30_{pr} + 15_v; K=120, v'=50\%, pf'=12\frac{1}{2}\%.$$

U ovom slučaju dvadesetorici radnika nije potrebno više sredstava za rad, alata, mašina itd. nego u slučaju I; samo bi sirovina ili pomoćnih materija moralo biti za polovinu više. Prema tome, kad bi cena tih materija pala, bio bi prelaz iz I u II pod našim pretpostavkama već i za neki pojedinačni kapital ekonomski daleko dopustljiviji. A za gubitak što bi ga kapitalista eventualno pretrpeo obezvređenjem njegovog postojanog kapitala, odštetio bi ga, bar u izvesnoj meri, veći profit.

Uzmimo sad da se smanji promenljivi kapital, umesto da se poveća. Onda treba samo da obrnemo naš gornji primer, da II postavimo kao prvobitni kapital i da od II pređemo na I.

$$\text{II. } 90_p + 30_{pr} + 15_v \text{ pretvara se onda u}$$

I. $100_p + 20_{pr} + 10_v$, i očigledno je da se ovim premeštanjem ni najmanje ne menjaju uslovi koji regulišu obe profitne stope i njihov uzajamni odnos.

Ako pr padne od 30 na 20 zato što se upošljava $\frac{1}{3}$ radnika manje, dok se postojani kapital uvećao, onda imamo u tome normalan slučaj moderne industrije: rastuću proizvodnost rada, savlađivanje većih masa sredstava za proizvodnju s manje radnika. Da je ovo kretanje nužno vezano sa istovremenim padom profitne stope, pokazaće se u trećem odeljku ove knjige.

Ali ako se pr snizi od 30 na 20 zato što se upošljava isti broj radnika ali s nižom najamninom, onda bi, pri nepromenjenom radnom danu, celokupna proizvedena vrednost bila kao i ranije $= 30_{pr} + 15_v = 45$; pošto je pr palo na 20, popeo bi se višak vrednosti na 25, a stopa viška vrednosti od 50% na 125%, što bi protivrečilo pretpostavci. Da bi se ostalo u okviru uslova našeg slučaja, mora višak vrednosti, uz stopu od 50%, naprotiv, pasti na 10, dakle celokupna proizvedena vrednost od 45 na 30, a to je moguće samo skraćanjem radnog dana za $\frac{1}{3}$. Onda imamo kao gore:

$$100_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 8\frac{1}{3}\%.$$

Doista ne treba ni pominjati da se u praksi ovo skraćivanje radnog vremena uz padanje najamnine ne bi dogodilo. Ali to nije važno. Profitna stopa je funkcija više promenljivih, i ako hoćemo da znamo kako te promenljive deluju na profitnu stopu, moramo redom ispitati pojedinačno dejstvo svake od njih, bez obzira na to da li je ovakvo izolovano dejstvo kod jednog istog kapitala ekonomski dopustivo ili nije.

2. v' postojano, pr promenljivo, K promenjeno promenama pr

Ovaj se slučaj razlikuje od prethodnog samo u stepenu. Umesto da se p smanjuje ili uvećava isto onoliko koliko se pr uvećava ili smanjuje, ostaje p ovde postojano. Ali pod današnjim uslovima krupne industrije i poljoprivrede, promenljivi kapital je samo relativno malen deo celokupnog kapitala, a stoga je i smanjivanje ili uvećavanje ovoga, ukoliko je određeno promenom prvoga, takođe relativno maleno. Pođemo li opet od nekog kapitala:

I. $100_p + 20_{pr} + 10_v; K = 120, v' = 50\%, pf' = 8\frac{1}{3}\%$,
onda bi se on eventualno izmenio u:

II. $100_p + 30_{pr} + 15_v; K = 130, v' = 50\%, pf' = 11\frac{7}{13}\%$.

Suprotan slučaj smanjenja promenljivog kapitala dao bi se opet predstaviti obrnutim prelazom od II ka I.

Ekonomski uslovi bili bi uglavnom isti kao u predašnjem slučaju, te stoga ne traže ponovno ispitivanje. Prelaz od I ka II uključuje: smanjivanje proizvodnosti rada za polovinu; savlađivanje 100_p iziskuje za polovinu više rada u II nego u I. Ovaj slučaj može da se dogodi u poljoprivredi.⁹

⁹ Ovde stoji u rukopisu: »Docnije ispitati u kakvoj je vezi ovaj slučaj sa zemljišnom rentom.« — F. E.

Ali dok je u prethodnom slučaju celokupni kapital ostao postojan time što je postojani kapital pretvoren u promenljiv ili obrnuto, ovde se kod uvećanja promenljivog dela zbiva vezivanje dodatnog kapitala, a kod njegovog smanjivanja oslobodavanje ranije primenjivog kapitala.

3. v' i pr postojani, p a stoga i K promenljivi

U ovom slučaju jednačina:

$$pf' = v' \frac{pr}{K} \text{ menja se u: } pf'_1 = v' \frac{pr}{K_1}$$

i dovodi, skraćivanjem činilaca koji se nalaze na obema stranama, do srazmere:

$$pf_1 : pf' = K : K_1;$$

kad je jednaka stopa viška vrednosti i kad su jednaki promenljivi delovi kapitala, odnos profitnih stopa je obrnut srazmeri celokupnih kapitala.

Ako imamo, npr., tri kapitala, ili tri različna stanja istog kapitala:

I. $80_p + 20_{pr} + 20_v$; $K=100$, $v'=100\%$, $pf'=20\%$;

II. $100_p + 20_{pr} + 20_v$; $K=120$, $v'=100\%$, $pf'=16\frac{2}{3}\%$;

III. $60_p + 20_{pr} + 20_v$; $K=80$, $v'=100\%$, $pf'=25\%$;

onda su srazmere:

$$20\% : 16\frac{2}{3}\% = 120 : 100 \text{ i } 20\% : 25\% = 80 : 100.$$

Ranije data opšta formula za varijacije od $\frac{pr}{K}$ pri postojanom v' bila je:

$$pf'_1 = v' \frac{e pr}{EK}; \text{ sad ona postaje } pf'_1 = v' \frac{pr}{EK},$$

pošto se pr ne menja, te činitelj $e = \frac{pr_1}{pr}$ ovde postaje $= 1$.

Pošto je $v'pr=v$, masi viška vrednosti, i pošto i v' i pr ostaju postojani, to ni variranje K ne pogađa v ; masa viška vrednosti ostaje posle promene onakva kakva je bila pre nje.

Ako bi se p spustilo na nulu, onda bi bilo $pf'=v'$, profitna stopa jednaka stopi viška vrednosti.

Promena činioca p može nastupiti ili prosto zbog promene vrednosti materijalnih elemenata postojanog kapitala ili zbog promenjenog tehničkog sastava celokupnog kapitala, dakle zbog kakve promene u proizvodnosti rada u dotičnoj grani proizvodnje^{1*}. U poslednjem slučaju, uvećanje proizvodnosti društvenoga rada, koje ide naporedo s razvitkom krupne industrije i poljoprivrede, izazvalo bi da (u gornjem primeru) prelaz ide u redosledu od III ka I i od I ka II. Neka količina rada koja se plaća sa 20, a proizvodi vrednost od 40, savladavala bi najpre masu sredstava za rad u vrednosti od 60;

^{1*} U 1. izdanju: Produktivzweig (umesto Produktionszweig)

pri rastućoj proizvodnosti i nepromenjenoj vrednosti, savladana sredstva za rad bi porasla najpre na 80, zatim na 100. Obrnuti redosled zahtevao bi opadanje proizvodnosti; ista količina rada pokrenula bi manje sredstava za proizvodnju; posao bi se ograničio, kao što se to može dogoditi u poljoprivredi, rudnicima itd.

Ušteda u postojanom kapitalu uvećava, s jedne strane, profitnu stopu, a s druge strane, oslobađa kapital, dakle važna je za kapitalistu. Ovu tačku, kao i dejstvo promene cena elemenata postojanog kapitala, naročito sirovina, ispitaćemo docnije^{1*} još podrobnije.

I ovde se opet pokazuje da varijacija postojanog kapitala podjednako deluje na profitnu stopu, svejedno da li je ta varijacija izazvana porastom ili opadanjem materijalnih sastavnih delova p ili prosto promenom njihove vrednosti.

4. v' postojano, pr , p i K promenljivi

U ovom slučaju ostaje za izmenjenu profitnu stopu merodavna gornja opšta formula:

$$pf'_1 = v' \frac{e pr}{EK};$$

iz ovoga izlazi da pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti:

a) profitna stopa pada, ako je E veće od e , tj. ako se postojani kapital tako uveća da celokupni kapital poraste u jačoj meri nego promenljivi kapital. Ako neki kapital od $80_p + 20_{pr} + 20_v$ pređe u sastav $170_p + 30_{pr} + 30_v$, onda v' ostaje $= 100\%$, ali $\frac{pr}{K}$ pada od $\frac{20}{100}$ na $\frac{30}{200}$ uprkos tome što su se uvećali i pr i K , te profitna stopa pada saobrazno tome od 20% na 15% ;

b) profitna stopa ostaje neizmenjena samo ako je $e = E$, tj. ako razlomak $\frac{pr}{K}$ pri promeni koja se vidi zadrži istu vrednost, tj. ako se brojilac i imenilac pomnože ili podele istim brojem. $80_p + 20_{pr} + 20_v$ i $160_p + 40_{pr} + 40_v$ očevидno imaju istu profitnu stopu od 20% , jer v' ostaje $= 100\%$, a $\frac{pr}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ predstavlja u oba primera istu vrednost;

c) profitna stopa raste ako je e veće od E , tj. ako promenljivi kapital poraste u jačoj srazmeri nego celokupni kapital. Ako $80_p + 20_{pr} + 20_v$ pređe u $120_p + 40_{pr} + 40_v$, popeće se profitna stopa od 20% na 25% zato što se, pri nepromenjenom v' , $\frac{pr}{K} = \frac{20}{100}$ popelo na $\frac{160}{40}$, od $\frac{1}{5}$ na $\frac{1}{4}$.

Kad se pr i K menjaju u istom pravcu, možemo tu promenu veličine shvatiti tako da oba do izvesnog stepena variraju u istoj srazmeri, tako da dotle $\frac{pr}{K}$ ostaje nepromenjeno. Preko toga stepena va-

^{1*} Vidi u ovom tomu, Str. 70 - 119.

rirao bi onda samo jedan od oba i time smo ovaj komplikovaniji slučaj sveli na jedan od prethodnih jednostavnijih.

Pređe li npr. $80_p + 20_{pr} + 20_v$ u: $100_p + 30_{pr} + 30_v$, onda pri ovoj varijaciji ostaje odnos pr prema p , pa dakle i prema K nepromenjen do: $100_p + 25_{pr} + 25_v$. Dogle, dakle, i profitna stopa ostaje netaknuta. Sad, dakle, možemo uzeti $100_p + 25_{pr} + 25_v$ za polaznu tačku; naći ćemo da se pr popelo za 5, na 30_{pr} , i da se time K popelo od 125 na 130, a time imamo pred sobom drugi slučaj, slučaj jednostavne varijacije činioca pr i time izazvane varijacije K . Profitna stopa, koja je prvobitno bila 20%, penje se ovim dodatkom od 5 pr pri istoj stopi viška vrednosti na $23\frac{1}{3}\%$.

Isto svođenje na neki jednostavniji slučaj moguće je i kad pr i K menjaju svoje veličine u suprotnom pravcu. Ako npr. opet pođemo od $80_p + 20_{pr} + 20_v$, i to pređe u oblik: $110_p + 10_{pr} + 10_v$, onda bi pri promeni na $40_p + 10_{pr} + 10_v$ profitna stopa bila ista kao na početku, naime 20%. Dodavanjem 70_p tom srednjem obliku, ona se spušta na $8\frac{1}{3}\%$. Mi smo, dakle, ovaj slučaj opet sveli na slučaj varijacije jedne jedine promenljive, naime činioca p .

Prema tome, jednovremeno variranje činilaca pr , p i K ne pruža novih stanovišta i u krajnjoj liniji uvek nas vraća na slučaj gde je samo jedan činilac promenljiv.

Čak je i onaj jedini slučaj koji još preostaje stvarno već iscrpen, naime slučaj gde pr i K ostaju brojčano iste veličine, ali njihovi materijalni elementi pretrpe promenu vrednosti, gde, dakle, pr pokazuje promenjenu količinu pokrenutoga rada, a p promenjenu količinu pokrenutih sredstava za proizvodnju.

U $80_p + 20_{pr} + 20_v$ neka 20_{pr} predstavlja isprva najamninu 20 radnika koji rade po 10 časova dnevno. Neka se najamnina svakog od njih popne od 1 na $1\frac{1}{4}$. Onda 20_{pr} plaća samo 16 radnika umesto 20. Ali ako su njih 20 proizvodili za 200 radnih časova vrednost od 40, proizvešće njih 16, za 10 časova dnevno, dakle u svemu 160 radnih časova, samo vrednost od 32. Po odbitku 20_{pr} za najamninu, ostaje onda samo još 12 za višak vrednosti; stopa viška vrednosti pala bi od 100% na 60%. Ali pošto prema pretpostavci stopa viška vrednosti mora ostati postojana, morao bi se radni dan produžiti za $\frac{1}{4}$, od 10 na $12\frac{1}{2}$ časova; ako 20 radnika za 10 časova dnevno = 200 radnih časova proizvode vrednost od 80, onda 16 radnika za $12\frac{1}{2}$ časova dnevno = 200 časova proizvode istu vrednost; kapital od $80_p + 20_{pr}$ proizvodio bi i sad kao ranije višak vrednosti od 20.

Obrnuto: padne li najamnina tako da 20_{pr} isplaćuje najamninu za 30 radnika, onda v' može da ostane postojano samo ako se radni dan smanji od 10 na $6\frac{2}{3}$ časova. $20 \times 10 = 30 \times 6\frac{2}{3} = 200$ radnih časova.

Do koje mere pri ovim suprotnim pretpostavkama može p , po izrazu vrednosti u novcu, ostati nepromenjeno, a ipak predstavljati promenjenu količinu sredstava za proizvodnju koja odgovara pro-

menjenim odnosima, uglavnom je već gore raspravljeno. U svom čistom vidu, ovaj se slučaj može desiti samo vrlo izuzetno.

Što se tiče promene vrednosti elemenata koji sačinjavaju p , promene koja uvećava ili smanjuje njihovu masu, ali ostavlja nepromenjenom sumu vrednosti p , ona ne pogađa ni profitnu stopu ni stopu viška vrednosti dokle god ne povuče za sobom i promenu veličine pr .

Ovim smo iscrpli sve moguće slučajeve varijacije pr , p i K iz naše jednačine. Videli smo da profitna stopa, pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti, može pasti, ostati jednaka ili se popeti, pošto je i najmanja promena u odnosu pr prema p , odnosno K , dovoljna da promeni i profitnu stopu.

Dalje se pokazalo da pri variranju činioca pr svugde nastaje izvesna granica gde postojanost činioca v' postaje ekonomski nemoguća. Pa pošto i svako jednostrano variranje činioca p mora doći do granice gde pr više ne može ostati neizmenjeno, to se pokazuje da su za sve moguće varijacije od $\frac{pr}{K}$ postavljene granice, preko kojih i v' mora postati promenljivo. Pri varijacijama činioca v' , na čije ispitivanje sada prelazimo, još će se jasnije ispoljiti ovaj uzajamni uticaj različitih promenljivih naše jednačine.

II. v' promenljivo

Opštu formulu za profitne stope pri različnim stopama viška vrednosti, svejedno da li $\frac{pr}{K}$ ostaje postojano ili i ono varira, dobijamo kad jednačinu:

$$pf' = v' \frac{pr}{K}$$

prevedemo u drugu:

$$pf'_1 = v'_1 \frac{pr_1}{K_1},$$

gde pf'_1 , v'_1 , pr_1 i K_1 znače promenjene vrednosti činilaca pf' , v' , pr i K . Onda imamo:

$$pf' : pf'_1 = v' \frac{pr}{K} : v'_1 \frac{pr_1}{K_1},$$

a iz toga:

$$pf'_1 = \frac{v'_1}{v'} \times \frac{pr_1}{pr} \times \frac{K}{K_1} \times pf'.$$

1. v' promenljivo, $\frac{pr}{K}$ postojano

U ovom slučaju imamo jednačine:

$$pf' = v' \frac{pr}{K}; \quad pf'_1 = v'_1 \frac{pr}{K},$$

sa $\frac{pr}{K}$ jednake vrednosti u obema. Zato je srazmera:

$$pf' : pf'_1 = v' : v'_1.$$

Profitne stope dvaju kapitala jednakoga sastava odnose se kao obe dotične stope viška vrednosti. Pošto u razlomku $\frac{pr}{K}$ nije u pitanju apsolutna veličina pr i K , već samo njihova srazmera, ovo onda važi za sve kapitale istog sastava, ma kakva im bila apsolutna veličina.

$$\begin{aligned} & 80_p + 20_{pr} + 20_v; K=100, v'=100\%, pf'=20\% \\ & 160_p + 40_{pr} + 20_v; K=200, v'=50\%, pf'=10\% \\ & 100\% : 50\% = 20\% : 10\%. \end{aligned}$$

Ako su apsolutne veličine pr i K iste u oba slučaja, odnosiće se osim toga profitne stope još kao mase viška vrednosti:

$$pf' : pf'_1 = v'pr : v'_1pr = v : v_1.$$

Na primer:

$$\begin{aligned} & 80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\% \\ & 80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\% \\ & 20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_v : 10_v. \end{aligned}$$

Jasno je sad da kod kapitala jednakog apsolutnog ili procentnog sastava može stopa viška vrednosti biti različita samo ako bude različita bilo najamnina, bilo dužina radnog dana bilo intenzivnost rada. U ta tri slučaja:

- I. $80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\%,$
- II. $80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%,$
- III. $80_p + 20_{pr} + 40_v; v' = 200\%, pf' = 40\%,$

proizvodi se ukupna vrednost u I od 30 ($20_{pr} + 10_v$), u II od 40, u III od 60. Ovo se može dogoditi na tri načina.

Prvo, kad su najamnine različne, dakle kad 20_{pr} u svakom pojedinačnom slučaju izražava različit broj radnika. Uzmimo da je u I uposlano 15 radnika po 10 časova za najamninu od $1\frac{1}{3}\text{£}$ i da proizvode vrednost od 30£, od čega 20£ naknađuju najamninu, a 10£ ostaje za višak vrednosti. Ako najamnina padne na 1£, onda se mogu uposliti 20 radnika po 10 časova, a oni proizvode vrednost od 40£, od čega 20£ za najamninu, a 20£ viška vrednosti. Bude li najamnina dalje pala na $\frac{2}{3}\text{£}$, biće uposlano 30 radnika po 10 časova, a oni proizvode vrednost od 60£, od čega po odbitku 20£ za najamninu, ostaje još 40£ za višak vrednosti.

Ovaj slučaj: postojan procentni sastav kapitala, postojan radni dan, postojana intenzivnost rada, promena stope viška vrednosti proizročena promenom najamnine — jedini je gde se može primeniti Ricardova postavka:

«Profits would be high or low, *exactly in proportion* as wages would be low or high». ^{1*} (*Principles*, ch. I, sect. III, p. 18, in: «Works of D. Ricardo», ed. MacCulloch, 1852).

^{1*} «Profit će biti visok ili nizak *tačno u srazmeri* s tim koliko najamnine budu niske ili visoke.»

Ili, *drugo*, kad je intenzivnost rada različita. Tada, npr., 20 radnika naprave istim sredstvima za rad u 10 dnevnih radnih časova, u I 30, u II 40, u III 60 komada neke određene robe, od koje svaki komad, pored vrednosti na njih utrošenih sredstava za proizvodnju, predstavlja i novu vrednost od 1£. Pošto uvek 20 komada = 20£ naknađuju najamninu, ostaje za višak vrednosti u I 10 komada = 10£, u II 20 komada = 20£, u III 40 komada = 40£.

Ili, *treće*: radni dan je različite dužine. Bude li, pri istoj intenzivnosti, 20 radnika radilo u I devet, u II dvanaest, u III osamnaest časova dnevno, odnoseće se njihov celokupni proizvod 30 : 40 : 60 kao 9 : 12 : 18, a pošto je najamnina svaki put = 20, to opet ostaje 10, odnosno 20 i 40 za višak vrednosti.

Dizanje ili spuštanje najamnine deluje, dakle, u obrnutom pravcu, povećanje ili smanjenje intenzivnosti rada i produženje ili skraćivanje radnog dana deluju u istom pravcu na visinu stope viška vrednosti, a time, pri postojanom $\frac{pr}{K}$, na profitnu stopu.

2. v' i pr promenljivo, K postojano

U ovom slučaju važi srazmera:

$$pf' : pf'_1 = v \frac{pr}{K} : v'_1 \frac{pr_1}{K} = v' pr : v'_1 pr_1 = v : v_1.$$

Profitne stope odnose se kao odgovarajuće mase viška vrednosti.

Variranje stope viška vrednosti pri neizmenjenom promenljivom kapitalu značilo je promenu u veličini i raspodeli proizvedene vrednosti. Istovremena varijacija pr i v' takođe uključuje uvek drukčiju raspodelu, ali ne uvek i promenu veličine proizvedene vrednosti. Moguća su tri slučaja:

a) Varijacija pr i v' vrši se u suprotnom pravcu, ali za istu veličinu; na primer:

$$\begin{aligned} 80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\% \\ 90_p + 10_{pr} + 20_v; v' = 200\%, pf' = 20\%. \end{aligned}$$

U oba slučaja proizvedena je vrednost jednaka, pa, dakle i količina izvršenog rada; $20_{pr} + 10_v = 10_{pr} + 20_v = 30$. Razlika je samo u tome što se u prvom slučaju plaća 20 za najamninu, a 10 ostaje za višak vrednosti, dok u drugom slučaju najamnina iznosi samo 10, a višak vrednosti zbog toga 20. Ovo je jedini slučaj gde pri istovremenom variranju pr i v' broj radnika, intenzivnost rada i dužina radnog dana ostaju netaknuti.

b) Variranje činilaca v' i pr vrši se takođe u suprotnom pravcu, ali ne za istu veličinu kod oba. Tada preteže varijacija bilo pr bilo v' .

$$\begin{aligned} \text{I. } 80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\% \\ \text{II. } 72_p + 28_{pr} + 20_v; v' = 71\frac{3}{7}\%, pf' = 20\% \\ \text{III. } 84_p + 16_{pr} + 20_v; v' = 125\%, pf' = 20\%. \end{aligned}$$

U I plaća se proizvedena vrednost od 40 sa 20_{pr} , u II proizvedena vrednost od 48 sa 28_{pr} , u III proizvedena vrednost od 36 sa 16_{pr} . Promenile su se i proizvedena vrednost i najammina; ali promena proizvedene vrednosti znači promenu izvršene količine rada, dakle ili broja radnika, ili trajanja rada, ili intenzivnosti rada ili više njih od ova tri činioca.

c) Varijacija v' i pr vrši se u istom pravcu; onda jedna pojačava dejstvo druge.

$$90_p + 10_{pr} + 10_v; v' = 100\%, pf' = 10\%$$

$$80_p + 20_{pr} + 30_v; v' = 150\%, pf' = 30\%$$

$$92_p + 8_{pr} + 6_v; v' = 75\%, pr' = 6\%.$$

I ovde su tri proizvedene vrednosti različite, naime 20, 50 i 14; a ova se različnost u veličini količine rada iz svakog slučaja opet svodi na različnost broja radnika, trajanja rada, intenzivnosti rada, ili više odnosno svih tih činilaca.

3. v' pr i K promenljivi

Ovaj slučaj ne pruža nova gledišta i rešava se opštom formulom datom pod II, v' promenljivo.

Dejstvo promene veličine stope viška vrednosti na profitnu stopu daje, dakle, ove slučajeve:

1) pf uvećava se ili smanjuje u istoj srazmeri kao i v' , kad $\frac{pr}{K}$ ostaje postojano.

$$80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%$$

$$80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\%$$

$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

2) pf' diže se ili pada u jačoj srazmeri nego v' , kad se $\frac{pr}{K}$ kreće u istom pravcu kao i v' , tj. ako se uvećava ili smanjuje kad se v' uvećava ili smanjuje.

$$80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\%$$

$$70_p + 30_{pr} + 20_v; v' = 66\frac{2}{3}\%, pf' = 20\%$$

$$50\% : 66\frac{2}{3}\% < 10\% : 20\%.^{1*}$$

3) pf' diže se ili pada u manjoj srazmeri nego v' , ako se $\frac{pr}{K}$ menja u suprotnom pravcu od v' , ali u manjoj srazmeri.

$$80_p + 20_{pr} + 10_v; v' = 50\%, pf' = 10\%$$

$$90_p + 10_{pr} + 15_v; v' = 150\%, pf' = 15\%$$

$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%.$$

^{1*} Znak $<$ znači ovde da je promena od 50 na $60\frac{2}{3}$ srazmerno manja nego promena od 10 na 20. Suprotno značenje ima $>$ u sledećoj formuli.

4) pf' se penje, mada v' pada, ili pada, mada se v' penje, ako se $\frac{pr}{K}$ menja u suprotnom pravcu od v' , i u većoj srazmeri nego ovo.

$$80_p + 20_{pr} + 20_v; v' = 100\%, pf' = 20\%$$

$$90_p + 10_{pr} + 15_v; v' = 150\%, pf' = 15\%$$

v' popelo se od 100% na 150%, pf' palo od 20% na 15%.

5) Naposletku pf' ostaje postojano, mada se v' penje ili pada, ako $\frac{pr}{K}$ menja svoju veličinu u suprotnom pravcu, ali tačno u istoj srazmeri kao v' .

Samo je ovom poslednjem slučaju potrebno još malo objašnjenja. Kao što smo gore kod varijacija činioca $\frac{pr}{K}$ videli da se jedna ista stopa viška vrednosti može izražavati u najrazličnijim profitnim stopama, tako ovde vidimo da se jedna ista profitna stopa može zasnivati na najrazličnijim stopama viška vrednosti. Ali dok je pri postojanom v' bila dovoljna ma koja promena u odnosu pr prema K da bi izazvala različnost profitne stope, mora pri promeni veličine v' nastupiti tačno odgovarajuća, obrnuta promena veličine $\frac{pr}{K}$ da bi profitna stopa ostala ista. Ovo je kod jednog istog kapitala ili kod dva kapitala u jednoj istoj zemlji moguće samo veoma izuzetno. Uzмимо, na primer, kapital

$$80_p + 20_{pr} + 20_v; K = 100, v' = 100\%, pf' = 20\%$$

i pretpostavimo da najamnina padne tako da se isti broj radnika može sada dobiti za 16_{pr} umesto za 20_{pr} . Onda imamo, pri inače nepromenjenim odnosima, uz oslobođenje 4_{pr} :

$$80_p + 16_{pr} + 24_v; K = 96, v' = 150\%, pf' = 25\%.$$

Da bi sad pf' bilo = 20%, kao ranije, morao bi celokupni kapital porasti na 120, dakle postojani na 104:

$$104_p + 16_{pr} + 24_v; K = 120, v' = 150\%, pf' = 20\%.$$

To bi bilo moguće samo kad bi istovremeno s padanjem najamnine nastupila i promena u proizvodnosti rada koju zahteva ovaj promenjeni sastav kapitala; ili pak kad bi se novčana vrednost postojanog kapitala popela od 80 na 104; ukratko, u slučajnom sticaju uslova kakav se zbiva samo izuzetno. Doista se promena v' , koja ne zahteva i istovremenu promenu pr , a time i $\frac{pr}{K}$, može zamisliti samo pod savim određenim okolnostima, naime kod takvih industrijskih grana gde se upotrebljavaju samo stalni kapital i rad, a priroda pruža predmet rada.

Ali kad se porede profitne stope dveju zemalja, onda je to drukčije. Ista profitna stopa izražava ovde stvarno većinom različite stope viška vrednosti.

Prema tome, iz svih pet slučajeva izlazi da rastuća profitna stopa može odgovarati padajućoj ili rastućoj stopi viška vrednosti, padajuća profitna stopa rastućoj ili padajućoj stopi viška vrednosti, neizmenjena profitna stopa rastućoj ili padajućoj stopi viška vrednosti. Da rastuća, padajuća ili neizmenjena profitna stopa može odgovarati i neizmenjenoj stopi viška vrednosti, videli smo pod I.

Profitnu stopu određuju, dakle, dva glavna činioca: stopa viška vrednosti i sastav vrednosti kapitala. Dejstva oba ova činioca dadu se ukratko sažeti kao što sledi, pri čemu sastav možemo izraziti u procentima, pošto je ovde svejedno od kojega od dva dela kapitala promena potiče.

Profitne stope dvaju kapitala ili jednog istog kapitala u dva sukcesivna različita stanja

jednake su:

1) kad je jednak procentni sastav kapitala i jednaka stopa viška vrednosti;

2) kad je procentni sastav kapitala nejednak i nejednaka stopa viška vrednosti, ako su proizvodi stopa viška vrednosti procentualno izračunati prema promenljivim delovima kapitala (proizvodi od v' i pr) jednaki, tj. ako su mase viška vrednosti ($v = v'pr$) sračunate procentualno na celokupni kapital jednake; drugim rečima, ako i jedan i drugi put činioci v' i pr stoje među sobom u obrnutoj srazmeri;

nejednake su:

1) kad je procentni sastav jednak, a stope viška vrednosti nejednake, u kome se slučaju one odnose kao stope viška vrednosti;

2) kad je stopa viška vrednosti jednaka, a procentni sastav nejednak, u kome se slučaju one odnose kao promenljivi delovi kapitala;

3) kad je stopa viška vrednosti nejednaka, a nejednak je i procentni sastav, u kom se slučaju odnose kao proizvodi $v'pr$, tj. kao mase viška vrednosti računane procentualno prema celokupnom kapitalu.¹⁰

¹⁰ U rukopisu ima još veoma opširnih računa o razlici između stope viška vrednosti i profitne stope ($v' - pf'$), koja ima mnoge interesantne osobine i čije kretanje pokazuje slučajeve gde se obe stope jedna od druge udaljavaju ili se jedna drugoj približuju. Ta se kretanja mogu prikazati i krivuljama. Uzdržavam se od davanja toga materijala pošto je za neposredne svrhe ove knjige manje važan, a ovde je dovoljno da onim čitaocima koji hoće dalje da prate ovu tačku skrenem pažnju na to. — F. E.

GLAVA ČETVRTA

Dejstvo obrta na profitnu stopu

{Dejstvo obrta na proizvodnju viška vrednosti, pa, dakle, i profita, raspravljeno je u drugoj knjizi. Ono se ukratko daje svesti na to da se, usled trajanja vremena koje je nužno za obrt, ne može ceo kapital u isto vreme upotrebljavati u proizvodnji; dakle da jedan deo kapitala neprekidno leži neiskorišćavan, bilo u obliku novčanog kapitala, rezervnih sirovina, gotovog ali još neprodatog robnog kapitala, ili potraživanja kojima još nije došao rok plaćanja; da se kapital koji dela u aktivnoj proizvodnji, dakle na proizvođenju i prisvajanju viška vrednosti, stalno smanjuje za ovaj deo i da se proizvedeni i prisvojeni višak vrednosti stalno smanjuje u istoj srazmeri. Što je vreme obrta kraće, to manji biva ovaj neiskorišćavani deo kapitala u poređenju sa celinom; to veći biva, dakle, pri inače neizmenjenim okolnostima, i prisvajani višak vrednosti.

Već je u drugoj knjizi^{1*} u pojedinostima izloženo kako skraćivanje vremena obrta ili jednog od njegova dva odseka, vremena proizvodnje i vremena prometa, uvećava masu proizvedenog viška vrednosti. Ali pošto profitna stopa izražava samo odnos proizvedene mase viška vrednosti prema celokupnom kapitalu angažovanom u njenoj proizvodnji, očividno je da svako ovakvo skraćivanje podiže profitnu stopu. Ono što je ranije, u drugom odeljku druge knjige, izloženo u odnosu na višak vrednosti, važi isto toliko i za profit i profitnu stopu i nema potrebe to ovde ponavljati. Hoćemo da istaknemo samo nekoliko glavnih momenata.

Glavno sredstvo za skraćivanje vremena proizvodnje jeste uvećavanje proizvodnosti rada, što se obično naziva napretkom industrije. Ako se time u isto vreme ne izazove i znatno uvećanje celokupnog izdatka kapitala postavljanjem skupljih mašina itd., a time i sniženje profitne stope koja se ima računati na celokupni kapital, onda profitna stopa mora rasti. A ovo je nesumnjivo slučaj kod mnogih najnovijih dostignuća metalurgije i hemijske industrije. Novopronađeni postupci pri izradi gvožđa i čelika, Bessemerov, Siemensov, Gilchrist-Tho-

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 246 - 250.

masov i dr., skraćuju, uz relativno male troškove, nekada veoma dugotrajne procese na jedan minimum. Izrada alizarina ili broćove boje iz ugljenog katrana postiže za malo nedelja, i sa onim istim fabričkim uređajem koji je već dosad u upotrebi za boje od ugljenog katrana, isti rezultat za koji su ranije bile potrebne godine; broću je bila potrebna jedna godina da izraste, a onda je korenje ostavljano još godinama da dozri pre no što je upotrebljavano za pravljenje boje.

Glavno sredstvo za skraćivanje vremena prometa jesu poboljšane komunikacije. A u tome su poslednjih pedeset godina donele revoluciju koja se može uporediti jedino sa industrijskom revolucijom druge polovine prošlog veka. Na kopnu je makadamski drum potisnut u pozadinu železnicom, na moru spora i neredovna jedrilica brzom i redovnom parobrodskom linijom, a celu Zemljinu kuglu obavijaju telegrafske žice. Tek je Suecki kanal stvarno otvorio istočnu Aziju i Australiju parobrodskom saobraćaju. Vreme prometa kakve robne pošiljke za istočnu Aziju, koje je još 1847. iznosilo najmanje dvanaest meseci (v. knj. II, str. 235^{1*}), sada se daje svesti na otprilike isto toliko nedelja. Ovim prevratom saobraćajnih sredstava su oba velika ognjišta kriza od 1825 - 1857, Amerika i Indija, prišla za 70 do 90% bliže evropskim industrijskim zemljama i time su izgubila veliki deo svoje eksplozivnosti. U istoj je meri skraćeno vreme obrta celokupne svetske trgovine, a akciona sposobnost kapitala koji u njoj učestvuje pojačala se više no dvostruko ili trostruko. Po sebi se razume da ovo nije ostalo bez dejstva na profitnu stopu.

Da bismo dejstvo obrta celokupnog kapitala na profitnu stopu prikazali čisto, moramo uzeti da su kod dva kapitala koji se imaju uporediti sve ostale okolnosti jednake. Pored stope viška vrednosti i radnog dana, neka, dakle, bude naročito jednak i procentni sastav. Uzmimo sad kapital A , čiji je sastav $80_p + 20_{pr} = 100 K$, i koji se sa stopom viška vrednosti od 100% obrne dvaput godišnje. Onda je godišnji proizvod:

$160_p + 40_{pr} + 40_v$. Ali, da bismo iznašli profitnu stopu, mi ovih 40_v ne računamo na obrnutu kapital-vrednost od 200, već na pred-uumljenu od 100, i tako dobijamo $pf' = 40\%$.

Uporedimo sa ovim neki kapital $B = 160_p + 40_{pr} = 200 K$, koji sa istom stopom viška vrednosti od 100% pravi samo jedan obrt godišnje. Onda je godišnji proizvod kao gore:

$160_p + 40_{pr} + 40_v$. Ali, ovaj put mora se 40_v računati prema pred-uumljenom kapitalu od 200, što za profitnu stopu daje samo 20%, dakle samo polovinu stope za A .

Iz toga, dakle, izlazi: kod kapitala jednakog procentnog sastava, uz jednaku stopu viška vrednosti i jednak radni dan, profitne stope dvaju kapitala odnose se obrnuto njihovim vremenima obrta. Ako

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 214.

sastav, ili stopa viška vrednosti, ili radni dan ili najamnina nisu jednaki u oba upoređena slučaja, doći će na svaki način i do drugih razlika u profitnoj stopi; ali te su razlike nezavisne od obrta i zato nas se ovde ne tiču; one su i inače već raspravljene u glavi III.

Direktno dejstvo skraćenog vremena obrta na proizvodnju viška vrednosti, dakle i profita, sastoji se u uvećanoj delotvornosti koju time stiče promenljivi deo kapitala, o čemu videti knj. II, gl. XVI: »Obrt promenljivog kapitala«. Tamo se pokazalo da neki promenljivi kapital od 500, koji se godišnje obrne deset puta, prisvaja za to vreme isto onoliko viška vrednosti koliko i neki promenljivi kapital od 5000, koji se uz jednaku stopu viška vrednosti i jednaku najamninu obrne samo jedanput u godini.

Uzmimo neki kapital I koji se sastoji iz 10 000 stalnog kapitala, čije godišnje rabaćenje iznosi $10\% = 1000$, iz 500 optičajnog postojanog i 500 promenljivog kapitala. Neka se uz stopu viška vrednosti od 100% promenljivi kapital godišnje obrne deset puta. Jednostavnosti radi, uzimaćemo u svim sledećim primerima da se optičajni postojani kapital obrće za isto vreme kao i promenljivi, što će i u praksi većinom biti približno tako. Onda će proizvod takvog obrtnog perioda biti:

$$100_p (\text{rabaćenje}) + 500_p + 500_{pr} + 500_v = 1600,$$

a celokupni godišnji proizvod od deset takvih obrta:

$$1000_p (\text{rabaćenje}) + 5000_p + 5000_{pr} + 5000_v = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000, v = 5000, pf' = \frac{5000}{11\ 000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Uzmimo sad neki kapital II: stalni kapital 9000, godišnje rabaćenje istoga 1000, optičajni postojani kapital 1000, promenljivi 1000, stopa viška vrednosti 100% , broj godišnjih obrta promenljivog kapitala: 5. Proizvod svakog obrtnog perioda promenljivog kapitala biće, dakle:

$$200_p (\text{rabaćenje}) + 1000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 3200,$$

a celokupni godišnji proizvod pri pet obrta:

$$1000_p (\text{rabaćenje}) + 5000_p + 5000_{pr} + 5000_v = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000, v = 5000, pf' = \frac{5000}{11\ 000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Uzmimo zatim neki kapital III, gde nema nikakvog stalnog kapitala, a naprotiv ima 6000 optičajnog postojanog i 5000 promenljivog kapitala. Neka se obrne jedanput godišnje uz stoprocentnu stopu viška vrednosti. Onda je celokupni godišnji proizvod:

$$6000_p + 5000_{pr} + 5000_v = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000, v = 5000, pf' = \frac{5000}{11\ 000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Imamo, dakle, u sva tri slučaja istu godišnju masu viška vrednosti = 5000, a pošto je celokupni kapital takođe jednak u sva tri slučaja, naime = 11 000, imamo i istu profitnu stopu od $45\frac{5}{11}\%$.

Ako, naprotiv, imadnemo kod gornjeg kapitala I umesto 10 samo 5 godišnjih obrta promenljivog dela, onda je stvar drukčija. Tada je proizvod jednog obrta:

$$200_p (\text{rabaćenje}) + 500_p + 500_{pr} + 500_v = 1700.$$

Ili godišnji proizvod:

$$1000_p (\text{rabaćenje}) + 2500_p + 2500_{pr} + 2500_v = 8500,$$

$$K = 11\,000, v = 2500, pf' = \frac{2500}{11\,000} = 22\frac{8}{11}\%.$$

Profitna stopa snizila se na polovinu jer se vreme obrta udvostručilo.

Masa viška vrednosti koja se prisvaja u toku godine jednaka je, prema tome, masi viška vrednosti prisvojenog u jednom obrtnom periodu *promenljivog* kapitala, pomnoženoj brojem takvih obrta u godini. Ako godišnje prisvajani višak vrednosti ili profit označimo sa V , višak vrednosti prisvojen u jednom obrtnom periodu sa v , broj godišnjih obrta promenljivog kapitala sa n , onda je $V = vn$, a godišnja stopa viška vrednosti $V' = v'n$, kao što je već izloženo u knj. II, gl. XVI, I^{1*}.

Po sebi se razume da je formula profitne stope $pf' = v' \frac{pr}{K} = v' \frac{pr}{p+pr}$ tačna samo ako je brojiteljevo pr isto kao i imeniočevo. U imeniocu je pr celi onaj deo celokupnog kapitala koji je prosečno primenjen kao promenljivi kapital, za najamninu. Pr iz brojitelja u prvi je mah određeno samo time što je proizvelo i prisvojilo izvesnu količinu viška vrednosti = v , čiji je odnos prema njemu $\frac{v}{pr}$ stopa viška vrednosti v' . Jedino se tim putem jednačina $pf' = \frac{v}{p+pr}$ preobrazila u drugu: $pf' = v' \frac{pr}{p+pr}$. Sada se brojiteljevo pr bliže određuje time što mora biti jednako imeniočevom pr , tj. celokupnom promenljivom delu kapitala K . Drugim rečima, jednačina $pf' = \frac{v}{K}$ može se samo onda bez pogreške preobraziti u drugu $pf' = v' \frac{pr}{p+pr}$ kad v znači višak vrednosti proizveden u *jednom* obrtnom periodu promenljivog kapitala. Ako v obuhvata samo deo toga viška vrednosti, onda je $v = v'pr$ doduše tačno, ali je ovde ovo pr manje nego pr u $K = p + pr$, jer je u najamninu predujmljeno manje od celokupnog promenljivog kapitala. A ako v obuhvata više nego višak vrednosti jednog obrta pr , onda jedan deo toga pr ili i čitavo pr funkcioniše

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 255.

dvaput, prvo u prvom, zatim u drugom, odn. u drugom i daljem obrtu; pr koje proizvodi višak vrednosti i koje je zbir svih plaćenih najamnina veće je, dakle, od pr u $p+pr$, i račun postaje netačan.

Da bi formula za godišnju profitnu stopu postala sasvim tačna, moramo namesto proste stope viška vrednosti staviti godišnju stopu viška vrednosti, dakle namesto v' staviti V' ili $v'n$. Drugim rečima, moramo v' , stopu viška vrednosti ili — što izlazi na isto — promenljivi deo kapitala pr koji se sadrži u K pomnožiti sa n , brojem obrta ovog promenljivog kapitala u godini, i tako dobijamo: $pf' = v'n \frac{pr}{K}$, što je formula za izračunavanje godišnje profitne stope.

Ali koliki je promenljivi kapital u nekom poslu, to u većini slučajeva ne zna ni sam kapitalista. Videli smo u osmoj glavi druge knjige, a videćemo i dalje, da jedina razlika u okviru njegovog kapitala koja se kapitalisti nameće kao bitna jeste razlika između stalnog i optičajnog kapitala. Iz kase u kojoj se u novčanom obliku nalazi onaj deo optičajnog kapitala koji on drži u svojoj ruci, ukoliko ne leži u banci, vadi on novac za najamninu, a iz iste kase vadi i novac za sirovine i pomoćne materije i oba ova izdatka odobrava jednom istom blagajničkom računu. A i kad bi vodio poseban račun o isplaćenim najamninama, taj bi na zaključku godine doduše pokazao sumu koja je za to plaćena, dakle $pr n$, ali ne i sam promenljivi kapital pr . Da bi ga iznašao, morao bi napraviti poseban obračun, za koji ćemo ovde dati jedan primer.

Za ovo uzimamo predionicu pamuka od 10 000 vretena, opisanu u prvoj knjizi, str. 209/201^{1*}, i uz to uzimamo da su podaci dati za jednu nedelju aprila meseca 1871. ostali u važnosti kroz celu godinu. Stalni kapital sadržan u mašineriji iznosio je 10 000£. Optičajni kapital nije bio naveden; uzmimo da je iznosio 2500£, što je prilično visok iznos, ali je opravdan pretpostavkom, koju ovde uvek moramo činiti, da nema kreditnih operacija, dakle da nema ni trajnog ni privremenog korišćenja tuđeg kapitala. Po svojoj vrednosti bio je nedeljni proizvod sastavljen iz 20£ za rabaćenje mašinerije, 358£ optičajnog postojanog predujma kapitala (kirija 6£, pamuk 342£, ugalj, gas, ulje 10£), 52£ promenljivog kapitala predujmljenog u najamninu i 80£ viška vrednosti, dakle:

$$20_p (\text{rabaćenje}) + 358_p + 52_{pr} + 80_v = 510.$$

Nedeljni predujam u optičajnom kapitalu bio je, dakle, $358_p + 52_{pr} = 410$, a njegov procentni sastav $= 87,3_p + 12,7_{pr}$. Računato prema celokupnom optičajnom kapitalu od 2500£, ovo daje 2182£ postojanog i 318£ promenljivog kapitala. Pošto je celokupni izdatak za najamnine u godini bio 52 puta 52£, dakle 2704£, izlazi da se promenljivi kapital od 318£ obrnuo u godini gotovo tačno $8\frac{1}{2}$ puta.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 197.

Stopa viška vrednosti bila je $\frac{80}{52} = 153\frac{11}{13}\%$. Iz ovih elemenata izračunaćemo profitnu stopu stavljajući u formulu $pf' = v'n \frac{pr}{K}$ vrednosti: $v' = 153\frac{11}{13}$, $n = 8\frac{1}{2}$, $pr = 318$, $K = 12\,500$; dakle:

$$pf' = 153\frac{11}{13} \times 8\frac{1}{2} \times \frac{318}{12\,500} = 33,27\%.$$

Ovo ćemo proveriti upotrebom jednostavne formule $pf' = \frac{v}{K}$. Celokupni višak vrednosti ili profit u godini iznosi $80 \times 52\text{£} = 4160\text{£}$, što podeljeno celokupnim kapitalom od $12\,500\text{£}$ daje skoro kao gore $33,28\%$, abnormalno visoku profitnu stopu, koja se objašnjava samo momentano krajnje povoljnim prilikama (vrlo niske cene pamuka uz veoma visoke cene pređe) i koja u stvarnosti sigurno nije važila kroz celu godinu.

U formuli $pf' = v'n \frac{pr}{K}$ jeste $v'n$, kako je rečeno, ono što je u drugoj knjizi označeno kao godišnja stopa viška vrednosti. U gornjem slučaju ona iznosi $153\frac{11}{13}\% \times 8\frac{1}{2}$, ili tačno računato $1307\frac{9}{13}\%$. Ako se, dakle, neki poštenjaković [Biedermann]^{1*} zbog strahovite godišnje stope viška vrednosti od 1000% , koja je izvedena u jednom primeru u drugoj knjizi, prenerazi, možda će se umiriti ovom činjenicom godišnje stope viška vrednosti od preko 1300% , činjenicom koja je uzeta iz žive prakse u Mančesteru. U vremenima najvećeg prosperiteta, kakvih, kao što se zna, već odavno nemamo, ovakva stopa nikako nije retkost.

Ovo je uzgred i primer stvarnog sastava kapitala u modernoj krupnoj industriji. Celokupni kapital deli se na $12\,182\text{£}$ postojanog i 318£ promenljivog kapitala, ukupno $12\,500\text{£}$. Ili u procentima: $97\frac{1}{2}p + 2\frac{1}{2}pr = 100 K$. Samo četrdeseti deo celine, ali vraćajući se više od osam puta na godinu, služi za podmirivanje najamnine.

Pošto svakako samo malom broju kapitalista pada na pamet da prave ovakve račune o svom sopstvenom poslu, to statistika gotovo apsolutno ćuti o odnosu postojanog dela celokupnog društvenog kapitala prema promenljivom delu. Samo američki popis daje ono što je pri današnjim odnosima moguće: sumu najamnina plaćenih u svakoj poslovnoj grani i sumu dobijenih profita. Ma kako sumnjivi ti podaci bili, jer se zasnivaju jedino na neproverenim iskazima samih industrijalaca, ipak su vanredno dragoceni i jedino što o tom predmetu imamo. Mi u Evropi smo i odviše nežnih osećanja da bismo od naših veleindustrijalaca mogli tražiti da se na sličan način razotkrivaju. — F. E.}

^{1*} Aluzija na redaktora lista »Deutsche Allgemeine Zeitung«, koji se zvao Biedermann.

GLAVA PETA

Ekonomija u primeni postojanog kapitala

I. Opšte napomene

Uvećavanje apsolutnog viška vrednosti, ili produžavanje viška rada, a zbog toga i radnog dana, dok promenljivi kapital ostaje neizmenjen, dakle uz primenu istog broja radnika po nominalno istoj najamnini — pri čemu je svejedno da li se prekovremeni rad plaća ili ne plaća — relativno snižava vrednost postojanog kapitala prema celokupnom i prema promenljivom kapitalu, i time podiže profitnu stopu, čak i bez obzira na porast i mase viška vrednosti i možda na rastuću stopu viška vrednosti. Obim stalnog dela postojanog kapitala — fabričke zgrade, mašine itd. — ostaje isti, bilo da se njim radi 16 ili 12 časova. Produžavanje radnog dana ne zahteva neki nov predujam u ovaj najskuplji deo postojanog kapitala. Uz to dolazi i to da se na taj način vrednost stalnog kapitala reprodukuje u kraćem nizu obrtnih perioda, dakle da se skraćuje vreme za koje se on mora predujmiti da bi se postigao određen profit. Stoga produženje radnog dana uvećava profit, čak i kad se prekovremeni rad plaća, a do izvesne granice čak i kad se plaća više no normalni radni časovi. Zbog toga je stalno rastuća nužnost uvećavanja stalnog kapitala u modernom industrijskom sistemu bila glavni agens koji je kapitaliste, pohlepne na profit, podbadao na produžavanje radnog dana.¹¹

Nije isti odnos kod postojanog radnog dana. Ovde je potrebno ili uvećati broj radnika, a sa njima u izvesnom odnosu i masu stalnog kapitala, zgrada, mašina itd., da bi se eksploatisala veća masa rada (jer ovde se izuzimaju zakidanja od najamnine ili obaranje najamnine ispod njene normalne visine). Ili pak, gde treba da se pojača intenzivnost rada, odnosno proizvodna snaga rada, uopšte da se proiz-

¹¹ »Pošto u svima fabrikama veoma visok iznos stalnog kapitala leži u zgradama i mašinama, to će dobit biti utoliko veća što veći bude broj časova za čije se vreme ova mašinerija može držati u radu.« (»Report of Insp. of Fact.«, 31. oktobar 1858, str. 8.)

vede više relativnog viška vrednosti, u industrijskim granama koje upotrebljavaju sirovinu, raste masa optičajnog dela postojanog kapitala, jer se u datom periodu vremena prerađuje više sirovine itd.; a drugo, raste i masa mašina koje pokreće isti broj radnika, dakle i taj deo postojanog kapitala. Porast viška vrednosti praćen je, dakle, porastom postojanog kapitala, porast eksploatacije rada poskupljenjem uslova proizvodnje pomoću kojih se rad eksploatiše, tj. većim predujmom kapitala. Ovim se, dakle, profitna stopa na jednoj strani smanjuje, dok se na drugoj povećava.

Čitav niz tekućih neproizvodnih troškova ostaje gotovo jednak ili i sasvim jednak kod dužeg kao i kod kraćeg radnog dana. Troškovi nadzora manji su za 500 radnika kod 18 časova rada nego za 750 kod 12 časova.

»Pogonski troškovi fabrike gotovo su jednako visoki kad se radi deset časova kao i kad se radi dvanaest časova.« (»Rep. of Insp. of Fact.«, okt. 1848, str. 37.)

Državni i opštinski porezi, osiguranje od požara, najamnina raznih stalnih nameštenika, obezvređenje mašina i razni drugi troškovi fabrike idu bez promene svojim tokom, bilo da je radno vreme duže ili kraće; srazmerno smanjivanju proizvodnje, oni, nasuprot profitu, rastu. (»Report of Insp. of Fact.«, oktobar 1862, str. 19.)

Dužina vremena za koje će se reprodukovati vrednost mašina i drugih sastavnih delova stalnog kapitala u praksi nije određena vremenom samog njihovog trajanja, već ukupnim trajanjem procesa rada u kome oni dejstvuju i troše se. Ako radnici budu morali rintati 18 časova umesto 12, onda to čini tri dana više na nedelju, jedna nedelja pretvara se u nedelju i po, dve godine u tri. Prema tome, ako se prekovremeni rad ne plaća, onda radnici daju, osim normalnog viška radnog vremena, na dve nedelje treću, na dve godine treću besplatno. Tako se reprodukcija vrednosti mašinerije ubrzava za 50% i postiže se za $\frac{2}{3}$ onog vremena koje bi inače bilo potrebno.

Da bismo izbegli izlišne komplikacije, mi u ovom istraživanju, kao i u istraživanju o kolebanjima cena sirovog materijala (u gl. VI), polazimo od pretpostavke da su masa i stopa viška vrednosti date.

Kao što je već istaknuto pri prikazivanju kooperacije, podele rada i mašinskog sistema^{1*}, ekonomija uslova za proizvodnju, koja karakteriše proizvodnju u velikom razmeru, potiče u suštini otud što ti uslovi funkcionišu kao uslovi društvenog, društveno kombinovanog rada, dakle kao društveni uslovi rada. Njih u procesu proizvodnje zajednički troši ukupni radnik, umesto da ih u raskomadnom obliku troši masa nepovezanih radnika ili takvih koji u najboljem slučaju neposredno kooperišu u malom razmeru. U velikoj fabrici s jednim ili dva centralna motora troškovi tih motora ne rastu u istoj srazmeri

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 291/292.

kao njihova konjska snaga, pa stoga ni kao moguća oblast njihova dejstva; troškovi prenosne mašinerije ne rastu u istoj srazmeri u kojoj masa mašina radilica na koje ona prenosi kretanje; trup same mašine radilice ne poskupljuje srazmerno uvećanju broja alatki kojima ona radi kao svojim organima itd. Koncentracija sredstava za proizvodnju ušteđuje dalje i zgrade svake vrste, ne samo za prave radionice, već i za stovarišta itd. Isto je tako i sa izdacima na loženje, osvetljenje itd. Drugi uslovi proizvodnje ostaju isti bilo da ih iskorišćava mnogo ili malo ljudi.

Ali čitava ova ekonomija koja potiče iz koncentracije sredstava za proizvodnju i njihove masovne primene ima za pretpostavku kao bitan uslov nagomilavanje i zajednički rad radnika, dakle društveno kombinovanje rada. Stoga ona potiče isto toliko iz društvenog karaktera rada koliko višak vrednosti iz viška rada svakog pojedinog radnika posmatranog za sebe. Čak i neprekidna poboljšavanja, koja su ovde moguća i potrebna, potiču isključivo iz društvenih iskustava i zapažanja koja daje i dopušta proizvodnja ukupnog radnika kombinovanog u velikom razmeru.

To isto važi i za drugu veliku granu ekonomije na uslovima proizvodnje. Mislimo na ponovno pretvaranje ekskremenata proizvodnje, njenih takozvanih otpadaka, u nove elemente proizvodnje bilo iste bilo koje druge industrijske grane; na procese pomoću kojih se ti takozvani ekskrementi ponovo ubacuju u kružni tok proizvodnje, pa dakle i potrošnje — proizvodne ili individualne. I ova vrsta ušteda, kojom ćemo se docnije nešto bliže pozabaviti, rezultat je društvenog rada u velikom razmeru. Velika masa tih otpadaka, koja tome razmeru odgovara, jeste ono što ih opet čini predmetima trgovine, a time i novim elementima proizvodnje. Samo kao otpaci zajedničke proizvodnje, a stoga proizvodnje u velikom razmeru, dobijaju oni tu važnost za proces proizvodnje, ostaju nosiocima razmenske vrednosti. Ti otpaci — pored usluge koju čine kao novi elementi proizvodnje — smanjuju, u meri u kojoj se mogu ponovo prodavati, troškove sirovine, u koje se uvek računa njen normalni otpadak, naime ona količina koja prosečno mora propasti pri njenom obrađivanju. Smanjivanje troškova ovog dela postojanog kapitala podiže pro tanto^{1*} profitnu stopu pri datoj veličini promenljivog kapitala i datoj stopi viška vrednosti.

Kad je višak vrednosti dat, može se profitna stopa povećati samo smanjenjem vrednosti postojanog kapitala koji je za proizvodnju robe potreban. Ukoliko postojani kapital ulazi u proizvodnju robâ, dolazi u obzir jedino njegova upotrebna, a ne njegova razmenska vrednost. Koliko rada može usisati lan u predionici, ne zavisi od njegove vrednosti, već od njegove količine, kad je dat stepen proizvodnosti rada, tj. stupanj tehničkog razvitka. Isto tako i pomoć koju

^{1*} u istoj meri, za toliko

neka mašina pruža recimo trojici radnika, ne zavisi od njene vrednosti, već od njene upotrebne vrednosti kao mašine. Na jednom stupnju tehničkog razvitka može neka loša mašina biti skupa, a na nekom drugom može dobra mašina biti jevtina.

Uvećani profit, koji neki kapitalista dobija time što su npr. pamuk i predioničke mašine pojevtinili, rezultat je uvećane proizvodnosti rada, doduše ne u predionici, već u gradnji mašina i proizvodnji pamuka. Da bi se opredmetila neka data količina rada, da bi se, dakle, prisvojila neka data količina viška rada, potreban je manji predujam u uslove rada. Smanjuju se troškovi koji su neophodni da bi se prisvojila ta određena količina viška rada.

Već je bilo reči o uštedi koja proizlazi iz zajedničkog korišćenja sredstava za proizvodnju od strane ukupnog radnika — društveno kombinovanog radnika — u procesu proizvodnje. Dalja ušteda izdataka u postojanom kapitalu, koja potiče iz skraćanja prometnog perioda (gde je razvitak saobraćajnih sredstava bitan materijalni momenat), biće niže predmet razmatranja. Ovde, pak, treba da se odmah osvrnemo na ekonomiju koja potiče iz neprekidnog usavršavanja mašina, naime 1) njihovog materijala, npr. gvožđe mesto drveta; 2) iz pojevtinjenja mašina usavršavanjem fabrikacije mašina uopšte; tako da iako s razvitkom rada u velikom razmeru vrednost stalnog dela postojanog kapitala neprestano raste, ona ni izdaleka ne raste u istom stepenu¹²; 3) iz specijalnih poboljšanja koja već postojećim mašinama omogućuju da rade jevtinije i s većim dejstvom, npr. poboljšanja parnih kotlova itd., o čemu ćemo docnije reći još ponešto u pojedinostima; 4) iz smanjivanja otpadaka upotrebom boljih mašina.

Sve ono što smanjuje rabaćenje mašinerije i uopšte stalnog kapitala za dati period proizvodnje ne samo da pojevtinjava pojedinačnu robu, pošto svaka roba u svojoj ceni reprodukuje alikvotni deo rabaćenja koji na nju pada, nego smanjuje i alikvotni izdatak kapitala za ovaj period. Radovi na popravkama i slično, u meri u kojoj postanu nužni, računaju se u originalne troškove mašina. Njihovo smanjivanje usled veće trajnosti mašinerije smanjuje pro tanto njihovu cenu.

Za svaku ekonomiju ove vrste važi opet najvećim delom to da je mogućna samo za kombinovanog radnika i da se često može da ostvari tek kod radova još većeg obima, dakle da zahteva još veće kombinovanje radnika neposredno u procesu proizvodnje.

Ali, s druge strane, razvitak proizvodne snage rada u *jednoj* grani proizvodnje — npr. u proizvodnji železa, uglja, mašina, u građevinarstvu itd., koji sa svoje strane može, opet, biti delimično povezan s uspesima u duhovnoj proizvodnji, osobito u prirodnim naukama i njihovoj primeni — ispoljava se ovde kao uslov za smanjenje vrednosti, a time i troškova, sredstava za proizvodnju u *drugim* industrijskim

¹² Vidi Ure o napretku u građenju fabrika.^[9a]

granama, npr. tekstilnoj industriji ili zemljoradnji. Ovo se razume samo po sebi, jer roba koja iz jedne industrijske grane izlazi kao proizvod, ulazi opet u drugu kao sredstvo za proizvodnju. Njena veća ili manja jevtinoća zavisi od proizvodnosti rada u onoj grani proizvodnje iz koje izlazi kao proizvod, a istovremeno je uslov ne samo za pojeftinjavanje roba u čiju proizvodnju ulazi kao sredstvo za proizvodnju, nego i za smanjivanje vrednosti postojanog kapitala, čijim elementom ona ovde postaje, a stoga i za povišenje profitne stope.

Za ovu vrstu ekonomije postojanog kapitala koja potiče iz neprestanog razvitka industrije karakteristično je to da se za dizanje profitne stope u *jednoj* industrijskoj grani duguje razvitku proizvodne snage rada u nekoj *drugoj* grani. Ono što ovde kapitalista koristi opet je dobitak koji je proizvod društvenog rada, mada i nije proizvod radnika koje on sam direktno eksploatiše. Taj razvitak proizvodne snage uvek se u poslednjoj liniji svodi na društveni karakter rada stavljenog u dejstvo; na podelu rada u okviru društva; na razvitak duhovnog rada, osobito prirodnih nauka. Ono čime se kapitalista ovde koristi jesu prednosti celokupnog sistema društvene podela rada. Ono čime se, u ovom slučaju, relativno snizuje vrednost postojanog kapitala koji kapitalista primenjuje, čime se, dakle, povisuje profitna stopa, jeste razvitak proizvodne snage rada u njenom spoljnjem odeljenju, odeljenju koje joj liferuje sredstva za proizvodnju.

Drugi jedan način podizanja profitne stope ne potiče iz ekonomije rada kojim se proizvodi postojani kapital, već iz ekonomije u primenjivanju samog postojanog kapitala. Koncentracijom radnika i njihovom kooperacijom u velikom razmeru ušteduje se, s jedne strane, postojani kapital. Iste zgrade, instalacije za ogrev i osvetljenje itd. staju srazmerno manje pri proizvodnji u velikom nego pri proizvodnji u malom razmeru. Isto važi i za pogonske i radne mašine. Mada njihova vrednost apsolutno raste, ona pada relativno u srazmeri prema rastućem uvećavanju proizvodnje i prema veličini promenljivog kapitala ili masi radne snage koja se stavlja u pokret. Ekonomija koju neki kapital primenjuje u svojoj sopstvenoj grani proizvodnje sastoji se pre svega i direktno u ekonomisanju rada, tj. u smanjivanju plaćenog rada njegovih sopstvenih radnika; napred pomenuta ekonomija sastoji se, naprotiv, u tome da se ovo što je moguće veće prisvajanje tuđeg neplaćenog rada izvede na što je moguće ekonomičniji način, tj. u datom razmeru proizvodnje sa što je moguće manje troškova. Ukoliko ova ekonomija ne počiva na već pomenutom iskorišćavanju proizvodnosti društvenog rada primenjenog u proizvodnji postojanog kapitala, nego na ekonomiji u primeni samog postojanog kapitala, ona potiče ili direktno iz kooperacije i društvenog oblika rada u okviru same određene grane proizvodnje, ili iz proizvodnje mašina itd. u takvom razmeru u kojem njihova vrednost ne raste u istom stepenu u kom raste njihova upotrebna vrednost.

Ovde treba imati u vidu dva momenta: kad bi vrednost od p bila $=0$, onda bi bilo $pf' = v'$, i stopa profita bi stajala na svom maksimumu. A drugo: ono što je važno za neposrednu eksploataciju samog rada nikako nije vrednost primenjenih eksploatacionih sredstava, pa bilo stalnog kapitala, bilo sirovina ili pomoćnih materija. Ukoliko ona služe kao usisači rada, kao sredstva u kojima se ili pomoću kojih se opredmećuje rad, a stoga i višak rada, razmenska vrednost mašina, zgrada, sirovina itd. potpuno je indiferentna. Jedino što je važno jeste, s jedne strane, njihova masa koja je tehnički nužna za spoj sa nekom određenom količinom živog rada, a s druge strane, njihova svrsishodnost, dakle ne samo dobra mašinerija nego i dobre sirovine i pomoćne materije. Profitna stopa zavisi jednim delom od valjanosti sirovine. Dobar materijal daje manje otpadaka; dakle za usisavanje iste količine rada potrebna je manja masa sirovine. Zatim je manji i otpor na koji nailazi mašina radilica. Ovo delimično utiče čak i na višak vrednosti i njegovu stopu. Kad je sirovina loša, radniku je potrebno više vremena da preradi istu količinu; ako je najamnina ostala neizmenjena, ovo znači odbitak od viška rada. Zatim, to u veoma znatnoj meri utiče na reprodukciju i akumulaciju kapitala, koje, kao što smo izložili u prvoj knjizi, str. 627/619^{1*} i dalje, još više zavise od proizvodnosti nego od mase primenjenoga rada.

Zbog toga je shvatljiv kapitalistov fanatizam u ekonomisanju sredstava za proizvodnju. Da ništa ne propadne ili ne ode u rastur, da se sredstva za proizvodnju utroše samo na način kakav iziskuje sama proizvodnja, zavisi delimično od dresure i obrazovanja radnika, delom od discipline koju kapitalista sprovodi nad kombinovanim radnicima, a koja postaje izlišna u društvenom stanju u kome radnici rade za sopstveni račun, kao što već sad kod najamnine od komada postaje gotovo sasvim izlišna. Ovaj fanatizam dolazi do izražaja i na obrnut način u falsifikovanju elemenata proizvodnje, što je jedno od glavnih sredstava da se snizi vrednost postojanog kapitala u odnosu prema promenljivome, i tako povisi profitna stopa; uz to, kao značajan činilac prevare dolazi i prodaja ovih elemenata proizvodnje iznad njihove vrednosti, ukoliko se ta vrednost nanovo pojavljuje u proizvodu. Ovaj momenat igra odlučujuću ulogu osobito u nemačkoj industriji, čije je načelo: ljudima može biti samo prijatno ako im prvo pošaljemo dobre mustre, a onda lošu robu. Međutim, nas se te pojave koje spadaju u konkurenciju ovde ne tiču.

Valja primetiti da je ovo podizanje profitne stope koje se postiže smanjivanjem vrednosti, dakle visoke cene postojanog kapitala, skroz nezavisno od toga da li industrijska grana gde se ono događa proizvodi luksuzne artikle, ili životna sredstva koja ulaze u radničku potrošnju ili uopšte sredstva za proizvodnju. Poslednja okolnost bila

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 533.

bi važna samo ukoliko se radi o stopi viška vrednosti, koja bitno zavisi od vrednosti radne snage, tj. od vrednosti tradicionalnih radničkih životnih sredstava. A ovde je, naprotiv, pretpostavljeno da su višak vrednosti i stopa viška vrednosti dati. Kako će se višak vrednosti odnositi prema celokupnom kapitalu — a to određuje profitnu stopu — zavisi pod ovim okolnostima isključivo od vrednosti postojanog kapitala, a nikako od upotrebne vrednosti elemenata iz kojih se on sastoji.

Relativno pojevtinjavanje sredstava za proizvodnju naravno ne isključuje porast apsolutne sume njihove vrednosti; jer se apsolutni obim u kome se ona primenjuju vanredno uvećava s razvitkom proizvodne snage rada i uvećanjem razmera proizvodnje koje ga prati. Ma s koje strane posmatrali ekonomiju u primeni postojanog kapitala, ona je rezultat delimice isključivo toga što sredstva za proizvodnju fungiraju i troše se kao zajednička sredstva kombinovanog radnika, tako da se sama ova ekonomija ispoljava kao proizvod društvenog karaktera neposredno proizvodnog rada; a delimice je rezultat razvitka proizvodnosti rada u oblastima koje liferuju kapitalu njegova sredstva za proizvodnju; tako da se, kad se ima u vidu celokupni rad prema celokupnom kapitalu, a ne samo radnici koje upotrebljava kapitalista X prema tom kapitalisti X, ova ekonomija opet predstavlja kao proizvod razvitka proizvodnih snaga društvenog rada, a razlika je samo u tome što kapitalista X ne izvlači koristi samo iz proizvodnosti rada svoje sopstvene radionice, nego i tuđih radionica. Pa ipak se ekonomisanje postojanog kapitala kapitalisti čini kao uslov koji je radniku potpuno tuđ i koji ga se apsolutno ništa ne tiče, s kojim radnik nema nikakva posla; dok kapitalisti uvek ostaje veoma jasno da radnik doista ima nekakva posla s time da li kapitalista za isti novac kupuje više ili manje rada (jer ovako se u njegovoj svesti ispoljava transakcija između kapitaliste i radnika). Ova ekonomija u primeni sredstava za proizvodnju, ovaj metod da se neki određen rezultat postigne s najmanje troškova, ispoljava se, u mnogo većem stepenu nego kod drugih snaga koje su svojstvene radu, kao unutrašnja snaga kapitala i kao metod svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje i karakterističan za njega.

Ovakav način shvatanja utoliko je manje čudan što mu odgovara spoljašnji izgled činjenica i što kapitalski odnos stvarno prikriva unutrašnju povezanost time što radnika stavlja u položaj da bude potpuno ravnodušan, odvojen i tuđ prema uslovima ostvarenja svog sopstvenog rada.

Prvo: sredstva za proizvodnju, iz kojih se sastoji postojani kapital, predstavljaju samo kapitalistov novac (kao što je po Linguet-u^[10] telo rimskog dužnika predstavljalo novac njegovog poverioca) i nalaze se u izvesnom odnosu samo prema njemu, dok se radnik, ukoliko u stvarnom procesu proizvodnje dolazi s njima u dodir, zanima njima samo kao upotrebnim vrednostima proizvodnje,

kao sredstvima i materijalom za rad. Prema tome, opadanje ili porast ove vrednosti jeste nešto što njegov odnos prema kapitalisti dodiruje isto tako malo kao i okolnost da li obrađuje bakar ili železo. Istina je da kapitalista, kako ćemo kasnije pokazati, ovu stvar rado shvata drukčije čim dođe do uvećanja vrednosti sredstava za proizvodnju, a s time do smanjenja profitne stope.

Drugo: ukoliko su ova sredstva za proizvodnju u kapitalističkom procesu proizvodnje ujedno sredstva za eksploataciju rada, radnika nije briga za relativnu jevtinoću ili skupoću tih eksploatacionih sredstava, kao god što ni konj ne mari za to jesu li skupe ili jevtine žvane i uzde kojima njime upravljaju.

Naposletku, kao što smo ranije videli^{1*}, radnik se prema društvenom karakteru svoga rada, prema njegovom kombinovanju s radom drugih u neku zajedničku svrhu, stvarno odnosi kao prema sili koja je njemu tuđa; uslovi za ostvarenje ove kombinacije za njega su tuđa svojina, prema čijem rasipanju bi bio potpuno ravnodušan kad ne bi bio prisiljavan da je ekonomiče. Sasvim je drukčije u fabrikama koje pripadaju samim radnicima, npr. u Ročdelu^[11].

Jedva da bi trebalo spomenuti da ukoliko se proizvodnost rada u jednoj grani proizvodnje ispoljava kao pojeftinjenje i poboljšanje sredstava za proizvodnju u nekoj drugoj, i time služi povećanju profitne stope, ova opšta veza društvenog rada istupa kao nešto što je radnicima sasvim tuđe, nešto što se doista tiče jedino kapitaliste, ukoliko on ta sredstva za proizvodnju sam kupuje i prisvaja. To da on proizvod radnika neke tuđe grane proizvodnje kupuje proizvodom radnika svoje grane proizvodnje i, zbog toga, proizvodom tuđih radnika raspolaže samo ukoliko je besplatno prisvojio proizvod svojih sopstvenih radnika, predstavlja vezu koju prometni proces itd. srećno prikriva.

Pored toga, kao god što se krupna proizvodnja razvija prvo u kapitalističkom obliku, tako i pohlepa za profitom, s jedne strane, a konkurencija koja nagoni na što je moguće jevtinije proizvođenje roba, s druge strane, čine da se ova ekonomija u primenjivanju postojanog kapitala ispoljava kao svojstvena kapitalističkoj proizvodnji, pa zbog toga kao funkcija kapitaliste.

Kao što kapitalistički način proizvodnje na jednoj strani goni na razvitak proizvodnih snaga društvenoga rada, tako na drugoj goni na ekonomiju u primeni postojanog kapitala.

Međutim, stvar se ne zaustavlja na tome da između radnika, nosioca živog rada, i ekonomičnog, tj. racionalnog i štedljivog primenjivanja njegovih uslova rada, stvori odnos otuđenosti i ravnodušnosti. Saobrazno svojoj prirodi, punoj protivrečnosti i suprotnosti, kapitalistički način proizvodnje ide dalje i računa čak i rasipanje rad-

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 292/293.

nikova života i zdravlja, skućavanje uslova njegove egzistencije, u ekonomiju u primeni postojanog kapitala, a s tim i u sredstva za podizanje profitne stope.

Pošto radnik najveći deo svog života provodi u procesu proizvodnje, to su uslovi procesa proizvodnje velikim delom uslovi njegovog aktivnog životnog procesa, njegovi životni uslovi, a štednja na tim životnim uslovima jeste metod za podizanje profitne stope, isto onako kao što smo ranije već videli^{1*} da je preterani rad, pretvaranje radnika u tegleću marvu, metod za ubrzavanje samooplođavanja kapitala, proizvodnje viška vrednosti. Ova ekonomija obuhvata pretrpavanje tesnih, nezdravih prostoriya radnicima, što se kapitalističkim jezikom zove ušteda na zgradama; zbijanje opasne mašinerije u istim prostorijama i izostavljanje uvođenja sredstava za zaštitu od opasnosti; nepreduzimanje mera predostrožnosti u procesima proizvodnje koji su po svojoj prirodi škodljivi po zdravlje ili su spojeni sa opasnostima, kao u rudnicima itd. A da nikako i ne govorimo o odsustvu ma kakvih uređaja koji bi radniku učinili proces proizvodnje čovečnim, prijatnim ili bar podnošljivim. Sa kapitalističkog stanovišta ovo bi bilo sasvim besciljno i besmisleno rasipanje. Uopšte je kapitalistička proizvodnja, ma koliko bila cicijaška, veliki rasipnik ljudskog materijala, baš kao što je, s druge strane, blagodareći metodu raspodele njenih proizvoda putem trgovine i njenom načinu konkurencije, veliki rasipnik materijalnih sredstava, gubeći na jednoj strani za društvo ono što na drugoj dobija za pojedinačnog kapitalistu.

Kao što kapital ima tendenciju da živi rad u neposrednoj primeni svede na neophodni rad i da eksploatisanjem društvenih proizvodnih snaga rada stalno skraćuje rad potreban za izradu nekog proizvoda, dakle da što je moguće više ekonomiče direktno primenjujanim živim radom, tako ima i tendenciju da ovaj rad, sveden na njegovu nužnu meru, primenjuje pod najekonomičnijim uslovima, tj. da vrednost primenjenog postojanog kapitala svede na njegov što niži mogući minimum. Ako je vrednost roba određena potrebnim radnim vremenom koje se u njima sadrži, a ne radnim vremenom koje se u njima uopšte sadrži, tek kapital ostvaruje to određenje i u isti mah neprekidno skraćuje rad društveno potreban za proizvodnju neke robe. Cena robe svodi se na minimum time što se svaki deo rada zahtevanog za njenu proizvodnju svodi na minimum.

Pri posmatranju ekonomije u primeni postojanog kapitala mora se praviti izvesna razlika. Ako raste masa, a s njom i suma vrednosti primenjenog kapitala, onda je to pre svega samo koncentracija više kapitala u jednoj ruci. Ali upravo ova veća masa koju primenjuje jedna ruka — a toj masi većinom odgovara i apsolutno veća, ali relativno manja količina primenjenog rada — i jeste ono što dopušta

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 207 - 272.

ekonomisanje postojanim kapitalom. Kad se posmatra pojedinačni kapitalista, obim nužnog predujma kapitala, osobito kod stalnog kapitala, uvećava se; ali u odnosu na masu prerađene materije i eksploatisanog rada, njegova se vrednost relativno smanjuje.

Ovo treba samo kratko objasniti s nekoliko ilustracija. Počecemo od kraja, sa ekonomijom u uslovima proizvodnje, ukoliko se ovi u isti mah predstavljaju i kao uslovi života i egzistencije radnika.

II. Ušteta na uslovima rada na račun radnika

Ugljenokopi. Zanemarivanje najnužnijih troškova

«Kod ovakve konkurencije koja vlada među vlasnicima ugljenokopa... ne pravi se više izdataka no što je nužno da se savladaju najočiglednije fizičke teškoće; a pri konkurenciji među rudarskim radnicima, kojih obično ima u prevelikom broju, ovi se sa zadovoljstvom izlažu znatnim opasnostima i najškodljivijim uticajima za najamninu koja je samo malo viša od najamnine okolnih poljoprivrednih nadničara, pošto rad u rudniku dopušta uz to da i svoju decu s profitom upotrebe. Ova dvostruka konkurencija je sasvim dovoljna... da postigne da se u velikom delu rudnika radi s najnesavršenijim isušivanjem i ventilacijom; često s loše sagrađenim oknima, rdavim pružnicama, nesposobnim mašinistima, s loše postavljenim i loše izgrađenim galerijama i prugama; a to prouzročava takvo razoravanje života, sakaćenje udova i rušenje zdravlja da bi statistika o tome pružila strahovitu sliku.» («First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc.», 21. april 1829, str. 102.)

Okolo 1860. g. ginulo je u engleskim ugljenokopima prosečno 15 ljudi nedeljno. Prema izveštaju o »Coal Mines Accidents«^{1*} (od 6. febr. 1862) poginulo je za 10 godina, od 1852. do 1861, ukupno 8466. Ali, kao što sâm izveštaj kaže, ovaj je broj i odviše malen, jer prvih godina, kad su inspektori tek bili postavljeni a njihovi srezovi bili odviše veliki, veliki broj nesrećnih i smrtnih slučajeva nije bio ni prijavljen. Upravo okolnost da je — uprkos tome što su pogibije još uvek vrlo velike, što je broj inspektora nedovoljan, a njihova vlast mala — broj nesrećnih slučajeva veoma opao otkako je ustanovljena inspekcija, pokazuje prirodnu tendenciju kapitalističke eksploatacije. Za ove ljudske žrtve kriv je najvećim delom pogani tvrdičluk vlasnika rudnika, koji su npr. često davali da se iskopa samo jedno okno, tako da ne samo što je nedostajala efikasna ventilacija nego nije bilo ni izlaza ukoliko bi se ovaj jedan zatrpao.

Kapitalistička proizvodnja, ako je posmatramo u pojedinostima i ako ne uzmemo u obzir prometni proces i ekscese konkurencije,

^{1*} O nesrećama u rudnicima uglja

postupa do krajnosti štedljivo s radom koji je već ostvaren, opredmećen u robama. Suprotno tome, ona je, daleko više no ma koji drugi način proizvodnje, rasipnik ljudi, živog rada, rasipnik ne samo mesa i krvi nego i nerava i mozga. U istorijskoj epohi koja neposredno prethodi epohi svesnog preuređenja ljudskog društva, razvitak čovečanstva uopšte osigurava se i sprovodi doista jedino putem najstrašnijeg rastočavanja razvitka individue. Pošto sve ovo ekonomisanje o kome je ovde reč potiče iz društvenog karaktera rada, to u stvari upravo ovaj neposredno društveni karakter rada izaziva ovo rasipanje života i zdravlja radnika. U ovom je pogledu karakteristično pitanje koje je postavio još fabrički inspektor R. Baker:

»The whole question is one for serious consideration, in what way this sacrifice of infant life occasioned by congregational labour can be best averted?«^{1*} (»Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 157.)

Fabrike. — Ovamo spada skućavanje svih mera predostrožnosti za bezbednost, udobnost i zdravlje radnika, čak i u pravim fabrikama. Otuda potiče jedan veliki deo izveštaja o žrtvama koji nabrajaju ranjenike i mrtve iz industrijske armije (vidi godišnje fabričke izveštaje). Isto tako oskudica prostora, vazduha itd.

Još oktobra 1855. žali se Leonard Horner na otpor velikog broja fabrikanta protiv zakonskih propisa o zaštitnim uređajima na horizontalnim osovinama, uprkos tome što nesrećni slučajevi, često smrtni, stalno dokazuju postojanje opasnosti, a zaštitni uređaj niti je skup niti ma u čemu ometa rad. (»Rep. Fact., Oct. 1855«, str. 6.) U takvom otporu protiv ovih i drugih zakonskih odredaba fabrikante su revnosno pomagali neplaćeni mirovni sudije, koji su o takvim slučajevima imali da odlučuju i koji su većinom i sami bili fabrikanti ili njihovi prijatelji. Kakve su bile presude ove gospode vidi se iz reči višeg sudije Campbella povodom jedne takve presude protiv koje je njemu uložena žalba: »Ovo nije tumačenje zakona, već prosto njegovo ukidanje.« (Isto, str. 11.) — U istom izveštaju iznosi Horner da se u mnogim fabrikama mašine puštaju u rad, a da se to radnicima prethodno ne objavljuje. Pa kako i kod mašina koje stoje uvek ima ponešto da se radi, to su ruke i prsti uvek zaposleni oko njih, te se neprekidno dešavaju nesreće samo zbog propuštanja signala. (Isto, str. 44.) U to vreme obrazovali su fabrikanti iz Mančestera svoje udruženje u cilju otpora protiv fabričkog zakonodavstva, tzv. »National Association for the Amendment of the Factory Laws«^{2*}, koje je marta 1855. putem doprinosa od 2 šilinga po konjskoj snazi prikupilo sumu od preko 50 000£ da bi iz nje podmirivalo parnične

^{1*} »Treba ozbiljno razmotriti celo pitanje: na koji se način najbolje može otkloniti ovo žrtvovanje dečjih života prouzrokovano radom u zbijenoj gomili?«

→ ^{2*} Nacionalno udruženje za poboljšanje fabričkih zakona

troškove protiv tužbi koje su inspektori dizali kod sudova i da bi parnice vodilo samo udruženje. Radilo se o tome da se dokaže da je killing no murder^[12] kad se događa za ljubav profita. Fabrički inspektor za Škotsku ser John Kincaid priča o jednoj firmi iz Glazgova da je sa starim gvožđem iz svoje fabrike snabdela sve svoje mašine zaštitnim uređajima, što je stajalo 9£ i 1 šiling. Da se pridružila onom udruženju, morala bi za svojih 110 konjskih snaga platiti doprinos od 11£, dakle više no što je stajao čitav zaštitni uređaj. A National Association bila je 1854. osnovana izričito radi toga da se suprotstavi zakonu koji je propisivao ovakav zaštitni uređaj. Za sve vreme od 1844. do 1854. fabrikanti se na taj zakon nisu ni najmanje osvrtni. Prema Palmerstonovom uputstvu, fabrički inspektori su obavestili fabrikante da više nema šale sa zakonom. Fabrikanti su odmah osnovali udruženje, među čijim su najistaknutijim članovima mnogi i sami bili mirovne sudije i u tom svojstvu imali da primenjuju zakon. Kad je aprila 1855. novi ministar unutrašnjih poslova ser George Grey učinio kompromisni predlog, po kome se vlada htela zadovoljiti gotovo čisto nominalnim zaštitnim uređajima, udruženje je i to odbilo s negodovanjem. Na raznim parnicama spustio se čuveni inženjer William^{1*} Fairbairn dotle da stavi na kocku svoj glas stručnjaka u korist ekonomije i napadnute slobode kapitala. Šefa fabričke inspekcije Leonarda Hornera fabrikanti su progonili i klevetali na sve moguće načine.

Ali fabrikanti nisu mirovali dok nisu izdejstvovali presudu Court of Queen's Bench-a^[13], po čijem tumačenju zakon od 1844. nije propisivao zaštitne mere kod horizontalnih osočina koje su postavljene više od 7 stopa iznad poda, a 1856. uspeali su da najzad pomoću licemera Wilson-Pattena — jednog od onih pobožnih ljudi čija je na javnost iznošena religija uvek spremna da svršava prljave poslove za ljubav vitezova novčane kese — da kroz parlament proguraju zakon kojim su u tim prilikama mogli biti zadovoljni. Taj je zakon u stvari oduzimao radnicima svaku naročitu zaštitu i upućivao ih je za naknadu štete od nesreća izazvanih mašinama na redovne sudove (prava sprdnja kod onolikih sudskih troškova u Engleskoj), dok je s druge strane fino izmudrovanom odredbom o obaveznoj ekspertizi gotovo onemogućio da fabrikanti proces izgube. Posledica toga bilo je brzo umnožavanje nesreća. U polугоđu od maja do oktobra 1858. zabeležio je inspektor Baker porast broja nesrećnih slučajeva od 21% samo prema prethodnom polугоđu. Po njegovom mišljenju, moglo se izbeći 36,7% svih nesrećnih slučajeva. Istina je da se 1858. i 1859. g. broj nesreća prema 1845. i 1846. znatno smanjio, naime za 29% pri porastu broja radnika za 20% u industrijskim granama na koje se inspekcija prostirala. Ali otkuda je to dolazilo? Ukoliko je ovo sporno

^{1*} U 1. izdanju: Thomas.

pitanje do sada (1865) rešeno, ono je rešeno poglavito uvođenjem novih mašina koje su već unapred snabdevene zaštitnim uređajima i gde to fabrikant prihvata, jer mu ne izaziva nikakve ekstratroškove. No i nekim je radnicima bilo pošlo za rukom da preko sudova dobiju znatne odštete za svoje izgubljene ruke i da te presude potvrde i na najvišim instancama. (»Rep. Fact., 30 April 1861«, str. 31; isto, april 1862, str. 17.)

Ovoliko o ekonomiji u sredstvima za obezbeđenje života i udova radnika (među kojima i mnogo dece) od opasnosti koje neposredno potiču iz njihovog korišćenja kod mašina.

Rad u zatvorenim prostorijama uopšte. — Poznato je kako ekonomisanje prostora, dakle zgrada, zbija radnike u tesne prostorije. Uz to dolazi i ekonomisanje sredstvima za provetravanje. I jedno i drugo, zajedno s dužim radnim vremenom, umnožava oboljenja organa za disanje, a usled toga povećava i smrtnost. Sledeće ilustracije uzete su iz izveštaja o »Public Health^{1*}, 6th Rep. 1863«; izveštaj je sastavio dr John Simon, dobro poznat iz naše prve knjige.

Kao što je kombinacija radnika i njihova kooperacija ono što omogućava primenu mašina u velikom razmeru, koncentraciju sredstava za proizvodnju i ekonomiju njihove upotrebe, tako je masovni zajednički rad u zatvorenim prostorijama, i to pod uslovima za koje nije odlučujuće zdravlje radnika već olakšana izrada proizvoda — tako je ta masovna koncentracija u istoj radionici, s jedne strane, izvor rastućeg profita za kapitalistu, a s druge strane — ukoliko se ne kompenzira kako skraćanjem radnog vremena tako i naročitim merama predostrožnosti — u isto vreme uzrok rasipanja života i zdravlja radnika.

Dr Simon postavlja sledeće kao pravilo, a dokazuje to masom statističkih podataka:

»U srazmeri u kojoj je stanovništvo nekog kraja upućeno na zajednički rad u zatvorenim prostorijama, u toj istoj srazmeri, pri inače jednakim okolnostima, raste u tom kraju stopa smrtnosti od plućnih bolesti.« (Str. 23.) Uzrok je loša ventilacija. »A verovatno je da u čitavoj Engleskoj nema ni jednog jedinog izuzetka od pravila da je u svakom srezu koji ima znatnu industriju koja radi u zatvorenim prostorijama uvećana smrtnost ovih radnika dovoljna da statistiku smrtnosti čitavog sreza oboji izrazitim viškom plućnih bolesti.« (Str. 23.)

Iz statistike smrtnosti u granama industrije gde se radi u zatvorenim prostorijama, a koje je Uprava za narodno zdravlje pregledala 1860 - 1861, izlazi da na isti broj muškaraca između 15 i 55 godina, na koje u engleskim poljoprivrednim srezovima dolazi 100 smrtnih slučajeva od sušice i drugih plućnih bolesti, dolazi: u Koventriju 163 smrtna slučaja od sušice, u Blekbernu i Skiptonu 167, u Kongltonu i Bredfordu 168, u Lesteru 171, u Liku 182, u Meklsfildu

^{1*} narodnom zdravlju

184, u Boltonu 190, u Notingemu 192, u Ročdelu 193, u Derbiju 198, u Selfordu i Eštonu-ander Lajn 203, u Lidsu 218, u Prestonu 220 i u Mančesteru 263 (str. 24). Sledeća tabela pruža još porazniji primer. Ona daje smrtno slučajevima od plućnih bolesti odvojeno za muškarce i žene od 15 do 25 godina, računajući na 100 000. Izabrani su oni srezovi u kojima su samo žene zaposlene u industriji gde se rad vrši u zatvorenim prostorijama, dok su muškarci zaposleni u svima mogućim granama rada.

U srezovima svilarske industrije, gde je učešće muškaraca u fabričkom radu veće, i njihova je smrtnost znatna. Stopa smrtnosti od sušice itd. kod oba pola otkriva ovde, kako se u izveštaju kaže, »grozne (atrocious) zdravstvene uslove pod kojima se radi u velikom delu naše svilarske industrije«.

A to je ona ista svilarska industrija za koju su fabrikanti, pozivajući se na izuzetno povoljne zdravstvene uslove svoje struke, tražili izuzetno dugo radno vreme za decu ispod 13 godina, što im je delimično bilo i odobreno (knj. I, gl. VIII, 6, str. 296/286).^{1*}

Srez	Glavna industrija	Smrtni slučajevi od plućnih bolesti između 15 i 25 godina na svakih 100 000	
		muških	ženskih
Berkempstid	Pletenje slame, rade žene	219	578
Lejton-Bazard	Pletenje slame, rade žene	309	554
Njuport Pagnet	Izrada čipaka, rade žene	301	617
Touster	Izrada čipaka, rade žene	239	577
Jovil	Izrada rukavica, većinom žene	280	409
Lik	Industrija svile, pretežno žene	437	856
Konglton	Industrija svile, pretežno žene	566	790
Meklsfild	Industrija svile, pretežno žene	593	890
Zdrav zemljoradnički kraj	Zemljoradnja	331	333

»Nijedna od dosad ispitivanih industrija nije pružila goru sliku od one koju dr Smith daje o krojačkoj . . . Radionice su, kaže on, veoma različite u zdravstvenom pogledu; ali su gotovo sve pretrpane, loše se provetravaju i u velikom su stepenu nepovoljne za zdravlje . . . Takve su sobe ionako neizbežno zagušljive; ali kad se zapali gas, danju za vreme magle a zimi uveče, onda se vrućina penje na 80, a čak i na 90 stepeni« (Farenhajtovih = 27--33°C) »i prouzročava takvo znojenje ljudi i takvo zgušnjavanje pare na prozorskim oknima da voda s njih neprekidno curi ili pak kaplje s prozora koji daju osvetljenje odozgo, te su radnici prinuđeni da nekoliko prozora drže otvorene, mada pri tome neizbežno nazebu. — Stanje u 16 najvažnijih radionica zapadnog Londona on je ovako opisao: Najveća kubatura koja u tim rdavo provetravanim sobama dolazi na jednog radnika jeste 270 kubnih stopa; najmanja je 105 stopa, a prosečno u svima 156 stopa

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 263/264.

na čoveka. U jednoj radionici koja ima svud unaokolo galeriju, a svetlost joj dolazi samo odozgo, radi od 92 do preko 100 ljudi i gori veliki broj gasnih plamenova; nužnici su odmah uz radionicu, a prostora nema više od 150 kubnih stopa po čoveku. U drugoj radionici, koja se može nazvati jedino štenarom, u dvorištu koje svetlost prima odozgo, a koja se može provetravati samo kroz jedan mali prozor na krovu, radi 5 ili 6 ljudi; na svakog dolazi 112 kubnih stopa prostora.« A »u ovim groznim (atrocious) radionicama, koje dr Smith opisuje, krojači rade obično 12 - 13 časova dnevno, a u izvesna doba rad traje 14 - 16 časova« (str 25, 26, 28).

Broj zaposlenih lica	Industrijske grane i mesto	Stopa smrtnosti na 100 000 u godinama starosti od		
		25 - 35	35 - 45	45 - 55
958 265	Zemljoradnja, Engleska i Vels	743	805	1195
22 301 ljudi i				
12 377 žena	Krojači, London	958	1262	2093
13 803	Slovoslagачi i štamparski mašinisti, London	894	1747	2367

Treba napomenuti, a u stvari je John Simon, šef medicinskog odseka, od kojeg je izveštaj potekao, i napomenuo da je smrtnost za doba života od 25 do 30 godina za krojače i štamparske radnike u Londonu data suviše nisko, jer u obema poslovnim granama londonski poslodavci dobijaju sa sela veliki broj mladih ljudi (verovatno do 30 godina) kao šegrte i »improvers«^{1*}, tj. onih koji hoće da se dalje usavršavaju. Oni uvećavaju broj zaposlenih na koji se industrijske stope smrtnosti za London moraju izračunavati; ali oni ne doprinose u istoj srazmeri broju londonskih smrtnih slučajeva, jer ostaju u gradu samo privremeno; ako se za to vreme razbole, oni odlaze natrag kući na selo, pa ako umru, njihova se smrt tamo zavodi. Ova okolnost još više pogada ljude mlađih godina, te su zbog toga londonske stope smrtnosti za ove kategorije bez ikakve vrednosti za procenu rđavih zdravstvenih prilika u industriji. (Str. 30.)

Kako je s krojačima, približno je tako i sa slovoslagачima, kod kojih pored nedostatka ventilacije, pored kužnog vazduha itd. dolazi i noćni rad. Njihovo obično radno vreme iznosi 12 do 13 časova, katkad 15 do 16.

»Velika vrućina i zagušljiv vazduh čim se gas upali... Nije redak slučaj da iz donjeg sprata dopiru isparenja kakve livnice, ili smrad mašina ili slivnika, te pogoršavaju užasno stanje u gornjim sobama. Zagrejani vazduh donjih prostorija zagreva gornje već samim zagrevanjem poda, a kad su prostorije niske, a gasa se mnogo troši, onda je to veliko zlo. Još gore je tamo gde su u donjoj prostoriji parni kotlovi, koji celu kuću ispunjuju neželjenom vrućinom... Uopšte se može kazati da je provetravanje skroz oskudno i potpuno nedovoljno da otkloni vrućinu i proiz-

^{1*} »volontere«

vode sagorevanja gasa posle sunčeva zalaska i da je u mnogim radionicama, osobito gde su one ranije bile stambene zgrade, stanje žalosno u najvećoj meri.« »U nekim radionicama, osobito u onim u kojima se štampaju nedeljni listovi, gde se zapošljavaju i dečaci od 12 do 16 godina, radi se za vreme od dva dana i jedne noći gotovo bez prekida; dok u drugim slagačnicama, gde se rade 'hitni' poslovi, radnici nemaju odmora ni u nedelju, tako da rade 7 dana u nedelji umesto 6.« (Str. 26, 28.)

O modiskinjama i krojačicama (milliners and dressmakers) već smo govorili u prvoj knjizi, gl. VIII, 3, str. 249/241^{1*} u pogledu prekomernog rada. U našem izveštaju njihove radionice opisuje dr Ord. Čak i kad su preko dana bolje, one su za vreme kad gori gas pregrejane, smradne (foul) i nezdrave. U 34 bolje radionice našao je dr Ord da je prosečni broj kubnih stopa prostora na jednu radnicu bio:

»U 4 slučaja preko 500; u četiri druga 400 - 500; u 5 [daljih 300 - 400; u 5 — 250 - 300; u 7 drugih] 200 - 250; u 4 150 - 200; naposljetku, u 9 samo 100 - 150. Čak i u najpovoljnijem od ovih slučajeva prostor je jedva dovoljan za duži rad ako se lokal potpuno ne provetri... Čak i kad je provetravanje dobro, radionice su prevruće i zagušljive posle sumraka zbog mnogih gasnih plamenova.«

A evo opaske dr Orda o jednoj radionici niže klase, koju je posetio i koja radi za račun jednog posrednika (middleman):

»Soba od 1280 kubnih stopa; prisutno 14 lica; za svako 91,5 kubne stope prostora. Radnice su ovde izgledale iscrpene radom i propale. Rečeno je da nedeljno zarađuju 7 - 15 šilinga, uz to čaj... Radno vreme od 8 do 8. Mala soba gde je bilo zbijeno ovih 14 lica bila je slabo provetravana. Bila su dva pokretna prozora i jedan kamin, ali je ovaj bio zapušten; nikakvih posebnih uređaja za provetravanje nije bilo« (Str. 27.)

U istom izveštaju kaže se i ovo o prekomernom radu modiskinja i krojačica:

»Preterani rad mladog ženskinja u otmenim pomodnim radnjama traje otprilike samo 4 meseca preko godine u onom monstruoznom stepenu koji je u mnogo prilika za trenutak izazivao iznenađenje i negodovanje publike; ali se tih meseci po pravilu radi u radionici punih 14 časova dnevno, a kad se nagomilaju hitne narudžbine, mnogo dana po 17 do 18 časova. U drugim sezonama radi se u radionicama verovatno 10 do 14 časova; one koje rade kod kuće rade redovno 12 ili 13 časova. U konfekciji ženskih mantila, kragni, košulja itd., računajući i rad na šivaćoj mašini, manji je broj časova koji se provede u zajedničkoj radionici, većinom ne više od 10 do 12; ali, kaže dr Ord, »normalni časovi rada kod nekih se firmi u izvesna vremena znatno produžuju posebno plaćenim prekovremenim časovima, a kod drugih firmi nosi se rad kući da se završi posle redovnog radnog vremena. Možemo dodati da su obe ove vrste prekovremenog rada često prinudne« (Str. 28.)

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 227/228.

U jednoj primedbi na istoj strani John Simon primećuje:

»Gosp. Radcliffe, sekretar Epidemiološkog društva, koji je imao osobito mnogo prilika da ispituje zdravlje modiskinja firmi prvog reda, našao je na svakih 20 devojaka koje su o sebi govorile da su „sasvim dobro“ samo jednu zdravu; ostale su u različitim stepenima pokazivale fizičku slabost, nervnu iscrpenost i mnoge funkcionalne poremećaje koji su iz toga poticali. Kao razloge navodi: u prvom redu dužinu radnih časova, koje cení minimalno na 12 dnevno, čak i u mrtvoj sezoni; a drugo, pretrpanost i loše provetravanje radionica, vazduh pokvaren gasnim osvetljenjem, nedovoljnu ili rđavu ishranu i zanemarivanje njihove kućne udobnosti«.

Šef engleske uprave za zdravlje dolazi do zaključka da je

»za radnike praktično nemoguće da nastoje na onome što je teorijski njihovo osnovno zdravstveno pravo: pravo da njihov zajednički rad, ma kakav bio rad za koji ih njihov poslodavac sjedinjuje, bude oslobođen svih nepotrebnih a po zdravlje škodljivih okolnosti, ukoliko zavisi od poslodavca i njegovih troškova; i da radnici dok stvarno nisu kadri da sami za sebe izvojuju ovu zdravstvenu pravdu, isto tako malo mogu očekivati, uprkos dobroj nameri zakonodavca, ma kakvu uspešnu potporu od činovnika koji imaju da sprovode Nuisances Removal Acts^{1*} (Str. 29.) — »Nema sumnje da će biti nešto malo tehničkih teškoća da se odredi tačna granica od koje poslodavce treba podvrgnuti intervenciji. Ali... u načelu je zahtev za zaštitom zdravlja univerzalan. U interesu desetina hiljada radnika i radnica, čiji život sada bez potrebe propada i skraćuje se beskrajnim fizičkim patnjama koje im donosi samo njihovo zaposlenje, usuđujem se izraziti nadu da će se zdravstveni uslovi rada isto tako univerzalno staviti pod saobraznu zakonsku zaštitu, bar toliko da se obezbedi valjano provetravanje svih zatvorenih radnih prostorija i da se u svakoj grani rada koja je po svojoj prirodi nezdrava naročito opasna dejstva ograniče što je više moguće.« (Str. 31.)

III. Ekonomija u proizvodnji i prenošenju pogonske snage; ekonomija u zgradama

U svom izveštaju za oktobar 1852. navodi L. Horner pismo čuvenog inženjera Jamesa Nasmyth-a iz Petrikrofta, pronalazača parnog čekića, gde između ostalog stoji:

»Publika veoma malo zna o ogromnom uvećanju pogonske snage koje je postignuto ovakvim promenama sistema i poboljšanjima« (na parnim mašinama) »o kakvima ja govorim. Mašinska snaga našeg sreza (Lankašir) ležala je skoro 40 godina pod morom skućene tradicije s mnogo predrasuda, ali smo danas srećom

^{1*} Nuisance Removal and Disease Preventing Act je zakon od 1848. i 1855. u kome je jače naglašena dužnost svakog građanina da bdi nad opštim javnim nepri-likama, kao nezdravom stanju lokala itd., i dato ovlašćenje Državnom savetu da u tom pogledu preduzima mere. — *Prev.*

emancipovani. Poslednjih 15 godina, a osobito u toku poslednje četiri godine« (dakle od 1848), »izvršene su vrlo važne promene u iskorišćavanju parnih mašina na kondenzator... Uspeh je bio u tome... što su iste mašine davale mnogo veći prinos rada, i to još uz veoma znatno smanjenje utroška uglja... Mnogo godina otkako je parna snaga uvedena u fabrike ovih srezova bila je brzina, s kojom se smatralo da parne mašine na kondenzator smeju raditi, otprilike 220 stopa klipovog hoda u minutu; tj. mašina s klipovim hodom od 5 stopa bila je već po propisu ograničena na 22 obrta kolenaste osovine. Smatralo se nepodesnim da se mašina brže tera; a pošto je sav mehanizam bio prilagođen ovoj brzini od 220 stopa klipovih kretanja u minutu, to je ova spora i besmisleno ograničena brzina mnogo godina gospodarila preduzećem. Ali naposletku, bilo zbog srećnog nepoznavanja propisa, bilo iz boljih razloga, neki smeli novotar pokuša s većom brzinom; kako je uspeh bio u najvećoj meri povoljan, drugi pođoše za njegovim primerom; „pustiše“, kako govorahu, „dizgine mašini“ i promeniše glavne točkove prenosnog mehanizma, tako da je parna mašina mogla praviti 300 stopa i više u minutu, dok je mašinerija držana na svojoj ranijoj brzini... Ovo ubrzanje parne mašine sada je gotovo svugde uvedeno, jer se pokazalo ne samo da se iz iste mašine dobilo više upotrebljive snage, nego i da je kretanje bilo mnogo pravilnije usled većeg zamaha zamajnog točka. S nepromenjenim pritiskom pare i nepromenjenim vakuumom u kondenzatoru dobijeno je više snage prostim ubrzanjem kretanja klipa. Ako nam uspe da, npr., neku parnu mašinu, koja sa 200 stopa u minutu daje 40 konjskih snaga, odgovarajućom promenom dovedemo do toga da pri jednakom pritisku pare i vakuumu pravi 400 stopa u minutu, onda ćemo imati tačno dvostruku snagu; a pošto su u oba slučaja pritisak pare i vakuum jednaki, to se naprezanje pojedinih delova mašine, a time i opasnost od nesrećnih slučajeva zbog uvećane brzine, neće bitno uvećati. Sva je razlika u tome što trošimo više pare u srazmeri prema ubrzanom kretanju klipa, ili približno; zatim se ležišta i delovi koji se taru nešto brže troše, ali to jedva da vredi pomena... Ali da bi se od iste mašine dobilo više snage ubrzanim kretanjem klipa, mora se izgoreti više uglja pod istim parnim kotlom, ili se mora upotrebiti kotao s većom sposobnošću davanja pare, ukratko — mora se proizvoditi više pare. To je učinjeno, te su starim „ubrzanim“ mašinama stavljeni kotlovi s većom sposobnošću za proizvodnju pare; tako su one u mnogo slučajeva davale 100% više rada. Oko 1842. počelo je vanredno jevtino proizvodjenje energije parnih mašina u rudnicima Kornvala izazivati pažnju; konkurencija u proizvodnji pamučnog prediva nagnala je fabrikante da glavni izvor svog profita potraže u „uštedama“; znatna razlika u utrošku uglja po satu i konjskoj snazi što je pokazivahu kornvalske parne mašine, a takođe i vanredni ekonomični rad Woolfovih mašina s dvojnim cilindrom, istakoše i u našem kraju uštedu goriva u prvi red. Kornvalske mašine i mašine s dvojnim cilindrom davahu jednu konjsku snagu na sat na svake $3\frac{1}{2}$ do 4 funte uglja, dok su mašine u pamučnim srezovima svugde trošile 8 do 12 funti uglja po konjskoj snazi i satu. Ovako znatna razlika pobudila je fabrikante i graditelje mašina u našem okrugu da sličnim sredstvima postignu ovako izvanredne ekonomske rezultate, kakvi su u Kornvalu i Francuskoj već bili obični, jer je tamo visoka cena uglja prisilila fabrikante da što je više moguće ograniče ovu skupu granu njihovog posla. To je dovelo do veoma važnih rezultata. Prvo:

mnogi kotlovi kojima je polovina spoljašnje površine u staro dobro vreme velikih profita bila izložena hladnom spoljašnjem vazduhu, sada su pokriveni debelim slojevima filca ili ciglama i malterom i drugim sredstvima, čime je sprečeno gubljenje toplote proizvedene uz ovako velike troškove. Na isti način zaštićavane su parne cevi, a i cilindar je obavijan filcom i drvetom. Drugo, došla je primena visokog pritiska. Dosad je klip ventila sigurnosti bio težak samo toliko da se otvarao već kod 4, 6 ili 8 funti parnog pritiska na kvadratni col; sad se našlo da se uvećanjem pritiska na 14 ili 20 funti . . . postiže znatna ušteda uglja; drugim rečima, fabrika je radila sa znatno manjim utroškom uglja . . . Oni koji su za ovo imali sredstava i smelosti izvedoše sistem uvećanog pritiska i ekspanzije u punom obimu i primeniše svrsishodno sagrađene parne kotlove koji su davali paru s pritiskom od 30, 40, 60 i 70 funti na kvadratni col; pritisak pred kojim bi kakav inženjer stare škole pao od užasa. Ali pošto se ekonomski rezultat ovog povišenog parnog pritiska . . . vrlo brzo pokazao u nesumnjivom obliku funti, šilinga i pensa, uvedoše kod svih mašina na kondenzator kotlove s visokim pritiskom. Oni koji su reformu radikalno sproveli primeniše Woolfove mašine, a to je bio slučaj kod većine nedavno sagrađenih mašina; naime Woolfove mašine sa 2 cilindra, od kojih u jednom para iz kotla dejstvuje razlikom pritiska u odnosu na pritisak atmosfere, posle čega, umesto da kao ranije za svakim udarcem klipa umakne na slobodan vazduh, ulazi u jedan cilindar s niskim pritiskom čija je zapremina otprilike četiri puta veća, a onda se, pošto je i tamo izvršila ekspanziju, odvodi u kondenzator. Ekonomski rezultat koji se dobija kod takvih mašina jeste jedna konjska snaga na sat za svake $3\frac{1}{2}$ do 4 funte uglja; dok je kod mašina starog sistema za to trebalo 12 do 14 funti. Jednom prikladnom napravom omogućeno je da se Woolfov sistem dvostrukog cilindra ili kombinovane mašine visokog i niskog pritiska upotrebi i na već postojećim starim mašinama, te da se tako uveća njihov učinak uz istovremeno smanjenje utroška uglja. Isti je rezultat postignut poslednjih 8 do 10 godina spajanjem mašine s visokim pritiskom sa mašinom na kondenzator, tako da je upotrebljena para prelazila iz prve u drugu i terala ovu. Ovaj je sistem koristan u mnogim slučajevima.«

»Ne bi se lako mogao dobiti tačan pregled povećanog učinka u radu identičnih parnih mašina kod kojih su uvedena neka ili sva ova nova usavršenja. Ali sam siguran da na istu težinu parnih mašina mi sada prosečno dobijamo najmanje 50% više učinka ili rada i da u mnogo slučajeva ista parna mašina, koja je u vreme ograničene brzine od 220 stopa na minutu davala 50 konjskih snaga, sada daje preko 100. Krajnje ekonomični rezultati primene pare visokog pritiska kod mašina s kondenzatorom, kao i daleko veći zahtevi koji su u svrhu uvećanja posla postavljeni starim parnim mašinama, doveli su za poslednje tri godine do uvođenja kotlova na cevi, što je ponovo znatno snizilo troškove proizvodnje pare.« (»Rep. Fact., Oct. 1852«, str. 23 - 27.)

Što važi za mašinu koja proizvodi energiju, važi i za prenosnu i za radnu mašineriju.

»Brzi koraci kojima su se za poslednjih nekoliko godina razvijala usavršavanja mašina osposobili su fabrikante da proizvodnju uvećaju bez dodavanja pogonske snage. Štedljivije upotrebljavanje rada postalo je nužno usled skraćanja radnog

dana, a u većini dobro vođenih fabrika uvek se misli na to kojim se putem proizvodnja može uvećati uz manje izdatke. Imam pred sobom pregled, za koji dugujem ljubaznosti jednog vrlo inteligentnog gospodina iz moga sreza, o broju i godinama starosti radnika zaposlenih u njegovoj fabrici, o primenjenim mašinama i isplaćenoj najamnini za vreme od 1840. g. do danas. Oktobra 1840. bilo je kod njegove firme zaposleno 600 radnika, od kojih 200 ispod 13 godina. Oktobra 1852. samo 350 radnika, od kojih samo 60 ispod 13 godina. U pogonu je bio skoro sasvim isti broj mašina, a na ime najamnine isplaćena je u obema godinama ista suma.« (Izveštaj Redgrave-a u »Rep. Fact., Oct. 1852«, str. 58 - 59.)

Ova usavršavanja na mašinama pokazuju svoje puno dejstvo tek kad su mašine smeštene u nove svrsishodno uređene fabričke zgrade.

»U pogledu usavršavanja mašina moram primetiti da je pre svega učinjen veliki napredak u građenju fabrika koje su podesne za smeštaj te nove mašinerije . . . Sva moja pređa ispreda se u konac u prizemlju i samo sam tu smestio 29 000 vretena za dupliranje. Samo u toj sobi i ložionici uštedujem najmanje 10% rada; ne toliko usled usavršenja u samom sistemu duplog predenja, koliko usled koncentracije mašina pod jedno jedino rukovanje; isti broj vretena mogu pokretati jednom jedinom pogonskom osovinom, čime naspram ostalih fabrikanata uštedujem 60 do 80% u instalaciji osovina. Osim toga, to donosi i veliku uštedu na ulju, masti itd . . . ukratko, ja sam sa savršenijim uređenjem fabrike i s poboljšanom mašinerijom, najmanje računajući, uštedeo 10% rada, a sem toga, postigao i velike uštede na pogonskoj snazi, uglju, ulju, mazivu, pogonskim osovinama i kaiševima itd.« (Iskaz jednog fabrikanta pamučne pređe, »Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 109, 110).

IV. Iskorišćavanje otpadaka proizvodnje

S kapitalističkim načinom proizvodnje širi se iskorišćavanje ekskremenata proizvodnje i potrošnje. Pod prvim razumemo otpatke industrije i poljoprivrede, pod poslednjima delom ekskremeente koji potiču iz prirodne čovekove razmene materije, delom oblik u kome upotrebnii predmeti preostaju posle njihove upotrebe. Ekskrementi proizvodnje jesu, dakle, u hemijskoj industriji oni sporedni proizvodi koji kod malog razmera proizvodnje propadaju; železne strugotine koje otpadaju pri izradi mašina i koje opet ulaze kao sirovina u proizvodnju železa itd. Ekskrementi potrošnje jesu prirodne materije čovekovih lučenja, ostaci odeće u obliku krpa itd. Ekskrementi potrošnje najvažniji su za poljoprivredu. Što se tiče njihove upotrebe, u kapitalističkoj privredi vlada kolosalno rasipanje; u Londonu, na primer, ona ne zna ništa bolje da uradi s đubretom koje potiče od 4½ miliona ljudi nego da ga uz ogromne troškove upotrebi na zagađivanje Temze.

Podstrek za iskorišćavanje otpadaka dolazi, naravno, od poskupljivanja sirovina.

Uglavnom, uslovi za ovu ponovnu upotrebu jesu: velika masa tih ekskremenata, čega ima samo kod rada u velikom razmeru; usavršavanje mašina pomoću kojih se materijama koje su u svom datom obliku ranije bile neupotrebljive daje oblik pogodan za novu proizvodnju; napredak nauke, specijalno hemije, koja otkriva korisna svojstva takvih otpadaka. Na svaki način, vrši se i u maloj, baštovanski vođenoj poljoprivredi, kao, npr., u Lombardiji, južnoj Kini i Japanu, velika ekonomija ove vrste. Ali se u ovom sistemu proizvodnost poljoprivrede uglavnom otkupljuje velikim rasipanjem ljudske radne snage koja se oduzima od drugih oblasti proizvodnje.

Takozvani otpaci igraju veliku ulogu gotovo u svakoj industriji. Tako se u fabričkom izveštaju za decembar 1863. g. kao jedan od glavnih razloga što zakupci u Engleskoj kao i u mnogim delovima Irske vrlo nerado i retko kultivišu lan, navodi ovo:

»Mnogo otpadaka... pri grebenanju lana u malim fabrikama za grebananje (scutch mills) koje se pokreću vodenom snagom... Kod pamuka ima srazmerno malo otpadaka, ali kod lana vrlo mnogo. Dobar postupak pri močenju i mehaničkom grebenanju može ovu štetu znatno ograničiti... U Irskoj se lan često grebena na užasan način, tako da propadne 28 do 30%«,

a sve bi se to moglo izbeći primenom boljih mašina. Pri tome su kućine otpadale u takvim masama da fabrički inspektor kaže:

»O nekim grebenarama u Irskoj saopšteno mi je da su grebenari često upotrebljavali u svojim ognjištima kao gorivo otpatke iz fabrike, a ti su otpaci ipak dragoceni.« (Isto, str. 140.)

O pamučnim otpacima biće reči malo niže gde govorimo o kolebanjima cena sirovine.

Industrija vune bila je pametnija od industrije lana.

»Ranije se prigrotovljivanje vunениh otpadaka i vunениh krpa za novo preradi vanje obično smatralo za sramotu, ali je ta predrasuda potpuno napuštena u odnosu na shoddy trade (industriju veštačke vune), koja je postala važnom granom jorkširskog vunarskog sreza, a bez sumnje će i trgovina pamučnim otpacima kao poslovna grana koja zadovoljava jednu priznatu potrebu uskoro zauzeti isto mesto. Pre 30 godina vredele su vunene krpe, tj. komadi od čistog vunenog sukna itd., prosečno oko 4£ i 4 šilinga po toni; za poslednjih nekoliko godina vrednost im je porasla na 44£ po toni. A tražnja se toliko popela da se upotrebljavaju i mešovite tkanine od vune i pamuka, pošto se pronašlo sredstvo da se pamuk razori, a da se vuni ne naškodi; sada su u fabrikovanju veštačke vune zaposlene hiljade radnika, a potrošač ima od toga velike koristi, jer sad može po veoma umerenoj ceni kupiti sukno dobrog prosečnog kvaliteta.« (»Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 107.)

Ovako podmlađena veštačka vuna iznosila je već krajem 1862. jednu trećinu vune koju je trošila engleska industrija. (»Rep. Fact., Oct. 1862«, str. 81.) »Velika korist« za »potrošača« sastoji se u tome

što je njegovom vunenom odelu potrebna samo trećina ranijeg vremena da postane iznošeno, a jedna šestina da postane izlizano.

Engleska industrija svile kretala se istom nizbrdicom. Od 1839. do 1862. upotreba prave sirove svile nešto se smanjila, dok se upotreba otpadaka od svile, naprotiv, udvostručila. Sa usavršenim mašinama mogla se od ove inače prilično bezvredne materije napraviti svila upotrebljiva u mnoge svrhe.

Najupadljiviji primer upotrebe otpadaka pruža hemijska industrija. Ona ne upotrebljava samo svoje sopstvene otpatke, nalazeći za njih novu primenu, nego i otpatke najrazličnijih drugih industrija, i pretvara npr. ranije gotovo beskorisni gasni katran u anilinske boje, broćevinu (alizarin), a u poslednje vreme i u lekove.

Od ove ekonomije ekskremenata proizvodnje njihovim ponovnim iskorišćavanjem treba razlikovati ekonomiju pri pravljenju otpadaka, dakle svođenje ekskremenata proizvodnje na najmanju meru, i neposredno maksimalno iskorišćavanje svih sirovina i pomoćnih materija koje ulaze u proizvodnju.

Ušteda otpadaka delimično je uslovljena valjanošću primenjenih mašina. Ulje, sapun itd. štede se srazmerno tačnijoj izradi i boljoj uglaćanosti mašinskih delova. Ovo se odnosi na pomoćne materije. Ali jednim delom, a to i jeste najvažnije, od valjanosti primenjenih mašina i alata zavisi da li će se u procesu proizvodnje pretvoriti u otpatke veći ili manji deo sirovine. Naposletku, to zavisi i od valjanosti same sirovine. A ta valjanost je opet uslovljena delimično razvitkom ekstraktivne industrije i poljoprivrede koje je proizvode (napretkom kulture u pravom smislu), a delimično stupnjem razvijenosti procesa kroz koje sirovina prolazi pre svog ulaska u manufakturu.

»Parmentier je dokazao da se u Francuskoj otpr. ne veoma dugog vremena, npr. od vremena Louis-a XIV, veština mlevenja žita znatno usavršila tako da novi mlinovi mogu u poređenju sa starima dati za polovinu hleba više od iste količine žita. Doista je za godišnju potrošnju jednog pariskog stanovnika ispočetka računato 4 setiera žita^{1*}, onda 3, najzad 2, dok je danas još samo $1\frac{1}{3}$ setiera ili oko 342 funte na glavu... U Peršu, gde sam dugo živeo, nezgrapno izgrađeni mlinovi, koji su imali kamenove od granita i crnog porfira, prepravljani su prema pravilima mehanike, koja je poslednjih 30 godina mnogo odmakla napred. Snabdeveni su dobrim mlinskim kamenovima iz La Ferte, zrno je mleveno dva puta, mlinskom situ je dato kružno kretanje, te je sad od iste količine žita dobijano za $\frac{1}{6}$ više brašna. Zato ja sebi lako objašnjavam ogromnu nesrazmeru između dnevnog utroška žita kod Rimljana i kod nas; sav je razlog prosto u nesavršenosti načina mlevenja i spravljanju hleba. Ovako moram objasniti i značajnu činjenicu koju navodi Plinije, XVIII, gl. 20, 2... Brašno je u Rimu prodavano, prema kakvoći, po 40, 48 ili 96 asova jedan modijus. Ove cene, tako visoke u

^{1*} 1 setier = 156 litara

srazmeri prema istovremenim cenama žita, objašnjavaju se nesavršenim mlino-
vima, koji su tada bili tek u svom detinjstvu, i velikim troškovima mlevenja koji
su otud poticali.« (Dureau de la Malle, *Économie politique des Romains*, Paris
1840. I, str. 280, 281.)

V. Ekonomija koja se postiže pronalascima

Kao što je rečeno, ove uštede u primeni stalnog kapitala posledica su toga što se uslovi rada primenjuju u velikom razmeru, ukratko što služe kao uslovi neposredno društvenog, udruženog rada ili neposredne kooperacije u procesu proizvodnje. Ovo je jednim delom uslov pod kojim se pronalasci u mehanici i hemiji jedino i mogu primeniti a da robu ne učine skupljom, a ovo je uvek *conditio sine qua non*^{1*}. Drugim delom, tek pri velikom razmeru proizvodnje postaju mogućna ona ekonomisanja koja proističu iz zajedničke proizvodne potrošnje. Naposletku, tek iskustvo kombinovanog radnika otkriva i pokazuje gde i kako treba ekonomisati, kako da se već učinjena otkrića najjednostavnije izvedu, kakve praktične smetnje treba savladati pri ostvarivanju teorije — pri njenoj primeni na proces proizvodnje itd.

Uzgred budi rečeno, valja praviti razliku između opšteg rada i zajedničkog rada. I jedan i drugi imaju svoju ulogu u procesu proizvodnje, oba prelaze jedan u drugi, ali se i razlikuju. Opšti rad jeste svaki naučni rad, svako otkriće, svaki pronalazak. On je uslovljen delom kooperacijom sa živim ljudima, a delom iskorišćavanjem radova prethodnika. Zajednički rad ima za pretpostavku neposrednu kooperaciju individua.

Što je gore rečeno dobija novu potvrdu u onom što je često zapaženo:

1. U velikoj razlici u troškovima kad se neka nova mašina prvi put gradi i kada se reprodukuje; o ovome videti Ure-a i Babbage-a^[14];

2. U mnogo većim troškovima s kojima uopšte radi neko preduzeće koje počiva na novim pronalascima, kad ga uporedimo s docnijim preduzećima koja niču na njegovim ruševinama, *ex suis ossibus*^{2*}. To ide toliko daleko da prvi preduzetnici većinom bankrotiraju, a uspevaju tek pozniji, u čije ruke zgrade, mašine itd. dolaze jevtinije. Stoga većinom baš najništavnija i najmizernija sorta novčarskih kapitalista izvlači najveći profit iz svih novih dostignuća opšteg rada ljudskog duha i njihove društvene primene putem kombinovanog rada.

^{1*} neizostavan uslov — ^{2*} iz njegovih kostiju

GLAVA ŠESTA

Dejstvo promene cena

I. Kolebanja cene sirovine, njihovo neposredno dejstvo na profitnu stopu

Kao i dosad tako i ovde pretpostavljamo da stopa viška vrednosti ostaje nepromenjena. Ova je pretpostavka potrebna da bi se slučaj ispitao u njegovom čistom vidu. Međutim, moglo bi se desiti da pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti neki kapital uposli uvećan ili smanjen broj radnika zbog njegovog sužavanja ili širenja usled kolebanja cene sirovine koja ćemo ovde ispitivati. U tome bi slučaju masa viška vrednosti mogla da se menja pri postojanoj stopi viška vrednosti. Ali ovde treba i to izostaviti kao slučajnost. Kad usavršavanje mašina i promena cene sirovine dejstvuju jednovremeno, bilo na masu radnika koju neki određeni kapital zapošljava, bilo na visinu najamnine, onda treba samo uporediti: 1) dejstvo koje varijacija u postojanom kapitalu izvršuje na profitnu stopu, 2) dejstvo koje na profitnu stopu izvršuje varijacija u najamnini; zaključak onda dolazi sam od sebe.

Ali se ovde uopšte ima primetiti kao i kod ranijeg slučaja: ako se dogode varijacije, bilo usled ekonomisanja postojanim kapitalom, bilo usled kolebanja cene sirovine, te varijacije uvek pogađaju profitnu stopu, čak i kad najamninu, dakle stopu i masu viška vrednosti, ostavljaju potpuno nedirnite. One menjaju u $v' \frac{pr}{K}$ veličinu K , a time i vrednost čitavog razlomka. Dakle, i ovde je sasvim svejedno — za razliku od onoga što se pokazalo pri razmatranju viška vrednosti — u kojoj se oblasti proizvodnje dešavaju ove varijacije; da li industrijske grane koje su njima pogođene proizvode ili ne proizvode životna sredstva za radnike, odnosno postojani kapital za proizvodnju takvih životnih sredstava. Što je ovde izloženo važi isto tako i za varijacije u proizvodnji luksuznih predmeta, a pod luksuznim proizvodom treba ovde razumeti svaku proizvodnju koja nije potrebna za reprodukciju radne snage.

Pod sirovinom podrazumevamo ovde i pomoćne materije, kao indigo, ugalj, gas itd. Zatim, ukoliko u ovu rubriku dolazi u obzir

mašinerija, njena sopstvena sirovina sastoji se iz železa, drveta, kože itd. Njenu sopstvenu cenu, dakle, pogađaju kolebanja u ceni sirovina koje ulaze u njeno građenje. Ukoliko se njena cena podiže usled kolebanja bilo cena sirovine iz koje se ona sastoji ili cena pomoćnih materija koje se troše pri njenom funkcionisanju, pro tanto pada profitna stopa. U obrnutom slučaju je obrnuto.

U sledećim ispitivanjima ograničićemo se na kolebanja cena sirovine i to ne ukoliko ona ulazi bilo kao sirovina mašinerije koja funkcioniše kao sredstvo za rad, bilo kao pomoćna materija u njenoj primeni, već ukoliko ona kao sirovina ulazi u proces proizvodnje robe. Samo, ovde valja napomenuti sledeće: prirodno bogatstvo u železu, uglju, drvetu itd., koji čine glavne elemente za konstruisanje i primenu mašinerije, ispoljava se ovde kao prirodna plodnost kapitala i predstavlja jedan elemenat određivanja profitne stope nezavisno od toga da li je najamnina visoka ili niska.

Pošto je profitna stopa $\frac{v}{K}$ ili $= \frac{v}{p+pr}$, jasno je da sve što pro-uzročava promenu u veličini p , a stoga i K , isto tako izaziva promenu i u profitnoj stopi, čak i onda kad v i pr , kao i njihov međusobni odnos, ostanu nepromenjeni. A sirovina sačinjava jedan od glavnih delova postojanog kapitala. Čak i u onim industrijskim granama u koje ne ulazi prava sirovina, ona ulazi kao pomoćna materija ili kao sastavni deo mašine itd., te stoga kolebanja njene cene pro tanto utiču na profitnu stopu. Ako cena sirovine padne za sumu $= d$, onda se $\frac{v}{K}$ ili $\frac{v}{p+pr}$ preobraća u $\frac{v}{K-d}$ ili $\frac{v}{(p-d)+pr}$. Stoga profitna stopa raste. Obrnuto. Popne li se cena sirovine, onda od $\frac{v}{K}$ ili od $\frac{v}{p+pr}$ postaje $\frac{v}{K+d}$ ili $\frac{v}{(p+d)+pr}$, stoga profitna stopa pada. Stoga se, ako su okolnosti inače jednake, profitna stopa diže i pada u obrnutom pravcu od cene sirovine. Iz ovoga izlazi, između ostaloga, koliko je za industrijske zemlje važna niska cena sirovine, čak i kad kolebanja u ceni sirovine ne bi nikako bila praćena promenama u prodajnoj oblasti proizvoda, dakle bez obzira na odnos tražnje i ponude. Zatim izlazi da spoljna trgovina utiče na profitnu stopu čak i kad izuzmemo svaki njen uticaj na najamninu pojevtinjenjem nužnih životnih sredstava. Naime, ona utiče na cene sirovina ili pomoćnih materija koje ulaze u industriju ili poljoprivredu. To što se dosad još sasvim nedovoljno proniklo u prirodu profitne stope i u njeno specifično razlikovanje od stope viška vrednosti jeste uzrok tome što, s jedne strane, ekonomisti koji ističu praktičkim iskustvom utvrđeni znatni uticaj cena sirovine na profitnu stopu daju ovome sasvim pogrešno teorijsko objašnjenje (Torrens)^[15], dok s druge strane, ekonomisti koji se pridržavaju opštih načela, kao Ricardo^[16], ne priznaju, na primer, uticaj svetske trgovine na profitnu stopu.

Otuda je razumljiva velika važnost koju za industriju ima ukidanje

ili smanjivanje carina na sirovine; stoga je što je moguće slobodniji uvoz sirovina bio glavna teorija već racionalnije razvijenog sistema zaštitnih carina. Pored ukidanja carine na žito¹⁷⁾, ovo je bilo glavni predmet pažnje engleskih freetraders^{1*}, koji su se pre svega pobrinuli da i carina na pamuk bude ukinuta.

Kao jedan primer važnosti sniženja cene, ne neke prave sirovine već jedne pomoćne materije koja je, istina, ujedno i glavni elemenat ishrane, može poslužiti upotreba brašna u pamučnoj industriji. Već 1837. godine izračunao je R. H. Greg¹³ da je 100 000 mehaničkih i 250 000 ručnih razboja, koliko je tada radilo u pamučnim tkačnicama Velike Britanije, trošilo godišnje 41 milion funti brašna za glađenje osnove. Uz to je dolazila još jedna trećina ove količine za beljenje i druge procese. Celokupnu vrednost ovako utrošena brašna računa on na 342 000£ godišnje za poslednjih 10 godina. Upoređenje s cenama brašna na Kontinentu pokazalo je da su samo carine na žito fabrikantima nametnule da godišnje plaćaju 170 000£ više za brašno. Ovaj višak cene brašna računa Greg za 1837. na najmanje 200 000£ i govori o jednoj firmi za koju je taj višak cene brašna iznosio 1000£ godišnje. Usled ovoga su

»krupni fabrikanti, brižljivi i računčiji poslovnici ljudi, kazali da bi 10 časova dnevnog rada bilo sasvim dovoljno ako bi se carine na žito ukinule«. (»Rep. of Insp. Fact., Oct. 1848«, str. 98.)

Carine na žito biše ukinute; pored toga i carina na pamuk i druge sirovine; ali tek što je to bilo postignuto, fabrikantska opozicija protiv zakonskog predloga o desetočasovnom radnom danu postala je žešća no ikada. A kad je uprkos tome desetočasovno radno vreme u fabrikama odmah zatim postalo zakon, prva je posledica bila pokušaj opšteg obaranja najamnine.^{2*}

Vrednost sirovina i pomoćnih materija ulazi sva i u jedan mah u vrednost proizvoda na koji se upotrebe, dok vrednost elemenata stalnog kapitala ulazi u proizvod samo srazmerno njegovom rabaćenju, dakle, samo malo-pomalo. Iz ovoga sledi da na cenu proizvoda u mnogo višem stepenu utiče cena sirovine nego cena stalnog kapitala, mada profitnu stopu određuje celokupna suma vrednosti primenjenog kapitala, svejedno koliko se od njega potrošilo ili nije potrošilo. Ali — mada mi ovo navodimo samo uzgred, pošto ovde još ostajemo kod pretpostavke da se robe prodaju po njihovim vrednostima, dakle nas se ovde još ništa ne tiču kolebanja cena koja konkurencija izaziva — jasno je da širenje i sužavanje tržišta zavisi od cene pojedinačne

¹³ *The Factory Question and the Ten Hours Bill*. By R. H. Greg, London 1837, str. 115.

^{1*} pristalicâ slobodne trgovine — ^{2*} Uporedi 21. tom ovog izdanja, str. 254 - 256.

robe i da stoji u obrnutoj srazmeri prema dizanju ili padanju te cene. Stoga se u stvarnosti pokazuje da se pri porastu cena sirovina cena fabrikata ne diže u istoj srazmeri kao ona, a da pri padanju cene sirovine cena fabrikata ne pada u istoj srazmeri. Zato u jeanom slučaju profitna stopa pada niže, a u drugome se penje više nego što bi se to dogodilo kod prodaje roba po njihovim vrednostima.

Dalje: masa i vrednost primenjene mašinerije raste s razvitkom proizvodne snage rada, ali ne u istoj razmeri u kojoj raste ova proizvodna snaga, tj. u kojoj ova mašinerija daje uvećani proizvod. Prema tome, u industrijskim granama, u koje sirovina uopšte ulazi, tj. gde je sâm predmet rada već proizvod ranijeg rada, rastuća proizvodna snaga rada izražava se upravo u razmeri u kojoj veća količina sirovine usisava neku određenu količinu rada, dakle u rastućoj masi sirovine koja se, npr., za jedan radni čas pretvara u proizvod, preraduje u robu. Prema tome, srazmerno razvijanju proizvodne snage rada, vrednost sirovine sačinjava stalno rastući sastavni deo vrednosti robnog proizvoda, ne samo zato što ona sva ulazi u njega, nego zato što se u svakom alikvotnom delu celokupnog proizvoda neprekidno smanjuje i onaj deo koji sačinjava rabaćenje mašinerije, kao i onaj što ga sačinjava novododati rad. Usled ovog kretanja naniže raste srazmerno onaj drugi deo vrednosti što ga sačinjava sirovina, ako se ovaj porast ne potire odgovarajućim smanjenjem vrednosti na strani sirovine, smanjenjem koje potiče iz rastuće proizvodnosti rada primenjivanog za njenu sopstvenu proizvodnju.

Zatim: pošto sirovina i pomoćne materije, upravo kao i najam-nina, sačinjavaju sastavne delove optičajnog kapitala, dakle moraju se stalno u celini nadoknađivati iz svake prodaje proizvoda, dok se od mašinerije ima naknaditi samo rabaćenje, pa i to u prvi mah samo u obliku rezervnog fonda — pri čemu u stvari nikako nije tako bitno da li svaka pojedina prodaja doprinese svoj deo za ovaj rezervni fond, samo ako pretpostavimo da čitava godišnja prodaja daje za to svoj godišnji udeo — to se ovde opet pokazuje kako dizanje cene sirovine može da potkreše ili ukoči čitav proces reprodukcije ako cena dobijena prodajom robe nije dovoljna da nadoknadi sve elemente robe, ili ako onemogućiti da se proces nastavi u stepenu saobraznom njegovoj tehničkoj osnovici, tako da bude zaposlen samo jedan deo mašinerije ili pak da cela mašinerija ne bude mogla raditi puno uobičajeno vreme.

Naposletku, troškovi što ih prouzrokuju otpaci menjaju se u pravoj srazmeri prema kolebanjima cene sirovine, penju se kad se ona penje, a padaju kad ona pada. Ali i ovde postoji granica. Godine 1850. još se govorilo:

«Teško da bi neko koji nije praktični prelac zapazio jedan izvor znatnog gubitka koji potiče iz dizanja cene sirovine, naime gubitak zbog otpadaka. Saopšteno mi je da se, kad se cena pamuka penje, troškovi prelca, osobito prelca nižih

kvaliteta, penju u većoj srazmeri nego što pokazuje plaćeno povišenje cena. Pri predenju grubih prediva otpadak iznosi dobrih 15%; ako, dakle, ova stavka prouzrokuje gubitak od $\frac{1}{2}$ penija po funti kad je cena pamuka $3\frac{1}{2}$ pensa, onda taj gubitak po funti raste na 1 peni čim se pamuk popne na 7 pensa po funti.« (»Rep. Fact., April 1850«, str. 17.)

Ali kad je usled američkog građanskog rata pamuk dospeo do cena nečuvenih skoro čitavih 100 godina dotada, izveštaj je glasio sasvim drukčije:

»Cena koja se sada daje za pamučni otpadak i ponovno unošenje otpadaka kao sirovine u fabriku pružaju nešto naknade za razliku koja postoji u gubitku putem otpadaka između indijskog i američkog pamuka. Ova razlika iznosi oko $12\frac{1}{2}\%$. Gubitak pri prerađivanju indijskog pamuka jeste 25%, tako da pamuk staje prelca stvarno za $\frac{1}{4}$ više no što on za nj plaća. Gubitak u otpacima nije bio tako važan dok je američki pamuk stajao na 5 ili 6 pensa po funti, jer nije prelazio $\frac{3}{4}$ penija po funti; ali je sada vrlo važan kad funta pamuka staje 2 šilinga i kad prema tome gubitak u otpacima iznosi 6 pensa.«¹⁴ (»Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 106).

II. Povišavanje i snižavanje vrednosti, oslobodavanje i vezivanje kapitala

Pojave koje istražujemo u ovoj glavi pretpostavljaju za svoj puni razvitak kreditni sistem i konkurenciju na svetskom tržištu, koje uopšte čini osnovicu i životnu atmosferu kapitalističkog načina proizvodnje. Ali ti konkretniji oblici kapitalističke proizvodnje mogu se u potpunosti prikazati tek pošto se shvati opšta priroda kapitala; osim toga, njihovo je izlaganje izvan plana našeg dela i spada u njegov eventualni nastavak. To, međutim, ne znači da se pojave naznačene u naslovu ne mogu ovde u glavnim potezima razmotriti. One su povezane, prvo između sebe, i drugo, kako sa stopom tako i sa masom profita. Njih treba ukratko izložiti već i stoga što izazivaju privid kao da se ne samo stopa nego i masa profita — koja je u stvari identična s masom viška vrednosti — može smanjivati i uvećavati nezavisno od kretanja viška vrednosti, bilo njegove mase bilo njegove stope.

Treba li oslobodavanje i vezivanje kapitala, na jednoj strani, a povišavanje i snižavanje vrednosti, na drugoj strani, posmatrati kao različite pojave?

¹⁴ U završnoj rečenici izveštaj sadrži jednu omašku. Umesto 6 pensa gubitka u otpacima mora stajati 3 pensa. Ovaj gubitak, istina, iznosi 25% kod indijskog pamuka, ali samo $12\frac{1}{3}$ do 15% kod američkog, a ovde je o njemu reč, kao što je ranije ista stavka bila tačno izračunata kod cene od 5 do 6 pensa. Na svaki način, razmera otpadaka često se znatno penjala prema ranijoj i kod američkog pamuka koji je u Evropu dolazio poslednjih godina građanskog rata. — F. E.

Pita se, prvo: šta razumemo pod oslobodavanjem i vezivanjem kapitala? Povišavanje i snižavanje vrednosti razumljivi su sami sobom. Oni znače samo to da se postojeći kapital, usled bilo kojih opštih ekonomskih okolnosti — jer se ne radi o posebnim udesima ovog ili onog privatnog kapitala — uvećava ili smanjuje u vrednosti; dakle da se penje ili pada vrednost kapitala predujmljenog u proizvodnju, nezavisno od njegovog oplodavanja viškom rada koji on primenjuje.

Pod vezivanjem kapitala razumemo da se iz celokupne vrednosti proizvoda određeni dati srazmerni delovi moraju ponovo pretvoriti u elemente postojanog ili promenljivog kapitala, ako proizvodnja treba da se nastavi u starom razmeru. Pod oslobodavanjem kapitala razumemo da jedan deo celokupne vrednosti proizvoda, naime deo koji se dosad morao ponovo pretvarati bilo u postojani bilo u promenljivi kapital, postane raspoloživ i suvišan ako proizvodnja treba da se nastavi u granicama starih razmera. Ovo oslobodavanje ili vezivanje kapitala razlikuje se od oslobodavanja i vezivanja dohotka. Kad je godišnji višak vrednosti za neki kapital K recimo $= x$, može, usled pojedinjenja roba koje ulaze u potrošnju kapitalista, i $x - a$ biti dovoljno da pribavi istu masu užitaka itd. kao ranije. Dakle se oslobodava jedan deo dohotka $= a$, koji sad može poslužiti bilo za uvećanje potrošnje bilo za ponovno pretvaranje u kapital (za akumulaciju). Obrnuto, ako je, da bi se produžilo živeti istim načinom, potrebno $x + a$, onda se ili mora ograničiti taj način života ili se jedan deo prihoda $= a$, koji je ranije bivao akumulisan, sad mora trošiti kao dohodak.

Povišenje ili sniženje vrednosti može pogoditi bilo postojani bilo promenljivi kapital, bilo oba, a kod postojanog kapitala može se odnositi bilo na stalni bilo na optičajni deo, bilo na oba.

Kod postojanog kapitala treba posmatrati sirovine i pomoćne materije, kuda spadaju i polufabrikati koje ovde obuhvatamo pod imenom sirovina, i mašineriju i drugi stalni kapital.

Gore smo naročito razmotrili varijaciju u ceni odnosno vrednosti sirovine u pogledu njenog uticaja na profitnu stopu i postavili smo opšti zakon da pri inače jednakim okolnostima profitna stopa stoji u obrnutoj srazmeri prema veličini vrednosti sirovine. A to je bezuslovno tačno za kapital koji kao nov ulazi u neki posao, gde se, dakle, prvi put vrši investiranje kapitala, pretvaranje novca u proizvodni kapital.

Ali, ne uzimajući u obzir ovaj kapital koji predstavlja novo ulaganje, veliki deo kapitala koji već funkcioniše nalazi se u prometnoj oblasti, dok se drugi deo nalazi u oblasti proizvodnje. Jedan je deo na tržištu kao roba i treba da se pretvori u novac; drugi deo postoji kao novac, ma u kom obliku, i treba da se ponovo pretvori u uslove za proizvodnju; naposljetku, treći deo nalazi se u oblasti proizvodnje, delom u prvobitnom obliku sredstava za proizvodnju, u sirovini, pomoćnoj materiji, polufabrikatu kupljenom na tržištu, mašineriji i

drugom stalnom kapitalu, delom kao proizvod koji se još izrađuje. Kako će dizanje ili padanje vrednosti ovde delovati, mnogo zavisi od srazmere u kojoj ovi sastavni delovi stoje među sobom. Ostavimo, radi uprošćenja pitanja, za prvi mah sasvim po strani sav stalni kapital i posmatrajmo samo onaj deo postojanog kapitala koji se sastoji iz sirovina, pomoćnih materija, polufabrikata i iz roba koje se još izrađuju, kao i iz onih gotovih što se nalaze na tržištu.

Ako se podigne cena sirovine, npr. pamuka, onda se diže i cena onih pamučnih roba — polufabrikata, kao pređe, i gotovih roba, kao tkanine itd. — koje su bile proizvedene s jeftinijim pamukom; isto se tako diže vrednost još neprerađivanog pamuka koji se nalazi u magacinu, kao i pamuka koji se još nalazi u prerađivanju. Pošto ovaj poslednji usled povratnog dejstva postaje izrazom veće količine radnog vremena, to on proizvodu u koji ulazi kao sastavni deo dodaje veću vrednost nego što je sam prvobitno imao i nego što je kapitalista za njega platio.

Ako se, dakle, u slučaju povišenja cene sirovine na tržištu bude nalazila znatna masa gotove robe, bilo na kom stupnju izrađenosti, onda se vrednost te robe diže, a s time se diže i vrednost postojećeg kapitala. To isto važi i za rezerve sirovine itd. koje se nalaze u rukama proizvođača. Ovo povišenje vrednosti može pojedinom kapitalisti, ili i nekoj čitavoj kapitalističkoj oblasti proizvodnje, pružiti odštetu ili i više nego odštetu za pad profitne stope koji je došao kao posledica povišenja cene sirovine. Ne ulazeći ovde u pojedinosti uticaja konkurencije, možemo ipak radi potpunosti napomenuti da 1. rezerve sirovine koje se nalaze u magacinu, ako su znatne, dejstvuju suprotno povišenju cene koje je nastalo na ognjištu proizvodnje sirovine; 2. ako polufabrikati ili gotove robe koje se nalaze na tržištu vrše velik pritisak na tržište, onda one sprečavaju cenu gotove robe i polufabrikata da poraste srazmerno porastu cene njihove sirovine.

Obrnuto je kod padanja cene sirovine, koje pri inače jednakim okolnostima povišava profitnu stopu. Robe koje se nalaze na tržištu, artikli koji su još u izrađivanju, zalihe sirovine obezvređuju se, a to dejstvuje nasuprot istovremenom dizanju profitne stope.

Što su manje zalihe koje se nalaze na tržištu i u oblasti proizvodnje, npr. na kraju poslovne godine, u vreme kad se nova sirovina liferuje u masama, dakle kod poljoprivrednih proizvoda posle žetve, to se čistije ispoljava dejstvo promene cene sirovine.

U celom našem istraživanju polazi se od pretpostavke da su povišenje ili sniženje cena izrazi stvarnih kolebanja vrednosti. Ali kako se ovde radi o dejstvu koje ova kolebanja cena vrše na profitnu stopu, to je u stvari svejedno na čemu su ona zasnovana; ono što je ovde rečeno važi, dakle, i onda kad se cene dižu i padaju ne usled kolebanja vrednosti nego pod uticajem kreditnog sistema, konkurencije itd.

Pošto je profitna stopa jednaka odnosu suviška vrednosti proizvoda prema vrednosti celokupnog predujmljenog kapitala, to bi

povišenje profitne stope koje bi poteklo iz kakvog smanjenja vrednosti predujmljenog kapitala bilo spojeno s gubitkom u kapital-vrednosti, a isto tako bi sniženje profitne stope koje bi poteklo iz povišenja vrednosti predujmljenog kapitala moglo biti spojeno s dobitkom.

Što se tiče onog drugog dela postojanog kapitala, mašinerije i uopšte stalnog kapitala, to se povišenja vrednosti koja se ovde zbivaju, a koja se naročito odnose na zgrade, zemljište itd., ne mogu prikazati bez teorije o zemljišnoj renti, pa zbog toga ne spadaju ovamo. Ali za obezvređivanje od opšte su važnosti:

1. Stalna usavršavanja koja postojećoj mašineriji, fabričkom uređaju itd. relativno oduzimaju upotrebnu vrednost, a time i vrednost. Ovaj proces ima silno dejstvo, naročito u prvoj epohi novouvedene mašinerije, pre no što ona dostigne neki određeni stupanj zrelosti i gde ona zbog toga stalno zastareva pre no što stigne da reprodukuje svoju vrednost. Ovo je jedan od razloga neumerenog produžavanja radnog dana, uobičajenog u takvim epohama, danonoćnog rada na smene, da bi se vrednost mašinerije reprodukovala za kraće vreme, a da se njeno rabaćenje ne računa odviše visoko. A naprotiv, ako se kratko vreme dejstvovanja mašinerije (kratki rok njenog života u odnosu prema usavršenjima koja se predviđaju) ne izravna na taj način, onda ona prenosi na proizvod odviše veliki deo vrednosti na ime moralnog rabaćenja, tako da ne može konkurisati čak ni ručnom radu.¹⁵

Kad su mašinerije, uređaj zgrada, uopšte stalni kapital došli do izvesne zrelosti, tako da za duže vreme ostaju bez promene bar u osnovnoj svojoj konstrukciji, nastupa slično obezvređivanje usled usavršavanja metoda reprodukovanja tog stalnog kapitala. Sada se vrednost mašinerije itd. ne snižava zato što ih novija, proizvodnija mašinerija itd. brzo potiskuje ili joj u izvesnom stepenu pobija vrednost, nego zato što se ona sada može jevtinije reprodukovati. Ovo je jedan od razloga zbog čega velika poslovna postrojenja uspevaju često tek u drugoj ruci, pošto je prvi vlasnik bankrotirao, a drugi, kupivši ih jevtinije, počinje zbog toga svoju proizvodnju već unapred s manjim predujmom kapitala.

Osobito je kod poljoprivrede očigledno da isti razlozi koji dižu ili obaraju cenu proizvoda dižu ili obaraju i vrednost kapitala, jer se sam ovaj kapital velikim delom sastoji iz tog istog proizvoda — žita, stoke itd. (Ricardo.^[18])

Sad bismo imali da pomenemo još promenljivi kapital.

Ukoliko se vrednost radne snage diže zbog toga što se diže vrednost životnih sredstava potrebnih za njeno reprodukovanje ili, obr-

¹⁵ Primera ima, između ostalih, i kod Babbage-a^[19]. Obična ispomoć — obaranje najamnine — upotrebljava se i ovde, zbog čega ovo stalno obezvređivanje ima sasvim drukčije dejstvo nego što to sanja harmonični mozak g. Careya.

nuto, pada zato što pada vrednost tih sredstava — a povišenje i sniženje vrednosti promenljivog kapitala ne izražavaju ništa drugo do ova dva slučaja — to ako dužina radnog dana ostaje nepromenjena tome povišenju vrednosti odgovara padanje viška vrednosti, a tome obezvređivanju uvećanje viška vrednosti. Ali sa ovim mogu u istim mah biti spojene i druge okolnosti — oslobodavanje i vezivanje kapitala — koje ranije nismo ispitali, pa sad valja da ih ukratko navedemo.

Ako se najamnina snizi usled kakvog pada vrednosti radne snage (sa čime može biti spojeno čak i dizanje realne cene rada), onda se jedan deo kapitala, koji je dosad bio preduiman u najamninu, oslobodava. Imamo oslobodavanje promenljivog kapitala. Za nov kapital koji se ulaže ovo prosto ima učinak da će raditi sa uvećanom stopom viška vrednosti. Ista količina rada pokreće se s manje novca nego ranije, i tako se neplaćeni deo rada uvećava na račun plaćenoga. Ali za kapital koji je i dosad bio zaposlen ne podiže se samo stopa viška vrednosti nego se osim toga oslobađa i jedan deo kapitala koji je dosad bio preduiman u najamninu. On je dosad bio vezan i sačinjavao je utvrđen deo koji se odvajao od sume dobijene za proizvod i koji je morao biti izdavan na najamninu, funkcionisati kao promenljiv kapital, ako se htelo da se posao nastavi u starom razmeru. Sad ovaj deo postaje raspoloživ, pa može, dakle, biti upotrebljen kao nov plasman kapitala, bilo radi proširenja istog posla, bilo radi funkcionisanja u kojoj drugoj oblasti proizvodnje.

Uzmimo, npr., da je početka bilo potrebno 500£ da se nedeljno pokrene 500 radnika, a da je sad za to potrebno samo 400£. Onda je, ako je masa proizvedene vrednosti oba puta = 1000£, masa nedeljnog viška vrednosti bila prvi put = 500£, a stopa viška vrednosti $\frac{500}{500} = 100\%$; ali posle sniženja najamnine masa viška vrednosti postaje $1000£ - 400£ = 600£$, a njegova stopa $\frac{600}{400} = 150\%$. A ovo povišenje stope viška vrednosti je jedini učinak za onoga koji s promenljivim kapitalom od 400£ i odgovarajućim postojanim kapitalom zasniva neko novo preduzeće u istoj oblasti proizvodnje. Ali u preduzeću koje već funkcioniše nije se u ovom slučaju usled pada vrednosti promenljivog kapitala samo povećala masa viška vrednosti od 500 na 600£, a stopa viška vrednosti od 100 na 150%, nego je osim toga i oslobodeno 100£ promenljivog kapitala s kojim se opet može eksploatisati rad. Dakle, ne samo da se s većom korišću eksploatiše ista količina rada, nego se, oslobodenjem 100£, može sa istim promenljivim kapitalom od 500£ eksploatisati po povišenoj stopi više radnika nego ranije.

A sad obrnut slučaj. Uzmimo da je prvobitno, s 500 zaposlenih radnika, proizvod deljen u odnosu $= 400_{pr} + 600_v = 1000$, dakle da je stopa viška vrednosti = 150%. Radnik ovde, dakle, dobija nedeljno $\frac{4}{5}£ = 16$ šilinga. Ako usled povišenja vrednosti promenljivog kapitala

500 radnika budu nedeljno stajali 500£, biće nedeljna najamnina svakog od njih = 1£, a 400£ mogu pokrenuti samo 400 radnika. Ako se bude pokretao isti broj radnika kao i dosad, onda imamo $500_{pr} + 500_v = 1000$; stopa viška vrednosti spustila bi se od 150 na 100%, dakle za $\frac{1}{3}$. Za kapital koji bi se tek imao plasirati jedini bi učinak bio taj da bi stopa viška vrednosti bila manja. Pri inače jednakim okolnostima, smanjila bi se u odgovarajućoj meri profitna stopa, iako ne u istoj srazmeri. Ako je, npr., $p = 2000$, onda u jednom slučaju imamo $2000_p + 400_{pr} + 600_v = 3000$; $v' = 150\%$, $pf' = \frac{600}{2400} = 25\%$. U drugom slučaju: $2000_p + 500_{pr} + 500_v = 3000$; $v' = 100\%$; $pf' = \frac{500}{2500} = 20\%$. Za već angažovani kapital učinak bi, naprotiv, bio dvostruk. Sa 400£ promenljivog kapitala mogu se sada zaposliti samo 400 radnika, i to po stopi viška vrednosti od 100%. Oni, dakle, daju celokupan višak vrednosti od samo 400£. Zatim, pošto postojani kapital u vrednosti 2000£ zahteva 500 radnika da ga pokrenu, to 400 radnika pokreću postojani kapital u vrednosti od samo 1600£. Ako, dakle, proizvodnja treba da se produži u dosadašnjem razmeru i da se $\frac{1}{5}$ mašinerije ne ostavi da stoji, onda se promenljivi kapital mora povisiti za 100£ da bi se i sad, kao i ranije, zaposlilo 500 radnika; a to je moguće samo ili vezivanjem dosad raspoloživog kapitala, tako da jedan deo akumulacije, koji je trebalo da posluži za proširenje, sada služi samo za popunjavanje, ili dodavanjem starom kapitalu jednog dela određenog da se utroši kao dohodak. Onda se s promenljivim kapitalom uvećanim za 100£ proizvodi 100£ manje viška vrednosti. Da bi se pokrenuo isti broj radnika, potrebno je više kapitala, a u isto je vreme smanjen višak vrednosti što ga daje svaki pojedini radnik.

I koristi koje potiču od oslobađanja i štete koje potiču od vezivanja promenljivog kapitala postoje samo za već angažovani kapital, dakle za takav koji se u datim odnosima reprodukuje. Za kapital koji se tek ima plasirati ograničava se korist na jednoj, šteta na drugoj strani, na povišenje odnosno sniženje stope viška vrednosti i na odgovarajuću, mada nikako ne srazmernu promenu profitne stope.

Oslobađanje i vezivanje promenljivog kapitala, koje smo upravo ispitali, posledica je snižavanja i porasta vrednosti elemenata promenljivog kapitala, tj. troškova reprodukcije radne snage. Ali bi se promenljivi kapital mogao oslobađati i kada bi, usled razvitka proizvodne snage, pri nepromenjenoj stopi najamnine, bilo potrebno manje radnika za pokretanje iste mase postojanog kapitala. Isto tako može, obrnuto, doći do vezivanja dodatnog promenljivog kapitala, ako je usled opadanja proizvodne snage rada potrebno više radnika na istu masu postojanog kapitala. Ako se pak, naprotiv, jedan deo kapitala koji je ranije upotrebljavan kao promenljiv, upotrebi u obliku

postojanog kapitala, ako se, dakle, izvrši samo drukčija raspodela među sastavnim delovima istog kapitala, onda to, doduše, ima uticaja na stopu viška vrednosti, kao i na profitnu stopu, ali ne spada u ovde posmatranu rubriku vezivanja i oslobodavanja kapitala.

Kao što smo već videli, i postojani kapital može biti vezivan ili oslobađan usled dizanja ili padanja vrednosti elemenata iz kojih se sastoji. Ne uzimajući to u obzir, njegovo je vezivanje moguće (a da se možda jedan deo promenljivog kapitala ne pretvori u postojani) samo ako se uveća proizvodna snaga rada, ako, dakle, ista masa rada proizvodi veći proizvod i stoga pokreće više postojanog kapitala. Pod izvesnim okolnostima može se to isto dogoditi kad proizvodna snaga opada, kao npr. u zemljoradnji, tako da istoj količini rada, da bi proizvela isti proizvod, treba više sredstava za proizvodnju, npr. više semena ili gnojiva, dreniranje itd. Bez pada vrednosti može se postojani kapital oslobađati ako se raznim poboljšanjima, primenom prirodnih snaga itd. osposobi kakav postojani kapital manje vrednosti da tehnički pruži istu uslugu koju je ranije pružao neki kapital veće vrednosti.

U drugoj smo knjizi videli da se, pošto se robe pretvore u novac, pošto se prodadu, jedan određen deo toga novca mora ponovo pretvoriti u materijalne elemente postojanog kapitala, i to u srazmerama kakve zahteva određeni tehnički karakter svake date oblasti proizvodnje. Ovde je u svima granama — ne uzimajući u obzir najamninu, dakle promenljivi kapital — najvažniji element sirovina, uključujući pomoćne materije, koje su naročito važne u onim granama proizvodnje gde ne ulazi sirovina u pravom smislu, kao što je slučaj u rudnicima i uopšte u ekstraktivnoj industriji. Onaj deo cene koji mora da nadoknadi rabaćenje mašina ulazi u račun više ideelno, dok god su mašine uopšte sposobne za rad; nije toliko važno hoće li on danas ili sutra, ili u kojem odseku vremena obrta kapitala biti plaćen i naknađen u novcu. Sa sirovinom je drukčije. Ako cena sirovine poraste, može biti nemoguće da se ona po odbitku najamnine potpuno naknadi iz vrednosti robe. Zbog toga žestoka kolebanja cena izazivaju prekide, velike sukobe, pa i katastrofe u procesu reprodukcije. Ovakvim kolebanjima cena izloženi su naročito pravi poljoprivredni proizvodi, sirovine koje potiču iz organske prirode, usled promenljivih žetvenih prinosa itd. — kreditni sistem ovde još ostavljamo sasvim po strani. Usled prirodnih okolnosti koje se ne dadu kontrolisati, usled pogodnog ili nepogodnog vremena itd. može se ovde ista količina rada predstaviti u veoma različnim količinama upotrebnih vrednosti, te će neka određena mera tih upotrebnih vrednosti imati, prema tome, veoma različitu cenu. Ako se vrednost x predstavi u 100 funti robe a , onda je cena jedne funte $a = \frac{x}{100}$; ako u 1000 funti a , biće cena jedne funte $a \frac{x}{1000}$ itd. Ovo je, dakle, jedan element

ovih kolebanja cene sirovine. Drugi jedan elemenat, koji ovde pominjemo samo potpunosti radi — pošto su konkurencija i kreditni sistem ovde još izvan kruga naših posmatranja — jeste ovo: u prirodi stvari je zasnovano da se biljne i životinjske materije, čije je rastenje i proizvođenje podređeno određenim organskim zakonima vezanim za izvesne prirodne vremenske periode, ne mogu najedanput umnožiti u istoj meri kao npr. mašine i drugi stalni kapital, uglj, rude itd., koji se, pod pretpostavkom da postoje ostali prirodni uslovi, mogu u nekoj industrijski razvijenoj zemlji umnožiti u najkraćem roku. Stoga je moguće, a kod razvijene kapitalističke proizvodnje čak i neizbežno, da proizvodnja i umnoženje onog dela postojanog kapitala koji se sastoji iz stalnog kapitala, mašina itd. znatno odmakne napred u odnosu na onaj njegov deo koji se sastoji iz organskih sirovina, tako da tražnja za ovim sirovinama brže raste no njihova ponuda, te stoga njihova cena raste. Ovo dizanje cene povlači u stvari za sobom: 1. da se ove sirovine donose sa veće daljine, pošto veća cena pokriva veće transportne troškove; 2. da se njihova proizvodnja uvećava, okolnost koja po prirodi stvari, ali možda tek godinu dana docnije, stvarno može uvećati masu proizvoda i 3. da se upotrebljavaju svakojaki ranije neupotrebljavani surogati i da se sa otpacima ekonomičnije postupa. Kad dizanje cena počne veoma primetno delovati na proširenje proizvodnje i ponudu, većinom je već nastupila tačka preokreta, kada usled dužeg stalnog skakanja cene sirovine i svih roba u koje ona ulazi kao elemenat, tražnja opadne, pa stoga nastupa i reakcija u ceni sirovine. Ne uzimajući u obzir konvulzije koje ovo izaziva putem obezvređenja kapitala u različnim oblicima, nastupaju i druge okolnosti, koje treba odmah spomenuti.

Ali je za ovaj mah već iz dosad rečenog jasno: što je kapitalistička proizvodnja razvijenija i što su veća zbog toga sredstva iznenadnog i trajnog uvećanja onog dela postojanog kapitala koji se sastoji iz mašinerije itd., što je brža akumulacija (kao naročito u vreme prosperiteta), to je veća relativna prekomerna proizvodnja mašinerije i drugog stalnog kapitala, i to je češća relativna nedovoljna proizvodnja biljnih i životinjskih sirovina, tim je izrazitije ranije opisano dizanje njihove cene i protivudar koji ovom dizanju odgovara. To su češće, dakle, revulzije koje potiču iz tog silnog kolebanja cene jednog od glavnih elemenata procesa reprodukcije.

No ako nastupi slom tih visokih cena, zato što je njihovo dizanje delom izazvalo smanjenje tražnje, a delom prouzročilo na ovoj strani uvećanje proizvodnje, a na drugoj dovoz iz udaljenijih predela proizvodnje koji su dosad bili iskorišćavani malo ili nikako, i s jednim i drugim ponudu sirovina koja premašuje tražnju — a naročito je premašuje pri starim visokim cenama — onda rezultat toga treba posmatrati s raznih stanovišta. Iznenadni slom cene sirovina koči njihovu reprodukciju, i tako se ponovo uspostavlja monopol onih zemalja koje te sirovine proizvode pod najpovoljnijim uslovima; on se možda

uspostavlja uz izvesna ograničenja, ali se ipak uspostavlja. Doduše, usled datog podstreka, reprodukcija sirovina vrši se u proširenom razmeru, naročito u zemljama koje više ili manje imaju monopol te proizvodnje. Ali baza na kojoj se proizvodnja vrši usled uvećanja mašinerije itd., i koja sada posle izvesnih kolebanja ima da važi kao nova normalna baza, kao nova polazna tačka, veoma je proširena onim što se zbilo u poslednjem obrtnom ciklusu. Ali se pri tome u jednom delu sekundarnih izvora sirovina tek proširena reprodukcija ponovo znatno koči. Tako se, npr., iz izvoznih tabela prstom može pokazati kako poslednjih 30 godina (do 1865) raste proizvodnja indijskog pamuka kad nastupi oskudica u američkom, a onda se opet najednom više ili manje stalno unazađuje. U vremenima kad sirovina poskupljuje, industrijski kapitalisti udružuju se, obrazuju društva radi regulisanja proizvodnje. Tako, npr., 1848. g. u Manchesteru posle dizanja cene pamuka, a slično u Irskoj za proizvodnju lana. Ali čim prođe neposredni povod za ovo i ponovo suvereno zavlada opšti princip konkurencije »kupovati na najjevtinijem tržištu« (umesto, kao što je cilj tim udruženjima, da se favorizuje proizvodna moć odgovarajućih zemalja iz kojih sirovine potiču, bez obzira na neposrednu, momentanu cenu po kojoj ove zemlje mogu u to vreme isporučivati proizvod), čim, dakle, princip konkurencije opet suvereno zavlada, prepušta se opet »ceni« da ona reguliše ponudu. Svaka pomisao na zajedničku, odlučnu i dalekovidu kontrolu proizvodnje sirovina — kontrolu koja je uglavnom i skroz nespojiva sa zakonima kapitalističke proizvodnje, usled čega uvek ostaje skromnom željom ili se ograničava na izuzetne zajedničke korake u trenucima velike neposredne opasnosti i bespomoćnosti — ustupa mesto verovanju da će se tražnja i ponuda uzajamno regulisati.¹⁶ U ovome je prazno-verje kapitalista tako neotesano da se čak i fabrički inspektori ponovo

¹⁶ Otkako je gornje napisano (1865), konkurencija na svetskom tržištu znatno se pojačala brzim razvitkom industrije u svima kulturnim zemljama, osobito u Americi i Nemačkoj. Činjenica da moderne proizvodne snage u svom brzom i džinovskom nabujavanju svakim danom sve više prerastaju preko glave zakonima kapitalističkog robnog prometa u čijem okviru treba da se kreću — ta se činjenica danas sve više i više nameće i svesti samih kapitalista. Dva simptoma to naročito pokazuju. Prvo, nova opšta manija zaštitnih carina, koja se od starog protekcionizma razlikuje naročito po tome što najviše štiti upravo artikle podobne za izvoz. Drugo, karteli (trustovi) fabrikanta čitavih velikih oblasti proizvodnje radi regulisanja proizvodnje, a s time i cena i profita. Samo se po sebi razume da se ovi eksperimenti dadu sprovesti samo kod relativno povoljne ekonomske klime. Prva bura mora ih srušiti i dokazati da ako proizvodnji i jeste potrebno da bude regulisana, za to sigurno nije pozvana kapitalistička klasa. Zasad, ovim kartelima je jedina svrha da se brinu kako bi veliki gufali male još brže nego dosad. — F. E.

i ponovo krste na ovo od čuda u svojim izveštajima. Naravno da i smenjivanje dobrih i loših godina takođe daje jevtinije sirovine. Ne uzimajući u obzir neposredno dejstvo što ga ovo ima na uvećanje tražnje, dolazi uz to, kao podsticaj, i ranije pomenuto dejstvo na profitnu stopu. A gornji proces u kome proizvodnja mašinerije itd. postepeno prevazilazi proizvodnju sirovina ponavlja se tada u uvećanom razmeru. Stvarno poboljšanje sirovine tako da bi se liferovala ne samo u željenoj količini nego i u željenoj kakvoći, npr. da se iz Indije dobije pamuk američkog kvaliteta, zahtevalo bi dugotrajnu, pravilno rastuću i neprekidnu evropsku tražnju (da i ne govorimo o ekonomskim uslovima pod koje je indijski proizvođač stavljen u svojoj zemlji). Ovako se, pak, oblast proizvodnje sirovina samo na mahove čas iznenadno proširuje čas opet silovito sužava. Sve se ovo, kao i duh kapitalističke proizvodnje uopšte, vrlo lepo daje proučavati na oskudici pamuka od 1861 - 65, gde je pridošlo još i to da je za neko vreme potpuno nedostajala jedna sirovina koja je jedan od najbitnijih elemenata reprodukcije. Cena, doduše, može rasti i kad je dovoz potpun, ali potpun pod težim uslovima. Ili može biti da vlada stvarna oskudica u sirovini. U pamučnoj krizi početka je tako i bilo.

Stoga, što se u istoriji proizvodnje više približavamo najneposrednijoj sadašnjici, to redovnije nalazimo, osobito u glavnim industrijskim granama, da se relativna skupoća stalno smenjuje sa svojom posledicom, kasnijim obezvređenjem sirovina koje se uzimaju iz organske prirode. Ovo što je dosad izloženo naći će čitalac ilustrovano u sledećim primerima uzetim iz izveštaja fabričkih inspektora.

Naravoučenje ove pripovetke, koje se može dobiti inače i proučavanjem poljoprivrede, jeste da se kapitalistički sistem protivi racionalnoj poljoprivredi, ili da se racionalna poljoprivreda ne podnosi s kapitalističkim sistemom (mada taj sistem unapređuje njen tehnički razvitak), pa joj je zato potrebna ili ruka sitnog seljaka koji samostalno radi, ili kontrola udruženih proizvođača.

Evo sad maločas pomenutih ilustracija iz engleskih fabričkih izveštaja.

»Stanje posla poboljšalo se; ali se ciklus dobrih i loših vremena skraćuje s množenjem mašinerije, a kako se s time uvećava i tražnja za sirovinom, to se i kolebanja u stanju poslova češće ponavljaju... Momentano ne samo da se vratilo poverenje posle panike od 1857. g., nego izgleda da je i panika gotovo sasvim zaboravljena. Da li će ovo poboljšanje potrajati ili neće, u veoma velikoj meri zavisi od cene sirovina. Ja već vidim predznake da se u nekim slučajevima već stiglo do maksimuma preko kojega fabrikacija postaje sve manje unosna, dok naposljetku sasvim ne prestane donositi profit. Ako uzmemo, npr., godine 1849. i 1850, koje su donele velike profite u fabrikaciji češljane vune (worsted),

videćemo da je cena engleske češljane vune stajala na 13 pensa, a australijske na 14 do 17 pensa po funti i da se u proseku za 10 godina od 1841. do 1850. prosečna cena engleske vune nikad nije popela preko 14, a australijske nikad preko 17 pensa po funti. Ali je početkom nesrećne 1857. godine australijska vuna stajala na 23 pensa; u decembru, u vreme najgore panike, pala je na 18 pensa, ali se u toku 1858. opet popela na sadašnju cenu od 21 penija. I engleska je vuna 1857. počela sa 20 pensa, popela se u aprilu i septembru na 21 peni, pala u januaru 1858. na 14, a od tada se popela na 17 pensa, tako da je za 3 pensa skuplja po funti nego prosečno za navedenih 10 godina... Po mome mišljenju, ovo pokazuje ili da su zaboravljeni stečajevi od 1857. g., koji su bili posledica sličnih cena, ili da se vune proizvodi tačno onoliko koliko postojeća vretena mogu ispresti, ili pak da će se cene tkanina trajno podići... Ali ja sam u svom dosadašnjem iskustvu video kako se 'za neverovatno kratko vreme ne samo' umnožio broj vretena i razboja, nego i njihova pogonska brzina uvećala; zatim, da se izvoz naše vune u Francusku gotovo u istoj srazmeri uvećao, dok se prosečna starost držanih ovaca sve više smanjuje i u našoj zemlji i u inostranstvu, jer se stanovništvo brzo množi, a odgajivači hoće da svoju stoku što je brže moguće pretvore u novac. Zato me je često bilo strah gledajući ljude koji su, ne poznajući te stvari, ulagali svoju umešnost i kapital u preduzeća čiji uspeh zavisi od ponude jednog proizvoda koji se može umnožavati samo prema izvesnim organskim zakonima... Stanje tražnje i ponude svih sirovina... izgleda da pruža objašnjenje za mnoga kolebanja u pamučnoj struci, a tako isto i za položaj engleskog vunenog tržišta u jesen 1857. i za poslovnu krizu koja je otud proistekla.¹⁷ (R. Baker u »Rep. Fact., Oct. 1858«, str. 56 - 61.)

Doba cvetanja industrije češljane vune u Vest Rajdingu u Jorkširu bilo je 1849. do 1850. Tamo je u njoj bilo zaposleno 1838. g. 29 246 lica, 1843. g. 37 060, 1845. g. 48 097, 1850. g. 74 891. U istom srezu: 1838. g. 2768 mehaničkih razboja, 1841. g. 11 458, 1843. g. 16 870, 1845. g. 19 121, a 1850. g. 29 539. (»Rep. Fact., Oct. 1850«, str. 60.) Ovo cvetanje industrije češljane vune počelo je već u oktobru 1850. bivati sumnjivo. U izveštaju od aprila 1851. kaže podinspektor Baker o Lidsu i Bredfordu:

»Stanje posla od nekog je vremena veoma nezadovoljavajuće. Prelci češljane prede brzo gube profite od 1850. g., a ni većini tkača ne ide baš osobito. Držim da u ovaj mah miruje više mašina za vunu nego ikad ranije, a i preclci lana otpuštaju radnike i zaustavljaju mašine. Ciklusi tekstilne industrije sada su doista do krajnosti neizvesni i mi ćemo, držim, uskoro uvideti... da se ne održava srazmera između proizvodne sposobnosti vretena, količine sirovine i uvećanja stanovništva.« (Str. 52.)

¹⁷ Razume se da mi krizu vune od 1857. g. ne objašnjavamo kao g. Baker nesrazmerom između cena sirovine i cena fabrikata. Sama ta nesrazmera bila je samo jedan simptom, a kriza je bila opšta. — F. E.

Isto važi i za pamučnu industriju. U maločas navedenom izveštaju od oktobra 1858. stoji:

»Otkako su utvrđeni časovi rada u fabrikama, reducirani su iznosi utroška sirovine, proizvodnje i najamnine u svima tekstilnim industrijama na prosto pravilo trojno... Evo jednog citata iz skorašnjeg predavanja... g. Baynesa, sadašnjeg predsednika opštine u Blekbernu, o pamučnoj industriji, u kome je s najvećom mogućom tačnošću sastavio industrijsku statistiku svog kraja:

„Svaka stvarna konjska snaga pokreće 450 selfactor-^{1*} vretena pored mašina za prvo pređenje, ili 200 throstle-vretena, ili 15 razboja za tkaninu široku 40 cola, pored mašina za namotavanje, striženje i glađenje. Svaka konjska snaga zapošljava 2¹/₂ radnika kod pređenja, ali kod tkanja 10; njihova prosečna nedeljna najamnina iznosi dobrih 10¹/₂ šilinga na glavu... Prosečno se radi s predom br. 30 - 32 za osnovu, a br. 34 - 36 za potku; ako uzmemo da jedno vreteno nedeljno isprede 13 unči, onda to daje 824 700 funti prede nedeljno, za šta se upotrebi 970 000 funti ili 2300 bala pamuka po ceni od 28 300 £... U našem srezu (pet engleskih milja oko Blekberna) troši se nedeljno pamuka 1 530 000 funti ili 3650 bala po ceni koštanja od 44 625 £. To je ¹/₁₈ celokupnog pamučnog prediva Ujedinjene Kraljevine, a ¹/₁₆ celokupnog mehaničkog tkanja.“

Prema računima g. Baynesa, bio bi, dakle, celokupni broj pamučnih vretena u Kraljevini 28 800 000, a da bi ova bila potpuno zaposlena, treba godišnje 1 432 080 000 funti pamuka. Ali je uvoz pamuka, po odbitku izvoza, bio u 1856. i 1857. g. samo 1 022 576 832 funte; nužno se, dakle, morao pokazati deficit od 409 503 168 funti. G. Baynes, koji je bio dobar da ovu stvar sa mnom pretrese, drži da bi procena godišnjeg utroška pamuka, koja bi se zasnivala na utrošku blekbernškog sreza, ispala odviše visoka usled razlike ne samo u ispredenim numerama nego i u savršenosti mašinerije. On ceni celokupni godišnji utrošak pamuka u Ujedinjenoj Kraljevini na 1000 miliona funti. Ali ako on ima pravo i suvišak ponude doista iznosi 22¹/₂ miliona, onda izgleda da su tražnja i ponuda već sada gotovo u ravnoteži, čak i da ne uzmemo u obzir dodatna vretena i razboje koji se, po iskazu samog g. Baynesa, instaliraju u njegovom srezu, a sudeći po tome, verovatno i u drugima.« (Str. 59, 60, 61.)

III. Opšta ilustracija: pamučna kriza od 1861. do 1865

Predistorija 1845 - 1860

1845. Doba cvetanja pamučne industrije. Veoma niska cena pamuka. L. Horner kaže o tome:

»Za poslednjih 8 godina nisam video ovako živahan poslovni period kao što je vladao prošlog leta i jeseni. Osobito u pređenju pamuka. U toku čitavog polugoda stizale su mi svake nedelje prijave o novim ulaganjima kapitala u fabrike; čas su građene nove fabrike, čas je mali broj nezauzetih fabrika nalazio nove za-

^{1*} automatskih

kupce, čas su proširivane fabrike koje su bile u radu i postavljane nove jače parne mašine i uvećavan broj mašina radilica. («Rep. Fact., Oct. 1845», str. 13.)

1846. Otpočinju žalbe.

»Već duže vreme slušam kako se fabrikanti pamuka uveliko žale na teško stanje njihovog posla... U toku poslednjih 6 nedelja razne su fabrike počele raditi kratko vreme, obično 8 časova dnevno mesto 12; izgleda da to uzima maha... cena pamuka jako je skočila, a... cene izradevine ne samo što nisu porasle, već su njene cene niže nego pre poskupljenja pamuka. Veliko uvećanje broja fabrika pamuka za poslednje 4 godine mora da je imalo za posledicu, s jedne strane, jako povećanu tražnju za sirovinom, a s druge, silno povećanu ponudu izradevina na tržištu; oba su uzroka morala zajedno uticati u pravcu snižavanja profita dokle god je ponuda sirovine i tražnja za fabrikatom ostajala nepromenjena; ali oni su uticali još daleko snažnije, jer je, s jedne strane, u poslednje vreme ponuda pamuka bila nedovoljna, a s druge strane, tražnja za fabrikatima na raznim unutrašnjim i inostranim tržištima je opala.« («Rep. Fact., Oct. 1846», str. 10.)

Naravno da uvećana tražnja za sirovinom i pretrpanost tržišta fabrikatom idu ruku pod ruku. — Uzgred, tadašnje uvećanje proizvodnje i kasniji zastoj nisu se ograničili na pamučne srezove. U Bredfordu, srezu češljane vune, bilo je 1836. g. samo 318 fabrika, a 1846. g. 490. Ovi brojevi ni izdaleka ne izražavaju stvarno uvećanje proizvodnje pošto su postojeće fabrike istovremeno bile znatno proširivane. Ovo važi osobito i za predionice lana.

»Sve su one za poslednjih 10 godina više ili manje doprinele prepunjenju tržišta, čemu se velikim delom mora pripisati sadašnji zastoj u poslu... Zastoj je potpuno prirodna posledica ovako brzog proširenja fabrika i mašinerije.« («Rep. Fact., Oct. 1846», str. 30.)

1847. U oktobru novčana kriza. Eskontna stopa 8%. Pre toga već slom železničke špekulacije i istočnoindijskog sistema uslužnih menica. Ali:

»G. Baker iznosi veoma zanimljive pojedinosti o tražnji za pamukom, vunom i lanom, koja je poslednjih godina porasla usled proširenja tih industrija. On drži da je uvećana tražnja za ovim sirovinama — a osobito zbog toga što je nastupila u vreme kad je njihova ponuda pala daleko ispod proseka — gotovo dovoljna da se objasni sadašnje stanje depresije ovih poslovnih grana, bez pozivanja i na rastrojenost novčanog tržišta. Moja sopstvena opažanja i ono što sam saznao od ljudi koji posao razumeju potpuno potvrđuju ovo gledište. Sve su ove razne poslovne grane bile jako deprimirane još kada je bilo lako dobiti eskonte po 5% ili i manje. Nasuprot tome, dovoz sirove svile bio je obilan, cene umerene, a posao prema tome živahan do... poslednje 2 ili 3 nedelje, kada je novčana kriza nesumnjivo pogodila ne samo same fabrikante svilene potke, već još više njihove glavne kupce — fabrikante modnih artikala. Jedan pogled na objavljene zvanične izveštaje pokazuje da se pamučna industrija za poslednje tri godine uvećala skoro za 27%. Usled toga se pamuk, uzeto u zaokrugljenim brojevima, popeo od 4 na

6 pensa po funti, dok preda, zahvaljujući uvećanoj ponudi, stoji samo za malenkost iznad njene ranije cene. Vunena industrija počela se proširivati 1836. g.; otada je u Jorkširu porasla za 40%, a u Škotskoj još više. Još je veći porast u industriji češljane vune.¹⁸ Izračunavanja daju ovde za isti period vremena porast preko 74%. Stoga je utrošak sirove vune bio ogroman. Platnarska industrija pokazuje od 1839. g. porast od oko 25% u Engleskoj, 22% u Škotskoj i skoro od 90% u Irskoj¹⁹; posledica toga, uz istovremene loše žetve lana, bila je da se sirovina popela za 10£ po toni, dok je cena prede, naprotiv, pala 6 pensa po svežnju.« (»Rep. Fact., Oct. 1847«, str. 30, 31.)

1849. Od poslednjih meseci 1848. posao je ponovo oživeo.

»Cena lana, koja je bila tako niska da je skoro pod svima mogućim budućim okolnostima obezbeđivala priličan profit, podstakla je fabrikante da posao bez prekida produže. Fabrikanti vune bili su početkom godine neko vreme vrlo jako zaposleni... ali se bojim da konsignacije vunene robe često zamenjuju pravu tražnju i da se periodi prividnog prosperiteta, tj. pune zaposlenosti, ne podudaraju uvek s periodima legitimne tražnje. Nekoliko meseci posao s češljanom vunom bio je osobito dobar... U početku pomenutog perioda vuna je stajala osobito nisko, prelcu su se snabdeli uz probitačne cene, a sigurno i u znatnim količinama. Kad se cena vune s prolećnim aukcijama popelala, prelcu su izvukli korist od toga, pa su je i zadržali, jer je tražnja za izrađevinama postala znatna i morala se zadovoljiti.« (»Rep. Fact., [April] 1849«, str. 42.)

»Kad pogledamo varijacije koje su se u stanju posla dogodile u poslednje 3 ili 4 godine u fabričkim srezovima, držim da moramo priznati da negde postoji neki veliki uzrok poremećaja... Nije li, možda, ogromna proizvodna snaga uvećanog broja mašinerije pružila nov elemenat za to?« (»Rep. Fact., April 1849«, str. 42, 43.)

U novembru 1848, u maju i u leto do oktobra 1849. posao je bivao sve poletniji.

»Ovo ponajviše važi za fabrikaciju štofova od češljane prede, koja se grupiše oko Bredforda i Halifaksa; ovaj posao nije nikada ranije ni približno dostizao svoj sadašnji obim... Špekulisanje sirovinom i neizvesnost o njenoj verovatnoj ponudi oduvek su u pamučnoj industriji izazivali veću uzrujanost i češća kolebanja no

¹⁸ U Engleskoj se strogo razlikuju woollen manufacture^{1*} — koja od kratke vune prede i tka grebenanu pređu (glavni centar Lids), i worsted manufacture^{2*} — koja od dugačke vune prede i tka češljanu pređu (glavni centar Bredford u Jorkširu). — F. E.

¹⁹ Ovo brzo uvećanje mašinskog pređenja lanene prede u Irskoj zadalo je onda smrtni udarac nemačkom (šleskom, lužičkom, vestfalskom) izvozu platna tkanog od ručne prede. — F. E.

^{1*} manufaktura vune — ^{2*} manufaktura češljane vune

ma u kojoj drugoj poslovnoj grani. Momentano ovde postoji nagomilanost zaliha grublje pamučne robe, što sitne prelce uznemirava i već im šteti, tako da već više njih radi kratko vreme.» («Rep. Fact., Oct. 1849», str. 64, 65.)

1850. April. Neprekidno glatko poslovanje. Izuzetak:

»Velika depresija u jednom delu pamučne industrije usled nedovoljne ponude sirovine upravo za grube numere prede i teške tkanine... Postoji bojazan da će nedavno uvećanje broja mašina u manufakturi češljane vune izazvati sličnu reakciju. G. Baker računa da je samo u 1849. g. u toj poslovnoj grani proizvod razbojâ porastao za 40%, a proizvod vretenâ za 25—30%, a porast se nastavlja još uvek u istoj srazmeri.» («Rep. Fact., April 1850», str. 54.)

1850. Oktobar.

»Cena pamuka i dalje... izaziva znatnu depresiju u ovoj industrijskoj grani, osobito za takve robe kod kojih sirovina sačinjava znatan deo troškova proizvodnje. Veliko poskupljenje sirove svile proizvelo je i u ovoj grani u više mahova depresiju.» («Rep. Fact., Oct. 1850», str. 14.)

Prema ovde navedenom izveštaju odbora Kraljevskog društva za gajenje lana u Irskoj, tamo je visoka cena lana, pri niskom stanju cena drugih poljoprivrednih proizvoda, obezbedila znatno uvećanje lanene proizvodnje za sledeću godinu. (Str. 33.)

1853. April. Veliki prosperitet.

»Nikad još za 17 godina, otkako sam se zvanično upoznao sa stanjem lan-kaširskog fabričkog sreza, nisam video ovakav opšti prosperitet; zaposlenost je u svima granama izvanredna», kaže L. Horner. («Rep. Fact., April 1853», str. 19.)

1853. Oktobar. Depresija pamučne industrije.

»Prekomerna proizvodnja.» («Rep. Fact., Oct. 1853», str. 15.)

1854. April.

»Vunarski posao, mada ne ide sasvim glatko, dao je puno zaposlenje u svima fabrikama; isto tako i pamučna industrija. Posao s češljanom vunom bio je u čitavom prošlom polugodu skroz neredovan... U platnarskoj industriji nastupio je poremećaj usled smanjenog dovoza lana i konoplje iz Rusije zbog krinskog rata.» («Rep. Fact., [April] 1854», str. 37.)

1859.

»Posao u škotskoj platnarskoj industriji još je u depresiji... jer je sirovina retka i skupa; slabi kvalitet prošle žetve u pribaltičkim zemljama, odakle se uglavnom snabdevamo, uticaće štetno na posao ovog sreza; naprotiv, juta, koja postepeno potiskuje lan u mnogim grubim artiklima, nije ni neobično skupa ni retka... otprilike polovina mašina u Dendiju prede sada jutu.» («Rep. Fact., April 1859», str. 19.) — »Usled visoke cene sirovine, pređenje lana još uvek nije nikako unosno, i dok sve druge fabrike rade puno vreme, imamo niz primera prestajanja rada mašina za preradu lana... Stanje u pređenju jute... više je zadovoljavajuće, pošto se pre kratkog vremena ova materija spustila na umereniju cenu.» («Rep. Fact., Oct. 1859», str. 20.)

1861-1864. Američki građanski rat. Cotton famine^{1}. Najizrazitiji primer prekida procesa proizvodnje zbog nestašice i skupoće sirovine*

1860. April.

»Što se tiče stanja posla, radujem se što vas mogu izvestiti da su sve tekstilne industrije, izuzev svile, uprkos visokoj ceni sirovina bile vrlo dobro zaposlene u toku poslednjeg polugoda... U nekim pamučnim srezovima radnici su traženi putem oglasa, i došli su tamo iz Norfolka i drugih zemljoradničkih grofovija... Izgleda da u svakoj industrijskoj grani vlada velika oskudica u sirovini. Jedino je ta oskudica... ono što nam nameće ograničenja. U pamučnoj industriji broj novopodignutih fabrika, proširenje postojećih i tražnja za radnicima nisu nikad bili toliko veliki kao sad. Na sve se strane traži sirovina.« (»Rep. Fact., April 1860«, [str. 57].)

1860. Oktobar.

»Stanje posla u srezovima u kojima se prerađuju pamuk, vuna i lan bilo je dobro; u Irskoj veće da je otpre više od jedne godine bilo čak i »vrlo dobro«, i bilo bi još bolje da sirovina nije skupa. Prelci lana izgleda da s većim nestrpljenjem no ikada očekuju otvaranje indijskih pomoćnih vrela putem železnice i odgovarajući razvitak indijske poljoprivrede, da bi najzad dobili... dovoz lana koji odgovara njihovim potrebama.« (»Rep. Fact., October 1860«, str. 37.)

1861. April.

»Posao je momentalno u stanju depresije... nešto malo fabrika za preradu pamuka rade kratko vreme, a mnoge fabrike svile samo su delimično zaposlene. Sirovina je skupa. Ona je gotovo u svakoj tekstilnoj grani iznad cene po kojoj se može prerađivati za masu potrošača.« (»Rep. Fact., April 1861«, str. 33.)

Sada se pokazalo da je 1860. g. u pamučnoj industriji bilo previše proizvedeno; dejstvo toga osećalo se još i sledećih godina.

»Trebalo je dve do tri godine dok je svetsko tržište usisalo prekomernu proizvodnju od 1860.« (»Rep. Fact., October, 1863«, str. 127.) »Depresivno stanje tržištâ za pamučne izradevine u istočnoj Aziji, početkom 1860. g., proizvelo je odgovarajuću reakciju na posao u Blekbernu, gde je prosečno 30 000 mehaničkih razboja zaposleno gotovo isključivo oko proizvodnje tkanina za to tržište. Usled toga je tražnja za radom ovde već bila ograničena mnogo meseci pre no što su se osetila dejstva pamučne blokade... Srećom je to mnoge fabrikante spaslo od propasti. Zalihe su rasle u vrednosti dokle su god držane na slagalištu, i tako se izbegao užasan pad vrednosti, koji bi inače bio neizbežan u takvoj krizi.« (»Rep. Fact., October 1862«, str. 28, 29, 30.)

1861. Oktobar.

»Posao je otpre nekog vremena u velikoj depresiji... Nimalo nije neverovatno da će za vreme zimskih meseci mnoge fabrike u velikoj meri skratiti radno vreme.

^{1*} »Pamučna glad«, tj, potpuna oskudica u pamuku.

Međutim, to se dalo predvideti... I bez obzira na uzroke koji su prekinuli naš uobičajeni dovoz pamuka iz Amerike i naš izvoz, skraćivanje radnog vremena za nastupajuću zimu postalo bi nužno zbog jakog uvećanja proizvodnje za poslednje tri godine i poremećajâ na indijskom i kineskom tržištu.« (»Rep. Fact., October 1861«, str. 19.)

Pamučni otpadak. Istočnoindijski pamuk (surat). Uticaj na radničku najamninu. Poboljšanje mašinerije. Zamenjivanje pamuka skrobnim brašnom i mineralima. Dejstvo ovog sloja skrobnog brašna na radnike. Prelci finijih numera pređe. Fabrikantske prevare

»Jedan mi fabrikant piše: „Što se tiče procene utroška pamuka po vretenu, vi ne uzimate dovoljno u račun činjenicu da, kad je pamuk skup, svaki prelac običnih pređa (recimo do № 40, uglavnom № 12 - 32) pređe što je ikako moguće finije numere, tj. prešće № 16 mesto ranije № 12, ili № 22 mesto № 16 itd.; a tkač koji tka ove fine pređe doteraće svoj katun na običnu težinu time što će dodati utoliko više lepila. Ovo se pomoćno sredstvo sada upotrebljava u istinski sramnom stepenu. Iz dobrog sam vrela čuo da ima prostih širtinga^{1*} za izvoz, od kojih komad teži 8 funti, a od toga su $2\frac{3}{4}$ funte bile lepilo. U tkanine drugih vrsta meće se često do 50% lepila, tako da ne laže fabrikant koji se hvali da je postao bogat čovek prodajući svoju tkaninu za manje novaca po funti no što je platio za pređu od koje je tkaninu napravio« (»Rep. Fact., April 1864«, str. 27.)

»Davani su mi i iskazi da tkači porast svojih pobolevanja pripisuju lepilu koje se upotrebljava za osnove ispredene od istočnoindijskog pamuka, a koje lepilo se više ne sastoji samo od brašna, kao ranije. Ali ovaj surogat za brašno ima tu veoma veliku prednost što znatno uvećava težinu tkanine, tako da 15 funti pređe kad se izatkaju teže 20 funti.« (»Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 63. Ovaj surogat je bio mleveni talk, tzv. China clay^{2*}, ili gips, tzv. French chalk^{3*}.) — »Zarada tkača« (ovde to znači radnika) »veoma se smanjila zbog upotrebe surogata za brašno kao lepila za osnovu. Ovo lepilo čini pređu težom, ali i tvrdom i lomljivom. Svaka žica osnove ide u razboju kroz niti čiji jaki konci drže osnovu u pravilnom položaju; kruto ulepljene osnove prouzročavaju stalno kidanje žice u nitima; svako kidanje prouzroča tkaču pet minuta gubitka vremena oko popravke; tkač sada mora ove kvarove da popravlja bar 10 puta češće nego ranije, a razboj, naravno, utoliko manje uradi za vreme radnih časova.« (Isto, str. 42, 43.)

»U Eštonu, Stejlibridžu, Mosliju, Oldhemu itd. spovedeno je ograničenje radnog vremena za punu trećinu, i svake nedelje se radni časovi i dalje skraćuju... Istovremeno sa ovim skraćivanjem radnog vremena u mnogim se granama obara i najamnina.« (Str. 13.)

Početakom 1861. izbio je među mehaničkim tkačima u nekim delovima Lankašira štrajk. Više fabrikanata beše objavilo da će najamninu sniziti za $5 - 7\frac{1}{2}\%$; radnici su ostajali pri tome da stope

^{1*} Širting — nekada fino laneno platno za košulje, u ovo vreme već prosto pamučno platno. — ^{2*} kineska ilovača. — ^{3*} francuska kreda

najamnine ostanu nepromenjene, a da se skrate radni časovi. To nije prihvaćeno i dođe do štrajka. Posle mesec dana radnici moradoše popustiti. Ali sada dobiše i jedno i drugo:

»Osim smanjenja nadnice, na šta su radnici naposljetku pristali, sada i mnoge fabrike rade kratko vreme.« (»Rep. Fact., April 1861«, str. 23.)

1862. April.

»Patnje radnika znatno su se uvećale od datuma mog poslednjeg izveštaja; ali ni u kojem periodu istorije industrije nisu radnici s toliko mukle rezignacije i s toliko dostojanstva strpljivo podnosili ovako iznenadne i teške patnje.« (»Rep. Fact., April 1862«, str. 10.) — »Srazmerni broj momentano potpuno nezaposlenih radnika ne izgleda da je veći nego 1848. g., kada je vladala obična panika, ali koja je bila dovoljno znatna da uznemirene fabrikante pokrene na sastavljanje slične statistike o industriji pamuka kakva se sada nedeljno objavljuje... Maja 1848. bilo je od svih radnika koji rade u industriji pamuka u Mančesteru nezaposleno 15%, 12% radilo je kratko vreme, dok ih je preko 70% bilo zaposleno punovremeno. 28. maja 1862. bilo je 15% nezaposlenih, 35% radilo je kratko vreme, 49% puno vreme... U susednim mestima, npr. u Stokportu, procenat nepotpuno zaposlenih i sasvim nezaposlenih veći je, a procenat potpuno zaposlenih manji«, naime zato što se ovde predu grublje numere nego u Mančesteru. (Str. 16).

1862. Oktobar.

»Po poslednjoj zvaničnoj statistici bilo je [1861] u Ujedinjenoj Kraljevini 2887 pamučnih fabrika, od kojih 2109 u mome srezu (Lankašir i Češir). Ja sam dobro znao da su veoma velik deo tih 2109 fabrika u mome srezu bila mala preduzeća koja zapošljavaju samo malo ljudi. Ali sam se iznenadio otkrivši koliko je velik taj broj. U 392, ili 19%, pogonska snaga, para ili voda, iznosi ispod 10 konjskih snaga; u 345, ili 16%, između 10 i 20 konjskih snaga; u 1372 iznosi 20 i više... Veoma veliki deo tih malih fabrikanata — preko trećine celokupnog broja — bili su i sami radnici donedavno; to su ljudi koji nemaju komandu nad kapitalom... Glavni bi teret, dakle, pao na ostale $\frac{2}{3}$.« (»Rep. Fact., October 1862«, str. 18, 19.)

Po istom izveštaju, bilo je od radnika koji rade u industriji pamuka u Lankaširu i Češiru tada potpuno zaposleno 40 146, ili 11,3%; sa ograničenim radnim vremenom zaposleno 134 767, ili 38%; nezaposleno 179 721, ili 50,7%. Ako se od toga odbiju podaci za Mančester i Bolton, gde se poglavito predu fine numere, što predstavlja granu koja je srazmerno malo pogođena nestašicom pamuka, stvar ispada još nepovoljnije, naime: potpuno zaposlenih 8,5%, ograničeno zaposlenih 38%, nezaposlenih 53,5%. (Str. 19, 20.)

»Za radnike je bitna razlika da li se prerađuje dobar ili loš pamuk. Prvih meseci ove godine, kad su fabrikanti nastojali da svoje fabrike održe u radu na taj način što su svi trošili pamuk koji se mogao kupiti po umerenoj ceni, ušlo je mnogo lošeg pamuka u fabrike gde se ranije obično upotrebljavao dobar pamuk;

razlika u radničkoj najamnini bila je tako velika da je izbilo mnogo štrajkova, jer po staroj najamnini od komada sada više nisu mogli isterati podnošljivu nadnicu... U nekim slučajevima iznosila je razlika usled primene lošeg pamuka čak i kod potpunog radnog vremena polovinu ukupne najamnine.« (Str. 27.)

1863. April.

»U toku ove godine moći će se potpuno zaposliti samo nešto više od preko polovine pamučnih radnika.« (»Rep. Fact., April 1863«, str. 14.)

»Veoma ozbiljna šteta pri upotrebi istočnoindijskog pamuka, koji fabrike sada moraju upotrebljavati, jeste da se brzina mašinerija mora jako usporiti. Poslednjih godina činjeno je sve da se ta brzina uveća, tako da je ista mašinerija davala više rada. Ali smanjena brzina pogađa radnika isto tako kao i fabrikanta; jer se većina radnika plaća najamninom od komada, prelci sa toliko po funti isprede ne prede, tkači sa toliko po otkanom komadu; čak bi i kod ostalih radnika, koji se plaćaju nedeljnom platom, nastupilo sniženje najamnine usled smanjenja proizvodnje. Po mojim obaveštenjima... i prema podacima koji su mi predati o zaradi pamučnih radnika u toku ove godine... sniženje iznosi prosečno 20%, u nekim slučajevima i 50%, računajući prema najamninama kakve su bile 1861.« (Str. 13.) — »Zarađena suma zavisi... od toga kakav se materijal preradjuje... Položaj radnika, u pogledu iznosa zarađene najamnine, sada je (oktobra 1863) veoma mnogo bolji nego u ovo doba prošle godine. Mašinerija je poboljšana, sirovina je bolje upoznata, i radnici lakše savlađuju teškoće s kojima su se u početku morali boriti. Prošlog proleća bio sam u Prestonu u jednoj školi za šivenje« (dobrotvorna ustanova za nezaposlene); »dve mlade devojkice, koje su dan pre toga bile poslate u jednu tkačnicu, pošto je fabrikant izjavio da tamo mogu zaraditi 4 šilinga nedeljno, molile su da budu primljene natrag u školu, žaleći se da ne mogu zaraditi ni 1 šiling nedeljno. Imao sam podataka o selfacting minders^{1*}... ljudima koji upravljaju dvema automatskim predilicama, koji su posle 14 dana punog radnog vremena zaradili 8 šilinga 11 pensa, a od te im je sume odbijena kirija za stan, pri čemu im je fabrikant« (plemenit čovek!) »polovinu kirije ipak vratio kao poklon. Minders odneše kući sumu od 6 šilinga i 11 pensa. Ponegde su selfacting minders zarađivali 5 - 9 šilinga nedeljno, tkači od 2 - 6 šilinga nedeljno, poslednjih meseci 1862... Sada je stanje mnogo zdravije, mada se zarada u većini srezova još uvek jako smanjuje... Pored kratkoće vlakna i nečistoće indijskog pamuka, ima i više drugih uzroka koji su doprineli smanjenju zarade. Tako je sad, npr., običaj da se u indijski pamuk meće mnogo pamučnog otpatka, a ovo prelcu, naravno, još više uvećava teškoću. Zbog kratkoće vlakana, žice se lakše kidaju pri izvlačenju na mule-mašini i pri uvrtnanju prede, i mule se ne može držati tako pravilno u pokretu... Isto tako, zbog velike pažnje koja se mora posvetiti žicama, čest je slučaj da jedna tkalja može nadzirati samo jedan razboj, a samo veoma mali broj tkalja više od dva... U mnogim slučajevima najamnina radnika direktno je oborena za 5,7¹/₂ i 10%... u većini slučajeva radnik mora paziti kako će izaći nakraj sa svojom sirovinom i kako će po običnoj stopi

^{1*} o radnicima koji nadziru automatske predilice

najamnine isterati koliko može zarade . . . Druga jedna teškoća s kojom se ткачи katkad moraju boriti jeste što od rdave materije moraju praviti dobru tkaninu i što ih kažnjavaju odbijanjem od najamnine ako rad ne ispadne po želji.« (»Rep. Fact., October 1863«, str. 41 - 43.)

Najamnine su bile mizerne, čak i tamo gde se radilo puno vreme. Radnici za preradu pamuka dragovoljno se ponudiše za sve javne radove, dreniranje, gradnju puteva, tucanje kamena, popločavanje ulica, za što su bili upotrebljavani da bi od mesnih vlasti dobijali potporu (koja je u stvari bila potpora fabrikantima, v. knj. I, str. 598/589^{1*}). Cela buržoazija stražarila je nad radnicima. Ako je bila ponuđena i najgora pseća najamnina, a radnik je nije hteo prihvatiti, odbor za pomoć odmah ga je brisao sa spiska primalaca pomoći. Za gospodu fabrikante bilo je to zlatno doba, jer su radnici morali ili skapati od gladi ili raditi po svakoj ceni najprobitačnijoj za buržuja, u čemu su odbori za pomoć igrali ulogu njihovih pasa čuvara. U isto vreme, u tajnom sporazumu s vladom, fabrikanti su koliko su god mogli sprečavali iseljavanje, delom radi toga da im uvek bude pri ruci njihov kapital koji se sastoji od mesa i krvi radnika, a delom da bi obezbedili kućnu kiriju koju su cedili iz radnika.

»U ovoj stvari odbori za pomoć postupali su s velikom strogošću. Ako je rad bio ponuđen, onda su radnici kojima je bio ponuđen brisani sa spiska i tako prisiljavani da ga prihvate. Kad su se protivili da stupe na rad . . . bio je uzrok u tome što bi im zarada bila čisto nominalna, dok bi rad bio izvanredno težak.« (Isto, str. 97.)

Radnici su bili voljni ići na svaku vrstu posla na koji bi bili određeni prema Public Works Act-u^{2*}.

»Načela po kojima su bila organizovana zaposlenja u industriji znatno su se razlikovala u raznim gradovima. Ali čak i u onim mestima gde rad pod vedrim nebom apsolutno nije služio kao radna proba (labour test), taj je rad bio plaćen ipak ili samo redovnom sumom pomoći ili tek toliko neznatno više da je to stvarno postalo radna proba.« (Str. 69.) »Public Works Act od 1863. g. trebalo je da doskoči tome zlu i osposobi radnika da svoju nadnicu zasluži kao nezavisan nadničar. Svrha toga zakona bila je trostruka: 1. omogućiti mesnim vlastima da od komesarâ državnih dugova uzajmljuju novac (s pristankom predsednika Centralne državne sirotinjske uprave); 2. olakšati uređenje gradova u srezovima u kojima se prerađuje pamuk; 3. osigurati nezaposlenim radnicima rad i pristojnu zaradu (remunerative wages).«

Pod tim zakonom bilo je do kraja oktobra 1863. odobreno zajmova u iznosu od 883 700£ (str. 70). Preduzeti radovi behu uglavnom kanalizacija, gradnja puteva, popločavanje ulica, izgradnja rezervoara vodovoda itd.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 506/507 — ^{2*} Zakon o javnim radovima

Gospodin Henderson, predsednik odbora u Blekbernu, piše u vezi s tim fabričkom inspektorom Redgrave-u:

»U celom mome iskustvu u toku sadašnjeg vremena patnje i bede ništa me nije jače frapiralo niti više obradovalo od vedre gotovosti s kojom su nezaposleni radnici ovoga sreza prihvatili rad koji im je ponuđen na osnovu Public Works Act-a od strane blekbernškog opštinskog veća. Teško da je moguće zamisliti veći kontrast nego da pamučni prelac koji je ranije radio kao kvalifikovani radnik u fabrici, sada radi kao nadničar na kakvom odvodnom kanalu na dubini od 14 ili 18 stopa.«

(Pri tome su, prema veličini porodice, zarađivali nedeljno 4 do 12 šilinga; ova poslednja džinovska suma morala je često biti dovoljna porodici od 8 članova. Gospoda ćifte imali su pri tome dvojak profit: prvo, što su novac za uređivanje svojih prljavih i zapuštenih gradova dobijali uz izuzetno niske kamate; drugo, što su radnike plaćali daleko ispod normalne stope najamnine.)

»Kad uzmemo da je bio naviknut na gotovo tropsku temperaturu, na rad u kojem mu je umešnost i tačnost manipulisanja beskrajno više koristila nego mišićna snaga, naviknut na dvaput, katkad i triput veću zaradu nego što je sad može dobijati, onda u njegovom voljnom prihvatanju ponuđenog zaposlenja ima toliko samopregora i obzirnosti da mu to služi na najveću čast. U Blekbernu su ljudi bili iskušani gotovo u svakoj mogućoj vrsti rada pod vedrim nebom: u iskopavanju na znatnoj dubini tvrdog i teškog glinenog zemljišta, u isušivanju, tucanju kamena, gradnji puteva, u iskopavanju za ulične kanale na dubini od 14, 16, katkad i 20 stopa. Pri tome često stoje u blatu i vodi dubokoj 10 do 12 cola i uvek su izloženi klimi čiju vlažnu hladnoću ne nadmašuje nijedan srez Engleske, ako je uopšte dostiže.« (Str. 91, 92.) — »Držanje radnika bilo je gotovo besprekorno... njihova pripravnost da prihvate rad pod vedrim nebom i da se time probiju.« (Str. 69.)

1864. April.

»Ovde-onde u raznim srezovima čuju se žalbe na oskudicu u radnicima, poglavito u izvesnim granama, npr. u tkanju... ali ove žalbe potiču isto toliko iz malene najamnine koju radnici mogu zaraditi usled loših sorti pređe koje se upotrebljavaju, koliko i iz stvarne retkosti samih radnika u ovoj posebnoj grani. Prošlog je meseca bilo mnogo sporova između izvesnih fabrikanta i njihovih radnika zbog najamnine. Žalim što je do štrajkova i odviše često dolazilo... Fabrikanti osećaju dejstvo Public Works Act-a kao neku konkurenciju, i usled toga je mesni odbor u Bejcepu obustavio svoju delatnost, jer mada još ne rade sve fabrike, ipak se pokazala oskudica u radnicima.« (»Rep. Fact., April 1864«, str. 9.)

Svakako da je već bilo krajnje vreme za gospodu fabrikante. Usled Public Works Act-a tražnja je toliko porasla da su u kame-nolomima u Bejkepu poneki fabrički radnici zarađivali sada 4 do 5 šilinga dnevno. I tako su javni radovi postepeno obustavljeni — to novo izdanje ateliers nationaux^[20] iz 1848, ali sada ustanovljenih u korist buržoazije.

Eksperimenti in corpore vili^{1*}

»Mada sam naveo veoma sniženu najamninu« (radnika koji rade puno radno vreme), »stvarnu zaradu radnika u različnim fabrikama, iz toga nikako ne izlazi da oni iz nedelje u nedelju zarađuju istu sumu. Radnici su tu izloženi velikim kolebanjima zbog neprekidnog eksperimentisanja fabrikanata različnim vrstama pamuka i različnim srazmerama pamuka i otpadaka u istoj fabrici; »mešavine«, kako ih nazivaju, često se menjaju, a zarada radnika penje se i pada s kvalitetom pamučne mešavine. Ona je katkada iznosila samo 15% ranije zarade, a za jednu ili za nekoliko nedelja pala je na 50 do 60%.«

Inspektor Redgrave, koji ovo iznosi, navodi zatim podatke o najamnini koje je uzeo iz prakse, od kojih će ovde sledeći primeri biti dovoljni:

A, tkač, porodica od 6 lica, zaposlen 4 dana nedeljno, 6 šil. 8¹/₂ pensa; B, twister^{2*}, 4¹/₂ dana nedeljno, 6 šil.; C, tkač, porodica 4 člana, 5 dana nedeljno, 5 šil. 1 peni; D, slubber^{3*}, 6 članova porodice, 4 dana nedeljno, 7 šil. 10 pensa; E, tkač, 7 članova, 3 dana, 5 šil. itd. Redgrave nastavlja:

»Gornji podaci zaslužuju pažnju jer dokazuju da bi rad u ponekoj porodici bio nesrećan, pošto ne samo reducira dohodak, već ga obara toliko nisko da postaje skroz nedovoljan da zadovolji nešto više od sasvim malog dela njihovih apsolutnih potreba, ako se ne bi dodavala potpora u slučajevima gde zarada porodice ne dostiže sumu koju bi primala kao potporu kad bi svi članovi bili nezaposleni.« (»Rep. Fact., October 1863«, str. 50 - 53.)

»Od 5. juna 1863. nije nijedne nedelje prosečna celokupna zaposlenost svih radnika iznosila više od dva dana, 7 časova i nekoliko minuta.« (Isto, str. 121.)

Od početka krize do 25. marta 1863, sirotinjske uprave, Centralni odbor za pomoć i londonski Mansion-House-odbor^{4*} izdali su blizu 3 miliona £. (Str. 13.)

»U jednom srezu, gde se svakako prede najfinija pređa... prelcima je najamnina posredno snižena za 15% zato što se sa Sea Island-a^{5*} prešlo na egipatski pamuk... U jednom velikom srezu gde se otpadak mnogo upotrebljava za mešanje sa indijskim pamukom, prelcima je najamnina reducirana za 5%, a sem toga su izgubili još 20 do 30% zbog preradivanja surata i otpatka. Tkači su sa 4 razboja spali na 2. Godine 1860. isterivali su na svakom razboju 5 šil. 7 pensa, 1863. samo 3 šil. 4 pensa... Novčane kazne, koje su pri preradivanju američkog pamuka ranije varirale između 3 do 6 pensa« (za prelca), »kreću se sada od 1 šil. do 3 šil. 6 pensa.«

^{1*} Eksperimenti na bezvrednom telu — ^{2*} uvrtač ili upredač (končar) —

^{3*} prelac prvog predenja — ^{4*} odbor pri gradskoj opštini — ^{5*} Sea Islands (Si ajands) su ostrva u Atlantskom okeanu ispred obala Južne Karoline, Džordžije i Floride, poznata po plantažama pamuka.

U jednom srezu u kom je upotrebljavan egipatski pamuk izmešan sa istočnoindijskim:

»Prosečna najamnina mule-prelaca bila je 1860. g. 18 do 25 šil., a sad je 10 do 18 šil. Ovo nije prouzročeno isključivo pogoršanim pamukom, nego i smanjenjem brzine mule-mašine da bi se pređa jače uvtela, za šta bi se u normalnim vremenima plaćalo zasebno prema tarifi.« (Str. 43, 44, 45 - 50.) »Mada je istočnoindijski pamuk možda ovde-onde preradivan s profitom za fabrikanta, ipak vidimo (vidi tarifu najamnina na str. 53), da radnici pod tim uslovima pate u poređenju s 1861. Ako se upotrebljavanje surata učvrsti, radnici će zahtevati istu zaradu koju su imali 1861; ovo bi pak ozbiljno pogadalo profit kapitaliste, ako ne bude izravnavano cenom bilo pamuka bilo izradevina.« (Str. 105.)

Kućna kirija.

»Kad kotedži u kojima radnici stanuju pripadaju fabrikantu, često im on kućnu kiriju odbija od najamnine, čak i kad rade kratko vreme. Ipak je vrednost tih zgrada pala i kućice se sad mogu dobiti za 25 do 50% jevtinije no ranije; kotedž, koji je inače stajao 3 šil. 6 pensa nedeljno, može se sada dobiti za 2 šil. 4 pensa, a ponekad i još jevtinije.« (Str. 57.)

Iseljavanje. Fabrikanti su, naravno, bili protiv iseljavanja radnika, jednim delom zato što su

»u očekivanju boljih vremena za industriju pamuka hteli da zadrže pri ruci sredstva za najprobitačniji rad svojih fabrika«, a zatim što su »mnogi fabrikanti vlasnici kuća u kojima stanuju radnici koji su kod njih zaposleni, i bar neki od njih bezuslovno računaju na to da im se docnije plati jedan deo istekle dužne kirije.« (Str. 96.)

Gospodin Bernal Osborne, poslanik, kaže u jednom govoru od 22. oktobra 1864. svojim biračima da su se lankaširski radnici držali kao antički filozofi (stoici). A zar ne kao ovce?

GLAVA SEDMA

Dodaci

Uzmimo, kako u ovom odeljku uopšte pretpostavljamo, da je masa profita koja se prisvaja u svakoj posebnoj grani jednaka sumi viška vrednosti koju proizvodi celokupni kapital plasiran u tu oblast. Pa ipak buržuj neće shvatiti profit kao identičan s viškom vrednosti, tj. s neplaćenim viškom rada, i to iz ovih razloga:

1. U prometnom procesu on zaboravlja proces proizvodnje. Realizovanje vrednosti robâ — u šta je uključeno i realizovanje njihovog viška vrednosti — važi mu kao pravljenje toga viška vrednosti. {Mesto ostavljeno prazno u rukopisu ukazuje na to da je Marx nameravao detaljnije razraditi ovu tačku. — F. E.}

2. Uz pretpostavku istog stepena eksploatacije rada, ostavljajući po strani sve modifikacije koje donosi kreditni sistem, sve međusobne prevare i podvale među samim kapitalistima, zatim svaki povoljni izbor tržišta, pokazalo se da profitna stopa može biti veoma različita prema tome je li sirovina jeftinija ili skuplja, je li kupljena s više ili s manje stručnog poznavanja; prema proizvodnosti, svrshodnosti i jeftinoći primenjene mašinerije; prema tome je li celokupno uređenje različitih stupnjeva procesa proizvodnje više ili manje savršeno, je li otklonjeno rasipanje materijala, jesu li uprava i nadzor jednostavni i efikasni itd. Ukratko rečeno, kad je za neki određeni promenljivi kapital višak vrednosti dat, ipak još mnogo zavisi od individualne, poslovne okretnosti, bilo samog kapitaliste bilo njegovih podnadzornika i nameštenika, da li će se isti višak vrednosti izraziti u većoj ili manjoj profitnoj stopi, da li će stoga pružiti veću ili manju masu profita. Neka isti višak vrednosti od 1000£, proizvod od 1000£ najamnine, stoji u preduzeću A prema 9000£, a u drugom preduzeću B prema 11 000£ postojanog kapitala. U slučaju A imamo $pf' = \frac{1000}{10\,000} = 10\%$. U slučaju B imamo $pf' = \frac{1000}{12\,000} = 8\frac{1}{3}\%$. Celokupni kapital proizvodi kod A srazmerno više profita nego kod B, jer je tamo profitna stopa viša nego ovde, mada je u oba slučaja predujmljeni promenljivi kapital = 1000, a i višak vrednosti koji se iz njega isteruje takođe = 1000, dakle iako se u oba slučaja u podjednako meri eksploatiše jednak broj radnika. Ovo različno izra-

žavanje iste mase viška vrednosti, ili različnost profitnih stopa, a otud i samih profita, pri istoj eksploataciji rada, može poticati i iz drugih izvora; ali ono može poticati i jedino i samo iz različnosti u poslovnoj umešnosti kojom se oba preduzeća vode. A ova okolnost zavodi kapitalistu — uverava ga — da njegov profit ne dolazi od eksploatacije rada, već bar delimično i od drugih od toga nezavisnih okolnosti, a naročito od njegove individualne aktivnosti.

Iz onoga što je izloženo u ovom prvom odeljku vidi se da je pogrešno shvatanje (Rodbertusovo^[21]) po kome (za razliku od zemljišne rente, gde, npr., zemljišna površina ostaje ista, dok renta raste) menjanje veličine kapitala ostaje bez uticaja na odnos između profita i kapitala, a otud i na profitnu stopu, jer kad raste masa profita, raste i masa kapitala u odnosu na koji se ona izračunava, i obrnuto.

Ovo je tačno samo u dva slučaja. Prvo, kad pod pretpostavkom da su sve druge okolnosti, dakle naročito stopa viška vrednosti, jednake, nastupi promena vrednosti one robe koja je novčana roba. (Isto se događa i kod samo nominalne promene vrednosti, kod dizanja ili padanja znakova vrednosti pri inače neizmenjenim okolnostima.) Neka je celokupni kapital = 100£, a profit = 20£, profitna stopa, dakle, = 20%. Ako sad zlato padne ili se popne^{1*} za 100%, isti kapital vredeće u prvom slučaju 200£, dok je pre vredeo 100£, a profit će imati vrednost od 40£, tj. predstavice se u ovom novčanom izrazu mesto u ranijem od 20£. U drugom slučaju kapital spada na vrednost od 50£, a profit se predstavlja u proizvodu čija je vrednost 10£. Ali je u oba slučaja $200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = 20\%$. Međutim, u svima ovim slučajevima stvarno se ne bi zbila promena u veličini kapital-vrednosti nego samo u novčanom izrazu iste vrednosti i istog viška vrednosti. Dakle, ni $\frac{v}{K}$, ili profitna stopa, ne bi mogla time biti pogođena.

Drugi je slučaj onaj kad se dogodi stvarna promena veličine vrednosti, a ta promena ne bude praćena promenom u odnosu $pr : p$, tj. kad pri postojanoj stopi viška vrednosti ostane jednak odnos kapitala predujmljenog u radnu snagu (uzev promenljivi kapital kao pokazatelj pokrenute radne snage) prema kapitalu predujmljenom u sredstva za proizvodnju. Pod tim okolnostima, bilo da imamo K ili nK ili $\frac{K}{n}$, npr. 1000 ili 2000 ili 500, profit će, pri profitnoj stopi od 20%, u prvom slučaju biti = 200, u drugom = 400; u trećem = 100; ali $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500} = 20\%$. To jest, ovde profitna stopa ostaje neizmenjena jer sastav kapitala ostaje isti, a promena njegove

^{1*} U 1. izdanju: popne se ili padne; izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

veliĉine ne pogađa ga. Stoga uvećanje ili opadanje profitne mase ovde ukazuje samo na uvećanje ili opadanje mase primenjenog kapitala.

U prvom sluĉaju zbiva se, dakle, samo prividna promena veliĉine primenjenog kapitala, u drugom sluĉaju imamo stvarnu promenu veliĉine, ali nema promene u organskom sastavu kapitala, u odnosu njegovog promenljivog dela prema postojanom. Ali, izuzev ova dva sluĉaja, promena veliĉine primenjenog kapitala ili je *posledica* prethodno izvršene promene vrednosti u jednom njegovom sastavnom delu, a otuda (ukoliko se s promenljivim kapitalom ne promeni sam višak vrednosti) promene u relativnoj veliĉini njegovih sastavnih delova; ili je ta promena veliĉine (kao kod radova u velikom razmeru, uvođenja nove mašinerije itd.) *uzrok* promene u relativnoj veliĉini oba njegova organska sastavna dela. Stoga u svima ovim sluĉajevima, pri inaĉe jednakim okolnostima, promena veliĉine primenjenog kapitala mora biti praćena istovremenom promenom profitne stope.

Uvećanje profitne stope potiče uvek iz toga što se višak vrednosti relativno ili apsolutno uvećava u odnosu prema troškovima njegove proizvodnje, tj. prema celokupnom predujmljenom kapitalu, ili što se smanjuje razlika između profitne stope i stope viška vrednosti.

Kolebanja u profitnoj stopi, nezavisna od promene u organskim sastavnim delovima kapitala ili od apsolutne veliĉine kapitala, moguća su onda kada se vrednost predujmljenog kapitala, ma u kom obliku, stalnom ili optičajnom, on postojao, digne ili padne zato što se, nezavisno od već postojećeg kapitala, uvećalo ili smanjilo radno vreme potrebno za njegovu reprodukciju. Vrednost svake robe — dakle i robâ iz kojih se kapital sastoji — nije uslovljena potrebnim radnim vremenom koje se u samoj njoj sadrži, nego *društveno* potrebnim radnim vremenom koje se iziskuje za njenu reprodukciju. Ova se reprodukcija može izvršiti pod otežavajućim ili olakšavajućim okolnostima, različnim od uslova prvobitne proizvodnje. Ako pod promenjenim okolnostima ustreba svugde dvaput više ili, obrnuto, upola manje vremena za reprodukovanje istog materijalnog kapitala, onda bi on pri nepromenjenoj vrednosti novca, ako je ranije vredeo 100£, sada vredeo 200, odnosno 50£. Ako bi ovo uvećanje ili smanjenje vrednosti podjednako pogodilo sve delove kapitala, onda bi se saobrazno tome i profit izrazio u dvostrukoј ili u prepolovljenoј novĉanoј sumi. No ako ono uključuje kakvu promenu u organskom sastavu kapitala, ako povisi ili snizi odnos promenljivog prema postojanom delu kapitala, profitna će stopa pri inaĉe jednakim okolnostima porasti kad promenljivi kapital relativno poraste, a pasti kad on relativno padne. Ako se digne ili padne samo novĉana vrednost predujmljenog kapitala (usled promene vrednosti novca), onda se u istoj srazmeri diže ili pada novĉani izraz viška vrednosti. Profitna stopa ostaje nepromenjena.

Drugi odeljak

Pretvaranje profita u prosečni profit

GLAVA OSM A

Različit sastav kapitala u različnim granama proizvodnje i različnost profitnih stopa koja otuda proističe

U prethodnom odeljku dokazano je, između ostaloga, kako se profitna stopa može menjati, dizati se i padati i pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti. Sada se u ovoj glavi pretpostavlja da je u svima oblastima proizvodnje na koje se deli društveni rad neke zemlje stepen eksploatacije rada jednake veličine, da je podjednako visok, pa da je stoga tako i sa stopom viška vrednosti i s dužinom radnog dana. Za mnoge razlike u eksploataciji rada u različnim oblastima proizvodnje već je A. Smith^[22] opširno dokazao da se one izravnavaju svakojakim kompenzacionim razlozima, stvarnim ili takvim koji su usvojeni predrasudama, i da zbog toga, kao samo prividne i kratkotrajne razlike, ne dolaze u obzir kad se istražuju opšti odnosi. Druge razlike, npr. u visini najamnine, počivaju većinom na razlici između prostog i komplikovanog rada koju smo pomenuli već u početku prve knjige, str. 19^{1*}, i one nikako ne pogađaju stepen eksploatacije rada u različnim oblastima proizvodnje, mada su one uzrok što je sudbina radnika u tim različnim oblastima veoma nejednaka. Ako se npr. rad zlatara plaća skuplje nego rad kakvog nadničara, to i višak zlatareva rada proizvodi u istoj srazmeri veći višak vrednosti nego višak rada nadničara. Pa iako svakojake lokalne prepreke sprečavaju izjednačavanje najamnina i radnih dana, a otud i stope viška vrednosti među različnim oblastima proizvodnje, pa čak i različnim plasmanima kapitala u istoj oblasti proizvodnje, ono se ipak sve više i više sprovodi s napretkom kapitalističke proizvodnje i podređivanjem svih ekonomskih odnosa pod taj način proizvodnje. Ma koliko proučavanje takvih trenja bilo važno za svaki specijalni rad o najamnini, ipak se ona moraju kao slučajna i nebitna zapostaviti u opštem istraživanju kapitalističke proizvodnje. Uopšte uzev, pri takvom opštem istraživanju

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 51.

uvek se pretpostavlja da stvarni odnosi odgovaraju svojim pojmovima, ili, što je isto, stvarni odnosi predstavljaju se samo ukoliko izražavaju svoj vlastiti opšti tip.

Razlika u stopama viška vrednosti u raznim zemljama, a otud i u nacionalnim stepenima eksploatacije rada, sasvim je indiferentna za ovo naše istraživanje. Ono što upravo hoćemo da prikažemo u ovom odeljku jeste to na koji se način uspostavlja neka opšta profitna stopa u okviru neke zemlje. A jasno je da pri upoređivanju različnih nacionalnih profitnih stopa treba samo povezati ono što je ranije izloženo sa onim što će se ovde izlagati. Prvo treba posmatrati različnost nacionalnih stopa viška vrednosti, a onda uporediti, na osnovu ovih datih stopa viška vrednosti, različnost nacionalnih profitnih stopa. Ukoliko njihova različnost nije rezultat različnosti nacionalnih stopa viška vrednosti, ona se mora pripisati okolnostima u kojima se, kao i u istraživanju u ovoj glavi, višak vrednosti pretpostavlja kao svugde jednak, kao postojan.

U prethodnoj glavi pokazano je da, pod pretpostavkom postojane stope viška vrednosti, profitna stopa koju daje neki određeni kapital može porasti ili pasti usled okolnosti koje podižu ili obaraju vrednost ovog ili onog dela postojanog kapitala, te time uopšte utiču na odnos između postojanog i promenljivog sastavnog dela kapitala. Zatim je napomenuto da okolnosti koje produžuju ili skraćuju vreme obrta nekog kapitala mogu na sličan način uticati i na profitnu stopu. Pošto je masa profita identična s masom viška vrednosti, sa samim viškom vrednosti, pokazalo se i to da *masu* profita — za razliku od profitne *stope* — ne pogađaju ova upravo pomenuta kolebanja vrednosti. Ona su modifikovala samo stopu u kojoj se izražava neki dati višak vrednosti, a stoga i neki profit date veličine, tj. njegovu srazmernu veličinu, njegovu veličinu upoređenu s veličinom predujmljenog kapitala. Ukoliko je usled onih kolebanja vrednosti dolazilo do veživanja ili oslobađanja kapitala, mogla je ovim posrednim putem biti pogođena ne samo profitna stopa nego i sam profit. Međutim je to onda uvek važno samo za već angažovani kapital, a ne za novo plasiranje; a osim toga je uvećanje ili smanjenje samog profita uvek zavisilo od toga koliko se usled onih kolebanja vrednosti istim kapitalom moglo pokrenuti više ili manje rada, dakle koliko se sa istim kapitalom — pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti — mogla proizvesti veća ili manja masa viška vrednosti. Daleko od toga da protivreči opštem zakonu ili da bude neki njegov izuzetak, bio je ovaj prividni izuzetak u stvari samo poseban slučaj primene opšteg zakona.

Kad se u prethodnom odeljku pokazalo da se uz postojan stepen eksploatacije rada, s promenom vrednosti sastavnih delova postojanog kapitala, a isto tako i s promenom u vremenu obrta kapitala, menjala profitna stopa, onda iz toga samo sobom izlazi da će profitne stope različnih istovremeno naporedo postojećih oblasti proizvodnje

biti različne, ako je pri inače neizmenjenim okolnostima vreme obrta primenjenih kapitala različito ili ako je odnos vrednosti između organskih sastavnih delova tih kapitala različit u različnim oblastima proizvodnje. Ono što smo ranije posmatrali kao promene koje su se vremenski zbivale jedra za drugom sa istim kapitalom, posmatramo sada kao istovremeno postojeće razlike između naporedo postojećih plasmana kapitala u različnim oblastima proizvodnje.

Pri tome ćemo imati da ispitamo: 1. različnost u *organskom sastavu kapitala*, i 2. različnost vremena njihovog obrta.

Razume se samo po sebi da se u čitavom ovom istraživanju, kad govorimo o sastavu ili o obrtu kapitala u nekoj određenoj grani proizvodnje, pretpostavlja da mislimo uvek na prosečni normalni odnos kapitala plasiranog u tu granu proizvodnje, da je uopšte reč o proseku celokupnog kapitala plasiranog u određenu oblast, a ne o slučajnim razlikama pojedinačnih kapitala plasiranih u tu oblast.

Pošto je, osim toga, pretpostavljeno da su stopa viška vrednosti i radni dan postojani, i pošto ova pretpostavka uključuje takođe i postojanost najamnine, to određena količina promenljivog kapitala izražava određenu količinu pokrenute radne snage, pa stoga neku određenu količinu rada koji se opredmećuje. Ako, dakle, 100£ izražava nedeljnu najamninu za 100 radnika, dakle u stvari pokazuje 100 radnih snaga, onda $n \times 100\text{£}$ pokazuje radnu snagu $n \times 100$ radnika, a $\frac{100\text{£}}{n}$ od $\frac{100}{n}$ radnika. Ovde, dakle, promenljivi kapital služi (kao što je uz datu najamninu uvek slučaj) kao pokazatelj mase rada koju neki određeni celokupni kapital pokreće; stoga različnosti u veličini primenjenog promenljivog kapitala služe kao pokazatelji različnosti u masi primenjene radne snage. Ako 100£ predstavljaju 100 radnika nedeljno, te stoga pri 60 časova nedeljnog rada predstavljaju 6000 radnih časova, onda 200£ predstavljaju 12 000, a 50£ samo 3000 radnih časova.

Pod sastavom kapitala razumemo, kao što je već u prvoj knjizi rečeno, odnos njegovog aktivnog i njegovog pasivnog sastavnog dela, promenljivog i postojanog kapitala. Kod ovoga dolaze u obzir dva odnosa koji nisu jednake važnosti, mada pod izvesnim okolnostima mogu da izazovu iste posledice.

Prvi odnos počiva na tehničkoj osnovici i on se na nekom određenom stupnju razvitka proizvodne snage ima smatrati kao dat. Da bi se, npr., za jedan dan proizvela neka određena masa proizvoda, pa stoga — što je u to uključeno — da bi se pokrenula, proizvodno potrošila neka određena masa sredstava za proizvodnju, mašinerije, sirovina itd., zahteva se određena masa radne snage predstavljena određenim brojem radnika. Na određenu količinu sredstava za proizvodnju dolazi određen broj radnika, a stoga na određenu količinu rada već opredmećenog u sredstvima za proizvodnju dolazi određena količina živog rada. Ovaj je odnos veoma različit u različnim oblastima

proizvodnje, često i među različnim granama jedne iste industrije, iako slučajno može biti potpuno ili približno isti u međusobno veoma udaljenim industrijskim granama.

Ovaj odnos sačinjava tehnički sastav kapitala i on je prava osnovica njegovog organskog sastava.

Ali moguće je i to da taj odnos bude isti u različnim industrijskim granama ukoliko je promenljivi kapital puki pokazatelj radne snage, a postojani kapital puki pokazatelj mase sredstava za proizvodnju koje radna snaga pokreće. Na primer, izvesni radovi s bakrom i gvoždem mogu pretpostavljati jednak odnos između radne snage i mase sredstava za proizvodnju. Ali pošto je bakar skuplji od gvožđa, to će odnos vrednosti između promenljivog i postojanog kapitala biti u oba slučaja različit, a time i vrednosni sastav oba celokupna kapitala. Razlika između tehničkog sastava i vrednosnog sastava pokazuje se u svakoj industrijskoj grani u tome što se pri postojanom tehničkom sastavu može menjati odnos vrednosti oba dela kapitala, a pri promenjenom tehničkom sastavu ostati isti odnos vrednosti; ovo poslednje naravno samo kad se promena u odnosu primenjenih masa sredstava za proizvodnju i radne snage izravna suprotnom promenom u njihovim vrednostima.

Vrednosni sastav kapitala, ukoliko je određen tehničkim sastavom kapitala i ukoliko njega odražava, nazivamo *organskim* sastavom kapitala.²⁰

Kod promenljivog kapitala mi, dakle, pretpostavljamo da je on pokazatelj neke određene količine radne snage, određenog broja radnika ili određene mase pokrenutog živog rada. Videli smo u prethodnom odeljku da promena u veličini vrednosti promenljivog kapitala može ne predstavljati ništa drugo do veću ili manju cenu iste mase rada; ali to otpada ovde gde stopu viška vrednosti i radni dan uzimamo kao postojane, a najamninu za određeno radno vreme kao datu. Nasuprot tome, razlika u veličini postojanog kapitala može, doduše, biti i pokazatelj kakve promene u masi sredstava za proizvodnju koje neka određena količina radne snage pokreće; ali ona može poticati i iz razlike u vrednosti koju imaju pokrenuta sredstva za proizvodnju u jednoj oblasti proizvodnje prema sredstvima za proizvodnju u nekoj drugoj oblasti. Zato ovde dolaze u obzir za razmatranje oba ova gledišta.

Naposletku, treba kao bitno napomenuti ovo:

Uzmimo da je 100£ nedeljna najamnina 100 radnika, da je nedeljno radno vreme = 60 časova, da je stopa viška vrednosti = 100%. U ovom slučaju, od 60 časova radnici rade 30 za sebe,

²⁰ Gornje se već nalazi ukratko izloženo u trećem izdanju prve knjige, str. 628, na početku 23. glave^{1*}. Pošto prva dva izdanja ne sadrže to mesto, utoliko je potrebnije bilo da se ovde ponovi. — F. E.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 541.

a 30, besplatno za kapitalistu. Doista je u 100£ najamnine ovaploćeno samo 30 radnih časova stotine radnika, ili ukupno 3000 radnih časova, dok je ostalih 3000 časova njihova rada ovaploćeno u 100£ viška vrednosti, tj. profita koji kapitalista meće u svoj džep. Stoga, mada najamnina od 100£ ne izražava vrednost u kojoj se opredmećuje nedeljni rad 100 radnika, ona ipak pokazuje (pošto su dužina radnog dana i stopa viška vrednosti date) da je taj kapital pokrenuo 100 radnika za vreme od ukupno 6000 radnih časova. Kapital od 100£ pokazuje to, jer, prvo, pokazuje broj pokrenutih radnika, pošto je 1£=1 radnik nedeljno, dakle 100£=100 radnika; a drugo, što svaki pokrenuti radnik, uz datu stopu viška vrednosti od 100%, izvrši još jedanput toliko rada koliko se sadrži u njegovoj najamnini; dakle, 1£, njegova najamnina, koja je izraz pola nedelje rada, pokreće celu nedelju rada, a isto tako 100£, mada sadrže samo 50 nedelja rada, 100 radnih nedelja. Tu se, dakle, mora praviti veoma bitna razlika između promenljivog kapitala, predujmljenog u najamnini, ukoliko njegova vrednost, suma najamnina, predstavlja određenu količinu opredmećenog rada, i ukoliko je njegova vrednost prosto pokazatelj mase živog rada koji on pokreće. Ova je masa uvek veća od rada sadržanog u promenljivom kapitalu i stoga se i predstavlja u većoj vrednosti nego on, u vrednosti koja je, s jedne strane, određena brojem radnika koje je pokrenuo promenljivi kapital, a s druge strane, količinom viška rada koji oni izvršuju.

Iz ovakvog posmatranja promenljivog kapitala izlazi:

Ako neki kapital plasiran u oblast proizvodnje A na svakih 700 jedinica celokupnog kapitala izdaje u promenljivom kapitalu samo 100, a u postojanome 600, dok se u oblasti B u promenljivom kapitalu izdaje 600, a u postojanome samo 100, onda će onaj ukupni kapital od 700 pokrenuti samo radnu snagu od 100, dakle, kako smo ranije uzeli, samo 100 radnih nedelja ili 6000 časova živog rada, dok će ukupni kapital B, jednake veličine, pokrenuti 600 radnih nedelja, dakle 36 000 časova živog rada. Otuda bi kapital u A prisvojio samo 50 radnih nedelja ili 3000 časova viška rada, dok jednaki kapital u B 300 radnih nedelja ili 18 000 časova. Promenljivi kapital nije pokazatelj samo rada što se u samom njemu sadrži nego, kad je stopa viška vrednosti data, u isti mah i rada koji je pokrenut preko granica te mere ili viška rada. Uz isti stepen eksploatacije rada bio bi profit u prvom slučaju $\frac{100}{700} = 1/7 = 14\frac{2}{7}\%$, a u drugome $= \frac{600}{700} = 85\frac{5}{7}\%$, šest puta veća profitna stopa. Ali stvarno bi u ovom slučaju i sam profit bio šest puta veći, 600 za B prema 100 za A, jer se istim kapitalom pokreće šest puta više živog rada, dakle se uz jednak stepen eksploatacije rada pravi i šest puta više viška vrednosti i stoga šest puta više profita.

Ako se u A ne bi primenio kapital od 700, nego od 7000£, a u B, naprotiv, samo od 700£, onda bi kapital A, uz nepromenjen organski

sastav, od 7000£ upotrebio 1000£ kao promenljiv kapital, dakle 1000 radnika nedeljno = 60 000 časova živog rada, od čega je 30 000 višak rada. Ali i sad kao i dotle, A bi sa svakih 700£ pokretao samo $\frac{1}{6}$ živog rada, pa, dakle, i samo $\frac{1}{6}$ viška rada prema kapitalu B, pa bi, dakle, u poređenju s njim i profita proizvodio samo $\frac{1}{6}$. Ako posmatramo profitnu stopu, onda je $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} = 14\frac{2}{7}\%$ prema $\frac{600}{700}$ ili $85\frac{5}{7}\%$ kapitala B. Uzme li se da su iznosi kapitala jednaki, profitna je stopa ovde različita zato što su, uz jednaku stopu viška vrednosti, usled različitih masa pokrenutog živog rada, mase proizvedenih viškova vrednosti, a otud i profiti, različiti.

Stvarno se isti rezultat dobija i onda kad su tehnički odnosi u jednoj oblasti proizvodnje isti kao u drugoj, ali je vrednost primenjenih postojanih elemenata kapitala veća ili manja. Uzmimo da oba primenjuju 100£ kao promenljiv kapital, pa da im, dakle, treba 100 radnika nedeljno da pokrenu istu količinu mašinerije i sirovine, ali da su ove skuplje u B nego u A. U ovom slučaju došlo bi na 100£ promenljivog kapitala u A recimo 200£ postojanoga, a u B 400. Onda je, uz stopu viška vrednosti od 100%, proizvedeni višak vrednosti oba puta jednak 100£, dakle i profit je oba puta jednak 100£.

Ali u A $\frac{100}{200_p + 100_{pr}} = \frac{1}{3} = 33\frac{1}{3}\%$; naprotiv, u B $\frac{100}{400_p + 100_{pr}} = \frac{1}{5} = 20\%$. Stvarno, ako u oba slučaja uzmemo neki određen alikvotni deo celokupnog kapitala, onda u B od svake 100£ samo 20£ ili $\frac{1}{5}$ sačinjava promenljivi kapital, dok su u A od svake 100£ $33\frac{1}{3}\%$ ili $\frac{1}{3}$ promenljiv kapital. B proizvodi na svakih 100£ manje profita, jer pokreće manje živog rada nego A. Različnost profitnih stopa svodi se, dakle, i ovde opet na različnost profitnih masa koje se proizvode na svaku 100 plasiranog kapitala, jer su to mase viška vrednosti.

Razlika između ovog drugog primera i prethodnog samo je u ovome: izjednačenje između A i B zahtevalo bi u drugom slučaju samo promenu vrednosti postojanog kapitala, bilo u A ili u B, uz nepromenjenu tehničku osnovicu; u prvom je slučaju, naprotiv, različit sam tehnički sastav u obema oblastima proizvodnje i morao bi se revolucionisati da bi se izjednačenje postiglo.

Prema tome, različiti organski sastav kapitala nezavisan je od njihove apsolutne veličine. Uvek se pita samo to koliko je od svake 100 promenljivog, a koliko postojanog kapitala.

Kapitali različitih veličina, računati procentualno, ili što ovde izlazi na isto, kapitali iste veličine, proizvode, dakle, uz jednak radni dan i jednak stepen eksploatacije rada, vrlo različite količine profita, jer proizvode vrlo različite količine viška vrednosti, i to zbog toga što je njihov promenljivi deo različit prema različnom organskom sastavu kapitala u različnim oblastima proizvodnje, dakle što su različite količine živog rada koji oni pokreću pa, dakle, i količine viška

rada koji oni prisvajaju, a koji su supstancija viška vrednosti, pa stoga i profita. Podjednako veliki delovi ukupnog kapitala u različitim oblastima proizvodnje sadrže nejednako velike izvore viška vrednosti, a jedini izvor viška vrednosti jeste živi rad. Uz jednak stepen eksploatacije rada, masa rada što ga pokreće kapital $= 100$, a stoga i masa viška rada koji prisvaja, zavisi od veličine njegovog promenljivog sastavnog dela. Kad bi neki kapital, koji se procentualno sastoji od $90_p + 10_{pr}$ uz jednak stepen eksploatacije rada proizvodio isto toliko viška vrednosti ili profita kao kapital koji se sastoji iz $10_p + 90_{pr}$, onda bi bilo jasno kao sunce da bi višak vrednosti, pa stoga i vrednost uopšte morala imati neki sasvim drugi izvor, a ne rad, i da bi time politička ekonomija ostala bez svake racionalne osnovice. Budemo li stalno uzimali da je 1£ jednaka nedeljnoj najamnini jednog radnika za 60 radnih časova, a da je stopa viška vrednosti $= 100\%$, onda je jasno da je celokupna proizvedena vrednost koju jedan radnik može dati za nedelju dana $= 2£$; 10 radnika ne bi, dakle, moglo dati više od 20£; a pošto od tih 20£ 10£ naknađuju najamninu, to deseterica ne bi mogla dati višak vrednosti veći od 10£; dok bi njih 90, čiji je celokupni proizvod $= 180£$, a najamnina $= 90£$, stvarali višak vrednosti od 90£. Dakle, profitna stopa bi u jednom slučaju bila 10%, u drugom 90%. Ako bi bilo drukčije, morali bi vrednost i višak vrednosti biti nešto drugo, a ne opredmećeni rad. Pošto se kapitali u različitim oblastima proizvodnje, posmatrani procentualno — ili kapitali jednake veličine — nejednako dele na postojani i promenljivi elemenat, pošto pokreću nejednake količine živog rada i stoga proizvode i nejednake količine viška vrednosti, dakle i profita, to je u njima različita i profitna stopa, koja se upravo i sastoji u procentualnom izračunavanju viška vrednosti na celokupni kapital.

Ali ako kapitali različitih oblasti proizvodnje, računati procentualno, dakle kapitali jednake veličine, proizvode u različnim oblastima proizvodnje nejednake profite usled različitog svog organskog sastava, onda izlazi da profiti nejednakih kapitala u različitim oblastima proizvodnje ne mogu stajati u srazmeri prema njihovim odnosnim veličinama, dakle da profiti u različnim oblastima proizvodnje nisu srazmerni veličinama kapitala koji su u svakoj od njih primenjeni. Jer bi ovakvo rasteње profita pro rata veličini primenjenog kapitala imalo za pretpostavku da su profiti, procentualno računato, jednaki, dakle da kapitali jednake veličine u različnim oblastima proizvodnje imaju jednake profitne stope uprkos svom različitom organskom sastavu. Samo u okviru iste oblasti proizvodnje, dakle gde je organski sastav kapitala dat, ili među različnim oblastima proizvodnje koje imaju isti organski sastav kapitala, mase profita stoje u pravoј srazmeri prema masi primenjenih kapitala. Što su profiti nejednakih kapitala srazmerni njihovim veličinama, znači samo to da jednaki kapitali daju jednake profite, ili da je profitna stopa jednaka za sve kapitale, ma kakvi im bili veličina i organski sastav.

Što smo izložili zbiva se pod pretpostavkom da se robe prodaju po njihovim vrednostima. Vrednost neke robe jednaka je vrednosti u njoj sadržanog postojanog kapitala plus vrednost u njoj reprodukovanog promenljivog kapitala plus priraštaj tog promenljivog kapitala, proizvedeni višak vrednosti. Očigledno je da uz istu stopu viška vrednosti njegova masa zavisi od mase promenljivog kapitala. Vrednost proizvoda kapitala od 100 u jednom je slučaju $90_p + 10_{pr} + 10_v = 110$; u drugome $10_p + 90_{pr} + 90_v = 190$. Prodaju li se robe po njihovim vrednostima, onda se prvi proizvod prodaje za 110, od čega 10 predstavlja višak vrednosti ili neplaćen rad; a drugi, naprotiv, za 190, od čega je 90 višak vrednosti ili neplaćen rad.

Ovo je od osobite važnosti kad se upoređuju nacionalne^{1*} profitne stope jedna s drugom. Neka je u nekoj evropskoj zemlji stopa viška vrednosti 100%, tj. radnik radi pola dana za sebe, a pola dana za poslodavca; neka je u kakvoj azijskoj zemlji = 25%, tj. radnik radi $\frac{4}{5}$ dana za sebe, a $\frac{1}{5}$ za poslodavca. Ali neka je u evropskoj zemlji sastav nacionalnog kapitala $84_p + 16_{pr}$, a u azijskoj, gde se primenjuje malo mašina itd., i gde u datom vremenu neka određena količina radne snage proizvodno utroši relativno malo sirovine, neka je sastav $16_p + 84_{pr}$. Onda imamo ovaj račun:

U evropskoj zemlji, vrednost proizvoda = $84_p + 16_{pr} + 16_v = 116$; profitna stopa = $\frac{16}{100} = 16\%$.

U azijskoj zemlji, vrednost proizvoda = $16_p + 84_{pr} + 21_v = 121$; profitna stopa = $\frac{21}{100} = 21\%$.

U azijskoj zemlji je, dakle, profitna stopa za više nego 25% veća nego u evropskoj, mada je u onoj stopa viška vrednosti četiri puta manja nego u ovoj. Ekonomisti kao Carey, Bastiat i tutti quanti izveli bi upravo suprotan zaključak.

Uzgred rečeno, različite nacionalne profitne stope većinom će počivati na različnim nacionalnim stopama viška vrednosti; ali u ovoj glavi mi upoređujemo nejednake profitne stope koje potiču iz jedne iste stope viška vrednosti.

Osim različenog organskog sastava kapitalâ, dakle osim različitih masa rada, a time, uz inače jednake uslove, i viška rada, koje kapitali jednakih veličina pokreću u različnim oblastima proizvodnje, postoji još jedno vrelo nejednakosti profitnih stopa: različnost u dužini kapitalovog obrta u različnim oblastima proizvodnje. U glavi IV videli smo da se uz jednak sastav kapitalâ, i uz inače jednake okolnosti, profitne stope odnose obrnuto vremenu obrta, a takođe da isti promenljivi kapital, kad se obrće za različito vreme, postiže nejednake mase godišnjeg viška vrednosti. Različnost vremena obrta je, dakle, drugi razlog zašto kapitali jednake veličine u različitim oblastima proizvodnje ne proizvode profite jednake veličine u jednakim vremenskim

^{1*} U 1. izdanju: »internationale« = internacionalne

razmacima i zašto su zbog toga u tim različitim oblastima proizvodnje i profitne stope različite.

Što se pak tiče srazmere stalnog i optičajnog kapitala u sastavu kapitala, to ona, posmatrana sama po sebi, niukoliko ne utiče na profitnu stopu. Ona može uticati na nju samo u dva slučaja: ako se ovaj različiti sastav podudara s različitim odnosom između promenljivog i postojanog dela, u kome slučaju razlika profitne stope dakle dolazi od ove razlike, a ne od razlike stalnog i optičajnog dela; ili ako različiti odnos između stalnih i optičajnih sastavnih delova uslovljava različnost u vremenu obrta za vreme kojeg se realizuje neki određeni profit. Ako se kapitali raspadaju na stalni i optičajni u različnim proporcijama, ovo će, svakako, uvek imati uticaja na njihovo vreme obrta i izazvati razliku u njemu; ali iz toga ne izlazi da je vreme obrta u kojem isti kapitali ostvaruju profit različito. Neka *A*, npr., moradne neprestano pretvarati jedan veći deo proizvoda u sirovinu itd., dok *B* duže vremena upotrebljava iste mašine itd. s manje sirovine, obojici je, ukoliko proizvode, stalno angažovan jedan deo njihova kapitala; jednome u sirovini, dakle optičajnom kapitalu, drugome u mašinama itd., dakle u stalnom kapitalu. Jedan deo svog kapitala *A* stalno pretvara iz robnog oblika u novčani oblik, a iz ovoga nazad u oblik sirovine; dok *B* jedan deo svog kapitala iskorišćuje kao oruđe za rad u toku dužeg vremena bez takvih promena. Ako obojica primenjuju jednake količine rada, oni će u toku godine, doduše, prodavati mase proizvoda od nejednake vrednosti, ali će obe mase proizvoda sadržavati jednaku količinu viška vrednosti, a njihove profitne stope, koje se računaju na celokupni predujmljeni kapital, iste su, mada im je sastav iz stalnog i optičajnog kapitala različit, a takođe i njihovo vreme obrta. Oba kapitala ostvaruju u jednakim vremenima jednake profite, mada su im vremena obrta različita.²¹ Različnost vremena obrta ima sama po sebi značaja samo ukoliko utiče na masu viška rada koju isti kapital može da prisvoji i ostvari u nekom datom vremenu. Ako, dakle, neki nejednak sastav iz optičajnog i stalnog kapitala ne uključuje nužno nejednakost vremena obrta, koja opet

²¹ {Kao što izlazi iz glave IV, gornje je tačno samo za slučaj da kapitali *A* i *B* imaju različit vrednosni sastav, a da se njihovi procentualni promenljivi sastavni delovi odnose kao njihova vremena obrta, odn. obrnuto brojevima njihovih obrta. Neka je kapital *A* procentualno sastavljen iz 20_p stalnog + 70_p optičajnog, dakle $90_p + 10_{pr} = 100$. Uz stopu viška vrednosti od 100% onih 10_{pr} proizvode u jednom obrtu 10_v ; profitna stopa za obrt = 10%. Neka kapital *B* bude, naprotiv, = 60_p stalnog + 20_p optičajnog, dakle $80_p + 20_{pr} = 100$. Onih 20_{pr} proizvode u jednom obrtu uz gornju stopu viška vrednosti 20_v ; profitna stopa za obrt = 20%, dakle dvaput veća prema *A*. Ali ako se *A* obrće godišnje dva puta, a *B* samo jedanput, izlazi za godinu takođe $2 \times 10 = 20_v$, i godišnja profitna stopa je jednaka kod oba, naime 20%. — F. E.}

sa svoje strane uslovljava nejednakost profitne stope, onda je jasno da, ukoliko bude ove nejednakosti, ona ne potiče iz nejednakog sastava optičajnog i stalnog kapitala po sebi, već naprotiv iz toga što ova poslednja nejednakost ovde samo nagoveštava nejednakost vremena obrta koja utiče na profitnu stopu.

Različit sastav postojanog kapitala iz optičajnog i stalnog u različnim industrijskim granama nema, dakle, po sebi neki značaj za profitnu stopu, pošto odlučuje odnos promenljivog kapitala prema postojanome, a vrednost postojanog kapitala, pa dakle i njegova relativna veličina u odnosu prema promenljivome, skroz je nezavisna od stalnog ili optičajnog karaktera njegovih sastavnih delova. Ali će se ipak naći — a ovo navodi na netačne zaključke — da tamo gde je stalni kapital znatno razvijen, postojani kapital mnogo preteže nad promenljivim, ili je primenjena živa radna snaga mala u odnosu na masu sredstava za proizvodnju koju ta snaga pokreće. To samo izražava činjenicu da se proizvodnja vrši u velikom razmeru.

Pokazali smo, dakle, da u različnim industrijskim granama, saobrazno različenom organskom sastavu kapitala, a u okviru navedenih granica takođe i saobrazno njihovim različitim vremenima obrta, vladaju nejednake profitne stope i da stoga, čak i kad je stopa viška vrednosti jednaka, zakon (uzet u njegovoj opštoj tendenciji) po kome se profiti odnose kao veličine kapitala, pa stoga kapitali jednake veličine daju u jednakim vremenskim razmacima profite jednake veličine, važi — pod pretpostavkom jednakih vremena obrta — samo za kapital jednako organskog sastava. Izloženo važi na onoj osnovici koja je uopšte dosad bila osnovica našeg izlaganja: da se robe prodaju po njihovim vrednostima. S druge strane, ne podleže nikakvoj sumnji da u stvarnosti, ne uzimajući u obzir nebitne i slučajne razlike koje se međusobno izravnavaju, ne postoji niti bi mogla postojati različnost prosečnih profitnih stopa za različne industrijske grane, a da ne ukine čitav sistem kapitalističke proizvodnje. Izgleda, dakle, da se ovde teorija vrednosti ne da izmiriti sa stvarnim kretanjem, da se ne da izmiriti sa faktičnim pojavama proizvodnje, i da se zato uopšte mora odustati od toga da se ove pojave shvate.

Iz prvog odeljka ove knjige izlazi da su cene koštanja iste za proizvode različnih oblasti proizvodnje, u čiju su proizvodnju predujmljeni podjednako veliki delovi kapitala, ma kako različit bio organski sastav tih kapitala. U ceni koštanja, za kapitalistu otpada razlika između promenljivog i postojanog kapitala. Roba u čiju proizvodnju on mora predujmiti $100_{\text{£}}$ košta ga podjednako predujmio on $90_p + 10_{pr}$ ili $10_p + 90_{pr}$. Ona ga uvek staje $100_{\text{£}}$, ni više ni manje. Za jednake utroške kapitala cene koštanja jednake su u različnim oblastima, ma koliko da proizvedene vrednosti i viškovi vrednosti mogu biti različiti. Ova jednakost cena koštanja sačinjava osnovicu konkurencije u plasiranju kapitala, putem koje se obrazuje prosečni profit.

GLAVA DEVETA

Obrazovanje opšte profitne stope
(prosečne profitne stope)
i pretvaranje robnih vrednosti u cene proizvodnje

Organski sastav kapitala zavisi u svakom datom momentu od dveju okolnosti: prvo, od tehničkog odnosa primenjene radne snage prema masi primenjenih sredstava za proizvodnju; drugo, od cene tih sredstava za proizvodnju. Njega, kao što videsmo, moramo posmatrati u njenoj procentnoj srazmeri. Organski sastav nekog kapitala koji se s $\frac{4}{5}$ sastoji iz postojanoga, a s $\frac{1}{5}$ iz promenljivog kapitala, izražavamo formulom $80_p + 20_{pr}$. Dalje ćemo pri upoređivanju uzimati nepromenljivu stopu viška vrednosti, i to koju mu god drago stopu, recimo 100%. Kapital od $80_p + 20_{pr}$ donosi, dakle, višak vrednosti od 20_v , što na celokupni kapital čini profitnu stopu od 20%. No, kolika će biti stvarna vrednost njegovog proizvoda, zavisi od toga koliki je stalni deo postojanog kapitala i koliko od toga ulazi u proizvod kao rabaćenje, a koliko ne. Ali kako je ova okolnost potpuno indiferentna za profitnu stopu, pa dakle i za ovo naše istraživanje, uzećemo uprošćenja radi da postojani kapital svugde podjednako ulazi čitav u godišnji proizvod tih kapitala. Dalje ćemo uzeti da kapitali u različnim oblastima proizvodnje ostvaruju godišnje količinu viška vrednosti srazmerno jednaku veličini njihovog promenljivog dela; za ovaj mah, dakle, ne uzimamo u obzir razliku koju u ovom pogledu može izazvati različenost vremenâ obrta. Tu ćemo tačku docnije raspraviti.

Uzmimo pet različnih oblasti proizvodnje, a u svakoj uvek drukčiji organski sastav u njih plasiranih kapitala, recimo ovako:

Kapitali	Stopa viška vrednosti	Višak vrednosti	Vrednost proizvoda	Profitna stopa
I. $80_p + 20_{pr}$	100%	20	120	20%
II. $70_p + 30_{pr}$	100%	30	130	30%
III. $60_p + 40_{pr}$	100%	40	140	40%
IV. $85_p + 15_{pr}$	100%	15	115	15%
V. $95_p + 5_{pr}$	100%	5	105	5%

Ovde imamo za različite oblasti proizvodnje pri podjednakoj eksploataciji rada veoma različne profitne stope, saobrazno različnom organskom sastavu kapitalâ.

Ukupna suma kapitalâ plasiranih u pet oblasti jeste = 500; celokupna suma viška vrednosti koji oni proizvode = 110; ukupna vrednost roba koje oni proizvode = 610. Ako 500 posmatramo kao jedan jedini kapital, od kojega I - V sačinjavaju samo različite delove (kao što, recimo, u nekoj pamučnoj fabrici u različitim odeljenjima, u odeljenju za grebenanje, odeljenju za prvo pređenje, predionici i tkačnici postoji drukčiji odnos promenljivog i postojanog kapitala, a prosečni odnos za celu fabriku mora tek da se izračuna), onda bi, prvo, prosečni sastav kapitala od 500 bio = $390_p + 110_{pr}$, ili procentualno $78_p + 22_{pr}$. Posmatrajući svaki kapital od 100 samo kao $\frac{1}{5}$ ukupnog kapitala, njegov bi sastav bio ovaj prosečni od $78_p + 22_{pr}$; tako bi isto na svaku 100 došlo 22 kao prosečni višak vrednosti; otuda bi prosečna profitna stopa bila = 22%, i naposljetku cena svake petine ukupnog proizvoda kapitala od 500 bila bi = 122. Prema tome, proizvod svake petine ukupnog predujmljenog kapitala morao bi se prodavati po 122.

Ali da se ne bi došlo do sasvim pogrešnih zaključaka, nužno je ne računati sve cene koštanja kao = 100.

Kod $80_p + 20_{pr}$, i uz stopu viška vrednosti od 100%, ukupna vrednost robe koju proizvodi kapital I=100 bila bi = $80_p + 20_{pr} + 20_v = 120$, kad bi u godišnji proizvod ulazio ceo postojani kapital. To se u izvesnim oblastima proizvodnje doista može i dogoditi pod izvesnim okolnostima. Ali teško da se može zbiti tamo gde je odnos $p : pr = 4 : 1$. Kod robnih vrednosti što ih proizvodi svaka 100 od razliĉnih kapitala mora se, dakle, uzeti u obzir da će one biti različite prema različitom sastavu postojanog kapitala iz stalnog i optičajnog sastavnog dela, i da se stalni sastavni delovi razliĉnih kapitala i sami opet brže ili sporije rabate, dakle da u jednakim periodima dodaju proizvodu nejednake koliĉine vrednosti. No to je za profitnu stopu svejedno. Bilo da 80_p ustupa godišnjem proizvodu vrednost od 80 ili od 50 ili od 5, bio dakle godišnji proizvod = $80_p + 20_{pr} + 20_v = 120$, ili $50_p + 20_{pr} + 20_v = 90$, ili $5_p + 20_{pr} + 20_v = 45$, u svim tim slučajevima suvišak vrednosti proizvoda preko njegove cene koštanja jeste = 20, i u svim tim slučajevima, pri utvrđivanju profitne stope, ovih 20 računa se na kapital od 100; profitna stopa kapitala I u svima je slučajevima dakle = 20%. Da bismo ovo učinili još jasnijim, uzećemo u sledećoj tabeli da za onih istih pet kapitala kao gore u vrednost proizvoda ulaze različiti delovi postojanog kapitala.

Kapitali	Stopa viška vrednosti	Višak vrednosti	Profitna stopa	Utrošeni p	Vrednost roba	Cena koštanja
I. $80_p + 20_{pr}$	100%	20	20%	50	90	70
II. $70_p + 30_{pr}$	100%	30	30%	51	111	81
III. $60_p + 40_{pr}$	100%	40	40%	51	131	91
IV. $85_p + 15_{pr}$	100%	15	15%	40	70	55
V. $95_p + 5_{pr}$	100%	5	5%	10	20	15
$390_p + 110_{pr}$	—	110	—	—	—	Svega
$78_p + 22_{pr}$	—	22	22%	—	—	Prosečno

Ako se kapitali I - V opet budu posmatrali kao jedan jedini celokupni kapital, videće se da je i u ovom slučaju sastav suma pet kapitala $= 500 = 390_p + 110_{pr}$, dakle da prosečni sastav $= 78_p + 22_{pr}$ ostaje isti; isto tako i prosečni višak vrednosti $= 22^{1*}$. Podelivši ovaj višak vrednosti ravnomerno na I - V, dobili bismo ove robne cene:

Kapitali	Višak vrednosti	Vrednost roba	Cena koštanja	Cena roba	Profitna stopa	Odstupanje cene od vrednosti
I. $80_p + 20_{pr}$	20	90	70	92	22%	+ 2
II. $70_p + 30_{pr}$	30	111	81	103	22%	- 8
III. $60_p + 40_{pr}$	40	131	91	113	22%	- 18
IV. $85_p + 15_{pr}$	15	70^{2*}	55	77	22%	+ 7
V. $95_p + 5_{pr}$	5	20	15	37	22%	+ 17

U celini uzete, robe se prodaju $2 + 7 + 17 = 26$ iznad i $8 + 18 = 26$ ispod vrednosti, tako da se odstupanja cena uzajamno potiru ravnomernom raspodelom viška vrednosti ili dodavanjem prosečnog profita od 22 na 100 predujmljenog kapitala odgovarajućim cenama koštanja roba I - V; u istoj srazmeri u kojoj se jedan deo roba prodaje iznad, drugi se prodaje ispod vrednosti. I samo njihova prodaja po takvim cenama omogućuje da profitna stopa bude za I - V jednaka, 22%, bez obzira na različit organski sastav kapitalâ I - V. Cene koje nastaju tako što se nađe prosek različitih profitnih stopa različitih oblasti proizvodnje i taj prosek doda cenama koštanja različitih oblasti proizvodnje jesu *cene proizvodnje*. Pretpostavka za njih jeste postojanje opšte profitne stope, a za ovu je opet pretpostavka da su profitne stope u svakoj pojedinoj oblasti proizvodnje uzetoj za sebe već svedene na isto toliko prosečnih stopa svaka u svojoj oblasti. Ove posebne profitne stope u svakoj oblasti proizvodnje jesu $= \frac{v}{K}$ i treba ih, kao što je urađeno u prvom odeljku ove knjige, razviti iz robne vrednosti. Bez tog razvijanja, opšta profitna stopa (a stoga i robna cena proizvodnje) ostaje prazna i besmislena predstava. Cena proizvodnje robe jednaka je, dakle, njenoj ceni koštanja plus profit koji joj je procentualno dodat saobrazno opštoj profitnoj stopi, ili jednaka je njenoj ceni koštanja plus prosečni profit.

Usled različitog organskog sastava kapitalâ plasiranih u različite grane proizvodnje, dakle usled toga što kapitali jednake veličine pokreću veoma različite količine rada prema različitom procentu što ga u nekom celokupnom kapitalu date veličine ima promenljivi kapital, oni prisvajaju i veoma različite količine viška rada, odnosno proizvode veoma različite količine viška vrednosti. Prema tome su

^{1*} U prvom izdanju: 22%. Ispravljeno prema Marxovom rukopisu. —

^{2*} U prvom izdanju: 40. Ispravljeno prema Marxovom rukopisu.

profitne stope koje vladaju u različnim granama proizvodnje prvobitno veoma različite. Ove različite profitne stope konkurencija izjednačuje u jednu opštu profitnu stopu, koja je prosek svih tih različitih profitnih stopa. Profit koji saobrazno ovoj opštoj profitnoj stopi pada na neki kapital date veličine, ma kakav mu bio organski sastav, zove se prosečni profit. Ona cena neke robe koja je jednaka njenoj ceni koštanja plus onaj deo prosečnog godišnjeg profita na kapital primenjen u njenoj proizvodnji (ne samo na kapital utrošen u njenu proizvodnju) koji na nju pada srazmerno njenim obrtnim uslovima jeste njena cena proizvodnje. Uzmimo, npr., neki kapital od 500; od toga je 100 stalni kapital, a od njega se porabati 10% za vreme jednog obrtnog perioda optičajnog kapitala od 400. Neka prosečni profit za vreme trajanja tog obrtnog perioda bude 10%. Onda će cena koštanja proizvoda proizvedenog za vreme ovog obrta biti: 10_p za rabaćenje plus $400(p+pr)$ optičajnog kapitala = 410, a njegova cena proizvodnje: 410 cene koštanja plus (10% profita na 500) $50=460$.

Stoga, mada kapitalisti različitih oblasti proizvodnje pri prodaji svojih roba izvlače natrag kapital-vrednosti utrošene u proizvodnji tih roba, oni ipak ne ubiraju višak vrednosti, dakle ni profit koji je u njihovoj sopstvenoj oblasti proizveden pri proizvodnji tih roba, nego samo onoliko viška vrednosti, odnosno profita, koliko od celokupnog viška vrednosti ili celokupnog profita koji celokupni društveni kapital proizvodi u jednom datom vremenskom periodu u svima oblastima proizvodnje zajedno, otpada na svaki alikvotni deo celokupnog kapitala pri jednakoj raspodeli. Na jednu 100, svaki predujmljeni kapital, ma kakav mu sastav bio, izvlači u svakoj godini, ili u kom drugom periodu vremena, onaj profit koji za taj period vremena otpada na 100 kao na toliki i toliki deo ukupnog kapitala. Različiti kapitalisti odnose se ovde, ukoliko je reč o profitu, kao da su samo akcionari kakvog akcionarskog društva, gde se udeli u profitu dele ravnomerno prema 100, te se stoga za različne kapitaliste razlikuju samo prema veličini kapitala koji je svaki uložio u ukupno preduzeće, prema njegovom srazmernom učešću u ukupnom preduzeću, prema broju njegovih akcija. Dok se, dakle, onaj deo ove robne cene koji naknađuje delove vrednosti kapitala koji su utrošeni u proizvodnji roba, i s kojim se stoga ove utrošene kapital-vrednosti moraju ponovo otkupiti, dok se taj deo, cena koštanja, upravlja potpuno prema predujmu u okviru odnosnih oblasti proizvodnje, dotle se drugi sastavni deo robne cene, profit koji je dodat na tu cenu koštanja, ne upravlja prema masi profita koju taj određeni kapital proizvodi za neko dato vreme u ovoj određenoj oblasti proizvodnje, nego prema onoj profitnoj masi koja prosečno pada na svaki primenjeni kapital kao na alikvotni deo ukupnog društvenog kapitala primenjenog u ukupnoj proizvodnji u toku datog vremenskog perioda²².

²² Cherbuliez^[23]

Kad, dakle, neki kapitalista svoju robu prodaje po njenoj ceni proizvodnje, on izvlači novac natrag srazmerno veličini vrednosti kapitala koji je utrošio u proizvodnji i isteruje odatle profit srazmerno svome predujmljenom kapitalu kao prostom alikvotnom delu ukupnog društvenog kapitala. Njegove su cene koštanja specifične. Profit koji se dodaje na ovu cenu koštanja nezavisan je od njegove posebne oblasti proizvodnje, on je jednostavni prosek na 100 predujmljenog kapitala.

Uzmimo da onih pet različno plasiranih kapitala I - V u prošlom primeru pripadaju jednom čoveku. Koliko bi se u proizvodnji roba u svakom pojedinom plasmanu od I - V utrošilo promenljivog i postojanog kapitala na svaku 100 primenjenog kapitala, bilo bi dato, i ovaj bi deo vrednosti roba I - V, po sebi se razume, sačinjavao deo njihove cene, pošto se iziskuje u najmanju ruku ova cena da bi se naknadio predujmljeni i utrošeni deo kapitala. Ove bi cene koštanja bile, dakle, različite za svaku vrstu roba od I - V i vlasnik bi ih kao takve različito utvrdio. Ali što se tiče različnih masa viška vrednosti ili profita proizvedenih u I - V, kapitalista bi ih vrlo dobro mogao računati kao profit svog ukupnog predujmljenog kapitala, tako da bi na svaku 100 kapitala otpao neki određen alikvotni deo. Prema tome, kod roba proizvedenih u pojedinim plasmanima I - V cene koštanja bile bi različite; ali bi kod svih tih roba bio jednak onaj deo prodajne cene koji bi dolazio od dodatog profita od svake 100 kapitala. Ukupna cena roba I - V bila bi, dakle, jednaka njihovoj ukupnoj vrednosti, tj. jednaka zbiru cena koštanja I - V plus zbir viška vrednosti ili profita proizvedenog u I - V; bila bi, dakle, stvarno novčani izraz ukupne količine rada, minulog i novododatog, koji se sadrži u robama I - V. A na ovaj je način i u samom društvu — ako gledamo na sve grane proizvodnje kao na celinu — zbir cena proizvodnje proizvedenih roba jednak zbiru njihovih vrednosti.

Ovom stavu izgleda da protivreči činjenica da se u kapitalističkoj proizvodnji elementi proizvodnog kapitala po pravilu kupuju na tržištu, dakle što njihove cene sadrže neki već realizovan profit i što po tome u cenu koštanja jedne industrijske grane ulazi cena proizvodnje neke druge grane zajedno s profitom koji ova sadrži, dakle što u cenu koštanja jedne grane ulazi profit neke druge grane. Ali kad zbir cena koštanja roba cele jedne zemlje stavimo na jednu stranu, a zbir njenih profita ili viškova vrednosti na drugu, onda je jasno da se račun mora pokazati tačan. Uzmimo npr. neku robu A; njena cena koštanja može sadržati profite od B, C i D, kao što opet kod B, C i D itd. mogu u njihove cene koštanja ući profiti od A. Ako, dakle, izvedemo račun, onda profit od A nedostaje u njegovoj sopstvenoj ceni koštanja, a isto tako nedostaju i profiti od B, C i D itd. u njihovim sopstvenim cenama koštanja. Niko ne računa sopstveni profit u svoju cenu koštanja. Ako, dakle, ima, npr., n oblasti proizvodnje, i ako se u svakoj pravi profit jednak pf , onda je u svima zajedno cena koštanja ravna $k - n pf$.

Posmatra li se ukupni račun, ukoliko profiti jedne oblasti proizvodnje ulaze u cenu koštanja druge, utoliko su, dakle, ti profiti već uneti u račun za celokupnu cenu konačnog završnog proizvoda i ne mogu se po drugi put pojaviti na strani profita. A ako se na ovoj strani pojave, onda je to samo usled toga što je sama roba bila završni proizvod, dakle što njena cena proizvodnje ne ulazi u cenu koštanja neke druge robe.

Kad u cenu koštanja neke robe ulazi suma $= pf$ za profite proizvođača sredstava za proizvodnju, i na tu se cenu koštanja doda profit $= pf_1$, onda je celokupni profit $Pf = pf + pf_1$. Ukupna cena koštanja robe, ostavljajući po strani sve delove cene koji ulaze za profit, biće onda njena sopstvena cena koštanja minus Pf . Ako se ta cena koštanja zove k , onda je očigledno $k + Pf = k + pf + pf_1$. Pri raspravljaju viška vrednosti, u knj. I, gl. VII, 2, str. 211/203¹, videli smo da se proizvod svakog kapitala može tako tretirati kao da jedan deo naknađuje samo kapital, a drugi izražava samo višak vrednosti. Kad se ovo računanje primeni na celokupni proizvod društva, nastaju rektifikacije, pošto, kad se posmatra celo društvo, profit koji se, npr., sadrži u ceni lana ne može figurisati dva puta, u isto vreme kao deo cene platna i kao deo profita proizvođača lana.

Između profita i viška vrednosti ne postoji razlika ukoliko npr. višak vrednosti od A ulazi u postojeći kapital od B. Za vrednost roba sasvim je svejedno da li se u njima sadržani rad sastoji iz plaćenog ili neplaćenog rada. To samo pokazuje da B plaća višak vrednosti od A. U ukupnom računu, višak vrednosti od A ne može se računati dva puta.

Ali razlika je ova: pored toga što cena proizvoda npr. kapitala B odstupa od njegove vrednosti zato što višak vrednosti realizovan u B može biti veći ili manji od profita dometnutog u ceni proizvoda B, ova ista okolnost važi opet i za robe koje sačinjavaju postojeći deo kapitala B, a posredno i njegov promenljivi deo kao životna sredstva radnika. Što se tiče postojanog dela, on je sam jednak ceni koštanja plus višak vrednosti, dakle sad jednak ceni koštanja plus profit, a ovaj profit opet može biti veći ili manji od viška vrednosti na čijem mestu stoji. Što se tiče promenljivog kapitala, prosečna dnevna najamnina jeste, doduše, uvek jednaka proizvedenoj vrednosti onog broja časova koliko radnik mora raditi da bi proizveo neophodna životna sredstva; ali sam ovaj broj časova opet je falsifikovan odstupanjem cena proizvodnje nužnih životnih sredstava od njihovih vrednosti. Međutim, to se uvek svodi na to da što u jednu robu uđe odviše za višak vrednosti, u drugu uđe premalo, i da se stoga i odstupanja od vrednosti koja se nalaze u cenama proizvodnje robâ uzajamno potiru. Uopšte se u čitavoj kapitalističkoj proizvodnji opšti zakon ostvaruje kao vladajuća tendencija uvek samo na vrlo zamršen i približan način, kao nikad neutvrdivi prosek večnih kolebanja.

¹* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 200.

Pošto se opšta profitna stopa obrazuje prosekom različitih profitnih stopa na svaku 100 predujmljenog kapitala u nekom određenom periodu vremena, recimo u godini dana, to se u njoj gubi i razlika stvorena različnošću vremenâ obrta za različne kapitale. Ali te razlike ulaze kao odlučujući momenat u različne profitne stope različitih oblasti proizvodnje čijim se prosekom obrazuje opšta profitna stopa.

U prednjoj ilustraciji obrazovanja opšte profitne stope uzeto je da je svaki kapital u svakoj oblasti proizvodnje = 100, i to je učinjeno radi toga da bi se objasnila procentualna razlika profitnih stopa, a stoga i razlika u vrednostima roba koje proizvode kapitali jednake veličine. Ali, razume se, stvarne mase viška vrednosti koje se proizvode u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje zavise, pošto je u svakoj takvoj datoj oblasti proizvodnje sastav kapitala dat, od veličine primenjenih kapitala. Međutim, posebnu profitnu stopu neke pojedinačne oblasti proizvodnje ne dodiruje to da li se primenjuje kapital od 100, $m \times 100$ ili $xm \times 100$. Profitna stopa ostaje 10%, pa iznosio celokupni profit 10 : 100 ili 1000 : 10 000.

Ali pošto su profitne stope u različnim oblastima proizvodnje različite, jer se u njima, prema tome kakav je odnos promenljivog kapitala prema celokupnom kapitalu, proizvode veoma različite mase viška vrednosti, pa stoga i profita, to je jasno da će prosečni profit na 100 društvenog kapitala, a stoga prosečna ili opšta profitna stopa biti veoma različita, prema tome kolika je odnosna veličina kapitala plasiranih u različite oblasti. Uzmimo četiri kapitala A, B, C i D. Neka stopa viška vrednosti bude za sve = 100%. Neka na svaku 100 ukupnog kapitala promenljiv kapital bude za A = 25, za B = 40, za C = 15, za D = 10. Tada bi na svaku 100 od ukupnog kapitala došao višak vrednosti ili profit od A=25, B=40, C=15, D=10; ukupno = 90, dakle, ako su ta četiri kapitala jednake veličine, prosečna profitna stopa bila bi $\frac{90}{4} = 22\frac{1}{2}\%$.

Ali ako su veličine ukupnih kapitala ovakve: A=200, B=300, C=1000, D=4000, onda bi proizvedeni profiti bili 50, 120, 150 i 400. Ukupno na 5500 kapitala profit od 720 ili prosečna profitna stopa od $13\frac{1}{11}\%$.

Mase ukupne proizvedene vrednosti različne su prema različnim veličinama ukupnih kapitala predujmljenih u A odn. u B, C i D. Stoga se pri obrazovanju opšte profitne stope ne radi samo o razlici profitnih stopa u različnim oblastima proizvodnje iz kojih bi se onda imao izvući jednostavni prosek, nego o relativnoj težini s kojom ove različne profitne stope ulaze u obrazovanje proseka. A ovo pak zavisi od srazmerne veličine kapitala plasiranog u svaku posebnu oblast ili od toga koliki alikvotni deo ukupnog društvenog kapitala predstavlja kapital plasiran u svaku posebnu oblast proizvodnje. Naravno da mora nastati veoma velika razlika prema tome da li veći ili manji deo ukupnog kapitala odbacuje višu ili nižu profitnu stopu. A ovo

opet zavisi od toga koliko je kapitala plasirano u oblasti gde je promenljivi kapital relativno velik ili mali prema ukupnom kapitalu. Sa ovim je u svemu isto kao sa prosečnom kamatnom stopom koju pravi kakav zeleniš dajući u zajam razne kapitale po različnim kamatnim stopama, npr. po 4, 5, 6, 7% itd. Prosečna stopa zavisi potpuno od toga koliko je od svog kapitala pozajmio po svakoj od ovih različitih kamatnih stopa.

Opštu profitnu stopu određuju, dakle, dva činioca:

1. organski sastav kapitala u različnim oblastima proizvodnje, dakle različite profitne stope pojedinačnih oblasti;

2. raspodela celokupnog društvenog kapitala na te različite oblasti, dakle relativna veličina kapitala plasiranog u svaku posebnu oblast, a otud po nekoj posebnoj profitnoj stopi; tj. srazmerni udeo koji svaka posebna oblast proizvodnje upija od mase ukupnog društvenog kapitala.

U prvoj i drugoj knjizi imali smo posla samo s *vrednostima* roba. Sada se, s jedne strane, izdvojila *cena koštanja* kao deo te vrednosti, a s druge se strane kao preobraženi oblik vrednosti razvila *cena proizvodnje* robe.

Ako bismo uzeli da je sastav prosečnog društvenog kapitala $80_p + 20_{pr}$, a stopa godišnjeg viška vrednosti $v' = 100\%$, onda bi godišnji prosečni profit za kapital od 100 bio $= 20$, a opšta godišnja profitna stopa $= 20\%$. Pa sad kakva god bila cena koštanja k robâ koje kapital od 100 proizvede za godinu dana, njihova bi cena proizvodnje bila $= k + 20$. U oblastima proizvodnje gde je sastav kapitala $= (80 - x)_p + (20 + x)_{pr}$, bio bi stvarno proizvedeni višak vrednosti, odn. godišnji profit proizveden u toj oblasti $= 20 + x$, dakle veći od 20, a proizvedena robna vrednost $= k + 20 + x$, veća od $k + 20$, ili veća od njene cene proizvodnje. U oblastima gde je sastav kapitala $(80 + x)_p + (20 - x)_{pr}$, bio bi godišnje proizvedeni višak vrednosti ili profit $= 20 - x$, dakle manji od 20, a stoga robna vrednost $k + 20 - x$ manja od cene proizvodnje, koja je $= k + 20$. Ne uzimajući u obzir eventualne razlike u vremenu obrta, cena proizvodnje roba bila bi jednaka s njihovom vrednošću jedino u onim oblastima gde bi sastav kapitala slučajno bio $= 80_p + 20_{pr}$.

Specifični razvitak društvene proizvodne snage rada različit je po stepenu u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje, viši je ili niži srazmerno tome koliko je velika količina sredstava za proizvodnju koju pokreće neka određena količina rada, dakle uz dati radni dan neki određen broj radnika, pa prema tome koliko je mala količina rada koja se zahteva za neku određenu količinu sredstava za proizvodnju. Stoga kapitale koji procentualno sadrže više postojanog, dakle manje promenljivog kapitala nego prosečni društveni kapital nazivamo kapitalima *višeg* sastava. Obrnuto, kapitale gde postoje kapitali zauzima relativno manji, a promenljivi veći prostor nego kod prosečnog društvenog kapitala nazivamo kapitalima *nižeg* sastava. Naposljetku,

kapitalima prosečnog sastava nazivamo one čiji se sastav podudara sa sastavom prosečnog društvenog kapitala. Ako je prosečni društveni kapital procentualno sastavljen iz $80_p + 20_{pr}$, onda kapital od $90_p + 10_{pr}$ stoji *iznad*, a kapital od $70_p + 30_{pr}$ *ispod* društvenog proseka. Uopšte uzev, kad je sastav prosečnog društvenog kapitala $= m_p + n_{pr}$, gde su m i n postojeane veličine, a $m + n = 100$, predstavlja $(m+x)_p + (n-x)_{pr}$ viši, a $(m-x)_p + (n+x)_{pr}$ niži sastav kakvog pojedinačnog kapitala ili kakve grupe kapitala. Kako ovi kapitali funkcionišu pošto se uspostavi prosečna profitna stopa, pod pretpostavkom jednog obrta godišnje, pokazuje sledeći pregled, gde I predstavlja prosečni sastav, tako da je prosečna profitna stopa $= 20\%$:

I. $80_p + 20_{pr} + 20_v$. Profitna stopa $= 20\%$.	Cena proizvoda $= 120$. Vrednost $= 120$.
II. $90_p + 10_{pr} + 10_v$. Profitna stopa $= 20\%$.	Cena proizvoda $= 120$. Vrednost $= 110$.
III. $70_p + 30_{pr} + 30_v$. Profitna stopa $= 20\%$.	Cena proizvoda $= 120$. Vrednost $= 130$.

Za robe koje proizvodi kapital II bila bi njihova vrednost, dakle, manja od njihove cene proizvodnje, za robe kapitala III cena proizvodnje manja od vrednosti, a samo za kapitale I onih grana proizvodnje čiji je sastav slučajno sastav društvenog proseka bile bi vrednost i cena proizvodnje jednake. Uostalom, kod primenjivanja ovih oznaka na određene slučajeve mora se, naravno, uzeti u račun koliko odnos između p i pr odstupa od opšteg proseka, ne usled razlike u tehničkom sastavu, nego usled puke promene vrednosti elemenata postojećeg kapitala.

Izlaganjem koje smo sada dali svakako je nastupila modifikacija u pogledu određenja cene koštanja roba. Mi smo prvobitno uzeli da je cena koštanja neke robe jednaka *vrednosti* roba koje su utrošene u njenoj proizvodnji. Ali cena proizvodnje neke robe za njenoga kupca je njena cena koštanja, te tako može kao cena koštanja da uđe u obrazovanje cene neke druge robe. Pošto cena proizvodnje može odstupati od vrednosti robe, to i cena koštanja neke robe u koju je uključena ova cena proizvodnje druge robe, može stajati iznad ili ispod onog dela njene ukupne vrednosti koji čini vrednost sredstava za proizvodnju koja u nju ulaze. Nužno je sećati se ovog modifikovanog značenja cene koštanja i stoga pamtiti da je uvek, kad se u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje cena koštanja robe izjednači sa vrednošću sredstava za proizvodnju koja su utrošena na njenu proizvodnju, mogućna kakva greška. Za sadašnje naše istraživanje nema potrebe da u ovu tačku bliže ulazimo. Međutim, uvek ostaje tačna postavka da je cena koštanja roba uvek manja od njihove vrednosti. Jer ma koliko da cena koštanja robe može odstupiti od vrednosti sredstava za proizvodnju koja su na nju utrošena, kapitaliste se ta prošla greška ne tiče. Cena koštanja robe data je, ona je pretpostavka nezavisna od njene, kapitalistove proizvodnje,

dok je rezultat njegove proizvodnje roba koja sadrži višak vrednosti, dakle neki suvišak vrednosti preko njene cene koštanja. Inače se postavka da je cena koštanja manja od vrednosti robe sada praktično pretvorila u postavku da je cena koštanja manja od cene proizvodnje. Za ukupni društveni kapital, kod koga je cena proizvodnje jednaka vrednosti, ova je postavka istovetna s ranijom da je cena koštanja manja od vrednosti. Mada ova postavka ima za posebne oblasti proizvodnje različit smisao, ipak se uvek temelji na činjenici da je, kada se posmatra ukupni društveni kapital, cena koštanja roba koje ovaj proizvodi manja od vrednosti ili manja od cene proizvodnje koja je ovde, za celokupnu masu proizvedenih roba, identična s tom vrednošću. Cena koštanja neke robe odnosi se samo na količinu u njoj sadržanog plaćenog rada, vrednost na celokupnu količinu u njoj sadržanog plaćenog i neplaćenog rada; cena proizvodnje na sumu plaćenog rada plus izvesna količina neplaćenog rada koja je za neku posebnu oblast proizvodnje određena nezavisno od same nje.

Formula po kojoj je cena proizvodnje neke robe $= k + pf$ jednaka ceni koštanja plus profit sada je izblužde određena u tome da je $pf = k pf'$ (gde je pf' opšta profitna stopa) i da je stoga cena proizvodnje $= k + k pf'$. Ako je $k = 300$, a $pf' = 15\%$, onda je cena proizvodnje $k + k pf' = 300 + 300 \frac{15}{100} = 345$.

Cena proizvodnje roba u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje može da pretrpi promenu u veličini:

1. pri nepromenjenoj vrednosti roba (tako da kao i ranije u njihovoj proizvodnji ulazi ista količina mrtvog i živog rada) usled promene u opštoj profitnoj stopi, promene koja je nezavisna od posebne oblasti;

2. pri nepromenjenoj opštoj profitnoj stopi, putem promene vrednosti, bilo u samoj posebnoj oblasti proizvodnje usled tehničke promene, bilo usled promene vrednosti roba koje ulaze u njen postojeći kapital kao njegovi sastavni elementi;

3. naposljetku, zajedničkim dejstvom obeju ovih okolnosti.

Uprkos velikim promenama koje se — kao što ćemo dalje pokazati — stalno dešavaju u faktičnim profitnim stopama posebnih oblasti proizvodnje, stvarna promena u opštoj profitnoj stopi, ukoliko nije izuzetno izazvana izvanrednim ekonomskim događajima, jeste veoma pozno delo niza oscilacija koje se protežu preko veoma dugih perioda, tj. oscilacija kojima treba mnogo vremena dok se konsoliduju i izjednače u promeni opšte profitne stope. Stoga se kod svih kraćih perioda (ne uzimajući nikako u obzir kolebanja tržišnih cena) promena u cenama proizvodnje uvek ima prima facie^{1*} objasniti stvarnom promenom vrednosti roba, tj. promenom u ukupnoj sumi radnog vre-

^{1*} u prvom redu

mena potrebnog za njihovu proizvodnju. Po sebi se razume da puka promena u novčanom izrazu istih vrednosti ovde nikako ne dolazi u obzir.²³

S druge strane, jasno je ovo: kad se posmatra celokupni društveni kapital, suma vrednosti roba koje on proizvodi (ili, u novcu izraženo, njihova cena) jeste = vrednost postojanog kapitala + vrednost promenljivog kapitala + višak vrednosti. Uzev stepen eksploatacije rada kao postojan, može se profitna stopa ovde promeniti, kad masa viška vrednosti ostaje jednaka, samo ako se promeni vrednost postojanog kapitala ili vrednost promenljivog kapitala, ili oba, tako da se promeni K , a s time i $\frac{v}{K}$, opšta profitna stopa. U svakom slučaju, dakle, promena u opštoj profitnoj stopi pretpostavlja promenu u vrednosti roba koje ulaze u postojani ili u promenljivi kapital, ili u isti mah u oba, kao njihovi sastavni elementi.

Ili se opšta profitna stopa može promeniti, kad vrednost roba ostaje jednaka, ako se promeni stepen eksploatacije rada.

Ili kad stepen eksploatacije rada ostaje jednak, može se opšta profitna stopa promeniti ako se suma primenjenog rada promeni u odnosu prema postojanom kapitalu usled tehničkih promena u procesu rada. Ali se takve tehničke promene moraju uvek pokazati u promeni vrednosti i stoga moraju biti praćene promenom vrednosti roba čija bi proizvodnja sada iziskivala više ili manje rada nego ranije.

U prvom smo odeljku videli: višak vrednosti i profit bili su identični kada se posmatraju po njihovoj masi. A profitna stopa, međutim, od samog se početka razlikuje od stope viška vrednosti, što se u prvi mah pokazuje samo kao drukčiji oblik računanja, ali što isto tako od samog početka skroz zamračuje i mistifikuje stvarno poreklo viška vrednosti, pošto profitna stopa može da se diže i da pada uz nepromenjenu stopu viška vrednosti i obrnuto, i pošto kapitalistu u praksi interesuje samo profitna stopa. Ipak je razlike u veličini bilo samo između stope viška vrednosti i profitne stope, a ne između samog viška vrednosti i profita. Pošto se u profitnoj stopi višak vrednosti računa na celokupni kapital i prema njemu odnosi kao prema svojoj meri, to se time sam višak vrednosti ispoljava kao da je potekao iz celokupnog kapitala, i to ravnomerno iz svih njegovih delova, tako da je organska razlika između postojanog i promenljivog kapitala u pojmu profita izbrisana; doista je time višak vrednosti, u ovom svom preobraženom obliku kao profit, sam porekao svoje poreklo, izgubio svoj karakter, ne može se poznati. Ali dovde se razlika između profita i viška vrednosti odnosila samo na kvalitativnu promenu, promenu oblika, dok na ovom prvom stupnju preobražaja stvarna razlika u veličini postoji samo između profitne stope i stope viška vrednosti, a još ne između profita i viška vrednosti.

²³ Corbet, str. 174.[25]

Stvar je drukčija čim se uspostavi opšta profitna stopa, a putem nje i prosečni profit koji odgovara veličini primenjenog kapitala, veličini koja je u različnim oblastima proizvodnje data.

Sada je još samo slučajnost ako se višak vrednosti, stoga i profit koji je stvarno proizveden u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje, podudara s profitom sadržanim u prodajnoj ceni robe. Sada su po pravilu i profit i višak vrednosti, a ne samo njihove stope, stvarno različite veličine. Pri datom stepenu eksploatacije rada sada je masa viška vrednosti koja se proizvodi u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje važnija za celokupni prosečni profit društvenog kapitala, dakle za kapitalističku klasu uopšte, nego neposredno za kapitalistu u okviru svake posebne grane proizvodnje. Za njega samo²⁴ utoliko ukoliko količina viška vrednosti, proizvedena u njegovoj branši, sa svoje strane igra ulogu u regulisanju prosečnog profita. Ali je to proces koji se zbiva iza njegovih leđa, koji on ne vidi, ne razume i koji ga u stvari ne interesuje. Stvarna razlika u veličini između profita i viška vrednosti — ne samo između profitne stope i stope viška vrednosti — u posebnim oblastima proizvodnje sada potpuno prikriva pravu prirodu i poreklo profita, ne samo kapitalisti, koji ovde ima poseban interes da se obmanjuje, nego i radniku. S pretvaranjem vrednosti u cene proizvodnje, sama osnovica određivanja vrednosti izmiče našem pogledu. Naposljetku: ako već kod pukog pretvaranja viška vrednosti u profit onaj deo robne vrednosti koji sačinjava profit istupa prema onom drugom delu vrednosti kao prema ceni koštanja robe, tako da kapitalista već ovde gubi pojam vrednosti, jer nema pred sobom ukupni rad koliko košta proizvodnja robe već samo onaj jedan deo ukupnog rada koji je on platio u obliku sredstava za proizvodnju, živih ili mrtvih, te mu na taj način profit izgleda kao nešto što stoji izvan imanentne vrednosti robe — sada se ova predstava potpuno potvrđuje, učvršćuje, skočanjuje, pošto profit koji je dodat na cenu koštanja, kad posmatramo posebnu oblast proizvodnje, u stvari nije određen granicama stvaranja vrednosti koje se vrši u samoj toj oblasti, nego je, naprotiv, utvrđen potpuno spolja.

Okolnost da je ova unutrašnja povezanost ovde prvi put otkrivena; da je dosadašnja ekonomija, kao što će se videti iz sledećega i iz knjige IV^{1*}, bilo proizvoljno prelazila preko razlika između viška vrednosti i profita, stope viška vrednosti i profitne stope, da bi određenje vrednosti mogla da zadrži kao osnovicu, bilo pak s tim određenjem vrednosti napuštala svaki naučni teren da bi se čvrsto

²⁴ Po sebi se razume da se ovde ne uzima u obzir mogućnost da se obaranjem najamnine, monopolskom cenom itd. istera neki momentani ekstraprofit. [F. E.]

^{1*} Marx misli na *Teorije o višku vrednosti* (vidi 24, 25. i 26. tom ovog izdanja).

držala onih razlika koje su u pojavi upadljive — ova pomutnja teoretičara najbolje pokazuje kako praktični kapitalista, zbunjen konkurentskom borbom čije pojave nikako ne može da prozre, mora biti potpuno nesposoban da kroz prividnost spozna unutrašnju suštinu i unutrašnji sklop toga procesa.

Svi zakoni o dizanju i padanju profitne stope, izloženi u prvom odeljku, imaju u stvari sledeći dvostruki značaj:

1. S jedne strane, to su zakoni opšte profitne stope. Kod tolikog mnoštva raznih uzroka koji, po onome što je izneto, dižu ili obaraju profitnu stopu, trebalo bi verovati da bi se opšta profitna stopa morala svakog dana menjati. Ali će kretanje u jednoj oblasti proizvodnje potrti kretanje u drugoj, uticaji se ukrštaju i paralizuju. Docnije ćemo ispitati na koju stranu teže ta kolebanja u poslednjoj instanci; ali ona su spora; iznenadnost, mnogostranost i različno trajanje kolebanja u pojedinim oblastima proizvodnje čine da se ona delimično kompenziraju u svom redosledu, tako da na dizanje cene sleduje padanje, i obratno, dakle da ostaju lokalna, tj. ograničena na posebnu oblast proizvodnje; naposljetku, da se različna lokalna kolebanja međusobno neutrališu. U okviru svake posebne oblasti proizvodnje zbivaju se promene, odstupanja od opšte profitne stope, koja se, s jedne strane, u nekom određenom vremenskom periodu izravnavaju, usled čega ne dejstvuju povratno na opštu profitnu stopu; a koja, s druge strane, opet ne dejstvuju povratno na nju jer ih druga istovremena lokalna kolebanja potru. Pošto opštu profitnu stopu ne određuje samo prosečna profitna stopa svake oblasti nego i raspodela ukupnog kapitala na različne posebne oblasti, i pošto se ova raspodela stalno menja, to je ovo opet jedan stalni uzrok menjanja opšte profitne stope — ali takav uzrok menjanja koji se zbog neprekidnosti^{1*} i svestranosti toga kretanja većim delom opet sam paralizuje.

2. U svakoj oblasti profitna stopa ima izvesno polje u kome se može kraće ili duže vreme kolebati pre no što se ovo kolebanje, posle dizanja ili padanja, dovoljno konsoliduje da bi dobilo vremena da utiče na opštu profitnu stopu i da tako dostigne više no lokalni značaj. Zato u okviru ovakvih prostornih i vremenskih granica takođe važe zakoni profitne stope razvijeni u prvom odeljku ove knjige.

Teorijsko shvatanje — u pogledu prvog preobražaja viška vrednosti u profit — da svaki deo kapitala odbacuje profit ravnomerno²⁵ izražava jednu činjenicu iz prakse. Ma kako industrijski kapital bio sastavljen, pokretao on četvrtinu mrtvog a tri četvrtine živog rada, ili tri četvrtine mrtvog a četvrtinu živog, usisavao on u jednom slučaju viška rada ili proizvodio viška vrednosti triput više nego u drugom — uz jednak stepen eksploatacije rada i ne uzimajući u obzir

²⁵ Malthus^[24]

^{1*} U 1. izdanju: Unterbrochenheit (prekidanje).

individualne razlike koje se i inače gube, jer oba puta imamo pred sobom samo prosečni sastav čitave oblasti proizvodnje — on u oba slučaja donosi jednaku količinu profita. Pojedinačni kapitalista (ili i ukupnost kapitalista u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje), čiji je pogled ograničen, s pravom drži da njegov profit ne potiče jedino iz rada koji je primenio on ili njegova grana. Za njegov prosečni profit to je sasvim tačno. U kolikoj je meri ovaj profit omogućen posredstvom ukupne eksploatacije rada od strane ukupnog kapitala, tj. od strane svih njegovih kapitalističkih drugova, ova veza mu je potpuna misterija, tim više što je čak ni buržoaski teoretičari, politički ekonomisti, dosad nisu otkrili. Ušteda na radu — ne samo na radu potrebnom da se proizvede neki određeni proizvod, nego i u broju zaposlenih radnika — i veća primena mrtvog rada (postojanog kapitala) ispoljava se kao ekonomski sasvim ispravna operacija i unapred izgleda da ni na koji način ne dira opštu profitnu stopu i prosečni profit. Pa kako bi onda živi rad bio isključivi izvor profita kad smanjivanje količine rada potrebne za proizvodnju izgleda ne samo da ne pogada profit nego se, naprotiv, pod izvesnim okolnostima ispoljava kao prvi izvor za uvećanje profita, bar za pojedinačnog kapitalistu?

Ako u nekoj datoj oblasti proizvodnje poraste ili padne onaj deo cene koštanja koji predstavlja vrednost postojanog kapitala, taj deo dolazi iz prometa i već unapred ulazi u proces proizvodnje robe uvećan ili smanjen. S druge strane, ako primenjeni broj radnika proizvodi za isto vreme više ili manje, dakle kad se pri nepromenjenom broju radnika menja količina rada zahtevana za proizvodnju neke određene količine robe, može onaj deo cene koštanja koji predstavlja vrednost promenljivog kapitala ostati isti, dakle sa istom veličinom ući u cenu koštanja ukupnog proizvoda. Ali na svaku pojedinu od onih roba čiji zbir sačinjava ukupni proizvod pada više ili manje rada (plaćenog, a stoga i neplaćenog), pa dakle i više ili manje od izdatka na taj rad, veći ili manji deo najamnine. Ukupna najamnina koju kapitalista plaća ostaje ista, ali je ona drukčija kad se računa na svaki komad robe. Ovde bi, dakle, nastupila promena u ovom delu cene koštanja robe. Sad, bilo da se cena koštanja robe popne ili da padne usled takvih promena vrednosti u njoj samoj ili u njenim robnim elementima (ili bilo da se popne ili da padne i cena koštanja sume roba koje proizvodi neki kapital date veličine): ako je prosečni profit npr. 10%, on ostaje 10%; mada 10%, gledajući svaku robu posebno, predstavlja vrlo različnu veličinu, prema tome kolika je promena veličine u ceni koštanja pojedine robe, promena izazvana pretpostavljenom promenom vrednosti.²⁶

U odnosu na promenljivi kapital — a on je najvažniji, jer je izvor viška vrednosti i jer sve što prikriva njegov odnos prema boga-

²⁶ Corbet^[25]

ćenju kapitaliste mistifikuje čitav sistem — stvar dobija grublje oblike ili se kapitalisti ovako prikazuje: neka jedan promenljiv kapital od 100£ predstavlja nedeljnu najamninu npr. 100 radnika. Ako ovih 100 radnika, uz dati radni dan, proizvodi nedeljni proizvod od 200 komada robe $= 200 R$, onda 1 R staje — ne uzimajući u obzir onaj deo cene koštanja što ga dodaje postojeći kapital — pošto je $100£ = 200 R$, $1 R = \frac{100£}{200} = 10$ šilinga. Uzmimo sad da nastupi promena u proizvodnoj snazi rada, da se ona udvostruči i da isti broj radnika proizvodi dvaput 200 R za isto vreme za koje je pre proizvodio 200 R . U tome slučaju (ukoliko se cena koštanja sastoji iz same najamnine) staje, pošto je sada $100£ = 400 R$, $1 R = \frac{100£}{400} = 5$ šilinga. Ako bi se proizvodna snaga smanjila za polovinu, onda bi isti rad proizvodio još samo $\frac{200 R}{2}$; a pošto je $100£ = \frac{200 R}{2}$, imamo sada $1 R = \frac{200£}{200} = 1 £$. Sada se promene u radnom vremenu potrebnom za proizvodnju roba, a stoga u njihovoj vrednosti, ispoljavaju u odnosu na cenu koštanja, a stoga i u odnosu na cenu proizvodnje, kao drukčija raspodela iste najamnine na više ili manje roba, prema tome da li se za isto radno vreme za istu najamninu proizvodi više ili manje roba. Ono što kapitalista, pa stoga i politički ekonomist vidi jeste da se onaj deo plaćenog rada koji pada na svaki komad robe menja s proizvodnošću rada, pa da se time menja i vrednost svakog pojedinog komada; on ne vidi da je to slučaj takođe i s neplaćenim radom koji se sadrži u svakom komadu, i vidi to utoliko manje što se prosečni profit stvarno samo slučajno određuje neplaćenim radom koji njegova oblast usisava. Sada još samo u ovako grubom i bespojmovnom obliku probija činjenica da se vrednost roba određuje radom sadržanim u njima.

GLAVA DESETA

Izjednačenje opšte profitne stope putem konkurencije. Tržišne cene i tržišne vrednosti. Ekstraprofit

U nekim oblastima proizvodnje kapital koji je u njima primenjen ima srednji ili prosečni sastav, tj. potpuno ili približno sastav prosečnog društvenog kapitala.

U tim oblastima cena proizvodnje proizvedenih roba podudara se potpuno ili približno s njihovom vrednošću izraženom u novcu. Ako se ni na koji drugi način ne bi moglo doći do matematičke granice, na ovaj bi se došlo. Konkurencija razdeljuje društveni kapital među različne oblasti proizvodnje, tako da se cene proizvodnje u svakoj oblasti obrazuju po uzoru cena proizvodnje u tim oblastima srednjega sastava, tj. $= k + kpf'$ (cena koštanja plus proizvod prosečne profitne stope sa cenom koštanja). No ova prosečna profitna stopa nije ništa drugo do procentualno izračunat profit u onoj oblasti srednjega sastava gde se, prema tome, profit poklapa s viškom vrednosti. Profitna stopa je, dakle, ista u svim oblastima proizvodnje, naime izjednačena je sa stopom tih srednjih oblasti proizvodnje u kojima vlada prosečni sastav kapitala. Prema tome, zbir profita svih različitih oblasti proizvodnje mora biti ravan zbiru viškova vrednosti, a zbir cena proizvodnje ukupnog društvenog proizvoda ravan zbiru njegovih vrednosti. Ali je jasno da izjednačavanje među oblastima proizvodnje različitog sastava uvek mora težiti ka tome da ih izjednači sa oblastima srednjeg sastava, bilo da ove tačno ili samo približno odgovaraju društvenom proseku. A među onima koje se više ili manje približuju tome proseku, opet, postoji tendencija za izjednačenjem u pravcu idealne srednje pozicije, tj. one koja u stvarnosti ne postoji, tj. tendencija da se oko nje normira. Na ovaj način, dakle, nužno vlada tendencija da se cene proizvodnje učine samo preobraženim oblicima vrednosti ili da se profiti pretvore u puke delove viška vrednosti, ali delove koji nisu raspodeljeni u srazmeri prema višku vrednosti proizvedenom u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje nego u srazmeri prema masi kapitala primenjenog u svakoj pojedinoj oblasti proizvodnje, tako da na mase kapitala jednake veličine, ma kakav im bio sastav, otpadaju jednaki udeli (aliquotni delovi) zbira viška vrednosti koji je proizveo celokupni društveni kapital.

Za kapitale srednjeg ili približno srednjeg sastava podudara se, dakle, cena proizvodnje sasvim ili približno s vrednošću, a profit s viškom vrednosti koji oni proizvode. Svi drugi kapitali, ma kakvog sastava bili, teže pod pritiskom konkurencije da se sa ovim izjednače. Ali pošto su kapitali srednjeg sastava jednaki ili približno jednaki prosečnom društvenom kapitalu, to svi kapitali, ma koliki bio višak vrednosti koji oni sami proizvode, teže za tim da na mesto toga viška vrednosti putem cena svojih roba realizuju prosečni profit, dakle da realizuju cene proizvodnje.

S druge strane, može se kazati da svugde gde se uspostavi neki prosečni profit, dakle neka opšta profitna stopa — ma na koji način taj rezultat bio postignut — ovaj prosečni profit ne može biti ništa drugo nego profit na prosečni društveni kapital, čiji je zbir jednak zbiru viškova vrednosti, i da cene koje nastaju dodavanjem toga prosečnog profita na cene koštanja ne mogu biti ništa drugo do vrednosti preobražene u cene proizvodnje. Ništa se ne bi izmenilo ako kapitali u određenim oblastima proizvodnje ne bi, iz kojih bilo razloga, bili podvrgnuti procesu izjednačavanja. Prosečni profit računao bi se tada na onaj deo društvenog kapitala koji ulazi u proces izjednačavanja. Jasno je da prosečni profit ne može biti ništa drugo do ukupna masa viška vrednosti raspodeljena na mase kapitala u svakoj oblasti proizvodnje srazmerno njihovim veličinama. To je celina realizovanog neplaćenog rada, a ta se ukupna masa predstavlja, kao god i plaćeni, mrtvi i živi rad, u celokupnoj maši roba i novca koja pada u deo kapitalistima.

Stvarno teško pitanje ovde jeste: kako se zbiva ovo izjednačavanje profitâ u opštu profitnu stopu, pošto je ona očigledno rezultat i ne može biti polazna tačka.

Pre svega je jasno da procena robnih vrednosti, npr. u novcu, može biti samo rezultat njihove razmene, i da stoga, kad takvu procenu pretpostavimo, imamo da je posmatramo kao rezultat stvarnih razmena robne vrednosti za robnu vrednost. Ali kako je došlo do te razmene roba po njihovim stvarnim vrednostima?

Uzmimo, prvo, da bi se sve robe u različnim oblastima proizvodnje prodavale po njihovim stvarnim vrednostima. Šta bi onda bilo? Prema ranije izloženome, vladale bi u različnim oblastima proizvodnje veoma različite profitne stope. Prima facie^{1*}, dve su sasvim različne stvari da li se robe prodaju po njihovim vrednostima (tj. da li se one jedna za drugu razmenjuju srazmerno vrednosti koja se u njima sadrži, po njihovim vrednosnim cenama) ili se prodaju po takvim cenama da njihova prodaja donosi profite jednake veličine na jednake mase kapitala predujmljenih u proizvodnji svake od njih.

Da kapitali koji pokreću nejednake količine živog rada proizvode nejednake količine viška vrednosti, ima bar do izvesnog stepena za

^{1*} očividno, pre svega

pretpostavku da je stepen eksploatacije rada ili stopa viška vrednosti ista ili da razlike koje u tome postoje važe kao izravnote stvarnim ili uobraženim (konvencionalnim) kompenzacionim razlozima. Ovo pretpostavlja konkurenciju među radnicima i izjednačenje putem njihovog stalnog prelaženja iz jedne oblasti proizvodnje u drugu. Takvu opštu stopu viška vrednosti — po tendenciji, kao svi ekonomski zakoni — mi smo pretpostavili kao teorijsko uprošćenje; ali u stvarnosti, ona je faktična pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje, mada je više ili manje kočena praktičnim trenjima koja stvaraju više ili manje znatne lokalne diferencije, kao npr. zakonodavstvo o nastanjivanju (settlement laws)^[26] za poljoprivredne nadničare u Engleskoj. Ali u teoriji se pretpostavlja da se zakoni kapitalističkog načina proizvodnje razvijaju čisto. U stvarnosti uvek postoji samo približavanje; ali je to približavanje tim veće što je kapitalistički način proizvodnje razvijeniji i što je više odstranjeno njegovo pomućivanje i prepletanje sa ostacima ranijih ekonomskih uređenja.

Sva teškoća dolazi tu otuda što se robe ne razmenjuju jednostavno kao *robe*, nego kao *proizvodi kapitala* koji polažu pravo na udeo u celokupnoj masi viška vrednosti srazmerno svojoj veličini, ili pri jednakoj veličini na jednak udeo. A ukupna cena robâ koje neki dati kapital proizvodi u nekom datom vremenskom roku treba da zadovolji ovaj zahtev. Ali ukupna cena tih roba je samo zbir cena pojedinih roba koje sačinjavaju proizvod kapitala.

Punctum saliens^{1*} ispoljiće se najviše ako stvar ovako shvatimo: uzmimo da su sami radnici posednici svaki svojih sredstava za proizvodnju i da svoje robe jedan s drugim razmenjuju. Te robe onda ne bi bile proizvod kapitala. Prema tehničkoj prirodi njihovih radova bila bi vrednost sredstava i materija za rad primenjivanih u različnim granama rada različna; isto bi tako, ne uzimajući u obzir nejednaku vrednost primenjenih sredstava za proizvodnju, bila zahtevana različna masa tih sredstava za datu masu rada, prema tome da li se neka određena roba može izraditi za jedan čas, neka druga tek za jedan dan itd. Uzmimo, dalje, da ovi radnici prosečno rade jednako vreme, računajući tu i izjednačenja koja proizlaze iz različne intenzivnosti rada itd. Tada bi dva radnika u robama koje sačinjavaju proizvod njihova dnevnog rada, prvo naknadili svoje troškove, cene koštanja utrošenih sredstava za proizvodnju. One bi bile različite, prema tehničkoj prirodi njihovih grana rada. Drugo, obojica bi stvorili jednaku količinu nove vrednosti, naime radni dan koji su dodali sredstvima za proizvodnju. Ta nova vrednost obuhvatala bi njihovu najamninu plus višak vrednosti, višak rada preko njihovih nužnih potreba, ali čiji bi rezultat pripadao njima samima. Ako se kapitalistički izrazimo, onda obojica dobijaju istu najamninu plus isti profit

^{1*} odlučujuća tačka

= vrednosti^{1*} izraženoj npr. u proizvodu jednog desetočasovnog radnog dana. Ali, prvo, vrednosti njihovih roba bile bi različite. Roba I, npr., sadržala bi veći deo vrednosti za primenjena sredstva za proizvodnju nego roba II, i da bismo odmah uneli sve moguće razlike, roba I usisava više živog rada, traži, dakle, duže radno vreme za svoju izradu nego roba II. Prema tome, vrednost tih roba I i II veoma je različita. Isto tako i sume robnih vrednosti koje su proizvod rada koji su radnik I i radnik II obavili u nekom datom vremenu. Ako ovde odnos viška vrednosti prema ukupnoj vrednosti predujmljenih sredstava za proizvodnju nazovemo profitnom stopom, bile bi i profitne stope za I i II veoma različne. Životna sredstva koja I i II dnevno utroše za vreme proizvodnje, a koja predstavljaju najamninu, sačinjavace ovde onaj deo predujmljenih sredstava za proizvodnju koji inače nazivamo promenljivim kapitalom. Ali bi viškovi vrednosti bili za jednako radno vreme jednaki za I i II, ili još tačnije, pošto I i II dobijaju svaki vrednost proizvoda jednog radnog dana, dobijaju oni, po odbitku vrednosti predujmljenih »postojanih« elemenata, jednake vrednosti, od kojih se jedan deo može smatrati kao naknada životnih sredstava utrošenih u proizvodnji, a drugi kao višak vrednosti preko njih. Ako I ima više troškova, njih će naknaditi veći deo vrednosti njegove robe, koji naknađuje taj »postojani« deo i zbog toga on mora opet veći deo ukupne vrednosti svoga proizvoda ponovo pretvoriti u materijalne elemente toga postojanog dela, dok II, ako i prima manje za taj deo, ima zato utoliko manje i da preobraća u postojani deo. Pod tom bi pretpostavkom različnost profitnih stopa bila, dakle, indiferentna okolnost, upravo kao što je danas za najamnog radnika indiferentna okolnost u kakvoj se profitnoj stopi izražava količina viška vrednosti koju iz njega cede, i upravo kao što je u međunarodnoj trgovini različnost profitnih stopa kod raznih nacija indiferentna okolnost za njihov robni promet.

Razmena roba po njihovim vrednostima, ili približno po njihovim vrednostima, zahteva, dakle, mnogo niži stupanj nego razmena po cenama proizvodnje, za koju je potreban neki određen stepen kapitalističkog razvitka.

Ma na koji se način cene različitih roba isprva utvrđivale ili regulisale jedne prema drugima, njihovim kretanjem vlada zakon vrednosti. Gde pada radno vreme koje se zahteva za njihovu proizvodnju, padaju i cene; gde se ono penje, penju se i cene, uz inače nepromenjene okolnosti.

Prema tome, bez obzira na to što zakon vrednosti vlada cenama i njihovim kretanjem, potpuno je pravilno smatrati vrednosti robâ ne samo teorijski nego i istorijski kao prius^{2*} cenâ proizvodnje.

^{1*} U 1. izdanju: aber auch den Wert (ali i vrednost); izmenjeno prema Marxovom rukopisu. — ^{2*} ono što prethodi

Ovo važi za prilike u kojima sredstva za proizvodnju pripadaju radniku, a takvo stanje nalazimo, u starom kao i u modernom svetu, kod seljaka koji sam obrađuje sopstvenu zemlju i kod zanatlije. Ovo je u skladu i s našim ranije^{1*} iznetim gledištem²⁷ da razvitak proizvodâ u robe nastaje razmenom među raznim zajednicama, a ne među članovima jedne iste zajednice. Kao što važi za ovo prvobitno stanje, važi to i za docnija stanja koja se zasnivaju na ropstvu i kmetstvu, i za esnafsku organizaciju zanata, dokle god se sredstva za proizvodnju, vezana svaka za svoju granu proizvodnje, samo s teškoćom mogu prenositi iz jedne oblasti u drugu, i dok se zbog toga različite oblasti proizvodnje u izvesnim granicama odnose jedna prema drugoj kao strane zemlje ili komunističke zajednice.

Da bi cene po kojima se robe međusobno razmenjuju približno odgovarale njihovim vrednostima, potrebno je samo: 1. da razmena različitih roba prestane biti čisto slučajna ili samo prigodna; 2. da se te robe, ukoliko posmatramo neposrednu razmenu roba, proizvode na jednoj i na drugoj strani u količinama koje približno odgovaraju međusobnoj potrebi, što se utvrđuje uzajamnim iskustvom prode i što na taj način izrasta kao rezultat iz same neprekidne razmene; i 3. ukoliko govorimo o prodaji, da nikakav prirodni ili veštački monopol ne osposobi neku od ugovornih strana da prodaje iznad vrednosti, ili je prisili na prodaju ispod nje. Pod slučajnim monopolom razumemo monopol koji kupac ili prodavac stiče iz slučajnog stanja tražnje i ponude.

Pretpostavka da se robe različitih oblasti proizvodnje prodaju po svojim vrednostima znači, naravno, samo to da je njihova vrednost gravitaciona tačka oko koje se njihove cene okreću i u kojoj se njihova stalna dizanja i spuštanja izravnavaju. Osim toga je onda uvek potrebno razlikovati *tržišnu vrednost* — o kojoj ćemo docnije govoriti — od individualne vrednosti pojedinih roba koje proizvode različni proizvođači. Individualna vrednost nekih od tih roba stajaće ispod tržišne vrednosti (tj. za njihovu se proizvodnju zahteva manje radnog vremena nego što izražava tržišna vrednost), druga će stajati iznad nje. Tržišnu vrednost moraćemo posmatrati, s jedne strane, kao prosečnu vrednost roba proizvedenih u datoj oblasti, a s druge, kao individualnu vrednost roba koje se proizvode pod prosečnim uslovima date oblasti i koje sačinjavaju veliku masu njenih proizvoda. Samo pri izvanrednim kombinacijama tržišnu vrednost regulišu robe koje se proizvode pod najgorim ili pod najpovoljnijim uslovima, dok sa svoje strane

²⁷ U ono vreme, 1865, to je bilo samo Marxovo »gledište«. Danas je to, otkako su od Maurera do Morgana prvobitne zajednice opsežno ispitane, činjenica koja se gotovo nigde ne poriče. — F. E.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 88.

tržišna vrednost predstavlja centar kolebanja za tržišne cene — a ove su pak iste za robe iste vrste. Ako ponuda roba po prosečnoj vrednosti, dakle po srednjoj vrednosti mase koja leži između oba ekstrema, zadovolji običnu tražnju, onda robe čija individualna vrednost stoji ispod tržišne vrednosti realizuju ekstravišak vrednosti ili ekstra-profit, dok one čija individualna vrednost stoji iznad tržišne ne mogu realizovati jedan deo u njima sadržanog viška vrednosti.

Ne pomaže ništa kazati da prodaja roba proizvedenih pod najgorim uslovima dokazuje da su one nužne za pokriće tražnje^{1*}. Kad bi u pretpostavljenom slučaju cena bila viša od srednje tržišne vrednosti, tražnja bi bila manja^{2*}. Po izvesnim cenama može neka vrsta robe zauzimati izvestan prostor na tržištu; ako se cene promene, prostor će samo onda ostati isti ako se viša cena poklapa s manjom količinom robe, a niža cena s većom količinom robe. Ako je tražnja, naprotiv, toliko snažna da se ne sužava kad cenu reguliše vrednost roba proizvedenih pod najgorim uslovima, onda ove određuju tržišnu vrednost. Ovo je moguće samo kad tražnja nadmaši običnu ili kad ponuda padne ispod obične. Naposletku, kad je masa proizvedenih roba veća nego što može naći prođe po srednjim tržišnim vrednostima, onda tržišnu vrednost regulišu robe proizvedene pod najpovoljnijim uslovima. Ove robe se mogu, npr., prodati sasvim ili približno po njihovim individualnim vrednostima, pri čemu se može desiti da robe proizvedene pod najgorim uslovima možda ne realizuju ni svoje cene koštanja, dok one proizvedene pod srednjim prosekom mogu realizovati samo jedan deo u njima sadržanog viška vrednosti. Što je ovde rečeno o tržišnoj vrednosti, važi i za cenu proizvodnje čim ova stupi na mesto tržišne vrednosti. Cena proizvodnje regulisana je u svakoj oblasti, i to regulisana prema posebnim okolnostima. Ali je ona sama opet centar oko kojega se okreću dnevne tržišne cene i sa kojim se u određenim periodima izjednačuju. (Vidi Ricarda o određivanju cene proizvodnje prema cenama proizvodnje onih koji rade pod najgorim uslovima.^[27])

Ma kako cene bile regulisane, imamo ovaj rezultat:

1. Zakon vrednosti upravlja njihovim kretanjem tako što smanjenje ili uvećanje radnog vremena potrebnog za proizvodnju podiže ili snizuje cene proizvodnje. U tome je smislu Ricardo i rekao^[28] (osećajući dobro da njegove cene proizvodnje odstupaju od vrednosti roba) *da the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute value*^{3*}.

^{1*} U prvom izdanju i u Marxovom rukopisu: Zufuhr (ponude); očigledno omaška u pisanju, kao što se vidi iz daljeg teksta. — ^{2*} U prvom izdanju: größer (veća); ispravljeno na osnovu Marxovog rukopisa. — ^{3*} da se istraživanje, na koje on želi privući pažnju čitaoca, odnosi na dejstvo promena u relativnoj vrednosti roba, a ne u njihovoj apsolutnoj vrednosti.

2. Prosečni profit, koji određuje cene proizvodnje, mora uvek biti približno jednak količini viška vrednosti koja otpada na neki dati kapital kao na alikvotni deo ukupnog društvenog kapitala. Uzmimo da je opšta profitna stopa, a stoga prosečni profit izražen u novčanoj vrednosti koja je viša od stvarnog prosečnog viška vrednosti računatog po njegovoj novčanoj vrednosti. Ukoliko onda dolaze u obzir kapitalisti, svejedno je da li oni jedan drugome računaju 10 ili 15% profita. Jedna procentna stopa ne podudara se sa više stvarne vrednosti robe nego druga, pošto je preterivanje u novčanom izrazu obostrano. Ali što se radnikâ tiče (pošto je pretpostavljeno da oni dobijaju svoju normalnu najamninu, dakle da povišavanje prosečnog profita ne izražava neki stvarni odbitak od najamnine, tj. nešto sasvim drugo nego kapitalistov normalni višak vrednosti), to uvećanju robnih cena nastalom usled povišavanja prosečnog profita mora odgovarati uvećanje novčanog izraza promenljivog kapitala. Stvarno, ovakvo opšte nominalno povišenje profitne stope i prosečnog profita preko stope koja je data odnosom stvarnog viška vrednosti prema ukupnom predujmljenom kapitalu nije moguće a da za sobom ne povuče povišenje najamnine, a isto tako i povišenje cene roba koje sačinjavaju postojeći kapital. Isto tako, u obratnom smislu, kod snižavanja. Pošto ukupna vrednost roba reguliše ukupni višak vrednosti, a ovaj visinu prosečnog profita, pa stoga opšte profitne stope — kao opšti zakon ili kao ono što dominira kolebanjima — to zakon vrednosti reguliše cene proizvodnje.

Ono što konkurencija postiže, najpre u jednoj oblasti, jeste da iz različnih individualnih robnih vrednosti stvara jednaku tržišnu vrednost i tržišnu cenu. Ali tek konkurencija kapitalâ u različnim oblastima rađa cenu proizvodnje koja izjednačava profitne stope među različnim oblastima. Za ovo poslednje se traži viši razvitak kapitalističkog načina proizvodnje nego za ono prvo.

Da bi se robe iste oblasti proizvodnje, iste vrste i približno iste kakvoće prodavale po svojim vrednostima, potrebno je dvoje:

Prvo se razne individualne vrednosti moraju izjednačiti u jednu društvenu vrednost, u gore izloženu tržišnu vrednost, a za ovo je potrebna konkurencija među proizvođačima iste vrste roba, kao i postojanje takvog tržišta na kome zajednički nude svoje robe. Da bi tržišna cena identičnih roba, ali proizvedenih svaka pod okolnostima koje su individualno različito obojene, odgovarala tržišnoj vrednosti, da ne bi odstupala od ove ni dizanjem iznad ni spuštanjem ispod nje, zahteva se da pritisak koji različni prodavci vrše jedan na drugog bude dovoljno velik da se na tržište baci ona masa roba koju zahteva društvena potreba, tj. ona količina za koju je društvo sposobno da plati tržišnu vrednost. Ako bi masa proizvoda premašila ovu potrebu, robe bi se morale prodavati ispod njihove tržišne vrednosti; a, naprotiv, iznad njihove tržišne vrednosti ako masa proizvoda ne bi bila dovoljno velika ili, što je isto, ako pritisak konkurencije među pro-

davcima ne bi bio dovoljno jak da ih natera da tu robnu masu donesu na tržište. Ako bi se promenila tržišna vrednost, promenili bi se i uslovi pod kojima bi se mogla prodati ukupna robna masa. Padne li tržišna vrednost, onda se društvena potreba (koja je ovde uvek potreba sposobna za plaćanje) u proseku uvećava i može u izvesnim granicama usisati veće mase robe. Popne li se tržišna vrednost, društvena potreba za robom sužava se i usisavaju se manje robne mase. Stoga, ako tražnja i ponuda regulišu tržišnu cenu, ili, bolje reći, odstupanja tržišnih cena od tržišne vrednosti, to s druge strane tržišna vrednost reguliše odnos tražnje i ponude, ili centar oko koga tržišne cene osciliraju usled kolebanja tražnje i ponude.

Ako stvar posmatramo izblize, naći ćemo da se uslovi koji važe za vrednost pojedinačne robe ovde reprodukuju kao uslovi za vrednost celokupne sume roba jedne vrste. Kapitalistička proizvodnja je od samog početka masovna proizvodnja. A i drugim, manje razvijenim načinima proizvodnje, robe, bar one glavne, koje se proizvode u manjim količinama kao zajednički proizvod sitnih mada mnogobrojnih proizvođača, koncentrišu se na tržištu u velikim masama u rukama relativno malog broja trgovaca, nagomilavaju se i prodaju kao zajednički proizvod čitave jedne grane proizvodnje, ili jednog većeg ili manjeg njenog dela.

Ovde ćemo sasvim uzgredno primetiti da je »društvena potreba«, tj. ono što reguliše princip tražnje, bitno uslovljena uzajamnim odnosom raznih klasa i ekonomskom pozicijom svake od njih, dakle naročito, prvo, odnosom ukupnog viška vrednosti prema najamnini i, drugo, odnosom različitih delova na koje se višak vrednosti cepa (profita, kamate, zemljišne rente, poreza itd.); te se tako i ovde opet pokazuje kako se iz odnosa tražnje i ponude apsolutno ništa ne može objasniti pre no što se ne razjasni baza na kojoj se taj odnos odigrava.

Iako su oboje, i roba i novac, jedinstva razmenske i upotrebne vrednosti, ipak smo već videli (knj. I, gl. I, 3) kako su te dve odredbe u kupovini i prodaji polarno razdeljene na oba ekstrema, tako da roba (prodavac) predstavlja upotrebnu, a novac (kupac) razmensku vrednost. Da roba ima upotrebnu vrednost, dakle da zadovoljava neku društvenu potrebu, bila je jedna pretpostavka prodaje. Druga je bila da količina rada sadržana u robi predstavlja društveno potreban rad, da se stoga individualna vrednost (i, što je pod ovom pretpostavkom isto, prodajna cena) robe podudara s njenom društvenom vrednošću.²⁸

Primenimo ovo na robnu masu koja se nalazi na tržištu, a sačinjava proizvod čitave jedne oblasti.

²⁸ K. Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin 1859.^{1*}

^{1*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

Stvar će se najlakše prikazati ako čitavu robnu masu, prvo dakle *jedne* grane proizvodnje, shvatimo kao *jednu* robu, a sumu cena mnogih identičnih roba kao *jednu* cenu u kojoj su sve sabrane. Što je onda rečeno za pojedinačnu robu, važi sad doslovno i za robnu masu neke određene grane proizvodnje, a koja se nalazi na tržištu. Zahtev da individualna vrednost robe odgovara njenoj društvenoj vrednosti, sada je ostvaren, ili dalje određen, u tom smislu da ukupna količina sadrži društveni rad potreban za njenu proizvodnju i da je vrednost ove mase = njenoj tržišnoj vrednosti.

Uzmi sada da je velika masa tih roba proizvedena otprilike pod istim normalnim društvenim uslovima, tako da je ta vrednost ujedno i individualna vrednost pojedinačnih roba koje tu masu sačinjavaju. Ako je sad jedan relativno mali deo proizveden ispod a drugi iznad tih uslova, tako da je individualna vrednost jednoga dela veća a drugoga manja od srednje vrednosti velikog dela roba, ali se oba ova ekstrema izravnavaju, tako da je prosečna vrednost roba koje njima pripadaju jednaka vrednosti roba koje pripadaju srednjoj masi, onda tržišnu vrednost određuje vrednost roba proizvedenih pod srednjim uslovima.²⁹ Vrednost ukupne robne mase jednaka je stvarnom zbiru vrednosti svih pojedinih roba uzetih skupa, kako onih koje su proizvedene pod srednjim tako i onih koje su proizvedene iznad ili ispod srednjih uslova. U ovom slučaju, tržišnu vrednost ili društvenu vrednost robne mase — radno vreme koje se u njima nužno sadrži — određuje vrednost velike srednje mase.

Uzmi, naprotiv, da ukupna količina dotične robe donete na tržište ostane ista, ali da se vrednost roba proizvedenih pod gorim uslovima ne izravna s vrednošću proizvedenih pod boljim uslovima, tako da onaj deo mase koji je proizveden pod gorim uslovima sačinjava relativno znatnu veličinu, kako prema srednjoj masi tako i prema drugome ekstremu: onda tržišnu ili društvenu vrednost reguliše masa proizvedena pod gorim uslovima.

Naposletku, uzmi da robna masa proizvedena pod uslovima boljim od srednjih znatno nadmašuje masu proizvedenu pod gorim uslovima, i da sačinjava znatnu veličinu čak i prema masi proizvedenoj pod srednjim uslovima: onda tržišnu vrednost reguliše deo proizveden pod najboljim uslovima. Ovde se ne uzima u obzir prepunjenost tržišta, kada tržišnu cenu uvek reguliše deo proizveden pod najboljim uslovima; ali mi ovde nemamo posla s tržišnom cenom ukoliko se ona razlikuje od tržišne vrednosti, nego s različnim odredbama same tržišne vrednosti.³⁰

²⁹ Isto.

³⁰ Prepirka između Storch'a i Ricarda povodom zemljišne rente (prepirka samo u odnosu na stvar, jer u stvari se jedan na drugog ne obaziru) da li se tržišna vrednost (u njih, naprotiv, tržišna cena, odnosno cena proizvodnje) reguliše robama proizvedenim pod najnepovoljnijim uslovima (Ricardo) ili pod najpo-

Doista, sasvim strogo uzev (što se u stvarnosti, dabogme, događa samo približno i s hiljadu modifikacija), u slučaju I tržišna vrednost čitave mase, regulisana srednjim vrednostima, jednaka je zbiru njenih individualnih vrednosti, mada se za robe proizvedene na ekstremima ova vrednost pokazuje kao prosečna vrednost koja im je nametnuta. Tada oni koji proizvode na najgorem ekstremu moraju svoje robe prodavati ispod individualne vrednosti; oni na najboljem ekstremu prodaju je iznad te vrednosti.

U slučaju II individualne mase vrednosti proizvedene pod oba ekstrema ne izravnavaju se, nego je merodavna ona koja je proizvedena pod gorim uslovima. Strogo uzev, sada bi prosečna cena ili tržišna vrednost svake pojedine robe ili svakog alikvotnog dela ukupne mase bila određivana ukupnom vrednošću mase, vrednošću koju bismo dobili sabiranjem vrednosti roba proizvedenih pod raznim uslovima, i alikvotnim delom koji bi od ove ukupne vrednosti pao na pojedinu robu. Ovako dobijena tržišna vrednost ne bi stajala samo iznad individualne vrednosti robâ koje pripadaju povoljnom ekstremu nego i onih koje pripadaju srednjem sloju; ali bi ona još uvek stajala niže od individualne vrednosti roba proizvedenih na nepovoljnom ekstremu. Koliko će se ovoj vrednosti približiti ili se s njom najzad podudariti zavisi u svemu od obima koji u dotičnoj robnoj oblasti zauzima robna masa proizvedena na najnepovoljnijem ekstremu. Ako tražnja samo malo pretegne, onda tržišnu cenu reguliše individualna vrednost nepovoljno proizvedenih roba.

Naposletku, ako, kao u slučaju III, količina roba proizvedena na povoljnom ekstremu zauzima veći prostor, ne samo u poređenju s drugim ekstremom nego i sa srednjim uslovima, onda tržišna vrednost pada ispod srednje vrednosti. Ovde prosečna vrednost, izračunata sabiranjem suma vrednosti oba ekstrema i sredine, stoji ispod vrednosti sredine i približava se njoj ili udaljava od nje prema relativnom prostoru koji zauzima povoljni ekstrem. Ako je tražnja slaba prema ponudi, onda deo koji je u povoljnom položaju, koliki god bio, silom zauzima prostor svodeći svoju cenu na svoju individualnu vrednost.

voljnijim (Storch), rešava se, dakle, tako da su obojica u pravu i nisu u pravu, i da su isto tako obojica potpuno prenebregli srednji slučaj^[29]. Uporedi Corbeta^[30] o slučajevima gde se cena reguliše robama proizvedenim pod najboljim uslovima. — »Ne znam da je on« (Ricardo) »tvrdio da se dve posebne partije dvaju različitih artikala, kao šešir i par cipela, razmenjuju jedna za drugu kad su te dve posebne partije proizvedene jednakim količinama rada. Pod 'robom' mi ovde moramo razumeti 'vrstu robe', ne neki posebni individualni šešir, pojedinačni par cipela itd. Za ovu svrhu ima se sav rad koji u Engleskoj proizvodi sve šešire smatrati kao razdeljen na sve šešire. Izgleda mi da ovo nije bilo jasno izraženo ni na početku ni u opštim izlaganjima ove doktrine.« (*Observations on some verbal disputes in Political Economy etc.*, London 1821, str. 53, 54.)

Sa ovom individualnom vrednošću roba proizvedenih pod najboljim uslovima tržišna vrednost ne može se nikad podudarati, osim kad ponuda veoma jako pretegne nad tražnjom.

Ovo utvrđivanje tržišne vrednosti, koje je ovde prikazano *apsiraktno*, vrši se na stvarnom tržištu putem konkurencije između kupaca, pod pretpostavkom da je tražnja upravo tolika da može apsorbovati robnu masu po njenoj ovako utvrđenoj vrednosti. A tu dolazimo na drugu tačku.

Drugo. Da roba ima upotrebnu vrednost, to znači samo da zadovoljava kakvugod društvenu potrebu. Dok smo govorili samo o pojedinim robama, mogli smo pretpostavljati da potreba za tom određenom robom — količina joj je već uključena u cenu — postoji, ne upuštajući se dalje u obim potrebe koju valja zadovoljiti. Ali ovaj obim postaje bitnim momentom čim na jednoj strani stoji proizvod čitave jedne grane proizvodnje, a na drugoj društvena potreba. Sad postaje nužno da se razmotri mera, tj. obim ove društvene potrebe.

U maločas datim odredbama o tržišnoj vrednosti pretpostavljalo se da masa proizvedenih roba ostaje ista, da je data; da promena nastaje samo u odnosu između sastavnih delova te mase koji su proizvedeni pod različitim uslovima i da se stoga tržišna vrednost iste mase roba različito reguliše. Uzmimo da je ova masa obična količina ponude, pri čemu ne uzimamo u obzir mogućnost da jedan deo proizvedenih roba može za neko vreme biti povučen sa tržišta. Ako sad i tražnja za tom masom ostane obična, onda se roba prodaje po njenoj tržišnoj vrednosti, makar po kome od maločas ispitana tri slučaja ova tržišna vrednost bila regulisana. Robna masa ne zadovoljava samo neku potrebu nego je zadovoljava u njenom društvenom obimu. Ako je, naprotiv, količina veća ili manja od tražnje za njom, onda nastaju odstupanja tržišne cene od tržišne vrednosti. A prvo je odstupanje da, kad je količina premalena, tržišnu vrednost uvek reguliše roba proizvedena pod najgorim uslovima, a ako je prevelika, uvek ona proizvedena pod najboljima; dakle da tržišnu vrednost određuje jedan od ekstrema, uprkos tome što bi, prema pukom odnosu masa koje su proizvedene pod različitim uslovima, rezultat morao biti drukčiji. Ako je razlika između tražnje i količine proizvodâ znatnija, onda će tržišna cena takođe još znatnije odstupati od tržišne vrednosti naviše ili naniže. Razlika pak između količine proizvedenih roba i količine kod koje se robe prodaju po njihovoj tržišnoj vrednosti može nastati iz dvostrukog razloga. Ili se sama ova količina menja, postaje premalena ili prevelika, tako što bi se reprodukcija izvršila u nekom drugom razmeru no što je bio onaj koji je regulisao datu tržišnu vrednost. U tom se slučaju poñuda promenila, mada je tražnja ostala ista, i time je nastupila relativna preterana ili nedovoljna proizvodnja. Ili pak reprodukcija, tj. ponuda ostaje ista, ali je tražnja pala ili se popela, što se može desiti iz raznih uzroka. Mada je ovde apsolutna

veličina ponude ostala ista, promenila se njena relativna veličina, njena veličina upoređena s potrebom, ili merena prema njoj. Dejstvo je isto kao u prvom slučaju, samo u obrnutom pravcu. Naposljetku: kad se dogode promene na obema stranama, bilo u suprotnom pravcu, bilo u istom pravcu ali ne u istoj meri, dakle kad se, jednom reči, dogode dvostrane promene, ali koje menjaju raniju srazmeru između obe strane, onda krajnji rezultat uvek mora izići na jedan od dva gore posmatrana slučaja.

Prava teškoća pri opštem određivanju pojma tražnje i ponude jeste u tome što izgleda kao da ono izlazi na tautologiju. Posmatrajmo prvo ponudu, proizvod koji se nalazi na tržištu, ili koji se može na nj doneti. Da ne bismo ovde ulazili u potpuno nekorisne pojedinosti, mislimo ovde na masu godišnje reprodukcije u svakoj određenoj grani industrije i pri tome ne uzimamo u obzir veću ili manju sposobnost koju razne robe imaju da se povuku s tržišta i da se magaziniraju za potrošnju recimo iduće godine. Ova godišnja reprodukcija izražava pre svega neku određenu količinu, meru ili broj, prema tome da li se robna masa meri kao diskretna ili kontinuelna; nisu to samo upotrebne vrednosti koje zadovoljavaju ljudske potrebe nego se te upotrebne vrednosti nalaze na tržištu u izvesnom datom obimu. A drugo, ova količina robe ima određenu tržišnu vrednost, koja se može izraziti nekim umnoškom tržišne vrednosti one robe ili robne mere koje služe kao jedinice. Stoga između kvantitativnog obima roba koje se nalaze na tržištu i njihove tržišne vrednosti ne postoji neka nužna veza, pošto npr. neke robe imaju specifično visoku vrednost, druge specifično nisku, tako da neka data suma vrednosti može biti predstavljena veoma velikom količinom jedne i veoma malom količinom druge robe. Između količine artikala koji se nalaze na tržištu i tržišne vrednosti tih artikala postoji samo ova veza: na izvesnoj datoj osnovici proizvodnosti rada izrada neke određene količine artikala u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje iziskuje neku određenu količinu društvenog radnog vremena, mada je ova srazmera u različnim oblastima proizvodnje skroz različita i ne stoji ni u kakvoj unutrašnjoj vezi s korisnošću tih artikala ili pak s posebnom prirodom njihovih upotrebnih vrednosti. Uzev da su sve druge okolnosti jednake: kad količina a neke robne vrste staje b radnog vremena, onda količina $n a$ staje $n b$ radnog vremena. Dalje: ukoliko društvo hoće da zadovoljava potrebe, da za tu svrhu ima proizveden neki artikal, ono ga mora platiti. Uistinu, pošto je pri robnoj proizvodnji pretpostavljena podela rada, društvo kupuje te artikale upotrebljavajući na njihovo proizvođenje jedan deo svog raspoloživog radnog vremena, kupuje ih, dakle, određenom količinom radnog vremena kojim to dato društvo može raspolagati. Onaj deo društva kome podelom rada pada u deo da svoj rad primenjuje u proizvodnji ovih određenih artikala mora dobiti ekvivalenat u društvenom radu predstavljen u artiklima koji zadovoljavaju njegove potrebe. Ali ne postoji neka nužna, već samo slučajna veza između

ukupne količine društvenog rada koja je utrošena na neki društveni artikal, tj. između alikvotnog dela ukupne radne snage koji društvo utroši na proizvodnju toga artikla, dakle između obima koji proizvodnja ovog artikla zauzima u ukupnoj proizvodnji, s jedne strane, i obima, s druge strane, u kome društvo zahteva zadovoljenje potrebe koju taj određeni artikal podmiruje. Mada svaki pojedini artikal ili svaka određena količina neke robne vrste može sadržati samo društveni rad zahtevan za njenu proizvodnju, a posmatrana s te strane tržišna vrednost cele ove robne vrste predstavlja samo potreban rad, ipak je, ako je određena roba proizvedena u meri koja u taj mah prekoračuje društvenu potrebu, jedan deo društvenog radnog vremena rasut i robna masa predstavlja onda na tržištu mnogo manju količinu društvenog rada no što stvarno u sebi sadrži. (Samo tamo gde proizvodnja stoji pod društvenom kontrolom koja je stvarno unapred određuje, društvo uspostavlja vezu između obima društvenog radnog vremena, upotrebljenog na proizvodnju određenih artikala, i obima društvene potrebe koja se tim artiklima ima zadovoljiti.) Zato se te robe moraju po svaku cenu prodavati ispod njihove tržišne vrednosti, jedan deo njihov može čak i sasvim ostati bez kupaca. — Obrnuto je ako je obim društvenog rada upotrebljenog na proizvodnju neke određene robne vrste odviše mali za obim posebne društvene potrebe koju taj proizvod ima da zadovolji. — Ako pak obim društvenog rada upotrebljenog na proizvodnju nekog određenog artikla odgovara obimu društvene potrebe koja se ima zadovoljiti, dakle tako da proizvedena masa odgovara običnom razmeru reprodukcije pri nepromenjenoj tražnji, roba će se prodavati po njenoj tržišnoj vrednosti. Razmena, ili prodaja roba po njihovoj vrednosti, jeste racionalni princip, prirodni zakon njihove ravnoteže; odstupanja se imaju objašnjavati polaženjem od zakona, a ne obratno, — objašnjavati sam zakon iz odstupanja.

Osvrnimo se na drugu stranu, na tražnju.

Robe se kupuju kao sredstva za proizvodnju ili kao životna sredstva — pri čemu se ništa ne menja time što neke vrste robe mogu služiti u obe svrhe — da bi ušle u proizvodnu ili individualnu potrošnju. Njih, dakle, traže proizvođači (ovde kapitalisti, pošto je pretpostavljeno da su sredstva za proizvodnju pretvorena u kapital) i potrošači. I jedno i drugo izgleda da pre svega pretpostavlja na strani tražnje neku datu količinu društvenih potreba, kojoj na drugoj strani odgovaraju određene količine društvene proizvodnje u različnim granama proizvodnje. Ako pamučna industrija treba da ponovo izvede svoju godišnju reprodukciju u datom razmeru, onda je za ovo potrebna tradicionalna mera, a s obzirom na godišnje proširenje reprodukcije usled akumulacije kapitala, uz inače nepromenjene okolnosti, i dopunska količina pamuka. Isto tako i u pogledu životnih sredstava. Ako treba da produži živeti na naviknuti prosečni način, radnička klasa mora ponovo naći bar istu količinu nužnih životnih sredstava, mada možda više ili manje drukčije razdeljenu na različite sorte; a s ob-

zirom na godišnje uvećanje stanovništva, i izvesnu dopunsku količinu; a tako je, s više ili manje izmena, i za druge klase.

Izgleda, dakle, da na strani tražnje stoji izvesna veličina određene društvene potrebe koja za svoje podmirenje zahteva određenu količinu nekog artikla na tržištu. Ali je kvantitativna određenost te potrebe skroz elastična i kolebljiva. Stalnost te potrebe je samo prividna. Kad bi životna sredstva bila jevtinija ili novčana najamnina viša, radnici bi kupovali više životnih sredstava, pa bi se pokazala veća »društvena potreba« za ovim robnim vrstama, da i ne govorimo o pauperima itd., čija »tražnja« stoji čak ispod najnižih granica njihove fizičke potrebe. Ako bi, s druge strane, bio jevtiniji npr. pamuk, porasla bi tražnja kapitalistâ za njime, bacilo bi se više dopunskih kapitala u pamučnu industriju itd. Pri tom se uopšte ne sme zaboraviti da je tražnja za proizvodnu potrošnju pod našom pretpostavkom tražnja kapitaliste, a da je prava njegova svrha proizvodnja viška vrednosti, tako da on samo u tu svrhu proizvodi izvesnu vrstu robe. S druge strane, ovo ne smeta da on, ukoliko stoji na tržištu kao kupac npr. pamuka, predstavlja potrebu za pamukom, kao god što je i prodavcu pamuka svejedno da li kupac pretvara pamuk u platno za košulje ili u piroksilin, ili misli da sebi i svetu njime uši zapuši. Ali to svakako ima velikog uticaja na način kako on istupa kao kupac. Njegova potreba za pamukom bitno je modifikovana okolnošću da ona u stvari samo prerušava njegovu potrebu za pravljenjem profita. — Granice u kojima se na *tržištu* predstavljena potreba za robama — tražnja — kvantitativno razlikuje od *stvarne društvene* potrebe, za različne je robe naravno veoma različna; mislim na diferenciju između zahtevane količine roba i količine koja bi bila zahtevana pri drukčijim novčanim cenama robe ili pod drugim novčanim ili životnim prilikama kupaca.

Nema ničeg lakšeg nego uvideti neravnomernosti tražnje i ponude i odstupanje tržišnih cena od tržišnih vrednosti koje iz toga nastaje. Prava teškoća je u tome da se odredi šta se ima razumeti pod podudaranjem tražnje i ponude.

Tražnja i ponuda podudaraju se kad stoje u takvom odnosu da se robna masa neke određene grane proizvodnje može prodavati po svojoj tržišnoj vrednosti, ni preko ni ispod nje. To je prvo što čujemo.

Drugo je: kad se robe mogu prodavati po svojim tržišnim vrednostima, tražnja i ponuda se podudaraju.

Kad se tražnja i ponuda podudare, prestaje njihovo dejstvo, i upravo se zbog toga roba prodaje po njenoj tržišnoj vrednosti. Kad dve sile dejstvuju podjednako u suprotnom pravcu, one se međusobno potiru, njihovo spoljašnje dejstvo potpuno prestaje, i pojave koje se zbivaju pod ovim uslovom moraju se objasniti drukčije a ne delovanjem ovih dveju sila. Kad se tražnja i ponuda uzajamno potru, one prestaju i ma šta objašnjavati, ne dejstvuju na tržišnu vrednost i baš nas upravo ostavljaju u mraku o tome zašto se tržišna vrednost izra-

žava baš u ovoj sumi novca, a ne u nekoj drugoj. Očito je da se stvarni unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje ne mogu objasniti uzajamnim dejstvom tražnje i ponude (da i ne govorimo o dubljoj analizi, kojoj ovde nije mesto, tih dveju društvenih pokretačkih sila), pošto se ti zakoni pokazuju čisto ostvareni samo onda kad tražnja i ponuda prestanu dejstvovati, tj. kad se podudaraju. Stvarno se tražnja i ponuda nikad ne podudaraju, ili ako se nekad podudare, to je samo slučajno, dakle naučno se ima smatrati $= 0$, uzeti da se nije dogodilo. No, u političkoj ekonomiji pretpostavlja se da se podudaraju; zašto? Zato da bi se pojave posmatrale u njihovom zakonitom vidu, u obliku koji odgovara njihovom pojmu, tj. da bi se posmatrale nezavisno od privida izazvanog kretanjem tražnje i ponude. S druge strane, da bi se pronašla, u izvesnoj meri fiksirala prava tendencija njihovog kretanja. Jer su nejednakosti suprotne prirode, i pošto stalno jedna drugu slede, one se međusobno izravnavaju svojim protivnim pravcima, svojom protivrečnošću. Dok se, dakle, ni u jednom jedinom datom slučaju tražnja i ponuda ne podudaraju, njihove nejednakosti tako slede jedna drugu — a rezultat odstupanja u jednom pravcu jeste da izaziva drugo odstupanje u protivnom pravcu — da se tražnja i ponuda, kad posmatramo celinu nekog većeg ili manjeg perioda vremena, stalno podudaraju; ali samo kao prosek proteklog kretanja i samo kao stalno kretanje njihove protivrečnosti. Time se tržišne cene, koje odstupaju od tržišnih vrednosti, posmatrane u svom prosečnom broju, izjednačuju u tržišne vrednosti, pošto se odstupanja od ovih poslednjih potiru kao plus i minus. A ovaj prosečni broj nije samo od teorijske nego i od praktične važnosti za kapital čije je plasiranje sračunato na kolebanja i izjednačavanja u više ili manje određenom vremenskom periodu.

Odnos tražnje i ponude objašnjava stoga, s jedne strane, samo odstupanja tržišnih cena od tržišnih vrednosti, a s druge strane, tendenciju za ukidanjem tog odstupanja, tj. za ukidanjem dejstva odnosa tražnje i ponude. (Ovde nije mesto razmatranju izuzetaka onih roba koje imaju cenu a nemaju vrednost.) Tražnja i ponuda mogu u veoma različnom obliku sprovesti ukidanje dejstva izazvanog njihovom nejednakošću. Na primer, ako padne tražnja a stoga i tržišna cena, to onda može dovesti do toga da se kapital povuče i tako ponuda smanji. Ali može dovesti i do toga da se pomoću pronalazaka koji skraćuju potrebno radno vreme snizi sama tržišna vrednost i time izravna s tržišnom cenom. I obrnuto: popne li se tražnja a s njom i tržišna cena preko tržišne vrednosti, može to dovesti do toga da u tu granu proizvodnje priteče odviše kapitala i da se proizvodnja toliko uveća da tržišna cena padne čak ispod tržišne vrednosti; ili može, s druge strane, odvesti takvom dizanju cena koje će suzbiti samu tražnju. A može u ovoj ili onoj grani proizvodnje da dovede i do toga da se sama tržišna vrednost popne za kraće ili duže periode, ako se jedan deo traženih proizvoda za to vreme mora proizvoditi pod gorim uslovima.

Ako tražnja i ponuda određuju tržišnu cenu, tržišna cena, s druge strane, a u daljoj analizi tržišna vrednost, određuje tražnju i ponudu. Kod tražnje je to očigledno jer se ona kreće u suprotnom pravcu od cene, uvećava se kad ova pada, i obrnuto. Ali i kod ponude. Jer cene sredstava za proizvodnju koja ulaze u ponuđenu robu određuju tražnju za ovim sredstvima za proizvodnju, a otuda i ponudu roba čija ponuda uključuje tražnju za onim sredstvima za proizvodnju. Cene pamuka imaju određujući značaj po ponudu pamučnih tkanina.

Uz ovu konfuziju — određenje cena tražnjom i ponudom, a pored toga određenje tražnje i ponude cenama — dolazi i to da tražnja određuje ponudu, i obrnuto, ponuda tražnju, proizvodnja tržište, a tržište proizvodnju.³¹

Čak i najosrednjiji ekonomista (vidi primedbu) uviđa da se odnos između ponude i potrebe može promeniti i bez neke promene ponude ili potrebe, izazvane spoljašnjim okolnostima, usled promene u tržišnoj vrednosti roba. Čak i on mora priznati da se, ma kakva bila

³¹ Velika je glupost sledeća »mudrost«: »Tamo gde je količina najamninâ, kapitala i zemlje, potrebna za proizvodnju neke robe, postala drukčija no što je bila, tu se promenilo i ono što Adam Smith naziva njenom prirodnom cenom, a ta cena, koja je ranije bila njena prirodna cena, postaje u vezi sa ovom promenom njenom tržišnom cenom; jer mada se možda nije izmenila ni ponuda ni tražena količina« (obe se ovde menjaju, upravo zato što se usled promene vrednosti menja tržišna vrednost, ili, o čemu se i radi kod A. Smith-a, cena proizvodnje), »ova ponuda sada ne odgovara sasvim tražnji onih lica koja su sposobna i voljna da plate sadašnje troškove proizvodnje, već je veća ili manja od toga; tako da je srazmera između ponude i onoga što s obzirom na nove troškove proizvodnje predstavlja efektivnu tražnju, drukčija no što je bila. Tada će nastupiti promena u visini ponude, ako tome ne stoji na putu nikakva smetnja, i naposljetku će robu dovesti do njene nove prirodne cene. Tada može ponekima izgledati zgodno da kažu da — pošto roba dolazi do svoje prirodne cene promenom u njenoj ponudi — prirodna cena isto tako potiče iz neke srazmere između tražnje i ponude, kao što tržišna cena potiče iz neke druge srazmere, i usled toga da prirodna cena, upravo isto koliko i tržišna cena, zavisi od srazmere između tražnje i ponude. (Veliki princip tražnje i ponude poziva se u akciju da se odredi ono što A. Smith zove prirodnim cenama kao god i ono što zove tržišnim cenama. — Malthus.^[31])« (*Observations on certain verbal disputes etc.*, London 1821, str. 60, 61.) Taj pametnjaković ne shvata da je u datom slučaju upravo promena u cost of production^{1*}, dakle i u vrednosti, izazvala promenu tražnje, dakle promenu u odnosu tražnje prema ponudi, i da ta promena u tražnji može izazvati promenu u ponudi; što bi dokazalo upravo suprotno od onoga što naš mislilac hoće da dokaže; naime dokazalo bi da promenu u troškovima proizvodnje nikako ne reguliše odnos tražnje i ponude, nego da, naprotiv, sama ta promena reguliše taj odnos.

^{1*} troškovi proizvodnje

tržišna vrednost, tražnja i ponuda moraju izravnati da bi se ona dobila. A to znači da odnos tražnje i ponude ne objašnjava tržišnu vrednost nego, naprotiv, ova objašnjava kolebanja tražnje i ponude. Pisac *Opervacija*, posle stava koji smo naveli u primedbi, nastavlja:

»This proportion« (između tražnje i ponude), »however, if we still mean by, 'demand' and 'natural price', what we meant just now, when referring to Adam Smith, must always be a proportion of equality; for it is only when the supply is equal to the effectual demand, that is, to that demand, which will pay neither more nor less than the natural price, that the natural price is in fact paid; consequently, there may be two very different natural prices, at different times, for the same commodity, and yet the proportion which the supply bears to the demand, be in both cases the same, namely the proportion of equality.«^{1*}

Prema tome, priznaje se da se pri dvema različnim natural prices iste robe u različno vreme tražnja i ponuda svaki put mogu i moraju poklapati, ako roba oba puta treba da bude prodana po svojoj natural price. Ali, pošto ni jedan ni drugi put nema razlike u odnosu tražnje i ponude, a ima razlike u veličini same natural price, to je očevidno da se ova određuje nezavisno od tražnje i ponude, pa dakle da najmanje može ovima biti određena.

Da bi se neka roba prodavala po svojoj tržišnoj vrednosti, tj. u srazmeri prema društveno potrebnom radu koji u sebi sadrži, mora ukupna količina društvenog rada koja se troši na ukupnu masu ove robne vrste odgovarati količini društvene potrebe za njom, tj. društvene potrebe sposobne za plaćanje. Konkurencija, kolebanja tržišnih cena koja odgovaraju kolebanjima srazmere tražnje i ponude, stalno teže za tim da ukupnu količinu rada upotrebljenog na svaku robnu vrstu svedu na tu meru.

U odnosu tražnje i ponude roba ponavlja se, prvo, odnos upotrebe i razmenske vrednosti, robe i novca, kupca i prodavca; drugo, odnos proizvođača i potrošača, mada obojica mogu biti zastupani trećim trgovcima. Pri promatranju kupca i prodavca, dovoljno je pojedinačno ih staviti jednog prema drugom da bi se odnos razjasnio. Za potpunu metamorfozu robe, dakle za celinu prodaje i kupovine, dovoljna su tri lica. *A* pretvara svoju robu u novac *B-a*, kome robu prodaje, a svoj novac opet pretvara u robu koju njime kupuje od *C-a*; sav se proces zbiva među ovom trojicom. Zatim: proučavajući novac,

^{1*} »Ovaj odnos« (između tražnje i ponude), »ako pod 'tražnjom' i 'prirodnom cenom' još razumemo ono što smo dosad pod tim razumevali kad smo se pozivali na A. Smith-a, ipak mora uvek biti odnos jednakosti; jer se prirodna cena faktički plaća jedino kad je ponuda jednaka efektivnoj tražnji, tj. onoj tražnji koja neće da plati ni više ni manje od prirodne cene; prema tome mogu postojati dve veoma različite prirodne cene, u razna vremena, za istu robu, a da odnos ponude prema tražnji bude ipak u oba slučaja isti, naime odnos jednakosti.«

bili smo uzeli da se robe prodaju po svojoj vrednosti, jer nije bilo nikakvog razloga uzimati u razmatranje cene koje odstupaju od vrednosti, pošto se radilo samo o promenama oblika kroz koje roba prolazi pretvarajući se u novac, a iz novca opet u robu. Čim se roba uopšte proda i dobijenim novcem kupi neka nova roba, čitava metamorfoza leži pred nama, pa je za nju, posmatranu kao takvu, sasvim svejedno da li cena robe stoji iznad ili ispod njene vrednosti. Vrednost robe kao osnovica ostaje važna, jer se novac samo sa te osnovice može logički objasniti, i jer je cena, po svom opštem pojmu, pre svega samo vrednost u novčanom obliku. Svakako, kod proučavanja novca kao prometnog sredstva pretpostavlja se da se ne vrši samo *jedna* metamorfoza neke robe. Naprotiv, posmatra se društveno preplitanje tih metamorfoza. Samo tako dolazimo do optičaja novca i do objašnjenja njegove funkcije kao prometnog sredstva. Ali, koliko god je ova veza važna za prelaz novca u funkciju prometnog sredstva i za njegov izmenjeni oblik koji iz toga proističe, toliko je indiferentna za transakciju između pojedinačnih kupaca i prodavaca.

Naprotiv, kod ponude i tražnje ponuda je jednaka zbiru prodavaca ili proizvođača neke određene robne vrste, a tražnja je jednaka zbiru kupaca ili potrošača (individualnih ili proizvodnih) iste robne vrste. I to, ovi zbirovi deluju jedan na drugi kao celine, kao agregatne sile. Pojedinaac dejstvuje ovde samo kao deo jedne društvene moći, kao atom mase, a ovo je oblik u kome konkurencija dovodi do ostvarenja *društveni* karakter proizvodnje i potrošnje.

Ona strana konkurencije koja je momentano slabija, ujedno je i ona u kojoj pojedinac dejstvuje nezavisno od mase svojih konkurenata, a često i direktno protiv njih, te upravo time čini da se oseti njihova međusobna zavisnost, dok jača strana uvek istupa prema protivniku više ili manje kao zbijena celina. Ako je za ovu određenu vrstu robe tražnja veća od ponude, kupci se — u izvesnim granicama — nadmeću i tako za sve poskupljuju robu iznad tržišne vrednosti^{1*}, dok na drugoj strani prodavci zajedno gledaju da prodaju po visokoj tržišnoj ceni. Ako je, naprotiv, ponuda veća od tražnje, jedan počinje jevtinije prodavati, a ostali moraju za njim, dok kupci zajednički rade na tome da tržišnu cenu obore što je moguće niže ispod tržišne vrednosti. Zajednička strana interesuje svakoga samo dok više dobija s njom no protiv nje. A zajednica prestaje čim strana kao takva postane slabija, te svaki pojedinac na svoju ruku pokušava da se izvuče što bolje može. Ako, zatim, neko jevtinije proizvodi i može više da proda, da zauzme veći prostor na tržištu prodajući ispod tekuće tržišne cene ili tržišne vrednosti, on to i čini, i tako otpočinje akcija koja malo-pomalo druge prisiljava da uvedu jevtiniji način proizvodnje i koja svodi društveno potrebni rad na neku novu manju meru. Ako je jedna strana u

^{1*} U 1. izdanju: Marktpreis (tržišna cena)

nadmoćnosti, onda dobija svaki koji njoj pripada; to je kao da sprovode neki zajednički monopol. Ako je jedna strana slabija, onda svako može sa svoje strane gledati da bude jači (npr. ko radi s manjim troškovima proizvodnje), ili da se bar izvuče što bolje može, i tu ga se njegov bližnji baš ništa ne tiče, mada njegovo delovanje ne pogađa samo njega nego i svu njegovu bratiju.³²

Tražnja i ponuda pretpostavljaju pretvaranje vrednosti u tržišnu vrednost, a ukoliko se one dešavaju na kapitalističkoj osnovici, ukoliko su robe proizvodi kapitala, pretpostavljaju kapitalističke procese proizvodnje, dakle sasvim drukčije spletene odnose nego što su prosta kupovina i prodaja robe. Kod njih se ne radi o formalnom pretvaranju robne vrednosti u cenu, tj. o prostoj promeni oblika; radi se o određenim kvantitativnim odstupanjima tržišnih cena od tržišnih vrednosti i, dalje, od cena proizvodnje. Kod proste kupovine i prodaje dovoljno je da imamo suočene proizvođače roba kao takve. U daljoj analizi, tražnja i ponuda pretpostavljaju egzistenciju različitih klasa i delova klasa, koji među sobom dele ukupni društveni dohodak i među sobom ga troše kao dohodak, koji, dakle, predstavljaju tražnju koju sačinjava dohodak; dok je, s druge strane, radi razumevanja tražnje i ponude koje proizvođači kao takvi stvaraju među sobom, potreban uvid u celokupni sklop kapitalističkog procesa proizvodnje.

U kapitalističkoj proizvodnji ne radi se samo o tome da se za masu vrednosti ubačenu u promet u robnom obliku izvuče jednaka masa vrednosti u drugom obliku, — bilo novca bilo neke druge robe — već se radi o tome da se za kapital predujmljen u proizvodnju izvuče isto toliki višak vrednosti ili profit kao za svaki drugi kapital iste veličine, ili pro rata njegovoj veličini, ma u kojoj grani proizvodnje on bio primenjen; radi se, dakle, o tome, bar kao minimum, da se robe prodaju po cenama koje pružaju prosečni profit, tj. po cenama proizvodnje. U ovom obliku kapital postaje svestan sebe kao *društvene sile* u kojoj svaki kapitalista učestvuje srazmerno svome udelu u ukupnom društvenom kapitalu.

Prvo, kapitalistička proizvodnja sama je po sebi ravnodušna prema određenoj upotrebnoj vrednosti, uopšte prema posebnom karakteru robe koju proizvodi. U svakoj oblasti proizvodnje važno je za nju samo to da se proizvodi višak vrednosti, da se u proizvodu rada prisvoji neka određena količina neplaćenog rada. A isto je tako u

³² »Ako nijedan pojedinac iz neke klase ne bi nikad mogao imati više od izvesnog datog udela, ili alikvotnog dela dobitaka i poseda celine, on bi se rado ujedinjavao [s drugima] da dobitke poviši« (on to i čini čim mu odnos tražnje i ponude to dozvoli); »to je monopol. A tamo gde svako misli da može ipak na koji način uvećati apsolutni iznos svog sopstvenog udela, makar i postupkom koji umanjuje celokupni iznos, on će to često učiniti: to je konkurencija.« (*An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.*, London 1821, str. 105.)

prirodi najamnog rada potčinjenog kapitalu da bude ravnodušan prema specifičnom karakteru svoga rada, i da se on mora menjati prema potrebama kapitala i mora dopuštati da ga bacaju iz jedne oblasti proizvodnje u drugu.

Drugo, svaka je oblast proizvodnje doista isto toliko dobra i rđava koliko i druga; svaka odbacuje isti profit i svaka bi bila besciljna ako roba koju ona proizvodi ne bi zadovoljavala kakvu bilo društvenu potrebu.

Ali ako se robe prodaju po njihovim vrednostima, onda, kao što je objašnjeno, nastaju u različnim oblastima proizvodnje veoma različite profitne stope, prema različitom organskom sastavu masa kapitala plasiranih u njih. No kapital se izvlači iz oblasti s niskom profitnom stopom i baca se na drugu koja daje veći profit. Ovim stalnim iseljavanjem i useljavanjem, jednom reči, svojom raspodelom među različite oblasti, već prema tome da li profitna stopa onamo pada, a ovamo se penje, kapital postiže takvu srazmeru ponude prema tražnji da prosečni profit u različitim oblastima proizvodnje postaje isti, te se stoga vrednosti pretvaraju u cene proizvodnje. Ovo izjednačenje polazi kapitalu za rukom više ili manje što je viši kapitalistički razvitak u nekom datom nacionalnom društvu, tj. što su prilike dotične zemlje više prilagođene kapitalističkom načinu proizvodnje. S napretkom kapitalističke proizvodnje razvijaju se i njeni uslovi; ona podvrgava svome specifičnom karakteru i svojim unutrašnjim zakonima celinu društvenih pretpostavaka u okviru kojih se vrši proces proizvodnje.

Stalno izjednačavanje stalnih nejednakosti vrši se utoliko brže 1. ukoliko je kapital pokretniji, tj. što ga je lakše preneti iz jedne oblasti i iz jednog mesta u drugo; 2. ukoliko se radna snaga može lakše bacati iz jedne oblasti u drugu i sa jedne lokalne tačke proizvodnje na drugu. Prvi slučaj pretpostavlja potpunu slobodu trgovine u unutrašnjosti društva i odstranjenje svih monopola osim prirodnih, naime onih koji potiču iz samog kapitalističkog načina proizvodnje. Zatim, razvitak kreditnog sistema koji neorgansku masu raspoloživog društvenog kapitala koncentriše prema pojedinačnim kapitalistima; na posletku, potčinjavanje različitih oblasti proizvodnje kapitalistima. Ovo poslednje već je bilo uključeno u pretpostavku kad smo uzeli da se radi o pretvaranju vrednosti u cene proizvodnje za sve kapitalistički eksploatisane oblasti proizvodnje; ali samo ovo izjednačenje nailazi na veće prepreke kada se među kapitalistička preduzeća uvuku i s njima isprepletu mnoge i velike oblasti proizvodnje gde se ne radi kapitalistički (npr. zemljoradnja sitnih seljaka). Naposletku, pretpostavlja veliku gustoću stanovništva. — Drugi slučaj pretpostavlja ukidanje svih zakona koji radnike sprečavaju da se preseljavaju iz jedne oblasti proizvodnje u drugu, ili iz jednog lokalnog sedišta proizvodnje u koje bilo drugo. Ravnodušnost radnikovu prema sadržini njegova rada. Što veću mogućnost da se rad u svima oblastima proizvodnje

svede na prost rad. Nestanak svih profesionalnih predrasuda kod radnika. Naposljetku, i naročito, potčinjavanje radnika kapitalističkom načinu proizvodnje. Dalja razlaganja o ovome spadaju u specijalno ispitivanje konkurencije.

Iz rečenoga izlazi da je svaki pojedini kapitalista, kao i celina svih kapitalista svake posebne oblasti proizvodnje, zainteresovan u eksploataciji celokupne radničke klase od strane ukupnog kapitala i u stepenu te eksploatacije, ne samo iz opšte klasne simpatije, nego direktno ekonomski, zato što, pod pretpostavkom da su sve druge okolnosti, a među njima i vrednost predujmljenog ukupnog postojećeg kapitala, date, prosečna profitna stopa zavisi od stepena eksploatacije celokupnog rada od strane ukupnog kapitala.

Prosečni profit poklapa se s prosečnim viškom vrednosti što ga kapital proizvodi na svaku 100, a u pogledu viška vrednosti ono što smo maločas rekli unapred se samo sobom razume. Kod prosečnog profita dolazi uz to samo još vrednost predujmljenog kapitala kao jedan od momenata koji određuju profitnu stopu. Posebni interes što ga neki kapitalista ili kapital neke određene oblasti proizvodnje ima u eksploataciji radnika koje on neposredno zapošljava u stvari je ograničen na to da se, bilo izuzetnim preteranim radom, bilo pak obaranjem najamnine ispod proseka, bilo izuzetnom proizvodnošću primenjenog rada može da napravi neki ekstraćar, profit koji premaša prosečni profit. Ne uzimajući to u obzir, neki kapitalista, koji u svojoj oblasti proizvodnje ne bi upotrebljavao nikakav promenljivi kapital, pa dakle nikakve radnike (što je, naravno, preterana pretpostavka), bio bi isto toliko zainteresovan u eksploataciji radničke klase od strane kapitala i izvlačio bi svoj profit isto tako iz neplaćenog viška rada kao i neki kapitalista koji bi (opet preterana pretpostavka) primenjivao samo promenljivi kapital, dakle sav svoj kapital preduimao u najamninu. Ali stepen eksploatacije rada zavisi pri datom radnom danu od prosečne intenzivnosti rada, a pri datoj intenzivnosti od dužine radnog dana. Od stepena eksploatacije rada zavisi visina stope viška vrednosti, dakle, pri datoj ukupnoj masi promenljivog kapitala, veličina viška vrednosti, a s time veličina profita. Isti specijalni interes što ga kapital neke oblasti, za razliku od ukupnog kapitala, ima u eksploataciji radnika koje on specijalno zapošljava, ima pojedini kapitalista, za razliku od svoje oblasti, u eksploataciji radnika koje on lično eksploatiše.

S druge strane, svaka posebna oblast kapitala i svaki pojedini kapitalista imaju isti interes u proizvodnosti društvenog rada koji primenjuje ukupni kapital. Jer od toga zavise dve stvari: prvo, masa upotrebnih vrednosti u kojima se izražava prosečni profit; a ovo je dvostruko važno, utoliko što ovaj služi i kao fond akumulacije novog kapitala i kao fond dohotka za potrošnju. Drugo, visina vrednosti ukupnog predujmljenog kapitala (postojanog i promenljivog) koja, pri datoj veličini viška vrednosti ili profita čitave kapitalističke klase,

određuje profitnu stopu ili profit na neku određenu količinu kapitala. Posebna proizvodnost rada u nekoj posebnoj oblasti ili u posebnom pojedinačnom preduzeću te oblasti, interesuje samo kapitaliste koji u tome imaju direktnog učešća, utoliko što ona osposobljava pojedinu oblast naspram ukupnog kapitala, ili pojedinog kapitalistu naspram njegove oblasti, da istera neki ekstraprofit.

Ovde imamo, dakle, matematički tačan dokaz zašto kapitalisti, ma koliko da se u svojoj međusobnoj konkurenciji pokazuju kao neiskrena braća, ipak sačinjavaju pravi savez slobodnih zidara nasuprot celini radničke klase.

Cena proizvodnje uključuje prosečni profit. Mi smo joj dali ime cena proizvodnje; to je stvarno ono isto što A. Smith zove *natural price*^{1*}, Ricardo *price of production, cost of production*^{2*}, a fiziokrati *prix nécessaire*^{3*} — pri čemu nijedan od njih nije izložio razliku cene proizvodnje od vrednosti — zato što je ona trajni uslov ponude, reprodukcije robe svake posebne oblasti proizvodnje.³³ Shvatljivo je i zašto oni isti ekonomisti koji se bune protiv određivanja vrednosti robâ radnim vremenom, količinom rada koju one u sebi sadrže, uvek govore o cenama proizvodnje kao o centrima oko kojih se kolebaju tržišne cene. Oni to sebi mogu dozvoliti zato što je cena proizvodnje već sasvim izopačen i *prima facie*^{4*} besadržajan oblik robne vrednosti, oblik kakav se javlja u konkurenciji, dakle postoji u svesti vulgarnog kapitaliste, pa i u svesti vulgarnog ekonomiste.

Iz izloženoga se pokazalo kako tržišna vrednost (a sve što je o tome rečeno važi s nužnim ograničenjima za cenu proizvodnje) uključuje neki ekstraprofit onih proizvođača koji u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje rade pod najboljim uslovima. Izuzevši uopšte slučajeve kriza i prekomerne proizvodnje, ovo važi za sve tržišne cene, ma koliko one odstupale od tržišnih vrednosti ili tržišnih cena proizvodnje. U tržišnoj ceni uključeno je, naime, da se za robe iste vrste plaća ista cena, ma da su ove proizvedene pod veoma različitim individualnim uslovima, pa stoga mogu imati veoma različne cene koštanja. (Ovde ne govorimo o ekstraprofitima koji su posledica monopola u običnom smislu, veštačkih ili prirodnih.)

Ali ekstraprofit može, sem toga, nastati još i kad su izvesne oblasti proizvodnje u položaju da se izvuku od pretvaranja svojih robnih vrednosti u cene proizvodnje, a stoga i od reduciranja svojih profita na prosečni profit. U odeljku o zemljišnoj renti imaćemo da razmotrimo dalje formiranje ova dva oblika ekstraprofita.

³³ Malthus^[32]

^{1*} prirodna cena — ^{2*} cena proizvodnje, troškovi proizvodnje — ^{3*} nužna cena —, ^{4*} očigledno

GLAVA JEDANAESTA

Dejstva opštih kolebanja najamnine na cene proizvodnje

Neka je prosečni sastav društvenog kapitala $80_p + 20_{pr}$, a profit 20%. U tom je slučaju stopa viška vrednosti 100%. Opšte povišenje najamnine, ako je sve drugo jednako, znači sniženje stope viška vrednosti. Za prosečni kapital, profit i višak vrednosti se podudaraju. Neka se najamnina popne za 25%. Pokretanje iste mase rada, koje je stajalo 20, sada staje 25. Onda umesto $80_p + 20_{pr} + 20_{pf}$ imamo obrt vrednosti od $80_p + 25_{pr} + 15_{pf}$. Rad pokrenut promenljivim kapitalom proizvodi i sad sumu vrednosti od 40 kao i ranije. Ako se pr popne od 20 na 25, onda je suvišak v odnosno pf još samo = 15. Profit od 15 na 105 jeste $= 14\frac{2}{7}\%$, i to bi bila nova stopa prosečnog profita. Pošto se cena proizvodnje robâ koje proizvodi prosečni kapital podudara s njihovom vrednošću, to se cena proizvodnje tih roba ne bi izmenila; stoga bi povišenje najamnine povuklo za sobom sniženje profita, ali ne i promenu u vrednosti i ceni robâ.

Ranije, kad je prosečni profit bio = 20%, bila je cena proizvodnje roba proizvedenih u jednom obrtnom periodu jednaka njihovoj ceni koštanja plus profit od 20% na tu cenu koštanja, dakle $= k + kpf' = k + \frac{20k}{100}$; gde je k promenljiva veličina, različna prema vrednosti sredstava za proizvodnju koja ulaze u robe i prema meri rabaćenja koje stalni kapital primenjen u njihovoj proizvodnji ustupa proizvodu. Sad bi cena proizvodnje iznosila $k + \frac{14\frac{2}{7}k}{100}$.

Uzmimo sad prvo kapital čiji je sastav niži od prvobitnog sastava prosečnog društvenog kapitala $80_p + 20_{pr}$ (koji se sad promenio u $76\frac{4}{21}_p + 23\frac{17}{21}_{pr}^{1*}$); npr. $50_p + 50_{pr}$. Tu je cena proizvodnje godišnjeg proizvoda, ako uprošćenja radi uzmemo da je ceo stalni kapital ušao u godišnji proizvod kao rabaćenje i da je vreme obrta isto kao u slučaju I, iznosila pre povišenja najamnine $50_p + 50_{pr} + 20_{pf} = 120$. Povišenje najamnine za 25% donosi za istu količinu pokrenutog rada povišenje promenljivog kapitala od 50 na $62\frac{1}{2}$. Ako bi

^{1*} Ovo je procentualni oblik novog sastava $80_p + 25_{pr}$.

se godišnji proizvod prodavao po ranijoj ceni proizvodnje od 120, imali bismo $50_p + 62^{1/2}_{pr} + 7^{1/2}_{pf}$, dakle profitnu stopu od $6^{2/3}\%$. Ali nova prosečna profitna stopa je $14^{2/7}\%$, i pošto uzimamo da sve ostale okolnosti ostaju jednake, moraće ovaj kapital od $50_p + 62^{1/2}_{pr}$ i da napravi taj profit. Međutim, kapital $112^{1/2}$ pravi s profitnom stopom od $14^{2/7}$ profit od $16^{1/14}^{1*}$. Sada je, dakle, cena proizvodnje roba koje je on proizveo $50_p + 62^{1/2}_{pr} + 16^{1/14}_{pf}^{2*} = 128^{8/14}^{3*}$. Tu se, dakle, usled povišenja najamnine za 25% , cena proizvodnje iste količine iste robe popela od 120 na $128^{8/14}^{3*}$, ili za više od 7% .

Uzmimo, naprotiv, neku oblast proizvodnje koja ima viši sastav nego prosečni kapital, npr. $92_p + 8_{pr}$. Prvobitni prosečni profit i ovde je dakle $= 20$, pa ako opet uzmemo da stalni kapital ceo ulazi u godišnji proizvod, i da je obrtni period isti kao u slučajevima I i II, onda je cena proizvodnje robe i ovde $= 120$.

Usled povišenja najamnine za 25% raste promenljivi kapital za neizmenjenu količinu rada od 8 na 10, cena koštanja robâ, dakle, od 100 na 102; s druge strane, prosečna profitna stopa pala je od 20% na $14^{2/7}\%$. A $100 : 14^{2/7} = 102 : 14^{4/7}^{4*}$. Profit koji sada dolazi na 102 iznosi, dakle, $14^{4/7}$. Stoga se celokupni proizvod prodaje za $k + k_{pf}' = 102 + 14^{4/7} = 116^{4/7}$. Cena proizvodnje pala je, dakle, od 120 na $116^{4/7}$, ili za $3^{3/7}^{5*}$.

Prema tome, usled povišenja najamnine za 25% :

1) što se tiče kapitala prosečnog društvenog sastava, cena proizvodnje robe ostala je neizmenjena;

2) što se tiče kapitala nižeg sastava, cena proizvodnje robe popela se, mada ne u istoj srazmeri u kojoj se profit smanjio;

3) što se tiče kapitala višeg sastava, cena proizvodnje robe pala je, iako takođe ne u istoj srazmeri kao profit.

Pošto je cena proizvodnje robâ prosečnog kapitala ostala ista, jednaka vrednosti proizvoda, ostao je isti i zbir cena proizvodnje proizvoda svih kapitala, jednak zbiru vrednosti koje je proizveo ukupni kapital; povišenje na jednoj, sniženje na drugoj strani izjednačuju se za ukupni kapital na nivo prosečnog društvenog kapitala.

Kad se cena proizvodnje roba u slučaju II penje, u slučaju III pada, onda već samo ovo suprotno dejstvo što ga izaziva pad stope viška vrednosti, ili opšte dizanje najamnine, pokazuje da se ovde ne može raditi o nekoj naknadi u ceni za povišenje najamnine, pošto u slučaju III padanje cene proizvodnje nikako ne može obešteti kapitalistu za padanje profita, a u II penjanje cene ne sprečava pad profita. Naprotiv je u oba slučaja, i tamo gde se cena penje i tamo gde pada, profit isti kao kod prosečnog kapitala, gde je cena ostala nepro-

^{1*} U 1. izdanju: okruglo $16^{1/12}$. — ^{2*} U 1. izdanju: $16^{1/12}_{pf}$. — ^{3*} U 1. izdanju: $128^{7/12}$. — ^{4*} U 1. izdanju: približno (annähernd). — ^{5*} U 1. izdanju: preko 3 procenta (über 3 Prozent; izmenjeno na osnovu Marxovog rukopisa).

menjena. On je za II kao i za III onaj isti prosečni profit koji je pao za $5\frac{5}{7}$ ili za nešto preko 25%. Iz toga izlazi da bi, kad se u II cena ne bi popela a u III ne bi pala, II prodavao ispod novog palog prosečnog profita, a III iznad njega. Samo je po sebi jasno da prema tome da li se na rad preduima 50, 25 ili 10 na 100 kapitala, povišenje najamnine mora veoma različito delovati na onoga koji u najamninu preduima $\frac{1}{10}$ svog kapitala i na onoga koji preduima $\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{2}$. Povišenje cena proizvodnje, s jedne strane, njihovo sniženje, s druge, prema tome da li kapital stoji ispod ili iznad prosečnog društvenog sastava, ostvaruje se samo izjednačenjem na nov sniženi prosečni profit.

Kako bi sad opšti pad najamnine i njemu odgovarajuće opšte dizanje profitne stope, a stoga i prosečnih profita, delovali na cene proizvodnje roba koje su proizvod onih kapitala koji od prosečnog društvenog sastava odstupaju u protivnim pravcima? Da bismo dobili rezultat (koji Ricardo ne istražuje), treba samo da obrnemo naše gornje izlaganje.

I. Prosečni kapital $= 80_p + 20_{pr} = 100$; stopa viška vrednosti $= 100\%$; cena proizvodnje $=$ robna vrednost $= 80_p + 20_{pr} + 20_{pf} = 120$; profitna stopa $= 20\%$. Nek najamnina padne za četvrtinu; onda bi 15_{pr} umesto 20_{pr} pokretali isti postojani kapital. Imamo, dakle, robnu vrednost $= 80_p + 15_{pr} + 25_{pf} = 120$. Količina rada koju proizvodi pr ostaje nepromenjena, samo što se ovako stvorena nova vrednost drukčije deli između kapitaliste i radnika. Višak vrednosti popeo se od 20 na 25, a stopa viška vrednosti od $\frac{20}{20}$ na $\frac{25}{15}$, dakle od 100% na $166\frac{2}{3}\%$. Profit na 95 sada je $= 25$, dakle je profitna stopa na $100 = 26\frac{6}{19}$. Novi procentualni sastav kapitala sada je $84\frac{4}{19}_p + 15\frac{15}{19}_{pr} = 100$.

II. Niži sastav. Prvobitno $50_p + 50_{pr}$, kao gore. Padom najamnine za $\frac{1}{4}$ svodi se pr na $37\frac{1}{2}$, a time ukupni predujmljeni kapital na $50_p + 37\frac{1}{2}_{pr} = 87\frac{1}{2}$. Ako na nj primenimo novu profitnu stopu od $26\frac{6}{19}\%$, onda: $100 : 26\frac{6}{19} = 87\frac{1}{2} : 23\frac{1}{38}$. Ista robna masa, koja je ranije stajala 120, sada staje $87\frac{1}{2} + 23\frac{1}{38} = 110\frac{10}{19}$; cena je pala skoro za 10.

III. Viši sastav. Prvobitno $92_p + 8_{pr} = 100$. Pad najamnine za $\frac{1}{4}$ snižava 8_{pr} na 6_{pr} , ukupni kapital na 98. Prema tome, $100 : 26\frac{6}{19} = 98 : 25\frac{15}{19}$. Cena proizvodnje robe, ranije $100 + 20 = 120$, sada je, posle pada najamnine, $98 + 25\frac{15}{19} = 123\frac{15}{19}$; dakle se popela za skoro 4.

Vidi se, dakle, da treba ići istim putem kao pre, samo u suprotnom pravcu i s nužnim izmenama; da opšti pad najamnine ima za posledicu opšte podizanje viška vrednosti, stope viška vrednosti i, uz inače nepromenjene okolnosti, profitne stope, mada izraženo u drukčijoj proporciji; pad cena proizvodnje za robne proizvode kapitala nižeg, a dizanje cena proizvodnje za robne proizvode kapitala višeg sastava. Upravo obrnuti rezultat od onoga koji se ispostavio kod

opšteg dizanja najamnine.³⁴ U oba slučaja — kako kod dizanja tako i kod padanja najamnine — pretpostavljeno je da radni dan ostaje jednak, a takođe i cene svih potrebnih životnih sredstava. Tu je, dakle, pad najamnine mogućan samo ako je najamnina ili ranije stajala iznad normalne cene rada ili se obara ispod nje. Kako se stvar modifikuje kad dizanje ili padanje najamnine potiče od kakve promene u vrednosti, a stoga u ceni proizvodnje roba koje obično ulaze u radnikovu potrošnju, biće delom dalje ispitano u odeljku o zemljišnoj renti. Ovde ćemo međutim jednom zasvagda napomenuti ovo:

Ako dizanje ili padanje najamnine potiče od promene vrednosti nužnih životnih sredstava, onda modifikacija gore rečenoga može nastupiti samo ukoliko robe, čija promena cene povišava ili snižava promenljivi kapital, ulaze kao sastavni elementi i u postojani kapital, te stoga ne deluju samo na najamninu. Ali, ukoliko čine samo ovo poslednje, dosadašnje izlaganje sadrži sve što se ima kazati.

U celoj ovoj glavi pretpostavljeno je uspostavljanje opšte profitne stope, prosečnog profita, dakle i pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje kao data činjenica. Pitalo se samo kako neko opšte povišenje ili sniženje najamnine deluje na cene proizvodnje roba koje su uzete kao date. Ovo je pitanje veoma sekundarno kad se uporedi sa ostalim važnim tačkama raspravljenim u ovom odeljku. Ali je ono jedino pitanje koje spada ovamo, o kome je Ricardo raspravljao, pa i to, kako ćemo videti^{1*}, još jednostrano i manjkavo.

³⁴ Veoma je čudno da Ricardu^[33] (koji, naravno, postupa na drukčiji način nego što smo mi ovde učinili, jer nije shvatio izjednačenje vrednosti u cene proizvodnje) ovo uopšte nije palo na pamet, nego je razmatrao samo prvi slučaj, dizanje najamnine i njegov uticaj na cene proizvodnje roba. A *servum pecus imitatorum*^[34] nije čak ni dotle napredovalo da učini ovu u najvećoj meri samu po sebi razumljivu, u stvari tautologičnu primenu.

^{1*} Vidi 25. tom ovog izdanja.

GLAVA DVANAESTA

Dodaci

I. Uzroci koji izazivaju promenu u ceni proizvodnje

Cena proizvodnje neke robe može varirati samo iz dva uzroka.

Prvo. Menja se opšta profitna stopa. Ovo je moguće samo tako što se menja sama prosečna stopa viška vrednosti, ili, ako se prosečna stopa viška vrednosti ne menja, što se menja odnos sume prisvojenih viškova vrednosti prema sumi ukupnog predujmljenog društvenog kapitala.

Ukoliko promena stope viška vrednosti ne počiva na obaranju najamnine ispod ili na njenom dizanju iznad normalnog nivoa — a takva se kretanja imaju smatrati samo kao oscilatorna — ona se može dogoditi samo ili zato što se vrednost radne snage spustila ili podigla; ovo je pak, i jedno i drugo, nemoguće bez promene u proizvodnosti rada koji proizvodi životna sredstva, dakle bez promene u vrednosti roba koje ulaze u radnikovu potrošnju.

Ili se, pak, menja odnos sume prisvojenog viška vrednosti prema celokupnom predujmljenom kapitalu društva. Pošto promena ovde ne polazi od stope viška vrednosti, ona mora polaziti od ukupnog kapitala, i to od njegovog postojanog dela. Masa tog postojanog dela, s tehničkog stanovišta, uvećava se ili smanjuje u odnosu prema radnoj snazi koju je kupio promenljivi kapital, a time i masa vrednosti toga dela raste ili opada s rastenjem ili opadanjem same njegove mase; ona, dakle, takođe raste i opada u odnosu prema masi vrednosti promenljivog kapitala. Ako isti rad pokreće više postojanog kapitala, onda je rad postao proizvodniji. U obrnutom slučaju, obrnuto. Dakle, zbila se promena u proizvodnosti rada i morala se dogoditi neka promena u vrednosti izvesnih roba.

Za oba slučaja važi, dakle, ovaj zakon: ako se cena proizvodnje neke robe promeni usled promene u opštoj profitnoj stopi, njena sopstvena vrednost mogla je, doduše, ostati nepromenjena. Ali se morala izvršiti promena vrednosti kod drugih roba.

Drugo. Opšta profitna stopa ostaje nepromenjena. Onda se cena proizvodnje neke robe može promeniti samo zato što se promenila njena sopstvena vrednost; zato što se traži više ili manje rada da se

ona sama reprodukuje, bilo da se menja proizvodnost rada koji samu tu robu proizvodi u njenom konačnom obliku, ili onoga koji proizvodi robe koje ulaze u njenu proizvodnju. Cena proizvodnje pamučne pređe može pasti bilo zato što se sirov pamuk jeftinije proizvodi, bilo zato što je rad predenja postao proizvodniji usled boljih mašina.

Cena proizvodnje, kao što smo ranije pokazali, jeste $= k + pf$, jednaka ceni koštanja plus profit. A ovo je pak $= k + kpf'$, gde je k cena koštanja, neodređena veličina koja se menja prema različitim oblastima proizvodnje, a svugde je jednaka vrednosti postojanog i promenljivog kapitala utrošenog u proizvodnji robe, a pf' procentualno izračunata prosečna profitna stopa. Ako je $k=200$, a $pf'=20\%$, onda je cena proizvodnje $k + kpf' = 200 + 200^{20}/100 = 200 + 40 = 240$. Jasno je da ova cena proizvodnje može ostati ista iako se vrednost roba promeni.

Sve promene u ceni proizvodnje robâ svode se u krajnjoj liniji na promenu vrednosti; ali ne moraju se sve promene u vrednosti roba izraziti u promeni cene proizvodnje, pošto ovu ne određuje samo vrednost posebne robe, nego i ukupna vrednost svih roba. Promena u robu A može se, dakle, izravnati suprotnom promenom robe B, tako da opšti odnos ostane isti.

II. Cena proizvodnje roba srednjeg sastava

Videli smo da odstupanje cena proizvodnje od vrednosti potiče otuda:

1. što se na cenu koštanja neke robe ne domeće višak vrednosti koji ona sadrži, već prosečni profit;

2. što cena proizvodnje neke robe, cena koja tako odstupa od vrednosti, ulazi kao elemenat u cenu koštanja drugih roba, čime dakle već u ceni koštanja jedne robe može da bude sadržano odstupanje od vrednosti sredstava za proizvodnju koja su u njoj utrošena, ne uzimajući u obzir odstupanje koje za samu tu robu može nastati usled razlike između prosečnog profita i viška vrednosti.

Prema tome je dakle moguće da i kod roba koje su proizvod kapitala srednjega sastava cena koštanja može odstupiti od sume vrednosti elemenata iz kojih se sastoji ovaj sastavni deo njihove cene proizvodnje. Uzmimo da je srednji sastav $80_p + 20_{pr}$. Sad je moguće da u stvarnim kapitalima koji imaju ovakav sastav 80_p bude veće ili manje od vrednosti koju ima p , postojani kapital, jer ovo p sačinjavaju robe čija cena proizvodnje odstupa od njihove vrednosti. Isto bi tako i 20_{pr} moglo odstupiti od svoje vrednosti ako bi u trošenje najamnine ušle robe kojima je cena proizvodnje drukčija od vrednosti; ako bi, dakle, radnik za ponovno kupovanje tih roba (za njihovo naknađivanje) morao raditi više ili manje radnog vremena, dakle dati

veću ili manju količinu potrebnoga rada nego što bi bilo potrebno kad bi se cene proizvodnje potrebnih životnih namirnica podudarale s njihovim vrednostima.

Međutim, ova mogućnost ni u čemu ne menja tačnost postavki utvrđenih za robe srednjeg sastava. Količina profita koja pada na te robe jednaka je količini viška vrednosti koju one same sadrže. Na primer, kod gornjeg kapitala, čiji je sastav $80_p + 20_{pr}$, nije za određivanje viška vrednosti važno jesu li ovi brojevi izrazi stvarnih vrednosti, nego kako se oni među sobom odnose; naime to što je $pr = 1/5$, a $p = 4/5$ ukupnog kapitala. Čim je to tako, onda je, kao što smo gore uzeli, višak vrednosti što ga pr proizvodi jednak prosečnom profitu. S druge strane: zato što je on jednak prosečnom profitu, cena proizvodnje je = cena koštanja + profit = $k + pf = k + v$, praktično izjednačena s vrednošću robe. To jest, povišenje ili sniženje najamnine ostavlja $k + pf$ u ovom slučaju nepromenjeno, kao god što bi ostavilo nepromenjenom vrednost robe, i izaziva samo odgovarajuće suprotno kretanje, sniženje ili povišenje na strani profitne stope. Naime, kad bi se ovde usled kakvog povišenja ili sniženja najamnine promenila cena roba, onda bi profitna stopa u ovim oblastima srednjeg sastava stajala iznad ili ispod njenog nivoa u drugim oblastima. Samo ukoliko cena ostane nepromenjena, održaće oblast srednjeg sastava svoj nivo profita sa ostalim oblastima. Kod nje se, dakle, u praksi događa ono isto kao kad bi se proizvodi ove oblasti prodavali po njihovoj stvarnoj vrednosti. Naime, ako se robe prodaju po njihovim stvarnim vrednostima, onda je jasno da, pri inače jednakim okolnostima, dizanje ili padanje najamnine izaziva odgovarajuće padanje ili dizanje profita, ali ne izaziva nikakvu promenu vrednosti roba, i da pod svima okolnostima dizanje ili padanje najamnine može da pogodi uvek samo veličinu viška vrednosti, a nikad vrednost robâ.

III. Kapitalistovi razlozi za kompenzaciju

Rečeno je da konkurencija izjednačuje profitne stope različnih oblasti proizvodnje u prosečnu profitnu stopu i da upravo time pretvara vrednosti proizvoda tih različitih oblasti u cene proizvodnje. I to se događa stalnim prenošenjem kapitala iz jedne oblasti u drugu gde trenutno profit stoji iznad proseka; no pri tom dolaze u obzir i kolebanja profita koja su za neku datu industrijsku granu u nekom datom periodu vremena spojena sa smenjivanjem mršavih i debelih godina. Ovo neprekidno iseljavanje i useljavanje kapitala koje se odigrava među različnim oblastima proizvodnje ima za posledicu kretanja profitne stope nagore i nadole, kretanja koja se međusobno više ili manje izravnavaju i otud imaju tendenciju da profitnu stopu svugde svedu na isti zajednički i opšti nivo.

Ovo kretanje kapitalâ uvek je u prvom redu prouzročeno stanjem tržišnih cena, koje ovamo podižu profite iznad opšteg prosečnog nivoa, a onamo ih obaraju ispod njega. Za ovaj mah mi još ne uzimamo u obzir trgovački kapital, s kojim ovde još nemamo nikakva posla i koji je kadar da sa izvanrednom brzinom, kao što to pokazuju iznenada iskrsavajući paroksizmi špekulacije izvesnim omiljenim artiklima, povuče mase kapitala iz jedne poslovne grane i da ih isto tako iznenadno baci u koju drugu. Ali u svakoj oblasti prave proizvodnje — u industriji, poljoprivredi, rudarstvu itd. — prenošenje kapitala iz jedne oblasti u drugu istavlja znatne teškoće, naročito zbog postojećeg stalnog kapitala. Uz to, iskustvo pokazuje da neka industrija, npr. pamučna, ako u nekom periodu daje vanredno visoke profite, u neko drugo vreme opet donosi vrlo neznatan profit ili čak i gubitak, tako da je u izvesnom ciklusu godina prosečni profit skoro isti kao i u drugim granama. A kapital se brzo nauči da računa s tim iskustvom.

Ali ono što konkurencija *ne* pokazuje jeste određenost vrednosti koja vlada kretanjem proizvodnje; to su vrednosti koje stoje iza cena proizvodnje i koje ih određuju u krajnjoj liniji. Konkurencija pokazuje, naprotiv: 1. prosečne profite, koji su nezavisni od organskog sastava kapitala u različitim oblastima proizvodnje, pa, dakle, i od mase živa rada koji je neki dati kapital prisvojio u nekoj datoj oblasti eksploatacije; 2. dizanje i padanje cena proizvodnje usled promene u visini najamnine — pojavu koja na prvi pogled skroz protivreči odnosu vrednosti roba; 3. kolebanja tržišnih cena, koja prosečnu tržišnu cenu roba u nekom datom periodu vremena ne svode na tržišnu *vrednost* nego na tržišnu cenu proizvodnje, koja se od tržišne vrednosti veoma razlikuje i koja odstupa od nje. Sve ove pojave *izgleda* da protivreče kako određivanju vrednosti radnim vremenom tako i prirodi viška vrednosti koji se sastoji iz neplaćenog viška rada. *U konkurenciji se, dakle, sve ispoljava obrnuto.* Gotovo obličje ekonomskih odnosa, kakvo se pokazuje na površini, u njihovoj realnoj egzistenciji, pa, dakle, i u idejama kojima se nosioci i agenti tih odnosa trude da ih sebi objasne, sasvim je drukčije, stvarno obrnuto, suprotno njihovom unutrašnjem, bitnom ali prikrivenom suštinskom jezgru i pojmu koji ovome odgovara.

Zatim: čim je kapitalistička proizvodnja dostigla izvestan stupanj razvitka, izjednačenje različitih profitnih stopa pojedinačnih oblasti u jednu opštu profitnu stopu nikako se više ne vrši samo igrom privlačenja i odbijanja u kojoj tržišne cene privlače i odbijaju kapital. Kada su se prosečne cene i njima odgovarajuće tržišne cene za neko vreme učvrstile, *svest* pojedinačnih kapitalista shvata da se u ovom izjednačenju izravnavaju *određene razlike*, tako da ih oni odmah uzimaju u svoj međusobni račun. One žive u predstavi kapitalistâ i oni ih unose u račun kao razloge za kompenzaciju.

Osnovna predstava kod toga jeste sam prosečni profit, predstava

da kapitali jednake veličine moraju u istim rokovima davati profite jednake veličine. Ona se opet temelji na predstavi da kapital svake oblasti proizvodnje ima pro rata svojoj veličini da učestvuje u ukupnom višku vrednosti koji ukupni društveni kapital cedi iz radnika; ili da se svaki posebni kapital ima smatrati samo kao komad ukupnog kapitala, a svaki kapitalista u stvari kao akcionar u ukupnom preduzeću, koji u ukupnom profitu sudeluje pro rata veličini svoga udela u kapitalu.

Na ovu se predstavu onda oslanja kapitalistovo računanje da npr. neki kapital koji se sporije obrće bilo zato što se roba duže zadržava u procesu proizvodnje, bilo što se mora prodavati na udaljenim tržištima, ipak uračunava profit koji mu time izmiče, dakle da se odštećuje dometanjem na cenu. Ili pak da plasirani kapitali koji su izloženi većim opasnostima, kao, npr., u moreplovstvu, dobijaju odštetu uvećanjem cena. Čim je kapitalistička proizvodnja razvijena, a s njome i sistem osiguranja, opasnost je stvarno podjednaka za sve oblasti proizvodnje (v. Corbeta^[35]); ali one kojima opasnost više pretila, plaćaju veću premiju za osiguranje, a naknađuju je cenom svoje robe. U praksi sve ovo izlazi na to da se svaka okolnost koja neki plasman kapitala — a svi, u izvesnim granicama, važe kao podjednako potrebni — čini manje unosnim, a neki drugi unosnijim, unosi u račun kao razlog za kompenzaciju koji važi jednom zasvagda, a da nije uvek iznova potrebno dejstvo konkurencije da bi se ovakav motiv ili računski činilac opravdao. Samo što kapitalista zaboravlja — ili bolje reći ne vidi, pošto mu konkurencija to ne pokazuje — da se svi ovi razlozi za kompenzaciju koje kapitalisti jedan protiv drugog iznose u međusobnom izračunavanju robnih cena različitih grana proizvodnje, odnose samo na to da svi oni imaju, pro rata svom kapitalu, podjednaku pretenziju na zajednički plen, na celokupni višak vrednosti. Njima, naprotiv, *izgleda*, pošto se profit koji trpaju u džep razlikuje od viška vrednosti koji isceduju, da razlozi za njegovu kompenzaciju ne izjednačavaju učešće u ukupnom višku vrednosti, nego *da stvaraju sam profit*, pošto ovaj tobože potiče iz prosto ovako ili onako motivisanog dometka na cenu koštanja roba.

Uostalom, i za prosečni profit važi ono što je rečeno u gl. VII, str. 116^{1*}, o predstavama kapitaliste o izvoru viška vrednosti. Ovde se stvar predstavlja samo utoliko drukčije što pri datoj tržišnoj ceni robâ i datoj eksploataciji rada ušteda u cenama koštanja zavisi od individualne umešnosti, pažnje itd.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 121.

Treći odeljak

Zakon tendencijskog padanja profitne stope

GLAVA TRINAESTA

Zakon kao takav

Uz datu najamninu i radni dan, neki promenljivi kapital, npr. od 100, predstavlja određen broj pokrenutih radnika; on je pokazatelj toga broja. Na primer, neka je 100£ najamnina za 100 radnika, recimo za 1 nedelju. Ako ovih 100 radnika urade isto toliko potrebnog rada koliko i viška rada, ako, dakle, svakodnevno rade isto toliko vremena za sebe, tj. za reprodukciju svoje najamnine, koliko i za kapitalistu, tj. za proizvodnju viška vrednosti, onda će ukupni njihov vrednosni proizvod biti = 200£, a višak vrednosti koji su stvorili izneće 100£. Stopa viška vrednosti $\frac{v}{pr}$ bila bi = 100%. Ali ova stopa viška vrednosti, kao što smo videli, izražavala bi se u veoma različnim profitnim stopama, već prema tome koliki je obim postojanog kapitala p , a s time i ukupnog kapitala K , pošto je profitna stopa = $\frac{v}{K}$. Kad je stopa viška vrednosti 100%:

ako je $p = 50$, $pr = 100$, onda je $pf' = \frac{100}{150} = 66\frac{2}{3}\%$;

ako je $p = 100$, $pr = 100$, onda je $pf' = \frac{100}{200} = 50\%$;

ako je $p = 200$, $pr = 100$, onda je $pf' = \frac{100}{300} = 33\frac{1}{3}\%$;

ako je $p = 300$, $pr = 100$, onda je $pf' = \frac{100}{400} = 25\%$;

ako je $p = 400$, $pr = 100$, onda je $pf' = \frac{100}{500} = 20\%$.

Tako bi se ista stopa viška vrednosti, uz nepromenjen stepen eksploatacije rada, izražavala u padajućoj profitnoj stopi zato što s materijalnim obimom postojanog kapitala, iako ne u istoj srazmeri, raste i obim njegove vrednosti, a s time i ukupnog kapitala.

Ako zatim uzmemo da se ova postepena promena u sastavu kapitala događa ne samo u izolovanim oblastima proizvodnje nego više ili manje u svima, ili bar u glavnim oblastima, dakle da ona uključuje promene u prosečnom organskom sastavu ukupnog kapitala koji pripada nekom određenom društvu, onda ovo postepeno rastenje

postojanog kapitala u odnosu prema promenljivom nužno mora imati za rezultat *postepeno padanje opšte profitne stope* pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti ili nepromenjenom stepenu eksploatacije rada od strane kapitala. Međutim se, kao zakon kapitalističkog načina proizvodnje, pokazalo da s njegovim razvitkom nastupa relativno opadanje promenljivog kapitala u odnosu prema postojanome, a s time i u odnosu prema ukupnom pokrenutom kapitalu. Ovo znači samo to da isti broj radnika, ista količina radne snage koju je neki promenljivi kapital datog obima vrednosti učinio raspoloživom, pokreće, obrađuje, proizvodno troši, usled naročitih metoda proizvodnje koji se razvijaju u okviru kapitalističke proizvodnje, za isto vreme stalno rastuću masu sredstava za rad, mašina i stalnog kapitala svake vrste, sirovina i pomoćnih materija, pa otud i postojan kapital čija vrednost po obimu stalno raste. Ovo progresivno relativno opadanje promenljivog kapitala u odnosu prema postojanom, a stoga prema ukupnom kapitalu, identično je s progresivnim rastom organskog sastava društvenog kapitala u njegovu proseku. To je takođe samo drukčiji izraz za progresivni razvitak društvene proizvodne snage rada, koji se pokazuje upravo u tome što pomoću rastuće primene mašina i uopšte stalnog kapitala isti broj radnika za isto vreme, tj. s manje rada, pretvara u proizvode više sirovina i pomoćnih materija. Ovom rastućem obimu vrednosti postojanog kapitala — mada on samo izdaleka predstavlja rastenje stvarne mase upotrebnih vrednosti iz kojih se postojani kapital materijalno sastoji — odgovara sve veće pojeftinjavanje proizvoda. Svaki individualni proizvod, posmatran za sebe, sadrži manju sumu rada nego na nižim stupnjevima proizvodnje gde je kapital koji je predujmljen za rad neuporedivo veći u srazmeri prema kapitalu predujmljenom za sredstva za proizvodnju. Red koji smo na početku ove glave postavili kao hipotezu izražava, dakle, stvarnu tendenciju kapitalističke proizvodnje. Ova rada s progresivnim relativnim opadanjem promenljivog kapitala prema postojanom stalno viši organski sastav ukupnog kapitala, čija je neposredna posledica da se stopa viška vrednosti uz nepromenjen, pa čak i uz rastući stepen eksploatacije rada, izražava u stalno opadajućoj opštoj profitnoj stopi. (Dalje će se pokazati^{1*} zašto se ovo padanje ne ispoljava u ovom apsolutnom obliku nego više u tendenciji ka progresivnom padanju.) Progresivna tendencija opšte profitne stope ka padanju jeste; dakle, samo *izraz, svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje*, za progresivni razvitak društvene proizvodne snage rada. Ovim nije rečeno da profitna stopa ne može privremeno pasti i iz drugih razloga, ali je time iz suštine kapitalističkog načina proizvodnje dokazano, kao po sebi razumljiva nužnost, da se u njegovom napredovanju opšta prosečna stopa viška vrednosti mora izražavati u padajućoj opštoj profitnoj

^{1*} Vidi u ovom tomu, gl. 14.

stopi. Pošto masa primenjenog živog rada stalno opada u odnosu prema masi opredmećenog rada koji on pokreće, prema proizvodno utrošenim sredstvima za proizvodnju, to i onaj deo tog živog rada koji je neplaćen i koji se opredmećuje u višku vrednosti mora stalno opadati u odnosu na obim vrednosti ukupnog primenjenog kapitala. A ovaj odnos mase viška vrednosti prema vrednosti ukupnog primenjenog kapitala sačinjava profitnu stopu, koja stoga mora stalno padati.

Ma koliko ovaj zakon izgledao jednostavan prema dosadašnjem izlaganju, svoj dosadašnjoj ekonomiji malo je pošlo za rukom da ga otkrije, kao što će se videti iz jednog docnijeg odeljka^{1*}. Ona je uočila pojavu i mučila se u protivrečnim pokušajima da je protumači. Ali, s obzirom na veliku važnost koju ovaj zakon ima za kapitalističku proizvodnju, može se kazati da on sačinjava onu misteriju oko čijeg se rešenja vrti čitava politička ekonomija od vremena Adama Smith-a, i da se razlika među različnim školama od A. Smith-a naovamo sastoji u različnim pokušajima da se ona reši. Ali, ako s druge strane uzmemo u obzir da je dosadašnja politička ekonomija doduše pipkala oko razlike između postojanog i promenljivog kapitala, ali je nikad nije umela određeno formulisati; da nikad nije prikazala višak vrednosti odvojeno od profita, a profit uopšte nikad čist, za razliku od njegovih različitih među sobom osamostaljenih sastavnih delova — kao što su industrijski profit, trgovinski profit, kamata, zemljišna renta; da nikad nije temeljno analizirala različnost u organskom sastavu kapitala, a stoga ni obrazovanje opšte profitne stope — onda prestaje biti zagonetno zašto joj rešenje ove zagonetke nije nikad pošlo za rukom.

Mi namerno izlažemo ovaj zakon pre no što izlažemo rastavljanje profita na razne kategorije koje su se jedna prema drugoj osamostalile. Nezavisnost ovog izlaganja od cepanja profita na različne delove koji pripadaju različnim kategorijama lica unapred je dokaz za nezavisnost zakona u njegovoj opštosti od toga cepanja i od međusobnih odnosa kategorija profita koje iz njega proističu. Profit o kojem ovde govorimo samo je drugo ime za sâm višak vrednosti koji je samo prikazan u odnosu prema ukupnom kapitalu umesto u odnosu prema promenljivom kapitalu iz kojega potiče. Padanje profitne stope izražava, dakle, padajući odnos samog viška vrednosti prema ukupnom predujmljenom kapitalu, i stoga je nezavisno od koje mu drago raspodele toga viška vrednosti među različite kategorije.

Videli smo da se na jednom stupnju kapitalističkog razvitka, gde je sastav kapitala $p : pr$ kao 50 : 100, stopa viška vrednosti od 100% izražava u profitnoj stopi od $66\frac{2}{3}\%$, a da se na višem stupnju, gde je $p : pr$ kao 400 : 100, ista stopa viška vrednosti izražava u profitnoj

^{1*} Vidi u 25. tomu ovog izdanja.

stopi od samo 20%. Ono što važi o različitim uzastopnim stepenima razvitka u jednoj zemlji, važi o različitim stupnjima razvitka koji istovremeno postoje naporedo u raznim zemljama. U nerazvijenoj zemlji, gde prvi sastav kapitala sačinjava prosek, opšta profitna stopa bila bi $= 66\frac{2}{3}\%$, dok bi u zemlji drugog, daleko višeg stepena razvitka bila $= 20\%$.

Razlika tih dveju nacionalnih profitnih stopa mogla bi nestati ili se čak i obrnuti usled toga što bi rad u manje razvijenoj zemlji bio neproizvodniji, dakle što bi se veća količina rada predstavljala u manjoj količini iste robe, veća razmenska vrednost u manje upotrebne vrednosti, dakle što bi radnik morao upotrebljavati veći deo svoga vremena za reprodukovanje sredstava za svoj sopstveni opstanak ili njihove vrednosti, a manji deo za proizvodnju viška vrednosti, davao manje viška rada, tako da bi stopa viška vrednosti bila niža. Na primer, ako bi u manje naprednoj zemlji radnik radio $\frac{2}{3}$ radnog dana za sebe, a $\frac{1}{3}$ za kapitalistu, onda bi pod pretpostavkom gornjeg primera ista radna snaga bila plaćena sa $133\frac{1}{3}$ i davala bi suvišak od samo $66\frac{2}{3}$. Promenljivom kapitalu od $133\frac{1}{3}$ odgovarao bi postojani kapital od 50. Sad bi, dakle, stopa viška vrednosti iznosila $133\frac{1}{3} : 66\frac{2}{3} = 50\%$, a profitna stopa $183\frac{1}{3} : 66\frac{2}{3}$, ili otprilike $36\frac{1}{2}\%$.

Pošto dosad još nismo ispitali različite sastavne delove na koje se profit cepa, pošto oni, dakle, za nas još ne postoje, to ćemo samo radi izbegavanja nesporazuma unapred napomenuti sledeće: upoređujući zemlje različitog stupnja razvitka — naročito zemlje razvijenije kapitalističke proizvodnje i zemlje u kojima rad još nije formalno podvrgnut pod kapital, iako u stvarnosti radnika eksploatiše kapitalista (npr. u Indiji, gde rajat privređuje kao samostalan seljak, dakle njegova proizvodnja kao takva još nije podvrgnuta kapitalu, iako mu zelenaš može u obliku kamate otkinuti ne samo čitav njegov višak rada nego i, kapitalistički rečeno, jedan deo njegove najamnine) — bilo bi vrlo pogrešno ako bi ko hteo meriti visinu nacionalne profitne stope prema visini nacionalne kamatne stope. Tamo kamata obuhvata sav profit i više od profita, umesto da, kao u zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje, izražava samo alikvotni deo proizvedenog viška vrednosti, odnosno profita. S druge strane, tu kamatnu stopu pretežno određuju odnosi (pozajmice zelenaša velikašima, vlasnicima zemljišne rente) koji nemaju nikakva posla s profitom, nego, naprotiv, pokazuju samo u kojoj srazmeri zelenaš prisvaja zemljišnu rentu.

U zemljama različitog stupnja razvitka kapitalističke proizvodnje, a stoga različitog organskog sastava kapitala, može stopa viška vrednosti (jedan od činilaca koji određuju profitnu stopu) biti viša u zemlji gde je normalni radni dan kraći nego u onoj gde je duži. *Prvo*: ako je engleski radni dan od 10 časova zbog svoje više intenzivnosti jednak austrijskom radnom danu od 14 časova, mogu, pri jednakoj podeli radnog dana, 5 časova viška rada Engleza predstavljati na svetskom tržištu višu vrednost nego 7 časova Austrijanca. *A drugo*, u

Engleskoj može višak rada sačinjavati deo radnog dana veći nego u Austriji.

Zakon o padajućoj profitnoj stopi, u kojoj se izražava ista ili i rastuća stopa viška vrednosti, znači drugim rečima: uzmemo li koju bilo određenu količinu prosečnog društvenog kapitala, npr. neki kapital od 100, onda će se sve veći njegov deo predstavljati u sredstvima za rad, a sve manji njegov deo u živom radu. Pa pošto ukupna masa živog rada dodatog sredstvima za proizvodnju pada u odnosu prema vrednosti tih sredstava za proizvodnju, to i neplaćeni rad i deo vrednosti u kome se on predstavlja pada u odnosu prema vrednosti ukupnog predujmljenog kapitala. Ili: sve manji alikvotni deo ukupnog predujmljenog kapitala preobraća se u živi rad i zbog toga taj ukupni kapital usisava, u poređenju prema svojoj veličini, sve manje viška rada, mada odnos neplaćenog dela primenjenog rada prema plaćenom delu može u isti mah da raste. Relativno opadanje promenljivog i uvećavanje postojanog kapitala, mada oba dela apsolutno rastu, jeste, kako smo rekli, samo drukčiji izraz za uvećanu proizvodnost rada.

Neka se neki kapital od 100 sastoji od $80_p + 20_{pr}$, poslednje = 20 radnika. Neka je stopa viška vrednosti 100%, tj. radnici rade pola dana za sebe, pola za kapitalistu. Neka u nekoj nerazvijenijoj zemlji kapital bude = $20_p + 80_{pr}$, a ovo poslednje = 80 radnika. Ali ovim radnicima je potrebno $\frac{2}{3}$ radnog dana za sebe, a za kapitalistu rade samo $\frac{1}{3}$. Uzmemo li da je sve drugo jednako, radnici proizvode u prvom slučaju vrednost od 40, u drugom od 120. Prvi kapital proizvodi $80_p + 20_{pr} + 20_v = 120$; profitna stopa = 20%; drugi kapital $20_p + 80_{pr} + 40_v = 140$; profitna stopa = 40%. Ona je, dakle, u drugom slučaju dvaput veća no u prvom, mada je u prvom slučaju stopa viška vrednosti = 100%, dvaput veća nego u drugom slučaju, gde iznosi samo 50%. Ali zato u prvom slučaju kapital jednake veličine prisvaja višak rada samo 20, a u drugom 80 radnika.

Zakon progresivnog padanja profitne stope, ili relativnog opadanja prisvojenog viška rada u poređenju s masom opredmećenog rada koju živi rad pokreće, ni na koji način ne isključuje porast apsolutne mase rada koju pokreće i eksploatiše društveni kapital, a stoga i apsolutne mase viška rada koji on prisvaja; isto tako ne isključuje da kapitali koji stoje pod komandom pojedinačnih kapitalista komanduju rastućom masom rada, pa, dakle, i viška rada, a ovo poslednje čak i onda kad i ne raste broj radnika kojima komanduju.

Ako uzmemo neko' dato radničko stanovništvo, npr. od dva miliona, i ako zatim uzmemo da su dužina i intenzivnost prosečnog radnog dana, kao i najamnina, date, a s time i odnos između potrebnog rada i viška rada, onda ukupni rad ta dva miliona, a isto tako i njihov višak rada koji se predstavlja u višku vrednosti, proizvodi uvek istu veličinu vrednosti. Ali s rastućom masom postojanog — stalnog i optičajnog — kapitala koji pokreće ovaj rad, pada odnos te veličine vrednosti prema vrednosti tog kapitala, koja vrednost raste s nje-

govom masom, iako ne u istoj srazmeri. Taj odnos, a stoga profitna stopa, pada, mada kapital i sad komanduje istom masom živog rada i usisava istu masu viška rada kao i ranije. Odnos se menja ne zato što pada masa živog rada, nego zato što raste masa već opredmećenog rada koji on pokreće. Opadanje je relativno, ne apsolutno, i stvarno nema nikakve veze sa apsolutnom veličinom pokrenutog rada i viška rada. Padanje profitne stope ne nastaje iz nekog apsolutnog, već samo iz relativnog opadanja promenljivog sastavnog dela ukupnog kapitala, iz njegovog opadanja prema postojanom sastavnom delu.

Isto ono što važi za neku datu masu rada i masu viška rada, važi i za rastući broj radnika, a stoga, pod datim pretpostavkama, i za rastuću masu komandovanog rada uopšte, a njenog neplaćenog dela, viška rada, posebice. Ako se radničko stanovništvo popne od dva na tri miliona, ako se i promenljivi kapital koji mu je isplaćen u najamnini takođe od dva popne na tri miliona, a postojani kapital se, naprotiv, popne od 4 na 15 miliona, onda pod datim pretpostavkama (postojani radni dan i postojana stopa viška vrednosti) raste masa viška rada, viška vrednosti, za polovinu, za 50%, od 2 miliona na 3. Pa ipak bi, uprkos ovom porastu apsolutne mase viška rada i stoga viška vrednosti za 50%, odnos promenljivog kapitala prema postojanom pao od 2 : 4 na 3 : 15, a odnos viška vrednosti prema ukupnom kapitalu bio bi (u milionima):

$$\text{I. } 4_p + 2_{pr} + 2_v; K = 6, pf' = 33\frac{1}{3}\%.$$

$$\text{II. } 15_p + 3_{pr} + 3_v; K = 18, pf' = 16\frac{2}{3}\%.$$

Dok se masa viška vrednosti popela za polovinu, profitna stopa pala je na polovinu ranije. Profit je, međutim, samo višak vrednosti računat na društveni kapital, i stoga je masa profita, njegova apsolutna veličina, sa društvenog stanovišta, jednaka apsolutnoj veličini viška vrednosti. Dakle bi apsolutna veličina profita, njegova ukupna masa, porasla za 50%, uprkos ogromnom smanjenju odnosa ove profitne mase prema ukupnom predujmljenom kapitalu, ili uprkos ogromnom smanjenju opšte profitne stope. Prema tome, broj radnika koje kapital primenjuje, dakle apsolutna masa rada koju on pokreće, a stoga apsolutna masa viška rada koju on usisava, stoga i masa viška vrednosti koji on proizvodi, stoga i apsolutna masa profita koji on proizvodi *može* rasti, i to progresivno rasti, uprkos progresivnom padanju profitne stope. Ne samo da ovo *može* da bude. Na osnovici kapitalističke proizvodnje — kad odbijemo prolazna kolebanja — to i *mora* biti.

Kapitalistički proces proizvodnje u suštini je u isti mah proces akumulacije. Pokazali smo kako se u napretku kapitalističke proizvodnje s dizanjem proizvodnosti rada penje i raste masa vrednosti koja se mora prosto reprodukovati, održavati, i to raste čak i kad bi primenjena radna snaga ostala postojana. Ali s razvitkom društvene proizvodne snage rada još više raste masa proizvedenih upotrebnih vrednosti, od kojih sredstva za proizvodnju sačinjavaju jedan deo. A dodatni

rad, čijim se prisvajanjem ovo dodatno bogatstvo može ponovo pretvoriti u kapital, ne zavisi od vrednosti nego od mase tih sredstava za proizvodnju (uključujući i životna sredstva), pošto u procesu rada radnik nema posla s vrednošću već sa upotrebnom vrednošću sredstava za proizvodnju. Sarna akumulacija, pak, i s njome data koncentracija kapitala, jeste materijalno sredstvo za uvećanje proizvodne snage. A u ovaj porast sredstava za proizvodnju uključen je i porast radničkog stanovništva, stvaranje stanovništva koje odgovara višku kapitala i koje uglavnom čak stalno i premaša njegove potrebe, dakle suvišnog radničkog stanovništva. Neki trenutni pretek viška kapitala nad radničkim stanovništvom koje je pod njegovom komandom imao bi dvostruko dejstvo. S jedne strane, on bi dizanjem najamnine, a s time ublaženjem uslova koji desetkuju i uništavaju radnički podmladak, i olakšanjem brakova, postepeno uvećao radničko stanovništvo, ali bi s druge strane, primenom metoda koji stvaraju relativni višak vrednosti (uvodenje i usavršavanje mašina) još mnogo brže stvorio veštačku, relativnu prenaseljenost, koja je sa svoje strane opet — pošto u kapitalističkoj proizvodnji beda proizvodi stanovništvo — topla leja za stvarno brzo uvećavanje broja stanovnika. Stoga iz prirode kapitalističkog procesa akumulacije — koji je samo jedan momenat kapitalističkog procesa proizvodnje — izlazi samo po sebi da uvećana masa sredstava za proizvodnju, koja su određena da budu pretvorena u kapital, uvek nalazi pri ruci izrabljivo radničko stanovništvo uvećano u odgovarajućoj meri, pa čak i suvišno. S napretkom procesa proizvodnje i akumulacije *mora*, dakle, rasti masa za prisvajanje sposobnog i prisvojenoga viška rada, a stoga i apsolutna masa profita koji prisvaja društveni kapital. Ali ti isti zakoni proizvodnje i akumulacije podižu, zajedno s masom, vrednost postojanog kapitala u rastućoj progresiji brže negoli vrednost promenljivog dela kapitala razmenjenog za živi rad. Isti zakoni proizvode, dakle, za društveni kapital rastuću apsolutnu masu profita i padajuću profitnu stopu.

Ovde se nikako ne uzima u obzir to što ista veličina vrednosti, s napretkom kapitalističke proizvodnje i njoj odgovarajućeg razvitka proizvodne snage društvenog rada i umnožavanja grana proizvodnje, a stoga i proizvoda, predstavlja progresivno rastuću masu upotrebnih vrednosti i užitaka.

Tok razvitka kapitalističke proizvodnje i akumulacije zahteva procese rada u sve većem razmeru, a s time i u sve većim dimenzijama, a saobrazno tome sve veće predujmove kapitala za svako pojedino preduzeće. Otuda je rastuća koncentracija kapitala (praćena ujedno, ali u manjoj meri, rastućim brojem kapitalista) isto tako jedan od njenih materijalnih uslova kao što je i jedan od rezultata koje ona sama proizvodi. Ruku pod ruku, u uzajamnom dejstvu s time, ide i progresivna eksproprijacija više ili manje neposrednih proizvođača. Tako, što se tiče pojedinačnih kapitalista, postaje razumljivo što komanduju sve većim vojskama radnika (ma koliko da promenljivi kapital i za njih

pada u odnosu prema postojanom), što masa viška vrednosti koji prisvajaju, pa stoga i profita, raste zajedno s padanjem i uprkos padanju profitne stope. Upravo isti uzroci koji mase radničkih armija koncentrišu pod komandu pojedinačnih kapitalista jesu oni koji čine da se u rastućoj proporciji uvećavaju i mase primenjenog stalnog kapitala, kao i mase sirovina i pomoćnih materija naspram mase primenjenog živog rada.

Ovde treba još samo pomenuti da pri datom radničkom stanovništvu, kad poraste stopa viška vrednosti, bilo produženjem ili intenziviranjem radnog dana bilo padom vrednosti najamnine usled razvitka proizvodne snage rada, masa viška vrednosti, a stoga i apsolutna masa profita, mora rasti uprkos relativnom smanjenju promenljivog kapitala u odnosu prema postojanom.

Isti razvitak proizvodne snage društvenog rada, isti zakoni koji se predstavljaju u relativnom opadanju promenljivog kapitala prema celokupnom kapitalu i u time ubrzanoj akumulaciji, dok s druge strane akumulacija svojim povratnim dejstvom postaje polaznom tačkom daljeg razvitka proizvodne snage i daljeg relativnog opadanja promenljivog kapitala, taj isti razvitak, ne uzimajući u obzir povremena kolebanja, izražava se u rastućem uvećanju ukupne primenjene radne snage, u sve većem porastu apsolutne mase viška vrednosti, a otud i profita.

No, u kojem se obliku sad mora ispoljiti ovaj dvojaki zakon opadanja profitne stope i istovremenog uvećanja apsolutne mase profita, koji oba potiču iz istih uzroka? Zakon zasnovan na tome da pod datim uslovima raste prisvajana masa viška rada, pa otuda viška vrednosti, i da su, posmatrajući celokupni kapital, ili posmatrajući pojedinačni kapital samo kao deo celokupnog kapitala, profit i višak vrednosti identične veličine?

Uzmimo alikvotni deo kapitala na koji računamo profitnu stopu, npr. 100. Ova 100 predstavlja prosečni sastav ukupnog kapitala, recimo $80_p + 20_{pr}$. U drugom odeljku ove knjige videli smo kako prosečna profitna stopa u različnim granama proizvodnje nije određena sastavom kapitala svojstvenim svakoj posebnoj grani, već njegovim društvenim prosečnim sastavom. S relativnim opadanjem promenljivog dela prema postojanom, pa stoga i prema ukupnom kapitalu od 100, pada profitna stopa pri nepromenjenom, pa čak i pri rastućem stepenu eksploatacije rada, pada relativna veličina viška vrednosti, tj. njegov odnos prema vrednosti ukupnog predujmljenog kapitala od 100. Ali ne snižava se samo ova relativna veličina. Veličina viška vrednosti ili profita koji usisava ukupni kapital od 100 pada apsolutno. Pri stopi viška vrednosti od 100%, kapital od $60_p + 40_{pr}$ proizvodi masu viška vrednosti, a stoga profita, od 40; kapital od $70_p + 30_{pr}$ masu profita od 30; kod kapitala od $80_p + 20_{pr}$ profit pada na 20. Ovo se opadanje odnosi na masu viška vrednosti, i stoga profita, iz čega sledi da ukupni kapital od 100, zato što pokreće uopšte manje živog rada, pri nepromenjenom stepenu

eksploatacije pokreće i manje viška rada, te stoga proizvodi manje viška vrednosti. Ako se za jedinicu mere za merenje viška vrednosti uzme koji bilo alikvotni deo društvenog kapitala, dakle kapitala prosečnog društvenog sastava — a to se događa kod svakog izračunavanja profita — relativno opadanje viška vrednosti uopšte je identično s njegovim apsolutnim opadanjem. U gornjim slučajevima profitna stopa pada od 40% na 30% i na 20%, zato što masa viška vrednosti koju proizvodi isti kapital, pa zato profit, stvarno apsolutno pada od 40 na 30 i na 20. Pošto je veličina vrednosti kapitala prema kojoj merimo višak vrednosti data, pošto je ona = 100, to opadanje odnosa viška vrednosti prema ovoj nepromenjenoj veličini može da bude samo drukčiji izraz za opadanje apsolutne veličine viška vrednosti i profita. Ovo je stvarno tautologija. Ali da ovo smanjivanje nastupa, to proizlazi iz prirode razvitka kapitalističkog procesa proizvodnje, kao što je bilo dokazano.

S druge pak strane, isti uzroci koji rađaju apsolutno opadanje viška vrednosti, pa otud profita na neki dati kapital, pa otud i profitne stope računate u procentima, dovode i do porasta apsolutne mase viška vrednosti, pa dakle i profita koji prisvaja društveni kapital (tj. ukupnost kapitalista). Pa kako se sad to mora predstaviti, kako se jedino može predstavljati, ili kakvi su uslovi uključeni u ovu prividnu protivrečnost?

Mada je svaki alikvotni deo = 100 društvenog kapitala, a stoga svaka 100 kapitala prosečnog društvenog sastava, data veličina, te se zato za nju opadanje profitne stope podudara sa opadanjem apsolutne veličine profita, upravo zato što je ovde kapital prema kome se one mere postojana veličina, — veličina ukupnog društvenog kapitala, kao i kapitala koji se nalazi u rukama pojedinačnih kapitalista, naprotiv je promenljiva veličina, koja, da bi odgovarala pretpostavljenim uslovima, mora varirati u obrnutoj srazmeri prema opadanju njenog promenljivog dela.

Kad je u ranijem primeru procentualni sastav bio $60_p + 40_{pr}$, bio je višak vrednosti ili profit na to 40, i zato profitna stopa 40%. Uzmimo da je na ovom stepenu sastava ukupni kapital iznosio jedan milion. Onda je ukupni višak vrednosti, pa dakle i ukupni profit iznosio 400 000. Ali ako je sastav docnije = $80_p + 20_{pr}$, onda je višak vrednosti ili profit, pri neizmenjenom stepenu eksploatacije rada, na svaku 100 = 20. Ali, kao što smo dokazali, pošto višak vrednosti ili profit u apsolutnoj masi raste uprkos ovoj opadajućoj profitnoj stopi ili opadajućoj proizvodnji viška vrednosti od strane svake 100 kapitala, npr. raste, recimo, od 400 000 na 440 000, onda je ovo moguće samo tako što je ukupni kapital, koji se obrazovao istovremeno sa ovim novim sastavom, porastao na 2 200 000. Masa ukupnog pokrenutog kapitala popela se na^{1*} 220%, dok je profitna stopa pala za 50%.

^{1*} U 1. izdanju: za.

Da se kapital samo udvostručio, on bi uz profitnu stopu od 20% mogao proizvesti samo isto onoliku masu viška vrednosti i profita kao stari kapital od 1 miliona uz profitnu stopu od 40%. Da je porastao na^{1*} manje nego dvostruko, proizveo bi manje viška vrednosti ili profita nego ranije kapital od 1 miliona, kome je pri njegovom ranijem sastavu bilo dovoljno da poraste samo od 1 000 000 na 1 100 000 da bi svoj višak vrednosti popeo od 400 000 na 440 000.

Ovde se pokazuje već ranije^{2*} izloženi zakon da je s relativnim opadanjem promenljivog kapitala, dakle s razvitkom društvene proizvodne snage rada, potrebna sve veća masa ukupnog kapitala da bi se pokrenula ista količina radne snage i usisala ista masa viška rada. Stoga se u istoj srazmeri u kojoj se razvija kapitalistička proizvodnja razvija mogućnost relativno prekobrojnog radničkog stanovništva, ne zato što proizvodna snaga društvenog rada *opada* već zato što se *uvećava*, dakle ne iz neke apsolutne nesrazmere između rada i sredstava za opstanak ili sredstava za proizvodnju tih sredstava za opstanak, nego iz nesrazmere koja potiče iz kapitalističke eksploatacije rada, iz nesrazmere između sve većeg porasta kapitala i njegove relativno sve manje potrebe za rastućim stanovništvom.

Padne li profitna stopa za 50%, pala je za polovinu. Stoga, ako se želi da masa profita ostane jednaka, kapital se mora udvostručiti. Da bi masa profita ostala jednaka pri opadajućoj profitnoj stopi, mora množitelj, koji pokazuje porast celokupnog kapitala, biti jednak delitelju koji pokazuje padanje profitne stope. Kad profitna stopa padne od 40 na 20, ukupni kapital mora porasti u obrnutom odnosu od 20 : 40 da bi rezultat ostao isti. Da je profitna stopa pala od 40 na 8, kapital bi morao porasti u odnosu od 8 : 40, tj. na^{1*} petostruki iznos. Kapital od 1 000 000 po 40% proizvodi 400 000, a kapital od 5 000 000 po 8% takođe proizvodi 400 000. To važi da bi rezultat ostao isti. A ako pak treba da se uveća, onda kapital mora porasti u većoj srazmeri nego što profitna stopa pada. Drugim rečima: da bi promenljivi sastavni deo ukupnog kapitala ne samo ostao apsolutno isti, nego i apsolutno porastao, mada njegov procentni odnos kao dela ukupnog kapitala pada, mora ukupni kapital porasti u jačoj srazmeri nego što pada procentni odnos promenljivog kapitala. On mora da poraste tako da mu u novom sastavu za kupovinu radne snage bude potreban ne samo stari promenljivi deo kapitala, nego više od njega. Ako promenljivi deo nekog kapitala = 100 padne od 40 na 20, celokupni kapital mora porasti na preko 200 da bi mogao upotrebiti promenljiv kapital veći od 40.

Čak i kad bi eksploatisana masa radničkog stanovništva ostala postojana, a samo se uvećala dužina i intenzivnost radnog dana, morala bi masa primenjenog kapitala da se popne, jer se ona mora popeti čak i zato da bi primenila istu masu rada pod starim uslovima eksploatacije a pri promenjenom sastavu kapitala.

^{1*} U 1. izdanju: za. — ^{2*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 552, 570/571.

Dakle, isti razvitak društvene proizvodne snage rada izražava se s napredovanjem kapitalističkog načina proizvodnje, s jedne strane, u tendenciji za progresivnim padanjem profitne stope, a s druge strane, u stalnom porastu apsolutne mase prisvajanog viška vrednosti ili profita; tako da u celini relativnom opadanju promenljivog kapitala i profita odgovara apsolutno uvećanje i jednog i drugog. Ovo dvostrano dejstvo, kako je pokazano, može se predstaviti samo u porastu ukupnog kapitala u bržoj progresiji nego što je ona u kojoj pada profitna stopa. Da bi se neki apsolutno uvećani promenljivi kapital primenio pri višem sastavu ili relativno jačem uvećanju postojanog kapitala, mora ukupni kapital porasti ne samo srazmerno višem sastavu, nego još brže. Iz ovoga sledi da ukoliko se kapitalistički način proizvodnje više razvija, utoliko je potrebna sve veća količina kapitala da zaposli istu, a još više da zaposli uvećanu radnu snagu. Prema tome, rastuća proizvodna snaga rada, na kapitalističkoj osnovici, nužno proizvodi permanentno prividno suvišno radničko stanovništvo. Ako promenljivi kapital sačinjava samo $\frac{1}{6}$ ukupnog kapitala mesto ranije $\frac{1}{2}$, mora se ukupni kapital, da bi zaposlio istu radnu snagu, utrostručiti; a ako treba zaposliti dvostruku radnu snagu, mora se ušestostručiti.

Dosadašnja ekonomija, koja nije umela da objasni zakon padanja profitne stope, navodi rastuću profitnu masu, porast apsolutne veličine profita, bilo za pojedinačnog kapitalistu, bilo za društveni kapital, kao neku vrstu utehe, koja međutim počiva na golim uopštavanjima i mogućnostima.

Da masu profita određuju dva činioca, prvo, profitna stopa, a drugo, masa kapitala koji se po toj profitnoj stopi primenjuje, samo je tautologija. Da stoga masa profita može po mogućnosti porasti uprkos tome što profitna stopa istovremeno pada, samo je jedan izraz ove tautologije, i ništa dalje ne razjašnjava, pošto je isto tako moguće da kapital raste, a da masa profita ne raste, pa čak da on može rasti i kad masa profita pada; 100 po 25% daje 25, 400 po 5% daje samo 20.³⁵ Ali kad isti uzroci

³⁵ »Mogli bismo isto tako — ma koliko se profitna stopa kapitala smanjila usled dodatnih ulaganja kapitala u zemljoradnju i dizanja najamnina — očekivati da će se ukupna suma profita ipak uvećati. Tako bi, pod tom pretpostavkom, s ponovljenim akumulacijama od 100 000 £, profitna stopa pala od 20 na 19, na 18, na 17 od sto, dakle bi se stalno smanjivala; očekivali bismo da bi čitav iznos profita što ga primaju ovi sukcesivni vlasnici kapitala uvek rastao; da bi bio veći kad bi kapital bio 200 000 £ nego kad bi bio 100 000 £; još veći kad bi bio 300 000 £; i tako dalje, rastući sa svakim uvećanjem kapitala, mada uz stopu koja se smanjuje. Ipak ova progresija važi samo za neko izvesno vreme; tako, 19% na 200 000 £ više je nego 20% na 100 000 £; a tako je i 18% na 300 000 £ više nego 19% na 200 000 £; ali pošto je kapital narastao do velikog iznosa, a profiti su pali, dalja akumulacija smanjuje ukupnu sumu profita. Uzevši, dakle, da akumulacija treba da iznosi 1 000 000 £, a profit 7%, ukupna suma profita izneće 70 000 £,

koji čine da profitna stopa pada unapređuju akumulaciju, tj. obrazovanje dodatnog kapitala, i kad svaki dodatni kapital pokreće dodatni rad i proizvodi dodatni višak vrednosti; kad, s druge strane, samo snižavanje profitne stope uključuje činjenicu da je porastao postojani kapital, a s time i ukupni stari kapital, onda sav ovaj proces prestaje biti misteriozan. Docnije će se videti^{1*} kakvom se namernom falsifikovanju računa pribegava da bi se prikrila mogućnost uvećanja profitne mase pri istovremenom opadanju profitne stope.

Pokazali smo kako isti uzroci koji proizvode tendencijsko padanje opšte profitne stope uslovljavaju ubrzanu akumulaciju kapitala i stoga porast apsolutne veličine ili ukupne mase viška rada (viška vrednosti, profita) koju on prisvaja. Kao što se u konkurenciji, a stoga u svesti agenata konkurencije, sve predstavlja naopako, tako se naopako predstavlja i ovaj zakon, imam u vidu ovu unutrašnju i nužnu povezanost između dveju stvari koje su prividno međusobno protivrečne. Vidljivo je da u okviru gore izloženih srazmera kapitalista koji raspolaže velikim kapitalom pravi veću masu profita nego sitni kapitalista koji prividno pravi visoke profite. Dalje, najpovršnije posmatranje konkurencije pokazuje nam da pod izvesnim okolnostima, kad krupniji kapitalista hoće da se raširi na tržištu, da istisne sitne, kao u vremenima krize, on ovo u praksi iskorišćuje, tj. on namerno snižava svoju profitnu stopu da bi sitne izbio iz sedla. I trgovački kapital, o kome će docnije biti поближе govora, naročito pokazuje pojave koje čine da se snižavanje profita ispoljava kao posledica uvećanja posla, a s tim i kapitala. Pravi naučni izraz za ovo netačno shvatanje daćemo docnije. Slična površna zapažanja dobijaju se i poređenjem profitnih stopa koje se prave u posebnim granama proizvodnje, prema tome da li se one nalaze pod režimom slobodne konkurencije ili monopola. Ta sasvim plitka predstava, kakva živi u glavama agenata konkurencije, nalazi se i kod našega Roschera, naime da je ovo snižavanje profitne stope »pametnije i čovečnije«.^[36] Opadanje profitne stope ispoljava se ovde kao *posledica* uvećanja kapitala i sa ovim skopčane računice kapitalistâ da će pri manjoj profitnoj stopi strpati u džep veću masu profita. Sve to (izuzev u A. Smith-a, o čemu docnije^{2*}) počiva na potpunom nemanju pojma šta je to uopšte opšta profitna stopa i na grubom shvatanju da

ako bi se tome milionu sad dodalo uvećanje od 100 000 £ kapitala, a profit pao na 6%, vlasnici kapitala primili bi 66 000 £ ili 4000 £ manje, mada se čitava suma kapitala popela od 1 000 000 £ na 1 100 000 £. Ricardo, *Principles of Political Economy*, gl. VII. (»Works«, izd. MacCulloch, 1852, str. 68 [69].) U stvari je ovde uzeto da kapital raste od 1 000 000 na 1 100 000, dakle za 10%, dok profitna stopa pada od 7 na 6, dakle za $14\frac{2}{7}\%$. Hinc illae lacrimae^[37].

^{1*} Vidi 25. tom ovog izdanja. — ^{2*} Isto.

se cene stvarno određuju dodavanjem neke više ili manje proizvoljne kvote profita preko stvarne vrednosti roba. Ma koliko gruba bila ova shvatanja, ona ipak nužno proističu iz naopakoga načina na koji se u okviru konkurencije predstavljaju imanentni zakoni kapitalističke proizvodnje.

Zakon da pad profitne stope, prouzročen razvitkom proizvodne snage, prati uvećanje profitne mase izražava se i u tome da je pad cene roba koje kapital proizvodi praćen relativnim uvećanjem masa profita koje se u njima sadrže i njihovom prodajom realizuju.

Pošto razvitak proizvodne snage i odgovarajući mu viši sastav kapitala pokreće stalno 'sve veću količinu sredstava za proizvodnju stalno sve manjom količinom rada, to svaki alikvotni deo ukupnog proizvoda, svaka pojedina roba ili svaka određena pojedinačna robna mera ukupne proizvedene mase apsorbuje manje živog rada, i zatim sadrži i manje opredmećenog rada, kako u rabaćenju primenjenog stalnog kapitala tako i u utrošenim sirovinama i pomoćnim materijama. Svaka pojedina roba sadrži, dakle, manju sumu rada opredmećenog u sredstvima za proizvodnju i rada novododatog za vreme proizvodnje. Stoga pada cena pojedinačne robe. Masa profita koju pojedinačna roba sadrži može se uprkos tome uvećati ako raste stopa apsolutnog ili relativnog viška vrednosti. Roba sadrži manje novododatog rada, ali njegov neplaćeni deo raste prema plaćenom delu. Ipak je ovo slučaj samo u okviru određenih granica. Sa ogromnim povećanjem apsolutnog opadanja sume živog rada novododatog pojedinačnoj robi, koje nastaje u toku razvitka proizvodnje, smanjiće se apsolutno i masa u njoj sadržanog neplaćenog rada, ma koliko da je relativno porasla, naime u odnosu prema plaćenom delu. Masa profita na svaku pojedinačnu robu jako će se smanjiti s razvitkom proizvodne snage rada uprkos porastu stope viška vrednosti; a to se smanjivanje, baš kao i padanje profitne stope, samo usporava pojevtinjenjem elemenata postojanog kapitala i drugim okolnostima koje smo naveli u prvom odeljku ove knjige, a koje podižu profitnu stopu pri datoj, pa čak i pri padajućoj stopi viška vrednosti.

Da cena pojedinačnih roba iz sume kojih se sastoji celokupni proizvod kapitala pada, znači samo to da se neka data količina rada realizuje u većoj masi roba, dakle da svaka pojedina roba sadrži manje rada nego ranije. To biva čak i kad se cena jednog dela postojanog kapitala, sirovine itd. popne. Izuzev neke slučajeve (npr. kad proizvodna snaga rada ravnomerno pojevtini sve elemente kako postojanog tako i promenljivog kapitala) sniziće se profitna stopa uprkos uvećanoj stopi viška vrednosti, 1) zato što je čak i veći naplaćeni deo manje ukupne sume novododatog rada manji negoli što je bio manji alikvotni neplaćeni deo veće ukupne sume i 2) zato što se viši sastav kapitala u pojedinačnoj robi izražava u tome da onaj deo njene vrednosti

koji uopšte predstavlja novododati rad pada prema onom delu vrednosti koji predstavlja sirovinu, pomoćne materije i rabaćenje stalnog kapitala. Ova promena u odnosu različnih sastavnih delova cene pojedinačne robe, opadanje onog dela cene koji predstavlja novododati živi rad, i uvećanje onih delova cene koji predstavljaju ranije opredmećeni rad — jeste oblik u kome se u ceni pojedinačne robe izražava opadanje promenljivog kapitala naspram postojanoga. Kao što je to opadanje apsolutno za neku datu meru kapitala, npr. za 100, tako je apsolutno i za svaku pojedinačnu robu kao alikvotnog dela reprodukovanog kapitala. Ali kad bi se profitna stopa računala samo na elemente cene pojedinačne robe, predstavljala bi se drukčijom nego što stvarno jeste. I to iz sledećeg razloga:

{Profitna stopa izračunava se na ukupni primenjeni kapital, ali za neko određeno vreme, faktično za jednu godinu. Odnos viška vrednosti ili profita napravljenog i realizovanog za godinu dana, naspram ukupnog kapitala, izračunat procentualno, jeste profitna stopa. Ona, dakle, nije nužno jednaka s profitnom stopom kod koje se za osnovu računa ne uzima godina, već obrtni period dotičnog kapitala; one se podudaraju samo ako se taj kapital obrće tačno jedanput godišnje.

S druge strane, profit napravljen u toku jedne godine samo je suma profita na robe proizvedene i prodane u toku iste godine. Ako sad računamo profit na cenu koštanja roba, dobićemo profitnu stopu $= \frac{pf}{k}$, gde je pf profit ostvaren u toku godine, a k suma cena koštanja robâ proizvedenih i prodatih u istom vremenu. Očividno je da se ova profitna stopa $\frac{pf}{k}$ može podudarati sa stvarnom profitnom stopom $\frac{pf}{K}$ profitnom masom podeljenom ukupnim kapitalom, kad je $k = K$, tj. kad se kapital obrće tačno jedanput godišnje.

Uzmimo tri različna stanja nekog industrijskog kapitala.

I. Kapital od 8000£ proizvodi i prodaje godišnje 5000 komada robe, komad po 30 šilinga, ima, dakle, godišnji obrt od 7500£. Na svaki komad robe pravi profit od 10 šilinga = 2500£ godišnje. U svakom se komadu, dakle, nalazi 20 šilinga predujmljenog kapitala i 10 šilinga profita, dakle je profitna stopa po komadu $\frac{10}{20} = 50\%$. Na obrnutu sumu od 7500£ dolazi 5000£ predujmljenog kapitala i 2500£ profita; profitna stopa na obrt, $\frac{pf}{k}$, takođe je $= 50\%$. Naprotiv, sračunata na ukupni kapital, profitna je stopa $\frac{pf}{K} = \frac{2500}{8000} = 31\frac{1}{4}\%$.

II. Neka se kapital popne na 10 000£. Neka usled uvećane proizvodne snage rada bude osposobljen da godišnje proizvodi 10 000 komada robe po ceni koštanja od 20 šilinga komad. Neka ih prodaje sa 4 šilinga profita, dakle po 24 šilinga komad. Onda je cena godišnjeg proizvoda = 12 000£, od čega 10 000£ predujma kapitala i 2000£ profita. $\frac{pf}{k}$ iznosi od komada $\frac{4}{20}$, za godišnji obrt $= \frac{2000}{10\,000}$, dakle

oba puta = 20%, a pošto je ukupni kapital jednak sumi cena koštanja, naime 10 000£, to je i $\frac{pf}{K}$ stvarna profitna stopa, ovaj put = 20%.

III. Neka se kapital, pri stalno rastućoj proizvodnoj snazi rada, popne na 15 000£, i neka proizvodi sada godišnje 30 000 komada robe po ceni koštanja od 13 šilinga po komadu, koji se prodaju sa 2 šilinga profita, dakle po 15 šilinga komad. Godišnji je obrt, dakle, = 30 000 × 15 šilinga = 22 500£, od čega je 19 500£ predujam kapitala, a 3000£ profit. Dakle je $\frac{pf}{k} = \frac{2}{13} = \frac{3000}{19\,500} = 15\frac{5}{13}\%$. Naprotiv je $\frac{pf}{K} = \frac{3000}{15\,000} = 20\%$.

Vidimo, dakle: samo je u slučaju II, gde je obrnuta kapital-vrednost jednaka ukupnom kapitalu, profitna stopa na komad robe ili na sumu obrta ista kao i profitna stopa računata na ukupni kapital. U slučaju I, gde je suma obrta manja od ukupnog kapitala, profitna stopa, računata na cenu koštanja robe, viša je; u slučaju III, gde je ukupni kapital manji od sume obrta, ona je niža nego stvarna profitna stopa računata na ukupni kapital. Ovo važi uopšte.

U trgovačkoj praksi obrt se obično računa netačno. Uzima se da se kapital jedanput obrnuo čim suma ostvarenih robnih cena dostigne sumu ukupnog primenjenog kapitala. Ali *kapital* može završiti jedan celi obrt tek kad suma *cena koštanja* realizovanih roba bude jednaka sumi ukupnog kapitala. — F. E.}

I ovde se opet pokazuje koliko je kod kapitalističke proizvodnje važno da se pojedinačna roba ili robni proizvod kakvog bilo vremenskog perioda ne posmatra izolovano, za sebe, kao puka roba, nego kao proizvod predujmljenog kapitala i u odnosu prema celokupnom kapitalu koji tu robu proizvodi.

No, mada se profitna *stopa* mora izračunavati merenjem mase proizvedenog i realizovanog viška vrednosti ne samo prema utrošenom delu kapitala, koji se ponovo pojavljuje u robama, nego prema ovom delu plus neutrošeni deo, ali koji je primenjen i produžuje da služi u proizvodnji, *masa* profita može ipak biti jednaka samo onoj masi profita ili viška vrednosti koja se sadrži u samim robama i koja ima da se realizuje njihovom prodajom.

Uvećava li se proizvodnost industrije, pada cena pojedinačne robe. U njoj je sadržano manje rada, manje plaćenog i neplaćenog. Recimo da isti rad proizvodi triput veći proizvod; onda na pojedinačni proizvod dolazi $\frac{2}{3}$ manje rada. A pošto profit može sačinjavati samo jedan deo ove mase rada koja se sadrži u pojedinačnoj robi, to masa profita na pojedinačnu robu mora opadati, u izvesnim granicama, čak i onda kad stopa viška vrednosti raste. U svima slučajevima masa profita na ukupni proizvod ne pada ispod prvobitne mase profita, čim kapital upotrebljava istu masu radnika kao i ranije, uz jednak stepen eksploatacije. (Ovo se može dogoditi i kad se primeni manji broj radnika

uz uvećani stepen eksploatacije.) Jer u istoj srazmeri u kojoj se smanjuje masa profita na pojedinačni proizvod, uvećava se broj proizvoda. Masa profita ostaje ista, samo se drukčije raspoređuje na sumu roba; ovo ni u čemu ne menja ni raspodelu novododatim radom stvorene količine vrednosti između kapitalista i radnika. Masa profita može se povećati: kod primene iste mase rada — samo ako raste neplaćeni višak rada, ili kod nepromenjenog stepena eksploatacije rada — samo ako se poveća broj radnika. Ili kad oboje zajedno dejstvuju. U svima ovim slučajevima — koji, međutim, prema pretpostavci, pretpostavljaju rastenje postojanog kapitala prema promenljivom i rastuću veličinu ukupnog primenjenog kapitala — pojedinačna roba sadrži manju masu profita i profitna se stopa snižava, čak i kad se računa na pojedinačnu robu; neka data količina dodatnog rada predstavlja se u većoj količini roba; cena pojedinačne robe snižava se. Posmatrajući apstraktno, može profitna stopa, kad usled uvećane proizvodne snage padne cena pojedinačne robe, i kad se zbog toga u isto vreme uveća broj ovih jeftinijih roba, ostati ista npr. ako bi uvećanje proizvodne snage ravnomerno i istovremeno delovalo na sve sastavne delove roba, tako da bi ukupna cena robe pala u istoj srazmeri u kojoj se uvećala proizvodnost rada, a s druge strane ostao isti međusobni odnos različitih sastavnih delova robne cene. Profitna stopa mogla bi se popeti čak i kad bi s povišenjem stope viška vrednosti bilo skopčano neko znatno smanjenje vrednosti elemenata postojanog, a naročito stalnog kapitala. Ali u stvarnosti će profitna stopa, kao što smo već videli, s vremenom pasti. Ni u kojem slučaju ne može se iz samog pada cene pojedinačne robe praviti zaključak za profitnu stopu. Sve zavisi od toga kolika je ukupna suma kapitala koji učestvuje u njenoj proizvodnji. Na primer, cena jednog aršina tkanine padne od 3 šilinga na $1\frac{2}{3}$ šilinga; ako se zna da je u njemu, pre pada cene, bilo za $1\frac{2}{3}$ šilinga postojanog kapitala, pređe itd., $\frac{2}{3}$ šilinga najamnine, $\frac{2}{3}$ šilinga profita, a naprotiv posle pada cene za 1 šiling postojanog kapitala, $\frac{1}{3}$ šilinga najamnine i $\frac{1}{3}$ šilinga profita, ne zna se da li je profitna stopa ostala ista ili nije. To zavisi od toga da li je i za koliko je porastao ukupni predujmljeni kapital i koliko aršina više proizvodi za dato vreme.

Pojava koja proizlazi iz prirode kapitalističkog načina proizvodnje: da pri rastućoj proizvodnosti rada pada cena pojedinačne robe ili neke date količine robe, da se penje broj robâ, da se smanjuje masa profita na pojedinačnu robu i profitna stopa na sumu robâ, a da se masa profita na ukupnu sumu roba penje — ova pojava pokazuje na površini samo: padanje mase profita na pojedinačnu robu, padanje njene cene, porast mase profita na uvećani ukupni broj robâ koje proizvodi ukupni kapital društva ili i pojedinačni kapitalista. Ovo se onda shvata tako kao da kapitalista po slobodnoj volji udara manje profita na pojedinačnu robu, a obeštećuje se većim brojem robâ koje proizvodi. Ovo shvatanje počiva na predstavi profita od prodaje (profit upon aliena-

tion^[38]), koja je opet sa svoje strane izvedena iz shvatanja trgovačkog kapitala.

Ranije smo, u četvrtom i sedmom odeljku prve knjige, videli da robna masa, koja se uvećava s proizvodnom snagom rada, i pojevtinjavanje pojedinačne robe kao takve (ukoliko te robe ne ulaze u cenu radne snage utičući na njeno određivanje), ne pogadaju odnos plaćenog i neplaćenog rada u pojedinačnoj robi, uprkos snižavanju cene.

Pošto se u konkurenciji sve predstavlja krivo, naime naopako, to pojedinačni kapitalista može da uобрази: 1) da snižavajući cenu pojedinačne robe snižava svoj profit na nju, ali da pravi veći profit zbog veće robne mase koju prodaje; 2) da on utvrđuje cenu pojedinačnih roba i da množenjem određuje cenu ukupnog proizvoda, dok je prvobitni proces bio deljenje (v. knj. I, gl. X, str. 314/323^{1*}), a množenje je tačno samo na pretpostavci onog deljenja, i to iz druge ruke. Vulgarni ekonomista ne čini stvarno ništa drugo nego samo prevodi na prividno više teorijski, uopštavajući jezik čudnovata shvatanja kapitaliste kojim gospodari konkurencija i trudi se da konstruiše ispravnost ovih shvatanja.

U stvari, padanje robnih cena i uvećanje mase profita na uvećanu masu pojevtinjenih roba samo je drugi izraz za zakon o padajućoj profitnoj stopi uz istovremeno uvećanje profitne mase.

Istraživanje u kojoj se meri padajuća profitna stopa može poklapati sa rastućim cenama ne spada ovamo, kao god ni tačka koja je ranije raspravljena kod relativnog viška vrednosti, knj. I, str. 314/323^{1*}. Kapitalista koji primenjuje poboljšane ali još ne opšte uvedene načine proizvodnje, prodaje ispod tržišne cene, ali iznad svoje individualne cene proizvodnje; tako se za njega profitna stopa diže dok konkurencija to ne izravna; u toku perioda izravnavanja javlja se druga rekvizita, rastenje predujmljenog kapitala; sada će, prema tome koliki je stepen toga porasta, kapitalista biti u položaju da pod novim uslovima zaposli deo ranije zaposlene mase radnika, možda i čitavu pa i veću radničku masu, dakle da proizvodi istu ili veću masu profita.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 284.

GLAVA ČETRNAESTA

Uzroci sa suprotnim dejstvom

Kad posmatramo ogromni razvitak proizvodnih snaga društvenog rada, čak i samo za poslednjih 30 godina u poređenju sa svima ranijim periodima, a naročito kad posmatramo ogromnu masu stalnog kapitala koji pored prave mašinerije ulazi u celinu društvenog procesa proizvodnje, onda namesto teškoće koja je ekonomiste dosad zaoкупљala, naime da se objasni padanje profitne stope, nastaje suprotna teškoća, naime da se objasni zašto to padanje nije veće ili brže. Tu mora da postoje uticaji koji imaju suprotno dejstvo, koji ometaju i ukidaju dejstvo opšteg zakona, i daju mu samo karakter tendencije, zbog čega smo mi padanje opšte profitne stope i označili kao tendencijsko padanje. Najopštiji od tih uzroka jesu sledeći.

I. Povišavanje stepena eksploatacije rada

Stepen eksploatacije rada, prisvajanje viška rada i viška vrednosti povišavaju se naročito produžavanjem radnog dana i intenziviranjem rada. Ove su dve tačke opširno izložene u prvoj knjizi kod proizvodnje apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Ima mnogo momenata intenziviranja rada koji uključuju porast postojanog kapitala prema promenljivom, dakle padanje profitne stope, npr. kad jedan radnik ima da nadzire veću masu mašina. Ovde — kao kod većine postupaka koji služe proizvođenju relativnog viška vrednosti — mogu isti uzroci koji izazivaju porast stope viška vrednosti uključivati padanje mase viška vrednosti, ako posmatramo date veličine ukupnog primenjenog kapitala. Ali ima drugih momenata intenziviranja, kao što je npr. uvećana brzina mašina, koje za isto vreme utroše više sirovine, a što se stalnog kapitala tiče, mada se mašine brže troše, to, međutim, nikako ne pogada odnos njihove vrednosti prema ceni rada koji ih pokreće. No masu prisvajanog viška rada naročito uvećava produženje radnog dana, taj pronalazak moderne industrije, ne menjajući bitno odnos primenjene radne snage prema postojanom ka-

pitalu koji ona pokreće; u stvari, produženje radnog dana pre relativno umanjuje postojani kapital. Inače smo već dokazali — i u tome je prava tajna tendencijskog padanja profitne stope — da postupci za proizvođenje relativnog viška vrednosti uglavnom izlaze na ovo: s jedne strane, pretvoriti od neke date mase rada što je više moguće u višak vrednosti, a s druge strane, upotrebiti uopšte što je moguće manje rada u odnosu prema predujmljenom kapitalu; tako da isti razlozi koji dopuštaju da se podigne stepen eksploatacije rada, ne dopuštaju da se istim ukupnim kapitalom eksploatiše isto onoliko rada koliko ranije. Ovo su one oprečne tendencije koje, dok utiču u pravcu uvećanja stope viška vrednosti, u isto vreme utiču u pravcu padanja mase viška vrednosti koju neki dati kapital proizvodi, a otud na padanje profitne stope. Isto tako, ovde treba pomenuti masovno uvođenje ženskog i dečjeg rada utoliko što cela porodica mora dati kapitalu veću masu viška rada nego ranije, čak i kad poraste ukupna suma najamnine koju prima, što nikako nije opšti slučaj. — Sve što unapređuje proizvodnju relativnog viška vrednosti pukim poboljšanjem metoda, kao u poljoprivredi, pri nepromenjenoj veličini primenjenog kapitala, ima isto dejstvo. Ovde, istina, ne raste primenjeni postojani kapital u srazmeri prema promenljivom, ukoliko ovaj poslednji posmatramo kao pokazatelja uposlene radne snage, ali se uvećava masa proizvoda u odnosu prema primenjenoj radnoj snazi. Ovo se isto događa kad se proizvodna snaga rada (bez obzira da li njegov proizvod ulazi u radničku potrošnju ili u elemente postojanog kapitala) oslobodi saobraćajnih prepreka, proizvoljnih ograničenja ili takvih koja su vremenom postala smetnja, uopšte okova svih vrsta, a da se time za prvi mah ne dirne odnos promenljivog prema postojanom kapitalu.

Moglo bi se postaviti pitanje da li su među uzrocima koji koče padanje profitne stope, ali ga u poslednjoj instanciji uvek ubrzavaju, obuhvaćena i povremena povišenja viška vrednosti iznad opšteg nivoa, povišenja koja se stalno ponavljaju i iskrsavaju čas u ovoj čas u onoj grani proizvodnje, u korist kapitaliste koji koristi pronalaskе itd. pre njihovog opšteg uvođenja. Na ovo se pitanje mora odgovoriti potvrdno.

Masa viška vrednosti koju proizvodi neki kapital date veličine proizvod je dvaju činilaca: stope viška vrednosti pomnožene brojem radnika uposlenih po datoj stopi. Prema tome, pri datoj stopi viška vrednosti ona zavisi od broja radnika, a pri datom broju radnika, od stope viška vrednosti, dakle uopšte od složenog odnosa apsolutne veličine promenljivog kapitala i stope viška vrednosti. Ali videli smo da u proseku isti uzroci koji povišavaju stopu relativnog viška vrednosti snižavaju masu primenjene radne snage. A jasno je da ovde uvećanje ili smanjenje nastaje prema tome kakav je određen odnos u kome se vrši ovo suprotno kretanje, i da tendencija ka smanjenju profitne stope naročito slabi povišenjem stope apsolutnog viška vrednosti koji potiče iz produženja radnog dana.

Kod profitne stope mi smo uopšte našli da padanju stope, koje nastupa usled porasta mase ukupnog primenjenog kapitala odgovara uvećanje mase profita. Ako posmatramo ukupni promenljivi kapital društva, onda je višak vrednosti koji je on proizveo jednak proizvedenom profitu. Pored apsolutne mase, porasla je i stopa viška vrednosti; prva zato što je porasla masa radne snage koju društvo primenjuje, druga zato što je porastao stepen eksploatacije toga rada. Ali u odnosu na neki kapital date veličine, npr. 100, stopa viška vrednosti može rasti dok masa u proseku pada; i to zato što stopu određuje odnos u kome promenljivi deo kapitala oplođuje svoju vrednost, a masu, naprotiv, određuje srazmerni deo koji promenljivi kapital iznosi u ukupnom kapitalu.

Dizanje stope viška vrednosti — pošto se ono, naime, dešava i pod okolnostima kada, kao što je gore navedeno, nema nikakvog ili nema srazmernog uvećanja postojanog kapitala prema promenljivom — predstavlja činioca koji učestvuje u određivanju mase viška vrednosti, a stoga i profitne stope. Taj činilac ne ukida opšti zakon. Ali on čini da taj zakon dejstvuje više kao tendencija, tj. kao zakon čije apsolutno ispunjenje zadržavaju, usporavaju, slabe okolnosti koje dejstvuju suprotno. Ali pošto isti uzroci koji povišavaju stopu viška vrednosti (čak je i produžavanje radnog vremena rezultat krupne industrije) teže tome da smanje radnu snagu koju primenjuje neki dati kapital, to isti uzroci teže i smanjivanju profitne stope i usporavanju procesa ovog smanjivanja. Kad se jednom radniku nametne rad koji racionalno mogu da urade samo dvojica, i kad se to dogodi pod okolnostima kad ovaj jedan može da zameni trojicu, onda će jedan dati onoliko viška rada koliko ranije dvojica, i utoliko se stopa viška vrednosti popela. Ali on neće dati onoliko koliko ranije trojica, a time je masa viška vrednosti pala. No njen pad je naknađen ili ograničen dizanjem stope viška vrednosti. Ako se celokupno stanovništvo uposli po uvećanoj stopi viška vrednosti, penje se masa viška vrednosti, iako stanovništvo ostaje isto. Još više se ona penje pri porastu stanovništva; i mada je ovo skopčano s relativnim padom broja uposlenih radnika u odnosu prema veličini ukupnog kapitala, ipak se ovaj pad ublažava ili zadržava povišenom stopom viška vrednosti.

Pre no što ostavimo ovu tačku, moramo još jednom naglasiti da pri datoj veličini kapitala *stopa* viška vrednosti može rasti, mada njegova *masa* pada, i obrnuto. Masa viška vrednosti jednaka je stopi pomnoženoj brojem radnika; a stopa se nikad ne računa na ukupni kapital, nego samo na promenljivi, stvarno samo na po jedan radni dan. Nasuprot tome, pri datoj veličini kapital-vrednosti, *profitna stopa* ne može se nikad popeti ni pasti a da se ne popne ili ne padne i *masa viška vrednosti*.

II. Obaranje najamnine ispod vrednosti radne snage

Ovo navodimo ovde samo empirički, pošto stvarno, kao i ponešto drugo što bi se ovde moglo navesti, nema nikakve veze sa opštom analizom kapitala, već spada u izlaganje konkurencije, o kojoj ovo delo ne raspravlja. Ipak je to jedan od najznačajnijih uzroka koji zadržavaju tendenciju profitne stope ka padu.

III. Pojevtinjavanje elemenata postojanog kapitala

Sve što je u prvom odeljku ove knjige rečeno o uzrocima koji pri postojanoj stopi viška vrednosti, ili nezavisno od stope viška vrednosti, podižu profitnu stopu, spada ovamo. Dakle osobito to da, ako se posmatra ukupni kapital, vrednost postojanog kapitala ne raste u istoj srazmeri kao njegov materijalni obim. Na primer, masa pamuka koju neki pojedinačni evropski predionički radnik preradi u modernoj fabrici porasla je u kolosalnoj srazmeri prema onom što je evropski prelac nekada preradio na kolovratu. Ali vrednost prerađenog pamuka nije porasla u istoj srazmeri kao njegova masa. Isto je s mašinama i drugim stalnim kapitalom. Ukratko, isti razvitak koji masu postojanog kapitala povisuje u odnosu prema promenljivom, smanjuje usled uvećane proizvodne snage rada vrednost njegovih elemenata i stoga sprečava da vrednost postojanog kapitala, mada neprestano raste, poraste u istoj srazmeri kao njegov materijalni obim, tj. materijalni obim sredstava za proizvodnju koja pokreće ista količina radne snage. U pojedinim slučajevima može se čak masa elemenata postojanog kapitala uvećati, dok mu vrednost ostaje ista ili čak i padne.

S rečenim je u vezi i obezvređivanje postojećeg kapitala (tj. njegovih materijalnih elemenata), koje je dato s razvitkom industrije. I ono je jedan od uzroka koji stalno dejstvuju zadržavajući padanje profitne stope, mada pod izvesnim okolnostima ono može da smanji masu profita smanjujući masu kapitala koji odbacuje profit. Ovde se opet pokazuje da isti uzroci koji rađaju tendenciju padanja profitne stope u isti mah umeravaju ostvarenje ove tendencije.

IV. Relativna prenaseljenost

Stvaranje relativne prenaseljenosti nerazdvojno je od razvitka proizvodne snage rada i ubrzava se tim razvitkom, koji se izražava u opadanju profitne stope. Relativna prenaseljenost pokazuje se u nekoj zemlji tim uočljivije što je kapitalistički način proizvodnje u njoj razvijeniji. Ona je, opet, razlog, s jedne strane, što u mnogim granama

proizvodnje produžuje da postoji više ili manje nepotpuna potčinjenost rada kapitalu, i to da postoji duže nego što na prvi pogled odgovara opštem stanju razvitka; to je posledica jevtinoće i mase raspoloživih ili nezaposlenih najamnih radnika i većega otpora koji poneke grane proizvodnje po svojoj prirodi suprotstavljaju pretvaranju ručnog rada u mašinski. S druge strane, otvaraju se nove grane proizvodnje, a osobito za luksuznu potrošnju, koje za osnovicu uzimaju upravo ono relativno stanovništvo, često oslobođeno pretezanjem postojanog kapitala u drugim granama proizvodnje, a koje sa svoje strane opet počivaju na pretezanju elementa živog rada, i tek postepeno prolaze isti put kao i ostale grane proizvodnje. U oba slučaja, promenljivi kapital zauzima znatnu proporciju ukupnog kapitala, a najamnina je ispod proseka, tako da su u tim granama proizvodnje i stopa i masa viška vrednosti neobično visoke. Ali, pošto se opšta profitna stopa obrazuje izjednačenjem profitnih stopa u posebnim granama proizvodnje, to i ovde isti uzrok koji rađa tendenciju padanja profitne stope rađa i protivtežu toj tendenciji, protivtežu koja više ili manje paralizuje njeno dejstvo.

V. Spoljna trgovina

Spoljna trgovina, ukoliko pojevtinjava delom elemente postojanog kapitala delom nužna životna sredstva u koja se preobraća promenljivi kapital, dejstvuje u pravcu povišenja profitne stope tako što diže stopu viška vrednosti i snižava vrednost postojanog kapitala. Ona uopšte deluje u tom pravcu time što dopušta da se proširi razmer proizvodnje. Time ona s jedne strane ubrzava akumulaciju, ali s druge strane i smanjivanje promenljivog kapitala prema postojanom, a time i padanje profitne stope. Isto je tako proširenje spoljne trgovine, mada je u detinjstvu kapitalističkog načina proizvodnje bilo njegova osnovica, s njegovim napretkom, unutrašnjom nužnošću toga načina proizvodnje, usled njegove potrebe za sve širim tržištem, postalo njegovim sopstvenim proizvodom. Ovde se opet pokazuje isto dvostruko dejstvo. (Ricardo je ovu stranu spoljne trgovine potpuno prevideo^[39].)

Drugo jedno pitanje — koje zbog svoje specijalnosti u stvari leži izvan našeg istraživanja — jeste ovo: da li se opšta profitna stopa povišava višom profitnom stopom koju pravi kapital uloženi u spoljnu, a osobito u kolonijalnu trgovinu?

Kapitali uloženi u spoljnu trgovinu mogu dati višu profitnu stopu, prvo, zato što se ovde konkuriše robama koje druge zemlje proizvode s manje proizvodnih lakoća, tako da naprednija zemlja prodaje svoje robe iznad njihove vrednosti, mada jevtinije nego konkurentske zemlje. Ukoliko se ovde rad naprednije zemlje valorizuje kao rad veće specifične težine, profitna stopa se penje, pošto se rad, koji se ne plaća kao kvalitativno viši, prodaje kao takav. Isti odnos

može se dogoditi i prema zemlji u koju se robe šalju i iz koje se robe dobijaju; naime da ta zemlja daje više opredmećenog rada uaturi nego što dobija, a da pri tom ipak dobija robu jevtinije no što bi je sama mogla proizvoditi. Isto onako kao što fabrikant koji iskorišćuje kakav novi pronalazak pre nego što je ušao u opštu primenu, prodaje svoje robe jevtinije nego njegovi konkurenti, a ipak iznad njihove individualne vrednosti, tj. realizuje kao višak rada specifično višu proizvodnu snagu rada koji on primenjuje. Tako on realizuje ekstraprofit. Što se, s druge strane, tiče kapitala plasiranih u kolonijama itd., oni mogu davati više profitne stope zato što tamo, zbog niske razvijenosti, profitna stopa uopšte stoji više, a isto tako usled primene robova, kuliya itd., više stoji i eksploatacija rada. Ne da se razumeti zašto više profitne stope, koje kapitali uloženi u izvesne grane ovako odbacuju i odnose u domovinu, ne bi sada ovde, ako inače ne bi monopoli bili na smetnji, ušle u izjednačenje opšte profitne stope i ovu pro tanto podigle.³⁶ Ovo se ne da razumeti osobito kad te grane primene kapitala stoje pod zakonima slobodne konkurencije. Ricardu pak lebdi pred očima naročito ovo: s višom cenom koja se dobije u inostranstvu kupuju se tamo robe i šalju kući kao retour; ove se robe, dakle, prodaju u tuzemstvu i stoga to može u najboljem slučaju predstavljati neku privremenu ekstraprednost ovih privilegisanih oblasti proizvodnje nad drugima. Ovaj privid otpada čim se apstrahuje novčani oblik. Favorizovana zemlja dobija u razmeni natrag više rada za manje rada, mada tu razliku, taj višak, kao i uopšte kod razmene između kapitala i rada, trpa u džep izvesna klasa. Dakle, ukoliko je profitna stopa viša, jer je u kolonijalnoj zemlji uopšte viša, može to pri povoljnim njenim prirodnim uslovima ići ruku pod ruku s nižim robnim cenama. Izjednačenje se izvršuje, ali ne na starom nivou, kako misli Rikardo.

Ali ta ista spoljna trgovina razvija u domovini kapitalistički način proizvodnje i s time opadanje promenljivog kapitala prema postojanom, a na drugoj strani stvara hiperprodukciju u odnosu na inostranstvo, te stoga u daljem toku opet ima i suprotno dejstvo.

I tako se uglavnom pokazalo da isti uzroci koji izazivaju padanje opšte profitne stope izazivaju protivdejstva koja koče to padanje, usporavaju ga i delimično parališu. Ona ne ukidaju zakon, ali slabe njegovo dejstvo. Bez toga bi neshvatljivo bilo ne padanje opšte profitne stope nego, obratno, relativna sporost ovog padanja. Takó zakon dejstvuje samo kao tendencija, čije dejstvo snažno izbiia samo pod određenim okolnostima i u toku dugih perioda.

³⁶ Ovde A. Smith ima pravo nasuprot Ricardu koji kaže: »Oni tvrde da će opšte dizanje profita dovesti do jednakosti profita; a ja sam mišljenja da će profiti favorizovane delatnosti brzo pasti na opšti nivo.« (*Works*, izd. MacCulloch, str. 73.)

No pre no što krenemo dalje, ponovićemo, da bi se izbegao nesporazum, dva principa koji su već više puta izloženi.

Prvo: isti proces koji u toku razvitka kapitalističkog načina proizvodnje rađa pojevtinjavanje roba, rađa promenu u organskom sastavu društvenog kapitala upotrebljenog za proizvodnju roba, a usled toga padanje profitne stope. Ne sme se, dakle, smanjivanje relativnog koštanja pojedinačne robe, pa ni onog dela toga koštanja koji sadrži rabaćenje mašinerije, identifikovati s rastućom vrednošću postojanog kapitala u poređenju s promenljivim, mada, obrnuto, svako smanjivanje relativnog koštanja postojanog kapitala, pri nepromenjenom ili rastućem obimu njegovih materijalnih elemenata, utiče na povišenje profitne stope, tj. na smanjenje pro tanto vrednosti postojanog kapitala u poređenju s promenljivim kapitalom primenjenim u opadajućim srazmerama.

Drugo: okolnost da dodati živi rad, sadržan u pojedinačnim robama koje ukupno sačinjavaju proizvod kapitala, stoji u opadajućoj srazmeri prema materijama rada koje se u njima sadrže i prema sredstvima za rad koja su na njih utrošena; prema tome, okolnost što je u njima opredmećena stalno opadajuća količina dodatog živog rada, jer se s razvitkom društvene proizvodne snage za njihovu proizvodnju zahteva manje rada — ta okolnost ne pogađa odnos u kome se živi rad, sadržan u robi, deli na plaćen i neplaćen. Naprotiv. Mada opada ukupna količina dodatog živog rada koji se u njima sadrži, neplaćeni deo raste u odnosu prema plaćenom, bilo usled apsolutnog bilo usled srazmernog padanja plaćenog dela; jer je isti način proizvodnje koji smanjuje ukupnu masu dodatog živog rada u nekoj robi praćen penjanjem apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Tendencijsko snižavanje profitne stope vezano je s tendencijskim dizanjem stope viška vrednosti, dakle stepena eksploatacije rada. Zato ništa nije gluplje nego objašnjavati padanje profitne stope nekim dizanjem stope najamnine, mada izuzetno i to može biti slučaj. Statistika će tek sa razumevanjem odnosa koji obrazuju profitnu stopu biti osposobljena da preduzme stvarne analize o stopi najamnine u raznim epohama i zemljama. Profitna stopa ne pada zato što rad postaje neproizvodniji, nego zato što postaje proizvodniji. Oboje, i penjanje stope viška vrednosti i padanje profitne stope, samo su posebni oblici u kojima se kapitalistički izražava rastuća proizvodnost rada.

VI. Uvećanje akcijskog kapitala

Na gornjih pet tačaka može se dodati i sledeća, ali u nju za ovaj mah ne možemo dublje ulaziti. S napredovanjem kapitalističke proizvodnje, koje ide ruku pod ruku sa ubrzanom akumulacijom, jedan deo kapitala računa se i primenjuje samo kao kamatonosni ka-

pital. Ne u onom smislu u kome se svaki kapitalista koji daje kapital na zajam zadovoljava kamatama, dok industrijski kapitalista meće u džep preduzetničku dobit. Ovo se ništa ne tiče visine opšte profitne stope, jer za nju je $\text{profit} = \text{kamata} + \text{profit svake vrste} + \text{zemljišna renta}$, i njegova je podela na ove posebne kategorije za nju indiferentna. Nego u tome smislu da ti kapitali, mada su uloženi u velika proizvodna preduzeća, daju po odbitku svih troškova samo velike ili male kamate, takozvane dividende. Na primer u železnicama. Oni, dakle, ne ulaze u izjednačenje opšte profitne stope, pošto odbacuju profitnu stopu manju od prosečne. Kad bi oni tu ulazili, prosečna profitna stopa pala bi još mnogo niže. S teorijskog gledišta, oni se mogu uračunati, i onda dobijamo profitnu stopu manju od one koja izgleda da postoji i koja kapitaliste stvarno opredeljuje, pošto je upravo u tim preduzećima postojani kapital najveći u odnosu prema promenljivom.

GLAVA PETNAESTA

Razvijanje unutrašnjih protivrečnosti zakona

I. Opšte postavke

U prvom odeljku ove knjige videli smo da profitna stopa izražava stopu viška vrednosti uvek nižom nego što ona jeste. Sada smo videli da čak i rastuća stopa viška vrednosti ima tendenciju da se izrazi u padajućoj profitnoj stopi. Profitna stopa bila bi jednaka stopi viška vrednosti samo ako bi bilo $p=0$, tj. ako bi ukupni kapital bio predujmljen u najamninu. Padajuća profitna stopa izražava padajuću stopu viška vrednosti samo onda kad odnos između vrednosti postojanog kapitala i količine radne snage koja ga pokreće ostane neizmenjen, ili kad se ova poslednja popela u odnosu prema vrednosti postojanog kapitala.

Pod izgovorom da razmatra profitnu stopu, Ricardo razmatra u stvari samo stopu viška vrednosti, a i nju samo pod pretpostavkom da je radni dan intenzivno i ekstenzivno postojana veličina.

Padanje profitne stope i ubrzana akumulacija samo su utoliko različni izrazi istog procesa što oboje izražavaju razvitak proizvodne snage. Sa svoje strane, akumulacija ubrzava padanje profitne stope ukoliko je s njome data koncentracija radova u velikom razmeru, a s time viši sastav kapitala. S druge strane, padanje profitne stope opet ubrzava koncentraciju kapitala i njegovu centralizaciju razvlašćivanjem sitnijih kapitalista, eksproprijacijom poslednjeg ostatka neposrednih proizvođača kod kojih još ima šta da se ekspropriše. Ovim se, s druge strane, ubrzava akumulacija, u pogledu mase, mada s profitnom stopom pada i stopa akumulacije.

S druge strane, ukoliko je stopa oplođavanja vrednosti ukupnog kapitala, profitna stopa, podstrek kapitalističke proizvodnje (kao što je oplođavanje vrednosti kapitala njena jedina svrha), njen pad usporava obrazovanje novih samostalnih kapitala i tako se ispoljava kao opasan po razvitak kapitalističkog procesa proizvodnje; on potpomaže hiperprodukciju, špekulaciju, krize, pojavu suvišnog kapitala pored suvišnog stanovništva. Prema tome, oni ekonomisti koji, kao Ricardo, smatraju kapitalistički način proizvodnje za apsolutni, osećaju ovde da ovaj način proizvodnje sam sebi postavlja granicu, i zbog

toga tu granicu ne pripisuju proizvodnji, već prirodi (u teoriji o renti). Ali što je važno u njihovom užasavanju pred padanjem profitne stope jeste osećanje da kapitalistički način proizvodnje nalazi u razvitku proizvodnih snaga granicu koja nema ničeg zajedničkog s proizvodnjom bogatstva kao takvom; a ova osobita granica svedoči o ograničenosti i o čisto istorijskom, prolaznom karakteru kapitalističkog načina proizvodnje; svedoči da za proizvodnju bogatstva on nije apsolutni način proizvodnje, štaviše da na izvesnom stupnju dolazi u sukob s njegovim daljim razvitkom.

Ricardo i njegova škola posmatraju, svakako, samo industrijski profit, u koji je kamata uključena. Ali i stopa zemljišne rente ima tendenciju da pada, mada njena apsolutna masa raste, i mada ona može rasti i proporcionalno prema industrijskom profitu. (Vidi Ed. West, koji je *pre* Ricarda izložio zakon zemljišne rente.) Ako posmatramo ukupni društveni kapital K , i ako stavimo pf_1 za industrijski profit koji preostaje po odbitku kamate i zemljišne rente, i za kamatu, a r za zemljišnu rentu, onda je $\frac{v}{K} = \frac{pf}{K} = \frac{pf_1 + i + r}{K} = \frac{pf_1}{K} + \frac{i}{K} + \frac{r}{K}$. Videli smo da, mada u toku razvitka kapitalističke proizvodnje v , celokupna suma viška vrednosti, stalno raste, ipak $\frac{v}{K}$ isto tako stalno opada, zato što K još brže raste nego v . Dakle, nije nikako protivrečno što pf_1 , i i r svako za sebe mogu stalno rasti, dok i $\frac{v}{K} = \frac{pf}{K}$ kao i $\frac{pf_1}{K}$, $\frac{i}{K}$ i $\frac{r}{K}$ svako za se bivaju sve manji, ili što pf_1 relativno raste prema i , ili r prema pf_1 , ili čak prema pf_1 i i . Pri rastućem ukupnom višku vrednosti ili profitu $v = pf$, ali uz istovremeno padanje profitne stope $\frac{v}{K} = \frac{pf}{K}$ može se odnos veličina delova pf_1 , i i r , na koje se deli $v = pf$ bilo kako menjati u okviru granica datih ukupnom sumom v , a da se time ne dira u veličinu v ili $\frac{v}{K}$.

Međusobna varijacija činilaca pf_1 , i i r samo je različita podela v među razne rubrike. Zbog toga i $\frac{pf_1}{K}$, $\frac{i}{K}$ ili $\frac{r}{K}$, stopa individualnog industrijskog profita, kamatna stopa i odnos rente prema ukupnom kapitalu mogu pojedinačno rasti jedno prema drugome, mada $\frac{v}{K}$, opšta profitna stopa, pada; samo ostaje uslov da zbir sva tri bude $= \frac{v}{K}$. Padne li profitna stopa od 50% na 25%, npr. kad se promeni sastav kapitala, uz stopu viška vrednosti $= 100\%$, od $50_p + 50_{pr}$ na $75_p + 25_{pr}$, onda će u prvom slučaju neki kapital od 1000 dati profit od 500, a u drugom kapital od 4000 profit od 1000. v ili pf udvostručilo se, ali je pf' palo za polovinu. A ako je pre od 50% bilo 20 profit, 10 kamata, a 20 renta, onda je bilo $\frac{pf_1}{K} = 20\%$, $\frac{i}{K} = 10\%$, a $\frac{r}{K} = 20\%$. Ako bi pri

promeni u 25% odnosi ostali isti, imali bismo $\frac{pf_1}{K} = 10\%$, $\frac{i}{K} = 5\%$, a $\frac{r}{K} = 10\%$. Ako bi sad $\frac{pf_1}{K}$, naprotiv, palo na 8%, a $\frac{i}{K}$ na 4%, onda bi se $\frac{r}{K}$ popelo na 13%. Srazmerna veličina r popela bi se prema pf_1 i i , ali bi pf' ipak ostalo jednako. Pod obema pretpostavkama popeo bi se zbir od pf_1 , i i r , pošto se proizvodi četiri puta većim kapitalom. Uostalom je Ricardova pretpostavka da prvobitno industrijski profit (plus kamata) guta sav višak vrednosti istorijski i pojmovno netačna. Naprotiv, tek napredak kapitalističke proizvodnje 1. daje industrijskim i trgovačkim kapitalistima sav profit iz prve ruke za kasniju raspodelu i 2. reducira rentu na suvišak preko profita. Na ovoj kapitalističkoj osnovici onda opet raste renta, koja je deo profita (tj. viška vrednosti posmatranog kao proizvod ukupnog kapitala), ali nije onaj specifični deo proizvoda koji kapitalista meće u džep.

Pod pretpostavkom da postoje potrebna sredstva za proizvodnju, tj. dovoljna akumulacija kapitala, stvaranje viška vrednosti ne nalazi nikakve druge granice osim radničkog stanovništva, kad je data stopa viška vrednosti, dakle stepen eksploatacije rada; niti druge kakve granice osim stepena eksploatacije rada, kad je dato radničko stanovništvo. A kapitalistički proces proizvodnje sastoji se po svojoj suštini u proizvodnji viška vrednosti predstavljenog viškom proizvoda ili onim alikvotnim delom proizvedenih roba u kome je opredmećen neplaćeni rad. Ne sme se nikad zaboraviti da je proizvodnja tog viška vrednosti — a ponovno pretvaranje jednog njegovog dela u kapital, ili akumulacija, sačinjava integralni deo te proizvodnje viška vrednosti — neposredna svrha i pobuda koja opredeljuje kapitalističku proizvodnju. Stoga se ova proizvodnja nikad ne sme prikazivati kao nešto što ona nije, naime kao proizvodnja koja za svoju neposrednu svrhu ima užitak, ili proizvođenje sredstava užitka za kapitalistu. Tako radeći, potpuno se ispušta iz vida njen specifični karakter koji se pokazuje u čitavoj njenoj unutrašnjoj suštini.

Dobijanje tog viška vrednosti sačinjava neposredni proces proizvodnje, koji, kao što je rečeno, nema drugih granica osim onih što su gore navedene. Čim je količina viška rada koja se daje iscediti opredmećena u robama, višak vrednosti je proizveden. Ali sa ovom proizvodnjom viška vrednosti završen je samo prvi čin kapitalističkog procesa proizvodnje, neposredni proces proizvodnje. Kapital je usisao toliko i toliko neplaćenog rada. S razvitkom procesa koji se izražava u padanju profitne stope, masa ovako proizvođenog viška vrednosti buja u ogromnoj meri. Sad dolazi drugi čin procesa. Ukupna robna masa, ukupni proizvod, kako onaj deo koji naknađuje postojani i promenljivi kapital tako i onaj koji predstavlja višak vrednosti, mora se prodati. Ne dogodi li se to, ili se dogodi samo delimično, ili samo po cenama koje stoje ispod cena proizvodnje, onda je, doduše, radnik eksploatisan, ali se njegova eksploatacija za kapitalistu ne realizuje

kao takva, može biti nevezana ni s kakvom realizacijom ili skopčana samo s delimičnom realizacijom iscedenog viška vrednosti, pa i s delimičnim ili potpunim gubitkom njegovog kapitala. Uslovi neposredne eksploatacije i uslovi njene realizacije nisu identični. Oni se razilaze ne samo po vremenu i po mestu, nego i pojmovno. Jedni su ograničeni samo proizvodnom snagom društva, drugi srazmernošću različitih grana proizvodnje i potrošačkom snagom društva. Ovu poslednju pak ne određuje ni apsolutna snaga proizvodnje ni apsolutna snaga potrošnje; nego snaga potrošnje na osnovici antagonističkih odnosa raspodele, koja potrošnju velike mase društva svodi na minimum koji se može menjati samo u okviru više ili manje uskih granica. Nju, dalje, ograničava i nagon za akumulacijom, nagon za uvećanjem kapitala i za proizvodnjom viška vrednosti u proširenom razmeru. Ovo je za kapitalističku proizvodnju zakon, dat stalnim revolucijama u samim metodima proizvodnje i obezvređivanjem postojećeg kapitala koje je s njima stalno skopčano, opštom konkurentskom borbom i nužnošću da se proizvodnja poboljšava, a njen razmer proširi, prosto kao sredstvo održanja i pod kaznom propasti. Zato se tržište stalno mora proširivati, tako da njegovi odnosi i uslovi koji njih regulišu sve više uzimaju obličje prirodnog zakona nezavisnog od proizvođača, sve više izmiču njihovoj kontroli. Unutrašnja protivrečnost traži da se izgadi proširivanjem spoljašnjeg polja proizvodnje. Ali što se proizvodna snaga više razvija, to više ona dolazi u opreku sa uskom osnovicom na kojoj počivaju odnosi potrošnje. Na ovoj osnovici, punoj protivrečnosti, nikako nije protivrečnost što je preobilje kapitala spojeno s rastućim preobiljem stanovništva; jer mada bi se, spojivši to dvoje, masa proizvedenog viška vrednosti popela, upravo se time uvećava protivrečnost između uslova pod kojima se ovaj višak vrednosti proizvodi i uslova pod kojima se on realizuje.

Kad je data neka određena profitna stopa, masa profita uvek zavisi od veličine predujmljenog kapitala. Ali onda akumulaciju određuje onaj deo te mase koji se ponovo pretvara u kapital. A taj deo, pošto je jednak profitu minus dohodak koji kapitalista utroši, neće zavisiati samo od vrednosti te mase, nego i od jevtinoće robâ koje kapitalista njome može kupiti, i to delom onih roba koje ulaze u njegovu potrošnju, u njegov dohodak, delom onih koje ulaze u njegov postojani kapital. (Najamnina se ovde pretpostavlja kao data.)

Masa kapitala koju radnik pokreće i čiju vrednost svojim radom održava i čini da se ona ponovo pojavi u proizvodu, skroz je različita od vrednosti koju on dodaje. Ako je masa kapitala = 1000, a dodati rad = 100, onda je reprodukovani kapital = 1100. Ako je masa = 100, a dodati rad = 20, reprodukovani je kapital = 120. U prvom slučaju profitna stopa je = 10%, u drugom = 20%. Pa ipak se iz 100 može više akumulisati nego iz 20. I tako se bujica kapitala, ili njegova akumulacija (ne uzimajući u obzir njegovo obezvređenje usled podizanja proizvodne snage), valja dalje srazmerno silini koju već ima,

a ne srazmerno visini profitne stope. Visoka profitna stopa, ukoliko počiva na visokoj stopi viška vrednosti, moguća je kad je radni dan veoma dug, iako je rad neproizvoda; ona je moguća jer su potrebe radnika veoma male, i zato je prosečna najamnina veoma niska, iako kapital sporo akumulise, uprkos visokoj profitnoj stopi. Stanovništvo je rad neproizvoda. Niskoj najamnini odgovaraće odsustvo energije kod radnika. Pri tome kapital sporo akumulise, uprkos visokoj profitnoj stopi. Stanovništvo je stagnantno, a radno vreme koje se troši na proizvod veliko je, mada je najamnina koja se radniku plaća mala.

Profitna stopa pada ne zato što se radnik manje eksploatiše nego zato što se u odnosu prema primenjenom kapitalu uopšte upotrebljava manje rada.

Ako se, kao što je pokazano, padajuća profitna stopa poklapa s dizanjem profitne mase, onda kapitalista prisvaja veći deo godišnjeg proizvoda rada pod kategorijom kapitala (kao naknadu utrošenog kapitala), a srazmerno manji deo pod kategorijom profita. Otuda fantazija popa Chalmersa^[40] da kapitalisti gutaju to veće profite što manju masu godišnjeg proizvoda izdaju kao kapital; kod čega im onda državna crkva pritiče u pomoć brigom da se veliki deo viška proizvoda utroši umesto da se kapitalizuje. Pop brka uzrok i posledicu. Uostalom, i pri manjoj stopi masa profita raste s veličinom predujmljenog kapitala. Ali to zahteva u isti mah koncentraciju kapitala, pošto uslovi proizvodnje sada iziskuju primenjivanje veće mase kapitala. To zahteva, isto tako, i njegovu centralizaciju, tj. gutanje malih kapitalista od strane velikih i dekapitalizovanje prvih. Ovo je opet, samo u drugoj potenciji, rastavljanje uslova za rad od proizvođača, među koje ovi sitni kapitalisti još spadaju, pošto kod njih sopstveni rad još igra neku ulogu; kapitalistov rad stoji uopšte u obrnutoj srazmeri prema veličini njegovog kapitala, tj. prema stepenu u kome je on kapitalista. Ovo rastavljanje uslova rada ovamo, a proizvođača onamo, jeste ono što čini pojam kapitala; ono otpočinje s prvobitnom akumulacijom (I knjiga, gl. XXIV), zatim se kao stalni proces ispoljava u akumulaciji i koncentraciji kapitala, a ovde se naposljetku izražava kao centralizacija već postojećih kapitala u malo ruku i dekapitalizacija (u nju se sad pretvorila eksproprijacija) mnogo njih. Ovaj bi proces ubrzo doveo kapitalističku proizvodnju do sloma kad pored centripetalne sile protivne tendencije ne bi stalno delovale opet u smislu decentralizacije.

II. Sukob između proširenja proizvodnje i oplodavanja vrednosti

Razvitak društvene proizvodne snage rada pokazuje se dvostruko: prvo, u veličini već proizvedenih proizvodnih snaga, u obimu vrednosti i obimu mase uslova proizvodnje pod kojima se vrši nova pro-

izvodnja, i u apsolutnoj veličini već akumulisanog proizvodnog kapitala; drugo, u srazmernoj malenkosti onog dela kapitala koji je predujmljen u najamninu, prema ukupnom kapitalu, tj. u srazmernoj malenkosti živog rada koji se zahteva za reprodukciju i oplodavanje vrednosti nekog datog kapitala, za masovnu proizvodnju. Ovo ujedno pretpostavlja koncentraciju kapitala.

U odnosu na primenjenu radnu snagu, razvitak proizvodne snage pokazuje se opet dvostruko. Prvo, u uvećanju viška rada, tj. u skraćanju potrebnog radnog vremena koje se traži za reprodukciju radne snage. Drugo, u opadanju količine radne snage (broja radnika) koja se uopšte upotrebljava da bi se neki dati kapital pokrenuo.

Oba ova kretanja ne samo da idu ruku pod ruku nego se uzajamno uslovljavaju; ona predstavljaju pojave u kojima se izražava isti zakon. Međutim, na profitnu stopu ona deluju u suprotnom pravcu. Ukupna masa profita jednaka je ukupnoj masi viška vrednosti, profitna stopa = $\frac{v}{K} = \frac{\text{višak vrednosti}}{\text{celokupni predujmljeni kapital}}$. Ali višak vrednosti,

u svom ukupnom iznosu, određen je, prvo, svojom stopom, a drugo, masom rada primenjenog istovremeno po toj stopi, ili, što je isto, veličinom promenljivog kapitala. Na jednoj se strani jedan činilac, stopa viška vrednosti, penje; na drugoj pada (srazmerno ili apsolutno) drugi činilac, broj radnika. Ukoliko razvitak proizvodnih snaga smanjuje plaćeni deo primenjenog rada, on uvećava višak vrednosti, jer mu uvećava stopu; ali ukoliko smanjuje ukupnu masu rada koju neki dati kapital primenjuje, on smanjuje činilac broja kojim se stopa viška vrednosti množi da bi se iznašla njegova masa. Dva radnika koji rade 12 časova dnevno ne mogu dati istu masu viška vrednosti kao njih 24 od kojih svaki radi samo 2 časa, čak i kad bi mogli živeti od vazduha, pa da stoga nikako ne moraju da rade za sebe. U ovom pogledu, dakle, kompenziranje smanjenog broja radnika podizanjem stepena eksploatacije rada ima izvesne neprelazne granice; stoga ono može kočiti padanje profitne stope, ali ne i ukinuti ga.

S razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje profitna stopa dakle pada, dok se masa profita uvećava sa uvećanjem mase primenjenog kapitala. Kad je stopa data, onda apsolutna masa u kojoj kapital raste zavisi od njegove postojeće veličine. Ali kad je, s druge strane, data ova veličina, onda srazmera u kojoj raste, stopa njegovog raste, zavisi od profitne stope. Dizanje proizvodne snage (koje osim toga, kao što je pomenuto, uvek ide uporedo sa obezvređivanjem postojećeg kapitala) može direktno uvećati veličinu vrednosti kapitala samo ako povišenjem profitne stope uveća onaj deo vrednosti godišnjeg proizvoda koji se ponovo pretvara u kapital. Ukoliko dolazi u obzir proizvodna snaga rada, može se ovo dogoditi (jer ova proizvodna snaga nema direktno nikakva posla s *vrednošću* postojećeg kapitala) samo ukoliko se time bilo podiže relativni višak vrednosti, bilo smanjuje vrednost postojanog kapitala, dakle ukoliko se pojevtinjuju

robe koje ulaze bilo u reprodukciju radne snage bilo u elemente postojanog kapitala. Ali i jedno i drugo uključuje obezvređenje postojećeg kapitala i oboje ide ruku pod ruku sa smanjivanjem promenljivog kapitala prema postojanom. Oboje uslovljava padanje profitne stope i oboje ga usporava. Zatim, ukoliko povišena profitna stopa proizvodi uvećanu tražnju za radom, deluje ona u pravcu uvećanja radničkog stanovništva, a time izrabljivoga materijala koji kapital tek i čini kapitalom.

Ali indirektno, razvitak proizvodne snage rada doprinosi uvećanju postojeće kapital-vrednosti uvećavajući masu i raznolikost upotrebnih vrednosti u kojima se predstavlja ista razmenska vrednost i koje sačinjavaju materijalni supstrat, stvarne elemente kapitala, materijalne predmete iz kojih se postojani kapital sastoji direktno, a promenljivi kapital bar indirektno. Istim kapitalom i istim radom stvara se više stvari koje se mogu pretvoriti u kapital, bez obzira na njihovu razmensku vrednost. Stvari koje mogu poslužiti za usisavanje dodatnog rada, dakle i dodatnog viška rada, te tako za obrazovanje dodatnog kapitala. Masa rada kojom kapital može komandovati ne zavisi od vrednosti kapitala, nego od mase sirovina i pomoćnih materija, mašina i elemenata stalnog kapitala, životnih sredstava, iz kojih je sastavljen, pa ma kakva bila njihova vrednost. Pošto s time raste masa primenjenog rada, dakle i viška rada, raste i vrednost preprodukovano kapitala i novi višak vrednosti koji mu je dodat.

Ali oba ova momenta koji su obuhvaćeni u procesu akumulacije ne smemo posmatrati samo u mirnoj naporednosti, kako ih Ricardo tretira; oni sadrže protivrečnost koja se ispoljava u protivrečnim tendencijama i pojavama. Oprečni činoci deluju istovremeno jedan nasuprot drugom.

Istovremeno s podsticajima ka stvarnom uvećanju radničkog stanovništva, koji potiču iz uvećanja onog dela ukupnog društvenog proizvoda koji dejstvuje kao kapital, dejstvuju i činoci koji stvaraju samo relativnu prenaseljenost.

Istovremeno s padanjem profitne stope raste masa kapitala, a s tim uporedo ide obezvređenje postojećeg kapitala, koje to padanje zadržava i podstiče na ubrzanje akumulacije kapital-vrednosti.

Istovremeno s razvitkom proizvodne snage razvija se viši sastav kapitala, relativno opadanje promenljivog dela prema postojanom.

Ovi različni uticaji ostvaruju se čas više naporedo u prostoru, čas više uzastopno u vremenu; sukob suprotnih činilaca dobija periodično oduška u krizama. Krize su uvek samo momentana nasilna rešenja postojećih protivrečnosti, silovite erupcije koje za momenat ponovo uspostavljaju poremećenu ravnotežu.

U sasvim opštim crtama, protivrečnost se sastoji u tome što kapitalistički način proizvodnje sadrži tendenciju za apsolutnim razvitkom proizvodnih snaga, bez obzira na vrednost i u njoj sadržani višak vred-

nosti, i bez obzira na društvene odnose u čijem se okviru kapitalistička proizvodnja zbiva; dok s druge strane ima za cilj održanje postojeće kapital-vrednosti i njeno oplodavanje u najvećoj meri (tj. sve ubrzaniји porast te vrednosti). Njegov je specifični karakter u tome što mu je postojeća kapital-vrednost sredstvo za što je moguće veće oplodavanje te vrednosti. Metodi kojima on to postiže uključuju: opadanje profitne stope, obezvređenje postojećeg kapitala i razvitak proizvodnih snaga rada na račun već proizvedenih proizvodnih snaga.

Periodično obezvređivanje postojećeg kapitala, koje je imanentno sredstvo kapitalističkog načina proizvodnje za zadržavanje pada profitne stope i za ubrzavanje akumulacije kapital-vrednosti stvaranjem novog kapitala, narušava date odnose u kojima se zbiva prometni i reprodukcioni proces kapitala, i zato je praćeno iznenadnim zastoјima i krizama procesa proizvodnje.

Relativno opadanje promenljivog kapitala prema postojanome, koje ide uporedo s razvitkom proizvodnih snaga, daje podstreka porastu radničkog stanovništva, dok neprekidno stvara veštačku prenaseljenost. Akumulacija kapitala, gledana po vrednosti, usporava se padanjem profitne stope, da bi još više ubrzala akumulaciju upotrebnih vrednosti, dok ova opet dovodi u brži tok akumulaciju po vrednosti.

Kapitalistička proizvodnja stalno teži da savlada ove svoje imanentne granice, ali ih ona savlađuje samo sredstvima koja joj ove granice nanovo i u silnijem razmeru suprotstavljaju.

Prava granica kapitalističke proizvodnje jeste *sam kapital*, jeste to što se kapital i samooplodavanje njegove vrednosti ispoljava kao polazna i završna tačka, kao pobuda i svrha proizvodnje; što je proizvodnja samo proizvodnja za *kapital*, a ne obrnuto: da su sredstva za proizvodnju prosto sredstva za sve šire razvijanje životnog procesa za *društvo proizvođača*. Zbog toga granice u kojima se jedino može kretati održanje i oplodavanje kapital-vrednosti, koje počiva na eksproprijaciji i osiromašivanju velike mase proizvođača, te granice stalno dolaze u protivrečje s metodima proizvodnje koje kapital mora da upotrebi u svoju svrhu i koji guraju na neograničeno povećanje proizvodnje, na proizvodnju kao samocilj, na bezuslovni razvitak društvenih proizvodnih snaga rada. Sredstvo — bezuslovni razvitak društvenih proizvodnih snaga — dolazi u neprekidni sukob sa ograničenom svrhom, oplodavanjem vrednosti postojećeg kapitala. I stoga, iko je kapitalistički način proizvodnje istorijsko sredstvo za razvijanje materijalne proizvodne snage i stvaranje svetskog tržišta koje njoj odgovara, on je u isto vreme i stalna protivrečnost između ovog njegovog istorijskog zadatka i društvenih odnosa proizvodnje koji nu odgovaraju.

III. Preobilje kapitala uz preobilje stanovništva

S padanjem profitne stope raste minimum kapitala koji pojedinačni kapitalista mora držati u ruci radi proizvodne primene rada; nužan kako radi njegove eksploatacije uopšte, tako i radi toga da primenjeno radno vreme bude radno vreme potrebno za proizvodnju roba, da ne prekorači prosek radnog vremena društveno potrebnog za proizvodnju roba. A u isto vreme raste i koncentracija, jer preko izvesnih granica veliki kapital brže akumulira s malom profitnom stopom nego mali s velikom. Sa svoje strane, opet, ova rastuća koncentracija izaziva na izvesnoj visini nov pad profitne stope. Masa malih rasparčanih kapitala potiskuje se time na put pustolovina: u špekulaciju, u kreditne prevare, u prevare sa akcijama, krize. Takozvana pletora^{1*} kapitala u suštini se uvek odnosi na pletoru onog kapitala kod kojega pad profitne stope nije nadoknađen njegovom masom — a to su uvek novonastajući, sveži izdanci kapitala — ili na pletoru koja ove kapitale, nesposobne za samostalnu akciju za same sebe, stavlja na raspolaganje voditeljima velikih poslovnih grana u obliku kredita. Ova pletora kapitala niče iz istih okolnosti koje izazivaju relativnu prenaseljenost, i stoga je pojava koja ovu poslednju dopunjuje, mada obe stoje na suprotnim polovima, nezaposleni kapital na jednoj, a nezaposleno radničko stanovništvo na drugoj strani.

Hiperprodukcija kapitala, ne pojedinačnih roba — mada hiperprodukcija kapitala uvek uključuje hiperprodukciju roba — ne znači zbog toga ništa drugo do hiperakumulaciju kapitala. Da bi se razumelo šta ova hiperakumulacija predstavlja (njeno bliže istraživanje daćemo niže), treba je samo postaviti kao apsolutnu. Kada bi ova hiperprodukcija kapitala bila apsolutna? I to hiperprodukcija koja se ne prostire na ovu ili onu ili na nekoliko znatnih oblasti proizvodnje, nego koja bi bila apsolutna u samom svom obimu, koja bi, dakle, obuhvatala sve oblasti proizvodnje?

Apsolutna hiperprodukcija kapitala postojala bi čim bi dodatni kapital za svrhu kapitalističke proizvodnje bio $= 0$. Ali svrha kapitalističke proizvodnje jeste oplodžavanje vrednosti kapitala, tj. prisvajanje viška rada, proizvodnja viška vrednosti, profita. Prema tome, čim bi kapital narastao u takvom odnosu prema radničkom stanovništvu da se ne može ni uvećati apsolutno radno vreme koje to stanovništvo daje, ni proširiti relativni višak radnog vremena (ovo poslednje ionako ne bi bilo izvodljivo u slučaju kad je tražnja za radom tako jaka, kad, dakle, postoji tendencija za dizanjem najamnina); kad, dakle, uvećani kapital proizvodi samo isto onoliko ili čak manju masu viška vrednosti nego pre svog uvećanja, onda bi došlo do apsolutne hiperprodukcije kapitala; tj. uvećani kapital $K + \Delta K$ ne bi proizvodio

^{1*} preobilje

više profita ili bi proizvodio čak manje profita negoli kapital K pre svoga uvećanja za ΔK . U oba ta slučaja došlo bi i do snažnog i iznenadnog padanja opšte profitne stope, ali ovoga puta usled promene u sastavu kapitala koja ne bi poticala iz razvitka proizvodne snage već iz podizanja novčane vrednosti promenljivog kapitala (usled podignutih najamnina) i iz njemu saobraznog pada u odnosu viška rada prema potrebnom radu.

U stvarnosti bi se stvar predstavila tako da bi jedan deo kapitala ležao čitav ili delimično nekorišćen (pošto bi prvo morao istisnuti s položaja već fungirajući kapital da bi uopšte mogao oploditi svoju vrednost), a drugi deo kapitala morao bi oploditi svoju vrednost po nižoj profitnoj stopi usled pritiska nezaposlenog ili poluzaposlenog kapitala. Pri tome bi bilo svejedno što bi jedan deo dodatnog kapitala stupio na mesto staroga, a ovaj zato zauzeo mesto u dodatnom kapitalu. Mi bismo uvek imali na jednoj strani staru sumu kapitala, a na drugoj dodatnu. Pad profitne stope bio bi u ovom slučaju praćen apsolutnim smanjenjem mase profita, pošto se pod našim pretpostavkama masa primenjene radne snage ne bi mogla uvećati, a stopa viška vrednosti popeti, pa se, dakle, ne bi mogla uvećati ni masa viška vrednosti. A smanjena masa profita imala bi se računati na uvećani ukupni kapital. — Ali i kad bismo uzeli da zaposleni kapital produžuje oplodavati svoju vrednost po staroj profitnoj stopi, dakle da masa profita ostane ista, ipak bi se ona sračunavala na uvećan ukupni kapital, a i to uključuje pad profitne stope. Ako je ukupni kapital od 1000 odbacivao profit od 100, pa posle svog uvećanja na 1500 opet odbacuje samo 100, onda u drugom slučaju 1000 odbacuje još samo $66\frac{2}{3}$. Oplodavanje vrednosti starog kapitala smanjilo bi se apsolutno. Kapital = 1000 ne bi pod novim okolnostima odbacivao više nego što je ranije odbacivao kapital = $666\frac{2}{3}$.

Međutim je jasno da se ovo stvarno obezvređivanje starog kapitala ne bi moglo dogoditi bez borbe, da dodatni kapital ΔK ne bi bez borbe mogao funkcionisati kao kapital. Profitna stopa ne bi pala zbog konkurencije usled hiperprodukcije kapitala. Nego naprotiv, zato što snižena profitna stopa i hiperprodukcija kapitala potiču iz istih okolnosti, nastupila bi sada konkurentska borba. Onaj deo ΔK koji bi se nalazio u rukama starih fungirajućih kapitalista, ovi bi manje ili više ostavili da leži neiskorišćen, kako ne bi obezvređili sam svoj originalni kapital i suzili njegovo mesto u polju proizvodnje, ili bi ga upotreabili kako bi, makar i sa trenutnim gubicima, nekorisno ležanje dodatnog kapitala prebacili na nove uljeze i uopšte na svoje konkurente.

Onaj deo od ΔK koji bi se nalazio u novim rukama nastojao bi da zauzme mesto na račun starog kapitala i u tome bi delimično uspeo umrtvljujući jedan deo starog kapitala, naterujući ga da mu ustupi staro mesto a on sam da zauzme mesto samo delimično zaposlenog ili potpuno nezaposlenog dodatnog kapitala.

Ostavljanje jednog dela starog kapitala da leži nekorišćen moralo bi se desiti pod svima okolnostima, nekorišćen u svojstvu kapitala, ukoliko treba da funkcioniše kao kapital i da oplođuje svoju vrednost. Koji bi deo bio naročito pogođen ovom neupotrebom, odlučila bi konkurentska borba. Dok sve dobro ide, konkurencija deluje, kao što se pokazalo kod izjednačavanja opšte profitne stope, kao praktično bratstvo kapitalističke klase, tako da ona zajednički deli zajednički plen, srazmerno veličini svačijeg udela. Ali čim se više ne radi o podeli profita, već o podeli gubitka, onda svaki gleda da svoj udeo u njemu što je moguće više smanji i da ga baci na vrat drugome. Za klasu je gubitak neizbežan. Ali koliko će od toga poneti svaki pojedinac, da li će on uopšte u tome uzeti učešća, postaje pitanje snage i lukavstva, i konkurencija se onda pretvara u borbu zakrvljene braće. Tada probija suprotnost između interesa svakog pojedinog kapitaliste i interesa kapitalističke klase, isto onako kako se pre toga identičnost tih interesa praktično sprovodila putem konkurencije.

Pa kako bi se taj sukob opet izravnao i ponovo uspostavili odnosi koji odgovaraju »zdravom« kretanju kapitalističke proizvodnje? Način izravnjanja već se sadrži u samom izražavanju sukoba, o čijem se izravnjanju radi. On uključuje nekorisno ležanje, pa čak i delimično uništenje kapitala, u iznosu vrednosti celog dodatnog kapitala ΔK ili bar jednog njegovog dela. Mada se, kako izlazi već iz prikaza konflikta, deoba toga gubitka ni na koji način ne prostire ravnomerno na pojedine posebne kapitale, nego se odlučuje u konkurentskoj borbi, u kojoj se prema naročitim prednostima ili već stečenim pozicijama gubitak razdeljuje vrlo nejednako i u veoma različnim oblicima, tako da neki kapital leži nekorišćen, drugi biva uništen, treći ima samo relativan gubitak, ili samo privremeno gubi u vrednosti itd.

Međutim, pod svima okolnostima ravnoteža bi se uspostavila umrtvljivanjem, pa čak i uništenjem kapitala u većem ili manjem obimu. Ovo bi se delimično proteglo na materijalnu supstanciju kapitala; tj. deo sredstava za proizvodnju, stalni i optičajni kapital, ne bi funkcionisao, ne bi delovao kao kapital; jedan deo započetih proizvodnih poslova bio bi obustavljen. Mada, u ovom pogledu, vreme napada i kvari sva sredstva za proizvodnju (izuzev zemlju), ovde bi usled zastoja u funkcionisanju došlo do daleko jačeg stvarnog razaranja sredstava za proizvodnju. Ali, glavno dejstvo u tom pravcu bilo bi to da bi ta sredstva za proizvodnju prestala da deluju kao sredstva za proizvodnju, da bi nastupilo kraće ili duže razaranje njihove funkcije kao sredstava za proizvodnju.

Glavno razaranje, i to najakutnijeg karaktera, dogodilo bi se u pogledu kapitala ukoliko poseduje svojstvo vrednosti, u pogledu kapital-*vrednosti*. Deo kapital-vrednosti koji stoji samo u obliku uputnica na buduće udele u višku vrednosti, u profitu, u stvari u obliku čistih dužničkih obveznica na proizvodnju u različitim oblicima, odmah se obezvređuje čim padnu prihodi na koje je sračunat. Jedan deo go-

tovog zlata i srebra leži neupotrebljen, ne funkcioniše kao kapital. Jedan deo roba koje se nalaze na tržištu može izvršiti svoj prometni proces i proces reprodukcije samo ogromnim sužavanjem svojih cena, dakle obezvređivanjem kapitala koji predstavlja. Isto se tako više ili manje obezvređuju elementi stalnog kapitala. Uz to dolazi i to da određeni, pretpostavljeni odnosi cena uslovljavaju proces reprodukcije, zbog čega ovaj usled opšteg pada cena dospeva u zastoju i pometnju. Ovaj poremećaj i zastoju paralizuje funkciju novca kao platežnog sredstva, koja je data istovremeno s razvitkom kapitala i koja počiva na onim pretpostavljenim odnosima cena; prekida na stotinu mesta lanac obaveza plaćanja u određenim rokovima, pooštrava se još time izazvanim slomom kreditnog sistema koji je razvijen istovremeno s kapitalom i vodi tako žestokim akutnim krizama, iznenadnim nasilnim obezvređivanjima i stvarnom zastoju i poremećaju^{1*} procesa reprodukcije, a s time stvarnom opadanjem reprodukcije.

Međutim, u igri bi bili istovremeno i drugi činioci. Zastoju proizvodnje ostavio bi nezaposlen deo radničke klase, a time bi zaposleni deo doveo u uslove u kojima bi se morao pomiriti sa snižavanjem najamnine, čak ispod proseka; to je operacija koja za kapital ima sasvim isto dejstvo kao kad bi se pri prosečnoj najamnini uvećao relativni ili apsolutni višak vrednosti. Period prosperiteta podsticao bi brakove među radnicima i smanjio desetakovanje potomstva; te okolnosti — ma koliko one mogle uključivati stvarno uvećanje stvanovništva — ne uključuju uvećanje broja stvarno radnog stanovništva, ali u odnosu radnika prema kapitalu deluju baš tako kao da se uvećao broj radnika koji stvarno funkcionišu. S druge strane, pad cena i konkurentska borba podstakle bi svakog kapitalistu da primenom novih mašina, novih poboljšanih metoda rada, novih kombinacija individualnu vrednost svog ukupnog proizvoda snizi^{2*} ispod njegove opšte vrednosti, tj. da poveća proizvodnu snagu neke date količine rada, da snizi odnos promenljivog kapitala prema postojanom i da time oslobodi radnike, ukratko — da stvori veštačku prenaseljenost. Dalje bi i samo obezvređenje elemenata postojanog kapitala bilo elemenat koji bi uključivao povišenje profitne stope. Masa primenjenog postojanog kapitala porasla bi u odnosu prema promenljivom kapitalu, ali vrednost te mase mogla je pasti. Zastoju koji je nastupio u proizvodnji pripremio bi kasnije proširenje proizvodnje — u kapitalističkim granicama.

I tako bi krug bio prevaljen iznova. Jedan deo kapitala koji je bio obezvređen zastojem u funkcionisanju povratio bi staru vrednost. Uostalom, s proširenim uslovima proizvodnje, s proširenim tržištem i s povišenom proizvodnom snagom opet bi se prošao isti začarani krug.

^{1*} U 1. izdanju: Sturz (= slom); izmenjeno prema Marxovom rukopisu. —

^{2*} U 1. izdanju: über dessen allgemeinen Wert zu erhöhen (povisi iznad njegove opšte vrednosti)

Čak i pod dopustivom krajnjom pretpostavkom, apsolutna hiperprodukcija kapitala nije apsolutna hiperprodukcija uopšte, nije apsolutna hiperprodukcija sredstava za proizvodnju. Ona je hiperprodukcija sredstava za proizvodnju samo ukoliko ova *funkcionišu kao kapital*, pa stoga — srazmerno svojoj vrednosti koja je narasla s njihovom naraslom masom — uključuju oplodavanje te vrednosti, treba da proizvedu dodatnu vrednost.

Međutim, to bi ipak bila hiperprodukcija, jer bi kapital postao nesposoban da eksploatiše rad u takvom stepenu eksploatacije koji je uslovljen »zdravim«, »normalnim« razvitkom kapitalističkog procesa proizvodnje, u stepenu eksploatacije koji s rastućom masom primenjenog kapitala uvećava bar masu profita; koji, dakle, isključuje da se profitna stopa snizi u istoj meri u kojoj kapital raste, ili čak da se profitna stopa brže snižava nego što kapital raste.

Hiperprodukcija kapitala nikada nije nešto drugo do hiperprodukcija sredstava za proizvodnju — sredstava za rad i životnih sredstava — koja mogu funkcionisati kao kapital, tj. mogu da se primene za eksploataciju rada po nekom datom stepenu eksploatacije, pošto padanje toga stepena eksploatacije ispod neke date tačke izaziva poremećaje i zastoje kapitalističkog procesa proizvodnje, krize i razaranje kapitala. Nije protivrečnost što tu hiperprodukciju kapitala prati više ili manje znatna relativna prenaseljenost. Iste okolnosti koje su povisile proizvodnu snagu rada, uvećale masu robnih proizvoda, proširile tržišta, ubrzale akumulaciju kapitala, kako u masi tako i u vrednosti, i snizile profitnu stopu, iste okolnosti rodile su i stalno rađaju relativnu prenaseljenost, prenaseljenost radnika koje suvišni kapital ne upotrebljava zbog niskog stepena eksploatacije rada po kome bi ih jedino mogao upotrebiti, ili bar zbog niske profitne stope koju bi oni pri datom stepenu eksploatacije davali.

Ako se kapital šalje u inostranstvo, onda se to ne događa zato što se on apsolutno ne bi mogao zaposliti u zemlji. To se događa zato što se u inostranstvu može zaposliti po višoj profitnoj stopi. Ali taj je kapital apsolutno suvišni kapital za zaposleno radničko stanovništvo i uopšte za datu zemlju. On kao takav postoji pored relativno suvišnog stanovništva, i to je primer kako suvišan kapital može postojati pored suvišnog stanovništva i kako se uzajamno uslovljavaju.

S druge strane, pad profitne stope, spojen sa akumulacijom, nužno rađa konkurentsku borbu. Kompenzacija pada profitne stope rastućom masom profita važi samo za ukupni kapital društva i za krupne kapitaliste sa uređenim preduzećima. Novi dodatni kapital koji samostalno funkcionise ne nalazi takve uslove naknade, on ih tek mora osvojiti, i tako pad profitne stope izaziva konkurentsku borbu među kapitalistima, a ne obrnuto. Svakako, tu konkurentsku borbu prati prolazno dizanje najamnine i dalji privremeni pad profitne stope koji otuda proističe. Isto se to pokazuje u hiperprodukciji roba, u pretrpanosti tržištâ. Pošto svrha kapitala nije zadovoljavanje potreba, već

proizvodnja profita, i pošto on tu svrhu postiže jedino metodima koji masu proizvodnje određuju prema razmeru proizvodnje, a ne obrnuto, to stalno mora dolaziti do nesklada između ograničenih dimenzija potrošnje na kapitalističkoj bazi i proizvodnje koja stalno teži da pređe ove svoje unutrašnje granice. Uostalom, kapital se sastoji iz roba, i stoga hiperprodukcija kapitala uključuje hiperprodukciju roba. Otuda onaj čudni fenomen da isti ekonomisti koji poriču hiperprodukciju roba priznaju hiperprodukciju kapitala. Ako se kaže da ne postoji opšta hiperprodukcija, već nesrazmera među različnim granama proizvodnje, onda to znači samo toliko da se u okviru kapitalističke proizvodnje srazmernost pojedinih grana proizvodnje uspostavlja kao stalni proces iz nesrazmernosti, time što se ovde povezanost celokupne proizvodnje nameće agentima proizvodnje kao slepi zakon, a ne kao zakon koji je, shvaćen njihovim udruženim razumom i zato njima podvrgnut, potčinio proces proizvodnje njihovoj zajedničkoj kontroli. Sa tim se, dalje, zahteva da zemlje u kojima kapitalistički način proizvodnje nije razvijen troše i proizvode u takvom stepenu kako je to pogodno zemljama s kapitalističkim načinom proizvodnje. Ako se kaže da je hiperprodukcija samo relativna, onda je to sasvim tačno; ali čitav kapitalistički način proizvodnje upravo je samo relativan način proizvodnje, čije granice nisu apsolutne, ali su za njega, na njegovoj osnovici, apsolutne. Kako bi inače mogla nedostajati tražnja za robama u kojima narodna masa oskudeva, i kako bi bilo moguće da se za tom tražnjom mora tragati u inostranstvu, na dalekim tržištima, da bi se radnicima kod kuće mogla platiti prosečna mera potrebnih životnih sredstava? Zbog toga što samo u ovoj specifičnoj, kapitalističkoj vezi suvišni proizvod dobija oblik u kome ga njegov vlasnik može staviti na raspolaganje potrošnji samo ako se za njega ponovo pretvara u kapital. Naposletku, ako se kaže da kapitalisti treba svoje robe da razmenjuju i pojedu samo između sebe samih, onda se zaboravlja čitav karakter kapitalističke proizvodnje, i zaboravlja se da se radi o oplodavanju vrednosti kapitala, a ne o njegovoj potrošnji. Ukratko, sve zamerke protiv očiglednih pojava hiperprodukcije (pojava koje za te zamerke ne mare) svode se na to da granice *kapitalističke* proizvodnje nisu granice *proizvodnje uopšte*, pa da zato nisu ni granice ovog specifičnog, kapitalističkog načina proizvodnje. Ali protivrečnost ovog kapitalističkog načina proizvodnje sastoji se baš u njegovoj težnji za apsolutnim razvijanjem proizvodnih *snaga*, koja stalno dolazi u sukob sa specifičnim *uslovima* proizvodnje u kojima se kapital kreće i jedino se može kretati.

Ne proizvodi se odviše životnih sredstava u srazmeri prema postojećem stanovništvu. Naprotiv. Proizvodi ih se premalo da bi pristojno i ljudski zadovoljila masu stanovništva.

Ne proizvodi se odviše sredstava za proizvodnju da bi se zaposlio za rad sposobni deo stanovništva. Naprotiv. Proizvodi se, prvo, odviše veliki deo stanovništva koji je stvarno nesposoban za rad,

koji je svojim uslovima upućen na izrabljivanje rada drugih, ili na radove koji mogu važiti kao takvi samo u nekom mizernom načinu proizvodnje. A drugo, ne proizvodi se sredstava za proizvodnju dovoljno da bi čitavo za rad sposobno stanovništvo radilo pod najproduktivnijim uslovima, dakle da bi njegovo apsolutno radno vreme bilo skraćeno masom i efektivnošću postojanog kapitala koji se upotrebljava u toku radnog vremena.

Ali se periodično proizvodi odviše sredstava za rad i životnih sredstava da bi ona mogla funkcionisati kao sredstva za eksploatisanje radnika po nekoj određenoj profitnoj stopi. Proizvodi se odviše roba da bi se u njima sadržana vrednost i u njoj uključeni višak vrednosti pod uslovima raspodele i odnosima potrošnje kakvi su dati kapitalističkom proizvodnjom mogli realizovati i opet pretvoriti u novi kapital, tj. da bi se taj proces izvodio bez stalno ponavljanih eksplozija.

Ne proizvodi se odviše bogatstva. Ali se periodički proizvodi odviše bogatstva u njegovim kapitalističkim, antagonističkim oblicima.

Granica kapitalističkog načina proizvodnje ispoljava se:

1. u tome što razvitak proizvodne snage rada stvara u vidu padanja profitne stope takav zakon koji na izvesnoj tački najneprijateljskije istupa prema njenom sopstvenom razvitku, pa zato stalno mora da se savlađuje putem kriza;

2. u tome što umesto da o proširavanju ili ograničavanju proizvodnje odlučuje srazmera proizvodnje prema društvenim potrebama, prema potrebama društveno razvijenih ljudi, o tome odlučuje prisvajanje neplaćenog rada, i srazmera toga neplaćenog rada prema opredmećenom radu uopšte, ili, da se izrazimo kapitalistički, profit i srazmera toga profita prema primenjenom kapitalu, dakle izvesna visina profitne stope. Zbog toga za proizvodnju nastupaju granice već na takvom stepenu proširenja proizvodnje koji bi se pod drugom pretpostavkom, naprotiv, pokazao kao daleko nedovoljan. Ona dospeva u zastoј, ne tamo gde to nalaže zadovoljenost potreba, već gde to zahteva proizvodnja i realizovanje profita.

Ako profitna stopa padne, onda nastaju, s jedne strane, napregnutost kapitala kako bi pojedinačni kapitalista pomoću boljih metoda itd. oborio individualnu vrednost svoje pojedinačne robe ispod njene prosečne društvene vrednosti i tako, pri datoj tržišnoj ceni, postigao ekstraprofit; s druge strane, prevare i opšte podržavanje prevara strasnim pokušajima da se novim metodima proizvodnje, novim plasmanima kapitala, novim avanturama obezbedi ma kakav ekstraprofit koji bi bio nezavisan od opšteg proseka i koji bi se digao iznad njega.

Profitna stopa, tj. srazmerni priraštaj kapitala, pre svega je važan za sve nove, samostalno grupisane izdanke kapitala. I čim bi obrazovanje kapitala palo isključivo u ruke malog broja gotovih krupnih kapitala, za koje masa profita pruža protivtežu profitnoj stopi, uopšte bi se ugasio oživljavajući plamen proizvodnje. Ona bi zadremala. U kapitalističkoj proizvodnji profitna stopa predstavlja pokretačku snagu

i proizvodi se samo ono što se i ukoliko se može proizvoditi s profitom. Otuda strah engleskih ekonomista zbog opadanja profitne stope. To što Ricarda uznemirava već sama mogućnost toga pokazuje baš njegovo duboko razumevanje uslova kapitalističke proizvodnje. Baš ono što mu se prebacuje da on, ne vodeći brigu o »ljudima«, ima pri razmatranju kapitalističke proizvodnje u vidu samo razvitak proizvodnih snaga — pa ma kakvim žrtvama u ljudima i kapital-*vrednostima* bio taj razvitak otkupljen — to je kod njega upravo najznačajnije. Razvitak proizvodnih snaga društvenog rada jeste istorijski zadatak i opravdanje kapitala. Upravo time on nesvesno stvara materijalne uslove za viši oblik proizvodnje. Ono što Ricarda uznemirava jeste to što sam razvitak proizvodnje dovodi u opasnost profitnu stopu, koja je stimulus kapitalističke proizvodnje i uslov kao i podstrekač akumulacije. A tu je kvantitativni odnos sve. U stvari, u osnovi leži nešto dublje, što on samo naslućuje. Tu se na čisto ekonomski način, tj. sa buržoaskog stanovišta, u granicama kapitalističkog razuma, sa stanovišta same kapitalističke proizvodnje, pokazuje njena granica, njena relativnost, to da ona nije neki apsolutni već samo istorijski način proizvodnje koji odgovara izvesnoj ograničenoj epohi razvitka materijalnih uslova proizvodnje.

IV. Dopune

Pošto je razvitak proizvodne snage rada veoma nejednak u raznim industrijskim granama, i to nejednak ne samo po stepenu nego se često vrši u suprotnom pravcu, to proizlazi da masa prosečnog profita (= višak vrednosti) mora stajati daleko ispod one visine koja bi se mogla očekivati prema razvitku proizvodne snage u najnaprednijim industrijskim granama. To što se razvitak proizvodne snage u različnim granama industrije vrši ne samo u veoma različitim proporcijama, nego često u suprotnom pravcu, ne potiče samo iz anarhije konkurencije i osobenosti buržoaskog načina proizvodnje. Proizvodnost rada vezana je i za prirodne uslove, koji često postaju manje izdašni u istoj srazmeri u kojoj se penje proizvodnost — ukoliko ona zavisi od društvenih uslova. Otuda suprotno kretanje u tim različitim oblastima, napredak ovde, nazadak tamo. Treba se setiti, na primer, samog uticaja godišnjih doba, od čega zavisi količina najvećeg dela svih sirovina, iscrpljenja šuma, rudnika uglja i gvožđa itd.

Ako optičajni deo postojanog kapitala, sirovina itd. u svojoj masi stalno raste srazmerno proizvodnoj snazi rada, to nije slučaj sa stalnim kapitalom, zgradama, mašinama, uređajima za osvetljenje, zagrevanje itd. Mada mašina postaje apsolutno skuplja sa porastom njene telesne mase, ona postaje relativno jevtinija. Ako pet radnika proizvode deset puta više roba nego ranije, to neće udesetostručiti predujam stalnog kapitala; iako vrednost toga dela postojanog kapitala raste s razvitkom

proizvodne snage, ona ni izdaleka ne raste u istoj srazmeri. Mi smo već više puta istakli razliku odnosa postojanog kapitala prema promenljivom, kako se on izražava u padanju profitne stope, i istog odnosa kako se on s razvijanjem proizvodnosti rada predstavlja u vezi sa pojedinačnom robom i njenom cenom.

{Vrednost robe određena je ukupnim radnim vremenom, minulim i živim, koje u nju ulazi. Porast proizvodnosti rada sastoji se upravo u tome što se smanjuje udeo živog rada, a uvećava udeo minulog rada, ali tako da se smanjuje ukupna suma rada koji se nalazi u robi; dakle da se živi rad smanjuje više nego što se minuli rad uvećava. Minuli rad otelovljen u vrednosti robe — postojani deo kapitala — sastoji se delom od rabaćenja stalnog, delom od optičajnog postojanog kapitala koji sav ulazi u robu — tj. od sirovine i pomoćne materije. Onaj deo vrednosti koji potiče od sirovine i pomoćne materije mora se smanjiti sa [povišenjem] proizvodnosti rada, jer se ova proizvodnost u odnosu na te materije pokazuje baš u tome što im se vrednost snizila. Nasuprot tome, za rastuću proizvodnu snagu rada baš je karakteristično da se stalni deo postojanog kapitala veoma jako uvećava; pa zbog toga i onaj deo njegove vrednosti koji se rabaćenjem prenosi na robe. A da bi se neki novi metod proizvodnje potvrdio kao stvarno uvećanje proizvodnosti, mora on na pojedinačnu robu prenositi za rabaćenje stalnog kapitala manji dodatni deo vrednosti nego što je odbitak onog dela vrednosti koji se ušteđuje usled smanjenja živog rada, jednom reči, on mora smanjiti vrednost robe. On to mora činiti, razume se, čak i onda kada, kao što se dešava u nekim pojedinačnim slučajevima, u obrazovanje vrednosti robe ulazi osim dodatnog dela rabaćenja stalnog kapitala i dodatni deo vrednosti za uvećane ili skuplje sirovine ili pomoćne materije. Svi dodaci vrednosti moraju biti više nego izravnati smanjenjem vrednosti koje proizlazi iz smanjenja živog rada.

Ovo smanjivanje celokupne količine rada koja ulazi u robu izgleda, prema tome, da je bitna oznaka uvećane proizvodne snage rada, svejedno pod kakvim se društvenim uslovima proizvodi. U društvu u kome proizvođači regulišu svoju proizvodnju po unapred izrađenom planu, pa čak i u prostoj robnoj proizvodnji, proizvodnost rada bezuslovno bi se i merila tim merilom. Ali kako s time stoji u kapitalističkoj proizvodnji?

Uzmimo da određena kapitalistička grana proizvodnje proizvodi normalni komad svoje robe pod sledećim uslovima: rabaćenje stalnog kapitala iznosi po komadu $1\frac{1}{2}$ šilinga ili marke; u vidu sirovina i pomoćnih materija ulazi $17\frac{1}{2}$ šilinga; u najamnini 2 šilinga, a pri stopi viška vrednosti od 100% višak vrednosti iznosi 2 šilinga. Ukupna vrednost = 22 šilinga ili marke. Uprošćenja radi uzimamo da u toj grani proizvodnje kapital ima prosečni sastav društvenog kapitala, dakle da se cena proizvodnje robe poklapa s njenom vrednošću, a profit kapitaliste s proizvedenim viškom vrednosti. Onda je cena koštanja robe = $1\frac{1}{2} + 17\frac{1}{2} + 2 = 20$ šilinga, prosečna profitna stopa

$\frac{2}{20} = 10\%$, a cena proizvodnje komada robe jednaka je njenoj vrednosti = 22 šilinga ili marke.

Uzmimo da se pronade mašina koja bi svela na polovinu živi rad potreban za svaki komad, ali da se pri tom utrostruči deo vrednosti koji se sastoji iz rabaćenja stalnog kapitala. Onda stvar stoji ovako: rabaćenje = $1\frac{1}{2}$ šilinga, sirovina i pomoćne materije kao ranije $17\frac{1}{2}$ šilinga, najamnina 1 šiling, višak vrednosti 1 šiling, ukupno 21 šiling ili marka. Roba je sad pala u vrednosti za 1 šiling; nova mašina od sudno je uvećala proizvodnost rada. Ali za kapitalistu se stvar postavlja ovako: njegova cena koštanja sada je: $1\frac{1}{2}$ šilinga rabaćenje, $17\frac{1}{2}$ šilinga sirovine i pomoćne materije, 1 šiling najamnina, ukupno 20 šilinga kao ranije. Pošto nova mašina ne menja stopu viška vrednosti neposredno, mora on dobiti 10% preko cene koštanja, što čini 2 šilinga; cena proizvodnje ostaje, dakle, neizmenjena = 22 šilinga, ali jedan šiling iznad vrednosti. Za društvo koje proizvodi pod kapitalističkim uslovima roba *nije* pojeftinila, nova mašina *nije* poboljšanje. Prema tome, kapitalista nema interesa da uvede novu mašinu. I pošto bi njenim uvođenjem svoje dosadašnje, još neporabaćene mašine učinio prosto bezvrednim, pretvorio ih u staro gvožđe, pošto bi, dakle, pretrpeo pozitivnu štetu, on se dobro čuva od te gluposti, za njega utopiističke gluposti.

Prema tome, zakon uvećane proizvodne snage rada ne važi za kapital bezuslovno. Za kapital se ta proizvodna snaga uvećava ne kad se uopšte uštedi na živom radu, nego samo kad se na *plaćenom* delu živog rada uštedi više nego što se dodaje minolog rada, kako je to već ukratko nagovešteno u knjizi I, glava XIII, 2, str. 409/398^{1*} Tu kapitalistički način proizvodnje pada u novu protivrečnost. Njegov istorijski poziv jeste bezobzirno, u rastućoj geometrijskoj progresiji razvijanje proizvodnosti ljudskog rada. On izneverava taj poziv čim se, kao ovde, suprotstavi razvijanju proizvodnosti. On time samo ponovo dokazuje da postaje starački slab i da se sve više preživljuje. }³⁷

Rastući minimum kapitala, koji sa porastom proizvodne snage postaje potreban za uspešno vođenje samostalnog industrijskog preduzeća, ispoljava se u konkurenciji ovako: čim primena novog skupljeg uređaja preduzeća postane opšta, manji kapitali ne mogu više osnivati takvo preduzeće. Samo u početku mehaničkih pronalazaka u različnim oblastima proizvodnje mogu tu samostalno fungirati manji kapitali. S druge strane, vrlo velika preduzeća, sa veoma visokom srazmerom

³⁷ Gornje se nalazi u zagradama zbog toga što, iako je redigovano iz jedne beleške u originalnom rukopisu, u nekim izlaganjima prelazi okvir materijala nađenog u originalu. — F. E.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 348.

postojanog kapitala, kao železnice, ne daju prosečnu profitnu stopu, već samo deo od nje, kamatu. Inače bi opšta profitna stopa pala još niže. Tome nasuprot, veliko nagomilavanje kapitala nalazi i ovde polje za direktno poslovanje u obliku akcija.

Porast kapitala, dakle akumulacija kapitala, uključuje u sebi smanjivanje profitne stope samo ako sa tim porastom nastupe gore razmatrane promene u odnosu organskih sastavnih delova kapitala. Međutim, uprkos stalnim, svakodnevnim prevratima u načinu proizvodnje, sad ovaj sad onaj veći ili manji deo ukupnog kapitala produžuje za izvesno vreme da se akumulirše na bazi datog prosečnog odnosa onih sastavnih delova, tako da s njegovim porastom ne dolazi do organske promene, dakle nisu dati ni uzroci padanja profitne stope. Ovo stalno uvećavanje kapitala, dakle i proširivanje proizvodnje na osnovici starog metoda proizvodnje, koji mirno teče dalje, dok se naporedo već uvode novi metodi, opet je jedan uzrok iz koga se profitna stopa ne smanjuje u istoj meri u kojoj raste ukupni društveni kapital.

Povećavanje apsolutnog broja radnika, uprkos srazmernom smanjivanju promenljivog, u najamninu predujmljenog kapitala, ne vrši se u svima granama proizvodnje niti se vrši ravnomerno. U poljoprivredi može opadanje elemenata živog rada da bude apsolutno.

Uostalom, što se broj radnika apsolutno uvećava uprkos svom relativnom opadanju, samo je potreba kapitalističkog načina proizvodnje. Za nj radne snage već postaju suvišne čim više nije nužno da budu zaposlene 12 do 15 časova dnevno. Razvitak proizvodnih snaga koji bi smanjio apsolutni broj radnika, tj. koji bi u stvari osposobio celu naciju da ukupnu svoju proizvodnju izvrši u manjem odseku vremena, izazvao bi revoluciju, jer bi većinu stanovništva izbacio iz stroja. U ovome se opet pojavljuje specifična granica kapitalističke proizvodnje, kao i to da ona nikako nije neki apsolutni oblik za razvitak proizvodnih snaga i proizvodnju bogatstva, nego da, naprotiv, na izvesnoj tački dolazi u sukob s njim. Delimično, taj se sukob ispoljava u periodičnim krizama, koje proističu iz činjenice da sad ovaj sad onaj deo radničkog stanovništva postaje suvišan u svom starom načinu zaposlenja. Njena granica jeste dokolica radnika. Nje se ništa ne tiče apsolutna dokolica koju društvo dobija. Njoj je razvitak proizvodne snage važan samo ukoliko uvećava višak radnog vremena radničke klase, a ne ukoliko uopšte smanjuje radno vreme za materijalnu proizvodnju; tako se kapitalistička proizvodnja kreće u suprotnosti.

Videli smo da rastuća akumulacija kapitala uključuje njegovu rastuću koncentraciju. Tako raste vlast kapitala, u kapitalisti oličeno osamostaljenje društvenih uslova proizvodnje naspram stvarnih proizvođača. Kapital se sve više pokazuje kao društvena moć, čiji je funkcioner kapitalista, i koja više ne stoji ni u kakvoj mogućoj srazmeri prema onome što može da stvori rad pojedinačne individue — nego kao otuđena, osamostaljena društvena moć, koja istupa nasuprot društva kao stvar i kao vlast kapitaliste pomoću te stvari. Protivrečnost između

opšte društvene moći u koju se kapital pretvara i privatne moći pojedinačnih kapitalista nad tim društvenim uslovima proizvodnje razvija se sve upadljivije i uključuje razrešenje toga odnosa time što u isto vreme uključuje preobraćanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke, društvene uslove proizvodnje. Ovo preobraćanje dato je razvitkom proizvodnih snaga pod kapitalističkom proizvodnjom i načinom na koji se taj razvitak vrši.

Ma koliko neki novi način proizvodnje bio proizvodniji ili ma za koliko on uvećavao stopu viška vrednosti, nijedan kapitalista neće ga dobrovoljno primeniti ako taj novi način smanjuje stopu profita. Ali svaki takav novi način proizvodnje pojevtinjuje robe. On ih, dakle, najpre prodaje iznad njihove cene proizvodnje, možda i iznad njihove vrednosti. On trpa u džep razliku koja postoji između troškova njihove proizvodnje i tržišne cene ostalih roba koje se proizvode uz veće troškove proizvodnje. On to može zato što je prosek radnog vremena koje je društveno potrebno za proizvodnju tih roba veći od radnog vremena koje zahteva novi način proizvodnje. Njegov produkcionni postupak stoji iznad proseka društvenog postupka. Ali konkurencija uopštava novi postupak i podvrgava ga opštem zakonu. Tada nastupa snižavanje profitne stope — možda prvo u ovoj oblasti proizvodnje, pa se posle toga izravnavava sa drugima — koje je, dakle, potpuno nezavisno od volje kapitalista.

Uz ovu tačku treba još napomenuti da isti zakon vlada i u onim oblastima proizvodnje čiji proizvod ne ulazi ni neposredno ni posredno u radnikovu potrošnju ili u uslove za proizvodnju njegovih životnih sredstava; dakle i u onim oblastima proizvodnje gde nikakvo pojevtinjavanje roba ne može uvećati relativni višak vrednosti, pojevtiniti radnu snagu. (Svakako, pojevtinjenje postojanog kapitala može u svima tim granama da povisi profitnu stopu uz nepromenjenu eksploataciju radnika.) Čim novi način proizvodnje počne da se širi i time bude stvarno dat dokaz da se te robe mogu proizvoditi jevtinije, moraju kapitalisti koji rade pod starim uslovima proizvodnje prodavati svoj proizvod ispod njihove pune cene proizvodnje, jer je vrednost te robe pala, jer radno vreme koje je njima potrebno za njihovu proizvodnju stoji iznad društvenog. Jednom reči — ovo se ispoljava kao uticaj konkurencije — oni takođe moraju uvesti novi način proizvodnje u kome je odnos promenljivog kapitala prema postojanome smanjen.

Sve okolnosti koje dovode do toga da primena mašina pojevtinjuje cene njima proizvođenih roba uvek se svode na smanjenje količine rada koju usisa pojedinačna roba; a drugo, na smanjenje onog dela rabaćenja mašinerije čija vrednost ulazi u pojedinačnu robu. Što je rabaćenje mašinerije sporije, na toliko se više roba razdeljuje, to više živog rada ona zamenjuje do roka svoje reprodukcije. U oba slučaja uvećavaju se količina i vrednost stalnog postojanog kapitala prema promenljivome.

»All other things being equal, the power of a nation to save from its profits varies with the rate of profits, is great when they are high, less, when low; but as the rate of profits declines, all other things do not remain equal... A low rate of profit is ordinarily accompanied by a rapid rate of accumulation, relatively to the numbers of the people, as in England... a high rate of profit by as lower rate of accumulation, relatively to the numbers of the people.«^{1*} Primeri: Poljska, Rusija, Indija itd. (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Pol. Econ.*, London 1833, str. 50. i dalje.)

Jones pravilno ističe da se uprkos padanju profitne stope uvećavaju inducements and faculties to accumulate^{2*}. Prvo, zbog rastuće relativne prenaseljenosti. Drugo, zato što s rastućom proizvodnošću rada raste masa upotrebnih vrednosti koje su predstavljene istom razmenschom vrednošću, dakle masa materijalnih elemenata kapitala. Treće, zato što se umnožavaju grane proizvodnje. Četvrto, usled razvijanja kreditnog sistema, akcionarskih društava itd. i s time nastalom lakoćom da se novac pretvori u kapital a da neko ne mora sam postati industrijski kapitalista. Peto, usled povećanja potreba i požude za bogatstvom. Šesto, usled rastućeg masovnog ulaganja stalnog kapitala itd.

Tri glavne činjenice kapitalističke proizvodnje:

1. Koncentracija sredstava za proizvodnju u malo ruku, usled čega ona prestaju da se ispoljavaju kao svojina neposrednih radnika i, naprotiv, pretvaraju se u društvene sile proizvodnje. Mada isprva kao privatna svojina kapitalista. Ovi su trustees^{3*} buržoaskog društva, ali oni trpaju u džep sve plodove ove svoje povereničke uloge.

2. Organizacija samog rada kao društvenog: kooperacijom, podelom rada i povezivanjem rada sa prirodnim naukama.

I sa jedne i sa druge strane kapitalistički način proizvodnje ukida privatnu svojinu i privatni rad, mada u antagonističkim oblicima.

3. Uspostavljanje svetskog tržišta.

U srazmeri prema stanovništvu ogromna proizvodna snaga koja se razvija u okviru kapitalističkog načina proizvodnje i — mada ne u istoj srazmeri — porast kapital-vrednosti (ne samo njihovog materijalnog supstrata), koje rastu mnogo brže nego stanovništvo, protivreče i bazi koja u odnosu prema rastućem bogatstvu postaje sve uža i za koju ta ogromna proizvodna snaga deluje, i odnosima oplodavanja vrednosti toga bujajućeg kapitala. Otuda krize.

^{1*} »Ako su sve druge okolnosti jednake, sposobnost nacije da štedi od svojih profita menja se sa profitnom stopom, velika je kad je ona visoka, manja je kad je ona niska; ali kad profitna stopa padne, onda svi drugi uslovi ne mogu ostati jednaki... Nisku profitnu stopu obično prati brza akumulacija u odnosu prema broju stanovništva kao u Engleskoj..., a visoku profitnu stopu akumulacija sporija u odnosu prema broju stanovništva«. — ^{2*} podsticaji i mogućnosti za akumulisanje — ^{3*} poverenici

Četvrti odeljak

Pretvaranje robnog i novčanog kapitala u kapital trgovine robom i kapital trgovine novcem (trgovački kapital)

GLAVA ŠESNAESTA

Kapital trgovine robom

Trgovački ili trgovinski kapital deli se na dva oblika ili podvrste: kapital trgovine robom i kapital trgovine novcem; njih ćemo sada поблиže okarakterisati ukoliko je to potrebno za analizu kapitala u njegovoj osnovnoj strukturi. A ovo je tim potrebnije što moderna ekonomija, čak i u svojim najboljim predstavnicima, direktno trpa trgovinski kapital na jednu gomilu sa industrijskim i u stvari potpuno previda njegova karakteristična svojstva.

Kretanje robnog kapitala bilo je analizirano u II knjizi.^{1*} Ako se posmatra ukupni kapital društva, jedan njegov deo, mada se sastoji iz uvek drugih elemenata, te je i u svojoj veličini promenljiv, nalazi se stalno na tržištu kao roba, da bi prešao u novac; drugi deo nalazi se na tržištu kao novac, da bi prešao u robu. On se stalno nalazi u kretanju ovog prelaženja, ove formalne metamorfoze. Ukoliko se ova funkcija kapitala koji se nalazi u prometnom procesu uopšte osamostali kao posebna funkcija nekog posebnog kapitala, ukoliko se fiksira kao funkcija koju podela rada dodeljuje posebnoj vrsti kapitalista, robni kapital postaje kapitalom trgovine robom ili komercijalnim kapitalom.

Već smo (knj. II, gl. VI, »Troškovi prometa«, 2 i 3) izložili u kojoj se meri transportna industrija; održavanje i raspodela robâ u obliku sposobnom za raspodelu imaju smatrati kao procesi proizvodnje koji se nastavljaju u okviru prometnog procesa. Ove epizode prometa robnog kapitala delom se brkaju s funkcijama koje su svojstvene trgovačkom kapitalu, ili kapitalu trgovine robom; delom, pak, nalaze se u praksi izmešane s njegovim svojstvenim specifičnim funkcijama, mada se s razvitkom društvene podele rada funkcija trgovačkog kapitala izrađuje i u čistom obliku, tj. odvojena od onih realnih funkcija i samostalna prema njima. Za našu svrhu, gde se radi o tome da se odredi specifična razlika ovog posebnog vida kapitala, valja nam,

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 79 - 89.

dakle, ostaviti po strani te funkcije. Ukoliko kapital koji funkcioniše jedino u prometnom procesu, specijalno kapital trgovine robom, delimično spaja te funkcije sa svojim, utoliko on ne istupa u svom čistom obliku. Njegov čisti oblik imamo kad skinemo i uklonimo te funkcije.

Videli smo da egzistencija kapitala kao robnog kapitala i metamorfoza kroz koju on prolazi u okviru prometne oblasti, na tržištu, kao robni kapital — a ova se metamorfoza sastoji u kupovanju i prodavanju, pretvaranju iz robnog kapitala u novčani i iz novčanog u robni kapital — sačinjava fazu procesa reprodukcije industrijskog kapitala, dakle ukupnog njegovog procesa proizvodnje; ali da se on u isti mah u ovoj svojoj funkciji kao prometni kapital razlikuje od sebe samog kao proizvodnog kapitala. To su dva odvojena, različna oblika egzistencije istog kapitala. Jedan deo ukupnog društvenog kapitala nalazi se neprekidno u ovom obliku egzistencije kao prometni kapital na tržištu, vezan za proces ove metamorfoze, mada za svaki pojedini kapital njegova egzistencija u obliku robnog kapitala, i njegova metamorfoza kao takvoga, predstavlja samo prolaznu tačku koja stalno iščezava i stalno se opet ponavlja, prolazni stadijum kontinuiteta njegovog procesa proizvodnje, i mada se zbog toga stalno menjaju elementi robnog kapitala koji se nalazi na tržištu, pošto se stalno izvlače s robnog tržišta i isto mu se tako stalno vraćaju kao nov proizvod procesa proizvodnje.

Međutim, kapital trgovine robom nije ništa drugo do preobraženi oblik jednog dela toga prometnog kapitala koji se stalno nalazi na tržištu, u procesu metamorfoze, i koji je vazda obuhvaćen prometnom oblašću. Kažemo jednoga dela, jer se jedan deo prodaje i kupovine robâ stalno vrši neposredno među samim industrijskim kapitalistima. U ovom istraživanju mi potpuno ostavljamo po strani taj deo, pošto nimalo ne doprinosi određenju pojma, sagledavanju specifične prirode trgovačkog kapitala, a s druge strane, za našu svrhu već je u II knjizi iscrpno izložen.

Trgovac robom, kao kapitalista uopšte, stupa na tržište prvo kao predstavnik izvesne novčane sume koju predujmljuje kao kapitalista, tj. koju hoće da iz x (prvobitne vrednosti sume) pretvori u $x + \Delta x$ (tu sumu plus profit na nju). Ali je za njega, ne samo kao kapitalistu uopšte nego specijalno kao trgovca robom, samo po sebi razumljivo da se njegov kapital mora na tržištu prvobitno pojaviti u obliku novčanog kapitala, jer on robe ne proizvodi, nego samo trguje njima, služi kao posrednik za njihovo kretanje, a da bi njima trgovao, mora ih prvo kupiti, dakle biti posednik novčanog kapitala.

Uzmimo da neki trgovac robom poseduje 3000£, koje iskorišćuje kao trgovinski kapital. Na primer, kupi sa ove 3000£ 30 000 aršina platna od fabrikanta platna, po 2 šilinga aršin. On prodaje tih 30 000 aršina. Ako je prosečna godišnja profitna stopa = 10%, i on po odbitku svih sporednih troškova napravi 10% godišnjeg profita, onda je na koncu godine one 3000£ pretvorio u 3300£. Kako on taj profi-

pravi, to je pitanje koje ćemo tek kasnije raspraviti. Ovde hoćemo prvo da razmotrimo jedino oblik kretanja njegovog kapitala. Sa 3000£ on stalno kupuje platno i stalno to platno prodaje; stalno ponavlja tu operaciju kupovanja radi prodavanja, $N-R-N'$, prosti oblik kapitala, kakav je potpuno vezan za prometni proces, a da ne bude prekidani intervalom procesa proizvodnje koji leži izvan njegovog sopstvenog kretanja i njegove funkcije.

Pa kakav je odnos toga kapitala trgovine robom prema robnom kapitalu kao pukom obliku egzistencije industrijskog kapitala? Što se tiče fabrikanta platna, on je trgovčevim novcem realizovao vrednost svoga platna, izvršio prvu fazu metamorfoze svog robnog kapitala, njegovo pretvaranje u novac, te sada može, pri inače neizmenjenim okolnostima, novac ponovo pretvoriti u predu, ugalj, najamninu itd., a s druge strane, u životna sredstva itd. radi utroška svoga dohotka; dakle, ne obazirući se na utrošak dohotka, može produžiti proces reprodukcije.

Ali, mada se za njega, proizvođača platna, metamorfoza platna u novac, njegova prodaja, već dogodila, ona još nije izvršena za samo platno. Ono se još jednako nalazi na tržištu kao robni kapital sa namenom da izvrši svoju prvu metamorfozu, da bude prodato. S tim se platnom zbila jedino promena u ličnosti njegovog vlasnika. Po svome sopstvenom određenju, po svome položaju u procesu, ono je i sad robni kapital, roba na prodaju, kao i ranije; samo što je sada u ruci trgovca, mesto kao ranije u ruci proizvođača. Funkciju prodavanja te robe, omogućavanja prve faze njene metamorfoze, trgovac je oduzeo od proizvođača i pretvorio je u svoj poseban posao, dok je ranije to bila funkcija koja je proizvođaču preostajala da je izvrši pošto je završio funkciju njene proizvodnje.

Uzmimo da trgovcu ne pođe za rukom da onih 30 000 aršina proda za vreme intervala koji je potreban proizvođaču platna da na tržište baci ponovo 30 000 aršina u vrednosti od 3000£. Trgovac ih ne može iznova kupiti, jer mu onih 30 000 neprodatih aršina još leže na stovarištu i nisu mu se još preobratali natrag u novčani kapital. Tada nastaje zastoje, prekid reprodukcije. Istina, proizvođač platna mogao bi imati na raspolaganju dodatni novčani kapital koji bi on, nezavisno od prodaje onih 30 000 aršina, bio sposoban da pretvori u proizvodni kapital, te da tako produži proces proizvodnje. Ali ovakva pretpostavka ne menja stvar ni u čemu. Ukoliko u obzir dolazi kapital koji je predujmljen u 30 000 aršina, njegov proces reprodukcije jeste i ostaje prekinut. Ovde se, dakle, doista očividno pokazuje da operacije trgovca nisu drugo do operacije koje se uopšte moraju izvršiti da bi se proizvođačev robni kapital pretvorio u novac; operacije koje omogućavaju funkcije robnog kapitala u procesu prometa i procesu reprodukcije. Kad bi se umesto nezavisnog trgovca tom prodajom, a pored toga i kupovinom, imao isključivo baviti prost nameštenik proizvođačev, onda ta veza ni trenuka ne bi bila prikrivena.

Kapital trgovine robom nije, dakle, ništa drugo do proizvođačev robni kapital koji ima da prođe kroz proces svog pretvaranja u novac, da na tržištu izvrši svoju funkciju kao robni kapital, samo što se ova funkcija, umesto kao uzgredna operacija proizvođača, pokazuje sad kao isključiva operacija posebne vrste kapitalista, trgovaca robom, što se osamostaljuje kao posao posebnog ulaganja kapitala.

Uostalom, to se pokazuje i u specifičnom obliku prometa kapitala trgovine robom. Trgovac kupuje robu i onda je prodaje: $N-R-N'$. U prostom robnom prometu, pa i u robnom prometu kakav se ispoljava kao prometni proces industrijskog kapitala, $R'-N-R$, promet se vrši posredstvom toga što svaki komad novca dvaput prelazi iz ruke u ruku. Proizvođač platna prodaje svoju robu, platno, pretvara je u novac; kupčev novac prelazi u njegove ruke. Tim istim novcem on kupuje pređu, ugalj, rad itd., izdaje taj isti novac opet da bi vrednost platna ponovo pretvorio u robe koje sačinjavaju elemente proizvodnje platna. Roba koju kupuje nije ista roba, nije roba iste vrste kao roba koju prodaje. On je prodao proizvode, a kupio sredstva za proizvodnju. Ali je u kretanju trgovačkog kapitala odnos drukčiji. Trgovac platnom kupuje sa 3000£ 30 000 aršina platna; tih istih 30 000 aršina platna on prodaje da bi iz prometa izvukao natrag novčani kapital (3000£ i uz njih profit). Ovde se, dakle, ne premeštaju dvaput isti komadi novca, već ista roba; ona prelazi iz ruku prodavca u ruke kupca i iz ruku kupca, koji je sad postao prodavac, u ruke nekog drugog kupca. Ona se prodaje dva puta i može se još i više puta prodati ako se mnogi trgovci uvuku kao posrednici; i tek putem ove ponovljene prodaje, ovog dvokratnog premeštanja iste robe, izvlači prvi kupac natrag novac koji je predujmio kupujući robe, omogućuje se povratak tog novca njemu. U slučaju kad imamo $R'-N-R$, dvokratno premeštanje istoga novca omogućuje da roba bude otuđena u jednom, a prisvojena u drugom vidu. U drugom slučaju, $N-R-N'$, dvokratno premeštanje iste robe omogućuje da se predujmljeni novac opet izvuče iz prometa. Upravo se u tome pokazuje da roba još nije definitivno prodata kad iz ruku proizvođača pređe u ruke trgovca, da ovaj samo nastavlja operaciju prodavanja ili omogućavanja funkcije robnog kapitala. Ali se u isti mah u tome pokazuje da ono što je za proizvodnog kapitalistu $R-N$, prosto funkcija njegovog kapitala u njegovom prolaznom vidu kao robnog kapitala, jeste za trgovca $N-R-N'$, posebno oplodjenje vrednosti novčanog kapitala koji je on predujmio. Jedna faza metamorfoze robâ pokazuje se ovde, u odnosu na trgovca, kao $N-R-N'$, dakle kao evolucija jedne naročite vrste kapitala.

Trgovac definitivno prodaje robu, naime platno, potrošaču, bilo da je ovaj potrošač proizvodni (npr. beljar) ili individualni, koji će platno utrošiti na svoju privatnu potrebu. Time mu se vraća predujmljeni kapital (s profitom) i on može operaciju početi iznova. Da je kod kupovine platna novac funkcionisao samo kao platežno sredstvo,

tako da je trgovac imao da plati tek šest nedelja posle uzimanja robe, a da je prodao pre ovoga roka, on bi mogao platiti proizvođače platna a da sam i nije predujmio nikakav novčani kapital. Da ga nije prodao, morao bi o roku, umesto onog časa kad mu je platno liferovano, predujmiti one 3000£; a da ga je usled pada tržišne cene prodao ispod cene po kojoj ga je kupio, morao bi deo koji mu nedostaje naknaditi iz sopstvenog kapitala.

Pa šta kapitalu trgovine robom daje karakter kapitala koji samostalno funkcioniše, dok se on u ruci proizvođača, koji sam prodaje svoj proizvod, očevidno ispoljava samo kao poseban oblik njegovog kapitala u posebnoj fazi svog procesa reprodukcije, za vreme dok se zadržava u prometnoj oblasti?

Prvo: to što robni kapital u ruci agenta, različenog od njegovog proizvođača, vrši na tržištu svoje definitivno pretvaranje u novac, dakle svoju prvu metamorfozu, svoju funkciju koja mu pripada qua^{1*} robnom kapitalu, i što se ova funkcija robnog kapitala izvršuje posredstvom trgovčevih operacija, njegovim kupovanjem i prodavanjem, tako da se ta operacija formira kao poseban, od ostalih funkcija industrijskog kapitala odvojen i zbog toga osamostaljen posao. To je poseban oblik društvene podele rada, tako da se deo funkcije koja se inače ima da izvrši u posebnoj fazi procesa reprodukcije kapitala, u ovom slučaju u prometu, ispoljava kao isključiva funkcija naročitog agenta prometa, različitog od proizvođača. Ali se time ovaj posebni posao još nikako ne bi ispoljio kao funkcija posebnog kapitala, različitog od industrijskog kapitala koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije, i samostalnog prema ovome; kao što se doista kao takav i ne pojavljuje tamo gde robnu trgovinu vrše prosti trgovački putnici ili drugi neposredni agenti industrijskog kapitaliste. Tome se, dakle, mora pridružiti još jedan momenat.

Drugo: ovaj momenat dolazi otuda što samostalni agent prometa, trgovac, u tome položaju predujmljuje novčani kapital (sopstveni ili uzajmljen). Ono što se za industrijski kapital koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije predstavlja prosto kao $R-N$, pretvaranje robnog kapitala u novčani kapital ili prosto prodaja, to se za trgovca predstavlja kao $N-R-N'$, kao kupovanje i prodavanje iste robe, pa stoga kao povratak novčanog kapitala, koji se od njega udaljuje kupovinom, putem prodaje natrag njemu.

Za trgovca, ukoliko predujmljuje kapital u kupovanje robe od proizvođača, uvek se $R-N$, pretvaranje robnog kapitala u novčani, predstavlja kao $N-R-N$; uvek prva metamorfoza robnog kapitala, mada se isti čin za proizvođača, ili za industrijski kapital koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije, može predstaviti kao $N-R$, ponovno pretvaranje novca u robu (sredstva za proizvodnju), ili kao druga faza metamorfoze. Za proizvođača platna bilo je $R-N$ prva metamorfoza,

^{1*} kao

pretvaranje robnog kapitala u novčani. Za trgovca se ovaj čin predstavlja kao $N-R$, pretvaranje njegovog novčanog kapitala u robni kapital. Pa ako sad proda platno beljaru, onda će to za beljara predstavljati $N-R$, pretvaranje novčanog kapitala u proizvodni kapital, ili drugu metamorfozu njegovog robnog kapitala; za trgovca, pak, $R-N$, prodaju platna koje je bio kupio. Ali je robni kapital što ga je proizveo fabrikant platna uistinu tek sada konačno prodat, ili ovo trgovčevo $N-R-N$ predstavlja samo posredni proces za $R-N$ između dva proizvođača. Ili uzmimo da fabrikant platna kupi jednim delom vrednosti prodatoga platna predu od nekog trgovca predu. Onda je to za njega $N-R$. Ali za trgovca koji prodaje predu, to je $R-N$, preprodaja prede; a u odnosu na samu predu, kao robni kapital, to je samo njena konačna prodaja kojom ona iz prometne oblasti prelazi u oblast potrošnje; $R-N$, definitivno okončanje njene prve metamorfoze. Bilo, dakle, da trgovac od industrijskog kapitaliste kupuje ili mu prodaje, njegovo $N-R-N$, kružni tok trgovačkog kapitala, uvek izražava samo ono što u odnosu na sam robni kapital, kao oblik kroz koji prolazi industrijski kapital koji se reprodukuje, jeste samo $R-N$, samo izvršenje njegove prve metamorfoze. $N-R$ trgovačkoga kapitala samo je za industrijskog kapitalistu u isti mah $R-N$, ali ne i za robni kapital koji je on^{1*} proizveo: to je samo prelaz robnog kapitala iz ruke industrijalca u ruku agenta prometa; tek $R-N$ trgovačkog kapitala jeste konačno $R-N$ fungirajućeg robnog kapitala. $N-R-N$ jesu samo dva $R-N$ istog robnog kapitala, dve uzastopne prodaje istoga, koje samo služe njegovoj poslednjoj i definitivnoj prodaji.

Robni kapital uzima, dakle, u kapitalu trgovine robom vid samostalne vrste kapitala time što trgovac predujmljuje novčani kapital koji oploduje svoju vrednost kao kapital, koji funkcioniše kao kapital samo time što se isključivo bavi posredovanjem u metamorfozi robnog kapitala, njegovoj funkciji kao robnog kapitala, tj. njegovom pretvaranju u novac, a to čini stalnim kupovanjem i prodavanjem robâ. Ovo je njegova isključiva operacija; ova delatnost, koja posreduje u prometnom procesu industrijskog kapitala, isključiva je funkcija novčanog kapitala kojim trgovac operiše. Ovom funkcijom pretvara on svoj novac u novčani kapital, ostvaruje svoje N kao $N-R-N'$, i tim istim procesom pretvara robni kapital u kapital trgovine robom.

Kapital trgovine robom, ukoliko i dotle dok postoji u obliku robnog kapitala — kad posmatramo proces reprodukcije ukupnog društvenog kapitala — očigledno nije ništa drugo nego onaj deo industrijskog kapitala koji sada postoji i funkcioniše kao robni kapital, a koji se još nalazi na tržištu, koji je još u procesu svoje metamorfoze. Prema tome, ono što sad imamo da posmatramo u odnosu na ukupni

^{1*} U 1. izdanju: für ihn (za njega); izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

proces reprodukcije kapitala jeste samo taj novčani kapital, samo *novčani* kapital predujmljen od trgovca i koji je isključivo namenjen kupovanju i prodavanju, i koji zbog toga nikad ne uzima oblik drukčiji od oblika robnog i novčanog kapitala, nikada oblik proizvodnog kapitala, i uvek ostaje zatvoren u prometnoj oblasti kapitala.

Čim je proizvođač, fabrikant platna, prodao trgovcu svojih 30 000 aršina za 3000£, kupuje on sa ovako dobijenim novcem potrebna sredstva za proizvodnju, i njegov kapital ponovo ulazi u proces proizvodnje; njegov se proces proizvodnje nastavlja, teče bez prekida. Za njega se pretvaranje njegove robe u novac izvršilo. Ali, kao što vidismo, pretvaranje se još nije izvršilo za samo platno. Ono još nije definitivno ponovo pretvoreno u novac, još nije kao upotrebna vrednost ušlo u potrošnju, bilo proizvodnu bilo individualnu. Sada trgovac platnom predstavlja na tržištu isti robni kapital koji je proizvođač platna tamo prvobitno predstavljao. Za ovoga se proces metamorfoze skratio, ali samo da bi se nastavio u trgovčevoj ruci.

Ako bi proizvođač platna morao da čeka dok njegovo platno stvarno bude prestalo biti roba, dok ne bude prešlo na poslednjeg kupca, proizvodnog ili individualnog potrošača, njegov proces reprodukcije bio bi prekinut. Ili, da ga ne bi prekidao, morao bi svoje operacije ograničiti, morao bi u pređu, ugalj, rad itd., ukratko — u elemente proizvodnog kapitala, pretvoriti manji deo svog platna, a veći njegov deo zadržati kod sebe kao novčanu rezervu, da bi, dok se jedan deo njegovog kapitala nalazi na tržištu kao roba, drugi deo mogao produžiti proces proizvodnje, tako da se, kad se ovaj pojavi na tržištu kao roba, onaj drugi vraća u novčanom obliku. Ovu podelu njegovog kapitala ne odstranjuje intervencija trgovca. Ali bez trgovčeve intervencije morao bi onaj deo prometnog kapitala koji postoji u obliku novčane rezerve uvek biti veći u odnosu prema onom delu koji je zaposlen u obliku proizvodnog kapitala, a saobrazno tome morao bi se ograničiti razmer reprodukcije. Umesto toga, proizvođač sada može stalno primenjivati veći deo svog kapitala u pravom procesu proizvodnje, a manji kao novčanu rezervu.

Ali se zato sada drugi deo društvenog kapitala u obliku trgovačkog kapitala stalno nalazi u oblasti prometa. On se primenjuje stalno samo radi kupovanja i prodavanja robe. Tako izgleda da se izvršila samo promena ličnosti koje ovaj kapital imaju u ruci.

Ako bi trgovac, umesto da za 3000£ kupi platna u nameri da ga preproda, sam proizvodno primenio ove 3000£, uvećao bi se proizvodni kapital društva. Na svaki način, tada bi proizvođač platna morao držati znatniji deo svog kapitala kao novčanu rezervu, a isto tako i trgovac koji se sad pretvorio u industrijskog kapitalistu. S druge strane, kad trgovac ostaje trgovac, proizvođač ušteduje vreme na prodavanje i može to vreme upotrebiti na nadziranje procesa proizvodnje, dok trgovac mora sve svoje vreme upotrebljavati na prodavanje.

U slučaju da trgovački kapital ne prekorači svoje nužne proporcije, valja uzeti:

1. da je, usled podele rada, kapital koji se bavi isključivo kupovanjem i prodavanjem (a ovamo, pored novca za nabavku robe, spada i novac koji se mora predujmiti u rad potreban za vršenje trgovačkog posla, u trgovčev postojani kapital, stovarišne zgrade, transport itd.) manji nego što bi bio kad bi industrijski kapitalista sam morao da vodi sav trgovački deo svog preduzeća;

2. da se, zbog toga što se trgovac bavi isključivo ovim poslom, ne samo proizvođaču njegova roba brže pretvara u novac, već da sam robni kapital brže prolazi svoju metamorfozu nego što bi to činio u ruci proizvođačevoj;

3. da, ako posmatramo ukupni trgovački kapital u odnosu prema industrijskome, jedan obrt trgovačkog kapitala može predstavljati ne samo obrte mnogih kapitala u jednoj oblasti proizvodnje, nego obrte niza kapitala u različitim oblastima proizvodnje. Prvi slučaj imamo kad npr. trgovac platnom, pošto je sa svoje 3000£ kupio i preprodao proizvod nekog proizvođača platna, pre nego što ovaj proizvođač ponovo baci na tržište istu količinu robâ, kupi i preproda proizvod nekog drugog ili više proizvođača platna, postajući tako posrednik za obrte različitih kapitala u istoj oblasti proizvodnje. Drugi, kad trgovac npr. posle prodaje platna kupi svilu, dakle bude posrednik za obrt kapitala u nekoj drugoj oblasti proizvodnje.

Uopšte, treba napomenuti sledeće: obrt industrijskog kapitala nije ograničen samo vremenom prometa, već i vremenom proizvodnje. Ukoliko trgovački kapital trguje samo jednom određenom vrstom robe, njegov obrt nije ograničen obrtom jednog industrijskog kapitala, već obrtom svih industrijskih kapitala u istoj grani proizvodnje. Pošto je kupio i prodao platno jednoga, trgovac može kupiti i prodati platno nekog drugog pre no što prvi opet baci neku robu na tržište. Isti trgovački kapital može, dakle, jedno za drugim poslužiti izvršenju različitih obrta kapitala uložениh u jednu granu proizvodnje; tako da njegov obrt nije istovetan sa obrtima nekog pojedinačnog industrijskog kapitala, te stoga i ne zamenjuje samo jednu novčanu rezervu koju bi ovaj pojedinačni industrijski kapitalista morao imati in petto^{1*}. Obrt trgovačkog kapitala u jednoj oblasti proizvodnje naravno da je ograničen njenom ukupnom proizvodnjom. Ali on nije ograničen granicama proizvodnje ili vremenom obrta pojedinačnog kapitala iste oblasti, ukoliko je ovo vreme obrta određeno vremenom proizvodnje. Uzmimo da A liferuje neku robu za čije proizvođenje treba tri meseca. Pošto je trgovac nju kupio i prodao recimo za mesec dana, može on kupiti i prodati isti proizvod nekog drugog proizvođača. Ili, pošto je prodao npr. žito nekog zakupca, može istim novcem kupiti i prodati žito drugog itd. Obrt njegovog kapitala ograničen

^{1*} u pripravnosti

je masom žita koju on može uzastopno kupiti i prodati u nekom datom vremenu, npr. za godinu dana, dok je obrt zakupničkog kapitala, ne uzimajući u obzir vreme prometa, ograničen vremenom proizvodnje koje traje godinu dana.

Ali obrt istog trgovačkog kapitala može isto tako dobro da posluži izvršenju obrta kapitala u različnim granama proizvodnje.

Ukoliko isti trgovački kapital u različitim obrtima služi tome da različite robne kapitale sukcesivno pretvori u novac, dakle ih redom kupuje i prodaje, vrši on kao novčani kapital onu istu funkciju prema robnom kapitalu koju novac uopšte vrši prema robama brojem svojih opticaja u nekom datom periodu.

Obrt trgovačkog kapitala nije identičan sa obrtom ili jedanput izvršenom reprodukcijom nekog industrijskog kapitala iste veličine; naprotiv, on je jednak zbiru obrta niza takvih kapitala, bilo u istoj bilo u različnim oblastima proizvodnje. Što se trgovački kapital brže obrće, to je manji, što se sporije obrće, to je veći onaj deo ukupnog novčanog kapitala koji figuriše kao trgovački kapital. Što je proizvodnja nerazvijenija, to je veća suma trgovačkog kapitala u srazmeri prema sumi roba koje su uopšte bačene u promet; ali je on utoliko manji, uzet apsolutno ili u poređenju s razvijenijim stanjima. U obrnutom slučaju, obrnuto. Zbog toga se u takvim nerazvijenim stanjima najveći deo pravog novčanog kapitala nalazi u rukama trgovaca, čiji imetak na taj način sačinjava naspram ostalih novčani imetak.

Brzina prometa novčanog kapitala predujmljenog od strane trgovca zavisi: 1. od brzine kojom se obnavlja proces proizvodnje, a različni procesi proizvodnje jedni u druge zahvataju; 2. od brzine potrošnje.

Nije nužno da trgovački kapital izvede samo gore posmatrani obrt, da prvo za sav obim svoje vrednosti kupi robu, a onda da je proda. Trgovac izvodi oba kretanja u isti mah. Njegov kapital deli se tada na dva dela. Jedan se sastoji iz robnog kapitala, drugi iz novčanog. Ovamo on kupuje i time svoj novac pretvara u robu. Onamo prodaje i time pretvara drugi deo robnog kapitala u novac. Na jednoj mu strani pritiče njegov kapital natrag kao novčani kapital, dok mu s druge strane pritiče robni kapital. Što je veći deo koji postoji u jednom, to je manji deo koji postoji u drugom obliku. To se vrši naizmenično i izravna se. Ako se sa upotrebom novca kao prometnog sredstva spoji i njegova upotreba kao platežnog sredstva i kreditni sistem koji na njemu izrasta, onda se novčanokapitalski deo trgovačkog kapitala još više smanjuje u odnosu prema veličini transakcija koje ovaj trgovački kapital izvršuje. Budem li za 1000£ kupio vina na tromesečni poček, pa prodam vino za gotovo pre isteka tri meseca, onda za ovu transakciju ne treba ni pare predujma. U ovom je slučaju jasno kao sunce i to da novčani kapital, koji ovde figuriše kao trgovački kapital, apsolutno nije ništa drugo do sam industrijski kapital u svome obliku kao novčani kapital, u svom vraćanju sebi u obliku novca.

(Što proizvođač, koji je svoju robu prodao za 1000£ na tromesečni početak, može za ovo da eskontuje kod bankara menicu, tj. dužnikovu priznanicu, ne menja stvar ni u čemu i nema s kapitalom trgovca robom nikakva posla.) Ako bi u međuvremenu tržišne cene robe pale možda za $\frac{1}{10}$, onda ne samo da trgovac ne bi imao nikakvog profita nego bi uopšte dobio natrag samo 2700£ umesto 3000. On bi morao da doda 300£ da bi platio. Ovih 300£ funkcionisale bi samo kao rezerva za izravnjanje razlike u ceni. Ali isto važi i za proizvođača. Da je on sam prodavao po cenama koje su padale, bio bi i on izgubio 300£ i ne bi mogao opet otpočeti proizvodnju u istom razmeru ako ne bi imao rezervnog kapitala.

Trgovac platnom kupuje za 3000£ platna od fabrikanta; od ovih 3000£ ovaj plaća recimo 2000 da bi kupio predu; tu predu on kupuje od trgovca predom. Novac kojim fabrikant plaća prodavca prede nije novac trgovca platnom, jer je ovaj za ovo dobio robu u iznosu te sume. To je novčani oblik njegovog sopstvenog kapitala. Sad se u ruci prodavca prede ove 2000£ pojavljuju kao vraćeni novčani kapital; ali u kojoj meri su one to, za razliku od ovih 2000£ kao skinutog novčanog oblika platna a prihvaćenog novčanog oblika prede? Ako je trgovac predom kupio na kredit, a prodao za gotovo pre no što dođe njegov rok plaćanja, onda u ovih 2000£ nema ni jedne pare trgovačkog kapitala koja bi se razlikovala od novčanog oblika koji industrijski kapital sam uzima u svome procesu kruženja. Kapital trgovine robom, ukoliko dakle nije puki oblik industrijskog kapitala koji se nalazi u trgovčevoj ruci u vidu robnog ili novčanog kapitala, nije drugo do onaj deo novčanog kapitala koji pripada samom trgovcu i koji se promiseće kupovinom i prodajom robe. Ovaj deo predstavlja u umanjenom razmeru onaj deo kapitala, predujmljenog u proizvodnji, koji bi se uvek morao nalaziti u rukama industrijalaca kao novčana rezerva, u vidu kupovnih sredstava, i uvek cirkulisati kao njihov novčani kapital. Sada se ovaj deo, reduciran, nalazi u ruci trgovačkih kapitalista; kao takav on stalno funkcioniše u prometnom procesu. On je onaj deo ukupnog kapitala koji, ne uzimajući u obzir trošenje dohotka, mora stalno da cirkuliše na tržištu kao kupovno sredstvo da bi održavao u toku kontinuitet procesa reprodukcije. On je utoliko manji u odnosu prema ukupnom kapitalu ukoliko je brži proces reprodukcije i ukoliko je razvijenija funkcija novca kao platežnog sredstva, tj. kreditnog sistema.³⁸

³⁸ Da bi mogao da klasifikuje trgovački kapital kao proizvodni kapital, Ramsay ga brka s transportnom industrijom i naziva trgovinu »the transport of commodities from one place to another« [prenos roba s jednog mesta na drugo]. (*An Essay on the Distribution of Wealth*, str. 19.) Ovo isto brkanje već kod Verrija (*Meditazioni sull' Economia Politica*, § 4 [Milano 1804, str. 32]) i Saya (*Traité d'Economie Politique*, I, str. 14, 15). — U spisu *Elements of Political Economy* (Andover i New York 1835) kaže S. P. Newman: »U postojećem ekonomskom us-

Trgovački kapital nije drugo do kapital koji funkcioniše u prometnoj oblasti. Prometni proces jeste jedna faza ukupnog procesa reprodukcije. Ali se u prometnom procesu ne proizvodi vrednost, dakle ni višak vrednosti. Zbivaju se samo promene oblika iste mase vrednosti. Uistinu se ne zbiva ništa drugo do metamorfoza robâ, koja kao takva nema nikakva posla sa stvaranjem ili sa promenom vrednosti. Što se pri prodaji proizvedene robe ostvaruje neki višak vrednosti, to je zato što ovaj već postoji u njoj; zato i kod drugog čina, kod ponovne razmene novčanog kapitala za robu (elemente proizvodnje), kupac ne ostvaruje neki višak vrednosti nego se tu razmenom novca za sredstva za proizvodnju i radnu snagu samo priprema proizvodnja viška vrednosti. Naprotiv. Ukoliko ove metamorfoze iziskuju vreme prometa — a to je vreme u kome kapital uopšte ne proizvodi, pa, dakle, ne proizvodi ni višak vrednosti — to znači ograničenje stvaranja vrednosti, a višak vrednosti izraziće se kao profitna stopa upravo u obrnutoj srazmeri prema trajanju vremena prometa. Stoga trgovački kapital ne stvara ni vrednost ni višak vrednosti, tj. neposredno ne. Ukoliko doprinosi skraćanju vremena prometa, on može posredno pomoći da se uveća višak vrednosti koji proizvodi industrijski kapitalista. Ukoliko pomaže da se tržište proširi i omogućuje podelu rada među kapitalistima, dakle osposobljava kapital da radi u većem razmeru, njegova funkcija unapređuje proizvodnost industrijskog kapitala i njegovu akumulaciju. Ukoliko skraćuje vreme obrta, on povišava srazmeru viška vrednosti prema predujmljenom kapitalu, dakle profitnu stopu. Ukoliko za oblast prometa vezuje manji deo kapitala kao novčani kapital, on uvećava onaj deo kapitala koji se direktno primenjuje u proizvodnji.

trojstvu društva, sam čin koji vrši trgovac stojeći između proizvođača i potrošača, predujmljujući prvome kapital, a primajući od njega proizvode kao protivuslugu, i uručujući ove proizvode onome drugome primajući za to od ovoga natrag kapital, jeste transakcija koja i olakšava ekonomski proces zajednice i dodaje vrednost proizvodima u vezi s kojima se ona vrši.» (Str. 174.) Tako intervencijom trgovca proizvođač i potrošač štede vreme i novac. Ova usluga zahteva preduimanje kapitala i rada i mora se nagraditi, »pošto dodaje vrednost proizvodima, jer isti proizvodi imaju u rukama potrošača veću upotrebnu vrednost (worth) nego u rukama proizvođača«. I tako se njemu trgovina, sasvim kao g. Sayu, pokazuje kao »strictly an act of production« [strogo uzev kao čin proizvodnje]. (Str. 175). Ovo Newmannovo gledište iz osnove je pogrešno. *Upotrebna vrednost* neke robe veća je u potrošačevoj negoli u proizvođačevoj ruci zato što se ona uopšte tek ovde ostvaruje. Jer se upotrebna vrednost neke robe ostvaruje, stupa u funkciju, tek kad roba pređe u oblast potrošnje. U ruci proizvođačevoj ona postoji samo u potencijalnom obliku. Ali se neka roba ne plaća dvaput, prvo njena razmenska vrednost, a onda još ekstra njena upotrebna vrednost. Time što plaćam njenu razmensku vrednost, prisvajam ja sebi njenu upotrebnu vrednost. A razmenska vrednost ne dobija ni najmanji priraštaj time što roba prelazi iz ruke proizvođača ili trgovačkog posrednika u ruku potrošača.

GLAVA SEDAMNAESTA

Trgovinski profit

U drugoj knjizi^{1*} videli smo da čiste funkcije kapitala u prometnoj oblasti — operacije koje industrijski kapitalista mora preduzimati, prvo da bi realizovao vrednost svojih roba, a drugo da bi tu vrednost ponovo pretvorio u elemente proizvodnje robe, operacije za omogućenje metamorfoza robnog kapitala $R'—N—R$, dakle činovi prodavanja i kupovanja — ne stvaraju ni vrednost ni višak vrednosti. Naprotiv se pokazalo da vreme koje se za ovo zahteva postavlja, objektivno u odnosu na robe, a subjektivno u odnosu na kapitalistu, granice stvaranju vrednosti i viška vrednosti. Naravno, ono što važi o metamorfozi robnog kapitala po sebi ne menja se ni u čemu time što jedan njegov deo uzima vid kapitala trgovine robom, ili što se operacije posredstvom kojih se vrši metamorfoza robnog kapitala pojavljuju kao poseban posao posebnog odeljka kapitalistâ, ili kao isključiva funkcija jednog dela novčanog kapitala. Ako prodavanje i kupovanje roba — a na ovo se i svodi metamorfoza robnog kapitala $R'—N—R$ — kad ih vrše industrijski kapitalisti sami nisu operacije koje stvaraju vrednost ili višak vrednosti, onda oni to nikako ne mogu postati time što će ih, mesto njih, vršiti druga lica. Zatim, kad onaj deo ukupnog društvenog kapitala koji stalno mora biti raspoloživ kao novčani kapital da proces reprodukcije ne bi bio prekidani prometnim procesom, već da bi bio kontinuelan — kad taj novčani kapital ne stvara ni vrednost ni višak vrednosti, onda on ta svojstva ne može steći time što će ga namesto industrijskih kapitalista, radi izvršenja istih funkcija, u promet stalno ubacivati neki drugi odeljak kapitalista. Do koje mere trgovački kapital može posredno biti proizvođač, već je nagovešteno, a kasnije ćemo to još opširnije ispitati.

Prema tome, kapital trgovine robom — ako odbacimo sve heterogene funkcije, kao čuvanje, ekspediciju, transport, razdeljivanje, detaljiranje, koje s njim mogu biti spojene, i ograničavajući ga na njegovu pravu funkciju kupovanja radi prodavanja — ne stvara ni vrednost ni višak vrednosti, već samo posreduje u njihovoj realizaciji, a

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 107 - 110.

s time u isti mah i u pravoj razmeni roba, njihovom prelaženju iz jednih ruku u druge, društvenoj razmeni materije. Ipak, pošto prometna faza industrijskog kapitala isto tako sačinjava fazu procesa reprodukcije kao i proizvodnja, mora i kapital koji stalno samostalno funkcioniše u prometnom procesu isto tako donositi prosečan godišnji profit kao i kapital koji funkcioniše u različnim granama proizvodnje. Kada bi trgovački kapital donosio procentualno veći prosečni profit nego industrijski kapital, tada bi se deo industrijskog kapitala pretvorio u trgovački kapital. Ako bi donosio niži prosečni profit, došlo bi do obratnog procesa: deo trgovačkog kapitala pretvorio bi se u industrijski kapital. Nijedna vrsta kapitala ne može s tako velikom lakoćom promeniti svoju namenu, svoju funkciju, kao trgovački kapital.

Pošto sam trgovački kapital ne proizvodi višak vrednosti, jasno je da višak vrednosti koji na njega otpada u obliku prosečnog profita sačinjava deo viška vrednosti proizvedenog od ukupnog proizvodnog kapitala. Ali je pitanje sada: kako trgovački kapital privlači sebi onaj deo viška vrednosti ili profita, proizvedenog od proizvodnog kapitala, koji otpada na njega?

Samo je privid da je trgovački profit puki dometak, nominalno povišenje cene roba iznad njihove vrednosti.

Jasno je da trgovac može svoj profit vući samo iz cene roba koje je prodao, i još više, da taj profit, koji pravi prodajući svoje robe, mora biti jednak razlici između njegove kupovne i njegove prodajne cene, jednak suvišku ove poslednje preko one prve.

Mogućno je da u robu, pošto bude kupljena, a pre no što se proda, uđu dodatni troškovi (prometni troškovi), a isto je tako moguće da to ne bude slučaj. Budu li takvi troškovi ušli, jasno je da suvišak prodajne cene preko kupovne cene neće predstavljati samo profit. Da bismo istraživanje uprostiti, pretpostavićemo prvo da takvi troškovi ne ulaze.

Kod industrijskog kapitaliste razlika između prodajne i kupovne cene njegovih roba jednaka je razlici između njihove cene proizvodnje i njihove cene koštanja, ili ako posmatramo ukupni društveni kapital, jednaka je razlici između vrednosti roba i njihove cene koštanja za kapitaliste, što se opet svodi na razliku ukupne količine u njima opredmećenog rada preko količine u njima opredmećenog plaćenog rada. Pre no što robe koje je industrijski kapitalista kupio budu ponovo bačene na tržište kao robe sposobne za prodaju, one prolaze kroz proces proizvodnje u kome se tek proizvodi onaj sastavni deo njihove cene koji će se kasnije realizovati kao profit. Ali s trgovcem robama je drukčije. Robe se nalaze u njegovoj ruci samo dotle dok se nalaze u procesu svoga prometa. On samo nastavlja njihovu prodaju koju je otpočeo proizvodni kapitalista, realizovanje njihove cene, pa ih stoga ne podvrgava nikakvom međuprocusu u kome bi one ponovo mogle da usisaju višak vrednosti. Dok industrijski kapitalista u prometu samo realizuje dotad proizvedeni višak vrednosti ili profit, trgovac na-

protiv treba u prometu i pomoću prometa svoj profit ne samo da realizuje, nego da ga tek napravi. Ovo izgleda da je moguće samo tako što on robe, koje mu je industrijski kapitalista prodao po njihovim cenama proizvodnje, ili ako posmatramo ukupni robni kapital, po njihovim vrednostima, prodaje iznad njihovih cena proizvodnje, vrši nominalno dometanje na njihove cene, dakle što, posmatrajući ukupni robni kapital, prodaje ovaj kapital iznad njegove vrednosti i što inkasira taj suvišak njihove nominalne vrednosti iznad njihove realne vrednosti, jednom reči, što ih prodaje skuplje nego što jesu.

Ovaj oblik dometanja veoma je jednostavno razumeti; npr., aršin platna staje 2 šilinga. Treba li da pri preprodaji napravim 10% profita, onda moram na cenu dometnuti $\frac{1}{10}$, dakle prodavaću aršin po 2 šilinga i $2\frac{2}{5}$ pensa. Onda će razlika između njegove stvarne cene proizvodnje i njegove prodajne cene biti $= 2\frac{2}{5}$ pensa, a to je na 2 šilinga profit od 10%. U stvari, ja ću tada kupcu prodati aršin po ceni koja je stvarno cena za $1\frac{1}{10}$ aršina. Ili, što izlazi na isto: sasvim je tako kad bih kupcu^{1*} prodao samo $\frac{10}{11}$ aršina za 2 šilinga, a $\frac{1}{11}$ aršina zadržao za sebe. Doista, ja mogu sa $2\frac{2}{5}$ pensa kupiti natrag $\frac{1}{11}$ aršina, računajući cenu aršina 2 šilinga i $2\frac{2}{5}$ pensa. To bi, dakle, bio samo obilazan put da se nominalnim povišenjem robnih cena uzme udela u višku vrednosti i višku proizvoda.

To je realizovanje merkantilnog profita dometanjem na cenu robe, onakvo kakvo se na prvi pogled pokazuje u pojavi. I doista je čitava predstava o poticanju profita iz nominalnog povišenja robnih cena, ili iz prodaje roba preko njihove vrednosti, potekla iz shvatanja merkantilnog kapitala.

Kad se stvar posmatra izbliže, ubrzo se pokazuje da je to puki privid. I da se, pretpostavljajući da je kapitalistički način vladajući način proizvodnje, trgovački profit ne realizuje na ovaj način. (Ovde se uvek radi samo o proseku, a ne o pojedinačnim slučajevima.) Zašto mi pretpostavljamo da trgovac robom može realizovati na svoje robe profit od recimo 10% samo ako ih proda za 10% iznad njihovih cena proizvodnje? Zato što smo uzeli da je proizvođač tih roba, industrijski kapitalista (koji kao oličenje industrijskog kapitala uvek figuriše kao »proizvođač« prema spoljašnjem svetu), prodao njih trgovcu po njihovoj ceni proizvodnje. Ako su kupovne cene roba koje je trgovac robom platio jednake njihovim cenama proizvodnje, u poslednjoj instanciji jednake njihovim vrednostima, dakle tako da cena proizvodnje, u poslednjoj instanciji vrednost roba, predstavlja cenu koštanja za trgovca, onda suvišak njegove prodajne cene preko njegove kupovne cene — a samo ova razlika sačinjava izvor njegovog profita — doista mora predstavljati suvišak njihove trgovačke cene preko njihove cene proizvodnje, i u poslednjoj instanciji trgovac mora

^{1*} U 1. izdanju: Verkäufer (prodavcu); izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

sve robe prodavati iznad njihove vrednosti. Ali zašto je bilo uzeto da industrijski kapitalista prodaje robe trgovcu po cenama proizvodnje? Ili, bolje reći, šta je u tom uzimanju bilo pretpostavljeno? Da trgovački kapital (a sa ovim imamo ovde posla još samo kao s kapitalom trgovine robom) ne ulazi u obrazovanje opšte profitne stope. Kod prikazivanja opšte profitne stope mi smo nužno polazili od te pretpostavke, prvo zato što tada za nas merkantilni kapital još nije postojao kao takav; i drugo zato što smo prosečni profit, a s time i opštu profitnu stopu, prvo morali nužno izložiti kao izravnanje profita ili viškova vrednosti koje industrijski kapitali različitih oblasti proizvodnje stvarno proizvode. A kod trgovačkog kapitala imamo, naprotiv, posla s kapitalom koji sudeluje u profitu ne sudelujući u njegovom proizvodnji. Zato je sad potrebno da dopunimo ranije izlaganje.

Uzmimo da je ukupni industrijski kapital koji se preduima u toku godine $= 720_p + 180_{pr} = 900$ (recimo miliona £), a $v' = 100\%$. Proizvod je, dakle $= 720_p + 180_{pr} + 180_v$. Ako sad ovaj proizvod ili proizvedeni robni kapital nazovemo R , onda je njegova vrednost, ili cena proizvodnje (pošto se obe podudaraju za celokupnost roba) $= 1080$, a profitna stopa za ukupni kapital od $900 = 20\%$. Po onome što je ranije izloženo, ovih 20% jesu prosečna profitna stopa, pošto ovde višak vrednosti nije računat na ovaj ili onaj kapital posebnog sastava, već na ukupni industrijski kapital s njegovim prosečnim sastavom. Dakle je $R = 1080$, a profitna stopa $= 20\%$. Ali mi ćemo sad uzeti da pored ovih 900£ industrijskog kapitala dolazi još 100£ trgovačkog kapitala, koji pro rata svojoj veličini ima isti udeo u profitu kao onaj. Po pretpostavci on iznosi $\frac{1}{10}$ od ukupnog kapitala od 1000 . On dakle sudeluje s $\frac{1}{10}$ u celokupnom višku vrednosti od 180 , te tako dobija profit po stopi od 18% . Prema tome je profit koji se ima razdeliti među onih $\frac{9}{10}$ ukupnog kapitala stvarno jednak još samo 162 , ili, računato na kapital od 900 , takođe $= 18\%$. Dakle je cena po kojoj posednici industrijskog kapitala od 900 prodaju R trgovcima robom $= 720_p + 180_{pr} + 162_v = 1062$. Ako, dakle, trgovac dometne na svoj kapital od 100 prosečni profit od 18% , onda on prodaje robe po $1062 + 18 = 1080$, tj. po njihovoj ceni proizvodnje, ili, posmatrajući ukupni robni kapital, po njihovoj vrednosti, mada on svoj profit pravi samo u prometu i pomoću njega, i samo pomoću suviška svoje prodajne cene nad kupovnom. Ali ipak on robe ne prodaje iznad njihove vrednosti, ili ne iznad njihove cene proizvodnje, upravo zato što ih je od industrijskih kapitalista kupio ispod njihove vrednosti ili ispod njihove cene proizvodnje.

Prema tome, trgovački kapital ulazi u obrazovanje opšte profitne stope kao određujući elemenat pro rata delu koji predstavlja od ukupnog kapitala. Kad se, dakle, u navedenom slučaju kaže: prosečna profitna stopa jeste $= 18\%$, bila bi ona $= 20\%$ kad $\frac{1}{10}$ celokupnog kapitala ne bi bila trgovački kapital i kad opšta profitna stopa time ne bi bila snižena za $\frac{1}{10}$. S time nastaje jedno bliže, ograničenije od-

ređenje cene proizvodnje. Pod cenom proizvodnje valja i sada razumovati kao i ranije cenu robe = njenom koštanju (vrednosti u njoj sadržanog postojanog + promenljivog kapitala) + prosečnom profitu na koštanje. Ali je ovaj prosečni profit sada drukčije određen. On je određen ukupnim profitom proizvedenim od ukupnog proizvodnog kapitala; ali ne računatim na taj proizvodni ukupni kapital, tako da bi prosečna stopa, kada bi on bio kao gore = 900, a profit = 180, bila = $\frac{180}{900} = 20\%$, nego računatim na ukupni proizvodni + trgovinski kapital, tako da je prosečna profitna stopa, kad je proizvodni kapital 900, a trgovinski 100, = $\frac{180}{1000} = 18\%$. Cena proizvodnje jeste dakle = k (koštanje) + 18, umesto = $k + 20$. U prosečnoj profitnoj stopi već je uračunat onaj deo ukupnog profita koji pada u deo trgovinskom kapitalu. Stoga je prava vrednost ili prava cena proizvodnje ukupnog robnog kapitala = $k + pf + t$ (gde je t trgovački profit). Cena proizvodnje, ili cena po kojoj prodaje industrijski kapitalista kao takav, manja je, dakle, od stvarne cene proizvodnje robe; ili, kad posmatramo celokupnost robâ, onda su cene po kojima ih prodaje klasa industrijskih kapitalista manje od njihovih vrednosti. Tako je u gornjem slučaju: 900 (koštanje) + 18% na 900 ili $900 + 162 = 1062$. Kad sad trgovac robu koja ga staje 100 prodaje za 118, on svakako domeće 18%; ali pošto roba koju je kupio za 100 vredi 118, on je zato ne prodaje preko njene vrednosti. Izraz »cena proizvodnje« mi ćemo zadržati u gore razvijenom bližem smislu. Onda je jasno da je profit industrijskog kapitaliste jednak suvišku cene proizvodnje robe iznad njene cene koštanja, a da je, za razliku od ovog industrijskog profita, trgovinski profit jednak suvišku prodajne cene robe iznad njene cene proizvodnje koja je njena kupovna cena za trgovca; ali da je stvarna cena robe = njenoj ceni proizvodnje + merkantilni (trgovinski) profit. Kao što industrijski kapital realizuje samo profit koji se već nalazi u vrednosti robe kao višak vrednosti, tako i trgovinski kapital realizuje profit samo zato što u robnoj ceni, realizovanoj od industrijskog kapitala, još nije realizovan sav višak vrednosti, ili profit.³⁹ Tako trgovčeva prodajna cena stoji iznad njegove kupovne cene ne zato što je ona iznad nego zato što je ova ispod ukupne vrednosti.

Trgovački kapital ulazi, dakle, u izravnanje viška vrednosti u prosečni profit, mada ne ulazi u proizvodnju toga viška vrednosti. Zbog toga opšta profitna stopa već sadrži u sebi odbitak od viška vrednosti koji pripada trgovačkom kapitalu, dakle odbitak od profita industrijskog kapitala.

Iz onog što je dosad rečeno izlazi:

1. Što je trgovački kapital veći u odnosu prema industrijskom, to je manja stopa industrijskog profita, i obrnuto.

³⁹ John Bellers^[41]

2. Ako se u prvom odeljku pokazalo da profitna stopa uvek izražava stopu manju od stope pravog viška vrednosti, tj. da uvek daje premalen izraz za stepen eksploatacije rada, npr. u gornjem slučaju $720_p + 180_{pr} + 180_v$ stopu viška vrednosti od 100% izražava kao profitnu stopu od samo 20%, to ovaj odnos još više odstupa ukoliko se sada sama prosečna profitna stopa, kad uračunamo udeo koji ide trgovačkom kapitalu, pokazuje manja, ovde 18% umesto 20%. Prosečna stopa profita kapitaliste, koji je neposredni eksploatator, izražava, dakle, profitnu stopu manjom nego što ona stvarno jeste.

Ako pretpostavimo da sve druge okolnosti ostanu jednake, onda će relativni obim trgovačkog kapitala (ali pri čemu kapital detaljista, koji je jedna meleska vrsta, čini izuzetak) stajati u obrnutoj srazmeri prema brzini njegovog obrtanja, dakle u obrnutoj srazmeri prema energiji procesa reprodukcije uopšte. U toku naučne analize izgleda kao da obrazovanje opšte profitne stope polazi od industrijskih kapitala i njihove konkurencije i da se tek kasnije ispravlja, dopunjuje i modifikuje posredovanjem trgovačkog kapitala. U toku istorijskog razvitka stvar stoji upravo obrnuto. Trgovinski je kapital onaj koji prvi određuje cene roba više ili manje putem njihovih vrednosti, a oblast prometa, posredstvom kojega se vrši proces reprodukcije, jeste ona u kojoj se prvo obrazuje opšta profitna stopa. Prvobitno, trgovinski profit određuje industrijski profit. Tek kad je kapitalistički način proizvodnje prodro, a proizvođač sam postao trgovcem, trgovački se profit reducira na alikvotni deo ukupnog viška vrednosti, deo koji ide trgovinskom kapitalu kao alikvotnom delu ukupnog kapitala zaposlenog u društvenom procesu reprodukcije.

U dopunskom izjednačenju profita posredovanjem trgovačkog kapitala pokazalo se da u vrednost robe ne ulazi nikakav dodatni element za trgovčev predujmljeni novčani kapital, da je dometak na cenu kojim trgovac pravi svoj profit samo jednak onom delu vrednosti robe koji proizvodni kapital nije uračunao u cenu proizvodnje robe, nego iz nje izostavio. Naime, sa ovim novčanim kapitalom stvar stoji kao sa stalnim kapitalom industrijskog kapitaliste, ukoliko nije utrošen, ukoliko njegova vrednost ne sačinjava neki element vrednosti robe. Naime, on u svojoj kupovnoj ceni robnog kapitala naknađuje njegovu cenu proizvodnje $= N$, u novcu. Njegova prodajna cena, kako smo ranije izložili, jeste $= N + \Delta N$, koje ΔN izražava dodatak na robnu cenu određen opštom profitnom stopom. Ako, dakle, robu proda, vratiće mu se osim ΔN i prvobitni novčani kapital koji je predujmio u kupovinu roba. Ovde se opet ispoljava to da njegov novčani kapital uopšte nije ništa drugo do robni kapital industrijskog kapitaliste, pretvoren u novčani kapital, a koji može uticati na veličinu vrednosti ovog robnog kapitala isto tako malo kao i kad bi ovaj, umesto trgovcu, bio neposredno prodat poslednjem potrošaču. Stvarno, njegov novčani kapital samo anticipira potrošačevo plaćanje. Ali ovo je tačno samo ako se kao

dosad pretpostavi da trgovac nema nikakvih troškova ili da pored novčanog kapitala koji mora predujmiti da bi robu kupio od proizvođača ne mora da predujmi nikakav drugi kapital, opticajni ili stalni, u proces metamorfoze roba, kupovanje i prodavanje. Ali stvar ne stoji tako, kao što smo videli razmatrajući prometne troškove (knj. II, gl. VI). A ovi se prometni troškovi predstavljaju delom kao troškovi koje trgovac ima da reklamira od drugih prometnih agenata, delom kao troškovi koji proističu neposredno iz njegovog specifičnog posla.

Ma koje vrste bili ovi prometni troškovi, bilo da proističu iz čisto trgovačkog posla kao takvog, te, dakle, spadaju u specifične trgovčeve prometne troškove, bilo pak da predstavljaju stavke koje proističu iz naknadnih procesâ proizvodnje dodavanih u okviru prometnog procesa, kao špedicija, transport, čuvanje itd.: oni na trgovčevoj strani uvek pretpostavljaju, pored novčanog kapitala predujmljenog u kupovanje robe, i dodatni kapital koji je bio predujmljen radi kupovanja i plaćanja ovih prometnih sredstava. Ukoliko se ovaj elemenat troškova sastoji iz opticajnog kapitala, on u prodajnu cenu robâ ulazi sav, a ukoliko iz stalnog kapitala, ulazi u tu cenu kao dodatni elemenat srazmerno svom rabaćenju; ali kao elemenat koji sačinjava nominalnu vrednost, čak i kad ne sačinjava nikakav stvarni dodatak vrednosti robe, kao što je slučaj s čisto trgovačkim prometnim troškovima. Ali, bio opticajan ili stalan, celi ovaj dodatni kapital ulazi u obrazovanje opšte profitne stope.

Čisto trgovački prometni troškovi (dakle isključujući troškove za špediciju, transport, čuvanje itd.) svode se na troškove koji su nužni da se robna vrednost realizuje, pretvori iz robe u novac ili iz novca u robu, da posreduju njihovu razmenu. Pri tom mi nikako ne uzimamo u obzir eventualne procese proizvodnje koji se nastavljaju za vreme prometnog čina, i od kojih trgovački posao može postojati potpuno odvojeno; kao što doista npr. prava transportna industrija i špedicija mogu biti i jesu industrijske grane sasvim različne od trgovine, a i robe koje se imaju kupovati i prodavati mogu biti uskladištene u dokovima i drugim javnim prostorijama, pa treća lica uračunavaju trgovcu troškove koji iz toga potiču, ukoliko ih on, trgovac, mora preduimati. Sve ovo nalazimo u pravoj trgovini na veliko, gde se trgovački kapital pokazuje najčistije i najmanje zamršen s drugim funkcijama. Vlasnik prevoznog preduzeća, direktor železnica, brodovlasnik — nisu »trgovci«. Troškovi koje ovde razmatramo jesu troškovi kupovanja i prodavanja. Već je ranije pomenuto da se oni sastoje iz računanja, knjigovodstva, cenkanja, dopisivanja itd. Postojani kapital koji se za ovo iziskuje sastoji se u kancelariji, hartiji, poštarini itd. Ostali troškovi svode se na promenljivi kapital koji se predujmljuje u primenu merkantilnih namernih radnika. (Troškovi špedicije, transporta, predujmovi carina itd. mogu se jednim delom smatrati kao da ih trgovac predujmljuje za kupovinu roba, te da oni zbog toga za njega ulaze u kupovnu cenu.)

Svi ovi troškovi ne prave se u proizvodnji upotrebne vrednosti roba, već u realizovanju njihove vrednosti; oni su čisti prometni troš-

kovi. Oni ne ulaze u neposredni proces proizvodnje, ali ulaze u prometni proces, te otuda i u ukupni proces reprodukcije.

Jedini deo ovih troškova koji nas ovde zanima jeste onaj koji je predujmljen u promenljivom kapitalu. (Sem toga bi valjalo ispitati prvo: kako se u prometnom procesu ostvaruje zakon da samo potreban rad ulazi u robnu vrednost; drugo: kako se kod trgovačkog kapitala ispoljava akumulacija; treće: kako trgovački kapital funkcioniše u stvarnom ukupnom društvenom procesu reprodukcije.)

Ovi troškovi proizlaze iz ekonomskog oblika koji proizvod ima kao roba.

Kad radno vreme koje sami industrijski kapitalisti gube da bi jedan drugome neposredno prodavali svoje robe — dakle, objektivno govoreći, vreme prometa roba — ne dodaje tim robama apsolutno nikakvu vrednost, onda je jasno da to radno vreme ne dobija neki drugi karakter time što se sa industrijskog kapitaliste svaljuje na trgovca. Pretvaranje robe (proizvoda) u novac, a od novca u robu (sredstva za proizvodnju), nužna je funkcija industrijskog kapitala i stoga nužna operacija kapitaliste, koji je u stvari samo personifikovani, sopstvenom svešću i voljom obdareni kapital. Ali ove funkcije niti uvećavaju vrednost niti stvaraju višak vrednosti. Vršeci ove operacije, ili služeći kod nastavljanja funkcija kapitala u prometnoj oblasti, pošto je proizvodni kapitalista prestao to činiti, trgovac samo stupa na mesto industrijskog kapitaliste. Radno vreme koje ove operacije staju upotrebljava se na operacije koje su u procesu reprodukcije kapitala nužne, ali ono ne dodaje nikakvu vrednost. Ako trgovac ne bi vršio ove operacije (pa dakle ni trošio radno vreme koje je za njih potrebno), on ne bi svoj kapital primenjivao kao prometni agent industrijskog kapitala; ne bi nastavljao prekinutu funkciju industrijskog kapitaliste; pa zbog toga ne bi mogao ni da kao kapitalista, pro rata svom predujmljenom kapitalu, uzima udela u masi profita koju proizvodi industrijska kapitalistička klasa. Zbog toga, da bi uzeo udela u masi viška vrednosti, da bi svoj predujam oplodio kao kapital, trgovački kapitalista ne mora upotrebljavati najamne radnike. Ako su mu radnja i kapital mali, može on sam biti jedini radnik kojeg zapošljava. Ono čime se on plaća jeste onaj deo profita koji mu dolazi iz razlike između kupovne cene roba i stvarne cene proizvodnje.

S druge strane, kad trgovac predujmljuje kapital maloga obima, može profit koji on ostvaruje i ne biti ništa veći od najamnine kakvog bolje plaćenog kvalifikovanog najamnog radnika, pa čak biti i manji. I doista, pored njega fungiraju direktni trgovinski agenti proizvodnog kapitaliste, nakupci, prodavci, putnici, koji primaju isti ili i veći dohodak, bilo u obliku najamnine bilo u obliku kakve doznake na profit (provizija, tantijema) koji se napravi kod svake prodaje. U prvom slučaju trgovac inkasira trgovački profit kao samostalan kapitalista; u drugom slučaju se namešteniku, najamnom radniku industrijskog kapitaliste, isplaćuje deo profita, bilo u obliku najamnine bilo u obliku

srazmernog udela u profitu industrijskog kapitaliste čiji je on neposredni agent, a u tome slučaju njegov principal trpa u svoju kesu i industrijski i trgovački profit. Ali u svima ovim slučajevima, makar se samom prometnom agentu njegov dohodak mogao činiti kao prosta najamnina, kao plata za rad koji on izvrši, i mada, tamo gde se ne ispoljava ovako, veličina njegovog profita možda samo dostiže najamninu bolje plaćenog radnika, njegov prihod potiče samo iz trgovinskog profita. To proizlazi otuda što njegov rad nije rad koji stvara vrednost.

Produženje prometne operacije predstavlja za industrijskog kapitalistu: 1. gubitak vremena za njega lično, utoliko što time biva sprečavan da vrši svoju funkciju upravljača samog procesa proizvodnje; 2. oduženo zadržavanje njegovog proizvoda, u novčanom ili robnom obliku, u prometnom procesu, dakle u procesu u kome ne oploduje svoju vrednost i gde se neposredni proces proizvodnje prekida. Hoće li se da se ovaj ne prekida, mora se ili proizvodnja ograničiti ili predujmiti dodatni novčani kapital da bi se proces proizvodnje stalno nastavljao u istom razmeru. U svakom slučaju ovo izlazi na to: ili da se sa dosadašnjim kapitalom pravi manji profit ili da se mora preduimati dodatni novčani kapital da bi se pravio dosadašnji profit. A sve ovo ostaje isto i kad na mesto industrijskog kapitaliste stupi trgovac. Umesto da onaj upotrebi više vremena u prometnom procesu, upotrebljava ga trgovac; umesto da on mora preduimati dodatni kapital za promet, preduima ga trgovac; ili, što izlazi na isto: umesto da se veći deo industrijskog kapitala stalno vrzma u prometnom procesu, trgovčev kapital biva sav zatvoren u njega; i umesto da industrijski kapitalista pravi manji profit, mora on jedan deo svoga profita potpuno ustupiti trgovcu. Ukoliko trgovački kapital ostane ograničen na granice u kojima je potreban, razlika je samo ta što se ovom podelom funkcije kapitala upotrebljava manje vremena isključivo na prometni proces, te stoga predujmljuje manje dodatnog kapitala, i što je gubitak na ukupnom profitu, koji se pokazuje u vidu trgovačkog profita, manji nego što bi inače bio. Dok u gornjem slučaju $720_p + 180_{pr} + 180_v$, uz postojanje trgovačkog kapitala od 100, ostavlja industrijskom kapitalisti profit od 162 ili 18%, dakle prouzrokuje odbitak od 18, dotle bi potrebni dodatni kapital bez ovog osamostaljenja izneo možda 200, a onda bismo kao ukupni predujam industrijskih kapitalista umesto 900 imali 1100, dakle na višak vrednosti od 180 profitnu stopu od samo $16\frac{4}{11}\%$.

Ako je sad industrijski kapitalista, koji je svoj sopstveni trgovac, pored svog dodatnog kapitala kojim kupuje novu robu pre no što se njegov proizvod koji se nalazi u prometu ponovo pretvorio u novac, predujmio još kapitala (kancelarijske troškove i najamninu za trgovačke radnike) za realizovanje vrednosti svog robnog kapitala, dakle za prometni proces, onda ovi troškovi, doduše, sačinjavaju dodatni kapital, ali ne stvaraju višak vrednosti. Oni se moraju naknaditi iz vrednosti roba; jer se jedan deo vrednosti tih roba mora opet preobratiti u ove prometne troškove; ali se time ne stvara nikakav dodatni višak vrednosti.

Kad se uzme u obzir ukupni kapital društva, ovo faktično izlazi na to da se jedan njegov deo zahteva za sekundarne operacije koje ne ulaze u proces oplodavanja vrednosti, i da se ovaj deo društvenog kapitala stalno mora reprodukovati za ove svrhe. Za pojedinačnog kapitalistu i za celu industrijsku kapitalističku klasu smanjuje se time profitna stopa, a to je rezultat koji proizlazi iz svakog pridodavanja dodatnog kapitala, ukoliko je ovaj potreban da se pokrene ista masa promenljivog kapitala.

Ukoliko sad trgovački kapitalista rastereti industrijskog kapitalistu ovih dodatnih troškova koji su spojeni sa samim prometnim poslom, ovo se smanjivanje profitne stope i sada zbiva, samo u manjem stepenu i drukčijim putem. Sad se stvar predstavlja tako da trgovac predujmljuje više kapitala no što bi bilo nužno kad ti troškovi ne bi postojali, i da profit na ovaj dodatni kapital povišava sumu trgovačkog profita, dakle da trgovački kapital ulazi u većem obimu u izjednačenje prosečne profitne stope sa industrijskim kapitalom, dakle da prosečni profit pada. Ako se u našem gornjem primeru pored 100 trgovačkog kapitala predujmi još 50 dodatnog kapitala za troškove o kojima je reč, onda se ukupni višak vrednosti od 180 deli sad na proizvodni kapital od 900 plus trgovački kapital od 150, zajedno = 1050. Dakle, prosečna profitna stopa pada na $17\frac{1}{7}\%$. Industrijski kapitalista prodaje robe trgovcu za $900 + 154\frac{2}{7} = 1054\frac{2}{7}$, a trgovac ih prodaje za 1130 ($1080 + 50$ za troškove, koje mora ponovo naknaditi). Uostalom, mora se uzeti da je s podelom na trgovački i industrijski kapital spojeno centralizovanje trgovinskih troškova, pa otud i njihovo smanjivanje.

Sad je pitanje: kako stoji stvar sa trgovinskim najamnim radnicima koje zapošljava trgovački kapitalista, ovde trgovac robom?

S jedne strane, ovakav trgovinski radnik je najamni radnik kao svaki drugi. Prvo, utoliko što se rad kupuje trgovčevim promenljivim kapitalom, ne novcem koji se izdaje kao dohodak, pa se zbog toga i ne kupuje za privatnu poslugu, već samo u svrhu samooplodavanja vrednosti kapitala koji je u to predujmljen. Drugo, utoliko što se vrednost njegove radne snage, te stoga njegova najamnina, određuje kao i kod svih drugih najamnih radnika troškovima proizvodnje i reprodukcije njegove specifične radne snage, a ne proizvodom njegovog rada.

Ali između njega i radnika koje zapošljava neposredno industrijski kapital mora postojati ista razlika koja postoji između industrijskog i trgovinskog kapitala, a stoga i između industrijskog kapitaliste i trgovca. Pošto trgovac kao puki prometni agent ne proizvodi ni vrednost ni višak vrednosti (jer se dodatna vrednost koju on robama dodaje svojim troškovima svodi na dodavanje već ranije postojeće vrednosti, mada se ovde nameće pitanje: kako on održava, konzervira ovu vrednost svog postojanog kapitala?), to ni trgovački radnici koje on zapošljava u istim funkcijama ne mogu za njega nikako neposredno stvarati višak vrednosti. Mi ovde pretpostavljamo, kao i kod proizvodnih radnika, da je najamnina određena vrednošću radne snage, dakle da se trgovac

ne obogaćuje zakidanjem od nadnice, tako da u obračun svojih troškova ne unosi predujam za rad koji je samo delimično platio, drugim rečima, da se ne bogati varajući svoje pomoćnike itd.

Ono što pričinjava teškoće u pogledu trgovačkih najamnih radnika nikako nije u tome da se objasni kako oni neposredno za svog poslodavca proizvode profit, mada oni neposredno ne proizvode višak vrednosti (od kojega je profit samo preobraženi oblik). Ovo je pitanje stvarno već rešeno opštom analizom trgovačkog profita. Upravo kao što industrijski kapital pravi svoj profit time što prodaje rad koji je sadržan i ostvaren u robama, a za koji on nije platio nikakav ekvivalent, tako trgovački kapital čini ovo time što proizvodnom kapitalu ne plaća sav neplaćeni rad koji se sadrži u robi (u robi ukoliko kapital predujmljen u njenu proizvodnju fungira kao alikvotni deo ukupnog industrijskog kapitala), dok mu njegovi kupci, plaćajući mu robu, plaćaju i ovaj deo koji se još nalazi u robi, a koji on nije platio. Odnos trgovačkog kapitala prema višku vrednosti drukčiji je nego odnos industrijskog kapitala. Ovaj proizvodi višak vrednosti direktnim prisvajanjem neplaćenog tuđeg rada. Onaj pak prisvaja sebi jedan deo toga viška vrednosti time što taj deo prenosi sa industrijskog kapitala na sebe.

Trgovinski kapital funkcioniše u procesu reprodukcije kao kapital samo svojom funkcijom realizovanja vrednosti, i zbog toga on, kao kapital u funkciji, izvlači deo iz viška vrednosti koji je proizveden ukupnim kapitalom. Za pojedinačnog trgovca masa njegovog profita zavisi od mase kapitala koju u ovom procesu može primeniti, a od nje može to više primenjivati na kupovinu i prodaju što je veći neplaćeni rad njegovih pomoćnika. Samu funkciju na osnovu koje je njegov novac kapital, vrše za trgovačkog kapitalistu najvećim delom njegovi radnici. A neplaćeni rad tih trgovačkih pomoćnika, mada ne stvara višak vrednosti, ostvaruje mu prisvajanje viška vrednosti, što je po svom rezultatu za taj kapital sasvim isto; za njega je taj neplaćeni rad, dakle, izvor profita. Inače se trgovački posao ne bi nikad mogao voditi u velikom razmeru, nikad kapitalistički.

Kao što radnikov neplaćeni rad stvara proizvodnom kapitalu neposredno višak vrednosti, tako neplaćeni rad trgovinskih najamnih radnika stvara trgovinskom kapitalu izvestan udeo u tom višku vrednosti.

Teškoća je u ovome: pošto radno vreme i rad samoga trgovca nije rad koji stvara vrednost, mada mu stvara udeo u već proizvedenom višku vrednosti, kako stoji stvar s promenljivim kapitalom koji on predujmljuje u kupovinu trgovačke radne snage? Da li ovaj promenljivi kapital treba priračunati kao troškove predujmljenom trgovačkom kapitalu? Ako ne, onda to izgleda da protivreči zakonu izravnanja profitne stope; koji bi kapitalista predujmio 150 ako bi kao predujmljen kapital mogao računati samo 100? A ako treba, onda izgleda da to protivreči suštini trgovinskog kapitala, pošto ova sorta kapitala ne funkcioniše kao kapital time što kao industrijski kapital po-

kreće tuđi rad, nego time što ona sama radi, tj. izvršuje funkcije kupovanja i prodavanja, i baš samo zato i time prenosi na sebe jedan deo viška vrednosti proizvedenog od strane industrijskog kapitala.

(Treba, dakle, ispitati sledeće momente: trgovčev promenljivi kapital; zakon potrebnog rada u prometu; kako trgovački rad održava vrednost svog postojanog kapitala; ulogu trgovačkog kapitala u celokupnom procesu reprodukcije; naposljetku, razdvajanje u robni i novčani kapital, s jedne strane, i u kapital trgovine robom i kapital trgovine novcem, s druge strane.)

Ako bi svaki trgovac posedovao samo toliko kapitala koliko je on lično sposoban da obrne sopstvenim radom, onda bi trgovački kapital bio beskrajno iscepan; ova bi iscepanost morala da raste u istoj meri u kojoj proizvodni kapital, u neprekidnosti kapitalističkog načina proizvodnje, proizvodi u većem razmeru i operiše većim masama. Dakle, uvećavanje nesrazmere među njima. U istoj meri u kojoj bi se u oblasti proizvodnje kapital centralizovao, decentralizovao bi se u prometnoj oblasti. Čisto trgovački poslovi industrijskog kapitaliste i s time njegovi čisto trgovački troškovi bi se tako beskonačno uvećali, jer bi on imao da radi sa po 1000 umesto sa po 100 trgovaca. Time bi se izgubio veliki deo koristi od osamostaljenja trgovačkog kapitala; pored čisto trgovačkih, porasli bi i ostali prometni troškovi, sortiranje, špedicija itd. Ovoliko što se tiče industrijskog kapitala. Pogledajmo sad trgovački kapital. Prvo što se tiče čisto trgovačkih radova. Da se računa s velikim brojevima, ne treba više vremena nego da se računa s malima. Staje deset puta više vremena da se izvrši 10 kupovina za 100 £ nego *jedna* kupovina za 1000 £. Staje deset puta više korespondencije, hartije, poštarine da se korespondira sa 10 malih trgovaca nego s *jednim* velikim. Ograničena podela rada u trgovinskoj radionici, gde jedan vodi knjige, drugi blagajnu, treći korespondira, ovaj kupuje, onaj prodaje, ovaj putuje itd., prišteduje radno vreme u ogromnim masama, tako da broj trgovačkih radnika upotrebljavanih u trgovini na veliko ne stoji ni u kakvoj srazmeri prema uporednoj veličini radnje. To je zbog toga što u trgovini, mnogo više nego u industriji, jedna ista funkcija staje istu količinu radnog vremena, bilo da se vrši u velikom ili malom. Zbog toga se i koncentracija u trgovačkoj radnji istorijski ranije pojavljuje nego u industrijskoj radionici. A onda izdaci u postojanom kapitalu. Sto malih kancelarija staje beskrajno više od jedne velike, 100 malih robnih stovarišta od jednog velikog itd. Transportni troškovi, koji ulaze u trgovački posao bar kao troškovi koji se imaju preduimati, rastu s rascepkanošću.

Industrijski kapitalista morao bi utrošiti više rada i prometnih troškova u trgovinskom delu svoga posla. Isti trgovački kapital, ako bi bio razdeljen na mnoge male trgovce, zahtevao bi zbog ove rasparčanosti mnogo više radnika za izvršenje njegovih funkcija, a sem toga zahtevao bi se i veći trgovački kapital za obrtanje istog robnog kapitala.

Ako ukupni trgovački kapital, plasiran u kupovinu i prodaju roba, nazovemo B , a odgovarajući promenljivi kapital, predujmljen u plaćanje trgovačkih pomoćnih radnika b , onda je $B+b$ manje no što bi morao biti ukupni trgovački kapital B , kad bi se svaki trgovac morao probijati bez pomoćnika, dakle kad jedan deo ne bi bio plasiran u b . Pa ipak još uvek nismo gotovi s teškoćom.

Prodajna cena roba mora dostizati 1. da plati prosečni profit na $B+b$. To je objašnjeno već time što je $B+b$ uopšte skraćenje prvobitnoga B , što predstavlja manji trgovački kapital no što bi bez b bio potreban. Ali ova prodajna cena mora 2. dostizati da pored profita na b , koji se sad javlja kao dodatni, naknadi i plaćenu najamninu, trgovčev promenljivi kapital $= b$. Teškoću predstavlja ovo poslednje. Da li b sačinjava nov sastavni deo cene ili je samo deo profita napravljenog sa $B+b$, deo koji se ispoljava kao najamnina samo u odnosu na trgovačkog radnika, a u odnosu na samog trgovca kao puka naknada njegovog promenljivog kapitala? U poslednjem slučaju bio bi trgovčev profit na njegov predujmljeni kapital $B+b$ jednak samo profitu koji prema opštoj stopi pada na B , plus b , koje b je on platio u obliku najamnine, ali koje samo ne donosi nikakav profit.

U stvari, sve izlazi na to da se nađu granice (u matematičkom smislu) ovog b . Prvo hoćemo da tačno utvrdimo teškoću. Označimo sa B kapital predujmljen direktno u kupovinu i prodaju roba, sa P postojani kapital koji se u ovoj funkciji istroši (materijalne trgovinske troškove), a sa b promenljivi kapital koji trgovac predujmljuje.

Naknada za B ne pruža nikakvu teškoću. Za trgovca je to samo realizovana kupovna cena, ili cena proizvodnje za fabrikanta. Ovu cenu plaća trgovac i pri preprodaji dobija natrag B kao deo svoje prodajne cene; pored ovog B i profit na B , kako je ranije objašnjeno. Na primer, roba staje 100£. Neka je profit na ovo 10%. Onda se roba prodaje po 110. Roba je već pre toga stajala 100; trgovački kapital od 100 dodaje joj samo 10.

Uzmemo li zatim P , onda je ono u krajnjem slučaju isto onoliko, a u stvari manje od onog dela postojanog kapitala koji bi proizvođač utrošio u prodavanju i kupovanju; ali koji bi sačinjavao dodatak postojanom kapitalu koji mu je potreban direktno u proizvodnji. Pa ipak ovaj deo mora postojano da se naknađuje iz robne cene, ili što je isto, odgovarajući deo robe mora se stalno izdavati u ovom obliku, mora se — posmatrajući ukupni kapital društva — stalno reprodukovati u ovom obliku. Ovaj bi deo predujmljenog postojanog kapitala delovao na profitnu stopu u smislu ograničavanja, upravo onako kao i cela njegova masa koja je plasirana direktno u proizvodnju. Ukoliko industrijski kapitalista prepušta trgovcu komercijalni deo svoga posla, on ovaj deo kapitala ne treba da preduima. Umesto njega preduima ga trgovac. Utoliko je ovo samo nominalno; trgovac niti proizvodi niti reprodukuje postojani kapital koji utroši (materijalne troškove trgovine). Proizvodnja ovog kapitala ispoljava se, dakle, kao

naročit posao ili bar kao deo posla izvesnih industrijskih kapitalista, koji tako igraju istu ulogu kao oni što liferuju postojani kapital onima koji proizvode životna sredstva. Dakle, trgovac dobija, prvo, naknadu za njega, a drugo, profit na njega. I jednim i drugim nastaje, dakle, smanjenje profita za industrijskog kapitalistu. Ali zbog koncentracije i ekonomije koja je spojena s podelom rada, u manjoj meri nego kad bi on sam morao da preduima ovaj kapital. Smanjenje profitne stope manje je, jer je manji ovako predujmljeni kapital.

Do sada se, dakle, prodajna cena sastoji iz $B+P$ + profit na $B+P$. Prema dosadašnjem, ovaj njen deo ne čini neku teškoću. Ali sad tu ulazi b , ili promenljivi kapital koji trgovac preduima.

Time prodajna cena postaje $B+P+b$ + profit na $B+P$, + profit na b .

B naknadjuje samo kupovnu cenu, ali osim profita na B ne dodaje ovoj ceni nikakav deo. P ne dodaje samo profit na P , već i samo P ; ali bi P + profit na P , deo prometnih troškova predujmljen u obliku postojanog kapitala + odgovarajući prosečni profit, bio veći u ruci industrijskog negoli u ruci trgovačkog kapitaliste. Smanjenje prosečnog profita ispoljava se u tome obliku da se računa puni prosečni profit — po odbitku $B+P$ od predujmljenog industrijskog kapitala — ali da se odbitak od prosečnog profita za $B+P$ plaća trgovcu, tako da se ovaj odbitak ispoljava kao profit posebnog, trgovačkog kapitala.

Ali drukčije stvar stoji sa b + profit na b , ili u datome slučaju, pošto je pretpostavljena profitna stopa = 10%, sa $b + \frac{1}{10} b$. I tu leži prava teškoća.

Ono što trgovac kupuje sa b jeste, po pretpostavci, prosto trgovački rad, dakle rad potreban da se izvrše funkcije prometa kapitala, $R - N$ i $N - R$. Ali je trgovački rad onaj rad koji je uopšte potreban da bi neki kapital funkcionisao kao trgovački kapital, da bi poslužio kao posrednik u pretvaranju robe u novac i novca u robu. To je rad koji vrednosti realizuje, ali ih ne stvara. I samo ukoliko neki kapital izvršuje ove funkcije — dakle ukoliko neki kapitalista izvršuje ove operacije, ovaj rad, svojim kapitalom — funkcioniše ovaj kapital kao trgovački kapital i uzima udela u regulisanju opšte profitne stope, tj. vuče svoju dividendu iz celokupnog profita. Ali u (b + profit na b) izgleda da se plaća, prvo, rad (jer je jedno isto da li ga industrijski kapitalista plaća trgovcu za njegov sopstveni rad ili za rad pomoćnika koje trgovac plaća), a drugo, profit na plaćanje ovoga rada koji bi morao sam trgovac vršiti. Trgovački kapital dobija, prvo, sumu kojom mu se vraća b koje je on platio, a drugo, profit na to; to dakle potiče iz toga što se njemu, prvo, plaća rad kojim funkcioniše kao *trgovački* kapital, i drugo, što mu se plaća profit jer funkcioniše kao *kapital*, tj. jer izvršuje rad koji mu se profitom plaća kao delatnom kapitalu. To je, dakle, pitanje koje treba rešiti.

Uzmimo da je $B=100$, $b=10$, a profitna stopa = 10%. Uzimamo da je $P=0$ da ne bismo ponovo, bez potrebe, unosili u račun

ovaj elemenat kupovne cene koji ne spada ovamo i već je raščišćen. Tada bi prodajna cena bila $= B + pf + b + pf (= B + B pf' + b + b pf')$, gde pf' označava profitnu stopu) $= 100 + 10 + 10 + 1 = 121$.

Ali ako trgovac ne bi predujmio b u najamninu — pošto se b plaća samo za trgovački rad, dakle za rad koji je potreban radi realizovanja vrednosti robnog kapitala što ga industrijski kapital baca na tržište — onda bi stvar stajala ovako: da bi kupovao ili prodavao za $B=100$, trgovac bi trošio svoje vreme, i mi ćemo uzeti da je to i jedino vreme kojim raspolaže. Trgovački rad, koji je predstavljen sa b ili 10, pretpostavlja, kad ne bi bio plaćen najamninom već profitom, drugi trgovački kapital $= 100$, pošto je ovaj uz $10\% = b = 10$. Ovo drugo $B=100$ ne bi ušlo kao dodatak u cenu robe, ali bi onih 10% ušlo. Zbog toga bi, dakle, dve operacije po 100, $= 200$, kupile robe za $200 + 20 = 220$.

Pošto trgovački kapital nije apsolutno ništa drugo do osamostaljeni oblik jednog dela industrijskog kapitala koji funkcioniše u prometnom procesu, to se sva pitanja koja se na njega odnose moraju rešavati time što će se problem prvo postaviti u obliku u kome se fenomeni, svojstveni trgovačkom kapitalu, još ne javljaju kao samostalni, već još u direktnoj vezi sa industrijskim kapitalom, kao njegova grana. Kao kontoar, za razliku od radionice, kapital trgovine funkcioniše neprekidno u prometnom procesu. Dakle, ovo b koje je u pitanju, treba najpre ispitati ovde, u kontoaru samog industrijskog kapitaliste.

Ovaj kontoar je unapred uvek beznačajno mali prema industrijskoj radionici. Inače je jasno: u onoj meri u kojoj se proširuje razmera proizvodnje množe se i trgovinske operacije koje se imaju stalno izvoditi za prometanje industrijskog kapitala, kako da bi se prodao proizvod koji postoji u vidu robnog kapitala tako i da bi se dobijeni novac ponovo pretvorio u sredstva za proizvodnju, i da bi se o svemu vodio račun. Izračunavanje cene, knjigovodstvo, vođenje blagajne, korespondencija, sve spada ovamo. Što je razmera proizvodnje razvijenija, to su veće, mada nikako u toj srazmeri, trgovačke operacije industrijskog kapitala, pa dakle i rad i drugi prometni troškovi za realizovanje vrednosti i viška vrednosti. Time nastaje potreba da se upotrebe trgovinski najamni radnici, koji sačinjavaju pravi kontoar. Izdatak za iste, mada se čini u obliku najamnine, razlikuje se od promenljivog kapitala koji je predujmljen u kupovinu proizvodnog rada. On uvećava izdatke industrijskog kapitaliste, masu kapitala koji se ima predujmiti, a da neposredno ne uvećava višak vrednosti. Jer je to izdatak plaćen za rad koji se primenjuje jedino u ostvarivanju već stvorenih vrednosti. Kao i svaki drugi izdatak ove vrste, i ovaj smanjuje stopu profita zato što raste predujmljeni kapital, ali ne i višak vrednosti. Ako višak vrednosti v ostane postojan, a predujmljeni kapital K poraste na $K + \Delta K$, onda na mesto profitne stope $\frac{v}{K}$ stupa manja profitna stopa $\frac{v}{K + \Delta K}$. Zato industrijski kapitalista gleda da ove prometne troškove ograniči na

minimum, upravo kao i svoje izdatke na postojani kapital. Prema tome se industrijski kapital ne odnosi prema svojim trgovinskim najamnim radnicima na isti način kao prema svojim proizvodnim najamnim radnicima. Ako su okolnosti inače neizmenjene, proizvođaće se u to većim masama, biće utoliko veći višak vrednosti ili profit što više bude upotrebljeno proizvodnih najamnih radnika. U obrnutom slučaju, biće obrnuto. Što je veći razmer proizvodnje i što je veća vrednost, pa otud i višak vrednosti koji treba realizovati, dakle što je veći proizvedeni robni kapital, to više rastu apsolutno, iako ne relativno, kancelarijski troškovi i daju povoda za izvesnu vrstu podele rada. U koliko je velikoj meri profit pretpostavka ovih izdataka pokazuje se, između ostaloga, u tome što se s porastom trgovinske najamnine jedan njen deo često plaća procentualnim udelom u profitu. U prirodi je stvari da rad koji se sastoji samo u posredničkim operacijama koje su spojene delom sa izračunavanjem vrednosti, delom s njihovim realizovanjem, delom s ponovnim pretvaranjem realizovanog novca u sredstva za proizvodnju, čiji obim, dakle, zavisi od veličine proizvedenih vrednosti koje treba realizovati, da takav rad ne dejstvuje kao uzrok, onako kao neposredno proizvodni rad, nego kao posledica odnosnih veličina i masa tih vrednosti. Slično je i sa ostalim prometnim troškovima. Da bi se mnogo merilo, vagalo, pakovalo i transportovalo, mora biti mnogo robe; masa rada na pakovanju i transportu itd. zavisi od mase roba koje su objekti njihove delatnosti, a ne obrnuto.

Trgovinski radnik ne proizvodi neposredno višak vrednosti. Ali je cena njegovog rada određena vrednošću njegove radne snage, dakle troškovima njene proizvodnje, dok izdavanje ove radne snage, kao napor, ispoljavanje i trošenje snage, kao i kod svakog drugog najamnog radnika, nikako nije ograničeno vrednošću njegove radne snage. Stoga njegova najamnina ne stoji ni u kakvom nužnom odnosu prema masi profita koju on pomaže kapitalisti da realizuje. Ono što on kapitalistu košta i ono što mu donosi jesu različite veličine. On mu ne donosi time što bi mu direktno stvarao višak vrednosti, već time što pomaže da smanji troškove za ostvarenje viška vrednosti, ukoliko vrši, delom neplaćeni, rad. Trgovinski radnik u užem smislu spada u bolje plaćenu klasu najamnih radnika, u one čiji je rad kvalifikovan, čiji rad stoji iznad prosečnoga. Međutim, s napretkom kapitalističkog načina proizvodnje, njihova najamnina ima tendenciju da pada, čak i u odnosu prema prosečnom radu. Delom usled podele rada u kontoaru; usled čega se ima proizvoditi samo jednostrano razvijanje radne sposobnosti, a troškovi ove proizvodnje jednim delom ne staju kapitalistu ništa, nego se veština radnikova razvija samim funkcionisanjem, i to utoliko brže što jednostranija biva s podelom rada. Zatim, zbog toga što se s napretkom nauke i narodne prosvete prethodno obrazovanje, trgovinska znanja, poznavanje jezika itd. sve brže, lakše, opštije, jevtinije reprodukuju, utoliko više ukoliko kapitalistički način proizvodnje usmerava nastavne metode praktičnim pravcem itd. Opšte proširenje

narodnog obrazovanja dopušta da se ova vrsta radnika regrutuje iz klasâ koje su ranije iz toga bile isključene, koje su bile naviknute na gori način života. Uz to ona povećava navalu radnika, a time i njihovu konkurenciju. Zbog toga se, s malo izuzetaka, s razvitkom kapitalističke proizvodnje radna snaga tih ljudi obezvređuje; njihova najamnina pada, dok im se radna sposobnost uvećava. Kapitalista uvećava broj ovih radnika kad treba realizovati više vrednosti i profita. Povećanje toga rada uvek je posledica, nikad uzrok, uvećanja viška vrednosti.^{39[a]}

Zbiva se, dakle, jedno razdvajanje. S jedne strane, funkcije kapitala kao robnog kapitala i novčanog kapitala (pa otud u daljem određenju kao trgovačkog kapitala) jesu opšti određeni oblici industrijskog kapitala. S druge strane, posebni kapitali, dakle i posebni redovi kapitalista, isključivo se bave tim funkcijama; i tako te funkcije postaju posebnim oblastima oplodavanja vrednosti kapitala.

Trgovinske funkcije i prometni troškovi pokazuju se osamostaljeni samo za trgovinski kapital. Ona strana industrijskog kapitala koja je okrenuta prema prometu ne postoji samo u njegovoj stalnoj egzistenciji kao robnog kapitala i novčanog kapitala, nego i u kontoaru pored radionice. Ali ta strana se za trgovački kapital osamostaljuje. Za njega je kontoar jedina radionica. Deo kapitala, primenjivan u obliku prometnih troškova, pokazuje se u trgovca na veliko mnogo veći no kod industrijalca zato što je, osim vlastitih poslovnih kancelarija koje su spojene sa svakom industrijskom radionicom, onaj deo kapitala koji bi cela klasa industrijskih kapitalista morala na ovaj način da upotrebi koncentrisan u rukama pojedinih trgovaca koji primaju na sebe kako nastavljanje prometnih funkcija, tako i produženje prometnih troškova koje iz toga izvire.

Industrijskom kapitalu prometni se troškovi ispoljavaju kao neproizvodni troškovi [Unkosten], i jesu to. Trgovcu se oni ispoljavaju kao izvor njegovog profita, koji — pod pretpostavkom opšte profitne stope — stoji u srazmeri prema njihovoj veličini. Zbog toga izdatak koji se ima izvršiti za ove prometne troškove predstavlja za trgovinski kapital proizvodno ulaganje. Prema tome je i trgovinski rad koji on kupuje, za njega neposredno proizvođan.

^{39[a]} Kako se odonda ova prognoza sudbine trgovinskog proleterijata, pisana 1865, potvrdila, o tome bi umeli kazati koju zgodnu one stotine nemačkih trgovačkih nameštenika koji, uvežbani u svim trgovinskim operacijama i u 3 - 4 jezika, uzalud nude svoje usluge u londonskom Sitiju za 25 šilinga nedeljno — daleko ispod najamnine kvalifikovanog mašinskog bravara. — Praznina od dve strane u rukopisu znak je da je ova tačka trebalo da bude još dalje razvijana. Inače čitaoca upućujemo na knj. II, gl. VI, »Troškovi prometa«, str. 105 - 113^{1*}, gde je već dodirnuto štošta što ovamo spada. — F. E.

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 113 - 119.

GLAVA OSAMNAESTA

Obrt trgovačkog kapitala. Cene

Obrt industrijskog kapitala jeste jedinstvo njegovog vremena proizvodnje i vremena prometa, pa zbog toga obuhvata sav proces proizvodnje. Nasuprot tome, obrt trgovačkog kapitala, budući u stvari samo osamostaljeno kretanje robnog kapitala, predstavlja samo prvu fazu metamorfoze robe, $R-N$, kao kretanje posebnog kapitala koje se vraća svojoj polaznoj tački; $N-R$, $R-N$, u trgovačkom smislu, predstavlja obrt trgovačkog kapitala. Trgovac kupuje, pretvara svoj novac u robu, zatim prodaje, pretvara istu robu u novac i tako dalje neprekidno ponavljajući ove činove. Metamorfoza industrijskog kapitala predstavlja se u okviru prometa uvek kao R_1-N-R_2 ; novac dobijen prodajom R_1 , proizvedene robe, upotrebljava se da se kupi R_2 , nova sredstva za proizvodnju; to je stvarna razmena između R_1 i R_2 , te tako isti novac dvaput ide iz ruke u ruku. Njegovo kretanje posreduje u razmeni dveju raznovrsnih roba, R_1 i R_2 . Ali kod trgovca u $N-R-N'$, naprotiv, ide ista roba dvaput iz jednih ruku u druge; ona samo posreduje u vraćanju k njemu njegovog novca.

Ako je trgovački kapital npr. 100 £, i trgovac za ovih 100 £ kupi robu, zatim tu robu proda za 110 £, onda je ovaj njegov kapital od 100 napravio jedan obrt, a broj obrta u godini zavisi od toga koliko se puta u godini ponavlja ovo kretanje $N-R-N'$.

Mi ovde potpuno ostavljamo po strani troškove koji se mogu kriti u razlici između nabavne i prodajne cene, pošto ovi troškovi baš ni u čemu ne menjaju oblik koji u ovaj mah imamo da razmatramo.

Prema tome, broj obrta nekog datog trgovačkog kapitala ima u ovom slučaju punu sličnost sa ponavljanjem opticaja novca kao pukog prometnog sredstva. Kao što isti talir koji optiče deset puta kupuje u robama deset puta svoju vrednost, tako i isti trgovčev novčani kapital, recimo od 100, kupuje u robama, kad se deset puta obrne, desetostruku svoju vrednost, ili realizuje ukupni robni kapital od desetostruke vrednosti = 1000. Ali je razlika u ovome: kod opticaja novca kao prometnog sredstva jedan isti komad novca ide kroz različite ruke, ponavlja dakle više puta istu funkciju, i zbog toga brzinom opticanja zamenjuje masu novčanih komada u opticaju. Kod trgovca, međutim, to je isti novčani kapital, svejedno iz kojih se komada novca sastojao,

ista novčana vrednost koja više puta kupuje i prodaje robni kapital u iznosu svoje vrednosti, te se stoga više puta vraća u istu ruku kao $N + \Delta N$, na svoju polaznu tačku kao vrednost plus višak vrednosti. Ovo njegovom obrtu daje karakter obrta kapitala. On stalno izvlači iz prometa više novaca no što u njega ubacuje. Uostalom, samo se po sebi razume da sa ubrzanim obrtom trgovačkog kapitala (gde pri razvijenom kreditnom sistemu preteže i funkcija novca kao platežnog sredstva) i ista novčana masa brže optiče.

Ponavljani obrt kapitala trgovine robom ne izražava, međutim, nikad što drugo do ponavljanje kupovanja i prodavanja; dok ponavljanje obrta industrijskog kapitala izražava periodičnost i obnavljanje ukupnog procesa reprodukcije (u koji je uključen i proces potrošnje). Za trgovački kapital ovo se, naprotiv, pokazuje samo kao spoljašnji uslov. Industrijski kapital mora stalno bacati robe na tržište i opet ih odande izvlačiti, da bi se sačuvala mogućnost za brzo obrtanje trgovačkog kapitala. Ako je proces reprodukcije uopšte spor, onda je sporo i obrtanje trgovačkog kapitala. Istina, trgovački kapital posluhuje obrt proizvodnog kapitala; ali samo ukoliko ovome skraćuje vreme prometa. On ne utiče neposredno na vreme proizvodnje, koje takođe sačinjava granicu za vreme obrta industrijskog kapitala. To je prva granica za obrt trgovačkog kapitala. A drugo, bez obzira na granicu koju stvara reproduktivna potrošnja, ovaj je obrt konačno ograničen brzinom i obimom ukupne individualne potrošnje, pošto od toga zavisi celi onaj deo robnog kapitala koji ulazi u fond potrošnje.

Ali sad (sasvim bez obzira na obrte u okviru trgovačkog sveta, gde trgovac trgovcu uvek prodaje istu robu, koja vrsta prometa može u vremenima špekulacije da izgleda vrlo bujna) trgovački kapital skraćuje, prvo, fazu $R - N$ za proizvodni kapital. A drugo, pri modernom kreditnom sistemu, on raspolaže velikim delom ukupnog društvenog novčanog kapitala, tako da može ponavljati svoje kupovine pre no što definitivno proda ono što je već kupio; pri čemu je svejedno da li naš trgovac prodaje neposredno poslednjem potrošaču ili se između njih dvojice nalazi još 12 drugih trgovaca. Pri ogromnoj elastičnosti procesa reprodukcije, koji se stalno može terati preko svake date granice, taj proces ne nalazi granice u samoj proizvodnji ili tek samo veoma elastičnu. Ovde se, dakle, pored rastavljanja činova $R - N$ i $N - R$, koje proizlazi iz prirode robe, stvara fiktivna tražnja. Uprkos svom osamostaljenju, kretanje trgovačkog kapitala nikad nije ništa drugo do kretanje industrijskog kapitala u okviru prometne oblasti. Ali, zahvaljujući svom osamostaljenju, on se u izvesnim granicama kreće nezavisno od granica procesa reprodukcije, te zato i sam ovaj proces isteruje preko njegovih granica. Unutrašnja zavisnost, spoljašnja samostalnost, teraju stvar do tačke gde se unutrašnje jedinstvo mora ponovo uspostaviti nasilnim putem, putem krize.

Otuda ona pojava u krizama da se one ne pokazuju i ne izbijaju prvo u prodaji na detalj, koja ima posla s neposrednom potrošnjom,

već u sferama trgovine na veliko i banaka koje ovoj stavljaju na raspolaganje novčani kapital društva.

Može fabrikant stvarno prodati izvozniku, a ovaj opet svojim stranim mušterijama, može uvoznik prodati svoje sirovine fabrikantu, ovaj svoje proizvode veletrgovcu itd. Ali negde na nekoj usamljenoj nevidljivoj tački leži roba neprodana; ili se neki drugi put postepeno prepune rezerve svih proizvođača i trgovačkih posrednika. Potrošnja obično baš tada najviše cveta, delom zato što jedan industrijski kapitalista pokreće niz drugih, delom što radnici koje oni zapošljavaju mogu da troše više no obično, jer su potpuno zaposleni. S dohocima kapitalista uvećavaju se i njihovi izdaci. Sem toga se, kao što smo videli (knj. II, odeljak III^{1*}), vrši stalan promet između postojanog kapitala i postojanog kapitala (i kad se ne uzme u obzir ubrzana akumulacija), koji je isprva utoliko nezavisan od individualne potrošnje što nikad u nju ne ulazi, ali koji je ipak njome definitivno ograničen, pošto se proizvodnja postojanog kapitala nikada ne vrši radi njega samog, već samo zato što od toga kapitala više treba onim oblastima proizvodnje čiji proizvodi ulaze u individualnu potrošnju. Ovo, pak, može neko vreme mirno teći svojim tokom, nadraživano očekivanom tražnjom, pa zato kod trgovaca i industrijalaca u ovim granama posao veoma glatko napreduje. Kriza nastupa čim se trgovcima koji prodaju na daleko (ili čije su se rezerve i u zemlji nagomilale) potraživanja vraćaju tako sporo i oskudno da banke navaljuju da se plati ili da menicama na kupljenu robu rok istekne pre no što se roba dalje proda. Onda počinju prinudne prodaje, prodaje radi plaćanja. A s time nastupa i slom koji najednom čini i kraj prividnom prosperitetu.

Međutim, čisto spoljašnji karakter i iracionalnost obrta trgovačkog kapitala još su veći, pošto obrt istog trgovačkog kapitala može jedno vreme ili po redu da posluži izvršenju obrta veoma različitih proizvodnih kapitala.

Ali obrt trgovačkog kapitala može da posluži ne samo izvršenju obrta raznih industrijskih kapitala, nego i suprotne faze metamorfoze robnog kapitala. Na primer, trgovac kupi platno od fabrikanta, a proda ga beljaru. Ovde obrt istog trgovačkog kapitala — stvarno isto $R-N$ — realizovanje platna — predstavlja dve suprotne faze za dva različita industrijska kapitala. Ukoliko trgovac uopšte prodaje za proizvodnu potrošnju, njegovo $R-N$ predstavlja uvek $N-R$ nekog industrijskog kapitala, a njegovo $N-R$ uvek $R-N$ nekog drugog industrijskog kapitala.

Ako, kao što u ovoj glavi činimo, izostavimo P , prometne troškove, onaj deo kapitala koji trgovac preduima osim sume predujmljene u kupovinu roba, otpada naravno i ΔP , dodatni profit koji on pravi na ovaj dodatni kapital. Ovo je, dakle, strogo logičan i matematički pra-

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 351 - 353, 357 - 361.

vilan način posmatranja kad se radi o tome da se vidi kako profit i obrt trgovačkog kapitala deluju na cene.

Ako je cena proizvodnje 1 funte šećera 1 £, mogao bi trgovac sa 100 £ kupiti 100 funti šećera. Ako u toku godine kupi i proda tu količinu, i ako je godišnja prosečna profitna stopa 15%, onda će on na 100 £ dometnuti 15 £, a na 1 £, cenu proizvodnje za 1 funtu, 3 šilinga. On bi, dakle, prodavao funtu šećera po 1 £ i 3 šilinga. Ako bi pak cena proizvodnje za 1 funtu šećera pala na 1 šiling, trgovac bi sa 100 £ kupio 2000 funti, a funtu bi prodavao po 1 šiling i $1\frac{4}{5}$ penija. I sada bi kao i ranije godišnji profit na kapital od 100 £, predujmljen u posao sa šećerom bio = 15 £. Samo što u jednom slučaju mora prodati 100, a u drugome 2000 funti. Visina ili niskost cene proizvodnje ne bi imala nikakva posla s profitnom stopom, ali bi ona imala vrlo mnogo i odlučujućeg posla s time koliki je alikvotni deo prodajne cene svake funte šećera koji se (deo) rastvara u trgovinski profit; tj. koliki je dometak na cenu koji trgovac čini na neku određenu količinu robe (proizvoda). Ako je cena proizvodnje neke robe malena, onda je mala i sama suma koju trgovac predujmljuje u njenu kupovnu cenu, tj. za neku određenu masu te robe, a otuda, pri datoj profitnoj stopi, i iznos profita koji on pravi na ovu datu količinu jevtine robe; ili, što izlazi na isto, on može onda s datim kapitalom, recimo od 100, kupiti neku veliku masu te jevtine robe, a ukupni profit od 15, koji on pravi na 100, razdeljuje se u malim razlomcima na svaki pojedini delić te robne mase. U obrnutom slučaju je obrnuto. Ovo sasvim zavisi od veće ili manje proizvodnosti industrijskog kapitala s čijim robama on trguje. Kad izuzmemo slučajeve gde je trgovac monopolist, te u isto vreme monopoliše i proizvodnju, otprilike kao u svbje vreme Holandska istočnoindijska kompanija^[42], onda ništa ne može biti besmislenije od rasprostranjene ideje da od trgovca zavisi da li će hteti da prodaje mnogo robe uz mali profit ili malo robe uz veliki profit na pojedinu robu. Njegova prodajna cena ima dve granice: s jedne strane, cenu proizvodnje robe, a tom cenom on ne raspolaže; s druge strane, prosečnu profitnu stopu, kojom on takođe ne raspolaže. Jedino o čemu on ima da odlučuje jeste da li hoće da trguje skupim ili jevtnim robama, ali i pri tome ima da kažu neku reč i veličina njegovog raspoloživog kapitala i druge okolnosti. Zbog toga trgovčevo držanje u ovome zavisi potpuno od stupnja razvitka kapitalističkog načina proizvodnje, a ne od njegovog, trgovčevog, izvolevanja. Jedna čisto trgovačka kompanija, kao stara Holandska istočnoindijska kompanija, koja je imala monopol proizvodnje, mogla se zanositi time da pod sasvim izmenjenim okolnostima produži jedan metod koji je u najboljem slučaju odgovarao počecima kapitalističke proizvodnje.⁴⁰

⁴⁰ »Po opštem načelu, profit je uvek isti, ma kakva bila cena; on održava voje mesto kao neko telo koje pliva na plimi i oseci (like an incumbent body on

Ono što održava tu popularnu predrasudu, koja uostalom kao i sve pogrešne predstave o profitu itd. potiče iz shvatanja same trgovine i iz trgovačke predrasude, jesu između ostaloga sledeće okolnosti:

Prvo: pojave konkurencije, ali koje se odnose samo na raspodelu trgovačkog profita među pojedine trgovce, sudeonike u ukupnom trgovačkom kapitalu; npr. kad neki prodaje jevtinije da bi svoje protivnike izbio iz sedla.

Drugo: ekonomist kalibra profesora Roschera može u Lajpcigu još uvek uobražavati da su razlozi »razboritosti iz humanosti« proizveli promenu u prodajnim cenama i da ta promena nije bila rezultat prevrata u načinu proizvodnje^[43].

Treće: padnu li cene proizvodnje usled pojačane proizvodne snage rada, i padnu li stoga i prodajne cene, onda tražnja često raste još brže od ponude, a s njom i tržišne cene, tako da prodajne cene odbacuju profit viši od prosečnog.

Četvrto: neki trgovac može sniziti prodajnu cenu (a to uvek znači samo snižavanje uobičajenog profita koji on domeće na cenu) da bi u svojoj radnji brže obrnuo veći kapital. Sve su to stvari koje se tiču jedino konkurencije među samim trgovcima.

Već smo u knjizi I¹* pokazali da visina ili niskost robnih cena ne određuje ni masu viška vrednosti koju neki dati kapital proizvodi, ni stopu viška vrednosti, mada je cena pojedine robe, a s time i deo viška vrednosti u toj ceni, veća ili manja prema relativnoj količini robe koju neka data količina rada proizvodi. Ukoliko odgovaraju vrednostima, cene svake robne količine određene su ukupnom količinom rada opredmećenog u tim robama. Bude li se malo rada opredmetilo u mnogo robe, biće cena pojedine robe niska, a višak vrednosti, sadržan u njoj, malen. Kako se rad, opredmećen u nekoj robi, deli na plaćeni i neplaćeni, koja količina te cene, dakle, predstavlja višak vrednosti, to nema nikakva posla sa ovom ukupnom količinom rada, dakle s cenom robe. A stopa viška vrednosti ne zavisi od apsolutne veličine viška vrednosti koji se sadrži u ceni pojedine robe, već od njegove relativne veličine, od njegove srazmere prema najamnini koja se nalazi u istoj robi. Otuda stopa može biti velika, mada je apsolutna veličina

the swelling or sinking tide). Prema tome, kad se cene popnu, trgovac podiže cenu; kad cene padnu, trgovac cenu spušta«. (Corbet, *An Inquiry into the Causes etc. of the Wealth of Individuals*, London 1841, str. 20.) — Ovde, kao i u tekstu, uopšte je reč samo o običnoj trgovini, a ne o špekulaciji, čije razmatranje, kao i uopšte sve što se odnosi na podelu trgovačkog kapitala, spada izvan kruga našeg proučavanja. »Profit od trgovine jeste vrednost dodata kapitalu koja je nezavisna od cene, a drugi« (špekulantski profit) »zasniva se na promenama u vrednosti kapitala ili u samoj ceni.« (*Isto*, str. 128.)

¹* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 456 - 465.

viška vrednosti za svaku pojedinu robu mala. Ova apsolutna veličina viška vrednosti u svakoj pojedinoj robi zavisi u prvom redu od proizvodnosti rada, a tek u drugom redu od njegove podele na plaćen i neplaćen rad.

Kod trgovačke prodajne cene cena proizvodnje u punoj je meri data spoljna pretpostavka.

Za visinu trgovačkih cena roba u ranije vreme bila je kriva 1. visina cene proizvodnje, tj. neproizvodnost rada; 2. nepostojanje opšte profitne stope, zbog čega je trgovački kapital privlačio sebi mnogo veću kvotu viška vrednosti no što bi mu pripadalo kad bi kapitali bili svestrano pokretni. Prestanak ovog stanja, gledano s obe strane, rezultat je, dakle, razvitka kapitalističkog načina proizvodnje.

U različnim granama trgovine, obrti trgovačkog kapitala duži su ili kraći, dakle je i njihov broj u jednoj godini veći ili manji. U okviru iste trgovinske grane obrt je brži ili sporiji u različitim fazama ekonomskog ciklusa. Međutim, postoji prosečan broj obrta, koji se nalazi iskustvom.

Već smo videli da se obrt trgovačkog kapitala razlikuje od obrta industrijskog kapitala. Ovo proizlazi iz prirode stvari; jedna posebna faza u obrtu industrijskog kapitala ispoljava se kao potpuni obrt nekog zasebnog trgovačkog kapitala ili bar jednog njegovog dela. On stoji i u drukčijem odnosu prema određenju profita i cene.

Kod industrijskog kapitala, obrt izražava, s jedne strane, periodičnost reprodukcije, pa zato od ovoga zavisi masa roba koje se u neko određeno vreme bacaju na tržište. S druge strane, vreme obrta čini granicu, i to rastegljivu, koja dejstvuje tako da više ili manje ograničava stvaranje vrednosti i viška vrednosti, jer utiče na obim procesa proizvodnje. Zbog toga obrt ima određujući uticaj na masu godišnje proizvedenog viška vrednosti, a stoga i na obrazovanje opšte profitne stope, ali ne kao pozitivan elemenat, već kao elemenat koji ograničava. Nasuprot tome, za trgovački kapital prosečna profitna stopa je data veličina. On ne sarađuje neposredno u stvaranju profita ili viška vrednosti, i ulazi kao određujući faktor u obrazovanje opšte profitne stope samo utoliko što svoju dividendu vuče iz mase profita, proizvedenog od industrijskog kapitala, prema tome koji deo sačinjava od ukupnog kapitala.

Što je veći broj obrta nekog industrijskog kapitala pod uslovima izloženim i knj. II, odelj. II, to je veća masa profita koji on stvara. Istina, ustanovljenjem opšte profitne stope ukupni profit ne razdeljuje se među različite kapitale prema srazmeri u kojoj oni neposredno sudeluju u njegovoj proizvodnji, nego prema tome kolike alikvotne delove od celokupnog kapitala oni sačinjavaju, tj. srazmerno njihovoj veličini. No, to ni u čemu ne menja suštinu stvari. Što je veći broj obrta ukupnog industrijskog kapitala, to je veća masa profita, masa godišnje proizvedenog viška vrednosti, pa otuda, pod inače neizmenjenim okolnostima, i profitna stopa. Drukčije je s trgovačkim kapi-

talom. Za njega je profitna stopa data veličina, određena, s jedne strane, masom profita proizvedenog od industrijskog kapitala, s druge strane, relativnom veličinom ukupnog trgovinskog kapitala, njegovim kvantitativnim odnosom prema sumi kapitala koji je predujmljen u proces proizvodnje i u proces prometa. Na svaki način, broj njegovih obrta deluje kao određujući faktor na njegovu srazmeru prema ukupnom kapitalu, ili na relativnu veličinu trgovačkog kapitala potrebnog za promet, jer je jasno da apsolutna veličina potrebnog trgovačkog kapitala i brzina njegovog obrtanja stoje u obrnutoj srazmeri; međutim, njegova relativna veličina, ili udeo koji on sačinjava od ukupnog kapitala, data je njegovom apsolutnom veličinom, ako se uzme da su sve ostale okolnosti jednake. Ako je ukupni kapital 10 000, onda je trgovački kapital, ako sačinjava $\frac{1}{10}$ od njega, = 1000; ako je ukupni kapital 1000, onda $\frac{1}{10}$ od njega = 100. Utoliko je različita njegova apsolutna veličina, mada njegova relativna veličina ostaje jednaka, različita prema veličini ukupnog kapitala. Ali ovde uzimamo da je njegova relativna veličina, recimo $\frac{1}{10}$ od ukupnog kapitala, data. Sama ova njegova relativna veličina određuje se opet obrtom. Kod brzog obrta, njegova je apsolutna veličina npr. = 1000£ u prvom slučaju, a u drugom = 100, i zato je njegova relativna veličina = $\frac{1}{10}$. Kod sporijeg obrta, njegova je apsolutna veličina recimo = 2000 u prvom, = 200 u drugom slučaju. Zato je njegova relativna veličina porasla od $\frac{1}{10}$ na $\frac{1}{5}$ ukupnog kapitala. Okolnosti koje skraćuju prosečni obrt trgovačkog kapitala, npr. razvitak transportnih sredstava, smanjuju pro tanto apsolutnu veličinu trgovačkog kapitala, te stoga povisuju opštu profitnu stopu. U obrnutom slučaju, obrnuto. Razvijen kapitalistički način proizvodnje, upoređen s ranijim stanjima, ima dvostruko dejstvo na trgovački kapital: ista količina robe obrće se pomoću manje mase stvarno dejstvjućeg trgovačkog kapitala; zbog bržeg obrta trgovačkog kapitala i veće brzine procesa reprodukcije, na kome to počiva, smanjuje se srazmera trgovačkog kapitala prema industrijskom kapitalu. S druge strane: s razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje svaka proizvodnja postaje robnom proizvodnjom, te stoga sav proizvod pada u ruke agenata prometa, a uz to dolazi da je u ranijem načinu proizvodnje, koji je proizvodio na malo, ne uzimajući u obzir masu proizvoda koje su sami proizvođači trošili neposredno u naturi ni masu činidaba koje su izvršivane u naturi, vrlo veliki deo proizvođača prodavao svoju robu neposredno potrošaču, ili je radio po njegovoj ličnoj narudžbi. I zbog toga, mada je u ranijim načinima proizvodnje trgovinski kapital veći u srazmeri prema robnom kapitalu koji on obrće, on je:

1. apsolutno manji, jer se nesrazmerno mali deo ukupnog proizvoda proizvodi kao roba, kao robni kapital koji mora ući u promet i koji pada u ruke trgovcima; on je manji, jer je robni kapital manji. Ali je on u isti mah srazmerno veći, ne samo zbog veće sporosti svoga obrtanja i u odnosu prema masi roba koje obrće. On je veći zato što je

cena ove robne mase, pa dakle i trgovački kapital koji se na nju mora predujmiti, usled manje proizvodnosti rada veća nego u kapitalističkoj proizvodnji, te se stoga ista vrednost predstavlja u manjoj robnoj masi.

2. Ne samo da se na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje proizvodi veća robna masa (pri čemu treba uzeti u račun smanjenu vrednost ove robne mase), nego ista masa proizvoda, recimo žita, sačinjava veću robnu masu, tj. u trgovinu dolazi sve veća količina toga proizvoda. Uostalom, usled ovoga ne raste samo masa trgovačkog kapitala nego uopšte sav kapital koji je plasiran u promet, npr. u brodarstvo, železnice, telegraf itd.

3. Ali, a to je gledište čije izlaganje spada u »konkurenciju kapitala«: trgovački kapital koji ne funkcioniše, ili koji funkcioniše upola, raste s napretkom kapitalističkog načina proizvodnje, s lakoćom s kojom se on uvlači u detaljnu trgovinu, sa špekulacijom i preobiljem oslobođenog kapitala.

No pod pretpostavkom da je relativna veličina trgovačkog kapitala u odnosu prema ukupnom kapitalu data, različnost obrta u različnim trgovinskim granama nema uticaja na veličinu ukupnog profita koji pripada trgovačkom kapitalu, niti na opštu profitnu stopu. Trgovčev profit nije određen masom robnog kapitala koji on obrće, već veličinom novčanog kapitala koji on predujmljuje kao sredstvo za izvršenje ovog obrta. Ako je opšta godišnja profitna stopa 15%, a trgovac predujmljuje 100£ onda će, ako mu se kapital obrće jedanput u godini, prodavati svoju robu po 115. Bude li se njegov kapital obrtao pet puta na godinu, onda će robni kapital kupljen za 100 prodavati pet puta na godinu po 103, dakle za celu godinu prodaće robni kapital od 500 za 515. A to na njegovih 100 predujmljenog kapitala čini godišnji profit od 15, kao i ranije. Kad ne bi tako bilo, onda bi trgovački kapital, srazmerno broju svojih obrta, donosio mnogo veći profit od industrijskog kapitala, što se protivi zakonu opšte profitne stope.

Prema tome, broj obrta trgovačkog kapitala u različnim granama trgovine direktno utiče na trgovačke cene roba. Visina trgovačkog dometka na cenu, alikvotnog dela trgovačkog profita nekog datog kapitala, koji (deo) pada na cenu proizvodnje pojedine robe, stoji u obrnutoj srazmeri prema broju obrta ili prema brzini obrtanja trgovačkih kapitala u različnim poslovnim granama. Ako se neki trgovački kapital obrće pet puta na godinu, onda on robnom kapitalu iste vrednosti dodaje na cenu samo $\frac{1}{5}$ onog dometka koji na robni kapital jednake vrednosti dodaje neki trgovački kapital koji se u godini može obrnuti samo jedanput.

Uticaj prosečnog vremena obrta kapitala u različnim trgovinskim granama na prodajne cene svodi se na to da se srazmerno ovoj brzini obrtanja jedna ista masa profita, koja je pri datoj veličini trgovačkog kapitala određena opštom godišnjom profitnom stopom, dakle određena nezavisno od specijalnog karaktera trgovačke operacije ovog kapitala, različito razdeljuje na robne mase od iste vrednosti, tako da kod pet

obrta godišnje dodaje robnoj ceni recimo $\frac{15}{5}=3\%$, a kod jednog obrta godišnje, naprotiv, 15% .

Prema tome, isti postotak trgovačkog profita u različnim trgovinskim granama povisuje prodajne cene roba, prema tome u kakvom su odnosu njihovi obrtni periodi, za sasvim različite procenete, računajući prema vrednosti tih roba.

Kod industrijskog kapitala, vreme obrta naprotiv ni na koji način ne utiče na veličinu vrednosti proizvedenih pojedinih roba, mada on utiče na masu vrednosti i viškova vrednosti što ih neki dati kapital proizvodi u neko dato vreme, jer utiče na masu eksploatisanog rada. Svakako da se ovo prikriva i da drukčije izgleda kad gledamo na cene proizvodnje, ali samo zato što cene proizvodnje različitih roba odstupaju od njihovih vrednosti, prema zakonima koje smo ranije izložili. Posmatramo li ukupni proces proizvodnje, robnu masu koju proizvodi ukupni industrijski kapital, vidimo odmah da se opšti zakon potvrđuje.

Prema tome, dok nas tačnije razmatranje uticaja vremena obrta na stvaranje vrednosti kod industrijskog kapitala vodi natrag opštem zakonu i osnovici političke ekonomije da su vrednosti roba određene radnim vremenom koje se u njima sadrži, dotle uticaj obrta trgovačkog kapitala na trgovačke cene pokazuje pojave koje bez veoma opsežne analize međučlanova izgleda da pretpostavljaju čisto proizvoljno određenje cena, naime određenje prosto time što se kapital jednom odlučio da za godinu dana napravi određenu količinu profita. Usled ovog uticaja obrta naročito izgleda kao da prometni proces kao takav određuje cene roba, u izvesnim granicama nezavisno od procesa proizvodnje. Sva površna i naopaka shvatanja o ukupnom procesu reprodukcije uzeta su iz razmatranja trgovačkog kapitala i iz predstava koje njegova osobita kretanja izazivaju u glavama agenata prometa.

Kad je analiza stvarnih, unutrašnjih veza kapitalističkog procesa proizvodnje veoma zapletena stvar i veoma opsežan rad, kao što je čitalac na svoju žalost spoznao, kad je posao nauke da spoljašnje, čisto pojavno kretanje svede na unutrašnje stvarno kretanje, onda se sasvim po sebi razume da se u glavama kapitalističkih agenata proizvodnje i prometa moraju o zakonima proizvodnje stvoriti predstave koje potpuno odudaraju od ovih zakona i koje su samo svesni izraz prividnog kretanja. Predstave kakvog trgovca, berzanskog špekulanta, bankara, nužno su sasvim naopake. Predstave fabrikanta iskrivljene su prometnim činovima kojima je njihov kapital podvrgnut i izjednačenjem opšte profitne stope.⁴¹ U tim glavama igra nužno i konkurencija sasvim

⁴¹ Evo jedne vrlo naivne, ali u isti mah veoma tačne primedbe: »Sigurno je stoga da i okolnost što se jedna te ista roba može dobiti kod raznih prodavaca po znatno različnim cenama veoma često ima svoj razlog u netačnoj kalkulaciji.« (Feller i Odermann, *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik*, 7. izdanje, 1859. [Str. 451.]) Ovo pokazuje kako određenje cena postaje čisto teoretsko, tj. apstraktno.

izopačenu ulogu. Ako su granice vrednosti i viška vrednosti date, onda je lako uvideti kako konkurencija kapitalâ pretvara vrednosti u cene proizvodnje i još dalje u trgovačke cene, a višak vrednosti u prosečni profit. Ali se bez tih granica apsolutno ne da uvideti zašto konkurencija svodi opštu profitnu stopu na ovu umesto na onu granicu, na 15% umesto na 1500%. Ta ona je najviše može svesti na *jedan* nivo. Ali u njoj nema apsolutno nijednog elementa koji bi odredio sam taj nivo.

Sa stanovišta trgovačkog kapitala pokazuje se, dakle, kao da sam obrt određuje cenu. S druge strane, dok brzina obrtanja industrijskog kapitala, ukoliko osposobljava neki dati kapital za eksploataciju više ili manje rada, deluje kao određujući i ograničavajući faktor na masu profita, a stoga na opštu profitnu stopu, trgovinskom kapitalu je profitna stopa data spolja, a njena unutrašnja povezanost sa stvaranjem viška vrednosti potpuno je izbrisana. Ako se isti industrijski kapital, pri inače neizmenjenim okolnostima, a osobito pri jednakom organskom sastavu, obrne četiri puta na godinu umesto dvaput, proizvešće dvostruko više viška vrednosti pa stoga i profita; a ovo se očigledno pokazuje čim i dok taj kapital ima monopol usavršenijeg načina proizvodnje koji mu omogućuje ovo ubrzanje obrta. A različno vreme obrta u različnim trgovinskim granama pokazuje se, naprotiv, u tome da profit koji se pravi na obrt nekog određenog robnog kapitala stoji u obrnutoj srazmeri prema broju obrta novčanog kapitala koji obrće ove robne kapitale. Small profits and quick returns^{1*} čini se osobito shopkeeper-u^{2*} kao načelo kojega se on iz načela pridržava.

Uostalom, samo se po sebi razume da ovaj zakon obrta trgovačkog kapitala u svakoj trgovinskoj grani, i bez obzira na smenjivanje bržih i sporijih obrta koji se kompenziraju, važi samo za prosek obrta koje pravi ukupni trgovački kapital plasiran u tu granu. Kapital trgovca A koji radi u istoj grani kao i B može napraviti više ili manje od prosečnog broja obrta. U tome slučaju ostali prave manje ili više. To ni u čemu ne menja obrt ukupne mase trgovačkog kapitala plasiranog u ovu granu. Ali je od presudne važnosti za pojedinačnog trgovca ili detaljistu. On u ovom slučaju pravi višak profita, sasvim kao što industrijski kapitalisti prave viškove profita kad proizvode pod uslovima koji su povoljniji od prosečnih. Ako ga na to prisili konkurencija, on će moći jevtinije prodavati od svojih pobratima, a da svoj profit ne obori ispod prosečnog. Ako se uslovi koji ga osposobljavaju za brži obrt i sami mogu kupiti, npr. položaj prodavnice, može on za ovo plaćati ekstrarentu, tj. jedan deo njegovog ekstraprofita pretvara se u zemljišnu rentu.

^{1*} mali profiti, a brzi obrti — ^{2*} dućandžiji

GLAVA DEVETNAESTA

Kapital trgovine novcem

Čisto tehnička kretanja koja novac izvršuje u procesu prometa industrijskog kapitala i, kako sad možemo dodati, kapitala trgovine robom (pošto ovaj preuzima, kao svoje sopstveno i svojstveno kretanje, jedan deo prometnog kretanja industrijskog kapitala) — ta kretanja, osamostaljena u funkciju naročitog kapitala koji ih vrši, i vrši samo njih, kao operacije koje su mu svojstvene, pretvaraju ovaj kapital u kapital trgovine novcem [Geldhandlungskapital]. Jedan deo industrijskog kapitala, a bliže označeno i kapitala trgovine robom, stalno bi postojao ne samo u novčanom obliku, kao novčani kapital uopšte, nego kao novčani kapital koji je zauzet ovim tehničkim funkcijama. Tako se od ukupnog kapitala odvaja i osamostaljuje određen deo u obliku novčanog kapitala, čija se kapitalistička funkcija sastoji isključivo u tome da izvodi te operacije za celokupnu klasu industrijskih i trgovačkih kapitalista. Kao kod kapitala trgovine robom, odvaja se jedan deo industrijskog kapitala, deo koji postoji u prometnom procesu u vidu novčanog kapitala, i obavlja ove operacije procesa reprodukcije za sav ostali kapital. Kretanja ovog novčanog kapitala opet su, dakle, samo kretanja jednog osamostaljenog dela industrijskog kapitala koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije.

Samo kada se i ukoliko se plasira nov kapital — a to je slučaj i kod akumulacije — pojavljuje se kapital u novčanom obliku kao polazna i završna tačka kretanja. Ali se za svaki kapital, kad se jednom već nađe u svome procesu, i polazna i završna tačka pokazuju samo kao prolazne tačke. Već se kod prostog robnog prometa pokazalo, ukoliko industrijski kapital ima da od svoga izlaska iz oblasti proizvodnje pa do svog ponovnog stupanja u nju prođe metamorfozu $R' - N - R$, da je N doista krajnji rezultat jedne faze metamorfoze samo da bi bio polaznom tačkom suprotne faze koja nju dopunjuje. I mada se za trgovinski kapital čin $R - N$ industrijskog kapitala uvek predstavlja kao $N - R - N$, ipak je i za njega, čim je jednom angažovan, stvarni proces neprekidno $R - N - R$. Ali trgovinski kapital prolazi kroz činoe $R - N$ i $N - R$ jednovremeno. To jest, ne da se samo *jedan* kapital nalazi

u stadijumu R—N, dok se drugi nalazi u stadijumu N—R, nego isti kapital jednovremeno stalno kupuje i stalno prodaje, zbog kontinuiteta procesa proizvodnje; on se neprekidno nalazi istodobno u oba stadijuma. Dok se jedan deo istoga pretvara u novac da bi se kasnije ponovo pretvorio u robu, drugi se u isto vreme pretvara u robu, da bi se ponovo pretvorio u novac.

Da li novac ovde funkcioniše kao prometno ili kao platežno sredstvo, zavisi od oblika robne razmene. U oba slučaja kapitalista ima stalno da isplaćuje novac mnogim licima, kao i da stalno od mnogih lica prima novac na ime plaćanja. Ova čisto tehnička operacija isplaćivanja novca i inkasiranja novca predstavlja rad za sebe koji, ukoliko novac služi kao platežno sredstvo, čini nužnim izračunavanja bilansa, činove izravnivanja. Ovaj je rad prometni trošak, nije rad koji stvara vrednost. On se skraćuje time što ga za svu ostalu kapitalističku klasu vrši posebna klasa agenata ili kapitalista.

Određen deo kapitala mora stalno da postoji kao blago, kao potencijalni novčani kapital: rezerva kupovnih sredstava, rezerva platežnih sredstava, kapital u novčanom obliku, koji, nezaposlen, čeka da bude primenjen; a jedan deo kapitala stalno pritiče natrag u ovom obliku. Pored inkasiranja, isplaćivanja i vođenja knjiga, ovo čini nužnim čuvanje blaga, što je opet posebna operacija. To je, dakle, zaista stalno rastvaranje blaga u prometna i platežna sredstva i njegovo ponovno obrazovanje iz novca dobijenog u prodaji i iz plaćanja kojemu je došao rok; ovo stalno kretanje onog dela kapitala koji postoji kao novac, odvojeno od same kapitalске funkcije, ova čisto tehnička operacija prouzrokuje poseban rad i troškove — prometne troškove.

Podela rada donosi sa sobom da ove tehničke operacije koje su uslovljene funkcijama kapitala vrši koliko je moguće za celu kapitalističku klasu, kao isključive funkcije, jedan odeljak agenata ili kapitalista, ili da se one koncentrišu u njihovim rukama. Tu imamo, kao kod trgovačkog kapitala, podelu rada u dvostrukom smislu. To postaje odvojenim poslom, a pošto se kao odvojen posao vrši za novčani mehanizam čitave klase, on se koncentriše, vodi u velikom razmeru; a sad opet nastupa podela rada u okviru ovog odvojenog posla, kako cepanjem na različne među sobom nezavisne grane, tako i obrazovanjem radionice u okviru tih grana (velike kancelarije, mnogobrojni knjigovođe i blagajnici, razgranata podela rada). Isplaćivanje novca, primanje uplata, izravnivanje bilansâ, vođenje tekućih računa, čuvanje novca itd., odvojeni od činova kojima ove operacije postaju nužne, čine kapital, predujmljen u ove funkcije, kapitalom novčane trgovine.

Različite operacije iz čijih osamostaljenja u posebne poslove potiče trgovina novcem, proizlaze iz različitih određenosti samog novca i iz njegovih funkcija, koje prema tome mora da prođe i kapital u obliku novčanog kapitala.

Ja sam ranije ukazao na to kako se novčani sistem uopšte prvobitno razvija u razmeni proizvoda među različnim zajednicama⁴².

Stoga se trgovina novcem, trgovina novčanom robom, razvija najpre iz internacionalnog saobraćaja. Čim postoje monete raznih zemalja, moraju trgovci koji kupuju u stranim zemljama promeniti monetu svoje zemlje u lokalnu monetu, i obratno, ili i različite monete za nekovanu čisto srebro ili zlato kao svetski novac. Otuda menjački posao, koji treba smatrati kao jednu od samoniklih osnovica moderne trgovine novcem.⁴³ Iz toga su se razvile menjačke banke, gde srebro (ili zlato) funkcionise kao svetski novac — sada kao bankovni ili trgovinski novac — za razliku od tekuće monete. Menični posao, ukoliko je ciglo uputstvo za isplatu putnicima od menjača jedne zemlje menjačima u drugim zemljama, razvio se već u Rimu i Grčkoj iz menjačkog posla u užem smislu.

Trgovina zlatom i srebrom kao robama (sirovinama za pravljenje luksuznih artikala) čini prirodnu osnovicu trgovine polugama (Bar-

⁴² *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, str. 27.^{1*}

⁴³ »Već iz velike različenosti moneta kako u pogledu težine i finoće, tako i u pogledu kova mnogih kneževa i gradova, koji su imali pravo kovati novac, potekla je u trgovinskim poslovima, gde je bilo nužno izravnjanje pomoću jedne monete, potreba da se svugde služi lokalnom monetom. Trgovci, kad su putovali na neko strano tržište, snabdevali su se za plaćanja u gotovu nekovanim čistim srebrom, a i zlatom. Isto su tako, krećući natrag, menjali primljeni lokalni novac u nekovanu srebro i zlato. Zbog toga su menjački poslovi, trgovina novcem, razmenjivanje neiskovanih plemenitih metala za lokalnu monetu i obratno, postali veoma rasprostranjen unosan posao.« (Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters*. Bon 1826 - 29, I, str. 437, 438.) — »Menjačka banka nije dobila svoje ime od... menice, nego od menjanja raznih vrsta monete. Davno pre osnivanja Amsterdamske menjačke banke u 1609. bilo je u holandskim trgovinskim gradovima već menjača i menjačkih kuća, čak i menjačkih banaka... Posao ovih menjača sastojao se u tome što su oni mnogobrojne različne vrste monete koje su strani trgovci donosili u zemlju razmenjivali za zakonski važeću monetu. Malo-pomalo se njihov delokrug proširivao... oni postadoše blagajnici i bankari svoga doba. Ali je u sjedinjavanju blagajništva s menjaštvom amsterdamska vlada videla opasnost, i da bi nju otklonila, bilo je rešeno da se osnuje jedna velika ustanova koja bi kako menjački tako i blagajnički posao vršila s javnim ovlašćenjem. Ta je ustanova bila čuvena Amsterdamska menjačka banka od 1609. Isto su tako menjačke banke Venecije, Đenove, Stokholma, Hamburga imale da za svoj postanak zahvale stalnoj potrebi za razmenjivanjem raznih vrsta moneta. Od svih njih jedino Hamburška banka postoji i danas, jer se u tome trgovinskom gradu, koji nema sopstvenog novčanog sistema, još uvek oseća potreba za ovakvom ustanovom itd.« (S. Vissering, *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde*, Amsterdam 1860. I, str. 247, 248)

^{1*} Vidi 20. tom ovog izdanja; uporedi i 21. tom ovog izdanja, str. 88/89.

renhandel, Bullion trade) ili trgovine koja služi izvršenju funkcija koje novac ima kao svetski novac. Kao što je ranije objašnjeno (knj. I, gl. III, 3, c), te su funkcije dvostruke: trčanje tamo i amo među različitim nacionalnim prometnim oblastima radi izravnjanja međunarodnih plaćanja i kod seljenja kapitala radi ukamaćenja; pored toga kretanje, počev od izvora proizvodnje plemenitih metala, po svetskom tržištu, i raspodela dobijenog metala među različite nacionalne prometne oblasti. U Engleskoj su još u toku najvećeg dela 17. veka zlatari funkcionisali kao bankari. Ovde potpuno izostavljamo iz vida kako se dalje razvija izravnjanje međunarodnih plaćanja u meničnoj trgovini itd., kao i sve što se odnosi na poslove s vrednosnim hartijama, ukratko — sve posebne oblike kredita, što nas se ovde još ne tiče.

Kao svetski novac, nacionalni novac skida svoj lokalni karakter; novac neke zemlje izražava se u novcu neke druge, te se tako svi svode na svoju zlatnu ili srebrnu sadržinu, dok su u isti mah zlato i srebro, kao one dve robe koje se promiseću kao svetski novac, svedeni na svoju međusobnu razmeru vrednosti, koja se stalno menja. Ovo posredovaje pretvara onaj koji trguje novcem u svoj poseban posao. Tako su menjački posao i trgovina polugama najprvobitniji oblici trgovine novcem i proističu iz dvostrukih funkcija novca: kao nacionalne monete i kao svetskog novca.

Iz kapitalističkog procesa proizvodnje, kao i iz trgovine uopšte, čak i kod prekapitalističkog načina proizvodnje, rezultira:

Prvo, prikupljanje novca kao blaga, tj. sada onog dela kapitala koji stalno mora da se nalazi u novčanom obliku, kao rezervni fond plaćanih i kupovnih sredstava. Ovo je prvi oblik blaga u kome se ono ponovo javlja u kapitalističkom načinu proizvodnje i u kome se uopšte s razvitkom trgovinskog kapitala bar za njega obrazuje. Jedno i drugo važi kako za unutrašnji, tako i za međunarodni promet. Ovo blago stalno teče, stalno se izliva u promet i stalno se opet iz njega vraća. A drugi oblik blaga jeste nekorišćeni, momentano nezaposleni kapital u novčanom obliku, kamo spada i novoakumulisani, još neplasirani novčani kapital. Funkcije koje ovo obrazovanje blaga kao takvo čini potrebnim jesu u prvom redu njegovo čuvanje, vođenje knjiga itd.

Drugo, s time je, opet, spojeno izdavanje novca pri kupovanju, primanje pri prodavanju, plaćanje i primanje plaćanja, izravnjanje plaćanja itd. Sve ovo trgovac novcem vrši isprva kao prost *blagajnik* za trgovce i industrijske kapitaliste.⁴⁴

⁴⁴ »Ustanova blagajnika možda nije nigde sačuvala u takvoj čistoti svoj prvobitni, samostalni karakter kao u holandskim trgovinskim gradovima (o poreklu blagajništva u Amsterdamu v. E. Luzac, *Holland's Rijkdom* [Lajden 1782], deo III). Njihove funkcije delimično se podudaraju s funkcijama stare Amsterdamske menjačke banke. Blagajnik prima od trgovaca, koji se koriste njegovim uslugama, izvesnu sumu novca, za šta im on u svojim knjigama otvara jedno »potražuje«, zatim oni njemu šalju svoja potraživanja dugova, koja on za njih

Trgovina novcem potpuno je razvijena, i to uvek već i u svojim prvim počecima, čim se s njenim ostalim funkcijama spoje i funkcija uzajmljivanja i pozajmljivanja i trgovina na kredit. O tome u sledećem odeljku, kod kamatonosnog kapitala.

Sama trgovina polugama, prenošenje zlata ili srebra iz jedne zemlje u drugu, samo je rezultat robne trgovine određen meničnim kursom, koji izražava stanje internacionalnih plaćanja i kamatne stope na raznim tržištima. Trgovac polugama, kao takav, samo posreduje u ostvarenju rezultata.

Razmatrajući novac, kako se njegova kretanja i određenosti oblika razvijaju iz prostog robnog prometa, videli smo (knj. I, gl. III) kako se kretanje mase novca koji optiče kao kupovno i kao platežno sredstvo određuje robnom metamorfozom, njenim obimom i brzinom, metamorfozom koja je i sama, kako sad znamo, samo jedan momenat ukupnog procesa reprodukcije. Što se tiče dobavljanja novčanog materijala — zlata i srebra — iz izvora njihove proizvodnje, ono se svodi na neposrednu robnu razmenu, na razmenu zlata i srebra kao robe za drugu robu, te je i ono samo jedan momenat robne razmene isto kao dobavljanje železa ili drugih metala. Ali što se tiče kretanja plemenitih metala na svetskom tržištu (ovde ne uzimamo u obzir ovo kretanje ukoliko izražava prenošenje kapitala putem zajma, prenošenje koje se vrši i u obliku robnog kapitala), ono je određeno međunarodnom robnom razmenom sasvim onako kako je kretanje novca kao unutrašnjeg kupovnog i platežnog sredstva određeno unutrašnjom robnom razmenom. Iseljavanja i useljavanja plemenitih metala iz jedne nacionalne

naplaćuje i to odobrava njihovom računu; tome nasuprot on na njihove upute (*«kassiers briefjes»*) vrši isplate i njihovim iznosima zadužuje njihov tekući račun. Za ova primanja i isplate on zaračunava neku malu proviziju, koja njegov rad nagrađuje samo u meri koja odgovara značaju obima do koga on dotera te poslove. Kad plaćanja treba izravnati između dva trgovca koji rade sa istim blagajnikom, izvršuju se ovakva plaćanja veoma jednostavno međusobnim knjiženjem, dok im blagajnici iz dana u dan izravnavaju njihova uzajamna potraživanja. Pravi blagajnički posao sastoji se, dakle, u ovom posredovanju plaćanja; on, dakle, isključuje industrijska preduzeća, špekulacije i otvaranje blanko-kredita; jer ovde mora biti pravilo da blagajnik ne čini za onoga kome je u svojim knjigama otvorio račun nikakvo plaćanje iznad onog što onaj ima kod njega kao potraživanje.» (Vissering, *isto*, str. 243, 244.) — O blagajničkim udruženjima u Veneciji: »Zbog potrebe i položaja Venecije, gde je nošenje gotovine sa sobom tegobnije nego u drugim mestima, uveli su veletrgovci ove varoši blagajnička udruženja uz valjanu sigurnost, nadzor i upravu. Članovi takvog udruženja ulagali su izvesne sume, na koje su svojim poveriocima izdavali uputnice, na što je onda plaćena suma otpisana na dužnikovom listu u knjizi koja se o tome vodi, i dodavana sumi koju je tamo poverilac imao kao potraživanje. Prvi počeci tzv. žiro-banaka. Stara su ta udruženja, svakako. Ali kad ih neko prenese u 12. vek, onda ih meša sa zavodima za državne zajmove koji su ustanovljeni 1171. god.» (Hüllmann, *isto*, str. 453, 454.)

prometne oblasti u drugu, ukoliko su prouzročena samo obezvređenjem nacionalne monete ili dvojnim važenjem, strana su novčanom prometu kao takvome i znače samo korekturu skretanja izvršenih proizvoljno, od strane države. Naposljetku, što se tiče obrazovanja blagâ, ukoliko ona predstavljaju rezervne fondove kupovnih i platežnih sredstava, bilo za unutrašnju bilo za spoljašnju trgovinu, a takođe i ukoliko su prosto oblik privremeno neiskorišćavanog kapitala, ono je u oba maha samo nužni talog prometnog procesa.

Kao što je čitav novčani opticaj u svome obimu, svojim oblicima i svojim kretanjima samo rezultat robnog prometa, koji s kapitalističkog stanovišta i sam predstavlja samo prometni proces kapitala (a u ovaj je uključena razmena kapitala za dohodak i dohotka za dohodak, ukoliko se trošenje dohotka ostvaruje u detaljnoj trgovini), tako se samo sobom razume da trgovina novcem ne posreduje samo u rezultatu i načinu na koji se ispoljava robni promet, novčanom opticaju. Za trgovinu novcem sam ovaj novčani opticaj, kao momenat robnog prometa, jeste dat. Ona vrši tehničke operacije, koje ona koncentriše, skraćuje i uprošćava. Trgovina novcem ne stvara blaga, već pruža tehnička sredstva da se ovo obrazovanje blaga, ukoliko je ono dobrovoljno (dakle, kad nije izraz nezaposlenog kapitala ili poremećaja procesa reprodukcije), reducira na svoj ekonomski minimum, pošto rezervni fondovi za kupovna i platežna sredstva ne moraju biti tako veliki kada se njima rukuje za celu kapitalističku klasu kao kad svaki kapitalista njima posebno rukuje. Trgovina novcem ne kupuje plemenite metale, već samo služi njihovoj raspodeli čim ih je trgovina robom kupila. Trgovina novcem olakšava izravnavanje bilansâ ukoliko novac funkcioniše kao platežno sredstvo, a veštačkim mehanizmom ovih izravnanja smanjuje novčanu masu koja je za ovo potrebna; ali ona niti određuje povezanost, niti obim međusobnih plaćanja. Menice i čekovi, npr., koji se u bankama i klirinškim kućama razmenjuju jedni za druge, predstavljaju sasvim nezavisne poslove, rezultati su datih operacija, i radi se samo o boljem tehničkom izravanju tih rezultata. Ukoliko novac cirkuliše kao kupovno sredstvo, obim i broj kupovina i prodaja potpuno su nezavisni od trgovine novcem. Ona može samo skratiti tehničke operacije, koje ih prate, i time smanjiti masu gotovog novca potrebnog za njihovo obrtanje.

Prema tome, trgovina novcem u čistome obliku u kome je ovde razmatramo, tj. odvojena od kredita, ima posla samo s tehnikom jednog momenta robnog prometa, naime novčanog opticaja i različnih funkcija novca koje otuda proističu.

Ovim se trgovina novcem bitno razlikuje od trgovine robom, koja služi izvršenju robne metamorfoze i robne razmene, ili čak čini da se ovaj proces robnog kapitala ispoljava kao proces kapitala koji je odvojen od industrijskog kapitala. Zbog toga, ako kapital trgovine robom pokazuje sopstven oblik prometa, $N-R-N$, gde se roba dvaput premešta, a time novac vraća, protivno obliku $R-N-R$,

gde se novac dvaput premešta i time služi izvršenju robne razmene, za kapital trgovine novcem ne može se dokazati da ima ovakav poseban oblik.

Ukoliko neki poseban deo kapitalista predujmljuje novčani kapital u ovo tehničko posredovanje novčanog opticaja — kapital, koji u podmlađenom razmeru predstavlja dodatni kapital koji bi trgovci i industrijski kapitalisti inače sami morali u tu svrhu preduimati — imamo i ovde opštu formulu kapitala $N-N'$. Preduimanjem N stvara se za predujmioa $N+\Delta N$. Ali se posredovanje $N-N'$ ovde ne odnosi na stvarne, već samo na tehničke momente metamorfoze.

Očevidno je da je masa novčanog kapitala s kojom trgovci novcem imaju posla, novčani kapital trgovaca i industrijalaca koji se nalazi u prometu, i da su operacije koje oni izvršuju samo operacije trgovaca i industrijalaca u kojima oni samo posreduju.

Isto je tako jasno da je njihov profit samo odbitak od viška vrednosti, pošto oni imaju posla samo s već ostvarenim vrednostima (ma bile ostvarene i samo u obliku potraživanja duga).

Kao i kod trgovine robom, dolazi i ovde do udvajanja funkcije. Jer jedan deo tehničkih operacija spojenih s novčanim opticajem moraju izvršavati sami trgovci robom i proizvođači robe.

GLAVA DVADESETA

Nešto istorije o trgovačkom kapitalu

Posebni oblik novčane akumulacije kapitala trgovine robom i kapitala trgovine novcem razmatraćemo tek u sledećem odeljku.

Iz onog što je dosad izloženo proizlazi samo po sebi da ništa nije besmislenije nego smatrati trgovački kapital, bilo u obliku kapitala trgovine robom bilo u obliku kapitala trgovine novcem, kao neku posebnu vrstu industrijskog kapitala, onako kao što, recimo, rudarstvo, zemljoradnja, stočarstvo, manufaktura, transportna industrija itd. sačinjavaju ogranke, pa zbog toga i posebne oblasti ulaganja industrijskog kapitala, koje su date društvenom podelom rada. Već samo opažanje da svaki industrijski kapital, dok se nalazi u prometnoj fazi svog procesa reprodukcije, vrši kao robni i novčani kapital sasvim iste funkcije koje se javljaju kao isključive funkcije trgovačkog kapitala u njegova dva oblika, moralo bi onemogućiti to grubo shvatanje. U kapitalu trgovine robom i u kapitalu trgovine novcem su razlike između industrijskog kapitala kao proizvodnog i istog kapitala u prometnoj oblasti naprotiv osamostaljene time što se određeni oblici i funkcije, koje kapital ovde povremeno uzima, ispoljavaju kao samostalni oblici i funkcije jednog izdvojenog dela kapitala i što su isključivo u njemu zatvorene. Preobraženi oblik industrijskog kapitala i materijalne razlike među proizvodnim kapitalima u različnim granama proizvodnje, razlike koje potiču iz prirode različitih industrijskih grana, razlikuju se kao nebo i zemlja.

Osim brutalnosti s kojom ekonomist uopšte posmatra razlike u obliku, koje ga stvarno interesuju samo po materijalnoj strani, kod vulgarnog ekonomiste ima ovo brkanje još dva razloga. Prvo, njegovu nesposobnost da objasni merkantilni profit u njegovoj osobenosti; drugo, njegovu apologetsku težnju da oblike robnog i novčanog kapitala, i dalje kapitala trgovine robom i kapitala trgovine novcem, oblike, koji potiču iz specifičnog oblika kapitalističkog načina proizvodnje, — koji kao svoju bazu pre svega pretpostavlja robni promet, a stoga novčani optičaj, — izvede kao oblike koji nužno proizlaze iz procesa proizvodnje kao takvoga.

Kad se kapital trgovine robom i kapital trgovine novcem ne razlikuju od gajenja žitarica drukčije no što se ovo razlikuje od stočarstva

i manufakture, onda je jasno kao sunce da su proizvodnja i kapitalistička proizvodnja uopšte identične, a osobito i to da se raspodela društvenih proizvoda među članove društva, bilo radi proizvodne bilo radi individualne potrošnje, mora vršiti posredstvom trgovaca i bankara isto onako većito kao i užitak mesa posredstvom stočarstva ili užitak odeće posredstvom njene fabrikacije⁴⁵.

Veliki ekonomisti kao Smith, Ricardo itd., pošto proučavaju temeljni oblik kapitala, kapital kao industrijski kapital, a prometni kapital (novčani i robni kapital) u stvari samo ukoliko je on sam jedna faza u procesu reprodukcije svakog kapitala, u neprilici su s trgovinskim kapitalom kao nekom svojevrsnom sortom. Tvrdnje o stvaranju vrednosti, o profitu itd., neposredno izvedene iz razmatranja industrijskog kapitala, ne mogu se direktno primeniti na trgovački kapital. Zato ga oni doista potpuno ostavljaju po strani, i samo ga pominju kao jednu vrstu industrijskog kapitala. Gde govore o njemu posebno, kao Ricardo kod spoljne trgovine, trude se da dokažu da ne stvara vrednost (pa, dakle, ni višak vrednosti). Ali što važi za spoljnu, važi i za unutrašnju trgovinu.

Dosad smo trgovački kapital razmatrali sa stanovišta i u okviru granica kapitalističkog načina proizvodnje. Ali ne samo da je trgovina, nego je i trgovinski kapital stariji od kapitalističkog načina proizvodnje; on je stvarno istorijski najstariji slobodni način egzistencije kapitala.

Pošto smo već videli da trgovina novcem, i kapital koji je u nju predujmljen, ne zahteva za svoje razvijanje ništa drugo osim postojanja trgovine na veliko, zatim kapitala trgovine robom, to se ovde imamo zadržati samo na poslednjem.

Zato što je trgovinski kapital zatvoren u prometnu oblast, a njegova se funkcija sastoji isključivo u tome da se preko njega vrši robna

⁴⁵ Pametni Roscher^[44] izmudrovao je da kad neki trgovinu karakterišu kao »posredništvo« između proizvođača i potrošača, da »se može« isto tako dobro i sama proizvodnja da okarakterişe kao »posredništvo« potrošnje (između koga?), iz čega prirodno sledi da je trgovinski kapital deo proizvodnog kapitala, kao poljoprivredni i industrijski kapital. Dakle, zato što se može kazati da čovek svoju potrošnju može da vrši samo posredstvom proizvodnje (to on mora činiti čak i bez lajpciške obrazovanosti), ili da je rad potreban radi prisvajanja prirode (što se može nazvati »posredništvom«), to onda iz toga prirodno izlazi da i jedno društveno »posredništvo«, koje proizlazi iz jednog specifičnog društvenog oblika proizvodnje, ima — *zato što je posredništvo* — isti apsolutni karakter nužnosti, isti rang. Reč »posredništvo« rešava sve. Uostalom, trgovci nisu posrednici između proizvođača i potrošača (izostavljajući za prvi mah iz vida ove poslednje kao rastavljene od onih prvih, kao potrošače koji ne proizvode), nego su posrednici preko kojih ovi proizvođači među sobom razmenjuju proizvode, samo su posrednici razmene koja se uvek u hiljadama slučajeva vrši bez njih.

razmena, to za njegovo postojanje — ne uzimajući u obzir nerazvijene oblike koji proističu iz neposredne trampe — ne treba drugih uslova osim onih za prost robni i novčani promet. Ili, bolje reći, novčani promet jeste uslov *njegove* egzistencije. Ma kakav da je način proizvodnje na čijoj su osnovici bili proizvedeni proizvodi koji ulaze u promet kao robe — bilo na osnovici prvobitne zajednice, ili robovske proizvodnje, ili sitnoseljačke i sitnoburžoaske, ili kapitalističke — to ni u čemu ne menja njihov karakter kao robâ, a kao robe oni imaju da prođu kroz proces razmene i promene oblika koje njega prate. Ekstremi između kojih trgovački kapital posreduje za njega su dati, sasvim kao što su dati za novac i za njegovo kretanje. Jedino što je potrebno jeste da ti ekstremi postoje kao robe, pa bilo da je proizvodnja u celom svom obimu robna proizvodnja, bilo da se na tržište baca samo suvišak samostalnih proizvođača iznad neposrednih njihovih potreba koje su zadovoljene njihovom proizvodnjom. Trgovački kapital posreduje samo u tome da izvrši kretanje ovih ekstrema, robâ, kao pretpostavaka koje su mu date.

Koliki će biti obim u kome proizvodnja ulazi u trgovinu, prolazi kroz ruke trgovaca, zavisi od načina proizvodnje, a svoj maksimum dostiže u punom razvoju kapitalističke proizvodnje, gde se proizvod proizvodi još samo kao roba, a ne kao neposredno sredstvo opstanka. S druge strane, na bazi svakog načina proizvodnje, trgovina podstiče proizvođenje suvišnog proizvoda, određenog da uđe u razmenu da bi se uvećala uživanja ili blaga proizvođača (pod kojima ovde treba razumovati prisvajače proizvoda); dakle, daje proizvodnji sve više karakter usmeren na razmensku vrednost.

Metamorfoza roba, njihovo kretanje, sastoji se 1. materijalno iz razmene različitih roba jednih za druge; 2. formalno iz pretvaranja robe u novac, prodavanja, i pretvaranja novca u robu, kupovanja. I na ove funkcije, na razmenjivanje roba kupovanjem i prodavanjem, svodi se funkcija trgovačkog kapitala. On, dakle, samo posreduje u izvršenju robne razmene, koju međutim već unapred ne treba shvatiti samo kao robnu razmenu među neposrednim proizvođačima. U odnosima ropstva, kmetstva, tributa (ukoliko u obzir dolaze primitivne zajednice) prisvajač, pa dakle i prodavac proizvoda, jeste vlasnik robova, feudalni gospodar, država koja uzima tribut. Trgovac kupuje i prodaje za mnoge. U njegovoj se ruci koncentrišu kupovine i prodaje, a time kupovanje i prodavanje prestaju biti vezani za neposrednu potrebu kupca (kao trgovca).

Ali ma kakva bila društvena organizacija oblasti proizvodnje čijoj robnoj razmeni trgovac služi kao posrednik, njegov imetak postoji uvek kao novčani imetak, a njegov novac uvek funkcioniše kao kapital. Njegov je oblik uvek $N-R-N'$; novac, samostalni oblik razmenske vrednosti, polazna je tačka, a povećanje razmenske vrednosti samostalna svrha. Sama robna razmena i operacije koje služe njenom izvršenju — odvojene od proizvodnje i vršene od neproizvođača — jesu puko sred-

stvo za uvećavanje ne samo bogatstva, nego bogatstva u njegovom opštem društvenom obliku, kao razmenske vrednosti. Pobuda koja pokreće i svrha koja opredeljuje jeste da se N pretvori u $N + \Delta N$; činovi $N - R$ i $R - N'$, preko kojih se izvršuje čin $N - N'$, ispoljavaju se prosto kao prelazni momenti ovog pretvaranja od N u $N + \Delta N$. Ovim $N - R - N'$, kao za njega karakterističnim kretanjem, razlikuje se trgovački kapital od $R - N - R$, robne trgovine među samim proizvođačima, koja je upravljena na razmenu upotrebnih vrednosti kao krajnju svrhu.

Prema tome, što je proizvodnja nerazvijenija, to će se novčani imetak više koncentrisati u rukama trgovaca, ili se ispoljavati kao specifični oblik trgovačkog imetka.

U kapitalističkom načinu proizvodnje — tj. čim je kapital zagospodario samom proizvodnjom i dao joj sasvim izmenjen i specifičan oblik — trgovački kapital se pokazuje samo kao kapital u *posebnoj* funkciji. U svima ranijim načinima proizvodnje, i utoliko više ukoliko je proizvodnja više neposredna proizvodnja proizvođačevih životnih sredstava, trgovački kapital ispoljava se kao da je funkcija *par excellence* samog kapitala.

Nema, dakle, ni najmanje teškoće da se uvidi zašto se trgovački kapital javlja kao istorijski oblik kapitala davno pre no što je kapital potčinio sebi samu proizvodnju. Sama njegova egzistencija i razvitak do izvesne visine jeste istorijska pretpostavka za razvitak kapitalističkog načina proizvodnje, 1. kao preduslov koncentracije novčanog imetka i 2. zato što kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja proizvodnju za trgovinu, prodaju na veliko, a ne pojedinačnom mušteriji, pa dakle i trgovca, koji ne kupuje za zadovoljenje svoje lične potrebe, nego u svome činu kupovanja sjedinjuje kupovne činove mnogih. S druge strane, čitav razvitak trgovačkog kapitala deluje u tome pravcu da proizvodnji da karakter koji je sve više upravljn na razmensku vrednost, da proizvode sve više i više pretvara u robe. Ipak, kao što ćemo niže još videti, njegov je razvitak, uzet za sebe, nedovoljan da posluži kao sredstvo za prelazak jednog načina proizvodnje u drugi i za objašnjenje toga prelaska.

U kapitalističkoj proizvodnji trgovački kapital svrgava se s njegove ranije samostalne egzistencije na poseban momenat ulaganja kapitala uopšte, a izjednačavanje profita reducira njegovu profitnu stopu na opšti prosek. On funkcioniše još samo kao agent proizvodnog kapitala. Posebni društveni odnosi koji se obrazuju s razvojem trgovačkog kapitala ovde više ne odlučuju; naprotiv, gde on preovlađuje, vladaju zastareli odnosi. Ovo važi čak i u okviru jedne i iste zemlje, gde npr. čisto trgovački gradovi pokazuju sasvim drukčije analogije s prošlim stanjima nego fabrički gradovi.⁴⁶

⁴⁶ Gosp. W. Kiesselbach (*Der Gang des Welthandels im Mittelalter*, 1860) doista još uvek živi u shvatanjima jednog sveta u kome je trgovački kapital oblik

Samostalni i pretežni razvitak kapitala kao trgovačkog kapitala znači isto što i nepotčinjavanje proizvodnje pod kapital, dakle što i razvijanje kapitala na osnovici takvog društvenog oblika proizvodnje koji je njemu tuđ i nezavisan od njega. Samostalni razvitak trgovačkog kapitala stoji, dakle, u obrnutoj srazmeri prema opštem ekonomskom razvitku društva.

Samostalni trgovački imetak, kao vladajući oblik kapitala, predstavlja osamostaljenje prometnog procesa naspram njegovih ekstrema, a ti su ekstremi sami proizvođači koji razmenjuju. Ovi ekstremi ostaju samostalni prema prometnom procesu i ovaj proces prema njima. Tu proizvod postaje robom putem trgovine. Tu je trgovina ta koja razvija formiranje proizvoda u robe; nije kretanje proizvedene robe ono što čini trgovinu. Tu se, dakle, kapital kao kapital pojavljuje prvo u prometnom procesu. Tek u prometnom procesu novac se razvija u kapital. Proizvod se tek u prometu razvija kao razmenska vrednost, kao roba i novac. Kapital se može obrazovati u prometnom procesu i mora se u njemu obrazovati pre no što se nauči da vlada svojim ekstremima, različnim oblastima proizvodnje među kojima promet vrši posredovanje. Novčani i robni promet mogu posredovati među oblastima proizvodnje najrazličnijih organizacija koje su po svojoj unutrašnjoj strukturi još pretežno upravljene na proizvodnju upotrebne vrednosti. Ovo osamostaljenje prometnog procesa, u kome se oblasti proizvodnje među sobom povezuju nečim trećim, izražava dve stvari. S jedne strane, da promet još nije ovladao proizvodnjom, nego se prema njoj odnosi kao prema datoj pretpostavci. S druge strane, da proces proizvodnje još nije obuhvatio i promet kao prosto svoj momenat. U kapitalističkoj proizvodnji je, naprotiv, oboje ostvareno. Proces proizvodnje počiva sav na prometu, a promet je samo momenat, prolazna faza proizvodnje, samo realiziranje proizvoda proizvedenog kao roba i naknađivanje njegovih elemenata proizvodnje koji su proizvedeni kao roba. Onaj oblik kapitala koji potiče neposredno iz prometa — trgovinski kapital — ovde se ispoljava još samo kao jedan od oblika kapitala u njegovom reprodukcionom kretanju.

Zakon da samostalni razvitak trgovačkog kapitala stoji u obrnutoj srazmeri prema stepenu razvitka kapitalističke proizvodnje, ispoljava se najviše u istoriji posredničke trgovine [Zwischenhandel,] (carrying

kapitala uopšte. O modernom poimanju kapitala on ni najmanje ne naslućuje, kao ni g. Mommsen, kad u svojoj *Rimskoj istoriji* govori o »kapitalu« i o vladavini kapitala. U modernoj engleskoj istoriji uži trgovački stalež i trgovački gradovi pokazuju se i politički kao reakcionarni i nalaze se u savezu sa zemljišnom i s finansijskom aristokracijom protiv industrijskog kapitala. Neka se uporedi, npr., politička uloga Liverpula prema Mančesteru i Birmingemu. Engleski trgovački kapital i finansijska aristokracija (moneyed interest) priznali su potpunu vlast industrijskom kapitalu tek od ukidanja carina na žito^[17] itd.

trade), kao kod Mlečana, Đenovljana, Holandana itd., gde se, dakle, glavna dobit ne postiže izvozom proizvoda sopstvene zemlje, nego posredovanjem u razmeni proizvoda trgovački i inače ekonomski nerazvijenih zajednica, i eksploatacijom obeju proizvođačkih zemalja.⁴⁷ Tu je trgovački kapital čist, odvojen od ekstrema, od oblasti proizvodnje, između kojih posreduje. Ovo je jedan od glavnih izvora njegovog obrazovanja. Ali se ovaj monopol posredničke trgovine raspada, a s time i sama ova trgovina, u istoj srazmeri u kojoj napreduje ekonomski razvitak onih naroda koje je on obostrano eksploatisao i čija je nerazvijenost bila osnovica njegove egzistencije. Kod posredničke trgovine ovo se ne ispoljava samo kao raspad jedne posebne trgovinske grane, nego i kao raspad nadmoćnosti čistih trgovačkih naroda i uopšte njihovog trgovinskog bogatstva, koje je počivalo na osnovici ove posredničke trgovine. To je samo jedan od posebnih oblika u kome se izražava potčinjavanje trgovačkog kapitala industrijskom u toku napredovanja razvitka kapitalističke proizvodnje. Uostalom, o tome kako trgovački kapital gazduje tamo gde neposredno gospodari proizvodnjom, pruža očit primer ne samo kolonijalna privreda uopšte (tzv. kolonijalni sistem), već specijalno privreda stare Holandske istočnoindijske kompanije.^[42]

Pošto je kretanje trgovačkog kapitala $N-R-N'$, to se, prvo, trgovčev profit pravi pomoću činova koji se zbivaju samo u okviru prometnog procesa, dakle pravi se u dva čina: kupovanju i prodavanju; a drugo, on se realizuje u poslednjem činu, u prodaji. On je, dakle, profit od otuđivanja [Veräußerungsprofit], profit upon alienation^[38]. Prima facie, čisti, nezavisni trgovinski profit izgleda nemoguć dokle god se proizvodi prodaju po svojim vrednostima. Kupiti jevtino, da se proda skupo, to je zakon trgovine. Dakle, ne razmena ekvivalenata. U njemu je pojam vrednosti uključen utoliko što su sve različite robe vrednosti, i zato novac; po kvalitetu podjednako izrazi društvenog rada. Ali one nisu jednake veličine vrednosti. Kvantitativni odnos u kome se proizvodi razmenjuju isprva je sasvim slučajan. Oni uzimaju robni oblik ukoliko su uopšte razmenljive stvari, tj. izrazi istog trećeg. Nastavljena razmena i redovnija reprodukcija za razmenu sve više ukida ovu slučajnost. Ali isprva ne za proizvođače i potrošače, nego za po-

⁴⁷ »Stanovnici trgovačkih gradova uvozili su iz bogatijih zemalja finu manufakturnu robu i skupocene luksuzne artikle, čime su pothranjivali sujetu velikih zemljovlasnika, koji su te robe žudno kupovali, plaćajući ih velikim količinama sirovina sa svojih zemljišta. Tako se u to vreme trgovina velikog dela Evrope sastojala u razmeni sirovine neke zemlje za manufakturne proizvode neke industrijski naprednije zemlje... Čim se ovaj ukus rasprostro i prouzročio znatnu tražnju, započeli su trgovci podizati slične manufakture u svojoj rođenoj zemlji, da bi uštedeli na troškovima prevoza.« (A. Smith, [*Wealth of Nations*, Aberdeen, London 1848], knj. III, gl. 3 [str. 267].)

srednika između njih dvojice, za trgovca, koji novčane cene upoređuje i razliku meće u svoj džep. Samim svojim kretanjem on ustanovljava ekvivalenciju.

Trgovinski kapital u početku je samo kretanje koje posreduje među ekstremima kojima on ne gospodari i pretpostavkama koje ne stvara.

Kao što iz pukog oblika robnog prometa, iz $R-N-R$, novac proizlazi ne samo kao mera vrednosti i prometno sredstvo, nego kao apsolutni oblik robe, a s time i bogatstva, kao blago, i njegovo zadržavanje u svom obliku i uvećanje kao novca postaje svrha za sebe, tako iz pukog prometnog oblika trgovačkog kapitala, iz $N-R-N'$, novac, blago, izlazi kao nešto što se održava i uvećava pukim otuđivanjem.

Trgovački narodi staroga veka egzistirali su kao Epikurovi bogovi^[45] u intermundijama sveta, ili bolje reći kao Jevreji u porama poljskog društva. Trgovina prvih samostalnih, vanredno razvijenih trgovačkih gradova i trgovačkih naroda počivala je kao čista posrednička trgovina na varvarstvu proizvođačkih naroda među kojima su oni bili posrednici.

U predstupnjevima kapitalističkog društva trgovina gospodari nad industrijom; u modernom društvu obrnuto. Trgovina će prirodno više ili manje imati povratno dejstvo na zajednice među kojima se vodi; ona će sve više i više podvrgavati proizvodnju razmenskoj vrednosti, čineći da užici i opstanak zavise više od prodaje nego od neposredne upotrebe proizvoda. Time ona rastače stare odnose. Ona uvećava novčani promet. Ona više ne zahvata samo suvišak proizvodnje, nego malo-pomalo nagriza samu proizvodnju i dovodi čitave grane proizvodnje u zavisnost od sebe. Međutim, ovo razorno dejstvo mnogo zavisi od prirode zajednice koja proizvodi.

Dokle god trgovinski kapital služi kao posrednik u razmeni proizvoda nerazvijenih zajednica, trgovački profit ne samo da izgleda kao prevara i podvala, nego većim delom iz njih i potiče. Ne uzimajući u obzir to što on eksploatiše razliku među cenama proizvodnje različitih zemalja (a u ovom pogledu on deluje u pravcu izjednačavanja i utvrđivanja robnih vrednosti), trgovački kapital u tim načinima proizvodnje prisvaja pretežni deo viška proizvoda, delom kao posrednik koji se uvukao između zajednica kojima je proizvodnja još u suštini upravljena na upotrebnu vrednost i za čiju je ekonomsku organizaciju prodaja onog dela proizvoda koji uopšte ulazi u promet, dakle uopšte prodaja proizvoda po njihovoj vrednosti, od podređenog značaja; delom zato što u tim ranijim načinima proizvodnje glavni vlasnici viška proizvoda s kojima trgovac trguje, robovlasnik, feudalni vlastelin, država (na primer orijentaliski despot), oličava uživalačko bogatstvo, kojemu trgovac postavlja zamke, kao što je već A. Smith na navedenom mestu tačno osetio za feudalno doba. Prema tome, svugde gde trgovinski kapital pretežno vlada, on predstavlja sistem

pljačke⁴⁸, kao što je i njegov razvitak kod trgovačkih naroda kako starog tako i novog vremena neposredno spojen s nasilnom pljačkom, gusarstvom, otimanjem roblja, podjarmljivanjem u kolonijama; tako u Kartagini, Rimu, kasnije kod Mlečana, Portugalaca, Holandana itd.

Razvitak trgovine i trgovinskog kapitala svugde razvija proizvodnju u pravcu razmenske vrednosti, uvećava njen obim, umnogostručava je i kosmopolizira, razvija novac u svetski novac. Zbog toga trgovina svugde deluje više ili manje razorno na zatečene organizacije proizvodnje, koje su u svima svojim različitim oblicima poglavito upravljene na upotrebnu vrednost. Ali do koje će mere izazvati raspad starog načina proizvodnje, zavisi u prvom redu od njegove čvrstine i unutrašnjeg sklopa. A na šta će ovaj proces rastakanja izaći, tj. koji će novi način proizvodnje stupiti na mesto staroga, to ne zavisi od trgovine, već od karaktera samog starog načina proizvodnje. U antičkom svetu dejstvo trgovine i razvitak trgovačkog kapitala donose kao rezultat uvek robovsku privredu; a prema tome kakva je polazna tačka, donosi kao rezultat samo pretvaranje patrijarhalnog robovskog sistema upravljenog na proizvodnju neposrednih sredstava za opstanak u robovski

⁴⁸ »Trgovci se naveliko žale na plemiće ili razbojнике, kako moraju s velikom opasnošću trgovati, i da ih povrh toga zarobljavaju, tuku, ucenjuju i pljačkaju. Kad bi oni tako šta trpeli pravde radi, onda bi trgovci bili doista sveti ljudi... Ali zato što ovako veliku nepravdu i nehrišćansko lupeštvo i razbojništvo vrše trgovci širom čitava sveta, čak i između sebe, kakvo je čudo onda što Bog udešava da se tako veliko dobro, stečeno nepravdom, opet izgubi ili bude opljačkano, a oni sami da budu premlaćivani ili budu zarobljeni?... A vladaocima je dužnost da valjanom silom kažnjavaju i zabranjuju ovakvo nepravedno trgovanje, da trgovci ne bi ovako sramno gulili njihove podanike. A zato što to ne čine, zato su Bogu potrebni riteri i razbojnici, preko kojih on kažnjava nepravdu na trgovcima i oni moraju biti njegovim đavolima, onako isto kako on egipatsku zemlju i sav svet muči đavolima ili upropašćuje pomoću neprijatelja. Tako on isprašuje jednog mangupa pomoću drugoga, ne kazujući time da su riteri manji razbojnici od trgovaca, budući da trgovci svaki dan pljačkaju celi svet, dok riter jednom ili dvaput u godini opljačka jednog ili dvojicu.« — »I zbiva se po rečima Isaije: 'Tvoji kraljevi su postali drugovi lupeža.' Oni vešaju lopove koji su ukrali jedan gulden ili pola guldena, a šuruju sa onima koji sav svet pljačkaju i krađu sa većom sigurnošću no svi drugi, da bi tako ostala istinita poslovice: veliki lopovi vešaju male; i kako je govorio rimski senator Katon: prosti lopovi leže u tamnicama i kvrgama, a javni lopovi idu u zlatu i svili. Ali šta će Bog najzad na to kazati? On će učiniti kako je govorio po^{1*} Jezekilju, stopiće vladare i trgovce, jednog lopova s drugim, kao olovo i tuč, onako kao kad izgori neka varoš, da ne bude više ni vladalaca ni trgovaca«. (Martin Luther, *Von Kauffshandlung und Wucher*, iz 1527. godine.)^[48]

^{1*} U 1. izdanju: zu (njemu)

sistem upravljen na proizvodnju viška vrednosti. U modernom svetu ono, naprotiv, dovodi do kapitalističkog načina proizvodnje. Iz toga izlazi da su sami ovi rezultati bili uslovljeni još i sasvim drukčijim okolnostima, a ne samo razvitkom trgovinskog kapitala.

U prirodi je stvari da čim se gradska industrija kao takva odvoji od poljoprivrede, njeni proizvodi unapred jesu robe, zbog čega je onda za njihovu prodaju potrebno posredništvo trgovine. Utoliko je oslanjanje trgovine na razvitak gradova, kao i s druge strane uslovljenost toga razvitka trgovinom, nešto po sebi razumljivo. Ipak tu zavisi od sasvim drugih okolnosti koliko će ruku pod ruku s tim ići i industrijski razvitak. Stari Rim razvio je već u poznije republikansko doba trgovački kapital do visine na kojoj on u antičkom svetu nije nikad pre toga stajao, a bez ikakvog napretka u zanatskom razvitku; dok u Korintu i drugim grčkim gradovima Evrope i Male Azije visoko razvijena zanatska radinost prati razvitak trgovine. S druge strane, sasvim suprotno gradskom razvitku i njegovim uslovima, trgovački je duh i razvitak trgovinskog kapitala često svojstven upravo nasedelačkim, nomadskim narodima.

Ne podleže sumnji — a upravo je ova činjenica prouzročila sasvim pogrešna shvatanja — da velike revolucije u 16. i 17. veku, koje su u trgovini izvršene^[47] s geografskim otkrićima i brzo pojačale razvoj trgovačkog kapitala, predstavljaju glavni momenat u ubrzavanju prelaska feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički. Iznenadno proširenje svetskog tržišta, umnožavanje roba u prometu, takmičenje među evropskim nacijama da se dočepaju azijskih proizvoda i američkih bogatstava, kolonijalni sistem, bitno su doprineli da se raskinu feudalni okovi proizvodnje. Ali se moderni način proizvodnje u svome prvom periodu, periodu manufakture, razvio samo tamo gde su se uslovi za ovo razvili u srednjem veku. Uporedite, npr., Holandiju s Portugalijom.⁴⁹ A što su u 16, a delom još i u 17. veku naglo proširenje trgovine i stvaranje novog svetskog tržišta izvršili pretežan uticaj na propast starog i na polet kapitalističkog načina proizvodnje, dogodilo se to, naprotiv, na osnovici već stvorenog kapitalističkog načina proizvodnje. Svetsko tržište sačinjava samu osnovicu ovog načina proizvodnje. S druge strane, unutrašnja nužnost toga načina proizvodnje da se proizvodi u sve većem razmeru, gura na stalno proširivanje svetskog

⁴⁹ Već su pisci 18. veka izložili koliko su, ne uzimajući u obzir ostale okolnosti, pretežnu ulogu imali ribolov, manufaktura i poljoprivreda kao osnova razvitka Holandije. Vidi, npr., Massie-a^[48]. — Protivno ranijem shvatanju koje je potcenjivalo obim i značaj azijske, antičke i srednjovekovne trgovine, sad je postalo moda da se ona suviše precenjuje. Od toga će se čitalac najbolje izlečiti ako posmatra engleski izvoz i uvoz u početku 18. veka i uporedi ih s današnjim. A ipak su bili nesravnjivo veći od uvoza i izvoza ma kojeg ranijeg trgovačkog naroda. (Vidi: Anderson, *History of Commerce*, [London 1764, tom II, str. 261. i d.])

tržišta, tako da tu industrija neprekidno revolucioniše trgovinu, a ne trgovina industriju. Sada je i vladavina trgovine vezana za veću ili manju prevagu uslova krupne industrije. Uporedite, npr., Englesku i Holandiju. Istorija propasti Holandije kao vladajuće trgovinske nacije jeste istorija potčinjavanja trgovinskog kapitala industrijskom kapitalu. Prepreke koje unutrašnja čvrstina i sklop prekapitalističkih, nacionalnih načina proizvodnje suprotstavljaju razornom dejstvu trgovine, pokazuju se potpuno jasno u saobraćanju Engleza s Indijom i Kinom. Široku osnovicu načina proizvodnje sačinjava ovde jedinstvo sitne zemljoradnje i kućne industrije, uz to u Indiji pridolazi još i oblik seoskih opština koje počivaju na zajedničkoj svojini zemlje, koja je, uostalom, i u Kini bila prvobitni oblik. U Indiji su Englezi ujedno primenili neposrednu političku i ekonomsku vlast, kao vladari i zemljišni rentijeri, da bi razbucali ove male ekonomske zajednice⁵⁰. Ovde njihova trgovina deluje revolucionarno na način proizvodnje samo utoliko ukoliko niskom cenom svojih roba uništava predenje i tkanje, koja sačinjavaju prastari sastavni deo ovog jedinstva industrijsko-poljoprivredne proizvodnje, i tako razbijanja zajednice. Čak i ovde im ovaj posao razaranja samo veoma postupno polazi za rukom. Još manje u Kini, gde im neposredna politička vlast ne dolazi u pomoć. Velika ekonomija i ušteda vremena, koje proizlaze iz neposredne povezanosti zemljoradnje i manufakture, pružaju ovde najžilaviji otpor proizvodima krupne industrije, u čiju cenu ulaze faux frais prometnog procesa, koji joj svugde pravi rupe. Nasuprot engleskoj, ruska trgovina, međutim, ostavlja ekonomsku osnovicu azijske proizvodnje netaknutom.⁵¹

Prelazak iz feudalnog načina proizvodnje vrši se dvojako. Proizvođač postaje trgovac i kapitalista, u suprotnosti prema poljoprivrednoj prirodnoj privredi i prema esnafski vezanom zanatstvu srednjovekovne gradske industrije. Ovo je put koji stvarno revolucioniše. Ili, pak, trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom. Ma koliko da ovaj drugi put u istorijskom pogledu deluje kao prelaz — kao npr. engleski clothier^{1*} 17. veka, koji pod svoju kontrolu stavlja tkače, a ovi su ipak samostalni, te im prodaje vunu, a od njih otkupljuje sukno — ipak on sam po sebi ne dovodi do prevrata starog načina proizvodnje, koji on,

⁵⁰ Ako je ikad istorija ma kojega naroda pružila primer promašenih i fakično glupavih (a u praksi bestidnih) ekonomskih eksperimenata, onda je gazdovanje Engleza u Indiji bilo takav primer. U Bengalu stvoriše oni karikaturu engleske krupne zemljišne svojine; u jugoistočnoj Indiji karikaturu parcelne svojine; u severozapadnom delu pretvorili su, ukoliko je do njih stajalo, indijsku privrednu opštinu sa zajedničkom svojinom zemlje u njenu sopstvenu karikaturu.

⁵¹ Otkako Rusija čini najgrčevitije napore da razvije sopstvenu kapitalističku proizvodnju, koja je isključivo upućena na unutrašnje i na susedno azijsko tržište, počinje se i ovo menjati. — F. E.

^{1*} sukunar

naprotiv, konzervirše i zadržava kao svoju pretpostavku. Tako je, npr., velikim delom još do sredine ovog stoleća u francuskoj svilarskoj industriji, i u engleskoj industriji trikotaže i čipaka, fabrikant bio to samo po imenu, dok je u stvari bio samo trgovac, koji je tkače ostavio da rade na svoj stari rascepkani način, i vršio samo vlast trgovca za koga su oni u stvari radili.⁵² Ovaj način svugde stoji na putu pravom kapitalističkom načinu proizvodnje i propada s njegovim razvitkom. Ne revolucionišući način proizvodnje, on samo pogoršava položaj neposrednih proizvođača, pretvara ih u proste najamne radnike i proletere pod uslovima koji su gori no kod radnika koji su direktno podvrgnuti kapitalu, i prisvaja njihov višak rada na bazi starog načina proizvodnje. Isti odnos postoji, nešto izmenjen, kod jednog dela londonske fabrikacije nameštaja koja se vrši zanatlijski. Taj je posao veoma rasprostranjen osobito u Tauer-Hemlitsu.^[49] Cela proizvodnja podeljena je na veoma mnogo međusobno nezavisnih poslovnih grana. Jedna radnja pravi samo stolice, druga samo stolove, treća samo ormane itd. Ali se same ove radnje vode više ili manje zanatlijski; jedan mali majstor i nekoliko pomoćnika. Ipak je proizvodnja previše masovna da bi se radilo direktno za privatna lica. Njihovi su kupci vlasnici stovarišta nameštaja. U subotu odlazi majstor k njima i prodaje svoj proizvod, pri čemu se o ceni isto onako cenka kao u zalagaonici o zajmu na ovaj ili onaj komad. Ovim majstorima potrebna je nedeljna prodaja već zbog toga da bi za iduću nedelju mogli kupiti sirovine i isplatiti najamnine. Pod takvim okolnostima oni su u stvari samo posrednici između trgovca i svojih vlastitih radnika. Trgovac je pravi kapitalista, koji najveći deo viška vrednosti trpa u svoj džep.⁵³ Slično je kod prelaska u manufakturu iz grana koje su ranije vođene zanatski ili kao uzgredne grane seoske radinosti. Prema tome kakav je tehnički razvoj ovog malog samostalnog gazdinstva — gde ono upotrebljava čak mašine koje dopuštaju zanatski način rada — dolazi i do prelaska u krupnu industriju; mašina se, umesto rukom, tera parom, kao što se to u poslednje vreme zbiva na primer u proizvodnji čarapa u Engleskoj.

Prema tome, prelazak se vrši na tri načina: *prvo*, trgovac postaje neposredno industrijalac; ovo je slučaj kod zanata zasnovanih na trgovini, naročito kod industrija luksuznih artikala, koje trgovci uvoze iz inostranstva zajedno sa sirovinama i radnicima, kao u petnaestom veku u Italiju iz Carigrada. *Drugo*, trgovac pravi od malih majstora svoje posrednike (middlemen, Zwischenschieber), ili kupuje i neposredno od

⁵² Isto je bilo sa porajnskim tkanjem vrpce, gajtana i svile. Kod Krefelda je bila izgrađena čak i naročita železnica za saobraćaj ovih seoskih ručnih tkača s gradskim »fabrikantima«, ali je mehaničko tkanje od onda izbacilo iz prometa i prugu i ručne tkače. — F. E.

⁵³ Od 1865. g. ovaj je sistem izgrađen u još daleko višem stupnju. O tome opširno u »First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System«, London 1888. — F. E.

samostalnog proizvođača; on ga nominalno ostavlja nezavisnim i ne menja njegov način proizvodnje. *Treće*, industrijalac postaje trgovac i direktno proizvodi na veliko za trgovinu.

U srednjem veku trgovac je, kako Poppe tačno kaže^[50], samo »kaparaš« robâ koje proizvode bilo esnaflije bilo seljaci. Trgovac postaje industrijalac, ili bolje reći pušta da zanatska, a osobito seoska sitna industrija rade za njega. S druge strane, proizvođač postaje trgovac. Na primer, umesto da suknerski majstor dobija vunu od trgovca malo-pomalo u malim porcijama, i da sa svojim pomoćnicima radi za njega, kupuje on sam vunu ili pređu i prodaje sukno trgovcu. U proces proizvodnje ulaze elementi proizvodnje kao robe koje je on sam kupio. I umesto da proizvodi za pojedinačnog trgovca, ili za određene mušterije, suknar sada proizvodi za trgovinu. Proizvođač je sam trgovac. Trgovinski kapital izvršuje još samo prometni proces. Prvobitno je trgovina bila pretpostavka za pretvaranje esnafskog i seosko-kućnog zanata i feudalne zemljoradnje u kapitalističke pogone. Ona razvija proizvod u robu, delom time što mu stvara tržište, delom što dovozi nove robne ekvivalente, a proizvodnji nove sirovine i pomoćne materije, i time otvara grane proizvodnje koje su unapred zasnovane na trgovini, kako na proizvodnji za tržište i svetsko tržište, tako i na uslovima proizvodnje koji potiču sa svetskog tržišta. Čim manufaktura u izvesnoj meri ojača, a još više krupna industrija, stvara ona sama sebi tržište, osvaja ga svojim robama. Sada trgovina postaje sluga industrijske proizvodnje, za koju je neprekidno proširivanje tržišta životni uslov. Sve raširenija masovna proizvodnja preplavljuje postojeće tržište i zato uvek radi na proširenju toga tržišta, na probijanju njegovih ograda. Ono što ograničava ovu masovnu proizvodnju nije trgovina (ukoliko ova izražava samo postojeću tražnju), nego veličina kapitala koji funkcioniše i razvijena proizvodna snaga rada. Industrijski kapitalista ima stalno pred sobom svetsko tržište, upoređuje, i mora neprestano da upoređuje svoje cene koštanja s tržišnim cenama, ne samo svoje domovine, nego čitavog sveta. U ranijim periodima ovo upoređivanje je gotovo isključivo stvar trgovaca i tako obezbeđuje trgovinskom kapitalu gospodstvo nad industrijskim.

Prvo teoretsko raspravljanje modernog načina proizvodnje — merkantilni sistem — nužno je polazilo od površinskih pojava prometnog procesa kako su osamostaljene u kretanju trgovinskog kapitala, i zato je uhvatilo samo privid. Delom zato što je trgovinski kapital uopšte prvi slobodni način egzistencije kapitala. Delom zbog pretežnog uticaja koji on vrši u prvom periodu prevrata feudalne proizvodnje, u periodu nastajanja moderne proizvodnje. Prava nauka o modernoj ekonomiji počinje tek tamo gde teoretsko razmatranje prelazi sa prometnog procesa na proces proizvodnje. Doduše, i kamatonosni kapital jeste jedan prastari oblik kapitala. Ali zašto merkantilizam ne polazi od njega, nego se, naprotiv, prema njemu odnosi polemički, videćemo kasnije.

Peti odeljak

Cepanje profita na kamatu i preduzetničku dobit.
Kamatonosni kapital

GLAVA DVADESET PRVA

Kamatonosni kapital

Kod prvog razmatranja opšte ili prosečne profitne stope (odeljak II ove knjige), ona se pred nama još nije nalazila u svom dovršenom obliku, pošto se izjednačenje još ispoljavalo samo kao izjednačenje industrijskih kapitala uložениh u različne oblasti. To je dopunjeno u prošlom odeljku, gde je raspravljano o učešću trgovinskog kapitala u ovom izjednačavanju i o trgovačkom profitu. Sada su se opšta profitna stopa i prosečni profit pokazali u užim granicama nego ranije. U toku daljeg izlaganja treba imati u vidu da kad odsada govorimo o opštoj profitnoj stopi ili prosečnom profitu, to činimo u poslednjem značenju, dakle samo se obzirom na dovršeni oblik prosečne stope. Pošto je ova sad ista za industrijski i trgovinski kapital, to više nije potrebno ni praviti neku razliku između industrijskog i trgovinskog profita ukoliko se radi samo o ovom prosečnom profitu. Bilo da je kapital plasiran industrijski u oblast proizvodnje, bilo trgovinski u prometnu oblast, on odbacuje isti godišnji prosečni profit pro rata svojoj veličini.

Novac — uzet ovde kao samostalan izraz neke sume vrednosti, bilo da ona stvarno postoji u novcu ili u robama — može se na osnovici kapitalističke proizvodnje pretvarati u kapital, i ovim pretvaranjem on od jedne date vrednosti postaje vrednošću koja se sama oplođuje, koja se uvećava. On proizvodi profit, tj. osposobljava kapitalistu da iz radnikâ izvuče i za sebe prisvoji određenu količinu neplaćenog rada, višak proizvoda i višak vrednosti. Time novac dobija, pored upotrebne vrednosti koju ima kao novac, i dodatnu upotrebnu vrednost, naime tu da funkcioniše kao kapital. Njegova upotrebna vrednost sastoji se ovde upravo u profitu koji on proizvodi kad se pretvori u kapital. U ovome svojstvu kao mogući kapital, kao sredstvo za proizvodnju profita, on postaje roba, ali roba sui generis. Ili, što izlazi na isto, kapital kao kapital postaje roba.⁵⁴

⁵⁴ Ovde bi valjalo navesti nekoliko mesta gde ekonomisti ovako shvataju tu stvar. — »Vi« (Engleska banka) »pravite velike poslove s robom kapitalom?«, upitan

Uzmimo da je godišnja prosečna profitna stopa 20%. Tada bi neka mašina u vrednosti od 100£, primenjena kao kapital pod prosečnim uslovima i s prosečnim odnosom inteligencije i svrsishodne delatnosti, davala profit od 20£. Dakle, čovek koji ima na raspolaganju 100£ drži u ruci moć da od 100£ napravi 120, ili da proizvede profit od 20£. On drži u ruci mogući kapital od 100£. Ako taj čovek ovih 100£ ustupi za godinu dana nekome drugom, ko će ih stvarno upotrebiti kao kapital, onda mu on daje moć da proizvede 20£ profita, višak vrednosti koji ga ništa ne staje, za koji ne plaća nikakav ekvivalent. Ako ovaj čovek na kraju godine vlasniku onih 100£ plati možda 5£, tj. jedan deo proizvedenog profita, onda mu on time plaća upotrebnu vrednost onih 100£, upotrebnu vrednost njihove kapitalne funkcije, funkcije da proizvedu 20£ profita. Taj deo profita koji on njemu plaća zove se kamata, što je, dakle, samo posebno ime, posebna rubrika za jedan deo profita koji dejstvujući kapital mora isplatiti vlasniku kapitala, umesto da ga turi u sopstveni džep.

Jasno je da posed 100£ daje njihovom vlasniku moć da privuče kamatu, neki izvesni deo profita što ga je proizveo njegov kapital. Kad on onome drugome ne bi dao tih 100£, ovaj ne bi mogao proizvesti profit niti uopšte funkcionisati kao kapitalista u pogledu ovih 100£⁵⁵.

Govoriti ovde sa Gilbertom (vidi primedbu) o prirodnoj pravičnosti besmislica je. Pravičnost transakcija koje se vrše među agentima proizvodnje počiva na tome što te transakcije proizlaze iz odnosa proizvodnje kao prirodna posledica. Pravni oblici u kojima se ove ekonomske transakcije ispoljavaju kao voljne radnje učesnika, kao izražavanje njihove zajedničke volje i kao ugovori čije poštovanje država može silom iznuditi od pojedinca, ne mogu, budući puki oblici, odrediti samu tu sadržinu. Oni nju samo izražavaju. Ova je sadržina pravična čim odgovara, čim je adekvatna načinu proizvodnje. Ona je nepravična čim joj protivreči. Ropstvo na bazi kapitalističkog načina proizvodnje nepravično je; isto tako varanje na kvalitetu robe.

Onih 100£ proizvode profit od 20£ time što funkcionišu kao kapital, bilo kao industrijski ili kao trgovinski. Ali sine qua non^{1*} ovog funkcionisanja kao kapitala jeste da se one (100£) izdadu kao kapital, dakle da se novac predujmi u kupovinu sredstava za proizvodnju (kod industrijskog kapitala) ili robe (kod trgovinskog kapitala). Ali da bi bio

je jedan direktor te banke pri saslušavanju svedoka uz »Report on Bank Acts« (House of Commons, 1857 [str. 104]).

⁵⁵ »Da čovek koji uzima novac na zajam u nameri da njime pravi profit treba jedan deo od ovoga da daje zajmodavcu, to je princip prirodne pravičnosti razumljiv sam po sebi«. (Gilbart, *The History and Principles of Banking*, London 1834, str. 163.)

^{1*} uslov bez koga nema. (tj. neizostavan uslov)

izdat, mora biti tu. Kad bi A, vlasnik od 100£, njih ili utrošio za svoju privatnu potrošnju ili zadržao kod sebe kao blago, onda ih B, dejstvujući kapitalista, ne bi mogao izdati kao kapital. On ne izdaje svoj kapital, nego kapital A-a; ali on ne može izdati kapital A-a bez volje ovoga. Dakle je u stvari A onaj koji prvobitno izdaje onih 100£ kao kapital, mada se sva njegova funkcija kao kapitaliste svodi na to da tih 100£ izda kao kapital. Ukoliko u obzir dolazi ovih 100£, B funkcioniše kao kapitalista samo zato što mu A prepušta i stoga izdaje kao kapital 100£.

Razgledajmo prvo osobeni promet kamatonosnog kapitala. Zatim ćemo u drugoj instanci imati da ispitamo naročiti način na koji se on prodaje kao roba, naime daje na zajam umesto da bude ustupljen jednom zasvagda.

Polazna tačka jeste novac koji A predujmljuje B-u. To se može učiniti sa zalogom ili bez nje; ali prvi je oblik starinskiji, izuzev predujmova na robu ili na dužničke hartije, kao menice, akcije itd. Ovi nas se posebni oblici ovde ništa ne tiču. Ovde imamo posla s kamatonosnim kapitalom u njegovom običnom obliku.

U ruci B-a novac se stvarno pretvara u kapital, izvršuje kretanje $N-R-N'$, i onda se kao N' vraća natrag A-u, kao $N+\Delta N$, gde ΔN predstavlja kamatu. Uprošćenja radi, mi ovde za ovaj mah nećemo uzeti u obzir slučaj kad kapital duže vreme ostaje u B-ovoj ruci, a kamata se plaća na rokove.

Kretanje je, dakle:

$$N-N-R-N'-N'.$$

Ono što se ovde dvostruko pokazuje jeste: 1. izdavanje novca kao kapitala, 2. njegovo vraćanje kao realizovanog kapitala, kao N' ili $N+\Delta N$.

U kretanju trgovinskog kapitala $N-R-N'$ ide ista roba dvaput iz ruke u ruku, ili ako trgovac prodaje trgovcu, više puta; ali svako ovakvo premeštanje iste robe označava jednu metamorfozu, kupovinu ili prodaju robe, pa ma koliko se često ovaj proces ponavljao do njenog definitivnog upadanja u potrošnju.

S druge strane, vrši se u $R-N-R$ dvokratno premeštanje istoga novca, ali ono označava potpunu metamorfozu robe, koja se prvo pretvara u novac, a onda od novca opet u neku drugu robu.

Suprotno ovome, kod kamatonosnog kapitala prvi premeštaj N nije ni momenat robne metamorfoze, ni momenat reprodukcije kapitala. N to postaje tek kod drugog izdavanja, u ruci dejstvujućeg kapitaliste, koji njim trguje ili ga pretvara u proizvodni kapital. Ovde prvo premeštanje N ne izražava ništa drugo do njegov prenos od A-a na B-a; prenos koji se obično vrši u izvesnim pravnim formama i ograničenjima.

Ovome dvostrukom izdavanju novca kao kapitala, od kojih je prvo prosto prenos od A-a na B-a, odgovara njegovo dvostruko vraćanje. On iz kretanja pritiče natrag aktivnom kapitalisti B-u kao N' ili $N+\Delta N$.

Ovaj ga onda opet prenosi na A-a, ali u isti mah s jednim delom profita, kao realizovani kapital, kao $N + \Delta N$, gde ΔN nije jednako celom profitu, već je samo deo profita, kamata. B-u on pritiče natrag samo kao ono što je on izdao, kao dejstvujući kapital, ali kao A-ova svojina. Stoga, da bi njegovo vraćanje bilo potpuno, mora ga B opet preneti na A-a. Ali, osim sume kapitala mora B da doda A-u, pod imenom kamate, deo profita koji je tom sumom kapitala napravio, jer mu je on novac dao samo kao kapital, tj. kao vrednost koja se u kretanju ne samo održava nego svome vlasniku stvara i višak vrednosti. On ostaje u B-ovoj ruci samo dok funkcioniše kao kapital. A kad se vrati natrag — posle ugovorenog roka — prestaje funkcionisati kao kapital. Ali kao kapital koji više ne funkcioniše mora se opet preneti natrag na A-a, koji nije prestao biti njegov pravni vlasnik.

Oblik uzajmljivanja koji je svojstven ovoj robi, kapitalu kao robi, koji se inače pojavljuje i u drugim transakcijama, umesto oblika prodavanja, rezultira već iz odredbe da kapital ovde istupa kao roba, ili da novac kao kapital postaje roba.

Tu se mora praviti razlika.

Videli smo (knj. II, gl. 1), a ovde samo ukratko podsećamo na to, da kapital u prometnom procesu funkcioniše kao robni i kao novčani kapital. Ali ni u jednom ni u drugom obliku kapital ne postaje roba kao kapital.

Čim se proizvodni kapital pretvori u robni kapital, mora se baciti na tržište, prodati kao roba. Tu on funkcioniše prosto kao roba. Kapitalista se tu pojavljuje samo kao prodavac robe, kao što se kupac pojavljuje kao kupac robe. Kao roba mora proizvod u procesu prometa, svojom prodajom, realizovati svoju vrednost, uzeti svoj preobraženi lik kao novac. Zbog toga je i sasvim svejedno da li tu robu kupuje neki potrošač kao životno sredstvo ili neki kapitalista kao sredstvo za proizvodnju, kao sastavni deo kapitala. U prometnom činu robni kapital funkcioniše samo kao roba, ne kao kapital. On je robni *kapital* za razliku od obične robe, 1. jer je već obremenjen viškom vrednosti, jer je, dakle, realizovanje njegove vrednosti u isti mah i realizovanje viška vrednosti; ali to ni u čemu ne menja njegovu prostu egzistenciju kao robe, kao proizvoda koji ima određenu cenu; 2. jer je ova njegova funkcija kao robe momenat njegovog procesa reprodukcije kao kapitala, te je stoga njegovo kretanje u vidu robe, budući samo delimično kretanje njegovog procesa, u isti mah i njegovo kretanje kao kapitala; ali ono to ne postaje samim činom prodavanja, već samo povezanošću toga čina s celokupnim kretanjem ove određene sume vrednosti kao kapitala.

I kao novčani kapital deluje on u stvari prosto samo kao novac, tj. kao kupovno sredstvo robe (elemenata proizvodnje). To što je ovaj novac ovde u isti mah i novčani kapital, jedan oblik kapitala, ne proističe iz čina kupovanja, iz stvarne funkcije koju ovde vrši kao novac, nego iz povezanosti toga čina s ukupnim kretanjem kapitala, pošto ovaj čin,

koji izvršuje kao novac, predstavlja uvod u kapitalistički proces proizvodnje.

Ali, ukoliko stvarno funkcionišu, stvarno igraju svoju ulogu u procesu, robni kapital dejstvuje ovde samo kao roba, a novčani kapital samo kao novac. Ni u kojem pojedinom momentu metamorfoze, posmatranom za sebe, kapitalista ne prodaje robu kupcu kao *kapital*, mada ona za njega predstavlja kapital, niti prodavcu otuđuje novac kao kapital. U oba slučaja on otuđuje robu prosto kao robu, a novac prosto kao novac, kao sredstvo za kupovanje robe.

U procesu prometa kapital istupa kao kapital samo u povezanosti čitavog toka, u momentu gde se polazna tačka u isti mah ispoljava i kao tačka vraćanja, u $N-N'$ ili $R-R'$ (dok u procesu proizvodnje istupa kao kapital podređivanjem radnika kapitalisti i proizvodnji viška vrednosti). Ali je u ovom momentu vraćanja posredništvo iščezlo. Ono što se nalazi na licu mesta jeste N' ili $N+\Delta N$ (pa bilo da suma vrednosti, koja je uvećana sa ΔN , postoji u obliku novca ili robe ili elemenata proizvodnje), izvesna novčana suma jednaka prvobitno predujmljenoj novčanoj sumi plus izvestan suvišak preko nje, realizovani višak vrednosti. A upravo u ovoj tački povratka, gde kapital postoji kao realizovani kapital, kao oplodena vrednost, u ovom obliku — ukoliko se fiksira kao tačka mirovanja, uobraženo ili stvarno — kapital nikad ne stupa u promet nego se, naprotiv, pojavljuje kao povučen iz prometa, kao rezultat čitavog procesa. Čim se opet izda, nikad se ne otuđuje nekom trećem *kao kapital*, nego mu se prodaje kao prosta roba ili mu se kao prost novac daje za robu. U svome prometnom procesu on se nikad ne javlja kao kapital, već samo kao roba ili novac, i to je ovde jedina njegova egzistencija *za druge*. Roba i novac ovde su kapital ne ukoliko se roba pretvara u novac, a novac u robu, ne u svojim stvarnim odnosima prema kupcu ili prodavcu, nego samo u svojim zamišljenim [ideelnim] odnosima, bilo prema samom kapitalisti (posmatrano subjektivno), bilo kao momenti procesa reprodukcije (posmatrano objektivno). U stvarnome kretanju kapital postoji kao kapital ne u prometnom procesu, već samo u procesu proizvodnje, u procesu eksploatacije radne snage.

Ali drukčije stvar stoji s kamatonosnim kapitalom, i upravo to sačinjava njegov specifični karakter. Vlasnik novca koji svoj novac hoće da valorizuje kao kamatonosni kapital, otuđuje ga nekom trećem, baca ga u promet, pravi ga robom *kao kapital*; ne samo kao kapital za njega samog, nego i za druge; on nije kapital samo za onog koji ga otuđuje, nego se trećem licu unapred izručuje kao kapital, kao vrednost koja ima tu upotrebnu vrednost da stvara višak vrednosti, profit; kao vrednost koja se u kretanju dalje održava i koja se, pošto je funkcionisala, vraća svome prvom izdavaocu, ovde vlasniku novca, koja se, dakle, od njega udaljuje samo za neko vreme, koja iz poseda svoga vlasnika samo privremeno prelazi u posed dejstvujućeg kapitaliste, dakle niti je isplaćena niti je prodata, već samo data na zajam; koja se otuđuje

samo pod uslovom da se posle izvesnog roka, prvo, vrati na svoju polaznu tačku, a drugo, da se vrati kao realizovani kapital, tako da bude realizovana njegova upotrebna vrednost da proizvodi višak vrednosti.

Roba koja se pozajmljuje kao kapital pozajmljuje se prema njenim svojstvima kao stalni ili kao opticajni kapital. Novac se može dati na zajam u oba oblika, kao stalni kapital, npr. kada ga dužnik plaća zajmodavcu u obliku doživotne rente, tako da se zajedno s kamatom uvek vraća i deo kapitala. Izvesne robe mogu se zbog prirode svoje upotrebne vrednosti dati u zajam uvek samo kao stalni kapital, kao kuće, brodovi, mašine itd. Ali svaki pozajmljeni kapital, ma kakav mu oblik bio, i ma kako priroda njegove upotrebne vrednosti modifikovala način njegovog vraćanja, uvek je samo poseban oblik novčanog kapitala. Jer ono što se ovde pozajmljuje jeste uvek neka određena suma novca, a na tu se sumu onda i kamata računa. Ako ono što se daje na zajam nije ni novac ni opticajni kapital, onda se zajmodavcu i plaća na način kojim se stalni kapital vraća. Pozajmljivač dobija periodično kamatu i jedan deo utrošene vrednosti samog stalnog kapitala, ekvivalentan za periodično rabaćenje. A na kraju roka vraća se u naturi natrag neutrošeni deo pozajmljenog stalnog kapitala. Ako je pozajmljeni kapital opticajni kapital, onda se i on vraća pozajmljivaču na način kako teče vraćanje opticajnog kapitala.

Prema tome, *način* vraćanja svaki je put određen stvarnim kružnim kretanjem kapitala koji se reprodukuje i njegovih posebnih vrsta. Ali za pozajmljeni kapital vraćanje uzima *oblik* plaćanja zato što predujam, njegovo otuđenje, ima oblik pozajmice.

U ovoj glavi mi raspravljamo samo o pravom novčanom kapitalu, iz kojega su izvedeni ostali oblici pozajmljenog kapitala.

Pozajmljeni kapital vraća se natrag dvostruko; u procesu reprodukcije vraća se natrag dejstvujućem kapitalisti, a onda se vraćanje još jednom ponavlja kao prenos na zajmodavca, novčanog kapitalistu, kao plaćanje njegovom stvarnom sopstveniku, njegovoj pravnoj polaznoj tački.

U stvarnom prometnom procesu kapital se ispoljava uvek samo kao roba ili novac, i njegovo se kretanje svodi na niz kupovina i prodaja. Kratko rečeno, prometni proces svodi se na metamorfozu robe. Drukčije je kad posmatramo celinu procesa reprodukcije. Pođemo li od novca (a isto je i kad pođemo od robe, pošto onda polazimo od njene vrednosti, dakle i nju samu posmatramo sub specie^{1*} novca), onda je izdata neka novčana suma, a ona se posle izvesnog perioda vraća sa izvesnim priraštajem. Naknada predujmljene novčane sume vraća se, plus neki višak vrednosti. Ona se održala i uvećala prošavši kroz izvesno kružno kretanje. Ali novac, ukoliko se pozajmljuje kao kapital, pozajmljuje se upravo kao ovakva novčana suma koja se održava i uvećava i koja se posle izvesnog perioda vraća s dodatkom i uvek iz-

^{1*} u obliku, pod vidom

nova može izvršiti isti proces. On se ne izdaje ni kao novac ni kao roba, dakle niti se razmenjuje za robu kad se predujmi kao novac, niti prodaje za novac kad se predujmi kao roba, nego se izdaje kao kapital. Odnos prema samome sebi, kakvim se kapital predstavlja kad kapitalistički proces proizvodnje gledamo kao celinu i jedinstvo, i u kome kapital istupa kao novac koji kotira kao novac, ovde mu se bez posredničkog međukretanja prisajedinjuje prosto kao njegov karakter, kao njegova namena. A u ovoj se nameni on otuđuje kada se pozajmljuje kao novčani kapital.

Čudnovato je shvatanje uloge novčanog kapitala koje ima Proudhon (*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850). Pozajmljivanje se Proudhonu čini zlo zato što nije prodavanje. Pozajmljivanje na kamatu

«est la faculté de vendre toujours de nouveau le même objet, et d'en recevoir toujours de nouveau le prix sans jamais céder la propriété de ce qu'on vend».^{1*} (Str. 9.)^[51]

Predmet, novac, kuća itd. ne menja vlasnika kao kod kupovanja i prodavanja. Ali Proudhon ne vidi da zajmodavac, kad dâ iz ruke novac u obliku kamatonosnog kapitala, ne dobija za nj natrag neki ekvivalenat. Na svaki način se u svakom činu kupovine i prodaje, ukoliko se uopšte izvrše procesi razmene, predmet daje iz ruke. Svojina prodatog predmeta biva uvek ustupljena. Ali se vrednost ne daje iz ruke. Kod prodaje se daje iz ruke roba, ali ne njena vrednost, koja se daje zauzvrat u obliku novca, ili, što je ovde samo drugi oblik za nj, u obliku priznanice ili obveznice. Kod kupovine se iz ruke daje novac, ali ne njegova vrednost, koja se naknađuje u obliku robe. Za sve vreme procesa reprodukcije industrijski kapitalista drži u svojoj ruci istu vrednost (ne uzimajući u obzir višak vrednosti), samo u različnim oblicima.

Ukoliko se vrši razmena, tj. razmena predmeta, ne vrši se promena vrednosti. Isti kapitalista drži u ruci uvek istu vrednost. Ali, ukoliko kapitalista proizvodi višak vrednosti, ne vrši se razmena; čim se razmena vrši, višak vrednosti već se nalazi u robama. Čim ne posmatramo pojedinačne činove razmene, već celokupno kružno kretanje kapitala, $N-R-N'$, stalno se predujmljuje neka određena suma vrednosti i iz prometa povlači ova suma vrednosti plus višak vrednosti ili profit. Svakako da se u pukim činovima razmene ne može videti kako dolazi do ovog procesa. A upravo na ovom procesu N (novca) kao kapitala počiva i iz njega potiče kamata novčanog kapitaliste zajmodavca.

»Doista«, kaže Proudhon, »proizvođač šešira koji prodaje šešire... dobija za njih vrednost, ni više ni manje. Ali kapitalista zajmodavac... ne dobija na-

^{1*} »jeste sposobnost da se uvek nanovo prodaje jedan isti predmet i da se uvek nanovo prima njegova cena, a da se nikad ne ustupi vlasništvo na ono što se prodaje«.

trag samo svoj neokrnjeni kapital; on dobija više od kapitala, više no što je bacio u razmenu; on dobija i kamatu preko kapitala.« (Str. 69.)

Ovde proizvođač šešira predstavlja proizvodnog kapitalistu u suprotnosti prema kapitalisti zajmodavcu. Očigledno je da Proudhon nije proniknuo u tajnu kako proizvodni kapitalista može prodavati robu po njenoj vrednosti (izravnanje u cene proizvodnje ovde je, za njegovo shvatanje, indiferentno) i da upravo time dobije profit preko kapitala koji je bacio u razmenu. Uzmimo da je cena proizvodnje od 100 šešira = 115£ i da je ova cena proizvodnje slučajno jednaka vrednosti šešira, dakle da kapital koji proizvodi šešire ima društveni prosečni sastav. Ako je profit = 15%, onda proizvođač šešira realizuje profit od 15£ time što robe prodaje po njihovoj vrednosti od 115£. Njega one koštaju samo 100£. Ako je proizvodio svojim sopstvenim kapitalom, on će u džep strpati ceo suvišak od 15£; ako uzajmljenim, onda će od toga morati da dâ kao kamatu možda 5£. Ovo ne menja ništa na vrednosti šešira, već samo na raspodeli među različita lica viška vrednosti koji se već nalazi u toj vrednosti. Pa pošto plaćanje kamate ne pogađa vrednost šešira, besmislica je kad Proudhon kaže:

«Pošto se u trgovini kamata kapitala pridodaje radnikovoj najamnini da bi se sastavila robna cena, to je nemoguće da radnik može natrag kupiti proizvod svog sopstvenog rada. Vivre en travaillant^{1*} jeste princip koji pod vladavinom kamate sadrži u sebi protivrečnost.» (Str. 105.)⁵⁶

Koliko je malo Proudhon razumeo prirodu kapitala pokazuje sledeća rečenica, u kojoj on kretanje kapitala uopšte opisuje kao kretanje svojstveno kamatonosnom kapitalu:

«Comme, par l'accumulation des intérêts, le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation toujours faite par la même main, profite toujours au même personnage.»^{2*} (Str. 154.)

Pa šta je to što mu u svojevrsnom kretanju kamatonosnog kapitala ostaje zagonetno? Kategorije: kupovanje, cena, ustupanje predmeta i

⁵⁶ Zbog toga, kad bi stvari išle prema Proudhonu, «kuća», «novac» itd ne treba da se daju u zajam kao «kapital», nego da se otuđuju kao «roba... po ceni koštanja» (str. 43, 44). Luther je stajao nešto iznad Proudhona. On je već znao da je pravljenje profita nezavisno od oblika zajmljenja ili kupovanja: «I od kupovine su načinili lihvarstvo. Ali sad je to suviše na jedan zalogaj. Zato sad moramo govoriti o jednoj stvari, o lihvi u pozajmljivanju, a kad s njome svršimo (posle strašnog suda), onda ćemo doista i *kupovnoj lihvi* očitati bukvicu.» (M. Luther, *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg 1540.^[52])

^{1*} živeti od svog rada — ^{2*} «Pošto se nagomilavanjem kamata novčani kapital od razmene do razmene uvek vraća svome izvoru, to izlazi da ponovo uzajmljivanje koje pravi ista ruka, donosi dobit uvek istom licu.» (Str. 154.)

neposredni oblik u kome se ovde ispoljava višak vrednosti; ukratko, pojava da je ovde kapital kao kapital postao roba, da se zbog toga prodaja pretvorila u pozajmljivanje, a cena u udeo u profitu.

Vraćanje kapitala na njegovu polaznu tačku uopšte je karakteristično kretanje kapitala u njegovom celokupnom kružnom toku. Nije to nikako samo odlika kamatonosnog kapitala. Ono što njega odlikuje jeste spoljašnji oblik vraćanja, odvojen od posredničkog kružnog toka. Kapitalista zajmodavac daje iz ruke svoj kapital, prenosi ga na industrijskog kapitalistu ne dobijajući neki ekvivalenat. Ovo njegovo davanje iz ruke uopšte nije neki čin stvarnog procesa kružnog toka kapitala, već je samo uvod u taj kružni tok koji će nastupiti dejstvom industrijskog kapitaliste. Ovo prvo premeštanje novca ne izražava neki čin metamorfoze, ni kupovinu ni prodaju. Svojina se ne ustupa, jer se ne vrši razmena, ne prima ekvivalenat. Vraćanje novca iz ruke industrijskog kapitaliste u ruku zajmodavca samo dopunjuje prvi čin izručivanja kapitala. Predujmljen u novčanom obliku, kapital se kroz proces kružnog toka vraća industrijskom kapitalisti opet u novčanom obliku. Ali pošto mu kapital nije pripadao pri izdavanju, ne može mu pripadati ni pri povratku. Prolaz kroz proces reprodukcije nikako ne može ovaj kapital pretvoriti u njegovu svojinu. On ga, dakle, mora vratiti zajmodavcu. Prvo izdavanje, koje kapital prenosi iz ruke zajmodavca u ruke zajmoprimca, jeste pravna transakcija koja nema nikakva posla sa stvarnim procesom reprodukcije kapitala, nego je samo uvod u njega^{1*}. Povratno plaćanje koje kapital koji se vratio opet prenosi iz ruke zajmoprimca u ruke zajmodavca predstavlja drugu pravnu transakciju, dopunu prve; jedna je uvod u stvarni proces, druga je naknadni čin posle njega. Tako se polazna i povratna tačka, davanje i vraćanje pozajmljenog kapitala ispoljavaju kao proizvoljna kretanja, vršena posredstvom pravnih transakcija i koja se zbivaju pre i posle stvarnog kretanja kapitala, a sa samim tim kretanjem nemaju nikakva posla. Za ovo kretanje bilo bi svejedno kad bi kapital već od početka pripadao industrijskom kapitalisti te se tako kao njegova svojina samo njemu vraćao natrag.

U prvom, uvodnom činu zajmodavac daje svoj kapital zajmoprimcu. U drugom, naknadnom i završnom činu zajmoprimac vraća kapital zajmodavcu. Ukoliko u obzir dolazi samo transakcija među njima dvojicom — i za ovaj mah ne uzimajući u obzir kamatu — ukoliko se, dakle, radi samo o kretanju samog pozajmljenog kapitala između zajmodavca i zajmoprimca, ova dva čina (rastavljena dužim ili kraćim vremenom u koje pada stvarno reprodukciono kretanje kapitala) obuhvataju celinu toga kretanja. A te kretanje, davanje pod uslovom vraćanja, uopšte je kretanje pozajmljivanja i uzajmljivanja, tog specifičnog oblika samo uslovnog otuđivanja novca ili robe.

^{1*} U 1. izdanju: sie (nju).

Karakteristično kretanje kapitala uopšte, vraćanje novca kapitalisti, vraćanje kapitala njegovoj polaznoj tački, dobija u kamatonosnom kapitalu sasvim spoljašnji vid, odvojen od stvarnog kretanja čiji oblik jeste. A daje svoj novac iz ruke ne kao novac, nego kao kapital. Tu se s kapitalom ne odigrava nikakva promena. On samo prelazi iz jedne ruke u drugu. Njegovo stvarno pretvaranje u kapital odigrava se tek u ruci B-a. Ali je za A-a on postao kapital samim davanjem B-u. Stvarni povratak kapitala iz procesa proizvodnje i prometa zbiva se samo za B-a. Ali se za A-a povratak odigrava u istom obliku kao i otuđenje. On ide iz ruku B-a opet u ruke A-a. Davanje, pozajmljivanje novca na neko izvesno vreme i primanje tog novca natrag s kamatom (viškom vrednosti) jeste ceo oblik kretanja koje kamatonosnom kapitalu pripada kao takvome. Stvarno kretanje pozajmljenog novca kao kapitala jeste operacija koja leži s one strane transakcija između zajmodavaca i zajmoprimaca. U samim ovim transakcijama ovo se posredništvo ugasilo, ne vidi se, nije neposredno obuhvaćeno. Kao roba naročite vrste, kapital ima i naročitu vrstu otuđenja. Zato se ovde povratak ne izražava kao posledica i rezultat nekog određenog niza ekonomskih zbivanja, nego kao posledica specijalne pravne pogodbe između kupca i prodavca. Vreme vraćanja zavisi od toka procesa reprodukcije; kod kamatonosnog kapitala *izgleda* kao da njegovo vraćanje kao kapitala zavisi samo od sporazuma među zajmodavcem i zajmoprimcem. Tako da se povratak kapitala s obzirom na ovu transakciju ne ispoljava više kao rezultat određen procesom proizvodnje, nego tako kao da pozajmljeni kapital nikad nije izgubio oblik novca. Svakako, ove su transakcije faktično određene stvarnim vraćanjima. Ali se to ne ispoljava u samoj transakciji. A ni u praksi to nije uvek slučaj. Ako se stvarno vraćanje ne zbude na vreme, onda zajmoprimac mora gledati iz kojih će drugih pomoćnih izvora odgovoriti svojim obavezama prema zajmodavcu. Goli *oblik* kapitala — novac koji se izdaje kao suma A, a vraća kao suma $A + \frac{1}{x} A$, u granicama nekog vremena, bez ikakvog drugog posredništva osim ovog vremenskog razmaka — jeste samo iracionalni oblik stvarnog kretanja kapitala.

U stvarnom kretanju kapitala vraćanje je momenat prometnog procesa. Prvo se novac pretvara u sredstva za proizvodnju; proces proizvodnje pretvara ga u robu; prodajom robe on se ponovo pretvara u novac i vraća se u tom obliku u ruke kapitaliste koji je kapital prvo predujmio u novčanom obliku. Ali kod kamatonosnog kapitala vraćanje kao i davanje samo su rezultat pravne transakcije između vlasnika kapitala i nekog drugog lica. Mi vidimo samo davanje i vraćanje. Sve što se zbiva između toga izbrisano je.

Ali zato što novac predujmljen kao kapital ima svojstvo da se vraća svome predujmitelju, onome koji ga je izdao kao kapital, zato što je N—R—N' unutrašnji oblik kretanja kapitala, upravo ga zato vlasnik novca može dati u zajam kao kapital, kao nešto što ima osobinu

da se vrati na svoju polaznu tačku, da se u kretanju, koje izvrši, kao vrednost održi i uveća. On ga daje od sebe kao kapital, jer se, pošto je upotrebljen kao kapital, novac vraća na svoju polaznu tačku, i stoga ga zajmoprimac može vratiti posle nekog izvesnog vremena upravo zato što se njemu samom vraća.

Pozajmljivanje novca kao kapitala — njegovo davanje pod uslovom da se posle nekog izvesnog vremena vrati — ima, dakle, za pretpostavku da se novac stvarno upotrebi kao kapital, da se stvarno vrati na svoju polaznu tačku. Dakle je stvarno kružno kretanje novca kao kapitala pretpostavka pravne transakcije, po kojoj zajmoprimac ima da vrati novac zajmodavcu. Ako zajmoprimac ne izda novac kao kapital, to je njegova stvar. Zajmodavac ga pozajmljuje kao kapital, i kao takav on ima da prođe kroz one kapitalske funkcije koje uključuju kružni tok novčanog kapitala do njegovog povratka, u novčanom obliku, na njegovu polaznu tačku.

Prometni činovi $N-R$ i $R-N'$, u kojima suma vrednosti fungira kao novac ili kao roba, samo su posrednički procesi, pojedinačni momenti njenog celokupnog kretanja. Kao kapital ona prolazi čitavo kretanje $N-N$. Ona se predujmljuje kao novac ili kao suma vrednosti u bilo kakvom obliku, i vraća se kao suma vrednosti. Pozajmljivač novca ne izdaje svoj novac na kupovinu robe, ili ako suma vrednosti postoji u robi, ne prodaje ovu za novac, nego je predujmljuje kao kapital, kao $N-N'$, kao vrednost koja se u nekom određenom roku opet vraća svojoj polaznoj tački. Umesto da kupi ili da proda, on pozajmljuje. Ovo pozajmljivanje je, dakle, odgovarajući oblik da bi se novac otuđio *kao kapital*, umesto kao novac ili kao roba. Iz čega nikako ne sledi da pozajmljivanje ne može biti i oblik za transakcije koje nemaju nikakva posla s kapitalističkim procesom reprodukcije.

Dosad smo razmatrali samo kretanje pozajmljenog *kapitala* između njegovog vlasnika i industrijskog kapitaliste. Sad valja ispitati *kamatu*.

Zajmodavac izdaje svoj novac kao kapital; suma vrednosti koju prenosi na nekog drugog jeste kapital, i zato mu se vraća natrag. Ali puko vraćanje k njemu ne bi bilo vraćanje pozajmljene sume vrednosti *kao kapitala*, već puki povraćaj neke pozajmljene sume vrednosti. Da bi se vratila kao kapital, mora se predujmljena suma vrednosti ne samo u kretanju održati, nego se i oploditi, uvećati svoju veličinu vrednosti, dakle vratiti se s viškom vrednosti, kao $N+\Delta N$, a ovo ΔN ovde je kamata ili onaj deo prosečnog profita koji ne ostaje u ruci dejstvujućeg kapitaliste, već ide novčarskom kapitalisti.

To što ga on otuđuje kao kapital znači da mu se mora dati natrag kao $N+\Delta N$. Posle treba još razmatrati naročito oblik gde se kamata u međuvremenu vraća u rokovima, ali bez kapitala, čije plaćanje dolazi tek na kraju nekog dužeg perioda.

Šta daje novčarski kapitalista zajmoprimcu, industrijskom kapitalisti? Šta on u stvari prenosi na nj? A samo čin prenosa (otuđenja) čini pozajmljivanje novca otuđenjem novca kao kapitala, tj. otuđenjem kapitala kao robe.

Samo putem ovog procesa otuđivanja zajmodavac daje iz ruke kapital kao robu, ili robu kojom raspolaže daje nekom trećem kao kapital.

Šta se otuđuje pri običnoj prodaji? Ne vrednost prodate robe, jer ona samo menja oblik. Ona u robi postoji zamišljeno kao cena pre no što stvarno u obliku novca pređe u ruku prodavca. Ista vrednost i ista veličina vrednosti ovde samo menjaju oblik. Jednom postoje one u robnom, drugi put u novčanom obliku. Ono što prodavac stvarno otuđuje, i što stoga prelazi u individualnu ili proizvodnu potrošnju kupčevu, jeste upotrebna vrednost robe, jeste roba kao upotrebna vrednost.

A šta je, opet, upotrebna vrednost koju novčarski kapitalista otuđuje za vreme pozajmice i ustupa proizvodnom kapitalisti, zajmoprimcu? To je upotrebna vrednost koju novac dobija time što se može pretvoriti u kapital, može funkcionisati kao kapital, i što zbog toga u svome kretanju porizvodi određeni višak vrednosti, prosečni profit (ono što je iznad ili ispod ovoga ovde se javlja slučajno), sem toga što održava svoju prvobitnu veličinu vrednosti. Kod ostalih roba upotrebna vrednost se na kraju potroši, a s tim iščezava supstanca robe, a sa njom i njena vrednost. Roba kapital, naprotiv, ima tu osobenost da se potrošnjom njene upotrebne vrednosti njena vrednost i upotrebna vrednost ne samo održavaju nego i uvećavaju.

Ovu upotrebnu vrednost novca kao kapitala — njegovu sposobnost da proizvede prosečni profit — prenosi novčarski kapitalista na industrijskog kapitalistu za vreme za koje mu ustupa raspolaganje pozajmljenim kapitalom.

Ovako pozajmljeni novac ima utoliko izvesnu analogiju s radnom snagom u njenom položaju prema industrijskom kapitalisti. Samo što ovaj plaća vrednost radne snage, dok vrednost uzajmljenog kapitala prosto vraća. Upotrebna vrednost radne snage za industrijskog kapitalistu jeste da svojim trošenjem proizvede više vrednosti (profit) no što sama ima i no što sama staje. Ovaj suvišak vrednosti čini njenu upotrebnu vrednost za industrijskog kapitalistu. A tako se isto i upotrebna vrednost pozajmljenog novčanog kapitala ispoljava kao njegova sposobnost da stvara i uvećava vrednost.

Novčarski kapitalista otuđuje stvarno neku upotrebnu vrednost, i time se ono što on daje iz ruke daje kao roba. I utoliko je analogija s robom kao takvom potpuna. Prvo, to je vrednost koja iz jedne ruke prelazi u drugu. Kod proste robe, robe kao takve, ostaje ista vrednost u ruci kupca i prodavca, samo u različenom obliku; i jedan i drugi imaju i dalje istu vrednost koju su otuđili, jedan u robnom, drugi u novčanom obliku. Razlika je u tome što je kod zajmljenja novčarski

kapitalista jedini koji u ovoj transakciji daje vrednost iz ruke; ali on je održava budućim vraćanjem. Kod pozajmljivanja samo jedna strana prima vrednost, jer samo jedna strana daje vrednost iz ruke. Drugo, na jednoj se strani otuđuje stvarna upotrebna vrednost, a na drugoj se prima i troši. Ali za razliku od obične robe, ova je upotrebna vrednost sama vrednost, naime suvišak veličine vrednosti, koja je rezultat upotrebe novca kao kapitala, preko njene prvobitne veličine vrednosti. Profit je ta upotrebna vrednost.

Upotrebna vrednost pozajmljenog novca jeste da može funkcionisati kao kapital i da kao takav pod prosečnim okolnostima proizvodi prosečni profit.⁵⁷

A šta, opet, plaća industrijski kapitalista, i šta je zbog toga cena uzajmljenog kapitala?

«That which men pay as interest for the use of what they borrow», jeste po Massie-u, «a part of the profit it is capable of producing». 1*⁵⁸

Kupac obične robe kupuje njenu upotrebnu vrednost, a plaća njenu vrednost. Uzajmljivač novca takođe kupuje njegovu upotrebnu vrednost kao kapitala; ali šta plaća? Sigurno ne kao kod drugih roba njihovu cenu ili vrednost. Između zajmodavca i zajmoprimca ne vrši se, kao između kupca i prodavca, promena oblika vrednosti, tako da ta vrednost jednom postoji u obliku novca, a drugi put u obliku robe. Istorodnost date i natrag primljene vrednosti pokazuje se ovde na sasvim drugi način. Suma vrednosti, novac, daje se iz ruke bez ekvivalenta, a posle nekog vremena daje se natrag. Zajmodavac ostaje uvek vlasnik iste vrednosti, i onda kad je ova iz njegove ruke prešla u ruku zajmoprimca. Pri prostoj robnoj razmeni novac uvek stoji na strani kupca; ali kod pozajmljivanja novac stoji na strani prodavca. On je taj što daje novac iz ruke za neko vreme, a kupac kapitala je onaj koji ga prima kao robu. Ali je ovo moguće samo ukoliko novac funkcioniše kao kapital, dakle ukoliko se predujmljuje. Zajmoprimac uzajmljuje novac kao kapital, kao vrednost koja se oplođuje. No to je samo ka-

⁵⁷ «Pravičnost uzimanja kamate ne zavisi od toga što neko pravi ili ne pravi profit, nego od sposobnosti onoga što je pozajmljeno da proizvede profit, ako se pravilno upotrebi.» (*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered*, London 1750, str. 49. Autor ovog anonimnog spisa je J. Massie.)

⁵⁸ «Bogati ljudi umesto da sami upotrebe svoj novac... pozajmljuju ga drugim ljudima da od njega prave profit, rezervišući za vlasnike srazmeran deo od ovako napravljenih profita.» (*Isto*, str. 23, 24.)

1* «Ono što ljudi plaćaju kao interes za upotrebu onoga što su uzajmili» jeste, po Massie-u, «deo profita koji je ono sposobno da proizvede.»

pital po sebi, kao svaki kapital u svojoj polaznoj tački, u trenutku svoga preduimanja. Tek svojom upotrebom on oplođuje svoju vrednost, realizuje se kao kapital. Ali ga zajmoprimac mora vratiti kao *realizovani* kapital, dakle kao vrednost plus višak vrednosti (kamatu); a ovaj poslednji može biti samo deo profita koji je on realizovao. Samo deo, ne celo. Jer je upotrebna vrednost za zajmoprimca u tome što mu proizvodi profit. Inače se od zajmodavčeve strane ne bi izvršilo otuđenje upotrebne vrednosti. S druge strane, zajmoprimcu ne može pripasti ceo profit. Onda on ne bi ništa platio za otuđenje upotrebne vrednosti i on bi predujmljeni novac vratio zajmodavcu samo kao prost novac, a ne kao kapital, kao realizovani kapital, jer on je realizovan kapital samo kao $N + \Delta N$.

Obojica, zajmodavac i zajmoprimac, izdaju istu novčanu sumu kao kapital. Ali ona funkcioniše kao kapital samo u ruci poslednjega. Profit se ne udvostručuje time što ista novčana suma dvostruko postoji kao kapital za dva lica. Za njih obojicu ona može funkcionisati kao kapital samo podelom profita. Deo koji ide zajmodavcu zove se kamata.

Prema pretpostavci, čitava se transakcija zbiva između dve vrste kapitalista, novčarskog kapitaliste i industrijskog ili trgovinskog kapitaliste.

Nikad se ne sme zaboraviti da je ovde kapital kao kapital roba, ili da je roba o kojoj se ovde radi kapital. Zbog toga bi svi odnosi koji se ovde pojavljuju bili iracionalni sa stanovišta proste robe, ili i sa stanovišta kapitala ukoliko on u svom procesu reprodukcije funkcioniše kao robni kapital. Pozajmljivanje i uzajmljivanje, umesto prodavanja i kupovanja, čine ovde razliku koja proističe iz specifične prirode robe — kapitala. A isto tako i to da je ono što se tu plaća kamata, a ne cena robe. Ako se kamati želi dati ime cene novčanog kapitala, onda je to iracionalan oblik cene, u potpunoj protivrečnosti s pojmom robne cene⁵⁹. Cena je tu reducirana na svoju čistu apstraktnu i iracionalnu formu, da je ona neka određena novčana suma koja se plaća za nešto što ovako ili onako figuriše kao upotrebna vrednost; dok je po svome pojmu cena jednaka u novcu izraženoj vrednosti te upotrebne vrednosti.

Kamata kao cena kapitala od samog je početka skroz iracionalan izraz. Tu neka roba ima dvostruku vrednost, jedanput jednu vrednost,

⁵⁹ »Izraz vrednost (value) primenjen na currency^{1*} ima tri značenja... 2. currency actually in hand^{2*}, upoređena sa istim iznosom currency koja će ući nekog kasnijeg dana. Onda je njena vrednost izmerena kamatnom stopom, a kamatna stopa određena by the ratio between the amount of loanable capital and the demand for it.^{3*} (Pukovnik R. Torrens, *On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.*, 2. izd., 1847 [str. 5, 6].)

^{1*} prometno sredstvo — ^{2*} novac koji se nalazi u ruci — ^{3*} odnosom između kapitala koji se može pozajmiti i tražnje za njim

a onda cenu različnu od te vrednosti, dok je cena novčani izraz vrednosti. Novčani kapital u prvi mah nije ništa do neka novčana suma, ili vrednost neke određene robne mase fiksirana kao novčana suma. Ako se kao kapital pozajmljuje roba, onda je ona samo preruseni oblik neke novčane sume. Jer se kao kapital ne pozajmljuje toliko i toliko funti pamuka, nego toliko i toliko novca koji postoji u obliku pamuka kao njegova vrednost. Zbog toga se cena kapitala odnosi na njega kao na novčanu sumu, iako ne kao na currency, kako drži g. Torrens (v. gore primedbu 59). Ali kako može neka suma vrednosti imati cenu osim svoje sopstvene cene, osim cene koja je izražena u njenom sopstvenom novčanom obliku? Ta, cena je vrednost robe (a to je slučaj i kod tržišne cene, čija razlika od vrednosti nije kvalitativna, već samo kvantitativna, odnosi se samo na veličinu vrednosti) za razliku od njene upotrebne vrednosti. Cena koja bi bila kvalitativno različita od vrednosti jeste apsurdna protivrečnost.⁶⁰

Kapital se manifestuje kao kapital oplodavanjem svoje vrednosti; stepen oplodnje njegove vrednosti izražava kvantitativni stepen u kome se on kao kapital realizuje. Višak vrednosti ili profit koji on proizvede — njegova stopa ili visina — može se meriti samo njegovim upoređivanjem s vrednošću predujmljenog kapitala. Stoga je i veća ili manja oplodnja vrednosti kamatonosnog kapitala merljiva samo upoređivanjem iznosa kamate, onog dela ukupnog profita koji njemu pripadne, s vrednošću predujmljenog kapitala. Stoga, ako cena izražava vrednost robe, kamata izražava oplodnju vrednosti novčanog kapitala, pa zbog toga izgleda kao cena koja se zajmodavcu plaća za njega. Iz ovoga izlazi koliko je unapred besmisleno da se na ovo neposredno primene prosti odnosi razmene, kupovine i prodaje, koji se vrše posredstvom novca, kako to čini Proudhon. Osnovna je pretpostavka upravo to da novac funkcioniše kao kapital i da se zbog toga kao kapital po sebi, kao potencijalni kapital, može preneti na neko treće lice.

Ali se čak i tu kapital ispoljava kao roba, ukoliko se nudi na tržištu i ukoliko se stvarno otuđuje upotrebna vrednost novca kao kapitala. A njegova je upotrebna vrednost: da proizvodi profit. Vrednost novca ili robâ kao kapitala nije određena njihovom vrednošću kao novca ili robâ, nego količinom viška vrednosti koju proizvode svome posedniku. Kapitalov proizvod je profit. Na osnovici kapitalističke proizvodnje znači samo različito upotrebiti novac ako se izda

⁶⁰ »Dvostruko značenje izraza vrednost novca ili prometnog sredstva, kada se ti izrazi upotrebljavaju bez razlikovanja, kao što se i čini, da bi se označila i vrednost u razmeni za robe i vrednost koja se upotrebljava kao kapital, stalni je izvor konfuzije.« (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, str. 77.) — Glavnu konfuziju (koja leži u samoj stvari) što vrednost kao takva (kamata) postaje upotrebnom vrednošću kapitala, Tooke ne vidi.

kao novac ili predujmi kao kapital. Novac, odnosno roba, po sebi je, potencijalno, kapital, isto tako kao što je i radna snaga potencijalno kapital. Jer, 1. novac se može pretvoriti u elemente proizvodnje, i on je, onakav kakav je, samo njihov apstraktni izraz, egzistencija njih kao vrednosti; 2. materijalni elementi bogatstva imaju svojstvo da potencijalno već budu kapital, jer suprotnost koja ih dopunjuje, ono što ih čini kapitalom — najamni rad — već postoji na osnovici kapitalističke proizvodnje.

Antagonistička društvena određenost materijalnog bogatstva — njegova suprotnost prema radu kao najamnom radu — izražena je, odvojeno od procesa proizvodnje, već u svojini kapitala kao takvoj. A ovaj pak momenat, odvojen od samog kapitalističkog procesa proizvodnje, čiji je on stalni rezultat, i kao čiji stalni rezultat je on njegova stalna pretpostavka, izražava se u tome što su novac, a takođe i roba, po sebi, latentno, potencijalno, kapital, što se mogu prodati kao kapital i da su u tome obliku komanda nad tuđim radom, da daju pravo na prisvajanje tuđeg rada, te da su stoga vrednost koja se oplođuje. Ovde izlazi jasno i to da ovaj odnos jeste osnova i sredstvo za prisvajanje tuđeg rada, a ne nekakav rad kao protivvrednost od strane kapitaliste.

Kapital se ispoljava kao roba još i ukoliko se podela profita na kamatu i profit u užem smislu reguliše tražnjom i ponudom, dakle konkurencijom, sasvim kao tržišne cene roba. Ali tu razlika izbija isto onako jasno kao i sličnost. Ako se tražnja i ponuda poklapaju, onda tržišna cena robe odgovara njenoj ceni proizvodnje, tj. njena se cena onda pokazuje kao regulisana unutrašnjim zakonima kapitalističke proizvodnje, nezavisno od konkurencije, pošto kolebanja tražnje i ponude ne objašnjavaju ništa drugo do odstupanja tržišnih cena od cena proizvodnje — odstupanja koja se uzajamno izravnavaju, tako da su u izvesnim dužim periodima prosečne tržišne cene jednake cenama proizvodnje. Čim se ove snage poklope, one prestaju dejstvovati, ukidaju jedna drugu, a opšti zakon određivanja cene istupa onda i kao zakon pojedinačnoga slučaja; tada tržišna cena već u svojoj neposrednoj egzistenciji, a ne samo kao prosek kretanja tržišnih cena, odgovara ceni proizvodnje koja je regulisana unutrašnjim zakonima samog načina proizvodnje. Isto je tako kod najamnine. Poklope li se tražnja i ponuda, njihovo će dejstvo biti ukinuto, i najamnina će biti jednaka vrednosti radne snage. Ali je s kamatom od novčanog kapitala drukčije. Ovde konkurencija ne određuje odstupanja od zakona, nego tu ne postoji neki drugi zakon podele osim onog koji je diktovan konkurencijom, jer, kako ćemo još videti, ne postoji neka »prirodna« kamatna stopa. Pod prirodnom kamatnom stopom razume se, naprotiv, stopa koja je utvrđena slobodnom konkurencijom. Nema »prirodnih« granica kamatne stope. Tamo gde konkurencija ne određuje samo odstupanja i kolebanja, gde, dakle, s ravnotežom njenih snaga, koje deluju jedna protiv druge, uopšte prestaje svako određenje, tamo je ono što

treba da se odredi nešto samo po sebi bezakonito i proizvoljno. Dalje o ovome u idućoj glavi.

Kod kamatonosnog kapitala sve se pokazuje kao spoljašnje: predujam kapitala kao puki prenos istoga sa zajmodavca na zajmoprimca; vraćanje realizovanoga kapitala kao puki povratni prenos, plaćanje, s kamatom, od zajmoprimca zajmodavcu. A tako i odredba, imanentna kapitalističkom načinu proizvodnje, da je profitna stopa određena ne samo odnosom profita, napravljenog u jednom pojedinačnom obrtu, prema predujmljenoj kapital-vrednosti, nego i dužinom samog tog vremena obrta, dakle kao profit koji industrijski kapital daje u određenim razmacima vremena. I ovo se kod kamatonosnog kapitala pokazuje kao sasvim spoljašnje, tako da se za određeni vremenski rok zajmodavcu plaća određena kamata.

Sa uobičajenim mu pronicanjem u unutrašnju povezanost stvari kaže romantični Adam Müller (*Die Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809, [deo III,] str. 138):

»Kod određivanja cene stvari ne pita se za vreme; za određivanje kamate dolazi u obzir poglavito vreme.«

On ne vidi kako vreme proizvodnje i vreme prometa ulaze u određivanje cene robâ, i kako je upravo time određena profitna stopa za jedno dato vreme obrta kapitala, a određivanjem profita za neko dato vreme, upravo i stopa kamate. Njegova se dubokoumnost ovde kao i uvek sastoji samo u tome da vidi oblake prašine na površini i da tu prašnjavost pretenciozno ispripoveda kao nešto tajanstveno i značajno.

GLAVA DVADESET DRUGA

Deoba profita. Kamatna stopa. »Prirodna«
kamatna stopa

Mi ovde ne možemo u pojedinostima ispitivati predmet ove glave, kao uopšte ni sve ostale pojave kredita o kojima će kasnije biti reči. Konkurencija među zajmodavcima i zajmoprimcima i kraća kolebanja novčanog tržišta koja iz toga proističu, prelaze okvir našeg razmatranja. Prikaz kružnog toka kroz koji kamatna stopa prolazi za vreme industrijskog ciklusa pretpostavlja prikaz samog tog ciklusa, a njega ovde takođe ne možemo dati. Isto važi i za veće ili manje, približno izjednačenje kamatne stope na svetskom tržištu. Ovde imamo samo da izložimo samostalni vid kamatonosnog kapitala i osamostaljenje kamate naspram profita.

Pošto je kamata prosto deo profita, deo koji po našoj dosadašnjoj pretpostavci industrijski kapitalista ima da plati novčarskom kapitalisti, to se kao maksimalna granica kamate ispoljava sam profit, pri čemu bi deo koji pripada delatnom kapitalisti bio $=0$. Ne uzimajući u obzir pojedine slučajeve gde kamata može faktično biti veća od profita, ali se onda ne može ni platiti iz profita, mogao bi se kao maksimalna granica smatrati možda ceo profit minus onaj njegov deo koji ćemo kasnije imati da izložimo, a koji se svodi na nagradu za nadzor (Aufsichtslohn, wages of superintendence). Minimalna granica kamate sasvim je neodrediva. Ona može pasti na koju mu drago nizinu. Međutim, tada uvek nastupaju okolnosti koje dejstvuju u suprotnom pravcu, te je podižu iznad ovog relativnog minimuma.

»Odnos između sume plaćene za upotrebu nekog kapitala i samog tog kapitala izražava stopu kamate merenu u novcu.« — »Kamatna stopa zavisi 1. od profitne stope; 2. od odnosa u kome se ukupni profit deli između zajmodavca i zajmoprimca.« (»Economist«^[53] od 22. januara 1853.) »Pošto je ono što se plaća kao kamata za upotrebu onoga što se uzajmi deo profita koji je ono što je uzajmljeno sposobno proizvesti, to ova kamata mora uvek biti regulisavana tim profitom.« (Massie, *isto*, str. 49.)

Mi ćemo prvo uzeti da postoji neki stalni odnos između ukupnog profita i onog njegovog dela koji se kao kamata ima platiti novčarskom kapitalisti. Onda je jasno da će se kamata dizati ili spuštati

kao ukupni profit, a ovaj je određen opštom profitnom stopom i njenim kolebanjima. Ako bi prosečna profitna stopa bila npr. = 20%, a kamata = $\frac{1}{4}$ profita, onda je kamatna stopa = 5%; ako je ona = 16%, kamata je 4%. Pri profitnoj stopi od 20% mogla bi se kamata popeti na 8%, a industrijski bi kapitalista napravio još uvek isti profit kao uz profitnu stopu = 16% i kamatnu stopu = 4%, naime 12%. Ako bi se kamata popela samo na 6% ili 7%, on bi još uvek zadržao veći deo profita. Ako bi kamata bila jednaka nekoj postojećoj kvoti prosečnoga profita, iz toga bi izlazilo da što je viša opšta profitna stopa, to je veća apsolutna razlika između ukupnog profita i kamate, to je veći, dakle, onaj deo ukupnog profita koji ide delatnom kapitalisti, i obrnuto. Uzmimo da je kamata = $\frac{1}{5}$ prosečnog profita. $\frac{1}{5}$ od 10 jeste 2; razlika između ukupnog profita i kamate = 8. $\frac{1}{5}$ od 20 jeste = 4; razlika = $20 - 4 = 16$; $\frac{1}{5}$ od 25 = 5; razlika $25 - 5 = 20$; $\frac{1}{5}$ od 30 = 6; razlika = $30 - 6 = 24$; $\frac{1}{5}$ od 35 = 7; razlika $35 - 7 = 28$. Različite kamatne stope od 4%, 5%, 6%, 7% ovde bi uvek izražavale samo $\frac{1}{5}$ ili 20% od ukupnog profita. Prema tome, kad su profitne stope različite, mogu različite kamatne stope izražavati iste alikvotne delove ukupnog profita, ili isti procentualni udeo u ukupnom profitu. Pri ovako stalnom odnosu kamate bio bi industrijski profit (razlika između ukupnog profita i kamate) to veći što je viša opšta profitna stopa, i obrnuto.

Ako su sve druge okolnosti izjednačene, tj. ako se uzme da je odnos između kamate i ukupnog profita više ili manje stalan, delatni kapitalista biće sposoban i voljan da plati višu ili nižu kamatu u pravoj srazmeri prema visini profitne stope.⁶¹ Pošto smo videli da visina profitne stope stoji u obrnutoj srazmeri prema razvitku kapitalističke proizvodnje, to izlazi da viša ili niža profitna stopa u nekoj zemlji stoji u istoj obrnutoj srazmeri prema visini industrijskog razvitka, ukoliko naime različenost kamatne stope doista izražava različenost profitnih stopa. Kasnije ćemo videti da ovo nikako ne mora uvek tako biti. U ovom se smislu može kazati da kamatu reguliše profit, bliže rečeno opšta profitna stopa. A ovaj način njenog regulisanja važi čak i za njen prosek.

U svakom slučaju valja prosečnu stopu profita smatrati konačno odlučujućom maksimalnom granicom kamate.

Okolnost da se kamata ima dovoditi u odnos prema prosečnom profitu odmah ćemo izbliže razmotriti. Gde se među dvojicom ima da podeli neka data celina, kao profit, naravno je prvo pitanje veličine te celine koja se deli, a ova, veličina profita, određena je njegovom prosečnom stopom. Ako pretpostavimo da je opšta profitna stopa, dakle veličina profita za neki kapital date veličine, recimo = 100, data, stojaće varijacije kamate očevидno u obrnutoj srazmeri prema varija-

⁶¹ »Prirodna kamatna stopa upravlja se prema trgovinskim profitima (profits of trade) pojedinaca.« (Massie, *isto*, str. 51.)

cijama onog dela profita koji ostaje delatnom kapitalisti, koji, međutim, radi uzajmljenim kapitalom. A okolnosti koje određuju veličinu profita koji treba razdeliti, veličinu vrednosnog proizvoda neplaćenog rada, veoma se razlikuju od onih koje određuju njegovu podelu među te dve vrste kapitalista i deluju često u sasvim suprotnim pravcima.⁶²

Kad posmatramo obrtne cikluse u kojima se kreće moderna industrija — stanje mirovanja, rastuće oživljavanje, prosperitet, preteranu proizvodnju, slom, zastoje, stanje mirovanja itd., cikluse čija dalja analiza ispada iz okvira našeg razmatranja — naći ćemo da većinom nisko stanje kamate odgovara periodima prosperiteta ili ekstraprofita, penjanje kamate delnici između prosperiteta i njegovog preokreta, a maksimum kamate, do krajnje zelenaške visine, krizi.⁶³ Počev od leta 1843. nastupio je odlučni prosperitet; kamatna stopa, u proleće 1842. još $4\frac{1}{2}\%$, pala je s proleća i u leto 1843. na 2% ⁶⁴; u septembru čak na $1\frac{1}{2}\%$ (Gilbart, [*A Practical Treatise on Banking*, 5. izd., London 1849], tom I, str. 166); onda se za vreme krize 1847. popela na 8% i više.

Svakako da s druge strane niska kamata može ići sa zastojem, a umereno rastuća kamata s rastućim oživljavanjem.

Krajnju visinu dostiže kamatna stopa za vreme kriza, kada se radi plaćanja mora uzimati zajam ma po koju cenu. A pošto dizanju kamate odgovara padanje cene vrednosnih papira, onda je to ujedno i veoma divna prilika za ljude s raspoloživim novčanim kapitalom da se za bagatelu dočepaju takvih kamatonosnih papira koji u normalnom toku stvari moraju opet dostići bar svoju prosečnu cenu čim kamatna stopa opet padne.⁶⁵

⁶² Ovde se u rukopisu nalazi sledeća napomena: »Iz toka ove glave izlazi da je ipak bolje da se pre no što se istraže zakoni deobe profita prvo izloži kako se kvantitativna podela pretvara u kvalitativnu. Da bi se načinio prelaz od prošle glave na ovo, dosta je samo to da se kamata isprva pretpostavi kao bilo koji deo profita, ali koji nije bliže određen.« — F. E.

⁶³ »U prvom periodu, neposredno posle vremena depresije, postoji obilje novca bez špekulacije; u drugom periodu novca ima obilno, a špekulacija cveta; u trećem periodu špekulacija počinje popuštati, a novac se traži; u četvrtom periodu novac je redak i nastupa pritešnjenost.« (Gilbart, *nav. delo*, str. 149.)

⁶⁴ Tooke to objašnjava »akumulacijom viška kapitala, koja nužno prati nedostatak njegove unosne primene u prethodnim godinama, oslobodavanjem blaga i oživljavanjem poverenja u razvitak poslova.« (*History of Prices from 1839 to 1847*, London 1848, str. 54.)

⁶⁵ »Neki stari mušterija nekog bankara bio je odbijen kad je zatražio zajam na jednu obveznicu (bon) u vrednosti od 200 000 £; kad je on hteo da pade da oglasi svoju nesposobnost plaćanja, rečeno mu je da nema potrebe za takav korak, da bi bankar pod tim okolnostima kupio obveznicu za 150 000 £ ([H. Roy,] *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.*, London 1864, str. 80.)

Ali postoji i tendencija ka padanju kamatne stope, sasvim nezavisno od kolebanja profitne stope. I to iz dva glavna uzroka:

I. »Čak i da pretpostavimo da se kapital ni za šta drugo ne uzima osim za proizvodna ulaganja, ipak je moguće da se kamatna stopa menja bez ikakve promene u stopi bruto-profita. Jer, kako neki narod napreduje u razvijanju bogatstva, tako se stvara i sve više raste klasa ljudi koji se radom svojih predaka nalaze u posedu fondova, od čijih samih kamata oni mogu živeti. Mnogi, pa i oni koji su u mladosti i zreloom dobu aktivno poslovali, povlače se da bi u starosti mirno živeli od kamate akumulisanih suma. Obe ove klase imaju tendenciju da se uvećaju s rastenjem bogatstva svoje zemlje; jer oni koji već počinju s nekim srednjim kapitalom doteraju lakše do nezavisnog imetka nego oni koji počnu s malim. Zbog toga, u starim i bogatim zemljama, onaj deo nacionalnog kapitala koji njegovi vlasnici neće sami da upotrebe čini veću srazmeru prema ukupnom proizvodnom kapitalu društva nego u novokultivisanim i siromašnim zemljama. Zar klasa rentijera nije brojno velika u Engleskoj! U srazmeri u kojoj raste klasa rentijera raste i klasa pozajmljivača kapitala, jer oni su jedno isto.« (Ramsay, *Essay on the Distribution of Wealth*, str. 201, 202.)

II. Razvitak kreditnog sistema i s tim, posredstvom bankara omogućeno, stalno rastuće raspolaganje industrijalaca i trgovaca svim novčanim uštedama svih društvenih klasa, i napredujuća koncentracija tih ušteda u takvim masama da mogu dejstvovati kao novčani kapital, takođe moraju vršiti pritisak na kamatnu stopu. Više o ovome kasnije.

U pogledu određivanja kamatne stope kaže Ramsay da ona delom zavisi od stope bruto-profita, a delom od srazmere u kojoj se ovaj deli na kamatu i preduzetničku dobit (profits of enterprise). Ova srazmera zavisi od konkurencije među onima koji daju i onima koji uzimaju na zajam kapital; na ovu konkurenciju utiče predvidiva stopa bruto-profita; ali joj ona nije isključivi regulator.⁶⁶ Nije joj isključivi regulator zbog toga što, na jednoj strani, mnogi uzajmljuju bez ikakve namere da uzajmljenu sumu ulože proizvodno, a na drugoj strani, što se veličina ukupnog pozajmljivog kapitala menja s bogatstvom zemlje, nezavisno ma od kakve promene u bruto-profitu.« (Ramsay, *isto*, str. 206, 207.)

Da bi se našla prosečna kamatna stopa, treba 1. izračunati prosek kamatne stope za vreme njenog variranja u velikim industrijskim ciklusima; 2. izračunati kamatnu stopu u takvim plasmanima gde se kapital zajmi za duže vreme.

Prosečna kamatna stopa koja vlada u nekoj zemlji — za razliku od tržišnih kamatnih stopa koje se stalno kolebaju — nikako se ne da

⁶⁶ Pošto se kamatna stopa uglavnom određuje prosečnom profitnom stopom, to vrlo često mogu s niskom kamatnom stopom biti spojene izvanredne prevare. Na primer, u železničkoj aferi u leto 1844. Kamatna stopa Engleske banke podignuta je na 3% tek 16. oktobra 1844.

odrediti nekim zakonom. U toj oblasti ne postoji neka prirodna stopa kamate u onome smislu u kome ekonomisti govore o prirodnoj stopi profita i o prirodnoj stopi najamnine. Već Massie napominje tu s punim pravom (str. 49):

«The only thing which any man can be in doubt about on this occasion, is, what proportion of these profits do of right belong to the borrower, and what to the lender; and this there is no other method of determining than by the opinions of borrowers and lenders in general; for right and wrong, in this respect, are only what common consent makes so.»^{1*}

Poklapanje tražnje i ponude — pod pretpostavkom da je prosečna profitna stopa data — ovde ne znači baš ništa. Gde se inače toj formuli pribegava (a onda je to i praktično tačno), služi ona kao formula za nalaženje osnovnog pravila, koje je nezavisno od konkurencije i koje, naprotiv, nju određuje (regulatorne granice ili ograničavajuće veličine), osobito kao formula onima koji su opčinjeni praksom konkurencije, njenim pojavama i predstavama koje se iz ovih razvijaju, da bi došli do neke ma i opet površne predstave o nekom unutrašnjem jedinstvu ekonomskih odnosa, jedinstvu koje se predstavlja u okviru konkurencije. To je metod da se od varijacija koje prate konkurenciju dođe do granica tih varijacija. Kod prosečne kamatne stope to nije slučaj. Nema baš nikakvog razloga zašto bi trebalo da srednji odnosi konkurencije, ravnoteža među zajmodavcima i zajmoprimcima, dadu zajmodavcu kamatnu stopu od 3%, 4%, 5% itd. na njegov kapital, ili pak neki određen procentualni udeo, 20% ili 50% od bruto-profita. Gde ovde konkurencija kao takva odlučuje, tu je određenje samo po sebi slučajno, čisto empiričko, i samo pedanterija ili fantaziranje mogu hteti da ovu slučajnost prikažu kao nešto nužno.⁶⁷ Nema ničeg

⁶⁷ Tako npr. J. G. Opdyke: *A Treatise on Political Economy*, Njujork 1851, čini krajnje neuspeo pokušaj da opštost kamatne stope od 5% objasni večnim zakonima. Nesravnjivo je naivniji g. Karl Arnd u *Die naturgemäße Volkswirtschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus etc.*, Hanau 1845. Tu stoji: «U prirodnom toku proizvodnje dobara ima samo jedna pojava koja izgleda da je — u sasvim izgrađenim zemljama — određena da donekle reguliše kamatnu stopu; to je odnos u kome se mase drveta evropskih šuma uvećavaju svojim godišnjim priraštajem. Ovaj priraštaj teče, sasvim nezavisno od njihove razmenske vrednosti» (kako je smešno drveće što svoj priraštaj udešava nezavisno od svoje razmenske vrednosti!), «u odnosu 3 do 4 prema 100. — Po ovome se, dakle»

^{1*} «Jedina stvar o kojoj čovek može u ovoj prilici biti u sumnji jeste koji udeo u tim profitima treba po pravu da pripadne zajmoprimcu, a koji zajmodavcu; i tako tu nema drugog metoda za određivanje do opšteg mišljenja zajmodavaca i zajmoprimaca; jer u ovom pogledu pravo ili krivo jeste samo ono što je kao takvo priznato po opštoj saglasnosti.»

zabavnijeg u parlamentarnim izveštajima od 1857. i 1858. o bankovnom zakonodavstvu i trgovinskoj krizi nego slušati kako direktori Engleske banke, londonski bankari, provincijski bankari i profesionalni teoretičari pričaju levo i desno o »real rate produced«^{1*}, a da nikad nisu odmakli dalje od opštih postavki, kao npr. da »bi se cena koju plaća pozajmljivi kapital mogla menjati s ponudom ovog kapitala«, da »visoka kamatna stopa i niska profitna stopa ne mogu dugo postojati jedna pored druge« i druge takve plitkosti.⁶⁸ Na određivanje srednje kamatne stope, ukoliko ova ne postoji samo kao prosečni broj, već kao faktična veličina, imaju isto toliko uticaja koliko konkurencija, i navika, zakonska tradicija itd. Već u mnogim pravnim sporovima, gde se imaju računati kamate, mora se neka srednja kamatna stopa uzeti kao legalna. A ako se sad pita zašto se granice srednje kamatne stope ne mogu izvesti iz opštih zakona, odgovor leži jednostavno u prirodi kamate. Ona je samo deo prosečnog profita. Isti kapital ispoljava se u dvostrukom određenju, kao pozajmljiv kapital u ruci zajmodavca, kao industrijski ili trgovinski kapital u ruci delatnog kapitaliste. Ali taj kapital funkcioniše samo jedanput, pa i profit proizvodi samo jedanput. U samom procesu proizvodnje, pozajmički karakter kapitala ne igra nikakvu ulogu. Kako će dva lica, koja polazu pravo na profit, isti podeliti, samo je po sebi čisto empirička činjenica, koja spada u oblast slučajnosti, isto onako kao i podela procentualnih udela u zajedničkom profitu među razne udeoničare nekog ortačkog preduzeća. Pri podeli između viška vrednosti i najamnine, na čemu bitno počiva određivanje profitne stope, imaju određujući uticaj dva sasvim različna elementa, radna snaga i kapital; to su funkcije dveju nezavisnih promenljivih, koje jedna drugoj postavljaju granice; i iz njihove *kvalitativne razlike* proizlazi *kvantitativna podela* proizvedene vrednosti. Kasnije ćemo videti da se to isto zbiva pri podeli viška vrednosti na rentu i profit. Kod kamate se ništa

(naime, pošto je priraštaj drveća sasvim nezavisan od njihove razmenske vrednosti, pa ma koliko njihova razmenska vrednost bila zavisna od njihovog priraštaja) »ne bi moglo očekivati da ona« (kamatna stopa) »padne ispod visine na kojoj se sada nalazi u najbogatijim zemljama.« (Str. 124, 125.) — Ovo zasluži da se nazove »šumorodnom kamatnom stopom«, a njen pronalazač ima u istom delu još zasluga za »našu nauku« kao »filozof pseće poreze«. [Str. 420, 421.]

⁶⁸ Engleska banka podiže i spušta svoju eskontnu stopu prema prilivu i odlivu zlata, mada uvek, naravno, s obzirom na stopu koja vlada na otvorenom tržištu. »Zbog toga je kockanje na eskonte, računajući na promene bančine eskontne stope, postalo sada polovina svih poslova glavešina novčanog centra« — tj. london-skog novčanog tržišta. ([H. Roy,] *The Theory of the Exchanges etc.*, str. 113.)

^{1*} »stvarno proizvedenoj kamatnoj stopi«

slično ne zbiva. Ovde, kao što ćemo odmah videti, *kvalitativno razlikovanje*, naprotiv, proizlazi iz čisto *kvantitativne podele* istog dela viška vrednosti.

Iz dosad izloženoga izlazi da nema neke »prirodne« kamatne stope. Ali, ako na jednoj strani, nasuprot opštoj profitnoj stopi, srednja ili prosečna kamatna stopa, za razliku od tržišnih stopa kamate koje se stalno kolebaju, ne može da se utvrdi u svojim granicama nikakvim opštim zakonom, jer se radi samo o podeli bruto-profita između dva posednika kapitala, na osnovu različitih pravnih osnova, to se na drugoj strani, obrnuto, kamatna stopa, bilo srednja bilo trenutna tržišna stopa, pokazuje sasvim drukčije nego što je to slučaj kod opšte profitne stope, kao ravnomerna, određena i opipljiva veličina.⁶⁹

Kamatna stopa odnosi se prema profitnoj stopi slično kao tržišna cena robe prema njenoj vrednosti. Ukoliko je kamatna stopa određena profitnom stopom, određena je uvek opštom profitnom stopom, a ne specifičnim profitnim stopama koje mogu vladati u posebnim industrijskim granama, a još manje ekstraprofitom koji pojedinačni kapitalista može napraviti u kojoj posebnoj poslovnoj grani.⁷⁰ Zbog toga se opšta profitna stopa u stvari pokazuje kao empirička, data činjenica, opet u prosečnoj kamatnoj stopi, mada ova nije čist ili pouzdan njen izraz.

Doduše je tačno da je sama kamatna stopa stalno različita prema tome kakve su vrste obezbeđenja koja daju zajmoprincipi i prema vremenskom trajanju zajma, ali za svaku tu vrstu ona je u nekom datom

⁶⁹ »Cena robâ koleba se stalno; sve su one određene za različne vrste upotrebe; novac služi u svaku svrhu. Robe, čak i one iste vrste, razlikuju se po valjanosti; gotov novac uvek je od iste vrednosti, ili bar treba da bude. Otuda dolazi da cena novca, koju označavamo rečju kamata, ima veću čvrstinu i ravnomernost od ma koje druge stvari.« (J. Steuart, *Principles of Political Economy*, francuski prevod iz 1789, IV, str. 27.)

⁷⁰ »Ovo pravilo o deobi profita ipak ne treba primenjivati pojedinačno na svakog zajmodavca i zajmoprincipa, već na zajmodavce i zajmoprincipe uopšte... Značajno velike ili malene dobiti jesu plata za umešnost ili za nedovoljno razumevanje posla, s čime zajmodavci uopšte nemaju nikakve veze; jer kao što zbog ovoga ne trpe štetu, tako ne treba da se koriste onim. Što je rečeno za pojedince u istom poslu, važi i za posebne vrste posla; ako trgovci i industrijalci iz ma koje grane radinosti dobijaju, pomoću novca što su uzajmili, više nego što iznosi obični profit koji prave drugi trgovci ili industrijalci iste zemlje, vanredni dobitak pripada njima, mada su za njegovo dobijanje bili potrebni samo obična veština i razumevanje posla, a ne zajmodavcu koji ih je snabdeo novcem... jer zajmodavci ne bi pozajmili svoj novac za vođenje ma kakve poslovne grane po uslovima nižim od onih koji dopuštaju plaćanje opšte kamatne stope; i zbog toga ne bi trebalo ni da dobijaju više od ove, pa ma kakva se korist izvukla iz njihova novca.« (Massie, *nav. delo*, str. 50, 51.)

momentu jednoobrazna. Ova razlika, dakle, ne krnji stalni i jednoobrazni vid kamatne stope.⁷¹

Srednja kamatna stopa pokazuje se u svakoj zemlji za duže epohe kao postojana veličina zato što se opšta profitna stopa — uprkos stalnom menjanju posebnih profitnih stopa, ali gde se promena u jednoj oblasti izravna suprotnom promenom u drugoj — menja samo u dužim epohama. A njena relativna stalnost ispoljava se upravo u ovom više ili manje stalnom karakteru srednje kamatne stope (average rate or common rate of interest).

Ali što se tiče stalno kolebljive tržišne kamatne stope, ona je u svakom momentu data kao stalna veličina, kao i tržišna cena robâ, zato što na novčanom tržištu sav pozajmljivi kapital stalno stoji kao ukupna masa nasuprot delatnom kapitalu, dakle što srazmera ponude pozajmljivog kapitala, na jednoj strani, i tražnje za njim, na drugoj, odlučuje kakvo će u kome momentu biti tržišno stanje kamate. Ovo se dešava utoliko više ukoliko više razvitak i s njime spojena koncentracija kredita daju pozajmljivom kapitalu opšti društveni karakter i bacaju ga na novčano tržište odjedanput, jednovremeno. Suprotno tome, opšta profitna stopa postoji uvek samo kao tendencija, kao kretanje izjednačavanja posebnih profitnih stopa. Konkurencija kapitalista — koja sama i jeste baš to kretanje izjednačavanja — sastoji se ovde u tome što oni postupno izvlače kapital iz oblasti gde se profit za duže vreme nalazi ispod proseka, a oblastima gde stoji iznad proseka isto tako postupno privode kapital; ili i u tome što se dodatni kapital malo-pomalo razdeljuje među te oblasti u različnim proporcijama. Ovo je uvek variranje priliva i povlačenja kapitala naspram ovih različitih oblasti, a nikad istovremeno masovno dejstvo kao kod određenja kamatne stope.

⁷¹ Bankrate [eskontna stopa Engleske banke]	5%
Market rate of discount, 60 days' drafts [privatna eskontna stopa, menica na 60 dana]	3 ⁵ / ₈ %
Ditto, 3 months' [isto, menica na 3 meseca]	3 ¹ / ₂ %
Ditto, 6 months' [isto, menica na 6 meseci]	3 ⁵ / ₁₆ %
Loans to bill-brokers, day to day [pozajmice meničnim senzalima, koje su otkazive svakog dana]	1 do 2%
Ditto, for one week [isto, za nedelju dana]	3%
Last rate for fortnight, loans to stockbrokers [poslednja stopa za 14 dana, pozajmice senzalima efekata]	4 ³ / ₄ do 5%
Deposit allowance (banks) [kamate na depozit (banke)]	3 ¹ / ₂ %
Ditto (discount houses) [isto (eskontne kuće)]	3 do 3 ¹ / ₄ %

Koliko može biti velika ova razlika u isti dan pokazuje gornji pregled kamatnih stopa londonskog novčanog tržišta na dan 9. decembra 1889, iz članka u listu „Daily News-a“^[54] od 10. decembra, koji govori o situaciji u Sitiju. Minimum je 1%, maksimum 5%. — F. E.

Videli smo da kamatonosni kapital, mada je kategorija apsolutno različita od robe, postaje robom sui generis^{1*}, a zbog toga kamata postaje njegovom cenom, koja se, kao i tržišna cena kod obične robe, svaki put utvrđuje tražnjom i ponudom. Zbog toga tržišna kamatna stopa, mada se stalno koleba, u svakom datom momentu je isto onako stalno utvrđena i jednoobrazna kao što je i svagdašnja tržišna cena robe. Novčarski kapitalisti nude tu robu, a delatni je kapitalisti kupuju, oni predstavljaju njenu tražnju. Toga nema kod izjednačenja u opštu profitnu stopu. Ako cene robâ u nekoj oblasti stoje ispod ili iznad cena proizvodnje (pri čemu ne uzimamo u obzir kolebanja koja su svojstvena svakome poslu i u vezi su s različnim fazama industrijskog ciklusa), onda do izjednačenja dolazi proširivanjem ili sužavanjem proizvodnje, tj. uvećavanjem ili smanjivanjem robnih masa što ih na tržište bacaju industrijski kapitali, a što se vrši posredstvom useljavanja ili iseljavanja kapitala u odnosu na posebne oblasti proizvodnje. Ovako postignutim izjednačenjem prosečnih tržišnih cena robâ u cene proizvodnje izvršava se korektura odstupanja posebnih profitnih stopa od opšte ili prosečne profitne stope. Ovaj se proces nikada ne ispoljava i nikad se ne može ispoljavati tako da industrijski ili trgovinski kapital *kao takav* bude roba prema nekome kupcu, kao što je to kamatonosni kapital. Ukoliko se on ispoljava, ispoljava se samo u kolebanjima i izjednačenjima tržišnih cena robâ u cene proizvodnje; ne kao direktno utvrđivanje prosečnog profita. Opšta profitna stopa u stvari je određena 1. viškom vrednosti, koji proizvodi ukupni kapital, 2. odnosom ovog viška vrednosti prema vrednosti ukupnog kapitala, i 3. konkurencijom, ali samo ukoliko je ova ono kretanje kojim kapitali uloženi u posebne oblasti proizvodnje teže da iz ovog viška vrednosti, srazmerno svojim relativnim veličinama, izvuku jednake udele. Opšta profitna stopa crpe, dakle, svoje određenje doista iz sasvim drugih i mnogo komplikovanijih osnova nego tržišna kamatna stopa, koja se pravo i neposredno određuje odnosom tražnje i ponude, i zbog toga nije opipljiv i dat fakat onako kao što je to kamatna stopa. Same posebne profitne stope u različnim oblastima proizvodnje više su ili manje nesigurne; ali, ukoliko se ispoljavaju, ne ispoljava se njihova jednoobraznost, već njihova različenost. A opšta profitna stopa, pak, ispoljava se samo kao minimalna granica profita, a ne kao empirijsko, direktno vidljivo obličje stvarne profitne stope.

Ističući ovu razliku između kamatne i profitne stope, mi ne uzimamo u obzir čak ni sledeće dve okolnosti, koje povoljno utiču na konsolidovanje kamatne stope: 1. to da je kamatonosni kapital istorijski ranije postojao i da postoji opšta kamatna stopa tradicionalno nasleđena, 2. mnogo veći neposredni uticaj koji svetsko tržište,

^{1*} svoje vrste

nezavisno od uslova proizvodnje u nekoj zemlji, vrši na utvrđivanje kamatne stope, u poređenju s njegovim uticajem na profitnu stopu.

Prosečni profit ne ispoljava se kao neposredno data činjenica nego kao krajnji rezultat izravnjanja suprotnih kolebanja, rezultat koji se ima ustanoviti tek istraživanjem. S kamatnom stopom je drukčije. U svojoj, bar lokalnoj, opštoj važnosti ona je svakodnevno fiksirani fakat, fakat koji industrijskom i trgovačkom kapitalu čak služi kao pretpostavka i kao pozicija u kalkulaciji u njihovim operacijama. Svaka novčana suma od 100£ stiče sposobnost da odbacuje 2%, 3%, 4%, 5%. Meteorološki izveštaji ne beleže stanje barometra i termometra tačnije nego berzanski izveštaji stanje kamatne stope, ne za ovaj ili onaj kapital, već za kapital koji se nalazi na novčanom tržištu, tj. za kapital koji je uopšte pozajmljiv.

Na novčanom tržištu stoje jedan prema drugom samo zajmodavac i zajmoprimac. Roba ima isti oblik, novac. Tu su izbrisana sva posebna obličja koja kapital ima saobrazno svome plasmanu u posebnim oblastima proizvodnje ili prometa. On tu postoji u bezrazličnom, sebi jednakom obličju samostalne vrednosti, obličju novca. Tu prestaje konkurencija posebnih oblasti; sve su one tu izmešane kao uzajmioci novca, a i kapital stoji prema svima njima u onom obliku u kome je još ravnodušan prema određenom putu i načinu svoje primene. Kao *po sebi zajednički kapital klase*, kakvim se industrijski kapital pokazuje samo u kretanju i konkurenciji između posebnih oblasti, ovde on istupa stvarno po silini, u tražnji i ponudi kapitala. S druge strane, novčani kapital ima na novčanom tržištu doista ono obličje u kome se kao zajednički elemenat, ravnodušan prema svojoj posebnoj primeni, razdeljuje na različite oblasti, među kapitalističku klasu, prema tome kakve su kad potrebe proizvodnje u svakoj posebnoj oblasti. Uz to dolazi još i to da s razvitkom krupne industrije novčani kapital, ukoliko se javlja na tržištu, sve manje ima kao predstavnika pojedinačnog kapitalistu, vlasnika ovog ili onog dela kapitala koji se nalazi na tržištu, nego sve više istupa kao koncentrisana, organizovana masa, koja je, sasvim drukčije nego stvarna proizvodnja, stavljena pod kontrolu bankara koji zastupa društveni kapital. Na taj način, što se tiče oblika tražnje, prema pozajmljivom kapitalu stoji snaga jedne klase; što se tiče ponude, on sam istupa en masse kao zajmovni kapital.

Ovo su neki od uzroka iz kojih se opšta profitna stopa ispoljava kao razlivena maglovita slika pored određene kamatne stope, koja se, doduše, u svojoj veličini koleba, ali koja time što se koleba jednako za sve zajmoprince izlazi pred njih uvek kao utvrđena, data. Sasvim tako kao što novcu promene njegove vrednosti ne smetaju da ima jednaku vrednost prema svima robama. Isto onako kao što se tržišne cene robâ svakodnevno kolebaju, a da im to ne smeta da svakodnevno budu zabeležene u izveštajima. Sasvim tako i kamatna stopa, koja se isto tako redovno beleži kao »cena novca«. Zato što se on sam ovde nudi kao

roba u novčanom obliku, utvrđivanje cene kapitala je utvrđivanje njegove tržišne cene, kao kod svih drugih roba; stoga se kamatna stopa uvek predstavlja kao opšta kamatna stopa, kao tolika suma za toliku sumu novca, kao kvantitativno određena. A profitna stopa, naprotiv, može da bude različita čak i u okviru iste oblasti, pri jednakim tržišnim cenama robe, već prema različitim uslovima pod kojima pojedinačni kapitali proizvode istu robu; jer profitnu stopu za pojedinačni kapital ne određuje tržišna cena robe, već razlika između tržišne cene i cene koštanja. A ove različite profitne stope, prvo u okviru iste oblasti, a onda čak i među različnim oblastima, mogu se izjednačiti jedino stalnim kolebanjima.

(Beleška za kasnije razrađivanje.) Jedan poseban oblik kredita: zna se da se, kad novac funkcioniše kao platežno umesto kao kupovno sredstvo, roba otuđuje, ali da se njena vrednost tek kasnije realizuje. Ako se plaćanje dogodi tek pošto je roba opet prodana, onda se ova prodaja ne ispoljava kao posledica kupovine, nego se prodajom realizuje kupovina. Ili prodaja postaje sredstvo kupovine. — Drugo: dužničke priznanice, menice itd. postaju platežna sredstva za poverioca. — Treće: kompenzacija dužničkih priznanica zamenjuje novac.

GLAVA DVADESET TREĆA

Kamata i preduzetnička dobit

Kako smo videli u dvema prethodnim glavama, kamata se prvobitno pojavljuje, prvobitno jeste i u stvarnosti ostaje samo deo profita, tj. viška vrednosti, koji delatni kapitalista, industrijalac ili trgovac, ukoliko ne primenjuje sopstveni, već uzajmljeni kapital, mora plaćati vlasniku i pozajmiocu toga kapitala. Ako primenjuje samo sopstveni kapital, onda nema ovakve deobe profita; on pripada sav njemu. I doista, ukoliko vlasnici kapitala sami primenjuju svoj kapital u procesu reprodukcije, oni ne učestvuju kao konkurenti u određivanju kamatne stope, i već se u ovome pokazuje kako je kategorija kamate — nemoguća bez određenja neke kamatne stope — po sebi tuđa kretanju industrijskog kapitala.

«The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, for a year or for any longer or shorter period for the use of a certain amount of moneyed capital . . . When the owner of capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest.»^{1*} (Th. Tooke, *Hist. of Prices*, London 1838, II, str. 355, 356.)

Doista, jedino razdvajanje kapitalista na novčarske i industrijske kapitaliste pretvara jedan deo profita u kamatu, uopšte stvara kategoriju kamate; a opet samo konkurencija među ovima dvema vrstama kapitalista stvara kamatnu stopu.

Dokle god kapital funkcioniše u procesu reprodukcije — čak i pod pretpostavkom da pripada samom industrijskom kapitalisti, tako da ga on ne mora vraćati kome zajmodavcu — dotle on kao privatan čovek ne raspolaže samim ovim kapitalom, već jedino profitom koji

^{1*} «Kamatna stopa može se definisati kao ona srazmerna suma koju je zajmodavac zadovoljan da primi, a zajmoprimalac da plati za jednu godinu ili za koji bilo duži ili kraći period za upotrebu izvesnog iznosa novčanog kapitala . . . Kad vlasnik sam upotrebi svoj kapital aktivno u reprodukciji, on ne spada u rubriku onih kapitalista čiji odnos prema broju zajmodavaca određuje kamatnu stopu.»

može izdati kao dohodak. Dok njegov kapital funkcioniše kao kapital, on pripada procesu reprodukcije, vezan je u njemu. On je, doduše, njegov vlasnik, ali ga to vlasništvo ne osposobljava da na neki drugi način njime raspolaže dokle god ga upotrebljava kao kapital za eksploataciju rada. Sasvim je ovako i sa novčarskim kapitalistom. Dokle god je njegov kapital pozajmljen, te stoga dejstvuje kao novčani kapital, donosi mu kamatu, deo profita, ali glavnicom on ne može raspolagati. Ovo se ispoljava čim ga je pozajmio, recimo za godinu dana ili više godina, i o izvesnim rokovima prima kamatu a da mu se kapital ne vraća. Ali čak i da mu se kapital vrati, to ovde ne pravi neku razliku. Dobije li ga natrag, mora ga stalno nanovo pozajmljivati dokle god treba da za njega ima dejstvo kapitala — ovde novčanog kapitala. Dokle god se nalazi u njegovoj ruci, ne nosi kamate i ne dejstvuje kao kapital; a dokle god nosi kamate i dejstvuje kao kapital, ne nalazi se u njegovoj ruci. Otuda mogućnost da se kapital pozajmi za večita vremena. Zato su sledeće napomene Tooke-a protiv Bosanqueta sasvim pogrešne. On navodi Bosanqueta (*Metallic, Paper and Credit Currency*, str. 73):

«Ako bi kamatna stopa bila snižena do 1%, bio bi uzajmljeni kapital stavljen gotovo na ravnu nogu (on a par) sa sopstvenim kapitalom.»

Na ovo Tooke stavlja sledeću napomenu:

«Da kapital, pozajmljen po ovoj ili čak i po nižoj kamatnoj stopi, treba da važi kao gotovo na ravnoj nozi sa sopstvenim kapitalom, tvrdnja je toliko nastrana da bi teško zaslužila ozbiljnu pažnju kad ne bi dolazila od ovako inteligentnog pisca koji je u pojedinim tačkama teme tako dobro obavešten. Zar je prevideo okolnost, ili je smatra malo značajnom, da njegova pretpostavka uključuje uslov da se zajmodavcu kapital vrati?» (Th. Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle*, 2. izd., London 1844, str. 80.)

Ako bi kamata bila $=0$, stajao bi industrijski kapitalista, koji je kapital uzajmio, na ravnoj nozi sa onim koji radi sopstvenim kapitalom. Obojica bi metali u džep isti prosečni profit, a kao kapital, uzajmljen ili sopstven, dejstvuje kapital samo ukoliko proizvodi profit. Uslov da se pozajmljeni kapital vrati ne bi u ovome ništa izmenio. Što se kamatna stopa više bliži nuli, dakle padne npr. na 1%, to je više uzajmljeni kapital stavljen na ravnu nogu sa sopstvenim kapitalom. Dokle god novčani kapital treba da egzistira kao novčani kapital, mora se stalno opet davati u zajam, i to po postojećoj kamatnoj stopi, recimo po 1%, i stalno opet istoj klasi industrijskih i trgovinskih kapitalista. Dokle god ovi funkcionišu kao kapitalisti, dotle je razlika između onog koji funkcioniše sa uzajmljenim i onog koji funkcioniše sa sopstvenim kapitalom samo u tome što jedan ima da plaća kamatu, a drugi ne; jedan meće u džep sav profit pf , a drugi $pf - i$, profit manje kamatu (interes); što se i više bliži nuli, to $pf - i$ postaje sve više $= pf$, dakle to više stoje oba kapitala na ravnoj nozi. Jedan mora kapital vratiti (platiti ga) i iznova uzajmiti; ali drugi mora svoj kapital, dokle god nje-

gov kapital treba da funkcioniše, takođe stalno iznova preduimati procesu proizvodnje i ne može njime raspolagati nezavisno od ovog procesa. Inače još jedina razlika koja ostaje jeste ona po sebi razumljiva da je jedan vlasnik svoga kapitala, a drugi nije.

A sada se postavlja ovo pitanje. Kako dolazi do toga da se ova čisto kvantitativna podela profita u neto-profit i kamatu preokreće u kvalitativnu razliku? Drugim rečima, kako dolazi do toga da i kapitalista koji primenjuje samo svoj sopstveni, a ne uzajmljeni kapital uvršćuje jedan deo svog bruto-profita u posebnu kategoriju kamate, i da ga kao takvoga zasebno računa? A iz ovoga, zatim, kako dolazi do toga da se svaki kapital, uzajmljen ili ne, razlikuje kao kamatonosni kapital od samoga sebe kao kapitala koji donosi neto-profit?

Vidi se da se ne preobraća svaka slučajna kvantitativna podela profita ove vrste u kvalitativnu. Na primer, nekoliko industrijskih kapitalista udruže se da vode neku radnju i onda dele profit među sobom po pravno utvrđenim pogodbama. Drugi vode svoj posao svaki za sebe, bez asocié.^{1*} Ovi drugi ne računaju svoj profit pod dvema kategorijama, jedan deo kao individualni profit, a drugi kao kompanijski profit za nepostojeće ortake. Ovde se, dakle, kvantitativna podela ne preobraća u kvalitativnu. Ove kvalitativne podele ima gde se vlasnik slučajno sastoji iz više pravnih lica; nje nema gde to nije slučaj.

Da bismo na pitanje odgovorili, moramo se još nešto duže zadržati kod stvarne polazne tačke obrazovanja kamate; tj. moramo poći od pretpostavke da novčarski kapitalista i proizvodni kapitalista stvarno stoje jedan prema drugome ne samo kao pravno različna lica, već kao lica koja igraju sasvim drukčije uloge u procesu reprodukcije, ili u čijim rukama isti kapital stvarno vrši dvostruko i sasvim različito kretanje. Jedan ga samo pozajmljuje, drugi ga proizvodno primenjuje.

Za proizvodnog kapitalistu koji radi sa uzajmljenim kapitalom cepa se bruto-profit na dva dela: kamatu koju ima plaćati zajmodavcu i suvišak preko kamate koji čini njegov sopstveni udeo u profitu. Ako je opšta profitna stopa data, onda je ovaj, poslednji deo određen kamatnom stopom; ako je data kamatna stopa, onda je on određen opštom profitnom stopom. I dalje: ma kako bruto-profit, stvarna veličina vrednosti ukupnog profita, i odstupao u svakom pojedinom slučaju od prosečnog profita, onaj deo koji pripada delatnom kapitalisti određen je kamatom, pošto je ova fiksirana opštom kamatnom stopom (ne uzimajući u obzir posebne pravne uslove) i pretpostavljena kao anticipirana pre no što počne proces proizvodnje, dakle pre no što je postignut rezultat ovog procesa, bruto-profit. Mi smo videli da je pravi specifični proizvod kapitala višak vrednosti, bliže određeno: profit. Ali za kapitalistu koji radi uzajmljenim kapitalom to nije profit,

^{1*} ortaka

već profit manje kamata, onaj deo profita što mu prečiće posle plaćanja kamate. Ovaj mu se deo profita, dakle, nužno ispoljava kao proizvod kapitala, ukoliko funkcioniše; a ovo stvarno za njega i jeste tako, jer on zastupa kapital samo kao kapital koji funkcioniše. On je oličenje kapitala ukoliko ovaj funkcioniše, a ovaj funkcioniše ukoliko se unosno ulaže u industriju ili trgovinu, i ukoliko njegov primenjivač bude s njime preduzimao operacije propisane dotičnom poslovnom granom. Prema tome, nasuprot kamati koju mora da plaća pozajmiocu iz bruto-profita, preostali deo profita, koji njemu pripada, uzima nužno oblik industrijskog odnosno trgovinskog profita, ili, da ga označimo jednim nemačkim izrazom koji uključuje jedno i drugo, vid preduzetničke dobiti. Ako je bruto-profit jednak prosečnom profitu, veličina ove preduzetničke dobiti biće određena isključivo kamatnom stopom. Odstupi li bruto-profit od prosečnog profita, onda njegovu razliku prema prosečnom profitu (po obostranom odbitku kamate) određuju sve one konjunktore koje prouzrokuju neko privremeno odstupanje, bilo profitne stope u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje od opšte profitne stope, bilo profita, koji neki pojedinačni kapitalista pravi u nekoj određenoj oblasti, od prosečnog profita ove posebne oblasti. No, mi smo videli da profitna stopa, u okviru samog procesa proizvodnje, ne zavisi samo od viška vrednosti, već i od mnogih drugih okolnosti: od nabavnih cena sredstava za proizvodnju, od metoda koji su proizvodni iznad proseka, od ekonomisanja postojanog kapitala itd. A ako se ne uzme u obzir cena proizvodnje, zavisi od posebnih konjunktura, a kod svakog pojedinačnog poslovnog čina od veće ili manje lukavosti i okretnosti kapitaliste, da li će i za koliko će ovaj nabavljati ili prodavati iznad ili ispod cene proizvodnje, dakle prisvajati u okviru prometnog procesa veći ili manji deo ukupnog viška vrednosti. Ali se u svakom slučaju ovde kvantitativna podela bruto-profita pretvara u kvalitativnu, i to utoliko više što sama kvantitativna podela zavisi od toga šta se ima podeliti, *kako* delatni kapitalista gazduje kapitalom, i kakav mu bruto-profit donosi kao delatni^{1*} kapital, tj. usled njegovih funkcija kao delatnog kapitaliste. Ovde je delatni kapitalista pretpostavljen kao ne vlasnik kapitala. Vlasništvo na kapital zastupa prema njemu zajmodavac, novčarski kapitalista. Kamata koju ovome plaća, ispoljava se, dakle, kao onaj deo bruto-profita koji pripada svojini na kapital kao takvoj. Nasuprot ovome, sada se onaj deo profita koji pripada delatnom kapitalisti ispoljava kao preduzetnička dobit koja potiče isključivo iz operacija ili funkcija koje on kapitalom izvodi u procesu reprodukcije, dakle specijalno iz funkcija koje izvršuje kao preduzetnik u industriji ili trgovini. Prema njemu se, dakle, kamata ispoljava kao puki plod svojine na kapital, na kapital po sebi nezavisno od procesa reproduk-

^{1*} U 1. izdanju: fungierendem (delatnom); izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

cije kapitala, ukoliko ne »radi«, ne funkcioniše, dok mu se preduzetnička dobit ispoljava kao isključiv plod funkcija koje on vrši kapitalom, kao plod kretanja i procesiranja kapitala, procesiranja koje mu se sad ispoljava kao njegova sopstvena delatnost u suprotnosti prema nedelatnosti, prema nesudelovanju novčarskog kapitaliste u procesu proizvodnje. Ovo kvalitativno razlikovanje dvaju delova bruto-profita — da je kamata plod kapitala po sebi, svojine na kapital, bez obzira na proces proizvodnje, a preduzetnička dobit plod kapitala koji procesira, koji dejstvuje u procesu proizvodnje, te stoga aktivne uloge koju primenjivač kapitala igra u procesu reprodukcije — ovo kvalitativno cepanje nikako nije samo subjektivno shvatanje novčarskog kapitaliste na ovoj, ni industrijskog kapitaliste na onoj strani. Ono počiva na objektivnoj činjenici da kamata pritiče novčarskom kapitalisti, zajmodavcu, koji je samo vlasnik kapitala, koji, dakle, pre procesa proizvodnje i izvan njega zastupa puku svojinu na kapital; a da preduzetnička dobit pritiče kapitalisti koji samo funkcioniše, koji je nevlasnik kapitala.

Ovim se, kako za industrijskog kapitalistu, ukoliko radi sa uzajmljenim kapitalom, tako i za novčarskog kapitalistu, ukoliko svoj kapital ne primenjuje sam, čisto kvantitativna podela bruto-profita među dva različita lica, koja imaju različite pravne osnove na isti kapital i zbog toga na profit koji on proizvodi, preobraća u kvalitativnu podelu. Sad se jedan deo profita ispoljava kao kapitalov plod koji mu po sebi i za sebe pripada, u *jednom* određenju, kao kamata; drugi se deo ispoljava kao specifični plod kapitala u suprotnom određenju, pa zbog toga kao preduzetnička dobit; jedan kao čist plod svojine na kapital, drugi kao plod pukog funkcionisanja s kapitalom, kao plod kapitala koji se nalazi u procesu, ili funkcijâ koje izvršuje delatni kapitalista. Ovo okoštavanje i osamostaljivanje oba dela bruto-profita jednog naspram drugoga, kao kad bi poticali iz dva bitno različita izvora, mora se sad utvrditi za celokupnu kapitalističku klasu i za ukupni kapital. I to svejedno da li je kapital koji primenjuje delatni kapitalista uzajmljen ili ne, ili da li novčarski kapitalista sam primenjuje ili ne primenjuje kapital koji mu pripada. Profit svakog kapitala, dakle i prosečni profit koji počiva na međusobnom izravanju kapitala, raspada se ili biva raščlanjen na dva kvalitativno različita dela, samostalna jedan prema drugom i nezavisna jedan od drugoga, kamatu i preduzetničku dobit, koji se određuju posebnim zakonima. I kapitalista koji radi sa sopstvenim, i onaj koji radi sa uzajmljenim kapitalom, deli svoj profit na kamatu, koja mu ide kao vlasniku, kao svom sopstvenom pozajmiocu kapitala samome sebi, i na preduzetničku dobit, koja mu ide kao aktivnom, dejstvujućem kapitalisti. Tako za ovu podelu, kao kvalitativnu, postaje svejedno da li kapitalista stvarno ima ili nema da deli s nekim drugim. Primenjivač kapitala cepa se, i onda kad radi sopstvenim kapitalom, na dve ličnosti, na prostog vlasnika kapitala i na primenjivača kapitala; sam njegov kapital cepa se, s obzirom na kategorije profita koji odbacuje,

na *svojinu* na kapital, kapital *izvan* procesa proizvodnje, koji po sebi odbacuje kamatu, i na kapital *u* procesu proizvodnje, koji, kao procesirajući, odbacuje preduzetničku dobit.

Kamata se dakle učvršćuje tako da sada ne istupa kao neka proizvodnji ravnodušna podela bruto-profita do koje dolazi samo u prilici kad industrijalac radi tuđim kapitalom. I onda kad on radi sopstvenim kapitalom, cepa se njegov profit na kamatu i preduzetničku dobit. Time čisto kvantitativna podela postaje kvalitativnom; do nje dolazi nezavisno od slučajne okolnosti da li je industrijalac vlasnik ili nevlasnik svog kapitala. Nisu to samo kvote profita razdeljene na različita lica, već dve različite kategorije profita, koje stoje u različitom odnosu prema kapitalu, dakle u odnosu prema različitim određenjima kapitala.

Sad iz ovoga sasvim jednostavno proizlaze osnove zašto ova podela bruto-profita na kamatu i preduzetničku dobit, čim je jednom postala kvalitativna, dobija ovaj karakter kvalitativne podele za ukupni kapital i za celokupnu klasu kapitalista.

Prvo: to izlazi već iz proste empirijske okolnosti da većina industrijskih kapitalista, iako u različnim srazmerama brojeva, radi i sopstvenim i uzajmljenim kapitalom i da se odnos između sopstvenog i uzajmljenog kapitala menja u različnim periodima.

Drugo: pretvaranje jednog dela bruto-profita u oblik kamate pretvara drugi njegov deo u preduzetničku dobit. Ova poslednja u stvari je samo suprotni oblik što ga uzima suvišak bruto-profita iznad kamate, čim ova postoji kao posebna kategorija. Čitavo istraživanje o tome kako se bruto-profit diferencira u kamatu i preduzetničku dobit svodi se prosto na istraživanje kako jedan deo bruto-profita generalno okoštava i osamostaljuje se kao kamata. Ali, gledano istorijski, kamatonosni kapital postoji kao gotov, nasleđen oblik, a otud i kamata kao gotov podoblik viška vrednosti proizvedenog od kapitala, mnogo pre no što je postojao kapitalistički način proizvodnje i njemu saobrazne predstave o kapitalu i profitu. Otuda u narodnom mišljenju novčani, kamatonosni kapital još uvek važi kao kapital kao takav, kao kapital *par excellence*. Otuda, s druge strane, shvatanje, koje je preovlađivalo sve do Massie-jevog vremena, da se u kamati plaća novac kao takav. Okolnost da pozajmljeni kapital nosi kamatu, bio ili ne bio stvarno upotrebljen kao kapital — pa i onda kad je uzajmljen samo radi potrošnje — učvršćuje predstavu o samostalnosti ovog oblika kapitala. Najbolji dokaz o samostalnosti u kojoj se u prvim periodima kapitalističkog načina proizvodnje kamata ispoljava naspram profita, a kamatonosni kapital naspram industrijskog kapitala, jeste u tome što je tek sredinom 18. veka bila otkrivena činjenica (od Massie-a, posle njega od Hume-a^[55]) da je kamata samo deo bruto-profita, i što je ovakvo otkriće uopšte bilo potrebno.

Treće: bilo da industrijski kapitalista radi sopstvenim ili uzajmljenim kapitalom, to ništa ne menja na okolnosti da nasuprot njemu

stoji klasa novčarskih kapitalista kao posebna vrsta kapitalista, novčani kapital kao samostalna vrsta kapitala, a kamata kao samostalni oblik viška vrednosti, oblik koji odgovara ovom specifičnom kapitalu.

Kvalitativno posmatrano, kamata je višak vrednosti koji donosi puka svojina na kapital, koji odbacuje kapital po sebi, mada njegov vlasnik ostaje izvan procesa reprodukcije; koji, dakle, kapital odbacuje odvojeno od svog procesa.

Kvantitativno posmatrano, onaj deo profita koji sačinjava kamatu ispoljava se tako da se ne odnosi na industrijski i trgovinski kapital kao takav, već na novčani kapital, a stopa ovog dela viška vrednosti, kamatna stopa ili kamatnjak, učvršćuje ovaj odnos. Jer se prvo kamatna stopa — uprkos njenoj zavisnosti od opšte profitne stope — samostalno određuje, a drugo, ona se, kao i tržišna cena robâ, nasuprot neuhvatljivoj profitnoj stopi, ispoljava kraj sve promene kao čvrst, jednoobrazan, opipljiv i uvek dati odnos. Ako bi se sav kapital nalazio u rukama industrijskih kapitalista, ne bi postojala ni kamata ni kamatna stopa. Samostalni oblik koji uzima kvantitativna podela bruto-profita rađa kvalitativnu podelu. Uporedi li industrijski kapitalista sebe s novčarskim, onda se on od ovoga razlikuje samo po preduzetničkoj dobiti, kao suvišku bruto-profita iznad prosečne kamate koja se usled kamatne stope ispoljava kao iskustvom data veličina. Ako, s druge strane, uporedi sebe sa industrijskim kapitalistom koji posluje sopstvenim, a ne uzajmljenim kapitalom, onda se ovaj razlikuje od njega samo kao novčarski kapitalista, time što sâm meće u džep kamatu umesto da je drugom kome plati. U oba pravca pokazuje mu se onaj deo bruto-profita koji se razlikuje od kamate kao preduzetnička dobit, a sama kamata kao višak vrednosti koji kapital nosi sam po sebi, i koji bi zbog toga nosio i bez proizvodne primene.

Za pojedinačnog kapitalistu ovo je u praksi tačno. On može birati hoće li svoj kapital, bilo da ovaj već u svojoj polaznoj tački postoji kao novčani kapital bilo da se tek ima pretvoriti u novčani kapital, pozajmiti kao kamatonosni kapital ili sam iskoristiti kao proizvodni kapital. Ovo, shvaćeno uopšte, tj. primenjeno na ceo društveni kapital, kako to čine neki vulgarni ekonomisti, pa još navodeći to kao osnovu profita, naravno da je ludost. Pretvaranje ukupnog kapitala u novčani kapital, a da ne postoje ljudi koji kupuju i iskorišćavaju sredstva za proizvodnju — u obliku kojih postoji celokupni kapital izuzev njegovog relativno malog dela koji postoji u novcu — naravno da je besmislica. Još veća besmislica leži u tome da bi na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje kapital odbacivao kamatu i ne funkcionišući kao proizvodni kapital, tj. ne stvarajući višak vrednosti, od kojega je kamata samo deo; da bi kapitalistički način proizvodnje išao svojim tokom bez kapitalističke proizvodnje. Ako bi neki nesrazmerno veliki deo kapitalista hteo pretvoriti svoj kapital u novčani kapital, posledica toga bili bi ogromno obezvređenje novčanog kapitala i ogroman pad kamatne stope; mnogi bi odmah bili dovedeni u nemogućnost da žive od svojih

kamata, bili bi, dakle, prisiljeni da se opet pretvore u industrijske kapitaliste. Ali, kako rekosmo, za pojedinačnog kapitalistu to je činjenica. Zbog toga on, čak i kad radi sopstvenim kapitalom, nužno smatra onaj deo svog prosečnog profita koji je jednak prosečnoj kamati, za plod svoga kapitala kao takvoga, bez obzira na proces proizvodnje; a u suprotnosti prema ovome delu, osamostaljenom u kamati, suvišak bruto-profita preko njega za puku preduzetničku dobit.

Četvrto: {praznina u rukopisu.}

Prema tome, pokazalo se da se onaj deo profita koji delatni kapitalista ima da plati pukome vlasniku uzajmljenog kapitala pretvara u onaj samostalni oblik za jedan deo profita koji, pod imenom kamate, nosi svaki kapital kao takav, bio uzajmljen ili ne. Koliki je ovaj deo, to zavisi od visine prosečne kamatne stope. Njegovo se poreklo pokazuje još samo u tome što delatni kapitalista, ukoliko je vlasnik svoga kapitala, ne konkuriše — bar ne aktivno — kod određivanja kamatne stope. Čisto kvantitativna podela profita među dva lica koja na nj imaju različite pravne osnove, pretvorila se u kvalitativnu podelu, koja izgleda da potiče iz prirode kapitala i samoga profita. Jer, kao što smo videli, čim jedan deo profita generalno dobije oblik kamate, pretvara se razlika između prosečnog profita i kamate, ili deo profita preko kamate, u oblik suprotan kamati, u oblik preduzetničke dobiti. Oba ova oblika, kamata i preduzetnička dobit, postoje samo u svojoj suprotnosti. One se, dakle, ni jedna ni druga ne odnose na višak vrednosti, od kojega su one samo delovi fiksirani u raznim kategorijama, rubrikama ili imenima, nego se odnose jedna na drugu. Zato što se jedan deo profita pretvara u kamatu, zato se drugi deo ispoljava kao preduzetnička dobit.

Pod profitom mi ovde uvek razumemo prosečni profit, jer su nam odstupanja, bilo individualnog profita bilo profita u različitim oblastima proizvodnje — dakle varijacije u raspodeli prosečnog profita ili viška vrednosti, koje se kolebaju tamo i amo s konkurentskom borbom i drugim okolnostima — ovde sasvim indiferentna. Ovo važi uopšte za celo ovo istraživanje.

Međutim, kamata je samo onaj neto-profit, kako je Ramsay označuje, koji nosi svojina na kapital kao takva, bilo pukome pozajmiocu koji ostaje izvan procesa reprodukcije, bilo vlasniku koji svoj kapital sam proizvodno primenjuje. Ali on i njemu nosi ovaj neto-profit, ne ukoliko je on delatni kapitalista, nego ukoliko je novčarski kapitalista pozajmilac svog vlastitog kapitala, kao kamatonosnoga, sebi samom kao delatnom kapitalisti. Kao što je pretvaranje novca i uopšte vrednosti u kapital stalni rezultat, tako je i njegova egzistencija kao kapitala isto toliko stalna pretpostavka kapitalističkog procesa proizvodnje. Svojom sposobnošću da se pretvara u sredstva za proizvodnju, on stalno komanduje neplaćenim radom, pa stoga pretvara proces proizvodnje i prometanja robâ u proizvodnju viška vrednosti za svoga vlasnika. Kamata je, dakle, samo izraz toga da vrednost uopšte — opredmećeni

rad u svome opštem društvenom obliku — vrednost koja u stvarnom procesu proizvodnje uzima vid sredstava za proizvodnju stoji kao samostalna sila nasuprot živoj radnoj snazi, i da je sredstvo za prisvajanje neplaćenog rada; a da je ona ta sila time što prema radniku stoji kao tuđa svojina. Ipak je, s druge strane, u obliku kamate izbrisana ova suprotnost prema najamnom radu; jer kamatonosni kapital, kao takav, nema za svoju suprotnost najamni rad, već delatni kapital; zajmodavni kapitalista stoji kao takav direktno nasuprot kapitalisti koji stvarno funkcioniše u procesu reprodukcije, a ne prema najamnom radniku, koji je upravo na osnovici kapitalističke proizvodnje eksproprian od sredstava za proizvodnju. Kamatonosni kapital jeste kapital *kao svojina* nasuprot kapitalu *kao funkciji*. Ali, ukoliko ne funkcioniše, kapital ne eksploatiše radnike i ne stupa ni u kakvu suprotnost prema radu.

S druge strane, preduzetnička dobit nije suprotnost prema najamnom radu, već samo prema kamati.

Prvo: ako uzmemo da je prosečni profit dat, stopu preduzetničke dobiti ne određuje najamnina, već kamatna stopa. Ona je visoka ili niska u obrnutoj srazmeri prema ovoj.⁷²

Drugo: svoje pravo na preduzetničku dobit, dakle samu preduzetničku dobit, delatni kapitalista ne izvodi iz svoje svojine na kapital, nego iz funkcionisanja kapitala u suprotnosti prema određenju u kome postoji samo kao lenjiva svojina. Ovo se ispoljava kao neposredno postojeća suprotnost čim on operiše uzajmljenim kapitalom, gde stoga kamata i preduzetnička dobit pripadaju dvojici različnih ljudi. Preduzetnička dobit potiče iz funkcionisanja kapitala u procesu reprodukcije, dakle kao posledica onih operacija, one delatnosti u kojoj delatni kapitalista služi kao sprovednik tih funkcija industrijskog i merkantilnog kapitala. Ali biti predstavnik delatnog kapitala nije sinekura kao predstavništvo kamatonosnog kapitala. Na osnovici kapitalističke proizvodnje, kapitalista diriguje i procesom proizvodnje i prometnim procesom. Eksploatacija proizvodnog rada staje napora, bilo da je vrši on sam ili da prepušta drugima da je vrše u njegovo ime. Suprotno kamati, njemu se, dakle, njegova preduzetnička dobit predstavlja kao nezavisna od svojine na kapital, štaviše kao rezultat njegovih funkcija kao nevlasnika, kao — *radnika*.

Zbog toga se u njegovoj ćupi nužno razvija predstava da je i sama njegova preduzetnička dobit — daleko od toga da bi sačinjavala neku suprotnost prema najamnom radu i bila samo neplaćeni tuđi rad — *naprotiv, najamnina*, nagrada za nadzor, wages of superintendence of labour, najamnina viša od najamnine običnog najamnog radnika: 1. zato

⁷² »Preduzetnička dobit zavisi od čistoga profita (net profits) kapitala, a ne ovaj od nje.« (Ramsay, *nav. delo*, str. 214. Čist profit [net profits] kod Ramsaya uvek je = kamata.)

što je to komplikovaniji rad, 2. zato što on sam sebi plaća najamninu. Da se njegova funkcija kao kapitaliste sastoji u tome da proizvodi višak vrednosti, tj. neplaćeni rad, i to pod najekonomičnijim uslovima, potpuno se zaboravlja zbog suprotnosti da kamata ide kapitalisti i onda kad ne vrši nikakvu funkciju kao kapitalista, nego je goli vlasnik kapitala; a da preduzetnička dobit, naprotiv, ide delatnom kapitalisti i kada je nevlasnik kapitala kojim funkcioniše. Zbog protivrečnog oblika oba dela na koje se cepa profit, dakle višak vrednosti, zaboravlja se da su oba samo delovi viška vrednosti i da njegova deoba ne može ni u čemu izmeniti njegovu prirodu, njegovo poreklo, ni njegove uslove egzistencije.

U procesu reprodukcije delatni kapitalista zastupa kapital kao tuđu svojinu prema najamnim radnicima, a novčarski kapitalista učestvuje u eksploataciji rada zamenjen delatnim kapitalistom. To da delatni kapitalista samo kao predstavnik sredstava za proizvodnju prema radnicima može vršiti funkciju zapošljavanja radnika da rade za njega, ili puštanja sredstava za proizvodnju da funkcionišu kao kapital, to se zaboravlja zbog suprotnosti funkcije kapitala u procesu reprodukcije prema pukoj svojini na kapital izvan procesa reprodukcije.

Doista, u obliku koji oba dela profita, tj. viška vrednosti, uzimaju kao kamata i preduzetnička dobit, nije izražen neki odnos prema radu, jer taj odnos postoji samo između rada i profita, ili upravo viška vrednosti kao sume, celine, jedinstva ova dva dela. Srazmera u kojoj se profit deli i različiti pravni osnovi pod kojima se ova deoba vrši, pretpostavljaju profit kao gotov, pretpostavljaju njegovo postojanje. Stoga, ako je kapitalista vlasnik kapitala kojim funkcioniše, on meće u džep sav profit ili višak vrednosti; radniku je sasvim svejedno da li on to čini ili ima jedan deo da plati nekom trećem licu kao pravnom sopstveniku. Tako se razlozi za deobu profita između dve vrste kapitalista ispod ruke pretvaraju u razloge za egzistenciju profita, viška vrednosti, koji valja deliti, i koji kapital kao takav izvlači iz procesa reprodukcije bez obzira na^{1*} svaku kasniju deobu. Iz toga što kamata stoji nasuprot preduzetničkoj dobiti, a preduzetnička dobit nasuprot kamati, oboje jedno nasuprot drugome, a line nasuprot radu, sleduje da preduzetnička dobit plus kamata, tj. profit, dalje, višak vrednosti, počivaju — na čemu? Na antagonističkom obliku oba njegova dela! Ali se profit proizvodi pre no što se s njim preduzme ova deoba i pre no što o njoj može biti govora.

Kamatonosni kapital potvrđuje se kao takav samo ukoliko se pozajmljeni novac stvarno pretvori u kapital i proizvede neki suvišak od kojega je kamata jedan deo. Ali ovo ne ukida činjenicu da je njemu, nezavisno od procesa proizvodnje, priraslo svojstvo nošenja kamate. Pa i radna snaga potvrđuje svoju moć da stvara vrednost samo kad se

^{1*} U 1. izdanju: vor (pre); ispravljeno prema Marxovom rukopisu.

zaposli i realizuje u procesu rada; ali to ne isključuje da je ona po sebi, potencijalno, kao sposobnost, ta delatnost koja stvara vrednost i da kao takva ne nastaje tek iz procesa, nego mu je, naprotiv, pretpostavljena. Kao sposobnost da stvara vrednost, ona se kupuje. Neko je može i kupiti a da je ne zaposli da proizvodno radi, npr. u čisto lične svrhe, poslugu itd. Tako je i s kapitalom. Stvar je zajmoprimca da li će ga upotrebiti kao kapital, dakle da li će njegovo unutrašnje svojstvo da proizvodi višak vrednosti stvarno staviti u akciju. Ono što on plaća, u oba je slučaja višak vrednosti potencijalno uključen u robu kapitalu.

Da pogledamo sad preduzetničku dobit izbluže.

Time što se momenat specifične društvene određenosti kapitala u kapitalističkom načinu proizvodnje — svojina na kapital, koja ima svojstvo da bude komanda nad radom drugih — fiksira, te se kamata zbog toga ispoljava kao onaj deo viška vrednosti koji kapital proizvodi u tom odnosu, drugi deo viška vrednosti — preduzetnička dobit — nužno se ispoljava tako kao da ne potiče iz kapitala kao kapitala, nego iz procesa proizvodnje, odvojeno od njegove specifične društvene određenosti koja je svoj posebni način egzistencije već dobila u izrazu kamata na kapital. Ali, rastavljen od kapitala, proces proizvodnje je proces rada uopšte. Stoga se industrijski kapitalista, kao različit od vlasnika kapitala, ne ispoljava kao delatni kapital, nego kao funkcioner takođe bez obzira na kapital, kao prost nosilac procesa rada uopšte, kao radnik, i to najamni radnik.

Kamata kao takva izražava upravo egzistenciju uslova rada kao kapitala, u njihovoj društvenoj suprotnosti prema radu i u njihovom pretvaranju u lične sile nasuprot radu i nad radom. Ona predstavlja puku svojinu na kapital kao sredstvo za prisvajanje proizvoda tuđeg rada. Ali ona predstavlja ovaj karakter kapitala kao nešto što mu pripada izvan procesa proizvodnje i što nikako nije rezultat specifično kapitalističke određenosti samog tog procesa proizvodnje. Ona ga predstavlja ne u direktnoj suprotnosti prema radu, nego obrnuto, bez odnosa prema radu i kao puki odnos jednog kapitaliste prema drugom. Dakle, kao određenje koje je spoljašnje i indiferentno odnosu kapitala prema samom radu. U kamati, dakle, u posebnom obličju profita, u kome antagonistički karakter kapitala daje sebi samostalan izraz, daje ga on sebi tako da je ova suprotnost u njemu potpuno izbrisana i da se ona nikako ne uzima u obzir. Kamata je odnos među dvojicom kapitalista, a ne među kapitalistom i radnikom.

S druge strane, ovaj oblik kamate daje drugome delu profita kvalitativni oblik preduzetničke dobiti, čak najamnine za nadzor. Posebne funkcije koje kapitalista ima da vrši kao takav, i koje mu pripadaju baš za razliku od radnika i u suprotnosti prema njima, predstavljaju se kao puke funkcije rada. Ne stvara on višak vrednosti zato što radi

kao kapitalista, nego zato što, bez obzira na njegovo svojstvo kapitaliste, on *i* radi. Ovaj deo viška vrednosti, dakle, i nije više nikako višak vrednosti, već njegova suprotnost, ekvivalenat za izvršeni rad. Pošto se otuđeni karakter kapitala, njegova suprotnost prema radu, prenosi s onu stranu stvarnog procesa eksploatacije, naime u kamatonosni kapital, to sam ovaj proces eksploatacije izgleda kao puki proces rada, u kome delatni kapitalista izvršuje samo drukčiji rad nego radnik. Tako da su rad eksploatisanja i eksploatisani rad, oba kao rad, identični. Rad eksploatisanja isto je onoliko rad kao i rad koji se eksploatiše. Na kamatu pada društveni oblik kapitala, ali izražen u neutralnom i indiferentnom obliku; na preduzetničku dobit pada ekonomska funkcija kapitala, ali apstrahovana od određenog, kapitalističkog karaktera te funkcije.

Tu se u svesti kapitaliste zbiva sasvim ono isto kao kod osnova za kompenzaciju pri izravananju u prosečni profit, koje smo nagovestili u odeljku II ove knjige. Ovi kompenzacioni osnovi, koji ulaze kao određujući činilac u deobu viška vrednosti, izvrću se u kapitalističkoj predstavi u osnove postanka i (subjektivne) osnove opravdanja samog profita.

Predstava o preduzetničkoj dobiti kao najamnine za nadzor nad radom, koja predstava potiče iz suprotnosti preduzetničke dobiti prema kamati, nalazi dalji oslonac u tome što se jedan deo profita doista može izdvojiti kao najamnina, i stvarno se izdvaja, ili upravo obrnuto, što se jedan deo najamnine, na bazi kapitalističkog načina proizvodnje, ispoljava kao integralni sastavni deo profita. Ovaj deo, kako je već A. Smith tačno otkrio, pokazuje se čist, samostalan i potpuno odvojen, s jedne strane od profita (kao zbira kamate i preduzetničke dobiti), s druge strane od onog dela profita koji po odbitku kamate prečiće kao takozvana preduzetnička dobit, u plati rukovodioca u takvim poslovnim granama čija proširenost itd. dopušta dovoljnu podelu rada da bi dozvolila posebnu najamninu za nekog rukovodioca.

Rad vrhovnog nadzora i rukovođenja nužno nastaje svuda gde neposredni proces proizvodnje ima vid društveno kombinovanog procesa, a ne istupa kao izolovani rad samostalnih proizvođača.⁷³ Ali je njegova priroda dvostruka.

S jedne strane, u svim radovima gde kooperišu mnoge individue predstavljaju se povezanost i jedinstvo procesa nužno u jednoj zapovedničkoj volji i u funkcijama koje se ne tiču delimičnih radova, već celokupne delatnosti radionice, kao kod dirigenta^{1*} nekog orkestra.

⁷³ »Tu« (kod seljaka zemljoposjednika) »nadzor postaje potpuno suvišan.« (J. E. Cairnes, *The Slave Power*, London 1862, str. 48, 49.)

^{1*} U originalu stoji »direktora«, ali reč je o dirigentu.

To je proizvodan rad koji se mora vršiti u svakom kombinovanom načinu proizvodnje.

S druge strane — ne uzimajući uopšte u obzir trgovačko odeljenje — ovaj rad vrhovnog nadzora nužno nastaje u svima načinima proizvodnje koji počivaju na suprotnosti između radnika kao neposrednog proizvođača i vlasnika sredstava za proizvodnju. Što je ta suprotnost veća, to je veća uloga koju igra ovaj nadzornički rad.^{1*} Zato on dostiže svoj maksimum u robovskom sistemu.⁷⁴ Ali je on neophodan i u kapitalističkom načinu proizvodnje, pošto je ovde proces proizvodnje ujedno i proces potrošnje radne snage od strane kapitaliste. Sasvim kao što u despotskim državama posao starešinskog nadzora i svestranog mešanja vlade uključuje dve stvari: i izvršavanje zajedničkih poslova koji proizlaze iz prirode svih zajednica, i specifične funkcije koje potiču iz suprotnosti vlade prema narodnoj masi.

Kod antičkih pisaca, koji su pred sobom imali robovski sistem, nalaze se u teoriji, kao što je i u praksi bio slučaj, obe strane nadzorničkog rada isto onako nerazdvojno združene kao kod modernih ekonomista koji kapitalistički način proizvodnje smatraju apsolutnim načinom proizvodnje. S druge strane, kao što ću odmah pokazati na jednom primeru, apologeti modernog robovskog sistema umeju isto onako da koriste nadzorni rad kao razlog za pravdanje ropstva kako ga drugi ekonomisti iskorišćuju kao razlog sistema najamnog rada.

Vilikus^{2*} u Katonovo doba:

»Na čelu robovlasničkog imanja (Gutssklavenschaft^{3*}, familia rustica) stajao je ekonom (villicus od villa^{4*}), koji preuzima i izdaje, kupuje i prodaje, prima upute od gospodara i u njegovom odsustvu naređuje i kažnjava... Ekonom je, naravno, bio slobodniji od ostalih slugu; Magonove knjige^[58] savetuju da mu se dopusti brak, rađanje dece i sopstvena blagajna, a Katon da ga žene ekonomkom; biće da je jedini on imao izgleda da u slučaju valjanog držanja dobije od gospodara slobodu. Inače su svi sačinjavali zajedničko domaćinstvo... Svaki rob, pa i sam ekonom, dobijao je ono što mu je potrebno na račun gospodara u izvesnim rokovima prema utvrđenim stavovima, i s time je onda imao izlaziti na kraj... Količina se upravljala prema radu, zbog čega je, npr., ekonom, čiji je rad bio lakši od rada slugu, dobijao manju meru od ovih.« (Mommsen, *Römische Geschichte*, 2. izdanje, 1856, I, str. 809 - 810.)

⁷⁴ »Ako priroda posla zahteva da se radnici« (naime robovi) »rasture po jednoj prostranoj površini, onda će se srazmerno uvećati broj nadzornika, a stoga i troškovi rada koji ovaj nadzor iziskuje.« (Cairnes, *isto*, str. 44.)

^{1*} U 1. izdanju: Arbeiter - Oberaufsicht (= nadzor nad radnicima); prema Marxovom rukopisu ispravljeno: Arbeit der Oberaufsicht (= nadzornički rad). — ^{2*} nadzornik nad robovima — ^{3*} U 1. izdanju i Marxovom rukopisu: Gutssklavenwirtschaft (robovlasničko poljoprivredno dobro). — ^{4*} poljoprivredno dobro

Aristotel:

«Ο γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις.» (Jer je gospodar — kapitalista — kao takav aktivan ne u sticanju robova — u svojini na kapital koja mu daje moć da kupuje rad — već u iskorišćavanju robova — primenjivanju radnika — danas najamnih radnika u procesu proizvodnje.) «Ἐστὶ δ' αὖτις ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν.» (Ali ona nauka nije ni velika ni uzvišena;) «Ἄ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν» (naime ono što rob mora umeti da izvrši, mora umeti i da naredi). «Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τὴν τιμὴν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν.» (Gde gospodari nemaju potrebe da se oko ovoga sami muče, tu nadzornik preuzima ovu čast, a oni sami bave se državnim poslovima ili filozofiraju.) (Aristoteles, *De republica*, izd. Bekker, knj. I, 7.)

Da vlast, kako u političkoj tako i u ekonomskoj oblasti, nameće vlastodršcima funkcije vladanja, tj. da na ekonomskom polju takođe moraju umeti trošiti radnu snagu — to Aristotel kaže suvim rečima i dodaje da ne treba praviti mnogo buke oko tog nadzornog rada, zbog čega gospodar, čim je dovoljno imućan, prepušta »čast« ove muke kakvom nadzorniku.

Rad upravljanja i starešinskog nadzora, ukoliko to nije posebna funkcija koja proizlazi iz prirode svakog kombinovanog društvenog rada, nego potiče iz suprotnosti između vlasnika sredstava za proizvodnju i vlasnika gole radne snage — bilo da se ova kupuje zajedno sa samim radnikom, kao u robovskom sistemu, ili da sam radnik prodaje svoju radnu snagu, pa se stoga proces proizvodnje ispoljava u isti mah kao proces potrošnje njegovog rada od strane kapitala — ova funkcija, koja potiče iz potčinjenosti neposrednog proizvođača, dovoljno je često bila učinjena razlogom za opravdanje samog ovog odnosa, a eksploatacija, prisvajanje tuđeg neplaćenog rada, isto je tako često prikazana kao najamnina koja pripada vlasniku kapitala. Ali nikad bolje no što je to učinio jedan branilac ropstva u Sjedinjenim Državama, neki advokat O'Connor na jednom mitingu u Njujorku 19. decembra 1859, pod lozinkom »Pravičnost za Jug«:

«Now, gentlemen^{1*}, reče on uz veliki aplauz, »sama je priroda odredila Crnca za ovaj položaj sluge. On ima snagu i jak je za rad; ali priroda koja mu je dala ovu snagu uskratila mu je razum za vladanje i volju za rad.» (Odobranje.) «To dvoje mu je uskraćeno! I ista priroda koja ga nije obdarila voljom za rad dala mu je gospodara koji će silom izazvati tu volju i njega, u klimi za koju je stvoren, učiniti korisnim slugom kako za njega samog tako i za gospodara koji njime vlada. Ja tvrdim da nije nepravda da se Crnac ostavi u položaju u koji ga je stavila priroda; da mu se da gospodar koji će njime vladati; a ne oduzima mu se nijedno od njegovih prava ako se natera da za to i radi i da svome gospodaru pruži

^{1*} Dakle, gospodo

pravičnu odštetu za rad i talente koje on primenjuje da bi njime vladao i da bi ga za njega samog i za društvo učinio korisnim.«^[57]

Ali i najamni radnik, kao i rob, mora imati gospodara koji će ga terati da radi i koji će njime upravljati. A kad se ovaj odnos gospodstva i potčinjenosti pretpostavi, onda je u redu što se najamni radnik primorava da proizvodi svoju sopstvenu najamninu, a povrh toga nadzorničku nagradu, kompenzaciju za rad vladanja i starešinskog nadzora nad njime, »i da svome gospodaru pruži pravednu odštetu za rad i talente koje on primenjuje da bi njime vladao i da bi ga za njega samog i za društvo učinio korisnim«.

Rad starešinskog nadzora i upravljanja, ukoliko potiče iz antagonističkog karaktera, iz vladavine kapitala nad radom, i koji je zbog toga svima načinima proizvodnje koji počivaju na klasnoj suprotnosti zajednički s kapitalističkim načinom proizvodnje, i u kapitalističkom je sistemu neposredno i nerazdvojno prepleten s proizvodnim funkcijama koje svaki kombinovani društveni rad nameće pojedinačnim individuumima kao poseban rad. Najamnina jednog epitroposa^{1*} ili regisseur-a^{2*}, kako se zvao u feudalnoj Francuskoj, potpuno se rastavlja od profita; te uzima i oblik najmnine za kvalifikovan rad, čim se posao vodi u dovoljno velikom razmeru da se može platiti ovakav upravitelj (manager), mada to još ni izdaleka ne znači da naši industrijski kapitalisti »vode državne poslove ili filozofiraju«.

Već je g. Ure⁷⁵ zapazio da »dušu našeg industrijskog sistema« ne čine industrijski kapitalisti, nego industrijski managers^{3*}. Što se tiče trgovačkog dela posla, već je u prošlom odeljku o ovome rečeno što je nužno^{4*}.

Sama kapitalistička proizvodnja dovela je dotle da se rad starešinskog upravljanja, sasvim rastavljen od svojine na kapital, potuca sokacima. Zato je postalo nekorisno da ovaj rad starešinskog upravljanja vrši kapitalista. Neki muzički dirigent^{5*} nikako ne mora biti vlasnik instrumenata svoga orkestra, niti u njegovu funkciju kao dirigenta spada da ima n.a kakva posla s »najamninom« ostalih muzičara. Zadrugne fabrike pružaju dokaz da je kapitalista kao funkcioner proizvodnje postao isto onako izlišan kao što sam on u svom najvišem oformljenju nalazi da je veleposednik izlišan. Ukoliko rad kapitaliste ne proizlazi iz procesa proizvodnje kao čisto kapitalističkog procesa,

⁷⁵ A. Ure, *Philosophie des manufactures*, francuski prevod, 1836, I, str. 67, gde ovaj Pindar fabrikanata izdaje ovima u isti mah i svedodžbu da većina od njih nema ni najpovršniju predstavu o mehanizmu koji primenjuju.

^{1*} nadzornika u antičkoj Grčkoj — ^{2*} upravitelja — ^{3*} upravitelji preduzeća — ^{4*} Vidi u ovom tomu, str. 243 - 245. — ^{5*} u nemačkom originalu: Musikdirektor

dakle ukoliko s kapitalom ne prestaje sam od sebe; ukoliko se ne ograničava na funkciju eksploatacije tuđeg rada; ukoliko on, dakle, potiče iz oblika rada kao društvenog rada, iz kombinacije i kooperacije mnogih radi zajedničkog rezultata, on je isto toliko nezavisan od kapitala kao i sam ovaj oblik čim razbije kapitalističku ljusku. Kazati da je ovaj rad potreban kao kapitalistički rad, kao funkcija kapitaliste, znači samo to da vulgus ne može oblike koji su se razvili u krilu kapitalističkog načina proizvodnje da predstavi sebi odvojene i oslobođene od njihovog antagonističkog kapitalističkog karaktera. Nasuprot novčarskom kapitalisti, industrijski je kapitalista radnik, ali radnik kao kapitalista, tj. kao *exploiteur* tuđeg rada. Najamnina, na koju on za ovaj rad polaže pravo i koju dobija tačno je jednaka prisvojenoj količini tuđeg rada i direktno zavisi, ukoliko se podvrgava nužnom trudu eksploatacije, od stepena eksploatacije toga rada, a ne od stepena naprezanja što ga ova eksploatacija staje i koje za umerenu platu može da prevale na nekog upravnika. Posle svake krize može se u engleskim fabričkim srezovima videti dosta bivših fabrikanta koji za jevtinu najamninu nadziru svoje sopstvene ranije fabrike kao upravnici kod novih vlasnika, često svojih poverilaca.⁷⁶

Najamnina za upravljanje, kako za trgovinskog tako i za industrijskog upravnika, pokazuje se potpuno rastavljena od preduzetničke dobiti, kako u kooperativnim fabrikama radnika tako i u kapitalističkim akcionarskim preduzećima. Rastavljenost upravničke najamnine od preduzetničke dobiti, koja se inače pojavljuje slučajno, ovde je postojana. Kod kooperativne fabrike otpada antagonistički karakter nadzornog rada, pošto upravnika plaćaju radnici umesto da on prema njima zastupa kapital. Akcionarska preduzeća uopšte — koja su se razvila s kreditnim sistemom — imaju tendenciju da ovaj upravljački rad kao funkciju sve više odvajaju od svojine na kapital, bio on sopstven ili uzajmljen isto onako kao što se s razvitkom buržoaskog društva sudijske i upravne funkcije rastavljaju od zemljišne svojine, čiji su atributi one bile u feudalno doba. Ali pošto, s jedne strane, prema pukom vlasniku kapitala, novčarskom kapitalisti, istupa delatni kapitalista, i što s razvitkom kredita sam ovaj novčani kapital uzima društveni karakter, koncentriše se u bankama, te ga na zajam daju one, a ne više njegovi neposredni vlasnici; i pošto, s druge strane, sve realne funkcije koje pripadaju delatnom kapitalisti kao takvom obavlja puki rukovodilac koji nema nikakvog prava posedovanja kapitala, niti putem zajma niti na drugi koji način, to ostaje samo funkcioner, a kapitalista iščezava iz procesa proizvodnje kao suvišna ličnost.

⁷⁶ U jednom meni poznatom slučaju postao je posle krize od 1868. g. neki bankrotirani fabrikant plaćeni najamni radnik svojih sopstvenih ranijih radnika. Naime, posle njegovog bankrotstva, fabriku je nastavila da vodi jedna radnička zadruga, a bivši vlasnik bio je namešten kao upravnik. — F. E.

Iz javno položenih računa⁷⁷ kooperativnih fabrika u Engleskoj vidi se da je — po odbitku upravnikove najamnine, koja čini jedan deo predujmljenog promenljivog kapitala, sasvim kao najamnina ostalih radnika — profit bio veći od prosečnog profita, mada su one mestimično plaćale mnogo višu kamatu negoli privatni fabrikanti. Uzrok ovog većeg profita bila je u svima ovim slučajevima veća ekonomija u primeni postojanog kapitala. Ali što nas kod ovoga interesuje jeste to da se ovde prosečni profit (= kamata + preduzetnička dobit) faktično i očevidno predstavlja kao veličina potpuno nezavisna od upravničke najamnine. Pošto je profit tu bio veći od prosečnog profita, to je i preduzetnička dobit bila veća nego inače.

Isti se fakat pokazuje i u nekim kapitalističkim akcionarskim preduzećima, npr. u akcionarskim bankama (joint-stock banks). London and Westminster Bank platila je 1863. god. 30% godišnje dividende, Union Bank of London i druge 15%. Od bruto-profita ovde se odbija, osim *salair-a*^{1*} rukovodilaca, kamata koja se plaća za depozite. Ovde se visoki profit objašnjava iz male srazmere uplaćenog kapitala prema depozitima. Na primer, kod London and Westminster banke 1863: uplaćeni kapital 1 000 000 £; depoziti 14 540 275 £. Kod Union Bank of London 1863: uplaćeni kapital 600 000 £; depoziti 12 384 173 £.

Brkanje preduzetničke dobiti sa nadzorničkom ili upravničkom najamninom nastalo je isprva iz antagonističkog oblika koji suvišak profita iznad kamate uzima u suprotnosti prema kamati. Ono je dalje razvijano iz apologetske namere da se profit predstavi ne kao višak vrednosti, tj. kao neplaćeni rad, već kao najamnina samog kapitaliste za izvršeni rad. Tome su onda socijalisti suprotstavili zahtev da se profit faktično svede na ono za šta se teorijski predstavljao, naime na prostu nadzorničku najamninu. A ovaj se zahtev teoretskom ulepšavanju tim neprijatnije suprotstavio što je više ova nadzornička najamnina, s jedne strane, nalazila svoj određen nivo i svoju određenu tržišnu cenu, kao i svaka druga najamnina, usled obrazovanja mnogobrojne klase industrijskih i trgovinskih rukovodilaca⁷⁸, i što je više,

⁷⁷ Računi na koje se ovde ukazuje idu najdalje do 1864, pošto je gornji tekst pisan 1865. — F. E.

⁷⁸ »Majstori su radnici isto kao njihovi pomoćnici. U ovome svojstvu njihov je interes tačno isti kao njihovih ljudi. Ali oni su pored toga ili kapitalisti, ili agenti kapitalista, a u ovom pogledu njihov je interes sasvim suprotan interesu njihovih radnika.« (Str. 27.) »Velika rasprostranjenost obrazovanja među industrijskim radnicima (journeymen mechanics) u ovoj zemlji svakodnevno smanjuje vrednost rada i veštine skoro svih majstora i preduzetnika, uvećavajući broj lica koja poseduju njihova stručna znanja.« (Hodgskin, *Labour defended against the Claims of Capital etc.*, London 1825, str. 30.)

^{1*} plate

s druge strane, sa opštim razvitkom koji snižava troškove proizvodnje specifično školovane radne snage ona padala, kao svaka najamnina za kvalifikovani rad.⁷⁹ S razvitkom kooperacije na strani radnika, a akcionarskih preduzeća na strani buržoazije, izvučen je ispod nogu i poslednji izgovor za brkanje preduzetničke dobiti sa upravničkom najamninom, te se profit i u praksi ispoljio kao ono što je teoretski neporecivo bio, kao goli višak vrednosti, vrednost za koju nije plaćen nikakav ekvivalent, realizovan neplaćeni rad; tako da delatni kapitalista stvarno eksploatiše rad i da se plod njegove eksploatacije, kad radi uzajmljenim kapitalom, deli na kamatu i preduzetničku dobit, suvišak profita preko kamate.

Na osnovici kapitalističke proizvodnje razvija se kod akcionarskih preduzeća nova prevara sa upravničkom najamninom time što pored i iznad stvarnog upravljača istupa čitav niz upravnih i nadzornih odbora, kod kojih su uprava i nadzor stvarno goli izgovor za pljačkanje akcionara i sopstveno bogaćenje. O ovome ima veoma krasnih pojednosti u: *The City or the Physiology of London Business; with Sketches on 'Change, and the Coffee Houses*, London 1845.

»Šta bankari i trgovci zarađuju na tome što sudeluju u upravama osam ili devet različitih društava može se videti iz ovog primera: privatni bilans g. Timothyja Abrahama Curtisa, iznet pred stečajni sud prilikom njegovog bankrotstva, pokazivao je godišnji prihod od 800 do 900£ pod rubrikom: »Direktorati.« Pošto je g. Curtis bio direktor Engleske banke i Istočnoindijske kompanije, smatralo se svako akcionarsko društvo srećnim kad ga je moglo pridobiti za direktora.* Str. 81, 82.

Nagrada direktorima ovakvih društava za svaku nedeljnu sednicu iznosi najmanje jednu gvineju (21 marku). Rasprave pred stečajnim sudom pokazuju da ova nadzornička najamnina po pravilu stoji u obrnutoj srazmeri prema nadzoru što ga ovi nominalni direktori stvarno vrše.

⁷⁹ »Opšte popuštanje konvencionalnih prepreka i povećane olakšice za obrazovanje imaju tendenciju da snize najamnine kvalifikovanih radnika, umesto da podignu najamnine nekvalifikovanih radnika.* (J. St. Mill, *Principles of Political Economy*, 2. izd., London 1849, I, str. 479.)

GLAVA DVADESET ČETVRTA

Ospoljavanje kapitalskog odnosa u obliku kamatonosnog kapitala

U kamatonosnom kapitalu dostiže kapitalistički odnos svoj najspoljašnjiji i najfetiškiji oblik. Tu imamo $N-N'$, novac koji proizvodi više novca, vrednost koja se sama oploduje, bez procesa koji posreduje između oba ekstrema. U trgovačkom kapitalu, $N-R-N'$, postoji bar opšti oblik kapitalističkog kretanja, mada se ono drži samo prometne oblasti, te se stoga profit ispoljava kao puki profit od prodaje, ali se ipak predstavlja kao proizvod nekog društvenog *odnosa*, ne kao proizvod neke proste *stvari*. Oblik trgovačkog kapitala još uvek predstavlja neki proces, jedinstvo suprotnih faza, kretanje koje se deli na dva suprotna čina, na kupovinu i prodaju robâ. Ovo je zatrto u $N-N'$, u obliku kamatonosnog kapitala. Kad kapitalista pozajmi npr. 1000£, a kamatna stopa iznosi 5%, onda je vrednost od 1000£ kao kapitala za jednu godinu $=K+Ki'$, gde je K kapital, a i' kamatna stopa, dakle ovde $5\% = 5/100 = 1/20$, $1000 + 1000 \times 1/20 = 1050£$. Vrednost 1000£ kao kapitala jeste $=1050£$, tj. kapital nije prosta veličina. On je *odnos* veličina, odnos glavne sume, date vrednosti, prema sebi samoj kao vrednosti koja se oploduje, kao glavne sume koja je proizvela višak vrednosti. A kako smo videli, kapital se predstavlja kao takav, kao ova vrednost koja se neposredno oploduje, za sve delatne kapitaliste, bilo da funkcionišu sa sopstvenim ili sa uzajmljenim kapitalom.

$N-N'$: u ovome imamo prvobitnu polaznu tačku kapitala, novac u obrascu $N-R-N'$, sveden na dva ekstrema $N-N'$, gde je $N'=N+\Delta N$, novac koji stvara više novca. To je prvobitna i opšta formula kapitala, skraćena u besmislen rezime. To je gotov kapital, jedinstvo procesa proizvodnje i prometnog procesa, i koji zbog toga u određenom vremenskom periodu rađa određen višak vrednosti. U obliku kamatonosnog kapitala ovo se ispoljava neposredno, bez posredništva procesa proizvodnje i prometnog procesa. Kapital se pokazuje kao misteriozan i samotvorački izvor kamate, svog sopstvenog uvećavanja. *Stvar* (novac, roba, vrednost) sad je kao puka stvar već kapital, a kapital se pojavljuje kao puka stvar; rezultat celokupnog procesa reprodukcije pojavljuje se kao svojstvo koje samo od sebe

pripada stvari; od vlasnika novca, tj. robe u njenom uvek razmenljivom obliku, zavisi hoće li ga izdati kao novac ili će hteti da ga iznajmi kao kapital. Stoga je u kamatonosnom kapitalu ovaj automatski fetiš, vrednost koja se sama oplođuje, novac koji rađa novac, izrađen u punoj čistoti i u ovome obliku ne nosi više nikakvih ožiljaka svoga postanka. Društveni odnos dovršen je kao odnos jedne stvari, novca, prema samoj sebi. Umesto pravoga pretvaranja novca u kapital, ovde se pokazuje samo besadržajni oblik tog pretvaranja. Kao kod radne snage, postaje upotrebna vrednost novca ovde to da stvara vrednost, veću vrednost od one koju sam sadrži. Novac kao takav već je potencijalno vrednost koja se sama oplođuje, i kao takav se daje na zajam, što je oblik prodaje za ovu naročitu robu. I tako nastaje osobina novca da stvara vrednost, da rađa kamatu sasvim onako kao što kruška rađa kruške. A kao ovakvu kamatonosnu stvar prodaje pozajmilac novca svoj novac. Ali to nije sve. Stvarno delatni kapital predstavlja se i sam, kao što smo videli, tako da kamatu ne rađa kao delatni kapital, nego kao kapital po sebi, kao novčani kapital.

A i ovo se izvrće: dok je kamata samo deo profita, tj. viška vrednosti koji delatni kapitalista cedi iz radnika, sada se, obrnuto, kamata ispoljava kao pravi plod kapitala, kao nešto izvorno, a profit, preobražen sada u oblik preduzetničke dobiti, kao puki akcesorijum i dodatak koji pridolazi u procesu reprodukcije. Tu je fetiško obličje kapitala i predstava o kapital-fetišu završena. U $N-N'$ imamo iracionalni oblik kapitala, izvrnutost i postvarenost odnosâ proizvodnje u najvišoj potenciji: kamatonosno obličje, jednostavno obličje kapitala, u kome je on pretpostavljen svome sopstvenom procesu reprodukcije; sposobnost novca, odnosno robe, da oplođuje svoju sopstvenu vrednost, nezavisno od reprodukcije — mistifikaciju kapitala u najoštrijem obliku.

Naravno da za vulgarnu ekonomiju, koja kapital hoće da predstavi kao samostalan izvor vrednosti, stvaranja vrednosti, ovaj oblik, oblik u kome se izvor profita više ne raspoznaje i gde rezultat kapitalističkog procesa proizvodnje — odvojen od samog procesa — dobija samostalnu egzistenciju, dolazi kao poručen.

Tek je u novčanom kapitalu kapital postao roba, čije svojstvo da se sama oplođuje ima utvrđenu cenu koja je svaki put notirana u kamatnoj stopi.

Kao kamatonosni kapital, i to u svom neposrednom obliku kao kamatonosni novčani kapital (drugi oblici kamatonosnog kapitala, koji nas se ovde ništa ne tiču, opet su izvedeni iz ovog oblika i pretpostavljaju ga), kapital dobija svoj čist fetiški oblik, $N-N'$ kao subjekat, kao stvar koja se može prodati. *Prvo*, što neprekidno postoji kao novac, u obliku u kome su sve njegove određenosti zatrte, a njegovi realni elementi nevidljivi. Novac je upravo onaj oblik u kome je zatrta razlika robâ kao upotrebnih vrednosti, a otuda i razlika industrijskih kapitala koji se sastoje iz ovih roba i njihovih uslova proizvodnje; to je oblik u kome vrednost — a ovde kapital — egzistira kao samo-

stalna razmenska vrednost. U reprodukcionom procesu kapitala novčani je oblik trenutni, čisto prolazni momenat. Na novčanom tržištu, naprotiv, kapital postoji uvek u ovom obliku. — *Drugo*, višak vrednosti koji on rađa, ovde opet u obliku novca, ispoljava se kao da mu pripada kao takvome. Kao što drveće ima svojstvo da raste, tako kapital u ovom obliku kao novčani kapital izgleda da ima svojstvo da rađa novac (τόκος^{1*}).

U kamatonosnom kapitalu kretanje kapitala rezimirano je ukratko; posredni proces je izostavljen, i tako je kapital = 1000 fiksiran kao stvar koja je po sebi = 1000^{2*} i koja se u nekom izvesnom periodu pretvara u 1100, kao što i vino u podrumu poboljšava svoju upotrebnu vrednost posle izvesnog vremena. Kapital je sad stvar, ali kao stvar kapital. Novac ima sada toplo srce u grudima.^[57a] Čim je pozajmljen, ili i plasiran u proces reprodukcije (ukoliko delatnom kapitalisti, kao svome vlasniku, odbacuje kamatu, odvojeno od preduzetničke dobiti), prirašćuje mu kamata, bilo da spava ili da bdi, nalazio se kod kuće ili na putovanju, danju i noću. Tako je u kamatonosnom novčanom kapitalu (a svaki je kapital po svome izrazu vrednosti novčani kapital ili važi sada kao izraz novčanog kapitala) ostvarena skromna želja zgrtača blaga.

Ovo urastanje kamate u novčani kapital kao u neku stvar (kako se ovde ispoljava proizvodnja viška vrednosti pomoću kapitala) jeste ono što toliko zadaje posla Lutheru u njegovoj naivnoj galami protiv lihve. Pošto je izložio da se kamata može zahtevati, ako neizvršeno vraćanje pozajmice o određenom roku bude pozajmiocu, koji sa svoje strane ima plaćanja, prouzrokovalo štetu, ili ako mu iz ovog razloga propadne neki profit koji je mogao napraviti kupovinom, recimo, nekog vrta, on nastavlja:

«Pa kako sam ti ih (100 guldena) pozajmio, naneo si mi dvostruku štetu, jer niti mogu ovde da platim, ni tamo da kupim, te zato moram na obe strane trpeti štetu, a to se zove duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis^{3*}. . . . [P]ošto su čuli da je Hans sa svojih 100 pozajmljenih guldena pretrpeo štetu i da za nju zahteva pravičnu naknadu, oni se zaleću u to i udaraju na svaku stotinu guldena takve dve štete, naime troškove plaćanja i propuštenu kupovinu vrta, upravo kao da su stotini guldena *prirodno prirasle takve dve štete*, tako da gde ima sto guldena, daju ih u zajam i računaju na njih dve takve štete, koje ipak nisu pretrpeli . . . Zato si lihvar koji sam svoju uobraženu štetu popravljao novcem svoga bližnjeg, štetu koju ti niko nije pričinio i koju ne možeš ni dokazati ni izračunati. Ovakvu štetu pravnici nazivaju non verum sed phantasticum interesse^{4*}. To je šteta koju svako sam izmišlja . . . Ne vredi, dakle, govoriti da bi mogle nastati štete, da nisam mogao platiti ni kupiti. To znači ex contingente ne-

^{1*} kamata; rođeno — ^{2*} U 1. izdanju — 1100. — ^{3*} dvostruki interes, nastale štete i propuštene dobiti — ^{4*} ne stvaran već uobražen interes

cessarium^{1*}, praviti iz onoga što nije ono što mora da bude, iz neizvesnoga praviti izvesnu stvar. Zar ovakva lihva neće pojesti svet za malo godina? . . . Slučajna je nesreća koja zadesi uzajmioca, bez njegove volje, i on se mora oporaviti, ali je u trgovini obrnuto i sasvim protivno, tu traže i izmišljaju štete koje se toware na bližnjega u nevolji, da bi ćarili i bogatili se, živeći lenjo i besposleno, u slasti i lasti od rada drugih ljudi, od njihove brige, opasnosti i štete; da sedim iza peći i da puštam da mojih sto guldena rade za mene po zemlji, a da ga ipak zato što je to pozajmljen novac sigurno držim u kesi, bez ikakve opasnosti i brige, dragi moj, ko to ne bi hteo? (M. Luther, *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.*, Wittenberg 1540.^[52])

Predstava o kapitalu kao vrednosti koja se sama reprodukuje i u reprodukciji uvećava zahvaljujući svome prirođenom svojstvu večno trajne i rastuće vrednosti — dakle zahvaljujući prikrivenom kvalitetu skolastičara — dovela je do čudnih ideja dr Price-a koje daleko za sobom ostavljaju fantazije alhemičara; idejâ u koje je Pitt čvrsto veroval i koje je u svojim zakonima o sinking fund^[58] učinio stubovima svoga finansijskog gazdovanja.

«Novac koji nosi kamatu na kamatu raste najpre polagano; ali pošto se stopa porasta neprekidno ubrzava, postaje ona posle izvesnog vremena toliko brza da se to ne može zamisliti. Jedan peni, pozajmljen u vreme rođenja našeg Spasi-telja s kamatom na kamatu po 5%, bio bi već dosad narastao u sumu veću no što bi sadržalo 150 miliona Zemaljskih kugli sve od suvog zlata. Ali predujmljen na običnu kamatu, porastao bi za isto vreme samo na 7 šilinga i 4¹/₂ pensa. Dosad je naša vlada pretpostavljala da svoje finansije popravlja ovim drugim umesto onim prvim putem.»⁸⁰

⁸⁰ Richard Price, *An Appeal to the Public on the subject of the National Debt*, London 1772 (str. 19). On pravi naivnu doskočicu: «Treba uzajmljivati novac na običnu kamatu, a uzajmljenu sumu uvećavati s kamatom na kamatu.» (R. Hamilton, *An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain*, 2. izd., Edinburg 1814 [str. 133].) Po ovome bi pozajmljivanje uopšte bilo najpouzdanije sredstvo bogaćenja i za privatnike. Ali, ako uzmem na zajam, recimo, 100£ po 5% godišnje kamate, moram na kraju godine platiti 5£, pa ako uzmemo da taj predujam traje 100 miliona godina, ja kroz to vreme svake godine imam da dajem na zajam uvek samo 100£ i isto tako svake godine da platim 5£. Ovim procesom ja nikad ne dolazim dotle da dajem na zajam 105£ time što uzimam na zajam 100£. A iz čega da platim onih 5%? Novim zajmovima, ili ako sam država, porezama. Ali ako neki industrijski kapitalista uzme novac na zajam, onda će on uz profit od, recimo, 15% imati da plati 5% kao kamatu, 5% da pojede (mada mu apetit raste s prihodima), a 5% da kapitališe. Dakle je već pretpostavljeno 15% profita da bi se stalno plaćalo 5% kamate. Ako proces potraje,

^{1*} od slučajnog praviti nužno

Još više uzleće on u svojim *Observations on Reversionary Payments etc.*, London 1772:

»Jedan šiling predujmljen o rođenju našega Spasitelja« (dakle svakako u jerusalimskom hramu) »po 6% kamate na kamatu narastao bi do sume u zlatu veće no što bi je mogao sadržati čitav Sunčev sistem kad bi se pretvorio u kuglu s prečnikom koji bi bio jednak Saturnovoj putanji.« — »Stoga država nema potrebe da se ikad nalazi u teškoćama; jer s najmanjim uštedama može platiti najveći dug za tako kratko vreme kako njen interes zahteva.« (Str. XIII, XIV.)

Da krasnog teoretskog uvoda u engleske državne dugove!

Price je bio prosto opsenut neizmernošću broja koja nastaje iz geometrijske progresije. Pošto je kapital, bez obzira na uslove reprodukcije i rada, smatrao automatom koji sam radi, kao puki broj koji se sam uvećava (kao i Malthus čoveka u svojoj geometrijskoj progresiji^[59]), mogao je uobraziti da je pronašao zakon njegovog rastenja u formuli $s = k(1+i)^n$, gde je s = suma kapitala + kamata na kamatu, k = predujmljenom kapitalu, i = kamatnoj stopi (izraženoj u alikvotnim delovima od 100), a n niz godina u kojima se proces zbiva.

Pitt je uzeo sasvim ozbiljno mistifikaciju dr Price-a. Godine 1786. zaključio je Donji dom da se podigne 1 milion £ za javnu korist. Prema Price-u, u koga je Pitt verovao, bilo je naravno najbolje da se narod oporezuje da bi se ovako podignuta suma »akumulisala«, i da se tako državni dug odmađija tajnom kamate na kamatu. Toj odluci Donjeg doma sledio je uskoro zakon koji je Pitt inspirisao i kojim je propisano da se akumulirše 250 000 £

»dotele dok sa isteklim doživotnim rentama fond ne naraste na 4 000 000 £ godišnje.« (Zakon 26 George III, glava 31.^[60])

U govoru od 1792, u kome je Pitt predložio da se uveća suma namenjena amortizacionom fondu, naveo je on kao uzroke engleske trgovinske premoći mašine, kredit itd., ali

»kao najrasprostranjeniji i najtrajniji uzrok — akumulaciju. A ovaj je princip potpuno izložen i dovoljno objašnjen u delu A. Smith-a, toga genija... Ova se akumulacija kapitala postizava ostavljanjem bar jednog dela godišnjeg profita radi uvećanja glavnice, koja se sledeće godine ima upotrebiti na isti način, tako da pruža kontinuelan profit.«

pašće profitna stopa iz već izloženih razloga recimo od 15% na 10%. Ali Price sasvim zaboravlja da kamata od 5% ima za pretpostavku profitnu stopu od 15% i uzima da ova i dalje postoji sa akumulacijom kapitala. On uopšte neće da vodi računa o stvarnom procesu akumulacije, nego samo o pozajmljivanju novca, da bi se ovaj vraćao natrag s kamatom na kamatu. Kako će to novac izvesti, potpuno mu je svejedno, pošto je to prirodno svojstvo kamatonosnog kapitala.

Tako Pitt posredstvom dr Price-a pretvara Smith-ovu teoriju akumulacije u bogaćenje jednog naroda akumulisanjem dugova, i dolazi do prijatnog beskonačnog progresa zajmova, do zajmova radi plaćanja zajmova.

Već kod Josiasa Childa, oca modernog bankarstva, nalazimo da bi »100 £ po 10% za 70 godina, s kamatom na kamatu, proizvelo 102 400 £.« (*Traité sur le commerce etc. par J. Child, traduit etc.*, Amsterdam i Berlin 1754, str. 115. Pisano 1669.)

Kako moderna ekonomija bez razmišljanja prihvata gledište dr Price-a, pokazuje »Economist« na sledećem mestu:

»Capital, with compound interest on every portion of capital saved, is so all-engrossing that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest of capital... All rent is now the payment of interest on capital previously invested in the land.«^{1*} (»Economist«, 19. July 1851.)

U njegovom svojstvu kamatonosnog kapitala, pripada kapitalu sve bogatstvo koje se uopšte ikad može proizvesti, a sve što je dosad dobio samo je otplaćivanje u ratama njegovom »sveprivlačujućem« apetitu. Po njegovim urođenim zakonima, pripada mu sav višak rada koji ljudski rod ikada može dati. Moloh.

Naposletku i sledeći galimatijas »romantičnog« Müllera:

»Dr Price-a ogromni porast kamate na kamatu, ili ljudskih snaga koje same sebe ubrzavaju, ima za pretpostavku, ako on treba da proizvede ovakva ogromna dejstva, nepodeljen ili neprekidan jednoobrazan red kroz više stoleća. Čim se kapital razdeli, čim se iseče na više pojedinačnih izdanaka koji u sebi produžuju rasti, celokupni proces akumulacije snaga počinje iznova. Priroda je progresiju snaga razdelila na put od nekih 20 do 25 godina, koliko prosečno pada u deo svakom pojedinačnom radniku (!). Po isteku ovog vremena radnik napušta svoju stazu i mora sad na nekog novog radnika preneti kapital stečen putem kamate na kamatu rada, najvećim delom razdeliti ga među više radnika ili dece. Ovi, pak, pre nego što uzmognu iz njega izvlačiti kamatu na kamatu moraju oživotvoriti ili naučiti da primenjuju kapital koji im je pripao. Zatim se jedna ogromna količina kapitala koju građansko društvo dobija, čak i u najživahnijim zajednicama, kroz duge godine postepeno nagomilava i ne upotrebljava na neposredno proširenje rada, nego se, naprotiv, čim se nakupi neka znatnija suma, ova prenosi na neku drugu individuu, radnika, banku, državu, pod nazivom zajma, a primalac onda, stavljajući kapital u stvarno kretanje, izvlači iz njega kamatu na kamatu i

^{1*} »Kapital, sa kamatom na kamatu (compound interest) na svaki deo uštedenog kapitala, tako je sveprivlačujući (all-engrossing) da je sve bogatstvo sveta iz kojega se izvlači dohodak, odavno postalo kamatom na kapital... Svaka je renta sada plaćanje kamate na kapital ranije investiran u zemlju.«

može se lako obavezati da zajmodavcu plaća običnu kamatu. Najzad, protiv tih ogromnih progresija, u kojima bi se ljudske snage i njihov proizvod uvećavale ako bi jedino imao da važi zakon proizvodnje ili štedljivosti, reaguje zakon trošenja, želje ili rasipanja.« (Adam Müller, *nav. delo*, III, str. 147 - 149.)

Nemoguće je natrućati više užasnih besmislica u manje redaka. Da i ne pomenemo smešno brkanje radnika i kapitaliste, vrednosti radne snage i kamate na kapital itd., uzimanje kamate na kamatu treba da se, između ostalog, objasni time što se kapital daje »na zajam«, gde onda donosi »kamatu na kamatu«. Postupak našega Müllera karakterističan je za romantiku u svima strukama. Njena se sadržina sastoji iz predrasuda svakidašnjice, pocrpenih iz najpovršnijeg privida stvari. Ova lažna i trivijalna sadržina treba onda da bude »uzvišena« i poetizovana mistifikatorskim načinom izražavanja.

Proces akumulacije kapitala može se utoliko shvatiti kao akumulacija kamate na kamatu ukoliko se onaj deo profita (viška vrednosti) koji se ponova pretvara u kapital, tj. koji služi za usisavanje novog viška rada, može nazvati kamatom. Ali:

1. ostavljajući po strani sve slučajne poremećaje, veliki deo postojećeg kapitala stalno se u toku procesa reprodukcije više ili manje obezvređuje, jer vrednost roba nije određena radnim vremenom koliko prvobitno staje njihova proizvodnja, već radnim vremenom koje staje njihova reprodukcija, a ovo se vreme stalno smanjuje usled razvitka društvene proizvodne snage rada. Otuda se na nekom višem stupnju razvitka društvene proizvodnosti svaki postojeći kapital pokazuje, umesto kao rezultat nekog dugog procesa štednje kapitala, kao rezultat srazmerno veoma kratkog vremena reprodukcije⁸¹;

2. kao što je u odeljku III ove knjige dokazano, profitna stopa opada u srazmeri prema rastućoj akumulaciji kapitala i proizvodnoj snazi društvenoga rada, koja raste saobrazno njoj i koja se upravo i izražava u sve većem relativnom smanjivanju promenljivog dela kapitala naspram postojanog. Da bi se proizvela ista profitna stopa kada se udesetostruči postojani kapital koji pokreće jedan radnik, moralo bi se udesetostručiti vreme viška rada, a ubrzo ne bi za to više stizalo ni celo radno vreme, pa ni sva 24 sata u danu, čak da ih kapital sve prisvoji. A na pretpostavci da se profitna stopa ne smanjuje počiva progresija dr Price-a i uopšte »all-engrossing capital, with compound interest«^{1*82}.

⁸¹ Vidi Milla i Careya i na to komentar Roschera, koji ih je rdavo razumeo.^[61]

⁸² »Jasno je da nikakav rad, nikakva proizvodna snaga, nikakva dovitljivost, nikakva veština ne mogu odgovoriti svemoćnim zahtevima kamate na kamatu. Ali

1* »sveprivlaćujući kapital s kamatom na kamatu«

Indentičnošću viška vrednosti i viška rada postavljena je akumulaciji kapitala kvalitativna granica: *ukupni radni dan*, u svakom datom momentu postojeći razvitak proizvodnih snaga i stanovništva koji ograničava broj radnih dana koji se dadu istovremeno eksploatisati. A ako se višak vrednosti shvati u iracionalnom obliku kamate, onda je granica samo kvantitativna i prevazilazi svaku fantaziju.

U kamatonosnom kapitalu, međutim, završena je predstava o kapital-fetišu, predstava koja nagomilanom proizvodu rada, i to još fiksiranom kao novac, pripisuje snagu da jednim urođenim tajnim svojstvom, kao čisti automat, proizvodi višak vrednosti u geometrijskoj progresiji, tako da je ovaj nagomilani proizvod rada već odavno, kako to misli »Economist«, eskontovao sve bogatstvo sveta za sva vremena kao nešto što mu po pravu pripada. Tu proizvod minulog rada, sam minuli rad, sam po sebi nosi u svojoj utrobi deo sadašnjeg ili budućeg živog viška rada. A naprotiv se zna da je održanje, a utoliko i reprodukcija vrednosti proizvodâ prošlog rada, zaista *samo* rezultat njihovog dodira sa živim radom; a drugo: da komanda proizvodâ minulog rada nad živim viškom rada traje samo toliko koliko traje kapitalistički odnos, onaj određeni društveni odnos u kome minuli rad istupa samostalno i nadmoćno prema živom radu.

svaka ušteda pravi se od dohotka kapitaliste, tako da se u stvarnosti ovi zahtevi doista stalno postavljaju, a proizvodna snaga rada isto tako stalno odbija da ih zadovolji. Tako se stalno stvara neka vrsta izravnjanja (balance).« (*Labour defended against the Claims of Capital*, str. 23. — Autor je Hodgskin.)

GLAVA DVADESET PETA

Kredit i fiktivni kapital

Podrobna analiza kreditnog sistema i oruđa koja on sebi stvara (kreditni novac itd.) izlazi izvan našeg plana. Ovde treba istaći samo nekoliko momenata potrebnih radi karakteristike kapitalističkog načina proizvodnje uopšte. Pri tom ćemo imati posla samo s trgovinskim i bankarskim kreditom. U razmatranje veze između njegovog razvitka i razvitka javnog kredita nećemo ulaziti.

Ja sam ranije (knj. I, gl. III, 3, b) pokazao kako se iz prostog robnog prometa obrazuje funkcija novca kao platežnog sredstva, a s time i poverilačko-dužnički odnos među proizvođačima i prodavcima roba. S razvitkom trgovine i kapitalističkog načina proizvodnje, koji proizvodi samo s obzirom na promet, ova se samonikla osnovica kreditnog sistema proširuje, uopštava, izgrađuje. Uglavnom novac ovde funkcioniše samo kao platežno sredstvo, tj. roba se ne prodaje za novac, nego za pismeno obećanje plaćanja o nekom utvrđenom roku. Ova obećanja plaćanja možemo kratkoće radi staviti skupa u jednu opštu kategoriju menicâ. Ovakve menice cirkulišu do svog roka i dana isplate i same opet kao platežna sredstva; one i sačinjavaju pravi trgovinski novac. Najzad, ukoliko se izravnavanjem potraživanja i dugovanja potiru, funkcionišu one apsolutno kao novac, pošto onda ne dolazi do konačnog pretvaranja u novac. I kao što ovi uzajamni predujmovi među proizvođačima i trgovcima sačinjavaju pravu osnovicu kredita, tako njihov prometni instrumenat, menica, sačinjava osnovicu pravog kreditnog novca, novčanica (banknota) itd. Ove ne počivaju na novčanom opticaju, bilo metalnog ili papirnog državnog novca, već na meničnom prometu.

W. Leatham (bankar u Jorkširu), *Letters on the Currency*, 2. izd., London 1840:

»Nalazim da je ukupni iznos menica za celu 1839. god. bio 528 493 842 £« (strane menice on ceni na približno $\frac{1}{7}$ ^{1*} cele sume) »a iznos menica kojima pada rok jednovremeno u istoj godini na 132 123 460 £.« (Str. 55, 56.) »Menice su sa-

^{1*} U 1. izdanju: $\frac{1}{5}$.

stavni deo opticaaja, deo čiji je iznos veći od svega ostalog zajedno.« (Str. 3, 4.) — »Ova ogromna nadgradnja menica počiva (!) na osnovici koju sačinjava iznos novčanica i zlata; a ako se tokom događaja ova osnovica previše suzi, njihova solidnost, pa čak i njihova egzistencija dolaze u opasnost.« (Str. 8.) — »Ako se proceni ceo opticaaj« {on misli na novčanice} »i iznos obaveza svih banaka za koje se smesta može zahtevati plaćanje u gotovu, onda nalazim sumu od 153 miliona, čije se pretvaranje u zlato može zahtevati na osnovu zakona, a nasuprot tome 14 miliona u zlatu za zadovoljenje tog zahteva.« (Str. 11.) — »Menice se ne mogu staviti pod kontrolu, osim da se spreči preobilje novca i niska kamatna stopa ili eskont, koji rađa jedan deo toga i podstrekava ovu veliku i opasnu ekspanziju. Nemoguće je utvrditi koliko od njih potiče iz stvarnih poslova, npr. iz stvarnih kupovina i prodaja, a koji je deo veštački (fictitious) napravljen i sastoji se samo od uslužnih menica, tj. gde se jedna menica vuče da bi se neka tekuća menica izmirila pre isteka roka i da bi se tako pravljenjem golih prometnih sredstava stvorio fingirani kapital. U periodima preobilnog i jevtinog novca znam da se ovo čini u ogromnoj meri.« (Str. 43, 44.)

J. W. Bosanquet, *Metallic, Paper, and Credit Currency*, London 1842:

»Prosečna suma plaćanja vršenih svakog poslovnog dana u Clearing House {gde londonski bankari razmenjuju među sobom uplaćene čekove i menice kojima je došao rok} iznosi preko 3 miliona £, a dnevna novčana rezerva, potrebna za ovu svrhu, malo je veća od 200 000 £.« (Str. 86.) {Godine 1889. iznosio je celokupni obrt u Clearing House 7618³/₄ miliona £ ili, računajući okruglo, 300 poslovnih dana, prosečno 25¹/₂ miliona dnevno.} »Menice su neosporno prometno sredstvo (currency), nezavisne od zlata ukoliko posredstvom indosamenta prenose svojinu iz jedne ruke u drugu.« (Str. 92, 93.) »Prosečno valja uzimati da svaka menica u opticaaju nosi dva indosamenta, prema tome da svaka menica prosečno izvrši dve isplate pre dospeća. Po ovome izgleda da su menice pomoću samog indosamenta omogućile prenos svojine u vrednosti od dva puta 528 miliona ili 1056 miliona £, preko 3 miliona dnevno, u toku 1839. g. Zbog toga je sigurno da menice i depoziti zajedno vrše novčane funkcije prenošenjem svojine iz ruke u ruku, i bez pripomoći novca, u dnevnom iznosu od najmanje 18 miliona £.« (Str. 93.)

Tooke kaže sledeće o kreditu uopšte:

»U svome najjednostavnijem izrazu, kredit je osnovano ili neosnovano poverenje koje nekoga pobuđuje da kome drugom poveri izvesni iznos kapitala, u novcu ili u robama procenjenim po nekoj određenoj novčanoj vrednosti, a koji se iznos uvek ima platiti po isteku nekog određenog roka. Gde se kapital pozajmljuje u novcu, tj. u novčanicama, ili u nekom kreditu u gotovom, ili upućivanjem na nekog korespondenta, uračunava se za upotrebu kapitala dodatak od toliko procenata na sumu koja se ima vratiti. Kod roba čiju su novčanu vrednost učesnici među sobom utvrdili i čiji prenos sačinjava prodaju, utvrđena suma koja treba da se plati uključuje odštetu za upotrebu kapitala i za rizik preuzet do roka isplate. Pismene obaveze plaćanja u određene dane većinom se daju za ovakve kredite. A ove prenosive obaveze ili promese jesu ono sredstvo koje čini da zajmo-

davci, kad nadu prilike za upotrebu svog kapitala bilo u novčanom ili u robnom obliku, većinom budu u stanju da pre isteka tih menica uzajme ili kupe jevtinije, jer im se sopstveni kredit pojačava kreditom drugog imena na menici.» (*Inquiry into the Currency Principle*, str. 87.)

Ch. Coquelin, *Du Crédit et des Banques dans l'Industrie*, »Revue des deux Mondes«^[62], 1842, tom 31 [str. 797]:

»U svakoj zemlji većina kreditnih poslova izvršuje se u krugu samih industrijskih odnosa . . . proizvođač sirovine predujmljuje nju fabrikantu prerađivaču i dobija od njega obećanje plaćanja za utvrđeni dan. Svršivši svoj deo posla, fabrikant opet i pod sličnim uslovima predujmljuje svoj proizvod kome drugom fabrikantu, koji ga mora dalje preraditi, i tako se kredit sve dalje rasprostire, od jednog do drugog, sve do potrošača. Grosista daje detaljisti robne predujmove, dok ih od fabrikanta ili komisionara i sam dobija. Svaki jednom rukom uzajmljuje, a drugom pozajmljuje, katkada novac, ali mnogo češće proizvode. Tako se u industrijskim odnosima izvršuje neprekidno razmenjivanje predujmova, koji se kombinuju i u svima pravcima ukrštaju. Upravo se u umnožavanju i uvećavanju ovih međusobnih predujmova sastoji razvitak kredita, i tu je istinsko sedište njegove moći.«

Druga strana kreditnog sistema nadovezuje se na razvitak trgovine novcem, koja u kapitalističkoj proizvodnji naravno ide ukorak s razvitkom robne trgovine. Mi smo u prošlom odeljku (glava XIX) videli kako se čuvanje rezervnih fondova poslovnih ljudi, tehničke radnje primanja i isplaćivanja novca, međunarodnih plaćanja, a s time i trgovina polugama, koncentrišu u rukama trgovaca novcem. Nadovezujući se na ovu trgovinu novcem, razvija se druga strana kredita, uprava nad kamatonosnim ili novčanim kapitalom, kao posebna funkcija trgovaca novcem. Uzajmljivanje i pozajmljivanje novca postaje njihov poseban posao. Oni stupaju kao posrednici između stvarnih uzajmilaca i pozajmilaca novčanog kapitala. Izraženo uopšte, bankarski posao se, sa te strane, sastoji u tome da pozajmljivi novčani kapital koncentriše u svojim rukama u velike mase tako da naspram industrijskih i trgovinskih kapitalista, umesto pojedinačnog pozajmioca novca, istupaju bankari kao predstavnici svih pozajmilaca. Oni postaju opšti upravljači novčanog kapitala. S druge strane, oni naspram svih pozajmilaca koncentrišu uzajmioce, jer uzimaju zajmove za ceo trgovinski svet. Banka predstavlja na jednoj strani centralizaciju novčanog kapitala, pozajmilaca, a na drugoj centralizaciju uzajmilaca. Njen se profit opšte uzev sastoji u tome što uzajmljuje po nižim kamatama nego što pozajmljuje.

Pozajmljivi kapital, kojim banke raspolazu, pritiče im na više načina. Prvo se, pošto su one blagajnici industrijskih kapitalista, u njihovoj ruci koncentriše novčani kapital koji svaki proizvođač i trgovac drži kao rezervni fond, ili koji mu pritiče kao plaćanje. Tako se ovi fondovi pretvaraju u pozajmljivi novčani kapital. Ovim se re-

zervni fond trgovinskog sveta ograničava na potrebni minimum, jer je koncentrisan kao zajednički, a jedan deo novčanog kapitala, koji bi inače dremao kao rezervni fond, pozajmljuje se, funkcioniše kao kamatonosni kapital. Drugo, njihov se pozajmljivi kapital obrazuje iz depozita novčarskih kapitalista koji im prepuštaju pravo da ih pozajmljuju. Zatim se s razvitkom bankovnog sistema, a osobito čim plaćaju kamatu na depozite, kod njih deponuju novčane uštede i trenutno nezaposleni novac svih klasa. Male sume, svaka za sebe nesposobna da dejstvuje kao novčani kapital, sjedinjuju se tako u velike mase i tako obrazuju novčanu silu. Ovo prikupljanje malih iznosa treba razlikovati kao posebno dejstvo bankarstva od njegovog posredništva između pravih novčarskih kapitalista i uzajmilaca. Naposljetku se i dohoci, koji treba da se troše samo malo-pomalo, deponuju kod banaka.

Pozajmljivanje (ovde imamo posla samo sa trgovinskim kreditom u pravom smislu) vrši se eskontovanjem menica — njihovim pretvaranjem u novac pre roka prispevanja — i predujmovima u raznim oblicima: direktni predujmovi na lični kredit, lombardni predujmovi na kamatonosne hartije, državne efekte, akcije svih vrsta, a osobito još predujmovima na tovarne listove, stovarišne listove i druga overena dokumenta o posedu robe, podizanjem na račun depozita itd.

Kredit koji bankar daje može biti davan u različnim oblicima, npr. u menicama na druge banke, čekovima na njih, otvaranjem kredita iste vrste, najzad, kod banaka koje emituju novčanice, u sopstvenim bančnim novčanicama. Novčanica nije ništa drugo do menica na bankara, plativa donosiocu u svako doba, a kojom bankar zamenjuje privatne menice. Poslednji oblik kredita čini se laiku osobito frapantan i važan, prvo zato što ova vrsta kreditnog novca prelazi iz čisto trgovinskog prometa u opšti promet i tu funkcioniše kao novac; a i zato što, u većini zemalja, glavne banke koje izdaju novčanice, kao čudnovata mešavina nacionalne i privatne banke, u stvari imaju za sobom nacionalni kredit i njihove su novčanice više ili manje zakonsko platežno sredstvo; zato što ovde postaje vidljivo da je ono čime bankar trguje sam kredit, pošto novčanica predstavlja samo kreditni znak koji cirkuliše. Ali bankar trguje i s kreditom u svima drugim oblicima, čak i kad predujmljuje novac koji je kod njega deponovan u gotovu. Novčanica je doista samo moneta trgovine na veliko, a depozit je uvek glavna stvar koja preteže kod banaka. Najbolji dokaz za ovo pružaju škotske banke.

Za našu svrhu nije potrebno dalje ispitivati posebne kreditne ustanove, ni posebne oblike samih banaka.

»Bankari imaju dvostruk posao... 1. da prikupljaju kapital od onih koji za njega nemaju neposrednu upotrebu, i da ga razdeljuju i prenose na druge koji ga mogu upotrebiti; 2. da primaju depozite iz dohotka svojih mušterija i da ovima isplaćuju sume kakve im budu ustrebale za njihove potrošačke izdatke. Prvo

je promet *kapitala*, drugo je opticaj *novca* (currency).« — »Jedno je koncentracija kapitala na jednoj, i njegova raspodela na drugoj strani; drugo je upravljanje opticajem za lokalne svrhe okoline.« (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, str. 36, 37.)

U glavi XXVIII vratićemo se na ovo mesto.

»Reports of Committees«, tom VIII, »Commercial Distress«, tom I, deo I, 1847/48, Minutes of Evidence^{1*}. — (Dalje se citira kao »Commercial Distress«, 1847/48.) Četrdesetih godina londonske su banke pri eskontovanju menica u mnogo slučajeva primale jedne od drugih mesto novčanica menice s rokom od dvadeset i jednog dana. (Iskaz J. Pease-a, provincijskog bankara, br. 4636 i 4645.) Po istom izveštaju, imali su bankari, čim novac ponestane, običaj da ovakvim menicama vrše redovne isplate mušterijama. Ako je primalac tražio novčanice, morao je ove menice ponovo eskontovati. Za banke je ovo bilo isto što i privilegija da prave pare. Gospoda Jones Loyd i Komp. plaćali su na ovaj način »od nezapamćenih vremena«, čim je novac ponestao, a kamatna stopa išla preko 5%. Mušterija je bila srećna da dobija ovakve banker's bills^{2*}, jer su se menice Jonesa, Loyda i Komp. lakše mogle eskontovati nego njegove sopstvene; one su često išle i kroz 20 do 30 ruku. (Isto, br. 901 do 905, 992.)

Svi ovi oblici služe za to da se potraživanje plaćanja učini prenosivim.

»Teško da postoji neki oblik u koji se kredit može uvesti, a da u njemu neko vreme ne bude morao da izvršuje novčane funkcije; bio ovaj oblik neka novčanica, ili neka menica ili neki ček, proces je u suštini isti i rezultat je isti.« — Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 2. izd., London 1845, str. 38. — »Novčanice su sitni novac kredita.« (Str. 51.)

Sledeće iz J. W. Gilberta, *The History and Principles of Banking*, London 1834:

»Kapital neke banke sastoji se iz dva dela, iz investiranog kapitala (invested capital) i iz bankovnog kapitala (banking capital) koji je uzajmljen.« (Str. 117.) »Bankovni ili uzajmljeni kapital dobija se na tri načina: 1. primanjem depozita, 2. izdavanjem sopstvenih novčanica; 3. vučenjem menica. Ako kogod hoće da mi besplatno pozajmi 100£, a ja ovih 100£ pozajmim nekom drugom na kamatu od 4%, ja ću ovim poslom u toku godine imati dobit od 4£. Isto tako kad neko hoće da primi moje obećanje plaćanja« (I promise to pay, obećavam da ću platiti, jeste obična formula za engleske novčanice) »i da mi ga na kraju godine vrati i plati mi za to 4%, sasvim kao da sam mu pozajmio 100£, pravim ovim poslom dobitak od 4£; a opet, kad mi neko u nekom provincijskom gradu donese 100£ uz uslov da 21 dan kasnije isplatim isti iznos nekom trećem licu u Londonu, biće svaka kamata, koju u međuvremenu uzmognem postići tim novcem, moj

^{1*} Izveštaji odbora Donjeg doma o trgovinskoj krizi 1847/48. Dokazni materijal. — ^{2*} bankarske menice

profit. Ovo je stvarni rezime operacija banke i puta na koji se bankovni kapital stvara posredstvom depozita, novčanica i menica.« (Str. 117.) »Opšte uzev, profiti bankara stoje u srazmeri prema iznosu njegovog uzajmljenog ili bankovnog kapitala. Da bi se utvrdio stvarni profit neke banke, treba kamatu na investirani kapital odbiti od bruto-profita. Ostatak je bankovni profit.« (Str. 118.) »*Predujmovi koje bankar daje svojim mušterijama čine se novcem drugih ljudi.*« (Str. 146.) »Baš oni bankari koji ne izdaju novčanice stvaraju bankovni kapital eskontovanjem menica. Oni uvećavaju svoje depozite posredstvom svojih eskontnih operacija. Londonski bankari eskontuju samo za one kuće koje kod njih imaju depozitni račun.« (Str. 119.) »Firma koja kod svoje banke eskontuje menice i koja je na celi iznos ovih menica platila kamatu, mora u rukama banke ostaviti bar deo toga iznosa, ne dobijajući za ovo kamate. Ovim putem dobija bankar na predujmljeni novac kamatu višu od tekuće kamatne stope i stvara sebi bankovni kapital posredstvom salda koji ostaje u njegovoj ruci.« (Str. 120.)

Ekonomisanje rezervnih fondova, depozita, čekova:

»Depozitne banke posredstvom prenošenja potraživanja ekonomišu upotrebu prometnog sredstva i svršavaju poslove velikih iznosa s malom sumom stvarnog novca. Ovako oslobođeni novac bankar upotrebljava na predujmove svojim mušterijama putem eskonta itd. Zbog toga prenošenje potraživanja uvećava efikasnost depozitnog sistema.« (Str. 123.) »Svejedno je da li obe mušterije koje međusobno trguju drže svoj račun kod istog ili kod različitih bankara. Jer bankari razmenjuju svoje čekove među sobom u Clearing House. Tako bi pomoću prenošenja depozitni sistem mogao da se raširi do takvog stepena da potpuno istisne upotrebu metalnog novca. Kad bi svako držao depozitni račun kod banke i sva svoja plaćanja vršio čekovima, onda bi ovi čekovi postali jedino prometno sredstvo. U ovom bi se slučaju moralo pretpostaviti da bankari imaju novac u svojoj ruci, inače ovi čekovi ne bi imali vrednosti.« (Str. 124.)

Centralizovanje lokalnog saobraćaja u rukama banaka vrši se 1. posredstvom filijala. Provincijske banke imaju svoje pobočne etablismane u manjim gradovima svog domašaja; londonske banke u različnim kvartovima Londona; 2. preko agentura.

»Svaka provincijska banka ima svog agenta u Londonu, koji tamo plaća njene novčanice ili menice, a prima novac koji londonski stanovnici uplaćuju za račun ljudi koji stanuju u provinciji.« (Str. 127.) »Svaki bankar prihvata novčanice drugog bankara i više ih ne izdaje. U svakom većem gradu oni se sastaju jedanput ili dvaput nedeljno i razmenjuju novčanice. Saldo se plaća uputnicom na London.« (Str. 134.) »Svrha banaka jeste olakšanje posla. Sve što olakšava posao, olakšava i špekulaciju. Posao i špekulacija u mnogim slučajevima tako su tesno skopčani da je teško reći gde prestaje posao, a gde počinje špekulacija... Svugde gde ima banaka kapital se dobija lakše i jevtinije. Jevtinoća kapitala daje maha špekulaciji, baš kao što jevtinoća mesa i piva daje maha halapljivosti i pijanstvu.« (Str. 137, 138.) »Pošto banke koje izdaju sopstvene novčanice uvek plaćaju tim novčanicama, može se činiti da se njihov eskontni posao pravi isključivo kapitalom koji je napravljen tim novčanicama, ali nije tako. Neki bankar može,

dakako, isplatiti sopstvenim novčanicama sve menice koje bude eskontovao, pa ipak može $\frac{9}{10}$ menica koje se nalaze u njegovom posedu, predstavljati stvarni kapital. Jer mada je on za ove menice dao samo svoj sopstveni papirni novac, ipak ovaj ne mora ostati u opticaju dok menice ne prispeju. Menice mogu imati rok od tri meseca, a note se vratiti za tri dana.« (Str. 172.) »Prekoračavanje računa od strane mušterija jeste redovna poslovna stvar. To je u stvari svrha za koju se garantuje kredit u gotovu... Krediti u gotovu garantuju se ne samo ličnim jamstvom, već i deponovanjem vrednosnih papira.« (Str. 174, 175.) »Kapital predujmljen na zalogu robe, ima isto dejstvo kao da je predujmljen u eskontovanje menica. Kad kogod uzajmi 100£ na jamstvo svoje robe, onda je to isto kao da je robu prodao za menicu od 100£ i ovu eskontovao kod bankara. Ali ga predujam osposobljava da robu pridrži do boljeg položaja na tržištu i da izbegne žrtve, koje bi inače morao učiniti da bi dobio novac za hitne svrhe.« (Str. 180, 181.)

The Currency Theory Reviewed etc., str. 62, 63:

»Neosporno je tačno da se 1000£, koje ja danas deponujem kod A-a, sutra opet izdaju i sačinjavaju depozit kod B-a. Preksutra ih opet može B izdati, obrazovati depozit kod C-a, i tako u beskonačnost. Ista 1000£ novca može se, dakle, nizom prenosa umnožiti u jednu sasvim neodredivu sumu depozita. Otuda može biti da *devet desetina svih depozita u Engleskoj nemaju nikakvu drugu egzistenciju osim u uknjiženim stavkama u knjigama bankara*, koji svaki za svoj deo jamči... Tako su u Škotskoj, gde novac u opticaju* {povrh toga skoro sam papirni novac!} »nikad ne prelazi 3 miliona £, depoziti 27 miliona. A dok god ne nastupi opšte, iznenadno povlačenje depozita (a run on the banks^{1*}), može ista 1000£, putujući natrag, podmiriti sa istom lakoćom isto tako neodredivu sumu. Pošto ista 1000£ kojom ja danas podmirujem dug nekom poslovnom čoveku može sutra da podmiri njegov dug nekom drugom trgovcu, a preksutra dug ovoga banci, i tako u beskonačnost, to ista 1000£ može da ide od ruke do ruke i od banke do banke i da podmiri svaki zbir depozita koji se može zamisliti.«

{Videli smo da je Gilbert već 1834. znao:

»Sve što olakšava posao, olakšava i špekulaciju; oboje je u mnogim slučajevima tako tesno skopčano da je teško reći gde prestaje posao, a gde počinje špekulacija.«

Što je veća lakoća s kojom se mogu dobiti predujmovi na neprodate robe, to se više takvih predujmova uzima, to je veće iskušenje da se fabrikuju robe ili da se već fabrikovane robe bace na udaljena tržišta, samo da bi se u prvi mah dobili novčani predujmovi na njih. O tome kako ovakva vrtoglavica može da zahvati celokupni poslovni svet neke zemlje, i kako se ovo onda svršava, pruža nam očit primer istorija engleske trgovine od 1845. do 1847. Tu vidimo šta je kredit kadar učiniti. Ali prethodno samo nekoliko kratkih napomena radi razjašnjenja sledećih primera.

^{1*} juriš na banke

Krajem 1842. počelo je popuštati mrtvilo koje je od 1837. gotovo bez prekida pritiskivalo englesku industriju. Narednih dveju godina popela se tražnja inostranstva za engleskim industrijskim proizvodima još više; 1845/46. obeležavala je period najvišeg prosperiteta. 1843. godine je opijumski rat^[63] otvorio Kinu engleskoj trgovini. Novo tržište pružilo je nov povod za proširenje, osobito pamučne industrije, koje se već nalazilo u punom zamahu. »Zar bismo ikad mogli odviše proizvesti? Imamo da odevamo 300 miliona ljudi« — rekao je u ono vreme jedan mančesterski fabrikant piscu ovih redaka. Ali sve novopodignute fabričke zgrade, parne mašine, mašine predilice i razboji ne behu dovoljni da apsorbuju lankaširski višak vrednosti koji je pricao u masama. S istom strašću kojom je uvećavana proizvodnja, bacilo se na građenje železnica; tu je špekulantska pohlepa fabrikanta i trgovaca najpre našla zadovoljenje, i to još od leta 1844. Upisivalo se akcijâ koliko se moglo, tj. koliko je novac dostizao za pokriće prvih uplata; ostalo će se već udesiti! Kad su onda prispele dalje uplate — prema pitanju 1059, »Commercial Distress« 1848/1857, iznosio je kapital investiran 1846/1847. u železnice oko 75 miliona £ — moralo se poslužiti kreditom, a većinom je još i pravi posao firme morao krvavo da plaća.

A ovaj pravi posao bio je u većini slučajeva i sam već preopterećen. Primamljivi visoki profiti naveli su na mnogo šire operacije no što su raspoloživa likvidna sredstva mogla opravdati. Ali je tu bio kredit, lako dostižan i povrh toga jevtin. Bankarska eskontna stopa stajala nisko: 1844. g. $1\frac{3}{4}$ — $2\frac{3}{4}$ %, 1845. do oktobra ispod 3%, onda se kratko vreme penjala do 5% (febr. 1846), onda je opet išla naniže do $3\frac{1}{4}$ % u decembru 1846. Banka je u svojim podrumima imala zlatnu rezervu nečuvenog iznosa. Sve domaće berzanske vrednosti stajale su visoko kao nikad ranije. Zašto onda propustiti lepu priliku, zašto ne zapeti drage volje? Zašto na strana tržišta, koja čeznu za engleskim fabrikatima, ne poslati sve robe koje se samo mogu isfabrikovati? I zašto ne bi sam fabrikant prisvojio dvostruku dobit koja je poticala iz prodaje pređe i tkanine na Dalekom istoku i od prodaje u Engleskoj povratnog tovara koji se za to dobijao?

Tako je nastao sistem masovnih konsignacija na predujam, za Indiju i Kinu, koji se brzo razvio dalje u sistem konsignacija radi samih predujmova, kakav se u sledećim beleškama podrobno opisuje i koji je nužno morao da se završi masovnom pretrpanošću tržišta i slomom.

Ovaj je slom izbio usled loše žetve od 1846. Engleskoj, a osobito Irskoj, bili su potrebni ogromni dovozi životnih namirnica, naročito žita i krompira. Ali su zemlje koje su ovo liferovale mogle biti plaćane engleskim industrijskim proizvodima samo u najmanjoj meri; moralo se plaćati plemenitim metalom; zlata je otišlo u inostranstvo za najmanje 9 miliona. Od ovoga zlata, punih $7\frac{1}{2}$ miliona dolazilo je iz gotovine Engleske banke, kojoj je sloboda kretanja na novčanom tržištu time osetno bila ukočena; sada su i ostale banke, čije rezerve leže kod Engleske banke, a koje su faktično identične s njenom rezervom, morale

da ograniče davanje novčanih kredita; brzi i laki tok plaćanja zape, prvo ovde-onde, a zatim uopšte. Bančin eskont, januara 1847. još 3—3½%, pope se u aprilu, kad je izbila prva panika, na 7%; onda je u leto još jednom došlo do malog prolaznog olakšanja (6,5%, 6%), ali, kad je i nova žetva omanula, panika izbi nanovo i još silnije. Zvanični minimalni bančin eskont pope se u oktobru na 7%, u novembru na 10%, tj. ogromna većina menica mogla se eskontovati samo uz kolosalne zelenaške kamate, ili uopšte nikako više; opšti zastoj plaćanja dovede do bankrotstva niz velikih firmi i mnoge, mnoge srednje i male; sama je Engleska banka bila u opasnosti da padne pod stečaj usled ograničenja koja su joj bila nametnuta promućurnim Bankovnim zakonom (Bank-Act) od 1844.^[64] god. — tada, na opšte navaljivanje, vlada suspendova 25. oktobra Bankovni zakon i ukloni time apsurdne okove koje je zakon Banci bio natovario. Sad je ona nesmetano mogla staviti u promet svoje novčanično blago; pošto je kredit ovih novčanica bio faktično garantovan kreditom nacije, dakle bio nepokoleban, nastupilo je s ovim odmah odlučno olakšanje novčane oskudice; naravno da je još bankrotirao veći broj velikih i malih beznadežno nasukanih firmi, ali je vrhunac krize bio savladan, bančin eskont pade u decembru^{1*} opet na 5%, a već se u toku 1848. g. pripremala ona obnovljena poslovna delatnost koja je revolucionarnim pokretima na Kontinentu u 1849. g. otupila oštricu, i koja je pedesetih godina dovela prvo do ranije nečuvenog industrijskog prosperiteta, ali zatim i do sloma 1857. — F. E.}

I. O kolosalnom padu vrednosti državnih hartija i akcija za vreme krize od 1847. daje nam obaveštenja jedan dokumenat koji je Gornji dom objavio 1848. g. Po njemu je pad vrednosti na dan 23. oktobra 1847. prema stanju od februara iste godine iznosio:

na engleskim državnim hartijama	93 824 217 £
na akcijama dokova i kanala	1 358 288 £
na železničkim akcijama	19 579 820 £
Ukupno: 114 762 325 £	

II. O prevarama u istočnoindijskom poslu, gde se menice više nisu vukle zato što je kupljena roba, nego roba kupovala da bi se mogle vući menice koje su se davale eskontovati, pretvoriti u novac, govori se u listu »Manchester Guardian«^[65] od 24. novembra 1847:

U Londonu A izdaje nalog B-u da kod fabrikanta C-a u Mančesteru kupi robu koja će se utovariti na brod za D-a u Istočnoj Indiji. B plaća C-a šestomesečnom menicom, koju C vuče na B-a. I on se takođe pokriva šestomesečnom menicom na A-a. Čim je roba utovarena, vuče i A na otpravljeni utovarni list takođe šestomesečnu menicu na D-a.

»Prema tome, i kupac i pošiljač nalaze se u posedu fondova mnogo meseci pre no što robu stvarno plate; a ponajčešće su ove menice o roku plaćanja obnav-

^{1*} U 1. izdanju: u septembru.

ljane pod izgovorom da se daje vremena za povratak pri ovako »dugoročnom poslu«. Ali, na žalost, gubici u ovakvom poslu nisu vodili njegovom ograničavanju, već upravo uvećavanju. Što su učesnici bivali siromašniji, to im je veća bivala potreba da kupuju, da bi time u novim predujmovima našli naknadu za kapital izgubljen u ranijim špekulacijama. Sad kupovine nisu više bile regulisavane tražnjom i ponudom, one postadoše najvažnijim delom finansijskih operacija za firmu koja je zaglibila. Ali, ovo je samo jedna strana. Kako je ovde bilo sa izvozom manufakturne robe tako je tamo preko mora išlo s nabavljanjem i utovarom proizvoda. Firme u Indiji koje su imale dovoljno kredita za eskontovanje svojih menica kupovale su šećer, indigo, svilu ili pamuk — ne zato što su nabavne cene prema poslednjim londonskim cenama obećavale profit, već zato što su ranije trate na londonsku firmu bile pred prispećem, te su se morale pokrivati. Šta je bilo jednostavnije nego kupiti tovar šećera, platiti ga desetomesečnim menicama na londonsku firmu, a u London poslati tovarne listove suvozemnom poštom? Manje od dva meseca kasnije bili su tovarni listovi ovih tek utovarenih roba, a time i same ove robe, založeni u Lombard - Stritu^[66], i londonska je firma došla do novaca osam meseci pre prispeća menica vučenih na te robe. I sve je ovo išlo glatko, bez prekida i teškoće, dok god su eskontne banke nalazile novaca u izobilju da bi ih preduimale na tovarne i pristanišne listove, i da do neograničenih iznosa eskontuju menice indijskih kuća na „fine“ firme u Minsing - Lejnu^[67].

{Ovaj prevarantski postupak održavao se dok god je roba iz Indije i za Indiju morala jedriti oko Rta dobre nade. Otkako ona ide kroz Suecki kanal, i to parnim brodovima, izvučen je ovom metodu fabriko- vanja fiktivnog kapitala njegov temelj: dugo vreme putovanja robe. A otkad je telegraf u toku istog dana obaveštavao engleskog poslovnog čoveka o stanju indijskog tržišta, a indijskog trgovca o stanju engleskog tržišta, postao je ovaj metod sasvim nemoguć. — F. E.}

III. Sledeće je iz već navedenog izveštaja »Commercial Distress«, 1847/48:

»Poslednje nedelje aprila 1847. g. obavestila je Engleska banka Royal-banku u Liverpulu da će odsada eskontni posao s njome sniziti na polovinu iznosa. Ovo je saopštenje imalo vrlo rdavo dejstvo, jer su se u poslednje vreme plaćanja u Liverpulu vršila mnogo više u menicama negoli u gotovu, i jer su trgovci, koji su banci obično donosili mnogo gotova novca da bi njime platili svoje akcepte, u poslednje vreme mogli donositi samo menice koje su oni sami dobili za svoj pamuk i druge proizvode. Ovo se bilo jako uvećalo, a s time i teškoća poslo- vanja. Akcepti koje je banka imala da plaća za trgovce, bili su većinom vučeni na inostranstvo i dotle su većinom bili izmirivani plaćanjem koje je dobijeno za proizvode. Menice, koje su trgovci sada donosili umesto ranijeg gotovog novca, behu menice različitih rokova i različitih vrsta, znatan broj behu bankarske me- nice na tri meseca po izdanju, velika masa bejahu menice na pamuk. Ove su me- nice, kad su bile bankarske, akceptirali londonski bankari, inače su ih akceptirali svakovrsni trgovci koji rade s Brazilom, Amerikom, Kanadom, Zapadnom In- dijom itd. . . . Trgovci nisu vukli jedni na druge, nego su im mušterije u unu- trašnjosti, koje su kupile proizvode u Liverpulu, plaćale menicama na londonske

banke, ili menicama na druge firme u Londonu, ili menicama na koga bilo. Saopštenje Engleske banke prouzročilo je da je za menice na prodane strane proizvode skraćen rok, koji je inače često bio preko tri meseca.« (Str. 26, 27.)

Period prosperiteta od 1844. do 1847. u Engleskoj bio je, kako je gore izneto, skopčan s prvom velikom železničkom podvalom. O njenom uticaju na posao uopšte navedeni izveštaj kaže sledeće:

»U aprilu 1847. behu gotovo sve trgovačke kuće počele da više ili manje izgladnjavaju svoje poslove (to starve their business) plasirajući jedan deo svog trgovinskog kapitala u železnice.« (Str. 41, 42.) — »Uzimani su i zajmovi uz visoku kamatnu stopu, npr. 8%, na železničke akcije kod privatnih ljudi, bankara i osiguravajućih društava.« (Str. 66, 67.) »Ovi tako veliki predujmovi ovih trgovačkih kuća železnicama naveli su te kuće opet da kod banaka dignu previše kapitala posredstvom meničnog eskonta, da bi time produžili voditi svoj sopstveni posao.« (Str. 67.) — (Pitanje:) »Da li biste rekli da su uplate za železničke akcije mnogo doprinele mrtvilu koje je« {na novčanom tržištu} »vladalo u aprilu i oktobru {1847}?« — (Odgovor:) »Držim da su jedva štogod doprinele aprilskom mrtvilu. Po mome mišljenju, one su do aprila, a možda i do samog leta, bankare pre ojačale nego oslabile. Jer stvarna upotreba novca nikako nije išla tako brzo kao uplaćivanje; usled ovoga je većina banaka u početku godine imala u rukama prilično velik iznos železničkih fondova.« {Ovo se potvrđuje mnogobrojnim iskazima bankara u »Commercial Distress« 1848/57.} »Ovaj se fond u leto postepeno smanjivao i bio je 31. decembra bitno manji. Jedan uzrok oktobarskog mrtvila bilo je postepeno opadanje železničkih fondova u rukama banaka; između 22. aprila i 31. decembra smanjio se železnički saldo u našoj ruci za trećinu. Ovo su dejstvo imale železničke uplate u celoj Velikoj Britaniji; one su malo-pomalo sasvim ispraznile depozite banaka.« (Str. 43, 44.)

Tako kaže i Samuel Gurney (šef čuvene firme Overend, Gurney & Co.):

»1846. g. bila je znatno veća tražnja za kapitalom za železnice, ali ona nije podigla kamatnu stopu. Manje sume kondenzovale su se u veće mase i ove su velike mase upotrebljene na našem tržištu; tako da je to u celini donelo rezultat da je na novčano tržište Sitija bacano više novca, a u manjoj meri izvlačeno.« [Str. 159.]

A. Hodgson, direktor liverpulske Joint-Stock Bank, pokazuje u kako velikoj meri mogu menice obrazovati rezervu za bankare:

»Naš je običaj bio da bar $\frac{9}{10}$ svih naših depozita i sav novac koji smo primali od drugih lica držimo u našem portfelju u menicama, kojima iz dana u dan stiže rok... u tolikoj meri da je za vreme trajanja krize iznos dnevno prispelih menica gotovo bio jednak iznosu plaćanja koja su od nas dnevno zahtevana.« (Str. 53.)

Špekulantske menice.

»Br. 5092. Ko je poglavito bio akceptant menica (na prodati pamuk)? — {R. Gardner, fabrikant pamuka, koji se u ovom delu više puta pominje.}: Robni

senzali; trgovac kupi pamuk, predaje ga nekom senzalu, vuče na toga senzala i eskontuje menice.« — Br. 5094. »I te menice idu u liverpulske banke i tamo se eskontuju? — Da, a i u neko drugo mesto... Da nije bilo ove akomodacije, koju su poglavito odobravale liverpulske banke, bio bi pamuk, po mome mišljenju, u prošloj godini jevtiniji za 1½ ili 2 pensa po funti.« — Br. 600. »Vi ste kazali da je cirkulisao ogroman broj menica koje su špekulanti vukli na pamučne senzale u Liverpulu: da li to isto važi za Vaše predujmove na menice na druge kolonijalne proizvode osim pamuka? — {A. Hodgson, bankar u Liverpulu}: Odnosi se na sve vrste kolonijalnih proizvoda, ali sasvim osobito na pamuk.« — Br. 601. »Da li Vi kao bankar nastojite da nemate posla s takvom vrstom menica? — Ni najmanje; mi ih smatramo sasvim ispravnim menicama, kad se drže u umerenoj količini... Menice ove vrste često se prolongiraju.«

Prevare na istočnoindijsko-kineskom tržištu 1847. — Charles Turner (šef jedne od prvih istočnoindijskih firmi u Liverpulu):

»Svi znamo šta se dogodilo u vezi sa poslovima na ostrvu Mauricijusu i u sličnim poslovima. Senzali su bili navikli da uzimaju pozajmice na robu, ne samo po njenom dolasku, za pokriće menica vučenih na tu robu, što je potpuno u redu, i predujmove na utovarne listove... nego su dizali predujmove na proizvod još pre no što je bio utovaren na brod, a u nekim slučajevima i pre no što je bio fabrikovan. Ja sam, npr., u jednom specijalnom slučaju kupio u Kalkuti menica za 6 - 7000 £; primitak za ove menice otišao je na Mauricijus da tamo pomogne sađenju šećerne trske; menice dođoše u Englesku i više od polovine bilo je protestovano; a onda, kad su najzad prispeli tovari šećera iz kojih je te menice trebalo platiti, našlo se da je ovaj šećer bio već založen kod trećih lica pre no što je bio ukrcan, u stvari čak i pre no što je bio skuvan.« (Str. 78.) »Robe za istočnoindijsko tržište moraju se sad fabrikantu plaćati u gotovu; ali to nema neko veliko značenje, jer ako kupac ima nešto kredita u Londonu, on vuče na London i eskontuje menicu u Londonu, gde je eskontna stopa sada niska; on plaća fabrikanta sa ovako dobijenim novcem... traje najmanje dvanaest meseci dok neko koji je ukrcao robu za Indiju može odande dobiti svoj novac natrag; ...čovek sa 10 000 ili 15 000 £, koji uđe u indijski posao, pribavio bi sebi kod bilo koje londonske kuće kredita u znatnoj sumi; on bi toj kući dao 1% i vukao na nju, pod uslovom da se utržak robe poslate u Indiju ispošlje toj londonskoj kući; pri tom su, međutim, obe strane prećutno saglasne da londonska kuća ne treba da čini stvarni predujam u gotovu; tj. menice se prolongiraju dok reture ne stignu. Menice su eskontovane u Liverpulu, Mančesteru, Londonu, poneke su u posedu škotskih banaka.« (Str. 79) — Br. 786. »Tu skoro bankrotirala je u Londonu neka kuća; pri ispitivanju knjiga otkriveno je ovo: jedna firma je ovde u Mančesteru, a druga u Kalkuti; one su kod londonske kuće otvorile kredit za 200 000 £; poslovni prijatelji ove mančesterske firme, koja je kalkutskoj kući slala robu iz Glazgova i Mančestera na konsignaciju, vukli su na londonsku kuću do iznosa od 200 000 £; istovremeno je bilo ugovoreno da kalkutska kuća povuče na londonsku kuću takođe 200 000 £; ove su menice prodate u Kalkuti, sa dobijenim iznosom su kupljene druge menice, a ove poslate u London, da bi tamošnju kuću osposobile da plati prve menice koje je vukao Glazgov ili

Mančester. Tako je ovim jednim poslom pušteno u svet za 600 000 £ menica.« — Br. 971. »Zasad, kad neka kuća u Kalkuti kupi kakav brodski tovar« {za Englesku,} »i plati ga svojim sopstvenim tratama na svog londonskog korespondenta, a tovarni se listovi pošalju ovamo, mogu oni ove tovarne listove odmah iskoristiti za dizanje predujmova u Lombard - Stritu; dakle imaju osam meseci u toku kojih mogu iskoristiti novac pre no što njihovi korespondenti treba da plate menice.«

IV. Godine 1848. zasedavao je jedan tajni odbor Gornjeg doma za ispitivanje uzroka krize od 1847. Ali su iskazi svedoka, dati pred ovim odborom, objavljeni tek 1857. g. (»Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the House of Lords appointed to inquire into the Causes of Distress etc.«..., 1857; navodi se kao »Commercial Distress« 1848/1857). Pred tim odborom je g. Lister, direktor Union-banke u Liverpulu, izjavio između ostalog:

2444. »U proleće 1847. kredit je bio proširen u neodgovarajućoj meri... jer su poslovni ljudi preneli svoj kapital iz svog posla na železnice, a ipak su hteli da svoj posao vode u starom obimu. Verovatno da je u početku svako držao da može železničke akcije prodati s profitom i tako naknaditi novac u poslu. On je možda našao da to nije moguće, i tako je u svojem poslu uzimao kredit tamo gde je ranije plaćao u gotovu. Ovo je dovelo do uvećanja kredita.«

2500. »Ove menice na kojima su banke koje su ih preuzele pretrpele gubitke, jesu li to bile menice poglavito na žito ili na pamuk?... To su bile menice na proizvode svih vrsta, žito, pamuk i šećer i proizvode svih vrsta. Nije bilo gotovo ničega, izuzev, možda, ulja, što tada nije palo u ceni.« — 2506. »Senzal koji akceptira neku menicu ne akceptira je ako nije dovoljno pokriven, čak i za slučaj da padne cena one robe koja služi kao pokriće.«

2512. »Na proizvode se vuku dve vrste menica. U prvu vrstu spada prvobitna menica, koja se iz inostranstva vuče na uvoznika... Menicama koje se ovako vuku na proizvode često istekne rok pre no što proizvodi stignu. Zbog toga trgovac mora, kad roba stigne, a on nema dovoljno kapitala, da robu založi kod senzala dok je ne bude mogao prodati. Onda odmah liverpulski trgovac vuče menicu druge vrste na senzala, s jamstvom one robe... tada je stvar bankareva da se kod senzala uveri da li robu ima i koliko je na nju predujmio. On se mora uveriti da senzal ima pokriće da bi se oporavio u slučaju gubitka.«

2516. »Dobijamo i menice iz inostranstva... Neko kupi tamo menicu na Englesku i pošalje je nekoj kući u Engleskoj; na toj menici mi ne možemo videti da li je vučena razumno ili nerazumno, da li predstavlja proizvode ili vetar.«

2533. »Rekoste da su inostrani proizvodi gotovo svih vrsta prodavani s velikim gubitkom. Držite li da je to bilo usled neopravdane špekulacije tim proizvodima? — Uzrok je veoma veliki uvoz, dok nije bilo odgovarajuće potrošnje da ga primi. Po svemu izgleda da je potrošnja veoma znatno pala.« — 2534. »U oktobru... proizvodi se gotovo nisu mogli prodavati.«

Kako se na vrhuncu sloma razvija opšte *sauve qui peut*^{1*},

^{1*} neka se spasava ko može

o tome se izjašnjava u istom izveštaju jedan poznavalac prvog reda, uvaženi prevejani kveker Samuel Gurney, šef firme Overend, Gurney & Co.:

1262. »Kad vlada neka panika, onda se poslovni čovek ne pita uz kakvu kamatu može plasirati svoj novac, ili da li će pri prodaji svojih državnih obveznica ili troprocentnih papira izgubiti 1 ili 2%. Kad jedanput padne pod uticaj straha, onda mu nije stalo ni do dobitka ni do gubitka; on spasava sebe, a ostali svet može činiti što hoće.«

V. O uzajamnom pretrpavanju dvaju tržišta kaže g. Alexander, trgovac u istočnoindijskom poslu, pred odborom Donjeg doma za bankovne zakone od 1857 (citirano kao »Bank Committee« 1587):

4330. »U ovom momentu, kad u Mančesteru predujmim 6 šilinga, dobijam u Indiji natrag 5 šilinga; kad predujmim 6 šilinga u Indiji, dobijam natrag 5 šilinga u Londonu.«

Tako je Engleska pretrpala indijsko, a Indija englesko tržište u jednakoj meri. A ovo se dogodilo baš u leto 1857, jedva deset godina posle gorkog iskustva od 1847!

GLAVA DVADESET ŠESTA

Akumulacija novčanog kapitala; njen uticaj na kamatnu stopu

»U Engleskoj se stalno vrši akumulacija dodatnog bogatstva, koja ima tendenciju da konačno uzme novčani oblik. Ali prva jaka želja iza želje za sticanjem novaca jeste otresti ih se opet bilo kojom vrstom ulaganja koje donosi kamatu ili profit; jer novac kao novac ne donosi ništa. Zbog toga, ako se u isto vreme sa ovim stalnim prilivom suvišnog kapitala ne dogodi postepeno i dovoljno proširenje polja za njegovo zaposlenje, onda moramo biti izloženi periodičnim akumulacijama novca koji traži da se plasira, pri čemu su te akumulacije, prema okolnostima, od većeg ili manjeg značaja. Dugi niz godina bio je državni dug ono veliko sredstvo koje je usisavalo suvišno bogatstvo Engleske. Otkako je on 1816. g. dostigao svoj maksimum i prestao usisavati kapitale, nalazila se svake godine suma od najmanje 27 miliona koja je tražila druge mogućnosti ulaganja. Uz to su izvršena razna povratna isplaćivanja uzajmljenih kapitala... Poslovi za čije izvođenje je potreban veliki kapital i koji s vremena na vreme odvođe suvišak neuposlenog kapitala... bar su za našu zemlju apsolutno potrebni da bi odvodili periodična nagomilanja suvišnog društvenog bogatstva koja ne mogu da nađu mesta u običnim granama plasiranja.« (*The Currency Theory Reviewed*, London 1845, str. 32 - 34.)

Na istom mestu kaže se o godini 1845:

»U toku vrlo kratkog perioda cene su sa najniže tačke depresije naglo skočile... troprocentni državni dug skoro je al pari... zlato u podrumima Engleske banke premašuje svaki iznos koji je tamo ikad ranije bio nagomilan. Akcije svih vrsta imaju cene koje su gotovo u svakom slučaju nečuvane, a kamatna stopa toliko je pala da je gotovo nominalna... Sve su to dokazi da u Engleskoj imamo sada opet tešku akumulaciju neuposlenog bogatstva, da nam uskoro predstoji opet period prenapete špekulacije.« (*Isto*, str. 36.)

»Mada uvoz zlata nije pouzdan znak dobitka u spoljnoj trgovini, ipak jedan deo ovog zlatnog uvoza predstavlja, u nedostatku drugog načina objašnjenja, prima facie ovakav profit.« (J. G. Hubbard, *The Currency and the Country*, London 1843, str. 40, 41) »Uzmimo da u periodu sa stalno dobrim poslom, unosnim cenama i dobro ispunjenim novčanim opticajem, rdava žetva bude povod za izvoz 5 miliona zlata i za uvoz žita u istom iznosu. Opticaj« {kako ćemo odmah videti,

to treba da znači ne prometna sredstva, već neuposleni novčani kapital — F. E.} smanjuje se u istom iznosu. Mogu privatnici posedovati još toliko prometnih sredstava, ali će depoziti trgovaca kod njihovih banaka, salda banaka kod njihovih novčanih senzala i rezerve u njihovim kasama svi biti smanjeni, a neposredna posledica ovog smanjenja iznosa neuposlenog kapitala biće povišenje kamatne stope, npr. od 4% na 6. Pošto je posao zdrav, poverenje se neće pokolebati, ali će kredit biti više cenjen.« (*Isto*, str. 42.) »Ako dođe do opšteg padanja robnih cena, suvišni novac vratiće se natrag u banke u obliku uvećanih depozita, suvišak neuposlenog kapitala sniziće kamatnu stopu na minimum, i to stanje stvari onda traje dok bilo više cene bilo življi posao ne uvedu zadremali novac u službu, ili dok ovaj ne bude apsorbovan ulaganjem u inostrane vrednosne papire ili inostrane robe.« (Str. 68.)

Sledeći izvodi opet su iz parlamentarnog izveštaja o »Commercial Distress« 1847/48. — Usled loše žetve i gladi od 1846/47. bio je potreban veliki uvoz životnih namirnica.

»Otuda veliki višak uvoza nad izvozom... Otuda znatno oticanje novca kod banaka i uvećana navala kod eskontnih senzala, ljudi koji su imali da eskontuju menice; senzali počеше malo bolje zagledati u menice. Dotle odobravano davanje kredita bi vrlo ozbiljno ograničeno, a među slabim kućama bilo je stečajeve. Oni koji su se potpuno oslanjali na kredit propadoše. Ovo uveća uznemirenost, koja se već ranije osećala; bankari i drugi nađoše da više nisu mogli sa istom sigurnošću kao ranije računati na to da svoje menice i druge vrednosne hartije pretvore u novčanice da bi izmirili svoje obaveze; oni još više ograničiše davanje kredita, a često ga prosto odbiše; u mnogim slučajevima oni su zaključali svoje banknote radi budućeg pokrića svojih sopstvenih obaveza; oni ih radije nisu hteli davati iz ruke. Nemir i zabuna rasli su iz dana u dan, a bez pisma lorda Johna Russella nastalo bi opšte bankrotstvo.« (Str. 74, 75.)

Russellovo pismo suspendovalo je bankovni zakon. — Gore pomenuti Charles Turner iskazao je:

»Neke su kuće imale velika sredstva, ali ova nisu bila likvidna. Sav njihov kapital bio je čvrsto zaseo u zemljoposedu na Mauricijusu ili u fabrikama indiga ili šećera. Kad su jednom ušle u obaveze za 500 000 - 600 000 £, nisu imale likvidnih sredstava da plate menice za tu sumu, i konačno se pokazalo da svoje menice mogu plaćati samo posredstvom svog kredita i dokle je ovaj dostizao.« (Str. 81)

Pomenuti S. Gurney:

[1664] »Sada« (1848) »vlada ograničenje prometa i veliko preobilje novca.« — Br. 1763. »Ne verujem da je nestašica kapitala bila uzrok tako velikom skoku kamatne stope; uzrok je bio u strahu (the alarm), u teškoći da se dobiju novčanice.«

1847. g. platila je Engleska najmanje 9 miliona £ u zlatu inostranstvu za uvezene životne namirnice. Od toga 7¹/₂ miliona iz Engleske

banke i 1¹/₂ iz drugih izvora. (Str. 301.) — Morris, guverner Engleske banke:

«23. oktobra 1847. bili su javni fondovi i kanalske i železničke akcije već pali u ceni za 114 752 225 £» (Str. 312.)

Isti Morris, upitan od lorda G. Bentincka:

[3846] «Nije li Vam poznato da je sav kapital koji je bio plasiran u papirima i proizvodima svih vrsta bio isto tako obezvređen, da su sirovine, pamuk, svila, vuna slati na Kontinent sve jednako u bescenje, i da su šećer, kafa i čaj prodavani na prinudnim prodajama? — Bilo je neizbežno da nacija prinese jednu znatnu žrtvu da bi sprečila oticanje zlata koje je bilo prouzročeno ogromnim uvozom životnih namirnica. — Zar ne držite da bi bolje bilo okrnjiti onih 8 miliona £ što su ležali u bančnim kasama, umesto što se pokušalo da se zlato dobije natrag uz takve žrtve? — *To ne držim*».

A sad komentar ovome heroizmu. Disraeli saslušava g. W. Cottona, direktora i bivšeg guvernera Engleske banke.

«Kakvu su dividendu dobijali bančini akcionari 1844? — Bila je 7% godišnje. — A dividenda za 1847? — 9%. — Da li banka plaća porez na dohodak za svoje akcionare u toku tekuće godine? — Da. — Je li to činila i 1844. g.? — Nije.⁸³ — Onda je taj Bankovni zakon,» (od 1844) »dakle, dejstvovao mnogo u interesu akcionara... Rezultat je, dakle, taj da se od uvođenja novog zakona dividenda akcionara popela od 7% na 9%, a da osim toga sada banka plaća porez na dohodak, dok su ga ranije morali plaćati sami akcionari? — *To je sasvim tačno*» (Br. 4356 - 4361.)

O nagomilavanju blaga kod banaka za vreme krize od 1847. kaže g. Pease, provincijski bankar:

4605. «Pošto je banka bila primorana da sve više podiže kamatnu stopu, nastala opšti strah; oblasne banke uvećale novčane iznose u svome posedu, a isto tako i novčanične sume; a mnogi od nas, koji smo inače imali običaj držati samo nekoliko stotina funti u zlatu ili novčanicama, spremismo odmah hiljade u kase i pultove, jer je vladala velika neizvesnost zbog eskontne stope i zbog optičajne sposobnosti menica na tržištu; i tako je došlo do opšte nagomilanosti blaga.»

Neki član odbora primećuje:

⁸³ Tj. prvo je utvrđena dividenda, a onda je od nje pri isplati svakom akcionaru odbijen porez na dohodak; no posle 1844. bila je prvo plaćena poreza od celokupnog bančinog profita, a onda deljena dividenda «free of Income Tax»^{1*}. Prema tome, isti nominalni procenti u poslednjem slučaju viši su za iznos poreza. — F. E.

^{1*} «slobodna od poreza na dohodak»

4691. »Prema tome, ma kakav da je i bio uzrok u toku poslednjih dvanaest godina, rezultat je u svakom slučaju bio više u prilog Jevrejinu i novčaru negoli u prilog proizvodnoj klasi uopšte.«

O tome u kojoj meri novčarski trgovac iskorišćava vreme krize iskazuje Tooke:

»U branši metalne robe Vorikšira i Stafordšira odbijeno je 1847. god. vrlo mnogo narudžbi robe, jer bi kamatna stopa koju je fabrikant imao da plaća za eskont svojih menica, više nego progutala ceo njegov profit.« (Br. 5451.)

Uzmimo sad drugi, napred već citirani parlamentarni izveštaj: »Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857« (dalje se citira kao »Bank Committee« 1857). Tu je g. Norman, direktor Engleske banke i jedan od glavnih lumena među ljudima currency-principle-a^[68], saslušan kako sledi:

3635. »Rekoste da ste mišljenja da kamatna stopa ne zavisi od mase banknota nego od tražnje i ponude kapitala. Hoćete li da navedete šta obuhvataste pojmom 'kapital' osim novčanica i metalnog novca? — Držim da je obična definicija 'kapitala', robe ili usluge koje se upotrebljavaju u proizvodnji.« — 3636. »Uključujete li sve robe u reč 'kapital' kad govorite o kamatnoj stopi? — Sve robe koje se upotrebljavaju u proizvodnji.« — 3637. »Vi sve ovo uključujete u reč 'kapital' kad govorite o kamatnoj stopi? — Da. Uzmimo da nekom fabrikantu pamučne robe treba pamuk za njegovu fabriku, on će ga dobiti verovatno tako što će dobiti predujam od svoga bankara, a sa ovako dobijenim novčanicama otići će u Liverpool i kupiti ga. Ono što njemu stvarno treba jeste pamuk; novčanice ili zlato ne trebaju mu, osim kao sredstvo da dođe do pamuka. Ili su mu potrebna sredstva da isplati radnike; tada opet uzajmljuje novčanice i plaća najamninu svojih radnika tim novčanicama; a radnicima opet treba hrana i stan, a novac je sredstvo da se to plati.« — 3638. »Ali za novac se plaća kamata? — Naravno, u prvoj instanci; ali uzmite neki drugi slučaj. Recimo da on pamuk kupi na kredit ne uzimajući predujam u banci; onda je razlika između cene za plaćanje u gotovu i cene na kredit o roku plaćanja merilo kamate. Kamata bi postojala i onda kad novca uopšte ne bi bilo.«

Ova samodopadljiva brbljarija sasvim je dostojna ovog stuba currency-principle-a. Najpre genijalno otkriće da su novčanice ili zlato sredstvo da se nešto kupi i da ih čovek ne pozajmljuje radi samih njih. I iz ovoga treba da sledi da kamatna stopa biva regulisana čime? Tražnjom i ponudom robe, o kojima se dosad znalo samo to da regulišu tržišne cene robâ. Ali s neizmenjenim tržišnim robnim cenama mogu ići uporedo veoma različite kamatne stope. — Ali sad ovo lukavstvo. Na tačnu primedbu: »Ali za novac se plaća kamata«, koja naravno sadrži i pitanje: Kakva posla ima kamata koju dobija bankar, koji nikako ne radi s robama, sa ovim robama? I zar ne dobijaju novac uz jednaku kamatu i fabrikanti koji taj novac predujmljuju na sasvim različitim

tržištima, dakle na tržištima gde vlada sasvim različit odnos tražnje i ponude roba upotrebljavanih u proizvodnji? — Na ovo pitanje primećuje ovaj sjajni genije da kad fabrikant kupuje pamuk na kredit »onda je razlika između cene za plaćanje u gotovu i cene na kredit o roku plaćanja merilo kamate«. Naprotiv. Postojeća kamatna stopa, čije regulisanje treba da objasni genije Norman, jeste merilo razlike između cene za plaćanje u gotovu i cene na kredit o roku plaćanja. Prvo se ima prodati pamuk po ceni za gotovo, a ova je određena tržišnom cenom, koja je sama regulisana stanjem tražnje i ponude. Recimo da je cena = 1000£. Time je posao između fabrikanta i pamučnog senzala zaključen ukoliko se tiče kupovine i prodaje. Sad uz to dolazi drugi posao. Posao između pozajmioca i uzajmioca. Fabrikantu biva predujmljena vrednost od 1000£ u pamuku, i nju on ima da plati natrag u novcu recimo za tri meseca. A kamate za 1000£ za tri meseca, određene tržišnom kamatnom stopom, sačinjavaju onda dometak na cenu za gotovo i preko nje. Cena pamuka određena je tražnjom i ponudom. Ali je cena predujma pamukove vrednosti, 1000£ za tri meseca, određena kamatnom stopom. I to što se sam pamuk ovako preobražava u novčani kapital dokazuje g. Normanu da bi kamata postojala i kad novca uopšte ne bi bilo. Kad ne bi uopšte bilo novca, ni u kom slučaju ne bi postojala opšta kamatna stopa.

To je pre svega prostačko shvatanje kapitala kao »robâ upotrebljavanih u proizvodnji«. Ukoliko ove robe figurišu kao kapital, njihova se vrednost kao *kapitala*, za razliku od njihove vrednosti kao *robâ*, izražava u profitu koji se pravi iz njihove proizvodne ili trgovačke primene. A profitna stopa ima bezuslovno uvek neka posla s tržišnom cenom kupljenih roba i njihovom tražnjom i ponudom, ali se određuje još i sasvim drugim okolnostima. A da kamatna stopa uopšte ima svoju granicu u profitnoj stopi, nema sumnje. Ali g. Norman treba upravo da nam kaže kako se ova granica određuje. A ona se određuje tražnjom i ponudom novčanog kapitala *kao različenog* od ostalih oblika kapitala. Sad bi se moglo dalje pitati: kako se određuje tražnja i ponuda novčanog kapitala? Da postoji neka prećutna veza između ponude materijalnog kapitala i ponude novčanog kapitala, nema sumnje, a isto tako i da je tražnja industrijskih kapitalista za novčanim kapitalom određena okolnostima stvarne proizvodnje. Umesto da nam ovo razjasni, protura nam Norman mudrost da tražnja za novčanim kapitalom nije identična s tražnjom za novcem kao takvim; i to čini samo zato što kod njega, Overstone-a i drugih currency-proroka uvek u pozadini stoji rdava savest, što oni teže da veštačkom zakonodavnom intervencijom iz prometnoga sredstva kao takvoga naprave kapital i da podignu kamatnu stopu.

Predimo sad na lorda Overstone-a alias Samuela Jonesa Loyda, i pogledajmo kako on mora da objasni zašto uzima 10% za svoj »novac« jer je »kapital« u zemlji tako redak.

3653. »Kolebanja u kamatnoj stopi potiču iz jednog od dva uzroka: iz ne- kakve promene u vrednosti kapitala«

(odlično! vrednost kapitala, uopšte govoreći, upravo je kamatna stopa! Ovde, dakle, promena u kamatnoj stopi potiče iz nekakve pro- mene u kamatnoj stopi. »Vrednost kapitala« teorijski se, kao što smo ranije pokazali, nikad ne shvata drukčije. Ili pak: ako g. Overstone pod vrednošću kapitala razume profitnu stopu, pronicljivi se mislilac vraća na to da kamatnu stopu reguliše profitna stopa!)

»ili iz nekakve promene u sumi novca koja se nalazi u nekoj zemlji. Sva velika kolebanja kamatne stope, velika bilo po trajanju bilo po amplitudi kolebanja, jasno se dadu svesti na promene u vrednosti kapitala. Ne može biti boljih prak- tičnih ilustracija ove činjenice nego dizanje kamatne stope 1847. g. i opet po- slednjih dveju godina (1855. i 1856); manja kolebanja kamatne stope, koja na- staju iz kakve promene u sumi postojećeg novca, mala su kako po obimu tako i po trajanju. Ona su česta, a što su češća, to su delotvornija za svoju svrhu.«

Naime da obogate bankare à la Overstone. Prijatelj Samuel Gurney izrazio se o ovome vrlo naivno pred Committee of Lords, »Commercial Distress« 1848[/1857]:

1324. »Jeste li mišljenja da su velika kolebanja kamatne stope, koja su se dogodila prošle godine, bila od koristi ili od štete bankarima i trgovcima novcem? — Mislim da su novčarima bila od koristi. Sva kolebanja u poslu korisna su po čoveka koji se razume (to the knowing man).« — 1325. »Neće li bankar konačno ipak izgubiti kod visoke kamate usled osiromašenja njegovih najboljih mušterija? — Ne, ja ne mislim da takva posledica postoji u приметnom stepenu.«

Voilà ce que parler veut dire^{1.*}

Na uticaj što ga na kamatnu stopu vrši suma postojećeg novca još ćemo se vratiti. Ali već sada moramo приметiti da je Overstone ovde opet napravio jedan quid pro quo. Tražnja za novčanim kapitalom u 1847. g. (pre oktobra nije bilo zabrinutosti zbog nedovoljnosti novca, »kvantiteta postojećeg novca«, kako je on to gore nazvao) povećala se iz različitih uzroka. Poskupljivanje žita, dizanje cena pamuka, nemo- gućnost da se šećer proda usled prekomerne proizvodnje, železnička špekulacija i slom, prepunjenost stranih tržišta pamučnom robom, gore opisani prinudni izvoz u Indiju i prinudni uvoz iz nje s jedinim ciljem da se vuku menice radi dobavljanja novca^{2.*}. Sve ove stvari, prekomerna proizvodnja u industriji, isto kao nedovoljna proizvodnja u zemljoradnji, dakle sasvim različni uzroci, izazvaše uvećanje tražnje za novčanim kapitalom, tj. za kreditom i novcem. Uzroci uvećane tražnje za novčanim kapitalom ležali su u samom toku procesa proiz- vodnje. Ali, ma kakav da je bio uzrok, ono što je podizalo kamatnu

^{1*} To znači govoriti! — ^{2*} Wechselreiterei

stopu, vrednost novčanog kapitala, bila je tražnja za *novčanim* kapitalom. Ako Overstone hoće da kaže da je vrednost novčanog kapitala rasla *zato što* je rasla, onda je to tautologija. Ali ako ovde pod »vrednošću kapitala« razume dizanje profitne stope kao uzrok dizanja kamatne stope, stvar će se odmah pokazati kao netačna. Tražnja za novčanim kapitalom, a stoga »vrednost kapitala«, može da se diže, mada profit pada; čim pada relativna ponuda novčanog kapitala, diže se njegova »vrednost«. Što Overstone hoće da dokaže jeste da kriza od 1847. g., a s njom i visoka kamatna stopa koja ju je pratila, nije imala nikakva posla s »kvantitetom postojećeg novca«, tj. sa odredbama Bankovnog zakona od 1844 g.^[64] koji je on inspirisao, mada je u stvari imala s time posla, ukoliko je strah da se ne iscrpe bančina rezerva — Overstone-ova tvorevina — dodala krizi od 1847/48. novčanu paniku. Ali ovde nije težište pitanja u tome. Postojala je nužda za novčanim kapitalom prouzročena preteranom veličinom operacija kad se uporedi sa postojećim sredstvima, a koja je izbila kada se proces reprodukcije poremetio usled slabe žetve, preteranog ulaganja u železnice, prekomerne proizvodnje osobito pamučnih roba, indijskog i kineskog podvaladžijskog posla, špekulacije, preteranog uvoza šećera itd. Ono što je ljudima koji su žito kupili kad je stajalo na 120 šil. po kvarteru nedostajalo kad je palo na 60 šil. behu onih 60 šil. što su odviše platili, i odgovarajući kredit za ovo u lombardnom predujmu na žito. Nikako nije oskudica banknota bila ona smetnja koja ih je sprečavala da svoje žito pretvore u novac po staroj ceni od 120 šil. Isti slučaj i kod onih koji su preterano uvezli šećera, a ovaj onda bilo skoro nemoguće prodati. Isto je bilo i kod gospode koja su svoj obrtni kapital (floating capital) vezala u železnice, a za njegovo naknađivanje u svom »legitimnom« poslu oslonila se na kredit. Sve se ovo za Overstone-a izražava u »moralnom opažanju povišene vrednosti svoga novca (a moral sense of the enhanced value of his money)«. Ali je ovoj povišenoj vrednosti novčanog kapitala, na drugoj strani, neposredno odgovarala pala novčana vrednost stvarnog kapitala (robnog i proizvodnog kapitala). Vrednost kapitala u jednome obliku rasla je zato što je vrednost kapitala u drugome obliku padala. Ali Overstone hoće da obe ove vrednosti različitih vrsta kapitala identifikuje u jednoj jedinoj vrednosti kapitala uopšte, i to time što ih obe stavlja nasuprot oskudici u prometnom sredstvu, u postojećem novcu. No, isti iznos novčanog kapitala može se dati na zajam s veoma različitim masama prometnih sredstava.

Uzmimo sad njegov primer od 1847. Zvanična bančina kamatna stopa stajala je: januara 3—3½%, februara 4—4½%, marta većinom 4%, aprila (panika) 4—7½%, maja 5—5½%, juna uglavnom 5%, jula 5%, avgusta 5—5½%, septembra 5% s malim varijacijama od 5¼, 5½, 6%, oktobra 5, 5½, 7%, novembra 7—10%, decembra 7—5%. — U ovom slučaju kamata je rasla zato što su profiti bivali sve niži, a novčane vrednosti robâ ogromno padale. Pa kad Overstone ovde kaže da se 1847. g. kamatna stopa popela zato što se popela vred-

nost kapitala, onda pod vrednošću kapitala može ovde razumevati samo vrednost novčanog kapitala, a vrednost novčanog kapitala upravo je kamatna stopa i ništa drugo. Ali posle izlazi delo na videlo^{1*}, i vrednost kapitala identifikuje se s profitnom stopom.

Što se tiče visoke kamatne stope koja je plaćena 1856, Overstone zaista nije znao da je ova jednim delom bila simptom da je na površinu izbila ona vrsta vitezova kredita koja kamatu ne plaća iz profita, već iz tuđeg kapitala; samo nekoliko meseci pred krizu od 1857. on je tvrdio da je »posao sasvim zdrav«.

Zatim on kaže:

3722. »Mišljenje da povišavanje kamatne stope razara poslovni profit skroz je pogrešno. Prvo, povišenje kamatne stope retko traje duže vreme; drugo, kad dugo traje i kad je znatno, ono je u samoj stvari podizanje vrednosti kapitala, a zašto se vrednost kapitala diže? Zato što se podigla profitna stopa.«

Ovde, dakle, konačno doznajemo kakav smisao ima »vrednost kapitala«. Uostalom, profitna stopa može ostati visoka za duže vreme, ali preduzetnička dobit pasti, a kamatna stopa porasti, tako da kamata proguta najveći deo profita.

3724. »Povišenje kamatne stope bilo je posledica ogromnog uvećanja u poslu naše zemlje i velikog povišenja profitne stope; pa kad se neko žali da povišena kamatna stopa razara iste one dve stvari koje su bile njen sopstveni uzrok, onda je to logički apsurd o kome čovek ne zna šta bi rekao.«

Ovo je upravo tako logično kao da je rekao: povišena profitna stopa bila je posledica podizanja robnih cena špekulacijom, pa kad se neko žali da dizanje cena razara svoj sopstveni uzrok, naime špekulaciju, onda je to logički apsurd itd. Da neka stvar može konačno da razori svoj sopstveni uzrok, logički je apsurd samo za zelenaša zaljubljenog u visoku kamatnu stopu. Veličina Rimljana bila je uzrok njihovih osvajanja, a njihova osvajanja razoriše njihovu veličinu. Bogatstvo je uzrok luksuza, a luksuz razorno deluje na bogatstvo. Lisac! Idiotizam sadašnjeg građanskog sveta ne može se bolje naslikati nego respektom koji je »logika« milionara, toga dung-hill-aristokrate^{2*}, ulila čitavoj Engleskoj. Uostalom, ako visoka profitna stopa i uvećanje posla mogu biti uzroci visokoj kamatnoj stopi, to još nikako ne znači da je visoka kamatna stopa uzrok visokom profitu. A pitanje je upravo u tome nije li ova visoka kamata potrajala (kako se u krizi stvarno pokazalo) ili čak i došla do vrhunca tek kada je visoka profitna stopa već odavno bila otišla putem svega smrtnoga.

3718. »Što se tiče velikog povišenja eskontne stope, to je okolnost koja skroz potiče iz uvećane vrednosti kapitala, a uzrok ovoj uvećanoj vrednosti kapitala

^{1*} U nemačkom originalu: »kommt der Fuchsschwanz heraus« (proviruje lisičji rep) — ^{2*} doslovce: aristokrate s dubrišta = skorojevića

može, držim, svako s potpunom jasnošću otkriti. Ja sam već pomenuo činjenicu da se za 13 godina, dokle je ovaj bankovni zakon bio na snazi, trgovina Engleske popela od 45 na 120 miliona £. Treba samo pomisliti na sve one događaje koji su sadržani u ovom kratkom brojčanom podatku; treba se setiti ogromne tražnje za kapitalom koju ovakvo džinovsko uvećanje trgovine povlači za sobom i u isto se vreme setiti da je prirodni izvor ponude za ovu veliku tražnju, naime godišnje uštede naše zemlje, istrošen poslednje tri ili četiri godine na troškove u ratne svrhe, koji ne donose profite. Ja priznajem da sam iznenađen što kamatna stopa nije još mnogo viša; ili, drugim rečima, iznenađen sam što oskudica kapitala usled tih džinovskih operacija nije još mnogo oštrija nego što ste je Vi već našli.»

Kako se divno naš zelenaški logičar razbacuje rečima! Eto ga opet s njegovom povišenom vrednošću kapitala! On kao da uobražava da se na jednoj strani zbivalo ovo ogromno uvećavanje procesa reprodukcije, dakle akumulisanje stvarnog kapitala, a da je na drugoj strani stajao neki »kapital« za kojim je nastala »ogromna tražnja« da bi se omogućilo ovo džinovsko uvećanje trgovine! Zar sâmo ovo džinovsko uvećanje proizvodnje nije bilo uvećanje kapitala, i ako je stvorilo tražnju, zar nije stvorilo u isti mah i ponudu, i u isti mah čak i uvećanu ponudu novčanog kapitala? Ako se kamatna stopa popela vrlo visoko, bilo je to ipak samo zato što je tražnja za novčanim kapitalom još brže rasla nego ponuda, što se, drugim rečima, svodi na to da se sa uvećanjem industrijske proizvodnje proširilo njeno vođenje na osnovici kreditnog sistema. Drugim rečima, stvarna industrijska ekspanzija prouzročila je uvećanu tražnju za »akomodacijom«^{1*} a ova poslednja tražnja očigledno je ono što naš bankar razume pod »ogromnom tražnjom za kapitalom«. Sigurno je da nije uvećanje puke *tražnje* za kapitalom podiglo izvozu trgovinu od 45 na 120 miliona. A šta Overstone razume dalje pod tim što kaže da godišnje uštede naše zemlje, koje je pojeo krimski rat, sačinjavaju prirodni izvor ponude za ovu veliku tražnju? Prvo, čime je Engleska akumulirala 1792—1815, što je bio sasvim drukčiji rat od maloga krimskog rata? Drugo, ako je prirodni izvor presušio, iz kog je izvora onda tekao kapital? Kako se zna, Engleska nije uzimala predujmova kod stranih nacija. Ali ako pored prirodnog izvora postoji i neki veštački, onda bi za naciju to bio krasan metod da prirodni izvor upotrebi u ratu, a veštački u poslu. Ali, ako je postojao samo stari novčani kapital, da li je mogao svoju delotvornost udvostručiti visokom kamatnom stopom? G. Overstone očividno drži da se godišnje uštede naše zemlje (ali koje su u ovom slučaju tobože bile potrošene) pretvaraju samo u novčani kapital. A ako ne bi bilo stvarne akumulacije, tj. porasta proizvodnje i množenja sredstava za proizvodnju, šta bi koristila akumulacija dugovnih potraživanja u novčanom obliku od ove proizvodnje?

Overstone brka dizanje »vrednosti kapitala«, koje proizlazi iz vi-

^{1*} davanjem kredita

soke profitne stope, s dizanjem koje proizlazi iz uvećane tražnje za novčanim kapitalom. Ova tražnja može da se diže iz uzroka koji su sasvim nezavisni od profitne stope. On sam navodi kao primer da se 1847. g. ona podizala usled pada vrednosti stvarnog kapitala. Prema tome kako mu kad zatreba, dovodi on vrednost kapitala u odnos prema stvarnom ili prema novčanom kapitalu.

Nepoštenje našeg bankarskog lorda, kao god i njegovo ograničeno bankarsko stanovište, koje on didaktički zaoštrava, pokazuje se dalje u sledećem:

3728. (Pitanje:) »Vi rekoste da, po Vašem mišljenju, eskontna stopa nema bitnog značaja za trgovca; hoćete li biti dobri da kažete šta smatrate običnom profitnom stopom?«

G. Overstone izjavljuje da je na ovo »nemoguće« odgovoriti.

3729. »Uzev da je prosečna profitna stopa 7 - 10%, onda promena u eskontnoj stopi od 2% na 7 ili 8% mora znatno pogoditi profitnu stopu, zar ne?«

(Samo pitanje brka stopu preduzetničke dobiti s profitnom stopom i previđa da je profitna stopa zajednički izvor kamate i preduzetničke dobiti. Kamatna stopa može ostaviti netaknutom profitnu stopu, ali ne preduzetničku dobit. Overstone-ov odgovor:)

»Prvo, poslovni ljudi neće plaćati eskontnu stopu koja im bitno krnji profit; oni će radije obustaviti posao.«

(Dabome, ako to mogu a da se ne upropaste. Dokle god im je profit visok, plaćaju oni eskont zato što hoće, a čim je nizak, zato što moraju.)

»Šta znači eskont? Zašto neko eskontuje menicu? . . . Zato što želi da dođe do većeg kapitala.«

(Halte-là!^{1*} zato što hoće da anticipira novčani povratak svog vezanog kapitala i da izbegne zastoј svoga posla. Zato što mora da pokrije dospela plaćanja. Uvećani kapital zahteva on samo kad posao dobro ide, ili kad špekuliše na tuđ kapital čak i kad posao loše ide. Eskont nikako nije samo sredstvo za uvećanje posla.).

»A zašto on hoće da dođe do komande nad većim kapitalom? Zato što hoće taj kapital da primeni; a zašto hoće da primeni taj kapital? Jer je to unosno; ali mu ne bi bilo unosno ako bi mu eskont progutao profit.«

Ovaj samodopadljivi logičar pretpostavlja da se menice eskontuju samo radi uvećavanja posla, a da se posao uvećava zato što je unosan. Prva je pretpostavka pogrešna. Običan poslovan čovek eskontuje da bi anticipirao novčani oblik svoga kapitala i da time održi u toku proces

^{1*} Stani malo!

reprodukcije; ne da bi uvećao posao ili namakao dodatni kapital, već da kredit koji on daje izravna kreditom koji uzima. A ako hoće da svoj posao uveća na kredit, eskontovanje menica slabo će mu pomoći, pošto je to samo preobraćanje novčanog kapitala, koji se već nalazi u njegovoj ruci, iz jednog oblika u drugi; on će radije uzeti neki čvrst zajam na duži rok. Na svaki način, vitez kredita daće na eskont svoje špekulantske menice^{1*} da bi uvećao svoj posao, da bi jedan truli posao pokrio drugim; ne da bi pravio profit, nego da se stavi u posed tuđeg kapitala.

Pošto je ovako identifikovao eskont sa uzajmljivanjem dodatnog kapitala (umesto s pretvaranjem menica, koje predstavljaju kapital, u gotov novac), g. Overstone se povlači čim ga pritesne.

3730. (Pitanje:) »Ne moraju li trgovci, kad su već jednom ušli u posao, produžiti svoje operacije za neko izvesno vreme uprkos privremenom dizanju kamatne stope? — (Overstone:) Nema sumnje da ako se u bilo kojoj pojedinačnoj transakciji, kad neko može doći do raspolaganja nad kapitalom po nižoj umesto po višoj kamatnoj stopi, stvar uzme sa ovog ograničenog stanovišta, da je to za njega ugodno.«

A naprotiv je neograničeno stanovište kad g. Overstone sada iznenada pod »kapitalom« razume samo svoj bankarski kapital, te zbog toga čoveka koji kod njega eskontuje menice smatra za čoveka bez kapitala, zato što mu kapital postoji u robnom obliku ili zato što je novčani oblik njegovog kapitala neka menica koju g. Overstone prevodi u drugi novčani oblik.

3732. »Možete li s obzirom na Bankovni zakon od 1844. navesti kakav je otprilike bio odnos kamatne stope prema Bančinoj zlatnoj rezervi; je li tačno da je kamatna stopa bila 6 ili 7% kad je zlato u Banci iznosilo 9 ili 10 miliona, a da je stajala na 3 do 4% kad je zlata bilo 16 miliona?«

(Pitač hoće da ga natera da kamatnu stopu ukoliko na nju utiče količina zlata u Banci objasni kamatnom stopom ukoliko na nju utiče vrednost kapitala).

»Ne kažem da je takav slučaj... ali ako je tako, onda, po mome mišljenju, moramo preduzeti još oštrije mere nego 1844; jer ako bi se pokazalo da je istina da je kamatna stopa tim manja što je veća zlatna rezerva, morali bismo, kad stvar tako izgleda, leći na posao da zlatnu rezervu podignemo do neograničenog iznosa, i onda bismo kamatnu stopu snizili na 0.«

Pitač Cayley, koga ovaj loši vic nije tronuo, produžuje:

3733. »Kad bi tako bilo, recimo da se Banci vrati 5 miliona zlata, onda bi u toku idućih šest meseci zlatna rezerva iznosila oko 16 miliona, i uzev da kamatna stopa padne ovako na 3 do 4%, kako bi se onda moglo tvrditi da je pad kamatne stope potekao iz nekog velikog smanjenja poslova? — Ja sam rekao da je skorašnje

^{1*} u nemačkom: Reitwechsel (jahaće menice)

veliko povišenje kamatne stope, a ne pad kamatne stope, tesno skopčano sa velikim proširenjem poslova.*

Ali što Cayley kaže jeste ovo: kad je penjanje kamatne stope, zajedno s kontrakcijom zlatne rezerve, znak uvećanja posla, onda padanje kamatne stope, zajedno sa uvećanjem zlatne rezerve, mora biti znak smanjivanja posla. Na ovo Overstone nema odgovora.

3736. (Pitanje:) »Primerio sam da ste Vi« (u tekstu svuda stoji Your Lordship^{1*}) »rekli da je novac oruđe da se dobije kapital«.

(To baš i jeste naopako shvatiti ga kao oruđe; on je *oblik* kapitala.)

»Zar velika teškoća pri smanjivanju zlatne rezerve« {Engleske banke} »nije, naprotiv, u tome što *kapitalisti* ne mogu da dobiju novaca? — {Overstone:} Ne, oni koji traže da dođu do novca nisu kapitalisti, već nekapitalisti; a zašto traže da dođu do novca? ... Zato što posredstvom novca dolaze do komande nad kapitalom kapitaliste, da bi vodili poslove ljudi koji nisu kapitalisti.*

Ovde on upravo objašnjava da fabrikanti i trgovci nisu kapitalisti i da je kapital kapitaliste samo novčani kapital.

3737. »Zar ljudi koji vuku menice nisu kapitalisti? — Ljudi koji vuku menice možda jesu, a možda i nisu kapitalisti.*

Tu se nasukao.

Sada ga pitaju da li menice trgovaca ne predstavljaju robe koje su prodali ili ukrcali. On poriče da te menice predstavljaju vrednost robâ sasvim onako kako novčanica predstavlja zlato. (3740, 3741) To je pomalo bezobrazno.

3742. »Nije li trgovčeva svrha da dobije novac? — Ne; kod vučenja menice nije svrha da se dobije novac; dobijanje novca je svrha kod eskontovanja menice.*

Vučenje menica jeste pretvaranje robe u oblik kreditnog novca, kao što je eskontovanje menica pretvaranje ovog kreditnog novca u drugi, naime novčanice. U svakom slučaju g. Overstone ovde priznaje da je svrha eskontovanja dobiti novac. Ranije je dopuštao eskontovanje samo radi dobijanja dodatnog kapitala, a ne radi pretvaranja kapitala iz jednog oblika u drugi.

3743. »Koju veliku želju imaju poslovni ljudi pod pritiskom panike kakva je po Vašem iskazu nastupila 1825, 1837. i 1839; da li im je svrha da dođu u posed kapitala ili u posed zakonskog platežnog sredstva? — Svrha im je da dobiju komandu nad kapitalom da bi produžili voditi svoj posao.*

Usled nastale oskudice kredita, njihova je svrha da dobiju platežna sredstva za menice kojima dospeva rok, a po kojima su oni obavezni,

1* Vaše Lordstvo

i da ne bi morali svoju robu prodati ispod cene. Ako oni sami uopšte nemaju kapitala, onda s platežnim sredstvima, naravno, dobijaju ujedno i kapital, jer dobijaju vrednost bez ekvivalenta. Žudnja za novcem kao takvim sastoji se uvek samo u želji da se vrednost iz oblika robe ili potraživanja duga preobrazi u oblik novca. Otuda i bez obzira na krize ona velika razlika između uzimanja kapitala i eskonta, kojim se postiže samo pretvaranje novčanih potraživanja iz jednog oblika u drugi, ili u stvarni novac.

{Ja — izdavač — dopuštam sebi da ovde nešto primetim.

Kod Normana, kao i kod Loyd-Overstone-a, bankar uvek stoji kao neko koji »predujmljuje kapital«, a njegova mušterija kao onaj koji od njega traži »kapital«. Tako Overstone kaže da neko preko njega eskontuje menice »zato što želi da dođe do *kapitala*« (3729), i tome istom čoveku ugodno je kad »može doći do *raspolaganja kapitalom* po niskoj kamatnoj stopi« (3730). »Novac je oruđe da se dobije *kapital*« (3736), a u nekoj panici velika je želja poslovnog sveta »da dobije komandu nad *kapitalom*« (3743). Kraj sve zbrke Loyd-Overstone-a o tome šta je kapital, ipak je toliko jasno da on ono što bankar daje svojoj mušteriji označuje kao kapital, kao kapital koji mušterija nije ranije imala, koji joj je predujmljen, koji je dodat uz onaj kojim je mušterija dotad raspolagala.

Bankar se toliko mnogo navikao da figuriše kao razdeljivač — u obliku pozajmljivanja — društvenog kapitala raspoloživog u novčanom obliku da mu se svaka funkcija pri kojoj daje novac iz ruke čini kao pozajmljivanje. Svaki novac koji isplaćuje čini mu se kao neki predujam. Ako je novac direktno izdat kao zajam, onda je to doslovno tačno. Ako je plasiran u meničnom eskontu, onda je to za samog njega doista predujam do dospeća menice. Tako se u njegovoj glavi učvršćuje predstava da on ne može činiti plaćanja koja nisu predujmovi. I to predujmovi ne prosto u tome smislu što se svako plasiranje novca u svrhu pravljenja kamata ili profita ekonomski smatra kao predujam koji dotični posednik novca, u svome svojstvu kao privatno lice, čini sam sebi kao licu u svojstvu preduzetnika. Nego predujmovi u tom određenom smislu da bankar u vidu zajma predaje mušteriji neku sumu koja za isto toliko uvećava kapital kojim je ona već raspolagala.

Ovo je ona predstava koja je, preneti iz bankarske kancelarije u političku ekonomiju, stvorila zbunjujuće sporno pitanje da li je ono što bankar svojoj poslovnoj mušteriji stavlja na raspolaganje u gotovom novcu kapital ili samo novac, prometno sredstvo, currency? Da bismo ovo sporno pitanje — koje je u osnovi prosto — rešili, moramo se staviti na stanovište bančinog klijenta. Stvar zavisi od toga šta on traži i šta dobija.

Odobri li banka svome klijentu zajam jednostavno na njegov lični kredit, bez zaloge s njegove strane, onda je stvar jasna. On bezuslovno dobija predujam određene veličine vrednosti kao dodatak svome

dotle primenjivanom kapitalu. On ga dobija u novčanom obliku; dakle ne samo novac, već i novčani *kapital*.

Bude li mu predujam dat na zalogu vrednosnih papira itd., onda je ovo predujam u tome smislu da mu je isplaćen novac s ograničenjem da ga on vrati. Ali nije predujam kapitala. Jer i vrednosni papiri predstavljaju kapital, i to većega iznosa nego što je predujam. Primalac, dakle, dobija manju kapital-vrednost nego što zalaže; za njega ovo nikako nije pribavljanje dodatnog kapitala. On ovaj posao ne čini zato što mu treba kapital — ta on ga ima u svojim vrednosnim papirima — već zato što mu je potreban novac. Ovde, dakle, imamo predujam *novca*, a ne kapitala.

Ako se predujam daje na eskontovanu menicu, onda iščezava i *oblik* predujma. Imamo čistu kupovinu i prodaju. Putem endosmana menica prelazi u svojinu banke, novac, naprotiv, u svojinu klijenta; nema govora da ovaj to vrati. Kad klijent nekom menicom ili sličnim kreditnim sredstvom kupi gotov novac, onda to nije ni više ni manje predujam nego da je kupio gotov novac nekom drugom svojom robom, pamukom, železom, žitom. A najmanje može ovde biti reči o nekom predujmu *kapitala*. Svaka kupovina i prodaja među trgovcem i trgovcem jeste prenos kapitala. Ali predujam postoji samo tamo gde prenos kapitala nije obostran, nego jednostran, i na rok. Prema tome, preduimanja kapitala putem meničnog eskonta može da bude samo tamo gde je menica špekulantska^{1*} menica, koja ne predstavlja nikakve prodate robe, a nju ne uzima nijedan bankar čim je spozna kao ono što ona jeste. U redovnom eskontnom poslu bančin klijent ne dobija, dakle, predujam ni u kapitalu ni u novcu, nego dobija novac za prodatu robu.

Prema tome, slučajevi kada klijent od banke traži i dobija kapital veoma su jasno odvojeni od slučajeva kad on dobija prosto novčani predujam ili kod banke kupuje novac. A pošto je osobito g. Loyd-Overstone imao običaj da svoje svote preduima bez pokrića samo u krajnje retkim slučajevima (on je bio bankar moje firme u Mančesteru), to je isto tako jasno da su njegovi lepi opisi o masama kapitala koje velikodušni bankari predujmljuju fabrikantima koji oskudevaju kapitalom gadna obmana.

Uostalom, u glavi XXXII^{2*} kaže Marx uglavnom isto: »Tražnja za platežnim sredstvima prosto je tražnja za *pretvorljivošću u novac*, ukoliko trgovci i proizvođači mogu pružiti dobra jamstva; ona je tražnja za *novčanim kapitalom* ukoliko to nije slučaj, dakle ukoliko im predujam platežnih sredstava ne daje sam *novčani oblik* nego i *ekvivalenat* za plaćanje, ma u kom obliku bio, a koji im nedostaje.« — Dalje u glavi XXXIII^{3*}: »Pri razvijenom kreditnom sistemu, gde se novac

^{1*} Reitwechsel = uslužna menica (doslovno: jahaća menica) — ^{2*} Vidi u ovom tomu, str. 439. — ^{3*} Isto, str. 452.

koncentriše u rukama banaka, njega preduimaju banke, *bar nominalno*. Ovo preduimanje se odnosi samo^{1*} na novac koji se nalazi u opticaju. To je predujam *prometnih sredstava*, ne predujam kapitala koje ta sredstva promiseću. — I g. Chapman, koji to mora znati, potvrđuje gornje shvatanje eskontnog posla, »Bank Committee« 1857:

»Bankar ima menicu, on je *menicu kupio*.« Evidence. Pitanje 5139.

Uostalom, u gl. XXVIII^{2*} vratićemo se na ovu temu još jednom. — F. E.}

3744. »Hoćete li biti ljubazni da opišete šta stvarno razumete pod izrazom kapital? — {Overstone-ov odgovor:} Kapital se sastoji iz različitih roba pomoću kojih se vodi posao (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); postoji stalni kapital i postoji optičajni kapital. Vaši brodovi, vaši dokovi, vaša brodogradilišta stalni su kapital; vaša životna sredstva, vaše odelo itd. jesu optičajni kapital.«

3745. »Ima li oticanje zlata u inostranstvo štetne posledice za Englesku? — Ne dokle se ovoj reči daje razuman smisao.«

(Sad dolazi stara Ricardova teorija novca.)

»U prirodnom stanju stvari novac sveta razdeljuje se na razne zemlje sveta u izvesnim srazmerama; ove su srazmere takve da je kod ovakve podele« {novca} »promet između ma koje zemlje, s jedne strane, i svih drugih zemalja sveta, s druge strane, prosto razmena; ali ima remetećih uticaja koji s vremena na vreme pogadaju ovu raspodelu, i kad ovakvi uticaji nastanu, otiče jedan deo novca neke zemlje u druge zemlje.« — 3746. »Sad upotrebljavate izraz: novac. Ako sam Vas ranije dobro razumeo, bili ste ovo nazvali gubitkom kapitala. — Šta sam nazvao gubitkom kapitala?« — 3747. »Oticanje zlata. — Ne, to nisam rekao. Ako zlato tretirate kao kapital, onda je ovo nesumnjivo gubitak kapitala; ovo je davanje iz ruke neke izvesne srazmere plemenitog metala iz kojega se sastoji svetski novac.« — 3748. »Niste li maločas rekli da je promena u eskontnoj stopi samo znak promene u vrednosti kapitala? — Jesam.« — 3749. »I da se eskontna stopa uglavnom menja sa zlatnom rezervom Engleske banke? — Jesam; ali ja sam već rekao da su kolebanja kamatne stope, koja potiču iz kakve promene u količini novca« (dakle, on ovde pod ovim razume količinu stvarnog zlata) »neke zemlje, veoma neznatna . . .«

3750. »Hoćete li, dakle, da kažete da je izvršeno smanjenje kapitala kad se eskontna stopa za duže vreme, ali ipak samo privremeno, popne iznad obične stope? — Smanjenje u izvesnom smislu reči. Promenio se odnos između kapitala i tražnje za njim; ali možda uvećanom tražnjom, a ne smanjenjem količine kapitala.«

(Ali je maločas bio kapital = novcu ili zlatu, a još nešto ranije je dizanje kamatne stope bilo objašnjeno visokom profitnom stopom, koja je poticala iz proširenja, ne iz ograničenja posla ili kapitala.)

^{1*} U 1. izdanju: bezieht sich nicht (ne odnosi se) — ^{2*} Vidi u ovom tomu, str. 387/388.

3751. »Kakav kapital imate ovde specijalno u vidu? — Zavisi potpuno od toga kakav je kapital koji je svakom pojedincu potreban. To je kapital koji stoji naciji na raspolaganju da dalje vodi svoj posao, a kad se ovaj posao udvoji, mora nastati veliko uvećanje tražnje za kapitalom kojim posao treba nastaviti.«

(Ovaj vispreni bankar prvo udvaja posao, a onda tek tražnju za kapitalom s kojim on treba da se udvoji. On uvek vidi samo svoju mušteriju koja kod g. Loyda traži veći kapital da bi udvojila svoj posao.)

»Kapital je kao svaka druga roba;« (ali po g. Loydu kapital upravo i nije ništa drugo do celokupnost robâ) »njegova se cena menja« (dakle robe dvostruko menjaju svoju cenu, jedanput kao robe, a drugi put kao kapital), »prema tražnji i ponudi.«

3752. »Kolebanja u eskontnoj stopi uglavnom su u vezi s kolebanjima zlatnog iznosa u bančinoj riznici. Mislite li Vi to na kapital? — Ne.« 3753. »Možete li navesti neki primer da je u Engleskoj banci bila nagomilana velika rezerva kapitala, a da je u isto vreme eskontna stopa stajala visoko? — U Engleskoj banci ne gomila se kapital, već novac.« — 3754. »Vi ste izjavili da kamatna stopa zavisi od količine kapitala; hoćete li biti ljubazni da kažete na kakav kapital mislite, i možete li navesti neki primer da je u Banci ležala velika rezerva zlata a da je u isti mah kamatna stopa stajala visoko? — Vrlo je verovatno« (aha!) »da se nagomilanost zlata u Banci može podudarati s niskom kamatnom stopom, jer je neki period manje tražnje za kapitalom« (naime novčanim kapitalom; vreme o kome se ovde govori, 1844. i 45, bile su godine prosperiteta) »period u kome se prirodno može akumulirati sredstvo ili oruđe pomoću kojega se komanduje kapitalom.« — 3755. »Vi, dakle, držite da ne postoji veza između eskontne stope i mase zlata u Bančnim trezorima? — Neka veza može postojati, ali to nije principijelna veza;« (ali je njegov Bankovni zakon od 1844. baš učinio principom Engleske banke da kamatnu stopu reguliše prema masi zlata koja se nalazi u njenom posedu) »može da se dogodi vremenski sticaj (there may be a coincidence of time).« — 3758. »Imate li, dakle, nameru da kažete da se teškoća za trgovce ovde u zemlji, u doba oskudice novca, usled visoke eskontne stope, sastoji u teškoći da se dobije kapital, a ne u teškoći da se dobije novac? — Vi mešate dve stvari koje ja u ovom obliku ne dovodim u vezu; teškoća se sastoji u tome da se dobije kapital, a teškoća je isto tako i da se dobije novac... Teškoća da se dobije novac i teškoća da se dobije kapital jeste ista teškoća posmatrana na dva različita stupnja njenog toka.«

Tu se riba opet uhvatila. Prva je teškoća da se eskontuje, neka menica ili da se dobije predujam na zalogu robe. To je teškoća da se kapital, ili neki trgovački vrednosni znak za kapital, pretvori u novac. A ova se teškoća između ostaloga izražava i u visokoj kamatnoj stopi. Ali čim je novac primljen, u čemu se onda sastoji druga teškoća? Kad se radi samo o plaćanju, hoće li ko imati teškoće da se otrese svog novca? A ako se radi o kupovanju, zar je iko ikad u vreme krize nailazio na teškoće da kupi? A i da uzmemo da se ovo odnosi na neki poseban slučaj poskupljenja žita, pamuka itd., ova bi se teškoća mogla poka-

zati ipak samo u ceni robe, a ne u vrednosti novčanog kapitala, tj. kamatnoj stopi; a ova je teškoća sada savladana time što naš čova sada ima novaca da robu kupi.

3760. »Ali viša eskontna stopa ipak znači uvećanu teškoću da se dobije novac? — Ona jeste uvećana teškoća da se dobije novac, ali se ne radi o posedu novca; ona je samo oblik« (a ovaj oblik donosi profit u bankarov džep) »pod kojim se u komplikovanim odnosima jednog civilizovanog stanja očituje uvećana teškoća da se dobije kapital.«

3763. {Overstone-ov odgovor:} »Bankar je posrednik koji na jednoj strani prima depozite, a na drugoj strani ove depozite primenjuje poveravajući ih, u obliku kapitala, u ruke lica koja itd.«

Najzad nam je rekao šta *on* razume pod kapitalom. On pretvara novac u kapital »poveravajući« ga, manje eufemistički rečeno, uzajmljujući ga, na kamatu.

Pošto je g. Overstone pre toga rekao da promena u eskontnoj stopi ne stoji u bitnoj vezi sa promenom u iznosu Bančine zlatne rezerve, ili količinom postojećeg novca, već da je u najboljem slučaju ta veza u istovremenosti, ponavlja on:

3805. »Kad se novac u zemlji smanjuje oticanjem, njegova se vrednost penje, i Engleska banka mora da se prilagodi ovoj promeni u vrednosti novca.«

(Dakle, u vrednosti novca *kao kapitala*, drugim rečima, u kamatnoj stopi, jer vrednost novca *kao novca*, u poređenju s robama, ostaje ista.)

»Što se tehnički izražava tako da ona podiže kamatnu stopu.«

3819 »Ja te dve stvari nikad ne brkam.«

Naime, novac i kapital, iz jednostavnog razloga što ih nikad ne razlikuje.

3834. »Veoma velika svota, koja je« (za žito 1847. god.) »morala da se isplati za nužno izdržavanje zemlje, i koja je *stvarno bila kapital*.«

3841. »Kolebanja u eskontnoj stopi nesumnjivo su u veoma bliskoj vezi sa stanjem zlatne rezerve« {Engleske banke}, »jer je stanje rezerve pokazatelj uvećanja ili smanjenja novčane količine u zemlji; a srazmerno uvećavanju ili smanjivanju količine novca u zemlji pada ili se penje vrednost novca, a Bančina će se eskontna stopa ovome prilagoditi.«

Ovde, dakle, priznaje što je pod br. 3755 jednom zauvek porekao.

3842. »Postoji tešnja veza među njima.«

Naime između količine zlata u issue department-u^{1*} i rezerve novčanica u banking department-u^{2*}. Ovde on promenu u kamatnoj

^{1*} odeljenju za izdavanje novčanica Engleske banke — ^{2*} odeljenju za bankarske poslove

stopi objašnjava promenom u količini novca. Pri tome je ono što on kaže netačno. Rezerva se može smanjiti zato što se uvećava masa novca koja u zemlji optiče. To je slučaj kad publika uzima više banknota, a metalna se rezerva ne smanjuje. Ali onda se kamatna stopa penje zato što je onda po zakonu od 1844.^[64] ograničen bankovni kapital Engleske banke. O ovome, pak, on ne sme da govori, pošto usled ovog zakona ona dva Bančina odseka nemaju među sobom ništa zajedničko.

3859. »Visoka profitna stopa uvek će stvoriti veliku tražnju za kapitalom; velika tražnja za kapitalom dići će mu vrednost.«

Ovde, dakle, konačno imamo vezu između visoke profitne stope i tražnje za kapitalom, vezu kakvu Overstone zamišlja. Ali je, npr., 1844/45. u pamučnoj industriji bila visoka profitna stopa, zato što je kraj jake tražnje za pamučnom robom sirovi pamuk bio i ostao jevtin. Vrednost kapitala (a prema jednom ranijem mestu Overstone naziva kapitalom ono što svakom treba u njegovom poslu), dakle ovde vrednost sirovog pamuka, nije bila povišena za fabrikanta. Ono, visoka profitna stopa mogla je ponekom pamučnom fabrikantu dati povoda da za uvećanje svoga posla uzme novac na zajam. Time se popela njegova tražnja za *novčanim* kapitalom i ni za čim više.

3889. »Zlato može da bude, a može i da ne bude novac, upravo kao što hartija može da bude i da ne bude novčanica.«

3896. »Shvatam li Vas dobro ako mislim da napuštate načelo koje ste primenjivali 1840. g.: da bi se kolebanja u novčaničnom opticaju Engleske banke trebalo da upravljaju prema kolebanjima iznosa zlatne rezerve? — Ja ga napuštam utoliko... što po sadašnjem stanju našega znanja moramo novčanicama u opticaju dodati još i one novčanice koje leže u bankovnoj rezervi Engleske banke.«

Ovo je nenadmašno. Proizvoljna odredba da Banka pravi onoliko papirnih nota koliko ima zlata u trezorima, i za 14 miliona više, prirodno uslovljava da se njeno izdavanje novčanica koleba s kolebanjima zlatne rezerve. Ali, kako je »sadašnje stanje našeg znanja« jasno pokazalo da masa novčanica koje Banka po ovome može fabrikovati (i koje issue department prenosi na banking department) — da ovaj opticaj između oba Bančina odseka, koji se koleba s kolebanjem zlatne rezerve, ne određuje kolebanja novčaničnog opticaja izvan zidova Engleske banke, to ovaj drugi, stvarni opticaj postaje indiferentan za Bančinu upravu, a jedino odlučuje opticaj među dva Bančina odseka, čija se razlika od pravog opticaja pokazuje u rezervi. Za spoljni svet on je važan samo utoliko što rezerva pokazuje za koliko se Banka približava zakonskom maksimumu izdavanja novčanica i koliko Bančine mušterije mogu još dobiti iz banking department-a.

Evo jednog sjajnog primera Overstone-ove mala fides^{1*}:

^{1*} zlonamernosti

4243. »Da li se po Vašem mišljenju količina kapitala koleba iz meseca u mesec u takvom stepenu da se njegova vrednost menja na način kao što smo videli poslednjih godina u kolebanjima eskontne stope? — Odnos između tražnje i ponude kapitala može se nesumnjivo kolebati i u kratkim razmacima vremena... Ako Francuska sutra objavi da hoće da zaključi neki veoma veliki zajam, izazvaće to nesumnjivo odmah veliku promenu u vrednosti novca, to jest u vrednosti kapitala u Engleskoj.«

4245. »Ako Francuska objavi da joj iznenada za koju bilo svrhu treba robe za 30 miliona, nastaće velika tražnja za kapitalom, da upotrebimo naučniji i jednostavniji izraz.«

4246. »*Kapital* koji bi Francuska htela da kupi svojim zajmom jeste jedna stvar; *novac*, kojim ga Francuska kupuje, to je druga stvar; je li to *novac* što menja svoju vrednost ili nije? — Opet dolazimo na staro pitanje, a ovo je, držim, prikladnije za studijsku sobu kakvog naučnika nego za ovu odborsku sobu.«

I sa ovim se on povlači, ali ne u sobu za studije.⁸⁴

⁸⁴ Dalje o Overstone-ovoj zbrci pojmova u stvarima kapitala na kraju glave XXXII. [F. E.]

GLAVA DVADESET SEDMA

Uloga kredita u kapitalističkoj proizvodnji

Opšte napomene za koje nam je kreditni sistem dosad dao povoda bile su sledeće:

I. Nužno stvaranje kredita da bi poslužio izjednačavanju profitne stope, ili kretanju ovog izjednačavanja, na kome počiva cela kapitalistička proizvodnja.

II. Smanjivanje prometnih troškova.

1. Glavni prometni trošak jeste sam novac, ukoliko je sam vrednost. Pomoću kredita, on se ekonomiše na trostruk način.

A. Time što potpuno otpada za veliki deo transakcija.

B. Time što se ubrzava opticaj prometnog sredstva.⁸⁵ Ovo se je-dnim delom podudara sa onim što će imati da se kaže pod 2. Naime, ubrzavanje je s jedne strane tehničko; tj. pri inače neizmenjenoj veličini i količini stvarnih robnih razmena koje služe potrošnji, manja masa novca ili novčanih znakova izvršuje istu uslugu. Ovo je u vezi s tehnikom bankarstva. S druge strane, kredit uvećava brzinu metamorfoze robâ, a s time i brzinu novčanog opticaja.

C. Zamenjivanje zlatnog novca hartijom.

2. Ubrzavanje, putem kredita, pojedinih faza prometa ili metamorfoze robâ, zatim metamorfoze kapitala, a s time ubrzanje procesa

⁸⁵ »Prosečni novčanični opticaj Francuske banke bio je 1812: 106 538 000 franaka; 1818: 101 205 000 fr., dok je novčani promet, celokupna masa svih primanja i plaćanja, bio 1812: 2 837 712 000 fr.; 1818: 9 665 030 000 fr. Aktivnost prometa u Francuskoj u 1818. g. odnosio se, dakle, prema prometu od 1812. g. kao 3 : 1. Veliki regulator brzine prometa jeste kredit . . . Time se objašnjava zašto se veliki pritisak na novčano tržište obično podudara sa potpuno ispunjenim opticajem.« (*The Currency Theory Reviewed etc.*, str. 65.) — »Između septembra 1833. i septembra 1843. niklo je u Velikoj Britaniji blizu 300 banaka koje su izdavale sopstvene novčanice; posledica je bila ograničenje novčaničnog opticaja za 2¹/₂ miliona; on je krajem septembra 1833. bio 36 035 244 £, a krajem septembra 1843: 33 518 544 £« (*Isto*, str. 53.) — »Vanredna aktivnost škotskog opticaja osposobljava ga da sa 100 £ posvršava istu količinu novčanih poslova koja u Engleskoj zahteva 420 £.« (*Isto*, str. 55. Ovo poslednje odnosi se samo na tehničku stranu operacije.)

reprodukcije uopšte. (S druge strane, kredit dopušta da se činovi kupovanja i prodavanja duže drže odvojeni i stoga služi kao osnovica za špekulaciju.) Sužavanje rezervnih fondova, što se može dvostruko razmatrati: s jedne strane kao smanjivanje optičajnog sredstva, s druge kao ograničavanje onog dela kapitala koji stalno mora postojati u novčanom obliku.⁸⁶

III. Obrazovanje akcionarskih društava. Otuda:

1. Ogromno uvećanje razmera proizvodnje i preduzeća koja su za pojedinačne kapitale bila nemoguća. U isti mah i takva preduzeća koja su ranije bila državna postaju društvena.

2. Kapital, koji po sebi počiva na društvenom načinu proizvodnje i pretpostavlja društvenu koncentraciju sredstava za proizvodnju i radnih snaga, dobija ovde direktno oblik društvenog kapitala (kapitala direktno udruženih individua) u suprotnosti prema privatnom kapitalu, i njegova preduzeća istupaju kao društvena preduzeća u suprotnosti prema privatnim preduzećima. To je ukidanje kapitala kao privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje.

3. Pretvaranje stvarno aktivnog kapitaliste u prostog dirigenta, upravitelja tuđeg kapitala, a vlasnikâ kapitala u proste vlasnike, proste novčane kapitaliste. Čak i kad dividende koje oni vuku uključuju kamatu i preduzetničku dobit, tj. celokupni profit (jer plata dirigentova jeste, ili treba da bude, samo najamnina jedne vrste kvalifikovanog rada, čija se cena reguliše na tržištu rada kao i cena svakog drugog rada), vuče se ovaj celokupni profit još samo u obliku kamate, tj. kao puka nagrada za svojinu na kapital, koja se od funkcije u stvarnom procesu reprodukcije rastavlja isto onako kao što se ova funkcija u osobi dirigenta rastavlja od svojine na kapital. Tako se profit predstavlja (ne više samo jedan njegov deo, kamata, koji svoje opravdanje izvlači iz profita uzajmiočevog) kao prosto prisvajanje tuđeg viška rada, koje potiče iz pretvaranja sredstava za proizvodnju u kapital, tj. iz njihove otuđenosti prema stvarnim proizvođačima, iz njihove suprotnosti kao tuđe svojine prema svima individuumama koje su stvarno aktivne u proizvodnji, od upravljača pa do poslednjeg nadničara. U akcionarskim društvima funkcija je rastavljena od svojine na kapital, pa je, dakle, i rad potpuno rastavljen od svojine na sredstva za proizvodnju i na višak rada. Ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu. S druge strane, on je prolazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije, koje su dosad

⁸⁶ »Pre osnivanja banaka bio je iznos kapitala potreban za funkciju prometnog sredstva u svako doba veći nego što je zahtevao stvarni robni promet.« (»Economist«, 1845, str. 238.)

još bile skupčane sa svojinom na kapital, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije.

Pre no što predemo dalje, treba napomenuti još ovo što je od ekonomske važnosti: pošto profit ovde uzima čisto oblik kamate, ovakva su preduzeća moguća još i onda kad odbacuju samo kamatu; a ovo je jedan od razloga koji zadržavaju padanje opšte profitne stope, pošto ova preduzeća u kojima postojani kapital stoji u tako ogromnoj srazmeri prema promenljivom ne ulaze nužno u izjednačenje opšte profitne stope.

{Otkako je Marx ovo napisao, poznato je da su se razvili novi oblici industrijskog preduzeća, koji predstavljaju drugu ili treću potenciju akcionarskog društva. Nasuprot iz dana u dan sve većoj brzini kojom se danas u svim oblastima krupne industrije može uvećati proizvodnja, stoji sve veća sporost u proširivanju tržišta za ove umnožene proizvode. Ono što proizvodnja izradi za nekoliko meseci, tržište jedva može potrošiti za nekoliko godina. Uz to i politika zaštitnih carina, kojom se svaka industrijska zemlja zatvara protiv drugih, a osobito protiv Engleske, i veštački još podiže domaću sposobnost proizvodnje. Posledice toga jesu opšta hronična prekomerna proizvodnja, deprimirane cene, opadanje ili i potpuno izostajanje profita; ukratko, staroslavna sloboda konkurencije već je na kraju pesme i mora sama najaviti svoje očevidno skandalozno bankrotstvo. I to time što se u svakoj zemlji krupni industrijalci neke određene grane udružuju u kartel za regulisanje proizvodnje. Jedan odbor utvrđuje koliku će količinu imati da proizvede svako preduzeće, i u poslednjoj instanci razdeljuje narudžbe koje pristižu. U pojedinim slučajevima došlo je privremeno i do međunarodnih kartela, tako između engleske i nemačke železne industrije. Ali ni ovaj oblik podruštvljenja proizvodnje nije još bio dovoljan. Suprotnost interesa pojedinih firmi vrlo ga je često probijao i opet uspostavljao konkurenciju. Tako se došlo na to da se u pojedinim granama gde je stupanj proizvodnje to dozvoljavao celokupna proizvodnja dotične poslovne grane koncentriše u *jedno* veliko akcionarsko društvo s jedinstvenom upravom. U Americi je ovo već u mnogo slučajeva izvedeno, a u Evropi je dosad najveći primer United Alkali Trust, koji je celu britansku proizvodnju alkalija preneo u ruke jedne jedine firme. Raniji posednici — više od tridesetorica njih — pojedinih preduzeća dobili su za sve svoje investicije procenjenu vrednost u akcijama, svega oko 5 miliona £, što predstavlja stalni kapital trusta. Tehnička direkcija ostaje u dosadašnjim rukama, ali poslovna uprava koncentrisana je u ruci generalne direkcije. Opticajni kapital (floating capital) u iznosu od oko 1 miliona £ ponuđen je bio publici na upis. Dakle, celokupni kapital 6 miliona £. Tako je u ovoj grani, koja sačinjava osnovicu cele hemijske industrije, u Engleskoj konkurencija zamenjena monopolom i izvršena jedna valjana predradnja za buduću eksproprijaciju od strane celokupnog društva, nacije. — F. E.}

Ovo je ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje, a stoga protivrečnost koja sama sebe ukida, a koja se *prima facie*^{1*} predstavlja jednostavno kao tačka prelaza u jedan nov oblik proizvodnje. Zatim se kao ovakva protivrečnost predstavlja i u pojavi. U izvesnim oblastima ona uspostavlja monopol i stoga izaziva mešanje države. Ona reprodukuje jednu novu finansijsku aristokratiju, novu vrstu parazita u vidu projektanata, osnivača [Gründer] i čisto nominalnih direktora; čitav sistem podvaljivanja i prevare u pogledu osnivanja, izdavanja akcija i trgovine sa akcijama. To je privatna proizvodnja bez kontrole privatne svojine.

IV. Bez obzira na suštinu akcija — koja jeste ukidanje kapitalističke privatne industrije na osnovici samog kapitalističkog sistema, i koja uništava privatnu industriju u onoj meri u kojoj se širi i zahvata nove sfere proizvodnje — kredit pruža pojedinačnom kapitalisti ili onome koji važi kao kapitalista, u izvesnim granicama apsolutno raspolaganje tuđim kapitalom i tuđom svojinom, a time tuđim radom.⁸⁷ Raspolaganje društvenim kapitalom, a ne sopstveni kapital, daje mu raspolaganje društvenim radom. Sam kapital, koji se poseduje stvarno ili po mišljenju publike, postaje još samo osnovicom za nadgradnju kredita. Ovo važi osobito u trgovini na veliko, kroz čije ruke prolazi najveći deo društvenog proizvoda. Ovde iščezavaju sva merila, svi osnovi objašnjenja koji su više ili manje još opravdani u okviru kapitalističkog načina proizvodnje. Što krupni trgovac špekulant rizikuje jeste društvena, a ne *njegova* svojina. Isto tako besmislena postaje fraza o poreklu kapitala iz uštede, pošto onaj upravo zahteva da *drugi* za njega štede. {Kao što je nedavno cela Francuska prištedela milijardu i po franaka za panamske varalice. I kao što je ovde tačno opisana cela panamska afera^[69], punih dvade-

⁸⁷ Treba pogledati, npr., u listu »Times«^[70] spiskove stečajeva u godini krize kao što je bila 1857, i uporediti sopstveni imetak palih pod stečaj s njihovim dugovima. — »Kupovna snaga ljudi koji imaju kapitala i kredita doista premašuje sve što mogu zamisliti ljudi koji nemaju praktičnog poznanstva sa špekulativnim tržištima.« (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, str. 79.) »Čovek koji je na glasu da ima dovoljno kapitala za svoj redovni posao, i koji u svojoj branši uživa dobar kredit, može, ako ima sangvinično shvatanje rastuće konjunktore artikla s kojim radi, i ako ga u početku i toku njegove špekulacije okolnosti podupru, izvršiti kupovine upravo ogromnih razmera u poređenju s njegovim kapitalom.« (Isto, str. 136.) — »Fabrikanti, trgovci itd., svi oni prave poslove daleko preko svog kapitala . . . Danas je kapital mnogo više baza na kojoj se gradi dobar kredit, negoli granica za poslove makar kojeg trgovinskog posla.« (»Economist«, 1847, str. 1333.)

^{1*} pre svega

set godina pre no što se dogodila. — F. E.} Drugu frazu, o njegovom odricanju, udara posred lica njegov luksuz, koji i sam postaje sredstvo za kredit. Predstave, koje još imaju nekoga smisla na manje razvijenom stupnju kapitalističke proizvodnje, postaju ovde potpuno besmislene. Uspeh i neuspeh vode ovde podjednako centralizaciji kapitalâ, a otuda eksproprijaciji u najogromnijem razmeru. Tu se eksproprijacija proteže sa neposrednih proizvođača na same manje i srednje kapitaliste. Ova je eksproprijacija polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje; njeno sprovođenje je njegova svrha, i to u krajnjoj instanci eksproprijacija svih pojedinaca od sredstava za proizvodnju, koja s razvitkom društvene proizvodnje prestaju biti sredstva privatne proizvodnje i proizvodi privatne proizvodnje, i koja mogu biti još samo sredstva za proizvodnju u rukama udruženih proizvođača, stoga njihova društvena svojina, kao što su njihov društveni proizvod. Ali se ova eksproprijacija u okviru samog kapitalističkog sistema predstavlja u obliku suprotnosti, kao prisvajanje društvene svojine od strane malog broja ljudi; a kredit daje ovoj šaci ljudi sve više karakter čistih pustolova. Pošto svojina ovde postoji u obliku akcije, njeno kretanje i prenos postaju čist rezultat berzanske igre u kojoj ajkule gutaju male ribe, a berzanski kurjaci ovce. U suštini akcije već postoji suprotnost protiv starog oblika, u kome se društveno sredstvo za proizvodnju ispoljava kao individualna svojina; ali pretvaranje u oblik akcije još ostaje vezano kapitalističkim granicama; zbog toga, umesto da savlada suprotnost između karaktera bogatstva kao društvenog i kao privatnog bogatstva, ono ga samo izgrađuje u novome vidu.

Kooperativne fabrike samih radnika jesu, u okviru starog oblika, prvi proboj starog oblika, mada one svugde, u svojoj stvarnoj organizaciji, naravno, reprodukuju i moraju reprodukovati sve nedostatke postojećeg sistema. Ali je u njima ukinuta suprotnost između kapitala i rada, iako isprva samo u tom obliku da su radnici kao asocijacija svoj sopstveni kapitalista, tj. primenjuju sredstva za proizvodnju radi oplodavanja vrednosti svog sopstvenog rada. One pokazuju kako se, na izvesnom stupnju razvitka materijalnih proizvodnih snaga i društvenih oblika proizvodnje koji njemu odgovaraju, iz jednog načina proizvodnje prirodno razvija i formira nov način proizvodnje. Bez fabričkog sistema koji je nastao iz kapitalističkog načina proizvodnje ne bi se mogla razviti kooperativna fabrika, a isto tako ni bez kreditnog sistema koji potiče iz istog načina proizvodnje. Isto onako kao što predstavlja glavnu osnovicu za postepeno pretvaranje kapitalističkih privatnih preduzeća u kapitalistička akcionarska društva, isto tako ovaj kreditni sistem pruža i sredstva za postepeno širenje kooperativnog preduzeća u više ili manje nacionalnom razmeru. Kapitalistička akcionarska preduzeća treba smatrati isto kao i kooperativne fabrike kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi, samo što je u jednima suprotnost ukinuta negativno, a u drugima pozitivno.

Dosad smo razvitak kreditnog sistema — i u njemu latentno sadržano ukidanje svojine na kapital — posmatrali poglavito u odnosu na industrijski kapital. U sledećim glavama razmotrićemo kredit u odnosu na kamatonosni kapital kao takav, kako njegov učinak na ovaj, tako i oblik koji pri tome uzima; pri tome ćemo uopšte imati da učinimo još poneku specifičnu ekonomsku napomenu.

Prethodno još ovo:

Ako se kreditni sistem ispoljava kao glavna poluga prekomerne proizvodnje i preterane špekulacije u trgovini, biva to samo zbog toga što se proces reprodukcije, koji je po svojoj prirodi elastičan, ovde forsira do krajnje granice, i to forsira zato što veliki deo društvenog kapitala primenjuju njegovi nevlasnici, koji zbog toga sasvim drukčije prilaze poslu negoli vlasnik, koji bojažljivo vodi računa o granicama svog privatnog kapitala, ukoliko sam funkcioniše. Ovim samo izlazi na videlo to da oplodavanje vrednosti kapitala, koje je zasnovano na protivrečnom karakteru kapitalističke proizvodnje, dozvoljava stvaran, slobodan razvoj samo do izvesne tačke, dakle, u stvari, sačinjava imanentni okov i granicu proizvodnje, koju kreditni sistem neprekidno probija.⁸⁸ Zbog toga kreditni sistem ubrzava materijalni razvitak proizvodnih snaga i uspostavljanje svetskog tržišta, čija izgradnja do izvesnog stepena kao materijalnih temelja novog oblika proizvodnje jeste istorijski zadatak kapitalističkog načina proizvodnje. U isti mah kredit ubrzava silovita izbijanja ove protivrečnosti, krize, a s time elemente raspadanja starog načina proizvodnje.

Dvostrani karakter koji je imanentan kreditnom sistemu: s jedne strane, da pobudu kapitalističke proizvodnje, bogaćenje eksploatacijom tuđeg rada, razvije do najčistijeg i najkolosalnijeg kockarskog i varaličkog sistema, i da sve više ograničava broj one šake ljudi koji eksploatišu društveno bogatstvo; s druge strane, pak, da predstavlja prelazni oblik ka jednom novom načinu proizvodnje — ova dvostranost jeste ono što glavnim propovednicima kredita od Lawa do Isaaca Péreire-a daje prijatan mešoviti karakter varalica i proroka.

⁸⁸ Th. Chalmers.

GLAVA DVADESET OSM A

Prometno sredstvo i kapital. Shvatanje
Tooke-a i Fullartona

Razlika između opticaja i kapitala, kakvu prave Tooke⁸⁹, Wilson i drugi, i pri čemu se bez veze trpaju na gomilu razlike između prometnog sredstva kao novca, kao novčanog kapitala uopšte, i kao kamatonosnog kapitala (moneyed capital u engleskom smislu), izlazi na dve stvari.

⁸⁹ Navešćemo ovde u originalu dotično mesto iz Tooke-a, koje je skraćeno navedeno na str. 390.^{1*} i d.: »The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*.«^{2*} (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, str. 36.) Prvo je »the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other«^{3*}, drugo je »administering the circulation for local purposes of the district«^{4*}. (Isto, str. 37.) — Mnogo se više približava pravilnom shvatanju Kinnear na sledećem

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 339/340. — ^{2*} »Ostavljajući na stranu izdavanje novčanica isplativih na zahtev donosioca, posao bankara može se podeliti na dve grane, koje odgovaraju razlici poslova između trgovaca i trgovaca, i između trgovaca i potrošača, razlici koju je istakao dr (Adam) Smith. Jedna grana bankarstva sastoji se u tome da prikuplja *kapital* od onih koji nemaju za njega neposrednu upotrebu i da ga razdeljuje ili prenosi na druge koji ga mogu upotrebiti. Drugoj je grani zadatak da prima depozite iz *dohodaka* svojih mušterija i da ovima isplaćuje sume potrebne za trošenje na predmete potrošnje... Prvo je promet kapitala, a drugo promet novca.« — ^{3*} koncentracija kapitala, na jednoj, a njegova raspodela, na drugoj strani — ^{4*} upravljanje opticajem za lokalne svrhe okoline

Prometno sredstvo optiče, s jedne strane, kao *moneta* (novac), ukoliko služi *izdavanju dohotka*, dakle saobraćaju između individualnih potrošača i maloprodavaca, pod kojom kategorijom valja razumeti sve trgovce koji prodaju potrošačima — individualnim potrošačima za razliku od proizvodnih potrošača ili proizvođača. Ovde novac cirkuliše u funkciji monete, mada stalno *zamenjuje kapital*. Jedan određen deo novca neke zemlje stalno je posvećen ovoj funkciji, mada se ovaj deo sastoji iz stalno drugih pojedinačnih komada novca. Nasuprot tome, ukoliko novac služi za *prenošenje kapitala*, bilo kao kupovno (prometno) sredstvo bilo kao platežno sredstvo, on je *kapital*. Prema tome, ono što ga razlikuje od monete nije ni funkcija kao kupovnog ni funkcija kao platežnog sredstva, jer on može da funkcioniše kao kupovno sredstvo i između trgovca i trgovca, ukoliko jedan od drugog kupuje za gotovo, a može da funkcioniše kao platežno sredstvo i između trgovca i potrošača, ukoliko se daje kredit i dohodak prvo potroši, a onda plaća. Razlika je, dakle, ta da u drugom slučaju taj novac ne samo zamenjuje kapital za jednu stranu, za prodavca, nego da ga i druga strana, kupac, izdaje kao kapital, preduima. Razlika je, dakle, u stvari razlika *novčanog oblika dohotka* od *novčanog oblika kapitala*, a ne razlika prometnog sredstva od kapitala, jer kao posrednik između trgovaca, kao god i kao posrednik između potrošača i trgovaca, *optiče* jedan deo novca, po svojoj količini određen deo, prema tome je on u *obema* funkcijama podjednako *prometno* sredstvo. No u Tooke-ovo shvatanje uvlači se konfuzija raznih vrsta:

1. brkanjem funkcionalnih odredaba;
2. ubacivanjem pitanja o količini optičućeg novca uzetog u obema funkcijama zajedno;
3. ubacivanjem pitanja o relativnim srazmerama količina prometnih sredstava koje cirkulišu u obema funkcijama, a stoga u obema oblastima procesa reprodukcije.

Ad 1. Brkanje funkcionalnih odredaba da je novac u jednom obliku prometno sredstvo (currency), a u drugome kapital. Ukoliko

mestu: »Novac se upotrebljava za izvršenje dveju bitno različitih operacija. Kao sredstvo za razmenu između trgovca i trgovca, on je oruđe kojim se postiže prenošenje kapitala, tj. razmena određenog iznosa kapitala u novcu za jednak iznos kapitala u robama. Ali, novac predujmljen u plaćanje najamnine i u kupovinu i prodaju između trgovca i potrošača nije kapital, nego dohodak, deo dohotka društvene celine, koji se upotrebljava za dnevne troškove. Ovaj novac optiče u neprekidnoj svakodnevnoj upotrebi i jedino se on može u strogom smislu nazvati prometnim sredstvom (currency). Predujmovi kapitala zavise isključivo od volje banaka ili drugih posednika kapitala — jer zajmoprincipi se uvek nađu; ali iznos prometnog sredstva zavisi od potreba celine u čijem okviru novac optiče u svrhu svakodневnih izdataka.« (J. G. Kinnear, *The Crisis and the Currency*, London 1847 [str. 3, 4].)

novac služi u jednoj ili drugoj funkciji, bilo radi realizovanja dohotka ili radi prenošenja kapitala, on funkcioniše u kupovini i prodaji ili u plaćanju kao kupovno ili platežno sredstvo, a u širem smislu reči kao prometno sredstvo. Dalja odredba, koju on ima u računu svoga izdavaoca ili primaoca, da mu predstavlja kapital ili dohodak, ne menja ovo apsolutno ni u čemu, a i ovo se pokazuje dvostruko. Mada su vrste novca koje cirkulišu u obema oblastima različite, ipak isti komad novca, npr. novčanica od 5£, prelazi iz jedne oblasti u drugu i naizmenično vrši obe funkcije; što je neizbežno već zbog toga što trgovac na malo može svome kapitalu dati novčani oblik samo u obliku monete koju dobija od svojih mušterija. Može se uzeti da prava sitna moneta ima svoje prometno težište u oblasti maloprodaje; prodavcu na malo ona stalno treba za razmenjivanje, a od svojih mušterija dobija je stalno natrag u plaćanju. Ali on dobija i novac, tj. monetu u onom metalu koji je mera vrednosti, dakle u Engleskoj zlatne livre ili čak banknote, osobito banknote manje vrednosti, na primer od 5 i 10 funti. Ove zlatnike i novčanice deponuje on, pored eventualno suviše sitne monete, svaki dan ili svake nedelje kod svoje banke, i plaća njima, dajući uputnice na depozit, svoje nabavke. Ali te iste zlatnike i novčanice isto tako stalno izvlači opet iz banaka, neposredno ili posredno, cela publika u svojstvu potrošača, kao novčani oblik svog dohotka (npr. fabrikanti sitan novac radi isplate nadnica), i stalno ih opet vraća maloprodavcima, kojima se time ponovo realizuje jedan deo kapitala, ali u isti mah i dohotka. Ova je poslednja okolnost važna, a Tooke nju sasvim previđa. Kapital-vrednost postoji kao čisto takva samo kad se novac preduima kao novčani kapital, na početku procesa reprodukcije (knj. II, odeljak I). Jer se u proizvedenoj robi ne krije samo kapital, nego već i višak vrednosti; ona nije samo kapital po sebi, nego već postali kapital, kapital s pripojenim mu izvorom dohotka. Ono što maloprodavac daje iz ruke za novac koji mu se vraća, njegova roba, za njega je, dakle, kapital plus profit, kapital plus dohodak.

Ali, osim toga, novac koji optiče vraćajući se maloprodavcu, ponovo uspostavlja novčani oblik njegovog kapitala.

Prema tome, skroz je naopako pretvoriti razliku između prometa kao prometa dohotka i kao prometa kapitala u razliku između prometnog sredstva i kapitala. Ovo tumačenje izvire kod Tooke-a iz toga što se on jednostavno stavlja na stanovište bankara koji izdaje sopstvene novčanice. Iznos njegovih novčanica koji se stalno (mada se uvek sastoji iz drugih banknota) nalazi u rukama publike i funkcioniše kao prometno sredstvo staje ga samo hartije i štampe. To su priznanice (menice), izdate na samog njega, koje cirkulišu, ali koje mu donose novac i tako služe kao sredstvo za oplodavanje njegovog kapitala. Ali su one različne od njegovog kapitala, bilo da je ovaj sopstven ili uzajmljen. Zato za njega nastaje specijalna razlika prometnog sredstva i kapitala, ali ova nema nikakva posla s definicijama kao takvim, a najmanje sa ovima koje je Tooke sada dao.

Različita određenost novca — da li funkcioniše kao novčani oblik dohotka ili kapitala — ne menja isprva ni u čemu karakter koji on ima kao prometno sredstvo; on ovaj karakter zadržava bilo da vrši jednu ili drugu funkciju. Na svaki način, kad istupa kao novčani oblik dohotka, novac više funkcioniše kao pravo prometno sredstvo (moneta, kupovno sredstvo), usled rascepanosti tih kupovina i prodaja, i zato što većina izdavalaca dohotka, radnici, mogu relativno malo kupovati na kredit; dok u saobraćaju trgovačkog sveta, gde je prometno sredstvo novčani oblik kapitala, novac poglavito funkcioniše kao platežno sredstvo, delom zbog koncentracije, delom zbog preovlađivanja kreditnog sistema. Ali razlika novca kao platežnog sredstva od novca kao kupovnog (prometnog) sredstva jeste razlika koja pripada samom novcu, a ne neka razlika između novca i kapitala. Zato što u trgovini na malo cirkuliše više bakra i srebra, a u trgovini na veliko više zlata, postoji razlika između bakra i srebra na jednoj i zlata na drugoj strani, a ne razlika između prometnog sredstva i kapitala.

Ad 2. Ubacivanje pitanja o količini novca koji cirkuliše u obema funkcijama zajedno: ukoliko novac cirkuliše bilo kao kupovno bilo kao platežno sredstvo — svejedno u kojoj od obe oblasti, i nezavisno od funkcije koju ima, bilo da realizuje dohodak ili kapital — važe za količinu njegove mase u opticaju zakoni koje smo izložili ranije kod posmatranja prostog robnog prometa, knj. I, gl. III, 2b. U oba slučaja masu novca u opticaju, currency, određuju: stepen brzine opticaja, dakle broj koliko puta isti komadi novca ponove u nekom datom periodu vremena istu funkciju kao kupovno i platežno sredstvo, masa istovremenih kupovina i prodaja, odnosno plaćanja, suma cena prometanih roba, i najzad bilansi plaćanja koje treba saldirati u jedno isto vreme. Da li novac koji ovako funkcioniše predstavlja za platioce ili primaocce kapital ili dohodak, svejedno je i ne menja stvar apsolutno ni u čemu. Njegovu masu jednostavno određuje njegova funkcija kao kupovnog i platežnog sredstva.

Ad 3. U pogledu pitanja o relativnim odnosima količina prometnih sredstava koje cirkulišu u obema funkcijama, pa stoga u obema oblastima procesa reprodukcije. Obe prometne oblasti nalaze se u unutrašnjoj vezi, jer, s jedne strane, masa dohodaka koji treba da se utroše izražava obim potrošnje, a s druge strane, veličina masâ kapitala koje cirkulišu u proizvodnji i trgovini izražavaju obim i brzinu procesa reprodukcije. Ipak iste okolnosti utiču različito, pa čak i u protivnom pravcu, na količine novčanih masa koje cirkulišu u obema funkcijama ili oblastima, ili na količine opticaja, kako to Englezi kažu bankarskim jezikom. A ovo daje nov povod za Tooke-ovo besmisleno razlikovanje prometnog sredstva i kapitala. Okolnost da gospoda zastupnici currency-teorije^[68] mešaju dve različne stvari nikako nije razlog da se one predstavljaju kao različni pojmovi.

U periodima prosperiteta, velike ekspanzije, ubrzanja i energije

procesa reprodukcije, radnici su u punoj zaposlenosti. Većinom nastupa i dizanje najamnine, što donekle izravna njeno padanje ispod prosečnog nivoa u drugim periodima trgovinskog ciklusa. U isti mah rastu znatno dohoci kapitalista. Potrošnja se svestrano uvećava. Robne cene takođe se redovno dižu, bar u raznim odlučujućim poslovnim granama. Usled ovoga raste količina novca u opticaju, bar u izvesnim granicama, jer sa svoje strane veća brzina opticanja postavlja granice uvećanju mase sredstva u opticaju. Pošto industrijski kapitalista preduima onaj deo društvenog dohotka koji se sastoji iz najamnine prvobitno u obliku promenljivog kapitala, a uvek u novčanom obliku, to mu za promet ovog dela u periodima prosperiteta treba više novca. Ali ga mi ne smemo dvaput računati: jednom kao novac potreban za promet promenljivog kapitala i još jednom kao novac potreban za promet dohotka radnikâ. Novac koji je radnicima isplaćen kao najamnina izdaje se u trgovini na malo i vraća se otprilike nedeljno u banke kao depozit trgovaca na malo, pošto je u manjim kružnim kretanjima poslužio još i izvršenju svakojakih posredničkih poslova. U periodima prosperiteta, za industrijske kapitaliste vraćanje novca odvija se glatko i zato njihova potreba za novčanim zajmom ne raste zato što imaju da plate više najamnine, što im za promet njihovog promenljivog kapitala treba više novca.

Ukupan rezultat je da u periodima prosperiteta odlučno raste masa prometnih sredstava koja služi za trošenje dohotka.

A sad što se tiče opticaja koji je potreban za prenos kapitala, dakle samo među samim kapitalistima, to je ovaj period glatkih poslova u isti mah i period najelastičnijeg i najlakšeg kredita. Brzinu opticaja između kapitaliste i kapitaliste reguliše direktno kredit, te se, dakle, masa prometnog sredstva potrebnog za saldiranje plaćanja, pa čak i za kupovine za gotovo, srazmerno smanjuje. Ona se može i uvećati u apsolutnom smislu, ali u relativnom smislu ona se pod svima okolnostima smanjuje u poređenju sa ekspanzijom procesa reprodukcije. S jedne strane, likvidiraju se veća masovna plaćanja bez ikakvog posredništva novca; s druge strane, pri velikoj živahnosti procesa, brže se kreću iste količine novca, kako kao kupovnog tako i kao plaćnog sredstva. Ista novčana masa služi da se izvrše vraćanja većeg broja pojedinačnih kapitala.

U ovakvim periodima, novčani opticaj uglavnom je ispunjen (full), mada se deo II (prenos kapitala) bar relativno sužava, dok se deo I (izdavanje dohotka) apsolutno širi.

Kao što smo videli kod razmatranja procesa reprodukcije, knj. II, odeljak I, povratni tokovi izražavaju ponovno pretvaranje robnog kapitala u novac, $N-R-N'$. Kredit čini vraćanje u novčani oblik nezavisnim od momenta stvarnog vraćanja, bilo za industrijskog kapitalistu bilo za trgovca. Obojica prodaju na kredit; i jedan i drugi otuđuje, dakle, robu pre no što se za njega roba ponovo pretvori u novac, dakle pre no što se samom njemu vratila u novčanom obliku.

S druge strane, on kupuje na kredit, i tako se za njega vrednost njegove robe ponovo pretvorila bilo u proizvodni kapital bilo u robni kapital, još pre no što je ta vrednost stvarno bila pretvorena u novac, pre no što je došao rok za plaćanje robne cene i ona bila plaćena. U ovakvim vremenima prosperiteta vraćanje se odvija lako i glatko. Trgovac na malo plaća veletrgovcu sa sigurnošću, ovaj fabrikantu, ovaj uvozniku sirovine itd. Kad je kredit već u toku, on uvek za duže vreme održava privid brzih i sigurnih vraćanja, kada je njihova stvarnost već prošla, pošto vraćanja posredstvom kredita zastupaju stvarna vraćanja. Banke namirišu opasnost čim njihove mušterije uplaćuju više menicama nego novcem. Vidi gornji iskaz direktora banke iz Liverpula, str. 398.^{1*}

Ovde treba umetnuti još i što sam ranije napomenuo: »U epohama kad prevladuje kredit, brzina novčanog opticaja raste brže od robnih cena; dok sa opadanjem kredita robne cene padaju sporije od brzine opticaja.« (*Zur Kritik der politischen Oekonomie*, 1859, str. 83, 84^{2*}.)

U periodu krize stvar stoji obrnuto. Opticaj br. I sužava se, cene padaju, a isto tako i najamnine; broj zaposlenih radnika ograničava se, masa razmena smanjuje se. Naprotiv, u opticaju br. II raste sa opadanjem kredita potreba za novčanim zajmovima; na ovu ćemo se tačku odmah pobliže osvrnuti.

Ne podleže nikakvoj sumnji da pri opadanju kredita koje se podudara sa zastojem procesa reprodukcije opada masa opticaja koja se zahteva za br. I, izdavanje dohotka, dok se uvećava ona koja je potrebna za br. II, prenos kapitala. Ali treba ispitati u kojoj meri je ova postavka identična sa onom koju su izneli Fullarton i drugi:

»Tražnja za pozajmicom kapitala i tražnja za dodatnim prometnim sredstvima sasvim su različne stvari i ne pojavljuju se često zajedno.«⁹⁰

⁹⁰ »A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated.« (Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 2. izd., London 1845, str. 82, naslov glave 5.) — »Doista je velika zablude zamišljati da je tražnja za novčanim kreditom [pecuniary accommodation] (tj. za zajmom kapitala) identična s tražnjom dodatnih prometnih sredstava ili čak da su te dve tražnje često udružene. Svaka tražnja nastaje u okolnostima koje posebno nju određuju i koje se među sobom veoma razlikuju. Kad sve izgleda najlepše, kad su nadnice visoke, cene se dižu, a fabrike su zaposlene, tada se obično traže dodatna *prometna sredstva* (currency), da bi izvršila dodatne funkcije koje su nerazdvojne od potrebe da se vrše veća i brojnija plaćanja; dok, uglavnom, tek u odmaklijem stadijumu trgovinskog ciklusa, kad se počinju javljati teškoće, kad su tržišta pretrpana, a vraćanja se otežu, raste kamata i vrši se na Banku pritisak za predujmljivanje *kapitala*. Istina je da Banka nema običaj da predujmljuje kapital nekim drugim sredstvima osim svojim novčanicama (pro-

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 348. — ^{2*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

Pre svega je jasno da u prvom od gornja dva slučaja, u doba prosperiteta, gde mora da poraste masa optičajnog sredstva, tražnja za njime raste. Ali je isto tako jasno da kad neki fabrikant izvadi iz svoga po-traživanja kod neke banke više zlata ili novčanica zato što mora da izda više kapitala u novčanom obliku, da to ne uvećava njegovu tražnju za kapitalom, već samo njegovu tražnju za ovim posebnim oblikom u kome izdaje svoj kapital. Tražnja se odnosi samo na tehnički oblik u kome on svoj kapital baca u promet. Kao god što kod različenog razvitka kreditnog sistema npr. isti promenljivi kapital, ista količina najamnine, zahteva u jednoj zemlji veću masu prometnih sredstava nego u drugoj; npr. u Engleskoj više no u Škotskoj, u Nemačkoj više no u Engleskoj. Isto tako u poljoprivredi isti kapital koji deluje u procesu reprodukcije zahteva u različna godišnja doba različne količine novca za izvršenje svoje funkcije.

missory notes) i da zbog toga odbiti izdavanje novčanica (to refuse the notes) znači odbiti davanje kredita (to refuse accommodation). Ali, kad je kredit jednom odobren, svaka se stvar svršava u skladu s potrebama tržišta; zajam ostaje, a prometno sredstvo, ako nije potrebno, nalazi svoj put natrag k onome koji ga je izdao. Prema tome, i veoma površan pregled parlamentarnih izveštaja može uveriti svakoga da se količina hartija od vrednosti u rukama Engleske banke češće kreće u pravcu suprotnom količini njenih novčanica u optičaju negoli u skladu sa njom, te da stoga primer ovog velikog zavoda ne predstavlja neki izuzetak od doktrine na kojoj provincijski bankari tako jako nastoje, naime da nijedna banka ne može da uveća količinu svojih novčanica u optičaju ako ova već odgovara običnim svrhama novčaničnog optičaja, nego da se svako uvećanje njenih predujmova, kad se ta granica pređe, mora učiniti iz njenog kapitala i biti podržano prodajom nekih njenih rezervnih hartija od vrednosti ili uzdržavanjem od daljeg investiranja u takve hartije od vrednosti. Tabela sastavljena iz parlamentarnih izveštaja za period između 1833. i 1840, na koju sam se pozvao na jednoj od prethodnih stranica, pruža niz primera za ovu istinu, ali dva su tako značajna da ja nikako ne mogu a da ih ne iznesem. Na dan 3. januara 1837, kad su Bančina novčana sredstva bila do krajnosti napregnuta da podrže kredit i savladaju teškoće novčanog tržišta, nalazimo da su njeni predujmovi za zajmove i eskont doterani do ogromne sume od 17 022 000 £, iznos kakav je od rata [1793 - 1815] naovamo jedva poznat i skoro jednak ukupnoj sumi izdatih novčanica, koja se za to vreme nije pomakla sa ovako niskog nivoa kao što je 17 076 000 £. S druge strane, imamo na dan 4. juna 1833. optičaj novčanica od 18 892 000 £, povezan sa izveštajem Banke o raspoloživim privatnim hartijama od vrednosti [u rukama Banke] koje ne iznose više od 972 000 £, dakle skoro na najnižem, ako ne na najnižem nivou za poslednjih pedeset godina.« (Fullarton, *isto*, str. 97, 98.) — Da demand for pecuniary accommodation^{1*} nikako ne mora da bude identična sa demand for gold^{2*} (što Wilson, Tooke i dr. zovu kapitalom), vidi se iz sledećih iskaza g. Weguelina, guvernera

^{1*} tražnja za novčanim kreditom — ^{2*} tražnjom za zlatom

Ali suprotnost, onakva kakvu je Fullarton postavlja, nije ispravna. Ono što razlikuje period zastoja od perioda prosperiteta nije nikako, kako on kaže, jaka tražnja za zajmovima, već lakoća kojom se ova tražnja zadovoljava u vreme prosperiteta, a teškoća da se ona zadovolji kad nastupi zastoje. Upravo je ogromni razvitak kreditnog sistema, za vreme prosperiteta, dakle i ogromno uvećanje tražnje za zajmovnim kapitalom i gotovost kojom joj se ponuda stavlja na raspolaganje u ovakvim periodima, ono što dovodi do oskudice kredita u vreme zastoja. Prema tome, ono što karakteriše oba perioda nije razlika u veličini tražnje za zajmovima.

Kako smo već ranije napomenuli, oba perioda razlikuju se pre svega time što u doba prosperiteta preovlađuje tražnja za sredstvima za promet između potrošača i trgovaca, u periodu padanja tražnja za prometnim sredstvima među kapitalistima. U periodu poslovnog zastoja prva se smanjuje, druga uvećava.

Ono što Fullartonu i ostalima pada u oči kao od presudne važnosti jeste pojava da se u takvim vremenima, kad se securities — zaloge s menice — u rukama Engleske banke umnožavaju, smanjuje njen novčani opticaj, i obrnuto. Ali visina securities izražava obim novčanog kredita, eskontovanih menica i predujmova na hartije od vrednosti koje imaju dobru prođu. Tako Fullarton kaže na mestu koje smo naveli gore u primedbi 90. na str. 436:^{1*} Hartije od vrednosti (securities) u posedu Engleske banke variraju većinom u obrnutom pravcu od njihovog novčaničnog opticaja, a to potvrđuje pravilo, davno oprobano kod privatnih banaka, da nijedna banka ne može svoju emisiju novčanica podići iznad izvesnog iznosa koji je određen potrebom njene publike; ako pak hoće da pravi predujmove preko toga iznosa, mora ih praviti iz svog kapitala, dakle ili unovčiti hartije od vrednosti ili da na to upotrebi novčane primitke koje bi inače plasirala u hartije od vrednosti.

Engleske banke: »Eskontovanje menica do ove svote« (jedan milion dnevno tri dana uzastopce) »ne bi smanjilo rezervu« (novčanica) »kad publika ne bi zahtevala veći iznos aktivne cirkulacije. Novčanice izdate pri eskontovanju menica vratile bi se posredstvom banaka i putem depozita. Ako onim transakcijama nije svrha izvoz zlata, ili ako u unutrašnjosti zemlje ne vlada panika, tako da publika ne ispušta novčanice iz ruku, umesto da ih uplaćuje kod banaka, ovako veliki obrti ne bi taknuli rezerve.« — »Banka može dnevno eskontovati milion i po, i to se neprekidno događa, a da njena rezerva ni najmanje ne bude taknuta. Novčanice se vraćaju natrag kao depoziti, i jedina promena koja se izvrši jeste prosto prenos s jednog računa na drugi.« (»Report on Bank Acts, 1857.« Iskaz br. 241, 500.) Novčanice služe ovde, dakle, samo kao sredstvo za prenos kredita.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 381.

Ali se ovde pokazuje i to šta Fullarton razume pod kapitalom. Šta se ovde zove kapital? Da banka više ne može da pravi predujmove sopstvenim novčanicama, obećanjima plaćanja, koja je, naravno, ne staju ništa. Ali čime onda pravi predujmove? Onim što dobije prodajom securities in reserve^{1*}, tj. državnih papira, akcija i drugih kamatonosnih hartija od vrednosti. Ali za šta ona prodaje ove hartije? Za novac, zlato ili novčanice, ukoliko su ove zakonsko platežno sredstvo, kao novčanice Engleske banke. Prema tome, ona pod svima okolnostima preduima novac. Ali ovaj novac sada sačinjava deo njenog kapitala. Kad predujmljuje zlato, onda je to očigledno. Ako pak predujmljuje novčanice, onda ove sad predstavljaju kapital zato što je za njih otuđila stvarnu vrednost, kamatonosne hartije. Kod privatnih banaka mogu novčanice, koje im pritiču prodajom hartija od vrednosti, u masi biti samo novčanice Engleske banke ili njihove sopstvene, pošto se druge teško primaju kao plaćanje za hartije od vrednosti. A ako se radi o samoj Engleskoj banci, to nju onda njene sopstvene novčanice, koje dobija natrag, staju kapitala, tj. kamatonosnih papira. Osim toga, ona time oduzima opticaju svoje sopstvene novčanice. Ako ove novčanice ponovo izda, ili mesto njih nove novčanice u istom iznosu, predstavljajući ove, dakle, sada kapital. I to predstavljaju kapital bilo da se upotrebe na predujmove kapitalistima, bilo da se kasnije, kad opadne tražnja za ovakvim novčanim kreditom, upotrebe na nova plasiranja u hartije od vrednosti. Pod svim tim okolnostima reč kapital upotrebljena je ovde samo u bankarskom smislu, gde znači da je bankar prinuđen da da u zajam više nego samo svoj kredit.

Poznato je da Engleska banka sve svoje predujmove čini u svojim novčanicama. Ako uprkos tome njen novčanični opticaj po pravilu opada u onoj meri u kojoj rastu eskontovane menice i zaloge u njenoj ruci, dakle predujmovi koje ona učini — šta biva od novčanica puštenih u opticaj, kako se one vraćaju natrag u Banku?

Pre svega, kada tražnja za novčanim kreditom potiče iz nepovoljnog nacionalnog bilansa plaćanja, pa stoga posreduje kod oticanja zlata, stvar je veoma prosta. Menice se eskontuju u novčanicama. Novčanice se razmenjuju za zlato kod same Banke, u issue department-u^{2*} i zlato se izvozi. To je isto kao da Banka direktno isplaćuje u zlatu, bez posredništva novčanica, odmah kod eskontovanja menica. Ovakvo uvećanje tražnje — koja u nekim slučajevima iznosi 7 do 10 miliona funti sterlinga — naravno da ne dodaje unutrašnjem opticaju zemlje ni jednu jedinu novčanicu od pet funti. Ako se sad rekne da Banka tu preduima kapital, a ne prometno sredstvo, onda to ima dvojaki smisao. Prvo, da ona ne preduima kredit, već stvarnu vrednost, jedan deo sopstvenog ili kod nje deponovanog kapitala. Drugo, da ne preduima novac za unutrašnji, već za međunarodni promet, svetski novac;

^{1*} vrednosne hartije iz rezerve — ^{2*} emisijom odeljenja

a za ovu svrhu novac mora uvek postojati u svom obliku kao blago, u svojoj metalnoj telesnosti, u obliku u kome on nije samo oblik vrednosti, nego je sam jednak vrednosti čiji je on novčani oblik. Mada ovo zlato i za Banku, kao i za izvoznika koji trguje zlatom, predstavlja kapital, bankarski kapital ili trgovački kapital, ipak tražnja ne nastaje za njime kao za kapitalom, već kao za apsolutnim oblikom novčanog kapitala. Ona nastaje upravo u trenutku kada su strana tržišta prepunjena engleskim robnim kapitalom koji se ne može realizovati. Ono što se traži nije, dakle, kapital kao *kapital*, već kapital kao *novac*, u obliku u kome je novac opšta roba svetskog tržišta; a to je njegov prvobitni oblik kao plemenitog metala. Oticanja zlata nisu, dakle, kako kažu Fullarton, Tooke i dr., a mere question of capital^{1*}. Nego a question of money^{2*}, mada u specifičnoj funkciji. Što to nije pitanje *unutrašnjeg* opticaža, kako to tvrde ljudi od currency-teorije, nikako nije dokaz, kako misle Fullarton i drugi, da je to samo question of capital. To je a question of money u obliku u kome je novac međunarodno platežno sredstvo.

»Whether that capital« (kupovna cena za milione kvartera inostrane pšenice posle jedne rdave žetve u zemlji) »is transmitted in merchandize or in specie, is a point which in no way affects the nature of the transaction.«^{3*} (Fullarton, *isto*, str. 131.)

Ali veoma znatno pogada pitanje hoće li ili neće li doći do oticanja zlata. Kapital se prenosi u obliku plemenitog metala, jer se u obliku roba ne može preneti nikako ili ne bez najvećih gubitaka. Strah koji moderni bankovni sistem ima od oticanja zlata prevazilazi sve što je ikad sanjao monetarni sistem, kome je plemeniti metal jedino istinsko bogatstvo. Uzmimo, npr., sledeće saslušanje guvernera Engleske banke Morrisa pred parlamentarnim odborom za anketu o krizi od 1847/48:

3846. (Pitanje:) »Kad govorim o devalvaciji zaliha (stocks) i stalnog kapitala, zar Vam nije poznato da je na isti način devalviran sav kapital plasi-
ran u zalihama i proizvodima svih vrsta; da su sirovi pamuk, sirova svila i sirova vuna slati na Kontinent po istim bagatelnim cenama, i da su šećer, kafa i čaj prodavani s velikim žrtvama kao na prinudnim prodajama? — Bilo je neizbežno da zemlja podnese *znatnu žrtvu* da se suprotstavi *oticanju zlata* koje je bilo nastupilo usled masovnog uvoza životnih namirnica.« — 3848. »Niste li mišljenja da bi bilo bolje da se udarilo na onih 8 miliona £ u Bančnim trezorima nego što se gledalo da se zlato dobije natrag uz ovakve žrtve? — Ne, *nisam toga mišljenja*.«

Zlato je ovde ono što važi kao jedino pravo bogatstvo. Tooke-ovo otkriće, koje je Fullarton citirao, da je

^{1*} čisto pitanje kapitala — ^{2*} pitanje novca — ^{3*} »Da li se taj kapital prenosi u robama ili zvečećem novcu, jeste momenat koji nimalo ne pogada prirodu transakcije.«

»with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of the exchange, followed by a drain of gold, that has occurred during the last half century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium and vice versa«^{1*} (Fullarton, str. 121)

dokazuje da ova oticanja zlata nastaju većinom posle nekog perioda uzbuđenja i špekulacije kao

»a signal of a collapse already commenced . . . an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactories shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise«^{2*} (Str. 129.)

Ovo u isti mah, naravno, i najbolje pobija tvrdnju currency-jevaca

»a full circulation drives out bullion and a low circulation attracts it«^{3*}.

Nasuprot tome, mada Engleska banka ima jaku novčanu rezervu većinom u vreme prosperiteta, ovo se blago uvek obrazuje u vreme neraspoloženja i stagnacije koje dolazi posle oluje.

Prema tome, cela mudrost u pogledu oticanja zlata izlazi na to da je tražnja za *internacionalnim* prometnim i platežnim sredstvima različita od tražnje za *unutrašnjim* prometnim i platežnim sredstvima (iz čega već samo sobom izlazi da

»the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation«^{4*},

kako to kaže Fullarton, str. 112); i da odašiljanje plemenitih metala iz zemlje, njihovo ubacivanje u međunarodni promet, nije identično sa ubacivanjem novčanica ili kovanog novca u unutrašnji promet. Ja sam, uostalom, već ranije^{5*} pokazao da kretanje blaga, koje je koncentrisano kao rezervni fond za međunarodna plaćanja, samo po sebi nema nikakva posla s kretanjem novca kao prometnog sredstva. Svakako, ovo se komplikuje time što se različite funkcije blaga, koje sam ja razvio iz prirode novca: njegova funkcija kao rezervnog fonda za platežna sredstva, za prispela plaćanja u zemlji; kao rezervnog fonda prometnog sred-

^{1*} »osim jednog ili dva izuzetka, koji dopuštaju zadovoljavajuće objašnjenje, svaki znatni pad meničnog kursa, praćen odlivom zlata, koji se dogodio u toku poslednje polovine veka, potpuno je koincidirao sa srazmerno niskim stanjem prometnog sredstva, i obrnuto« — ^{2*} »signal već započetog sloma . . . kao znak prepunjenih tržišta, prestanka inostrane tražnje za našim proizvodima, usporenih vraćanja i, što je nužna posledica svega toga, nepoverenja u trgovinu, zatvaranja fabrika, bede zanatlija i opšte stagnacije industrije i poslova« — ^{3*} da »pun promet isteruje plemeniti metal, a da ga niski promet privlači« — ^{4*} »postojanje odliva ne uključuje nužno smanjenje unutrašnje tražnje za prometnim sredstvima« — ^{5*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 135/136.

stva; naposljetku, kao rezervnog fonda svetskog novca — natovaruju jednom jedinom rezervnom fondu; iz čega izlazi i to da se pod izvesnim okolnostima odliv zlata iz Banke u unutrašnjost zemlje može kombinovati sa odlivom u inostranstvo. Ali još jedna komplikacija dolazi tu još i s funkcijom koja je ovome blagu sasvim proizvoljno natovarena: da služi kao garantni fond za konvertibilnost novčanica u zemljama gde su razvijeni kreditni sistem i kreditni novac. Uz sve ovo dolazi onda konačno: 1. koncentracija nacionalnog rezervnog fonda u jednoj jedinoj glavnoj banci, 2. njegova redukcija na najniži mogući minimum. Zato se Fullarton i žali (str. 143):

»One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure in the bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses.«^{1*}

A sad, ako izostavimo odliv zlata, kako može neka banka, koja izdaje novčanice, dakle npr. Engleska banka, uvećati iznos novčanih kredita koje ona daje, a da ne uveća izdavanje svojih novčanica?

Sve novčanice izvan bančinih zidova, bilo da optiču ili da dremaju u privatnom blagu, nalaze se, što se tiče same banke, u opticaju, tj. izvan njenog posedovanja. Ako banka, dakle, proširi svoje eskontne i lombardne poslove, predujmove na securities^{2*}, moraće se novčanice koje su za ovo izdate opet njoj vratiti, jer će inače uvećati iznos opticaja, što upravo ne treba da bude. Ovo vraćanje može se zbiti na dva načina.

Prvo. Banka isplati A-u novčanice za hartije od vrednosti; A plaća ovim novčanicama prispele menice B-u, a B opet deponuje novčanice kod banke. Time je opticaj ovih novčanica završen, ali zajam ostaje.

(»The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer.«^{3*} Fullarton, str. 97.)

Novčanice koje je banka predujmila A-u vratile su joj se; ali je ona sad poverilac za A-a ili onoga na kojega je vučena menica koju je A eskontovao, dužnik prema B-u za sumu vrednosti koja je izražena u tim novčanicama, a time B raspolaže odgovarajućim delom bančinog kapitala.

^{1*} »Čovek ne može da posmatra savršenu mirnoću i lakoću s kojima se u kontinentalnim zemljama obično odigravaju promene meničnog kursa, u poređenju sa stanjem grozničave uznemirenosti i uzbuđenja do koga u Engleskoj dolazi kad god izgleda da se blago u Banci približuje potpunom iscrpljenju, — a da ne bude zbunjen velikom prednošću koju u ovom pogledu ima metalni opticaj.« — ^{2*} hartije od vrednosti. — ^{3*} (»Zajam ostaje, a prometno sredstvo, ako nije potrebno, vraća se izdavaocu.«)

Drugo. A plaća B-u, a sam B, ili C, kome on dalje isplati novčanice, plaća banci ovim novčanicama prispele menice, direktno ili indirektno. U ovom slučaju banci je plaćeno njenim sopstvenim novčanicama. Sa ovim je onda transakcija gotova (do A-ovog povratnog plaćanja banci).

U kojoj meri sad treba predujam banke A-u smatrati kao predujam kapitala ili kao puki predujam platežnih sredstava?⁹¹

{Ovo zavisi od prirode samog predujma. Pri tom valja ispitati tri slučaja.

Prvi slučaj. — A dobija od banke predujmljene sume na svoj lični kredit, ne dajući za ovo nikakvo pokriće. U ovom slučaju njemu nisu predujmljena samo platežna sredstva, već bezuslovno i nov kapital, koji može do vraćanja da upotrebi i oplodi u svom poslu kao dodatni kapital.

Drugi slučaj. — A je kod banke založio hartije od vrednosti, državne obveznice ili akcije, i na to dobio predujam u gotovu, recimo do dve trećine dnevne vrednosti. U ovom je slučaju dobio platežna sredstva koja su mu potrebna, ali ne neki dodatni kapital, jer je banci predao veću kapital-vrednost nego što je ona koju je on od nje dobio. Ali ova veća kapital-vrednost, s jedne strane, nije bila upotrebljiva za njegove trenutne potrebe — za platežna sredstva — jer je u određenom obliku bila kamatonosno plasirana; s druge strane, A je imao svojih razloga da je prodajom ne pretvori direktno u platežna sredstva. Njegove hartije od vrednosti imale su, između ostaloga, i namenu da funkcionišu kao rezervni kapital, i on ih je kao ovakve stavio u funkciju. Dakle, između A i banke izvršen je privremen, obostrani prenos kapitala, tako da A nije dobio dodatni kapital (naprotiv!), ali je dobio potrebna platežna sredstva. Za banku je ovaj posao, naprotiv, bio privremeno vezivanje novčanog kapitala u obliku zajma, pretvaranje novčanog kapitala iz jednog oblika u drugi, a ovo pretvaranje upravo je bitna funkcija bankarskog posla.

Treći slučaj. — A je kod banke eskontovao menicu, a dobio je za to, po odbitku eskonta, iznos u gotovu. U ovom slučaju on je prodao banci nelikvidni oblik novčanog kapitala za iznos iste vrednosti u likvidnom obliku; još neprispelu menicu za gotov novac. Menica je sada svojina banke. Ovo se ni u čemu ne menja time što u slučaju neplaćanja banci za sumu garantuje poslednji indosant A; ovo jamstvo on deli sa ostalim indosantima i izdavaocem, prema kojima on u svoje vreme ima pravo obeštećenja. Ovde, dakle, nema nikakvog predujma, već se radi o jednostavnoj prodaji i kupovini. Zato A i nema ništa da vrati banci; ona se pokriva inkasiranjem menice kad ona prispe. I ovde je izvršen

⁹¹ Mesto koje sada sledi u originalu u ovoj je vezi nerazumljivo, te ga je sve do kraja zgrade izdavač iznova obradio. U drugoj vezi, ova je tačka dodir-nuta već u gl. XXVI.^{1*} — F. E.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 362 - 364.

međusobni prenos kapitala između A-a i banke, i to sasvim kao pri kupovini i prodaji svake druge robe, i upravo zato nije A dobio nikakav dodatni kapital. Što je njemu trebalo, a što je i dobio, jesu platežna sredstva, a dobio ih je time što mu je banka oblik njegovog novčanog kapitala — menicu — pretvorila u drugi oblik — u novac.

Prema tome, može o pravom predujmu kapitala biti reči samo u prvom slučaju. U drugom i u trećem slučaju najviše samo u tome smislu kako se kod svakog plasiranja kapitala »preduima kapital«. U ovome smislu preduima banka A-u novčani kapital; ali je to za A-a novčani *kapital* u najboljem slučaju u tome smislu što je uopšte deo njegovog kapitala. A on ga ne zahteva i ne upotrebljava specijalno kao kapital, nego specijalno kao platežno sredstvo. Inače bi se i svaka obična prodaja robe kojom se dobijaju platežna sredstva morala smatrati kao primljeni predujam kapitala. — F. E.}

Kod privatne banke koja izdaje novčanice postoji ta razlika da u slučaju da njene novčanice ne ostanu u lokalnom opticaju, niti se samoj njoj vraćaju u obliku depozita ili plaćanja prispelih menica, ove novčanice padaju u ruke ljudi kojima ona mora u razmenu dati zlato ili novčanice Engleske banke. Tako u ovom slučaju predujam njenih novčanica stvarno predstavlja predujam novčanica Engleske banke, ili, što je za nju jedno isto, zlata, dakle jednog dela njenog bankovnog kapitala. Isto važi i za slučaj kad sama Engleska banka, ili bilo koja druga banka, koja je podvrgnuta nekom zakonskom maksimumu izdavanja novčanica, mora da prodaje hartije od vrednosti da bi povukla iz opticaja svoje sopstvene novčanice, a onda da ih opet izda u predujmovima; ovde njene sopstvene novčanice predstavljaju deo njenog mobilisanog bankovnog kapitala.

Čak i kad bi opticaj bio čisto metalan, mogao bi u isti mah 1. neki odliv zlata {ovde se očividno misli na takav odliv zlata koji bar jednim delom ide u inostranstvo — F. E.} da isprazni trezore i 2. pošto bi zlato zahtevala poglavito banka samo za saldiranje plaćanja (svršavanje protèklih transakcija), mogao bi njen predujam na vrednosne hartije mnogo narasti, ali joj se vratiti u obliku depozita ili u plaćanju prispelih menica; tako da, s jedne strane, uz porast vrednosnih hartija u bančinom portfelju, opadne njeno ukupno blago, a da, s druge strane, ona istu sumu koju je ranije držala kao sopstvenik sada drži kao dužnik svojih depozitara, i naposljetku da opadne celokupna masa sredstva u opticaju.

Dosad je bilo pretpostavljeno da se predujmovi čine u novčanicama, dakle da povlače za sobom bar trenutno uvećanje emisije novčanica, mada se ovo odmah opet gubi. Ali to nije potrebno. Umesto papirne novčanice, banka može A-u otvoriti kredit u knjigama, gde A, njen dužnik, postaje kod nje imaginarni depozitar. On plaća svoje poverioce čekovima na banku, a primalac ovih čekova plaća ih dalje svome bankaru, koji ih razmenjuje u Clearing House za čekove koji glase na njega. U ovom slučaju ne dolazi ni do kakve intervencije

novčanica, i cela se transakcija ograničava na to što se banci jedno njeno potraživanje saldira čekom na nju, a njena stvarna rekompensacija sastoji se u potraživanju kredita od A-a. U ovom slučaju ona mu je predujmila jedan deo svog bankovnog kapitala, jer mu je predujmila svoja sopstvena potraživanja.

Ukoliko je ova tražnja za novčanim kreditom tražnja za kapitalom, ona je samo tražnja za novčanim kapitalom, kapitalom sa stanovišta bankara, naime za zlatom — kod odliva zlata u inostranstvo — ili za novčanicama nacionalne banke, do kojih privatna banka može da dođe samo kupovinom za neki ekvivalenat, i zato za nju, dakle, predstavljaju kapital. Ili se, naposlétku, radilo o kamatonosnim hartijama od vrednosti, državnim efektima, akcijama itd., koji se moraju prodati da bi se privuklo zlato ili novčanice. Ali ove, ako su državne hartije, kapital su samo za onog koji ih je kupio, kome one, dakle, predstavljaju njegovu kupovnu cenu, njegov kapital koji je u njih plasirao; same po sebi one nisu kapital, već puka potraživanja duga; ako su hipoteke, one su samo uputnice na buduću zemljišnu rentu, a ako su druge akcije, one su prosti naslovi svojine koji daju pravo na primanje budućeg viška vrednosti. Sve ove stvari nisu stvarni kapital, ne sačinjavaju sastavne delove kapitala, a ni po sebi nisu vrednosti. Sličnim transakcijama može se i novac koji pripada banci pretvoriti u depozite, tako da ona umesto vlasnika postane njegov dužnik, da ga drži pod drugim naslovom svojine. Koliko god to za nju samu bilo važno, ovim se ni u čemu ne menja masa kapitala koji se nalazi u nekoj zemlji, pa čak ni novčanog kapitala. Ovde, dakle, kapital figuriše samo kao novčani kapital, a ako ga nema u stvarnom novčanom obliku, kao puki naslov na kapital. Ovo je veoma važno jer se retkost *bankovnog* kapitala i preka tražnja za njim brka sa smanjenjem *stvarnog* kapitala, kojega u ovakvim slučajevima, naprotiv, ima u izobilju, u obliku sredstava za proizvodnju i proizvoda, i koji zagušuje tržišta.

Prema tome se veoma jednostavno objašnjava kako može da raste masa hartija od vrednosti koje banka drži kao pokriće, kako, dakle, banka može zadovoljiti sve veću tražnju za novčanim kreditom uz nepromenjenu ili opadajuću ukupnu masu prometnih sredstava. I to se ova ukupna masa u takvim periodima novčane oskudice drži u granicama na dva načina: 1. odlivom zlata; 2. tražnjom za novcem kao prostim platežnim sredstvom, gde se izdate novčanice odmah vraćaju natrag ili gde se pomoću knjigovodstvenog kredita transakcija odvija bez ikakvog izdatka novčanica; gde, dakle, jedna čisto kreditna transakcija služi izvršenju plaćanja, čije je izvršenje bilo jedina svrha posla. Novcu je svojstveno da je, tamo gde funkcioniše samo za saldiranje plaćanja (a u periodima krize predujam se uzima da bi se platilo, a ne da bi se kupilo; da bi se završili stari poslovi, a ne da bi se napravio uvod u nove), njegov opticaj iščezavajući, čak i ukoliko se ovo saldiranje ne izvrši čisto kreditnom operacijom, ono se obavlja bez ikakvog posredovanja novca; dakle da se kod velike tražnje za novčanim

kreditom može da izvrši ogroman broj ovih transakcija, a da se optica ne uveća. Ali sam fakat da optica Engleske banke ostaje stabilan ili da se čak i smanjuje u isti mah kad ona daje jak novčani kredit, nikako ne dokazuje prima facie, kako to uzimaju Fullarton, Tooke i dr. (usled njihove zablude po kojoj je novčani kredit isto što i primanje capital on loan^{1*}, dodatnog kapitala), da se optica novca (novčanica) u njegovoj funkciji kao platežnog sredstva ne uvećava i ne širi. Pošto se optica novčanica kao kupovnog sredstva u vremenima poslovnog zastoja, kad se iziskuje davanje kredita u velikoj meri, smanjuje, može se uvećati njihov optica kao platežnih sredstava, a da ukupna suma opticaja, suma novčanica koje funkcionišu kao kupovno i kao platežno sredstvo, ipak ostane stabilna ili čak i da se smanji. Optica, kao platežnih sredstava, novčanica koje se odmah vraćaju emisionoj banci, nije u očima tih ekonomista uopšte optica.

Ako bi se optica novca kao platežnog sredstva uvećao u višem stepenu no što opadne optica kupovnih sredstava, onda bi ukupni optica porastao, mada bi se znatno smanjila masa novca koji funkcionišu kao kupovno sredstvo. A ovo stvarno nastupa u izvesnim momentima krize, naime kod potpunog sloma kredita, kad se ne samo ne mogu prodati robe ni hartije od vrednosti, nego se ni menice ne mogu eskontovati, i kad više ništa ne važi osim plaćanja u gotovu ili kako trgovac kaže — kasa. Pošto Fullarton i dr. ne shvataju da je optica novčanica kao platežnog sredstva karakteristično obeležje ovakvih perioda novčane oskudice, tretiraju oni ovu pojavu kao slučajnu.

»With respect again to those examples of eager competition for the possession of banknotes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such cases is not for circulation« (trebalo bi da stoji prometna sredstva kao kupovna sredstva) »but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis« (dakle kao rezerve za platežna sredstva) »after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination.«^{2*} (Fullarton, str. 130.)

^{1*} kapitala u zajam — ^{2*} »Što se pak tiče onih primera oštre utakmice za posedovanjem novčanica koja je karakteristična za periode panike i koja katkada, kao krajem 1825, može da dovede do iznenadnog uvećanja emisije novčanica, mada samo privremenog, čak dok još traje odliv zlata, [te primere,] velim, ne treba smatrati kao neke prirodne i nužne pratiocice niskog meničnog kursa; u takvim se slučajevima ne traže prometna sredstva« (trebalo bi da stoji prometna sredstva kao kupovna sredstva) »već blago; to je tražnja od strane uzburanih bankara i kapitalista koja nastaje na sve strane u poslednjem činu krize« (dakle [tražnja za novčanicama] kao rezerve za platežna sredstva) »posle dugog trajanja odliva zlata, i preteča je njegovog završetka.«

Već je kod razmatranja novca kao platežnog sredstva (knj. I, gl. III, 3, b) bilo izloženo kako se kod naglog prekida lanca plaćanja novac preobraća iz čisto idealnog oblika u materijalni i u isti mah apsolutni oblik vrednosti naspram roba. Nekoji primeri o tome bili su dati na istom mestu, u primedbama 100 i 101. Sam ovaj prekid delom je posledica, delom uzrok pokolebanosti kredita i okolnosti koje nju prate: pretrpanosti tržišta, obezvređenja robâ, prekida proizvodnje itd.

Ali je jasno da Fullarton razliku između novca kao kupovnog sredstva i novca kao platežnog sredstva pretvara u pogrešnu razliku između *currency*^{1*} i kapitala. Ali se i ovo zasniva opet na tesnogrudoj bankarskoj predstavi o optičaju.

Još bi se moglo pitati: pa šta nedostaje u ovakvim periodima stiske, kapital ili novac u svojoj određenosti kao platežno sredstvo? A u ovome se, kako se zna, spor i sadrži.

Pre svega, ukoliko se stiska pokazuje u odlivu zlata, jasno je da je ono što se traži međunarodno platežno sredstvo. Ali novac u svojoj određenosti kao međunarodno platežno sredstvo jeste zlato u njegovoj metalnoj stvarnosti kao supstancija koja sama ima vrednosti, kao masa vrednosti. On je ujedno kapital, ali ne kapital kao robni kapital, nego kao novčani kapital, ne kapital u obliku robe, već u obliku novca (i to novca u striktnom smislu reči u kome postoji kao opšta roba svetskog tržišta). Nema ovde neke suprotnosti između tražnje za novcem kao platežnim sredstvom i tražnje za kapitalom. Suprotnost je između kapitala u njegovom obliku kao novca i u njegovom obliku kao robe; a oblik u kome se on ovde zahteva i u kome jedino može funkcionisati jeste njegov novčani oblik.

Izuzev ovu tražnju za zlatom (ili srebrom), ne može se kazati da u ovakvim vremenima krize ma na koji način postoji oskudica u kapitalu. U izvanrednim okolnostima, kao pri skupoći žita, oskudici pamuka itd., može to biti slučaj; ali takve okolnosti nikako nisu nužni ili redovni pratioci takvih vremena; stoga postojanje ovakve oskudice kapitala ne može unapred da se zaključi iz toga što postoji navala za novčanim kreditom. Naprotiv. Tržišta su pretrpana, preplavljena robnim kapitalom. Na svaki način, dakle, nije oskudici u *robnom* kapitalu uzročnik stiske. Na ovo pitanje ćemo se kasnije vratiti.

^{1*} prometnog sredstva

Celokupni proces kapitalističke proizvodnje

D r u g i d e o

Peti odeljak

Cepanje profita na kamatu i preduzetničku dobit. Kamatonosni kapital

(Nastavak)

GLAVA DVADESET DEVETA

Sastavni delovi bankovnog kapitala

Sad nam valja izbliže pogledati iz čega se sastoji bankovni kapital.

Malopre smo videli da Fullarton i dr. pretvaraju razliku između novca kao prometnog sredstva i novca kao platežnog sredstva (i kao svetskog novca, ukoliko u obzir dolazi odliv zlata) u razliku između prometnog sredstva (currency) i kapitala.

Čudna uloga koju kapital ovde igra dovodi do toga da se, isto onako kao što se prosvetiteljska ekonomija brižljivo trudila da nametne ideju da novac nije kapital, ova bankarska ekonomija isto tako brižljivo trudi da nametne ideju da je u stvari novac kapital par excellence.

U kasnijim razmatranjima pokazaćemo da se pri tom novčani kapital brka sa moneyed capital u smislu kamatonosnog kapitala, dok je u prvome smislu novčani kapital uvek samo prolazni oblik kapitala, za razliku od drugih oblika kapitala, robnog kapitala i proizvodnog kapitala.

Bankovni kapital sastoji se 1. iz gotovog novca, zlata ili novčanica; 2. iz vrednosnih papira. Ove možemo opet podeliti u dva dela: trgovinske papire, menice, koji su nestalni, kojima s vremena na vreme ističe rok i čije eskontovanje predstavlja pravi bankarev posao; i javne vrednosne papire kao državne papire, državne bonove^{1*}, akcije svih vrsta, ukratko — kamatonosne papire, ali koji se od menica bitno razlikuju. Ovamo se mogu računati i hipoteke. Kapital koji se sastoji iz ovih predmetnih sastavnih delova deli se opet na kapital koji je uložio sam bankar, i na depozite, koji sačinjavaju njegov banking capital ili uzajmljeni kapital. Kod banaka koje izdaju novčanice dolaze uz to još i novčanice. Depozite i novčanice mi ćemo za ovaj mah ostaviti po strani. Toliko je jasno: da stvarne sastavne delove bankarevog kapitala — novac, menice depozitne hartije — ni u čemu ne menja

^{1*} blagajničke zapise

to da li ti raznoliki elementi predstavljaju njegov sopstveni kapital, ili depozite, kapital drugih ljudi. Ostala bi ista podela, kako u slučaju kad svoj posao vodi samo sopstvenim kapitalom tako i kad ga vodi samo kapitalom koji je kod njega deponovan.

Oblik kamatonosnog kapitala donosi sobom da se svaki određeni i redovni novčani dohodak ispoljava kao kamata nekog kapitala, bilo da potiče iz nekog kapitala ili ne. Prvo se novčani dohodak pretvori u kamatu, a s kamatom se onda nađe i kapital iz kojega on potiče. Isto se tako s kamatonosnim kapitalom ispoljava kao kapital svaka suma vrednosti čim se ne utroši kao dohodak; naime kao glavnica (principal) u suprotnosti prema mogućoj ili stvarnoj kamati koju on može nositi.

Stvar je jednostavna: uzmimo da je prosečna godišnja kamatna stopa 5%. Znači da bi suma od 500 £, pretvorena u kamatonosni kapital, donosila godišnje 25 £. Zbog toga se svaki stalni godišnji dohodak od 25 £ smatra kao kamata nekog kapitala od 500 £. Međutim, ovo jeste i ostaje čisto iluzorna predstava, osim u slučaju kada je izvor onih 25 £, bilo da je on goli naslov svojine odnosno potraživanje duga, bilo da je neki stvarni elemenat proizvodnje, kao, recimo, komad zemlje, neposredno prenosiv ili dobije oblik u kome postaje prenosiv. Uzmimo kao primere državni dug i radničku najamninu.

Država mora godišnje plaćati svojim poveriocima izvesnu količinu kamate za uzajmljeni kapital. Tu poverilac ne može da otkaže dužniku, već samo da proda potraživanje, svoj posedovni naslov o tome. Sam kapital država je pojela, utrošila. On više ne postoji. Državni poverilac poseduje ovo: 1. obveznicu koja glasi na državu, recimo od 100 £; 2. ova mu obveznica daje prava na udeo u godišnjim državnim prihodima, tj. u godišnje ubranom porezu, za neku izvesnu sumu, recimo 5 £ ili 5%; 3. on može ovu obveznicu od 100 £ po volji prodati drugim licima. Ako je kamatna stopa 5%, i uz to država sigurna, onda imalac A može obveznicu prodati B-u po pravilu za 100 £; jer je za B-a svejedno da li će 100 £ pozajmiti po 5% godišnje ili će, plativši 100 £, obezbediti sebi godišnji tribut od države u iznosu od 5 £. Ali u svima ovim slučajevima ostaje kapital, za čijeg se potomka (kamatu) smatra ono što država plaća, iluzoran, fiktivan kapital. Ne samo što suma koja je državi bila pozajmljena uopšte više ne postoji, nego ona uopšte nije nikad ni bila određena da bude izdata, uložena kao kapital, a samo ako bi se uložila kao kapital, mogla bi se pretvoriti u vrednost koja se održava. Za prvobitnog poverioca A deo od godišnje poreze koji njemu pripada, predstavlja kamatu na njegov kapital, kao što i za lihvara deo koji mu pripada od imetka rasipnika predstavlja kamatu, mada ni u jednom od ta dva slučaja pozajmljena novčana suma nije bila izdata kao kapital. Mogućnost da proda državnu obveznicu predstavlja za A-a mogući povratak glavnice. Što se tiče B-a, to je s njegovog privatnog stanovišta njegov kapital uložен kao kamatonosni kapital. U samoj stvari, on je samo stupio na A-ovo mesto i kupio potraživanje ovoga naspram države. Mogu se ove tran-

sakcije umnožiti koliko se hoće, kapital državnog duga ostaje čisto fiktivan, a od momenta kad bi obveznice postale neprodajive, otpao bi privid toga kapitala. Pa ipak to ne smeta da ovaj fiktivni kapital ima svoje sopstveno kretanje, kao što ćemo odmah videti.

Sad ćemo u suprotnosti prema kapitalu državnog duga, gde se jedan minus ispoljava kao kapital — kao što je kamatonosni kapital uopšte mati svih suludih oblika, tako da se npr. dugovi u bankarevoj predstavi mogu ispoljiti kao robe — posmatrati radnu snagu. Tu se najamnina shvata kao kamata, i otuda radna snaga kao kapital koji tu kamatu odbacuje. Ako je, npr., najamnina od godine dana = 50£ i kamatna stopa stoji na 5%, onda godišnja radna snaga važi kao jednaka nekom kapitalu od 1000 £. Suludost kapitalističkog načina predstavljanja dostiže ovde svoj vrhunac, jer se, umesto da se oplodžavanje kapitala objasni eksploatacijom radne snage, naprotiv proizvodnost radne snage objašnjava time što je sama radna snaga ona mistična stvar, kamatonosni kapital. U drugoj polovini 17. veka (npr. kod Pettyja) bilo je to omiljena predstava, ali nju i danas sasvim ozbiljno upotrebljavaju delom vulgarni ekonomisti, a delom i poglavito nemački statističari.¹ Na žalost, ovde dolaze dve okolnosti koje na neugodan način kvare ovu besmislenu predstavu, prvo, da radnik mora raditi da bi dobio tu kamatu, a drugo, da putem prenosa ne može pretvoriti u novac kapital-vrednost svoje radne snage. Naprotiv, godišnja vrednost njegove radne snage jednaka je njegovoj godišnjoj prosečnoj najamnini, a ono što on ima svojim radom da naknadi njenom kupcu jeste sama ova vrednost plus višak vrednosti, oplodnja te vrednosti. U robovskom sistemu radnik ima kapital-vrednost, naime svoju kupovnu cenu. A kad njega daju u najam, onda najmilac mora prvo da plati kamatu kupovne cene, a povrh toga da naknadi godišnje rabaćenje kapitala.

Obrazovanje fiktivnog kapitala naziva se kapitalizovanje. Svaki prihod koji se redovno ponavlja kapitalizuje se tako što se on izračuna prema prosečnoj kamatnoj stopi, kao prinos koji bi odbacio neki kapital pozajmljen po toj kamatnoj stopi; npr. ako je godišnji prihod = 100 £, a kamatna stopa = 5%, onda bi 100 £ bilo godišnja kamata od 2000 £, te sad ove 2000 £ važe kao kapital-vrednosti pravnog naslova svojine na 100 £ godišnje. Za onoga koji kupi ovaj naslov svojine predstavljajući onda godišnji prihod od 100 £ doista petoprocentno okamaćenje njegovog uloženog kapitala. Tako se gubi i poslednji trag svake veze sa stvarnim procesom oplodžavanja vrednosti kapitala, a

¹ »Radnik ima vrednost kapitala, koja se nalazi kad se novčana vrednost njegove godišnje zarade posmatra kao suma kamata . . . Ako se . . . prosečna nadnica kapitalizuje po 4%, dobiće se kao prosečna vrednost jednog muškog poljoprivrednog radnika: u nemačkoj Austriji 1500 talira, Pruskoj 1500, Engleskoj 3750, Francuskoj 2000, unutrašnjoj Rusiji 750 talira.« (Von Reden, *Vergleichende Kulturstatistik*, Berlin 1848, str. 434.)

učvršćuje se predstava o kapitalu kao o automatu koji sam sobom oplođuje svoju vrednost.

I tamo gde obveznica — hartija od vrednosti — ne predstavlja čisto iluzoran kapital kao kod državnih dugova, kapital-vrednost toga papira čisto je iluzorna. Već smo videli kako kreditni sistem stvara udružen kapital. Hartije važe kao naslovi svojine koji predstavljaju taj kapital. Akcije železničkih, rudarskih, brodarskih i drugih društava predstavljaju stvaran kapital, naime kapital koji je investiran i funkcioniše u ovim preduzećima, ili novčanu sumu koju su učesnici predujmili da bi u ovakvim preduzećima bila izdata kao kapital. A to ne znači da je isključeno da ne predstavljaju i čistu prevaru. Ali ovaj kapital ne postoji dvostruko, jednom kao kapital-vrednost naslova svojine, akcija, a drugi put kao kapital koji je u tim preduzećima stvarno uloženi ili ima da bude uloženi. On postoji samo u ovom poslednjem obliku, i akcija je samo pro rata naslov svojine na višak vrednosti koji on ima da realizuje. Može A prodati taj naslov B-u, a B, opet, C-u. Ove transakcije ne menjaju prirodu stvari ni u čemu. A ili B pretvorio je tada svoj naslov u kapital, ali je C pretvorio svoj kapital u goli naslov svojine na višak vrednosti koji se očekuje od akcionarskog kapitala.

Samostalno kretanje vrednosti ovih naslova svojine, ne samo državnih efekata nego i akcija, učvršćuje privid kao da oni čine stvarni kapital pored kapitala ili polaganja prava na kapital, za koji su ovi papiri možda samo naslovi. Naime, oni postaju robe čija cena ima naročito kretanje i utvrđivanje. Njihova tržišna vrednost dobija određenje različito od njihove nominalne vrednosti, a da se vrednost stvarnog kapitala nije promenila (mada se promenilo oplođavanje njegove vrednosti). S jedne strane, njihova se tržišna vrednost koleba s visinom i sigurnošću prinosâ na koje oni daju pravne naslove. Ako je nominalna vrednost kakve akcije, tj. uplaćena suma koju akcija prvobitno predstavlja, 100 £, i ako preduzeće odbacuje 10% umesto 5%, onda se njena tržišna vrednost pod inače neizmenjenim okolnostima i pri kamatnoj stopi od 5% penje na 200 £, jer kad se kapitališe po 5%, predstavlja ona sada fiktivni kapital od 200£. Ko je kupi za 200 £, dobija dohodak od 5% od ovog plasmana kapitala. Obrnuto je ako prinos preduzeća opadne. Tržišna vrednost ovih hartija delom je špekulativna, pošto nije određivana samo stvarnim prihodom, nego očekivanjem, unapred sračunatim. Ali pod pretpostavkom da je oplođavanje vrednosti stvarnog kapitala postojano, ili gde nema kapitala, kao kod državnih dugova, pod pretpostavkom da je godišnji prinos zakonom fiksiran a i inače dovoljno siguran, cena ovih hartija od vrednosti penje se i pada obrnuto od kamatne stope. Ako se kamatna stopa popne od 5 na 10%, onda će hartija od vrednosti koja obezbeđuje prinos od 5 £ predstavljati još samo kapital od 50 £. Padne li kamatna stopa na 2½%, predstavljajući ista hartija od vrednosti kapital od 200 £. Njena vrednost je uvek samo kapitalizovani prinos, tj.

prinos sračunat na neki iluzorni kapital prema postojećoj kamatnoj stopi. U vreme kakve oskudice na novčanom tržištu, ove će hartije od vrednosti, dakle, dvostruko pasti u ceni; prvo, jer se penje kamatna stopa, i drugo, jer ih u masama bacaju na tržište da bi bile unovčene. Ovaj se pad cena zbiva nezavisno od toga da li je prinos koji ove hartije obezbeđuju svome imaocu postojan, kao kod državnih efekata, ili oplođavanje vrednosti stvarnog kapitala koji one predstavljaju, kao kod industrijskih preduzeća, može biti pogodeno poremećajem procesa reprodukcije. U poslednjem slučaju dolazi samo uz već pomenutu obezvredu još i jedna dalja. Čim bura prođe, ove se hartije ponovo penju na raniju visinu, ukoliko ne predstavljaju postradala ili prevarantska preduzeća. Njihova deprecijacija u krizi dejstvuje kao snažno sredstvo za centralizovanje novčanog imetka.²

Ukoliko su obezvređenje ili dizanje vrednosti ovih hartija nezavisni od kretanja vrednosti stvarnog kapitala koji one predstavljaju, bogatstvo neke nacije upravo je isto onoliko pre koliko je i posle obezvređenja ili dizanja vrednosti.

23. oktobra 1847. bile su državne obveznice i kanalske i železničke akcije već obezvređene za 114 752 225 £.* (Morris, guverner Engleske banke, iskaz u izveštaju o »Commercial Distress«, 1847/48 [Br. 3800].)

Ukoliko njihova obezvređa nije izražavala stvarni zastoј proizvodnje i saobraćaja na železnicama i kanalima, ili napuštanje započetih poslova, ili bacanje kapitala u pozitivno bezvredna preduzeća, nacija nije osiromašila ni za jednu paru zbog rasprskavanja ovih sapunskih mehurova nominalnog novčanog kapitala.

Sve ove hartije predstavljaju u stvari samo akumulisane pretenzije, pravne naslove na buduću proizvodnju, čija novčana ili kapital-vrednost ili ne predstavlja nikakav kapital, kao kod državnih dugova, ili se reguliše nezavisno od vrednosti stvarnog kapitala koji one predstavljaju.

U svima zemljama kapitalističke proizvodnje postoji ogromna masa tzv. kamatonosnog kapitala ili moneyed capital-a u ovom obliku. A pod akumulacijom novčanog kapitala velikim delom treba razumeti

² {Neposredno posle februarske revolucije, kada su u Parizu robe i hartije od vrednosti do krajnosti bile obezvređene i postale potpuno nesposobne za prodaju, pretvorio je u Liverpulu g. R. Zwiłchenbart, neki švajcarski trgovac (koji je to pričao mome ocu), sve što je mogao u novac, otputovao s gotovim novcem u Pariz i otišao k Rothschildu da mu predloži da naprave zajednički posao. Rothschild ga je ukočeno gledao, skočio k njemu i uhvatio ga za oba ramena: »Avez-vous de l'argent sur vous?« — »Oui, M. le baron.« — »Alors vous êtes mon homme!«^{1*} — I njih su dvojica napravili sjajan posao. — F. E.}

^{1*} »Imate li novaca sa sobom?« — »Da, g. barone.« — »Onda ste čovek kakav mi treba!«

samo akumulaciju ovih polaganja prava na proizvodnju, akumulaciju tržišne cene, iluzorne kapital-vrednosti tih polaganja prava.

Tako je u ove tzv. kamatonosne hartije uložen jedan deo bankarskog kapitala. To je čak jedan deo rezervnog kapitala koji ne funkcioniše u stvarnom bankovnom poslu. Najznatniji deo sastoji se iz menica, tj. obećanja plaćanja industrijskih kapitalista ili trgovaca. Za zajmodavca novca ove su menice kamatonosne hartije; tj. kada ih kupi, on odbija kamatu za ono vreme koje ostaje do isteka roka. To je ono što se zove eskontovanje. Prema tome, od toga kakva je kad kamatna stopa zavisi koliki će biti odbitak od sume koju menica predstavlja.

Najzad, poslednji deo bankarevog kapitala sastoji se iz njegove novčane rezerve u zlatu ili novčanicama. Depoziti, ako nisu ugovorom iznajmljeni za duže vreme, stoje uvek na raspolaganju depozitarima. Oni su u stalnoj fluktuaciji. Ali, kad ih jedni povuku, drugi ih naknađuju, tako da se u vremenima normalnog poslovanja opšti prosečni iznos malo koleba.

U zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje rezervni fondovi banaka izražavaju uvek u proseku veličinu novca koji postoji kao blago, a jedan deo ovog blaga opet se i sam sastoji iz hartija, pukih uputnica na zlato, ali koje same sobom nisu vrednosti. Stoga je najveći deo bankarskog kapitala čisto fiktivan i sastoji se iz potraživanja duga (menica), državnih hartija (koje predstavljaju prošli kapital) i akcija (uputnica na budući prinos). Pri tome se ne sme zaboraviti da je novčana vrednost kapitala koju predstavljaju ove hartije u čeličnim kasama bankarevim, čak i ukoliko su uputnice na sigurne prinose (kao kod državnih hartija) ili ukoliko su naslovi svojine na stvarni kapital (kao kod akcija), skroz fiktivna i da njeno regulisanje odstupa od vrednosti stvarnog kapitala koji ove hartije bar delimično predstavljaju; ili gde predstavljaju puko potraživanje prinosa a ne kapital, da se potraživanje na isti iznos izražava u stalno promenljivom fiktivnom novčanom kapitalu. Osim toga, tu dolazi još i to da ovaj fiktivni bankarev kapital većinom ne predstavlja njegov kapital, već kapital publike koja kod njega deponuje, bilo sa kamatama bilo bez kamata.

Depoziti se uvek čine u novcu, u zlatu ili novčanicama, ili u uputnicama na njih. Izuzev rezervni fond, koji se čas skuplja čas širi prema potrebama stvarnog prometa, ovi se depoziti u stvarnosti uvek nalaze, s jedne strane, u rukama industrijskih kapitalista i trgovaca, čije se menice njima eskontuju i odakle im se daju predujmovi; s druge strane, u rukama ljudi koji trguju hartijama od vrednosti (berzanski senzali), ili u rukama privatnika, koji su svoje hartije od vrednosti prodali, ili u rukama vlade (kod blagajničkih zapisa i novih zajmova). Sami depoziti igraju dvostruku ulogu. S jedne strane, oni se, kako upravo pomenusmo, pozajmljuju kao kamatonosan kapital, te se, dakle, ne nalaze u kasama banaka, nego samo figurišu u njihovim knjigama kao potraživanje depozitara. S druge strane, oni funkcionišu kao isto

takvi čisto knjiški stavke ukoliko se međusobna potraživanja depozitara izravnavaju čekovima na njihove depozite i jedna za druge otpisuju; pri tom je sasvim svejedno da li depoziti leže kod istog bankara, tako da ovaj vrši otpisivanje između raznih računa, ili se to vrši preko raznih banaka, koje među sobom razmenjuju svoje čekove, a plaćaju samo razliku.

S razvitkom kamatonosnog kapitala i kreditnog sistema izgleda da se sav kapital udvaja i mestimično utrostručava na različite načine na koje se isti kapital ili ma i samo isto potraživanje duga javlja u različitim rukama pod različitim oblicima.³ Najveći deo ovog »novčanog kapitala« čisto je fiktivan. Sveukupni depoziti, izuzev rezervni fond, nisu ništa drugo do potraživanja od bankara, ali koja nikad ne postoje u depozitu. Ukoliko služe za prenosni posao (žiro), oni funkcionišu kao kapital za bankare kada su ih ovi pozajmili. Obračunavajući između sebe ova potraživanja, oni jedan drugome plaćaju uzajamne uputnice na nepostojeće depozite.

A. Smith kaže o ulozi koju kapital igra u pozajmljivanju novca:

»Međutim, i u samom novčanom poslu novac je tako reći samo uputnica koja iz jedne ruke prenosi u drugu kapitale za koje njihovi vlasnici nemaju upotrebe. Ovi kapitali mogu biti skoro proizvoljno veći od novčane sume koja služi kao instrument njihovog prenošenja; isti komadi novca služe uzastopno kod mnogih različitih zajmova, isto onako kao i kod mnogih različitih kupovina. Na primer, A pozajmi V-u 1000 £, kojima V odmah kupi od B-a za 1000 £ robe. Pošto sam B nema za novac upotrebe, pozajmi on identične komade novca X-u,

³ {Ovo udvajanje i utrostručavanje kapitala znatno se dalje razvilo poslednjih godina, npr. putem financial trusts^{1*}, koji u londonskom berzanskom izveštaju već zauzimaju posebnu rubriku. Obrazuje se društvo za kupovinu neke izvesne klase kamatonosnih hartija, recimo stranih državnih hartija, engleskih gradskih ili američkih javnih obveznica, železničkih akcija itd. Kapital, recimo 2 miliona £, prikupi se upisivanjem akcija: uprava kupuje dotične vrednosti, odnosno špekuliše njima više ili manje aktivno, a godišnji prihod od kamata deli među akcionare kao dividendu, odbivši prvo troškove. — Dalje, kod nekih akcionarskih društava nastao je običaj da se obične akcije dele na dve klase, na preferred^{2*} i deferred^{3*}. Preferred dobijaju stalnu kamatu, recimo 5%, pod pretpostavkom da celokupni profit to dopušta; ako onda još nešto pretekne, dobijaju to deferred. Na ovaj se način »solidni« plasman kapitala u preferred više ili manje odvaja od prave špekulacije koja se vrši sa deferred. Ali kako se neka velika preduzeća neće da potčine ovoj novoj modi, dogodilo se da su se obrazovala društva koja su uložila jedan ili nekoliko miliona £ u akcije tih preduzeća, a onda izdala nove akcije za nominalnu vrednost tih akcija, ali jednu polovinu preferred, a drugu deferred. U ovim se slučajevima prvobitne akcije udvostručavaju tim što služe kao osnova za izdavanje novih akcija. — F. E.}

^{1*} finansijskih trustova — ^{2*} povlašćene — ^{3*} nepovlašćene

a ovaj opet odmah kupi od C-a za 1000 £ robe. Na isti način i iz istog razloga C pozajmljuje novac Y-u, koji njime opet kupuje robu od D-a. Tako isti komadi zlata ili hartije mogu u toku nekoliko dana poslužiti izvršenju triju različitih zajmova i triju različitih kupovina, od kojih poslova je svaki po vrednosti jednak čitavom iznosu tih komada. Ono što su trojica novčara, A, B i C preneli na zajmoprimce V-a, X-a i Y-a jeste sposobnost da izvrše ove kupovine. U toj sposobnosti sastoji se kako vrednost tako i korist ovih zajmova. Kapital koji su trojica novčara pozajmila jednak je vrednosti robâ koje se njime mogu kupiti, a triput je veći od vrednosti novca kojim se izvršuju kupovine. Uprkos tome mogu svi ovi zajmovi biti potpuno sigurni, pošto se robe koje pomoću njih kupuju različiti dužnici upotrebljavaju tako da u svoje vreme donesu isto toliku vrednost zlatnog ili papirnog novca, zajedno s nekim profitom. I isto onako kao što isti komadi novca mogu da posluže za izvršenje raznih zajmova do njihove trostruke, pa čak i tridesetostruke vrednosti, mogu oni poslužiti jedan za drugim opet kao sredstvo da se zajmovi vrate.« (Knj. II, gl. IV.⁽⁷¹⁾)

Pošto isti komad novca može da izvrši razne kupovine prema tome kakva je brzina njegovog opticanja, to on može isto tako dobro izvršiti razne zajmove, jer ga kupovine prenose iz jedne ruke u drugu, a zajam je samo prenos iz jedne ruke u drugu koji nije izvršen posredstvom kupovine. Svakome od prodavaca novac predstavlja preobraženi oblik njegove robe; danas, kada se svaka vrednost izražava kao kapital-vrednost, on redom predstavlja u različnim zajmovima različite kapitale, što je samo drukčiji izraz za raniju tvrdnju da on redom može realizovati različne robne vrednosti. U isto vreme on služi i kao prometno sredstvo za premeštanje materijalnih kapitala iz jedne ruke u drugu. U činjenju zajmova on ne prelazi kao prometno sredstvo iz jedne ruke u drugu. Dokle god ostane u ruci pozajmioca, on u njegovoj ruci nije prometno sredstvo već vrednosna egzistencija njegovog kapitala. A u ovom ga obliku on zajmom prenosi na nekog trećeg. Da je A pozajmio novac B-u, a ovaj C-u, bez posredništva kupovina, onda isti novac ne bi predstavljao tri kapitala, već samo jedan, samo *jednu* kapital-vrednost. Koliko će kapitala on stvarno predstavljati, zavisi od toga koliko će puta funkcionisati kao oblik vrednosti različitih robnih kapitala.

Ono isto što A. Smith kaže o zajmovima uopšte, važi i za depozite, pošto su ovi samo naročito ime za zajmove koje publika čini bankarima. Isti komadi novca mogu služiti kao instrument za koji god bilo broj depozita.

»Nepobitna je istina da se 1000 £ koje danas neko deponuje kod A-a sutra opet izdaju i sačinjavaju depozit kod B-a. Dan kasnije, kad ih B isplati, mogu sačinjavati depozit kod C-a, i tako u beskonačnost. Stoga se ista 1000 £ u novcu može nizom prenosa umnogostručiti u apsolutno neodredivu sumu depozita. Zato je moguće da $\frac{9}{10}$ svih depozita u Ujedinjenoj Kraljevini nemaju egzistencije osim kao uknjižena stavka u knjigama bankara, koji ih sa svoje strane moraju obračunavati . . . Tako, npr., u Škotskoj, novčani opticaj nikad nije prešao 3 mili-

ona £, ali su depoziti bili 27 miliona. Ako sad ne bi nastao opšti juriš na banke zbog depozita, onda bi ista 1000 £, idući natrag istim putem, mogla sa istom lakoćom opet da izravna neku isto tako neodredivu sumu. Pošto ista 1000 £ kojom danas neko podmiri dug maloprodavcu, može sutradan podmiriti dug ovoga veletrgovcu, a dan zatim dug trgovca banci, i tako dalje bez kraja, to ista 1000 £ može ići iz ruke u ruku i od banke do banke i podmiriti koju god bilo sumu depozita.« (*The Currency Theory Reviewed*, str. 62, 63.)

Kako se u ovom kreditnom sistemu sve udvaja i utrostručava i pretvara u golu fantaziju, tako to važi i o »rezervnom fondu«, za koji se misli da je nazad ščepano nešto solidno.

Čujmo opet g. Morrisa, guvernera Engleske banke:

»Rezerve privatnih banaka nalaze se u rukama Engleske banke u obliku depozita. Prva posledica kakvog odliva zlata izgleda da pogađa samo Englesku banku; ali bi on uticao isto tako i na rezerve ostalih banaka, pošto je to odliv jednog dela rezerve koju one imaju u našoj banci. Upravo bi ovako on uticao i na rezerve svih provincijskih banaka.« (*Commercial Distress*, 1847/48 [Br. 3639, 3642.]

Konačno se, dakle, rezervni fondovi u stvarnosti svode na rezervni fond Engleske banke.⁴ Ali i ovaj rezervni fond ima opet dvo-

⁴ {Koliko se ovo od onda još pojačalo, pokazuje sledeći zvanični pregled bankovnih rezervi petnaest najvećih londonskih banaka u novembru 1892. g., uzet iz lista »Daily News« od 15. dec. 1892:

<i>Ime banke</i>	<i>Pasiva £</i>	<i>Rezerve u gotovu £</i>	<i>U pro- centima</i>
City	9 317 629	746 551	8.01
Capital and Counties	11 392 744	1 307 483	11.47
Imperial	3 987 400	447 157	11.22
Lloyds	23 800 937	2 966 806	12.46
London and Westminster	24 671 559	3 818 885	15.50
London and S. Western	5 570 268	812 353	14.58
London Joint Stock	12 127 993	1 288 977	10.62
London and Midland	8 814 499	1 127 280	12.79
London and County	37 111 035	3 600 374	9.70
National	11 163 829	1 426 225	12.77
National Provincial	41 907 384	4 614 780	11.01
Parrs and the Alliance	12 794 489	1 532 707	11.98
Prescott and Co	4 041 058	538 517	13.07
Union of London	15 502 618	2 300 084	14.84
Williams, Deacon, and Manchester & Co	10 452 381	1 317 628	12.60
Ukupno	232 655 823	27 845 807	11.97

Od ove rezerve od skoro 28 miliona deponovano je kod Engleske banke u najmanju ruku 25 miliona, a u kasama samih 15 banaka nalazi se u gotovu najviše 3 miliona. Međutim, rezerva gotovog novca nije u bankovnom odeljenju Engleske banke iznosila u istom novembru 1892. nikad ni punih 16 miliona! — F. E.}.

gubu egzistenciju. Rezervni fond banking department-a jednak je suvišku novčanica, koje je banka ovlašćena da izda, preko novčanica koje se nalaze u opticaju. Zakonski maksimum za izdavanje novčanica jeste = 14 miliona (za šta se ne zahteva metalna rezerva; to je otprilike iznos državnog duga Banci) plus iznos Bančine rezerve plemenitog metala. Ako je, dakle, ova rezerva = 14 miliona £, može Banka izdati 28 miliona £ u novčanicama, a ako se od toga nalazi u opticaju 20 miliona, biće rezervni fond banking department-a = 8 miliona. Ovih 8 miliona novčanica jesu onda zakonski bankarski kapital kojim Banka ima da raspolaže, i u isti mah rezervni fond za njene depozite. Ako bi sad nastao odliv zlata koji bi metalnu rezervu smanjio za 6 miliona — zbog čega se mora uništiti isto toliko novčanica — rezerva banking department-a pala bi od 8 na 2 miliona. S jedne strane, Banka bi mnogo podigla svoju kamatnu stopu; s druge strane, banke koje su kod nje deponovale i drugi depozitari videli bi kako se kod Banke mnogo smanjuje rezervni fond za njihova sopstvena potraživanja. Godine 1857. zapretile su četiri najveće akcionarske banke u Londonu da će, ako Engleska banka ne izdejstvuje jedno »vladino pismo« za suspendovanje⁵ Bankovnog zakona od 1844. g., zahtevati natrag svoje depozite, što bi banking department dovelo do bankrotstva. Tako banking department može da padne pod stečaj, kao 1847. g., dok mnogi milioni (npr. 1847. g. 8 miliona) leže u issue department-u^{1*} kao garancija za pretvorljivost nota koje su u opticaju. Ali je i ovo iluzorno.

»Veliki deo depozita za kojima sami bankari nemaju neku neposrednu tražnju ide u ruke bill-brokers-a« (doslovno: meničnih senzala, u stvari polubankara), »koji bankaru zauzvrat kao jamstvo za njegov predujam daju trgovinske menice, koje su oni već eskontovali za ljude u Londonu ili provinciji. Bill-broker je odgovoran bankaru za plaćanje ovog money at call« (novca koji se na zahtev mora odmah vratiti zajmodavcu); »ovi se poslovi vode u tako ogromnom obimu da g. Neave, sadašnji guverner Banke {Engleske banke} kaže u svom iskazu kao svedok: „Mi znamo da je jedan broker imao 5 miliona, a imamo razloga da pretpostavimo da je drugi jedan imao između 8 i 10 miliona; jedan je imao 4, drugi 3½, treći preko 8. Ja govorim o depozitima kod brokers-a.“« (»Report of Committee on Bank Acts«, 1857/58, str. V, stav br. 8.)

⁵ {Suspendovanje Bankovnog zakona od 1844. dopušta Banci da izdaje proizvoljne količine banknota bez obzira na njihovo pokriće zlatnim blagom koje se nalazi u njenim rukama, dakle da stvara proizvoljne količine papirnog fiktivnog novčanog kapitala i da time daje predujmove bankama i meničnim senzalima, preko njih trgovini. — F. E.}

^{1*} emisionom odeljenju

»Londonski bill-brokers-i . . . vodili su svoj ogromni posao bez ikakve rezerve u gotovu; oslanjali su se na primanja od svojih menica koje su jedna za drugom prispevale, ili u slučaju nevolje na svoju moć da od Engleske banke dobiju predujmove deponujući kod nje menice koje su oni eskontovali.« [Isto, str. VIII, stav br. 17.] — Dve firme bill-brokers-a u Londonu obustaviše 1847. svoja plaćanja; obe su kasnije ponovo preduzele posao. 1857. obustavile su plaćanja ponovo. Pasiva jedne od njih bila je 1847. u okruglom broju 2 683 000 £ prema kapitalu od 180 000 £; njena pasiva 1857. g. bila je = 5 300 000 £, dok kapital verovatno nije iznosio više od jedne četvrtine od onoga koliki je bio 1847. Pasiva one druge firme bila je oba puta između 3 i 4 miliona, dok kapital nije bio veći od 45 000 £. (Isto, str. XXI, stav br. 52.)

GLAVA TRIDESETA

Novčani kapital i stvarni kapital · I

Jedina teška pitanja kojima se sada približavamo u vezi s kreditnim sistemom jesu ova:

Prvo: akumulacija pravog novčanog kapitala. Koliko ona jeste a koliko nije znak stvarne akumulacije kapitala, tj. reprodukcije u uvećanom razmeru? Takozvana pletora kapitala, izraz koji se upotrebljava uvek samo kad je reč o kamatonosnom, tj. novčanom kapitalu, je li ona samo naročit manir da se izrazi industrijska prekomerna proizvodnja ili predstavlja neki poseban fenomen pored nje? Da li se ova pletora, ova prekomerna ponuda novčanog kapitala, podudara s postojanjem stagnantnih novčanih masa (poluga, zlatnog novca i banknota), tako da je ovo preobilje u stvarnom novcu izraz i pojavni oblik te pletore zajmovnog kapitala?

I *drugo:* u kojoj meri novčana stiska, tj. oskudica u zajmovnom kapitalu, izražava oskudicu u stvarnom kapitalu (robnom kapitalu i proizvodnom kapitalu)? A u kojoj meri se, s druge strane, ona podudara sa oskudicom u novcu kao takvom, sa oskudicom u prometnim sredstvima?

Ukoliko smo dosad razmatrali osobiti oblik akumulacije novčanog kapitala i novčanog imetka uopšte, ona se svodila na akumulaciju polaganja prava svojine na rad. Akumulacija kapitala državnog duga znači, kao što se pokazalo, samo uvećanje jedne klase državnih poverilaca, koji su stekli pravo da za sebe anticipiraju izvesne sume na iznos poreza.⁶ U ovim činjenicama da se čak i akumulacija dugova

⁶ »Državni papiri nisu ništa drugo do imaginarni kapital koji predstavlja onaj deo godišnjeg dohotka koji je određen za plaćanje duga. Kapital odgovarajuće veličine potrošen je; on određuje veličinu zajma, ali državni papiri ipak ne predstavljaju njega, jer kapital uopšte više ne postoji. Međutim, iz rada industrije treba da se rode nova bogatstva; svake godine deo ovih bogatstava unapred je namenjen onima koji su pozajmili ona potrošena bogatstva; ovaj deo oduzima se putem poreza od onih koji proizvode ta bogatstva da bi bio dat državnim poveriocima, a prema običnoj srazmeri između kapitala i kamate u zemlji pretpostavlja se jedan imaginarni kapital koji je isto toliko velik kao kapital iz kojega bi mogla da se rodi godišnja renta koju poverioci treba da dobiju.« (Sismondi, *Nouveaux Principes*, II, str. 229, 230.)

može ispoljavati kao akumulacija kapitala, pokazuje se dovršenost izopačavanja do kojeg dovodi kreditni sistem. Ove obveznice koje su izdate za prvobitno pozajmljeni i davno utrošeni kapital, ovi papirni duplikati uništenog kapitala, funkcionišu za svoje vlasnike kao kapital utoliko što su robe koje se mogu prodati, te se stoga mogu ponovo pretvoriti u kapital.

Doduše, mi smo videli takođe i to da su naslovi svojine na društvena preduzeća, železnice, rudnike itd. doista naslovi na stvarni kapital. Međutim, oni ne daju pravo raspolaganja tim kapitalom. On se ne može povući. Oni daju samo pravne naslove na jedan deo viška vrednosti koji on ima da stekne. Ali i ovi naslovi postaju papirnim duplikatima stvarnog kapitala, kao kad bi tovarni list stekao vrednost pored tovara i istovremeno s njime. Oni postaju nominalni predstavnici nepostojećih kapitala. Jer stvarni kapital postoji mimo njih i nikako ne menja gospodara zato što ovi duplikati menjaju gospodare. Oni postaju oblicima kamatonosnog kapitala, ne samo zato što obezbeđuju izvesne prinose nego i zato što se njihovom prodajom mogu dobiti povraci kao kapital-vrednosti. Ukoliko akumulacija ovih papira izražava akumulaciju železnica, rudnika, parobroda itd., ona izražava proširenje stvarnog procesa reprodukcije, kao god što je uvećanje nekog poreskog spiska, npr. na pokretnu svojinu, znak uvećanja ovih pokretnosti. Ali kao duplikati koji sami mogu biti predmet trgovine kao robe, te zbog toga sami cirkulišu kao kapital-vrednosti, oni su iluzorni i iznos njihove vrednosti može da pada i da se diže sasvim nezavisno od kretanja vrednosti stvarnog kapitala na koji oni predstavljaju naslove. Iznos njihove vrednosti, tj. njihov kurs notiran na berzi, ima s padanjem kamatne stope — ukoliko je ova, nezavisno od svojevrskih kretanja novčanog kapitala, jednostavna posledica tendencijskog padanja profitne stope — nužno tendenciju da se diže, tako da se ovo imaginarno bogatstvo, prema izrazu vrednosti za svaki njegov alikvotni deo određene prvobitne nominalne vrednosti, već iz ovog razloga širi u toku razvitka kapitalističke proizvodnje.⁷

Dobijanje i gubljenje usled kolebanja cena ovih naslova svojine, kao i njihova centralizacija u rukama železničkih kraljeva itd., postaje po prirodi stvari sve više i više rezultat igre koja se namesto rada pojavljuje kao prvobitni način sticanja svojine na kapital, a dolazi i

⁷ Jedan deo akumulisanog pozajmljivog novčanog kapitala doista je goli izraz industrijskog kapitala. Kad je, npr., Engleska oko 1857. g. investirala 80 miliona £ u američke železnice i druga preduzeća, bila je ova investicija izvršena skoro sva putem izvoza engleskih roba, za koje Amerikanci nisu imali da izvrše nikakva protuplaćanja. Engleski izvoznik vukao je za ove robe menice na Ameriku, koje su kupovali engleski upisnici akcija i slali u Ameriku radi uplate akcijskih iznosa.

namesto direktnog nasilja. Ova vrsta imaginarnog novčanog imetka ne sačinjava samo veoma znatan deo novčanog imetka privatnika nego, kako već rekosmo, i bankarskog kapitala.

Mogla bi se — pominjemo to samo zato da s tim budemo brzo gotovi — pod akumulacijom novčanog kapitala razumeti i akumulacija bogatstva u rukama bankarâ (profesionalnih pozajmljivača novca) kao posrednikâ između privatnih novčanih kapitalista na ovoj, i države, opština i reproducirajućih uzajmljivača na onoj strani, pošto oni eksploatišu svu ogromnu mrežu kreditnog sistema, uopšte celi kredit, kao svoj privatni kapital. Ove didije imaju kapital i ubiranja uvek u novčanom obliku ili u direktnim potraživanjima novca. Akumulacija imetka ove klase može ići sasvim drukčijim pravcem u odnosu na pravac stvarne akumulacije, ali u svakom je slučaju dokaz da ova klasa meće u svoj džep dobar deo od ove poslednje.

Da pitanje koje je pred nama svedemo u uže granice: državni efekti, kao i akcije i druge hartije od vrednosti svih vrsta jesu oblasti za plasiranje pozajmljivog kapitala, kapitala koji je određen da postane kamatonosan. Oni su oblici njegovog davanja na zajam. Ali sami oni nisu zajmovni kapital koji se u njih plasira. S druge strane, ukoliko kredit igra neposrednu ulogu u procesu reprodukcije, ono što je industrijalcu ili trgovcu potrebno kad hoće da mu se eskontuju menice ili da podigne neki zajam nisu ni akcije ni državni papiri. Njemu treba novac. Pa ako novac ne može da nabavi na drugi način, on će založiti ili prodati one hartije od vrednosti. Ono o čemu ćemo ovde imati da raspravljamo jeste akumulacija *ovog* zajmovnog kapitala, i to specijalno pozajmljivog novčanog kapitala. Ovde se ne radi o pozajmljivanju kuća, mašina ili drugog stalnog kapitala. Ne radi se ni o predujmovima koje industrijalci i trgovci čine među sobom u robama i unutar kruga procesa reprodukcije, mada prethodno moramo i ovaj momenat još bliže ispitati; radi se isključivo o novčanim zajmovima koje bankari, kao posrednici, čine industrijalcima i trgovcima.

Analizirajmo, dakle, prvo komercijalni kredit, tj. kredit koji jedan drugome daju kapitalisti zaposleni u reprodukciji. On je osnovica kreditnog sistema. Njegov je predstavnik menica, obveznica sa određenim rokom plaćanja, document of deferred payment. Svaki daje kredit jednom rukom, a prima ga drugom. Ostavimo prvo sasvim po strani bankarski kredit, koji predstavlja sasvim drukčiji, bitno različiti momenat. Ukoliko pomoću indosamenta od jednog na drugoga ove menice opet i same cirkulišu među trgovcima kao platežno sredstvo, ali gde se ne umeša eskont, imamo samo prenos potraživanja duga od A-a na B-a, a celina se apsolutno ni u čemu ne menja. Jedno lice dolazi samo na mesto drugoga. Pa čak se i u ovom slučaju može likvidacija izvršiti bez intervencije novca. Recimo da prelac A ima

da plati neku menicu senzalu za pamuk B, a ovaj uvozniku C. Ako se C bavi i izvozom prede, što se događa dosta često, onda može kupiti predu od A-a za menicu, a prelac A izmiriti senzala B njegovom sopstvenom menicom koju je primio od C-a na ime plaćanja, pri čemu se u krajnjem slučaju neki saldo mora platiti u novcu. U tome slučaju cela transakcija služi samo izvršenju razmene pamuka i prede. Izvoznik predstavlja samo prelca, senzala za pamuk sadioca pamuka.

U vezi s kružnim kretanjem ovog čisto komercijalnog kredita imamo sad da učinimo dve primedbe.

Prvo. Saldiranje ovih uzajamnih potraživanja duga zavisi od vraćanja kapitala, tj. od R—N, koje je samo odloženo. Ako je prelac dobio menicu od fabrikanta katuna, fabrikant katuna moći će da plati ako katun, koji ima na tržištu, u međuvremenu bude prodat. Ako je žitarski špekulant vukao menicu na svog komisionara, komisionar će moći da plati novac ako se za to vreme žito bude prodalo po očekivanoj ceni. Ova plaćanja zavise, dakle, od tokovitosti reprodukcije, tj. procesa proizvodnje i potrošnje. Ali, pošto su krediti uzajamni, to platežna sposobnost svakog pojedinca zavisi u isti mah od platežne sposobnosti drugog; jer je kod izdavanja menice svaki mogao računati ili na vraćanje kapitala u svom sopstvenom preduzeću ili na vraćanje u preduzeću nekog trećeg koji u međuvremenu ima da mu plati neku menicu. Ne uzimajući u obzir izgled na povratke, plaćanje može biti moguće samo pomoću rezervnog kapitala kojim izdavalac menice raspolaže da bi odgovorio svojim obavezama u slučaju zakasnelih povrata.

Drugo. Ovaj kreditni sistem ne otklanja nužnost plaćanja u gotovom novcu. Tako, veliki deo izdataka stalno se mora činiti u gotovu, najamnine, poreze itd. Zatim npr. B, koji je od C-a umesto plaćanja dobio menicu, ima pre no što ova menica prispe i sam opet da plati D-u neku prispelu menicu, a za to mu je potreban gotov novac. Ovako potpuno kružno kretanje reprodukcije, kakvo je gore bilo pretpostavljeno od sadioca pamuka do prelca i obratno, može biti samo izuzetak i uvek mora biti probijeno na mnogim mestima. Videli smo kod procesa reprodukcije (knj. II, odeljak III) da proizvođači postojanog kapitala jednim delom razmenjuju među sobom postojani kapital. Za ovo se menice mogu više ili manje izravnati. Isto tako na uzlaznoj liniji proizvodnje, gde pamučni senzala ima da vuče na prelca, prelac na fabrikanta katuna, ovaj na izvoznika, a ovaj na uvoznika (možda opet pamuka). Ali nema u isto vreme kružnog kretanja transakcija i otuda zaokreta niza potraživanja. Na primer, prelčevu potraživanje od tkača ne saldira se potraživanjem liferanta uglja od graditelja mašina; prelac nema u svom preduzeću nikada protivpotraživanja prema graditelju mašina, jer njegov proizvod, preda, nikad ne ulazi kao element u graditeljev proces reprodukcije. Zbog toga se ovakva potraživanja moraju podmirivati novcem.

Posmatrane za sebe, granice za ovaj komercijalni kredit jesu: 1. bogatstvo industrijalaca i trgovaca, tj. njihovo raspolaganje rezervnim kapitalom u slučaju odugovlačenih vraćanja; 2. sama ova vraćanja. Ova se mogu vremenski odugovlačiti, ili robne cene mogu u međuvremenu pasti, ili roba može momentano postati nesposobna za prodaju ako nastupi zastoј tržišta. Što su dugoročnije menice, to veći mora prvo biti rezervni kapital i utoliko je veća mogućnost da se padom cena ili prepunjenošću tržišta povratak suzi ili zadocni. A zatim povraci su utoliko nesigurniji ukoliko je prvobitna transakcija bila više uslovljena špekulacijom na dizanje ili padanje robnih cena. Ali je jasno da se s razvitkom proizvodne snage rada i stoga proizvodnje u velikom razmeru, 1. tržišta proširuju i udaljavaju od mesta proizvodnje, 2. da se zbog toga krediti moraju produžiti i 3. dakle, da transakcijama sve više mora ovladivati špekulativni elemenat. Proizvodnja u velikom razmeru i za udaljena tržišta baca celokupni proizvod u ruke trgovine; ali je nemoguće da se kapital nacije podvostruči tako da bi trgovina bila za sebe sposobna da sopstvenim kapitalom otkupi i preproda celokupni nacionalni proizvod. Tu je kredit, dakle, neizostavan, kredit, koji po obimu raste s rastenjem obima vrednosti proizvodnje, a po dužini roka sa uvećanjem udaljenosti tržištâ. Tu je dejstvo uzajamno. Razvitak procesa proizvodnje proširuje kredit, a kredit vodi proširenju industrijskih i trgovačkih operacija.

Posmatramo li ovaj kredit odvojeno od bankarskog kredita, onda je jasno da on raste sa obimom samog industrijskog kapitala. Tu su zajmovni kapital i industrijski kapital identični; pozajmljeni kapitali jesu robni kapitali, određeni bilo za konačnu individualnu potrošnju, bilo za nadoknadu postojećih elemenata proizvodnog kapitala. Prema tome, ono što se ovde ispoljava kao pozajmljeni kapital, uvek je kapital koji se nalazi u nekoj određenoj fazi procesa reprodukcije, ali prodajom i kupovinom prelazi iz ruke u ruku, dok će ekvivalenat za njega biti plaćen prodavcu tek kasnije o ugovorenom roku. Na primer, pamuk prelazi u ruke prelca za menicu, pređa za menicu u ruke fabrikanta katuna, katun za menicu u ruke trgovca, iz ruku ovoga za menicu u ruke izvoznika, iz ruku izvoznika za menicu u ruke nekog trgovca u Indiji, koji je tamo proda i za tu sumu kupi indigo itd. Za vreme ovog prelaženja iz ruke u ruku pamuk izvršuje svoje pretvaranje u katun, i katun se konačno transportuje u Indiju i razmenjuje za indigo, koji se utovaruje za Evropu i tamo opet ulazi u reprodukciju. Ovde je kredit posrednik različitih faza procesa reprodukcije a da prelac nije platio pamuk, fabrikant katuna pređu, trgovac katun itd. U prvim činovima procesa, roba, pamuk, prolazi kroz različite faze svoje proizvodnje, i ovo se prelaženje vrši posredstvom kredita. Ali čim je pamuk dobio u proizvodnji svoj poslednji robni oblik, isti robni kapital ide sada još samo kroz ruke različitih trgovaca koji posreduju u transportu na udaljeno tržište, a od kojih ga poslednji konačno proda potrošaču i za tu sumu kupi drugu robu, koja

ulazi bilo u potrošnju bilo u proces reprodukcije. Ovde, dakle, treba razlikovati dva odseka: u prvome kredit posreduje da se izvrše stvarne uzastopne faze u proizvodnji istog artikla; u drugome samo da se izvrši prelaz iz ruku jednog trgovca u ruke drugoga, prelaz koji obuhvata i transport, dakle čin $R-N$. Ali se i ovde roba nalazi uvek bar u prometnom činu, dakle u jednoj fazi procesa reprodukcije.

Prema tome, ono što se ovde pozajmljuje nije nikada nezaposleni kapital, nego kapital koji u ruci svoga posednika mora promeniti oblik, koji postoji u obliku u kome je za njega prosto robni kapital, tj. kapital koji ponovo mora promeniti oblik, i to tako da se bar za prvi mah mora pretvoriti u novac. Kredit, dakle, služi ovde izvršenju metamorfoze robe, ne samo $R-N$ nego i $N-R$ i stvarnog procesa proizvodnje. Mnogo kredita u okviru reproduktivnog kružnog kretanja — ne uzimajući u obzir bankarski kredit — ne znači mnogo nezaposlenog kapitala koji se nudi na zajam i traži da se unosno uloži, nego znači veliku zaposlenost kapitala u procesu reprodukcije. Kredit ovde, dakle, posreduje 1. ukoliko dolaze u obzir industrijski kapitalisti, prelazak industrijskog kapitala iz jedne faze u drugu, povezanost oblasti proizvodnje koje spadaju jedna uz drugu i zahvataju jedna u drugu; 2. ukoliko u obzir dolaze trgovci, transport i prelazak roba iz jednih ruku u druge do njihove definitivne prodaje za novac ili razmene za neku drugu robu.

Ovde je maksimum kredita jednak najpunijoj zaposlenosti industrijskog kapitala, tj. krajnjoj napetosti njegove reprodukcione snage bez obzira na granice potrošnje. Ove granice potrošnje proširuju se naprezanjem samog procesa reprodukcije; s jedne strane, ono uvećava trošenje dohotka od strane radnika i kapitalista, s druge je identično s naprezanjem proizvodne potrošnje.

Dokle god proces reprodukcije ostane tečan i time povratak osiguran, ovaj kredit traje i širi se, i njegovo se širenje osniva na širenju samog procesa reprodukcije. Čim nastupi neki zastoј, usled usporenih povrata, pretrpanih tržišta, palih cena, postoji preobilje industrijskog kapitala, ali u obliku u kome ne može da vrši svoje funkcije. Masa robnog kapitala, ali ne može da se proda. Masa stalnog kapitala, ali usled zastoја reprodukcije velikim delom nezaposlena. Kredit se steže, 1. jer je ovaj kapital nezaposlen, tj. jer je zastao u jednoj od faza svoje reprodukcije, jer ne može da izvrši svoju metamorfozu; 2. jer se srušilo poverenje u tečnost procesa reprodukcije, 3. jer se smanjuje tražnja za ovim komercijalnim kreditom. Prelac koji ograničava svoju proizvodnju i na skladištu ima masu neprodane prede, nema potrebe da kupi pamuk na kredit; trgovcu ne treba da kupi robu na kredit, jer je već ima više nego dovoljno.

Nastupi li, dakle, poremećaj u ovoj ekspanziji ili ma i samo u normalnoj napetosti procesa reprodukcije, nastupiće time i oskudica kredita; robe se na kredit dobijaju teže. Ali je za fazu industrijskog ciklusa koja dolazi iza sloma osobito karakterističan zahtev za plaća-

njem u gotovu i opreznost u prodaji na kredit. U samoj krizi, pošto svaki ima da proda a ne može da proda, a ipak mora da proda da bi platio, masa kapitala, ne nezaposlenoga koji tek treba smestiti, nego kapitala koji je sputan u svom reprodukcionom procesu, najveća je upravo onda kada je i oskudica kredita najveća (a otuda je kod bankarskog kredita i eskontna stopa najviša). Tada je već predujmljeni kapital doista u masi nezaposlen, jer je proces reprodukcije zastao. Fabrike miruju, sirovine se nagomilavaju, gotovi proizvodi prepunjavaju tržište kao robe. Zato je najpogrešnije pripisivati ovakvo stanje oskudici u proizvodnom kapitalu. Upravo tada vlada preobilje proizvodnog kapitala, delom u odnosu na normalni ali momentano skućeni razmer reprodukcije, delom u odnosu na paralizovanu potrošnju.

Zamislmo kao da je celo društvo sastavljeno jedino od industrijskih kapitalista i najamnih radnika. Dalje, ostavimo po strani promene cena koje sprečavaju velike delove ukupnog kapitala da se naknade u svojim prosečnim proporcijama, i koje, pri opštoj povezanosti celog procesa reprodukcije, kakvu osobito razvija kredit, uvek moraju izazvati privremene opšte zastoje. Ostavimo po strani takođe i prividne poslove i špekulativne prodaje, koje kreditni sistem podstiče. Onda bi krizu bilo moguće objasniti jedino nesrazmerom proizvodnje u raznim granama, kao i nesrazmerom u kojoj bi potrošnja samih kapitalista stajala prema njihovoj akumulaciji. Ali kako stvari stoje, naknada kapitala predujmljenih u proizvodnju zavisi velikim delom od potrošačke sposobnosti neproizvodnih klasa, dok je potrošačka sposobnost radnika ograničena delom zakonima najamnine, delom time što se oni upotrebljavaju samo dok se mogu upotrebljavati s profitom za kapitalističku klasu. Poslednji uzrok svih stvarnih kriza ostaje uvek siromaštvo masa i ograničenje njihove potrošnje, nasuprot težnji kapitalističke proizvodnje da proizvodne snage razvije tako kao da njenu granicu predstavlja samo apsolutna potrošačka sposobnost društva.

O stvarnoj oskudici u proizvodnom kapitalu, bar kod kapitalistički razvijenih nacija, može se govoriti jedino kod opštih nerodica, bilo glavnih artikala prehrane, bilo najglavnijih industrijskih sirovina.

No, uz ovaj komercijalni kredit dolazi pravi novčani kredit. Preduimanje koje industrijalci i trgovci vrše između sebe prepleće se s preduimanjem novca koje njima čine bankari i zajmodavci. Kod eskontovanja menica predujam je samo nominalan. Fabrikant proda svoj proizvod za menicu, a ovu eksontuje kod bill-broker-a. U stvari, ovaj samo preduima kredit svoga bankara, koji opet njemu preduima novčani kapital svojih depozitara, a ovi su depozitari sami industrijalci i trgovci, ali i radnici (posredstvom štedionica), zemljišni rentijeri i druge neproduktivne klase. Ovako svaki individualni fabrikant ili trgovac zaobilazi kako nužnost držanja jakog rezervnog kapitala, tako i zavisnost od stvarnih povrata. Ali se s druge strane celi proces toliko komplikuje, delom prostim izdavanjem špekulativnih menica,

delom robnim poslovima vršenim u svrhu prostog fabrikovanja menica, da privid veoma solidnog posla i glatkih povrata može mirno dalje postojati još i pošto su se povraci u stvari već odavno vršili još samo na račun delom prevarenih novčanih zajmodavaca, delom prevarenih proizvođača. Zbog toga posao izgleda uvek skoro preterano zdrav upravo neposredno pred slom. Najbolji dokaz daju, npr., »Reports on Bank Acts« od 1857. i 58, gde su svi direktori banaka, trgovci, ukratko — svi prizvani stručnjaci, s lordom Overstone-om na čelu, čestitali jedni drugima na cvetanju i zdravlju posla — tačno mesec dana pre no što je u avgustu 1857. izbila kriza. I čudnovato, u svojoj *History of Prices* Tooke još jednom proživljava ovu iluziju kao istoričar svake krize. Posao je uvek zdrav kao dren i kampanja teče s najvećim uspehom, kad najedared nastupi slom.

Vratimo se sad na akumulaciju novčanog kapitala.

Nije svako uvećanje pozajmljivog novčanog kapitala izraz stvarne akumulacije kapitala ili proširenja procesa reprodukcije. Ovo se najjasnije ispoljava u onoj fazi industrijskog ciklusa odmah posle prebrođene krize, kad zajmovni kapital u masama leži neiskorišćen. U takvim momentima, kada je proces proizvodnje ograničen (posle krize od 1847. bila je proizvodnja u engleskim industrijskim srezovima smanjena za jednu trećinu), kad robne cene stoje na najnižoj tački, kad je preduzimački duh paralizovan, vlada nisko stanje kamatne stope, koje ovde znači samo to da je pozajmljivi kapital uvećan upravo kontrakcijom i paralizovanošću industrijskog kapitala. Da je pri palim robnim cenama, smanjenim razmenama i kontrakciji kapitala predujmljenog u najamnine potrebno manje prometnih sredstava; da, s druge strane, posle likvidacije inostranih dugova, delom odlivom zlata a delom bankrotstvima, nema potrebe za dodatnim novcem za funkciju svetskog novca; najzad, da se obim posla eskontovanja menica smanjuje s brojem i iznosima samih ovih menica — sve je to očigledno. Zbog toga se smanjuje tražnja za pozajmljivim novčanim kapitalom, bilo kao prometnim bilo kao platežnim sredstvom (o novom ulaganju kapitala još nema govora), i s time on postaje relativno obilan. Ali mi ćemo docnije videti da se i ponuda pozajmljivog novčanog kapitala pod ovakvim okolnostima pozitivno uvećava.

Tako je posle krize od 1847. vladalo »ograničenje razmenâ i veliko preobilje novca«. (»Comm. Distress«, 1847/48, iskaz br. 1664.) Kamatna stopa bila je veoma niska usled »gotovo potpunog uništenja trgovine i gotovo savršenog odsustva mogućnosti da se novac uloži«. (Isto, str. 45, iskaz Hodgsona, direktora Royal Bank of Liverpool.) Kakve su sve besmislice napripovedala ova gospoda (a Hodgson je još jedan od najboljih) da bi to sebi objasnili, može se videti iz sledeće fraze:

«Stiska» (od 1847) »došla je od stvarnog smanjenja novčanog kapitala u zemlji, prouzročenog jednim delom nužnošću da se u zlatu plate uvozi iz svih krajeva sveta, a delom pretvaranjem prometnog kapitala (floating capital) u stalni.« [Isto, str. 63.]

Kako će pretvaranje prometnog kapitala u stalni smanjiti novčani kapital u zemlji, ne da se sagledati, pošto se npr. na železnicama, gde je u ono vreme kapital bio poglavito privezan, ni zlato ni hartija ne prerađuju u vijadukte i šine, a novac za železničke akcije, ukoliko je deponovan samo za uplate, funkcionisao je sasvim kao i sav drugi novac deponovan kod banaka, i štaviše, kako smo već gore pokazali, momentano uvećao pozajmljivi novčani kapital; a ukoliko je stvarno utrošen na gradnju, opticao je u zemlji kao kupovno i platežno sredstvo. Novčani kapital mogao bi biti pogođen samo ukoliko stalni kapital nije neki izvozivi artikal, dakle ukoliko s nemogućnošću izvoza otpada i raspoloživi kapital koji se dobavlja povracima za izvezene artikule, dakle otpadaju i povraci u gotovu ili u polugama. Ali su onda i engleski izvozni artikli u masama ležali na stranim tržištima nesposobni za prodaju. Za trgovce i fabrikante u Mančesteru itd., koji su jedan deo svoga normalnog poslovnog kapitala zaglavili u železničke akcije, te zbog toga za vođenje svoga posla zavisili od zajmovnog kapitala, njihov se floating capital stvarno fiksirao, a za ovo su morali snositi posledice. Ali bi isto bilo i da su kapital koji pripada njihovom poslu, a koji su iz njega izvukli, uložili umesto u železnice npr. u rudnike, čiji je proizvod i sam opet floating capital, železo, ugalj, bakar itd. — Naravno da je stvarno smanjenje raspoloživog novčanog kapitala usled nerodice, uvoza žita i izvoza zlata bilo događaj koji nije imao nikakve veze sa železničkim špekulacijama.

«Skoro su sve trgovačke kuće bile otpočele da više ili manje izgledaju svoj posao da bi novac uložile u železnice.» [Isto, str. 42.] «Ovako veliki predujmovi koje su železnicama činile trgovačke kuće, naveli su ove da se putem meničnog eskonta i odviše oslone na banke i tako produže voditi svoje trgovinske poslove.» (Isti Hodgson, isto, str. 67.) «U Mančesteru je bilo ogromnih gubitaka zbog špekulacije sa železnicama.» (R. Gardner, koji je u knj. I, gl. XIII, 3, c i inače više puta navođen, broj iskaza 4884, isto.)

Jedan od glavnih uzroka krize od 1847. bila je kolosalna prepunjenost tržišta i beskrajna špekulacija u istočnoindijskom robnom poslu. Ali su i druge okolnosti dovele veoma bogate kuće ove grane do pada:

«One su imale obilna sredstva, ali ih nisu mogle učiniti likvidnim. Sav njihov kapital bio je fiksiran u zemljišnom posedu na Mauricijusu, ili u fabrikama indiga i fabrikama šećera. Kad su onda primile na se obaveze do 5 - 600 000 £, nisu imale likvidnih sredstava da plate svoje menice, i konačno se ispostavilo da su se potpuno morale osloniti na svoj kredit da bi menice platile.» (Ch. Turner, veliki istočnoindijski trgovac u Liverpulu, br. 730, isto.)

Zatim Gardner (br. 4872, isto):

»Odmah po zaključenju ugovora s Kinom bilo je zemlji stavljeno u izgled takvo silno uvećanje naše trgovine s Kinom da su mnoge velike fabrike bile sagrađene isključivo za ovaj posao kako bi se proizvodile one pamučne tkanine koje uglavnom imaju dobru prođu na kineskom tržištu, što je još uvećalo broj naših već postojećih fabrika.« — 4874. »Kako je taj posao prošao? — S najvećom propašću, tako da se skoro ne da opisati; ne verujem da se ikad vratilo više od $\frac{2}{3}$ iznosa od svih brodskih tovara koji su 1844. i 1845. otišli u Kinu; zato što je čaj glavni artikal povratnog izvoza i zato što su nam govorili da od tog izvoza treba mnogo da očekujemo, računali smo mi fabrikanti sa sigurnošću da će carina na čaj biti znatno snižena.«

A sad dolazi, u naivnom izrazu, karakteristični *credo*^{1*} engleskog fabrikanta:

»Naša trgovina s nekim stranim tržištem nije ograničena njegovom sposobnošću da robe kupi, nego je ograničena ovde u zemlji našom sposobnošću da potrošimo proizvode koje dobijamo kao povratke za naše industrijske proizvode.«

(Relativno siromašne zemlje s kojima Engleska trguje naravno mogu platiti i potrošiti koju bilo količinu engleskih fabrikata, ali, na žalost, bogata Engleska ne može da svari povratne proizvode.)

4876. »Poslao sam u početku nekoliko roba, i one su prodane sa oko 15% gubitka, u punom uverenju da će cena, po kojoj su moji agenti mogli kupiti čaj, pri preprodaji ovde dati tako veliki profit da bi onaj gubitak bio pokriven; ali umesto da profitiram, gubio sam ponekad 25 pa i do 50%.« — 4877. »Jesu li fabrikanti izvozili za sopstveni račun? — Uglavnom; izgleda da su trgovci vrlo brzo uvideli da od toga nema koristi, te su više podstrekavali fabrikante na konsignacije nego što su sami u tome učestvovali.«

Naprotiv su 1857. g. gubici i bankrotstva pretežno pali na trgovce, pošto su ovaj put fabrikanti njima ostavili da prepune strana tržišta »na sopstveni račun«.

Ekspanzija novčanog kapitala koja nastaje iz toga što se, usled širenja bankarstva (vidi dole primer iz Ipsviča, gde su se u toku od nekoliko godina neposredno pred 1857. g. depoziti zakupnika učetrostručili), ono što je ranije bilo privatno blago ili monetarna rezerva uvek pretvara za određeno vreme u pozajmljivi kapital, isto tako malo izražava porast proizvodnog kapitala kao što to ne izražavaju ni rastući depoziti kod londonskih akcionarskih banaka kad su ove počele plaćati kamate na depozite. Dokle god razmer proizvodnje ostaje isti, ova ekspanzija prouzročava samo obilnost pozajmljivog novčanog kapitala u poređenju s proizvodnim. Otuda niska kamatna stopa.

^{1*} »vjeruju«, tj. ubedenje

Kad proces reprodukcije ponovo dostigne stanje cvetanja, koje prethodi stanju prenapetosti, komercijalni kredit dostiže veoma veliku širinu, koja onda doista opet ima »zdravu« bazu lako pristizućih povrata i uvećane proizvodnje. U ovome je stanju kamatna stopa još uvek niska, mada se penje iznad svog minimuma. Ovo je doista *jedino* vreme kada se može kazati da se niska kamatna stopa, a otuda i relativna obilnost pozajmljivog kapitala, podudara sa stvarnim uvećavanjem industrijskog kapitala. Lakoća i pravilnost povrata, spojena sa širokim komercijalnim kreditom, obezbeđuje ponudu pozajmljivog kapitala uprkos uvećanoj tražnji i sprečava da se nivo kamatne stope popne. S druge strane, tek sada se pojavljuju u приметnom stepenu oni vitezovi koji rade bez rezervnog kapitala, ili uopšte bez kapitala, te su im zbog toga operacije sasvim sračunate na novčani kredit. Uz to sad dolazi još i veliko uvećanje stalnog kapitala u svima oblicima, i masovno otvaranje novih krupnih preduzeća. Sada se kamata penje na svoju prosečnu visinu. Do maksimuma će opet doći čim izbije nova kriza, kredit odjednom prestane, plaćanja zapnu, proces reprodukcije se paralizuje, i, uz izuzetke koje smo ranije pomenuli, pored gotovo apsolutne oskudice zajmovnog kapitala nastane preobilje nezaposlenog industrijskog kapitala.

Prema tome, kretanje zajmovnog kapitala kakvo se izražava u kamatnoj stopi, teče u celini u pravcu koji je suprotan pravcu kretanja industrijskog kapitala. Faza u kojoj se niska ali iznad minimuma stojeća kamatna stopa podudara s »poboljšanjem« i rastućim poverenjem posle krize, i osobito faza u kojoj ona dostiže svoju prosečnu visinu, sredinu podjednako udaljenu od svog minimuma i maksimuma, samo ta dva momenta izražavaju podudaranje obilnog zajmovnog kapitala s velikom ekspanzijom industrijskog kapitala. Ali se na početku industrijskog ciklusa niska kamatna stopa podudara s kontrakcijom, a na kraju ciklusa visoka kamatna stopa s preobiljem industrijskog kapitala. Niska kamatna stopa koja prati »poboljšanje« pokazuje da je komercijalnom kreditu potreban bankarski kredit samo u maloj meri, pošto sam još stoji na sopstvenim nogama.

Sa ovim industrijskim ciklusom stvar stoji tako da se isti kružni put mora periodično reprodukovati kad je prvi podstrek jednom već dat.⁸ U stanju depresije proizvodnja se spušta ispod stupnja koji je dostigla u prethodnom ciklusu i za koji je sada tehnička baza data.

⁸ {Kao što sam već na drugom mestu pomenuo^{1*}, u ovome je od poslednje velike opšte krize nastao preokret. Akutni oblik periodičnog procesa s njegovim dosadašnjim desetogodišnjim ciklusom izgleda da je prešao u jedno više hronično, razvučenije smenjivanje relativno kratkog slabog poboljšanja posla s relativno dugom, neodlučujućom depresijom, smenjivanje koje se na različite in-

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 33/34.

U prosperitetu — srednjem periodu — ona se dalje razvija na ovoj bazi. U periodu prekomerne proizvodnje i špekulacije napinje ona proizvodne snage do krajnosti, izlazeći preko kapitalističkih granica procesa proizvodnje.

Po sebi je jasno da u periodu krize vlada oskudica platežnih sredstava. Konvertibilnost menica došla je namesto metamorfoze samih roba, a baš u takvo vreme utoliko više ukoliko deo poslovnih kuća radi samo na kredit. Neznalačko i naopako bankovno zakonodavstvo, kao ono od 1844 - 45, može ovu novčanu krizu otežati. Ali nema tog bankovnog zakonodavstva koje krizu može odstraniti.

Kad u jednom sistemu proizvodnje gde čitava povezanost procesa reprodukcije počiva na kreditu, kredit odjedared prestane, te važi samo plaćanje u gotovu, očigledno mora nastupiti kriza, silna navala za platežnim sredstvima. Stoga se na prvi pogled cela kriza predstavlja samo kao kreditna i novčana kriza. I doista se radi samo o pretvorljivosti menica u novac. Ali ove menice u većini predstavljaju stvarne kupovine i prodaje, čije uvećanje, koje daleko premašuje društvenu potrebu, u krajnjoj liniji leži u osnovi cele krize. Ali, pored ovoga, ogromna masa ovih menica predstavlja čisto prevarantske poslove, koji sad izlaze na videlo i rasprskavaju se; zatim, tuđim kapitalom vođene, ali propale špekulacije; naposljetku, robne kapitale koji su izgubili vrednost ili se čak ne mogu ni prodati, ili povratke koji više nikad ne mogu biti ubrani. Naravno da celi veštački sistem nasilnog

dustrijske zemlje ne razdeljuje istovremeno. A možda se radi samo o produženju trajanja ciklusa. U detinjstvu svetske trgovine, 1815. do 1847, dadu se dokazati približno petogodišnji ciklusi^{1*}; od 1847. do 1867. ciklus je odlučno desetogodišnji; da li to znači da se nalazimo u pripremnom periodu nekog novog svetskog sloma nečuvane žestine? Štošta kao da upućuje na to. Od poslednje opšte krize od 1867. nastale su velike promene. Kolosalno širenje saobraćajnih sredstava — okeanski parobrodi, železnice, električni telegrafi, Suecki kanal — tek je u stvari uspostavilo svetsko tržište. Uz bok Engleske, koja je ranije imala monopol industrije, stao je niz konkurentskih industrijskih zemalja; u svima delovima sveta otvorene su ulaganju suvišnog evropskog kapitala beskrajno veće i raznolikije oblasti, tako da se on daleko više raspodeljuje, a lokalna prekomerna špekulacija lakše se savlađuje. Sve ovo odstranilo je ili jako oslabilo većinu starih ognjišta krize i prilika za stvaranje krize. Pored toga, na unutrašnjem tržištu konkurencija se povlači ispred kartela i trustova, dok na spoljnom tržištu biva ograničavana zaštitnim carinama, kojima se osim Engleske ograđuju sve velike industrijske zemlje. Ali same ove zaštitne carine nisu ništa drugo do naoružanje za konačni opšti industrijski ratni pohod koji treba da odluči o vlasti nad svetskim tržištem. Tako svaki od onih elemenata koji teže da spreče ponavljanje starih kriza krije u sebi klicu daleko silnije buduće krize. — F. E.}

^{1*} U 1. izdanju: krize.

uvećanja procesa reprodukcije ne može biti izlečen time što će možda jedna banka, npr. Engleska banka, u svojoj hartiji dati svima varalicama kapital koji im nedostaje i sve obezvređene robe kupiti po njihovim starim nominalnim vrednostima. Uostalom, ovde se sve ispoljava naopak, pošto se u ovom papirnom svetu nigde ne pojavljuju realna cena i njeni realni momenti, već samo poluge, zvečeći novac, novčanice, menice, hartije od vrednosti. Ova se izvrnutost osobito ispoljava u centrima gde se zbija ceo novčani posao zemlje, kao što je London; celo zbivanje postaje neshvatljivo; to se u manjoj meri zapaža u centrima proizvodnje.

Inače, što se tiče preobilja industrijskog kapitala, koje izlazi na videlo u krizama, valja primetiti ovo: robni kapital po sebi je u isti mah novčani kapital, tj. određena suma vrednosti izražena u ceni robe. Kao upotrebna vrednost, on je određena količina određenih upotrebnih predmeta, a toga u momentu krize ima preobilno. Ali kao novčani kapital po sebi, kao potencijalni novčani kapital, on je podložen postojanoj ekspanziji i kontrakciji. Uoči krize i u njenom okviru, robni je kapital kontrahiran u svome svojstvu kao potencijalni novčani kapital. On predstavlja za svoga vlasnika i njegove poverioce (a takođe i kao jamstvo za menice i zajmove) manje novčanog kapitala nego u vreme kad je bio kupljen i kada su na njegovoj osnovici bili zaključeni eskontni i založni poslovi. Ako ovo treba da bude smisao tvrdnje da je novčani kapital neke zemlje smanjen u vreme stiske, onda je to identično s time da su cene roba pale. Uostalom, ovakav slom cena samo izravnavava njihovu raniju naduvanost.

Prihodi neproizvodnih klasa i onih što žive od stalnog dohotka ostaju većim delom stacionarni za vreme naduvavanja cena, koje ide ruku pod ruku s preteranom proizvodnjom i preteranom špekulacijom. Otuda se njihova sposobnost potrošnje relativno smanjuje, a s time i njihova sposobnost da naknade onaj deo ukupne reprodukcije koji bi normalno morao ući u njihovu potrošnju. Njihova tražnja opada stvarno i onda kad nominalno ostaje ista.

U pogledu uvoza i izvoza valja pomenuti da se redom sve zemlje zapleću u krizu i da se onda pokazuje da su one sve, s malo izuzetaka, previše izvezle i uvezle, dakle da je *bilans plaćanja za sve njih negativan*, dakle da stvar doista nije u bilansu plaćanja. Na primer, Engleska pati od odliva zlata. Ona je preterano uvezla. Ali su u isto vreme sve ostale zemlje pretovarene engleskim robama. Dakle, i one su preterano uvezle, ili je u njih preterano uvezeno. (Svakako postoji razlika između zemlje koja izvozi na kredit i onih koje na kredit ne izvoze ili izvoze tek malo. Ali onda ove poslednje uvoze na kredit; a ovo se ne dešava samo onda ako se roba onamo šalje na konsignaciju.) Kriza može izbiti prvo u Engleskoj, u zemlji koja daje najviše a uzima najmanje kredita, zato što je njen bilans plaćanja, bilans priispelih plaćanja koji treba odmah likvidirati, za nju *negativan*, mada je opšti trgovinski bilans za nju *pozitivan*. Ovo poslednje objašnjava

se delom kreditom koji je ona dala, a delom masom kapitalâ koje je pozajmila inostranstvu, tako da joj pritiče jedna masa povrataka u robama i preko pravih trgovinskih povrataka. (Ali je kriza katkada izbijala prvo i u Americi, zemlji koja uzima najveći trgovinski i kapitalski kredit od Engleske.) Slom u Engleskoj, kome je odliv zlata uвод i pratnja, saldira bilans plaćanja Engleske, delom bankrotstvom njenih uvoznika (o ovome će biti reči niže), delom izbacivanjem jednog dela njenog robnog kapitala u inostranstvo po jeftinim cenama, delom prodajom stranih hartija od vrednosti, kupovanjem engleskih itd. Sad dolazi red na neku drugu zemlju. Bilans plaćanja bio je momentano za nju pozitivan, ali sada je kriza uništila ili bar skratila rok koji u normalnim vremenima postoji između bilansa plaćanja i trgovinskog bilansa; sva plaćanja treba da se izvrše odjednom. Sada se ovde ponavlja ista stvar. Sad Engleska ima priliv zlata, ona druga zemlja odliv zlata. Što se u jednoj zemlji ispoljava kao prevelik uvoz, u drugoj se ispoljava kao prevelik izvoz, i obrnuto. Ali je u svima zemljama bilo prevelikog uvoza i prevelikog izvoza (ovde mi ne govorimo o nerodicama itd., već o opštoj krizi); tj. preterane proizvodnje, podsticane kreditom i opštim naduvavanjem cena koje ga prati.

Godine 1857. izbila je kriza u Sjedinjenim Državama. Nasta odliv zlata iz Engleske u Ameriku. Ali čim je naduvanost u Americi prsnula, nastala je kriza u Engleskoj i odliv zlata iz Amerike u Englesku. Isto tako i između Engleske i Kontinenta. U vremenima opšte krize bilans plaćanja je negativan za svaku naciju, bar za svaku trgovinski razvijenu naciju ali uvek kod jedne posle druge, kao u nekoj paljbi po vodovima, čim na nju dođe red da plati; a kriza kad jednom izbije, recimo u Engleskoj, sabija niz ovih rokova u jedan sasvim kratak period. Onda se pokazuje da su sve ove nacije istovremeno preterano izvozile (dakle preterano proizvodile) i preterano uvozile (dakle preterano trgovale), da su u svima cene bile naduvane, a kredit prenapet. I kod svih nastupa isti slom. Pojava odliva zlata dolazi onda redom kod svih, i upravo svojom opštošću pokazuje 1. da je odliv zlata samo fenomen krize, a ne njen razlog; 2. da red po kome on nastupa kod različitih nacija samo pokazuje kad je na njih došao red da zaključe svoj račun s bogom, kad je kod njih nastupio termin krize i kada kod njih izbijaju njeni latentni elementi.

Za engleske ekonomske pisce karakteristično je — a od 1830. g. sva se pomena vredna ekonomska literatura poglavito svodi na literaturu o currency^{1*}, kreditu, krizama — da oni izvoz plemenitog metala, uprkos obrtu meničnih tečajeva, u vremenima krize posmatraju samo sa stanovišta Engleske, kao čisto nacionalni fenomen, odlučno zatvarajući oči pred činjenicom da kad njihova banka u doba krize podigne kamatnu stopu, sve druge evropske banke čine to isto, i da kad danas

^{1*} prometnom sredstvu

kod njih jekne kuknjava zbog odliva zlata, ona sutra odjekuje u Americi, a prekosutra u Nemačkoj i Francuskoj.

Godine 1847.

»morala je Engleska odgovoriti svojim tekućim obavezama« (veoma velikim delom za žito) »Na nesreću, odgovoreno im je velikim delom bankrotstvima.« (Bogata Engleska omogućila je sebi odušak bankrotstvom naspram Kontinenta i Amerike.) »Ali ukoliko nisu likvidirane pomoću bankrotstva, odgovoreno im je izvozom plemenitih metala.« (»Report of Committee on Bank Acts«, 1857.)

Ukoliko se, dakle, kriza u Engleskoj zaoštrava bankovnim zakonodavstvom, ovo je zakonodavstvo sredstvo da bi se u vreme gladi prevarile nacije koje izvoze žito, prvo za njihovo žito, a onda za novac za njihovo žito. Prema tome je zabrana izvoza žita u takvim vremenima, za zemlje koje i same više ili manje pate od skupoće, veoma racionalno sredstvo protiv tog plana Engleske banke »da pomoću bankrotstava odgovori obavezama« za uvoz žita. Onda je mnogo bolje da proizvođači žita i špekulanti izgube jedan deo svog profita u korist svoje zemlje nego da svoj kapital izgube u korist Engleske.

Iz rečenoga izlazi da robni kapital u krizi i uopšte u poslovnim zastoјima u velikoj meri gubi svoju osobinu da predstavlja potencijalni novčani kapital. Isto važi i o fiktivnom kapitalu, kamatonosnim hartijama, ukoliko ove same cirkulišu na berzi kao novčani kapitali. Kad raste kamata, pada njihova cena. Ona pada zatim zbog opšte oskudice kredita, koja prisiljava njihove imaoce da ih u masama prodaju na tržištu da bi došli do novaca. Naposletku, ona pada kod akcija, delom usled opadanja dohodaka na koje one jesu uputnice, delom usled prevarantskog karaktera preduzeća koja dosta često predstavljaju. Ovaj fiktivni novčani kapital u krizama je ogromno umanjen, a s time i moć njegovih sopstvenika da na njega podignu novac na tržištu. Međutim, smanjenje novčanih imena ovih hartija od vrednosti na kursnoj listi nema nikakve veze sa stvarnim kapitalom koji one predstavljaju, ali naprotiv ima veoma mnogo veze s platežnom sposobnošću njegovih sopstvenika.

GLAVA TRIDSET PRVA

Novčani kapital i stvarni kapital • II

(Nastavak)

Mi još nikako nismo isterali na čistinu pitanje u kojoj meri se akumulacija kapitala u obliku pozajmljivog novčanog kapitala podudara sa stvarnom akumulacijom, proširenjem procesa reprodukcije.

Pretvaranje novca u pozajmljivi novčani kapital mnogo je jednostavnija prijava nego pretvaranje novca u proizvodni kapital. Ali tu moramo razlikovati dve stvari:

1. golo pretvaranje novca u zajmovni kapital;
2. pretvaranje kapitala ili dohotka u novac koji se pretvara u zajmovni kapital.

Jedino poslednja tačka može u sebi uključivati pozitivnu akumulaciju zajmovnog kapitala povezanu sa stvarnom akumulacijom industrijskog kapitala.

1. Pretvaranje novca u zajmovni kapital

Videli smo već da može doći do takve nagomilanosti, preobilnosti zajmovnog kapitala, koja s proizvodnom akumulacijom ima samo tu vezu što stoji u obrnutoj srazmeri prema njoj. Ovo se događa u dvema fazama industrijskog ciklusa, naime prvo, u vreme kad je industrijski kapital kontrahovan i u obliku proizvodnog i u obliku robnog kapitala, dakle u početku ciklusa posle krize; a drugo, u vreme kad počinje poboljšavanje, ali se komercijalni kredit još malo obraća bankovnom kreditu. U prvom slučaju ispoljava se novčani kapital, koji je ranije bio primenjivan u proizvodnji i trgovini, kao nezaposlen zajmovni kapital; u drugom slučaju on se sve više primenjuje, ali po veoma niskoj kamatnoj stopi, jer sada industrijski i komercijalni kapitalisti propisuju uslove novčanom kapitalisti. Obilnost zajmovnog kapitala izražava u prvom slučaju stagnaciju industrijskog kapitala, a u drugome relativnu nezavisnost komercijalnog kredita od bankovnog, koja počiva na likvidnosti povrata, kratkim kreditnim rokovima i pretežnom radu sopstvenim kapitalom. Špekulanti koji računaju

na tuđ kreditni kapital još nisu stupili na bojno polje; ljudi koji rade sopstvenim kapitalom još su daleko od približno čistih kreditnih operacija. U prvoj fazi, obilnost zajmovnog kapitala prava je suprotnost izrazu stvarne akumulacije. U drugoj se fazi ona podudara sa obnovljenom ekspanzijom procesa reprodukcije, prati je, ali nije njen uzrok. Obilje zajmovnog kapitala već opada, još je samo relativno u odnosu prema tražnji. Ovo u obadva slučaja potpomaže uvećanje stvarnog procesa akumulacije, jer niska kamata, koja se u prvom slučaju podudara s niskim cenama, a u drugom s lagano rastućim cenama, uvećava onaj deo profita koji se pretvara u preduzetničku dobit. Ovo se još više događa kod dizanja kamate na njenu prosečnu visinu za vreme visokog stanja perioda prosperiteta, kada je ona, doduše, uvećana, ali ne srazmerno profitu.

S druge smo strane videli da može bez ikakve stvarne akumulacije doći do akumulacije zajmovnog kapitala putem čisto tehničkih sredstava, kao širenjem i koncentracijom bankarstva, uštedom prometne rezerve ili i rezervnih fondova platežnih sredstava privatnih lica, koji se time uvek za kratko vreme pretvaraju u zajmovni kapital. Mada ovaj zajmovni kapital, koji se stoga naziva i lebdeći kapital (*floating capital*), zadržava oblik zajmovnog kapitala uvek samo za kratke periode (kao što se i eskont vrši samo za kratke periode), on stalno pritiče i otiče. Ako ga jedan povuče, drugi ga donese. Tako masa pozajmljivog novčanog kapitala (ovde uopšte ne govorimo o zajmovima na više godina, već samo o kratkoročnim zajmovima na menice i depo) uistinu raste sasvim nezavisno od stvarne akumulacije.

B. C., 1857. Pitanje 501. »Šta razumete pod *floating capital*?« (G. Weguelin, guverner Engleske banke:) »To je kapital upotrebljiv za novčane zajmove na kratko vreme... (502) novčanice Engleske banke... provincijskih banaka, i iznos u zemlji postojećeg novca«. {Pitanje:} »Po dokazima koji se nalaze pred odborom ne izgleda da, kad pod *floating capital* razumete aktivni opticaaj« {naime novčanicâ Engleske banke}, »u ovom aktivnom opticaaju dolazi do bilo kakvog vrlo znatnog kolebanja?« (Ali je vrlo velika razlika ko preduima aktivni opticaaj, da li pozajmljivač novca ili sam reproduktivni kapitalista. — Weguelinov odgovor:) »Ja u *floating capital* uključujem rezerve bankara, a u njima je kolebanje znatno.«

To jest, prema tome, znatno kolebanje postoji u onom delu depozitâ koji bankari nisu opet pozajmili, nego koji figuriše kao njihova rezerva, a velikim delom i kao rezerva Engleske banke, kod koje su deponovani. Naposletku kaže isti gospodin: *floating capital* jeste — *bullion*, tj. poluge i zvečeći novac. (503.) Uopšte je zadivljujuće kako u ovom kreditnom žargonu novčanog tržišta sve kategorije političke ekonomije dobijaju neki drugi smisao i drugi oblik. Tamo je *floating capital* izraz za *circulating capital*^{1*}, što je, naravno, nešto sasvim

^{1*} opticajni kapital

drugo, a money^{1*} je capital, i bullion je capital, i banknote su circulation^{2*}, i kapital je a commodity^{3*}, i dugovi su commodities i fixed capital^{4*} je novac plasiran u hartije koje se teško prodaju!

»Londonske akcionarske banke ... uvećale su svoje depozite od 8 850 774 £ u 1847. na 43 100 724 £ u 1857. ... Po dokumentima i iskazima koji su podneti odboru može se zaključiti da se od ovog ogromnog iznosa veliki deo dovodi iz izvorâ koji ranije nisu bili upotrebljivi za ovu svrhu; i da se navika da se kod bankara otvori račun i deponuje novac proširila na mnogobrojne izvore koji ranije nisu bili upotrebljivi za ovu svrhu; i da se navika da se kod bankara otvori račun i deponuje novac proširila na mnoge klase koje ranije nisu na ovaj način plasirale svoj kapital (!). G. Rodwell, predsednik Udruženja provincijskih privatnih banaka« {za razliku od akcionarskih banaka}« i delegiran od njega da daje iskaze pred odborom, navodi da se u okolini Ipsviča u poslednje vreme ova navika za četiri puta uvećala među zakupcima i sitnim trgovcima onoga kraja; da gotovo svi zakupci, čak i oni koji plaćaju samo 50£ godišnje zakupnine, sada drže depozite kod banaka. Naravno da masa ovih depozita nalazi svoj put u poslovnu primenu i gravitira osobito prema Londonu, centru komercijalne delatnosti, gde u prvom redu nalazi primenu u meničnom eskontu i u drugim predujmovima klijentima londonskih bankara. Ali jedan veliki deo, za koji sami bankari nemaju neposredne tražnje, ide u ruke bill-brokers-a, koji za nj daju bankarima trgovinske menice koje su oni za lica u provinciji ili Londonu već jednom eskontovali.« (B. C. 1858, str. [V, stav br.] 8.)

Dajući predujmove bill-broker-u na menice koje je ovaj već jedanput eskontovao, bankar ih stvarno reeskontuje. još jedanput; u stvari je, pak, vrlo mnoge od tih menica reeskontovao već bill-broker, a istim novcem kojim bankar reeskontuje menice bill-broker-a vrši ovaj reeskont drugih menica. Evo čemu to vodi:

»Stvoreni su mnogobrojni fiktivni krediti pomoću akomodacijskih menica i blanko-kredita, što je bilo veoma olakšano postupkom provincijskih akcionarskih banaka, koje su ovakve menice eskontovala, a onda ih reeskontovale kod bill-brokers-a na londonskom tržištu, i to samo na bazi bančinog kredita, bez obzira na ostali kvalitet menica.« (Isto [str. XXI, stav br. 54].)

O ovom reeskontovanju i o tome kako ovo čisto tehničko uvećanje pozajmljivog novčanog kapitala ide naruku kreditnim prevarama, zanimljivo je sledeće mesto iz časopisa »Economist«:

»U toku mnogo godina akumulisao se kapital« (naime pozajmljivi novčani kapital) »u nekim oblastima zemlje brže no što se mogao primenjivati, dok su u drugima brže rasla sredstva za njegovo ulaganje no sam kapital. Dok tako bankari u zemljoradničkim srezovima nisu našli prilike da svoje depozite s profitom i sigurno ulože u svom sopstvenom kraju, imali su bankari u industrijskim srezovima

^{1*} novac — ^{2*} prometno sredstvo — ^{3*} roba — ^{4*} stalni kapital

vima i trgovinskim gradovima više tražnje za kapitalom no što su oni mogli dati. Dejstvo ovih različitih položaja u različitim srezovima dovelo je poslednjih godina do postanka i vanredno brzog rasprostranjenja jedne nove klase kuća koje se zani-
 maju raspodelom kapitala, i koje su, mada ih obično nazivaju bill-brokers, u stvari bankari u najvećem razmeru. Posao ovih kuća jeste da za određeno ugovorene periode i određeno ugovorene kamate preuzimaju višak kapitala od banaka srezova gde nije mogao biti upotrebljen, kao god i privremeno neiskorišćavana sredstva akcionarskih društava i velikih trgovačkih kuća, i da taj novac preduimaju po višoj kamatnoj stopi bankama u onim srezovima gde je za kapitalom veća tražnja; po pravilu putem reeskontovanja menica svojih klijenata... Tako je Lombard-Strit postao veliki centar gde se vrši prenos neiskorišćavanog kapitala s jednog dela zemlje u kome ne može korisno da se primeni u drugi gde za njim postoji tražnja; i to kako za različne delove zemlje tako i za individue u sličnom položaju. Ovi su poslovi u početku bili ograničeni skoro isključivo na uzajmljivanje i pozaj-
 mljivanje na zalogu po pravilima bankarstva. Ali srazmerno brzom porastu ka-
 pitala u zemlji i sve većem njegovom ekonomisanju putem osnivanja banaka, postali su kapitali na raspolaganju ovih eskontnih kuća tako veliki da su one prešle na to da daju predumove, prvo na dock warrants (stovarišni listovi na robe u dokovima), a onda i na tovarne listove koji su predstavljali proizvode koji još nisu ni prispeli, mada su ponekad, ako ne i redovno, već bile za njih vučene menice na robnog senzala. Ova praksa uskoro je izmenila celi karakter engleskog poslovanja. Olakšice koje je ovako pružao Lombard-Strit dale su robnim senzalima u Minsing-Lejnu^[67] veoma pojačan položaj; ovi su opet sa svoje strane pružali svu prednost trgovcima uvoznicima, a ovi su u tolikoj meri to koristili da je, dok bi 25 godina ranije uzimanje kredita na svoje utovarne listove, pa čak i na svoje dock warrants, upropastilo kredit trgovca, poslednjih godina ova praksa postala toliko opšta da se može smatrati pravilom, a ne više, kao pre 25 godina, retkim izuzetkom. Štaviše, ovaj sistem je bio toliko proširen da su u Lombard-Stritu uzimane velike sume na menice vučene na *još zelenu* žetvu dalekih kolonija. Po-
 sledica ovakvih olakšica bila je da su trgovci uvoznici proširili svoje spoljašnje po-
 slove i vezali svoj lebdeći (floating) kapital, kojim su dotle vodili svoj posao, u najgoru od svih investicija, u kolonijalne plantaže, koje su mogli slabo ili i ni-
 kako kontrolisati. Tako vidimo direktno veriženje kredita. Kapital zemlje koji se sabira u našim zemljoradničkim srezovima polaže se u malim sumama u vidu de-
 pozita kod seoskih banaka i centralizuje radi primene u Lombard-Stritu. A isko-
 rišćen je prvo za proširenje poslova u našim rudarskim i industrijskim srezovima pomoću reeskontovanja menica tamošnjim bankama, a zatim i pružanjem većih olakšica uvoznicima stranih proizvoda putem predumova na dock warrants i uto-
 varne listove, čime je „legitimni“ trgovački kapital onih kuća koje rade inostrani i kolonijalni posao bio oslobođen i onda mogao da se upotrebi na najgore vrste ulaganja u prekomorske plantaže.« (»Economist«, 1847, str. 1334.)

Ovo je to »lepo« prepletanje kreditâ. Seoski depozitar uobražava da je deponovao samo kod svog bankara, i zatim još uobražava da ako bankar daje zajmove, da ih daje samo privatnicima koje poznaje. On ni izdaleka ne sluti da ovaj bankar stavlja njegov depozit na raspolaganje

kakvom londonskom bill-broker-u, nad čijim operacijama oni obojica nemaju nikakve kontrole.

Kako veliki javni poslovi, npr. građenje železnica, mogu trenutno uvećati zajmovni kapital time što uplaćene sume mogu do svoje stvarne primene uvek neko vreme ostati raspoložive u rukama banaka, već smo videli.

Masa zajmovnog kapitala se, uostalom, potpuno razlikuje od količine opticaja. Pod količinom opticaja razumemo ovde sumu svih novčanica koje se u nekoj zemlji nalaze i u njoj optiču, i sveg zvećećeg novca, uključivo s polugama plemenitog metala. Jedan deo ove količine čini rezervu banaka, čija se veličina stalno menja.

»Na dan 12. novembra 1857« (to je dan na koji je suspendovan Bankovni zakon od 1844) »iznosila je ukupna rezerva Engleske banke, sa svim njenim filijalama, samo 580 751 £; u isto vreme iznosila je suma depozita $22\frac{1}{2}$ miliona £, od čega je blizu $6\frac{1}{2}$ miliona pripadalo londonskim bankarima.« (B. A., 1858, str. LVII.)

Variranja kamatne stope (ne uzimajući u obzir varijacije koje nastupaju u dužim periodima ili razlike kamatne stope u raznim zemljama; prve su uslovljene varijacijama u opštoj profitnoj stopi, druge diferencijama u profitnim stopama i u razvitku kredita) zavise od ponude zajmovnog kapitala (uzev kao jednake sve druge okolnosti, stanje poverenja itd.), tj. kapitala koji se pozajmljuje u obliku novca, zvećećeg novca i novčanica, za razliku od industrijskog kapitala, koji kao takav, u robnom obliku, putem komercijalnog kredita, pozajmljuju među sobom samo reproduktivni agenti.

Pa ipak je masa ovog pozajmljivog novčanog kapitala različita i nezavisna od mase novca u opticaju.

Ako bi se 20 £ pozajmilo npr. pet puta na dan, bio bi pozajmljen novčani kapital od 100 £, a ovo bi u isti mah uključivalo i to da bi ovih 20 £ pored toga bar četiri puta funkcionisalo kao kupovno ili platežno sredstvo; jer kad ne bi bilo posredništva kupovanja i plaćanja, tako da ne bi bar četiri puta predstavljali preobraženi oblik kapitala (robu, uključiv u nju i radnu snagu), oni ne bi konstituisali kapital od 100 £, već samo pet potraživanja po 20£.

U zemljama razvijenog kredita možemo uzeti da sav novčani kapital koji je raspoloživ za pozajmljivanje postoji u obliku depozita kod banaka i pozajmljivača novca. Ovo važi bar za posao potpuno. Osim toga se u vremenima dobrih poslova, pre no što se razmahne prava špekulacija, kod lakog kredita i rastućeg poverenja najveći deo opticajnih funkcija obavlja jednostavnim prenosom kredita, bez intervencije metalnog ili papirnog novca.

Prosta mogućnost velikih suma depozita, uz relativno malenu količinu prometnih sredstava, zavisi jedino:

1. od broja kupovina i plaćanja koje izvrši isti komad novca;
2. od broja njegovih vraćanja u banke u obliku depozita, tako da se njegova ponovljena funkcija kao kupovnog i platežnog sredstva vrši posredstvom njegovog obnovljenog pretvaranja u depozit. Na primer, neki maloprodavac deponuje kod bankara nedeljno 100 £ u novcu; bankar isplaćuje tim novcem jedan deo fabrikantovog depozita; ovaj ga isplaćuje radnicima; ovi njime plaćaju kod maloprodavca, koji ga ponovo deponuje kod banke. Prema tome je onih 100 £ koje je deponovao maloprodavac poslužilo, prvo, da se isplati jedan fabrikantov depozit, zatim, da se isplate radnici, treće, da se plati samom maloprodavcu, četvrto, da se jedan dalji deo novčanog kapitala istog maloprodavca deponuje; jer bi na kraju 20 nedelja, kad i sam ne bi morao da diže taj novac iz depozita, on sa istih 100 £ deponovao kod bankara 2000 £.

Do koje je mere ovaj novčani kapital nezaposlen pokazuje se jedino u odlivu i prilivu bankovnih rezervnih fondova. Otuda g. Weguelin, 1857. g. guverner Engleske banke, zaključuje da je zlato u Engleskoj banci »jedini« rezervni kapital:

1258. »Po mome shvatanju, eskontnu stopu faktično određuje iznos nezaposlenog kapitala koji se nalazi u zemlji. Iznos nezaposlenog kapitala predstavljen je rezervom Engleske banke, koja je faktično zlatna rezerva. Zato, dakle, kad zlato otiče, to smanjuje iznos nezaposlenog kapitala u zemlji, pa se zbog toga penje vrednost preostalog dela.« — 1364. [Newmarch:] »Zlatna rezerva Engleske banke uistinu je centralna rezerva ili gotovo blago na čijoj se osnovici vrši sav posao zemlje . . . Na ovo blago, ili na ovaj rezervoar, pada uvek dejstvo inostranih meničnih kurseva.« (»Report on Bank Acts«, 1857.)

Merilo akumulacije stvarnog, tj. proizvodnog i robnog kapitala daje statistika izvoza i uvoza. A tu se uvek pokazuje da se za razvojni period engleske industrije (1815-1870), koji se kreće u desetogodišnjim ciklusima, maksimum iz poslednjeg perioda prosperiteta *pre* krize uvek ponovo pojavljuje kao minimum narednog perioda prosperiteta, da bi se onda popeo do daleko višeg novog maksimuma.

Stvarna ili deklarirana vrednost izvezenih proizvoda Velike Britanije i Irske u godini prosperiteta 1824. bila je 40 396 300 £. Onda s krizom od 1825. pada iznos izvoza ispod ove sume i koleba se između 35 i 39 miliona godišnje. S vraćanjem prosperiteta 1834. diže se iznad najvišeg ranijeg nivoa na 41 649 191 £, i dostiže 1836. novi maksimum od 53 368 571 £. U 1837. pada opet na 42 miliona, tako da novi minimum već stoji više od starog maksimuma, i onda se koleba između 50 i 53 miliona. Povratak prosperiteta podiže iznos izvoza 1844. na 58¹/₂ miliona, što opet daleko premaša maksimum od 1836. Godine 1845. dostiže 60 111 082 £; onda 1846. pada na preko 57 miliona, 1847. na skoro 59 miliona, 1848. na skoro 53 miliona, penje se 1849.

na 63¹/₂ miliona, 1853. skoro 99 miliona, 1854. 97 miliona, 1855. 94¹/₂ miliona, 1856. skoro 116 miliona, a maksimum dostiže 1857. sa 122 miliona. 1858. pada na 116 miliona, ali se već 1859. penje na 130 miliona, 1860. skoro 136 miliona, 1861. samo 125 miliona (ovde je opet novi minimum viši od ranijeg maksimuma), 1863. 146¹/₂ miliona.

Isto bi se, naravno, moglo dokazati i za uvoz koji pokazuje proširenje tržišta; ovde imamo posla samo s razmerom proizvodnje. {Po sebi se razume da ovo važi za Englesku samo za period faktičnog industrijskog monopola; a uopšte važi za sve zemlje s modernom krupnom industrijom dokle god se svetsko tržište još proširuje. — F. E.}

2. Pretvaranje kapitala ili dohotka u novac koji se pretvara u zajmovni kapital

Mi ovde razmatramo akumulaciju novčanog kapitala ukoliko ona nije izraz ili nekog zastoja u tečenju komercijalnog kredita, ili pak ekonomisanja bilo stvarno prometnog sredstva bilo rezervnog kapitala agenata zaposlenih u reprodukciji.

Osim ova dva slučaja može akumulacija novčanog kapitala nastati izvanrednim prilivom zlata, kao 1852. i 1853. usled novih australijskih i kalifornijskih zlatnih rudnika. Ovakvo je zlato deponovano kod Engleske banke. Depozitari su na nj uzimali note koje više nisu deponovali direktno kod bankara. Ovim je optičajno sredstvo izvanredno uvećano. (Weguelinov iskaz, »Bank Committee«, 1857, br. 1329.) Banka je gledala da ove depozite iskoristi sniženjem eskonta na 2%. Za šest meseci u 1853. porasla je masa zlata, nagomilana u Banci, na 22—23 miliona.

Po sebi se razume da se akumulacija svih kapitalista koji pozajmljuju novac vrši uvek neposredno u novčanom obliku, dok smo videli da se stvarna akumulacija industrijskih kapitalista po pravilu vrši uvećavanjem elemenata samog reproduktivnog kapitala. Razvitak kreditnog sistema i ogromna koncentracija zajmodavačkog posla u rukama velikih banaka moraju, dakle, već sami po sebi ubrzati akumulaciju pozajmljivog kapitala kao oblik različit od stvarne akumulacije. Otuda je ovaj brzi razvitak zajmovnog kapitala rezultat stvarne akumulacije, jer je posledica razvitka procesa reprodukcije, a profit, koji sačinjava akumulacioni izvor ovih novčanih kapitalista, samo je odbitak od viška vrednosti koji reproduktivni kapitalisti isteruju (ujedno i prisvajanje jednog dela kamate od *tudih* ušteda). Zajmovni kapital se akumulira u isto vreme na račun industrijskih i komercijalnih kapitalista. Videli smo kako u nepovoljnim fazama industrijskog ciklusa kamatna stopa može da se popne tako visoko da za neko vreme sasvim proguta profit pojedinih poslovnih grana čiji je položaj naročito nepovoljan. Istovremeno padaju cene državnih efekata i drugih hartija od vrednosti. To je momenat u kome novčarski kapitalisti u masi kupuju ove obez-

vredene papire, koji se uskoro u kasnijim fazama opet dižu na svoju normalnu visinu i iznad nje. Tada se bacaju na tržište i tako prisvaja jedan deo novčanog kapitala publike. Onaj deo koji se ne proda odbacuje više kamate, jer je kupljen ispod cene. Ali novčarski kapitalisti pretvaraju svaki profit koji naprave, i koji ponovo pretvore u kapital, u prvom redu u pozajmljivi novčani kapital. Prema tome, akumulacija ovog poslednjeg, kao različita od stvarne akumulacije, mada je njen potomak, već nastupa, ako posmatramo samo novčarske kapitaliste, bankare itd., kao akumulacija ove posebne klase kapitalista. I ona mora rasti sa svakim širenjem kreditnog sistema, kao što ovaj prati stvarno uvećanje procesa reprodukcije.

Ako kamatna stopa stoji nisko, onda ovo obezvređenje novčanog kapitala poglavito pada na depozitare, a ne na banke. Pre razvitka akcionarskih banaka ležalo je u Engleskoj $\frac{3}{4}$ svih depozita kod banaka neukamaćeno. Gde se sad na njih plaća kamata, iznosi ona bar 1% manje od dnevne kamatne stope.

Što se tiče novčane akumulacije ostalih klasa kapitalista, mi ostavljamo po strani onaj deo koji se ulaže u kamatonosne hartije i u ovome obliku akumuliraju. Mi razmatramo samo onaj deo koji se na tržište baca kao pozajmljivi novčani kapital.

Tu imamo, prvo, onaj deo profita koji se ne izdaje kao dohodak nego se određuje za akumulaciju, ali za koji industrijski kapitalisti u prvi mah nemaju primene u svom sopstvenom preduzeću. Ovaj profit neposredno postoji u robnom kapitalu, od čije vrednosti on sačinjava jedan deo, i s njime se realizuje u novac. Ako se on sad (zasad ne uzimamo u obzir trgovca, o kome ćemo govoriti posebno) ne pretvori natrag u elemente proizvodnje robnog kapitala, mora neko vreme proboraviti u obliku novca. Ova masa uvećava se s masom samog kapitala, čak i kad profitna stopa opada. Deo koji treba da se izda kao dohodak troši se malo-pomalo, ali u međuvremenu sačinjava kao depozit kod bankara zajmovni kapital. Dakle, i sam porast dela profita koji se troši kao dohodak izražava se u postepenoj, stalno ponavljanoj akumulaciji zajmovnog kapitala. A isto tako i onaj drugi deo koji je određen za akumulaciju. Prema tome, s razvitkom kredita i njegove organizacije, samo uvećavanje dohotka, tj. potrošnje industrijskih i trgovačkih kapitalista, izražava se kao akumulacija zajmovnog kapitala. A ovo važi za sve dohotke ukoliko se malo-pomalo troše, dakle za zemljišnu rentu, najamninu u njenim višim oblicima, prihode neproizvodnih klasa itd. Svi oni uzimaju za neko vreme oblik novčanog dohotka, te su stoga pretvorljivi u depozite, a time i u zajmovni kapital. Za svaki dohodak, bio on određen za potrošnju ili za akumulaciju, čim postoji ma u kakvom novčanom obliku, važi da je on deo vrednosti robnog kapitala, pretvoren u novac, a stoga izraz i rezultat stvarne akumulacije, ali nije sam proizvodni kapital. Ako je neki prelac razmenio svoju pređu za pamuk, a onaj deo koji čini dohodak razmenio za novac, onda je stvarna egzistencija njegovog

industrijskog kapitala pređa koja je prešla u ruke tkača ili možda i privatnog potrošača, i ta pređa je — bilo za reprodukciju bilo za potrošnju — egzistencija kako kapital-vrednosti tako i viška vrednosti koji se u njoj nalazi. Veličina viška vrednosti pretvorenog u novac zavisi od veličine viška vrednosti koji se krije u pređi. Ali čim se pretvori u novac, ovaj je novac samo vrednosna egzistencija ovog viška vrednosti. A kao takav, on postaje momentom zajmovnog kapitala. Za ovo je dovoljno jedino to da se pretvori u depozit, ako ga već sam njegov vlasnik nije dao na zajam. A da bi se ponovo pretvorio u proizvodni kapital, mora, naprotiv, već dostići neku određenu minimalnu granicu.

GLAVA TRIDESET DRUGA

Novčani kapital i stvarni kapital · III

(Kraj)

Masa novca koja se ovako ima ponovo pretvoriti u kapital rezultat je masovnog procesa reprodukcije, ali posmatrana za sebe, kao pozajmljivi novčani kapital, ona sama nije masa reproduktivnog kapitala.

U onom što smo dosad izložili najvažnije je to da se uvećanje onog dela dohotka koji je određen za potrošnju (pri čemu radnika ne uzimamo u obzir, jer je njegov dohodak=promenljivom kapitalu) predstavlja u prvom redu kao akumulacija novčanog kapitala. U akumulaciju novčanog kapitala ulazi, dakle, jedan momenat bitno različit od stvarne akumulacije industrijskog kapitala; jer za potrošnju određeni deo godišnjeg proizvoda ni na koji način ne postaje kapital. Jedan njegov deo *naknađuje* kapital, tj. postojani kapital proizvođača sredstava potrošnje, ali, ukoliko se stvarno pretvara u kapital, on postoji u naturalnom obliku dohotka proizvođača tog postojanog kapitala. Isti novac koji predstavlja dohodak, koji služi kao prost posrednik potrošnje, redovno se za neko vreme pretvara u pozajmljivi novčani kapital. Ukoliko ovaj novac predstavlja najamninu, on je u isti mah novčani oblik promenljivog kapitala; a ukoliko naknađuje postojani kapital proizvođača sredstava potrošnje, on je novčani oblik koji njihov postojani kapital momentano uzima, i služi za kupovinu prirodnih elemenata njihovog postojanog kapitala koji treba da naknade. On ni u jednom ni u drugom obliku ne izražava akumulaciju po sebi, mada njegova masa raste sa obimom procesa reprodukcije. Ali on neko vreme vrši funkciju pozajmljivog novca, dakle novčanog kapitala. Sa te strane, dakle, mora akumulacija novčanog kapitala uvek odražavati veću akumulaciju kapitala nego što stvarno postoji, jer se uvećanje individualne potrošnje, zato što je novac njegov posrednik, ispoljava kao akumulacija novčanog kapitala, jer ona pruža novčani oblik za stvarnu akumulaciju, za novac koji otvara nove plasmane kapitala.

Akumulacija pozajmljivog novčanog kapitala izražava, dakle, jednim delom samo činjenicu da sav novac u koji se industrijski kapital pretvori u procesu svoga kruženja ne uzima oblik novca koji reproduktivci *predujmljuju*, nego novca koji *uzajmljuju*; tako da se predujam

novca koji se mora vršiti u procesu reprodukcije stvarno ispoljava kao predujam uzajmljenog novca. Doista, na bazi trgovinskog kredita jedan pozajmljuje drugom novac koji mu treba u procesu reprodukcije. Ali to sad uzima takav oblik da bankar kome novac pozajmi jedan deo reproduktivaca, taj novac pozajmljuje drugome delu reproduktivaca, pri čemu se bankar onda pojavljuje kao izvor blagoslova; a da u isti mah raspolaganje ovim kapitalom potpuno dospeva u ruke bankarâ kao posrednikâ.

Sad valja navesti još nekoliko osobitih oblika akumulacije novčanog kapitala. Kapital se oslobađa, npr. padom cene elemenata proizvodnje, sirovina itd. Ako industrijalac ne može neposredno da uveća svoj proces reprodukcije, biće jedan deo njegovog novčanog kapitala istisnut iz kruženja kao suvišan i pretvoriće se u pozajmljivi novčani kapital. A drugo, kapital se oslobađa u novčanom obliku, osobito kod trgovca, čim nastupe prekidi u poslu. Ako je trgovac posvršavao niz poslova, pa usled ovakvih prekida novi niz može tek kasnije početi, onda ostvareni novac predstavlja za njega samo blago, suvišni kapital. Ali to u isti mah neposredno predstavlja akumulaciju pozajmljivog novčanog kapitala. U prvom slučaju, akumulacija novčanog kapitala izražava ponavljanje procesa reprodukcije pod povoljnijim okolnostima, stvarno oslobođenje jednog dela ranije vezanog kapitala, dakle osposobljenje da se proces reprodukcije uveća istim novčanim sredstvima. U drugom slučaju imamo, naprotiv, prosto prekid toka transakcija. Ali se u oba slučaja novac pretvara u pozajmljivi novčani kapital, predstavlja njegovu akumulaciju, podjednako utiče na novčano tržište i kamatnu stopu, mada ovde izražava pomaganje, a tamo kočenje stvarnog procesa akumulacije. Najzad, dolazi do akumulacije pozajmljivog novčanog kapitala dejstvom onih ljudi koji su svoje ovčice uterali u tor i koji se povlače iz reprodukcije. Što je više profita bilo napravljeno u toku industrijskog ciklusa, to je veći njihov broj. Ovde akumulacija pozajmljivog novčanog kapitala izražava, s jedne strane, stvarnu akumulaciju (u njenom relativnom obimu); s druge strane, samo obim pretvaranja industrijskih kapitalista u čisto novčane kapitaliste.

Što se tiče drugoga dela profita, koji nije određen da se utroši kao dohodak, on se pretvara u novčani kapital samo ako se ne može neposredno upotrebiti za proširenje posla u oblasti proizvodnje u kojoj je postignut. Ovo može nastati iz dva razloga. Ili zato što je ova oblast zasićena kapitalom. Ili zato što akumulacija, da bi mogla funkcionisati kao kapital, mora prvo da dostigne izvestan obim prema tome kakve su dimenzije ulaganja novog kapitala u ovom određenom poslu. Ona se, dakle, prvo pretvara u pozajmljivi novčani kapital i služi za proširenje proizvodnje u drugim oblastima. Pod pretpostavkom da sve druge okolnosti ostanu jednake, zavisice masa profita, određenog da se ponovo pretvori u kapital, od mase postignutog profita, a otuda od proširenja samog procesa reprodukcije. Ako pak ova

nova akumulacija naiđe u primeni na teškoće, na nedostatak oblasti ulaganja, ako se, dakle, desi prepunjenost grana proizvodnje i preterana ponuda zajmovnog kapitala, onda je ova pletora pozajmljivog novčanog kapitala dokaz jedino za granice *kapitalističke* proizvodnje. Kreditna špekulacija koja zatim dolazi dokazuje da ne postoji neka pozitivna smetnja za primenu ovog suvišnog kapitala. Ali postoji smetnja sa strane zakona njegovog oplodžavanja, sa strane granica u kojima kapital može oploditi svoju vrednost kao kapital. Pletora novčanog kapitala kao takvoga ne izražava nužno prekomernu proizvodnju, pa ni samo nedostatak oblasti za primenu kapitala.

Akumulacija zajmovnog kapitala sastoji se prosto u tome što se novac taloži kao pozajmljiv novac. Ovaj se proces mnogo razlikuje od stvarnog pretvaranja u kapital; to je samo akumulacija novca u takvom obliku u kome se može pretvoriti u kapital. A, kao što smo dokazali, ova akumulacija može izražavati momente koji se jako razlikuju od stvarne akumulacije. Pri stalnom uvećavanju stvarne akumulacije može ova uvećana akumulacija novčanog kapitala biti delom njen rezultat, delom rezultat momenata koji je prate, ali koji su od nje sasvim različiti, i naposljetku delom čak i rezultat zastoja stvarne akumulacije. Već zato što ovakvi momenti, koji su od stvarne akumulacije nezavisni ali je ipak prate, uvećavaju akumulaciju zajmovnog kapitala, mora u određenim fazama ciklusa stalno dolaziti do pletore novčanog kapitala, a ova se pletora mora razvijati sa izgradnjom kredita. S njom se, dakle, u isto vreme mora razvijati i nužnost da se proces proizvodnje pretera preko njegovih kapitalističkih granica: prekomerna trgovina, prekomerna proizvodnja, prekomeran kredit. U isti mah, ovo se mora uvek zbivati u oblicima koji izazivaju protivudar.

Što se tiče akumulacije novčanog kapitala iz zemljišne rente, najamnine itd., suvišno je da se ovde u to ulazi. Treba istaći samo taj momenat da podela rada u razvitku kapitalističke proizvodnje prepušta posao stvarne štednje i odricanja (od strane zgrtača blaga), ukoliko on pruža elemente akumulacije, onima koji primaju minimum ovih elemenata, a često još i izgube svoju uštedevinu, kao radnici kod stečaja banaka. S jedne strane, industrijski kapitalista ne »ušteđuje« sam svoj kapital, nego srazmerno veličini svoga kapitala raspolaže tuđim uštedevinama; s druge strane, novčani kapitalista pretvara tuđe uštede u svoj kapital, a kredit, koji sebi međusobno daju reproduktivni kapitalisti i koji im daje publika, u izvor svog privatnog bogaćenja. Time se ruši poslednja iluzija kapitalističkog sistema kao da je kapital izdanak sopstvenog rada i uštede. Ne samo da se profit sastoji u prisvajanju tuđeg rada nego se i kapital kojim se ovaj tuđi rad pokreće i eksploatiše sastoji iz tuđe svojine, koju novčani kapitalista stavlja na raspolaganje industrijskom kapitalisti, za šta ga on sa svoje strane eksploatiše.

Još nekolike stvari valja pomenuti o kreditnom kapitalu.

Koliko puta može isti komad novca figurisati kao zajmovni kapital, kao što smo već izložili, potpuno zavisi

1. od toga koliko puta realizuje robne vrednosti u prodaji ili plaćanju, dakle prenosi kapital, i zatim od toga koliko puta realizuje dohodak. Stoga, očigledno, od obima i mase stvarnih obrta zavisi koliko puta on dolazi u druge ruke kao realizovana vrednost bilo kapitala bilo dohotka;

2. od ekonomije plaćanja, kao i od razvitka i organizacije kredita;

3. naposljetku od ulančanosti i akcione brzine kredita, tako da ako se na jednoj tački staloži kao depozit, na drugoj odmah opet izide kao zajam.

Čak i kad pretpostavimo da je oblik u kome zajmovni kapital postoji jedino oblik stvarnog novca, zlata ili srebra, one robe čija materija služi kao mera vrednosti, ipak je jedan veliki deo ovog novčanog kapitala nužno uvek čisto fiktivan, tj. naslov na vrednost, sasvim kao i znaci vrednosti. Istina, ukoliko novac funkcioniše u kruženju kapitala, on za momenat sačinjava novčani kapital; ali on se ne pretvara u pozajmljivi novčani kapital, nego se ili razmenjuje za elemente proizvodnog kapitala ili se kod ostvarenja dohotka isplaćuje kao prometno sredstvo, te se, dakle, za svog vlasnika ne može pretvoriti u zajmovni kapital. Ali, ukoliko se pretvara u zajmovni kapital, i isti novac ponavljano predstavlja zajmovni kapital, jasno je da kao metalni novac egzistira samo na *jednom* mestu; na svima ostalim tačkama egzistira samo u obliku polaganja prava na kapital. Akumulacija ovih polaganja prava potiče, prema pretpostavci, iz stvarne akumulacije, tj. iz pretvaranja vrednosti robnog kapitala itd. u novac; pa ipak je akumulacija ovih polaganja prava ili naslova kao takva različita kako od stvarne akumulacije iz koje potiče tako i od buduće akumulacije (novog procesa proizvodnje) koja se postiže posredništvom zajmljenja novca.

Prima facie^{1*}, zajmovni kapital postoji uvek u obliku novca⁹, kasnije kao pravo na novac, pošto se novac u kome on prvobitno egzi-

⁹ B. A., 1857. Iskazi bankara Twellsa: 4516. »Da li, kao bankar, trgujete kapitalom ili novcem? — Mi trgujemo novcem.« — 4517. »Kako se uplaćuju depoziti kod Vaše banke? — U novcu.« — 4518. »Kako se isplaćuju? — U novcu.« — »Može li se, dakle, kazati da su oni nešto drugo a ne novac? — Ne.«

Overstone (vidi gl. XXVI) stalno brka »capital« i »money«. »Value of money«^{2*} zove se kod njega i kamatom, ali ukoliko je ova određena masom novca; a »value of capital«^{3*} treba da bude kamata samo ukoliko je određena tražnjom za proizvodnim kapitalom i profitom koji ovaj odbacuje. On kaže: 4140. »Upotreba reči kapital vrlo je opasna.« — 4148. »Izvoz zlata iz Engleske znači sma-

^{1*} prima facie — izraz koji Marx često upotrebljava, a koji znači, prema kontekstu: u prvom redu, na prvi pogled, na početku, očigledno itd. — ^{2*} »vrednost novca« — ^{3*} »vrednost kapitala«

stira, sada nalazi u ruci zajmoprimca u stvarnom novčanom obliku. Za zajmodavca on se pretvorio u polaganje prava na novac, u naslov svojine. Zato ista masa stvarnog novca može predstavljati veoma različite mase novčanog kapitala. Goli novac, bilo da predstavlja realizovan kapital ili realizovan dohodak, postaje zajmovni kapital golim činom pozajmljivanja, njegovim pretvaranjem u depozit, ako posmatramo opšti oblik u razvijenom kreditnom sistemu. Depozit je za depozitara novčani kapital. Ali u ruci bankara on može biti samo potencijalni novčani kapital koji leži neiskorišćavan u njegovoj kasi umesto u kasi svoga vlasnika.¹⁰

njenje količine novca u zemlji, a ovo naravno mora prouzročiti uvećanje tražnje na novčanom tržištu uopšte (prema ovome, dakle, ne na tržištu kapitala). — 4112. »U meri u kojoj novac odlazi iz zemlje, smanjuje mu se količina u zemlji. Ovo smanjivanje količine novca koja ostaje u zemlji prouzročava uvećanje vrednosti toga novca.« (U njegovoj teoriji ovo prvobitno znači dizanje vrednosti novca kao novca, u poređenju s robnim vrednostima, prouzročeno kontrakcijom prometa; gde je, dakle, ovo dizanje u vrednosti novca = padu u vrednosti roba. Ali kako se u međuvremenu i za njega pokazalo kao nepobitno dokazano da masa novca u opticaju ne određuje cene, to sad smanjivanje novca kao prometnog sredstva treba da podiže njegovu vrednost kao kamatonosnog kapitala, a s time kamatnu stopu.) »A ovo uvećanje vrednosti preostalog novca zaprečava odliv i traje dotle dok ne vrati natrag toliko novca koliko je potrebno da se ponovo uspostavi ravnoteža.« — Nastavak Overstone-ovih protivrečnosti niže.

¹⁰ Ovde sad nastaje konfuzija da su obe ove stvari — depozit kao polaganje prava na plaćanje od strane bankara, i deponovani novac u ruci bankarevoj — »novac«. Bankar Twells uzima pred bankovnim odborom od 1857. ovaj primer: »Počnem posao s 10 000 £. S 5000 £ kupim robe i unesem ih u svoje stovarište. Onih drugih 5000 £ deponujem kod nekog bankara, da bih povlačio po potrebi. Ali ja još uvek smatram celu sumu kao svoj kapital, mada se od nje 5000 £ nalaze u obliku depozita ili novca.« (4528.) Iz ovoga se isprela ova lepa debata: 4531. »Vi ste, dakle, svojih 5000 £ u banknotama dali nekom drugom? — Dabome.« — 4532. »Onda taj ima 5000 £ depozita? — Da.« — 4533. »I Vi imate 5000 £ depozita? — Sasvim tačno.« — 4534. »On ima 5000 £ u novcu, i Vi imate 5000 £ u novcu? — Da.« — 4535. »Ali konačno je to samo novac? — Nije.« — Jednim delom konfuzija potiče iz ovoga: A, koji je deponovao 5000 £, može na njih vući, raspolaže njima sasvim kao da ih još ima. Utoliko one funkcionišu za njega kao potencijalni novac, ali kad god povuče koju sumu iz depozita, on ga pro tanto uništava. Ako on vadi stvarni novac, a njegov je novac već pozajmljen kome drugom, onda banka njega ne plaća njegovim sopstvenim novcem, već novcem koji je neko drugi deponovao. Ako plati neki dug B-u čekom na svog bankara, i B deponuje ovaj ček kod svog bankara, pa ako A-ov bankar takođe ima neki ček na B-ovog bankara, tako da oba bankara samo razmene čekove, onda je novac koji je A deponovao, dvaput izvršio funkciju novca; prvo u ruci onoga koji je primio novac što ga je A deponovao; drugo u ruci samoga A. U drugoj funk-

S rasteњem materijalnog bogatstva raste klasa novčanih kapitalista; s jedne strane, uvećava se broj i bogatstvo kapitalista koji se povlače, rentijera; a drugo, unapređuje se razvitak kreditnog sistema, a s time uvećava broj banaka, novčanih zajmodavaca, finansijera itd. — S razvitkom raspoloživog novčanog kapitala razvija se masa kamatonosnih papira, državnih papira, akcija itd., kao što smo ranije izložili. Ali u isti mah s time i tražnja za raspoloživim novčanim kapitalom, pošto jobbers^{1*} koji špekulišu ovim papirima, igraju glavnu ulogu na novčanom tržištu. Kad bi sve kupovine i prodaje ovih papira bile samo izraz stvarnog ulaganja kapitala onda bi bilo tačno kazati da ne mogu uticati na tražnju za zajmovnim kapitalom, pošto A, kad proda svoj papir, izvlači tačno onoliko novaca koliko B u papir unosi. Međutim, čak i onda kada papir doduše postoji, ali ne i kapital (bar ne kao novčani kapital) koji prvobitno predstavlja, on uvek stvara pro tanto^{2*} novu tražnju za ovakvim novčanim kapitalom. Ali je to onda u svakom slučaju novčani kapital kojim je ranije raspolagao B, a sada raspolaže A.

B. A., 1857. Br. 4886: »Da li ću po Vašem mišljenju tačno navesti uzroke koji određuju eskontnu stopu ako kažem da nju reguliše količina kapitala koja se nalazi na tržištu, a koja je raspoloživa za eskontovanje trgovinskih menica, za razliku od drugih vrednosnih papira?« — {Chapman:} »Ne; ja držim da na kamatnu stopu imaju uticaj svi vrednosni papiri koji se lako konvertuju (all convertible securities of a current character); bilo bi pogrešno ograničiti pitanje samo na menični eskont; jer kad postoji velika tražnja za novcem na« {depo} »konsols^{3*} ili čak i blagajničke zapise, kao što se pre kratkog vremena desilo u velikoj meri, i to po kamatnoj stopi koja je mnogo viša od trgovinske, bilo bi apsurdno kazati da to ne bi pogadalo naš trgovački svet; njega to veoma bitno pogađa.« — 4890. »Ako se na tržištu nalaze dobri i kurentni vrednosni papiri, da ih bankari za takve priznaju, pa imaoci hoće da dignu novac na njih, ima to sasvim sigurno svoj uticaj na trgovinske menice; ja, npr., ne mogu očekivati da će mi neko dati svoj novac po 5% na trgovinske menice, kad taj novac može u isto vreme da pozajmi po 6% na konsole itd.; to na isti način utiče i na nas. Niko ne može od mene tražiti da mu menice eskontujem po 5½%, kad svoj novac mogu pozajmiti po 6%.« — 4892. »O ljudima koji za 2000 £ ili 5000 £ ili 10 000 £ kupuju vrednosne papire kao čvrste plasmane kapitala mi ne

ciji on je izravnanje potraživanja duga (potraživanje koje A ima prema svom bankaru, i potraživanje koje ovaj ima prema B-ovom bankaru) bez intervencije novca. Ovde depozit dvaput dejstvuje kao novac, naime kao stvarni novac, a onda kao polaganje prava na novac. Gola polaganja prava na novac mogu zastupati novac samo izravnanjem potraživanja duga.

^{1*} berzanski špekulanti — ^{2*} u odgovarajućoj meri, za toliko — ^{3*} papiri engleskog državnog duga

govorimo da bi bitno uticali na novčano tržište. Kad me pitate o kamatnoj stopi na {depo} konsole, ja govorim o ljudima koji prave poslove u sumi od stotina hiljada, o tzv. jobbers-ima, koji upisuju velike sume javnih zajmova, ili ih kupuju na tržištu, i koji onda te papire moraju da drže dok ih se ne uzmognu otresti s nekim profitom; ovi ljudi moraju da zajme novac u tu svrhu.*

S razvitkom kredita stvaraju se velika koncentrisana novčana tržišta, kao London, koja su u isti mah glavna sedišta trgovine ovim papirima. Ovom soju trgovaca stavljaju bankari na raspolaganje u masama novčani kapital publike, i tako raste ovaj rod kockara.

«Novac je na efektnoj berzi obično jeftiniji no igde na drugom mestu», kaže 1848. tadašnji guverner Engleske banke [James Morris] pred tajnim odborom lordova. (C. D., 1848, štampano 1857, br. 219.)

Već smo kod razmatranja kamatonosnog kapitala izložili da prosečnu kamatu za duži niz godina, ako inače okolnosti ostaju jednake, određuje prosečna stopa profita, a ne preduzetničke dobiti, koja sama nije ništa drugo do profit manje kamata.^{1*}

Već smo pomenuli i to, i još ćemo to ispitati, da u toku industrijskog ciklusa nastupa i za varijacije komercijalne kamate — kamate koju u okviru trgovinskog sveta novčani zajmodavci računaju za eskonte i zajmove — jedna faza u kojoj se kamatna stopa diže iznad svog minimuma i dostiže srednju prosečnu visinu (koju onda prekoračuje), i gde je ovo kretanje posledica penjanja profita.

Međutim, tu treba napomenuti dve stvari.

Prvo. Ako se kamatna stopa duže vreme drži na visini (govorimo ovde o kamatnoj stopi u nekoj datoj zemlji, kao u Engleskoj, gde je srednja kamatna stopa data za duže vreme, pa se predstavlja i u kamati koja se plaća za zajmove na duže periode, što se može nazvati privatnom kamatom), onda je to prima facie dokaz da je za to vreme profitna stopa visoka, ali ne dokazuje nužno da je stopa preduzetničke dobiti visoka. Ova poslednja razlika otpada više ili manje za kapitaliste koji pretežno rade sopstvenim kapitalom; oni realizuju visoku profitnu stopu, pošto kamatu plaćaju sami sebi. Mogućnost da visoka kamatna stopa potraje više vremena — ovde ne govorimo o fazi prave stiske — data je s visokom stopom profita. Ali je moguće da ova visoka profitna stopa ostavi po odbitku visoke kamatne stope samo nisku stopu preduzetničke dobiti. Ova poslednja može da se sroza, dok se visoka profitna stopa i dalje održava. Ovo je moguće zato što se jednom pokrenuti poslovi moraju dalje voditi. U ovoj se fazi mnogo radi čistim kreditnim kapitalom (tuđim kapitalom); a visoka profitna stopa može mestimično biti špekulativna, prospektivna. Visoka kamatna stopa može se plaćati s visokom profitnom stopom a opadajućom preduzetničkom dobiti.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 299. i dalje.

Ona se može platiti — a to je delimično slučaj u vremenima špekulacije — ne iz profita već iz samog tuđeg uzajmljenog kapitala, a to može da potraje neko vreme.

Drugo. Izraz da tražnja za novčanim kapitalom, a otud i kamatna stopa, raste zato što je profitna stopa visoka, nije identičan sa izrazom da tražnja za industrijskim kapitalom raste, i da je otud kamatna stopa visoka.

U doba krize, tražnja za zajmovnim kapitalom dostiže maksimum, a s time kamatna stopa; profitna stopa, a s njome i tražnja za industrijskim kapitalom, gotovo je iščezla. U takvim vremenima svako uzajmljuje samo da bi platio, da bi izvršio već primljene obaveze. Naprotiv, u vreme oživljavanja posle krize zajmovni kapital traži se radi kupovanja i da bi se novčani kapital pretvorio u proizvodni ili komercijalni kapital. A onda ga traže industrijski kapitalista ili trgovac. Industrijski kapitalista ulaže ga u sredstva za proizvodnju i radnu snagu.

Rastuća tražnja za radnom snagom ne može po sebi nikad biti razlog za dizanje kamatne stope, ukoliko se ova određuje profitnom stopom. Viša najamnina nije nikad razlog višeg profita, mada, ako se posmatraju posebne faze industrijskog ciklusa, može biti jedna od njegovih posledica.

Tražnja za radnom snagom može se uvećati zato što eksploatacija rada teče pod osobito povoljnim okolnostima, ali rastuća tražnja za radnom snagom i stoga za promenljivim kapitalom po sebi ne uvećava profit, nego ga pro tanto sužava. Pa ipak se s time može uvećati tražnja za promenljivim kapitalom, pa dakle i tražnja za novčanim kapitalom, i to može podići kamatnu stopu. Tada se tržišna cena radne snage penje iznad svog proseka, zaposlen je veći no posečni broj radnika, a u isto se vreme penje kamatna stopa, jer sa tim okolnostima raste tražnja za novčanim kapitalom. Rastuća tražnja za radnom snagom poskupljuje ovu robu kao svaku drugu, diže njenu cenu, ali ne i profit, koji poglavito počiva upravo na relativnoj jevtinoći ove robe. A u isti mah ona — pod pretpostavljenim okolnostima — podiže kamatnu stopu zato što podiže tražnju za novčanim kapitalom. Ako bi se novčarski kapitalista, umesto da svoj novac pozajmi, pretvorio u industrijalca, onda okolnost da rad ima da plati skuplje ne bi sama po sebi povisila njegov profit, nego bi ga pro tanto smanjila. Konjunktura okolnosti može biti takva da mu se profit uprkos tome popne, ali nikad zato što rad plaća skuplje. Ali ukoliko uvećava tražnju za novčanim kapitalom, ova je poslednja okolnost dovoljna da povisi kamatnu stopu. Ako bi se iz kakvih bilo uzroka popela najamnina, pri inače nepovoljnim konjunkturama, onda bi dizanje najamnine snizilo profitnu stopu ali podiglo kamatnu stopu u meri u kojoj bi povećalo tražnju za novčanim kapitalom.

Ako rad ne uzmemo u obzir, ono što Overstone naziva »tražnja za kapitalom« postoji samo u tražnji za robama. Tražnja za robama

diže njihovu cenu, bilo da se tražnja popne iznad proseka bilo da ponuda padne ispod proseka. Ako industrijski kapitalista ili trgovac mora sada da plaća npr. 150 £ za istu robnu masu za koju je ranije plaćao 100 £, morao bi uzeti na zajam 150 £, dok je ranije uzimao 100 £, te bi stoga pri kamati od 5% morao da plati $7\frac{1}{2}$ £, dok bi inače platio 5£. Masa kamate koju treba da plaća popela bi se, jer bi se popela masa uzajmljenog kapitala.

Ceo pokušaj g. Overstone-a sastoji se u tome da interese zajmovnog kapitala predstavi kao identične sa interesima industrijskog kapitala, dok je njegov Bankovni zakon sračunat upravo na to da se diferencija ovih interesa eksploatiše u korist novčanog kapitala.

Moguće je da tražnja za robama, u slučaju da im je ponuda pala ispod proseka, ne apsorbuje više novčanog kapitala nego ranije. Za njihovu ukupnu vrednost ima da se plati ista, možda i manja suma, ali se za istu sumu dobija manja količina upotrebnih vrednosti. U ovom će slučaju tražnja za pozajmljivim novčanim kapitalom ostati ista, dakle se kamatna stopa neće popeti, mada bi se tražnja za robom bila popela u odnosu prema njenoj ponudi, a stoga se popela cena robe. Kamatna stopa može biti pogođena samo ako poraste celokupna tražnja za zajmovnim kapitalom, a ovo se pod gornjim pretpostavkama ne događa.

Ali ponuda nekog artikla može da padne i ispod proseka, kao pri nerodici žita, pamuka itd., a da poraste tražnja za zajmovnim kapitalom zato što se špekuliše na to da će cene još više da se popnu i što se najbliže sredstvo da se postigne dizanje cena sastoji u tome da se jedan deo dovoza za neko vreme zadrži od iznošenja na tržište. A da bi se kupljena roba platila pre nego što je prodana, pribavlja se novac posredstvom komercijalnog »meničnog poslovanja«. U tome slučaju raste tražnja za zajmovnim kapitalom, a kamatna stopa može da se popne usled ovog pokušaja da se veštački spreči dovoz na tržište. Tada viša kamatna stopa izražava veštačko smanjenje ponude robnog kapitala.

S druge strane, može tražnja za nekim artiklom porasti zato što mu je porasla ponuda i artikal stoji ispod svoje prosečne cene.

U ovom slučaju može tražnja za zajmovnim kapitalom ostati ista ili čak i pasti, zato što se za istu novčanu sumu dobija više roba. Ali može nastupiti i špekulativno stvaranje rezerve, delom radi iskorišćenja povoljnog momenta za svrhe proizvodnje, delom u očekivanju kasnijeg podizanja cena. U ovom bi slučaju tražnja za zajmovnim kapitalom mogla da poraste, te bi povišena kamatna stopa onda bila izraz ulaganja kapitala u obrazovanje suvišne rezerve elemenata proizvodnog kapitala. Mi ovde razmatramo tražnju za zajmovnim kapitalom samo sa stanovišta kako na nju utiču tražnja i ponuda robnog kapitala. Već je ranije raspravljeno kako promenljivo stanje procesa reprodukcije u fazama industrijskog ciklusa deluje na ponudu zajmovnog kapitala. Na lukav način Overstone brka trivijalnu postavku

da se tržišna stopa kamate određuje ponudom i tražnjom (zajmovnog) kapitala, sa svojim sopstvenim shvatanjem, po kome je zajmovni kapital identičan s kapitalom uopšte, i time pokušava da zelenaša pretvori u jedinog kapitalistu, a njegov kapital u jedini kapital.

U periodima stiske, tražnja za zajmovnim kapitalom jeste tražnja za sredstvom plaćanja, i ništa više; nikako nije tražnja za novcem kao kupovnim sredstvom. Pri tome može kamatna stopa otići vrlo visoko, bez obzira na to da li stvarnog kapitala — proizvodnog i robnog — ima u izobilju ili nedovoljno. Tražnja za platežnim sredstvima prosto je tražnja za *pretvorljivošću u novac*, ukoliko trgovci i proizvođači mogu pružiti dobra jamstva; ona je tražnja za *novčanim kapitalom* ukoliko to nije slučaj, dakle ukoliko im predujam platežnih sredstava ne daje samo *novčani oblik* nego i *ekvivalent* za plaćanje, ma u kome obliku bio, a koji im nedostaje. Ovo je tačka na kojoj obe strane obične teorije u ocenjivanju kriza i imaju i nemaju pravo. Oni koji kažu da postoji samo oskudica u sredstvima plaćanja, ili imaju u vidu samo vlasnike bona fide-jamstava^{1*}, ili su budale koje veruju da banka ima dužnost i moć da pomoću papirnih cedulja sve špekulante koji su bankrotirali pretvori u solidne kapitaliste sposobne za plaćanje. Oni koji kažu da postoji samo oskudica u kapitalu, ili prosto trljaju jezike, pošto je jasno da u takvim vremenima ima nepretvorljivog kapitala u masama usled prekomernog uvoza i prekomerne proizvodnje, ili pak govore samo o onima vitezovima kredita koji su sad doista stavljeni u takve okolnosti da ne dobijaju više tuđ kapital da bi njime radili, pa sad zahtevaju da im banka pomogne ne samo da plate izgubljeni kapital nego da ih još i osposobi da produže svoje špekulacije.

Osnovica je kapitalističke proizvodnje da novac istupa prema robi kao samostalan oblik vrednosti, ili da razmenska vrednost mora u novcu dobiti samostalan oblik, a ovo je moguće samo ako neka određena roba postane materijal u čijoj se vrednosti mere sve ostale robe, da ona upravo time postaje opšta roba, roba par excellence u suprotnosti prema svima ostalim robama. Ovo se mora pokazati na dva načina, a osobito kod kapitalistički razvijenih nacija, koje novac u velikoj meri zamenjuju, s jedne strane, kreditnim operacijama, a s druge, kreditnim novcem. U vreme stiske, kad se kredit suzi ili i sasvim prestane, novac najedanput istupa apsolutno prema robama kao jedino platežno sredstvo i istinita egzistencija vrednosti. Otuda opšte obezvređenje roba, teškoća, čak i nemogućnost, da se pretvore u novac, tj. u njihov sopstveni čisto fantastični oblik. A drugo: sam kreditni novac je novac samo ukoliko u iznosu nominalne vrednosti apsolutno zastupa stvarni novac. Sa odlivom zlata postaje njegova pretvorljivost u novac tj. njegova identičnost sa stvarnim zlatom, prob-

^{1*} jamstava u koja se veruje bez proveravanja

lematična. Otuda prinudne mere, podizanje kamatne stope itd., radi obezbeđenja uslova ove pretvorljivosti. Ovo se više ili manje može doterati do krajnje granice pogrešnim zakonodavstvom koje počiva na krivim teorijama o novcu, i biti nametnuto naciji u interesu trgovaca novcem, Overstone-a i ortaka. Ali je osnovica data osnovicom samog načina proizvodnje. Obezvređenje kreditnog novca (a da i ne spominjemo njegovo, uostalom samo imaginarno, gubljenje novčanog svojstva) uzdrmalo bi sve postojeće odnose. Zato se vrednost roba žrtvuje da bi se osigurala fantastična i samostalna egzistencija te vrednosti u novcu. Kao novčana vrednost, ona je osigurana uopšte samo dok je novac osiguran. Zato se za nekoliko miliona novca moraju žrtvovati mnogi milioni roba. Ovo je u kapitalističkoj proizvodnji neizbežno i predstavlja jednu od njenih lepota. U ranijim načinima proizvodnje to se ne dešava, jer na uskoj osnovici na kojoj se oni kreću ne može da se razvije ni kredit ni kreditni novac. Dokle god se *društveni* karakter rada ispoljava kao *novčana egzistencija* robe, pa stoga kao neka *stvar* izvan stvarne proizvodnje, dotle su neizbežne novčane krize, nezavisno od stvarnih kriza ili kao njihovo pooštrenje. A s druge je strane jasno da dokle god kredit neke banke nije pokoleban, ona u ovakvim slučajevima ublažava paniku uvećavanjem količine kreditnog novca, ali je zaoštrava njegovim povlačenjem. Sva istorija moderne industrije pokazuje da bi metal, kad bi unutrašnja proizvodnja bila organizovana, stvarno bio potreban samo za saldiranje međunarodne trgovine kad se njena ravnoteža trenutno poremeti. Da u samoj zemlji već sad nema potrebe za metalnim novcem, dokazuje obustavljanje gotovih plaćanja tzv. nacionalnih banaka, čemu se u svima krajnjim slučajevima pribegava kao jedinom pomoćnom sredstvu.

Bilo bi smešno reći da dva lica u međusobnom poslovanju imaju negativan bilans plaćanja. Ako su ona jedno drugom obostrano dužnik i poverilac, jasno je da ako se njihova potraživanja ne izjednače, jedno će morati biti drugom dužnik za ostatak. Kod nacija to nikako nije slučaj. A da to nije slučaj, priznali su svi ekonomisti postavkom da bilans plaćanja može biti pozitivan ili negativan za neku naciju, mada se njen trgovinski bilans konačno mora izravnati. Bilans plaćanja razlikuje se od trgovinskog bilansa time što je to trgovinski bilans kome rok pada u neko određeno vreme. A sad što krize čine jeste da razliku između bilansa plaćanja i trgovinskog bilansa sabijaju u kratko vreme; a određene prilike koje se razvijaju kod nacije kod koje je došlo do krize, kod koje zbog toga sada nastupa rok plaćanja — ove prilike već donose sa sobom takvo sužavanje vremena poravnania. Prvo, slanje iz zemlje plemenitih metala; onda rasprodaja konsigniranih roba; izvoz roba da bi se rasprodale ili da bi se u zemlji dobili novčani predujmovi na njih; penjanje kamatne stope, otkazivanje kredita, padanje hartija od vrednosti, rasprodaja tuđih hartija od vrednosti, privlačenje tuđeg kapitala radi ulaganja u ove obezvređene

hartije od vrednosti, najzad bankrotstvo koje izravnavu masu potraživanja. Pri tom se još često šalje metal u zemlju u kojoj je kriza izbila, jer su menice na nju nesigurne, dakle je plaćanje najsigurnije u metalu. Uz to dolazi okolnost da su u pogledu Azije sve kapitalističke nacije većinom istovremeno, direktno ili indirektno, njeni dužnici. Čim ove razne okolnosti stanu vršiti pun uticaj na drugu naciju-učesnicu, nastupa i kod ove izvoz zlata ili srebra, ukratko, rok plaćanja, i ponavljaju se iste pojave.

Kod komercijalnog kredita kamata, kao razlika između kreditne cene i cene u gotovu, ulazi samo utoliko u cenu robe ukoliko menice imaju duži rok no obično. U drugom slučaju ne. A ovo se objašnjava time što svaki jednom rukom ovaj kredit prima, a drugom ga daje. {Ovo se ne slaže s mojim iskustvom. — F. E.} Ali ukoliko ovamo eskont ulazi u ovom obliku, njega ne reguliše ovaj komercijalni kredit, već novčano tržište.

Kad bi tražnja i ponuda novčanog kapitala, koje određuju kamatnu stopu, bile identične s tražnjom i ponudom stvarnog kapitala, kako tvrdi Overstone, onda bi, već prema tome koju robu posmatramo ili prema tome u kome stadijumu posmatramo jednu istu robu (sirovina, polufabrikat, gotov proizvod), kamatna stopa u isto vreme morala biti i niska i visoka. Godine 1844. kolebala se kamatna stopa Engleske banke između 4% (od januara do septembra) i $2\frac{1}{2}$ i 3% od novembra do kraja godine. 1845. bila je $2\frac{1}{2}$, $2\frac{3}{4}$, 3% od januara do oktobra, između 3 i 5% u poslednjim mesecima. Prosečna cena »fair Orleans«-pamuka bila je 1844. $6\frac{1}{4}$ pensa, a 1845. $4\frac{7}{8}$ pensa. Na dan 3. marta 1844. bila je rezerva pamuka u Liverpulu 627 042 bale, a 3. marta 1845: 773 800 bala. Po niskoj ceni pamuka dalo bi se zaključiti da je kamatna stopa 1845. morala biti niska, što je kroz najveći deo toga vremena i bila. Ali sudeći po pređi, morala bi biti visoka, jer su cene bile relativno visoke, a profit apsolutno visok. Od pamuka po 4 pensa funta mogla se 1845. s 4 pensa prelačkih troškova ispresti pređa (N° 40, dobar secunda mule twist) koja je prelca, dakle, stajala 8 pensa, a koju je u septembru i oktobru 1845. mogao prodavati po $10\frac{1}{2}$ ili $11\frac{1}{2}$ pensa funtu. (Vidi Wylie-jev iskaz niže.)

Cela se stvar može rešiti na ovaj način:

Tražnja i ponuda zajmovnog kapitala bile bi identične s tražnjom i ponudom kapitala uopšte (mada je ova poslednja fraza apsurdna; za industrijalca ili trgovca roba je jedan oblik njegovog kapitala, ali on ipak nikad ne traži kapital kao takav, već uvek samo ovu specijalnu robu kao takvu, kupuje je i plaća kao robu, žito ili pamuk, nezavisno od uloge koju ona ima da zauzme u kruženju njegovog kapitala) kad ne bi bilo pozajmljivača novca i kad bi umesto ovih kapitalisti zajmodavci bili u posedu mašinerije, sirovina itd., pa ove pozajmljivali ili iznajmljivali, kao sada kuće, industrijskim kapitalistima koji su sami vlasnici jednog dela ovih predmeta. Pod ovakvim bi okolnostima ponuda zajmovnog kapitala bila identična s ponudom elemenata proiz-

vodnje za industrijskog kapitalistu, a s ponudom robâ za trgovca. Ali je jasno da bi onda podela profita između zajmodavaca i zajmo-primaca u prvom redu sasvim zavisila od razmere u kojoj je ovaj kapital uzajmljen i u kojoj je svojina onoga koji ga primenjuje.

Po g. Weguelinu (B. A., 1857) kamatna stopa je određena »masom nezaposlenog kapitala« (252); ona je »samo pokazatelj mase nezaposlenog kapitala koji traži da bude uložen« (271); kasnije se ovaj nezaposleni kapital zove »floating capital« (485), a pod ovim on razume »novčanice Engleske banke i druga prometna sredstva u zemlji; npr. novčanice provincijskih banaka i monetu koja postoji u zemlji... pod floating capital ja uključujem i rezerve banaka« (502, 503), a kasnije i zlato u polugama (503). Tako isti Weguelin kaže da Engleska banka ima veliki uticaj na kamatnu stopu u vremenima »kada mi« (Engleska banka) »imamo u našoj ruci faktično najveći deo nezaposlenog kapitala« (1198), dok po gornjem iskazu g. Overstone-a Engleska banka »nije mesto za kapital«. Zatim kaže Weguelin:

»Po mome shvatanju, eskontnu stopu reguliše količina nezaposlenog kapitala u zemlji. Količinu nezaposlenog kapitala predstavlja rezerva Engleske banke, koja je faktično metalna rezerva. Ako se, dakle, metalno blago smanji, smanjuje to količinu nezaposlenog kapitala u zemlji, te, dakle, podiže vrednost još postojećeg ostatka.« (1258.)

J. Stuart Mill kaže, 2102:

»Da bi održala svoj banking department u solventnosti, Banka je prisiljena da čini sve što može da napuni rezervu toga odeljenja; čim, dakle, nađe da je nastupilo oticanje, mora ona sebi obezbediti rezervu, pa ili ograničiti eskontovanje ili prodati hartije od vrednosti.«

Rezerva, ukoliko se posmatra samo banking department, jeste rezerva samo za depozite. Po Overstone-ima, banking department treba da dela prosto kao bankar, bez obzira na »automatsku« emisiju novčanica. Ali u vremenima stvarne stiske, nezavisno od rezerve banking department-a koja se sastoji samo iz novčanica, Banka vrlo strogo pazi na metalnu rezervu, i mora to činiti ako neće da padne pod stečaj. Jer u istoj meri u kojoj nestaje metalna rezerva, nestaje i rezerva novčanica, i niko to ne bi trebalo bolje da zna od g. Overstone-a, koji je to upravo svojim Bankovnim zakonom od 1844. ovako mudro uredio.

GLAVA TRIDESET TREĆA

Prometno sredstvo u kreditnom sistemu

»Veliki regulator brzine opticaja jeste kredit. Otuda je objašnjivo zašto se oštra stiska na novčanom tržištu obično poklapa sa ispunjenim opticajem.« (*The Currency Theory Reviewed*, str. 65.)

Ovo valja razumeti dvojako. S jedne strane, svi se metodi za štednju prometnih sredstava zasnivaju na kreditu. A drugo: uzmimo npr. novčanicu od 500 £. Danas je A izda B-u, plaćajući menicu; B je istog dana deponuje kod svog bankara; još istog dana ovaj tom novčanicom eskontuje menicu za C-a; C je plaća svojoj banci, banka je daje bill-brokeru u predujam itd. Brzina kojom novčanica ovde optiče, služeći za kupovine ili plaćanja, zavisi od brzine kojom se ona u obliku depozita nekome stalno nanovo vraća, a u obliku zajma opet prelazi nekom drugome. Prosto ekonomisanje prometnog sredstva pokazuje se najrazvijenije u Clearing House-u, u prostoj razmeni prispelih menica i u pretežnoj funkciji novca kao platežnog sredstva jedino za izravnanje preteka. Ali sama egzistencija ovih menica počiva opet na kreditu koji industrijalci i trgovci međusobno jedan drugome daju. Smanji li se ovaj kredit, smanjuje se broj menica, osobito dugoročnih, pa dakle i efikasnost ovog metoda izravnanja. A ova ekonomija koja se sastoji u odstranjivanju novca iz transakcija i koja cela počiva na funkciji novca kao platežnog sredstva, koja opet počiva na kreditu, može (ne uzimajući u obzir više ili manje razvijenu tehniku u koncentraciji ovih plaćanja) biti samo dvojaka: međusobna potraživanja duga, predstavljena menicama ili čekovima, izravnavaju se ili kod istog bankara koji samo prenosi potraživanje s računa jednoga na račun drugoga, ili razni bankari vrše izravnanje između sebe.¹¹ Koncentra-

¹¹ Prosečni broj dana koliko je jedna banknota ostajala u opticaju:

Godina	5 £	10 £	20—100 £	200—500 £	1000 £
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Tabela blagajnika Engleske banke Marshalla, u »Report on Bank Acts«, 1857, II dodatak, str. 300, 301.)

cija 8 - 10 miliona menica u rukama jednog bill-brokera, kao npr. firme Overend, Gurney & Co., bila je jedno od glavnih sredstava da se skala ovog izravnjanja lokalno proširi. Ovim ekonomisanjem pojačava se efikasnost prometnog sredstva, ukoliko jedino za saldiranje bilansa treba manja njegova količina. S druge strane, brzina novca koji optiče kao prometno sredstvo (čime se takođe ekonomiše) zavisi potpuno od toka kupovina i prodaja, ili i od veriženja plaćanja, ukoliko se vrše uzastopno u novcu. Ali kredit posreduje i time povećava brzinu opticaja. Ako A, prvobitni vlasnik jednog komada novca, kupi od B-a, B od C-a, C od D-a, D od E-a, E od F-a, ako se, dakle, prelaz toga novca iz ruke u ruku vrši samo posredstvom pravih kupovina i prodaja, onda taj komad novca može, u ovom primeru, postići samo pet opticaja i ostaje da leži duže vreme u svakoj pojedinoj ruci kao čisto prometno sredstvo bez intervencije kredita. Ali kad B deponuje kod svog bankara novac koji mu je platio A, a bankar ga izda C-u eskontujući mu menicu, C kupi od D-a, a D ga deponuje kod svog bankara, a ovaj ga pozajmi E-u, koji kupi od F-a, onda je i sama njegova brzina kao čisto prometnog (kupovnog) sredstva uslovljena nekim kreditnim operacijama: B-ovim deponovanjem kod svog bankara i njegovim eskontovanjem za C-a, deponovanjem D-a kod svog bankara i bankarevim eskontovanjem za E-a; dakle pomoću četiri kreditne operacije. Bez ovih kreditnih operacija isti komad novca ne bi u datom periodu vremena izvršio pet uzastopnih kupovina. To što je — kao depozit i u eskontu — prelazio iz ruke u ruku bez posredstva stvarne kupovine i prodaje, ubrzalo je ovde u nizu stvarnih kupoprodaja njegovo prelaženje iz jedne ruke u drugu.

Ranije smo videli kako jedna te ista banknota može sačinjavati depozite kod raznih bankara. Ona može isto tako sačinjavati razne depozite kod istog bankara. S notom koju je deponovao A, on eskontuje B-ovu menicu, B plaća C-u, C deponuje istu notu kod istog bankara, koji ju je izdao.

Već smo pri razmatranju prostog novčanog opticaja (knj. I, gl. III, 2) dokazali da ako brzinu opticaja i ekonomiju plaćanja pretpostavimo kao date, onda masu novca koji stvarno optiče određuju cene roba i masa transakcija. Isti zakon vlada i kod opticaja novčanica.

U sledećoj tabeli zabeležni su za svaku godinu godišnji proseki novčanica Engleske banke, ukoliko su se ove nalazile u rukama publike, i to sume novčanica od 5 i 10 funti, od 20 - 100 £ i većih novčanica od 200 - 1000 £, kao i procentni udeo svake te rubrike u ukupnom opticaju. Sume su u hiljadama, od kojih su poslednja tri mesta brisana.

Godina	Novčanice od 5 i 10 £	%	Novčanice od 20—100 £	%	Novčanice od 200—1000 £	%	Ukupno £
1844	9 263	45,7	5 735	28,3	5 253	26,0	20 241
1845	9 698	46,9	6 082	29,3	4 942	23,8	20 722
1846	9 918	48,9	5 778	28,5	4 590	22,6	20 286
1847	9 591	50,1	5 498	28,7	4 066	21,2	19 155
1848	8 732	48,3	5 046	27,9	4 307	23,8	18 085
1849	8 692	47,2	5 234	28,5	4 777	24,3	18 403
1850	9 164	47,2	5 587	28,8	4 646	24,0	19 398
1851	9 362	48,1	5 554	28,5	4 557	23,4	19 473
1852	9 839	45,0	6 161	28,2	5 856	26,8	21 856
1853	10 699	47,3	6 393	28,2	5 541	24,5	22 653
1854	10 565	51,0	5 910	28,5	4 234	20,5	20 709
1855	10 628	53,6	5 706	28,9	3 459	17,5	19 793
1856	10 680	54,4	5 645	28,7	3 323	16,9	19 648
1857	10 659	54,7	5 567	28,6	3 241	16,7	19 467

(B. A., 1858, str. XXVI.)

Ukupna suma novčanica u opticaju smanjila se, dakle, pozitivno od 1844. do 1857, mada izvoz i uvoz pokazuju da se poslovni saobraćaj više no udvostručio. Kako pokazuje tabela, manje banknote od 5 i 10 £ narasle su od 9 263 000 £ u 1844. na 10 659 000 £ u 1857. I to je bilo istovremeno sa uvećanjem opticaja zlata, koje je baš tada bilo veoma jako. Nasuprot tome, smanjila se količina većih novčanica (od 200 - 1000 £) od 5 865 000 £ u 1852. na 3 241 000 £ u 1857. Dakle, smanjenje od preko 2¹/₂ miliona £. Za ovo je dato sledeće objašnjenje:

«8. juna 1854. omogućili su londonski privatni bankari akcionarskim bankama da učestvuju u ustanovi Clearing House-a, a uskoro zatim ustanovljen je konačni kliring u Engleskoj banci. Dnevna saldiranja izvršuju se prenošenjem na račune koje razne banke imaju kod Engleske banke. Uvođenjem ovog sistema postale su nepotrebne velike novčanice kojima su se banke ranije služile za podmirenje svojih međusobnih računa.» (B. A., 1858, str. V.)

U kako je velikoj meri upotreba novca u veletrgovini svedena na sićušan minimum, može se videti npr. iz tabele koja je odštampana u knj. I, gl. III, primedba 103, a koju je bankovnom odboru podnela firma Morrison, Dillon & Co., jedna od najvećih među onim londonskim kućama u kojima maloprodavac može kupiti svaku potrebnu mu količinu roba svih vrsta.

Po iskazu W. Newmarcha pred B. A., 1857, br. 1741, i druge okolnosti su doprinele uštedi prometnih sredstava: poštanska taksa od 1 penija, železnice, telegrafi, ukratko — poboljšana saobraćajna sredstva; tako Engleska može sada sa otprilike istim novčaničnim prometom praviti pet do šest puta veće poslove. Ali se ovo duguje u bitnosti i isključenju iz opticaja novčanica preko 10 £. Njemu se ovo čini prirodnim objašnjenjem za činjenicu da je u Škotskoj i Irskoj, gde su u opticaju i novčanice od 1 £, novčanični opticaj porastao otprilike za 31% (1747). Ukupni opticaj novčanica u

Ujedinjenoj Kraljevini, uključiv i novčanice od 1£, iznosi 39 mil. £ (1749). Opticaj zlata = 70 miliona £ (1750). U Škotskoj je novčanični opticaj bio 1834 — 3 120 000 £; 1844 — 3 020 000 £; 1854 — 4 050 000 £ (1752).

Već iz ovoga izlazi da nikako nije u vlasti emisione novčanične banke da uveća broj novčanica u opticaju dokle god su ove novčanice u svako doba pretvorljive u novac. {Ovde uopšte nije reč o nekonvertibilnom papirnom novcu; nepretvorljive novčanice mogu postati opšte prometno sredstvo samo tamo gde su stvarno poduprte državnim kreditom, kao npr. sada u Rusiji. One spadaju, dakle, pod zakone nepretvorljivog državnog papirnog novca, koji su već izloženi. (Knj. I, gl. III, 2, c: Moneta. Znak vrednosti.) — F. E.}

Količina novčanica u opticaju upravlja se prema potrebama prometa i svaka suvišna novčanica odmah se vraća svom izdavaocu. Pošto su u Engleskoj kao opšte zakonsko platežno sredstvo u opticaju samo novčanice Engleske banke, to ovde možemo da zapostavimo beznačajni i čisto lokalni novčanični opticaj provincijskih banaka.

Pred B. C., 1858. daje g. Neave, guverner Engleske banke, ovaj iskaz:

Br. 947. (Pitanje:) »Vi kažete da, ma kakve mere preduzimali, iznos novčanica u rukama publike ostaje isti, tj. oko 20 miliona £? — U običnim vremenima izgleda da potreba publike zahteva oko 20 miliona. U izvesnim periodima godine koji se u razmacima ponavljaju, iznos novčanica se uvećava za 1 ili 1½ milion. Ako publici treba više, ona ih, kako rekoh, uvek može dobiti kod Engleske banke.« — 948. »Rekli ste da vam za vreme panike publika nije htela dozvoliti da smanjite iznos novčanica; hoćete li to obrazložiti? — Kako se meni čini, u vreme panike publika ima punu moć da sebi pribavi novčanice; i naravno, dokle god je Banka obavezna, može publika na osnovu te obaveze uzimati novčanice iz Banke.« — 949. »Izgleda, dakle, da je uvek potrebno oko 20 miliona novčanica Engleske banke? — 20 miliona novčanica u rukama publike; to se menja. Bude i 18½, 19, 20 miliona itd.; ali možete kazati 19 - 20 miliona prosečno.«

Iskaz Thomasa Tooke-a pred odborom lordova o Commercial Distress^{1*} (C. D., 1848/57), br. 3094:

»Banka nema moći da po svojoj volji uveća iznos novčanica u rukama publike; ona ima moć da smanji iznos novčanica u rukama publike, ali samo čisto nasilnom operacijom.«

J. C. Wright, otpre 30 godina bankar u Notingemu, pošto je opširno izložio nemogućnost da bi provincijske banke ikad mogle održavati u opticaju više novčanica nego što publika treba i hoće, kaže o novčanicama Engleske banke (C. D., 1848/57), br. 2844:

»Ne znam ni za kakvo ograničenje« (izdavanja novčanica) »za Englesku banku, ali će svaki suvišak opticaia preći u depozite i tako uzeti drugi oblik.«

^{1*} trgovinskoj stisci

Isto važi za Škotsku, gde je u opticaju gotovo samo papir, jer su tamo kao i u Irskoj, dozvoljene i novčanice od 1£ i jer »the scotch hate gold«^{1*}. Kennedy, direktor jedne škotske banke, izjavljuje da banke ne mogu čak ni da smanjuju opticaj svojih novčanica i

»mišljenja je da dokle god unutrašnji poslovi zahtevaju novčanice ili zlato da bi se mogli izvršiti, bankari moraju pružiti onoliko prometnih sredstava koliko ovi poslovi zahtevaju — bilo na zahtev svojih depozitara ili na koji drugi način... Škotske banke mogu da ograniče svoje poslove, ali ne mogu da vrše kontrolu nad svojom novčaničnom emisijom.« (Isto, br. 3446, 3448.)

Tako i Anderson, direktor Union Bank of Scotland, isto, br. 3578:

»Da li sistem međusobne razmene novčanica« (među škotskim bankama) »sprečava preterano izdavanje novčanica od strane neke pojedinačne banke? — Da; ali mi imamo i jedno delotvornije sredstvo od razmene novčanica« (koja u stvari sa ovim nema nikakve veze, ali doista obezbeđuje novčanicama svake banke mogućnost da budu u opticaju u čitavoj Škotskoj)«, a to je opšti običaj u Škotskoj da se drži račun kod banke; svako ko ima ma i malo novaca, ima i račun kod neke banke i iz dana u dan uplaćuje sav novac koji mu nije neposredno potreban, tako da se na koncu svakog poslovnog dana sav novac nalazi u bankama, osim onog što ga svako ima u džepu.«

Isto tako za Irsku, vidi iskaze guvernera Irske banke MacDonella i direktora Irske pokrajinske banke Murraya pred istim odborom.

Isto onako kako je nezavisan od volje Engleske banke, novčanični je opticaj nezavisan i od stanja zlatne rezerve u podrumima Banke, rezerve koja obezbeđuje pretvorljivost ovih novčanica.

»18. septembra 1846. bio je novčanični opticaj Engleske banke 20 900 000 £, a njena metalna rezerva 16 273 000 £; 5. aprila 1847. opticaj 20 815 000 £, a metalna rezerva 10 264 000 £. Dakle, opticaj se nije smanjio ni uprkos izvozu od 6 miliona £ plemenita metala.« (J. G. Kinnear, *The Crisis and the Currency*, London 1847, str. 5.)

Ali ovo važi, razume se, samo pod okolnostima kakve danas vladaju u Engleskoj, a i tu samo ukoliko zakonodavstvo o razmeri emisija novčanica i zlatne rezerve ne naredi drukčije.

Na količinu novca u opticaju — novčanica i zlata — utiču, dakle, samo potrebe samog posla. Ovamo prvo dolaze u obzir periodična kolebanja, koja se ponavljaju svake godine, pa ma kakav bio opšti položaj poslova, tako da je već 20 godina

»opticaj u jednom određenom mesecu visok, u drugom nizak, dok je u trećem određenom mesecu na srednjoj tački.« (Newmarch, »Bank Acts«, 1857, br. 1650.)

^{1*} »Škoti mrze zlato«

Tako u avgustu svake godine ide iz Engleske banke u unutrašnji promet nekoliko miliona, većinom u zlatu, da bi se platili troškovi žetve; pošto se uglavnom radi o plaćanju najamnine, mogu se tu u Engleskoj banknote manje upotrebiti. Do kraja godine ovaj se novac već vratio natrag u Banku. U Škotskoj imaju mesto zlatnika gotovo same novčanice od 1£; stoga se ovde u odgovarajućem slučaju novčanični opticaj uvećava, i to dvaput godišnje, u maju i novembru, od 3 na 4 miliona; posle 14 dana već otpočinje povratni tok, a za mesec dana gotovo je završen. (Anderson, isto, [C. D., 1848/57], br. 3595 - 3600.)

Novčanični opticaj Engleske banke ima i svaka tri meseca trenutna kolebanja usled tromesečnog isplaćivanja »dividendi«, tj. kamata državnog duga, što najpre izvlači novčanice iz opticaja, a onda ih opet baca u publiku; ali se one vrlo brzo vrata. Weguelin (B. A., 1857, br. 38) navodi da suma u kojoj se novčanični opticaj iz ovog razloga koleba iznosi oko 2¹/₂ miliona. Nasuprot tome, g. Chapman, iz poznate firme Overend, Gurney & Co, računa da su poremećaji izazvani na novčanom tržištu ovim isplatama daleko veći.

«Kad iz opticaja uzmete 6 ili 7 miliona za poreze da biste time platili dividende, onda se mora naći neko ko će u međuvremenu staviti tu sumu na raspolaganje.» (B. A., 1857, br. 5196.)

Mnogo su značajnija i dugotrajnija kolebanja u sumi opticajnog sredstva koja odgovaraju različitim fazama industrijskog ciklusa. Čujmo šta o ovome kaže jedan drugi ortak te firme, dostojanstveni kveker Samuel Gurney (C. D., 1848/57, br. 2645):

«Krajem oktobra» (1847) »bilo je u rukama publike 20 800 000 £ novčanica. U ono je vreme bilo veoma teško dobiti novčanice na novčanom tržištu. Do toga je došlo iz opšte bojazni da se usled ograničenja Bankovnog zakona od 1844. neće moći doći do novčanica. Sada» (marta 1848) »iznosi suma novčanica u rukama publike ... 17 700 000 £, ali pošto sad nema nikakve trgovinske uzbune, ta je suma mnogo veća no što je potrebno. Nema nijednog bankara ili novčara u Londonu koji nema više novčanica nego što može da upotrebi.« — 2650. »Iznos banknota ... izvan kasa Engleske banke sasvim je nepotpun pokazatelj aktivnog stanja opticaja ako se u isto vreme ne uzme u obzir i ... stanje u trgovinskom svetu i kreditu.« — 2651. »Osećanje da kod sadašnjeg iznosa opticaja u rukama publike imamo suvišak potiče u velikoj meri iz našeg sadašnjeg stanja velike stagnacije. Da su cene visoke a posao živ, opticaj od 17 700 000 £ izazvao bi u nama osećanje oskudice.«

{Dokle god je poslovna situacija takva da povraci za učinjene predujmove pritiču redovno, te kredit, dakle, ostaje nepokoleban, širenje i stezanje opticaja upravlja se prosto prema potrebama industrijalaca i trgovaca. Pošto, bar za Englesku, zlato ne dolazi u obzir za veletrgovinu, te se opticaj zlata, izuzev sezonskih kolebanja, može za duže vreme smatrati kao prilično postojana veličina, novčanični

opticaaj Engleske banke predstavlja dovoljno tačnu meru ovih promena. U tihome periodu posle krize opticaaj je najmanji; s ponovnim oživljavanjem tražnje nastaje i veća potreba za prometnim sredstvima, koja raste s rasteњem prosperiteta; količina prometnih sredstava dostiže vrhunac u periodu prenapetosti i preterane špekulacije — tada nahrupi kriza i do juče tako obilne novčanice gube se s tržišta preko noći, a s njima i eskonteri menica, davaoci predujmova na hartije od vrednosti, kupci robe. Engleska banka treba da pomogne — ali se i njene snage ubrzo iscrpljuju, Bankovni zakon od 1844. prisiljava je da svoj novčanični opticaaj ograniči upravo u času kad ceo svet vapije za banknotama, kad posednici roba ne mogu da prodaju, a ipak treba da plaćaju i spremni su da podnesu svaku žrtvu samo da dobiju novčanice.

»Za vreme uzbune«, kaže gore pomenuti bankar Wright, isto, br. 2930, »zemlji treba dvaput veći opticaaj no u običnim vremenima zato što bankari i drugi zgrću prometna sredstva«.

Čim kriza nastupi, radi se još samo o platežnom sredstvu. Ali pošto za ubiranje ovih platežnih sredstava svako zavisi od drugoga, a niko ne zna da li će drugi biti kadar da o roku plati, nastaje prava trka s preponama oko platežnih sredstava koja se nalaze na tržištu, tj. za banknotama. Svaki zgrće onoliko banknota koliko može da dobije, i tako se novčanice gube iz opticaaja istog dana kad su najpotrebnije. Samuel Gurney (C. D., 1848/57, br. 1116) ceni na 4 - 5 miliona £ novčanice koje su tako u času panike sklonjene pod katanac u oktobru 1847. — F. E.}

U ovom pogledu od osobitog je interesa saslušanje Gurneyevog ortaka, već pomenutog Chapmana, pred Bank Committee od 1857. Daću ovde njegovu glavnu sadržinu u celini, mada se tu govori i o nekim momentima koje ćemo tek kasnije ispitati.

Gospodin Chapman ovako izjavljuje:

4963. »Ja se ne ustručavam reći da ne smatram ispravnim to da novčanim tržištem može gospodariti koji mu drago individualni kapitalista (kakvih u Londonu ima), koji može stvoriti ogromnu oskudicu novca i stisku kad opticaaj baš vrlo nisko stoji... To je moguće... ima više no jedan kapitalista koji iz prometnog sredstva može da izvadi 1 ili 2 miliona £ novčanica, ako time postiže neku svrhu.«

4965. Neki krupni špekulant može prodati za 1 ili za 2 miliona konsola i tako novac izvući iz tržišta. Nešto se slično dogodilo sasvim nedavno; »to stvara do krajnosti žestoku stisku.«

4967. Novčanice su u tom slučaju naravno neproizvodne.

»Ali to nije ništa ako se postiže neka velika svrha; a velika je svrha u tome da se obore cene vrednosnih papira, da se stvori oskudica novca, a u potpunoj je vlasti špekulanta da to učini.«

Jedan primer: jednog jutra bila je na efektnoj berzi velika tražnja za novcem; niko nije znao uzrok tome; neko se obrati Chapmanu da mu pozajmi 50 000 £ po 7%. Chapman je bio iznenađen, njegova je kamatna stopa bila mnogo niža; on prihvati. Odmah zatim došao je isti čovek opet, uzeo još 50 000 £ po $7\frac{1}{2}\%$, onda 100 000 £ po 8%, pa je tražio još više po $8\frac{1}{2}\%$. Ali se tu i sam Chapman uplašio. Posle se pokazalo da je znatna suma novca naprečac izvučena iz tržišta. Ali, kaže Chapman,

»ja sam ipak pozajmio znatnu sumu po 8%; da idem dalje, bilo me je strah, nisam znao šta može nastupiti.«

Ne sme se nikad zaboraviti da, mada se navodno u rukama publike prilično stalno nalazi 19 do 20 miliona novčanica, ipak stalno i znatno variraju među sobom s jedne strane onaj deo tih novčanica koji stvarno cirkuliše, a s druge onaj što leži u bankama nezaposlen kao rezerva. Ako je ova rezerva velika, dakle stvarni opticaj nizak, onda se sa stanovišta novčanog tržišta kaže da je opticaj pun (the circulation is full, money is plentiful^{1*}); ako je rezerva mala, dakle stvarni opticaj pun, onda ga novčano tržište naziva niskim (the circulation is low, money is scarce^{2*}), naime nizak je iznos onoga dela koji predstavlja nezaposleni zajmovni kapital. Stvarno širenje ili stezanje opticaja, nezavisno od faza industrijskog ciklusa — ali tako da suma koja je publici potrebna ostaje ista — događa se samo iz tehničkih razloga, npr. o rokovima plaćanja poreza ili kamata državnog duga. Pri plaćanju poreza pritiču u Englesku banku novčanice i zlato iznad obične mere i faktično sužavaju opticaj bez obzira na potrebu za njime. Obrnuto je kad se isplaćuju dividende državnog duga. U prvom slučaju prave se kod Banke zajmovi da bi se došlo do prometnih sredstava. U drugom slučaju pada kamatna stopa kod privatnih banaka usled trenutnog porasta njihovih rezervi. Ovo nema nikakve veze sa apsolutnom masom prometnih sredstava, već samo s bankarskom firmom koja ova prometna sredstva stavlja u opticaj i za koju ovaj proces predstavlja otuđivanje zajmovnog kapitala, te ona zato trpa u svoj džep profit od toga.

U jednome slučaju vrši se samo privremeno pomeranje optičućeg sredstva, koje Engleska banka izravnavala time što kratko vreme pred rok kvartalnih poreza i takođe kvartalnih dividendi daje kratkoročne predujmove uz niske kamate; ovako izdate prekobrojne novčanice prvo ispune prazninu stvorenu plaćanjem poreza, dok njihovo ponovno plaćanje Banci odmah zatim vraća preobilje novčanica koje je u publiku ubačeno isplatom dividendi.

U drugom slučaju, niski ili puni opticaj uvek je samo drukčija raspodela iste mase prometnih sredstava na aktivni opticaj i depozite, tj. na oruđe zajmova.

^{1*} opticaj je pun, novac je obilan — ^{2*} opticaj je nizak, novac je oskudan

S druge strane, ako se npr. prilikom zlata u Englesku banku uveća broj novčanica izdatih za zlato, one pomažu eskontovanju izvan Banke, a vraćaju se natrag u otplatama zajmova, tako da se apsolutna masa novčanica u opticaju samo za trenutak uvećava.

Ako je optica pun zbog uvećanja poslova (što je moguće i uz relativno niske cene), kamatna stopa može biti relativno visoka zbog tražnje za zajmovnim kapitalom usled toga što rastu profiti i množe se novi plasmani. Ako je on nizak, zbog kontrakcije poslova ili i zbog veće kulantnosti kredita, kamatna stopa može biti niska i pored visokih cena. (Vidi šta kaže Hubbard^{1*}).

Apsolutna količina optica ima odlučujući uticaj na kamatnu stopu samo u periodima stiske. Tu: ili tražnja za punim opticajem izražava samo tražnju za sredstvima tezaurizacije (ne uzimajući u obzir umanjenu brzinu kojom novac optiče i kojom se identični komadi novca postojano preobraćaju u zajmovni kapital) zbog odsustva kredita, kao 1847, kada suspendovanje Bankovnog zakona nije dalo povoda nekoj ekspanziji optica, ali je bilo dovoljno da zgrnute novčanice ponovo istera na videlo i baci u optica. Ili pak, može pod takvim okolnostima i stvarno biti potrebno više prometnih sredstava, kao što je 1857. optica posle suspendovanja Bankovnog zakona za izvesno vreme stvarno porastao.

Inače, apsolutna masa optica ne utiče na kamatnu stopu, pošto se ona — pod pretpostavkom postojane ekonomije i brzine optica — prvo, određuje cenama roba i masom transakcija (pri čemu većinom jedan momenat parališe uticaj drugoga) i, najzad, stanjem kredita, dok ona obratno nikako ne određuje kredit; a drugo, pošto robne cene i kamata ne stoje ni u kakvoj nužnoj vezi.

Za vreme Bank Restriction Act-a^[72] (1797 - 1820) došlo je do preobilja currency^{2*}, kamatna stopa bila je stalno mnogo viša nego otkako se ponovo počelo plaćati u gotovu. Sa ograničenjem emisije novčanica i uvećanjem meničnih kurseva ona je kasnije brzo pala. 1822, 1823, i 1832. opšti optica bio je nizak, kamatna stopa takođe niska. 1824, 1825. i 1836. optica je bio visok, kamatna stopa se dizala. U leto 1830. optica je bio visok, kamatna stopa niska. Od otkrića zlatnih polja proširio se novčani optica u celoj Evropi, kamatna stopa se popela. Kamatna stopa, dakle, ne zavisi od količine novca u opticaju.

Razlika između izdavanja prometnih sredstava i pozajmljivanja kapitala najbolje se pokazuje kod stvarnog procesa reprodukcije. Tamo smo (knj. II, odeljak III) videli kako se razmenjuju različiti sastavni delovi proizvodnje. Na primer, promenljivi kapital materijalno se sastoji od životnih sredstava radnika, od jednog dela njihovog sopstvenog proizvoda. Ali je on njima deo po deo isplaćen u novcu. Ovaj novac kapitalista mora da predujmi, a umnogome zavisi od

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 467 - 469. — ^{2*} optičajnog sredstva

organizacije kreditnog sistema da li će iduće nedelje opet moći da isplati promenljivi kapital starim novcem koji je isplatio prošle nedelje. Isto je tako u činovima razmene između različitih sastavnih delova nekog ukupnog društvenog kapitala, npr. između sredstava potrošnje i sredstava za proizvodnju sredstava potrošnje. Kao što smo videli, novac za njihov promet mora predujmiti jedan ili oba razmenjivača. On onda ostaje u opticaju, ali se po izvršenoj razmeni opet vraća onome koji ga je predujmio, pošto ga je ovaj bio predujmio povrhu svog stvarno zaposlenog industrijskog kapitala (v. knj. II, glavu 20). Pri razvijenom kreditnom sistemu, gde se novac koncentriše u rukama banaka, njega preduimaju banke, bar nominalno. Ovo preduimanje se odnosi samo na novac koji se nalazi u opticaju. To je predujam prometnih sredstava, ne predujam kapitala koje ta sredstva promiseću.

Chapman:

5062. »Može biti i takvih perioda kada se u rukama publike nalazi vrlo velika suma novčanica, a da se ipak nijedna ne može dobiti.«

Novca ima i za vreme panike, ali se svaki dobro čuva da ga ne pretvori u pozajmljivi kapital, u pozajmljivi novac; svako ga čvrsto drži za potrebe stvarnog plaćanja.

5099. »Banke u poljoprivrednim srezovima šalju svoje nezaposlene suviške vama i drugim londonskim kućama? — Da.« — 5100. »Na drugoj strani, fabrički srezovi Lankašira i Jorkšira eskontuju kod vas menice za svoje poslovne svrhe? — Da.« — 5101. »Tako da se ovim putem omogućava da se suvišni novac jednog dela zemlje iskoristi za potrebe nekog drugog dela? — Sasvim tačno.«

Chapman kaže da je običaj banaka da svoj suvišni novčani kapital investiraju za kraće vreme u kupovinu konsola i blagajničkih zapisa u poslednje vreme umnogome napušten otkako je nastao običaj da se taj novac pozajmljuje at call (na opoziv, iz dana u dan, u svako doba opozivo). On sam drži da je kupovanje ovakvih papira za njegov posao krajnje necelishodno. Zato on novac ulaže u dobre menice, od kojih svakodnevno jednom delu prispeva rok, tako da uvek zna na koliko likvidnog novca može svaki dan računati. (5001 — 5005).

Čak se i porast izvoza predstavlja više ili manje za svaku zemlju, ali većinom za onu koja daje kredit, kao veće potraživanje na unutrašnjem novčanom tržištu, ali koje se tek u vreme stiske oseća kao takvo. U vreme kada se izvoz uvećava, fabrikanti po pravilu vuku na konsignacije engleskih fabrikata dugoročne menice na trgovce-izvoznike. (5126.)

5127. »Nije li često slučaj da postoji sporazum da se ove menice s vremena na vreme obnavljaju?« — {Chapman.} »To je stvar koju oni od nas prikrivaju; mi ne bismo dopustili takve menice... To se sigurno može događati, ali o nečem takvom ne mogu ništa da kažem.« (Nevini Chapman.) — 6129. »Kad izvoz jako poraste, kao samo poslednje godine za 20 miliona £, ne vodi li to samo po

sebi velikoj tražnji kapitala za eskontovanje menica koje predstavljaju ovaj izvoz? — Nesumnjivo.« — 5130. »Pošto Engleska po pravilu daje inostranstvu kredit za sve svoje izvoze, ne bi li to zahtevalo apsorbovanje odgovarajućeg dodatnog kapitala za vreme dok to traje? — Engleska daje ogroman kredit; ali zato ona uzima kredit za svoje sirovine. Iz Amerike se na nas vuče uvek na 60 dana, a iz drugih zemalja na 90 dana. S druge strane, dajemo mi kredit; kad šaljemo robu u Nemačku, dajemo 2 do 3 meseca.«

Wilson pita Chapmana (5131) da li se na ove uvezene sirovine i kolonijalne robe vuku menice na Englesku već u isto vreme kad se utovare i da li one ne stižu čak u isto vreme sa tovarnim listovima? Chapman drži da je tako, ali ne zna ništa o ovim »trgovačkim« poslovima; treba pitati ljude koji to bolje znaju. — U izvozu za Ameriku, kaže Chapman, »robe se simbolizuju u tranzitu« [5133]; ova mutljivina treba da znači da engleski izvoznik vuče za robu na jednu od velikih američkih bankarskih kuća u Londonu četvoromesečne menice a banka dobija pokriće iz Amerike.

5136. »Da li po pravilu poslove sa vrlo dalekim zemljama ne vodi trgovac koji čeka na svoj kapital dok se robe ne prodaju? — Može biti kuća s velikim privatnim bogatstvom koje su kadre da ulože svoj sopstveni kapital, a da ne uzmu predujmove na robu; ali se ove robe većinom pretvaraju u predujmove putem akcepata dobro poznatih firmi.« — 5137. »Te su kuće ... u Londonu, Liverpulu i u drugim mestima.« — 5138. »Dakle, svejedno je da li fabrikant mora dati svoj sopstveni novac, ili da li on dobija u Londonu ili Liverpulu nekog trgovca koji novac predujma; to uvek ostaje predujam učinjen u Engleskoj? — Sasvim tačno. S tim ima fabrikant posla samo u malom broju slučajeva« (1847, naprotiv, gotovo u svim slučajevima). »Neki trgovac fabrikatima, npr. u Mančesteru, kupi robe i utovari ih na brod preko neke ugledne kuće u Londonu; čim se londonska kuća uverila da je sve upakovano prema sporazumu, vuče on na londonsku kuću šestomesečne menice za ove robe koje idu u Indiju, Kinu, ili na koju drugu stranu; onda se umeša bankarski svet i eskontuje mu ove menice, tako da u vreme kad treba da plati za ove robe, on već ima spremljen novac putem eskontovanja onih menica.« — 5139. »Ali ako onaj i ima novac, ipak ga je bankar morao predujmiti? — *Bankar ima menicu; bankar je menicu kupio*; on upotrebljava svoj bankovni kapital u ovom obliku, naime u eskontovanju trgovinskih menica.«

{Dakle ni Chapman ne gleda u eskontovanju menica davanje predujma, već kupovinu robe. — F. E.}

5140. »Ali to još uvek predstavlja jedan deo potraživanja na londonskom novčanom tržištu? — Nesumnjivo; ovo je bitno zanimanje novčanog tržišta i Engleske banke. Engleska banka prima ove menice isto tako rado kao mi; ona zna da su one dobra investicija.« — 5141. »Kako raste izvozni posao, tako raste i tražnja na novčanom tržištu? — U meri u kojoj raste prosperitet zemlje, učestvujemo i mi« (Champani) »u tome.« — 5142. »Dakle, kad se ova razna polja plasiranja kapitala iznenadno prošire, onda je prirodna posledica toga penjanje kamatne stope? — U to nema sumnje.«

5143. Chapman: »... ne mogu sasvim da shvatim kako to da smo pri našem velikom izvozu imali toliko veliku upotrebu zlata.«

5144. Poštovani Wilson pita:

»Ne može li biti da dajemo veće kredite na naš izvoz nego što ih uzimamo na naš uvoz? — Ja bih u to sumnjao. Kad neko akceptuje menicu za svoju robu koju šalje iz Mančestera za Indiju, ne može akceptovati za manje od 10 meseci. Mi smo, i to je sasvim sigurno, morali plaćati Americi njen pamuk neko vreme pre no što Indija nama plaća; ali je prilično škakljivo ispitivati kakav uticaj to ima.« — 5145. »Ako smo, kao prošle godine, imali uvećanje izvoza manufakturne robe za 20 miliona £, mi smo pre toga već morali imati i znatno uvećanje uvoza sirovina« (a već je na ovaj način preteran izvoz identičan s preteranim uvozom, a preterana proizvodnja s preteranom trgovinom) »da bismo proizveli ovu uvećanu količinu roba? — Nesumnjivo.« 5146. »Mora da smo imali da platimo neki veoma znatan bilans, tj. bilans mora da je za to vreme bio negativan za nas, ali na duže vreme je menični kurs sa Amerikom u našu korist, i već dosta dugo dobijamo iz Amerike znatne dovoze plemenitog metala.«

5148. Wilson pita arhizelenaša Chapmana ne smatra li on svoje visoke kamate kao znake velikog prosperiteta i visokih profita. Očigledno iznenađen naivnošću ovog sikofanta, Chapman to potvrđuje, ali je dovoljno iskren da se ogradi sledećom izjavom:

»Ima nekih koji se drukčije ne mogu pomoći; imaju da odgovore svojim obavezama i moraju ih izvršiti, bilo to unosno ili ne; ali ako potraje« {visoka kamatna stopa} »ona bi bila znak prosperiteta.«

Obojica zaboravljaju da ona može, kao što je bilo 1857, da bude znak da lutajući vitezovi kredita čine zemlju nesigurnom, da mogu da plaćaju visoku kamatu jer je plaćaju iz tuđeg džepa (a pri tome pomažu da se kamatna stopa za sve odredi) i u međuvremenu žive na visokoj nozi od anticipiranih profita. U isto vreme može, uostalom, baš to da bude vrlo unosan posao za fabrikante itd. Sistem predujmova čini da povraci postanu potpuno varljivi. To objašnjava i sledeće, što u pogledu Engleske banke ne treba objašnjenja, jer kad je kamatna stopa visoka, ona eskontuje niže nego drugi.

5156. »Doista mogu kazati«, kaže Chapman, »da sume naših diskonta u sadašnjem momentu, kada smo tokom tako dugog vremena imali visoku kamatnu stopu, stoje na svome maksimumu.«

(Ovo je Chapman rekao 21. jula 1857, nekoliko meseci pre sloma.)

5157. »Godine 1852« (kad je kamata bila niska) »nisu ni izdaleka bile ovako velike.«

Zato što je onda posao u stvari bio još mnogo zdraviji.

5159. »Kad bi tržište bilo jako preplavljeno novcem... a Bančin eskont nizak, imali bismo opadanje menica... 1852. bili smo u jednoj sasvim drugoj fazi. Izvoz i uvoz zemlje nisu u ono vreme bili ništa prema sadašnjem stanju.«

— 5161. »Pod ovom visokom eskontnom stopom naša su eskontovanja isto tako velika kao 1854.« (Kad je kamata bila 5 - 5¹/₂%.)

Osobito je zabavno u Chapmanovom saslušanju kako ovi ljudi stvarno smatraju da je novac publike njihova svojina i misle da imaju pravo na stalnu pretvorljivost menica koje oni eskontuju. Naivnost u pitanjima i odgovorima je velika. Dužnost je zakonodavstva da menice akceptovane od velikih kuća učini uvek pretvorljivima; da se pobrine za to da ih Engleska banka pod svima okolnostima opet dalje eskontuje bill-brokers-ima. A pri tom su 1857. pala pod stečaj trojica bill-brokers-a sa nekih 8 miliona, dok im je sopstveni kapital bio krajnje sitan prema ovim dugovima.

5177. »Hoćete li time da kažete da po Vašem mišljenju oni« (akcepti Baringâ ili Loydova) »treba da budu prinudno eskontljivi, kao što je sada svaka novčanica Engleske banke prinudno razmenljiva za zlato? — Ja sam mišljenja da bi bilo veoma žalosno ako se one ne bi mogle eskontovati; krajnje je čudan položaj da bi neko morao obustaviti plaćanja zato što ima akcepte od firme Smith, Payne & Co. ili Jones Loyd & Co., a ne može da ih eskontuje.« — 5178. »Nije li akcept kuće Baring obaveza da će platiti izvesnu sumu novaca o prispeću menice? — To je sasvim tačno; ali gospoda Baring, preuzimajući ovakvu obavezu, kao god i svaki trgovac kad preuzme ovakvu obavezu, ni u snu ne misle da će oni to morati da plate u zlatnicima; oni računaju da će to moći platiti u Clearing House-u.« — 5180. »Mislite li onda da bi se morala izmisliti neka vrsta mehanizma pomoću kojeg bi publika imala prava da primi novac pre prispeća menice tako što bi neko drugi morao da je eskontuje? — Ne, ne od akceptanta; ali ako ovim mislite da mi ne treba da imamo mogućnost da nam trgovinske menice budu eskontovane, onda moramo izmeniti čitavo ustrojstvo stvari.« — 5182. »Vi, dakle, držite da bi ona« (trgovinska menica) »morala biti pretvorljiva u novac isto onako kao što novčanica Engleske banke mora biti pretvorljiva u zlato? — Bezuslovno, pod izvesnim okolnostima.« — 5184. »Vi, dakle, držite da bi ustanove currency^{1*} morale biti ustrojene tako da bi neka trgovinska menica od nesumnjive solidnosti bila u svako doba isto tako lako razmenljiva za novac kao i kakva novčanica? — Držim.« — 5185. »Vi ne idete toliko daleko da kažete da bi bilo Englesku banku, bilo koga god drugog, trebalo zakonski prisiliti da je razmeni? — Ja svakako idem toliko daleko da kažem da bi, kad donosimo zakon o regulisanju currency, trebalo preduzeti mere da se spreči mogućnost nastupanja inkonvertibilnosti unutrašnjih trgovinskih menica, ukoliko su te menice izvan sumnje solidne i legitimne«.

Ovo je pretvorljivost trgovinske menice protiv pretvorljivosti novčanice.

5190. »Novčari u zemlji doista predstavljaju samo publiku« — kao gospodin Chapman kasnije pred porotom u slučaju Davidson. Vidi Great City Frauds^[73].

1* opticaja

5196. »O kvartalnim rokovima« (kada se isplaćuju dividende) »apsolutno je ... potrebno da se obratimo Engleskoj banci. Kad iz prometa izvadite 6 ili 7 miliona državnih prihoda anticipirajući dividende, onda mora da postoji neko ko tu sumu stavlja na raspolaganje u međuvremenu.«

(U ovom se slučaju, dakle, radi o ponudi novca, ne kapitala ili zajmovnog kapitala.)

5169. »Svako ko poznaje naš trgovinski svet mora znati da kad se nađemo u takvom položaju da blagajnički zapisi ne mogu da se prodadu, da su obveznice Istočnoindijske kompanije^[74] potpuno beskorisne, da se ne mogu eskontovati ni najbolje trgovinske menice, mora velika zabrinutost obuzeti one koje posao dovede u situaciju da na prost zahtev momentano izvrše plaćanja u domaćim prometnim sredstvima, a ovo je slučaj sa svima bankarima. Posledica toga je onda da svako udvostruči svoju rezervu. Pa vidite sad kakva je posledica po celu zemlju kad svaki provincijski bankar, kojih ima oko 500, mora da naredi svome londonskom korespondentu da mu remituje 5000£ u novčanicama. Čak i kad uzme-mo ovako malu sumu kao prosečnu, što je već sasvim apsurdno, dolazimo na 2¹/₂ miliona £ koji se izvlače iz opticaja. Kako da se nadoknade ti milioni?«

S druge strane, privatni kapitalisti itd., koji imaju novac, neće da ga dadu ni uz koju kamatu, jer po Chapmanu oni kažu:

5195. »Mi radije nećemo da imamo nikakvu kamatu nego da budemo u nedoumici da li možemo dobiti novac u slučaju da nam zatreba.«

5173. »Naš je sistem u ovome: imamo 300 miliona £ obaveza, čija se isplata u tekućoj zemaljskoj moneti može zahtevati u jednom jedinom datom momentu; a ova zemaljska moneta, ako je svi na to upotrebimo, iznosi 23 miliona £, ili koliko bude; nije li to takvo stanje koje nas svakog časa može baciti u trzavice?«

Otuda u krizama naglo preobraćanje kreditnog sistema u mone-tarni sistem.

Ako se ne uzme u obzir unutrašnja zemaljska panika u kri-zama, može o količini novca da bude reči samo ukoliko se tiče me-tala, svetskog novca. A baš to Chapman isključuje; on govori samo o 23 miliona *banknota*.

Isti Chapman:

5218. »Primarni uzrok poremećaja na novčanom tržištu« (u aprilu i kasnije u oktobru 1847) »nesumnjivo je bio u količini novca koji je bio potreban da se regulišu menični kursevi, usled izvanrednih uvoza te godine.«

Prvo, ova je rezerva novca svetskog tržišta tada bila svedena na minimum. Drugo, ona je u isti mah služila kao jamstvo za konverti-bilnost kreditnog novca, banknota. Tako je ona spojila dve sasvim različite funkcije, ali koje obe proizlaze iz prirode novca, pošto je stvarni novac uvek novac svetskog tržišta, a kreditni novac uvek po-čiva na novcu svetskog tržišta.

Da 1847. nije suspendovan Bankovni zakon od 1844, »ne bi Clearing Houses mogle savladati svoje poslove«. (5221.)

Ipak je Chapman naslućivao predstojeću krizu:

5236. »Ima izvesnih situacija novčanog tržišta (a sadašnja nije mnogo daleko od toga), kad je s novcem vrlo teško, te se mora pribeći Banci.«

5239. »Što se tiče suma koje smo uzeli iz Banke u petak, subotu i ponedjeljak, 19, 20. i 22. oktobra 1847, bili bismo mnogo zahvalni da smo naredne srede mogli dobiti menice natrag; novac nam se momentano vratio čim je panika prošla.«

Naime, u utorak 23. oktobra suspendovan je Bankovni zakon, i time je kriza bila prekinuta.

Pod br. 5274, Chapman drži da menice koje istovremeno teku na London iznose 100 - 120 milliona £. Tu nisu obuhvaćene lokalne menice na provincijska mesta.

5287. »Dok se u oktobru 1856. iznos novčanica u rukama publike popeo na 21 155 000 £, ipak je bilo vanredno teško dobiti novac; uprkos tome što je publika imala toliko u rukama, mi ga nismo mogli dobiti u naše ruke.«

Naime, usled zabrinutosti stvorene stiskom u kojoj se neko vreme (marta 1856) nalazila Eastern Bank.

5290. Čim panika jednom prođe

»svi bankari koji vuku svoj profit iz kamata odmah »počinju sa zapošljavanjem svog novca«.

5302. Uznemirenje prilikom opadanja Bančine rezerve Chapman ne objašnjava strahom zbog depozita, već time što svi oni koji mogu doći u situaciju da iznenada moraju plaćati velike sume vrlo dobro znaju da mogu biti priterani da se obrate Banci kao poslednjem izvoru pomoći prilikom stiske na novčanom tržištu; a

»kad Banka ima vrlo malu rezervu, ne radije se da nas primi, nego naprotiv.«

Uostalom, zanimljiva je stvar kako rezerva iščezava kao faktična veličina. Bankari drže jedan minimum za svoj tekući posao delom kod sebe, delom kod Engleske banke. Bill-brokers-i drže »labavi bankovni novac zemlje« bez rezerve. A Engleska banka ima naspram svojih depozitnih dugova samo rezervu bankara i drugih, pored public deposits [državnih depozita] itd., koju ona pušta da side do najniže tačke, npr. do 2 miliona £. Zbog toga u periodima stiske (a ova smanjuje rezervu, jer se novčanice koje se uberu za metal koji otiče moraju poništiti) cela ova varancija nema osim ta dva miliona papira apsolutno nikakvu drugu rezervu sem metalne rezerve, a zbog toga svako njeno smanjivanje usled odliva zlata uvećava krizu.

5306. »Kad ne bi bilo pri ruci novaca da bi se izvršila poravnanja u Clearing House-u, ja ne vidim šta bi nam drugo preostalo no da se sastanemo i da naša plaćanja izvršimo u prima-menicama, menicama na državnu blagajnu, na firmu Smith, Payne & Co. itd.« — 5307. »Dakle, ako bi vlada propustila da vas snabde prometnim sredstvom, vi biste ga sebi stvorili sami? — Pa šta možemo? Publika

dode i uzme nam prometno sredstvo iz ruke; njega nema.« — 5308. »Vi biste prosto činili u Londonu ono što se u Mančesteru čini svaki dan? — Da.«

Vrlo je dobar Chapmanov odgovor na pitanje koje postavlja Cayley (Birmingham-man Attwoodove škole^[75]) u odnosu na Overstone-ovo shvatanje kapitala:

5315. »Pred odborom je dat iskaz da u stisci kakva je bila 1847. ljudi ne traže novac već kapital; šta Vi o tome mislite? — Ne razumem Vas; mi trgujemo samo novcem; ne razumem šta time mislite.« — 5316. »Ako pod njim« (trgovinskim kapitalom) »razumete količinu novca koji neko ima u svojoj radnji i koji pripada samo njemu, ako to zovete kapitalom, onda to većinom sačinjava samo veoma neznatan deo novca kojim on u svojim poslovima rukuje, posredstvom kredita koji mu daje publika« — posredovanjem raznih Chapmana.

5339. »Znači li oskudicu u bogatstvu kad suspendujemo naša plaćanja u gotovu? — Nikako; ... mi ne oskudevamo u bogatstvu, nego se krećemo u jednom krajnje veštačkom sistemu, pa kad imamo preterano goruću (superincumbent) tražnju za našim prometnim sredstvima, mogu nastupiti okolnosti koje nas sprečavaju da se dočepamo tih prometnih sredstava. Zar da se zbog toga ukoči cela trgovinska industrija zemlje? Treba li da zatvorimo sve pristupe zaposlenosti?« — 5338. »Ako bismo bili stavljeni pred pitanje šta hoćemo da održimo, plaćanja u gotovu ili industriju zemlje, ja znam koje bih se od te dve stvari odrekao.«

O zgrtanju novčanica »u nameri da se pooštri stiska i izvuče korist od posledica« (5358) kaže da se to vrlo lako može dogoditi. Tri velike banke bile bi za ovo dovoljne.

5383. »Ne mora li Vama, kao čoveku koji je upoznat s velikim poslovima našeg glavnog grada, biti poznato da kapitalisti iskorišćuju ove krize da naprave ogromne profite iz propasti onih koji padnu kao žrtve? — Nesumnjivo je tako.«

A g. Chapmanu smemo to verovati, mada je on, pokušavši da »napravi ogromne profite iz propasti žrtava«, kao trgovac slomio šiju. Jer dok njegov ortak Gurney kaže da svaka promena u poslu donosi korist onome koji se ume snalaziti, dotle Chapman kaže:

»Jedan deo društva ne zna ništa o drugome; npr. fabrikant koji izvozi za Kontinent ili koji uvozi sirovine za sebe ne zna ništa o drugome koji trguje zlatnim polugama.« (5046.)

I tako se dogodilo da jednoga dana Gurney i Chapman ni sami nisu »umeli da se snađu«, pa su doživeli zloglasan bankrot.

Već smo gore videli da izdavanje novčanica ne znači u svima slučajevima preduimanje kapitala. Sledeći Tooke-ov iskaz pred C. D. — odborom lordova 1848. samo je dokaz da predujam kapitala, čak i onda kad se vrši izdavanjem novčanica od strane banke, ne znači bez daljega uvećanje količine novčanica u opticaju:

3099. »Mislite li da Engleska banka može znatno da uveća svoje predujmove, a da to ne dovede do uvećanja emisije novčanica? — Ima u izobilju či-

njenica koje to dokazuju. Jedan od najočitijih primera bio je 1835, kada je Banka upotrebila zapadnoindijske depozite i zajam od Istočnoindijske kompanije da bi uvećala predujmove publici; tada se u isto vreme suma novčanica u rukama publike faktično nešto smanjila . . . Nešto se slično može zapaziti 1846. u vreme uplata železničkih depozita u Banku; hartije od vrednosti (u eskontu i depou) »popele su se na nekih 30 miliona, dok na sumu novčanica u rukama publike nije bilo primetnog uticaja.«

Ali, veletrgovina ima, pored novčanica, i drugo, za nju još važnije prometno sredstvo: menicu. Chapman nam je pokazao koliko je za redovan tok poslova bitno da se dobre menice svugde i pod svima okolnostima primaju kao plaćanje: »Ne vredi li više Tausves Jontof, šta onda da vredi, avaj, avaj!«^[76] Pa kako se ova dva prometna sredstva odnose među sobom?

Gilbart kaže o tome:

»Ograničavanje sume novčaničnog opticaja redovno uvećava sumu meničnog prometa. Menica ima dve vrste — trgovinskih i bankarskih — . . . ako novac postane redak, zajmodavci kažu: „Vucite na nas, a mi ćemo akceptovati“, i kad peki provincijski bankar eskontuje kakvu menicu kome svom klijentu, on mu ne daje gotov novac, nego svoju sopstvenu ratu za 21 dan na svog londonskog agenta. Ove menice služe kao prometno sredstvo.« (F. W. Gilbert, *An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.*, str. 31.)

To potvrđuje i Newmarch u nešto modifikovanom obliku, B. A., 1857, br. 1426:

»Ne postoji veza između kolebanja u sumi prometanih menica i u sumi optičućih banknota . . . jedini prilično ravnomerni rezultat jeste . . . da čim nastupi i najmanja stiska na novčanom tržištu, kakvu nagoveštava podizanje eskontne stope, znatno se uveća obim meničnog prometa i obrnuto.«

Ali menice koje se u to vreme vuku nisu ni u kom slučaju samo one kratkoročne bankovne menice koje Gilbert pominje. Naprotiv, to su velikim delom akomodacijske menice koje ne predstavljaju nikakav stvarni posao, ili čak predstavljaju samo poslove koji su poduzeti jedino za to da bi se na njih mogle vući menice; za obe smo stvari dali dosta primera. Zbog toga kaže »Economist« (Wilson), upoređujući sigurnost ovakvih menica sa sigurnošću banknota:

»Novčanice isplative donosiocu ne mogu nikad ostati napolju u preobilnoj meri, jer bi suvišak uvek dolazio natrag banci radi zamene, dok se dvomesečne menice mogu izdati u preteranoj meri, pošto nema sredstava da se izdavanje kontroliše dok im ne prispe rok, kada su možda opet zamenjene drugima. Za nas je potpuno neshvatljivo da bi neka nacija mogla priznati sigurnost opticaja menica plativih o nekom budućem terminu, a da bi, naprotiv, izražavala bojazan prema opticaju papirnog novca plativog donosiocu.« (»Economist«, 1847, str. 575.)

Prema tome, količina prometanih menica, kao i novčanica, određena je jedino potrebama prometa; u običnim vremenima cirkul-

lisalo je pedesetih godina u Ujedinjenoj Kraljevini, pored 39 miliona banknota, oko 300 miliona menica, od kojih samo na London 100 — 200 miliona. Obim u kome cirkulišu menice nema uticaja na obim novčane cirkulacije, a ova poslednja vrši uticaj na nj samo u vremenima novčane oskudice, kada se uvećava broj menica a pogoršava njihov kvalitet. Najzad, u času krize, menična cirkulacija potpuno izdaje; nema čoveka koji može upotrebiti plaćevna obećanja, pošto svako hoće da primi samo plaćanje u gotovu; samo novčanica, bar dosad u Engleskoj, održava svoju prometnu sposobnost, jer iza Engleske banke stoji nacija s celim svojim bogatstvom.

Videli smo da se čak i g. Chapman, čovek koji je 1857. bio i sam magnat novčanog tržišta, gorko tuži na to što u Londonu ima više velikih novčarskih kapitalista koji su dovoljno jaki da u nekom datom momentu čitavo novčano tržište bace u nered i time najsramnije očerupaju manje novčare. Ima, tako, više ovakvih velikih ajkula, koje bi znatno mogle pooštriti stisku prodajući 1 — 2 miliona konsola i uzimajući time sa tržišta isti iznos u novčanicama (a u isti mah u raspoloživom zajmovnom kapitalu). Bilo bi dosta da se slože tri velike banke da ovakvim manevrom stisku pretvore u paniku.

Prirodno je da je najveća kapitalaska sila u Londonu Engleska banka, ali nju njen položaj kao poludržavne ustanove dovodi u nemogućnost da svoju moć očituje na ovako brutalan način. Pa ipak i ona poznaje dovoljno puteva i načina — osobito od donošenja Bankovnog zakona od 1844. — da zaradi svoje.

Engleska banka ima kapital od 14 553 000 £ i osim toga raspolaze sa oko 3 miliona £ »ostatka«, tj. nepodeljenih profita, kao i svim novcem koji uđe u državne kase za poreze itd., koji se mora kod nje deponovati dok ne ustreba. Ako se tome priraćuna još i suma drugih novčanih depozita (uobičajnim vremenima oko 30 miliona £) i novčanice izdate bez pokrića, onda će se naći da je Newmarcheva ocena još prilično umerena kad kaže (B. A., 1857, br. 1889):

»Uverio sam se da se celokupna suma fondova koji su na {londonskom} novčanom tržištu neprekidno zaposleni može oceniti na oko 120 miliona £, a od ovih 120 miliona Engleska banka raspolaze veoma znatnim delom, sa oko 15 - 20%.«

Ukoliko Banka izdaje novčanice koje nisu pokrivene metalnom rezervom u njenim trezorima, stvara ona znakove vrednosti koji za nju predstavljaju ne samo prometna sredstva nego i dodatni — mada fiktivni — kapital u nominalnom iznosu ovih nepokrivenih novčanica. A ovaj dodatni kapital odbacuje joj i dodatni profit. — B. A., 1857, Wilson pita Newmarcha:

1563. »Opticaj sopstvenih banknota neke banke, tj. ona njihova suma koja prosečno ostaje u rukama publike, sačinjava dodatak efektivnom kapitalu te banke,

zar ne? — Zacelo.* — 1564. »Znači da sav profit što ga banka izvlači iz ovog opticaja jeste profit koji potiče iz kredita, a ne od kakvog kapitala koji bi ona stvarno imala? — Zacelo.*

To isto, razume se, važi i za privatne banke koje izdaju novčanice. U svojim odgovorima br. 1866 - 1868 smatra Newmarch dve trećine svih tih izdatih banknota (za poslednju trećinu moraju te banke držati metalnu rezervu) kao »stvaranje tolike količine kapitala« jer se u tolikome iznosu prišteđuje zvečeći novac. Otuda bankarev profit može i da ne bude veći od profita drugih kapitalista. Ostaje činjenica da on profit vuče iz ove nacionalne uštede zvečećeg novca. Što se nacionalna ušteta ispoljava kao privatni profit, nimalo ne šokira buržoaskog ekonomistu, pošto je profit uopšte prisvajanje nacionalnog rada. Ima li šta luđe nego npr. kad Engleska banka 1797 - 1817, čije novčanice uživaju poverenje samo preko države, prima onda od države, dakle od publike, u obliku kamata za državne zajmove platu za moć koju joj država daje da ove iste novčanice pretvori od papira u novac i onda ih pozajmi državi?

Uostalom, banke imaju još i drugih sredstava da stvore kapital. Po istome Newmarchu, imaju provincijske banke, kako smo gore već pomenuli, običaj da svoje suvišne fondove (tj. novčanice Engleske banke) šalju londonskim bill-brokers-ima, koji im to uzvraćaju eskontovanim menicama. Ovim menicama uslužuje banka svoje klijente, pošto je za nju pravilo da više ne izda menice koje je primila od svojih lokalnih klijenata, kako blisko susedstvo ovih klijenata ne bi upoznalo njihove poslovne operacije. Ove menice dobijene iz Londona ne služe samo za to da budu izdate klijentima koji imaju da vrše plaćanja direktno u Londonu, u slučaju da ovi ne pretpostave da od banke uzmu sopstvenu uputnicu na London; one služe i za izvršenje plaćanja u provinciji, jer im bankarev indosman obezbeđuje lokalni kredit. Tako su one, npr. u Lankaširu, istisnule iz prometa sve sopstvene novčanice lokalnih banaka i veliki deo novčanica Engleske banke. (Isto, br. 1568 - 1574.)

Ovde, dakle, vidimo kako banke stvaraju kredit i kapital: 1) izdavanjem sopstvenih novčanica; 2) izdavanjem uputnica na London s rokom od 21 dana, ali koje se njima pri izdavanju odmah plaćaju u gotovu; 3) vršeći plaćanja eskontovanim menicama koje su kreditnu sposobnost u prvom redu i u suštini, bar za dotičnu oblast, dobile indosmanom banke.

Moć Engleske banke pokazuje se u njenom regulisanju tržišne kamatne stope. U vremenima normalnog toka poslova može se dogoditi da Engleska banka ne uzmogne povišenjem eskontne stope¹²

¹² Na glavnoj skupštini akcionara »Union Bank of London« 17. januara 1894. priča predsednik g. Ritchie da je Engleska banka 1893. eskontnu stopu od 2½% (u julu) popela u avgustu na 3 i 4%, pa pošto je uprkos tome za četiri

staviti branu kakvom umerenom odlivu zlata iz svoje metalne rezerve, jer potrebu u platežnim sredstvima pokrivaju privatne i akcionarske banke i bill-brokers, čiji su se kapitali poslednjih trideset godina znatno osilili. Onda ona valja da primeni druga sredstva. Ali za kritične momente važi još uvek ono što je bankar Glyn (iz firme Glyn, Mills, Currie & Co.) izjavio pred »Commercial Distress«-odborom 1848/57:

1709. »U periodima velike stiske u zemlji, kamatnom stopom komanduje Engleska banka.« — 1710. »U periodima izvanredne stiske... kada privatni bankari i brokers srazmerno ograničuju eskontovanja, padaju ona na Englesku banku, i tada je u njenoj vlasti da utvrdi tržišnu kamatnu stopu.«

Na svaki način, kao javna ustanova pod zaštitom države i s državnim privilegijama, ona svu svoju moć ne sme bezobzirno iskorišćavati, kako to sebi mogu da dopuste privatne kuće. Zato i Hubbard kaže pred Bank Committee, B. A., 1857:

2844. (Pitanje:) »Nije li tako da kad je eskontna stopa najviša, onda Engleska banka najjevtinije uslužuje, a kad je najuiža, onda su brokers najjevtiniji?« — (Hubbard:) »Uvek će tako biti, jer Engleska banka ne ide nikad toliko naniže kao njeni konkurenti, a kad je stopa na najvišem stepenu, nikad ne ide sasvim tako visoko.«

Ipak je to ozbiljan događaj u poslovnom životu kad u vreme stiske Banka, kako se to u publici kaže, prišara, tj. kad kamatnu stopu, koja već stoji iznad proseka, još više popne.

»Čim Engleska banka prišara, prestaju sva kupovanja za izvoz u inostranstvo... izvoznici čekaju dok depresija cena dostigne najnižu tačku, pa tek onda kupuju, a ne ranije. A kad se stiglo do ove tačke, kursevi su već opet uređeni — izvoz zlata prestaje pre nego što se dostigne ova najniža tačka depresije. Kupovine robe za izvoz mogu možda vratiti natrag jedan deo zlata poslatog u inostranstvo, ali one dolaze suviše dockan da bi sprečile odliv.« (J. W. Gilbert, *An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market*, London 1840, str. 35.) »Druga jedna posledica regulisanja prometnog sredstva pomoću inostranih meničnih kurseva jeste da ono u vremenima stiske dovodi do ogromne kamatne stope.« (Isto, str. 40.) »Troškovi koje rađa ponovno uspostavljanje meničnih kurseva padaju na proizvodnu industriju zemlje, dok se u toku ovog procesa profit Engleske banke pozitivno uvećava time što ona produžuje svoj posao sa umanjenim iznosom plemenitog metala.« (Isto, str. 52.)

nedelje izgubila puna $4\frac{1}{2}$ miliona £ zlata, na 5%, posle čega se zlato vraćalo, a bančina stopa bila snižena u septembru na 4, u oktobru na 3%. Ali tržište nije priznalo ovu stopu. »Kad je bančina stopa bila 5%, tržišna je stopa bila $3\frac{1}{2}$ %, a stopa za novac $2\frac{1}{2}$ %. Kad je bančina stopa pala na 4%, bila je eskontna stopa $2\frac{3}{8}$ %, a novčana stopa $1\frac{3}{4}$ %; kad je bančina stopa bila 3%, eskontna stopa je bila $1\frac{1}{2}$ %, a novčana za malenkost niža.« (»Daily News« od 18. januara 1894.) — F. E.

Ali, kaže naš prijatelj Samuel Gurney

«ova velika kolebanja kamatne stope povoljna su po bankare i novčare — sva kolebanja u poslu korisna su po onoga koji se ume snalaziti».

Pa iako Gurneyi pakuje kajmak bezobzirnog eksploatisanja poslovne nevolje, dok Engleska banka to sebi ne može da dozvoli sa istom slobodom, ipak padaju i njoj sasvim lepi profiti — a da i ne govorimo o privatnim profitima koji sami od sebe padaju u krilo gospodi direktorima usled izuzetne prilike da upoznaju opšti položaj posla. Prema onom što je izneto pred Komitet lordova 1817. prilikom ponovnog preuzimanja plaćanja u gotovom, ovi su profiti Engleske banke iznosili za ceo period od 1797. do 1817:

Bonuses and increased dividends ^{1*}	7 451 136
New stock divided among proprietors ^{2*}	7 276 500
Increased value of capital ^{3*}	14 553 000
Svega	29 280 636

na kapital od 11 642 400 £ za 19 godina. (D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2. izd., London 1843, str. 120.) Ako po istom principu ocenimo ukupnu dobit Irske banke, koja je isto tako obustavila plaćanje u gotovu 1797, dobićemo ovaj rezultat:

Dividends as by returns due 1821. ^{4*}	4 736 085
Declared bonus ^{5*}	1 225 000
Increased assets ^{6*}	1 214 800
Increased value of capital ^{7*}	4 185 000
Svega	11 360 885

na kapital od 3 miliona £. (Isto, str. 363, 364.)

I još se govori o centralizaciji! Kreditni sistem, kojemu se središte nalazi u tobožnjim nacionalnim bankama i kod velikih novčanih zajmodavaca i lihvara oko njih, ogromna je centralizacija i daje ovoj parazitskoj klasi basnoslovnu moć ne samo da periodično desetkuje industrijske kapitaliste nego i da na najopasniji način zahvati u stvarnu proizvodnju — a ova banda ne zna ništa o proizvodnji i nema veze s njom. Zakoni od 1844. i 1845. dokazi su rastuće moći ovih bandita, kojima se priključuju finansijeri i stock-jobbers^{8*}.

A ako kogod još sumnja u to da ovi poštovani banditi eksploatišu nacionalnu i internacionalnu proizvodnju samo u interesu proizvodnje i samih eksploatisanih, toga će sigurno poučiti sledeća rasprava o visokom moralnom dostojanstvu bankara:

^{1*} Premije i uvećanja dividendi — ^{2*} Nove akcije podeljene među akcionare — ^{3*} Uvećana vrednost kapitala — ^{4*} Dividende prispele 1821. — ^{5*} Ekstra isplate — ^{6*} Uvećana aktiva — ^{7*} Uvećana vrednost kapitala — ^{8*} berzanski senzali

»Banke su religiozne i moralne ustanove. Koliko je puta strah da ga budno i prekorno oko njegovog bankara ne vidi zastrašilo mladog trgovca i odvratilo ga od društva bučnih i raskalašnih prijatelja? Koliko se brine da ga bankar ceni, da pred njim uvek bude dostojan poštovanja! Bankarevo namrgođeno čelo ima na nj jači uticaj nego moralne pridike njegovih prijatelja; on drhti da ne postane sumnjiv da je skrivio kakvu prevaru ili i najmanji netačni iskaz, iz straha da bi to moglo izazvati sumnju te da mu zato bude smanjen ili otkazan kredit kod banke! Bankarev savet važniji mu je od saveta sveštenikovog.« (G. M. Bell, škotski direktor banke, *The Philosophy of Joint Stock Banking*, London 1840, str. 46, 47.)

GLAVA TRIDESET ČETVRTA

Currency principle i englesko bankovno
zakonodavstvo od 1844

{U jednom ranijem spisu¹³ ispitana je Ricardova teorija o vrednosti novca u odnosu prema cenama roba; zato se ovde možemo ograničiti na najpotrebnije. Po Ricardu se vrednost — metalnog — novca određuje radnim vremenom koje je u njemu opredmećeno, ali samo dok količina novca stoji u normalnoj srazmeri prema količini i ceni roba koje valja razmeniti. Podigne li se količina novca iznad ove srazmere, onda njegova vrednost pada a rastu cene roba; padne li ispod normalne srazmere, onda se penje njegova vrednost a cene robâ padaju — ako su ostale okolnosti ostale nepromenjene. U prvom slučaju, zemlja u kojoj postoji ovaj suvišak zlata izvešće zlato koje je palo ispod svoje vrednosti, a uvešće robe; u drugome će zlato teći ka onim zemljama gde se ceni iznad njegove vrednosti, dok potcenjivane robe teku odande na druga tržišta gde mogu postići normalne cene. Pošto pod ovim pretpostavkama »samo zlato, bilo kao moneta bilo kao poluga, može da postane znak vrednosti veće ili manje metalne vrednosti nego što je njegova sopstvena, to je razumljivo da i pretvorljive novčanice koje su eventualno u opticaju dele istu sudbinu. Mada su novčanice pretvorljive, dakle im realna vrednost odgovara nominalnoj, može celokupna masa novca u opticaju, zlata i banknota (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) porasti u ceni ili se obesceniti, prema tome da li se, iz napred izloženih razloga, njihova celokupna količina penje iznad ili pada ispod nivoa koji je određen razmenschkom vrednošću prometanih roba i metalnom vrednošću zlata... Ovo obescenjivanje, ne papira naspram zlata, nego i zlata i papira zajedno, ili celokupne mase prometnih sredstava neke zemlje, jedno je od glavnih Ricardovih otkrića koje su lord Overstone & Co. iskoristili u svoje svrhe i učinili jednim od osnovnih principa bankovnog zakonodavstva ser Roberta Peela iz 1844. i 1845.« (Isto, str. 155.^{1*})

¹³ Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin 1859, str. 150. i dalje^{1*}

^{1*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

Dokaz, iznesen na istom mestu, o neispravnosti ove Ricardove teorije nema potrebe da ovde ponavljamo. Nas zanima samo na koji je način škola bankovnih teoretičara, koja je diktirala gornje Peelove bankovne zakone, obradila Ricardove postavke.

»Trgovinske krize u toku 19. veka, osobito velike krize od 1825. i 1836, nisu izazvale neko dalje razvijanje, ali su izazvale novo korišćenje Ricardove teorije novca. Sukob svih elemenata buržoaskog procesa proizvodnje nije se više ispraznjavao u pojedinačnim ekonomskim pojavama, kao kod Hume-a u padu cene plemenitih metala u 16. i 17. veku, ili kao kod Ricarda u padu cene papirnog novca za vreme 18. i u početku 19. veka, već u velikim olujama na svetskom tržištu, a njihovo poreklo i odbrana od njih traženi su u okviru najpovršnije i najapstraktnije oblasti toga procesa, u oblasti novčanog prometa. Teoretska pretpostavka od koje polazi škola ekonomskih meteorologa sastoji se u stvari isključivo iz dogme da je Ricardo otkrio zakone čisto metalnog opticaaja. Što je njima preostalo da urade, bilo je da pod te zakone podvedu kreditni ili novčanični opticaaj.

Najopštiji i najočitiji fenomen trgovinskih kriza jeste iznenadni, opšti pad robnih cena, koji dolazi iza njihovog dužeg, opšteg dizanja. Opšti pad robnih cena može se izraziti kao skok relativne vrednosti novca u poređenju sa svima robama, a opšte dizanje cena, obrnuto, kao pad relativne vrednosti novca. U oba ova načina izražavanja pojava je samo iskazana, a ne i objašnjena... Različita frazeologija ostavlja zadatak isto onako nepromenjen kao što bi bilo da se prevede s nemačkog na engleski. Zato je Ricardova teorija novca neobično dobrodošla, jer jednoj tautologiji daje privid uzročnog odnosa. Otkuda periodično opšte padanje robnih cena? Od periodičnog dizanja relativne vrednosti novca. Obrnuto, otkuda periodično opšte dizanje robnih cena? Od periodičnog padanja relativne vrednosti novca. Isto bi se tako tačno moglo kazati da periodično dizanje i padanje cena potiče iz njihovog periodičnog dizanja i padanja... Kad se jednom dopusti pretvaranje tautologije u uzročni odnos, onda sve ostalo postaje lako. Dizanje robnih cena potiče iz pada vrednosti novca. A padanje vrednosti novca, kako znamo iz Ricarda, iz prepunog opticaaja, tj. iz toga što se masa novca u opticaaju podiže iznad nivoa određenog njegovom imanentnom vrednošću i imanentnim vrednostima roba. Isto tako i obrnuto, opšte padanje robnih cena potiče iz podizanja vrednosti novca iznad njegove imanentne vrednosti usled nedovoljno punog opticaaja. Cene se, dakle, periodično dižu i padaju jer periodično optiče previše ili premalo novca. Pa ako bi se sad i dokazalo da se dizanje robnih cena podudarilo sa smanjenim novčanim opticaajem, a padanje cena sa uvećanim opticaajem, onda se uprkos tome može tvrditi da se, usled kakvog mu drago smanjenja ili uvećanja prometanih robnih masa, iako ga je statistički skroz nemoguće dokazati, količina novca u opticaaju ipak uvećala ili smanjila, mada ne apsolutno, već relativno. No mi smo videli da

se po Ricardu ovakva opšta kolebanja cena moraju zbivati i kod čisto metalnog opticaja, ali da se svojom naizmeničnošću izravnavaju, pošto npr. nedovoljno pun opticaj izaziva padanje robnih cena, ovo izvoz roba u inostranstvo, a ovaj izvoz pak uvoz zlata u zemlju, a ovaj priliv novca opet dizanje robnih cena. Obrnuto u slučaju prepunog opticaja, kada se uvoze robe, a izvozi zlato. Pa sad, pošto uprkos tim opštim kolebanjima cena, koja potiču iz same prirode Ricardovog metalnog opticaja, njihov žestoki i siloviti oblik, njihov krizni oblik, pripada periodima razvijenog kredita, onda je jasno kao sunce da se izdavanje novčanica ne reguliše tačno po zakonima metalnog opticaja. Metalni opticaj ima svoj lek u uvozu i izvozu plemenitih metala, koji odmah stupaju u promet kao moneta, te tako svojim priticanjem ili oticanjem čine da robne cene padnu ili se popnu. Isti se uticaj na robne cene sad mora veštački postići time što će banke podražavati zakone metalnog opticaja. Pritiče li novac iz inostranstva, onda je to znak da je opticaj nedovoljno pun, da vrednost novca stoji previsoko, a robne cene prenisko, te da se sledstveno novčanice moraju baciti u promet u srazmeri prema novo-uvezenom zlatu. A obrnuto se moraju izvlačiti iz prometa srazmerno oticanju zlata iz zemlje. Drugim rečima, izdavanje novčanica mora se regulisati prema uvozu i izvozu plemenitih metala ili prema meničnom kursu. Ricardova netačna pretpostavka da je zlato samo moneta, pa da otuda sve uvezeno zlato uvećava novac u opticaju i stoga čini da cene padaju, ta teoretska pretpostavka postaje ovde *praktičnim eksperimentom koji se sastoji u tome da se u opticaju drži uvek onoliko monete koliko u tom času ima zlata*. Lord Overstone (bankar Jones Loyd), pukovnik Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot i čitav niz drugih pisaca poznatih u Engleskoj pod imenom škole »Currency Principle«, nisu ovu teoriju samo propovedali nego su je posredstvom bankovnih zakona ser Roberta R. Peela od 1844. i 1845. učinili osnovicom engleskog i škotskog bankovnog zakonodavstva. Njihov sramni fijasko, teorijski i praktični, posle eksperimenata u najvećem nacionalnom razmeru, može se prikazati tek u nauci o kreditu.« (Isto, str. 165 - 168.)

Kritiku ove škole dali su Thomas Tooke, James Wilson (u časopisu »Economist« od 1844 - 47) i John Fullarton. Ali koliko su i oni nedovoljno prozreli prirodu novca i koliko im je nejasan bio odnos između novca i kapitala, videli smo već više puta, osobito u gl. XXVIII ove knjige. A sad ovde još ponešto u vezi s debatama odbora Donjeg doma iz 1857. o Peelovim bankovnim zakonima (B. C., 1857). — F. E.}

J. G. Hubbard, bivši guverner Engleske banke, daje iskaz:

2400. »Izvoz zlata . . . apsolutno ne utiče na robne cene. A, naprotiv, veoma znatno utiče na cene hartija od vrednosti, jer srazmerno menjanju kamatne stope nužno podleže silnom uticaju i vrednost roba koje otelovljavaju ovu kamatu«.

On podnosi dve tabele o godinama 1834-1843. i 1845-1856, koje dokazuju da je kretanje cena petnaest najznačajnijih trgovinskih artikala bilo potpuno nezavisno od odliva i priliva zlata i od kamatne stope. A nasuprot tome, one dokazuju tesnu vezu između odliva i priliva zlata, koje je doista »predstavnik našeg kapitala koji traži plasman«, i kamatne stope.

[2402.] »Godine 1847. bio je prenet natrag u Ameriku jedan vrlo veliki iznos američkih vrednosnih papira, zatim ruskih vrednosnih papira u Rusiji, i papira drugih evropskih zemalja u zemlje iz kojih smo dobavljali žito.«

Petnaest glavnih artikala koji su uzeti za osnovu sledećih Hubbardovih tabela jesu: pamuk, pamučna pređa, pamučne tkanine, vuna, vuneno sukno, lan, laneno platno, indigo, sirovo železo, beli lim, bakar, loj, šećer, kafa, svila.

I. Od 1834. do 1843.

Datum	Bančino metalno blago £	Tržišna eskontna stopa	Od 15 glavnih artikala		
			popelo se u ceni	palo u ceni	ostalo nepromenjeno
1834, 1. mart	9 104 000	2 ³ / ₄ %	—	—	—
1835, 1. „	6 274 000	3 ³ / ₄ %	7	7	1
1836, 1. „	7 918 000	3 ¹ / ₄ %	11	3	1
1837, 1. „	4 077 000	5 %	5	9	1
1838, 1. „	10 471 000	2 ³ / ₄ %	4	11	—
1839, 1. sept.	2 684 000	6 %	8	5	2
1840, 1. jun	4 571 000	4 ³ / ₄ %	5	9	1
1840, 1. dec.	3 642 000	5 ³ / ₄ %	7	6	2
1841, 1. „	4 873 000	5 %	3	12	—
1842, 1. „	10 603 000	2 ¹ / ₂ %	2	13	—
1843, 1. jun	11 566 000	2 ¹ / ₄ %	1	14	—

II. Od 1844. do 1853.

Datum	Bančino metalno blago £	Tržišna eskontna stopa	Od 15 glavnih artikala		
			popelo se u ceni	palo u ceni	ostalo nepromenjeno
1844, 1. mart	16 162 000	2 ¹ / ₄ %	—	—	—
1845, 1. dec.	13 237 000	4 ¹ / ₂ %	11	4	—
1846, 1. sept.	16 366 000	3 %	7	8	—
1847, 1. „	9 140 000	6 %	6	6	3
1850, 1. mart	17 126 000	2 ¹ / ₂ %	5	9	1
1851, 1. jun	13 705 000	3 %	2	11	2
1852, 1. sept.	21 853 000	1 ³ / ₄ %	9	5	1
1853, 1. dec.	15 093 000	5 %	14	—	1

Hubbard uz to daje ovu napomenu:

»Kao u deceniji od 1834. do 1843, tako su i od 1844. do 1853. kolebanja u Bančinom zlatu bila u svakome slučaju praćena uvećanjem ili smanjenjem pozajmljive vrednosti novca predujmljenog u eskont; a s druge strane, promene

robnih cena u zemlji pokazuju potpunu nezavisnost od mase opticaja kakva se pokazuje u kolebanjima zlata Engleske banke.« (»Bank Acts Report«, 1857, II, str. 290. i 291.)

Pošto tražnja i ponuda roba reguliše njihove tržišne cene, to ovde postaje jasno koliko je krivo Overstone-ovo identifikovanje tražnje za pozajmljivim novčanim kapitalom (ili, bolje reći, odstupanja ponude od nje) kako se izražava u eskontnoj stopi, i tražnje za stvarnim »kapitalom«. Tvrđnja da se robne cene regulišu kolebanjima u sumi currency sada se prikriva frazom da kolebanja eskontne stope izražavaju kolebanja u tražnji za stvarnim materijalnim kapitalom, za razliku od novčanog kapitala. Mi smo videli kako su i Norman i Overstone ovo doista tvrdili pred istim odborom, i na kakve je sakate izgovore osobito ovaj drugi bio priteran dok se najzad nije potpuno zaglibio. (Gl. XXVI.) U stvari, to je staro benetanje da bi promene u masi postojećeg zlata morale podići ili oboriti robne cene u zemlji, pošto uvećavaju ili smanjuju količinu prometnog sredstva te zemlje. Ako se zlato izvozi, onda po ovoj currency-teoriji moraju rasti cene u zemlji u koju zlato ide, a s time vrednost izvoza zemlje koja zlato izvozi na tržištu zemlje koja zlato uvozi; nasuprot tome, vrednost izvoza ove druge zemlje pala bi na tržištu one prve, dok bi se popela u zemlji njegova porekla, u koju zlato odlazi. Faktično, pak, smanjenje količine zlata samo povišava kamatnu stopu, dok je njeno uvećanje snižava; i kad ova kolebanja kamatne stope ne bi ulazila u račun pri ustanovljivanju cena koštanja ili pri određivanju tražnje i ponude, onda bi potpuno ostala bez uticaja na robne cene.

U istom izveštaju daje N. Alexander, šef jedne velike kuće koja radi sa Indijom, sledeći iskaz o jakom odlivu srebra u Indiju i Kinu sredinom pedesetih godina, delom usled kineskog građanskog rata^[77], koji je zadržavao prođu engleskih tkanina u Kini, delom usled bolesti svilenih buba u Evropi, koja je mnogo ograničila kulturu svile u Italiji i Francuskoj:

4337. »Da li metal otiče u Kinu ili u Indiju? — Oni šalju srebro u Indiju i dobrim njegovim delom kupuju opijum, koji sav ide u Kinu da tamo obrazuje fondove za kupovinu svile; a stanje tržišta u Indiji (uprkos tome što se srebro tamo nagomilava) čini da je za trgovca probitačnije da šalje onamo srebro nego tkanine i druge britanske fabrikate.« — 4338. »Nije li se dogodio veliki odliv iz Francuske kojim smo mi došli do srebra? — Da, vrlo veliki.« — 4344. »Umesto da uvozimo svilu iz Francuske i Italije, mi je onamo šaljemo u velikim količinama, kako bengalsku tako i kinesku.«

Dakle, u Aziju je slato srebro — novčani metal ovog dela sveta — umesto robâ, ne zato što su se cene ovih roba bile popele u zemlji koja ih proizvodi (Engleska), već zato što su pale — usled preteranog uvoza — u zemlji u koju se izvoze, mada je ovo srebro

Engleska dobavila iz Francuske i jednim ga delom morala platiti zlatom. Po currency-teoriji morale bi kod ovakvog uvoza cene u Engleskoj pasti, a u Kini se popeti.

Drugi jedan primer. Pred odborom lordova (C. D., 1848/1857) dao je Wylie, jedan od prvih liverpulskih trgovaca, ovakav iskaz:

1994. »Krajem 1845. nije bilo unosnijeg posla niti posla koji je odbacivao veći profit« {od pređenja pamuka}. »Zaliha pamuka bila je velika i dobar, upotrebljiv pamuk dobijao se po 4 pensa funta, a od takvog se pamuka mogla dobro ispresti pređa secunda mule twist № 40 sa izdatkom od takođe 4 pensa, dakle sa oko 8 pensa celokupnih troškova za prelca. Ova je pređa prodavana u velikim masama u septembru i oktobru 1845, i isto su tako zaključene i velike isporuke, po $10\frac{1}{2}$ i $11\frac{1}{2}$ pensa od funte, a u nekim slučajevima prelci su ostvarili profit koji je bio jednak dobavnoj ceni pamuka.« — 1996. »Posao je ostao unosan do početka 1846.« — 2000. »Na dan 3. marta 1844. bila je zaliha pamuka« {627 042 bale} »više no dvostruka prema današnjoj« {7. marta 1848, kada je bila 301 070 bala}, »pa ipak je cena bila veća za $1\frac{1}{4}$ penija po funti.« { $6\frac{1}{4}$ pensa prema 5 pensa}. »U isto je vreme pređa — dobra secunda mule twist № 40 — bila pala od $11\frac{1}{2}$ do 12 pensa na $9\frac{1}{2}$ u oktobru, a na $7\frac{3}{4}$ krajem decembra 1847; pređa je prodavana po dobavnoj ceni pamuka od kojega je bila ispredena.« (Isto, br. 2021, 2023.)

Ovo pokazuje zainteresovanost Overstone-ove mudrosti da novac treba da bude »skup« jer je kapital »redak«. Trećeg marta 1844. stajala je Bančina kamatna stopa na 3%; oktobra i novembra 1847. popela se na 8 i 9%, a 7. marta 1848. stajala je još na 4%. Cene pamuka bile su potpunim zastojem prođe i panikom sa saobraznom joj visokom kamatnom stopom oborene duboko ispod njegove cene koja bi odgovarala stanju ponude. To je imalo za posledicu da se, s jedne strane, uvoz u ogromnoj meri smanjio 1848, a s druge, da se smanjila proizvodnja u Americi; otuda novo dizanje cena pamuka u 1849. Po Overstone-u, robe su bile odviše skupe zato što je u zemlji bilo odviše novaca.

2002. »Skorašnje pogoršanje stanja pamučne industrije ne treba pripisivati pomanjkanju sirovine, pošto je cena niža, mada je zaliha sirovog pamuka znatno smanjena.«

Ali Overstone ugodno brka cenu, odnosno vrednost robe sa vrednošću novca, naime sa kamatnom stopom. Odgovarajući na pitanje br. 2026, daje Wylie svoj celokupni sud o currency-teoriji, po kojoj su Cardwell i ser Charles Wood maja 1847. »tvrdili da je potrebno da se Bankovni zakon od 1844. sprovede u svoj njegovoj sadržini:

»Meni se čini da su ova načela takva da bi novcu dala veštačku visoku vrednost, a svima robama veštačku, upropastivo nisku vrednost.«

Zatim kaže o uticaju ovog Bankovnog zakona na opšti posao:

»Pošto su četvoromesečne menice, koje su redovne trate fabričkih gradova na trgovce i bankare za robe koje su kupljene i određene za Sjedinjene Države, mogle biti eskontovane još samo uz velike žrtve, bilo je izvršenje naloga u znatnoj meri otežano sve do vladinoga pisma od 25. oktobra« {suspendovanje Bankovnog zakona}, »kad su se ove četvoromesečne menice opet mogle eskontovati.« (2097.)

Dakle, i u provinciji je suspendovanje ovog zakona imalo spasonosan uticaj.

2102. »Prošlog oktobra« {1847} »gotovo su svi američki dobavljači koji ovde kupuju robu odmah ograničili svoje naloge koliko su god mogli; a kad je vest o poskupljenju novca stigla u Ameriku, prestale su sve nove narudžbe.« — 2134. »Žito i šećer bili su specijalni slučajevi. Na žitno tržište uticali su izgledi na žetvu, a na šećer su uticale ogromne zalihe i uvoz.« — 2163. »Od naših plaćevnih obaveza prema Americi... mnoge smo likvidirali prinudnim prodajama konsignirane robe, a mnoge su, bojim se, poništene bankrotstvima ovde.« — 2196. »Ako se dobro sećam, na našoj se efektnoj berzi *plaćalo u oktobru 1847. do 70% kamate.*«

{Krizu od 1837, čiji su se bolovi dugo vukli, a kojoj se 1842. priključila još jedna potpuna naknadna kriza, i zainteresovana zaslepljenost industrijalaca i trgovaca koji naprosto nisu hteli da vide nikakvu prekomernu proizvodnju — ta, ova je po vulgarnoj ekonomiji bila besmisao i nemogućnost! — stvoriše naposljetku u glavama onu smetenost koja je currency-školi dozvolila da svoju dogmu prenese u praksu u nacionalnom razmeru. Bankovno zakonodavstvo od 1844/1845. prođe u parlamentu.

Bankovni zakon od 1844. deli Englesku banku na odeljenje za izdavanje novčanica i bankovno odeljenje. Prvo odeljenje dobija jamstva — većinom državni dug — za 14 miliona, i celokupnu metalnu rezervu, koja se najviše za $\frac{1}{4}$ sme sastojati iz srebra i izdaje novčanice u celokupnom iznosu jednog i drugog. Ukoliko se novčanice ne nalaze u rukama publike, one leže u bankovnom odeljenju i sačinjavaju, sa ono malo monete neophodne za svakodnevnu upotrebu (oko 1 milion), njegovu stalno pripravnu rezervu. Emisiono odeljenje daje publici zlato za novčanice i novčanice za zlato; ostali saobraćaj s publikom vrši bankovno odeljenje. Privatne banke koje su 1844. imale pravo da izdaju sopstvene novčanice u Engleskoj i Velusu, zadržavaju to pravo, ali se njihovo izdavanje novčanica kontingentira; prestane li koja ovakva banka da izdaje sopstvene novčanice, onda Engleska banka može da popne nepokriveni iznos svojih novčanica za $\frac{2}{3}$ povučenog kontingenta; ovim se putem on do 1892. popeo od 14 na $16\frac{1}{2}$ miliona (tačno 16 450 000 £).

Prema tome, za svakih pet funti u zlatu koje se odliju iz Bančina blaga, vraća se emisionom odeljenju jedna novčanica od pet

funti i uništava se; za svakih pet soverina koji priteknu u Bančine trezore, ulazi u opticaj jedna nova novčanica od pet funti. Ovim je u praksi izveden Overstone-ov idealni papirni opticaj, koji se tačno upravlja po zakonima metalnog opticaja, i time su, prema tvrdnjama currency-škole, krize zauvek onemogućene.

U stvarnosti je pak razdvajanje Banke na dva nezavisna odeljenja oduzelo direkciji mogućnost da u odlučnim momentima slobodno raspolaže celokupnim svojim raspoloživim sredstvima, tako da su mogli nastupiti slučajevi da se bankovno odeljenje nalazilo pred bankrotstvom, dok je emisiono odeljenje imalo netaknutih nekoliko miliona u zlatu, a osim toga i svojih 14 miliona u jamstvima. A ovo je moglo utoliko lakše da nastupi što skoro u svakoj krizi ima jedna faza kada se vrši veliki odliv zlata u inostranstvo, koji se ima podmiriti poglavito Bančinim metalnim blagom. Ali se onda za svakih pet funti što odu u inostranstvo izvlači iz unutrašnjeg opticaja jedna novčanica od pet funti, dakle se količina prometnog sredstva smanjuje upravo u času kad je ono bilo potrebno u najvećoj količini. Bankovni zakon od 1844, dakle, direktno provocira celokupni trgovinski svet na to da sebi pri nastupanju krize blagovremeno stvori rezervno blago u banknotama, dakle da krizu ubrza i pooštri; ovim veštačkim uvećanjem tražnje novčanog kredita koja počinje pokazivati svoj uticaj u odlučnom momentu, tj. tražnjom platežnih sredstava uz istovremeno ograničenje njihove ponude, on tera u krizama kamatnu stopu do dosad nečuvene visine; dakle, umesto da krize otkloni, on ih, naprotiv, zaoštrava do tačke gde mora da se skrha ili sav industrijski svet ili Bankovni zakon. Dva puta, 25. oktobra 1847. i 12. novembra 1857, kriza se bila popela na ovu visinu; tada je vlada oslobodila Banku od ograničenja emisije novčanica suspendovavši zakon od 1844, i to je oba puta bilo dovoljno da slomi krizu. Godine 1847. bila je dovoljna samo izvesnost da se sad opet mogu dobiti banknote na garancije prvog reda, pa da se tezaursanih 4—5 miliona novčanica opet iznesu na videlo i u promet; 1857. izdato je do nepunog jednog miliona u novčanicama preko zakonske količine, ali samo za sasvim kratko vreme.

Treba pomenuti i to da bankovno zakonodavstvo od 1844. još pokazuje tragove sećanja na prvih dvadeset godina ovog veka, na period kad je Banka obustavila plaćanja u gotovom i kad su novčanice bile devalvirane. Još je vrlo primećan strah da bi novčanice mogle izgubiti poverenje; strah sasvim izlišan, jer je već 1825. emisija zatečene stare rezerve novčanica od jedne funte, povučenih iz prometa, savladala krizu i time pružila dokaz da je već onda kredit novčanica ostao nepokoleban, čak u doba najopštijeg i najjačeg nepoverenja. A to je i sasvim shvatljivo kad znamo da iza ovog znaka vrednosti stoji faktično celokupna nacija sa svojim kreditom. — F. E.}

Čujmo sad nekoliko svedočenja o uticaju Bankovnog zakona. J. St. Mill drži da je Bankovni zakon od 1844. bio brana protiv

preterane špekulacije. Srećom je taj mudri čovek govorio 12. juna 1857. Četiri meseca posle toga izbila je kriza. On doslovno čestita »direktorima banaka i poslovnom svetu uopšte« na tome što

»prirodu trgovinske krize razumeju daleko bolje nego ranije i znaju koliku štetu nanose i sebi i publici pomažući preteranu špekulaciju«. (B. C., 1857, br. 2031.)

Mudri Mill misli da ako se note od 1 £ izdadu

»kao predujmovi fabrikantima i dr. koji isplaćuju najamnine radnicima... da onda note mogu dospeti u ruke drugih, koji ih izdaju u potrošne svrhe, a u tome slučaju note same sobom konstituišu tražnju za robom i neko vreme mogu doprinostiti podizanju cena«. [2066.]

G. Mill, dakle, smatra da će fabrikanti plaćati višu najamninu zato što je plaćaju u papiru mesto u zlatu? Ili misli, možda, ako fabrikant dobije predujam u novčanicama od 100 £, pa ove razmeni u zlato, da će onda ova najamnina predstavljati manju tražnju nego da je odmah isplaćena u novčanicama od 1 £? A zar on ne zna da je npr. u nekim rudarskim srezovima najamnina bila plaćena u novčanicama lokalnih banaka, tako da je više radnika zajedno dobijalo jednu novčanicu od 5£? Uvećava li to njihovu tražnju? Ili će valjda bankari preduimati fabrikantima lakše i više novaca u malim nego u velikim novčanicama?

{Ovaj čudni Millov strah od novčanica od jedne funte bio bi neobjašnjiv kad ne bi celo njegovo delo o političkoj ekonomiji pokazivalo jedan eklekticizam koji se ne straši nikakvih protivrečnosti. S jedne strane, on daje u mnogim stvarima za pravo Tooke-u protiv Overstone-a, a s druge strane, veruje u određenje robnih cena količinom postojećeg novca. On, dakle, nije nikako ubeđen da za svaku izdatu novčanicu od jedne funte — uzev da su sve ostale okolnosti jednake — putuje u Bančine trezore jedan soverin; on se boji da bi se masa prometnoga sredstva mogla uvećati i time obezvređiti, tj. podići robne cene. Ništa se drugo i ne krije iza gornje zabrinutosti. — F. E.}

O podeli Banke na dva odeljenja i o preteranoj predostrožnosti da se obezbedi konvertovanje novčanica dao je Tooke pred C. D., 1848/57. sledeći iskaz:

Veća kolebanja kamatne stope u 1847, u poređenju prema 1837. i 1839, potiču samo od razdvajanja Banke na dva odeljenja. (3010.) — Sigurnost banknota nije bila pogođena, ni 1825. ni 1837. i 1839. (3015.) — Tražnja za zlatom 1825. imala je za svrhu samo da popuni prazninu koja je nastala potpunim diskreditovanjem novčanica od jedne funte provincijskih banaka; ova se praznina mogla popunjavati samo zlatom dok nije i Engleska banka izdala novčanice od 1£. (3022.) — Novembra i decembra 1825. nije postojala ni najmanja tražnja za zlatom za izvoz. (3023.)

»Što se tiče diskreditovanja Banke u zemlji i u inostranstvu, obustava isplaćivanja dividenda i depozita imala bi mnogo teže posledice nego obustava isplaćivanja novčanica.« (3028.)

3035. »Ne biste li rekli da bi svaka okolnost koja bi u poslednjoj instanci ugrožavala konvertibilnost novčanica mogla u nekom momentu trgovinskog škripca izazvati nove i ozbiljne teškoće? — Nikako.«

»U toku 1847. uvećanje emisije novčanica možda bi doprinelo tome da se ponovo popuni Bančina zlatna rezerva, kako je to učinilo 1825.« (3058.)

Pred B. A., 1857. daje Newmarch sledeći iskaz:

1357. »Prva rdava posledica . . . ovog razdvajanja oba odeljenja« (Banke) »i razdvajanja zlatne rezerve, koje je iz toga nužno proizlazilo, bila je da se bankovni posao Engleske banke, dakle cela ona grana njenih operacija koja je dovodi u direktniju vezu s trgovinom zemlje, produžio voditi samo s polovinom iznosa ranije rezerve. Usled ovog cepanja rezerve došlo je do toga da je Banka, čim je rezerva bankovnog odeljenja makar u najmanjoj meri okopnila, bila prinudena da podigne svoju eskontnu stopu. Zato je ova smanjena rezerva na mahove izazivala niz promena u eskontnoj stopi.« — 1358. »Ovakvih je promena bilo od 1844« (do juna 1857) »oko 60 na broju, dok su pre 1844. za isto vreme iznosile jedva dvanaestak.«

Od osobitog je interesa i iskaz Palmera, koji je od 1811. bio direktor i neko vreme guverner Engleske banke, pred C. D. - odborom lordova (1848/57):

828. »U decembru 1825. Banka je bila zadržala još samo oko 1 100 000 £ zlata. Da je tada postojao ovaj zakon« (od 1844), »ona bi neizostavno totalno pala pod stečaj. Ona je u decembru izdala, držim, 5 ili 6 miliona novčanica u jednoj nedelji, i to je tadašnju paniku znatno olakšalo.«

825. »Prvi period« (od 1. jula 1825), »u kome bi se sadašnje bankovno zakonodavstvo skrhalo da je Banka pokušala da do kraja izvede već jednom otpočete transakcije, bio je 28. februara 1837; tada je u posedu Banke bilo 3 900 000 do 4 miliona £, i ona bi tada bila zadržala u rezervi još samo 650 000. Drugi je period 1839, i trajao je od 9. jula do 5. decembra.« — 826. »Koliki je bio iznos rezerve u ovom slučaju? — Rezerva se sastojala u deficitu od ukupno 200 000 £ (the reserve was minus altogether 200 000 £) na dan 5. septembra; 5. novembra popela se na oko 1 do 1½ milion.« — 830. »Zakon od 1844. bio bi sprečio Banku 1837. da pomogne američkom poslu.« — 831. »Tri najglavnije američke kuće padaše pod stečaj . . . Gotovo je svaka kuća koja je poslovala sa Amerikom bila stavljena izvan kredita, i da Banka nije onda pritekla u pomoć, ne verujem da bi se tada bilo održalo više od 1 ili 2 kuće.« — 836. »Stiska od 1837. ne da se uporediti sa onom od 1847. Ona od 1837. ograničavala se poglavito na američki posao.« — 838. (Početkom juna 1837. diskutovalo se u Bančinoj direkciji kako da se nađe lek protiv stiske.) »Na to su neka gospoda branila mišljenje . . . da je pravilan princip da se podigne kamatna stopa, što će dovesti do pada robnih cena; ukratko, učiniti novac skupljim a robu jevtinijom, čime bi se omogućilo plaćanje inostranstvu (by which the foreign payment would be accomplished).« — 906. »Uvođenje

veštačkog ograničenja Bančinih punomoći putem zakona od 1844, umesto stare i prirodne granice njene punomoći, stvarnog iznosa njene metalne rezerve, veštački otežava poslovanje i tim vrši uticaj na cene roba, koji se bez tog zakona mogao izbeći.« — 968. »Pod dejstvom zakona od 1844. ne može se, pod običnim okolnostima, metalna rezerva Banke smanjiti znatno ispod $9\frac{1}{2}$ miliona. Ovo bi na cene i kredit prouzročilo pritisak koji bi morao izazvati takav preokret u inostranim meničnim kursevima da bi se popeo uvoz zlata i time uvećao iznos zlata u emisionom odeljenju.« — 996. »Pod sadašnjim ograničenjem vi« {Banka} »nimate komandu nad srebrom koje se zahteva u vreme kada je srebro potrebno da bi se uticalo na inostrani kurs.« — 999. »Šta je bila svrha propisa koji srebrnu rezervu Banke ograničava na $\frac{1}{4}$ njene metalne rezerve? — Na to pitanje ne umem da odgovorim.«

Svrha je bila da se novac poskupi; sasvim kao što, ostavljajući po strani currency-teoriju, istu svrhu ima rastavljanje oba Bančina odeljenja i prinuda za škotske i irske banke da za novčanične emisije iznad izvesne stope drže u rezervi zlato. Tako je nastala decentralisanost nacionalne metalne rezerve, koja je nju činila manje sposobnom da koriguje nepovoljne menične kurseve. Na podizanje kamatne stope izlaze sve ove odredbe: da Engleska banka ne sme izdavati novčanice iznad 14 miliona, osim na podlozi zlatne rezerve; da se bankovnim odeljenjem ima upravljati kao običnom bankom, snižavajući kamatnu stopu u periodima kad je novac obilan, podižući je u vreme stiske; ograničenje srebrne zalihe, glavnog sredstva za rektifikovanje meničnih kurseva s Kontinentom i Azijom; propisi o škotskim i irskim bankama kojima nikad nije potrebno zlato za eksport, a sada ga moraju držati pod izgovorom pretvorljivosti njihovih novčanica, koja je faktično čisto iluzorna. Činjenica je da je zakon od 1844. proizveo 1857. prvi juriš za zlatom na škotske banke. Novo bankovno zakonodavstvo isto tako ne pravi razliku između odliva zlata u inostranstvo i otičanja u unutrašnjost zemlje, mada se po sebi razume da je njihovo dejstvo skroz različito. Otuda stalna žestoka kolebanja u tržišnoj kamatnoj stopi. U pogledu srebra kaže Palmer dva puta, 992. 993, da Banka može da kupi srebro za novčanice samo kad je menični kurs povoljan po Englesku, dakle kad je srebro izlišno, jer:

1003. »Jedina svrha radi koje se znatan deo metalne rezerve može držati u srebru jeste da se olakšaju inostrana plaćanja za ono vreme kada su menični kursevi nepovoljni za Englesku.« — 1008. »Srebro je takva roba koja je, zbog toga što važi kao novac u celom ostalom svetu, najzgodnija roba... za ovu svrhu« {plaćanja inostranstvu}. »Samo su Sjedinjene Države u poslednje vreme uzimale isključivo zlato.«

Po njegovom mišljenju, Banka nije u vremenima stiske imala potrebe, dokle god nepovoljni menični kursevi ne povuku zlato u inostranstvo, da povisi kamatnu stopu iznad starog stanja od 5%. Da nema zakona od 1844, ona bi time bez teškoće mogla da eskontuje sve prvoklasne menice (first class bills) koje bi joj bile pod-

nete (108—20). Ali, sa zakonom od 1844. i u položaju u kome je Banka bila u oktobru 1847:

»nije bilo kamatne stope koju Banka nije mogla zahtevati od kuća sposobnih za kredit i koju ove ne bi rado platile da bi produžile svoja plaćanja«.

A ova visoka kamatna stopa upravo je i bila svrha zakona.

1029. »Moram da napravim veliku razliku između uticaja kamatne stope na inostranu tražnju« {za plemenitim metalom} »i povišenja kamate u cilju kočenja navale na Banku u periodu unutrašnje oskudice kredita.« — 1023. »Pre zakona od 1844, kad su kursevi bili u korist Engleske a u zemlji vladala uznemirenost, čak i pozitivna panika, nije bila postavljena granica emisiji novčanica, kojom se ovo stanje stiske jedino moglo olakšati.«

Tako se izjašnjava čovek koji je 39 godina sedeo u upravi Engleske banke. Čujmo sad jednog privatnog bankara, Twellsa, od 1801. ortaka firme Spooner, Attwoods & Co. On je jedini od svih svedoka pred B. C., 1857. koji otvara pogled u stvarno stanje zemlje i koji vidi da se kriza približava. Inače je on neka vrsta birmingemskog little shilling man-a^[75], kao što su, uostalom, njegovi kompanjoni, braća Attwood, zasnivači ove škole (vidi: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, str. 59^{1*}). On izjavljuje:

4488. »Kakvo dejstvo držite da je imao zakon od 1844? — Ako bi trebalo da vam odgovorim kao bankar, onda bih rekao da je imao upravo odlično dejstvo, jer je bankarima i novčanim kapitalistima svih vrsta pružio obilatu žetvu. Ali je on imao vrlo rdavo dejstvo po poštenog vrednog poslovnog čoveka, kome je potrebna postojanost u eskontnoj stopi tako da svoje aranžmane može da udešava s pouzdanjem... on je pozajmljivanje novaca učinio vanredno unosnim poslom.«

— 4489. »On« {Bankovni zakon} »osposobljava londonske akcionarske banke da svojim akcionarima plaćaju 20 - 22%? — Tu skoro je jedna platila 18%, a jedna druga, držim, 20%; one imaju sve razloge da se veoma odlučno zauzmu za zakon.«

— 4490. »Male poslovne ljude i valjane trgovce koji nemaju neki veliki kapital... njih zakon jako štipa... Jedino sredstvo koje imam da to saznam jeste što vidim ovako zapanjujuće veliku masu njihovih akcepata koje ne plaćaju. Ovi su akcepti uvek mali, oko 20 do 100£, mnogi se od njih ne plaćaju i vraćaju se i protestom u sve delove zemlje, a ovo je uvek znak depresije među... malo-prodavcima.«

Pod br. 4494 izjavljuje da posao sad nije probitačan. Sledeće njegove napomene važne su, jer je on video latentno postojanje krize kad je ostali još nisu ni slutili.

4494. »Cene u Minsing - Lejnu^[67] još se prilično drže, ali se ništa ne prodaje, ne može da se proda ni po koju cenu; ljudi se drže nominalne cene.«

^{1*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

4495. On priča ovaj slučaj: neki Francuz šalje jednom senzalu u Minsing-Lejnu za 3000£ robe da je proda po izvesnoj ceni. Senzal ne može da dobije tu cenu, a Francuz ne može da proda ispod nje. Roba leži, ali Francuzu treba novac. Senzal mu onda predujmljuje 100£ na taj način što Francuz na jamstvo robe vuče na senzala menicu od 1000£ za tri meseca. Posle tri meseca menica prispe, ali roba se još uvek ne može da proda. Senzal onda mora da plati menicu, pa mada ima pokriće za 3000£, on ga ne može unovčiti, te zapada u teškoće. Tako jedan vuče drugoga nizbrdo.

4496. »Što se tiče velikih izvoza . . . kada je posao u zemlji u depresiji, onda to nužno izaziva i jaki izvoz.« — 4497. »Držite li da se unutrašnja potrošnja smanjila? — *Veoma znatno . . . u ogromnoj meri . . .* maloprodavci su u tome najbolji autoritet.« — 4498. »Pa ipak je uvoz veoma velik; nije li to znak velike potrošnje? — Jeste, *ako možete da prodate*; ali mnoga su robna stovarišta puna tih stvari; u primeru koji sam naveo, uvezeno je za 3000£ robe, koja se ne može prodati.«

4514. »Kad je novac skup, da li biste Vi kazali da je kapital jevtin? — Da.«

Ovaj čovek, dakle, nikako nije Overstone-ovog mišljenja da je visoka kamatna stopa isto što i skup kapital.

Kako se sad vode poslovi:

4516. » . . . Drugi se naprežu veoma znatno, prave džinovske poslove u izvozu i uvozu, daleko preko one mere na koju im njihov kapital daje pravo; u to ne može biti ni najmanje sumnje. Stvar može tim ljudima poći za rukom; nekim srećnim slučajem mogu postići velike imetke i sve otplatiti. Ovo je u velikoj meri sistem kojim se danas vodi znatan deo poslova. Ovakvi ljudi drage volje gube 20, 30 i 40% na jednom brodskom tovaru; idući posao može im to vratiti. Ako im posao promaši jedan za drugim, onda su propali; i upravo je to slučaj koji smo u poslednje vreme često viđali; bilo je kuća koje su pale pod stečaj a da im nije ostalo ni jednog šilinga aktive.«

4791. »Niža kamatna stopa« {u toku poslednjih 10 godina} »svakako deluje protiv bankarâ, ali bih vam ja, bez pokazivanja poslovnih knjiga, vrlo teško mogao objasniti za koliko sada profit« {njegov sopstveni} »stoji više od nekadašnjega. Kad je kamatna stopa niska usled preterane emisije novčanica, imamo znatne depozite; kad je kamatna stopa visoka, donosi nam to direktnu dobit.« — 4794. »Kad se novac može dobiti po umerenoj kamatnoj stopi, imamo veću tražnju za njim; dajemo više na zajam; takvo je njegovo dejstvo« {za nas, bankare}. »Kad se popne, onda dobijamo za nj više no što je pravo; dobijamo više no što bi trebalo da imamo.«

Videli smo kako kod svih stručnjaka kredit novčanica Engleske banke važi kao nepokolebljiv. Uprkos tome, Bankovni zakon apsolutno vezuje 9—10 miliona u zlatu za njihovu pretvorljivost. Ovim se svetost i neprikosnovenost blaga sprovodi sasvim drukčije no kod starih zgrtača blaga. W. Brown (Liverpul) izjavljuje, C. D., 1847/57, 2311:

»U pogledu koristi koju je tada donosio ovaj novac« (metalna rezerva u emisionom odeljenju), »mogao je isto tako biti bačen i u more; od njega se nije mogla upotrebiti ni najmanja količina a da se ne prekrši zakon.«

Građevinski preduzimač E. Capps, onaj isti koji je već ranije naveden, i iz čijeg smo iskaza uzajmili i opis modernog londonskog sistema građenja (knj. II, gl. XII), ovako rezimira svoje shvatanje o Bankovnom zakonu od 1844 (B. C., 1857):

5508. »Vi ste uglavnom mišljenja da je sadašnji sistem« (bankovnog zakonodavstva) »ustanova vrlo pogodna za to da profite industrije periodično prenosi u kese lihvara? — Tako ja mislim. Ja znam da mu je ovakvo bilo dejstvo u građevinarstvu.«

Kako već napomenusmo, bile su škotske banke Bankovnim zakonom od 1845. naterane na sistem koji se približavao engleskom. Bila im je nametnuta obaveza da za izdavanje svojih novčanica iznad iznosa utvrđenog za svaku banku drže u rezervi zlato. Kako je ovo delovalo, pokazaće nam nekoliko iskaza pred B. C., 1857.

Kennedy, direktor jedne škotske banke:

3375. »Da li je pre uvođenja Bankovnog zakona od 1845. bilo u Škotskoj nečega što bi se moglo nazvati zlatnim opticajem? — Ničeg takvog nije bilo.« —

3376. »Je li otada nastao neki dodatni opticaj zlata? — Ni najmanje; 000 £ u mare za zlato (the people dislike gold).« — 3450. Onih po prilici 900 ljudi ne zlatu što ih škotske banke moraju držati od 1845, po njegovom su mišljenju samo na štetu i »apsorbuju bez profita jednaki deo škotskog kapitala«.

Zatim Anderson, direktor Union Bank of Scotland:

3558. »Jedina jaka tražnja za zlatom od strane škotskih banaka kod Engleske banke došla je usled inostranih meničnih kurseva? — Tako je; i ova se tražnja ne smanjuje time što držimo zlato u Edinburgu.« — 3590. »Dok god imamo isti iznos hartija od vrednosti u Engleskoj banci« (ili kod privatnih banaka u Engleskoj), »imamo istu moć kao i ranije da dovedemo do odliva zlata iz Engleske banke.

Naposletku, još jedan članak u časopisu »Economist« (Wilson):

»Škotske banke drže kod svojih londonskih agenata nezaposlene svote gotovine; agenti ih drže kod Engleske banke. Ovo daje škotskim bankama, u granicama ovih svota, komandu nad Bančinom metalnom rezervom, i ovde je ona uvek na licu mesta kad zatreba radi plaćanja u inostranstvu.«

Ovaj je sistem bio poremećen Bankovnim zakonom od 1845:

»Usled zakona od 1845. za Škotsku, došlo je u poslednje vreme do jakog odliva zlatne monete iz Engleske banke da bi se u Škotskoj odgovorilo samo mogućoj tražnji, koja možda nikad ne bi nastupila... Od toga vremena u Škotskoj je stalno prikovana jedna znatna suma, a druga se znatna suma stalno nalazi na putovanju tamo-amo između Londona i Škotske. Nastupi li vreme kad neki škotski bankar očekuje veću tražnju za njegovim novčanicama, onda se iz Londona

pošalje onamo sanduk zlata; kad to vreme prođe, isti sanduk putuje natrag u London, a da obično nije bio ni otvaran.« (»Economist« od 23. okt. 1847.)

{Pa šta na sve ovo kaže otac Bankovnog zakona bankar Samuel Jones Loyd, alias Lord Overstone?

On je već 1848. ponovio pred Commercial Distress-odborom lordova da se

»novčana oskudica i visoka kamatna stopa, prouzročene oskudicom u kapitalu, ne mogu se olakšati uvećavanjem emisije novčanica« (1514),

dok je sama *dozvola* za veću emisiju novčanica, data vladinim pismom od 25. oktobra 1847. bila dovoljna da krizi slomi oštricu.

On ostaje pri tome da su

»visoka kamatna stopa i depresivan položaj fabričke industrije bili nužna posledica smanjenja *materijalnog* kapitala koji je bio primenljiv za industrijske i trgovinske svrhe.« (1604.)

Pa ipak se depresivan položaj fabričke industrije mesecima sastojao u tome što je materijalni robni kapital u preobilju ispunjavao magacine i prosto nije imao prođe, i što je upravo zbog toga materijalni proizvodni kapital ležao potpuno ili upola neiskorišćavan, da ne bi proizveo još više robnog kapitala koji se ne može prodati.

A pred Bankovnim odborom od 1857. kaže on:

»Uz strogo i tačno priržavanje načela zakona od 1844. sve je teklo pravilno i lako, novčani je sistem siguran i nepokoleban, prosperitet zemlje neosporan, javno poverenje u zakon od 1844. postaje svakim danom jače. Ako Odbor želi još više praktičnih dokaza za spasonosnost principa na kojima taj zakon počiva, i za blagotvorne posledice koje je on obezbedio, onda je istinit i dovoljan odgovor ovo: pogledajte oko sebe; posmatrajte sadašnje stanje poslova naše zemlje, posmatrajte zadovoljstvo naroda, posmatrajte bogatstvo i prosperitet svih društvenih klasa, pa će onda, kad to bude urađeno, Odbor biti u mogućnosti da odluči hoće li sprečiti dalje važenje jednog zakona pod kojim su postignuti ovakvi uspesi.« (B. C., 1857, br. 4189.)

Na ovaj ditiramb, koji je Overstone ispevao pred Odborom 14. jula, odgovorila je antistrofa 12. novembra iste godine, pismo Bančinoj direkciji, kojim je vlada suspendovala čudotvorni zakon od 1844. da bi spasla što se još spasti moglo. — F. E.}

GLAVA TRIDESET PETA

Plemeniti metal i menični kurs

I. Kretanje zlatne rezerve

U pogledu nagomilavanja novčanica u vreme stiske treba napomenuti da se ovde ponavlja obrazovanje blaga s plemenitim metalima kakvo se vrši u najprimitivnijim društvenim stanjima u nemirnim vremenima. Zakon od 1844. interesantan je u svojim dejstvima zbog toga što on hoće da pretvori u prometno sredstvo sav plemeniti metal koji se nalazi u zemlji; on teži da odliv zlata izjednači s kontrakcijom prometnog sredstva, a priliv zlata sa ekspanzijom prometnog sredstva. Time je onda eksperimentalno pružen dokaz o protivnom. S jednim jedinim izuzetkom, koji ćemo odmah pomenuti, masa optičućih novčanica Engleske banke nije nikad od 1844. dostigla maksimum koji je Banka smela izdavati. A kriza od 1857. dokazala je, s druge strane, da pod izvesnim okolnostima ovaj maksimum nije dovoljan. Od 13. do 30. novembra 1857. cirkulisalo je prosečno dnevno 488 830 £ preko toga maksimuma. (B. A., 1858, str. XI.) Zakonski maksimum bio je onda 14 475 000 £ plus iznos metalne rezerve u Bančnim podrumima.

U pogledu oticanja i priticanja plemenitog metala valja napomenuti:

Prvo, treba praviti razliku između kretanja metala tamo-amo u okviru oblasti koja ne proizvodi zlato ni srebro, s jedne strane, i strujanja zlata i srebra od izvora njihove proizvodnje preko raznih drugih zemalja i raspodele ovog dodatka između ovih poslednjih, s druge strane.

Pre no što se osetio uticaj ruskih, kalifornijskih i australijskih zlatnih rudnika, ponuda je od početka ovog stoleća bila dovoljna samo za zamenu izlizane monete, za običnu upotrebu kao luksuznog materijala i za izvoz srebra u Aziju.

Ali od toga vremena, s razvitkom trgovine Evrope i Amerike sa Azijom, izvanredno je porastao, prvo, izvoz srebra u Aziju. Srebro izvezeno iz Evrope bilo je velikim delom zamenjeno dodatnim zlatom. Zatim je unutrašnji novčani opticaj apsorbovao jedan deo novouvezenog zlata. Ceni se da je do 1857. ušlo u unutrašnji engleski opticaj oko 30 miliona novog zlata.¹⁴ Onda je od 1844. porasla prosečna visina

¹⁴ Kako je ovo delovalo na novčano tržište, pokazuju sledeći iskazi W. Newmarcha: 1509. »Krajem 1853. pojaviše se velika strahovanja u publici: u septembru

metalnih rezervi u svima centralnim bankama Evrope i Severne Amerike. Ujedno je porast unutrašnjeg novčanog prometa doneo sa sobom da je posle panike, u periodu stagnacije posle nje, Bančina rezerva već brže rasla usled veće mase zlatne monete odbačene iz unutrašnjeg prometa i imobilisane. Naposljetku je od otkrivanja novih nalazišta zlata porasla potrošnja plemenitog metala za luksuzne artikle zato što je poraslo bogatstvo.

Drugo, između zemalja koje ne proizvode zlato ni srebro, plemeniti metal stalno se odliva i priliva; ista zemlja stalno ga uvozi i isto tako stalno ga izvozi. Samo pretezanje kretanja na ovu ili onu stranu odlučuje da li se konačno vrši odliv ili priliv, pošto se čisto oscilatorna i često paralelna kretanja većim delom neutralizuju. Ali se zbog toga, s obzirom na ovaj rezultat, i previđa stalnost i uglavnom paralelni tok obaju kretanja. Stvar se uvek shvata jedino tako kao da je višak uvoza ili višak izvoza plemenitog metala samo posledica i izraz srazmere uvoza i izvoza roba, dok je to ujedno izraz srazmere uvoza i izvoza samog plemenitog metala, koji ne zavise od robne trgovine.

Treće, pretezanje uvoza nad izvozom, i obratno, meri se uglavnom po uvećanju ili opadanju metalne rezerve centralnih banaka. Do kojeg je stepena ovo merilo više ili manje tačno, to naravno zavisi najpre od toga do kojeg je stepena bankarstvo uopšte centralizovano. Jer od toga zavisi do koje će mere plemeniti metal nagomilan u tzv. nacionalnoj banci uopšte predstavljati nacionalnu metalnu rezervu. Ali čak i pod pretpostavkom da je to tako, merilo nije tačno, jer pod izvesnim okolnostima unutrašnji promet i rastuća luksuzna upotreba zlata i srebra usisavaju dopunski uvoz, a zatim, jer bi bez dopunskog uvoza moglo da dođe do izvlačenja zlatne monete za unutrašnji promet, te bi se metalna rezerva na taj način mogla smanjiti i bez istovremenog uvećanja izvoza.

Četvrto, izvoz metala uzima vid oticanja (drain) kada kretanje opadanja potraje duže vremena, tako da se opadanje predstavlja kao tendencija kretanja i obara metalnu rezervu Banke znatno ispod njene

je Engleska banka triput uzastopce povisila eskont... prvih dana oktobra... u publici se pokazao znatan stepen zabrinutosti i uzbune. Ova strahovanja i uznemirenost behu većim delom uklonjeni pred kraj novembra, a bili su gotovo potpuno odstranjeni prispećem 5 miliona plemenitog metala iz Australije. Isto se ponovilo u jesen 1854, kad je u oktobru i novembru stiglo blizu 6 miliona plemenitog metala. Isto se ponovilo u jesen 1855, a zna se da je to bilo vreme uzbuđenja i nemira, dolaskom nekih 8 miliona plemenita metala u toku septembra, oktobra i novembra. Krajem 1856. vidimo da se događa to isto. Ukratko, mogao bih se pozvati na iskustvo gotovo svakog člana Odbora da potvrdim da smo već navikli na to da u dolasku kakvog broda s tovarom zlata gledamo prirodnu, potpunu ispomoć prilikom bilo kakve finansijske stiske.«

srednje visine, sve do srednjeg minimuma ove rezerve. Ovaj poslednji utvrđen je više ili manje proizvoljno utoliko što je u svakom pojedinom slučaju različito određen zakonodavstvom o pokriću za plaćanje novčanica u gotovu itd. O kvantitativnim granicama koje može u Engleskoj da dostigne ovakav odliv kaže Newmarch pred B. A., 1857, iskaz br. 1494:

»Sudeći po iskustvu, vrlo je neverovatno da će odliv metala usled bilo kakvog kolebanja u spoljnoj trgovini premašiti 3 ili 4 miliona £.«

U 1847. bilo je najniže stanje zlatne rezerve Engleske banke na dan 23. oktobra, koga dana pokazuje minus od 5 198 156 £ prema 26. decembru 1846, a prema najvišem stanju od 1846 (29. avgusta) minus od 6 453 748 £.

Peto, namena metalne rezerve tzv. nacionalne banke — ali namena koja nikako ne reguliše jedina veličinu metalne rezervi, jer ova može rasti prostim malaksavanjem unutrašnjih i spoljašnjih poslova — jeste trostruka: 1. rezervni fond za međunarodna plaćanja, jednom reči — rezervni fond svetskog novca; 2. rezervni fond za unutrašnji metalni opticaj koji se naizmenično širi i steže; 3. što je u vezi s bankovnom funkcijom, a nema nikakve veze s funkcijama novca kao pukog novca: rezervni fond za plaćanje depozita i za pretvorljivost novčanica. Zbog toga na metalnu rezervu mogu da utiču i prilike koje dodiruju svaku od tri funkcije pojedinačno; dakle, kao na internacionalni fond utiče na njega bilans plaćanja, ma kakvi razlozi određivali ovaj bilans i ma kakav mu bio odnos prema trgovinskom bilansu; kao na rezervni fond unutrašnjeg metalnog opticaja utiče na njega širenje ili sužavanje toga opticaja. Treća funkcija, funkcija garantnog fonda, doduše ne određuje samostalno kretanje metalne rezerve, ali ima dvostruko dejstvo. Ako se izdaju novčanice koje zamenjuju metalni novac (dakle i srebrnu monetu u zemljama gde je srebro mera vrednosti) u unutrašnjem opticaju, onda otpada funkcija rezervnog fonda pod 2. A jedan deo plemenitog metala koji je za ovo služio otići će trajno u inostranstvo. U ovome slučaju ne dolazi do izvlačenja metalne monete za unutrašnji opticaj, a s timé u isti mah otpada privremeno pojačavanje metalne rezerve imobilisanjem jednog dela iskovanog metala koji se nalazi u opticaju. Zatim, ako se za isplaćivanje depozita i pretvorljivost novčanica mora pod svima okolnostima držati jedan minimum metalne rezerve, onda to na svojstven način pogada dejstva odliva ili priliva zlata; to deluje na onaj deo blaga koji je Banka obavezna držati pod svim okolnostima ili na onaj kojega se ona u drugo vreme gleda da otrese kao nekorisnog. Pri čistom metalnom opticaju i koncentrisanom bankarstvu Banka bi morala da smatra svoju metalnu rezervu i kao garanciju za isplaćivanje svojih depozita, a u slučaju odliva metala mogla bi nastupiti ista panika kao u Hamburgu 1857.

Šesto, izuzev eventualno 1837, stvarna je kriza izbijala uvek tek posle preokreta meničnih kurseva, tj. kad je uvoz plemenitog metala opet pretegnuo nad njegovim izvozom.

Godine 1825. nastupio je stvarni slom, pošto je prestao odliv zlata; 1839 je došlo do odliva zlata, a da nije nastupio slom; 1847. je prestao odliv zlata u aprilu, a slom je došao u oktobru; 1857. je odliv zlata u inostranstvo prestao početkom novembra; slom je došao tek kasnije u novembru.

Ovo se osobito jasno pokazuje u krizi od 1847, kada je odliv zlata prestao već u aprilu, pošto je izazvao relativno blagu pretkrizu, a onda je tek u oktobru izbila prava poslovna kriza.

Sledeći iskazi dati su pred Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress^{1*} 1848; iskazi svedoka (evidence) štampani su tek 1857 (navodili smo ih kao C. D., 1848/1857).

Tooke-ovi iskazi:

»Aprila 1847. nastala je stiska koja je, strogo govoreći, bila ravna panici, ali je bila srazmerno kratkog trajanja i nisu je pratili nikakvi značajni trgovinski stečajevi. U oktobru je stiska bila daleko intenzivnija no ma u kom momentu u aprilu; došlo je do gotovo nečuvenog broja trgovinskih bankrotstava.« (2196.) — »U aprilu su nam menični kursevi, osobito sa Amerikom, nametnuli nužnost da izvezemo znatnu količinu zlata radi plaćanja neobično velikih uvoza; Banka je samo jednim do krajnosti ogromnim naporom zaustavila odliv zlata i poterala kurs naviše.« (2197.) — »U oktobru su menični kursevi bili u korist Engleske.« (2198.) — »Preokret u meničnim kursevima bejaše otpočeo u trećoj nedelji aprila.« (3000.) — »Oni su se kolebali u julu i avgustu; od početka avgusta bili su stalno u korist Engleske.« (3001.) — Odliv zlata u avgustu »potekao je iz tražnje za unutrašnjim opticajem.« (3003.)

J. Morris, guverner Engleske banke: mada je menični kurs od avgusta 1847. postao povoljan za Englesku, te zbog toga nastao uvoz zlata, ipak se metalna rezerva u Banci smanjila.

»Dva miliona i dvesta hiljada £ u zlatu otišlo je u unutrašnjost usled unutrašnje tražnje.« (137.) — Ovo se objašnjava, s jedne strane, povećanim brojem radnika zaposlenih na gradnji železnica, a s druge strane, »željom bankara da u vremenima krize raspolažu sopstvenom zlatnom rezervom.« (147)

Palmer, bivši guverner, a od 1811. direktor Engleske banke:

684. »U toku celog perioda od sredine aprila 1847. do dana suspendovanja Bankovnog zakona iz 1844. bili su menični kursevi u korist Engleske.«

Odliv metala, koji u aprilu 1847. izaziva samostalnu novčanu paniku, ovde je, dakle, kao uvek samo preteča krize i već je nastalo obrnuto kretanje pre no što je ova izbila. Godine 1839. je pri velikoj poslovnoj depresiji došlo do veoma jakog odliva metala — za žito itd. — ali bez krize i novčane panike.

^{1*} Tajnim odborom Gornjeg doma o trgovinskoj stisci

Sedmo, čim se opšte krize istutnje, zlato i srebro — ne uzimajući u obzir priliv svežeg plemenitog metala iz zemalja koje ga proizvode — ponovo se razdeljuju u srazmerama u kojima su postojali kao posebno blago raznih zemalja u stanju njihove ravnoteže. Pri inače nepromenjenim okolnostima biće njegova relativna veličina u svakoj zemlji određena njegovom ulogom na svetskom tržištu. Ono se odliva iz zemlje koja je imala deo veći od normalnog i priliva se drugoj; ova kretanja odliva i priliva samo ponovo uspostavljaju njegovu prvobitnu raspodelu među različita nacionalna blaga. Ali se ova ponovna raspodela vrši posredstvom delovanja različitih okolnosti, koje ćemo pomenuti kad bude reči o meničnim kursovima. Čim je normalna raspodela opet uspostavljena — iznad ove tačke — nastupa prvo porast, a onda opet odliv. {Po sebi se razume da ova poslednja konstatacija važi samo za Englesku kao središte svet-skog novčanog tržišta. — F. E.}

Osmo, odlivi metala većinom su simptom promene u položaju spoljne trgovine, a ova je promena sa svoje strane predznak da prilike ponovo sazrevaju u krizu.¹⁵

Deveto, bilans plaćanja može da bude u korist Azije, a pasivan za Evropu i Ameriku.¹⁶

Do uvoza plemenitog metala dolazi pretežno u dva momenta. S jedne strane, u prvoj fazi niske kamatne stope, koja dolazi posle krize i koja je izraz ograničenja proizvodnje; a onda u drugoj fazi, kada se kamatna stopa penje ali još nije dostigla svoju srednju visinu. Ovo je faza u kojoj se povrći lako postižu, u kojoj je komercijalni kredit velik, te stoga tražnja za zajmovnim kapitalom ne raste srazmerno uvećavanju proizvodnje. U obema fazama, u kojima zajmovnog kapitala ima srazmerno u izobilju, mora suvišni priliv kapitala koji postoji u obliku zlata i srebra, dakle u obliku u kome isprva može da funkcioniše samo kao zajmovni kapital, znatno uticati na kamatnu stopu, a time i na ton celog poslovanja.

¹⁵ Po Newmarchu, može odliv zlata u inostranstvo poteći iz trojkih uzroka: 1. iz čisto poslovnih uzroka, tj. kad je uvoz bio veći od izvoza, kao između 1836. i 1844, i opet 1847, poglavito zbog jakog uvoza žita; 2. da bi se dobavila sredstva za ulaganje engleskog kapitala u inostranstvu, kao 1857. za železnice u Indiji; i 3. za definitivno izdavanje u inostranstvo, kao 1853. i 1854. za ratne svrhe na Istoku.

¹⁶ 1918. Newmarch. »Ako uzmete Indiju i Kinu zajedno, ako uzmete u račun promete između Indije i Australije i još važnije promete između Kine i Sjedinjenih Država, a u ovim je slučajevima posao trijangularan i izravnaje se vrši našim posredovanjem . . . onda je tačno da je trgovinski bilans bio ne samo protiv Engleske već i protiv Francuske i Sjedinjenih Država.« — (B. A., 1857.)

S druge strane: odliv, trajno jak izvoz plemenitog metala, nastupa kad primanja nisu više likvidna, kad su tržišta prepunjena i prividni se prosperitet održava još samo pomoću kredita, dakle čim već postoji veoma pojačana tražnja za zajmovnim kapitalom, pa je kamatna stopa zbog toga dostigla bar svoju srednju visinu. Pod ovim okolnostima, koje se ogledaju upravo u odlivu plemenitog metala, znatno se pojačava dejstvo neprekidnog odvlačenja kapitala u obliku u kome neposredno postoji kao pozajmljivi novčani kapital. Ovo mora neprekidno uticati na kamatnu stopu. Ali umesto da porast kamatne stope ograniči kreditne poslove, on ih uvećava i dovodi do prenaprezanja svih njihovih pomoćnih sredstava. Zato ovaj period prethodi slomu.

Newmarchu je postavljeno pitanje (B. A., 1857):

1520. »Suma menica u prometu raste, dakle, s kamatnom stopom? — Tako izgleda.« — 1522. »U mirna, obična vremena, glavna knjiga je stvarno oruđe razmene, ali kad se pojave teškoće, kad npr. pod okolnostima kakve sam naveo, Banka povisi eskontnu stopu... onda se poslovi sami od sebe svedu na vučenje menica; ove su menice ne samo zgodnije da služe kao zakonski dokaz zaključenog posla nego su zgodnije i za izvršenje daljih kupovina, a pre svega su upotrebljive kao kreditna sredstva da se dođe do kapitala.«

Uz to dolazi još i činjenica da čim Banka usled kolikih bilo pretećih okolnosti podigne eskontnu stopu — čime je u isti mah data verovatnoća da će Banka podvrći ograničenju rok menica koje će ona hteti da eskontuje — nastupa opšte strahovanje da će to ići crescendo^{1*}. Svako, dakle, a pre svega vitez kredita, gleda da eskontuje budućnost i da u datom momentu ima na raspolaganju što može više kreditnih sredstava. Prema tome, upravo navedeni razlozi svode se na to da prosti kvantitet bilo uvezenog bilo izvezenog plemenitog metala ne utiče kao takav, nego da utiče, prvo, specifičnim karakterom plemenitog metala kao kapitala u novčanom obliku, i drugo, da utiče kao perce koje, dodato tasu na terazijama, postiže da kolebljivi tas definitivno obori na jednu stranu; utiče zato jer nastupa u okolnostima kada bilo kakav eksces preteže u ovom ili onom pravcu. Bez ovih bi razloga bilo skroz nepojmljivo kako bi neko oticanje zlata od, recimo, 5 - 8 mil. £, a ovo je granica koju pokazuje dosadašnje iskustvo, moglo da vrši kakvo god znatno dejstvo; ovaj maleni plus ili minus kapitala, koji izgleda beznačajan čak i prema onih 70 mil. £ u zlatu koliko u Engleskoj prosečno cirkuliše, doista je sićušna veličina u proizvodnji engleskog obima.¹⁷

¹⁷ Pogledajte, npr., Weguelinov smešni odgovor, kad kaže da 5 miliona oteklog zlata znači za toliko manje kapitala, i time hoće da objasni pojave koje pri

^{1*} u sve većoj meri, sve jače

Ali, baš razvitak kreditnog i bankovnog sistema tera, s jedne strane, na to da se sav novčani kapital ugura u službu proizvodnji (ili, što izlazi na isto, da se sav novčani dohodak pretvori u kapital), a s druge strane, u izvesnoj fazi ciklusa svodi metalnu rezervu na minimum u kome više ne može da izvršuje funkcije koje joj pripadaju. — upravo ovaj izgrađeni kreditni i bankovni sistem i stvara ovu preteranu osetljivost celog organizma. Na manje razvijenim stupnjevima proizvodnje, smanjenje ili uvećanje blaga u poređenju s njegovom prosečnom merom relativno je indiferentna stvar. Isto je tako, s druge strane, čak i vrlo znatno oticanje zlata relativno bez dejstva ako ono ne nastupi u kritičnom periodu industrijskog ciklusa.

Pri datom objašnjenju nisu uzeti u obzir slučajevi gde oticanje metala nastupa usled nerodice itd. Tu veliki i iznenadni poremećaj ravnoteže proizvodnje, koji se izražava u oticanju, čini svako dalje objašnjenje njegovog dejstva suvišnim. Ovo je dejstvo utoliko veće ukoliko više ovakav poremećaj nastupa u periodu kad proizvodnja radi pod visokim pritiskom.

Mi smo, dalje, ostavili po strani funkciju metalne rezerve kao jamstva konvertibilnosti novčanica i kao stožera celog kreditnog sistema. Centralna banka je stožer kreditnog sistema. A metalna rezerva je sa svoje strane stožer Banke.¹⁸ Promena kreditnog sistema u monetarni sistem potrebna je, kao što sam već u knj. I, gl. III izložio, kod platežnog sredstva. Da su potrebne najveće žrtve u realnom bogatstvu da bi se u kritičnom momentu održala metalna osnova, priznali su i Tooke i Loyd-Overstone. Spor se vrti samo oko jednog plusa ili minusa i oko više ili manje racionalnog odnosa prema onom što je neizbežno.¹⁹ Izvesna količina metala, beznačajna u poređenju s celokupnom proizvodnjom, priznaje se kao stožer sistema. Otuda, ostavljajući po strani zastrašujući primer ovog njegovog

beskrajno većem porastu cena ili deprecijaciji, ekspanzijama i kontrakcijama stvarnog industrijskog kapitala *ne* nastupaju. S druge strane, nije manje smešan pokušaj da se ove pojave objasne neposredno kao simptomi ekspanzije ili kontrakcije u masi realnog kapitala (posmatranog sa strane njegovih materijalnih elemenata).

¹⁸ Newmarch (B. A., 1857): 1364. »Metalna rezerva u Engleskoj banci uistinu je ... centralna rezerva ili centralno metalno blago na temelju kojega se vodi sav posao zemlje. Ona je tako reći stožer oko kojeg ima da se okreće čitav posao zemlje; sve druge banke u zemlji smatraju Englesku banku kao centralnu riznicu ili rezervoar iz kojega imaju da crpu svoju rezervu zvečećeg novca; a dejstvo spoljnih meničnih kurseva pada uvek upravo na ovo blago i ovaj rezervoar.«

¹⁹ »Praktično bi, dakle, obojica, Tooke i Loyd, prevelikoj tražnji za zlatom doskočili blagovremenim ograničavanjem kredita posredstvom povišenja kamatne stope i smanjenja preduimanja kapitala. Samo što Loyd svojom iluzijom prouzročava tegobna, pa čak i opasna {zakonska} ograničenja i propise.« (»Economist«, 1847, str. 1418.)

karaktera kao stožera u krizama, lep teoretski dualizam. Dokle god govori »o kapitalu« ex professo^{1*}, prosvećena ekonomija gleda s najvećim prezirom na zlato i srebro kao na doista najindiferentniji i nejnekorisniji oblik kapitala. Čim uzme da govori o bankarstvu, sve se ovo preokreće, i zlato i srebro postaju kapital par excellence, za čije se održanje mora žrtvovati svaki drugi oblik kapitala i rada. Ali čime se zlato i srebro razlikuju od drugih vidova bogatstva? Ne veličinom vrednosti, jer je ova određena količinom rada koji je u njima opredmećen. Nego kao samostalna ovaploćenja, kao izrazi *društvenog* karaktera bogatstva. {Bogatstvo društva postoji samo kao bogatstvo pojedinaca koji su njegovi privatni sopstvenici. Kao društveno bogatstvo ono se potvrđuje samo time što ovi pojedinci, radi zadovoljenja svojih potreba, razmenjuju kvalitativno različite upotrebne vrednosti jednu za drugu. U kapitalističkoj proizvodnji oni mogu to samo posredstvom novca. Tako se bogatstvo pojedinca ostvaruje kao društveno bogatstvo samo posredstvom novca: u novcu, u toj stvari, utelovljena je društvena priroda toga bogatstva. — F. E.} Ova se njegova društvena egzistencija ispoljava, dakle, kao nešto onostrano, kao predmet, stvar, roba, pored stvarnih elemenata društvenog bogatstva i izvan njih. Dokle god proizvodnja teče glatko, ljudi to zaboravljaju. Kredit, kao takođe društveni oblik bogatstva, potiskuje novac i uzurpira njegovo mesto. Poverenje u društveni karakter proizvodnje jeste ono što čini da se novčani oblik proizvoda ispoljava kao nešto što je samo trenutno i idealno, kao čista predstava. Ali čim se kredit pokoleba — a ova faza uvek nužno nastupa u ciklusu moderne industrije — treba da se sve realno bogatstvo stvarno i iznenadno pretvori u novac, u zlato i srebro; ludački zahtev, ali koji nužno izrasta iz samog sistema. A sve zlato i srebro koje treba da podmiri ove ogromne zahteve iznosi nekoliko miliona u bančnim podrumima.²⁰ Okolnost da proizvodnja nije stvarno podvrgnuta društvenoj kontroli kao društvena proizvodnja izbija, dakle, jasno u tome što odliv zlata utiče u tome obliku da društveni oblik bogatstva postoji kao neka *stvar* izvan njega. Ovo je kapitalističkom sistemu doista zajedničko s ranijim sistemima proizvodnje, ukoliko su ovi počivali na robnoj trgovini i privatnoj razmeni. Ali ovo tek u njemu istupa najočitije i u najgrotesknijem obliku apsurdne

²⁰ »Vi se potpuno slažete s tim da osim povišenja kamatne stope nema puta i načina da se tražnja za zlatom modifikuje? — Chapman {ortak velike bilbroukerske firme Overend, Gurney & Co.}: Tako ja mislim. Kad naše zlato padne na neku izvesnu tačku, onda ćemo najbolje uraditi da odmah zazvonimo na uzbunu i da kažemo: mi idemo naniže, i ko šalje zlato u inostranstvo, mora to činiti na sopstveni rizik.« — B. A., 1857, iskaz br. 5057.

^{1*} po pozivu

protivrečnosti i besmislice, jer je 1. u kapitalističkom sistemu najpotpunije ukinuta proizvodnja za neposrednu upotrebnu vrednost, za sopstvenu upotrebu proizvođačevu, dakle bogatstvo postoji samo kao društveni proces koji se izražava kao splet proizvodnje i prometa; 2. jer s razvitkom kreditnog sistema kapitalistička proizvodnja stalno teži da ukine ovu metalnu granicu, koja je ujedno materijalna i fantastična granica bogatstva i njegovog kretanja, ali uvek nanovo razbija glavu o tu granicu.

U krizi nastupa zahtev da svekolike menice, hartije od vrednosti i robe treba odjedanput u isto vreme da budu pretvorljive u bankovni novac, a sav ovaj bankovni novac opet u zlato.

II. Menični kurs

{Kako je poznato, barometar za internacionalno kretanje novčanih metala jeste menični kurs. Ako Engleska ima da izvrši više plaćanja Nemačkoj nego Nemačka Engleskoj, onda se u Londonu penje cena marke izražena u sterlinzima, a u Hamburgu i Berlinu pada cena sterlinga izražena u markama. Ne bude li se ovo pretezanje platežnih obaveza Engleske prema Nemačkoj opet izravvalo, npr. pretezanjem nemačkih kupovina u Engleskoj, onda će cena u sterlinzima za menice u markama na Nemačku rasti do one tačke gde se isplati da se umesto menica iz Engleske u Nemačku radi plaćanja pošalje metal, zlatni novac ili poluge. Ovo je tipičan tok.

Uzme li ovaj izvoz plemenitog metala veći obim i potraje li duže vreme, onda se načinje engleska bankovna rezerva, i englesko novčano tržište, sa Engleskom bankom na čelu, mora preduzeti zaštitne mere. Kao što smo već videli, ove se u suštini sastoje u podizanju kamatne stope. Pri znatnom odlivu zlata na novčanom je tržištu po pravilu teško, tj. tražnja za zajmovnim kapitalom u novčanom obliku znatno preteže nad ponudom, i viša kamatna stopa rezultira iz toga sama od sebe; eskontna stopa koju propisuje Engleska banka odgovara situaciji i ostvaruje se na tržištu. Ali ima i slučajeva gde odliv metala potiče iz drugih, a ne iz običnih poslovnih kombinacija (npr. putem zajmova stranih država, ulaganja kapitala u inostranstvu itd.), kada londonsko novčano tržište kao takvo nikako ne opravdava neko bitno povišenje kamatne stope; tada Engleska banka mora prvo da putem većih zajmova na »otvorenom tržištu« »proredi novac«, kako se to kaže, da bi tako veštački stvorila situaciju koja opravdava ili čini nužnim povišenje kamate; a ovaj joj manevar svakom godinom biva teži. — F. E.}

Kako pak ovo povišavanje kamatne stope utiče na menične kurseve, pokazuju sledeći iskazi pred odborom Donjeg doma od 1857. o bankovnom zakonodavstvu (citirano kao B. A. ili B. C., 1857).

John Stuart Mill:

2176. »Kad posao postane težak... nastupa znatan pad u ceni hartija od vrednosti... Stranci kupuju ovde u Engleskoj železničke akcije ili engleski imaoći inostranih železničkih akcija prodaju ove u inostranstvu... za toliki se iznos otklanja prenošenje zlata.« — 2182. »Velika i bogata klasa bankara i trgovaca hartijama od vrednosti, preko koje se obično vrši izravnjanje kamatne stope i izravnjanje trgovinskog barometra (pressure) među različnim zemljama... uvek je u lovu za hartijama koje obećavaju skok cena... pravo mesto za kupovanje biće im ona zemlja koja šalje zlato u inostranstvo.« — 2183. »Do ovih je investicija kapitala došlo 1847. u značajnom razmeru, dovoljnom da smanji odliv zlata.«

J. G. Hubbard, bivši guverner, a od 1838. u upravi Engleske banke:

2545. »Ima veliki broj evropskih hartija od vrednosti... koje imaju evropski promet na svima različitim novčanim tržištima, i ove se hartije, čim na nekom tržištu padnu za 1 ili 2%, odmah kupuju radi slanja na tržišta gde im se vrednost još održala.« — 2565. »Nisu li strane zemlje znatno zadužene kod engleskih trgovaca? — ... Veoma znatno.« — 2566. »Dakle bi uterivanje ovih dugova i samo bilo dovoljno da objasni vrlo veliku akumulaciju kapitala u Engleskoj? — Godine 1847. mi smo naš položaj konačno ponovo uspostavili time što smo brišali toliko i toliko miliona koje su Amerika i Rusija ranije dugovale Engleskoj.«

{U isto je vreme Engleska baš tim istim zemljama dugovala »toliko i toliko miliona« za žito, pa nije propustila da i to većim delom »briše« putem bankrotstva engleskih dužnika. Vidi izveštaj od 1857. o bankovnim zakonima, gore, gl. XXX, str. 31^{1*}.}

2572. »1847. je kurs između Engleske i Petrograda stajao vrlo visoko. Kad je vlada izdala svoje pismo koje je Banku ovlašćivalo da izdaje novčanice ne držeći se propisane granice od 14 miliona« {preko zlatne rezerve}, »uslov je bio da se eskont mora držati 8%. U onome momentu i sa onakvom eskontnom stopom bio je unosan posao ukrcati u Petrogradu zlato za London, a kad tamo stigne, pozajmljivati ga po 8% do prispeća roka tromesečnih menica koje su bile vučene za prodato zlato.« — 2573. »U svima operacijama zlatom moraju se uzeti u obzir mnogi elementi; zavisi od meničnog kursa i kamatne stope po kojoj se novac može plasirati do prispeća menice {koja je za njega vučena}.«

M e n i č n i k u r s s A z i j o m

Sledeći momenti važni su, s jedne strane, zato jer pokazuju kako Engleska, kad joj je menični kurs sa Azijom nepovoljan, mora da se podmiri kod drugih zemalja čiji se uvoz iz Azije plaća engleskim posredništvom. A drugo, jer g. Wilson ovde ponovo pravi budalasti

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 420.

pokušaj da uticaj izvoza plemenitog metala na menične kurseve identifikuje sa uticajem izvoza kapitala uopšte na ove kurseve; jedno i drugo u slučaju kad se ne radi o izvozu kao izvozu platežnog ili kupovnog sredstva, nego radi ulaganja kapitala. Pre svega se samo po sebi razume da ako se toliko i toliko miliona £ pošalje u Indiju u plemenitom metalu ili u železničkim šinama, da se tamo ulože u železnice, to dvoje predstavlja samo različite oblike prenosa iste sume kapitala iz jedne zemlje u drugu, i to prenosa koji ne ulazi u račun običnih trgovinskih poslova i za koji zemlja izvoznica ne očekuje drugi povratak osim kasnijeg godišnjeg dohotka iz prihoda ovih železnica. Izvrši li se ovaj izvoz u obliku plemenitog metala, onda on — zato što je plemeniti metal, a kao takav neposredno pozajmljiv novčani kapital i baza čitavog novčanog sistema — neće nužno pod svima okolnostima, ali hoće pod onima koje smo ranije izložili, direktno uticati na novčano tržište, a time na kamatnu stopu zemlje koja izvozi ovaj plemeniti metal. On utiče isto tako neposredno na menični kurs. Naime, plemeniti metal šalje se samo zbog toga i ukoliko menice, npr. na Indiju, koje se rade na londonskom tržištu, nisu dovoljne da naprave ove ekstrarimese. Dolazi, dakle, do tražnje za menicama na Indiju koja prevazilazi njihovu ponudu, i tako se kurs trenutno okreće protiv Engleske, ne zato što je ona Indiji dužna već zato što mora da pošalje u Indiju izvanredne sume. Kad ovakvo slanje plemenitog metala u Indiju potraje, mora ono delovati u pravcu uvećanja indijske tražnje za engleskim robama, jer indirektno uvećava potrošačku sposobnost Indije za evropske robe. Pošalje li se pak kapital u obliku šina itd., onda ne može imati nikakvog uticaja na menični kurs, pošto Indija nema za to da izvrši povratna plaćanja. Upravo zato i ne treba to da ima neki uticaj na novčano tržište. Wilson pokušava da istera ovakav uticaj tvrdnjom da ovakav ekstrapredujam izaziva ekstratražnju za novčanim kreditom i da će tako delovati na kamatnu stopu. To se može desiti, ali je savršeno naopako tvrditi da se to mora dogoditi u svakom slučaju. Ma kuda šine bile poslate i ma gde bile postavljene, bilo na engleskom bilo na indijskom tlu, one će predstavljati isključivo neko određeno uvećanje engleske proizvodnje u nekoj određenoj sferi. Tvrditi da bez povišavanja kamatne stope ne može doći do uvećanja proizvodnje, čak i u vrlo širokim granicama, jeste ludost. Može novčani kredit porasti, tj. suma poslova u koje ulaze kreditne operacije; ali se ove operacije mogu uvećati i uz datu nepromenjenu kamatnu stopu. Ovo se stvarno i dogodilo za vreme železničke manije u Engleskoj 40-tih godina. Kamatna stopa nije se popela. Očigledno je, ukoliko u obzir dolazi stvarni kapital, tj. u ovom slučaju robe, da je dejstvo na novčano tržište sasvim isto, bilo da su te robe određene za inostranstvo ili za unutrašnju potrošnju. Moglo bi činiti neku razliku samo onda kad bi investicije engleskog kapitala u inostranstvu uticale u smislu ograničavanja engleskog trgovinskog izvoza — izvoza koji se mora platiti, koji, dakle, donosi povratni prtok kapitala — ili

ukoliko bi ove investicije kapitala uopšte već bile simptom prenapetosti kredita i početka špekulantskih operacija.

Dalje pitanja postavlja Wilson, a odgovara Newmarch.

1786. »Vi ste u pogledu tražnje za srebrom za istočnu Aziju ranije rekli da su po Vašem mišljenju menični kursevi sa Indijom u korist Engleske, uprkos velikim količinama metalne rezerve koja se neprekidno šalje u istočnu Aziju; možete li to obrazložiti? — Svakako... nalazim da je stvarna vrednost izvoza Ujedinjene Kraljevine u Indiju 1851. iznosila 7 420 000 £; ovome treba dodati iznos menica India House-a, tj. sume koje Istočnoindijska kompanija vuče za podmirenje svojih sopstvenih izdataka. Ove su trate one godine iznosile 3 200 000 £, tako da je celokupni izvoz Ujedinjene Kraljevine u Indiju izneo 10 620 000 £. Godine 1855... stvarna vrednost robnog izvoza bila se popela na 10 350 000 £; trate India House-a iznosile su 3 700 000 £; dakle, celokupni iznos 14 050 000 £. Za 1851. držim da nemamo sredstva da utvrdimo stvarnu vrednost robnog uvoza iz Indije u Englesku, ali za 1854. i 55. imamo; 1855. je celokupna stvarna vrednost robnog uvoza iz Indije u Englesku iznosila 12 670 000 £, a ta suma, upoređena sa 14 050 000 £, daje bilans u korist Engleske u direktnoj trgovini ove dve zemlje u visini od 1 380 000 £.«

Na ovo primećuje Wilson da i posredna trgovina utiče na menične kurseve. Tako se npr. izvoz iz Indije u Australiju i Severnu Ameriku pokriva tratama na London, te zbog toga utiče na menični kurs kao da robe idu direktno iz Indije u Englesku. Zatim, kad se uzmu Indija i Kina zajedno, bilans je nepovoljan za Englesku, pošto Kina ima neprekidno da vrši znatna plaćanja Indiji za opijum, a Engleska plaćanja Kini, te ovim zaobilaznim putem sume idu u Indiju. (1787, 1788.)

Pod 1791 pita Wilson neće li učinak na menične kurseve biti isti bilo da kapital »onamo ode u obliku gvozdenih šina i lokomotiva bilo u obliku metalnog novca«. Na ovo Newmarch odgovara sasvim tačno: onih 12 miliona £ što je poslato poslednjih godina u Indiju za građenje železnica poslužilo je za kupovanje godišnje rente koju Indija ima da plaća Engleskoj u redovnim rokovima.

»Ukoliko dolazi u obzir neposredno dejstvo na tržište plemenitog metala, ulaganje tih 12 miliona £ može vršiti takvo dejstvo samo ukoliko se iz zemlje morao poslati metal za stvarno ulaganje u novcu.«

1797. (Weguelin pita:) »Kad za ovo gvožđe (šine) ne dolazi do povratnog pritoka kapitala, kako se može kazati da utiče na menični kurs? — Ja ne verujem da onaj deo predujma koji se šalje u inostranstvo u obliku robâ utiče na stanje meničnog kursa... na stanje kursa između dve zemlje utiče, može se reći isključivo, količina obveznica ili menica koje se u nekoj zemlji nude, u poređenju s količinom koja se tome nasuprot nudi u nekoj drugoj zemlji; ovo je racionalna teorija meničnog kursa. Što se tiče slanja onih 12 miliona, ta je suma prvo ovde upisana; kad bi posao bio takav da se svih ovih 12 miliona moraju položiti u Kalkuti, Bombaju i Madrasu u zvečećem novcu... onda bi ova iznenadna tražnja silovito

delovala na cenu srebra i menični kurs isto onako kao kad bi sutra Istočnoindijska kompanija objavila da povišava svoje trate od 3 na 12 miliona. Ali se polovina ovih 12 miliona izdaje... za kupovinu roba u Engleskoj... gvozdениh šina, drveta i drugih materijala... to je izdavanje engleskog kapitala, u samoj Engleskoj, za izvesnu vrstu robe koja se šalje u Indiju, i time se stvar svršava.« — 1798. (Weguelin:) »Ali proizvodnja ovih gvozdениh i drvenih roba potrebnih za železnice dovodi do velike potrošnje stranih roba, a ova bi ipak mogla uticati na menični kurs? — Sigurno.«

Wilson misli da gvožđe predstavlja velikim delom rad i da najamnina plaćena za ovaj rad predstavlja velikim delom uvezene robe (1799), i onda pita dalje:

1801. »Ali govoreći sasvim uopšteno: kada mi robe koje su bile proizvedene posredstvom potrošnje ovih uvezenih roba pošaljemo napolje na takav način da ne dobijamo povratak za njih, bilo u proizvodima ili kako mu drago inače, ne bi li to delovalo tako da kurseve učini nepovoljnima po nas? — Ovaj je princip tačno ono što se dogodilo u Engleskoj za vreme perioda velikih železničkih investicija {1845}. Tri ili četiri ili pet godina uzastopce vi ste izdali na železnice 30 miliona £ i to gotovo celu sumu na najamnine. Vi ste u toku tri godine izdržavali na gradnji železnica, lokomotiva, vagona i železničkih stanica veći broj stanovništva nego u svima fabričkim srezovima zajedno. Ti su ljudi... izdavali svoju najamninu kupujući čaj, šećer, alkoholna pića i druge strane robe; te su robe morale da se uvoze; ali je tačno da se za to vreme kad su vršeni ovi veliki izdaci menični kursevi između Engleske i drugih država nisu bitno poremetili. Do odliva plemenitog metala nije došlo, naprotiv, pre do priliva.«

1802. Wilson ostaje pri tome da pri izravnatom trgovinskom bilansu i paritetnom kursu između Engleske i Indije, ekstraizvoz gvožđa i lokomotiva »mora uticati na menični kurs sa Indijom«. Newmarch ne može ovo da uvidi dokle god se šine šalju napolje kao investicija kapitala, te ih Indija nema da plati u ovom ili onom obliku; on dodaje:

»Ja se slažem s principom da nijedna zemlja ne može trajno imati nepovoljni menični kurs sa svima zemljama s kojima trguje; nepovoljni menični kurs s jednom zemljom nužno proizvodi povoljan kurs s nekom drugom.«

Na ovo mu Wilson dobacuje trivijalnost:

1803. »Ali zar prenos kapitala ne bi bio isti bilo da se kapital pošalje u ovom ili onom obliku? — Bio bi, ukoliko dolazi u obzir dužnička obaveza.« —

1804. »Dakle, bilo da pošaljete napolje plemeniti metal ili robe, bilo bi dejstvo gradnje železnica u Indiji na ovdašnje novčano tržište isto, i podiglo bi vrednost kapitala isto onako kao da je sve to poslato napolje u plemenitom metalu?«

Što cene gvožđa nisu skočile bilo je svakako dokaz da se »vrednost kapitala« sadržanog u šinama nije uvećala. Ono o čemu se ovde radi jeste vrednost novčanog kapitala, kamatna stopa. Wilson bi hteo da identifikuje novčani kapital i kapital uopšte. Jednostavna činjenica u

prvom je redu ta da je u Engleskoj bilo upisano 12 miliona £ za železnice u Indiji. Ovo je stvar koja nema nikakve direktne veze s meničnim kursevima, a namena tih 12 miliona takođe je indiferentna za novčano tržište. Ako je novčano tržište u povoljnom položaju, onda to ne mora da proizvede uopšte nikakvo dejstvo, kao što su i engleski železnički upisi 1844. i 45. takođe ostavili novčano tržište nedirnuto. Ako je novčano tržište već do neke mere teško, onda bi to svakako moglo da utiče na kamatnu stopu, ali ipak samo u pravcu povišenja, a ovo bi po Wilsonovoj teoriji moralo povoljno uticati na kurseve za Englesku, tj. kočiti tendenciju za izvozom plemenitog metala, ako ne u Indiju, a ono ipak na neku drugu stranu. G. Wilson skače s jednog na drugo. U pitanju 1802 trebalo je da budu pogođeni menični kursevi, a u br. 1804 »vrednost kapitala«; dve veoma različite stvari. Može kamatna stopa uticati na menične kurseve i mogu kursevi uticati na kamatnu stopu, ali kad se kursevi menjaju, kamatna stopa može biti postojana, kao i kursevi kad se menja kamatna stopa. Wilsonu ne ide u glavu da kod slanja kapitala u inostranstvo sam oblik u kome se on šalje pravi ovakvu razliku u učinku, tj. da različenost oblika kapitala ima ovaj važni značaj, a kamoli tek njegov novčani oblik, što toliko mnogo protivreči ekonomskom prosvetiteljstvu. Newmarch odgovara Wilsonu jednostrano utoliko što mu ne obraća pažnju na to da je tako naprečac i bez razloga skočio sa meničnog kursa na kamatnu stopu. Na ovo pitanje br. 1804 Newmarch odgovara nesigurno i kolebljivo:

»Nema sumnje, kad treba namaknuti 12 miliona £, onda, ukoliko u obzir dolazi opšta kamatna stopa, nije bitno da li ovih 12 miliona treba da se šalju napolje u plemenitom metalu ili u materijalima. Ali ja ipak držim« (lep prelaz ovo »ipak«, da bi se sad kazala sušta suprotnost) »da ovo nije sasvim nebitno« (nebitno je, ali ipak nije nebitno) »jer bi se u jednome slučaju 6 miliona £ odmah vratilo; u drugome pak ne bi se tako brzo vratilo. Zato bi činilo neku« (kakva određenost!) »razliku to da li se 6 miliona izdaje ovde u zemlji ili se šalje van zemlje.«

Šta treba da znači to da bi se 6 miliona odmah vratilo? Ukoliko je 6 miliona £ izdato u Engleskoj, ti milioni postoje u šinama, lokomotivama itd. koje se šalju u Indiju, odakle se ne vraćaju, a njihova se vrednost vraća tek sa amortizacijom, dakle veoma sporo, dok se onih 6 miliona plemenitog metala možda vrlo brzo vraćaju u naturi. Ukoliko su 6 miliona izdati na najamnine, oni su pojedeni; ali novac u kome su bili predujmljeni i dalje cirkuliše u zemlji ili sačinjava rezerve. Isto to važi i za profite proizvođača šina, i za onaj deo od 6 miliona koji nadoknađuje njihov postojani kapital. Newmarch, dakle, upotrebljava dvosmisleni frazu o povratku samo zato da ne bi direktno kazao da je novac ostao u zemlji, i ukoliko funkcioniše kao pozajmljivi novčani kapital, razlika je za novčano tržište (ne uzimajući u obzir to da je možda promet mogao progutati više zvečećeg novca)

samo u tome što se izdaje za račun A-a umesto za račun B-a. Investicija ovakve vrste, gde se kapital prenosi u strane zemlje u robama a ne u plemenitom metalu, može uticati na menične kurseve (i to ne sa zemljom u kojoj se investira) samo ukoliko proizvodnja ovih izvezenih roba iziskuje ekstra-voz drugih inostranih roba. Ova proizvodnja onda nije određena da likvidira ovaj ekstra-voz. Ali ovo isto događa se kod svakog izvoza na kredit, svejedno da li u svrhu investicije kapitala ili obične trgovine. Osim toga, može ovaj ekstra-voz povratnim dejstvom izazvati izvanrednu tražnju za engleskim robama, na primer sa strane kolonija ili Sjedinjenih Država.

Napred [1786] je Newmarch rekao da je usled trata Istočnoindijske kompanije izvoz iz Engleske u Indiju veći od uvoza. Ser Charles Wood uzeo ga je po ovoj tački na unakrsno saslušanje. Ovaj suvišak engleskog izvoza u Indiju preko uvoza iz nje faktično se postiže takvim uvozom iz Indije za koji Engleska ne plaća nikakav ekvivalenat: trate Istočnoindijske kompanije (sada istočnoindijske vlade) svode se na tribut koji se ubira od Indije. Na primer, 1855. uvoz iz Indije u Englesku: 12 670 000 £; engleski izvoz u Indiju: 10 350 000 £. Bilans u korist Indije: 2 250 000 £.

»Kad bi time stvar bila iscrpena, onda bi se ovih 2 250 000 £ morali remittovati u Indiju ma u kome obliku. Ali, onda dolaze potraživanja India House-a. India House objavljuje da je u položaju da na razna predsedništva u Indiji izda trate u iznosu od 3 250 000 £. (Ova je suma bila ubrana za londonske troškove Istočnoindijske kompanije i za isplatu dividende akcionarima.) »A ovo ne samo da likvidira bilans od 2 250 000 £, koji je nastao u trgovini, nego ostavlja i suvišak od 1 miliona.« (1917.)

1922. (Wood:) »Onda dejstvo ovih trata India House-a nije u tome da uveća izvoz u Indiju, nego da ga pro tanto smanji?«

(To će reći da smanji nužnost da se uvoz iz Indije pokrije izvozom u Indiju u istom iznosu.) Ovo g. Newmarch objašnjava time da za ovih 3 700 000 £ Englezi uvoze u Indiju »dobru vladu«. (1925.) Tačno i ironično kaže Wood (1926), koji je kao ministar za Indiju vrlo dobro poznavao tu sortu »dobre vlade« koju su Englezi uvezli:

»Onda je izvoz, koji je po Vašim rečima prouzrokovan tratama India House-a, izvoz dobre vlade, a ne robâ.«

Pošto Engleska »na ovaj način« izvozi mnogo za »dobru vladu« i za investicije kapitala u stranim zemljama — dakle dobija uvoze koji su sasvim nezavisni od običnog toka poslova, tribute, delom za izvezenu »dobru vladu«, delom kao dohodak od kapitala investiranog u kolonijama i drugde, tribute za koje ne treba da plaća ekvivalenat — onda je jasno da menični kursevi neće biti pogođeni ako Engleska jednostavno pojede ove tribute, bez protivizvoza; prema tome je jasno

i to da kursevi ne bivaju pogodeni ni kada ove tribute ponovo investira, ne u Engleskoj nego u inostranstvu, proizvodno ili neproizvodno, npr. kad pošalje za tu sumu municije na Krim. Uz to, ukoliko uvozi iz inostranstva ulaze u engleski dohodak, oni, naravno, moraju biti plaćeni, bilo kao tribut, gde ne treba ekvivalenta, bilo razmenom za ove neplaćene tribute, ili u običnom toku trgovine — Engleska ih može ili konsumirati ili ponovo investirati kao kapital. Ni jedno ni drugo ne pogađa menične kurseve, a to mudri Wilson previđa. Bilo da jedan deo dohotka sačinjava domaći ili strani proizvod, pri čemu poslednji slučaj samo pretpostavlja razmenu domaćih proizvoda za strane — potrošnja ovog dohotka, proizvodna ili neproizvodna, ne menja menične kurseve ni u čemu, mada menja razmer proizvodnje. Po ovome treba suditi o sledećem.

1934. Wood ga pita kako bi slanje ratnog materijala na Krim uticalo na menični kurs s Turskom. Newmarch odgovara:

»Ne uviđam kako bi sâmo slanje ratnog materijala moralo uticati na menični kurs, ali bi slanje plemenitog metala sigurno uticalo na kurs.«

Ovde on, dakle, razlikuje kapital u novčanom obliku od drugog kapitala. Ali sad Wilson pita:

1935. »Kad priredite izvoz na širokoj osnovi koga mu drago artikla, a ne dođe do odgovarajućeg uvoza«,

(g. Wilson zaboravlja da u odnosu na Englesku dolazi do veoma znatnog uvoza za koji nikad nije došlo do odgovarajućeg izvoza, izuzev u obliku »dobre vlade« ili ranije izvezenog investicionog kapitala; u svakom slučaju to nije uvoz koji ulazi u redovno trgovinsko kretanje. Ali se ovaj uvoz opet razmenjuje npr. za američki proizvod, a što se američki proizvod izvozi bez odgovarajućeg uvoza, ne menja ništa na tome da se vrednost ovog uvoza može potrošiti bez nekog ekvivalentnog odliva u inostranstvo; taj je proizvod dobijen bez protivizvoza, pa se može i utrošiti a da ne uđe u trgovinski bilans)

»onda vi ne plaćate spoljni dug koji ste vašim izvozom zaključili.«

(Ali kad ste vi taj uvoz već pre toga platili, npr. kreditom datim inostranstvu, onda se ovim ne zaključuje nikakav dug i pitanje nema nikakve veze sa internacionalnim bilansom; ono se svodi na proizvodni ili neproizvodni utrošak, svejedno da li su ovako utrošeni proizvodi domaći ili inostrani proizvod.)

»I zbog toga morate ovim transakcijama pogoditi menične kurseve, pošto se inostrani dug ne plaća, jer vaš izvoz nema odgovarajućeg uvoza. — To je tačno za zemlje uopšte.«

Wilsonovo izlaganje svodi se na to da je svaki izvoz bez odgovarajućeg uvoza u isti mah i uvoz bez odgovarajućeg izvoza; zato

što u proizvodnju izvezene robe ulaze strane, dakle, uvezene robe. Pretpostavlja se da je svaki ovakav izvoz zasnovan na nekom neplaćenom uvozu ili da ga izaziva — dakle dug inostranstvu. To je pogrešno čak i kad se ne uzmu u obzir dve okolnosti: 1. da Engleska ima besplatan uvoz za koji ne plaća nikakav ekvivalenat; npr. jedan deo njenog indijskog uvoza. Ona ga može razmeniti za uvoz iz Amerike, pa ove američke proizvode izvesti bez protivuvoza; u svakom slučaju, ona je, što se tiče vrednosti, izvezla samo ono što je ništa nije stalo. A 2. ona je mogla platiti uvezene proizvode, npr. američke, koji sačinjavaju dodatni kapital; ako ih utroši neproizvodno, npr. u ratnu municiju, onda to ne sačinjava neki dug prema Americi i ne pogađa menični kurs sa Amerikom. Pod br. 1934 i 1935 Newmarch protivreči sebi, te ga Wood na to upozorava pod 1938:

»Kad nijedan deo roba koje primenjujemo u izradi artikala koje izvozimo bez povratnog pritoka« (ratni izdatak) »ne potiče iz zemlje u koju šaljemo te artikale, kako će to pogađati menični kurs s tom zemljom? Uzmimo da je trgovina s Turskom u običnom stanju ravnoteže; kako će menični kurs između Engleske i Turske biti pogođen izvozom ratnog materijala na Krim?«

Ovde Newmarch gubi svoju hladnokrvnost; on zaboravlja da je pod br. 1934 već pravilno odgovorio na isto jednostavno pitanje, pa kaže:

»Čini mi se da smo praktično pitanje iscrpli, te da sad ulazimo u neku vrlo uzvišenu oblast metafizičke diskusije.«

{Wilson ima još jednu drugu formulaciju za svoje tvrđenje, naime da menični kurs biva pogođen svakim prenosom kapitala iz jedne zemlje u drugu, bilo da se prenos vrši u obliku plemenitog metala bilo u obliku roba. Naravno da Wilson zna da na menični kurs utiče kamatna stopa, specijalno odnos kamatnih stopa koje važe u obema zemljama o čijem se međusobnom meničnom kursu radi. Ako sad uzmogne dokazati da je suvišak kapitala uopšte, dakle u prvom redu roba svih vrsta, uključujući i plemeniti metal, takođe jedan od činilaca koji određuju kamatnu stopu, onda će ga to već za jedan korak približiti cilju; tada prenos znatnog dela ovog kapitala na neku drugu zemlju mora promeniti kamatnu stopu u obema zemljama, i to u suprotnom pravcu, a time u drugoj instanci i menični kurs između obe zemlje. — F. E.}

On kaže u časopisu »Economist«, koji je u to vreme on uređivao, 1847, str. 574:

»Jasno je da ovakav suvišak kapitala, koji se pokazuje u velikim zalihama svih vrsta, uključujući i plemeniti metal, mora nužno dovesti ne samo do niskih cena roba uopšte nego i do niže kamatne stope za upotrebu kapitala (1). Ako

imamo pri ruci rezervu roba dovoljnu da zemlji posluži za dve naredne godine, onda se komanda nad ovim robama za jedan dati period dobija po mnogo nižoj stopi nego ako bi rezerva dostizala jedva za dva meseca (2). Svi novčani zajmovi, ma u kome obliku učinjeni, samo su prenos komande nad robama sa jednoga na drugoga. Stoga, ako robâ ima previše, novčana kamata mora biti niska, ako su pak retke, mora biti visoka (3). Kad robe pritiču obilnije, porašće broj prodavaca u poređenju s brojem kupaca, i u srazmeri u kojoj količina premašuje potrebe neposredne potrošnje mora se sve veći deo ostavljati za kasniju upotrebu. Po ovim okolnostima neki će vlasnik roba prodavati na buduće plaćanje ili na kredit po nižim uslovima nego kad bi bio siguran da će moći svu svoju zalihi da proda za malo nedelja (4).«

Na stav ad 1) treba primetiti da snažan *priliv* plemenitog metala može da se dogodi istovremeno sa *ograničenjem* proizvodnje, kao što je to uvek slučaj u vreme posle krize. U sledećoj fazi može plemeniti metal priticati iz zemalja koje pretežno proizvode plemeniti metal; uvoz ostalih roba u ovom se periodu obično izravnavava izvozom. U obema ovim fazama kamatna stopa je niska i samo se sporo penje; zašto, to smo videli. Ova niska kamatna stopa svugde se mogla objasniti bez ikakvog uticaja ma kakvih »velikih zaliha svih vrsta«. A kako treba da se izvrši ovo uticanje? Niska cena npr. pamuka omogućava visoke profite prelaca itd. Pa zašto je sad kamatna stopa niska? Sigurno ne zato što je profit koji se može napraviti uzajmljenim kapitalom visok. Već samo i jedino zato što pod postojećim okolnostima tražnja za zajmovnim kapitalom ne raste srazmerno ovom profitu, dakle zato što zajmovni kapital ima drukčije kretanje od industrijskog kapitala. »Economist« pak hoće da dokaže upravo protivno: da je njegovo kretanje identično s kretanjem industrijskog kapitala.

Stav ad 2), ako apsurdnu pretpostavku o zalihama za dve godine unapred ograničimo tako da dobije neki smisao, pretpostavlja pretrpanost robnog tržišta. Ovo bi prouzročilo padanje cena. Za balu pamuka imalo bi se plaćati manje. Iz ovoga nikako ne sledi da bi se novac potreban da se kupi bala pamuka dobio jevtinije. Ovo zavisi od stanja novčanog tržišta. Ako se dobija jevtinije, onda samo zato što je komercijalni kredit u takvom položaju da je manje nego obično prisiljen da se obrati bankovnom kreditu. Robe koje prepunjuju tržište jesu sredstva za život ili sredstva za proizvodnju. Niska cena jednih i drugih uvećava profit industrijskog kapitaliste. Zašto da snizi kamatu, osim usled suprotnosti, umesto identiteta, između obilnosti industrijskog kapitala i tražnje za novčanim kreditom? Okolnosti su takve da trgovac i industrijalac mogu jedan drugom lakše pružiti kredit; zbog ovih olakšica u komercijalnom kreditu treba industrijalcu i trgovcu manje bankovnog kredita; zato kamatna stopa može da bude niska. Ova niska kamatna stopa nema nikakve veze s prilivom plemenitog metala, mada oboje može ići naporedo, i isti uzroci koji

proizvode niske cene uvoznih artikala mogu proizvesti i preobilje dovezenog plemenitog metala. Kad bi uvozno tržište bilo stvarno prepunjeno, onda bi to bio dokaz opadanja tražnje za uvezenim robama, koje bi bilo neobjašnjivo pri niskim cenama, osim kao posledica ograničenja domaće industrijske proizvodnje; a ovo bi opet bilo neobjašnjivo pri prevelikom uvozu po niskim cenama. Sve same apsurdnosti da bi se dokazalo da je padanje cena = padanju kamate. Oboje može postojati naporedo u isto vreme. Ali onda kao izraz suprotnosti pravaca u kojima se vrši kretanje industrijskog i kretanje pozajmljivog novčanog kapitala, a ne kao izraz njihovog identiteta.

Zbog čega, ad 3), novčana kamata treba da bude niska kada robâ ima u izobilju, ne da se videti ni iz ovog daljeg izlaganja. Ako su robe jevtine, onda mi da kupim neku određenu količinu treba recimo 1000 £ umesto ranije 2000. Ali možda ću i sad uložiti 2000 £ i kupiti za njih dvaput više roba no ranije, i uvećati svoj posao preduimanjem istog kapitala, koji možda moram da uzmem na zajam. Ja i sad kupujem za 2000 £ kao i ranije. Moja tražnja na novčanom tržištu ostaje, dakle, ista, iako se moja tražnja na robnom tržištu uvećava sa snižavanjem robnih cena. Ali ako ova druga padne, tj. ako se proizvodnja ne uveća s padanjem robnih cena, što bi protivrečilo svima zakonima »Economist-a«, onda bi tražnja za pozajmljivim novčanim kapitalom opala, iako bi se profit uvećao; ovo uvećanje profita stvorilo bi pak tražnju za zajmovnim kapitalom. Uostalom, nisko stanje robnih cena može poticati iz tri uzroka. Prvo, iz nedovoljne tražnje. Tada je kamatna stopa niska, jer je proizvodnja paralizovana, a ne zato što su robe jevtine, pošto je ova jevtinoća samo izraz one paralizovanosti. Ili, jer je ponuda prevelika naspram tražnje. Ovo se može dogoditi usled prenatrpanosti tržišta itd., koja vodi krizi, a u samoj se krizi može podudarati s visokom kamatnom stopom, ili se može dogoditi zato što je pala vrednost roba, dakle se ista tražnja može zadovoljiti po nižoj ceni. Zašto bi u poslednjem slučaju trebalo da kamatna stopa padne? Zato što raste profit? Ako zato što je potrebno manje novčanog kapitala da bi se dobio isti proizvodni ili robni kapital, onda bi to bilo samo dokaz da profit i kamata stoje u obrnutoj srazmeri jedno prema drugom. U svakom je slučaju opšta postavka »Economist«-a pogrešna. Niske novčane cene roba i niska kamatna stopa ne spadaju obavezno zajedno. Inače bi u najsiromašnijim zemljama, gde su novčane cene proizvoda najniže, i kamatna stopa morala biti najniža, a u najbogatijim zemljama, gde su novčane cene poljoprivrednih proizvoda najviše, i kamatna stopa morala biti najviša. Uopšte, »Economist« priznaje: ako vrednost novca padne, to nema uticaja na kamatnu stopu; 100 £ donosi sada, kao god i ranije, 105 £; ako onih 100 vrede manje, vrede manje i onih 5 kamate. Uvećanje vrednosti ili obezvređenje originalne sume ne pogađa odnos. Posmatrana kao vrednost, određena količina roba jednaka je izvesnoj novčanoj sumi. Popne li joj se vrednost, biće jednaka većoj sumi

novca; i obrnuto, ako padne. Ako je $=2000$, onda je $5\% = 100$; ako je $=1000$, onda je $5\% = 50$. Ali to ni u čemu ne menja kamatnu stopu. Racionalno je u ovoj stvari samo to da se zahteva više novčanog kredita, kada je potrebno 2000 £ da se proda ista količina roba, nego kad treba samo 1000 £. Ali ovde to pokazuje samo obrnutu srazmeru između profita i kamate. Jer profit raste što su elementi postojanog i promenljivog kapitala jeftiniji, a kamata pada. Ali se može desiti i obrnut slučaj, pa se često i dešava. Pamuk npr. može da bude jeftin, jer nema tražnje za pređom i tkaninom; on može da bude relativno skup jer veliki profit u pamučnoj industriji stvara veliku tražnju za njim. S druge strane, može profit industrijalaca biti visok upravo zato što je cena pamuka niska. Hubbardova lista pokazuje da kamatna stopa i robne cene vrše kretanja koja su među sobom skroz nezavisna, dok se kretanja kamatne stope tačno prilagođavaju kretanjima metalne rezerve i meničnih kurseva.

»Zato ako ima robâ u izobilju, novčana kamata mora biti niska«,

kaže »Economist«. U krizama biva upravo obrnuto; robe su suviše, nepretvorljive u novac, a kamatna stopa zbog toga visoka; u drugoj fazi ciklusa vlada velika tražnja za robama, zbog čega su povratni pritoci laki, ali u isti mah robne cene rastu, a usled lakih povratnih pritoka kamatna stopa je niska. »Ako su one« (robe) »retke, onda ona mora biti visoka.« Opet se događa suprotno u vreme mlitavosti posle krize. Robe su retke, govoreći apsolutno, a ne sa obzirom na tražnju; a kamatna stopa je niska.

Ad 4), da će neki vlasnik roba kod pretrpanog tržišta jeftinije prodavati — ako uopšte može prodati — nego ako je u izgledu brzo iscrpljenje postojećih zaliha, prilično je jasno. Ali je manje jasno zbog čega treba zato da padne kamatna stopa.

Ako je tržište pretrpano uvezenom robom, kamatna stopa se može popeti usled uvećane tražnje za zajmovnim kapitalom od strane sopstvenika, da ne bi morali robu baciti na tržište. Ona može pasti zato što lakoća dobijanja komercijalnog kredita održava tražnju za bankovnim kreditom na relativno još niskom nivou.

»Economist« pominje brzi uticaj koji je na kurseve 1847. izvršilo povišenje kamatne stope i drugi pritisak na novčano tržište. Ali se ne sme zaboraviti da je uprkos preokretu u kursevima zlato produžilo da se odliva do kraja aprila; preokret nastupa tu tek početkom maja.

Prvog januara 1847. godine bila je Bančina metalna rezerva 15 066 691 £; kamatna stopa $3\frac{1}{2}\%$; tromesečni kurs na Pariz 25,75; na Hamburg 13,10; na Amsterdam $12,3\frac{1}{4}$. Petog marta metalna rezerva pala je na 11 595 535 £; eskont se popeo na 4% ; menični kurs pao je na Pariz $35,67\frac{1}{2}$, Hamburg $13,9\frac{1}{4}$, Amsterdam $12,2\frac{1}{2}$. Odliv zlata traje dalje; vidi sledeću tabelu:

Datum 1847.	Metalna rezerva Engleske banke £	Novčano tržište	Najviši tromesečni kursevi		
			Pariz	Hamburg	Amsterdam
20. mart	11 231 630	Bankovni eskont 4%	25,67 ¹ / ₂	13,09 ³ / ₄	12,2 ¹ / ₂
3. april	10 246 410	Bankovni eskont 5%	25,80	13,10	12,3 ¹ / ₂
10. april	9 867 053	Novac vrlo redak	25,90	13,10 ¹ / ₃	12,4 ¹ / ₂
17. april	9 329 841	Bankovni eskont 5 ¹ / ₂ %	26,02 ¹ / ₂	13,10 ³ / ₄	12,5 ¹ / ₂
24. april	9 213 890	Depresija	26,05	13,12	12,6
1. maj	9 337 716	Rastuća depresija	26,15	13,12 ³ / ₄	12,6 ¹ / ₂
8. maj	9 588 759	Najveća depresija	26,27 ¹ / ₂	13,15 ¹ / ₂	12,7 ³ / ₄

Godine 1847. izneo je celokupni izvoz plemenitog metala iz Engleske 8 602 597£. Od toga je otišlo:

u Sjedinjene Države	3 226 411 £
u Francusku	2 479 892 £
u Hanzeatske gradove	958 781 £
u Holandiju	247 743 £

Uprkos preokretu kurseva krajem marta, odliv zlata traje dalje čitav mesec dana; verovatno u Sjedinjene Države.

»Ovde vidimo« (kaže »Economist«, 1847, str. 954) »kako je brzo i snažno bilo dejstvo povišene kamatne stope, i novčane oskudice koja je zatim nastupila, u korekturi nepovoljnog kursa i u okretanju zlatne bujice, tako da je ponovo tekla ka Engleskoj. Ovo je dejstvo bilo postignuto sasvim nezavisno od bilansa plaćanja. Viša kamatna stopa proizvela je nižu cenu vrednosnih papira, kako engleskih tako i stranih, i bila je povod velikim kupovinama tih hartija za račun inostranstva. Ovo je uvećalo sumu menica vučenih iz Engleske, dok je, s druge strane, zbog visoke kamatne stope teškoća da se dobije novac bila toliko velika da je tražnja za ovim menicama pala, dok je njihova suma rasla. Iz istog se uzroka dogodilo da su poništeni nalozi za stranu robu i da su engleske investicije kapitala u stranim hartijama od vrednosti unovčene, a novac bio donet u Englesku da se tu investira. Tako čitamo npr. u »Rio de Janeiro Price Current« od 10. maja: »Menični kurs« {na Englesku} »ponovo je pao, poglavito usled pritiska na tržište za rimese za utržak znatnih prodaja« {brazilskih} »državnih papira za engleski račun«. Tako je engleski kapital koji je bio investiran u inostranstvu u raznim hartijama od vrednosti kad je kamatna stopa ovde bila vrlo niska, vraćen kad se kamatna stopa popela.«

Engleski trgovinski bilans

Sama Indija ima da plati oko 5 miliona tributa za »dobru vladu«, kamate i dividende na britanski kapital itd., pri čemu uopšte nisu ni uzete u račun sume koje svake godine šalju u domovinu delom činovnici kao uštede od svojih plata, delom engleski trgovci kao deo svojih profita, da bi ih uložili u Engleskoj. Iz istih se razloga iz svake britan-

ske kolonije moraju stalno prevoditi velike rimese. Većina banaka u Australiji, Zapadnoj Indiji i Kanadi osnovana je britanskim kapitalom, dividende se imaju plaćati u Engleskoj. Isto tako Engleska poseduje mnoge inostrane državne hartije, evropske, severnoameričke i južnoameričke, od kojih treba da prima kamate. Uz to dolazi još i njeno učešće u stranim železnicama, kanalima, rudnicima itd., sa odgovarajućim dividendama. Rimese za sve ove pozicije vrše se gotovo isključivo u proizvodima, iznad iznosa engleskog izvoza. S druge strane, ono što iz Engleske ide u inostranstvo posednicima engleskih hartija od vrednosti ili za utrošak Englezima u inostranstvu, beznačajno je malo prema ovome.

Ovo pitanje je, ukoliko se tiče trgovinskog bilansa i meničnih kurseva,

»u svakom datom momentu pitanje vremena. Po pravilu... Engleska daje dugoročne kredite na svoj izvoz, dok se uvozi plaćaju u gotovu. U izvesnim momentima ima ova razlika u uzanci značajan uticaj na kurseve. U vreme kad se naš izvoz veoma znatno uvećava, kao 1850, mora se vršiti stalno uvećavanje investiranja britanskog kapitala... tako rimese od 1850. mogu glasiti za robe koje su izvezene 1849. Ali ako 1850. izvoz premaši izvoz od 1849. za 6 miliona, onda je praktična posledica toga da se za tu sumu poslalo izvan zemlje više novaca nego što se iste godine vratilo; a na ovaj način dolazi do uticaja na kurseve i kamatnu stopu. Ali ako je, naprotiv, naš posao u krizi deprimiran, a naš izvoz jako ograničen, onda prispele rimese za veće izvoze ranijih godina veoma znatno premašuju vrednost našeg uvoza; saobrazno tome, kursevi se okreću u našu korist, kapital se brzo akumulise u zemlji, a kamatna stopa pada.« (»Economist« od 11. januara 1851.)

Spoljni menični kurs može se promeniti:

1. usled trenutnog bilansa plaćanja, ma kakvim uzrocima ovaj bio određen: čisto trgovinskim, investicijom kapitala u inostranstvu, ili državnim izdacima, u ratovima itd., ukoliko se pri tome vrše plaćanja u inostranstvu u gotovom novcu;

2. usled devalvacije novca u nekoj zemlji, bio to metalni ili papirni novac. Ovo je čisto nominalno. Ako bi 1£ predstavljala još samo polovinu novca koji je ranije predstavljala, po sebi se razume da bi se obračunavala po $12\frac{1}{2}$ franaka umesto po 25;

3. gde se radi o kursu među zemljama od kojih jedna upotrebljava kao »novac« srebro, a druga zlato, menični kurs zavisi od relativnih kolebanja vrednosti ova dva metala, pošto ova kolebanja očevidno kvare paritet među njima. Primer za ovaj poslednji slučaj bili su kursevi od 1850; oni su bili nepovoljni za Englesku, mada je njen izvoz ogromno porastao; ali ipak nije došlo do odliva zlata. To je bilo posledica trenutnog porasta vrednosti srebra prema vrednosti zlata. (Vidi »Economist« od 30. novembra 1850.)

Paritet meničnog kursa za 1£ jeste: na Pariz 25 fr. 20 santima; Hamburg 13 maraka banko $10\frac{1}{2}$ šil.; Amsterdam 11 guldena 97 centi. Srazmerno rastu meničnog kursa na Pariz preko 25,20 on postaje

povoljniji za engleskog dužnika koji duguje Francuskoj ili za kupca francuskih roba. U oba slučaja treba mu manje funti sterlinga da postigne svoju svrhu. — U udaljenijim zemljama gde se plemeniti metal ne može lako dobiti kada su menice retke i nedovoljne za rimeze koje valja izvršiti za Englesku, nastupa kao prirodna posledica dizanje cena onih proizvoda koji se obično šalju u Englesku, pošto sad za ovim nastaje veća tražnja da bi se one poslale u Englesku umesto menica; ovo je čest slučaj u Indiji.

Nepovoljan menični kurs, pa čak i odliv zlata, može da se dogodi kad je u Engleskoj novac u vrlo velikom izobilju, kamatna stopa niska, a cene vrednosnih papira visoke.

U toku 1848. dobila je Engleska velike količine srebra iz Indije, pošto su dobre menice bile retke, a osrednje su usled krize od 1847. i velikog nedostatka kredita u poslu sa Indijom nerado uzimane. Sve ovo srebro, tek što je prispelo, našlo je brzo put na Kontinent, na kom je revolucija svugde prouzročila tezaurisanje. Isto je srebro 1850. većim delom otišlo natrag u Indiju, pošto je stanje meničnog kursa ovo činilo unosnim.

Monetarni sistem bitno je katolički, kreditni sistem bitno protestantski. »The Scotch hate gold.«^{1*} Kao papir, novčano biće robe ima samo društvenu egzistenciju. *Vera* donosi blaženstvo. Vera u novčanu vrednost kao imanentni duh roba, vera u način proizvodnje i njegov predodređeni poredak, vera u pojedinačne agente proizvodnje kao čistu personifikaciju kapitala koji sam oplođuje svoju vrednost. Ali, koliko se malo protestantizam emancipuje od osnova katolicizma, toliko se malo emancipuje i kreditni sistem od osnove monetarnog sistema.

^{1*} Škoti mrze zlato.

GLAVA TRIDESET ŠESTA

Pre kapitalizma

Kamatonosni kapital ili, kako ga možemo označiti u njegovom starinskom obliku, zelenaški kapital, spada sa svojim blizancem, trgovačkim kapitalom, u prepotopne oblike kapitala, koji odavno prethode kapitalističkom načinu proizvodnje i koje nalazimo u najrazličitijim ekonomskim društvenim formacijama.

Postojanje zelenaškog kapitala ne zahteva ništa drugo osim da se bar jedan deo proizvoda pretvara u robe i da se u isti mah s robnom trgovinom razvija i novac u različitim funkcijama.

Razvitak zelenaškog kapitala priključuje se razvitku trgovačkog, a osobito novčarskog kapitala. U starom Rimu, počev od poslednjih vremena republike, kada je manufaktura stajala duboko ispod antičkog prosečnog razvitka, bio je trgovački, novčarski i zelenaški kapital — u okviru antičkog oblika — razvijen do najvišeg stepena.

Videli smo kako uz novac nužno ide i obrazovanje blaga. Ali profesionalni zgrtač blaga postaje važan tek kad se pretvori u zelenaša.

Trgovac uzima novac na zajam da bi novcem pravio profit, da bi ga primenio kao kapital, tj. utrošio. Prema njemu, dakle, i u starijim oblicima stoji novčani zajmodavac isto onako kao prema modernom kapitalisti. Ovaj specifični odnos osetili su i katolički univerziteti.

«Univerziteti Alkale, Salamanke, Ingolštata, Frajburga u Brajzgau, Majnca, Kelna i Trijera, jedan za drugim priznadoše pravednost kamata za trgovinske zajmove. Prvih pet aprobacija bile su deponovane u arhivama konzulata grada Liona i štampane su u dodatku uz *Traité de l'usure et des intérêts*, Lyon, Bruyset-Ponthus.» (M. Augier, *Le crédit public etc.*, Paris 1842, str. 206.)

U svima oblicima gde robovska privreda (ne patrijarhalna, nego kao u kasnijim grčkim i rimskim vremenima) postoji kao sredstvo bogaćenja, gde je novac, dakle, sredstvo da se kupovinom robova, zemlje itd. prisvoji tuđi rad, novac postaje, upravo zato što se može tako uložiti, sposoban za oplođavanje svoje vrednosti kao kapital, postaje kamatonosan.

Međutim, ima dva karakteristična oblika u kojima zelenaški kapital postoji u vreme pre kapitalističkog načina proizvodnje. Kažem: karakteristična oblika. Isti se oblici ponavljaju i na bazi kapitalističke

proizvodnje, ali samo kao podređeni oblici. Oni ovde više nisu oblici koji određuju karakter kamatonosnog kapitala. Ta dva oblika jesu: *prvo*, zelenašenje pozajmljivanjem novca rasipničkim velikašima, uglavnom zemljovlasnicima; *drugo*, zelenašenje pozajmljivanjem novca sitnim proizvođačima koji su vlasnici svojih sopstvenih uslova rada, u koje spada zanatlija, a sasvim specifično seljak, pošto uopšte u prekapitalističkim prilikama, ukoliko one dopuštaju postojanje sitnih samostalnih pojedinačnih proizvođača, seljačka klasa mora sačinjavati njihovu veliku većinu.

Jedno i drugo, kako upropašćavanje bogatih zemljovlasnika zelenaštvom tako i isisavanje sitnih proizvođača, vodi obrazovanju i koncentrisanju velikih novčanih kapitala. Ali do koje će mere ovaj proces ukinuti stari način proizvodnje, kao što se to dogodilo u modernoj Evropi i, da li će na njegovo mesto uspostaviti kapitalistički način proizvodnje, to potpuno zavisi od stupnja istorijskog razvoja i uslova koji su njime dati.

Zelenaški kapital kao karakterističan oblik kamatonosnog kapitala odgovara preovlađivanju sitne proizvodnje, seljaka koji sami rade i malih zanatskih majstora. Tamo gde prema radniku, kao u razvijenom kapitalističkom načinu proizvodnje, uslovi rada i proizvod rada istupaju kao kapital, tu on kao proizvođač nema zbog čega da uzima novac na zajam. Tamo gde uzima na zajam, čini on to kao u zalagaonici za ličnu nevolju. Ali tamo gde je radnik sopstvenik — stvaran ili nominalan — svojih uslova za rad i svog proizvoda, tu on stoji kao proizvođač u odnosu prema kapitalu novčanog zajmodavca koji pred njega istupa kao zelenaški kapital. Newman izražava stvar banalno kad kaže da je bankar ugledan, jer pozajmljuje bogatašima, dok je zelenaš omražen i prezren, jer pozajmljuje siromasima. (F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, str. 44.) On previđa da između toga leži razlika dvaju društvenih načina proizvodnje i društvenih poredaka koji im odgovaraju, te da stvar nije likvidirana sa suprotnošću bogataša i siromaha. Naprotiv, zelenaštvo koje isisava siromašnog sitnog proizvođača ide ruku pod ruku sa zelenaštvom koje isisava bogatog veleposednika. Čim je zelenaštvo rimskih patricija potpuno upropastilo rimske plebejce, sitne seljake, došao je kraj tome načinu eksploataisanja, a na mesto sitnoseljačke privrede stupila je čista robovska privreda.

Tu zelenaš može pod oblikom kamate da proguta sav suvišak preko najneophodnijih sredstava za izdržavanje (iznos kasnije najamnine) proizvođača (što se kasnije ispoljava kao profit i zemljišna renta), te je otuda do krajnosti besmisleno da se ovde, gde kamata, sa izuzetkom onoga što ide državi, prisvaja sebi *sav* višak vrednosti, visina *ove* kamate upoređuje s visinom moderne kamatne stope, gde kamata, bar ona normalna, sačinjava samo jedan deo toga viška vrednosti. Pri tome se zaboravlja da najamni radnik proizvodi i predaje kapitalisti koji ga zapošljava profit, kamatu i zemljišnu rentu, ukratko *sav* višak vrednosti. Carey čini ovo besmisleno poređenje da bi njime pokazao

kako je koristan po radnike razvitak kapitala i pad kamatne stope koji prati taj razvitak. Ako zatim zelenaš, nezadovoljan time što cedi višak rada svoje žrtve, malo-pomalo stiže i pravo svojine nad samim njegovim uslovima za rad, zemljom, kućom itd., i stalno je zaposlen oko toga da ga ovako ekspropriše, onda se pri tome opet zaboravlja da ova potpuna eksproprijacija radnika od njegovih uslova za rad nije rezultat kome kapitalistički način proizvodnje teži, nego gotova pretpostavka od koje on polazi. Najamni rob je baš kao i pravi rob svojim položajem isključen iz mogućnosti da postane dužnički rob, bar u svom kvalitetu kao proizvođač; dakako, on to može postati samo u svom svojstvu potrošača. Zelenaški kapital u ovom obliku u kome doista prisvaja sav višak rada neposrednog proizvođača ne menjajući način proizvodnje; u kome su svojina, odnosno posed proizvođača nad uslovima za rad — i pojedinačna sitna proizvodnja koja tome odgovara — bitna pretpostavka; u kome, dakle, kapital sebi ne potčinjava rad neposredno te, dakle, ne istupa prema njemu kao industrijski kapital, — taj zelenaški kapital osiromašava ovaj način proizvodnje, paralizuje proizvodne snage umesto da ih razvija, i u isti mah ovekovečuje te bedne prilike u kojima se društvena proizvodnost rada ne razvija kao u kapitalističkoj proizvodnji na račun samog rada.

Tako zelenaštvo, s jedne strane, potkopava i razara antičko i feudalno bogatstvo i antičku i feudalnu svojinu, a s druge strane, potkopava i upropašćuje sitnoseljačku i sitnograđansku proizvodnju, ukratko, sve oblike gde se proizvođač još javlja kao sopstvenik svojih sredstava za proizvodnju. U oformljenom kapitalističkom načinu proizvodnje radnik nije sopstvenik uslova za proizvodnju, oranice koju obrađuje, sirovine koju preradjuje itd. Ali ovoj otuđenosti uslova za proizvodnju od proizvođača ovde odgovara stvarni prevrat u samom načinu proizvodnje. Izolovani radnici okupljaju se u velikoj radionici za podeljenu, raščlanjenu delatnost; alat postaje mašinom. Sam način proizvodnje ne dopušta više ovu rasparčanost oruđa za proizvodnju, vezanu sa sitnom svojinom, kao god ni izolovanost samih radnika. U kapitalističkoj proizvodnji zelenaštvo više ne može da rastavlja uslove za proizvodnju od proizvođača, jer su oni već rastavljeni.

Zelenaštvo centralizuje novčane imetke tamo gde su sredstva za proizvodnju rasparčana. Ono ne menja način proizvodnje nego se upija u njega kao parazit i osiromašava ga. Ono ga isisava, cedi i prisiljava da reprodukciju vrši pod sve bednijim uslovima. Otuda popularna mržnja protiv zelenaša, u najvećoj meri u antičkom svetu, gde je proizvođačeva svojina na njegove uslove za proizvodnju bila u isti mah baza političkih odnosa, samostalnosti građanina države.

Ukoliko vlada ropstvo, ili ukoliko višak proizvoda pojede feudalni gospodar sa svojom družinom, pa vlasnik robova ili feudalni gospodar padne u ruke zelenašima, način proizvodnje takođe ostaje isti, samo što biva okrutniji za radnike. Zaduženi robovlasnik ili feudalni gospodar isisava više, jer je i sam više isisavan. Ili konačno ustupa svoje mesto

zelenašu, koji sam postaje zemljovlasnik ili robovlasnik, kao vitez u starom Rimu. Na mesto starih izrabljivača, čija je eksploatacija više ili manje patrijarhalna, jer je velikim delom bila sredstvo političke moći, stupa okrutan, na novac pohlepan skorojević. Ali se sam način proizvodnje ne menja.

Zelenaštvo ima revolucionarno dejstvo u svima prekapitalističkim načinima proizvodnje samo time što razara i rastvara svojinske oblike na čijoj čvrstoj osnovici i postojanoj reprodukciji u istom obliku počiva političko uređenje. Kod azijskih oblika može zelenaštvo da traje dugo, a da ne izazove ništa drugo osim ekonomske začmalosti i političke pokvarenosti. Tek tamo gde postoje i kad postoje i ostali uslovi kapitalističkog načina proizvodnje, pokazuje se zelenaštvo kao jedno od sredstava za stvaranje novog načina proizvodnje, s jedne strane upropašćavanjem feudalnih gospodara i sitne proizvodnje, a s druge strane centralizovanjem uslova rada u kapital.

U srednjem veku nije ni u jednoj zemlji bilo opšte kamatne stope. Crkva je unapred zabranjivala svaki kamatni posao. Zakoni i sudovi samo su malo obezbeđivali zajmove. Utoliko je veća bila kamatna stopa u pojedinim slučajevima. Maleni novčani opticaj, nužnost da se većina plaćanja izvrši u gotovu, prisiljavali su na uzajamljivanje novca, utoliko više što je manje bio razvijen menični posao. Vladale su vrlo velike razlike kako u kamatnoj stopi tako i u pojmovima o zelenaštvu. U doba Karla Velikog smatralo se zelenaštvom ako neko uzme 100%. U Lindauu na Bodenskom jezeru uzimali su 1348. g. građani domoroci $216\frac{2}{3}\%$. U Cirihi je Gradsko veće odredilo $43\frac{1}{3}\%$ kao zakonitu kamatu. U Italiji se katkad moralo plaćati 40%, mada od 12. do 14. veka obična stopa nije prelazila 20%. Verona je propisala kao zakonitu kamatu $12\frac{1}{2}\%$. Car Friedrich II ustanovio je 10%, ali to samo za Jevreje. O hrišćanima mu se nije govorilo. 10% bila je u porajnskoj Nemačkoj obična kamata već u 13. veku. (Hüllmann, *Geschichte des Städtewesens*, II, str. 55 - 57.)

Zelenaški kapital ima kapitalov način eksploatacije bez njegovog načina proizvodnje. Ovaj se odnos ponavlja i u okviru građanske ekonomije u zaostalim granama industrije ili u takvima koje se odupiru prelasku na moderni način proizvodnje. Ko bi hteo da upoređuje npr. englesku kamatnu stopu sa indijskom, ne sme uzeti kamatnu stopu Engleske banke, nego npr. kamatnu stopu koju od sitnih proizvođača kućne industrije uzimaju pozajmljivači malih mašina.

Nasuprot potrošnom bogatstvu, zelenaštvo je istorijski važno po tome što je ono sâmo proces postajanja kapitala. Posredstvom zelenaškog kapitala i trgovačkog imetka stvara se novčani imetak koji je nezavisan od zemljišne svojina. Što je robni karakter proizvoda manje razvijen, što je razmenska vrednost manje zagospodarila proizvodnjom u celoj njenoj širini i dubini, to se više novac ispoljava kao pravo bogatstvo, bogatstvo kao takvo, kao opšte bogatstvo, nasuprot njegovom ograničenom načinu predstavljanja u upotrebnim

vrednostima. Na ovome počiva obrazovanje blaga. Ako se ne uzme u obzir novac kao svetski novac i blago, on istupa kao apsolutni oblik robe, osobito u obliku platežnog sredstva. A kamatu, i s njome novčani kapital, razvija osobito funkcija novca kao platežnog sredstva. Ono što rasipničko i korumptivno bogatstvo hoće, jeste novac kao novac, novac kao sredstvo kojim se sve kupuje. (A i za plaćanje dugova.) Malom proizvođaču novac treba iznad svega radi plaćanja. (Veliku ulogu igra u ovome pretvaranje naturalnih činidaba i dažbina zemljogospodaru i državi u novčanu rentu i novčane poreze.) U oba slučaja novac se upotrebljava kao novac. Na drugoj strani, obrazovanje blaga postaje realno, ostvaruje svoj san tek u zeleništvu. Ono što se od vlasnika blaga traži nije kapital, već novac kao novac; ali putem kamate on pretvara ovo novčano blago za sebe u kapital — u sredstvo kojim se može da dočepa celog ili jednog dela viška vrednosti, a takođe i jednog dela samih uslova za proizvodnju, pa ma nominalno oni prema njemu i dalje ostali tuđa svojina. Zelenišтво očevidno živi u porama proizvodnje kao bogovi u Epikurovim međusvetovima^[45]. Novac je tim teže imati ukoliko manje je robni oblik opšti oblik proizvoda. Zato zeleniš nikako ne poznaje neku drugu granicu osim proizvodne sposobnosti ili otpornosti onih kojima treba novac. U sitnoseljačkoj i sitnoburžoaskoj proizvodnji novac se upotrebljava kao kupovno sredstvo poglavito kada radniku nekim slučajnostima ili izvanrednim potresima propadnu uslovi za proizvodnju (koji su u ovim načinima proizvodnje pretežno još njegova sopstvenost), ili se bar ne naknade u običnom toku reprodukcije. Bitni deo ovih uslova za proizvodnju sačinjavaju sredstva za život i sirovine. Njihovo poskupljenje može onemogućiti njihovo naknađivanje iz realizacije proizvoda, kao što obična nerodica može seljaka da spreči da u naturi naknadi seme. Isti oni ratovi kojima su rimski patriciji upropašćavali plebejce prisiljavajući ih na ratnu službu, koji su ih sprečavali u reprodukovanju njihovih radnih uslova i time ih osiromašavali (a osiromašavanje, pogoršavanje ili gubitak uslova za reprodukciju ovde je dominantan oblik) napunili su patricijima ambare i podrume upljačkanim bakrom, tadašnjim novcem. Umesto da plebejcima dadu neposredno robe koje su im bile potrebne, žito, konje, rogatu marvu, oni su im pozajmljivali ovaj bakar, koji je njima samima bio nekoristan, i iskorišćavali su taj položaj da bi iznudili ogromne zelenaške kamate pomoću kojih su plebejce učinili svojim dužničkim robovima. Pod Karlom Velikim franački seljaci isto su tako upropašćeni ratovima, tako da im nije preostalo drugo nego da od dužnika postanu kmetovi. Poznato je da se u Rimskom Carstvu često događalo da je glad dovodila slobodne ljude do toga da svoju decu ili same sebe prodadu bogatašima kao robove. Ovoliko o opštim prekretnicama. Posmatramo li stvar u pojedinostima, onda održanje ili gubitak uslova za proizvodnju zavisi za sitnog proizvođača od hiljadu slučajeva, i svaki ovakav slučaj ili gubitak znači osiromašenje

i postaje tačkom gde se zelenaški parazit može da ugnezdi. Sitnom seljaku je dovoljno da mu krepa samo krava pa da bude nesposoban da svoju reprodukciju otpočne opet u starom razmeru. Time on pada u ruke zelenaša, a kad se to jednom dogodi, više se nikad ne oslobodi.

Ali je pravo, veliko i svojstveno poprište zelenaštva funkcija novca kao platežnog sredstva. Svaka novčana dažbina koja pada u neki određen rok, zemljišni činž, tribut, porez itd., donosi sa sobom nužnost novčanog plaćanja. Zato se zelenaštvo od starih Rimljana pa do modernih vremena uglavnom nakalemljuje kod zakupaca poreza, *fermiers généraux*^{1*}, *receveurs généraux*^{2*}. Zatim se s trgovinom i s opštim zavladaivanjem robne proizvodnje razvija vremensko razdvajanje kupovine i plaćanja. Novac valja dati o određenom roku. Kako ovo može da dovede do okolnosti u kojima još danas novčani kapitalista i zelenaš prelaze jedan u drugog, o tome pružaju dokaz moderne novčane krize. A ovo isto zelenaštvo postaje glavnim sredstvom da se nužnost novca kao platežnog sredstva dalje razvije, jer proizvođača sve dublje gura u dugove, a uništava mu njegova obična platežna sredstva time što mu samim teretom kamate onemogućava redovnu reprodukciju. Tu zelenaštvo proističe iz novca kao platežnog sredstva i proširuje ovu funkciju novca, svoje najrođenije poprište.

Razvitak kreditnog sistema vrši se kao reakcija na zelenaštvo. Ali se ovo ne sme pogrešno razumeti i nikako uzeti u onom smislu u kom su ga uzimali antički pisci, crkveni oci, Luther i stariji socijalisti. To ne znači ni više ni manje nego podvrgavanje kamatonosnog kapitala uslovima i potrebama kapitalističkog načina proizvodnje.

U modernom kreditnom sistemu kamatonosni kapital uglavnom se prilagođava uslovima kapitalističke proizvodnje. Ne samo da zelenaštvo kao takvo produžuje postojati nego se kod narodâ s razvijenom kapitalističkom proizvodnjom oslobađa onih prepona koje mu je čitavo staro zakonodavstvo postavljalo. Kamatonosni kapital zadržava oblik zelenaškog kapitala prema licima i klasama, ili u prilikama gde se ne uzajmljuje ili ne može uzajmljivati u smislu kapitalističkog načina proizvodnje; gde se uzajmljuje iz individualne nevolje kao u zagaonici; gde se potrošnom bogatstvu pozajmljuje radi rasipanja; ili gde je proizvođač nekapitalistički proizvođač, sitni seljak, zanatlija itd., dakle gde je on još kao neposredni proizvođač vlasnik svojih sopstvenih uslova proizvodnje; naposljetku, gde sam kapitalistički proizvođač operiše u tako malom razmeru da se približava onim proizvođačima koji sami rade.

Ono čime se kamatonosni kapital, ukoliko sačinjava jedan od bitnih elemenata kapitalističkog načina proizvodnje, razlikuje od

^{1*} generalnih zakupaca — ^{2*} ubirača poreza

zelenaškog kapitala nikako nije priroda ili karakter samo ovog kapitala. Tu razliku čine samo promenjeni uslovi pod kojima on funkcioniše, a otuda i totalno izmenjeni lik zajmoprimca koji istupa prema novčanom zajmodavcu. Čak i tamo gde čovek bez imetka dobija kredit kao industrijalac ili trgovac, događa se to iz pouzdanja da će on sa uzajmljenim kapitalom funkcionisati kao kapitalista, prisvajati neplaćeni rad. Njemu se kredit daje kao potencijalnom kapitalisti. A ta okolnost, kojoj se ekonomski apologeti toliko dive, što se neki čovek bez imetka, ali energičan, solidan, sposoban i s poznavanjem posla, može na ovaj način da pretvori u kapitalistu — a u kapitalističkom načinu proizvodnje uopšte se svačija trgovinska vrednost procenjuje više ili manje tačno — učvršćuje vladavinu samog kapitala, proširuje joj osnovicu i omogućuje joj da uvek regrutuje nove snage iz društvene podloge, pored svega toga što ona protiv postojećih pojedinačnih kapitalista stalno izvodi na poprište nove, nemilo dočekivane redove vitezova sreće. Sasvim onako kao što je okolnost da je katolička crkva u srednjem veku stvarala svoju hijerarhiju od najboljih glava u narodu bez obzira na stalež, rođenje i imetak, bila jedno od glavnih sredstava za učvršćivanje popovske vlasti i potlačivanja laika. Što god je neka vladajuća klasa sposobnija da u sebe primi najznačajnije ljude klase nad kojima vlada, to je solidnija i opasnija njena vladavina.

Zbog toga inicijatori modernog kreditnog sistema, umesto da bace prokletstvo na kamatonosni kapital uopšte, naprotiv polaze od njegovog izričitog priznanja.

Mi ovde ne govorimo o reakciji protiv zelenaštva, koja je sirotinju htela da zaštiti od njega, kao *Monts-de-piété*²¹ (osnovani 1350. u Sarlenu u Franš-Konteu, kasnije u Perudi i Savoni u Italiji, 1400. i 1479). Oni su zanimljivi samo zbog toga što pokazuju istorijsku ironiju koja skromne želje pretvara pri njihovom ostvarivanju u njihovu suštu suprotnost. Po jednoj umerenoj oceni, engleska radnička klasa plaća 100% zalagaonicama, tim potomcima *Monts-de-piété*.²¹ Isto tako ne govorimo ni o kreditnim fantazijama recimo jednog dr Hugh-a Chamberleyne-a ili Johna Briscoe-a, koji su u poslednjoj deceniji 17. stoleća hteli da oslobode englesku aristokratiju od zele-

²¹ »Kamata zalagaonica postaje ovako prekomerna zbog toga što ljudi u jednom istom mesecu često zalažu i otkupljuju, i što zalažu jedan predmet da bi otkupili neki drugi i pri tome dobili neku malu diferenciju u novcu. U Londonu ima 240 koncesioniranih zajmodavaca na zaloge, a u unutrašnjosti nekih 1450. Primenjeni kapital ceni se na oko 1 milion. On se obrće bar triput na godinu i uvek prosečno sa 33½%, tako da niže klase u Engleskoj plaćaju 100% godišnje za privremeni predujam jednog miliona, ne uzimajući u obzir gubitke usled propuštanja roka za otkup založenih predmeta.« (J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*, London 1846, I, str. 114.)

naštva putem jedne poljoprivredne banke s papirnim novcem baziranim na zemljišnoj svojini.²²

Kreditna društva koja su se u 12. i u 14. veku obrazovala u Veneciji i Đenovi potekla su iz potrebe pomorske trgovine i krupne trgovine, koja se na njoj zasnivala, da se oslobode vlasti staromodnog zelenaštva i monopolista novčane trgovine. Ako se prave banke koje su bile osnovane u ovim gradskim republikama u isti mah predstavljaju kao zavodi za javni kredit, od kojih je država dobijala predujmove na poreze koji će biti uterivani, onda ne treba zaboravljati da su trgovci koji su ta društva stvarali i sami bili prvi ljudi tih država i da su bili isto tako zainteresovani da od zelenaštva oslobode svoju vladu kao i sebe same²³, i da time ujedno i državu potčine sebi jače i sigurnije. Zato su i torijevci, kad je trebalo da se osnuje Engleska banka, zamerili:

»Banke su republikanske ustanove. Banke su cvetale u Veneciji, Đenovi, Amsterdamu i Hamburgu. A je li ikad iko čuo o kakvoj banci Francuske ili Španije?«

Amsterdamska banka od 1609, a isto tako Hamburška (1619), ne označuju epohu u razvitku modernog kreditnog sistema. To je bila čisto depozitna banka. Bonovi koje je banka izdavala bili su u stvari samo priznanice o prijemu deponovanog iskovanog ili neisko-

²² Oni su čak i u naslovima svojih dela navodili kao glavni cilj: »opšte blagostanje zemljoposjednika, veliko podizanje vrednosti zemljišnog poseda, oslobođenje plemstva i džentrije itd. od poreza, uvećanje njihovog godišnjeg dohotka itd.« Samo bi zelenaši izgubili, ti najgori neprijatelji nacije, koji su plemstvu i jomenriji^{1*} naneli više štete no što bi mogla počinuti kakva osvajačka vojska iz Francuske.

²³ »Tako je, npr., Charles II, engleski kralj, imao da plaća ogromne zelenaške kamate i ažije »zlatarima« (pretečama bankara) »20 - 30%. Ovako unosan posao podsticao je »zlatare« da sve više daju predujmove kralju, da anticipiraju sve poreske prihode, da svako odobrjenje novca od strane parlamenta, čim je ono bilo dato, uzimaju u zalog, kao i da se među sobom takmiče u kupovanju i primanju u zalog bills^{2*}, orders^{3*} i tallies^{4*}, tako da su u stvarnosti svi državni prihodi prolazili kroz njihove ruke.« (John Francis, *History of the Bank of England*, London 1848, I, str. 30, 31.) »Osnivanje jedne banke bilo je već i ranije predlagano. Najzad je ona postala nužna.« (*Isto*, str. 38.) »Banka je bila potrebna već zbog same vlade, koju su isisavali zelenaši, da bi mogla dobijati novac po snošljivoj kamatnoj stopi pod garancijom parlamentarnih odobrenja.« (*Isto*, str. 59, 60.)

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 638 - 640. — ^{2*} menica — ^{3*} naloga za plaćanje — ^{4*} rabošâ

vanog plemenitog metala, i cirkulisali su samo sa indosmanom njihovih primalaca. Ali su se u Holandiji s trgovinom i manufakturom bili razvili trgovinski kredit i novčarstvo, i kamatonosni kapital bio je samim tokom razvitka podređen industrijskom i trgovačkom kapitalu. Ovo se pokazivalo već u niskoj kamatnoj stopi. A u 17. veku Holandija je važila kao uzor-zemlja ekonomskog razvitka, kao danas Engleska. Tamo se monopol staromodnog zelenaštva, koji se temeljio na siromaštvu, srušio sam od sebe.

Kroz celi 18. vek odjekuje u Engleskoj, s pozivanjem na Holandiju, vika — a i zakonodavstvo djeluje u tome pravcu — da se kamatna stopa silom snizi kako bi se kamatonosni kapital podredio trgovačkom i industrijskom, umesto obrnuto. Glavni horovoda je ser Josiah Child, otac normalnog engleskog privatnog bankarstva. On deklamuje protiv monopola zelenaša isto onako kao što se Moses & Son, krojači masovne konfekcije, reklamiraju kao borci protiv monopola »privatnih krojača«. Ovaj Josiah Child u isti je mah otac engleskog stokdžoberstva. Tako on, autokrat Istočnoindijske kompanije, brani njen monopol u ime slobode trgovine. Polemišući protiv Thomasa Manleya (*Interest of Money mistaken*)^[79], on kaže:

»Kao predvodnik plašljive i kukavičke bande zelenaša, postavlja on svoju glavnu bateriju na tačku koju sam ja označio kao najslabiju... on prosto poriče da je niska kamatna stopa uzrok bogatstva i uverava da je samo njegova posledica.« (*Traité sur le commerce etc.*, 1669, trad. Amsterdam et Berlin, 1754 [str. 120].) »Ako je trgovina ta koja bogati neku zemlju, i ako snižavanje kamate uvećava trgovinu, onda je snižavanje kamate ili ograničavanje zelenaštva bez sumnje plodan glavni uzrok bogatstva neke nacije. Nije ni najmanje besmisleno kad se kaže da jedna ista stvar može da bude i uzrok pod izvesnim okolnostima i posledica pod nekim drugim.« (*Isto*, str. 155.) »Jaje je uzrok kokoške, a kokoška je uzrok jajeta. Smanjivanje kamate može prouzročiti uvećanje bogatstva, a uvećanje bogatstva još veće smanjivanje kamate.« (*Isto*, str. 156.) »Ja sam branilac vrednoće, a moj protivnik brani lenost i besposličenje.« (*Isto*, str. 179.)

Ova silovita borba protiv zelenaštva, ovo zahtevanje da se kamatonosni kapital podredi industrijskom, samo je preteča organskih tvorevina koje stvaraju ove uslove kapitalističke proizvodnje u obliku modernog bankarstva, koje, s jedne strane, otima monopol iz ruku zelenaškog kapitala time što sve neiskorišćavane, mrtve novčane rezerve koncentriše i baca na novčano tržište, a s druge strane, ograničava monopol samih plemenitih metala stvaranjem kreditnog novca.

Kao ovde kod Childa, naći će se u svima spisima o bankarstvu u Engleskoj u poslednjoj trećini 17. i u početku 18. veka suprotnost protiv zelenaštva, zahtev za oslobođenjem trgovine i industrije, kao i države, od zelenaštva. U isti mah kolosalne iluzije o čudotvornom dejstvu kredita, ukidanja monopolskog položaja plemenitih metala, o njihovoj zameni hartijom itd. Škot William Paterson, osnivač Engleske banke i Škotske banke, sasvim je Lo [Law] Prvi.^[80]

Protiv Engleske banke »podigoše svi zlatari i zajmodavci na zaloge besnu dreku«. (Macaulay, *The History of England*, IV, str. 499.)

»Prvih deset godina imala je Banka da se bori s velikim teškoćama; veliko neprijateljstvo spolja; njene su novčanice primane samo daleko ispod nominalne vrednosti... zlatari« (u čijim je rukama trgovina plemenitim metalima služila kao osnovica primitivnog bankarskog poslovanja) »znatno su intrigirali protiv Banke, jer im se zbog ove bio smanjio posao, snizio eskont, a njihovi poslovi s vladom bili prešli u ruke ove protivnice.« (J. Francis, *History of the Bank of England*, str. 73.)

Već pre osnivanja Engleske banke nastao je, 1683, plan za jednu National Bank of Credit, čiji je cilj između ostalog bio:

»da bi poslovni ljudi, kad imaju veliku količinu robe, uz pomoć ove banke mogli deponovati svoju robu i uzeti kredit na svoje vezane rezerve, zaposliti svoje namještenike i uvećati svoj posao dok ne nađu dobro tržište, umesto da prodaju s gubitkom«.^[81]

Posle mnogih muka bila je ova Bank of Credit otvorena u Devonšir-Haus-u u Bišopsgejt-Stritu. Ona je industrijalcima i trgovcima pozajmljivala uz jamčevinu deponovanom robom $\frac{3}{4}$ njihove vrednosti u menicama. Da bi se ove menice učinile sposobnim za promet, udružio se izvestan broj ljudi u svakoj poslovnoj grani u jedno udruženje, od kojega je svaki imalac ovakvih menica trebalo da za njih dobije robu sa istom lakoćom kao da nudi gotov novac. Banka nije procvetala. Mehanizam je bio odviše komplikovan, a rizik kod deprecijacije roba odviše velik.

Ako se budemo držali stvarne sadržine onih spisa koji su teorijski pratili i podržavali formiranje modernog kreditnog sistema u Engleskoj, nećemo u njima naći ništa osim zahteva za podređivanjem kamatonosnog kapitala i uopšte pozajmljivih sredstava za proizvodnju kapitalističkom načinu proizvodnje kao jedan od njegovih uslova. Držimo li se gole fraze, onda će nas često morati da začudi podudaranje s bankovnim i kreditnim iluzijama sensimonista, koje ide sve do samih pojedinih izraza.

Sasvim onako kao što cultivateur kod fiziokrata ne znači stvarnog zemljoradnika nego krupnog zakupnika, tako ni kod Saint-Simona — i još uvek kod njegovih učenika — travailleur ne znači radnika već industrijskog i komercijalnog kapitalistu.

»Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, d'ouvriers; il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'oeuvre, et leurs travaux sont productifs.«^{1*} ([Enfantin,] *Religion Saint-Simonienne. Économie politique et Politique*, Paris 1831, str. 104.)

^{1*} »Delaocu su potrebni pomoćnici, sekundanti, radnici; on traži među njima inteligentne, vešte i odane, zapošljava ih, i njihovi radovi su proizvodni.«

Uopšte se ne sme zaboraviti da Saint-Simon tek u svom poslednjem spisu, u *Nouveau Christianisme*, istupa direktno kao pobornik radničke klase, proglašujući njeno oslobođenje krajnjim ciljem svojeg stremljenja. Svi njegovi raniji spisi u stvari su samo veličanje modernog buržoaskog društva nasuprot feudalnom, ili industrijalaca i bankara nasuprot maršalima i pravničkim fabrikantima zakona Napoléonovog vremena. Kakva razlika u poređenju sa istovremenim spisima Owena!²⁴ I kod njegovih sledbenika ostaje, kako pokazuje već i citirano mesto, industrijski kapitalista *travailleur par excellence*^{1*}. Ko njihove spise čita kritički, neće se začuditi što je ostvarenje njihovih kreditnih i bankovnih snova bio *Crédit mobilier*^[82], koji je osnovao bivši sensimonist Émile Péréire; oblik koji je uostalom mogao da postane dominantan samo u zemlji kakva je Francuska, gde se ni kreditni sistem ni krupna industrija ne behu razvili do savremenog stepena. U Engleskoj i Americi nešto takvo bilo je nemoguće. — U sledećim mestima iz *Doctrine de St. Simon. Exposition. Première année. 1828/29*, 3. izdanje, Paris 1831, već se krije klica *Crédit mobilier*-a. Pojmljivo je da bankar može preduimati jevtinije od kapitaliste i privatnog zelenaa. Ovi su bankari dakle

»u mogućnosti da industrijalcima pribave alate daleko jevtinije, tj. uz niže kamate no što to mogu zemljovlasnici i kapitalisti, koji se lakše mogu prevariti u izboru zajmoprimaca«. (Str. 202.)

Ali sami pisci dodaju na ovo u primedbi:

»Korist koja bi morala poticati iz bankarevog posredništva između besposličara i *travailleurs*-a, često biva potrta ili čak i uništena mogućnošću koju naše dezorganizovano društvo pruža egoizmu da se afirmiše u različnim oblicima prevare i šarlatanstva; bankari se često uguraju između *travailleurs*-a i besposličara da i jedne i druge eksploatišu na štetu društva.«

²⁴ Pri preradi rukopisa Marx bi ovo mesto bezuslovno mnogo izmenio. Ono je inspirisano ulogom koju su ekssensimonisti igrali u Francuskoj pod Drugim Carstvom, gde su se, blagodareći ironiji istorije, upravo u času kad je Marx gornje pisao, svespasavajuće kreditne fantazije ove škole ostvarile kao prevara na dotle neviđenom stepenu. Kasnije je Marx samo s divljenjem govorio o geniju i enciklopedijskom umu Saint-Simona. Kad ovaj u svojim ranijim spisima ignoriše suprotnost između buržoazije i proletarijata, koji je u Francuskoj upravo tek nastajao, kad je onaj deo buržoazije koji je bio aktivan u proizvodnji računao u *travailleurs*, onda to odgovara shvatanju Fourier-a, koji je hteo da izmiri kapital i rad, a objašnjava se ekonomskim i političkim položajem tadašnje Francuske. Što je Owen u ovome bio dublji, to je bilo zato što je živeo u drugoj sredini, u vreme industrijske revolucije i klasnih suprotnosti, koje su se već vrlo osetno zaoštravale. — F. E.

^{1*} pravi delatnik

Ovde »travailleur«^{1*} stoji umesto »capitaliste industriel«^{2*}. Uostalom, pogrešno je smatrati da su sredstva kojima raspolažu moderne banke samo sredstva neradnika. Tu je, prvo, onaj deo kapitala koji industrijalcima i trgovcima trenutno stoji nezaposlen u novčanom obliku, kao novčana rezerva ili kapital koji tek ima da se uloži; dakle besposlen kapital, ali ne kapital besposličarâ. Zatim onaj deo dohodaka i ušteda svih i svakoga koji je permanentno ili prolazno određen za akumulaciju. A jedno i drugo bitno je po karakter bankovnog sistema.

Ali se nikad ne sme zaboraviti, prvo, da novac — u obliku plemenitih metala — ostaje podlogom od koje se kreditni sistem po prirodi stvari *nikad* ne može otkačiti. Drugo, da kreditni sistem ima za pretpostavku monopol društvenih sredstava za proizvodnju (u obliku kapitala i zemljišne svojine) u rukama privatnih lica, da je, s jedne strane, on sam imanentan oblik kapitalističkog načina proizvodnje, a s druge strane, snaga koja njegov razvitak tera do najvišeg i poslednjeg mogućeg oblika.

Po svojoj formalnoj organizaciji i centralizaciji, bankovni je sistem, kako je to rečeno već 1697. u *Some Thoughts of the Interests of England*, najveštačkiji i najrazvijeniji proizvod do kojeg kapitalistički način proizvodnje uopšte dovodi. Otuda ogromna vlast koju nad trgovinom i industrijom ima takva ustanova kao Engleska banka, mada njihovo stvarno kretanje ostaje potpuno izvan njenog područja i mada se ona prema njima drži pasivno. Time je na svaki način dat i oblik opšteg knjigovodstva i raspodele sredstava za proizvodnju u društvenom razmeru, ali samo oblik. Videli smo da se prosečni profit pojedinačnog kapitaliste, ili svakog posebnog kapitala, ne određuje viškom rada koji ovaj kapital prisvaja od prve ruke, nego količinom ukupnog viška rada koji prisvaja ukupni kapital, i odakle svaki posebni kapital vuče svoju dividendu samo kao srazmerni deo ukupnog kapitala. Ovaj se društveni karakter kapitala postiže i potpuno ostvaruje tek posredstvom punog razvitka kreditnog i bankovnog sistema. S druge strane, ovaj ide dalje. On stavlja industrijskim i trgovačkim kapitalistima na raspolaganje sav raspoloživi i čak potencijalni, još aktivno neangažovani kapital društva, tako da ni pozajmljivač ni primenjivač tog kapitala nisu njegovi vlasnici ili proizvođači. On time ukida privatni karakter kapitala, te tako po sebi, ali i samo po sebi, sadrži ukidanje samog kapitala. Putem bankovnog sistema oduzeta je iz ruku privatnih kapitalista i zelenaša raspodela kapitala kao poseban posao, kao društvena funkcija. Ali banka i kredit postaju time u isti mah i najsnažnije sredstvo da se kapitalistička proizvodnja istera preko njenih sopstvenih granica, kao i jedan od najuticajnijih nosilaca kriza i prevara.

^{1*} radnik, delatnik — ^{2*} industrijski kapitalista

Zatim, stavljajući na mesto novca različite oblike optičajnog kredita, bankovni sistem pokazuje da novac uistinu nije ništa drugo do posebni izraz društvenog karaktera rada i njegovih proizvoda, ali koji se u suprotnosti prema osnovici privatne proizvodnje uvek u poslednjoj instanci mora predstaviti kao stvar, kao posebna roba pored drugih roba.

Naposletku, ne podleže sumnji da će kreditni sistem poslužiti kao moćna poluga za vreme prelaska iz kapitalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje udruženog rada; ali ipak samo kao jedan elemenat u vezi s drugim velikim organskim prevratima samog načina proizvodnje. Nasuprot ovome, iluzije o čudotvornoj moći kredita i bankarstva, u socijalističkom smislu, potiču iz potpunog nepoznavanja kapitalističkog načina proizvodnje i kredita kao jednog od njegovih oblika. Čim su sredstva za proizvodnju prestala da se pretvaraju u kapital (što uključuje i ukidanje privatne zemljišne svojine), kredit kao takav više nema smisla, što su uostalom uvideli i sami sensimonisti. S druge strane, dokle god bude postojao kapitalistički način proizvodnje, postojaće i kamatonosni kapital kao jedan od njegovih oblika, sačinjavajući u stvari bazu njegovog kreditnog sistema. Samo je onaj isti autor senzacija, Proudhon, koji je hteo da sačuva robnu proizvodnju a da ukine novac²⁵, bio sposoban da u svojim snovima isprede čudovišni *crédit gratuit*^[83], ovo tobožnje ostvarenje skromne želje sitnoburžoaskog stanovišta.

U spisu *Religion Saint-Simonienne. Économie politique et Politique*, stoji na str. 45:

«Kredit ima za cilj da u društvu u kome jedni poseduju oruđa industrije bez sposobnosti ili bez volje da ih primene, a drugi, marljivi ljudi nemaju oruđa za rad, prenese ova oruđa na najlakši mogući način iz ruku prvih, njihovih vlasnika, u ruke onih drugih koji umeju da ih upotrebe. Napomenimo da je kredit po ovoj definiciji posledica puta i načina na koji je *svojina* konstituisana.»

Dakle, kredit otpada kad otpadne ovakvo konstituisanje svojine. Zatim se kaže na str. 98. da sadašnje banke

»smatraju da su one određene da prate kretanje koje su izazvali poslovi izvršeni izvan njih, a ne da im one same daju impulsa; drugim rečima, kod *travailleurs-a*, kojima predujmljuju kapitale, banke igraju ulogu kapitalista.»

U misli da same banke treba da preuzmu vodstvo i da se odlikuju

»brojem i korisnošću komanditiranih preduzeća i podstaknutih radova« (str. 101)

²⁵ Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, Bruxelles et Paris 1847^{1*}; Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*.^{2*}

^{1*} Vidi u 7. tomu ovog izdanja. — ^{2*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

latentno se nalazi *crédit mobilier*. Isto tako Constantin Pecqueur traži da banke (što sensimonisti nazivaju *système général des banques*^{1*}) »upravljaju proizvodnjom«. Uopšte je Pecqueur u suštini sensimonist, mada mnogo radikalniji. On hoće da

»kreditni zavod . . . upravlja čitavim kretanjem nacionalne proizvodnje«. — »Pokušajte da stvorite nacionalni kreditni zavod koji bi ljudima bez poseda, ali darovitim i zaslužnim, preduimao sredstva, ali tako da ovi zajmoprincipi ne budu između sebe prinudno povezani tesnom solidarnošću u proizvodnji i potrošnji, nego naprotiv tako da oni sami određuju svoju razmenu i svoju proizvodnju. Ovim putem postići ćete samo ono što privatne banke već sada postižu: anarhiju, nesrazmeru između proizvodnje i potrošnje, iznenadnu propast jednih i iznenadno obogaćivanje drugih; tako da vaš zavod nikad neće postići više nego da za jedne proizvede sumu blagostanja jednaku sumi nesreće koja pada na ostale . . . samo što biste najamnim radnicima, koje biste pomagali vašim predujmovima, dali sredstva da među sobom konkurišu isto onako kako to sada čine njihovi kapitalistički poslodavci.« (C. Pecqueur, *Théorie Nouvelle d'Économie Sociale et Politique*, Paris 1842, str. 433, 434.)

Videli smo da su trgovački i kamatonosni kapital najstariji oblici kapitala. Ali u prirodi stvari leži da se u predstavi naroda kamatonosni kapital prikazuje kao oblik kapitala *par excellence*. U trgovačkom kapitalu postoji posrednička delatnost, makar je tumačili kao prevaru, rad ili kako god drukčije. Nasuprot tome, u kamatonosnom kapitalu predstavlja se samoreproduktivni karakter kapitala, vrednost koja se sama oploduje, proizvodnja viška vrednosti, u čistom vidu kao skriveno svojstvo. Otuda i dolazi da se čak i deo političkih ekonomista, osobito u zemljama gde industrijski kapital još nije potpuno razvijen, kao u Francuskoj, drži kamatonosnog kapitala kao osnovnog oblika kapitala, te npr. zemljišnu rentu shvata samo kao drukčiji njegov oblik, pošto i tu preovlađuje oblik pozajmljivanja. To znači savršeno ne razumeti unutrašnju strukturu kapitalističkog načina proizvodnje i sasvim previdati da se zemlja, kao god i kapital, pozajmljuje samo kapitalistima. Naravno da se umesto novca mogu pozajmljivati sredstva za proizvodnju u naturi, kao mašine, poslovne zgrade itd. Ali ona onda predstavljaju određenu sumu novca, a što se osim kamate jedan deo plaća za rabaćenje, proizlazi iz upotrebne vrednosti, iz specifičnog naturalnog oblika ovih elemenata kapitala. Tu je opet od odlučne važnosti to da li se pozajmljuju neposrednom proizvođaču, što pretpostavlja nepostojanje kapitalističkog načina proizvodnje, bar u oblasti u kojoj se to dešava, ili se pozajmljuju industrijskim kapitalistima, što je upravo pretpostavka na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje. Još je neumesnije i nelogičnije ubacivati ovamo iznajmljivanje kuća itd. radi individualne po-

^{1*} opšti bankovni sistem

trošnje. Da se prevara nad radničkom klasom vrši i na ovaj način, i to nečuvena, jasna je činjenica; ali njoj se to događa i sa strane maloprodavca koji je snabdeva životnim sredstvima. Ovo je sekundarna eksploatacija, koja ide ukorak sa onom primarnom, koja se vrši neposredno u samom procesu proizvodnje. Razlika između prodavanja i pozajmljivanja ovde je skroz indiferentna i formalna, i ona, kako smo već pokazali, izgleda bitna samo onome kome je prava veza potpuno nepoznata.

Zelenaštvo i trgovina eksploatišu neki dati način proizvodnje, a ne stvaraju ga, ostaju spoljašnji prema njemu. Zelenaštvo nastoji da ga direktno održi kako bi ga stalno nanovo moglo eksploatisati, konzervativno je, čini ga samo bednijim. Što god manje elementi proizvodnje ulaze u proces proizvodnje kao robe i što god manje izlaze iz njega kao robe, to se više njihovo pravljenje iz novca ispoljava kao poseban čin. Što god je beznačajnija uloga koju promet igra u društvenoj reprodukciji, to je bujnije zelenaštvo.

Što se novčani imetak razvija kao naročiti imetak, to u pogledu zelenaškog kapitala znači da on sva svoja potraživanja ima u obliku novčanih potraživanja. On se u nekoj zemlji razvija tim više što je masa proizvodnje više ograničena na naturalna davanja itd., dakle na upotrebnu vrednost.

Ukoliko zelenaštvo ima dvostruko dejstvo: prvo, da uopšte pored trgovačkog staleža obrazuje samostalan novčani imetak, a drugo, da prisvaja uslove za rad, tj. da upropasti posednike starih uslova za rad, ono je snažna poluga za stvaranje pretpostavki za industrijski kapital.

Kamata u srednjem veku

»U srednjem veku stanovništvo je bilo čisto zemljoradničko. A tu, kao pod feudalnom vladom, može da bude samo malo prometa, pa stoga i samo malo profita. Zato su zakoni o zelenaštvu u srednjem veku bili opravdani. Uz to, u poljoprivrednoj zemlji čovek retko dolazi u položaj da uzima novac u zajam, osim ako je pao u siromaštvo i bedu... Henrik VIII ograničio je kamatu na 10%. Jakov I na 8, Karlo II na 6, Ana na 5%... U ono su vreme novčani zajmodavci, ako ne pravno, a ono faktično bili monopolisti, te je zbog toga bilo potrebno da se kao i drugi monopolisti stave pod ograničenje... U naše vreme kamatnu stopu reguliše profitna stopa; u ono je vreme kamatna stopa regulisala profitnu stopu. Kad je novčani zajmodavac nametao trgovcu visoku kamatnu stopu, morao je trgovac udarati na svoju robu veću profitnu stopu. Zato je iz džepova kupaca trgovac uzimao veliku sumu novca da bi je preneo u džep zajmodavaca.« (Gilbart, *History and Principles of Banking*, str. 164, 165.)

»Kažu mi da se sada na svakom Lajpciškom sajmu uzima godišnje 10 guldena, a to je 30 na stotinu^[84]; neki dodaju da je na Nojenburškom sajmu 40

od stotine; da li je tako, ne znam. Pfuj! Na kakvog će to vruga još izaći? ... I ko sad u Lajpcigu ima 100 flora, taj uzima godišnje 40, to znači za godinu dana pojesti jednog seljaka ili jednog građanina. Imadne li 1000 flora, uzeće godišnje 400, to znači za godinu dana pojesti jednog ritera ili bogatog plemića. Imadne li 10 000, uzeće godišnje 4000; to znači za godinu dana pojesti jednog bogatog grofa. A ako ima 100 000, kako mora da bude kod velikih trgovaca, onda će godišnje uzeti 40 000; to znači za godinu dana pojesti nekog bogatog velikog kneza. Ako ima 1 000 000, uzeće godišnje 400 000, to znači za godinu dana pojesti nekog velikog kralja. I pri tom se ne izlaže nikakvoj opasnosti ni u pogledu svog života ni u pogledu poslova; ne radi ništa, sedi pored peći i peče jabuke: kao kad neki razbojnik zasedne u kući i pojede čitav svet za deset godina.» (Ovo je iz knjige *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen* iz 1540, »Luther's Werke«, Wittenberg 1589, 6. deo [str. 312].)

»Pre petnaest godina pisao sam protiv zelenaštva, jer se bilo tako osililo da se nisam nadao poboljšanju. Od onda se tako podiglo da više ne pristaje da bude porok, greh ili sramota, nego se hvali kao sušta vrlina i čast, kao da ljudima čini veliku ljubav i hrišćansku uslugu. Šta tu vredi savetovati kad je sram postao čast, a porok vrlina.« (*An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg 1540.)

»Jevreji, lombardi, zelenaši i krvopije bili su naši prvi bankari, naši prvobitni bankarski cenkaroshi, njihov se karakter gotovo mogao nazvati infamnim ... Njima se onda pridružiše londonski zlatari. U celini uzev ... naši su prvobitni bankari bili ... veoma loše društvo, to su bili pohlepni zelenaši, krvopije kamena srca.« (D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2. izdanje, London 1843, str. 19, 20.)

»Primer koji su dali Mleci« (osnivanjem jedne banke) »našao je, dakle, brzo podražavaoce; svi pomorski gradovi i uopšte svi gradovi koji su svojom nezavisnošću i trgovinom stekli neko ime osnovaše svoje prve banke. Povratak njihovih brodova, na koji se često moralo dugo čekati, neizbežno je doveo do običaja davanja kredita, koji su otkriće Amerike i tamošnja trgovina kao posledica još više pojačali.« (Ovo je glavno.) »Utovari robe na brodove prisiljavahu na podizanje velikih predujmova, što je već bivalo u starom veku u Atini i Grčkoj. Hanzeatski grad Briž imao je 1380. svoju osiguravajuću komoru.« (M. Augier, *Du crédit public etc.*, str. 20e, 203.)

Koliko je pozajmljivanje zemljoposjednicima, a time uopšte bogatstvu koje troši, preovlađivalo čak i u Engleskoj u poslednjoj trećini 17. veka, pre razvitka modernog kreditnog sistema, može se između ostalog videti kod Dudleya North-a, koji je bio ne samo jedan od prvih engleskih trgovaca nego i jedan od najznačajnijih teorijskih ekonomista svoga vremena:

»Novac koji se u našem narodu daje na kamatu još se ni jednim desetim delom ne daje poslovnim ljudima da bi njime vodili svoje poslove; on se najvećim delom uzajmljuje za luksuzne predmete i za izdatke ljudi koji, iako su krupni zemljoposjednici, ipak novac izdaju brže no što im ga njihov zemljišni posed donosi; pa pošto zaziru od prodaje svojih dobara, oni ih radije opterećuju hipotekama.« (*Discourses upon Trade*, London 1691, str. 6, 7.)

U 18. veku u Poljskoj:

»Varšava je napravila veliki menični posao, ali mu je poglavita svrha i razlog bilo zelenaštvo njenih bankara. Da bi pribavili novac koji su rasipničkim velikašima mogli da pozajmljuju po 8 i više procenata, oni su tražili i našli izvan zemlje menični kredit in blanco, tj. koji nije počivao ni na kakvoj robnoj trgovini, a koji je inostrani trasat strpljivo akceptirao dokle god rimese stvorene meničnom špekulacijom ne bi izostale. Za ovo su oni skupo platili usled bankrotstva nekog Teppera i drugih vrlo uglednih varšavskih bankara.« (J. G. Büsch, *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.*, 3. izdanje, Hamburg 1808, tom II, str. 232, 233.)

Koristi za crkvu od zabrane kamata

»Crkva je bila zabranila uzimanje kamata, ali ona nije zabranila da neko proda svoju svojinu da bi se izvukao iz nevolje, pa čak ni to da se svojina za neko vreme i do isplate duga ustupi novčanom zajmodavcu da bi ovaj dobio jamstvo, ali i da bi za vreme posedovanja mogao, iskorišćujući ga, uživati zamenu za pozajmljeni novac... Sama crkva, ili njoj pripadajuće komune i pia corpora^{1*}, vukli su velike koristi iz ovoga, osobito u vreme krstaških ratova. Ovo je donelo tako veliki deo nacionalnog bogatstva u posed tzv. „mrtve ruke“, osobito zato što Jevrejin nije smeo da zelenaši na ovaj način, jer se posed ovako čvrste zaloge nije mogao prikriti... Bez zabrane kamata ne bi crkve i manastiri nikad mogli postati ovako bogati.« (*Isto*, str. 55.)

^{1*} verske bratovštine

Šesti odeljak

Pretvaranje ekstraprofita u zemljišnu rentu

GLAVA TRIDESET SEDMA

Uvodni pojmovi

Analiza zemljišne svojine u različnim njenim istorijskim oblicima ne spada u okvir ovoga dela. Mi se njome zanimamo samo ukoliko jedan deo viška vrednosti što ga kapital proizvodi prelazi u ruke zemljovlasnika. Mi, dakle, pretpostavljamo da poljoprivredom, upravo kao i manufakturom, potpuno gospodari kapitalistički način proizvodnje, tj. da se poljoprivredom bave kapitalisti koji se od ostalih kapitalista na prvom mestu razlikuju samo elementom u koji je uložen njihov kapital, kao i najamni rad pokrenut tim kapitalom. Za nas zakupnik proizvodi pšenicu itd. kao fabrikant pređu ili mašine. Pretpostavka da je kapitalistički način proizvodnje ovladao poljoprivredom uključuje da on gospodari svima oblastima proizvodnje i buržoaskog društva, dakle da u punoj svojoj zrelosti postoje i njegovi uslovi, kao slobodna konkurencija kapitalâ, prenosivost kapitalâ iz jedne u drugu oblast proizvodnje, jednaka visina prosečnog profita itd. Oblik zemljišne svojine koji mi razmatramo specifičan je istorijski oblik te svojine; to je preobraženi oblik bilo feudalne zemljišne svojine bilo sitnoseljačke poljoprivrede vođene kao grane ishrane — oblik *preobražen* pod uticajem kapitala i kapitalističkog načina proizvodnje — gde se *posed* zemlje ispoljava kao jedan od uslova proizvodnje za neposrednog proizvođača, a njegova *svojina* na zemlju kao najpogodniji uslov, kao uslov cvetanja *njegovog* načina proizvodnje. Ako kapitalistički način proizvodnje uopšte ima za pretpostavku eksproprijaciju radnika od uslova rada, on u poljoprivredi ima za pretpostavku eksproprijaciju seoskih radnika od zemlje i njihovo podređivanje kapitalisti koji se poljoprivredom bavi profita radi. Za naše je izlaganje, dakle, potpuno indiferentno ako nas podsećaju na to da su postojali ili da još postoje i drugi oblici zemljišne svojine i zemljoradnje. To može nešto značiti samo za one ekonomiste koji kapitalistički način proizvodnje u poljoprivredi i odgovarajući joj oblik zemljišne svojine tretiraju ne kao istorijske nego kao večite kategorije.

Za nas je potrebno da razmotrimo moderni oblik zemljišne svojine, jer nam uopšte valja razmatrati određene odnose proizvodnje

i prometa koji potiču iz ulaganja kapitala u poljoprivredu. Bez toga bi njegova analiza bila nepotpuna. Mi se, dakle, ograničavamo isključivo na plasiranje kapitala u pravu zemljoradnju, tj. u proizvodnju glavne biljne materije od koje neko stanovništvo živi. Možemo kazati pšenice, jer je ona glavna životna namirnica modernih, kapitalistički razvijenih naroda. (Ili mesto zemljoradnje rudarstvo, jer su zakoni isti.)

Jedna je od velikih zasluga A. Smith-a što je pokazao da je zemljišna renta kapitala primenjenog u proizvodnji drugih poljoprivrednih proizvoda, npr. lana, bilja za dobijanje bojâ, u samostalnom stočarstvu itd., određena zemljišnom rentom koju donosi kapital plasiran u proizvodnju glavnog sredstva ishrane.^[85] Od njega naovamo doista se u ovom pogledu nije otišlo napred. Ono što bismo mi imali da napomenemo sužavajući ili dodajući spada u samostalno raspravljavanje zemljišne svojine, ne ovamo. Stoga nećemo ex professo govoriti o zemljišnoj svojini, ukoliko se ne odnosi na zemlju namenjenu proizvodnji pšenice, nego ćemo se tek ovde-onde na to osvrnuti radi ilustracije.

Potpunosti radi treba napomenuti da se ovde pod zemljom razume i voda itd., ukoliko ima svoga vlasnika, ukoliko se pojavljuje kao pripadak zemlje.

Zemljišna svojina ima za pretpostavku monopol izvesnih lica da sa isključenjem svih ostalih raspolažu određenim komadima zemljinog tela kao isključivim oblastima svoje privatne volje.²⁶ Kad smo

²⁶ Nema ničeg komičnijeg od Hegelovog izlaganja privatne zemljišne svojine. Čovek kao ličnost mora svojoj volji dati stvarnost kao duši spoljašnje prirode, stoga mora uzeti u posed tu prirodu kao svoju privatnu svojinu. Ako je ovo opredeljenje »ličnosti«, čoveka kao ličnosti, onda bi izašlo da svaki čovek mora biti zemljovlasnik da bi se ostvario kao ličnost. Slobodna privatna svojina na zemlju — veoma moderan proizvod — nije po Hegelu neki određen društveni odnos, već odnos čoveka kao ličnosti prema »prirodi«, »apsolutno čovekovo pravo da prisvoji sve stvari«. (Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin 1840, str. 79.) Pre svega je toliko jasno da se pojedinačna ličnost ne može svojom »voljom« afirmisati kao vlasnik naspram tuđe volje, koja isto tako hoće da se otelovi u istom komadiću zemlje. Za to su potrebne sasvim druge stvari, a ne dobra volja. Zatim se apsolutno ne da uvideti gde će »ličnost« staviti sebi granicu za ostvarenje svoje volje, da li će se postojanje njene volje realizovati u celoj nekoj zemlji ili će joj trebati čitava gomila zemalja da bi njihovim prisvajanjem »manifestovala suverenost moje volje prema stvari«. [Str. 80.] Tu se Hegel potpuno vara. »Uzimanje u posed sasvim je izolovano; ne uzimam u posed više no što dotičem svojim telom, ali je odmah drugo da spoljašnje stvari imaju veću prostornost nego što ja mogu zahvatiti. Kad takvo nešto imam u posedu, onda je s tim i nešto drugo u vezi. Uzimanje u posed vršim rukom, ali se njen domašaj može proširiti.« (Str. 90, 91.) Ali je sa ovim drugim u vezi opet nešto drugo, i tako se gubi granica do koje se moja volja može kao duša izliti u zemlju. »Kad nešto posedujem, razum odmah prelazi na to da je moje ne samo ono što neposredno posedujem

to pretpostavili, onda se radi o tome da izložimo ekonomsku vrednost, tj. iskorišćavanje ovog monopola na bazi kapitalističke proizvodnje. S pravnom moći tih lica da komade Zemljine kugle upotrebljavaju i zloupotrebljavaju nije još ništa postignuto. Njihova upotreba zavisi skroz-naskroz od ekonomskih uslova koji su nezavisni od njihove volje. Sama pravna predstava ne znači ništa više nego da zemljovlasnik može sa zemljom postupati kao svaki vlasnik robe sa svojom robom; a ova predstava — pravna predstava slobodne privatne zemljišne svojine — javlja se u starom svetu samo u vreme raspadanja organskog društvenog poretka, a u modernom svetu tek s razvitkom kapitalističke proizvodnje. U Aziju su je samo mestimično uvezli Evropljani. U odeljku o prvobitnoj akumulaciji (knj. I, gl. XXIV) videli smo kako ovaj način proizvodnje ima za pretpostavku, s jedne strane, oslobođenje neposrednih proizvođača od položaja prostog dodatka zemlji (u obliku podložnika, kmetova, robova itd.), a s druge strane, eksproprijaciju mase naroda od zemlje. Utoliko je monopol zemljišne svojine istorijska pretpostavka i ostaje neprekidnom osnovicom kapitalističkog načina proizvodnje, kao i svih ranijih načina proizvodnje koji počivaju na eksploataisanju masa u ovom ili onom obliku. Ali oblik u kojem kapitalistički način proizvodnje u početku zatiče zemljišnu svojinu ne odgovara njegovom sistemu. Oblik koji njemu odgovara stvara tek on sam podvrgavanjem poljoprivrede kapitalu; time se i feudalna zemljišna svojina, svojina klanova, ili sitna seljačka svojina sa zajedničkom svojinom u markovnoj opštini, pretvaraju u ekonomski oblik koji odgovara ovom načinu proizvodnje, ma koliko različni bili njegovi pravni oblici. Jedan je od velikih rezultata kapitalističkog načina proizvodnje što, s jedne strane, koliko je to uopšte moguće u okviru odnosa koji su dati privatnom svojinom, pretvara poljoprivredu u svesnu naučnu primenu agronomije, dok je dotle bila čisto empirički i mehanički nasleđivan postupak najnerazvijenijeg dela društva²⁷; što on, s jedne strane, potpuno odvaja zemljišnu svojinu od

nego i ono što je s tim u vezi. Tu mora pozitivno pravo načiniti svoje odredbe, jer se iz pojma ne da više ništa dalje izvesti.* (Str. 91.) Ovo je vanredno naivno priznanje »pojma« i dokaz je da pojam koji unapred naseda držeći apsolutnom jednu sasvim određenu pravnu predstavu o zemljišnoj svojinu, predstavu koja pripada buržoaskom društvu, »ništa« ne poima o stvarnim obličjima te zemljišne svojine. Ujedno se tu sadrži i priznanje da »pozitivno pravo« može i mora da menja svoje odredbe kad se promene potrebe društvenog, tj. ekonomskog razvitka.

²⁷ Sasvim konzervativni poljoprivredni hemičari, kao npr. Johnston, priznaju da istinski racionalna poljoprivreda svugde nailazi na nesavladive granice u privatnoj svojinu. To isto čine i pisci koji ex professo brane monopol privatne svojine na Zemljinu kuglu, npr. g. Charles Comte u jednom delu od dva toma kome je specijalna svrha da odbrani privatnu svojinu. On kaže: »Neki narod ne može dostići stepen blagostanja i moći koji rezultira iz njegove prirode osim ako svaki deo zemlje koja ga ishranjuje dobije namenu koja je najviše u skladu

odnos gospodstva i potčinjenosti, a s druge strane, potpuno odvaja zemlju kao uslov rada od zemljišne svojine i zemljovlasnika, za koga ona znači još samo izvesni određen novčani porez, koji on pomoću svog monopola uzima od industrijskog kapitaliste, zakupnika; i raskida to jedinstvo u tolikoj meri da zemljovlasnik može ceo svoj život provoditi u Carigradu, dok mu imanje leži u Škotskoj. Tako zemljišna svojina dobija svoj čisto ekonomski oblik, oslobađajući se svih svojih ranijih političkih i socijalnih pervaza i zamršaja, ukratko, svih onih tradicionalnih dodataka koje sami industrijski kapitalisti, kao i njihovi teorijski zastupnici, kako ćemo kasnije videti, u žaru borbe sa zemljišnom svojinom žigošu kao beskorisnu i apsurdnu superfetaciju^{1*}. Racionalizovanje poljoprivrede, s jedne strane, koje ovu tek osposobljava da se vodi društveno, a s druge strane, svodenje zemljišne svojine na apsurd, to su velike zasluge kapitalističkog načina proizvodnje. Kao i sve ostale svoje velike istorijske napretke, on je i ovaj otkupio u prvom redu bacanjem neposrednih proizvođača u potpunu bedu.

Pre no što pređemo na sam predmet potrebno je učiniti još nekoliko prethodnih napomena da bismo sprečili nesporazume.

Pretpostavka je pri kapitalističkom načinu proizvodnje, dakle, ova: stvarni zemljoradnici su najamni radnici uposleni kod kapitaliste, zakupnika, koji se poljoprivredom bavi samo kao posebnim poljem za eksploataciju kapitala i koja je za njega samo posebna oblast proizvodnje u koju on plasira svoj kapital. Ovaj zakupnik-kapitalista plaća zemljovlasniku, vlasniku zemlje koju on eksploatiše, u određenim rokovima, npr. godišnje, ugovorom utvrđenu sumu novca (isto tako kao što onaj koji uzajmljuje novčani kapital plaća određenu kamatu) za dozvolu da svoj kapital upotrebi u ovom posebnom polju proizvodnje.

sa opštim interesom. Da bi njegova bogatstva došla do velikog razvitka, morala bi, ako je moguće, jedna jedina i pre svega prosvećena volja uzeti u svoje ruke raspolaganje svakim pojedinim komadom njegove oblasti i učiniti da svaki komad doprinese prosperitetu svih drugih. Ali bi postojanje takve volje... bilo neizmirljivo s podelom zemljišta na privatna imanja... i sa sposobnošću koja je zagarantovana svakom posedniku da svojim imetkom raspolaže gotovo na apsolutan način.⁽⁸⁶⁾ Johnston, Comte itd. imaju kod protivrečnosti svojine s racionalnom agronomijom u vidu samo nužnost da se zemlja neke države obrađuje kao celina. Ali zavisnost kulture posebnih proizvoda zemlje od kolebanja tržišnih cena i stalno menjanje te kulture sa tim kolebanjima cena, sav duh kapitalističke proizvodnje koji je uperen na neposrednu najbližu novčanu dobit protivreči poljoprivredi koja ima da gazduje sa celokupnim stalnim životnim uslovima isprepletenih ljudskih generacija. Upadljiv primer za to pružanju šume, koje se katkad donekle obrađuju shodno opštem interesu samo tamo gde nisu privatna svojina, već gde su podvrgnute državnoj upravi.

^{1*} izraslinu

Ova novčana suma zove se zemljišna renta, svejedno da li se plaća sa oranice, građevnog terena, rudnika, ribnjaka, šuma itd. Ona se plaća za sve vreme za koje je zemljovlasnik ugovorno pozajmio, iznajmio zemlju zakupniku. Ovde je zemljišna renta, dakle, oblik u kome se zemljišna svojina ekonomski realizuje, oplođuje kao vrednost. Zatim, ovde imamo zajedno i jednu prema drugoj sve tri klase koje sačinjavaju okvir modernog društva — najamnog radnika, industrijskog kapitalistu i zemljovlasnika.

Kapital se može u zemlji fiksirati, pripojiti njoj, delom više prolazno, kao kod poboljšanja hemijske prirode, đubrenja itd., delom više permanentno, kao kod odvodnih kanala, postrojenja za navodnjavanje, nivelacija, ekonomskih zgrada itd. Ja sam na drugom mestu ovako zemlji pripojen kapital nazvao la terre-capital²⁸. On spada pod kategoriju stalnog kapitala. Kamata za kapital pripojen zemlji i za poboljšanja koja ona tako dobija kao oruđe proizvodnje može sačinjavati deo rente koju zakupnik plaća zemljovlasniku²⁹, ali ona ne sačinjava pravu zemljišnu rentu koja se plaća za upotrebljavanje zemlje kao takve, pa bila ona u prirodnom stanju ili kultivisana. Pri sistematskom ispitivanju zemljišne svojine, koje je izvan našeg plana, trebalo bi opširno prikazati ovaj deo prihoda zemljovlasnika. Ovde će o tome dovoljno biti nekoliko reči. Plasmane kapitala koji su više privremeni i koje sa sobom donose obični procesi proizvodnje u poljoprivredi, čini sve bez izuzetka sam zakupnik. Ovi plasmani, kao i uopšte samo obrađivanje ako se iole racionalno izvršuje, dakle akh se ne svede na brutalno iscrpljivanje zemlje, kao recimo kod bivšio američkih robovlasnika — no protiv toga se gospoda zemljovlasnici ugovorom obezbeđuju — poboljšavaju zemlju³⁰, uvećavaju njen proizvod i pretvaraju zemlju iz proste materije u zemlju-kapital. Obradeno polje vredi više od neobrađenog polja iste prirodne kakvoće. Ali i stalne kapitale, pripojene zemlji na duže rokove, koji se istroše za duže vreme, daje velikim delom zakupnik, a u nekim oblastima često isključivo on. Ali čim je ugovorom utvrđeni rok zakupa istekao —

²⁸ *Misère de la Philosophie*, str. 165. Tamo razlikujem terre-matière^{1*} terre-capital^{2*}. »Samim tim što se na zemlje koje su već pretvorene u sredstva za proizvodnju vrše ponovna plasiranja kapitala povećava se zemlja-kapital, a da se ništa ne doda zemlji kao materiji, tj. njenoj površini... Zemlja-kapital isto je tako malo večita kao i svaki drugi kapital... Zemlja-kapital stalni je kapital, ali se stalni kapital isto tako troši kao i optičajni kapitali.«

²⁹ Kažem »može« zato što se ova kamata pod izvesnim uslovima reguliše zakonom zemljišne rente, te zato, npr. pri konkurenciji novih polja velike prirodne plodnosti, može iščeznuti.

³⁰ Vidi Jamesa Andersona i Careya.^[87]

a to je jedan od uzroka što s razvitkom kapitalističke proizvodnje zemljovlasnik gleda da što je moguće više skрати rok zakupu — poboljšanja koja su pripojena zemlji pripadaju kao nerazdvojni dodatak supstancije, zemlje, kao svojina vlasniku zemlje. Pri sklapanju novog zakupnog ugovora zemljovlasnik dodaje pravoj zemljišnoj renti kamatu za kapital pripojen zemlji bilo da zemlju iznajmljuje zakupniku koji je ta poboljšanja napravio, bilo kome drugom zakupniku. Tako njegova renta raste; ili, ako svoju zemlju hoće da proda — mi ćemo odmah videti kako se njena cena određuje — vrednost joj je sada uvećana. On ne prodaje samo zemlju, nego poboljšanu zemlju, zemlji pripojeni kapital koji ga ništa nije stao. To je jedna od tajni — ostavljajući potpuno po strani kretanje prave zemljišne rente — sve većeg bogaćenja zemljovlasnika, stalnog uvećavanja njihovih renti i rastuće novčane vrednosti njihovih zemalja s tokom ekonomskog razvitka. Na taj način oni trpaju u svoj privatni džep rezultat društvenog razvitka postignut bez njihova sadejstvovanja — *fruges consumere nati*^[88]. Ali je to ujedno i jedna od najvećih smetnji racionalnoj poljoprivredi, pošto zakupnik izbegava sva poboljšanja i izdatke za koje ne može očekivati da mu se potpuno vrate dok traje njegov zakupni rok, i mi vidimo da ovu okolnost neprekidno žigošu kao takvu smetnju, kako u prošlom veku James Anderson^[89], stvarni otkrivač moderne teorije rente, koji je u isto vreme bio i praktični zakupnik i agronom značajan za svoje vreme, tako i u naše vreme protivnici sadašnjeg uređenja zemljišne svojine u Engleskoj.

A. A. Walton u delu *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland*, London 1865, kaže o tome na str. 96, 97:

«Naponi mnogobrojnih poljoprivrednih ustanova u našoj zemlji ne mogu doneti neke veoma znatne ili stvarno primetne rezultate u stvarnom napretku poboljšanog obrađivanja dokle god takva poboljšanja uvećavaju vrednost zemljišne svojine i visinu rente zemljovlasnika u mnogo većem stepenu nego što popravljaju položaj zakupnika ili poljoprivrednog radnika. Zakupci uglavnom znaju isto onako dobro kao i zemljovlasnik, njegov upravitelj, pa čak i predsednik kakvog poljoprivrednoga udruženja, da će dobra drenaža, obilato đubrenje i dobra obrada, zajedno sa uvećanom primenom rada da bi se zemlja temeljito očistila i preradila, dati divne rezultate, kako u poboljšanju zemlje tako i u uvećanoj proizvodnji. Ali sve ovo zahteva znatan izdatak, a zakupci takođe vrlo dobro znaju da će, ma koliko oni zemlju i poboljšali i podigli joj vrednost, glavnu korist od toga trajno poženjeti zemljovlasnik u povišenim rentama i uvećanoj vrednosti zemlje. ... Oni su dovoljno lukavi da zapaze ono što oni govornici* (zemljoposednici i njihovi upravitelji na banketima poljoprivrednika) »na osobit način uvek zaboravljaju da im kažu — naime da lavovski deo svih poboljšanja koja zakupnik čini na kraju krajeva uvek mora dospeti u džep zemljoposednika ... Ma koliko da je raniji zakupnik poboljšao zakupljeno dobro, njegov će naslednik uvek naći da zemljoposednik podiže rentu u srazmeri prema vrednosti zemljišta koja se uvećala ranijim poboljšanjima.»

U poljoprivredi u užem smislu ovaj se proces ne ispoljava onako jasno kao kod iskorišćavanja zemljišta kao građevnog terena. Daleko pretežni deo zemljišta koje se u Engleskoj prodaje u građevne svrhe, ali ne kao »freehold«^{1*}, zemljovlasnici iznajmljuju za 99 godina, ili i na kraće vreme ako je moguće. Po isteku toga roka pripadaju građevine zajedno sa zemljištem zemljoposjedniku.

»Oni« {zakupnici} »su obavezni da po isteku zakupnog ugovora predadu veleposjedniku kuću u dobrom nastanjivom stanju, pošto su do toga vremena plaćali preteranu zemljišnu rentu. Jedva što je zakupni ugovor istekao, a eto zemljovlasnikovog agenta ili inspektora, pregleda vašu kuću, pobrine se za to da je stavite u dobro stanje, uzima je u posed i pripaja je oblasti svoga zemljogospodara. Fakat je da će, ako se ovaj sistem još duže vreme ostavi u punom dejstvu, sav kućni posed u Kraljevini, kao god i zemljišni posed na selu, biti u rukama krupnih zemljovlasnika. Čitav londonski Vest End, severno i južno od Templ Bara^[90] pripada gotovo isključivo otprilike polovini tuceta krupnih zemljovlasnika, izdaje se pod zakup uz ogromne zemljišne rente, a gde ugovori o najmu još nisu istekli, brzo im dospeva rok jedan za drugim. To isto važi u većem ili manjem stepenu za svaki grad u Kraljevini. Ali se ovaj pohlepni sistem isključivosti i monopola ni na ovom još ne zaustavlja. Gotovo se sve instalacije dokova naših lučkih gradova nalaze usled istog procesa uzurpacije u rukama velikih Levijatana zemlje.« (Isto, str. 92, 93.)

Pod ovim je okolnostima jasno da bi odnos vlasnika prema broju kuća i stanovništva, koji je po popisu od 1861. g. za Englesku i Vels bio takav da je na celokupno stanovništvo od 20 066 224 bilo 36 032 kućevlasnika, izgledao sasvim drukčiji da su krupni vlasnici stavljeni na jednu, a sitni na drugu stranu.

Ovaj primer sa svojinom na zgrade važan je 1. što jasno pokazuje razliku između prave zemljišne rente i kamate stalnog kapitala koji je pripojen zemlji, a koja može sačinjavati dodatak zemljišnoj renti. Kamata od građevina, kao i od kapitala koji u poljoprivredi zakupnik pridodaje zemlji, pripada za vreme trajanja zakupnog ugovora industrijskom kapitalisti, građevinskom špekulantu ili zakupniku, i sama po sebi nema nikakve veze sa zemljišnom rentom koja se godišnje u određenim rokovima mora plaćati za korišćenje zemlje; 2. što pokazuje kako sa zemljom naposletku pada u ruke zemljovlasnika i tuđi kapital koji je zemlji pripojen i kako kamata na to uvećava njegovu rentu.

Neki pisci, delom kao govornici u ime zemljišne svojine protiv napada buržoaskih ekonomista, delom u težnji da kapitalistički sistem proizvodnje pretvore od sistema suprotnosti u sistem »harmonija«, kao npr. Carey, pokušali su da zemljišnu rentu, specifični ekonomski izraz zemljišne svojine, predstavljaju kao identičnu s kamatom. Time bi se, naime, izgubila suprotnost između zemljovlasnika i kapitalista. U po-

^{1*} slobodan zemljišni posed

četku kapitalističke proizvodnje upotrebljen je obrnut metod. Tada je u narodskoj predstavi zemljišna svojina još važila kao primitivan i poštovanja dostojan oblik privatne svojine, dok je interes na kapital bio izvikan kao zelenaštvo. Dudley North, Locke itd. predstavljali su zbog toga kamatu na kapital kao oblik analogan zemljišnoj renti, baš kao što je Turgot izvodio opravdanost kamate iz postojanja zemljišne rente. — Ti noviji pisci zaboravljaju — potpuno ne uzimajući u obzir da zemljišna renta može postojati i postoji čista, bez dodatka ma kakve kamate za kapital pripojen zemlji — da zemljovlasnik na ovaj način ne samo što dobija kamatu s tuđeg kapitala koji ga ništa ne staje nego povrh toga besplatno dobija i tuđi kapital. Opravdanje zemljišne svojine, kao i svih drugih oblika svojine nekog određenog načina proizvodnje, jeste u tome što sam način proizvodnje ima istorijski prelaznu nužnost, pa dakle i odnosi proizvodnje i razmene koji iz njega proizlaze. Na svaki način, kako ćemo docnije videti, zemljišna svojina razlikuje se od ostalih vrsta svojine time što se na izvesnoj visini razvitka čak i sa stanovišta kapitalističkog načina proizvodnje pokazuje kao izlišna i štetna.

Zemljišna renta može se u jednom drugom obliku pobrkati s kamatom i tako se može prikriti njen specifični karakter. Zemljišna renta predstavlja se u nekoj određenoj sumi novca koju vlasnik zemlje godišnje vuče iz iznajmljivanja nekog komada Zemljine kugle. Videli smo kako se svaki određeni novčani prihod može kapitalizovati, tj. smatrati kao kamata nekog imaginarnog kapitala. Ako je npr. srednja kamatna stopa 5%, onda se i godišnja zemljišna renta od 200£ može smatrati kao kamata kapitala od 4000£. Ovako kapitalizovana zemljišna renta i sačinjava kupovnu cenu ili vrednost zemlje, kategoriju koja je prima facie iracionalna kao i cena rada, pošto zemlja nije proizvod rada, pa dakle nema ni vrednosti. Ali se, s druge strane, iza ovog iracionalnog oblika krije stvaran odnos proizvodnje. Ako neki kapitalista kupi zemlju koja donosi godišnju rentu od 200£ za 4000£, onda on vuče prosečnu godišnju kamatu od 5% na 4000£, upravo kao kad bi taj kapital plasirao u kamatonosne papire ili kad bi ga direktno dao na zajam uz 5% kamate. To je oplodavanje vrednosti kapitala od 4000£ po 5%. Pod ovom bi pretpostavkom on za 20 godina naknadio kupovnu cenu svoga imanja prihodima sa ovoga. Zbog toga se u Engleskoj kupovna cena zemlje sračunava prema toliko i toliko years' purchase^{1*}, što je samo drukčiji izraz za kapitalizovanje zemljišne rente. To je u stvari kupovna cena ne zemlje nego zemljišne rente koju ona donosi, računata prema običnoj kamatnoj stopi. Ali ovo kapitalizovanje rente ima za pretpostavku rentu, dok se, obrnuto, renta ne može izvesti ni objasniti iz svog sopstvenog kapitalizovanja. Ovde je, naprotiv, njeno postojanje, nezavisno od prodaje, pretpostavka od koje se polazi.

^{1*} godišnjih prinosa

Otuda. izlazi da, pod pretpostavkom da je zemljišna renta postojana veličina, cena zemlje može da se diže ili pada obrnuto dizanju ili padanju kamatne stope. Kad bi obična kamatna stopa pala od 5 na 4%, onda bi godišnja zemljišna renta od 200£ predstavljala godišnje oplodžavanje vrednosti nekog kapitala od 5000£ umesto od 4000£, i tako bi se cena istog komada zemlje popela od 4000£ na 5000£, ili od 20 years' purchase na 25. U obrnutom je slučaju obrnuto. Tu imamo kretanje zemljišne cene nezavisno od kretanja same zemljišne rente, a koje se reguliše jedino kamatnom stopom. Ali pošto smo videli da s napretkom društvenog razvoja profitna stopa ima tendenciju da pada, a s toga i kamatna stopa ukoliko je regulisana profitnom stopom; zatim, da kamatna stopa ima, i bez obzira na profitnu stopu, tendenciju da pada usled rastežanja uzajmljivog novčanog kapitala, to izlazi da zemljišna cena ima tendenciju da se diže, čak i nezavisno od kretanja rente i cene zemljišnih proizvoda od koje renta predstavlja deo.

Brkanje zemljišne rente s kamatnim oblikom koji ona uzima za kupca zemlje — brkanje koje počiva na potpunom nepoznavanju prirode zemljišne rente — mora dovesti do najčudnijih pogrešnih zaključaka. Pošto zemljišna svojina važi u svima starim zemljama kao osobito otmen oblik svojine, a kupovina iste pored toga i kao osobito siguran plasman kapitala, to kamatna stopa po kojoj se kupuje zemljišna renta stoji većinom niže no kod drugih plasiranja kapitala koja se protežu na duže vreme, tako da npr. kupac zemlje dobija samo 4% na kupovnu cenu, dok bi inače za isti kapital dobio 5%; ili, što izlazi na isto, on plaća više kapitala za zemljišnu rentu nego što bi plaćao za isti godišnji novčani prihod u drugim plasmanima. Iz ovoga g. Thiers zaključuje u svom uopšte iz osnova lošem spisu o *La Propriété* (otisku njegovog govora koji je 1848. u Francuskoj narodnoj skupštini držao protiv Proudhona)^[91] da je zemljišna renta niska, dok to samo dokazuje visinu njene kupovne cene.

Okolnost što se kapitalizovana zemljišna renta predstavlja kao cena zemlje ili vrednost zemlje, pa se stoga zemlja kupuje i prodaje kao svaka druga roba, služi nekim apologetima za opravdanje zemljišne svojine, pošto je kupac za nju, kao za svaku drugu robu, platio neki ekvivalenat, te je najveći deo zemljišne svojine na taj način prešao iz jednih ruku u druge. Ovo opravdanje moglo bi onda važiti i za ropstvo, pošto za robovlasnika, koji je roba platio gotovim novcem, prinos njegovog rada predstavlja samo kamatu na kapital predujmljen u njegovu kupovinu. Izvoditi opravdanje opstanka zemljišne rente iz njene kupovine i prodaje znači uopšte opravdavati njenu egzistenciju njenom egzistencijom.

Koliko je god za naučnu analizu zemljišne rente — tj. samostalnog, specifičnog ekonomskog oblika zemljišne svojine na bazi kapitalističkog načina proizvodnje — važno da se ona proučava čista i slobodna od svih primesa koje je falsifikuju i razvodnjavaju, toliko je isto, s druge strane, za razumevanje praktičnih posledica zemljišne svojine,

pa čak i za teoretsko razumevanje mase činjenica koje protivreče pojmu i prirodi zemljišne rente, a ipak se ispoljavaju kao načini egzistencije zemljišne rente, važno da se poznaju elementi iz kojih potiču ova zamučivanja teorije.

Naravno da u praksi izgleda kao zemljišna renta sve što zakupnik u obliku zakupnine plaća zemljovlasniku za dozvolu da obrađuje zemlju. Ma iz kojih sastojaka ovaj tribut bio sastavljen, ma iz kojih izvora on poticao, on ima s pravom zemljišnom rentom zajedničko to što monopol na jedan komad Zemljine kugle osposobljava takozvanog zemljovlasnika da podiže tribut, da nametne oporezivanje. On ima sa pravom zemljišnom rentom zajedničko to što određuje cenu zemlje, koja je, kako smo gore pokazali, samo kapitalizovani prihod od iznajmljivanja zemlje.

Već smo videli da kamata za kapital pripojen zemlji može sačinjavati ovakav tuđ sastojak Zemljišne rente, sastojak koji s napretkom ekonomskog razvitka mora sačinjavati sve veći dodatak celokupnoj renti neke zemlje. Ali ne uzimajući u obzir ovu kamatu, moguće je da se pod zakupninom jednim delom, a u izvesnim slučajevima potpuno, dakle pri potpunoj odsutnosti prave zemljišne rente, pa stoga pri stvarnoj bezvrednosti zemlje, krije neki odbitak bilo od prosečnog profita, bilo od normalne najamnine, bilo istovremeno od obojega. Taj deo, bilo profita bilo najamnine, javlja se ovde u obliku zemljišne rente zato što se u obliku zakupnine plaća zemljovlasniku, umesto što bi, kako bi bilo normalno, pripao industrijskom kapitalisti ili najamnom radniku. Ekonomski govoreći, ni jedan ni drugi deo ne sačinjava zemljišnu rentu, ali u praksi sačinjava prihod zemljovlasnika, ekonomsko oplodžavanje vrednosti njegovog monopola, baš koliko i prava zemljišna renta, i utiče isto tako određujući na cenu zemljišta kao i ona.

Mi ovde ne govorimo o prilikama gde zemljišna renta, taj način zemljišne svojine koji odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje, formalno postoji a da sam kapitalistički način proizvodnje ne postoji, a da sam zakupnik nije industrijski kapitalista ili način njegovog gazdovanja nije kapitalistički. Ovakav je slučaj npr. u *Irskoj*. Tu je zakupnik prosečno sitni seljak. Ono što on zemljovlasniku plaća kao zakupninu često apsorbuje ne samo deo njegovog profita, tj. sopstvenog njegovog viška rada na koji ima pravo kao imalac sopstvenih oruđa za rad, nego i deo normalne najamnine koji bi pod drugim okolnostima dobio za istu količinu rada. Osim toga, njega zemljovlasnik, koji ovde ništa ne čini za poboljšanje tla, ekspropriše od njegovog malog kapitala, koji on najvećim delom sopstvenim radom prisajedinjuje zemlji, baš kao što bi neki zelenaš činio pod sličnim okolnostima. Samo što zelenaš kod takve operacije bar rizikuje svoj sopstveni kapital. Ovo neprekidno pljačkanje jeste predmet prepirke o irskom zemljišnom zakonodavstvu, koja u suštini izlazi na to da zemljovlasnika koji otkažuje zakupniku treba prisiliti da ovome dade odštetu za poboljš-

šanja koja je na zemlji izvršio ili za kapital koji je zemlji pripojio^[92]. Na ovo je Palmerston obično s cinizmom odgovarao:

«Donji dom je dom zemljovlasnika.»

Mi ne govorimo ni o izuzetnim prilikama gde čak i u zemljama kapitalističke proizvodnje zemljovlasnik može da iznudi visoku zakupninu koja ne stoji ni u kakvoj vezi s proizvodom zemlje, kao npr. u engleskim industrijskim srezovima iznajmljivanjem sitnih komadića zemlje fabričkim radnicima, bilo za male vrtove, bilo za diletantsku zemljoradnju u časovima dokolice. («Reports of Inspectors of Factories».)

Mi govorimo o poljoprivrednoj renti u zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje. Na primer, među engleskim zakupcima nalazi se veći broj sitnih kapitalista koji su vaspitanjem, obrazovanjem, tradicijom, konkurencijom i drugim okolnostima određeni i prisiljeni da svoj kapital ulažu u poljoprivredu kao zakupci. Oni su prisiljeni da se zadovolje sa manje od prosečnog profita i da jedan njegov deo daju zemljovlasniku u obliku rente. To je jedini uslov pod kojim se njima dopušta da svoj kapital ulažu u zemlju, u poljoprivredu. Pošto zemljovlasnici svugde imaju znatan, a u Engleskoj i pretežan uticaj na zakonodavstvo, može se taj uticaj iskoristiti za to da se podvali čitavoj klasi zakupaca. Na primer, zakoni o žitu od 1815^[17] — vrsta poreza na hleb za koju je priznato da je zemlji nametnuta da bi se neradnim zemljovlasnicima obezbedilo dalje trajanje rente strahovito narasle za vreme antijakobinskog rata — imali su doduše dejstvo, ne uzimajući u obzir nekoliko izuzetno plodnih godina, da se cene poljoprivrednih proizvoda održe iznad nivoa na koji bi bile pale pri slobodnom uvozu žita. Ali oni nisu imali za rezultat da se cene održe na visini onih cena koje su zakonodavni zemljovlasnici dekretovali kao normalne na taj način da su činile zakonsku granicu za uvoz stranog žita. Zakupni ugovori bili su, međutim, zaključivani pod utiskom ovih normalnih cena. Čim se iluzija rasprsnula, napravljen je nov zakon, s novim normalnim cenama, koje su isto tako bile samo nemoćni izraz pohlepne fantazije zemljovlasnika, kao i stare. Ovako su zakupci varani od 1815. do tridesetih godina. Otuda za sve to vreme stalna tema o agricultural distress^{1*}. Otuda u tome periodu imamo eksproprijaciju i propast čitave generacije zakupaca i njihovo zamenjivanje novom klasom kapitalista.³¹

³¹ Vidi: *Anti-Corn-Law Prize-Essays*. Međutim su zakoni o žitu uvek održavali cene veštački na višem nivou. Za bolje zakupce to je bilo povoljno. Oni su profitirali od stacionarnog stanja u kome je zaštitna carina držala veliku masu zakupaca koji su s razlogom ili bez razloga računali na izuzetnu prosečnu cenu.

^{1*} bednom stanju poljoprivrede

Međutim je mnogo opštija i važnija činjenica obaranje najamnine pravih poljoprivrednih radnika ispod njenog normalnog prosečnog nivoa, tako da se radniku odbija deo najamnine te ovaj sačinjava sastavni deo zakupnine, pa tako umesto radniku ide zemljovlasniku pod maskom zemljišne rente. To je opšti slučaj npr. u Engleskoj i Škotskoj, izuzev nekoliko povoljno situiranih grofovija. Radovi parlamentarnih anketnih odbora o visini najamnine^[93] koji su otpočeli pre uvođenja zakona o žitu u Engleskoj — do sada najdragoceniji i skoro potpuno neiskorišćeni prilozi istoriji najamnine u devetnaestom veku, a u isto vreme sramni stub koji je engleska aristokratija i buržoazija sama sebi podigla — očigledno su dokazali, izvan svake sumnje, da se za visoke rentne stope i njima odgovarajuće penjanje cene zemlje za vreme antijakobinskog rata delimično imalo zahvaliti samo odbitku od najamnine i njenom obaranju čak ispod fizičkog minimuma; tj. tome što je deo normalne najamnine išao u džep zemljovlasnika. Različne okolnosti, između ostalog pad vrednosti novca, primena zakona o sirotinji u zemljoradničkim srezovima^{1*} itd., omogućile su tu operaciju u isto vreme kad su prihodi zakupnika ogromno narasli, a zemljovlasnici se basnoslovno obogatili. Štaviše, jedan od glavnih argumenata, kako zakupaca tako i zemljovlasnika, za uvođenje carine na žito bio je taj da je fizički nemoguće još niže oboriti najamninu poljoprivrednih nadničara. Ovo se stanje u osnovi nije izmenilo, i u Engleskoj, kao i u svima evropskim zemljama, jedan deo normalne najamnine i dalje ulazi u zemljišnu rentu. Kad se grof Shaftesbury, tada lord Ashley, jedan od aristokratskih filantropa, onako izvanredno uzbudio zbog položaja engleskih fabričkih radnika i stao na čelo parlamentarne akcije u agitaciji za desetočasovni radni dan, objaviše branioci industrijalaca iz osвете statistiku o najamnini zemljoradničkih nadničara u selima koja su njemu pripadala (vidi knj. I, gl. XXIII, 5, e: »Britanski poljoprivredni proletarijat«), koja je jasno pokazala kako se jedan deo zemljišne rente ovog filantropa sastoji jedino iz pljačke koju njegovi zakupci za njegov račun vrše nad najamninom poljoprivrednih radnika. Ova je publikacija interesantna i zbog toga što se činjenice koje ona sadrži mogu smelo staviti pored onoga najgoreg što su odbori od 1814. i 1815. otkrili. Kad god prilike primoraju na momentano podizanje najamnine poljoprivrednih nadničara, odmah se zaori i dreka zakupaca da je povišenje najamnine na njen normalni nivo, kakav važi u drugim industrijskim granama, nemoguće i da ih mora upropastiti ako se u isto vreme ne snizi i zemljišna renta. U ovome se, dakle, nalazi priznanje da pod imenom zemljišne rente zakupci prave odbitak od najamnine i plaćaju ga zemljovlasniku. Od 1849. do 1859, na primer, popela se u Engleskoj najamnina poljoprivrednih radnika usled sticaja odlučujućih okolnosti, kao exodus^{2*} iz Irske, koji je presekao dovodenje odande

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 596/597. — ^{2*} iseljavanje, odlazak

poljoprivrednih radnika; izvanredno usisavanje zemljoradničkog stanovništva od strane fabričke industrije; ratna tražnja za vojnicima; izvanredno iseljavanje u Australiju i Sjedinjene Države (Kaliforniju), i drugi uzroci koje ovde nećemo bliže navoditi. U isto vreme, izuzev nepovoljnih žetava od 1854. do 1856, pale su prosečne cene žita u tom periodu za više od 16%. Zakupci digoše graju da se snizi renta. U pojedinim slučajevima u tome su uspeli, ali prosečno uzev taj je zahtev propao. Oni pribegoše snižavanju troškova proizvodnje, između ostalog uvođenjem uveliko lokomobilnog parnog stroja i novih mašina, koje su delom zamenile konje i istisnule ih iz privrede, a delom su oslobodavanjem poljoprivrednih nadničara izazvale veštačku prenaseljenost, pa time i novo padanje najamnine. I to se dogodilo uprkos opštem relativnom opadanju zemljoradničkog stanovništva u toku tog decenija, u poređenju s porastom celokupnog stanovništva, i uprkos apsolutnom smanjenju zemljoradničkog stanovništva u nekim čisto poljoprivrednim srezovima.³² Tako je i Fawcett, tada profesor političke ekonomije u Kembridžu {umro 1884. kao glavni direktor pošta}, kazao 12. oktobra 1865. na Social Science Congress:

»Poljoprivredni nadničari počеше se iseljavati, a zakupci se počеше žaliti da neće biti kadri plaćati tako visoke rente kakve su navikli plaćati, jer je rad poskupeo usled iseljavanja.«

Ovde je, dakle, visoka zemljišna renta direktno identifikovana s niskom najamninom. I ukoliko je visina cene zemljišta uslovljena ovom okolnošću koja povećava rentu, podizanje vrednosti zemljišta identično je sa sniženjem vrednosti rada, visina cene zemljišta s niskim nivoom cene rada.

Isto važi i za Francusku.

»Zakupnina se penje zato što se na jednoj strani penje cena hleba, vina, mesa, povrća i voća, a na drugoj strani cena rada ostaje nepromenjena. Ako stariji ljudi uporede račune svojih otaca, što nas vraća unatrag otprilike za 100 godina, naći će da je tada cena jednog radnog dana na francuskom selu bila tačno onolika kolika je danas. Cena mesa od onda se utrostručila. . . Ko je žrtva ovog preokreta? Da li bogataš koji je vlasnik zakupštine ili siromah koji nju obrađuje? . . . Dizanje zakupninâ dokaz je javne nesreće.« (*Du mécanisme de la société en France et en Angleterre*, pisac M. Rubichon, 2. izd., Paris 1837, str. 101.)

Primeri o renti kao posledici odbitka, s jedne strane, od prosečnog profita, a s druge, od prosečne najamnine:

³² John C. Morton, *The Forces used in Agriculture*. Predavanje održano u londonskom Society of Arts^[94] 1859, zasnovano na autentičnim dokumentima sakupljenim kod oko 100 zakupaca iz 12 škotskih i 35 engleskih grofovija.

Gore navedeni Morton^[95], agent za zemlju i poljoprivredni inženjer, kaže da se u mnogim krajevima zapazilo da je renta za velike zakupštine niža nego za manje, jer je

»konkurencija za ove poslednje obično veća nego za prve, i jer su mali zakupci, koji su retko kadri da se bace na kakav drugi posao osim zemljoradnje, često voljni platiti rentu o kojoj sami znaju da je odviše visoka, jer su prinuđeni nužnošću da nađu posao koji im više priliči«. (John L. Morton, *The Resources of Estates*, London 1858, str. 116.)

Ali ova se razlika, kaže, u Engleskoj postepeno gubi, čemu, po njegovom mišljenju, mnogo doprinosi iseljavanje baš iz redova klase sitnih zakupaca. Isti Morton pruža primer gde u zemljišnu rentu očigledno ulazi odbitak od najamnine samog zakupca, a stoga još sigurnije od ljudi koje on upošljava. Naime, kod zakupština ispod 70 do 80 eker (30 - 34 hektara) koje ne mogu držati dvoprežni plug.

»Ako zakupac ne radi rođenim rukama isto onako vredno kao ma koji radnik, ne može opstati na zakupštini. Ako izvođenje rada prepusti svojim ljudima, a on se ograniči na to da ih samo nadzire, najverovatnije je da će uskoro uvideti da je izvan mogućnosti da plaća rentu.« (*Isto*, str. 118.)

Stoga Morton zaključuje da ako u nekom kraju zakupci nisu veoma siromašni, zakupštine ne bi trebalo da budu ispod 70 eker, tako da zakupac može držati dva do tri konja.

Izvanredna je mudrost g. Léonce-a de Lavergne-a, člana Instituta i Centralnog društva za agrikulturu. U svojoj knjizi *Économie Rurale de l'Angleterre* (citirano po engleskom prevodu, London 1855) upoređuje on ovako godišnju korist od rogate marve, koja u Francuskoj radi a u Engleskoj ne, jer je zamenjena konjima (str. 42):

Francuska:

mleko	4 miliona £
meso.....	16 miliona £
rad	8 miliona £
	<hr/>
	28 miliona £

Engleska:

mleko	16 miliona £
meso	20 miliona £
rad	— miliona £
	<hr/>
	36 miliona £

Ali viši proizvod na ovoj strani dolazi otuda što je, po njegovim sopstvenim podacima, mleko u Engleskoj dvaput skuplje nego u Francuskoj, dok za meso uzima da su cene iste u obema zemljama (str.35); dakle se engleski proizvod u mleku svodi na 8 miliona £, a celokupni proizvod na 28 miliona £, kao u Francuskoj. Doista je nešto previše kad g. Lavergne unosi u račun u isto vreme i mase proizvoda i razlike u cenama, tako da kad Engleska neke artikle proizvodi skuplje nego Francuska, što u najboljem slučaju znači veći profit za zakupce i zemljovlasnike, to dobija izgled prednosti engleske poljoprivrede.

Da g. Lavergne ne samo poznaje ekonomske uspehe engleske poljoprivrede nego i da veruje u predrasude engleskih zakupaca i zemljovlasnika, dokazuje on na str. 48:

»Obično je sa žitaricama skopčana nezgoda . . . što iscrpljuju zemlju na kojoj se gaje.«

Gospodin Lavergne ne samo da drži da druge biljke to ne čine nego drži da biljke za stočnu hranu i korenje obogaćuju tlo:

»Biljke za stočnu hranu izvlače glavne elemente svoga rastenja iz atmosfere, dok tlu vraćaju više no što mu uzimaju; one, dakle, i direktno i pretvarajući se u životinjsko đubre, pomažu da se naknadi šteta koju su načinile žitarice i drugi iscrpljujući usevi; zbog toga je princip da se one bar smenjuju s tim usevima; u tome se sastoji norfolška rotacija.« (Str. 50, 51.)

Nikakvo čudo što g. Lavergne, koji veruje duši engleskog sela koje je stvorilo te bajke, veruje njoj i to da je najamnina engleskih poljoprivrednih nadničara od ukidanja carina na žito izgubila svoju raniju abnormalnost. Vidi šta smo o tome ranije rekli u knj. I, gl. XXIII, 5. Ali čujmo još i govor g. Johna Brighta u Birmingemu od 14. decembra 1865. Pošto je govorio o 5 miliona porodica koje u parlamentu nisu nikako zastupljene, on nastavlja:

»Među ovima je 1 milion, pa i više od 1 miliona u Ujedinjenoj Kraljevini koje se vode na nesrećnoj listi paupera. Onda ima još jedan drugi milion koji se drže samo nešto malo iznad pauperstva, ali stalno lebde u opasnosti da takođe postanu pauperi. Njihov položaj i njihovi izgledi nisu povoljniji. I sad posmatrajte niže slojeve ovog dela društva koji žive u neznanju. Posmatrajte njihov inferiorni položaj, njihovo siromaštvo, njihove patnje, njihovu potpunu beznadežnost. Čak i u Sjedinjenim Državama, čak i u južnim državama dok je vladalo ropstvo, imao je svaki Crnac veru da ga makar kada čeka neka radosna godina. Ali za ove ljude, za ovu masu najnižih slojeva u našoj zemlji, ne postoji, ja sam ovde da to kažem, ni vera ma u kakvo poboljšanje, pa čak ni žudnja za tim. Jeste li pre nekog vremena čitali u novinama belešku o Johnu Crossu, poljoprivrednom nadničaru iz Dorsetšira? On je radio 6 dana u nedelji, imao je odličnu svedodžbu od svog poslodavca, za koga je 24 godine radio za 8 šilinga nedeljne najamnine. John Cross morao je tom najamninom izdržavati porodicu od sedmoro dece u svojoj kolibi. Da bi ogrejao svoju bolešljivu ženu i njeno odojče, on je uzeo — zakonski govoreći, držim, ukrao je — jednu letvu u vrednosti od 6 pensa. Za ovaj prestup kaznile su ga mirovne sudijske na 14 ili 20 dana zatvora. Ja vam kažem da se u celoj zemlji, a osobito na jugu, mogu naći mnoge hiljade slučajeva kao što je ovaj Johna Crossa, i da je njihov položaj takav da dosad ni najsavesniji ispitivač nije bio kadar da reši tajnu kako održavaju dušu u telu. Pa bacite sad svoj pogled po celoj zemlji i posmatrajte tih 5 miliona porodica i očajno stanje tog sloja. Zar se ne može istinski kazati da masa nacije koja nema prava glasa dirindži i uvek dirindži i gotovo ne zna za odmor? Uporedite je s vladajućom klasom — ali ako to učinim optužiće me zbog komunizma . . . ali uporedite tu veliku naciju koja rinta i nema prava glasa sa onim delom koji se može sma-

trati kao vladajuća klasa. Pogledajte njihovo bogatstvo, njihov sjaj, njihov luksuz. Vidite njihovu izmoždenost — jer i među njima ima izmoždenosti, ali to je izmoždenost od dosade — i vidite kako žure od mesta do mesta kao da im je stalo jedino do toga da otkriju nova uživanja.» (*Morning Star*^[96], 14. decembar 1865.)

U sledećim redovima pokazujemo kako se višak rada, a otud i višak proizvoda uopšte, brka sa zemljišnom rentom, s tim delom viška proizvoda koji je bar na bazi kapitalističkog načina proizvodnje kvantitativno i kvalitativno specifično određen. Samonikla osnovica viška rada uopšte, tj. prirodni uslov bez kojeg on nije moguć, jeste u tome što priroda — bilo u proizvodima zemlje, biljnim ili životinjskim, bilo u ribarstvu itd. — pruža sredstva nužna za izdržavanje uz primenu radnog vremena koje ne guta celi radni dan. Ova samonikla proizvodnost poljoprivrednog rada (uključujući ovamo i rad prostog sakupljanja, lov, ribarenje, gajenje stoke) jeste osnovica svakog viška rada, kao što je svaki rad isprva i prvobitno usmeren na prisvajanje i proizvodnju hrane. (Životinja daje u isto vreme i krzno za utopljavanje u hladnijoj klimi; osim toga, pećine omogućavaju stanovanje itd.)

Ista konfuzija između viška proizvoda i zemljišne rente nalazi se drukčije izražena kod g. Dove-a.^[97] U početku zemljoradnički i industrijski rad nisu razdvojeni, drugi se nadovezuje na prvi. Višak rada i višak proizvoda zemljoradničkog plemena, kućne zajednice ili porodice obuhvata i poljoprivredni i industrijski rad. Oba idu ruku pod ruku. Lov, ribarstvo, zemljoradnja nemogući su bez odgovarajućih oruđa. Tkanje, predenje itd. obavljaju se u prvi mah kao sporedni zemljoradnički radovi.

Ranije smo pokazali da se, kao što se rad pojedinačnog radnika deli na potreban rad i višak rada, i celokupni rad radničke klase može tako da podeli da onaj njen deo koji proizvodi celokupna životna sredstva za radničku klasu (uključiv i za to potrebna sredstva za proizvodnju) vrši potreban rad za čitavo društvo. Rad što ga vrši sav ostali deo radničke klase može se smatrati kao višak rada. Ali potrebni rad ne obuhvata samo poljoprivredni rad već i rad koji proizvodi sve ostale proizvode koji nužno ulaze u prosečnu radnikovu potrošnju. Sem toga, društveno govoreći, jedni vrše samo potrebni rad, jer drugi vrše samo višak rada, i obrnuto. To je samo podela rada među njima. Isto je tako i s podelom rada između poljoprivrednih i industrijskih radnika uopšte. Često industrijskom karakteru rada na jednoj strani odgovara čisto poljoprivredni na drugoj. Ovaj čisto poljoprivredni rad nije nikako samonikao, već je i sam proizvod, i to vrlo moderan proizvod društvenog razvitka koji nije svugde još ni postignut i koji odgovara jednom sasvim određenom stupnju proizvodnje. Kao god što se jedan deo poljoprivrednog rada opredmećuje u proizvodima koji ili služe luksuzu ili su sirovina za industrije, a nikako ne ulaze u hranu, da i ne govorimo o hrani masa, tako se, s druge strane, jedan deo industrijskog rada opredmećuje u proizvodima koji služe kao potrebna sred-

stva potrošnje kako poljoprivrednih tako i nepoljoprivrednih radnika. Pogrešno je ovaj industrijski rad — s društvenog stanovišta — shvatiti kao višak rada. On je jednim delom isto onako potreban rad kao i potrebni deo poljoprivrednog rada. On je takođe samo osamostaljeni oblik jednog dela industrijskog rada koji je ranije bio samoniklo skopčan s poljoprivrednim radom, nužna uzajamna dopuna čisto poljoprivrednog rada koji je sad od njega odvojen. (Posmatrano čisto materijalno, 500 mehaničkih tkača npr. proizvode u mnogo većem stepenu višak tkanina, tj. više no što je potrebno za njihovo sopstveno odevanje.)

Naposletku, pri razmatranju pojava oblika zemljišne rente, tj. zakupnine koja se pod naslovom zemljišne rente plaća zemljovlasniku za iskorišćavanje zemlje, bilo u proizvodne bilo u potrošne svrhe, treba imati na umu da se cena stvari koje same po sebi nemaju vrednosti, tj. nisu proizvod rada, kao zemlja, ili se bar ne mogu reprodukovati radom, kao starine, umetnička dela određenih majstora itd., može određivati veoma slučajnim kombinacijama. Da bi se neka stvar prodala, dovoljno je samo to da se ona može monopolisati i da je otuđiva.

Pri razmatranju zemljišne rente treba izbeći tri glavne zablude da ne bi pomutile analizu.

1. Brkanje različitih oblika rente koji odgovaraju različnim stepenima razvitka društvenog procesa proizvodnje.

Kakav god bio specifični oblik rente, svi njeni tipovi imaju zajedničko to da je prisvajanje rente ekonomski oblik u kome se realizuje zemljišna svojina i da, sa svoje strane, zemljišna renta ima za pretpostavku neku zemljišnu svojinu, svojinu određenih individua na određene komade Zemljine kugle, pa bilo da je vlasnik lice koje predstavlja zajednicu, kao u Aziji, Egiptu itd., bilo da je ta svojina samo accidens svojine određenih lica na lica neposrednih proizvođača, kao kod sistema ropstva ili kmetstva, bilo da je čista privatna svojina neproizvođača na prirodu, prosto svojinsko pravo na tlo, ili naposletku odnos prema zemlji, koji, kao kod kolonista i sitnosejalskih zemljovlasnika, pri izolovanom i socijalno nerazvijenom radu, izgleda da je neposredno sadržan u prisvajanju i proizvodnji proizvoda određenih komada zemlje od strane neposrednih proizvođača.

Ovaj *zajednički karakter* različitih oblika rente — da budu ekonomsko ostvarenje zemljišne svojine, pravne fikcije na osnovu koje različne individue isključivo poseduju određene delove Zemljine kugle — čini da se previđaju razlike.

2. Svaka je zemljišna renta višak vrednosti, proizvod viška rada. U svom nerazvijenijem obliku, u naturalnoj renti, ona je još direktno višak proizvoda. Otuda zablude da se renta koja odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje, koja je uvek suvišak preko profita, tj. preko jednog dela vrednosti robe koji se i sam sastoji iz viška vrednosti (viška rada) — da se ovaj osobiti i specifični sastavni deo viška vrednosti

objašnjava time što se objasne opšti uslovi postojanja viška vrednosti i profita. Ti su uslovi: neposredni proizvođači moraju raditi preko onog vremena koje se zahteva za reprodukciju njihove sopstvene radne snage, njih samih. Oni uopšte moraju davati višak rada. To je subjektivni uslov. Ali je objektivni uslov da oni i *mogu* dati višak rada; da su prirodni uslovi takvi da jedan deo njihovog raspoloživog radnog vremena dostiže za njihovu reprodukciju i samoodržavanje kao proizvođača, da proizvodnja njihovih potrebnih životnih sredstava ne potroši svu njihovu radnu snagu. Tu plodnost prirode čini jednu granicu, jednu polaznu tačku, jednu osnovicu. S druge strane, razvitak društvene proizvodne snage njihovog rada čini drugu. Ako još bliže zagledamo, onda, pošto je proizvodnja sredstava za ishranu najpreči uslov njihova života i svake proizvodnje uopšte, rad primenjen u toj proizvodnji, dakle poljoprivredni rad u najširem ekonomskom smislu, mora biti dovoljno plodan da se ne bi sve raspoloživo radno vreme apsorbavalo u proizvodnji sredstava za ishranu za neposredne proizvođače; dakle da bude moguć višak poljoprivrednog rada, a s time i višak poljoprivrednih proizvoda. Dalje je potrebno da celokupni poljoprivredni rad — potreban rad i višak rada — jednog dela društva bude dovoljan da se proizvedu potrebna sredstva za ishranu za čitavo društvo, dakle i za nepoljoprivredne radnike; dakle, da je mogućna ova velika podela rada između zemljoradnika i industrijalaca, kao i između onih zemljoradnika koji proizvode hranu i onih koji proizvode sirovine. Mada se rad neposrednih proizvođača hrane za njih same deli na potreban rad i višak rada, on ovako u odnosu na društvo predstavlja samo potreban rad zahtevan za proizvodnju sredstava za ishranu. Uostalom, to se isto zbiva kod svake podele rada u okviru čitavog društva, za razliku od podele rada u okviru pojedinačne radionice. To je rad potreban za proizvodnju naročitih artikala — za zadovoljenje neke naročite društvene potrebe za naročitim artiklima. Ako je ova raspodela srazmerna, onda se proizvodi različnih grupa prodaju po svojim vrednostima (pri daljem razvijanju po cenama proizvodnje) ili pak po cenama koje su opštim zakonima određene modifikacije tih vrednosti, odn. cena proizvodnje. To je u stvari zakon vrednosti kako se on ostvaruje ne u odnosu na pojedinačne robe ili artikle već na svaki put drukčije celokupne proizvode posebnih oblasti društvene proizvodnje koje su podelom rada postale samostalne; tako da ne samo što je na svaku pojedinačnu robu upotrebljeno samo potrebno radno vreme nego da je od celokupnog društvenog radnog vremena upotrebljena u različnim grupama samo potrebna srazmerna količina. Jer upotrebna vrednost ostaje uslov. Ali dok upotrebna vrednost pojedinačne robe zavisi od toga da ona sama po sebi zadovoljava neku potrebu, kod društvene mase proizvoda zavisi od toga da ona bude adekvatna kvantitativno određenoj društvenoj potrebi za svakom posebnom vrstom proizvoda, a da stoga rad bude srazmerno razdeljen na različne oblasti proizvodnje, srazmerno ovim društvenim potrebama

koje su kvantitativno opisane. (Ovu tačku uzeti u razmatranje pri raspodeli kapitala na različne oblasti proizvodnje.) Ovde je društvena potreba, tj. upotrebna vrednost na društvenoj potenciji, ono što određuje kvote celokupnog društvenog radnog vremena koje dolaze na različne posebne oblasti proizvodnje. Ali to je samo onaj isti zakon koji se pokazuje već kod pojedinačne robe, naime: da je njena upotrebna vrednost pretpostavka njene razmenske vrednosti, a time i njene vrednosti. Ovaj momenat ima samo utoliko veze sa odnosom između potrebnog rada i viška rada što se s narušavanjem ove srazmere ne može realizovati vrednost robe, pa dakle ni višak vrednosti koji ona sadrži. Na primer, srazmerno je proizvedeno suviše pamučnih tkanina, mada je u ovom celokupnom tkačkom proizvodu ostvareno samo ono radno vreme koje je pod datim uslovima za to potrebno. Ali je u ovoj posebnoj grani uopšte utrošeno previše društvenog rada; tj. jedan je deo proizvoda nekoristan. Otuda se sav proizvod prodaje samo kao da je proizveden u potrebnoj srazmeri. Ova kvantitativna granica kvotâ društvenog radnog vremena koje se imaju upotrebiti na različne posebne oblasti proizvodnje, samo je razvijeniji izraz zakona vrednosti uopšte; mada potrebno radno vreme ovde sadrži drugi smisao. Samo je toliko i toliko od toga i toga potrebno za zadovoljenje društvene potrebe. Tu ograničenje dolazi od upotrebne vrednosti. Pod datim uslovima proizvodnje društvo može na ovu pojedinačnu vrstu proizvoda utrošiti samo toliko i toliko od celokupnog svog radnog vremena. Ali subjektivni i objektivni uslovi viška rada i viška vrednosti uopšte nemaju nikakva posla sa određenim oblikom bilo profita bilo rente. Oni važe za višak vrednosti kao takav, ma kakav naročiti oblik on bilo kad uzeo. Zato oni ne objašnjavaju zemljišnu rentu.

3. Upravo kod ekonomskog oplodžavanja vrednosti zemljišne svojine, pri izlaganju zemljišne rente, ističe se kao naročito svojstveno to što njen iznos nikako nije određen sadejstvom njenog primaoca, već razvitkom društvenog rada u kome on ne sudeluje, razvitkom nezavisnim od njegovog delanja. Zbog toga se lako dešava da se nešto što je na osnovici robne proizvodnje — a bliže uzeto kapitalističke proizvodnje, koja je u čitavom svom obimu robna proizvodnja — zajedničko svima granama proizvodnje i svima njihovim proizvodima shvata kao osobenost rente (i poljoprivrednog proizvoda uopšte).

Visina zemljišne rente (a s njom i vrednost zemlje) razvija se tokom društvenog razvitka kao rezultat celokupnog društvenog rada. Time se, s jedne strane, uvećava tržište i tražnja za proizvodima zemlje, a s druge strane, neposredna tražnja za samom zemljom kao za uslovom proizvodnje koji konkuriše u svima mogućim, pa i u nepoljoprivrednim poslovnim granama. Izbliže posmatrano, renta, a s njom vrednost zemlje — da bismo govorili samo o pravoj poljoprivrednoj renti — razvija se s tržištem za proizvode zemlje, a s toga s porastom nepoljoprivrednog stanovništva, s njegovom potrebom i tražnjom delom za sredstvima za ishranu delom za sirovinama. U prirodi kapi-

talističkog načina proizvodnje jeste da on stalno smanjuje zemljoradničko stanovništvo u odnosu prema nezemljoradničkom, jer je u industriji (u užem smislu) rastenje postojanog kapitala, u odnosu prema promenljivom, spojeno sa apsolutnim rastenjem, mada sa relativnim smanjivanjem, promenljivog kapitala; dok u poljoprivredi apsolutno opada promenljivi kapital koji se zahteva za eksploataciju nekog određenog komada zemlje; dakle može rasti samo ukoliko se obrađuje nova zemlja, ali ovo opet ima za pretpostavku još veći porast nepoljoprivrednog stanovništva.

Stvarno, ovde nemamo neku pojavu svojstvenu zemljoradnji i njenim proizvodima. Naprotiv, to isto važi na bazi robne proizvodnje i njenog apsolutnog oblika, kapitalističke proizvodnje, za sve druge grane proizvodnje i proizvode.

Ovi su proizvodi robe, upotrebne vrednosti, koje imaju razmensku vrednost, i to razmensku vrednost koja se može realizovati, koja se može pretvoriti u novac samo u onolikom obimu u kome druge robe sačinjavaju ekvivalenat za nju, u kome se drugi proizvodi s njima sučeljavaju kao robe i kao vrednosti; dakle u obimu u kome se oni ne proizvode kao neposredna sredstva za izdržavanje za same njihove proizvođače, već kao robe, kao proizvodi koji samo pretvaranjem u razmensku vrednost (novac), svojim otuđivanjem, postaju upotrebnim vrednostima. Tržište za ove robe razvija se društvenom podelom rada; rastavljanje proizvodnih radova pretvara njihove odnosne proizvode međusobno u robe, u uzajamne ekvivalente, čini da jedni drugima služe kao tržište. To nikako nije nešto svojstveno samo poljoprivrednim proizvodima.

Renta se može razviti kao novčana renta samo na osnovici robne, tačnije, kapitalističke proizvodnje, i razvija se u istoj meri u kojoj poljoprivredna proizvodnja postaje robnom proizvodnjom, dakle u istoj meri u kojoj se prema njoj samostalno razvija nepoljoprivredna proizvodnja; jer u istoj meri poljoprivredni proizvod postaje robom, razmenskom vrednošću i vrednošću. U istoj meri u kojoj se s kapitalističkom proizvodnjom razvija robna proizvodnja, a stoga i proizvodnja vrednosti, razvija se proizvodnja viška vrednosti i viška proizvoda. Ali u istoj meri u kojoj se ova poslednja razvija, razvija se sposobnost zemljišne svojine da prigrabljuje za sebe sve veći deo tog viška vrednosti pomoću svog monopola na zemlju, dakle da stoga podiže vrednost svoje rente i cenu same zemlje. U razvitku tog viška vrednosti i viška proizvoda kapitalista je još aktivan funkcioner. Zemljovlasnik ima samo da prigrabi svoj udeo u višku proizvoda i višku vrednosti, udeo koji ovako bez njegova sadejstva raste. To je ono što je svojstveno njegovom položaju, a ne to što se vrednost poljoprivrednih proizvoda, i stoga zemlje, stalno uvećava u meri u kojoj se tržište za njih proširuje, tražnja uvećava, a s njom i robni svet koji stoji naspram proizvoda zemlje, dakle, drugim rečima, masa nepoljoprivrednih proizvođača roba i nepoljoprivredne robne proizvodnje. Ali.

pošto se ovo zbiva bez njegova sadejstva, ispoljava se kod njega kao nešto specifično što masa vrednosti, masa viška vrednosti i pretvaranje jednog dela tog viška vrednosti u zemljišnu rentu zavisi od društvenog procesa proizvodnje, od razvitka robne proizvodnje uopšte. Zato npr. Dove hoće iz toga da razvije rentu. On kaže da renta ne zavisi od mase poljoprivrednog proizvoda nego od njegove vrednosti^{1*}; ali ova zavisi od mase i proizvodnosti nepoljoprivrednog stanovništva. Ali ovo važi i za svaki drugi proizvod da se kao roba razvija samo delom s masom, delom s raznolikošću, s nizom drugih roba koje su ekvivalenti za njega. To smo pokazali već kod opšteg prikaza vrednosti^{1*}. S jedne strane, sposobnost nekog proizvoda da bude razmenjivan uopšte zavisi od mnogostrukosti roba koje postoje mimo njega. S druge strane, zavisi od toga naročito masa u kojoj se on sam može proizvoditi kao roba.

Nijedan proizvođač, ni industrijalac, kao ni zemljoradnik, posmatran sam za sebe, ne proizvodi vrednost ili robu. Njegov proizvod postaje vrednost i roba samo u određenoj društvenoj vezi. Prvo, ukoliko se njegov proizvod ispoljava kao predstavnik društvenog rada, dakle njegovo sopstveno radno vreme kao deo društvenog radnog vremena uopšte; drugo, ovaj društveni karakter njegovog rada ispoljava se kao društveni karakter utisnut njegovom proizvodu, u njegovom novčanom karakteru i u njegovoj opštoj razmenljivosti koja je određena cenom.

Dok se, dakle, umesto da se objašnjava renta, objašnjava višak vrednosti, ili u još ograničenijem obliku uopšte višak proizvoda, dotle se ovde, s druge strane, greši time što se isključivo proizvodima zemljoradnje pripisuje karakter koji pripada svima proizvodima kao robama i vrednostima. Ovo postaje još površnije kad se od opšte odredbe vrednosti pođe nazad *na realizovanje* neke određene robne vrednosti. Svaka roba može svoju vrednost realizovati samo u prometnom procesu, a da li je i ukoliko je realizuje, zavisi od toga kakvi su kad uslovi na tržištu.

Dakle, nije zemljišnoj renti svojstveno to što se poljoprivredni proizvodi razvijaju u vrednosti i kao vrednosti, tj. što se kao robe sučeljavaju s drugim robama, a nepoljoprivredni proizvodi s njima kao robe, ili što se razvijaju kao naročiti izrazi društvenog rada. Svojstveno joj je to što se sa uslovima pod kojima se poljoprivredni proizvodi razvijaju kao vrednosti (robe), i sa uslovima realizovanja njihovih vrednosti, razvija i moć zemljišne svojine da sebi prisvoji rastući deo tih vrednosti stvorenih bez njenog sadejstva, što se rastući deo viška vrednosti pretvara u zemljišnu rentu.

^{1*} Vidi u 20. i 21. tomu ovog izdanja.

GLAVA TRIDESET OSMA

Diferencijalna renta. Opšti pojam

Pri analizi zemljišne rente poći ćemo prvo od pretpostavke da se proizvodi koji plaćaju tu rentu, kod kojih se deo viška vrednosti, pa dakle i deo celokupne cene svodi na rentu, — a za naš je cilj dovoljno da uzmemo u obzir proizvode zemljoradnje ili rudarstva, — da se, dakle, proizvodi zemljoradnje i rudarstva, kao sve druge robe, prodaju po svojim cenama proizvodnje. To jest, njihove prodajne cene jednake su elementima njihova koštanja (vrednosti utrošenog postojanog i promenljivog kapitala) plus profit određen opštom profitnom stopom, računat na celokupni predujmljeni kapital, utrošen i neutrošen. Mi, dakle, uzimamo da su prosečne prodajne cene ovih proizvoda jednake njihovim cenama proizvodnje. Sada je pitanje kako se pod tom pretpostavkom može razviti neka zemljišna renta, tj. kako se jedan deo profita može pretvoriti u zemljišnu rentu, te da jedan deo robne cene pripadne zemljovlasniku.

Da bismo pokazali opšti karakter ovog oblika zemljišne rente, pretpostavićemo da fabrike u nekoj zemlji imaju kao pogonsku snagu u pretežnoj većini parne mašine, a određena manjina prirodne vodonapade. Uzmimo da je cena proizvodnje u tim industrijskim granama 115 za robnu masu u koju je utrošen kapital od 100 jedinica. 15% profita računato je ne samo na utrošeni kapital od 100 nego na celokupni kapital primenjen za proizvodnju ove robne vrednosti. Kao što smo ranije objasnili, ova cena proizvodnje nije određena individualnom cenom koštanja svakog pojedinog industrijalca koji proizvodi, već cenom koštanja koju roba prosečno staje pod prosečnim uslovima kapitala u čitavoj ovoj oblasti proizvodnje. To je u stvari tržišna cena proizvodnje, prosečna tržišna cena za razliku od njenih oscilacija. Priroda vrednosti roba uopšte se predstavlja u vidu tržišne cene i dalje u vidu regulativne tržišne cene ili cene tržišne proizvodnje; određenost vrednosti ne predstavlja se radnim vremenom koje je nekom određenom pojedinačnom proizvođaču potrebno za proizvodnju neke određene količine robe ili pojedinih roba, već društveno potrebnim radnim vremenom koje je potrebno da se pod datim prosekom društvenih uslova proizvodnje proizvede celokupna društveno zahtevana količina robne vrste koja se nalazi na tržištu.

Pošto određeni brojni odnosi ovde ne igraju nikakvu ulogu, uzećemo još da cena koštanja u fabrikama koje se gone snagom vode iznosi samo 90 mesto 100. Pošto je regulativna cena proizvodnje mase tih roba = 115, s profitom od 15%, to će i fabrikanti koji svoje mašine gone vodnom snagom prodavati po 115, tj. po prosečnoj ceni koja reguliše tržišnu cenu. Stoga bi njihov profit iznosio 25 umesto 15; regulativna cena proizvodnje dopustila bi im da naprave ekstraprofit od 10%, ne zato što svoju robu prodaju iznad cene proizvodnje, već zato što je prodaju po ceni proizvodnje, zato što se njihove robe proizvode, ili njihov kapital funkcioniše, pod izuzetno povoljnim uslovima, uslovima koji stoje iznad prosečnog nivoa uslova koji vladaju u toj oblasti.

Tu se odmah pokazuju dve stvari.

Prvo. Ekstraprofit proizvođača koji upotrebljavaju prirodni vodopad kao pogonsku snagu ponaša se u prvi mah kao svaki ekstraprofit (a ovu smo kategoriju već izložili pri razlaganju cene proizvodnje) koji nije slučajan rezultat transakcija u prometnom procesu, slučajnih kolebanja tržišnih cena. I ovaj je ekstraprofit, dakle, jednak razlici između individualne cene proizvodnje ovih proizvođača koji rade pod povoljnijim uslovima i opšte društvene cene proizvodnje, koja reguliše tržište u čitavoj ovoj oblasti proizvodnje. Ova je razlika jednaka suvišku opšte cene proizvodnje te robe iznad njene individualne cene proizvodnje. Dve regulativne granice ovog suviška jesu: na jednoj strani, individualna cena koštanja, a stoga individualna cena proizvodnje, a na drugoj, opšta cena proizvodnje. Vrednost robe koja se proizvodi pomoću vodopada manja je, jer se za njeno proizvođenje traži manja celokupna količina rada, naime manje rada koji ulazi u vrednost u opredmećenom obliku, kao deo postojanog kapitala. Rad koji je ovde primenjen proizvodniji je, njegova je individualna proizvodna snaga veća od proizvodne snage rada primenjenog u masi fabrika iste vrste. Njegova veća proizvodna snaga pokazuje se u tome što njemu treba manja količina postojanog kapitala da proizvede istu masu robe, manja količina opredmećenog rada nego drugima; pored toga, i manja količina živog rada, jer se vodeno kolo ne mora ložiti. Ova veća individualna proizvodna snaga primenjenog rada smanjuje vrednost, ali i cenu koštanja, a s time i cenu proizvodnje robe. Za industrijalca ovo se predstavlja tako da je za njega cena koštanja robe manja. On ima da plati manje opredmećenog rada, a takođe i manje najamnine za manje primenjenu živu radnu snagu. Pošto je cena koštanja njegove robe manja, to je i njegova individualna cena proizvodnje manja. Za njega je cena koštanja 90 umesto 100. Dakle i njegova individualna cena proizvodnje bila bi samo $103\frac{1}{2}$ mesto 115 ($100 : 115 = 90 : 103\frac{1}{2}$). Razlika između njegove individualne cene proizvodnje i opšte ograničena je razlikom između njegove individualne cene koštanja i opšte. Ovo je jedna od veličina koje čine granicu njegovom ekstraprofitu. Druga je veličina opšte cene proizvodnje, u koju ulazi opšta profitna

stopa kao jedan od regulativnih činilaca. Ako bi ugalj pojevtinio, razlika između njegove individualne cene koštanja i opšte smanjila bi se, a otud i njegov ekstraprofit. Kad bi svoju robu morao prodavati po njenoj individualnoj vrednosti, ili po ceni proizvodnje koja je određena njenom individualnom vrednošću, razlika bi otpala. Ona je, s jedne strane, rezultat toga što se roba prodaje po njenoj opštoj tržišnoj ceni, po ceni na koju konkurencija izjednačuje pojedinačne cene, a s druge strane, toga što veća individualna proizvodna snaga rada koji on pokreće ne koristi radnicima nego kao i svaka proizvodna snaga rada onome koji nju upotrebljava, tj. predstavlja se kao proizvodna snaga kapitala.

Pošto je jedna granica ovog ekstraprofita veličina opšte cene proizvodnje, od koje veličina opšte profitne stope sačinjava jedan od činilaca, to on može da potekne jedino iz razlike među opštom i individualnom cenom proizvodnje, a stoga iz razlike između individualne i opšte profitne stope. Suvišak preko ove razlike ima za pretpostavku prodaju proizvoda iznad cene proizvodnje, a ne po ceni proizvodnje koju je tržište regulisalo.

Drugo. Dosad se ekstraprofit fabrikanta koji upotrebljava prirodni vodopad kao pogonsku snagu umesto pare ni u čemu ne razlikuje od svakog drugog ekstraprofita. Svaki normalni ekstraprofit, tj. takav koji nije dobijen slučajnim poslovima prodaje ili kolebanjima tržišne cene, određen je razlikom između individualne cene proizvodnje roba ovog posebnog kapitala i opšte cene proizvodnje, koja uopšte reguliše tržišnu cenu roba kapitala ove oblasti proizvodnje ili tržišnu cenu roba celokupnog kapitala uloženog u ovoj oblasti proizvodnje.

Ali sad dolazi razlika.

Kojoj okolnosti ima fabrikant u ovom slučaju da zahvali za svoj ekstraprofit, za suvišak koji njemu lično donosi cena proizvodnje regulisana opštom profitnom stopom?

U prvom redu jednoj prirodnoj sili, pogonskoj snazi vodopada, koji je dat od prirode i koji nije, kao ugalj koji pretvara vodu u paru, i sam proizvod rada, te zato ima vrednosti, mora se platiti nekim ekvivalentom, košta. Vodopad je prirodni agent proizvodnje, u čije stvaranje ne ulazi nikakav rad.

Ali to nije sve. I fabrikant koji radi s parnom mašinom upotrebljava prirodne sile koje ga ništa ne koštaju, ali koje čine rad proizvodnijim, a ukoliko ovim pojevtinjavaju proizvodnju životnih sredstava potrebnih radnicima, povećavaju višak vrednosti, a stoga i profit; koje, dakle, kapital isto onako monopoliše kao i društvene prirodne snage rada koje potiču iz kooperacije, podele rada itd. Fabrikant plaća ugalj, ali ne plaća sposobnost vode da promeni svoje agregatno stanje, da pređe u paru, ne plaća elastičnost pare itd. Ovo monopolisanje prirodnih sila, tj. povećanja radne snage koje one prouzrokuju, zajedničko je svima kapitalima koji rade s parnim mašinama. Ono može povećati onaj deo proizvoda rada koji predstavlja višak

vrednosti prema onom delu koji se pretvara u najamninu. Ukoliko to i čini, ono povećava opštu profitnu stopu, ali ne stvara ekstraprofit, koji se upravo sastoji u suvišku individualnog profita iznad prosečnoga. Što primena jedne prirodne sile, vodopada, ovde stvara ekstraprofit, ne može, dakle, poticati jedino iz činjenica da se u ovom slučaju za uvećanu proizvodnu snagu rada ima zahvaliti primeni jedne prirodne sile. Moraju nastupiti i druge okolnosti koje će tu nešto modifikovati.

Obrnuto. Sama primena prirodnih sila u industriji može uticati na visinu opšte profitne stope, jer utiče na masu rada potrebnu za proizvodnju nužnih životnih sredstava. Ali sama po sebi ne izaziva nikakvo odstupanje od opšte profitne stope, a ovde se baš o tome radi. Zatim, ekstraprofit što ga neki individualni kapital inače ostvaruje u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje — jer se odstupanja profitnih stopa između posebnih oblasti proizvodnje stalno izravnavaju na prosečnu profitnu stopu — potiče, ako ne uzmemo u obzir čisto slučajna odstupanja, iz smanjenja cene koštanja, dakle troškova proizvodnje, koje dolazi bilo iz okolnosti što se kapital primenjuje u većim masama nego što su prosečne mase, te se tako smanjuju *faux frais*^{1*} proizvodnje, dok opšti uzroci povećanja proizvodne snage rada (kooperacija, podela rada itd.) mogu uticati u većem stepenu, s više intenzivnosti, jer se vrše na širem polju rada; bilo pak iz okolnosti što se bez obzira na obim delujućeg kapitala primenjuju bolji metodi rada, novi izumi, usavršene mašine, hemijske fabričke tajne itd., jednom reči, što se primenjuju nova, savršenija sredstva za proizvodnju i metodi proizvodnje koji su iznad prosečnog nivoa. Ovde smanjenje cene koštanja i ekstraprofit koji otuda proizlazi potiču iz načina na koji je delujući kapital investiran. Oni potiču bilo iz toga što je kapital koncentrisan u jednoj ruci u izuzetno velikim masama — okolnost koja iščezava čim se prosečno budu primenjivale mase kapitala jednake veličine — bilo što kapital određene veličine funkcioniše na osobito proizvodan način — a ova okolnost otpada čim izuzetni način proizvodnje postane opšti ili bude natkriljen nekim još razvijenijim.

Tu, dakle, uzrok ekstraprofita potiče iz samog kapitala (uključujući u nj i rad koji on pokreće), bilo iz razlike u veličini primenjenog kapitala, bilo iz celishodnije njegove primene; i, posmatrano samo za sebe, nema ničeg što bi smetalo da se sav kapital u istoj oblasti proizvodnje uloži na isti način. Baš naprotiv, konkurencija među kapitalima teži da ove razlike sve više izravnavava; određivanje vrednosti društveno potrebnim radnim vremenom ostvaruje se u pojevtinjavanju roba i u prinudi da se robe proizvode pod istim povoljnim okolnostima. Ali je drukčije sa ekstraprofitom fabrikanta koji koristi vodopad. Uvećana proizvodna snaga rada koji on primenjuje ne potiče

^{1*} neproizvodni troškovi

ni iz samog kapitala i rada ni iz proste primene prirodne snage koja se razlikuje od kapitala i rada, ali je ipak pripojena kapitalu. Ona potiče iz veće samonikle proizvodne snage rada vezane za iskorišćavanje neke prirodne snage, ali ne takve koja stoji na raspolaganju svakom kapitalu iz iste oblasti proizvodnje, kao npr. elastičnost pare; čija se primena, prema tome, ne podrazumeva sama po sebi čim se kapital uopšte uloži u tu oblast. Nego primene takve prirodne snage koja se može monopolisati, tako da, kao vodopad, stoji na raspolaganju samo onima koji raspolažu naročitim terenima i svim onim što se na njima nalazi. Nikako ne zavisi od kapitala da li će oživotvoriti ovaj prirodni uslov veće proizvodne snage rada na način kao što svaki kapital može da pretvori vodu u paru. On se nalazi u prirodi samo mestimice, a tamo gde njega nema, nije ga moguće napraviti određenim izdatkom kapitala. On nije vezan za proizvode koje rad može napraviti, kao što su mašine, ugalj itd., već za određene prirodne okolnosti određenih delova zemljišta. Onaj deo fabrikanta koji poseduje vodopade isključuje iz primene ove prirodne snage onaj deo koji ih ne poseduje, jer je zemljište — a pogotovo zemljište sa izvorima vodene energije — vodenom snagom ograničeno. Iako je masa prirodnih vodopada u nekoj zemlji ograničena, time nije isključena mogućnost da se uveća masa vodene snage koja se može iskorišćavati u industriji. Vodopad se može veštački odvesti da bi se njegova pogonska snaga potpuno iskoristila; kad je pad dat, može se vodeno kolo usavršiti da bi se upotrebilo što je moguće više vodene snage; gde obično kolo nije pogodno za dovodenje vode, mogu se upotrebiti turbine itd. Posed ove prirodne snage jeste monopol u ruci njenog posednika, takav uslov visoke proizvodne snage uloženog kapitala kakav se ne da stvoriti procesom proizvodnje samog kapitala³³; ova prirodna snaga, koja se tako može monopolisati, uvek je privezana za zemlju. Takva prirodna snaga ne pripada opštim uslovima one oblasti proizvodnje o kojoj je reč ni onim njenim uslovima koji se svugde mogu stvoriti.

Ako sad te vodopade i zemljište na kome se oni nalaze zamislimo u ruci subjekata koji važe kao sopstvenici ovih delova Zemljine kugle, kao zemljovlasnici, onda oni isključuju ulaganje kapitala u vodopad i njegovo iskorišćavanje od strane kapitala. Oni mogu iskorišćavanje odobriti ili uskratiti. A kapital sam ne može da stvori vodopad. Zato ekstraprofit koji potiče iz ovog iskorišćavanja vodopada ne potiče iz kapitala već iz toga što kapital primenjuje jednu prirodnu snagu koja se može monopolisati i koja jeste monopolisana. Pod ovim okolnostima ekstraprofit se pretvara u zemljišnu rentu, tj. on pripada vlasniku vodopada. Bude li fabrikant ovome plaćao godišnje 10£ za vodopad, onda će mu profit biti 15£; 15% na 100£ koliko onda iznose njegovi troškovi proizvodnje; i on je sada u istom položaju,

³³ Vidi o ekstraprofitu *Inquiry* (protiv Malthusa).

možda i boljem nego svi ostali kapitalisti iz njegove sfere proizvodnje koji rade s parom. Stvar bi ostala potpuno ista i kad bi kapitalista sam bio vlasnik vodopada. On bi i sad kao i pre izvlačio ekstraprofit od 10£ ne kao kapitalista već kao vlasnik vodopada; i baš zbog toga što ovaj suvišak ne potiče iz njegovog kapitala kao takvog, nego iz raspolaganja jednom prirodnom snagom odvojivom od njegovog kapitala, koja se može monopolisati i koja je u svom obimu ograničena, suvišak se pretvara u zemljišnu rentu.

Prvo: jasno je da je ova renta uvek diferencijalna, jer ne ulazi u opštu cenu proizvodnje robe kao faktor koji je određuje, nego ima ovu za pretpostavku. Ona uvek potiče iz diferencije između individualne cene proizvodnje pojedinačnog kapitala, kome stoji na raspolaganju monopolisana prirodna snaga i opšte cene proizvodnje kapitala koji je uopšte uložen u dotičnu oblast proizvodnje.

Drugo: ova zemljišna renta ne potiče iz apsolutnog uvećanja proizvodne snage primenjenoga kapitala, odnosno rada koji je on prisvojio, uvećanja koje uopšte jedino i može smanjiti vrednost roba, nego iz veće relativne plodnosti određenih pojedinačnih kapitala uložених u neku oblast proizvodnje, u poređenju sa investicijama kapitala koje su isključene iz ovih izuzetnih, od prirode stvorenih povoljnih uslova proizvodne snage. Ako bi, na primer, iskorišćavanje pare, mada ugalj ima vrednost a vodena snaga je nema, pružalo znatne prednosti koje bi bile isključene kod primene vodene snage, kad bi ovu više no kompenziralo, vodena snaga ne bi se upotrebljavala i ne bi mogla stvarati ekstraprofit, pa stoga ni rentu.

Treće: prirodna snaga nije izvor ekstraprofita, već samo prirodna baza za njega, jer je prirodna baza izuzetno uvećanje proizvodne snage rada. Tako je i upotrebna vrednost uopšte nosilac razmenske vrednosti, ali nije njen uzrok. Ista upotrebna vrednost kad bi se mogla dobiti bez rada ne bi imala razmenske vrednosti, ali bi i dalje zadržala svoju raniju prirodnu korisnost kao upotrebna vrednost. S druge pak strane, neka stvar nema razmenske vrednosti bez upotrebne vrednosti, dakle bez takvog prirodnog nosioca rada. Ako se različite vrednosti ne bi izravnale u cene proizvodnje, a različite individualne cene proizvodnje u jednu opštu cenu proizvodnje koja reguliše tržište, onda bi puko povećanje proizvodne snage rada upotrebom vodopada samo snizilo cenu onih roba koje se proizvode pomoću vodopada, a ne bi povećalo deo profita koji se nalazi u tim robama, baš kao što se, s druge strane, ova uvećana proizvodna snaga rada uopšte ne bi pretvorila u višak vrednosti kad kapital ne bi kao svoju sopstvenu prisvojio prirodnu i društvenu proizvodnu snagu rada koji on primenjuje.

Četvrto: sama po sebi, zemljišna svojina na vodopad nema uopšte nikakva posla sa stvaranjem dela viška vrednosti (profita), a stoga i uopšte cene robe koja se proizvodi pomoću vodopada. Taj bi ekstraprofit postojao i kad ne bi postojala zemljišna svojina, kad bi

npr. fabrikant iskorišćavao zemljište kome pripada vodopad kao zemljište koje nema gospodara. Dakle, zemljišna svojina ne stvara onaj deo vrednosti koji se pretvara u ekstraprofit, već samo osposobljava zemljovlasnika, vlasnika vodopada, da ovaj ekstraprofit izmami iz fabrikantova džepa u svoj džep. Ona je uzrok ne stvaranja ovog ekstraprofita već njegovog pretvaranja u oblik zemljišne rente, a stoga i prisvajanja ovog dela profita, odnosno robne cene, od strane vlasnika terena ili vlasnika vodopada.

Peto: jasno je da cena vodopada, dakle cena koju bi zemljovlasnik dobio kad bi ga prodao kome trećem licu ili čak i samom fabrikantu, ne ulazi u prvi mah u cenu proizvodnje roba, mada ulazi u fabrikantovu individualnu cenu koštanja; jer ovde renta potiče iz cene proizvodnje roba iste vrste koje se proizvode pomoću parnih mašina, a ova se cena proizvodnje reguliše nezavisno od vodopada. Ali dalje, ova cena vodopada uopšte je iracionalan izraz iza kojega se krije realan ekonomski odnos. Vodopad, kao i zemlja uopšte, kao svaka prirodna snaga, nema vrednosti, jer ne predstavlja neki rad koji bi u njemu bio opredmećen, a stoga nema ni cenu, koja normaliter^{1*} nije ništa drugo nego vrednost izražena u novcu. Gde nema vrednosti, tu eo ipso^{2*} nema šta ni da se predstavi u novcu. Ova cena nije ništa drugo do kapitalizovana renta. Zemljišna svojina osposobljava vlasnika da prigrabi razliku između individualnog profita i prosečnog profita; ovako prigrabljen profit, koji se godišnje obnavlja, može se kapitalisati, i onda se ispoljava kao cena same prirodne snage. Ako ekstraprofit što ga iskorišćavanje vodopada donosi fabrikantu iznosi 10£ godišnje, a prosečna je kamata 5%, onda ovih 10£ godišnje predstavljaju kamatu kapitala od 200£; a ova kapitalizacija godišnjih 10£, koje vlasnik vodopada može da prigrabi od fabrikanta zahvaljujući vodopadu, pokazuje se onda kao kapital-vrednost samog vodopada. Da to nije samo vodopad koji ima vrednost, nego da je njegova cena puki refleks prigrabljenog ekstraprofita, računato kapitalistički, pokazuje se odmah u tome što cena od 200£ predstavlja samo proizvod množenja ekstraprofita od 10£ sa 20 godina, dok pod inače neizmenjenim okolnostima isti vodopad za neodređeno vreme, 30, 100, x godina osposobljava vlasnika da svake godine prigrabi tih 10£, i dok bi, s druge strane, kad bi neki nov metod proizvodnje, koji se ne može primeniti kod vodene snage, snizio cenu koštanja roba koje se proizvode parnom mašinom od 100£ na 90£, iščezao ekstraprofit, a s njim i renta i s njome cena vodopada.

Pošto smo tako utvrdili opšti pojam diferencijalne rente, sada ćemo je razmatrati u pravoj poljoprivredi. Ono što se o njoj bude reklo, važi u celini i za rudnike.

^{1*} po pravilu — ^{2*} samim tim

GLAVA TRIDESET DEVETA

Prvi oblik diferencijalne rente
(Diferencijalna renta I)

Ricardo ima potpuno pravo kad kaže:

«Rent» (tj. diferencijalna renta; on pretpostavlja da uopšte ne postoji neka druga renta osim diferencijalne) »is always the difference between the produce obtained by the employment of two equal quantities of capital and labour.«^{1*} (*Principles* . . . , p. 59.)

Morao bi još dodati »na istom kvantitetu zemlje«, ukoliko se radi o zemljišnoj renti, a ne o ekstraprofitu uopšte.

Drugim rečima: ekstraprofit, kad se proizvodi normalno i ne dolazi od slučajnih okolnosti u prometnom procesu, uvek se proizvodi kao razlika između proizvoda dveju jednakih količina kapitala i rada, a taj se ekstraprofit pretvara u zemljišnu rentu kad se dve jednake količine kapitala i rada zapošljavaju na jednakim površinama zemlje s nejednakim rezultatima. Uostalom, nikako nije bezuslovno nužno da ovaj ekstraprofit potiče iz nejednakih rezultata jednakih količina zaposlenog kapitala. Mogu u različnim plasmanima biti zaposleni kapitali nejednake veličine; štaviše, to većinom i jeste pretpostavka; ali jednaki srazmerni delovi, dakle, npr. 100£ od svakog, daju nejednake rezultate; tj. profitna je stopa različita. Ovo je opšta pretpostavka za postojanje ekstraprofita u kojoj bilo oblasti gde se kapital uopšte ulaže. Drugo je pretvaranje ovog ekstraprofita u oblik zemljišne rente (uopšte rente kao oblika koji se razlikuje od profita); uvek se mora ispitati kad, kako, pod kojim se okolnostima vrši ovo pretvaranje.

Dalje, Ricardo ima pravo u sledećoj postavci, ukoliko se ona ograniči na diferencijalnu rentu:

«Whatever diminishes the inequality in the produce obtained on the same or on new land, tends to lower rent; and whatever increases that inequality, necessarily produces an opposite effect, and tends to raise it.»^{2*} (Str. 74.)

^{1*} »Renta je uvek diferencija između proizvoda postignutog upotrebom dveju jednakih količina kapitala i rada.« — ^{2*} »Sve što smanjuje nejednakost proizvoda postignutog na istoj ili na novoj zemlji ima tendenciju da snizi rentu; a sve što uvećava tu nejednakost nužno proizvodi suprotan učinak i ima tendenciju da je podigne.«

Ali među te uzroke ne spadaju samo opšti (plodnost i položaj), nego i 1. razrez poreza, prema tome da li deluje ravnomerno ili ne; poslednje se dešava, kao u Engleskoj, uvek kad porez nije centralizovan i kad se uzima na zemlju, a ne na rentu; 2. nejednakosti koje proizlaze iz različitog razvitka poljoprivrede u različitim krajevima zemlje, pošto se ova grana radinosti, zbog svog tradicionalnog karaktera, teže niveliše nego manufaktura, i 3. nejednaka raspodela kapitala među zakupce. Pošto je zaposedanje poljoprivrede od strane kapitalističkog načina proizvodnje, pretvaranje seljaka koji samostalno privređuju u najamne radnike, u stvari uopšte poslednje osvajanje ovog načina proizvodnje, to su te nejednakosti ovde veće no ma u kojoj drugoj grani radinosti.

Posle ovih prethodnih napomena rezimiraću sasvim ukratko u čemu se moje izlaganje razlikuje od Ricardovog itd.

Razmotrićemo prvo nejednake rezultate jednakih količina kapitala primenjenih na različitim zemljištima istog obima; ili, kad obim nije jednak, rezultate računate na jednake površine zemlje.

Dva opšta uzroka, nezavisna od kapitala, ovih nejednakih rezultata jesu: 1. *plodnost* (kod ove prve tačke treba izložiti šta je sve i koji su različni momenti obuhvaćeni u prirodnoj plodnosti zemljišta), 2. *položaj* zemljišta. Položaj je od odlučujuće važnosti za kolonije i uopšte je od odlučujuće važnosti po redosled kojim se zemljišta mogu jedna za drugim uzeti u obrađivanje. Zatim je jasno da ova dva različna razloga diferencijalne rente, plodnost i položaj, mogu delovati u suprotnom pravcu. Neka zemlja može imati vrlo dobar položaj, a biti veoma malo plodna, i obrnuto. Ova je okolnost važna jer nam objašnjava zašto se pri obradi zemlje neke date države može ići i od bolje zemlje ka lošijoj, kao i obrnuto. Naposletku, jasno je da napredak društvene proizvodnje uopšte deluje, s jedne strane, kao nivelator položaja kao osnove diferencijalne rente, stvarajući lokalna tržišta, a uspostavom saobraćajnih i transportnih sredstava on stvara položaj; s druge strane, uvećava razlike lokalnih položaja obrađivih površina razdvajanjem poljoprivrede od manufakture i stvaranjem velikih centara proizvodnje, na jednoj, kao i relativnim izolovanjem sela, na drugoj strani.

Ali, za prvi mah mi ćemo ovaj momenat, položaj, izostaviti iz vida i razmotriti samo prirodnu plodnost. Ne uzimajući u obzir klimatske i druge momente, razlika prirodne plodnosti sastoji se u razlici hemijskog sastava gornjeg sloja zemlje, tj. u njenoj različitoj sadržini materija za ishranu bilja. Međutim, ako pretpostavimo jednaku hemijsku sadržinu i u tome smislu jednaku prirodnu plodnost dveju zemljišnih površina, biće stvarna, efektivna plodnost različna prema tome da li se hranljive materije nalaze u obliku više ili manje spo-

sobnom za asimilaciju, da li su neposredno upotrebljive za hranu biljaka. Zavisice, dakle, delom od hemijskog delom od mehaničkog razvitka poljoprivrede u kojoj će se meri na prirodno jednako plodnim zemljištima moći učiniti raspoloživom ista prirodna plodnost. Stoga plodnost, mada je objektivno svojstvo tla, sadrži u ekonomskom pogledu uvek odnos, odnos prema datom nivou hemijskog i mehaničkog razvitka poljoprivrede, i zbog toga se menja sa ovim nivoom razvitka. Bilo hemijskim sredstvima (npr. primenom određenih tečnih gnojiva na krutoj glinenoj zemlji, ili i paljenjem teške glinene zemlje) ili mehaničkim sredstvima (npr. naročitim plugovima za teške zemlje) mogu se ukloniti smetnje koje čine da je zemlja jednake plodnosti postala stvarno manje izdašna (tu spada i drenaža). Ili se time može menjati čak i redosled u obrađivanju vrsta zemlje, kao što je to npr. bilo u jednom periodu razvitka engleske poljoprivrede između lake peskovite i teške glinaste zemlje. Ovo opet pokazuje kako se istorijski — u sukcesivnom toku obrađivanja — može da prelazi i sa plodnije na neplodniju zemlju, i obrnuto. Isto se može dogoditi pomoću veštački postignutih poboljšanja u sastavu zemlje, ili prostom promenom u poljoprivrednom metodu. Naposletku, isti se rezultat dobija promenom u hijerarhiji vrsta zemlje usled različitih uslova donjeg sloja, čim se i ovaj uvuče u obradu i doda kori oranice. Ovo je uslovljeno delimično primenom novih poljoprivrednih metoda (kao što je sejanje bilja za stočnu hranu), delimično mehaničkim sredstvima, koja ili donji sloj čine gornjim, ili ga sa njim pomešaju, ili obrađuju donji sloj ne izbacujući ga na površinu.

Svi ti uticaji na diferencijalnu plodnost različitih zemljišta izlaze na to da je, sa stanovišta ekonomske plodnosti, stepen proizvodne snage rada, u datom slučaju sposobnost poljoprivrede da odmah iskoristi prirodnu plodnost tla — sposobnost koja je različita na različitim stepenima razvitka — isto toliko momenat tzv. prirodne plodnosti tla, kako je to i njegov hemijski sastav i druga njegova prirodna svojstva.

Mi, dakle, pretpostavljamo jedan dati stepen razvitka poljoprivrede. Zatim mi pretpostavljamo da je hijerarhija vrsta zemlje u odnosu na ovaj stepen razvitka izračunata, kako je to naravno uvek slučaj za jednovremene investicije kapitala na različitim zemljištima. Onda se diferencijalna renta može predstaviti u uzlaznom ili silaznom nizu, jer mada je niz dat za celinu stvarno obrađenih zemljišta, ipak je uvek postojalo neko sukcesivno kretanje koje ga je obrazovalo.

Pretpostavimo 4 vrste zemlje: A, B, C i D. Pretpostavimo zatim da je cena jednog kvartera pšenice 3£ ili 60 šilinga. Pošto je renta prosto diferencijalna renta, to je ova cena od 60 šilinga po kvarteru za najgoru zemlju jednaka troškovima proizvodnje, tj. jednaka kapitalu plus prosečni profit.

Neka A bude ta najgora zemlja i neka za 50 šilinga izdataka daje 1 kvarter = 60 šilinga, dakle 10 šilinga profita, ili 20%.

Neka B daje za isti izdatak 2 kvartera = 120 šilinga. To bi bilo 70 šilinga profita, ili ekstraprofit od 60 šilinga.

Neka C pri istom izdatku daje 3 kvartera = 180 šilinga, celokupni profit = 130 šilinga. Ekstraprofit = 120 šilinga.

Neka D daje 4 kvarteta = 240 šilinga = 180 šilinga ekstraprofita. Onda bismo imali sledeći niz:

Tabela I

<i>Vrsta zemlje</i>	<i>Proizvod kvartera</i>	<i>šilinga</i>	<i>Predujam kapitala</i>	<i>Profit kvartera</i>	<i>šilinga</i>	<i>Renta kvartera</i>	<i>šilinga</i>
A	1	60	50	$\frac{1}{6}$	10	—	—
B	2	120	50	$1\frac{1}{6}$	70	1	60
C	3	180	50	$2\frac{1}{6}$	130	2	120
D	4	240	50	$3\frac{1}{6}$	190	3	180
Ukupno	10	600				6	360

Odgovarajuće rente bile su: za D=190 šilinga—10 šilinga, ili razlika između D i A; za C=130 šilinga—10 šilinga, ili razlika između C i A; za B=70 šilinga—10 šilinga, ili razlika između B i A; a celokupna renta za B, C i D = 6 kvartera = 360 šilinga, jednaka zbiru diferencija među D i A, C i A, B i A.

Ovaj niz koji predstavlja neki dati proizvod u nekom datom stanju može se dati, apstraktno posmatrano (a mi smo već naveli razloge zašto to i u stvarnosti može biti) kako u silaznom nizu (silazeći od D ka A, od plodne ka sve neplodnijoj zemlji) tako i u uzlaznom nizu (penjući se od A ka D, od relativno neplodnog ka plodnijem tlu), najzad naizmenično, čas silazeći čas penjući se, npr. od D na C, od C na A, od A na B.

Kod silaznog niza proces je bio ovaj: cena kvartera penje se postupno od recimo 15 šilinga na 60. Čim od D proizvedena 4 kvartera (pod kojima se mogu zamisliti milioni) nisu više bila dovoljna, popela se cena pšenice toliko da je C moglo popuniti manjak ponude. To jest, cena se morala popeti na 20 šilinga po kvarteru. Čim se cena pšenice popela na 30 šilinga po kvarteru, moglo je B, a čim se popela na 60, moglo je A biti uzeto u obrađivanje, a da na to upotrebljeni kapital nije morao da se zadovolji profitnom stopom nižom od 20%. Tako se za D obrazovala renta, prvo od 5 šilinga po kvarteru = 20 šilinga za 4 kvartera koje ono proizvodi; onda od 15 šilinga po kvarteru = 60 šilinga, onda od 45 šilinga po kvarteru = 180 šilinga za 4 kvartera.

Ako je profitna stopa za D prvobitno takođe bila = 20%, onda je i njegov celokupni profit na 4 kvartera bio samo 10 šilinga, ali je to predstavljalo više žita po ceni žita od 15 šilinga nego po ceni od 60 šilinga. Ali pošto žito ulazi u reprodukciju radne snage, i od svakog kvartera jedan deo mora naknaditi najamninu, a drugi postojani kapital, to je pod tom pretpostavkom višak vrednosti bio viši, pa dakle,

pod inače nepromenjenim okolnostima, i profitna stopa. (Stvar o profitnoj stopi treba ispitati i posebno i još više u pojedinostima.)

Ako je, naprotiv, niz bio obrnut, ako je proces počinjao od A, onda bi se, čim se nova oranica mora uzeti u obrađivanje, cena kvartera prvo popela preko 60 šilinga; ali, pošto je B dovezao na tržište potrebnu robu, potrebnu robu od 2 kvartera, ona bi opet pala na 60 šilinga; jer je B doduše proizveo kvarter po 30 šilinga, ali ga je prodao po 60, pošto njegova ponuda taman dostiže da pokrije tražnju. Tako se obrazovala renta prvo od 60 šilinga za B, pa na isti način za C i D; uvek pod pretpostavkom da tržišna cena ostane na 60 šilinga, mada C i D proizvode kvarter relativno po stvarnoj vrednosti od 20 i 15 šilinga, jer je ponuda jednog kvartera što ga A liferuje još uvek potrebna da bi se zadovoljila celokupna potreba. U tome slučaju porast tražnje iznad potrebe, koju je zadovoljio prvo A, a onda A i B, ne bi doveo do toga da se omogući da se B, C, D jedno za drugim obrade, nego da se uopšte proširi polje obrađivanja, a da plodnija tla slučajno tek docnije uđu u taj okvir.

U prvom nizu, sa uvećanjem cene popela bi se renta, a profitna stopa bi pala. Ovo bi smanjenje moglo biti sasvim ili delimično paralizovano okolnostima suprotnog dejstva; na ovoj tački valja nam se docnije bliže zadržati. Ne sme se zaboraviti da opšta profitna stopa nije određena ravnomerno viškom vrednosti u *svima* oblastima proizvodnje. Ne određuje poljoprivredni profit industrijski, nego obrnuto. Ali o tome docnije.

U drugome nizu ostala bi profitna stopa na predujmljeni kapital ista; masa profita predstavila bi se u manje žita; ali bi se relativna cena žita, u poređenju s drugim robama, popela. Samo što bi se uvećanje profita, gde do njega dođe, umesto da ide u džep industrijskih zakupnika i umesto da se pokaže kao rastući profit, odvojilo od profita u obliku rente. Ali bi cena žita pod učinjenom pretpostavkom ostala stacionarna.

Razvijanje i rastenje diferencijalne rente ostali bi isti, kako pri nepromenjenim tako i pri rastućim cenama, i kako pri kontinuelnom napredovanju od gore ka boljoj zemlji tako i pri kontinuelnom nazadovanju od bolje ka gorjoj zemlji.

Dosad smo uzimali 1. da se cena u jednom nizu penje, u drugom da ostaje stacionarna, i 2. da se stalno ide od bolje ka gorjoj ili, obratno, od gore ka boljoj zemlji.

Ako uzmemo da se potreba za žitom popne od prvobitnih 10 na 17 kvartera; zatim, da najgora zemlja A bude potisnuta drugom zemljom A, koja s troškovima proizvodnje od 60 šilinga (50 šilinga koštanja plus 10 šilinga za 20% profita) liferuje $1\frac{1}{3}$ kvartera, čija je cena proizvodnje za 1 kvarter dakle = 45 šilinga; ili i tako da se stara zemlja A usled neprekidnog racionalnog obdelavanja poboljšala ili da je pri nepromenjenim troškovima proizvodnje obdelavana, npr. uvođenjem deteline itd., tako da se njen proizvod pri neprome-

njenom predujmu kapitala popne na $1\frac{1}{3}$ kvartera. Uzmimo, zatim, da su vrste zemlje B, C, D i dalje davale isti proizvod, ali da su u obdelavanje ušle nove vrste zemlje A' čija je plodnost između A i B, zatim B' i B'' čija je plodnost između B i C; u tom slučaju imali bismo ove pojave.

Prvo: cena proizvodnje jednog kvartera pšenice ili njegova regulatorna tržišna cena pala bi od 60 na 45 šilinga, ili za 25%.

Drugo: išlo bi se istovremeno od plodnije ka neplodnijoj i od neplodnije ka plodnijoj zemlji. Zemlja A' plodnija je od A, ali neplodnija od dosad obrađivanih B, C i D; a B', B'' plodnije su od A, A' i B, ali neplodnije od C i D. Niz bi, dakle, išao uzduž i popreko; ne' bi se išlo ka apsolutno neplodnijoj zemlji u poređenju sa A itd., ali bi se išlo ka relativno neplodnijoj, u poređenju sa dosad najplodnijim vrstama zemlje C i D; s druge strane, ne bi se išlo ka apsolutno plodnijoj zemlji, ali ka relativno plodnijoj prema dosad najneplodnijoj A, odnosno A i B.

Treće: renta na B bila bi pala; isto tako i renta od C i D; ali bi se celokupna renta u žitu popela od 6 kvartera na $7\frac{2}{3}$; uvećala bi se masa obrađivanih i rentonosnih polja i masa proizvoda od 10 kvartera na 17. Profit, iako za A ostaje jednak, izražen u žitu, popeo bi se, ali bi i sama profitna stopa mogla porasti, jer može porasti relativni višak vrednosti. U tome slučaju imali bismo usled pojevtinjenja životnih sredstava pad najamnine, dakle izdatka u promenljivom kapitalu pa, dakle, i celokupnog izdatka. U novcu bi celokupna renta pala od 360 šilinga na 345.

Stavićemo ovde novi niz.

Tabela II

Vrsta zemlje	Proizvod kvartera	šilinga	Izdatak kapitala	Profit kvartera	šilinga	Renta kvartera	šilinga	Cena proizvodnje po kvarteru
A	$1\frac{1}{3}$	60	50	$\frac{2}{9}$	10	—	—	45
A'	$1\frac{2}{3}$	75	50	$\frac{5}{9}$	25	$\frac{1}{3}$	15	36
B	2	90	50	$\frac{8}{9}$	40	$\frac{2}{3}$	30	30
B'	$2\frac{1}{3}$	105	50	$1\frac{2}{9}$	55	1	45	$25\frac{5}{7}$
B''	$2\frac{2}{3}$	120	50	$1\frac{5}{9}$	70	$1\frac{1}{3}$	60	$22\frac{1}{2}$
C	3	135	50	$1\frac{8}{9}$	85	$1\frac{2}{3}$	75	20
D	4	180	50	$2\frac{8}{9}$	130	$2\frac{2}{3}$	120	15
Ukupno	17					$7\frac{2}{3}$	345	

Naposletku, da su i dalje kultivisane samo vrste zemlje A, B, C i D, ali da je njihova sposobnost prinosa tako podignuta da je A proizveo 2 kvartera umesto 1, B 4 kvartera umesto 2, C 7 kvartera umesto 3, i D 10 kvartera umesto 4, tako dakle da su isti uzroci različito delovali na različne vrste zemlje, celokupna proizvodnja popela bi se od 10 kvartera na 23. Ako uzmemo da bi tražnja usled porasta stanov-

ništva i padanja cene apsorbovala ova 23 kvartera, dobili bismo ovaj rezultat:

Tabela III

<i>Vrsta zemlje</i>	<i>Proizvod kvartera</i>	<i>šilinga</i>	<i>Izdatak kapitala</i>	<i>Cena proizvodnje po kvarteru</i>	<i>Profit kvartera</i>	<i>šilinga</i>	<i>Renta kvartera</i>	<i>šilinga</i>
A	2	60	50	30	$\frac{1}{3}$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2\frac{1}{3}$	70	2	60
C	7	210	50	$8\frac{4}{7}$	$5\frac{1}{3}$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8\frac{1}{3}$	250	8	240
Ukupno 23							15	450

Odnosi brojeva su ovde, kao i kod ostalih tabela, proizvoljni, ali su pretpostavke sasvim racionalne.

Prva i glavna pretpostavka jeste da poboljšanje u poljoprivredi ima nejednako dejstvo na različite vrste zemlje, a ovde više deluje na najbolje vrste zemlje C i D nego na A i B. Iskustvo je pokazalo da po pravilu tako biva, mada može nastupiti i obrnut slučaj. Da je poboljšanje više uticalo na goru zemlju nego na bolju, onda bi renta na poslednju pala umesto da se popne. — Ali je sa apsolutnim uvećanjem plodnosti svih vrsta zemlje u tabeli ujedno pretpostavljeno uvećanje više relativne plodnosti kod boljih vrsta zemlje C i D, otuda uvećanje razlike proizvoda pri istom predujmu kapitala, a otud uvećanje diferencijalne rente.

Druga pretpostavka jeste da s rastućim celokupnim proizvodom ide ukorak i celokupna potreba. *Prvo*: nije potrebno zamišljati da je porast došao iznenada, nego postepeno, dok se uspostavi niz III. *Drugo*: netačno je da potrošnja potrebnih životnih sredstava ne raste s njihovim pojevtinjavanjem. Ukidanje zakona o žitu^[17] u Engleskoj (vidi Newman^[99]) dokazalo je protivno, a suprotno shvatanje nastalo je samo stoga što velike i iznenadne razlike u žetvama, koje potiču isključivo od vremena, izazivaju u cenama žita čas nesrazmeran pad, čas nesrazmeran skok. Dok ovde iznenadno i kratkotrajno pojevtinjenje ne dobija vremena da izvrši pun uticaj na proširenje potrošnje, dotle imamo obrnut slučaj kad pojevtinjenje potiče iz pada same regulativne cene proizvodnje, kad je, dakle, trajno. *Treće*: jedan deo žita može se utrošiti kao rakija ili pivo. A uvećanje potrošnje ova dva artikla nikako nije vezano uskim granicama. *Četvrto*: stvar zavisi delom od porasta stanovništva, a delom zemlja može biti izvoznica žita, kao što je Engleska to bila još posle sredine 18. veka, tako da potreba nije regulisavana samo granicama nacionalne potrošnje. *Naposletku*: uvećanje i pojevtinjenje proizvodnje pšenice može da ima za posledicu da umesto raži ili ovsa, pšenica postane glavno sredstvo za ishranu narodne mase, dakle da se već time uveća tržište za nju, kao što pri smanjenju proizvoda i uvećanju cene može nastupiti obrnut slučaj. — Pod tim pretpostavkama, dakle, i pri uzetim

odnosima brojeva, daje niz III rezultat da cena po kvarteru pada od 60 na 30 šilinga, dakle za 50%, da proizvodnja, u poređenju s nizom I, raste od 10 na 23 kvartera, dakle za 130%; da renta na zemlji B ostaje stacionarna, da se na C povećava za 25%, i na D za $33\frac{1}{3}\%$, i da se celokupna renta penje od 18 na $22\frac{1}{2}$ £, dakle za 25%.

Iz upoređenja triju tabela (od kojih se niz I ima uzeti dvostruko penjući se od A ka D i silazeći od D ka A), koje se mogu shvatiti bilo kao date gradacije u nekom datom stanju društva — npr. jedan pored drugog u tri različne zemlje — bilo kao uzastopni nizovi u različnim periodima razvitka iste zemlje, izlazi:

1. da se niz, kad je završen — kakav god bio tok procesa njegovog obrazovanja — uvek tako ispoljava da je silazan: jer će se pri razmatranju rente uvek polaziti prvo od zemljišta koje nosi maksimum rente, i tek naposletku će doći zemljište koje ne nosi rentu.

2. Cena proizvodnje najgoreg zemljišta, koje ne nosi rentu, uvek je regulativna tržišna cena, mada bi poslednja u tabeli I, kad bi se obrazovala u uzlaznom nizu, ostala stacionarna samo tako ako bi se obrađivala sve bolja zemlja. U tome slučaju cena žita proizvedenog na najboljoj zemlji regulativna je utoliko što od količine koja se na njoj proizvodi zavisi koliko će zemlja A ostati regulativna. Ako bi B, C i D proizvodili preko potrebe, A bi prestalo biti regulator. To je Storchu bilo u pameti kad je najbolju vrstu zemlje učinio regulativnom^[100]. Na ovaj način američka cena žita reguliše englesku.

3. Diferencijalna renta potiče iz razlike u prirodnoj plodnosti vrste zemlje (ovde još bez obzira na položaj), razlike koja je data za svaki dati stupanj razvitka kulture, dakle iz ograničenog obima najboljih polja i iz okolnosti da se jednaki kapitali moraju ulagati u nejednake vrste zemljišta, koja, dakle, istom kapitalu daju nejednak proizvod.

4. Postojanje diferencijalne rente i graduirane diferencijalne rente može proizići kako u silaznoj skali, idući od bolje zemlje ka gorđj, tako i obratno, od gore ka boljoj, ili idući uzduž i popreko u jednom i drugom pravcu. (Niz I može se obrazovati idući kako od D ka A tako i od A ka D. Niz II obuhvata kretanje obeju vrsta.)

5. Prema tome na koji se način obrazuje, diferencijalna renta može se formirati pri stacionarnoj, rastućoj ili padajućoj ceni poljoprivrednog proizvoda. Pri padajućoj ceni može se popeti celokupna proizvodnja i celokupna renta, i renta se obrazovati na dosad bezrentnim zemljištima, mada je najgora zemlja A potisnuta boljom ili se i sama poboljšala, i mada renta na drugim boljim, pa i najboljim vrstama zemlje pada (tabela II); ovaj proces može biti skopčan i s padanjem celokupne rente (u novcu). Naposletku, pri padajućim cenama, koje dolaze usled opšteg poboljšanja kulture, tako da pada proizvod i cena proizvoda najgore zemlje, može renta na jednom delu boljih vrsta zemlje ostati jednaka ili padati, ali na najboljim vrstama

zemlje porasti. Na svaki način, diferencijalna renta svake zemlje, u poređenju s najgorom, zavisi od cene npr. kvartera pšenice, kad je data diferencija mase proizvoda. Ali kad je data cena, diferencijalna renta zavisi od veličine diferencije mase proizvoda, a kad pri rastućoj apsolutnoj plodnosti sve zemlje plodnost boljih vrsta zemlje relativno više raste nego kod gorih, onda time raste i veličina ove diferencije. Tako je (tabela I) pri ceni od 60 šilinga renta na D određena njegovim diferencijalnim proizvodom prema A, dakle suviškom od 3 kvartera; renta je stoga $= 3 \times 60 = 180$ šilinga. Ali u tabeli III, gde je cena $= 30$ šilinga, ona je određena masom viška proizvoda od D prema A $= 8$ kvartera; ali $8 \times 30 = 240$ šilinga.

Sa ovim otpada prva netačna pretpostavka diferencijalne rente kakva još vlada kod Westa, Malthusa i Ricarda, naime da ona nužno ima za pretpostavku prelaženje ka stalno goroj zemlji ili stalno opadanje plodnosti poljoprivrede^[101]. Kao što smo videli, nje može biti i kad se prelazi ka sve boljoj zemlji; nje može biti i kad neka bolja zemlja, umesto ranije gore, zauzme najniže mesto; ona može biti skopčana s rastućim napretkom poljoprivrede. Njen je uslov samo nejednakost vrsta zemlje. Ukoliko u obzir dolazi razvitak proizvodnosti, ona ima za pretpostavku da porast apsolutne plodnosti celokupne površine ne ukida ovu nejednakost, nego je ili uvećava, ili ostavlja stacionarnom, ili samo smanjuje.

Od početka do sredine 18. veka vladalo je u Engleskoj, uprkos padanju cene zlata i srebra, neprekidno padanje cena žita pored istovremenog (posmatrajući celi period) uvećavanja rente, celokupnog iznosa rente, obima obdelavanih polja, poljoprivredne proizvodnje i stanovništva. Ovo odgovara tabeli I kombinovanoj s tabelom II u uzlaznoj liniji, ali tako da se najgora zemlja A bilo poboljša bilo izbaci iz proizvodnje žita; to, međutim, ne znači da nije korišćena u druge poljoprivredne ili industrijske svrhe.

Od početka 19. veka (datum treba tačnije naznačiti) do 1815. imali smo neprekidno dizanje cena žita, sa stalnim uvećavanjem rente, celokupnog iznosa rente, obima obdelavanih polja, poljoprivredne proizvodnje i stanovništva. Ovo odgovara tabeli I u silaznoj liniji. (Ovde treba navesti citat o obradi gorih zemljišta u ono vreme.)

U vreme Pettyja i D'Avenanta vidimo žalbe seljaka i zemljoposjednika na poboljšanja i krčenja; opaža se padanje rente na boljim zemljištima, uvećanje ukupnog rentala proširenjem zemlje koja nosi rentu.

(Uz ove tri tačke dati posle još citata; isto tako o diferenciji u plodnosti različnih obdelavanih delova zemljišta u nekoj zemlji.)

Kod diferencijalne rente valja uopšte napomenuti da tržišna vrednost uvek stoji iznad celokupne cene proizvodnje mase proizvoda. Uzmimo npr. tabelu I. Svih 10 kvartera, celokupni proizvod, prodaju se za 600 šilinga jer je tržišna cena određena cenom proizvodnje

zemlje A, koja iznosi 60 šilinga po kvarteru. Ali je stvarna cena proizvodnje:

A	1 kvarter = 60 šilinga;	1 kvarter = 60 šilinga
B	2 kvartera = 60 šilinga;	1 kvarter = 30 šilinga
C	3 kvartera = 60 šilinga;	1 kvarter = 20 šilinga
D	4 kvartera = 60 šilinga;	1 kvarter = 15 šilinga

10 kvartera = 240 šilinga; prosek 1 kvarter = 24 šilinga

Stvarna cena proizvodnje od 10 kvartera jeste 240 šilinga; oni se prodaju za 600, 250% skuplje. Stvarna prosečna cena za 1 kvarter jeste 24 šilinga; tržišna cena 60 šilinga, takođe 250% skuplje.

To je određivanje putem tržišne vrednosti kakva se na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje nameće posredstvom konkurencije; ova stvara lažnu socijalnu vrednost. To potiče iz zakona tržišne vrednosti, kome se podvrgavaju poljoprivredni proizvodi. Određivanje tržišne vrednosti proizvoda, pa dakle i poljoprivrednih proizvoda, društveni je čin, mada društveno nesvesno i nenamerno izveden, koji nužno počiva na razmenskoj vrednosti proizvoda, a ne na zemlji i diferencijama njene plodnosti. Ako zamislimo da je kapitalistički oblik društva ukinut, a društvo organizovano kao svesno i plansko udruženje, onda bi tih 10 kvartera predstavljali količinu samostalnog radnog vremena jednaku onoj što se sadrži u 240 šilinga. Društvo, dakle, ne bi otkupljivalo ovaj poljoprivredni proizvod po radno vreme $2\frac{1}{2}$ puta veće od stvarnog radnog vremena koje se u njemu sadrži; time bi otpala osnovica klase zemljovlasnika. Ovo bi delovalo sasvim isto kao pojevtinjenje proizvoda u istom iznosu usled tuđeg uvoza. Stoga, ma koliko da je tačno kazati da bi — zadržavajući sadašnji način proizvodnje, ali pretpostavljajući da bi diferencijalna renta pripala državi — cene poljoprivrednih proizvoda pri inače nepromenjenim okolnostima ostale iste, toliko je pogrešno kazati da bi vrednost proizvodâ ostala ista zamenjivanjem kapitalističke proizvodnje asocijacijom. Istovetnost tržišne cene za robe iste vrste jeste način na koji se ostvaruje društveni karakter vrednosti na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje i uopšte proizvodnje koja se zasniva na razmeni roba između *pojedinaца*. Ono što društvo, posmatrano kao potrošač, plaća previše za poljoprivredne proizvode, ono što čini minus u ostvarenju radnog vremena u poljoprivrednoj proizvodnji, predstavlja sada plus za jedan deo društva, za zemljovlasnike.

Druga jedna okolnost važna za ono što ćemo prikazati pod II u sledećoj glavi jeste ova:

Ne radi se samo o renti po ekeru ili po hektaru, uopšte o razlici između cene proizvodnje i tržišne cene, ili između individualne i opšte cene proizvodnje po ekeru, već se pita i to koliko se ekerâ od svake vrste zemlje nalazi pod kulturom. Tu je od važnosti neposredno samo

veličina rentala, tj. celokupne rente čitave obrađene površine; ali nam ona ujedno služi kao prelaz u izlaganje porasta *rentne stope*, mada ne rastu ni cene ni diferencije u relativnoj plodnosti vrsta zemlje pri padanju cena. Gore smo imali:

Tabela I

Vrsta zemlje	Ekeri	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Žitna renta	Novčana renta
A	1	3 £	1 kvarter	0	0
B	1	3 £	2 kvartera	1 kvarter	3 £
C	1	3 £	3 kvartera	2 kvartera	6 £
D	1	3 £	4 kvartera	3 kvartera	9 £
Zbir	4		10 kvartera	6 kvartera	18 £

Ako sad uzmemo da se ovaj broj obrađenih ekera u svakoj klasi udvostruči, onda imamo:

Tabela Ia

Vrsta zemlje	Ekeri	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Žitna renta	Novčana renta
A	2	6 £	2 kvartera	0	0
B	2	6 £	4 kvartera	2 kvartera	6 £
C	2	6 £	6 kvartera	4 kvartera	12 £
D	2	6 £	8 kvartera	6 kvartera	18 £
Zbir	8 ekera		20 kvartera	12 kvartera	36 £

Pretpostavićemo još dva slučaja; prvi, da se proizvodnja uveća na obema najgorim vrstama zemlje, dakle kao što sledi:

Tabela Ib

Vrsta zemlje	Ekeri	Troškovi proizvodnje po ekru ukupno		Proizvod	Žitna renta	Novčana renta
A	4	3 £	12 £	4 kvartera	0	0
B	4	3 £	12 £	8 kvartera	4 kvartera	12 £
C	2	3 £	6 £	6 kvartera	4 kvartera	12 £
D	2	3 £	6 £	8 kvartera	6 kvartera	18 £
Zbir	12 ekera		36 £	26 kvartera	14 kvartera	42 £

i naposljetku nejednako proširenje proizvodnje i obrađene površine na četiri klase zemlje:

Tabela Ic

Vrsta zemlje	Ekeri	Troškovi proizvodnje po ekru ukupno		Proizvod	Žitna renta	Novčana renta
A	1	3 £	3 £	1 kvarter	0	0
B	2	3 £	6 £	4 kvartera	2 kvartera	6 £
C	5	3 £	15 £	15 kvartera	10 kvartera	30 £
D	4	3 £	12 £	16 kvartera	12 kvartera	36 £
Zbir	12 ekera		36 £	36 kvartera	24 kvartera	72 £

U prvi mah u svima ovim slučajevima I, Ia, Ib, Ic ostaje renta po ekeru ista; jer je doista rezultat iste mase kapitala na svaki eker iste vrste zemlje ostao neizmenjen; samo se pretpostavlja — što je slučaj u svakoj državi u svakom datom trenutku — da različne vrste zemlje učestvuju u određenim srazmerama u celokupnoj obrađenoj zemlji; i — što je u dvema državama, kad se jedna s drugom uporede, ili u istoj državi u različnim momentima, stalno slučaj — da se menja srazmera po kojoj je celokupna obrađena zemlja na njih podeljena.

Kad uporedimo Ia sa I, vidimo da se, ako obdelavanje zemlje četiriju klasa raste u jednakoj srazmeri, sa udvostručavanjem obdelanih ekeru udvostručava celokupna proizvodnja, a isto tako i žitna i novčana renta.

Ali, ako jedno za drugim uporedimo Ib i Ic sa I, onda u oba slučaja dolazi do utrostručavanja površine zemlje podvrgnute kulturi. Ona se u oba slučaja penje od 4 ekeru na 12, ali u Ib klase A i B, od kojih A ne nosi rentu, dok B nosi najmanju diferencijalnu rentu, imaju najznatniji udeo u porastu, naime od 8 novoobdelanih ekeru dolaze po 3, ukupno 6, na A i B, dok na C i D dolazi samo po 1, ukupno 2. Drugim rečima: $\frac{3}{4}$ uvećanja pada na A i B, a samo $\frac{1}{4}$ na C i D. Kad se to pretpostavi, onda u Ib, upoređenom sa I, utrostručenom obimu kulture ne odgovara utrostručeni proizvod, jer se proizvod ne penje od 10 na 30, već samo na 26. S druge strane, pošto se znatan deo prirasta dogodio na A koje ne nosi rentu, a od prirasta na bolja zemljišta glavni deo na klasu B, to se žitna renta penje samo od 6 na 14 kvartera, a novčana renta od 18 na 42£.

Ako, naprotiv, uporedimo Ic sa I, gde zemlja koja ne plaća rentu nikako ne raste u obimu, zemlja minimalne rente raste samo slabo, dok glavni prirast pada na C i D; onda nalazimo da se sa utrostručenom obrađenom površinom zemlje proizvodnja popela od 10 na 36 kvartera, dakle na više od trostruke količine; žitna renta od 6 na 24 kvartera ili četverostruko; a isto tako i novčana renta od 18 na 72£.

U svima ovim slučajevima ostaje po prirodi stvari cena poljoprivrednog proizvoda stacionarna; u svima slučajevima celokupni rental raste sa uvećanjem kulture, ukoliko se ovo ne zbiva isključivo na najgoroj zemlji, koja ne plaća rentu. Ali je taj porast različit. Ukoliko se proširenje vrši na boljim vrstama zemlje, pa dakle masa proizvoda raste ne samo srazmerno proširenju zemlje, nego brže, rastu žitna i novčana renta. Ukoliko se proširenje vrši pretežno na najgoroj zemlji i njoj najbližim vrstama zemlje (pri čemu je pretpostavljeno da je najgora zemlja konstantna klasa), celokupni rental ne penje se srazmerno proširenju kulture. Ako, dakle, imamo dve zemlje, gde je zemljište A, koje ne donosi rentu, iste kakvoće, rental stoji u obrnutoj srazmeri prema alikvotnom delu koji u celokupnoj površini obrađenog zemljišta sačinjavaju najgore i slabije vrste tla, a stoga i u obrnutoj srazmeri prema masi proizvoda pri istom plasmanu kapitala na jednakim celokupnim površinama. Srazmera između kvantiteta najgoreg obrađe-

nog zemljišta i kvantiteta boljeg, u okviru celokupne zemljišne površine neke zemlje, utiče dakle na celokupni rental obrnuto uticaju koji srazmera između kvaliteta obrađenog najgoreg zemljišta i kvaliteta boljeg i najboljeg ima na rentu po ekeru, pa zbog toga, pri inače jednakim okolnostima, i na rental. Brkanje ova dva momenta dalo je povoda svakojakim besmislenim zamerkama protiv diferencijalne rente.

Celokupni rental raste, dakle, usled prostog širenja kulture i s time skopčane šire primene kapitala i rada na zemlju.

Ali najvažnija tačka je ova: mada prema pretpostavci srazmera renti različnih vrsta zemlje, računato po ekeru, ostaje ista, a stoga i rentna stopa posmatrana u odnosu na kapital uloženi za svaki eker, ipak se pokazuje da ćemo, ako uporedimo Ia sa I — slučaj gde se broj obrađenih ekeri i plasman kapitala na njih srazmerno uvećao — naći da se, kao što se celokupna proizvodnja uvećala srazmerno uvećanoj obrađenoj površini, tj. obe se udvostručile, to isto desilo i s rentalom. On se popeo od 18 £ na 36, baš kao i broj ekeri od 4 na 8.

Uzmemo li celokupnu površinu od 4 ekeri, onda je celokupni rental na nju iznosio 18£, dakle prosečna renta, računajući i zemlju koja ne nosi rentu, $4\frac{1}{2}$ £. Tako bi mogao računati npr. neki zemljovlasnik kome pripadaju sva 4 ekeri; a tako se u statistici računa prosečna renta na celu jednu zemlju. Celokupni rental od 18£ rezultat je primene kapitala od 10£. Odnos ta dva broja nazivamo rentnom stopom; ovde, dakle, 180%.

Istu rentnu stopu imamo kod Ia, gde je umesto 4 obrađeno 8 ekeri, ali su sve vrste zemljišta učestvovala u porastu u istoj srazmeri. Celokupni rental od 36£ sa 8 ekeri i 20£ primenjenog kapitala daje prosečnu rentu od $4\frac{1}{2}$ £ po ekeru i rentnu stopu od 180%.

Ako, naprotiv, posmatramo Ib, gde se porast dogodio poglavito na obema nižim vrstama zemlje, onda imamo rentu od 42£ na 12 ekeri, dakle prosečnu rentu od $3\frac{1}{2}$ £ po ekeru. Celokupni predujmljeni kapital jeste 30£, dakle je rentna stopa = 140%. Prosečna renta po ekeru smanjila se, dakle, za 1£, a rentna stopa pala je od 180 na 140%. Ovde, dakle, uz porast celokupnog rentala od 18 na 42£ dolazi do padanja prosečne rente, kako po ekeru tako i računato na kapital; isto kao što proizvodnja raste, ali ne proporcionalno. Do ovoga dolazi, mada renta na svima vrstama zemlje ostaje ista, kako po ekeru tako i računato na predujmljeni kapital. To se dešava zato što $\frac{3}{4}$ porasta pada na zemlju A, koja ne nosi rentu, i na zemlju B, koja nosi samo minimalnu rentu.

Da se u slučaju Ib celokupno proširenje dogodilo samo na zemlji A, onda bismo imali 9 ekeri na A, 1 na B, 1 na C i 1 na D. Celokupni rental bio bi kao i ranije 18£, dakle prosečna renta po ekeru na 12 ekeri $1\frac{1}{2}$ £; a 18£ rente na 30£ predujmljenog kapitala, dakle rentnu stopu od 60%. Srednja renta, računata kako po ekeru tako i na primenjeni kapital, jako bi se smanjila, dok celokupni rental ne bi porastao

Naposletku, uporedimo Ic sa I i Ib. U poređenju sa I, zemljišna površina se utrostručila, a isto tako i predujmljeni kapital. Celokupni rental jeste 72£ na 12 ekeru, dakle 6£ po ekeru prema $4\frac{1}{2}$ £ u slučaju I. Rentna stopa na predujmljeni kapital (72£: 30£) jeste 240% umesto 180%. Celokupni proizvod popeo se od 10 na 36 kvartera.

U poređenju sa Ib, gde su isti celokupni broj obrađenih ekeru, primenjeni kapital i razlike među obrađenim vrstama zemlje, ali drukčija raspodela, proizvod je 36 kvartera umesto 26 kvartera, prosečna renta po ekeru 6£ umesto $3\frac{1}{2}$, a rentna stopa u odnosu na jednaki predujmljeni celokupni kapital 240% umesto 140%.

Bez obzira da li različna stanja u tabelama Ia, Ib i Ic posmatramo kao jednovremeno naporedo postojeća stanja u različnim zemljama, ili kao uzastopna stanja u istoj zemlji, iz ovog izlaganja proizlazi: pri stacionarnoj ceni žita, jer prinos najgore, bezrentne zemlje ostaje isti; pri nepromenjenoj diferenciji u plodnosti različitih obrađenih klasa zemlje; dakle pri jednako velikom respektivnom proizvodu jednakog plasmana kapitala na jednakim alikvotnim delovima (ekerima) površina obrađenih u svakoj klasi zemlje; dakle pri konstantnoj srazmeri između rente po ekeru svake vrste zemlje i pri jednako rentnoj stopi na kapital uloženi u svaki deo zemlje iste vrste, *prvo*, rental raste uvek s proširenjem obrađene površine i stoga sa uvećanim plasmanom kapitala, izuzev slučaja kad bi sav porast došao na bezrentnu zemlju; *drugo*, i prosečna renta po ekeru (celokupni rental podeljen celokupnim brojem obrađenih ekeru), kao i prosečna rentna stopa (celokupni rental podeljen celokupnim predujmljenim kapitalom) mogu veoma znatno varirati, i to oboje u istom pravcu, ali među sobom opet u različitim srazmerama. Ako se izuzme slučaj gde do porasta dolazi samo na bezrentnoj zemlji A, izlazi da prosečna renta po ekeru i prosečna rentna stopa na kapital uloženi u poljoprivredu zavise od proporcionalnih udela koje različne klase zemlje imaju u celokupnoj obrađenoj površini; ili, što izlazi na isto, od raspodele celokupnog primenjenog kapitala na vrste zemlje različite plodnosti. Bilo da je obrađeno mnogo ili malo zemlje, a stoga (izuzev slučaj kad porast dolazi samo na A) bilo da je celokupni rental veći ili manji, prosečna renta po ekeru ili prosečna rentna stopa na primenjeni kapital ostaje ista dokle god srazmere učešća različitih vrsta zemlje u celokupnoj površini ostanu konstantne. Uprkos penjanju, pa čak i znatnom penjanju celokupnog rentala usled proširenja kulture i usled porasta plasmana kapitala, pada prosečna renta po ekeru i prosečna rentna stopa na kapital kad proširenje bezrentnih zemljišta i zemljišta koja nose samo nisku diferencijalnu rentu raste više nego proširenje boljih zemalja, koje nose višu rentu. Obrnuto, prosečna renta po ekeru i prosečna rentna stopa na kapital rastu u meri u kojoj bolja polja sačinjavaju srazmerno veći udeo u celokupnoj površini i stoga na njih pada srazmerno više plasiranog kapitala.

Kad se, dakle, posmatra prosečna renta po ekeru ili hektaru

celokupne obrađene zemlje, kao što se većinom događa u statističkim delima, upoređujući bilo različne države u istoj epohi ili različne epohe u istoj državi, onda se vidi da prosečna visina rente po ekeru, a stoga i celokupni rental, odgovara u izvesnim proporcijama (iako nikako ne idu jednakim, već naprotiv bržim korakom) ne relativnoj već apsolutnoj plodnosti poljoprivrede u nekoj državi, tj. masi proizvoda koju ona daje prosečno na jednakoj površini. Jer, što veći udeo celokupne površine sačinjavaju bolje vrste zemlje, to je veća masa proizvoda pri jednakom plasmanu kapitala i na površini zemljišta jednake veličine; i utoliko je veća prosečna renta po ekeru. U obrnutom slučaju, obrnuto. Tako izgleda da je renta određena ne srazmerom diferencijalne plodnosti nego apsolutnom plodnošću, i da je time zakon diferencijalne rente ukinut. Stoga se izvesne pojave poriču, ili pak pokušavaju objasniti nepostojećim razlikama u prosečnim cenama žita i diferencijalnoj plodnosti obrađenih polja, pojave kojima je razlog prosto u tome što je odnos celokupnog rental, bilo prema celokupnoj površini obrađene zemlje bilo prema celokupnom kapitalu plasiranom u zemlju, pri jednakoj plodnosti bezrentne zemlje, dakle pri jednakim cenama proizvodnje, i pri jednakoj diferenciji među različnim vrstama zemlje, određen ne samo rentom po ekeru ili rentnom stopom na kapital nego isto tako srazmernim brojem ekeri svake vrste zemlje u celokupnom broju obrađenih ekeri; ili što izlazi na isto, raspodelom celokupnog primenjenog kapitala na različne vrste tla. Čudno je, ali je ova okolnost dosad potpuno previđana. U svakom slučaju pokazuje se, a to je važno za dalji tok našeg istraživanja, da srazmerna visina prosečne rente po ekeru i prosečna rentna stopa, ili odnos celokupnog rental prema celokupnom kapitalu plasiranom u zemlju, može rasti ili padati pri nepromenjenim cenama, nepromenjenoj diferenciji u plodnosti obrađenih polja i nepromenjenoj renti po ekeru, odnosno rentnoj stopi za kapital plasiran po ekeru u svakoj klasi zemlje koja stvarno nosi rentu, odnosno za svaki kapital koji stvarno nosi rentu, prostim ekstenzivnim proširenjem kulture.

U vezi sa oblikom diferencijalne rente koji smo posmatrali pod I, treba dodati još i sledeće, što delimično pristaje i uz II.

Prvo: videli smo kako se prosečna renta po ekeru ili prosečna rentna stopa na kapital može penjati pri proširenju kulture, stacionarnim cenama i nepromenjenoj diferencijalnoj plodnosti obrađenih zemljišta. Čim je u nekoj državi prisvojena sva zemlja, a plasman kapitala na zemlju, kultura i stanovništvo dostigli neku određenu visinu — okolnosti koje su sve pretpostavljene čim kapitalistički način proizvodnje postane vladajući, pa se dočepa i poljoprivrede — cena neobrađene zemlje različitih kvaliteta (pretpostavljajući jedino diferencijalnu rentu) određena je cenom obrađenih zemljišta jednake valjanosti i ekvivalentnog položaja. Cena je ista — po odbitku nastalih troškova za krčenje —

mada ova zemlja ne nosi rentu. Doduše, cena zemlje nije ništa drugo do kapitalizovana renta. Ali i kod obrađenih zemljišta plaćaju se u ceni samo buduće rente, npr. plaćaju se unapred jednim mahom dvadesetogodišnje rente kad je merodavna kamatna stopa 5%. Čim se zemlja prodaje, ona se prodaje kao rentonosna, i prospektivni karakter rente (koja se ovde smatra kao plod tla, što je ona samo po izgledu) ne razlikuje neobrađenu zemlju od obrađene. Cena neobrađenih zemljišta, kao i njihova renta, čiju skraćenu formulu ona predstavlja, čisto je iluzorna dokle god se zemljišta stvarno ne upotrebe. Ali je ona tako a priori određena i realizuje se čim se nađu kupci. Ako je stoga stvarna prosečna renta neke zemlje određena njenim stvarnim prosečnim godišnjim rentalom i njegovim odnosom prema celokupnoj obrađenoj površini, to je cena neobrađenog dela zemljišta određena cenom obrađenoga, i stoga je samo odraz plasmana kapitala i njegovih rezultata na obrađenim zemljištima. Pošto sa izuzetkom najgore zemlje sve vrste zemlje nose rentu (a ta se renta, kao što ćemo videti pod II, penje s masom kapitala i intenzivnošću kulture koja njoj odgovara), obrazuje se tako nominalna cena za neobrađene delove zemlje i tako postaju roba, izvor bogatstva za svoje vlasnike. Ovo u isto vreme objašnjava zašto raste cena zemlje celokupne površine, i one koja nije obrađena (Opdyke). Špekulisanje zemljom, npr. u Sjedinjenim Državama, počiva samo na ovom refleksu koji kapital i rad bacaju na neobrađenu zemlju.

Drugo: proces proširivanja obrađene zemlje uopšte se vrši bilo prelaženjem na lošija zemljišta bilo na različne date vrste zemljišta u različnim srazmerama, već prema tome kako se zatiču. Naravno da se na lošije zemljište nikada ne prelazi slobodnim izborom, nego to može — kad se pretpostavi kapitalistički način proizvodnje — biti posledica samo rastućih cena, a kod svakog načina proizvodnje samo posledica nužde. Ali to nije bezuslovno. Loša zemlja pretpostavlja se relativno boljoj zbog položaja, koji je kod svakog proširenja kulture u mladim zemljama od odlučujuće važnosti; a onda zato što su, mada formacija zemlje nekog izvesnog pojasa u celini pripada plodnijem pojasu, pojedini komadi bolje i lošije zemlje ipak ispremeštani, te se lošija zemlja već zbog veze s boljom mora podvrgnuti kulturi. Ako je lošija zemlja obuhvaćena boljom, ova bolja daje joj prednost položaja prema plodnijoj zemlji koja nije u vezi sa zemljom koja se već kultiviše ili se namerava kultivisati.

Tako je država Mičigen bila jedna od prvih zapadnih država koja je postala izvoznik žita. Njeno je tlo u celini siromašno. Ali su njoj susedstvo države Njujork i vodene veze preko jezera i kanala Iri dale u prvi mah prednost nad državama koje su od prirode plodnije, ali leže dalje prema zapadu. Primer ove države, upoređujući je sa državom Njujork, pokazuje nam i prelaz od bolje na lošiju zemlju. Zemlja države Njujork, naročito zapadni deo, nesravnjivo je plodnija, osobito

za gajenje pšenice. Ta je plodna zemlja pljačkaškom privredom učinjena neplodnom, posle čega je zemlja Mičigena izgledala plodnija.

»Godine 1836. utovarivalo se u Bufalu za zapad pšenično brašno na brodove poglavito iz pšenične oblasti Njujorka i Gornje Kanade. Sada, samo 12 godina docnije, dovoze se ogromne količine pšenice i brašna sa zapada, duž jezera Iri, i utovaruju se na kanalu Iri, u Bufalu i susednom pristaništu Blekroku za istok. Izvoz pšenice i brašna bio je osobito podstaknut gladu u Evropi 1847. god. Time je pšenica u zapadnom Njujorku postala jeftinija, a gajenje pšenice manje rentabilno; to je pobudilo njujorške farmere da se više bace na stočarstvo i mlekcarstvo, voćarstvo itd., na grane u kojima po njihovom mišljenju severozapad neće biti kadar da im direktno konkuriše.« (J. W. Johnston, *Notes on North America*, London 1851, I, str. 222, 223.)

Treće: pogrešna je pretpostavka da je zemlja u kolonijama i uopšte u mladim državama, koje mogu da izvoze žito po jeftinijim cenama, zbog toga nužno i po prirodi plodnija. Ovde se žito prodaje ne samo ispod njegove vrednosti nego i ispod njegove cene proizvodnje, naime ispod cene proizvodnje koja je određena prosečnom profitnom stopom u starijim zemljama.

To što smo, kako Johnston kaže (str. 223),

»naviknuti da sa ovim novim državama, iz kojih svake godine dolaze u Bufalo tako veliki transporti pšenice, vezujemo predstavu o velikoj prirodnoj plodnosti i beskrajnim oblastima bogate zemlje«,

zavisi u prvom redu od ekonomskih prilika. Celo stanovništvo takve zemlje, kao npr. Mičigena, bavi se u početku gotovo isključivo poljoprivredom, a naročito njenim masovnim proizvodima, koje jedino i može da razmeni za industrijske robe i tropske proizvode. Zbog toga se sav njihov višak proizvoda pokazuje u obliku žita. Po ovome se već unapred razlikuju kolonijalne države zasnovane na modernom svetskom tržištu od kolonija ranijeg, a specijalno antičkog doba. One dobijaju preko svetskog tržišta gotove proizvode, odelo, alate itd., koje bi pod drugim okolnostima same morale praviti. Samo su na takvoj osnovici južne države Unije mogle učiniti pamuk svojim glavnim proizvodom. To im podela rada na svetskom tržištu dozvoljava. Pa kad stoga one, uzevši u obzir da su to nove države i da im je stanovništvo relativno malobrojno, *izgleda* da proizvode veoma veliki suvišak proizvoda, onda to ne dolazi od plodnosti njihove zemlje, niti od plodnosti njihovog rada, nego od jednostranog oblika njihovog rada i stoga od suviška proizvoda u kome se taj rad predstavlja.

Ali sem toga, relativno manje plodna zemlja, ali koja se tek prvi put obrađuje i koju kultura još nije dotakla, ako klimatske prilike nisu skroz nepovoljne, ima bar u gornjim slojevima nagomilano toliko lako rastvorljivih materija za ishranu bilja da za duže vreme daje žetve bez đubrenja, i to već pri sasvim površnom obrađivanju. Kod zapadnih prerija dolazi još i to da gotovo i ne zahtevaju neke

troškove za krčenje, nego ih je sama priroda učinila obradivim.^{33[a]} U manje plodnim oblastima ove vrste suvišak ne dolazi od visoke plodnosti zemlje, dakle od prinosa po ekeru, nego iz mase ekeru koja se može obraditi na površan način, pošto ta zemlja ne staje ništa obrađivača, ili, u poređenju sa starijim državama, sasvim malo. Na primer, gde postoji ugovor o napoličenju, kao u delovima Njujorka, Mičigena, Kanade itd. Jedna porodica obrađuje površno recimo 100 ekeru, i mada proizvod po ekeru nije velik, ipak proizvod sa 100 ekeru daje znatan višak za prodaju. Uz to dolazi još gotovo besplatno držanje stoke na prirodnim pašnjacima, bez veštačkih pašnjaka. Ono što ovde odlučuje nije kvalitet, već kvantitet zemlje. Naravno da se mogućnost ovakvog površnog obrađivanja iscrpljuje većom ili manjom brzinom u obrnutoj srazmeri prema plodnosti nove zemlje, a u upravnoj srazmeri prema izvozu njenog proizvoda.

»Ipak će takva zemlja davati odlične prve žetve, čak i pšenice; ko bude prvi skinuo kajmak sa zemlje, moći će na tržište poslati bogat višak pšenice.« (Isto, str. 224.)

U zemljama starije kulture ovakvu ekstenzivnu privredu onemogućavaju odnosi svojine, cena neobrađene zemlje određena cenom obrađene itd.

Da zbog toga ta zemlja ne mora biti veoma plodna, kako to Ricardo zamišlja, ni da se obrađuju samo vrste zemlje iste plodnosti, vidi se iz sledećeg: u državi Mičigen zasejano je 1848. pšenicom 465 900 ekeru, sa kojih je dobijeno 4 739 300 bušela, ili prosečno $10\frac{1}{5}$ bušela po ekeru; po odbitku semena, to daje manje od 9 bušela po ekeru. Od 29 counties-a^{1*} države proizvela su dva prosečno 7 bušela, tri — 8, dva — 9, sedam — 10, šest — 11, tri — 12, četiri — 13 bušela, a samo jedan 16, a drugi jedan 18 bušela po ekeru. (Isto, str. 225.)

Za praktičnu kulturu viša plodnost zemlje podudara se s većom mogućnošću da se ova plodnost odmah iskoristi. Ta mogućnost može biti kod zemlje po prirodi siromašne veća no kod zemlje koja je po

^{33[a]} {Upravo je brzo napredovanje obrađivanja takvih prerijskih ili stepskih predela u poslednje vreme učinilo da se i deca sprdaju čuvenom Malthusovom principu da »stanovništvo vrši pritisak na sredstva za izdržavanje«, i nasuprot tome izazvalo kuknjavu agraraca da će zemljoradnja, a s njom i Nemačka, propasti ako se silom ne skinu s vrata životna sredstva koja pritiskuju stanovništvo. A obrađivanje tih stepa, prerija, pampasa, ljanosa itd. tek je u začetku; njegovo će se revolucionarno dejstvo na evropsku poljoprivredu još sasvim drukčije osetiti nego do sada. — F. E.}

^{1*} srezova

prirodi bogata; ali to je ona vrsta zemlje koje će se kolonist prvo prihvatiti i koje se u oskudici kapitala mora prihvatiti.

Naposletku: proširivanje kulture na veće površine zemlje — kad ne uzmemo u obzir upravo razmatrani slučaj gde se mora pribegavati zemlji goroj no što je dotad obrađivana — na različnim vrstama zemlje od A do D, dakle npr. obrađivanje većih površina B i C, nema nikako za pretpostavku da se cene žita prethodno popnu, kao god što ni redovno godišnje proširivanje npr. predionice pamuka ne zahteva stalno dizanje cena pređe. Mada znatno dizanje ili padanje tržišnih cena utiče na obim proizvodnje, ipak se, ne uzimajući to u obzir, i pri prosečnim cenama, čije stanje ne utiče na proizvodnju ni kao kočnica ni kao osobito ohrabrenje, u poljoprivredi (kao i u svima drugim granama proizvodnje gde se radi kapitalistički) stalno vrši ona relativno prekomerna proizvodnja, koja je sama po sebi identična sa akumulacijom i koja se kod nekog drugog načina proizvodnje postiže direktno namnožavanjem stanovništva, a u kolonijama stalnim useljavanjem. Potreba raste stalno, i predviđajući to stalno se ulaže nov kapital u nova zemljišta; mada, prema okolnostima, za različne poljoprivredne proizvode. Obrazovanje novih kapitala donosi to samo sobom. Ali što se pojedinačnog kapitaliste tiče, on meri obim svoje proizvodnje obimom svog raspoloživog kapitala, ukoliko ga još može sam nadzirati. On ima u vidu samo to da na tržištu zauzme što je moguće veće mesto. Ako dođe do hiperprodukcije, on baca krivicu na konkurente, ne na sebe. Pojedinačni kapitalista može proširiti svoju proizvodnju bilo prisvajajući sebi veći alikvotni deo datog tržišta bilo proširujući samo tržište.

GLAVA ČETRDESETA

Drugi oblik diferencijalne rente (Diferencijalna renta II)

Dosad smo diferencijalnu rentu razmatrali samo kao rezultat različite proizvodnosti jednakih uloga kapitala na jednakim zemljišnim površinama različne plodnosti, tako da je diferencijalna renta bila određivana diferencijom između prinosa kapitala koji je uložen u najlošiju, bezrentnu zemlju, i prinosa onog kapitala koji je uložen u bolje tlo. Tu smo uloge kapitala imali jedan pored drugog na različnim zemljišnim površinama, tako da je svakom novom ulogu kapitala odgovaralo ekstenzivnije obrađivanje tla, proširenje obrađene površine. Ali je na kraju krajeva diferencijalna renta u samoj stvari bila samo rezultat različite proizvodnosti jednakih kapitala koji se ulažu u zemlju. Može li sad biti neke razlike u tome ako se mase kapitala s različitom proizvodnošću ulažu jedna za drugom na istom komadu zemlje, ili jedna pored druge na različitim komadima, samo pod pretpostavkom da su rezultati isti?

Pre svega, ne da se poreći da ukoliko u obzir dolazi obrazovanje ekstraprofita, svejedno je da li 3 £ troškova proizvodnje, uložene na eker od A, daju 1 kvarter, tako da su 3 £ cena proizvodnje i regulativna tržišna cena za 1 kvarter, dok 3 £ troškova proizvodnje na eker od B daju 2 kvartera, a time ekstraprofit od 3 £, isto tako 3 £ troškova proizvodnje na eker od C 3 kvartera i 6 £ ekstraprofita, naposljetku, 3 £ troškova proizvodnje na eker od D 4 kvartera i 9 £ ekstraprofita; ili se isti rezultat postiže time što su ovih 12 £ troškova proizvodnje, odnosno 10 £ kapitala, sa ovim istim uspehom u istome redosledu primenjene na jedan isti eker. Svaki put je to kapital od 10 £, od čijih uzastopno uložениh vrednosnih delova, koji svagda iznose po $2\frac{1}{2}$ £, bilo da su uloženi u 4 eker različne plodnosti jedan pored drugog ili jedan za drugim na jednom istom ekeru, jedan deo usled njihovog različitog proizvoda ne donosi ekstraprofit, dok drugi delovi daju ekstraprofit srazmerno diferenciji njihovog prinosa preko prinosa onog bezrentnog plasmāna.

U oba slučaja obrazuju se ekstraprofiti i različite stope ekstraprofita ravnomerno za različne vrednosne delove kapitala. A renta

nije ništa drugo do jedan oblik ovog ekstraprofita, koji sačinjava njenu supstanciju. Ali u svakom slučaju postoje kod drugog metoda teškoće za pretvaranje ekstraprofita u rentu, za ovu promenu oblika koja uključuje prenos ekstraprofita od kapitalističkog zakupca na vlasnika zemlje. Otuda uporno protivljenje engleskih zakupaca protiv zvanične poljoprivredne statistike. Otuda borba između njih i zemljovlasnika radi utvrđivanja stvarnih rezultata plasmana njihovih kapitala. (Morton.) Naime, renta se utvrđuje pri zakupljivanju zemlje, posle čega onda ekstraprofiti koji potiču iz sukcesivnog plasiranja kapitala teku u zakupčev džep dokle god traje ugovor o zakupu. Otuda borba zakupaca za duge zakupne ugovore, i obrnuto, uvećavanje broja godišnje otkaživih ugovora (*tenancies at will*) usled nadmoćnosti *landlordova*.

Stoga je unapred jasno: mada za zakon obrazovanja ekstraprofita ništa ne menja da li se jednaki kapitali s nejednakim rezultatima plasiraju jedan pored drugog na zemljištima jednake veličine, ili jedan za drugim na istom komadu zemljišta, ipak to pravi znatnu razliku za pretvaranje ekstraprofita u zemljišnu rentu. Ovaj poslednji metod zatvara ovo pretvaranje u granice koje su, s jedne strane, uže, a s druge strane, kolebljivije. Zbog toga posao razrezivača poreza postaje, kako to Morton izlaže u svojim *Resources of Estates*, u zemljama intenzivne kulture (a ekonomski razumemo pod intenzivnom kulturom samo koncentraciju kapitala na jednom te istom komadu zemlje, umesto njegovo razdeljivanje na uporedo ležeće komade zemlje) veoma važnom, komplikovanom i teškom profesijom. Kod permanentnijih poboljšanja zemlje, veštački povišena diferencijalna plodnost zemlje spaja se, pri isteku zakupnog ugovora, s njenom prirodnom plodnošću, i otuda se procenjivanje rente poklapa uopšte s procenom vrsta zemlje različite plodnosti. Nasuprot tome, ukoliko je obrazovanje ekstraprofita određeno visinom obrtnog kapitala, visina rente se pri izvesnoj veličini obrtnog kapitala dodaje prosečnoj zemaljskoj renti i stoga se pazi na to da novi zakupac raspolaže dovoljnim kapitalom da bi kulturu produžio na isti intenzivni način.

Pri razmatranju diferencijalne rente II treba sad istaći još i sledeće:

Prvo: njena osnovica i njena polazna tačka, ne samo u istorijskom pogledu nego ukoliko se tiče njenog kretanja i u svakom datom momentu, jeste diferencijalna renta I, tj. jednovremeno naporedno obrađivanje vrsta zemljišta različite plodnosti i položaja; dakle jednovremena naporedna primena različitih sastavnih delova celokupnog poljoprivrednog kapitala na zemljišnim površinama različitog kvaliteta.

Istorijski se to samo po sebi razume. U kolonijama kolonisti imaju da investiraju samo malo kapitala; glavni agenti proizvodnje jesu rad i zemlja. Svaki pojedini starešina porodice gleda da za sebe i svoje

izradi neko nezavisno polje delatnosti, pored polja svojih sukolonista. Ovo je kod poljoprivrede u užem smislu uopšte moralo biti slučaj već i kod prekapitalističkih načina proizvodnje. Kod ispaše ovaca, i uopšte stočarstva kao samostalne grane proizvodnje, vrši se više ili manje zajedničko eksploatisanje zemlje, a ovo je unapred ekstenzivno. Kapitalistički način proizvodnje polazi od ranijih načina proizvodnje, u kojima su sredstva za proizvodnju, faktično ili pravno, svojina samog obrađivača, jednom reči od zanatskog načina rada u poljoprivredi. Po prirodi stvari, iz ovoga se tek postepeno razvija koncentracija sredstava za proizvodnju i njihovo pretvaranje u kapital naspram neposrednih proizvođača pretvorenih u najamne radnike. Ukoliko kapitalistički način proizvodnje ovde istupa na karakterističan način, događa se to u početku osobito u ovčarstvu i stočarstvu; ali onda ne u koncentraciji kapitala na relativno maloj površini zemlje, već u proizvodnji većeg razmera, tako da se štedi na držanju konja i u drugim troškovima proizvodnje a doista ne primenjivanjem više kapitala na isto tlo. Zatim, prirodnim zakonima poljodelstva odgovara da na izvesnoj visini kulture i njoj saobraznog iscrpljenja tla, kapital, ovde u isto vreme u smislu već proizvedenih sredstava za proizvodnju, postaje odlučnim elementom kulture tla. Dokle god obrađena zemlja predstavlja relativno mali prostor u odnosu prema neobrađenoj, a snaga zemlje još nije iscrpena (a to je slučaj kod preovlađivanja stočarstva i mesne hrane u periodu pre pretezanja zemljoradnje u užem smislu i biljne ishrane), novi način proizvodnje ističe se u početku naspram seljačke proizvodnje osobito obimom površine zemlje koja se obrađuje za račun *jednog* kapitaliste, dakle opet samo ekstenzivnom primenom kapitala na prostorno većoj površini zemlje. Prema tome, već od samog početka treba utvrditi da je diferencijalna renta I istorijska osnovica od koje se polazi. S druge strane, kretanje diferencijalne rente II nastupa u svakom datom trenutku samo na jednoj oblasti koja i sama opet čini šaroliku osnovicu diferencijalne rente I.

Drugo: kod diferencijalne rente u obliku II dolaze, uz različnost plodnosti, i razlike u raspodeli kapitala (i kreditne sposobnosti) među zakupcima. U pravoj manufakturi stvara se ubrzo za svaku poslovnu granu poseban minimum poslovnog obima, a odgovarajući tome i minimum kapitala ispod kojega se neki pojedinačni posao ne može uspešno voditi. Isto se tako u svakoj poslovnoj grani stvara izvesna normalna prosečna mera kapitala, koja prekoračuje taj minimum i kojom masa proizvođača mora raspolagati i raspolaze. Što je preko toga, može stvarati ekstraprofit; što je ispod toga, ne postizava prosečni profit. Kapitalistički način proizvodnje zahvata poljoprivredu samo lagano i neravnomerno, kao što se to može videti u Engleskoj, klasičnoj zemlji kapitalističkog načina proizvodnje u poljoprivredi. Ukoliko nema slobodnog uvoza žita, ili mu je dejstvo ograničeno jer mu je i obim ograničen, tržišnu cenu određuju proizvođači koji rade na lošijoj zemlji, dakle pod uslovima koji su nepovoljniji od proseč-

nih uslova proizvodnje. Jedan veliki deo celokupne mase kapitala, primenjene u poljoprivredi i koja uopšte njoj stoji na raspolaganju, nalazi se u njihovim rukama.

Tačno je da npr. seljak troši mnogo rada na svoju malu parcelu. Ali rada koji je izolovan i kome su oduzeti objektivni, kako društveni tako i materijalni, uslovi proizvodnosti, rada koji je njih lišen.

Ova okolnost čini da su pravi kapitalistički zakupci u stanju da prisvoje jedan deo ekstraprofita; to bi otpalo, bar ukoliko ovaj momenat dolazi u obzir, kad bi kapitalistički način proizvodnje bio u poljoprivredi razvijen isto onako ravnomerno kao u manufakturi.

Razmotrimo najpre samo stvaranje ekstraprofita kod diferencijalne rente II, ne osvrćući se još na uslove pod kojima se može vršiti pretvaranje toga ekstraprofita u zemljišnu rentu.

U tom slučaju je jasno da je diferencijalna renta II samo drukčiji izraz diferencijalne rente I, ali da se u samoj stvari s njom poklapa. Različita plodnost različitih vrsta zemlje ima kod diferencijalne rente I dejstvo samo ukoliko postiže efekat da kapitali plasirani u zemlju daju nejednake rezultate, nejednake proizvode, bilo pri jednakoj veličini kapitala, bilo s obzirom na njihovu srazmernu veličinu. Da li do ove nejednakosti dolazi za različne kapitale koji su jedan za drugim uloženi u isti komad zemlje, ili za kapitale koji su primenjeni na više komada različitih vrsta zemlje, ne može ništa izmeniti u diferenciji plodnosti ili njihovog proizvoda, a stoga ni u obrazovanju diferencijalne rente za one delove kapitala koji su plodnije uloženi. I sada je kao i ranije zemlja ona koja pri jednakom plasmanu kapitala pokazuje različitu plodnost, samo što ovde ista zemlja čini za kapital koji je uzastopno plasiran u različnim porcijama ono što kod I čine različne vrste zemlje za različne u njih plasirane, po veličini jednake delove društvenog kapitala.

Kad bi isti kapital od 10£, koji je u tabeli I plasiran u obliku samostalnih kapitala od po $2\frac{1}{2}$ £ od strane različitih zakupaca na po jedan eker četiriju vrsta zemlje A, B, C i D, umesto toga bio sukcesivno plasiran na jedan te isti eker vrste D, tako da prvi plasman dade 4 kvartera, drugi 3, treći 2, poslednji 1 kvarter (ili u obrnutom redu), onda cena jednog kvartera = 3£, koji daje najneizdašniji deo kapitala, ne bi donela diferencijalnu rentu, već bi određivala cenu proizvodnje dokle god još bude potrebna ponuda pšenice čija je cena proizvodnje 3£. A pošto se po pretpostavci proizvodi kapitalistički, dakle cena 3£ uključuje prosečni profit kakav uopšte donosi neki kapital od $2\frac{1}{2}$ £, to će ostale tri porcije od po $2\frac{1}{2}$ £ donositi ekstraprofite, prema tome kakva je diferencija toga proizvoda, pošto se taj proizvod ne prodaje po svojoj ceni proizvodnje, već po ceni proizvodnje najneizdašnjeg plasmata od $2\frac{1}{2}$ £; plasmata koji ne donosi rentu i kod kojega se cena proizvoda reguliše po opštem zakonu cena proizvodnje. Obrazovanje ekstraprofita bilo bi isto kao u tabeli I.

Ovde se opet pokazuje da diferencijalna renta II ima za pretpostavku diferencijalnu rentu I. Ovde je uzeto da minimum proizvoda koji daje kapital od $2\frac{1}{2}\text{£}$, tj. daje na najlošijoj zemlji, iznosi 1 kvarter. Uzmimo, dakle, da zakupac vrste zemlje D, osim $2\frac{1}{2}\text{£}$ koje mu donose 4 kvartera, a za šta plaća 3 kvartera diferencijalne rente, upotrebi na istoj zemlji $2\frac{1}{2}\text{£}$ koje mu donose samo 1 kvarter, kao jednaki kapital na najlošijoj zemlji A. U tome bi slučaju to bio bezrentni plasman kapitala, koji bi mu doneo samo prosečni profit. Tu ne bi bilo nekog ekstraprofita da se pretvori u rentu. Ali, s druge strane, ovaj opadajući prinos drugog plasmata kapitala na D ne bi imao ni neko dejstvo na profitnu stopu. Bilo bi isto kao da su $2\frac{1}{2}\text{£}$ novoplasirane na jedan dalji eker vrste zemlje A, okolnost koja ni na koji način ne pogada ekstraprofit, pa dakle ni diferencijalnu rentu vrsta zemlje A, B, C i D. Ali bi za zakupca ovaj dodatni plasman od $2\frac{1}{2}\text{£}$ na D bio upravo isto tako koristan kao što mu je po pretpostavci koristan plasman prvobitne $2\frac{1}{2}\text{£}$ na eker D, mada mu ovaj donosi 4 kvartera. Kad bi mu, zatim, dalja dva plasmata kapitala od po $2\frac{1}{2}\text{£}$ dali prvi 3, drugi 2 kvartera dodatnog proizvoda, opet bi nastupilo opadanje kad se uporedi s prinosom prvog plasmata od $2\frac{1}{2}\text{£}$ na D, koji je dao 4 kvartera proizvoda, a otuda ekstraprofit od 3 kvartera. Ali to bi bilo samo smanjenje visine ekstraprofita, a ne bi pogadalo prosečni profit ni regulativnu cenu proizvodnje. To bi se dogodilo samo kad bi dodatna proizvodnja, koja donosi ove smanjene ekstraprofite, učinila izlišnom proizvodnju na A i time eker A izbacila iz obrađivanja. U tom bi slučaju sa opadajućom plodnošću dodatnog plasmata kapitala na eker D bilo spojeno padanje cene proizvodnje, npr. od 3 na $1\frac{1}{2}\text{£}$, ako bi eker B postao bezrentna zemlja, zemlja koja reguliše tržišnu cenu.

Proizvod na D bio bi sad $= 4 + 1 + 3 + 2 = 10$ kvartera, dok je ranije bio $= 4$ kvartera. Ali bi cena kvartera, regulisana od B, pala na $1\frac{1}{2}\text{£}$. Diferencija između D i B bila bi $= 10 - 2 = 8$ kvartera, po $1\frac{1}{2}\text{£}$ od kvartera $= 12\text{£}$, dok je novčana renta na D ranije bila $= 9\text{£}$. To treba imati u vidu. Računajući na eker, visina rente popela bi se za $33\frac{1}{3}\%$, uprkos smanjenoj stopi ekstraprofita na dva dodatna kapitala od po $2\frac{1}{2}\text{£}$.

Iz ovoga se vidi kakvim veoma komplikovanim kombinacijama daje povoda diferencijalna renta uopšte, a osobito u obliku II zajedno sa oblikom I, dok je Ricardo npr. tretira sasvim jednostrano i kao prostu stvar. Postoji npr. kao gore snižavanje regulativne tržišne cene, a u isto vreme porast rente na plodnim poljima, tako da rastu i apsolutni proizvod i apsolutni višak proizvoda. (Kod diferencijalne rente I u silaznoj liniji, relativni višak proizvoda, a stoga i renta po ekeru, može rasti, mada apsolutni višak proizvoda po ekeru ostaje postojan ili čak i opada.) Ali se u isto vreme smanjuje plodnost plasmata kapitala učinjenih jedan za drugim na istoj zemlji, mada jedan veliki deo od toga pada na plodnija polja. Posmatrano s jedne tačke gledišta — kako

u pogledu proizvoda tako i u pogledu cena proizvodnje — proizvodnost rada se popela. Ali posmatrana s jedne druge tačke, ona je opala, zato što opada stopa ekstraprofita i višak proizvoda po ekeru za različne plasmane kapitala na istoj zemlji.

Diferencijalna renta II bila bi, pri opadajućoj plodnosti sukcesivnih plasmana kapitala, samo onda nužno spojena s poskupljenjem cene proizvodnje i apsolutnim opadanjem proizvodnosti kad bi se ovi plasmani mogli vršiti samo na najlošijoj zemlji A. Ako eker od A, koji je sa $2\frac{1}{2}\text{£}$ plasiranog kapitala davao 1 kvarter po ceni proizvodnje od 3£ , bude pri daljem plasiranju $2\frac{1}{2}\text{£}$, dakle pri ukupnom plasmanu od 5£ , davao ukupno samo $1\frac{1}{2}$ kvarter, onda je cena proizvodnje toga $1\frac{1}{2}$ kvartera = 6£ , dakle jednog kvartera = 4£ . Tu bi svako opadanje proizvodnosti pri rastućem plasmanu kapitala bilo relativno smanjenje proizvoda po ekeru, dok je na boljim vrstama zemlje ono samo smanjenje suvišnog viška proizvoda.

Ali priroda ove stvari donosi sa sobom da se s razvijanjem intenzivne kulture, tj. sa sukcesivnim plasmanima na istoj zemlji, to događa ili događa u višem stepenu pretežno na boljim vrstama zemlje. (Mi ne govorimo o permanentnim melioracijama kojima se ranije neupotrebljivo tle pretvara u upotrebljivo.) Opadajuća plodnost sukcesivnih plasmana kapitala mora, dakle, delovati poglavito na opisani način. Bolja zemlja bira se za ovo, jer pruža najviše izgleda da će se na nju upotrebljeni kapital rentirati, pošto sadrži većinu prirodnih uslova plodnosti, pa se radi samo o tome da se oni iskoriste.

Kad je po ukidanju zakona o žitu kultura u Engleskoj učinjena još intenzivnijom, upotrebljena je masa ranijih pšeničnih polja u druge svrhe, osobito za ispašu stoke, a naprotiv su plodna polja, najpogodnija za pšenicu, drenirana i inače poboljšana; tako je kapital za kulturu pšenice bio koncentrisan na užu oblast.

U ovom slučaju — a sve moguće stope viškova, koje leže između najvišeg viška profita najbolje zemlje i proizvoda bezrentne zemlje A, ovde se poklapaju ne s relativnim nego sa apsolutnim uvećanjem viška proizvoda po ekeru — novoobrazovani ekstraprofit (eventualno renta) ne predstavlja deo ranijeg prosečnog profita pretvoren u rentu (deo proizvoda u kome se ranije predstavljao prosečni profit), već dodatni ekstraprofit koji se iz toga oblika pretvorio u rentu.

A naprotiv, samo u slučaju kad bi tražnja za žitom tako porasla da bi se tržišna cena popela iznad cene proizvodnje od A, te bi se stoga višak proizvoda na A, B ili ma kojoj drugoj klasi mogao dati samo po ceni višoj od 3£ , samo bi u tom slučaju sa opadanjem rezultata nekog dodatnog plasmana kapitala na ma koju od klasa A, B, C ili D bilo spojeno dizanje cene proizvodnje i regulativne tržišne cene. Ukoliko bi se ovo stanje učvrstilo za duže vreme i ne bi izazvalo kultivisanje dodatne zemlje A (bar kvaliteta A), ili kakvi drugi uticaji ne bi doveli do jeftinije ponude, najamnina bi se pod inače nepromenjenim okolnostima popela usled poskupljenja hleba, a pro-

fitna stopa saobrazno tome pala. U tome bi slučaju bilo indiferetno da li bi se uvećana tražnja zadovoljila privlačenjem zemlje koja je lošija od A, ili dodatnim plasiranjem kapitala svejedno na koju od četiri vrste zemlje. Diferencijalna renta popela bi se u vezi s padanjem profitne stope.

Ovaj jedan slučaj, u kome opadanje plodnosti naknadno dodatnih kapitala na vrstama zemlje koje se već nalaze pod kulturom, može odvesti dizanju cene proizvodnje, padu profitne stope i obrazovanju više diferencijalne rente — jer bi se ova pod datim okolnostima na svima vrstama zemlje popela sasvim tako kao da sad zemlja lošija od A reguliše tržišnu cenu — ovaj jedan slučaj Ricardo je obeležio kao jedinstven slučaj, kao normalan slučaj, na koji je sveo celo obrazovanje diferencijalne rente II.

To bi i bilo tako kad bi se obrađivala samo vrsta zemlje A, a uzastopna izdavanja kapitala na nju ne bi bila spojena proporcionalnim porastom proizvoda.

Tu se, dakle, kod diferencijalne rente II sasvim gubi iz pamćenja diferencijalna renta I.

Izuzev ovaj slučaj gde ili ponuda sa obrađenih vrsta zemlje nije dovoljna, te stoga tržišna cena stalno stoji iznad cene proizvodnje dok se u obrađivanje ne uzme nova dodatna, lošija zemlja, ili dok se celokupni proizvod dodatnog kapitala, plasiranog u različne vrste zemlje, može liferovati samo po ceni proizvodnje višoj nego ona koja je dotle važila — izuzev ovaj slučaj, proporcionalno opadanje proizvodnosti dodatnih kapitala ostavlja nedinutim regulativnu cenu proizvodnje i profitnu stopu. Inače su moguća tri dalja slučaja:

a. Ako dodatni kapital na ma kojoj od četiri vrste zemlje A, B, C i D donosi samo profitnu stopu određenu cenom proizvodnje od A, onda se time ne obrazuje ekstraprofit, dakle ni neka moguća renta; kao god što se ne bi obrazovao ni kad bi se obradila dodatna zemlja A.

b. Ako dodatni kapital daje veći proizvod, po sebi se razume da se obrazuje nov ekstraprofit (potencijalna renta), ako regulativna cena ostane ista. To se ne mora nužno dogoditi, naime ne onda kad ova dodatna proizvodnja izbací zemlju A iz obrađivanja, a s time iz reda vrsta zemljišta koja su u konkurenciji. U tome slučaju pada regulativna cena proizvodnje. Profitna bi se stopa popela kad bi s time bio spojen pad najamnine ili ako jevtiniji proizvod uđe kao elemenat u postojani kapital. Ako bi se uvećana proizvodnost dodatnog kapitala dogodila na najboljim vrstama zemlje C i D, onda bi sasvim zavisilo od visine uvećane proizvodnosti i mase novododatih kapitala u kojoj meri bi obrazovanje uvećanog ekstraprofita (dakle uvećane rente) bilo spojeno s padom cene i dizanjem profitne stope. Ova poslednja može da se podigne i bez pada najamnine, pojevtinjenjem elemenata postojanog kapitala.

c. Ako se dodatno plasiranje kapitala vrši sa opadajućim ekstraprofitima, ali tako da njegov proizvod ostavlja suvišak preko proizvoda

istog kapitala na zemlji A, onda se, ako uvećana ponuda ne izbaci zemlju A iz obrađivanja, pod svima okolnostima vrši novo obrazovanje ekstraprofita, koje se može izvršiti jednovremeno na D, C, B, A. Ako, naprotiv, najlošija zemlja A bude istisnuta iz obrađivanja, onda pada regulativna cena proizvodnje, i od razmere između smanjenja cene jednog kvartera i uvećanog broja onih kvartera koji sačinjavaju ekstraprofit zavisi da li se penje ili pada ekstraprofit izražen u novcu, a stoga i diferencijalna renta. Ali se, svakako, ovde pokazuje čudna okolnost da sa opadanjem ekstraprofita sukcesivnih plasmana kapitala cena proizvodnje može da pada, umesto što bi morala da raste, kao što se čini na prvi pogled.

Ovi dodatni plasmani kapitala sa opadajućim ekstraprinosima potpuno odgovaraju slučaju u kome bi se na vrstama zemlje čija je plodnost između A i B, B i C, C i D plasirala npr. četiri nova samostalna kapitala od po $2\frac{1}{2}$ £, koji bi davali $1\frac{1}{2}$ kvarter, odnosno $2\frac{1}{3}$, $2\frac{2}{3}$ i 3 kvartera. Na svima ovim vrstama zemlje obrazovali bi se za sva četiri dodatna kapitala ekstraprofiti, potencijalne rente, mada bi se smanjila stopa ekstraprofita upoređenog sa ekstraprofitom jednakog plasmana kapitala na uvek boljoj zemlji. I bilo bi potpuno svejedno da li bi se ta četiri kapitala plasirala na D itd., ili bi se razdelila između D i A.

Sad dolazimo do jedne bitne razlike između oba oblika diferencijalne rente.

Pri nepromenjenoj ceni proizvodnje i nepromenjenim razlikama može kod diferencijalne rente I sa rentalom rasti prosečna renta po ekeru, ili prosečna rentna stopa na kapital; ali je taj prosek samo jedna apstrakcija. Stvarna visina rente, računata po ekeru ili na kapital, ostaje ovde ista.

Nasuprot tome, može pod istim pretpostavkama visina rente, računata po ekeru, rasti, mada rentna stopa, merena prema predujmljenom kapitalu, ostaje ista.

Uzmimo da se proizvodnja udvostruči time što bi se na A, B, C, D umesto po $2\frac{1}{2}$ £ plasiralo po 5£, dakle mesto 10£ ukupno 20£ kapitala, s nepromenjenom relativnom plodnošću. To bi potpuno bilo isto kao kad bi se od svake ove vrste zemlje obradila 2 ekera umesto jednog, i to s nepromenjenim troškovima. Profitna stopa ostala bi ista, a isto tako i njena srazmera prema ekstraprofitu ili renti. Ali ako bi A sad nosilo 2 kvartera, B 4, C 6, D 8, onda bi, pošto ovo uvećanje ne bi picalo od udvojene plodnosti pri nepromenjenom kapitalu, nego od nepromenjene proporcionalne plodnosti pri udvojenom kapitalu, cena proizvodnje po kvarteru bila kao i ranije 3£. Ona 2 kvartera od A sada bi stajala 6£, kao ranije 1 kvarter 3£. Profit bi se udvostručio na sve četiri vrste zemlje, ali samo zato što se udvostručio predujmljeni kapital. Ali bi se u istoj razmeri udvostručila i renta; ona bi bila 2 kvartera za B umesto 1, 4 za C umesto 2, a 6 za D umesto 3; a prema tome novčana renta za B, C, D

bila bi 6£, odn. 12£ i 18£. Kao god proizvod po ekeru, udvostručila bi se i novčana renta po ekeru, pa dakle i cena zemlje u koju se ova novčana renta kapitalizuje. Ovako računata, penje se visina žitne i novčane rente, a stoga i cena zemlje, zato što merilo po kome se ta cena računa jeste eker, komad zemlje postojeće veličine. Naprotiv, računata kao rentna stopa u odnosu na predujmljeni kapital, u proporcionalnoj visini rente nije se zbila nikakva promena. Celokupni iznos rentala od 36 odnosi se prema predujmljenom kapitalu od 20 kao iznos rentala od 18 prema predujmljenom kapitalu od 10. Isto važi i za razmeru novčane rente svake vrste zemlje prema kapitalu predujmljenom u nju; tako se npr. u C 12£ rente odnose prema 5£ kapitala kao ranije 6£ rente prema $2\frac{1}{2}$ £ kapitala. Ovde ne nastaju nikakve nove diferencije između predujmljenih kapitala, ali nastaju novi ekstraprofiti, prosto zbog toga što se dodatni kapital na ma kojoj od rentonosnih vrsta zemlje, ili na svima, plasira sa istim proporcionalnim proizvodom. Ako bi se dvostruki plasman izvršio npr. samo na C, onda bi diferencijalna renta, računata na kapital, ostala ista između C, B i D; jer kad se udvostruči njena masa na C, udvostručava se i plasirani kapital.

Iz ovoga se vidi da pri nepromenjenoj ceni proizvodnje, nepromenjenoj profitnoj stopi i nepromenjenim diferencijama (a stoga i nepromenjenoj stopi ekstraprofita ili rente, merene prema kapitalu) visina produktne i novčane rente po ekeru, a stoga i cena zemlje može da se popne.

Isto se može dogoditi pri opadajućim stopama ekstraprofita, stoga i rente, tj. pri opadanju proizvodnosti dodatnih plasmana kapitala koji još uvek nose rentu. Kad drugi plasmani kapitala od $2\frac{1}{2}$ £ ne bi udvostručili proizvod, nego bi B nosio samo $3\frac{1}{2}$ kvartera, C 5, a D 7, onda bi diferencijalna renta na B za druge $2\frac{1}{2}$ £ kapitala bila samo $\frac{1}{2}$ kvartera mesto 1, na C 1 mesto 2, a na D 2 mesto 3. Odnosi između rente i kapitala za oba uzastopna plasmana ispali bi ovako:

Prvi plasman			Drugi plasman		
Renta	Kapital		Renta	Kapital	
B:	3 £	$2\frac{1}{2}$ £	B:	$1\frac{1}{2}$ £	$2\frac{1}{2}$ £
C:	3 £	$2\frac{1}{2}$ £	C:	3 £	$2\frac{1}{2}$ £
D:	9 £	$2\frac{1}{2}$ £	D:	6 £	$2\frac{1}{2}$ £

Uprkos ovoj paloj stopi relativne proizvodnosti kapitala, pa stoga i ekstraprofita računatog na kapital, žitna i novčana renta bile bi se popele za B od 1 na $1\frac{1}{2}$ kvartera (od 3 na $4\frac{1}{2}$ £), za C od 2 na 3 kvartera (od 6 na 9£), a za D od 3 na 5 kvartera (od 9 na 15£). U tom bi se slučaju smanjile diferencije za dodatne kapitale, u poređenju s kapitalom plasiranim na A, cena proizvodnje ostala bi ista, ali bi se popela renta po ekeru, a stoga i cena zemlje po ekeru.

Kombinacije diferencijalne rente II, koja kao svoju osnovicu ima za pretpostavku diferencijalnu rentu I, jesu ove koje slede.

GLAVA ČETRDESET PRVA

Diferencijalna renta II. — Prvi slučaj:
postojana cena proizvodnje

Ova pretpostavka uključuje da se tržišna cena kao i ranije reguliše kapitalom plasiranim u najlošiju zemlju A.

I. Ako dodatni kapital plasiran ma u kojoj od rentonosnih vrsta zemlje B, C i D, proizvodi samo onoliko koliko isti kapital proizvodi na zemlji A, tj. ako po regulativnoj ceni proizvodnje donosi samo prosečni profit, dakle ne donosi ekstraprofit, onda je dejstvo na rentu jednako nuli. Sve ostaje po starom. To je isto kao kad bi koji mu drago broj ekeri kvaliteta A, najgore zemlje, bio dodat do sada obrađivanoj površini.

II. Dodatni kapital donose na svakoj različnoj vrsti zemlje dodatne proizvode, srazmerne njihovoj veličini; tj. veličina proizvodnje raste prema tome kakva je specifična plodnost svake vrste zemlje, srazmerno veličini dodatnog kapitala. Mi smo u glavi XXXIX pošli od sledeće

Tabele I

Vrsta zemlje	Ekeri	Kapital £	Profit £	Troškovi proiz- vodnje £	Proizvod kvartera	Pro- dajna cena £	Prinos £	Renta kvartera	£	Stopa ekstra- profita (u %)
A	1	2 ½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2 ½	½	3	2	3	6	1	3	120
C	1	2 ½	½	3	3	3	9	2	6	240
D	1	2 ½	½	3	4	3	12	3	9	360
Svega	4	10		12	10		30	6	18	

Ova se sad preobražava u

Tabelu II

Vrsta zemlje	Ekeri	Kapital £	Profit £	Troškovi proiz- vodnje £	Proizvod kvartera	Pro- dajna cena £	Prinos £	Renta kvartera	£	Stopa ekstra- profita (u %)
A	1	2 ½ + 2 ½ = 5	1	6	2	3	6	0	0	
B	1	2 ½ + 2 ½ = 5	1	6	4	3	12	2	6	120
C	1	2 ½ + 2 ½ = 5	1	6	6	3	18	4	12	240
D	1	2 ½ + 2 ½ = 5	1	6	8	3	24	6	18	360
Svega	4		20		20		60	12	36	

Ovde nije potrebno da se, kao što je u tabeli, plasman kapitala udvostruči u svima vrstama zemlje. Zakon je isti čim se u ma kojoj ili u više rentonosnih vrsta zemlje primeni dodatni kapital ma u kojoj srazmeri. Ono što je potrebno jeste samo to da se u svakoj vrsti zemlje proizvodnja uveća u istom odnosu kao i kapital. Tu se renta penje samo usled uvećanog plasmana kapitala u zemlju i srazmerno tom uvećanju kapitala. Ovo uvećanje proizvoda i rente usled uvećanog plasmana kapitala i srazmerno njemu potpuno je isto što se tiče količine proizvoda i rente kao kad bi se uvećala obrađena površina rentonosnih polja jednakog boniteta i bila podvrgnuta kulturi sa jednakim plasmanom kapitala kao ranije na istim vrstama zemlje. Na primer, u slučaju tabele II, rezultat bi ostao isti kad bi se dodatni kapital od $2\frac{1}{2}\text{£}$ po ekeru plasirao na po jedan drugi eker vrste zemjišta B, C i D.

Ova pretpostavka, sem toga, ne zahteva neku plodniju primenu kapitala, već samo primenu veće količine kapitala na istoj površini sa istim uspehom kao ranije.

Tu svi proporcionalni odnosi ostaju isti. Razume se, ukoliko se ne posmatraju proporcionalne diferencije, nego one čisto aritmetičke, može se promeniti diferencijalna renta na različnim vrstama zemlje. Uzmimo npr. da je dodatni kapital plasiran samo u B i D. Onda je razlika između D i A = 7 kvartera, ranije = 3; između B i A = 3 kvartera, ranije = 1; između C i B = - 1, ranije = + 1 itd. Ali ova aritmetička difere cija koja je odlučujuća kod diferencijalne rente I, ukoliko se u njoj izražava razlika u proizvodnosti pri jednakom plasmanu kapitala, ovde je sasvim indiferentna, pošto je samo posledica razlike u uvećanom ili neuvećanom plasmanu kapitala, pri nepromenjenoj diferenciji za svaki jednaki deo kapitala na različitim komadima zemlje.

III. Dodatni kapitali donose suvišak u proizvodu i stoga stvaraju ekstraprofite, ali sa opadajućom stopom, ne u srazmeri prema svom uvećanju.

Tabela III

Vrsta zemlje	Troškovi		Proizvod kvartera	Prodaj- na cena £	Prinos £	Renta		Stopa ekstra- profita (u %)
	Ekeri	Kapital £	Profit £			£	kvart.	
A	1	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	1	3	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 1\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	3	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 2 = 5$	3	3	9
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 3\frac{1}{2} = 7\frac{1}{2}$	3	$5\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$
Svega		$17\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	21	17	51	10	30

Pri ovoj trećoj pretpostavci opet je svejedno da li se dodatni drugi plasmani kapitala razdeljuju ravnomerno ili neravnomerno na različite vrste zemlje; da li se opadanje proizvodnje ekstraprofita vrši u jednakim ili nejednakim odnosima; da li dodatni plasmani kapitala dolaze svi na istu rentonosnu vrstu zemlje ili se, ravnomerno ili neravnomerno, razdeljuju na rentonosne zemlje različitog boniteta. Sve su ove okolnosti indiferentne za zakon koji imamo da izložimo. Jedina pretpo-

stavka jeste da dodatni plasmani kapitala u kojoj bilo rentonosnoj vrsti zemlje donose ekstraprofit, ali u opadajućoj srazmeri prema meri uvećanja kapitala. Granice ovog opadanja kreću se u primerima postavljene tabele između 4 kvartera = 12£, proizvoda prvog plasmana kapitala u najbolju zemlju D i jednog kvartera = 3£, proizvoda istog plasmana kapitala u najlošiju zemlju A. Proizvod najbolje zemlje s plasiranjem kapitala I sačinjava maksimalnu granicu, a proizvod najlošije zemlje A, koja ne nosi rentu i ne daje ekstraprofit, uz jednaki plasman kapitala, sačinjava minimalnu granicu proizvoda koji sukcesivni plasmani kapitala u kojoj god bilo vrsti zemlje koja donosi ekstraprofit daju pri opadajućoj proizvodnosti sukcesivnih plasmana kapitala. Kao što pretpostavka II odgovara tome da se od boljih vrsta zemlje novi komadi jednake kakvoće dodaju obrađenoj površini, da se uvećava količina na koje obrađivane vrste zemlje, tako pretpostavka III odgovara tome da se obrađuju dodatni komadi zemlje čiji se različni stepeni plodnosti razdeljuju između D i A, između komada najbolje i najlošije zemlje. Ako se sukcesivni plasmani kapitala vrše isključivo na zemljištu D, oni mogu obuhvatiti diferencije koje postoje između D i A, zatim diferencije između D i C, kao god između D i B. Ako se sve vrše na zemlji C, onda samo diferencije između C i A, odnosno B; ako na B, onda samo diferencije između B i A.

Zakon, pak, glasi: renta na svima ovim vrstama zemlje raste apsolutno, mada ne i u srazmeri prema dodatno plasiranom kapitalu.

Stopa ekstraprofita, ako se posmatra kako dodatni kapital tako i celokupni kapital plasiran u zemlju, smanjuje se; ali se apsolutna veličina ekstraprofita uvećava; sasvim kao što je smanjenje profitne stope kapitala uopšte većinom spojeno sa uvećanjem apsolutne mase profita. Tako je prosečni ekstraprofit plasmana kapitala na B = 90% na kapital, dok je kod prvog plasmana kapitala bio = 120%. Ali se uvećava celokupni ekstraprofit, od 1 kvartera na 1½ kvarter, i od 3£ na 4½. Celokupna renta, posmatrana za sebe — a ne u odnosu na udvostručenu veličinu predujmljenog kapitala — apsolutno se popela. Diferencije među rentama različitih vrsta zemlje i njihov međusobni odnos mogu se ovde i izmeniti; ali je ova promena u diferenciji ovde posledica a ne uzrok uvećavanja rente jedne prema drugoj.

IV. Slučaj gde dodatni plasmani kapitala u bolje vrste zemlje stvaraju veći proizvod nego prvobitni plasmani ne iziskuje neku dalju analizu. Po sebi se razume da se pod tom pretpostavkom penju rente po ekeru, i to u većoj srazmeri nego dodatni kapital, ma u koju vrstu zemlje da je on bio plasiran. U tome je slučaju dodatni plasman kapitala spojen s melioracijom. Tu je uključen slučaj kad dodatak manje količine kapitala proizvodi isto i veće dejstvo nego ranije dodatak veće količine kapitala. Ovaj slučaj nije potpuno identičan s ranijim, i to je razlika koja je važna kod svih plasmana kapitala. Kad npr. 100 daje profit od 10, a 200, primenjenih u nekom određenom obliku, profit od 40, onda se profit popeo od 10% na 20%, i utoliko je to isto kao kad

50, primenjenih u efikasnijem obliku, daju profit od 10 umesto od 5. Mi ovde pretpostavljamo da je profit vezan s proporcionalnim uvećanjem proizvoda. Ali je razlika u tome što u jednom slučaju ja moram da udvostručim kapital, dok u drugom, naprotiv, postizem dvostruki učinak s dosadašnjim kapitalom. Nikako nije jedno isto da li ja 1) s polovinom manje živog i opredmećenog rada postizem isti proizvod kao ranije, ili 2) sa istim radom dvaput veći proizvod nego ranije ili 3) s dvostrukim radom četiri puta veći proizvod nego ranije. U prvom slučaju oslobađa se rad — u živom ili opredmećenom obliku — te se može primeniti na nekoj drugoj strani; uvećava se moć raspolaganja nad radom i kapitalom. Oslobodavanje kapitala (i rada) po sebi je uvećavanje bogatstva; ono ima potpuno isti učinak kao da je ovaj dodatni kapital postignut akumulacijom, ali prišteđuje rad akumulacije.

Uzmimo da je neki kapital od 100 proizveo proizvod od 10 metara. U tih 100 neka su uključeni kako postojeći kapital tako i živi rad i profit. Tako metar staje 10. Ako sad sa istim kapitalom od 100 mogu proizvoditi 20 metara, onda metar staje 5. Ako, naprotiv, mogu s 50 kapitala proizvesti 10 metara, onda metar opet staje 5, a oslobodava se kapital od 50, ukoliko je stara ponuda robe dovoljna. Ako moram plasirati kapitala 200 da bih proizveo 40 metara, metar i opet staje 5. Određivanje vrednosti, isto kao i cene, ne dopušta da se ovde opazi neka razlika, kao god ni masa proizvoda koja je srazmerna predujmu kapitala. Ali u prvom se slučaju oslobodava kapital; u drugom se slučaju prišteđuje dodatni kapital, ukoliko bi eventualno bila potrebna dvostruka proizvodnja; u trećem slučaju može se uvećani proizvod dobiti samo uvećavanjem predujmljenog kapitala, mada ne u istoj srazmeri kao kad bi stara proizvodna snaga morala liferovati uvećani proizvod. (Ovo spada u odeljak I.)

Posmatrano sa stanovišta kapitalističke proizvodnje, ne s obzirom na dizanje viška vrednosti, nego na spuštanje cene koštanja — a ušteda troškova i u elementu koji stvara vrednost, radu, čini ovu uslugu kapitalisti i obrazuje mu profit dokle god regulativna cena proizvodnje ostaje ista — primena postojećanog kapitala uvek je jeftinija od primene promenljivoga. Ovo ima stvarno za pretpostavku razvoj kredita i obilnost zajmovnog kapitala kakvi odgovaraju kapitalističkom načinu proizvodnje. Na jednoj strani primenjujem 100£ dodatnog postojećanog kapitala u toku godine, ako su 100£ proizvod 5 radnika; na drugoj 100£ promenljivog kapitala. Ako je stopa viška vrednosti = 100%, onda je vrednost koju su 5 radnika stvorili = 200£; nasuprot tome je vrednost od 100£ postojećanog kapitala = 100£, a kao kapital možda = 105£, ako je kamatna stopa = 5%. Iste novčane sume, prema tome da li se proizvodnji preduimaju kao veličine vrednosti postojećanog ili promenljivog kapitala, izražavaju veoma različite vrednosti kad ih posmatramo u njihovom proizvodu. Što se zatim tiče koštanja roba sa stanovišta kapitaliste, postoji još i ta razlika da od 100£ postojećanog kapitala, ukoliko je ovaj plasiran u stalni kapital, u vrednost robe ulazi samo

rabaćenje, dok se 100£ za najamninu moraju u njoj potpuno reprodukovati.

Kod koloniste i uopšte samostalnog sitnog proizvođača, koji kapitalom ne može raspolagati nikako ili samo uz visoke kamate, onaj deo proizvoda koji zastupa najamninu jeste njegov dohodak, dok za kapitalistu on predstavlja predujam kapitala. Stoga prvi smatra ovaj utrošak rada kao neizbežan preduslov za prinos rada, o kome se u prvom redu radi. A što se tiče njegovog suviška rada, po odbitku onog potrebnog rada, on se u svakom slučaju ostvaruje u suvišku proizvoda; i čim on to može prodati, ili čak i sam upotrebiti, gleda on na to kao na nešto što ga ništa nije stalo, jer ga nije stalo opredmećenog rada. Kao otuđivanje bogatstva njemu važi jedino trošenje opredmećenog rada. Naravno da on gleda da proda po što je moguće višoj ceni; ali mu čak i prodaja ispod vrednosti i ispod kapitalističke cene proizvodnje još uvek važi kao profit, ukoliko taj profit nije anticipiran zaduženjem, hipotekom itd. Za kapitalistu je, naprotiv, izdatak promenljivog kao i postojanog kapitala predujam kapitala. Relativno veći predujam ovog poslednjeg smanjuje pod inače nepromenjenim okolnostima cenu koštanja, kao stvarno i vrednost roba. I stoga, mada profit potiče samo iz viška rada, dakle samo iz primene promenljivog kapitala, može pojedinačnom kapitalisti ipak tako izgledati da je živi rad najskuplji elemenat njegovih troškova proizvodnje, koji najviše treba svesti na minimum. Ovo je samo kapitalistički izopačen oblik onoga što je tačno, da srazmerno veća primena minulog rada, u poređenju sa živim, znači uvećanu proizvodnost društvenog rada i veće društveno bogatstvo. Sa stanovišta konkurencije sve je ovako netačno i sve se tako pokazuje kao da stoji na glavi.

Pri pretpostavci nepromenjenih cena proizvodnje mogu se dodatni plasmani kapitala praviti s nepromenjenom, rastućom ili opadajućom proizvodnošću na boljim zemljama, tj. na svima od B naviše. Na samom A bilo bi to pod našom pretpostavkom moguće samo ili pri nepromenjenoj proizvodnosti, kad zemlja i dalje kao i ranije ne nosi rentu, ili i kad se proizvodnost uveća; onda bi jedan deo kapitala plasiranog u zemlju A nosio rentu, a drugi ne. Ali bi to bilo nemoguće ako se za A pretpostavi da proizvodnost opada, jer cena proizvodnje ne bi ostala postojana, već bi rasla. Ali pod svima ovim okolnostima, tj. bilo da je višak proizvoda koji oni donose srazmeran njihovoj veličini, ili je iznad, ili ispod te proporcije — dakle, da li stopa ekstraprofita kapitala, kad ovaj raste, ostaje postojana, ili se penje, ili pada — raste višak proizvoda i njemu odgovarajući ekstraprofit po ekeru, dakle eventualno i renta, žitna i novčana. Uvećanje same mase ekstraprofita, odnosno rente, računajući po ekeru, tj. uvećanje mase računato na neku nepromenjenu jedinicu, dakle ovde na neku određenu količinu zemlje, eker ili hektar, izražava se kao rastuća proporcija. Stoga visina rente, računata po ekeru, raste pod ovim okolnostima prosto usled uvećanja kapitala plasiranog u zemlju. I to

se događa pri nepromenjenim cenama proizvodnje i bez obzira na to da li proizvodnost dodatnog kapitala ostaje jednaka, da li se smanjuje ili uvećava. Poslednje okolnosti modifikuju obim u kome se uvećava visina rente po ekeru, ali ne samu činjenicu toga uvećanja. Ovo je pojava koja je svojstvena diferencijalnoj renti II, i kojom se ona razlikuje od diferencijalne rente I. Da dodatni kapitali nisu bili plasirani vremenski jedan za drugim u istu zemlju, već prostorno naporedo u novu dodatnu zemlju odgovarajućeg kvaliteta, uvećala bi se masa rentala i, kao što je ranije pokazano, prosečna renta celokupne obrađene površine, ali ne i visina rente po ekeru. Pri nepromenjenom rezultatu, ukoliko u obzir dolaze masa i vrednost celokupne proizvodnje i viška proizvoda, koncentracija kapitala na užoj površini zemlje razvija visinu rente po ekeru, dok pod istim okolnostima njegovo rasturanje na neku veću površinu, pri inače nepromenjenim okolnostima, ne postiže ovo dejstvo. Ali što se kapitalistički način proizvodnje više razvija, to se više razvija i koncentracija kapitala na istoj površini zemlje, dakle to se više penje renta, računata po ekeru. Stoga bi u dvema državama gde bi cene proizvodnje bile identične, gde bi identične bile diferencije vrsta zemlje i gde bi bila plasirana ista masa kapitala, ali u jednoj više u obliku sukcesivnih plasmata na ograničenoj površini zemlje, a u drugoj više u obliku koordiniranih plasmata na široj površini, renta bila po ekeru, a stoga i cena zemlje, viša u prvoj, a niža u drugoj državi, mada bi masa rente ostala ista u obema državama. Razlika u visini rente ne bi se ovde, dakle, mogla objašnjavati niti polazeći od razlike u prirodnoj plodnosti vrsta zemlje, niti od količine primenjenog rada, nego isključivo različitim načinom plasiranja kapitala.

Kad ovde govorimo o višku proizvoda [Surplusprodukt], onda pod tim treba uvek razumevati onaj alikvotni deo proizvoda u kome se predstavlja ekstraprofit [Surplusprofit]. Inače mi pod viškom proizvoda [Mehrprodukt ili Surplusprodukt] razumemo onaj deo proizvoda u kome se predstavlja celokupni višak vrednosti, ili u pojedinačnim slučajevima i onaj deo proizvoda u kome se predstavlja prosečni profit. Specifično značenje koje ta reč dobija kod rentonosnog kapitala daje povoda nespোরазумима, kao što je ranije pokazano.

GLAVA ČETRDESET DRUGA

Diferencijalna renta II. — Drugi slučaj:
padajuća cena proizvodnje

Cena proizvodnje može pasti kad se dodatni plasmani kapitala izvrše s nepromenjenom, padajućom ili rastućom stopom proizvodnosti.

I. Kad proizvodnost dodatnog plasmana kapitala ostaje jednaka

Ovo, dakle, ima za pretpostavku da na različitim vrstama zemlje, odgovarajući kvalitetu svake vrste, proizvod raste u istoj meri kao kapital koji je u njih plasiran. Ako se diferencije među vrstama zemlje ne menjaju, ovo onda uključuje uvećanje viška proizvoda srazmerno uvećanju plasmana kapitala. Ovaj slučaj, dakle, isključuje svaki višak plasmana kapitala, višak koji bi pogadao diferencijalnu rentu, na zemlju A. Kod ovoga je stopa ekstraprofita $= 0$; ona, dakle, ostaje $= 0$, pošto je pretpostavljeno da proizvodna snaga dodatnog kapitala, a stoga i stopa ekstraprofita, ostaju postojane.

Ali regulativna cena proizvodnje može pod tim pretpostavkama pasti samo zato što umesto cene proizvodnje zemlje A postaje regulativna cena proizvodnje prve bolje zemlje B, ili ma koje zemlje bolje od A; što se, dakle, kapital povlači sa A, ili i sa A i B, kad bi cena proizvodnje zemlje C postala regulativnom, dakle što bi svaka slabija zemlja ispala iz konkurencije onih vrsta zemlje pod kulturom pšenice. Uslov za ovo, pod datim pretpostavkama, jeste da dodatni proizvod dodatnih plasmana kapitala zadovoljava potrebu, dakle da proizvodnja slabije zemlje A itd. postane suvišna za stvaranje ponude.

Uzmimo, dakle, npr. tabelu II, ali tako da umesto 20 kvartera potrebu zadovoljavaju 18. A bi otpalo; B, a s njim i cena proizvodnje od 30 šilinga po kvarteru, postalo bi regulativnim. U tom slučaju diferencijalna renta uzima sledeći oblik:

Tabela IV

Vrsta zemlje	Kapital		Profit	Troškovi proiz- vodnje	Proizvod	Prodajna cena po kvarteru	Prinos	Renta		Stopa ekstra- profita (u %)
	Ekeri	£						žitna kvartera	novčana £	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Svega	3	15	3	18	18		27	6	9	

Dakle bi celokupna renta, u poređenju s tabelom II, pala od 36£ na 9, a u žitu od 12 kvartera na 6, celokupna proizvodnja samo za 2 kvartera, od 20 na 18. Stopa ekstraprofita, računata na kapital, pala bi na trećinu, od 180 na 60%. Padanju cene proizvodnje ovde dakle odgovara opadanje žitne i novčane rente.

U poređenju s tabelom I smanjuje se samo novčana renta; žitna renta oba puta iznosi 6 kvartera; samo što su ove u jednom slučaju =18£, u drugom=9£. Za zemlju C ostala je žitna renta ista naspram tabele I. Doista se time što je dodatna proizvodnja zemlje A, postignuta putem jednoobraznog dejstva dodatnog kapitala, izbačena s tržišta, i time zemlja A isključena kao konkurentski agent proizvodnje, obrazovala jedna nova diferencijalna renta I, gde bolja zemlja B igra istu ulogu koju ranije lošija vrsta zemlje A. Ovim, s jedne strane, otpada renta zemlje B; s druge strane, prema pretpostavci, plasiranje dodatnog kapitala nije ništa izmenilo u diferencijama između B, C i D. Stoga pada onaj deo proizvoda koji se pretvara u rentu.

Da je gornji rezultat — zadovoljavanje tražnje sa isključenjem vrste zemlje A — postignut time što je u zemlje C ili D, ili u obe, plasiran više no dvostruki kapital, onda bi stvar izašla drukčije. Na primer, ako se treći plasman kapitala učini na C:

Tabela IVa

Vrsta zemlje	Kapital		Profit	Troškovi proiz- vodnje	Proizvod	Prodaj- na cena	Prinos	Renta		Stopa ekstra- profita (u %)
	Ekeri	£						žitna kvartera	novčana £	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Svega		17½	3½	21	21		31½	7	10½	

Tu se, na zemlji C, u poređenju s tabelom IV, proizvod popeo od 6 kvartera na 9, višak proizvoda od 2 kvartera na 3, novčana renta od 3£ na 4½£. Naspram tabele II, gde je novčana renta 12£, i tabele I, gde je bila 6£, renta je naprotiv pala. Celokupni rental u žitu=7 kvartera pao je naspram tabele II (12 kvartera),

popeo se naspram tabele I (6 kvartera); u novcu ($10\frac{1}{2}\text{£}$) pao je u poređenju sa obema (18£ i 36£).

Da je treći plasman kapitala od $2\frac{1}{2}\text{£}$ upotrebljen na zemlju B, to bi, doduše, izmenilo masu proizvodnje, ali ne bi taklo rentu, pošto za sukcesivne plasmane kapitala nije pretpostavljeno da izazivaju kakvu diferenciju na istoj vrsti-zemlje, a zemlja B ne donosi rentu.

Ako, naprotiv, uzmemo da je treći plasman kapitala izvršen na D umesto na C, onda imamo:

Tabela IVb

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital £	Profit £	Troškovi proiz- vodnje £	Proizvod kvartera	Prodaj- na cena £	Prinos £	Renta		Stopa ekstra- profita (u %)
								žitna kvartera	novčana £	
B	1	5	1	6	4	$1\frac{1}{2}$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1\frac{1}{2}$	9	2	3	60
D	1	$7\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	9	12	$1\frac{1}{2}$	18	6	9	120
Svega	3	$17\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	21	22		33	8	12	

Ovde je celokupni proizvod 22 kvartera, više no dvaput veći od proizvoda s tabele I, mada je predujmljeni kapital samo $17\frac{1}{2}\text{£}$ prema 10£, dakle ni dvaput veći. Zatim je celokupni proizvod za 2 kvartera veći no u tabeli II, mada je u ovoj poslednjoj predujmljeni kapital veći, naime 20£.

Na zemlji D porasla je žitna renta naspram tabele I od 3 kvartera na 6, dok je novčana renta sa 9£ ostala ista. Naspram tabele II, ostala je žitna renta zemlje D ista, 6 kvartera, ali je novčana renta pala od 18£ na 9£.

Ako se posmatraju celokupne rente, žitna renta tabele IVb jeste=8 kvartera, veća od I=6 kvartera, i od IVa=7 kvartera; a, naprotiv, manja je od rente iz II=12 kvartera. Novčana renta iz IVb=12£ veća je od rente iz IVa= $10\frac{1}{2}\text{£}$, a manja od rente iz tabele I=18£ i iz tabele II=36£.

Da bi uz otpadanje rente na B pod uslovima tabele IVb celokupni rental bio jednak onome iz tabele I, moramo imati viška proizvoda još za 6£, dakle 4 kv. po $1\frac{1}{2}\text{£}$, kolika je nova cena proizvodnje. Onda imamo opet celokupni rental od 18£ kao u tabeli I. Veličina dodatnog kapitala koji je za ovo potreban biće različita prema tome da li ga plasiramo na C ili D, ili ga razdelimo među obadva.

Kod C, 5£ kapitala donose 2 kvartera viška proizvoda, dakle će 10£ dodatnog kapitala dati 4 kvartera dodatnog viška proizvoda. Kod D bi 5£ dodatka bilo dovoljno da se proizvedu 4 kvartera dodatne žitne rente, pod pretpostavkom, na kojoj ovde stojimo, da proizvodnost dodatnih plasmana kapitala ostane ista. Po tome bismo dobili sledeće preglede:

Tabela IVc

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital £	Profit £	Troškovi proiz- vodnje £	Proizvod kvartera	Prodaj- na cena £	Prinos £	Renta		Stopa ekstra- profita (u %)
								žitna kvartera	novčana £	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	1½	27	6	9	60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120
Svega	3	27½	5½	33	34		51	12	18	

Tabela IVd

Vrsta zemlje	Ekera	Kapital £	Profit £	Troškovi proiz- vodnje £	Proizvod kvartera	Prodaj- na cena £	Prinos £	Renta		Stopa ekstra- profita (u %)
								žitna kvartera	novčana £	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	12½	2½	15	20	1½	30	10	15	120
Svega	3	22½	4½	27	30		45	12	18	

Celokupni novčani rental bio bi upravo polovina od onoga što je bio na tabeli II, gde su dodatni kapitali bili plasirani uz nepromenjene cene proizvodnje.

Najvažnije je uporediti gornje tabele s tabelom I.

Nalazimo da je pri padu cene proizvodnje za polovinu, od 60 šilinga na 30 šilinga po kvarteru, celokupni novčani rental ostao isti, =18£, i da se saobrazno tome žitna renta udvostručila, naime od 6 kvartera na 12. Na B je renta otpala; na C se novčana renta popela za polovinu u IVc, ali je pala za polovinu u IVd; na D je ostala ista =9 £ u IVc, a popela se od 9 £ na 15 £ u IVd. Proizvodnja se popela od 10 kvartera na 34 u IVc, a na 30 kvartera u IVd; profit od 2£ na 5½ u IVc, a na 4½ u IVd. Celokupni plasman kapitala popeo se u jednom slučaju od 10£ na 27½ £, u drugome od 10 na 22½£, dakle oba puta više no dvostruko. Rentna stopa, renta računata na predujmljeni kapital, svugde je u svima tabelama od IV do IVd jednaka za svaku vrstu zemlje, što je bilo već uključeno u tome što je stopa proizvodnosti oba sukcesivna plasmana kapitala u svakoj vrsti zemlje bila uzeta kao nepromenjena. Ali je ona naspram tabele I pala za prosek svih vrsta zemlje, kao i za svaku posebno. Ona je u I bila=180% prosečno, ona je u IVc= $\frac{18}{27\frac{1}{2}} \times 100 = 65\frac{5}{11}\%$, a u IVd= $\frac{18}{22\frac{1}{2}} \times 100 = 80\%$. Prosečna

novčana renta po ekeru popela se. Ona je ranije, u I, na sva 4 ekera bila prosečno 4½£ po ekeru, a sada je, u IVc i d, na 3 ekera 6£ po ekeru. Njen prosek na rentonosnoj zemlji bio je ranije 6£, a sad je 9 £ po ekeru. Dakle, popela se novčana vrednost rente po ekeru i sada predstavlja dvaput veći žitni proizvod nego ranije; ali su 12 kvartera

žitne rente sada manje od jedne polovine od celokupnog proizvoda koji iznosi 34 odnosno 30 kvartera, dok u tabeli I 6 kvartera čine $\frac{3}{4}$ celokupnog proizvoda od 10 kvartera. Dakle, mada je renta, posmatrana kao alikvotni deo celokupnog proizvoda, pala, a isto tako kad se računa na predujmljeni kapital, ipak se njena novčana vrednost, računata po ekeru, popela, a njena vrednost u proizvodu još više. Ako uzmemo zemlju D u tabeli IVd, onda su ovde troškovi proizvodnje = 15£, od čega je predujmljeni kapital = $12\frac{1}{2}$ £. Novčana je renta = 15£. U tabeli I bili su na istoj zemlji D troškovi proizvodnje = 3£, predujmljeni kapital = $2\frac{1}{2}$ £, novčana renta = 9£, dakle ova poslednja triput veća od troškova proizvodnje, a skoro četiri puta veća od kapitala. U tabeli IVd novčana renta je za D 15£, tačno jednaka troškovima proizvodnje, a samo za $\frac{1}{4}$ veća od kapitala. Ipak je novčana renta po ekeru veća za $\frac{2}{3}$, 15£ umesto 9£. U I je žitna renta od 3 kvartera = $\frac{3}{4}$ celokupnog proizvoda od 4 kvartera; u IVd ona je, sa 10 kvartera, polovina celog proizvoda (20 kvartera) sa jednog ekeru zemlje D. Ovo pokazuje kako novčana i žitna vrednost rente po ekeru može da se popne, mada sačinjava manji alikvotni deo celokupnog prinosa i mada je pala u odnosu prema predujmljenom kapitalu.

Vrednost celokupnog proizvoda u I jeste = 30£; renta = 18£, preko polovine od onoga. Vrednost celokupnog proizvoda od IVd jeste = 45£, od čega je 18£ renta, manje od polovine.

A sad, razlog što uprkos padu cene od $1\frac{1}{2}$ £ po kvarteru, dakle za 50%, i uprkos smanjenju konkurentske zemlje od 4 ekeru na 3, celokupna novčana renta ostaje jednaka, a žitna se renta udvostručava, dok se žitna renta i novčana renta, računata po ekeru, penju, leži u tome što se proizvodi više kvartera viška proizvoda. Cena žita pada za 50%, višak proizvoda raste za 100%. Ali, da bi se postigao taj rezultat, mora se celokupna proizvodnja pod našim uslovima utrostručiti, a plasman kapitala na boljim položajima zemlje više no udvostručiti. U kojoj srazmeri mora rasti ovaj poslednji, zavisi u prvom redu od toga kako se dodatni plasman kapitala razdeljuje među bolje i najbolje vrste zemlje, stalno pod pretpostavkom da proizvodnost kapitala raste na svakoj vrsti zemlje srazmerno njegovoj veličini.

Da je pad cene proizvodnje manji, bilo bi potrebno manje dodatnog kapitala da se proizvede ista novčana renta. Da je ponuda, koja je potrebna da bi se zemlja A izbacila iz obrađivanja — a ovo zavisi ne samo od proizvoda po ekeru zemlje A nego i od srazmernog udela što ga A zauzima u celoj obrađenoj površini — da je, dakle, ponuda, koja je za ovo potrebna, veća, pa dakle i zahtevana masa dodatnog kapitala na zemlji boljoj od A, onda bi pri inače nepromenjenim okolnostima novčana i žitna renta još više porasle, mada bi obe otpale na zemlji B.

Da je kapital A, koji otpada, bio = 5£, onda bi za taj slučaj imalo da se uporede tabele II i IVd. Celokupni proizvod porastao bi od

20 na 30 kvartera. Novčana renta iznosila bi samo polovinu, 18£ umesto 36£, žitna renta bila bi ista=12 kvartera.

Kad bi se na D mogao proizvesti celokupan proizvod od 44 kvartera=66 £ s kapitalom od $27\frac{1}{2}$ £ — saobrazno starom stavu za D, od 4 kvartera na $2\frac{1}{2}$ £ kapitala — onda bi celokupni rental opet došao na visinu iz tabele II, i tabela bi stajala ovako:

<i>Vrsta zemlje</i>	<i>Kapital £</i>	<i>Proizvod kvartera</i>	<i>Žitna renta kvartera</i>	<i>Novčana renta £</i>
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27\frac{1}{2}$	44	22	33
Svega	$37\frac{1}{2}$	54	24	36

Celokupna proizvodnja bila bi 54 kvartera naspram 20 kvartera u tabeli II, a novčana bi renta bila ista,=36£. Ali bi celokupni kapital bio $37\frac{1}{2}$ £, dok je kod tabele II bio=20. Celokupni predujmljeni kapital gotovo bi se udvostručio, dok bi se proizvodnja gotovo utrostručila; žitna bi se renta udvostručila, novčana bi ostala ista. Dakle, ako cena padne usled plasiranja dodatnog novčanog kapitala, pri nepromenjenoj proizvodnosti, u bolje rentonosne vrste zemlje, dakle na sve iznad A, onda celokupni kapital ima tendenciju da ne raste u istoj srazmeri kao proizvodnja i žitna renta; tako da se porastom žitne rente opet može da izravna manjak koji u novčanoj renti nastaje usled padanja cene. Isti se zakon pokazuje i u tome što predujmljeni kapital mora da bude veći prema tome da li se primenjuje više na C nego na D, na zemlju koja nosi manje rente nego na zemlju koja nosi više rente. On je jednostavno u ovome: da bi novčana renta ostala ista ili se popela, mora se proizvoditi neka određena dodatna količina viška proizvoda, a ovo traži utoliko manje kapitala ukoliko je veća plodnost polja koja pružaju višak proizvoda. Kad bi diferencija između B i C, C i D, bila još veća, trebalo bi još manje dodatnog kapitala. Određena srazmera zavisi 1) od srazmere u kojoj pada cena, dakle od diferencije između B, koje je sada bezrentno, i A, koje je ranije bilo bezrentna zemlja; 2) od srazmere diferencija između boljih vrsta zemlje od B naviše; 3) od mase novoplasiranog dodatnog kapitala, i 4) od njegove raspodele na različne kvalitete zemlje.

Vidi se, doista, da ovaj zakon izražava samo ono što je već izloženo kod prvog slučaja: da se, kad je data cena proizvodnje, pa ma kolika bila po veličini, renta može penjati usled dodatnog plasiranja kapitala. Jer je usled izbacivanja vrste zemlje A sada data nova diferencijalna renta I sa B kao sada najlošijom zemljom, i sa $1\frac{1}{2}$ £ po kvarteru kao novom cenom proizvodnje. Ovo važi za tabelu IV, kao god i za tabelu II. To je isti zakon, samo što je za polaznu tačku uzeta zemlja B mesto A, a cena proizvodnje od $1\frac{1}{2}$ £ mesto od 3 £.

Ovde ima ovo važnosti samo u sledećem: ukoliko je bilo potrebno toliko i toliko dodatnog kapitala da bi se kapital A povukao

sa zemlje i da se ponuda zadovolji bez njega, pokazuje se da to može biti praćeno nepromenjenom, rastućom ili padajućom rentom po ekeru, ako ne na svima poljima, ono ipak na nekima, kao i za prosek obrađenih polja. Videli smo da se žitna i novčana renta ne drže jednako. Međutim, samo je tradicija što žitna renta uopšte igra neku ulogu u ekonomiji. Isto bi se tako dobro moglo dokazati da npr. neki fabrikant sa 5£ svog profita može da kupi mnogo više od svoje sopstvene prede nego ranije sa 10£ profita. Ali ovo svakako pokazuje da gospoda zemljovlasnici, kad su u isto vreme i posednici ili sudeonici manufaktura, fabrikanti šećera, rakije itd. mogu, pri padanju novčane rente, uvek praviti znatne zarade kao proizvođači svojih sopstvenih sirovina.⁸⁴

II. Kad pada stopa proizvodnosti dodatnih kapitala

Ovo ne donosi ničeg novog utoliko što i ovde, kao u maločas razmatranom slučaju, cena proizvodnje može da padne samo ako pomoću dodatnih plasmana kapitala, na boljim vrstama zemlje nego što je A, proizvod od A postane izlišan, te se stoga kapital sa A povuče, ili A upotrebi za proizvodnje kakvog drugog proizvoda. Ovaj je slučaj napred iscrpno izložen. Pokazano je da kod njega žitna i novčana renta po ekeru mogu porasti, opasti ili ostati jednake.

Radi lakšeg upoređivanja ponovićemo prvo:

Tabela I

Vrsta zemlje	Ekeri	Kapital £	Profit £	Troškovi proizvodnje po kvarteru £	Proizvod kvartera	Žitna renta kvartera	Novčana renta £	Stopa ekstra- profita (u %)
A	1	2½	½	3	1	0	0	0
B	1	2½	½	1½	2	1	3	120
C	1	2½	½	1	3	2	6	240
D	1	2½	½	¾	4	3	9	360
Svega	4	10			10	6	18	180
								Prosek

⁸⁴ Gornje tabele IVa do IVd morao sam preračunati zbog jedne računске pogreške koja je išla skroz. Doduše, ovo nije pogadalo teoretska gledišta izlagana na osnovu tabela, ali je delimično unelo sasvim monstruozne brojne odnose proizvodnje po ekeru. Ali ni ovi u osnovi ne smetaju. Na svim reljefnim i visinskim profilnim kartama uzima se znatno veći razmer za vertikale nego za horizontale. Ko se ipak oseća uvređen u svom agrarskom srcu, uvek mu je dopušteno da broj ekeri pomnoži kojim god brojem hoće. Može se i u tabeli I umesto 1, 2, 3, 4 kvartera po ekeru staviti 10, 12, 14, 16 bušela (8 = 1 kvarter), pri čemu onda otuda izvedeni brojevi ostalih tabela ostaju u granicama verovatnoće; naći će se da rezultat, odnos uvećanja rente prema uvećanju kapitala, izlazi potpuno na isto. To je urađeno u tabelama koje je izdavač dodao u idućoj glavi. — F. E.

Ako sad uzmemo da je cifra od 16 kvartera koje liferuju B, C i D, sa opadajućom stopom proizvodnosti, dovoljna da bi se A bacilo van kulture, onda se tabela III pretvara u sledeću tabelu:

Tabela V

Vrsta zemlje	Ekeri	Kapital £	Profit £	Proizvod kvartera	Prodaj- na cena £	Prinos £	Žitna renta kvartera	Novčana renta £	Stopa ekstra- profita (u %)
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	$2 + 1\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	$1\frac{5}{7}$	6	0	0	0
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	$3 + 2 = 5$	$1\frac{5}{7}$	$8\frac{4}{7}$	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{4}{7}$	$51\frac{3}{7}$
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	$4 + 3\frac{1}{2} = 7\frac{1}{2}$	$1\frac{5}{7}$	$12\frac{6}{7}$	4	$6\frac{6}{7}$	$137\frac{1}{7}$
Svega	3	15		16		$27\frac{3}{7}$	$5\frac{1}{2}$	$9\frac{3}{7}$	$94\frac{2}{7}$ Prosek

Ovde je pri smanjivanju stope proizvodnosti dodatnih kapitala, i s različnim opadanjem na različnim vrstama zemlje, regulativna cena proizvodnje pala od 3£ na $1\frac{5}{7}$ £. Plasman kapitala popeo se za polovinu, od 10£ na 15£. Novčana renta pala je skoro za polovinu, od 18£ na $9\frac{3}{7}$ £, ali žitna renta samo za $\frac{1}{12}$, od 6 kvartera na $5\frac{1}{2}$. Celokupni proizvod popeo se od 10 na 16, ili za 60%. Žitna renta iznosi nešto preko trećine celokupnog proizvoda. Predujmljeni kapital odnosi se prema novčanoj renti kao $15 : 9\frac{3}{7}$, dok je ranija srazmera bila $10 : 18$.

III. Kad se penje stopa proizvodnosti dodatnih kapitala

Ovo se od varijante I u početku ove glave, gde cena proizvodnje pada pri nepromenjenoj stopi proizvodnosti, razlikuje samo time što se, ako je za izbacivanje zemlje A potreban neki dat dodatni proizvod, to ovde brže događa.

Kako kod padajuće tako i kod rastuće proizvodnosti dodatnih plasmana kapitala, može to imati nejednako dejstvo, već prema tome kako su plasmani raspodeljeni na različne vrste zemlje. U onoj meri u kojoj ovo različito dejstvo izravnavala diferencije ili ih zaoštrava, pašće ili će se popeti diferencijalna renta boljih vrsta zemlje, a s time i celokupni rental, kao što smo već imali slučaj kod diferencijalne rente I. Inače, sve zavisi od veličine zemljišne površine i kapitala koji su sa zemljom A izbačeni, i od relativnog predujma kapitala koji je pri rastućoj proizvodnosti potreban da se liferuje dodatni proizvod koji treba da pokrije tražnju.

Jedini momenat koji zaslužuje truda da se ovde ispita, i koji nas uopšte vraća na istraživanje kako se ovaj diferencijalni profit pretvara u diferencijalnu rentu, jeste ovaj:

Kod prvog slučaja, gde cena proizvodnje ostaje ista, dodatni kapital, koji je eventualno plasiran u zemlju A, indiferentan je za

diferencijalnu rentu kao takvu, pošto zemlja A ni sad ne nosi rentu kao ni ranije, cena njegovog proizvoda ostaje ista i produžuje regulisati tržište.

U drugom slučaju, varijanta I, gde cena proizvodnje pada, pri nepromenjenoj stopi proizvodnosti, zemlja A nužno otpada, a još više u varijanti II (padanje cene proizvodnje pri padanju stope proizvodnosti), pošto bi inače dodatni kapital na zemlji A morao povisiti cenu proizvodnje. Ali ovde, u varijanti III drugog slučaja, gde cena proizvodnje pada zato što se penje proizvodnost dodatnog kapitala, može ovaj dodatni kapital pod izvesnim okolnostima biti plasiran kako u zemlju A tako i u bolje vrste zemlje.

Uzećemo da neki dodatni kapital od $2\frac{1}{2}\text{£}$, plasiran u A, proizvodi $1\frac{1}{5}$ kvartera umesto 1 kvartera.

Tabela VI

Vrsta zemlje	Kapital		Profit	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Prodajna cena	Prinos	Renta	Stopa ekstraprofita	
	Ekeri	£	£	£	kvartera	£	£	kvartera	£	(u %)
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 1\frac{1}{5} = 2\frac{1}{5}$	$2\frac{8}{11}$	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 2\frac{2}{5} = 4\frac{2}{5}$	$2\frac{8}{11}$	12	$2\frac{1}{5}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 3\frac{3}{5} = 6\frac{3}{5}$	$2\frac{8}{11}$	18	$4\frac{2}{5}$	12	240
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 4\frac{4}{5} = 8\frac{4}{5}$	$2\frac{8}{11}$	24	$6\frac{3}{5}$	18	360
Svega	4	20	4	24	22		60	$13\frac{1}{5}$	36	240

Ovu tabelu valja uporediti, osim sa osnovnom tabelom I, i sa tabelom II, gde je dvostruki plasman kapitala spojen s postojanom proizvodnošću, srazmerno plasmanu kapitala.

Prema pretpostavci, regulativna cena proizvodnje pada. Kad bi ona ostala postojana, $=3\text{£}$, onda bi najlošija zemlja A, koja je ranije, pri plasmanu kapitala od samo $2\frac{1}{2}\text{£}$, bila bezrentna, sada nosila rentu a da se u obrađivanje ne uvuče neka lošija zemlja; i to time što bi se proizvodnost na njoj uvećala, ali samo za jedan deo kapitala, ne za prvobitni. Prve 3£ troškova proizvodnje donose 1 kvarter; druge donose $1\frac{1}{5}$ kvartera; ali se sad čitav proizvod od $2\frac{1}{5}$ kvartera prodaje po svojoj prosečnoj ceni. Pošto stopa proizvodnosti raste s dodatnim plasmanom kapitala, to ovaj uključuje neku melioraciju. Ova može biti u tome što se uopšte upotrebi više kapitala na jedan eker (više gnojiva, više mehaničkog rada itd.), ili i u tome što uopšte samo sa ovim dodatnim kapitalom postaje moguće da se dođe do kvalitativno drukčijeg, proizvodnijeg plasmana kapitala. U oba slučaja postignut je s predujmom od 5£ kapitala po ekeru proizvod od $2\frac{1}{5}$ kvartera, dok je s plasmanom kapitala koji iznosi polovinu od toga, $2\frac{1}{2}\text{£}$, dobijen proizvod samo od 1 kvartera. Ne uzimajući u obzir prolazne prilike na tržištu, proizvod zemlje A mogao bi se i dalje prodavati po nekoj višoj ceni proizvodnje, umesto po novoj prosečnoj ceni, samo dotle dok bi neka znatna površina klase zemlje A produžila da se obrađuje s kapitalom od samo $2\frac{1}{2}\text{£}$ po ekeru. Ali čim

bi novi odnos od 5£ kapitala po ekeru, a s time i poboljšano privređivanje, postali opšti, morala bi regulativna cena proizvodnje pasti na $2^{8/11}$ £. Otpala bi razlika između ona dva dela kapitala, i onda bi doista jedan eker zemlje A, koji bi bio obrađivan samo sa $2^{1/2}$ £, bio obrađivan nenormalno, nesaobrazno novim uslovima proizvodnje. To više ne bi bila razlika između prinosa različnih delova kapitala na istom ekeru, nego između dovoljnog i nedovoljnog celokupnog plasmana kapitala po ekeru. Iz ovog se vidi, *prvo*, da nedovoljan kapital u ruci većeg broja zakupaca (mora biti veći broj, jer bi manji broj bio prisiljen samo da prodaje ispod svoje cene proizvodnje) ima potpuno isto dejstvo kao samo diferenciranje vrsta zemlje u silaznoj skali. Lošija vrsta kulture na lošijoj zemlji uvećava rentu na boljoj; ona može da stvori rentu čak i na bolje obrađivanoj zemlji podjednako loše kakvoće, koju ova inače ne donosi. *Drugo*, vidi se kako se diferencijalna renta, ukoliko potiče iz sukcesivnog plasiranja kapitala na istoj celokupnoj površini, u stvarnosti svodi na prosek, gde se dejstva različnih plasmana kapitala više mogu razaznati i razlikovati, te stoga ne proizvode rentu na najgoroj zemlji, nego 1) prosečnu cenu celokupnog prinosa, recimo za jedan eker zemlje A, čine novom regulativnom cenom, i 2) predstavljaju se kao promena u celokupnoj količini kapitala po ekeru, koja se pod novim uslovima zahteva za dovoljno obrađivanje tla, i u kojoj su se, bez mogućnosti da se razlikuju, stopili kako ovi pojedinačni sukcesivni plasmani kapitala tako i njihova respektivna dejstva. Isto je onda i s pojedinačnim diferencijalnim rentama boljih vrsta zemlje. One se u svakome slučaju određuju diferencijom prosečnog proizvoda dotične vrste zemlje, upoređenog s proizvodom najlošije zemlje, pri uvećanom plasmanu kapitala, koji je sad postao normalan.

Nema zemlje koja bi davala ma kakav proizvod bez plasiranja kapitala. Dakle, ni kod proste diferencijalne rente, diferencijalne rente I; kad se tamo kaže da 1 eker od A, zemlje koja reguliše cenu proizvodnje, daje toliki i toliki proizvod po toj i toj ceni, i da bolje vrste zemlje B, C, D daju toliko diferencijalnog proizvoda, a stoga, pri regulativnoj ceni, toliko i toliko novčane rente, onda se uvek pretpostavlja da se primenjuje neki određeni kapital, kapital koji se pod datim uslovima proizvodnje smatra kao normalan. Sasvim kao što se u industriji za svaku poslovnu granu iziskuje određen minimum kapitala da bi se robe mogle izraditi po svojoj ceni proizvodnje.

Kad se, usled sukcesivnog plasmana kapitala, spojenog s poboljšanjima, u istu zemlju, ovaj minimum menja, menja se on malo-pomalo. Dokle god izvestan broj ekeri, npr. zemlje A, ne dobije ovaj dodatni obrtni kapital, proizvodi se renta na bolje obrađivanim ekerima zemlje A zbog cene proizvodnje koja je ostala postojana, a po višava se renta svih boljih vrsta zemlje, B, C i D. Međutim, čim se nov način rada toliko sproveo da je postao normalan, cena proizvodnje pada; renta boljih polja opet pada, a onaj deo zemlje A koji nema

sadašnji prosek obrtnog kapitala mora prodavati ispod svoje individualne cene proizvodnje, dakle ispod prosečnog profita.

Pri padanju cene proizvodnje ovo i nastupa, čak i pri padanju proizvodnosti dodatnog kapitala, čim usled uvećanog plasmana kapitala bolje vrste zemlje liferuju potrebni celokupni proizvod, te se dakle povuče npr. i obrtni kapital sa A, dakle A više ne konkuriše u proizvodnji ovog određenog proizvoda, npr. pšenice. Ona količina kapitala koja se sada prosečno primenjuje na novoj regulativnoj, boljoj zemlji B, važi sada kao normalna; i kad se govori o različnoj plodnosti zemlje, pretpostavlja se da se primenjuje nova normalna količina kapitala po ekeru.

S druge strane, jasno je da ovaj prosečni plasman kapitala, npr. 8£ po ekeru u Engleskoj pre, a 12£ posle 1848, sačinjava merilo pri zaključivanju zakupnih ugovora. Za zakupnika koji više utroši ne pretvara se ekstraprofit u rentu za vreme trajanja zakupnog ugovora. Da li će se to dogoditi po isteku ugovora, zavisi od konkurencije zakupnika koji su kadri da učine isti ekstrapredujam. Pri tome nije reč o permanentnim melioracijama zemlje, koje pri jednakom ili čak i opadajućem izdatku kapitala produžuju obezbeđivati uvećan proizvod. Ove, mada su proizvod kapitala, imaju dejstvo sasvim kao prirodni diferencijalni bonitet zemlje.

Vidi se, dakle, kako kod diferencijalne rente II dolazi u obzir jedan momenat koji kod diferencijalne rente I kao takve nije bio izložen, pošto ova može i dalje postojati nezavisno od svake promene normalnog plasmana kapitala po ekeru. To, s jedne strane, briše rezultate različnih plasmana kapitala na regulativnoj zemlji A, tako da se njihov proizvod sad ispoljava prosto kao normalni prosečni proizvod po ekeru. S druge strane, to je promena u normalnom minimumu, ili u prosečnoj veličini izdatka kapitala po ekeru, tako da se ova promena predstavlja kao osobina zemlje. Naposletku, to je razlika u načinu pretvaranja ekstraprofita u oblik rente.

Upoređena sa tabelom I i II, pokazuje tabela VI još i to da se žitna renta popela naspram one u I više no dvostruko, a naspram one u II za $1\frac{1}{5}$ kvartera; dok se novčana renta naspram I udvostručila, a naspram II nije izmenila. Ona bi znatno porasla, bilo kad bi (pri inače jednakim pretpostavkama) dodatak kapitala više pao na bolje vrste zemlje, bilo kad bi, s druge strane, dejstvo dodatnog kapitala na A bilo manje, kad bi, dakle, regulativna prosečna cena kvartera zemlje A stajala na većoj visini.

Ako bi uvećanje plodnosti putem dodavanja kapitala različito delovalo na različite vrste zemlje, onda bi to izazvalo promenu njihovih diferencijalnih renti.

U svakom slučaju dokazano je da se pri padanju cene proizvodnje do kojeg dolazi usled uvećanja stope proizvodnosti dodatnog plasmana kapitala — dakle čim ova proizvodnost raste u većoj srazmeri nego predujam kapitala — renta po ekeru, npr. kod dvostrukog plasmana

kapitala, može ne samo udvostručiti nego i više no udvostručiti. Ali ona može i da padne, kad bi usled uvećanja proizvodnosti na zemlji A cena proizvodnje pala mnogo niže.

Ako uzmemo da dodatni plasmani kapitala npr. na B i C nisu uvećali proizvodnost u istoj srazmeri kao na A, tako da se za B i C smanje proporcionalne diferencije, a uvećanje proizvoda ne izravna smanjenje cene, onda bi se, suprotno slučaju tabele II, renta na D popela, a na B i C pala.

Tabela VIa

Vrsta zemlje		Kapital	Profit	Proizvod po ekeru	Prodajna cena	Prinos	Žitna renta	Novčana renta
	Ekeri	£	£	kvartera	£	£	kvartera	£
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$1 + 3 = 4$	$1\frac{1}{2}$	6	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$2 + 2\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$6\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$3 + 5 = 8$	$1\frac{1}{2}$	12	4	6
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$4 + 12 = 16$	$1\frac{1}{2}$	24	12	18
Svega	4	20		$32\frac{1}{2}$			$16\frac{1}{2}$	$24\frac{3}{4}$

Naposletku, novčana renta bi se popela kad bi se u bolje zemlje, uz isto proporcionalno uvećanje plodnosti, plasirala veća količina dodatnog kapitala nego na A, ili kad bi dodatni plasmani kapitala u bolje zemlje dejstvovali s rastućom stopom proizvodnosti. U oba slučaja diferencije bi se uvećale.

Novčana renta pada kad melioracija usled dodatnog plasmana kapitala smanji diferencije u celini ili delimično, ako više deluje na A nego na B i C. Ona pada utoliko više ukoliko je manje uvećanje proizvodnosti najboljih zemalja. Od srazmere nejednakosti u dejstvu zavisi da li se žitna renta penje, pada ili ostaje stacionarna.

Novčana renta se penje, a žitna renta takođe, bilo kad se pri nepromenjenoj proporcionalnoj diferenciji u dodatnoj plodnosti različitih vrsta zemlje dodaje više kapitala na rentonosnu zemlju nego na bezrentnu zemlju A, i više na zemlju visoke nego na zemlju niske rente, bilo kad se plodnost, pri jednakom dodatnom kapitalu, više uvećava na boljoj i najboljoj zemlji nego na A, a to srazmerno tome kako je ovo uvećanje plodnosti više u višim klasama zemlje nego u nižim.

Ali, pod svima okolnostima renta raste relativno kad je uvećana proizvodna snaga posledica dodatka kapitala, a ne posledica prosto uvećane plodnosti pri postojanom plasmanu kapitala. Ovo je apsolutno stanovište, koje pokazuje da je ovde, kao kod svih ranijih slučajeva, renta, i uvećana renta po ekeru (kao kod diferencijalne rente I na celu obrađenu površinu — visina prosečnog rentala) posledica uvećanog plasmana kapitala u zemlju, pa bilo da ovaj funkcioniše s postojanom stopom proizvodnosti pri postojanim ili padajućim cenama, bilo sa opadajućom stopom proizvodnosti pri postojanim ili padajućim cenama, bilo s rastućom stopom proizvodnosti pri cenama koje

padaju. Jer naša pretpostavka: postojana cena s postojanom, padajućom ili rastućom stopom proizvodnosti dodatnog kapitala, i padajuća cena s postojanom, padajućom ili rastućom stopom proizvodnosti rastvara se u: postojanu stopu proizvodnosti dodatnog kapitala pri postojanoj ili padajućoj ceni, padajuću stopu proizvodnosti pri postojanoj ili padajućoj ceni, rastuću stopu proizvodnosti s postojanom i padajućom cenom. Mada u svima ovim slučajevima renta može ostati stacionarna i pasti, ona bi dublje pala kad dodatna primena kapitala, pri inače nepromenjenim okolnostima, ne bi bila uslov uvećane plodnosti. Onda je dodatak kapitala uvek uzrok relativne visine rente, mada je ona u apsolutnom smislu pala.

GLAVA ČETRDESET TREĆA

Diferencijalna renta II. — Treći slučaj:
rastuća cena proizvodnje. Rezultati

{Rastuća cena proizvodnje pretpostavlja da se smanjuje proizvodnost najnižeg kvaliteta zemlje, koja ne plaća rentu. Cena proizvodnje koja je pretpostavljena kao regulativna može se popeti iznad 3£ po kvarteru samo ako $2\frac{1}{2}$ £ plasirane u A proizvedu manje od 1 kvartera, ili 5£ proizvedu manje od 2 kvartera, ili ako se u obrađivanje mora uzeti neka zemlja još lošija od A.

Pri nepromenjenoj ili čak uvećanoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala ovo bi bilo moguće samo kad bi se smanjila proizvodnost prvog plasmana kapitala od $2\frac{1}{2}$ £. Ovaj se slučaj dosta često događa. Na primer, kad pri površnom oranju iscrpena gornja kora oranice sa starim načinom obrađivanja daje sve manje prinose, a onda dublji sloj, izbačen gore dubljim oranjem, daje pod racionalnom obradom opet veće prinose nego ranije. Ali, tačno uzev, ovaj specijalni slučaj ne spada ovamo. Padanje proizvodnosti prvog plasmana kapitala od $2\frac{1}{2}$ £ zahteva da kod boljih vrsta zemlje, čak i kad se uzme da su prilike na njima analogne, padne diferencijalna renta I; no ovde mi razmatramo samo diferencijalnu rentu II. Ali pošto pomenuti specijalni slučaj ne može da se dogodi a da se diferencijalna renta II ne pretpostavi kao već postojeća, i pošto stvarno predstavlja povratno dejstvo jedne modifikacije diferencijalne rente I na diferencijalnu rentu II, daćemo o tome jedan primer.

Novčana renta, kao i novčani prinos, isti su kao u tabeli II. Uvećana regulativna cena proizvodnje tačno naknađuje ono što je izostalo u kvantitetu proizvoda; pošto se ovo dvoje menja u obrnutoj srazmeri, razumljivo je samo po sebi da proizvod ta dva faktora ostaje isti.

Tabela VII

Vrsta zemlje	Plasman kapitala	Profit	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Prodajna cena	Prinos	Žitna renta	Novčana renta	Rentna stopa
Ekeri	£	£	£	kvartera	£	£	kvar.	£	(u %)
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2} + 1\frac{1}{4} = 1\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{7}$	6	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + 2\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{7}$	12	$1\frac{3}{4}$	6
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3\frac{3}{4} = 5\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{7}$	18	$3\frac{1}{2}$	12
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$2 + 5 = 7$	$3\frac{3}{7}$	24	$5\frac{1}{4}$	18
Svega		20			$17\frac{1}{2}$		60	$10\frac{1}{2}$	36
									240

U gornjem slučaju bilo je uzeto da je proizvodna snaga drugog plasmana kapitala veća od prvobitne proizvodnosti prvog plasmana. Stvar ostaje ista ako za drugi plasman stavimo samo istu proizvodnost koja je prvobitno pripadala prvom plasmanu, kao u sledećoj tabeli.

Tabela VIII

Vrsta zemlje	Ejera	Plasman kapitala £	Profit £	Troškovi proizvodnje £	Proizvod kvartera	Prodajna cena £	Prinos £	Renta		Stopa ekstraprofita (u %)
								žito kvar.	novac £	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$\frac{1}{2} + 1 = 1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 2 = 3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3 = 4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 4 = 6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360
Svega		20			15		60	9	36	240

I ovde cena proizvodnje koja raste u istoj srazmeri uslovljava da se opadanje proizvodnosti potpuno naknađuje za prinos i novčanu rentu.

U čistom vidu odigrava se treći slučaj samo pri padajućoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala, dok proizvodnost prvoga ostaje postojana, kao što je za prvi i drugi slučaj svugde pretpostavljeno. Tu diferencijalna renta I ostaje netaknuta, promena se zbiva samo sa udelom koji potiče iz diferencijalne rente II. Dajemo dva primera; proizvodnost drugog plasmana kapitala svedena je u prvom na $\frac{1}{2}$, u drugom na $\frac{1}{4}$.

Tabela IX

Vrsta zemlje	Ejera	Plasman kapitala £	Profit £	Troškovi proizvodnje £	Proizvod kvartera	Prodajna cena £	Prinos £	Renta		Rentna stopa (u %)
								žito kvar.	novac £	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + \frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 1 = 3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 1\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 2 = 6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360
Svega		20			15		60	9	36	240

Tabela IX ista je kao tabela VIII, samo što opadanje proizvodnosti u VIII dolazi na prvi, a u IX na drugi plasman kapitala.

Tabela X

Vrsta zemlje	Ejera	Plasman kapitala £	Profit £	Troškovi proizvodnje £	Proizvod kvartera	Prodajna cena £	Prinos £	Renta		Rentna stopa (u %)
								žito kvar.	novac £	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + \frac{1}{2} = 2\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	12	$1\frac{1}{4}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + \frac{3}{4} = 3\frac{3}{4}$	$4\frac{4}{5}$	18	$2\frac{1}{2}$	12	240
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 1 = 5$	$4\frac{4}{5}$	24	$3\frac{3}{4}$	18	360
Svega		20		24	$12\frac{1}{2}$		60	$7\frac{1}{2}$	36	240

I u ovoj tabeli ostaju celokupni prinos, novčani rental i rentna stopa isti kao u tabeli II, VII i VIII, zato što su se proizvod i prodajna cena opet izmenili u obrnutoj srazmeri dok je plasman kapitala ostao isti.

Ali kako stoji kod onog drugog slučaja koji je moguć pri rastućoj ceni proizvodnje, naime kad se uzme u obrađivanje neka lošija zemlja čije se obrađivanje ranije nije isplaćivalo?

Uzmimo da takva neka zemlja, koju ćemo označiti sa *a*, uđe u konkurenciju. Onda bi dosad bezrentna zemlja A davala rentu, i gornje tabele VII, VIII i X dobile bi sledeći oblik:

Tabela VIIa

Vrsta zemlje	Kapital	Profit	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Prodajna cena	Prinos	Renta	Povišenje
Ekeri	£	£	£	kvartera	£	£	kvart. £	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	6	0
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2} + 1\frac{1}{4} = 1\frac{3}{4}$	4	7	$\frac{1}{4}$
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + 2\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	4	14	2
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3\frac{3}{4} = 5\frac{1}{4}$	4	21	$3\frac{3}{4}$
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$2 + 5 = 7$	4	28	$5\frac{1}{2}$
Svega			30		19		76	$11\frac{1}{2}$

Tabela VIIIa

Vrsta zemlje	Kapital	Prinos	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Prodajna cena	Prinos	Renta	Povišenje
Ekeri	£	£	£	kvartera	£	£	kvart. £	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{4}$	$\frac{4}{5}$	6	0
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2} + 1 = 1\frac{1}{2}$	$\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{5}$	$\frac{1}{4}$
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + 2 = 3$	$\frac{4}{5}$	$14\frac{2}{5}$	$1\frac{3}{4}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3 = 4\frac{1}{2}$	$\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	$3\frac{1}{4}$
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$2 + 4 = 6$	$\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	$4\frac{3}{4}$
Svega 5			30		$16\frac{1}{4}$		78	9

Tabela Xa

Vrsta zemlje	Kapital	Profit	Troškovi proizvodnje	Proizvod	Prodajna cena	Prinos	Renta	Povišenje
Ekeri	£	£	£	kvartera	£	£	kvart. £	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{8}$	$\frac{5}{3}$	6	0
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{4}$	$\frac{5}{3}$	$6\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$2 + \frac{1}{2} = 2\frac{1}{2}$	$\frac{5}{3}$	$13\frac{1}{3}$	$1\frac{3}{8}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$3 + \frac{3}{4} = 3\frac{3}{4}$	$\frac{5}{3}$	20	$2\frac{5}{8}$
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$4 + 1 = 5$	$\frac{5}{3}$	$26\frac{2}{3}$	$3\frac{7}{8}$
Svega			30		$13\frac{5}{8}$		$72\frac{2}{3}$	8

Uvlačenjem zemlje *a* nastaje nova diferencijalna renta I; zatim se na ovoj novoj osnovici razvija diferencijalna renta II, takode u

izmenjenom vidu. Zemlja *a* ima u svakoj od tri gornje tabele drukčiju plodnost; niz proporcionalno rastućih plodnosti počinje tek sa A. Saobrazno tome drži se i niz rastućih renti. Renta najgore rentonosne, ranije bezrentne zemlje, čini postojanu veličinu koja se svima višim rentama jednostavno dodaje sabiranjem; tek kad se ova postojana veličina odbije, pojavljuje se kod viših renta jasno niz diferencija i njihova paralelnost s nizom koji označava plodnost vrsta zemlje. U svima tabelama odnose se plodnosti, od A do D, kao $1 : 2 : 3 : 4$, a saobrazno tome rente:

u VIIa kao $1 : 1+7 : 1+2 \times 7 : 1+3 \times 7$,

u VIIIa kao $1\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5}+7\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5}+2 \times 7\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5}+3 \times 7\frac{1}{5}$,

u Xa kao $\frac{2}{3} : \frac{2}{3}+6\frac{2}{3} : \frac{2}{3}+2 \times 6\frac{2}{3} : \frac{2}{3}+3 \times 6\frac{2}{3}$.

Ukratko: ako je renta zemlje $A = n$, a renta zemlje prve veće plodnosti $= n+m$, onda je niz: $n : n+m : n+2m : n+3m$ itd. — F. E. }

{Pošto gornji treći slučaj nije u rukopisu bio razrađen — stoji samo naslov — ostalo je na izdavaču da to dopuni koliko je bilo moguće onako kako je gore učinjeno. Ali njemu preostaje još i to da iz čitavog dosadašnjeg ispitivanja diferencijalne rente II u njena tri glavna slučaja i devet pobočnih slučajeva izvuče opšte zaključke koji iz njih rezultiraju. Ali za ovu svrhu primeri dati u rukopisu same su malo prikladni. Prvo stoga što se u njima upoređuju komadi zemlje čiji se prinosi, za jednake površine, odnose kao $1 : 2 : 3 : 4$; ove su razlike već unapred jako preterane te u toku pretpostavaka i računa koji se razvijaju na toj osnovici vode jako preuveličanim brojnim odnosima. A drugo, stvaraju skroz netačnu predstavu. Kad za stepene plodnosti, koji se odnose kao $1 : 2 : 3 : 4$ itd., rezultiraju rente u nizu $0 : 1 : 2 : 3$ itd., odmah se dolazi u iskušenje da se drugi niz izvede iz prvog, i da se udvostručavanje, utrostručavanje itd. renti objasni iz udvostručavanja, utrostručavanja itd. celokupnih prinosa. A to bi bilo skroz netačno. Rente se odnose kao $0 : 1 : 2 : 3 : 4$ i onda kad se stepeni plodnosti odnose kao $n : n+1 : n+2 : n+3 : n+4$; rente se ne odnose kao *stepeni* plodnosti, nego kao *razlike* plodnosti, računajući počev od bezrentne zemlje kao nulte tačke.

Tabele originala morale su biti date radi objašnjenja teksta. Ali da bismo za niže izložene rezultate istraživanja dobili preglednu osnovu, dajem malo niže nov niz tabela, gde su prinosi navedeni u bušelim (1/8 kvartera ili 36,35 litara) i šilinzima (=marke).

Prva tabela (XI) odgovara ranijoj tabeli I. Ona daje prinose i rente za pet vrsta zemlje, A — E, uz *prvi* plasman kapitala od 50 šilinga, što sa 10 šilinga profita čini = 60 šilinga celokupnih troškova proizvodnje na eker. Žitni prinosi uzeti su nisko: 10, 12, 14, 16, 18 bušela po ekeru. Regulativna cena proizvodnje, koja iz toga rezultira, jeste 6 šilinga po bušelu.

Sledećih 13 tabela odgovaraju onim trima u slučajevima diferencijalne rente II, o kojima se raspravlja u ovoj i u obema prethodnim glavama, uz *dodatni* plasman kapitala na istu zemlju od 50 šilinga po ekeru, pri postojanoj, padajućoj i rastućoj ceni proizvodnje. Svaki se ovaj slučaj ponovo prikazuje kako se pokazuje 1) pri nepromenjenoj, 2) pri padajućoj i 3) pri rastućoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala naspram prvog. Pri tome nastaju i neke varijante koje treba još posebno objasniti.

Kod prvog slučaja — postojana cena proizvodnje — imamo:

Varijanta 1. Nepromenjena proizvodnost drugog plasmana kapitala (tabela XII).

„ 2. Padajuća proizvodnost. Ova se može zbiti samo ako se na zemlju A ne pravi drugi plasman. I to ili
a) tako da zemlja B takođe ne donese rentu (tabela XIII) ili
b) da zemlja B ne postane sasvim bezrentna (tabela XIV).

„ 3. Rastuća proizvodnost (tabela XV). I ovaj slučaj isključuje drugi plasman kapitala na zemlji A.

Kod drugog slučaja — padajuća cena proizvodnje — imamo:

Varijanta 1. Nepromenjena proizvodnost drugog plasmana kapitala (tabela XVI).

„ 2. Padajuća proizvodnost (tabela XVII). Ove dve varijante zahtevaju da zemlja A izađe iz konkurencije, a da zemlja B postane bezrentna i da reguliše cenu proizvodnje.

„ 3. Rastuća proizvodnost (tabela XVIII). Ovde zemlja A ostaje regulativna.

Kod trećeg slučaja — rastuća cena proizvodnje — moguća su dva modaliteta: zemlja A može ostati bezrentna i regulisati cenu, ili pak u konkurenciju stupa neka vrsta zemlje lošija od A, kod čega onda A donosi rentu.

Prvi modalitet: zemlja A ostaje regulativna.

Varijanta 1. Nepromenjena proizvodnost drugog plasmana (tabela XIX). Ovo je pod našim pretpostavkama dopustivo samo ako opada proizvodnost prvog plasmana.

„ 2. Padajuća proizvodnost drugog plasmana (tabela XX); ovo ne isključuje nepromenjenu proizvodnost prvog plasmana.

„ 3. Rastuća proizvodnost drugog plasmana (tabela XXI); ovo opet zahteva opadanje proizvodnosti prvog.

Drugi modalitet: u konkurenciju stupa zemlja lošijeg kvaliteta (obeležena sa *a*); zemlja A donosi rentu.

Varijanta 1. Nepromenjena proizvodnost drugog plasmana (tabela XXII).

„ 2. Padajuća proizvodnost (tabela XXIII).

„ 3. Rastuća proizvodnost (tabela XXIV).

Ove tri varijante odvijaju se pod opštim uslovima problema i ne pružaju povod za kakve napomene.

Sad ćemo naredati tabele.

Tabela XI

<i>Vrsta zemlje</i>	<i>Troškovi proizvodnje šilinga</i>	<i>Proizvod bušela</i>	<i>Prodajna cena šilinga</i>	<i>Prinos šilinga</i>	<i>Renta šilinga</i>	<i>Povišenje rente</i>
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2×12
D	60	16	6	96	36	3×12
E	60	18	6	108	48	4×12
					120	10×12

Pri drugom plasmanu kapitala na istu zemlju.

Prvi slučaj: Nepromenjena cena proizvodnje.

Varijanta 1. Pri nepromenjenoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala.

Tabela XII

<i>Vrsta zemlje</i>	<i>Troškovi proizvodnje šilinga</i>	<i>Proizvod bušela</i>	<i>Prodajna cena šilinga</i>	<i>Prinos šilinga</i>	<i>Renta šilinga</i>	<i>Povišenje rente</i>
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 10 = 20$	6	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 12 = 24$	6	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 14 = 28$	6	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 16 = 32$	6	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 18 = 36$	6	216	96	4×24
					240	10×24

Varijanta 2. Pri padajućoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala; na zemlji A nema drugog plasmana.

1. Kad zemlja B postane bezrentna.

Tabela XIII

<i>Vrsta zemlje</i>	<i>Troškovi proizvodnje šilinga</i>	<i>Proizvod bušela</i>	<i>Prodajna cena šilinga</i>	<i>Prinos šilinga</i>	<i>Renta šilinga</i>	<i>Povišenje rente</i>
A	60	10	6	60	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 8 = 20$	6	120	0	0
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 9\frac{1}{3} = 23\frac{1}{3}$	6	140	20	20
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 10\frac{2}{3} = 26\frac{2}{3}$	6	160	40	2×20
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 12 = 30$	6	180	60	3×20
					120	6×20

Varijanta 2. Pri padajućoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala; zemlja A izlazi iz konkurencije, zemlja B postaje bezrentna.

Tabela XVII

Vrsta zemlje	Troškovi proizvodnje šilinga	Proizvod bušela	Prodajna cena šilinga	Prinos šilinga	Renta šilinga	Povišenje rente
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 9 = 21$	$5\frac{5}{7}$	120	0	0
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 10\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	$5\frac{5}{7}$	140	20	20
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 12 = 28$	$5\frac{5}{7}$	160	40	2×20
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 13\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$5\frac{5}{7}$	180	60	3×20
					120	6×20

Varijanta 3. Pri rastućoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala; zemlja A ostaje u konkurenciji. Zemlja B nosi rentu.

Tabela XVIII

Vrsta zemlje	Troškovi proizvodnje šilinga	Proizvod bušela	Prodajna cena šilinga	Prinos šilinga	Renta šilinga	Povišenje rente
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 15 = 25$	$4\frac{4}{5}$	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 18 = 30$	$4\frac{4}{5}$	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 21 = 35$	$4\frac{4}{5}$	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 24 = 40$	$4\frac{4}{5}$	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 27 = 45$	$4\frac{4}{5}$	216	96	4×24
					240	10×24

Treći slučaj. Pri rastućoj ceni proizvodnje.

A. Kad zemlja A ostaje bezrentna i regulator cene.

Varijanta 1. Pri nepromenjenoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala, što pretpostavlja opadajuću proizvodnost prvog plasmana.

Tabela XIX

Vrsta zemlje	Troškovi proizvodnje šilinga	Proizvod bušela	Prodajna cena šilinga	Prinos šilinga	Renta šilinga	Povišenje rente
A	$60 + 60 = 120$	$7\frac{1}{2} + 10 = 17\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$9 + 12 = 21$	$6\frac{6}{7}$	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$10\frac{1}{2} + 14 = 24\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$12 + 16 = 28$	$6\frac{6}{7}$	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$13\frac{1}{2} + 18 = 31\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	216	96	4×24
					240	10×24

Varijanta 2. Pri padajućoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala; što ne isključuje nepromenjenu proizvodnost prvog.

Tabela XX

Vrsta zemlje	Troškovi proizvodnje šilinga	Proizvod bušela	Prodajna cena šilinga	Prinos šilinga	Renta šilinga	Povišenje rente
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 5 = 15$	8	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 6 = 18$	8	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 7 = 21$	8	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 8 = 24$	8	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 9 = 27$	8	216	96	4×24
					240	10×24

Varijanta 3. Pri rastućoj proizvodnosti drugog plasmana kapitala, što, pri datim pretpostavkama, uslovljava opadanje prvog.

Tabela XXI

Vrsta zemlje	Troškovi proizvodnje šilinga	Proizvod bušela	Prodajna cena šilinga	Prinos šilinga	Renta šilinga	Povišenje rente
A	$60 + 60 = 120$	$5 + 12\frac{1}{2} = 17\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$6 + 15 = 21$	$6\frac{6}{7}$	148	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$7 + 17\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	164	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$8 + 20 = 28$	$6\frac{6}{7}$	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$9 + 22\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	216	96	4×24
					240	10×24

B. Kad neka lošija zemlja (označena sa *a*) postane regulator cene, te prema tome zemlja A nosi rentu. Ovo dopušta za sve varijante nepromenjenu proizvodnost drugog plasmana.

Varijanta 1. Nepromenjena proizvodnost drugog plasmana kapitala.

Tabela XXII

Vrsta zemlje	Troškovi proizvodnje šilinga	Proizvod bušela	Prodajna cena šilinga	Prinos šilinga	Renta šilinga	Povišenje rente
<i>a</i>	120	16	$7\frac{1}{2}$	120	0	0
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 10 = 20$	$7\frac{1}{2}$	150	30	30
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 12 = 24$	$7\frac{1}{2}$	180	60	2×30
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 14 = 28$	$7\frac{1}{2}$	210	90	3×30
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 16 = 32$	$7\frac{1}{2}$	240	120	4×30
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 18 = 36$	$7\frac{1}{2}$	270	150	5×30
					450	15×30

Varijanta 2. Padajuća proizvodnost drugog plasmana kapitala.

Tabela XXIII

Vrsta zemlje	Troškovi proizvodnje šilinga	Proizvod bušela	Prodajna cena šilinga	Prinos šilinga	Renta šilinga	Povišenje rente
<i>a</i>	120	15	8	120	0	0
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 7\frac{1}{2} = 17\frac{1}{2}$	8	140	20	20
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 9 = 21$	8	168	48	$20 + 28$
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 10\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	8	196	76	$20 + 2 \times 28$
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 12 = 28$	8	224	104	$20 + 3 \times 28$
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 13\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	8	252	132	$20 + 4 \times 28$
					380	$5 \times 20 + 10 \times 28$

Varijanta 3. Rastuća proizvodnost drugog plasmana kapitala.

Tabela XXIV

Vrsta zemlje	Troškovi proizvodnje šilinga	Proizvod bušela	Prodajna cena šilinga	Prinos šilinga	Renta šilinga	Povišenje rente
<i>a</i>	120	16	$7\frac{1}{2}$	120	0	0
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 12\frac{1}{2} = 22\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$168\frac{3}{4}$	$48\frac{3}{4}$	$15 + 33\frac{3}{4}$
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 15 = 27$	$7\frac{1}{2}$	$202\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	$15 + 2 \times 33\frac{3}{4}$
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 17\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$236\frac{1}{4}$	$116\frac{1}{4}$	$15 + 3 \times 33\frac{3}{4}$
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 20 = 36$	$7\frac{1}{2}$	270	150	$15 + 4 \times 33\frac{3}{4}$
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 22\frac{1}{2} = 40\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$303\frac{3}{4}$	$183\frac{3}{4}$	$15 + 5 \times 33\frac{3}{4}$
					$581\frac{1}{4}$	$5 \times 15 + 15 \times 33\frac{3}{4}$

Evo šta rezultira iz ovih tabela.

Pre svega, da se niz renti odnosi tačno kao niz razlika u plodnosti, uzev bezrentnu zemlju, koja reguliše cenu, kao nultu tačku. Rentu ne određuju apsolutni prinosi, već samo diferencije u prinosu. Bilo da različite vrste zemlje daju 1, 2, 3, 4, 5 bušela, bilo da daju 11, 12, 13, 14, 15 bušela prinosa po ekeru, rente su u oba slučaja, po redu, 0, 1, 2, 3, 4 bušela, odnosno njihov novčani prinos.

Ali je mnogo važniji rezultat u odnosu na celokupne prinose rente pri ponovljenom plasmanu kapitala na istu zemlju.

U pet od trinaest ispitanih slučajeva *udvostručava* se s plasmanom kapitala i celokupna suma renti; umesto 10×12 šilinga, ona postaje 10×24 šilinga = 240 šilinga. Ti su slučajevi ovi:

I slučaj, postojana cena, varijanta 1: nepromenjeno uvećanje proizvodnje (tabela XII).

II slučaj, padajuća cena, varijanta 3: rastuće uvećanje proizvodnje (tabela XVIII).

III slučaj, rastuća cena, prvi modalitet, gde zemlja A ostaje regulator, u svima trima varijantama (tabela XIX, XX, XXI).

U četiri slučaja renta raste *više no dvostruko*, naime:

I slučaj, varijanta 3, postojana cena, ali rastuće uvećanje proizvodnje (tabela XV). Suma renti penje se na 330 šilinga.

III slučaj, drugi modalitet, gde zemlja A daje rentu, u svima trima varijantama (tabela XXII, renta = $15 \times 30 = 450$ šilinga; tabela XXIII, renta = $5 \times 20 + 10 \times 28 = 380$ šilinga; tabela XXIV, renta = $5 \times 15 + 15 \times 33\frac{3}{4} = 581\frac{1}{4}$ šilinga).

U jednom slučaju ona se *penje*, ali ne na dvostruki iznos rente koja se dobija kod prvog plasmana kapitala:

I slučaj, postojana cena, varijanta 2: padajuća proizvodnost drugog plasmana, pod uslovima gde B ne postaje sasvim bezrentno (tabela XIV, renta = $4 \times 6 + 6 \times 21 = 150$ šilinga).

Naposletku, samo u tri slučaja ostaje celokupna renta pri drugom plasmanu kapitala za sve vrste zemlje zajedno na istoj visini kao kod prvog plasmana (tabela XI); to su slučajevi gde se zemlja A izbacuje iz konkurencije, a zemlja B postaje regulativna i time bezrentna. Dakle, ne samo da renta za B otpada, nego se ona smanjuje i kod svakog sledećeg člana rentnog niza; rezultat je time uslovljen. Ti su slučajevi:

I slučaj, varijanta 2, kad su uslovi takvi da zemlja A ispada (tabela XIII). Rentna suma jeste 6×20 , dakle = $10 \times 12 = 120$ kao u tabeli XI.

II slučaj, varijanta 1 i 2. Ovde zemlja A prema pretpostavkama nužno ispada (tabela XVI i XVII), a rentna je suma opet $6 \times 20 = 10 \times 12 = 120$ šilinga.

Ovo, dakle, znači: u velikoj većini svih mogućih slučajeva renta raste, kako po ekeru rentonosne zemlje tako naročito u svojoj celokupnoj sumi, usled uvećanog plasmana kapitala u zemlju. Samo u tri slučaja od trinaest ispitanih ostaje njena ukupna suma neizmenjena. To su slučajevi kad zemlja najlošijeg kvaliteta, koja je dosad bila bezrentna i regulisala cenu, istupi iz konkurencije, a prva po kvalitetu viša zemlja stupi na njeno mesto, dakle postane bezrentna. Ali i u tim slučajevima penju se rente na najboljim vrstama zemlje naspram renti koje potiču iz prvog plasmana kapitala; dok renta za C pada od 24 na 20, za D i E se ona penje od 36 i 48 na 40 i 60 šilinga.

Pad ukupnih renti ispod stanja kod prvog plasmana kapitala (tabela XI) bio bi moguć samo kad bi osim zemlje A još i zemlja B istupila iz konkurencije, a zemlja C postala bezrentna i regulator cene.

Što se više kapitala, dakle, primenjuje na zemlju, što je viši razvitak zemljoradnje i uopšte civilizacije u nekoj zemlji, to se više penju rente po ekeru, kao i ukupna suma renti, to džinovskiji biva tribut koji društvo plaća velikoposednicima u obliku ekstraprofita — dokle god sve vrste zemlje koje su jednom uzete u obrađivanje ostanu sposobne za konkurenciju.

Ovaj zakon objašnjava čudnu životnu žilavost klase krupnih zemljoposjednika. Nijedna društvena klasa ne živi tako rasipnički, nijedna ne pretenduje, koliko ova, na pravo na tradicionalan luksuz koji »odgovara staležu«, bez obzira na to otkud novac za to dolazi, nijedna ne gomila tako laka srca dugove na dugove. I opet se ona uvek dočekuje na noge — zahvaljujući kapitalu koji su drugi ljudi uložili u zemlju i koji njoj donosi rente potpuno van svake srazmere prema profitima koje kapitalista iz toga izvlači.

Ali isti zakon objašnjava i to zašto se ova životna žilavost krupnog zemljoposjednika postepeno iscrpljuje.

Kad su 1846. ukinute engleske carine na žito, engleski fabrikanti su verovali da su time zemljoposjedničku aristokratiju pretvorili u pau-pere. Mesto toga ona je postala bogatija no ikad ranije. Kako se to dogodilo? Veoma jednostavno. Prvo je otada od zakupaca traženo po ugovoru da godišnje treba da predujme 12£ na eker, umesto 8£, a drugo, zemljovlasnici, koji su i u Donjem domu bili zastupani u velikom broju, odobriše sebi jaku državnu subvenciju za dreniranje i druge permanentne melioracije svojih imanja. Pošto nije nastupilo neko potpuno potiskivanje najgore zemlje, nego u krajnjem slučaju upotreba u druge svrhe, pa i to većinom samo povremeno, rente su rasle srazmerno uvećanom plasmanu kapitala, i zemljoposjednička aristokratija stajala je bolje no ikad pre.

Ali, sve je prolazno. Prekookeanski parobrodi, severnoameričke i južnoameričke, kao i indijske železnice dovedoše sasvim osobene pojaseve zemlje u položaj da konkurišu na evropskim žitnim tržištima. Tu behu, s jedne strane, severnoameričke prerije, argentinski pampasi, stepe koje je sama priroda učinila ziraćnim za plug, devičanska zemlja koja je za mnoge godine, čak i uz primitivno obrađivanje i bez gnojiva, pružala bogate prinose. Tu behu zemlje ruskih i indijskih komunističkih zajednica, koje su jedan deo svog proizvoda, i to sve veći, morale prodavati da bi dobile novac za poreze koje im je nemilosrdni despotizam države iznuđivao — dosta često torturom. Ti proizvodi prodavani su bez obzira na troškove proizvodnje, prodavani po ceni koju je trgovac nudio, jer je seljak apsolutno morao imati novac o roku plaćanja. A protiv ove konkurencije — devičanske stepske zemlje i ruskih i indijskih seljaka koji su izdisali pod poreskim šrafom — nije evropski zakupac i seljak mogao uspeti pri starim rentama. Jedan deo evropske zemlje konačno je ispao iz konkurencije u kulturi žita, rente svugde padoše; naš drugi slučaj, varijanta 2: padajuća cena i padajuća proizvodnost dodatnih plasmana kapitala postade pravilo za Evropu, usled čega zakukaše agrarci od Škotske do Italije i od južne Francuske do istočne Pruske. Srećom, još ni izdaleka nije uzeta u obrađivanje sva stepska zemlja; preostalo je još dovoljno da se uništi sav evropski velikoposed, a i sitni posed pride. — F. E.}

Rubrike pod kojima treba tretirati rentu ove su:

A. Diferencijalna renta.

1. Pojam diferencijalne rente. Ilustracija vodnom snagom. Prelaz u pravu poljoprivrednu rentu.

2. Diferencijalna renta I, koja potiče iz različite plodnosti različitih komada zemlje.

3. Diferencijalna renta II, koja potiče iz sukcesivnog plasmana kapitala u istu zemlju. Diferencijalna renta II ima se ispitati:

- a) pri stacionarnoj,
- b) pri padajućoj,
- c) pri rastućoj ceni proizvodnje.

A zatim

- d) pretvaranje ekstraprofita u rentu.

4. Uticaj ove rente na profitnu stopu.

B. Apsolutna renta.

C. Cena zemlje.

D. Završna razmatranja o zemljišnoj renti.

Kao opšti rezultat razmatranja diferencijalne rente uopšte dobijamo:

Prvo: obrazovanje ekstraprofita može ići raznim putevima. S jedne strane, na bazi diferencijalne rente I, tj. na bazi plasiranja celokupnog poljoprivrednog kapitala na jednoj površini zemlje koja se sastoji iz vrsta zemlje različite plodnosti. Zatim, kao diferencijalna renta II, na bazi različne diferencijalne proizvodnosti sukcesivnih plasmana kapitala na istoj zemlji, tj. ovde veće proizvodnosti, npr. u kvarterima pšenice, nego što se istim plasmanom kapitala postiže na najlošijoj, bezrentnoj, ali za cenu proizvodnje regulativnoj zemlji. Ali, ma kako postali ovi ekstraprofiti, njihovo pretvaranje u rentu, dakle njihov prenos od zakupaca na zemljoposjednika, uvek pretpostavlja kao pret-hodni uslov da se različne stvarne individualne cene proizvodnje (tj. ne-zavisne od opšte cene proizvodnje koja reguliše tržište), koje imaju delimični proizvodi pojedinih sukcesivnih plasmana kapitala, pret-hodno izravnavaju na jednu individualnu prosečnu cenu proizvodnje. Suvišak opšte regulativne cene proizvodnje proizvoda jednog ekeru preko ove njegove individualne prosečne cene proizvodnje sačinjava i meri rentu po ekeru. Kod diferencijalne rente I diferencijalni rezultati dadu se sami sobom razlikovati, jer se događaju na različnim delovima zemlje koji leže jedan izvan drugog i jedan pored drugog, uz predujam kapitala po ekeru, koji se uzima kao normalan, i uz njemu odgovarajuće normalno obrađivanje. Kod diferencijalne rente II mora se tek omogućiti njihovo razlikovanje; oni se doista moraju preobratiti natrag u diferencijalnu rentu I, a to se može izvršiti samo na navedeni način. Uzmimo, na primer, tabelu III, str. 226 [u ovoj knjizi: 577].

Zemlja B daje za prvi plasman kapitala $2\frac{1}{2}$ £ 2 kvartera po ekeru, a za drugi jednaki plasman $1\frac{1}{2}$ kvarter; ukupno $3\frac{1}{2}$ kvartera na istom ekeru. Na ovih $3\frac{1}{2}$ kvartera, koji su izrasli na istoj zemlji, ne da se zapaziti šta je od njih proizvod prvog, a šta proizvod drugog plasmana kapitala. Oni su doista proizvod celokupnog kapitala od 5 £; i stvarna je činjenica samo to da je kapital od $2\frac{1}{2}$ £ dao 2 kvartera, a da kapital od 5 £ nije dao 4 već $3\frac{1}{2}$ kvartera. Slučaj bi bio sasvim isti kad bi 5 £ dalo 4 kvartera, tako da bi prinosi oba plasmana kapitala bili jednaki, ili i 5 kvartera, tako da bi drugi plasman dao suvišak od 1 kvartera. Cena proizvodnje prva dva kvartera jeste $1\frac{1}{2}$ £ po kvarteru, a od drugog $1\frac{1}{2}$ kvartera iznosi 2 £ po kvarteru. Stoga $3\frac{1}{2}$ kvartera zajedno staju 6 £. To je individualna cena proizvodnje celokupnog proizvoda i iznosi prosečno 1 £ i $14\frac{2}{7}$ šilinga po kvarteru, recimo okruglo $1\frac{3}{4}$ £. Pri opštoj ceni proizvodnje od 3 £, koju određuje zemlja A, daje to ekstraprofit od $1\frac{1}{4}$ £ po kvarteru, dakle za $3\frac{1}{2}$ kvartera ukupno $4\frac{3}{8}$ £. Kod prosečne cene proizvodnje zemlje B to se predstavlja u okruglo $1\frac{1}{2}$ kvarteru. Ekstraprofit zemlje B predstavlja se, dakle, u jednom alikvotnom delu proizvoda B, u $1\frac{1}{2}$ kvarteru, koji sačinjava rentu izraženu u žitu i koji se prodaje po opštoj ceni proizvodnje za $4\frac{1}{2}$ £. Ali, obrnuto, suvišak proizvoda jednog ekeru zemlje B, preko proizvoda jednog ekeru zemlje A, ne predstavlja bez daljega ekstraprofit, a stoga višak proizvoda. Prema pretpostavci, proizvodi eker B $3\frac{1}{2}$ kvartera, eker A samo 1 kvarter. Suvišak proizvoda na B iznosi, dakle, $2\frac{1}{2}$ kvartera, ali je višak proizvoda samo $1\frac{1}{2}$ kvarter, jer na B je plasiran dvaput veći kapital nego na A, te su stoga ovde i troškovi proizvodnje dvostruki. Kad bi se i na A plasiralo 5 £, a stopa proizvodnosti ostala jednaka, proizvod bi bio 2 kvartera mesto 1, i tako bi se pokazalo da se stvarni višak proizvoda nalazi ne upoređivanjem $3\frac{1}{2}$ sa 1, nego $3\frac{1}{2}$ sa 2; dakle da on ne iznosi $2\frac{1}{2}$, već samo $1\frac{1}{2}$ kvarter. A zatim, kad bi se na B plasirao treći komad kapitala od $2\frac{1}{2}$ £, koji bi dao samo 1 kvarter, dakle kad bi taj kvarter stajao 3 £, kao na A, onda bi njegova prodajna cena od 3 £ pokrivala samo troškove proizvodnje, donosila samo prosečni profit, ali ne ekstraprofit, dakle ništa što bi se moglo pretvoriti u rentu. Proizvod po ekeru koje bilo vrste zemlje, upoređen s proizvodom po ekeru zemlje A, ne kaže ni da li je proizvod jednakog ili većeg plasmana kapitala, ni da li dodatni proizvod pokriva samo cenu proizvodnje, ili potiče iz veće proizvodnosti dodatnog kapitala.

Drugo: pri opadajućoj stopi proizvodnosti dodatnih plasmana kapitala, čija je granica, ukoliko dolazi u obzir obrazovanje ekstraprofita, onaj plasman kapitala koji pokriva samo troškove proizvodnje, tj. koji proizvodi kvarter onoliko skupo koliko isti plasman kapitala na jednom ekeru zemlje A, dakle prema pretpostavci za 3 £, izlazi iz upravo izloženog: da je granica na kojoj celokupni plasman kapitala na eker zemlje B ne bi više obrazovao rentu ona granica na kojoj

bi se individualna prosečna cena proizvodnje proizvoda po ekeru zemlje B popela na cenu proizvodnje po ekeru zemlje A.

Ako B dodaje samo plasmane kapitala koji plaćaju cenu proizvodnje, dakle ne daju ekstraprofit, dakle ne stvaraju novu rentu, onda to, doduše, uvećava individualnu prosečnu cenu proizvodnje po kvarteru, ali ne pogada ekstraprofit koji su obrazovali raniji plasmani kapitala, pa ni rentu. Jer prosečna cena proizvodnje ostaje uvek ispod one od A, pa ako opada suvišak cene po kvarteru, uvećava se u istoj srazmeri broj kvartera, tako da celokupni višak cene ostaje postojan.

U pretpostavljenom slučaju proizvode prva dva plasmana kapitala od 5 £ na B $3\frac{1}{2}$ kvartera, dakle, prema pretpostavci, $1\frac{1}{2}$ kvartera rente = $4\frac{1}{2}$ £. Ako dođe još treći plasman kapitala od $2\frac{1}{2}$ £, ali koji proizvodi samo jedan dodatni kvarter, onda je celokupna cena proizvodnje (uključivo 20% profita) od $4\frac{1}{2}$ kvartera = 9 £; dakle prosečna cena po kvarteru = 2 £. Dakle, prosečna cena proizvodnje po kvarteru na B popela se od $1\frac{5}{7}$ £ na 2 £; dakle je ekstraprofit po kvarteru, upoređen s regulativnom cenom od A, pao od $1\frac{2}{7}$ £ na 1 £. Ali $1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ £, upravo kao i pre $1\frac{2}{7} \times 3\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ £.

Ako uzmemo da se na B izvrši još i četvrti i peti dodatni plasman kapitala od po $2\frac{1}{2}$ £, koji bi kvarter proizvodili samo po njegovoj opštoj ceni proizvodnje, onda bi ukupni proizvod po ekeru sada bio $6\frac{1}{2}$ kvartera, a njihova cena proizvodnje 15 £. Prosečna cena proizvodnje po kvarteru za B opet bi se popela od 2 £ na $2\frac{4}{13}$ £, a ekstraprofit po kvarteru, u poređenju s regulativnom cenom proizvodnje od A, opet bi pao od 1 £ na $\frac{9}{13}$ £. Ali ovih $\frac{9}{13}$ £ imale bi se sad računati na $6\frac{1}{2}$ kvartera umesto na $4\frac{1}{2}$. A $\frac{9}{13} \times 6\frac{1}{2} = 1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ £.

Iz ovoga u prvom redu izlazi da pod tim okolnostima nije potrebno neko povišenje regulativne cene proizvodnje da bi se omogućili dodatni plasmani kapitala na rentonosnim vrstama zemlje čak do stepena gde dodatni kapital potpuno prestaje davati ekstraprofit i donosi još samo prosečni profit. Zatim izlazi da ovde suma ekstraprofita po ekeru ostaje ista, pa ma koliko se smanjio ekstraprofit po kvarteru; ovo se opadanje uvek izravnavalo odgovarajućim uvećanjem broja kvartera proizvedenih po ekeru. Da bi se prosečna cena proizvodnje podigla na opštu cenu proizvodnje (dakle da se ovde popne na 3 £ za zemlju B), morali bi se činiti dodaci kapitala čiji proizvod ima veću cenu proizvodnje no što je ona regulativna od 3 £. Ali će se videti da ni ovo nije bez daljeg dovoljno da se prosečna cena proizvodnje po kvarteru za B izgura na visinu opšte cene proizvodnje od 3 £.

Uzmimo da je na zemlji B proizvedeno:

1. $3\frac{1}{2}$ kvartera kao i pre po ceni proizvodnje od 6 £; dakle dva plasmana kapitala po $2\frac{1}{2}$ £, koji oba obrazuju ekstraprofite, ali opadajuće visine.

2. 1 kvarter po 3 £; plasman kapitala pri kome bi individualna cena proizvodnje bila jednaka regulativnoj ceni proizvodnje.

3. 1 kvarter po 4 £; plasman kapitala pri kome je individualna cena proizvodnje za $33\frac{1}{3}\%$ viša od regulativne cene.

Onda bismo imali $5\frac{1}{2}$ kvartera po ekeru za 13 £, pri plasmanu kapitala od $10\frac{7}{10}$ £ četverostruki prvobitni plasman kapitala, ali još ne trostruki proizvod prvog plasmana.

$5\frac{1}{2}$ kvartera za 13 £ čini prosečnu cenu proizvodnje od $2\frac{4}{11}$ £ po kvarteru, dakle pri regulativnoj ceni proizvodnje od 3 £ suvišak od $\frac{7}{11}$ £ po kvarteru, koji se može pretvoriti u rentu. $5\frac{1}{2}$ kvartera za prodaju po regulativnoj ceni od 3 £ daju $16\frac{1}{2}$ £. Po odbitku troškova proizvodnje od 13 £ ostaju $3\frac{1}{2}$ £ ekstraprofita ili rente, što računato prema sadašnjoj prosečnoj ceni proizvodnje kvartera za B, dakle prema $2\frac{4}{11}$ £ po kvarteru, predstavlja $1\frac{25}{52}$ kvartera. Novčana renta bila bi pala za 1 £, žitna renta otprilike za $\frac{1}{2}$ kvartera, ali uprkos tome što četvrti dodatni plasman kapitala na B ne samo što ne proizvodi ekstraprofit, već manje i od prosečnog profita, ipak i sad postoje ekstraprofit i renta. Ako uzmemo da osim plasmana kapitala 3 i onaj pod 2 proizvodi iznad regulativne cene proizvodnje, onda je ukupna proizvodnja: $3\frac{1}{2}$ kvartera za 6 £ + 2 kvartera za 8 £, zajedno $5\frac{1}{2}$ kvartera za 14 £ troškova proizvodnje. Prosečna cena proizvodnje po kvarteru bila bi $2\frac{6}{11}$ £, i ona bi ostavljala suvišak od $\frac{5}{11}$ £. Tih $5\frac{1}{2}$ kvartera, kad se prodađu po 3 £, daju $16\frac{1}{2}$ £; odbivši od toga 14 £ troškova proizvodnje, ostaje $2\frac{1}{2}$ £ za rentu. To bi pri sadašnjoj prosečnoj ceni proizvodnje na B dalo $\frac{55}{56}$ kvartera. Dakle, još uvek ima rente, iako manje no ranije.

Ovo nam na svaki način pokazuje da na boljim zemljama, s dodatnim plasmanima kapitala, čiji proizvod staje preko regulativne cene proizvodnje, renta ne mora, bar u granicama dopustive prakse, iščeznuti, nego se samo smanjiti, i to, s jedne strane, srazmerno alikvotnom delu što ga ovaj neplodniji kapital sačinjava u celokupnom predujmu kapitala, a s druge strane, srazmerno opadanju njegove plodnosti. Prosečna cena njegovog proizvoda stajala bi još uvek ispod regulativne cene, i stoga bi još uvek ostavljala ekstraprofit, pretvrljiv u rentu.

Uzmimo sad da se prosečna cena kvartera sa B poklapa sa opštom cenom proizvodnje, usled četiri sukcesivna plasmana kapitala ($2\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, 5 i 5£) sa opadajućom proizvodnošću.

	Kapital	Profit	Prinos	Troškovi proizvodnje		Prodajna	Prinos	Suvišak za rentu	
	£	£	kvartera	po kvarteru	ukupno	cena	£	kvartera	£
				£	£	£			
1	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	2	$1\frac{1}{2}$	3	3	6	1	3
2	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	2	3	3	$4\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
3	5	1	$1\frac{1}{2}$	4	6	3	$4\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$	$-1\frac{1}{2}$
4	5	1	1	6	6	3	3	-1	-3
	15	3	6		18		18	0	0

Ovde zakupac prodaje svaki kvarter po njegovoj individualnoj ceni proizvodnje, a stoga ukupni broj kvartera po njihovoj prosečnoj ceni proizvodnje po kvarteru, koja se poklapa s regulativnom cenom od 3£. Zato on na svoj kapital od 15£ i sad pravi kao i pre profit od $20\% = 3\text{£}$. Ali je renta iščezla. Kud je otišao suvišak pri ovom izjednačenju individualnih cena proizvodnje svakog kvartera sa opštom cenom proizvodnje?

Ekstraprofit na prve $2\frac{1}{2}\text{£}$ bio je 3£; na druge $2\frac{1}{2}\text{£}$ bio je $1\frac{1}{2}\text{£}$; ukupno ekstraprofit na $\frac{1}{3}$ predujmljenog kapitala, dakle na $5\text{£} = 4\frac{1}{2}\text{£} = 90\%$.

Pri plasmanu kapitala 3 ne samo što 5£ ne daju ekstraprofit nego njihov proizvod od $1\frac{1}{2}$ kvartera, prodat po opštoj ceni proizvodnje, daje minus od $1\frac{1}{2}\text{£}$. Naposletku, pri plasmanu kapitala 4 od takođe 5£, daje njegov proizvod od 1 kvartera, prodat po opštoj ceni proizvodnje, minus od 3£. Dakle, oba plasmana zajedno daju minus od $4\frac{1}{2}\text{£}$, ravan ekstraprofitu od $4\frac{1}{2}\text{£}$, koji je dobijen od plasmana 1 i 2.

Ekstraprofiti i minusprofiti potiru se. Zato renta iščezava. Ali je u stvari ovo moguće samo zato što oni elementi viška vrednosti koji su obrazovali ekstraprofit ili rentu sad ulaze u obrazovanje prosečnog profita. Zakupac pravi ovaj prosečni profit od 3£ na 15£, ili od 20% , na račun rente.

Svođenje individualne prosečne cene proizvodnje zemlje B na opštu cenu proizvodnje zemlje A, koja reguliše tržišnu cenu, ima za pretpostavku da se diferencija za koju individualna cena proizvoda prvih plasmana kapitala stoji ispod regulativne cene sve više izglađuje i naposletku potre diferencijom za koju proizvod docnijih plasmana kapitala staje preko regulativne cene. Ono što se ispoljava kao ekstraprofit dokle god se proizvod prvih plasmana kapitala zasebno prodaje postaje tako malo-pomalo delom njihove prosečne cene proizvodnje, i time ulazi u obrazovanje prosečnog profita, dok ga naposletku ovaj potpuno ne apsorbuje.

Ako se, umesto da se na B plasira 15£ kapitala, na B plasira samo 5£, pa se dodatna $2\frac{1}{2}$ kvartera poslednje tabele proizvedu time što se s plasmanom kapitala od $2\frac{1}{2}\text{£}$ po ekeru obrade nova $2\frac{1}{2}$ ekeru zemlje A, onda bi predujmljeni dodatni kapital iznosio samo $6\frac{1}{4}\text{£}$, dakle, celokupni predujam na A i B iznosio bi za proizvodnju tih 6 kvartera samo $11\frac{1}{4}\text{£}$ umesto 15£, a ukupni troškovi proizvodnje istih, uključivo s profitom, $13\frac{1}{2}\text{£}$. Tih 6 kvartera prodavali bi se i sada kao dotle zajedno za 18£, ali bi se predujam kapitala smanjio za $3\frac{3}{4}\text{£}$, a renta na B iznosila bi kao i ranije $4\frac{1}{2}\text{£}$ po ekeru. Stvar bi bila drukčija kad bi se radi proizvodnje dodatna $2\frac{1}{2}$ kvartera moralo pribeći zemlji goroj od A, zemlji A—1, A—2; tako da je cena proizvodnje po kvarteru za $1\frac{1}{2}$ kvarter na zemlji A—1=4£, a za poslednji kvarter na zemlji A—2=6£. U tom bi slučaju regulativna cena proizvodnje po kvarteru bila 6£. $3\frac{1}{2}$ kvartera B prodavala bi se za 21£ umesto za $10\frac{1}{2}\text{£}$, što bi dalo rentu od 15£ umesto $4\frac{1}{2}\text{£}$, a

u žitu od $2\frac{1}{2}$ kvartera umesto $1\frac{1}{2}$ kvartera. Isto bi tako sad na A jedan kvarter nosio rentu od $3\text{ £} = 1\frac{1}{2}$ kvartera.

Pre no što zađemo dalje u ovu tačku, još jedna napomena.

Prosečna cena kvartera zemlje B izjednačuje se, poklapa se sa opštom cenom proizvodnje od 3 £ po kvarteru, koju A reguliše, čim onaj deo celokupnog kapitala koji proizvodi suvišak od $1\frac{1}{2}$ kvartera bude uravnotežen onim delom celokupnog kapitala koji proizvodi manjak od $1\frac{1}{2}$ kvartera. Kojom će se brzinom to izravnaje postići, ili koliko se kapitala sa umanjenom proizvodnom snagom mora za ovo plasirati na B, zavisi, pod pretpostavkom da je suvišna proizvodnost prvih plasmana kapitala data, od relativne nedovoljne proizvodnosti kasnije plasiranih kapitala, upoređenih s jednako velikim plasmanom kapitala na najgoroj regulativnoj zemlji A, ili od individualne cene proizvodnje njihovog proizvoda upoređene s regulativnom cenom.

Iz dosadašnjeg u prvom redu izlazi:

Prvo. Dokle god se dodatni kapitali plasiraju na istoj zemlji sa dodatnom proizvodnošću, ma i opadajućom, rastu apsolutna žitna i novčana renta po ekeru, mada relativno, u odnosu prema predujmljenom kapitalu (dakle stopa ekstraprofita ili rente), opadaju. Ovde granicu sačinjava onaj dodatni kapital koji daje samo prosečni profit, ili za čiji se proizvod individualna cena proizvodnje poklapa sa opštom. Pod tim okolnostima cena proizvodnje ostaje ista, ako proizvodnja gorih vrsta zemlje ne postane izlišna usled uvećane ponude. Čak i pri padajućoj ceni mogu ovi dodatni kapitali, u izvesnim granicama, još proizvoditi ekstraprofit, mada manji.

Drugo. Plasiranje dodatnog kapitala, koji proizvodi samo prosečni profit, čija je dodatna proizvodnost dakle $=0$, ne menja ništa u visini obrazovanog ekstraprofita, dakle ni rente. Time raste individualna prosečna cena kvartera na boljim vrstama zemlje; suvišak po kvarteru opada, ali se uvećava broj kvartera koji nose ovaj smanjeni suvišak, tako da proizvod ostaje isti.

Treće. Dodatni plasmani kapitala, kod čijeg proizvoda individualna cena proizvodnje stoji iznad regulativne cene, kod kojih je, dakle, dodatna proizvodnost ne samo $=0$, nego manja od nule, jedan minus, tj. manja od proizvodnosti jednakog plasmana kapitala na regulativnoj zemlji A, privlače individualnu prosečnu cenu celokupnog proizvoda bolje zemlje sve bliže opštoj ceni proizvodnje, dakle sve više smanjuju diferenciju između njih dve, diferenciju koja sačinjava ekstraprofit, odnosno rentu. Od onoga što je sačinjavalo ekstraprofit, ili rentu, sve više ulazi u obrazovanje prosečnog profita. Pa ipak, celokupni kapital plasiran na eker zemlje B i dalje daje ekstraprofit, mada ovaj opada sa uvećanjem mase kapitala nedovoljne proizvodnosti i sa stepenom ove

nedovoljne proizvodnosti. Ovde renta, pri rastućem kapitalu i rastućoj proizvodnji, opada po ekeru apsolutno, a ne kao u drugom slučaju samo relativno, u odnosu na rastuću veličinu plasiranog kapitala.

Potpuno iščeznuti renta može samo kad se individualna prosečna cena proizvodnje celokupnog proizvoda na boljoj zemlji B poklopi s regulativnom cenom, dakle kad je sav ekstraprofit prvih proizvodnih plasmana kapitala utrošen na obrazovanje prosečnog profita.

Najniža granica padanja rente po ekeru jeste tačka gde ona iščezava. Ali ova tačka ne nastupa čim dodatni plasmani kapitala proizvode s nedovoljnom proizvodnosti, nego čim dodatni plasman nedovoljno proizvodnih delova kapitala postaje toliko velik da njegovo dejstvo ukida dodatnu proizvodnost prvih plasmana kapitala i da se proizvodnost celokupnog plasiranog kapitala izjednači s proizvodnošću kapitala plasiranog na A, a stoga individualna prosečna cena kvartera na B izjednači s prosečnom cenom kvartera na A.

I u ovom slučaju ostala bi jednaka regulativna cena proizvodnje, 3 £ po kvarteru, mada bi se renta izgubila. Tek preko ove tačke morala bi se cena proizvodnje penjati usled uvećanja bilo stepena nedovoljne proizvodnosti dodatnog kapitala, bilo veličine dodatnog kapitala iste nedovoljne proizvodnosti. Ako bi se npr. gore u tabeli na str. [610] na istoj zemlji umesto $1\frac{1}{2}$ kvartera proizvodila $2\frac{1}{2}$ kvartera za 4 £ po kvarteru, imali bismo ukupno 7 kvartera za 22 £ troškova proizvodnje; kvarter bi stajao $3\frac{1}{7}$ £, dakle bi stajao za $\frac{1}{7}$ iznad opšte cene proizvodnje, koja bi se morala popeti.

Mogao bi se, dakle, još dugo primenjivati dodatni kapital s nedovoljnom proizvodnošću, pa čak i s rastućom nedovoljnom proizvodnošću, dok individualna prosečna cena kvartera na najboljim zemljama ne bi postala jednaka opštoj ceni proizvodnje, dok ne bi potpuno iščezao suvišak poslednje preko prve, a s tim i ekstraprofit i renta.

Pa čak bi se i u tom slučaju sa iščeznućem rente na boljim vrstama zemlje individualna prosečna cena njihovog proizvoda tek poklapala sa opštom cenom proizvodnje, dakle još ne bi bilo nužno da se ova popne.

U gornjem primeru proizvedeno je na boljoj zemlji B, ali koja je najniža u nizu boljih ili rentonosnih vrsta zemlje $3\frac{1}{2}$ kvartera pomoću kapitala od 5 £ sa dodatnom proizvodnošću, a $2\frac{1}{2}$ kvartera pomoću kapitala od 10 £ s nedovoljnom proizvodnošću, ukupno 6 kvartera, dakle $\frac{5}{12}$ pomoću poslednjih delova kapitala plasiranih s nedovoljnom proizvodnošću. A tek se na ovoj tački penje individualna prosečna cena proizvodnje 6 kvartera na 3 £ po kvarteru, dakle poklapa se sa opštom cenom proizvodnje.

Ipak, pod zakonom zemljišne svojine ne bi poslednja $2\frac{1}{2}$ kvartera mogla da se na ovaj način proizvedu za 3 £ po kvarteru, izuzev slučaja kad bi se mogla proizvesti na $2\frac{1}{2}$ nova ekera vrste zemlje A. Slučaj gde dodatni kapital proizvodi još samo po opštoj ceni proizvodnje činio bi granicu. Preko nje moralo bi prestati dodatno plasiranje kapitala na istoj zemlji.

Naime, ako zakupac ima već za prva dva plasmana kapitala da plati $4\frac{1}{2}$ £ rente, mora ih i dalje plaćati, i svaki plasman kapitala koji kvarter proizvodi skuplje^{1*} od 3 £ prouzrokovao bi mu odbitak od njegovog profita. Time je sprečeno izjednačavanje individualne prosečne cene pri nedovoljnoj proizvodnosti.

Uzmimo ovaj slučaj kod prethodnog primera, gde cena proizvodnje zemlje A od 3£ po kvarteru reguliše cenu za B.

<i>Kapital</i>	<i>Profit</i>	<i>Troškovi- proiz- vodnje</i>	<i>Prinos</i>	<i>Troškovi proizvodnje po kvarteru</i>	<i>Prodajna cena po kvarteru</i>	<i>cena ukupno</i>	<i>Ekstra- profit</i>	<i>Gubitak</i>
£	£	£	kvartera	£	£	£	£	£
$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	2	$1\frac{1}{2}$	3	6	3	--
$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	$1\frac{1}{2}$	2	3	$4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	--
5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	3	$4\frac{1}{2}$	—	$1\frac{1}{2}$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18				18	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$

Troškovi proizvodnje $3\frac{1}{2}$ kvartera na prva dva plasmana kapitala za zakupca su takode 3 £ po kvarteru, pošto on ima da plati rentu od $4\frac{1}{2}$ £, pri čemu, dakle, diferencija između njegove individualne cene proizvodnje i opšte cene proizvodnje na ide u njegov džep. Suvišak cene proizvoda prva dva plasmana ne može, dakle, njemu poslužiti za izravnanje deficita kod proizvodâ trećeg i četvrtog plasmana kapitala.

Onaj $1\frac{1}{2}$ kvarter na plasman kapitala 3 staje zakupca, uračunavši i profit, 6 £; ali on ga može, pošto je regulativna cena 3 £ po kvarteru, prodati samo za $4\frac{1}{2}$ £. On, dakle, ne bi samo izgubio celi profit, već povrh toga $\frac{1}{2}$ £ ili 10% od 5£ plasiranog kapitala. Gubitak u profitu i kapitalu kod plasmana 3 iznosio bi za njega $1\frac{1}{2}$ £, a kod plasmana kapitala 4 iznosio bi 3 £, ukupno $4\frac{1}{2}$ £, upravo onoliko koliko iznosi renta za bolje plasmane, ali čija individualna cena proizvodnje ne može da uđe kao elemenat izravnanja u individualnu prosečnu cenu proizvodnje celokupnog proizvoda zemlje B upravo zbog toga što se njen suvišak plaća nekom trećem kao renta.

Ako bi potreba zahtevala da se dodatni $1\frac{1}{2}$ kvarter proizvodi pomoću trećeg plasmana kapitala, onda bi regulativna tržišna cena morala da se popne na 4 £ po kvarteru. Usled ovog poskupljenja regulativne tržišne cene popela bi se renta na B za prvi i drugi plasman kapitala, a na A bi se obrazovala renta.

Dakle, mada je diferencijalna renta samo formalno pretvaranje ekstraprofita u rentu, mada ovde zemljišna svojina samo osposobljava sopstvenika da ekstraprofit prenese od zakupca na sebe, ipak se pokazuje da sukcesivno plasiranje kapitala na isti komad zemlje, ili, što je isto,

^{1*} U 1. izdanju: unter (niže, ispod), što je, očevidno, lapsus.

uvećanje kapitala plasiranog na istom komadu zemlje, pri opadajućoj stopi proizvodnosti kapitala i postojećoj regulativnoj ceni, mnogo brže nalazi svoju granicu, dakle stvarno nalazi više ili manje veštačku granicu usled čisto formalnog pretvaranja ekstraprofitu u zemljišnu rentu, koje je posledica zemljišne svojine. Dizanje opšte cene proizvodnje, koje ovde kod uže granice nego inače postaje nužno, nije ovde, dakle, samo uzrok dizanja diferencijalne rente nego je egzistencija diferencijalne rente kao rente ujedno i uzrok ranijem i bržem dizanju opšte cene proizvodnje da bi se time osigurala ponuda veće količine proizvoda koja je postala nužna.

Zatim se ima primetiti:

Dodavanjem kapitala na zemlju B ne bi se regulativna cena mogla, kao gore, popeti na 4£, kad bi zemlja A pomoću drugog plasmana kapitala pružila dodatni proizvod ispod 4£, ili kad bi u konkurenciju ušla novija zemlja lošija od A, čija bi cena proizvodnje bila, doduše, iznad 3, ali ispod 4£. Tako se vidi kako diferencijalna renta I i diferencijalna renta II, dok prva čini osnovicu druge, ujedno obrazuju granice jedna drugoj, što zahteva čas sukcesivno plasiranje kapitala na isti komad zemlje, čas uporedno plasiranje kapitala na novu dopunsku zemlju. One dejstvuju jedna na drugu kao granice i u drugim slučajevima, na primer gde bolja zemlja dođe na red.

GLAVA ČETRDESET ČETVRTA

Diferencijalna renta i sa najlošije obrađene zemlje

Uzmimo da tražnja za žitom raste i da se ponuda može zadovoljiti samo sukcesivnim plasmanima kapitala s nedovoljnom proizvodnošću na rentonosnim zemljama, ili dodatnim plasmanima kapitala, takođe sa opadajućom proizvodnošću, na zemlji A, ili plasiranjem kapitala na nova polja lošijeg kvaliteta od A.

Uzmimo kao predstavnika rentonosnih polja zemlju B.

Dodatni plasman kapitala zahteva dizanje tržišne cene iznad dosadašnje regulativne cene proizvodnje od 3£ po kvarteru da bi se na B omogućio višak proizvodnje od 1 kvartera (koji ovde može predstavljati jedan milion kvartera, kao svaki eker milion eker). Može onda biti viška proizvoda i na C i D itd., vrstama zemlje gde je renta najviša, ali samo sa opadajućom ekstraproizvodnom snagom; ali je jedan kvarter sa zemlje B pretpostavljen kao nužan da se pokrije tražnja. Ako bi se ovaj jedan kvarter mogao jevtinije proizvoditi dodatkom kapitala na B negoli istim dodatkom kapitala na A, ili spuštanjem ka zemlji A—1, koja kvarter može proizvesti npr. samo po 4 £, dok bi dodatni kapital na A već mogao proizvoditi po $3\frac{3}{4}$ £ od kvartera, onda bi dodatni kapital na B regulisao tržišnu cenu.

Neka je A proizvelo kao dosad 1 kvarter za 3 £. B isto tako kao dosad ukupno $3\frac{1}{2}$ kvartera po individualnoj ceni proizvodnje od ukupno 6 £. Ako sada na B treba dodati 4 £ troškova proizvodnje (uključivo profit) da bi se proizveo još jedan kvarter, dok bi se na A mogao proizvesti sa $3\frac{3}{4}$ £, onda bi se, naravno, proizveo na A, a ne na B. Uzmimo, dakle, da bi se na B mogao proizvesti sa $3\frac{1}{2}$ £ dodatnih troškova proizvodnje. U tom bi slučaju $3\frac{1}{2}$ £ postale regulativnom cenom za čitavu proizvodnju. B bi sad prodavao svoj proizvod koji sad iznosi $4\frac{1}{2}$ kvartera za $15\frac{3}{4}$ £. Od toga bi se odbilo 6 £ troškova proizvodnje za prva $3\frac{1}{2}$ kvartera, a za poslednji kvarter $3\frac{1}{2}$ £, ukupno $9\frac{1}{2}$. Ostaje ekstraprofit za rentu $=6\frac{1}{4}$ £, dok je ranije bilo samo $4\frac{1}{2}$ £. U ovom slučaju doneo bi eker A takođe rentu $\frac{1}{2}$ £; ali cenu proizvodnje od $3\frac{1}{2}$ £ ne bi regulisala najgora zemlja A, već bolja zemlja B. Pri ovome se, naravno, pretpostavlja da nova zemlja kvaliteta A, i istog povoljnog položaja kao i dosad obrađivana, nije pristupačna, nego da bi bio potreban drugi plas-

man kapitala na već obrađenu površinu A, ali uz veće troškove proizvodnje, ili uključivanje u obradu još lošije zemlje A—1. Čim sukcesivnim plasmanima kapitala stupa u dejstvo diferencijalna renta II, mogu granice rastuće cene proizvodnje biti regulisane boljom zemljom, a onda može i najgora zemlja, baza diferencijalne rente I, takođe nositi rentu. Tako bi onda, uz prostu diferencijalnu rentu, sve obrađene zemlje nosile rentu. Tada bismo imali sledeće dve tabele, gde se pod troškovima proizvodnje razume suma predujmljenog kapitala plus 20% profita, dakle na svake $2\frac{1}{2}$ £ kapitala $\frac{1}{2}$ profita, ukupno 3 £.

Vrsta zemlje		Troškovi proizvodnje £	Proizvod kvartera	Prodajna cena £	Novčani prinos £	Žitna renta kvartera	Novčana renta £
	Ekera						
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
C	1	6	$5\frac{1}{2}$	3	$16\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$
D	1	6	$7\frac{1}{2}$	3	$22\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$
Ukupno	4	21	$17\frac{1}{2}$		$52\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$	$31\frac{1}{2}$

Ovo je stanje stvari pre plasiranja novog kapitala od $3\frac{1}{2}$ £ na B, koje daje samo 1 kvarter. Posle ovog plasmana kapitala stvar izgleda ovako:

Vrsta zemlje		Troškovi proizvodnje £	Proizvod kvartera	Prodajna cena £	Novčani prinos £	Žitna renta kvartera	Novčana renta £
	Ekera						
A	1	3	1	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$\frac{1}{7}$	$\frac{1}{2}$
B	1	$9\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$15\frac{3}{4}$	$1\frac{11}{14}$	$6\frac{1}{4}$
C	1	6	$5\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$19\frac{1}{4}$	$3\frac{11}{14}$	$13\frac{1}{4}$
D	1	6	$7\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$26\frac{1}{4}$	$5\frac{11}{14}$	$20\frac{1}{4}$
Ukupno	4	$24\frac{1}{2}$	$18\frac{1}{2}$		$64\frac{3}{4}$	$11\frac{1}{2}$	$40\frac{1}{4}$

{Ovo opet nije potpuno tačno izračunato. Zakupca zemlje B staju ona $4\frac{1}{2}$ kvartera, prvo, $9\frac{1}{2}$ £ troškova proizvodnje, a drugo, $4\frac{1}{2}$ £ za rentu, ukupno 14 £; prosečno po kvarteru = $3\frac{1}{9}$ £. Time ova prosečna cena celokupne njegove proizvodnje postaje regulativnom tržišnom cenom. Prema tome bi renta sa A iznosila $\frac{1}{9}$ £ mesto $\frac{1}{2}$ £, a na B bi ostala $4\frac{1}{2}$ £ kao dosad: $4\frac{1}{2}$ kvartera po $3\frac{1}{9}$ £ = 14 £, od toga po odbitku $9\frac{1}{2}$ £ troškova proizvodnje, ostaje $4\frac{1}{2}$ £ za ekstraprofit. Vidi se: uprkos brojevima koje treba izmeniti, primer pokazuje kako pomoću diferencijalne rente II bolja zemlja, koja već nosi rentu, može regulisati cenu i kako se time *svaka* zemlja, i ona koja je dosad bila bezrentna, može pretvoriti u rentonosnu. — F. E.}

Žitna renta mora se popeti čim se popne regulativna cena proizvodnje žita, dakle čim se popne kvarter žita na regulativnoj zemlji

ili regulativni plasman kapitala na jednoj od vrsta zemlje. To je isto kao da su sve vrste zemlje postale neplodnije i da su npr. s $2\frac{1}{2}$ £ novog plasmana kapitala proizvele sve samo $\frac{5}{7}$ kvartera umesto 1 kvarter. Ovaj višak žita koji one proizvedu sa istim plasmanom kapitala pretvara se u višak proizvoda koji predstavlja ekstraprofit pa, dakle, i rentu. Ako se uzme da profitna stopa ostaje ista, onda zakupac svojim profitom može kupiti manje žita. Profitna stopa može ostati ista kad se najamnina ne penje, bilo što se ona obara na fizički minimum, dakle ispod normalne vrednosti radne snage; bilo što su srazmerno pojevinili drugi predmeti radničke potrošnje koje liferuje manufaktura; bilo što je radni dan produžen ili postao intenzivniji, te je usled toga profitna stopa u nepoljoprivrednim granama proizvodnje, ali koja reguliše agrarni profit, ostala jednaka, ako se nije i popela; bilo pak što je u poljoprivredu predujmljen, doduše, isti kapital, ali više postojani a manje promenljivi.

Razmotrili smo sad prvi način na koji renta može nastati na dosad najgoroj zemlji A, a da se u obradu ne privuče još lošija zemlja; naime kako nastaje diferencijom njene individualne cene proizvodnje, koja je dosad bila regulativna, prema novoj, višoj ceni proizvodnje, po kojoj poslednji dodatni kapital s nedovoljnom proizvodnom snagom na boljoj zemlji daje potrebni dodatni proizvod.

Da je dodatni proizvod morala da pruži zemlja A—1, koja može davati kvarter samo po 4 £, onda bi se renta po ekeru zemlje A popela na 1 £. Ali bi u tom slučaju A—1, kao najgora kultivisana zemlja, stupila na mesto zemlje A, a ova bi se pomakla kao najniži član u red rentonosnih vrsta zemlje. Diferencijalna renta I promenila bi se. Ovaj slučaj, dakle, leži izvan razmatranja diferencijalne rente II, koja potiče iz različite proizvodnosti sukcesivnih plasmana kapitala na istom komadu zemlje.

Ali osim toga može na zemlji A nastati diferencijalna renta još na dva načina.

Pri nepromenjenoj ceni — ma kojoj datoj ceni, koja je možda i sama pala u poređenju s ranijom — ako dodatni plasman kapitala dovodi do ekstraproizvodnosti, što prima facie mora do izvesne tačke uvek da bude slučaj upravo kod najgore zemlje.

A drugo, kad, obrnuto, opada proizvodnost sukcesivnih plasmana kapitala na zemlji A.

Oba puta pretpostavljeno je da uvećanu proizvodnju iziskuje stanje tražnje.

Ali sa stanovišta diferencijalne rente ovde se javlja osobita teškoća u vezi s ranije izloženim zakonom da opštu cenu proizvodnje uvek određuje individualna prosečna cena proizvodnje jednog kvartera na celokupnu proizvodnju (ili celokupni plasman kapitala). Ali kod zemlje A nije kao kod boljih vrsta zemlje data neka cena proizvodnje izvan nje, koja za nove plasmane kapitala ograničava izravnanje individualne

sa opštom cenom proizvodnje. Jer je individualna cena proizvodnje zemlje A upravo opšta cena proizvodnje, koja reguliše tržišnu cenu.

Uzmimo:

1. *Kad raste proizvodna snaga sukcesivnih plasmana kapitala*, može se na 1 ekeru zemlje A, sa 5 £ predujma kapitala, što odgovara 6 £ troškova proizvodnje, proizvesti 3 kvartera umesto 2. Prvi plasman kapitala od $2\frac{1}{2}$ £ daje 1 kvarter, drugi 2 kvartera. U tome slučaju daju 6 £ troškova proizvodnje 3 kvartera, kvarter će, dakle, prosečno stajati 2 £; ako se, dakle, 3 kvartera prodaju po 2 £, onda A opet kao ni ranije ne nosi rentu, već se samo izmenila baza diferencijalne rente II; regulativnom cenom proizvodnje postale su 2 £ umesto 3 £; kapital od $2\frac{1}{2}$ £ proizvodi sad na najgoroj zemlji prosečno $1\frac{1}{2}$ kvarter mesto 1, i ovo je sad zvanična plodnost za sve više vrste zemlje uz plasman od $2\frac{1}{2}$ £. Deo njihovog dosadašnjeg viška proizvoda ulazi odsad u obrazovanje njihovog potrebnog proizvoda, kao i deo njihovog ekstraprofita u obrazovanje prosečnog profita.

Ako se, naprotiv, računa kao na boljim vrstama zemlje, gde prosečni račun ni u čemu ne menja apsolutni višak zato što je za njih opšta cena proizvodnje data kao granica plasiranja kapitala, onda kvarter prvog plasmana kapitala staje 3 £, a 2 kvartera drugog plasmana svaki samo po $1\frac{1}{2}$ £. Dakle bi na A nastala žitna renta od 1 kvartera i novčana renta od 3 £, ali bi se 3 kvartera prodavala po staroj ceni ukupno za 9 £. Ako bi došao treći plasman kapitala od $2\frac{1}{2}$ £ s postojećom plodnošću kao drugi, proizvodilo bi se sad ukupno 5 kvartera sa 9 £ troškova proizvodnje. Kad bi individualna prosečna cena proizvodnje zemlje A ostala regulativna, morao bi se kvarter onda prodavati po $1\frac{4}{5}$ £. Prosečna cena opet bi pala, ne usled novog uvećanja plodnosti trećeg plasmana kapitala, nego samo dodavanjem novog plasmana kapitala sa istom dodatnom plodnošću kao drugi. Umesto da rentu podignu kao na rentonosnim vrstama zemlje, sukcesivni plasmani kapitala više ali postojeće plodnosti na zemlji A srazmerno bi snizili cenu proizvodnje, a s time, pri inače nepromenjenim okolnostima, i diferencijalnu rentu na svima drugim vrstama zemlje. Ako bi, naprotiv, prvi plasman kapitala, koji proizvodi 1 kvarter uz 3 £ troškova proizvodnje, ostao merodavan za sebe, tada bi se 5 kvartera prodavalo za 15 £, a diferencijalna renta kasnijih plasmana kapitala na zemlji A iznosila bi 6 £. Tu bi dodatak viška kapitala na eker zemlje A, ma u kojem obliku bio izvršen, bio jedno poboljšanje i dodatni kapital učinio bi proizvodnijim i prvobitni deo kapitala. Bila bi besmislica kazati da je $\frac{1}{3}$ kapitala proizvela 1 kvarter, a ostale $\frac{2}{3}$ ostala 4 kvartera. 9 £ po ekeru uvek bi proizvodilo 5 kvartera, dok bi 3 £ uvek proizvodilo samo 1 kvarter. Potpuno bi od okolnosti zavisilo da li bi ovde nastala neka renta, neki ekstraprofit ili ne. U normalnom slučaju regulativna cena proizvodnje morala bi pasti. To će biti slučaj ako se ovo poboljšano, ali s većim troškovima skopčano obrađivanje dogodi na zemlji A samo zato što se događa i na boljim vrstama zemlje, dakle

ako se izvrši opšta revolucija u poljoprivredi, tako da se sada, kad je reč o prirodnoj plodnosti zemlje A, pretpostavlja da se ona obrađuje sa 6 odnosno 9 £ umesto sa 3 £. Ovo bi naročito važilo kad bi većina obrađenih ekeri zemlje A, koji daju masu ponude ove zemlje, bila podvrgnuta ovom novom metodu. Ali ako bi poboljšanje u prvi mah obuhvatilo samo mali deo površine zemlje A, ovaj bolje obrađivani deo davao bi ekstraprofit, koji bi se zemljoposjednik požurio da sasvim ili delimično pretvori u rentu i fiksira kao rentu. Tako bi se, kad bi tražnja išla ukorak s rastućom ponudom, postepeno, prema postepenom podvrgavanju pod novi metod čitave površine zemlje A, obrazovala renta na svoj zemlji kvaliteta A, a ekstraproizvodnost bila bi konfiskovana sva ili jednim delom, prema tome kakve su prilike na tržištu. Tako bi se svođenje cene proizvodnje zemlje A na prosečnu cenu njenog proizvoda pri uvećanom plasmanu kapitala moglo sprečiti fiksiranjem ekstraprofita ovog uvećanog plasmata u obliku rente. U ovom bi slučaju opet bilo, kao što smo ranije videli na boljim zemljama pri opadajućoj proizvodnoj snazi dodatnih kapitala, pretvaranje ekstraprofita u zemljišnu rentu, tj. intervencija zemljišne svojine, što bi podiglo cenu proizvodnje umesto da diferencijalna renta bude prosto posledica diferencijâ između individualne i opšte cene proizvodnje. To bi za zemlju A sprečilo poklapanje obeju cena, jer bi sprečilo regulisanje cene proizvodnje prosečnom cenom proizvodnje zemlje A; to bi, dakle, održalo cenu proizvodnje koja je viša od potrebne, i time stvorilo rentu. Isti bi rezultat mogao da se postigne ili da i dalje potraje čak i pri slobodnom uvozu žita iz inostranstva, pošto bi zakupci bili prinuđeni da zemlju, koja bi pri ceni proizvodnje određenoj spolja mogla u kulturi žita konkurisati ne noseći rentu, namene za što drugo, npr. za ispašu, usled čega bi se žito gajilo samo na rentonosnim zemljama, tj. samo na zemljama čija bi individualna prosečna cena proizvodnje po kvarteru bila niža od cene proizvodnje koja je spolja određena. Uglavnom se ima uzeti da će se u datom slučaju cena proizvodnje sniziti, ali ne do svoje prosečne cene, nego da će stajati više, ali ispod cene proizvodnje najgore obrađene zemlje A, tako da A ograničava konkurenciju nove zemlje.

2. *Kad opada proizvodna snaga dodatnih kapitala.* Uzmimo da zemlja A—₁ može da proizvodi dodatni kvarter samo za 4 £, a zemlja A za $3\frac{3}{4}$, dakle jevtinije, ali za $\frac{3}{4}$ £ skuplje nego kvarter koji je proizvela svojim prvim plasmanom. U tome slučaju ukupna cena oba kvartera, proizvedena na A, bila bi $=6\frac{3}{4}$ £; dakle prosečna cena po kvarteru $=3\frac{3}{8}$ £. Cena proizvodnje popela bi se, ali samo za $\frac{3}{8}$ £, dok bi, kad bi se dodatni kapital plasirao na novu zemlju koja bi proizvodila po $3\frac{3}{4}$ £, ona porasla još za $\frac{3}{8}$ £, do $3\frac{3}{4}$ £, i time imala za posledicu proporcionalno povišenje svih drugih diferencijalnih renti.

Tako bi se cena proizvodnje od $3\frac{3}{8}$ £ po kvarteru zemlje A svela na svoju prosečnu cenu proizvodnje pri uvećanom plasmanu

kapitala, i bila bi regulativna; ona, dakle, ne bi davala rentu, jer ne daje ekstraprofit.

Ali, ako bi se ovaj kvarter što ga proizvodi drugi plasman kapitala prodavao za $3\frac{3}{4}$ £, onda bi sad zemlja A nosila rentu od $\frac{3}{4}$ £, i to takođe na sve ekere zemlje A na kojima nije bilo dodatnih plasmana kapitala i koji su, dakle, proizvodili kvarter po 3 £ kao ranije. Dokle god još postoje neobrađeni komadi zemlje A, mogla bi se cena samo privremeno podići na $3\frac{3}{4}$ £. Takmičenje novih komada zemlje A držalo bi cenu proizvodnje na 3 £, dok bi bila iscrpena sva zemlja kvaliteta A čiji joj povoljan položaj dopušta da proizvodi kvarter jevtinije od $3\frac{3}{4}$ £. Ovo bi se, dakle, imalo pretpostaviti, mada zemljovlasnik neće bez rente ustupiti zakupcu neki drugi eker zemlje, samo ako jedan eker nosi rentu.

Da li će se cena proizvodnje izravnati na prosečnu cenu, ili će individualna cena proizvodnje drugog plasmana kapitala sa $3\frac{3}{4}$ £ postati regulativna, zavisilo bi opet od veće ili manje rasprostranjenosti drugog plasmana kapitala na postojećoj zemlji A. Ono drugo dogodiće se samo onda kad zemljoposjednik dobije vremena da kao rentu fiksira ekstraprofit koji bi bio postignut do zadovoljenja tražnje pri ceni od $3\frac{3}{4}$ £ po kvarteru.

O opadajućoj proizvodnosti zemlje pri sukcesivnom plasiranju kapitala treba još pogledati kod Liebiga. Videli smo da sukcesivno opadanje ekstraproizvodne snage plasmanâ kapitala stalno uvećava rentu po ekeru pri nepromenjenoj ceni proizvodnje, i da to može činiti čak i kad cena proizvodnje pada.

Ali se uopšte ima napomenuti sledeće.

Sa stanovišta kapitalističkog načina proizvodnje dolazi uvek do relativnog poskupljivanja proizvodâ kad god se za dobijanje istog proizvoda mora učiniti kakav izdatak, platiti nešto što se ranije nije plaćalo. Jer se pod naknadom kapitala utrošenog u proizvodnju ima razumeti samo naknada vrednosti koje su se predstavljale u određenim sredstvima za proizvodnju. Prirodni elementi koji ulaze u proizvodnju kao činioci, a da ništa ne koštaju, pa ma kakvu ulogu mogli igrati u proizvodnji, ne ulaze u nju kao sastavni delovi kapitala, nego kao besplatna prirodna snaga kapitala, tj. kao besplatna prirodna proizvodna snaga rada, koja se, međutim, na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje predstavlja, kao i svaka proizvodna snaga, kao proizvodna snaga kapitala. Kad, dakle, neka ovakva prirodna snaga koja prvobitno ništa ne košta uđe u proizvodnju, onda se ona ne uzima u račun pri određivanju cene dokle god je za zadovoljenje potrebe dovoljan proizvod koji se dobija njenom pomoći. Ali ako se u daljem toku razvitka mora davati veći proizvod no što se može izraditi pomoću te prirodne snage, ako se, dakle, ovaj dodatni proizvod mora proizvoditi bez pomoći ove

prirodne snage, ili uz pripomoć čovekove saradnje, ljudskog rada, onda u kapital ulazi jedan nov dodatni elemenat. Vršiti se, dakle, relativno veći predujam kapitala da bi se dobio isti proizvod. Ako sve ostale okolnosti ostanu iste, nastupa poskupljenje proizvodnje.

{Iz jedne sveske s napomenom: »Započeto sredinom februara 1876«. F. E.}

Diferencijalna renta i renta kao prosta kamata kapitala pripojenog zemlji.

Takozvane stalne melioracije — koje menjaju fizički, a delom i hemijski sastav zemlje putem operacija koje koštaju predujma u kapitalu te se mogu smatrati kao pripajanje kapitala zemlji — izlaze gotovo sve na to da se nekom određenom komadu zemlje, zemlji na nekom određenom, ograničenom mestu, dadu svojstva koja druga zemlja, na drugom mestu, a često i sasvim u blizini, ima od prirode. Neka je zemlja od prirode nivelisana, druga se mora nivelisati; jedna ima prirodno oticanje vode, druga se mora veštački drenirati; jedna ima od prirode dubok ziratni sloj, kod druge se mora veštački produbiti; glinovita zemlja od prirode je izmešana sa odgovarajućom količinom peska, kod neke druge mora se ta srazmera tek stvoriti; neka je livada od prirode natapana ili muljem plavljena, druga to može postati tek pomoću rada, ili, rečeno jezikom buržoaske ekonomije, pomoću kapitala.

I, eto, imamo jednu doista zabavnu teoriju, po kojoj je na ovoj zemlji, čija su komparativna preimućstva stečena, renta kamata, a nije to na drugoj zemlji koja ta preimućstva ima od prirode. (Ali, u stvari, pri izlaganju ove teorije, stvar se izvrće u tome pravcu da se renta, zato što se u jednom slučaju stvarno poklapa s kamatom, mora i u drugim slučajevima, gde to pozitivno nije slučaj, nazvati kamatom, lažno predstaviti kao kamata.) Ali posle učinjenog plasmana kapitala zemlja nosi rentu ne zato što je na nju plasiran kapital, već zato što je plasman kapitala učinio tu zemlju proizvodnijim poljem plasiranja nego što je ranije bila. Uzmimo da sva zemlja neke države iziskuje ovaj plasman kapitala; tad svaki komad zemlje koji ga još nije dobio mora tek proći kroz ovaj stadijum, i renta (kamata, koju donosi u datom slučaju) koju nosi zemlja već snabdevena plasmanom kapitala isto je toliko diferencijalna renta kao da tu prednost ima od prirode, dok je ona druga zemlja morala da je stekne veštačkim putem.

I ova renta koja se daje svesti na kamatu postaje čistom diferencijalnom rentom čim je predujmljeni kapital amortizovan. Inače bi isti kapital morao kao kapital imati dvostruku egzistenciju.

Jedna je od najzabavnijih pojava što svi oni Ricardovi protivnici koji istupaju protiv određivanja vrednosti isključivo radom iznose protiv diferencijalne rente koja proističe iz razlika u zemlji da se ovde prirodi, a ne radu, pripisuje određivanje vrednosti; a u isto vreme ovo određivanje pripisuju položaju ili, još i više, kamati na kapital koji je unet u zemlju pri obrađivanju. Isti rad proizvodi istu vrednost za proizvod izrađen u jedno dato vreme; ali veličina ili količina ovog proizvoda, pa dakle i deo vrednosti koji pada na alikvotni deo toga proizvoda, zavise pri datoj količini rada jedino od količine proizvoda, ova opet od proizvodnosti date količine rada, a ne od veličine ove količine. Sasvim je svejedno da li ova proizvodnost potiče od prirode ili od društva. Samo u onom slučaju kad ona sama košta rada, dakle kapitala, uvećava ona troškove proizvodnje za jedan nov sastavni deo, što kod same prirode nije slučaj.

GLAVA ČETRDESET PETA

Apsolutna zemljišna renta

Pri analizi diferencijalne rente bili smo pošli od pretpostavke da najlošija zemlja ne plaća zemljišnu rentu ili, da se opštije izrazimo, da zemljišnu rentu plaća samo ona zemlja za čiji proizvod individualna cena proizvodnje stoji ispod cene proizvodnje koja reguliše tržište, tako da na taj način nastaje ekstraprofit koji se pretvara u rentu. Pre svega treba napomenuti da je zakon diferencijalne rente kao diferencijalne rente potpuno nezavisan od tačnosti ili netačnosti te pretpostavke.

Ako opštu cenu proizvodnje koja reguliše tržište nazovemo C , onda se C za proizvod najlošije vrste zemlje A poklapa s njenom individualnom cenom proizvodnje, tj. ta cena plaća postojani i promenljivi kapital koji su utrošeni u proizvodnju plus prosečni profit (= preduzetničku dobit plus kamatu).

Tu je renta ravna nuli. Individualna cena proizvodnje prve bolje vrste zemlje B jeste $= C'$, a $C > C'$; tj. C plaća više od stvarne cene proizvodnje proizvoda klase zemlje B . Recimo sada da je $C - C' = d$, suvišak od C preko C' , ekstraprofit koji pravi zakupac ove klase B . Ovo se d pretvara u rentu, koja se ima platiti zemljovlasniku. Neka za treću klasu zemlje C stvarna cena proizvodnje bude C'' , a $C - C'' = 2d$; tako se ova $2d$ pretvaraju u rentu; isto tako za četvrtu klasu D , individualna cena proizvodnje C''' , a $C - C''' = 3d$, koja se pretvaraju u zemljišnu rentu itd. Uzmimo sad da je za klasu zemlje A netačna pretpostavka da je renta $= 0$, dakle da ni cena njenog proizvoda nije $= C + 0$. Štaviše da i ona plaća neku rentu $= r$. U tome slučaju izlazi ovo dvoje:

Prvo: cenu proizvoda zemlje klase A ne bi regulisala njegoa cena proizvodnje, već bi sadržala neki suvišak preko ove, bila bi $= C + r$. Jer ako pretpostavimo kapitalistički način proizvodnje u njenoj normalnosti, dakle ako pretpostavimo da suvišak r , koji zakupac plaća zemljovlasniku ne predstavlja odbitak ni od najamnine ni od prosečnog profita kapitala, može ga on platiti samo na taj način što bi se njegov proizvod prodao iznad cene proizvodnje, što bi mu, dakle, doneo neki ekstraprofit, kad on ovaj suvišak ne bi morao ustupiti zemljovlasniku u obliku rente. Tada regulativnom tržišnom cenom celokupnog proizvoda svih vrsta zemlje, proizvoda koji se nalazi na

tržištu, ne bi bila ona cena proizvodnje koju kapital uopšte daje u svima oblastima proizvodnje, tj. cena jednaka predujmu plus prosečni profit, nego bi bila cena proizvodnje plus renta, $C + r$, a ne C . Jer cena poljoprivrednog proizvoda klase A uopšte izražava granicu regulativne opšte tržišne cene, cene po kojoj se može liferovati celokupni proizvod, i utoliko reguliše cenu ovog celokupnog proizvoda.

A *drugo*, u ovom slučaju zakon diferencijalne rente ipak ne bi ni time nikako bio ukinut, mada bi se opšta cena proizvoda zemlje bitno modifikovala. Jer kad je cena proizvoda klase A, a time i opšta tržišna cena, $= C + r$, bila bi i cena klase B, C, D itd. takode $= C + r$. Ali, pošto je za klasu B $C - C' = d$, to bi $(C + r) - (C' + r)$ takode bilo $= d$, a za C $C - C'' = (C + r) - (C'' + r) = 2d$, kao na posletku za D $C - C''' = (C + r) - (C''' + r) = 3d$ itd. Diferencijalna renta bila bi, dakle, i dalje ista kakva je bila ranije i regulisala bi se istim zakonom, mada bi renta sadržala jedan elemenat nezavisan od tog zakona i uopšte porasla istovremeno s cenom proizvoda zemlje. Otuda ne izlazi samo to da je zakon diferencijalne rente, ma kako stajala stvar s rentom najneplodnijih vrsta zemlje, od toga nezavisan, nego da se jedini način da se sama diferencijalna renta shvati saglasno njenom karakteru sastoji u tome da se renta klase zemlje A postavi kao $= 0$. Naime, da li je ona $= 0$ ili > 0 , indiferentno je ukoliko diferencijalna renta dolazi u obzir, i stvarno ne ulazi u račun.

Prema tome, zakon diferencijalne rente nezavisan je od rezultata sledećeg istraživanja.

Ako se sad postavi pitanje na čemu se zasniva pretpostavka po kojoj proizvod najgore vrste zemlje A ne plaća rentu, odgovor će nužno glasiti ovako: Kad je tržišna cena proizvoda sa zemlje, recimo žita, dostigla takvu visinu da dodatni predujam kapitala, plasiran u zemljišnu klasu A, plaća običnu cenu proizvodnje, dakle donosi kapitalu obični prosečni profit, onda je ovaj uslov dovoljan za plasiranje dodatnog kapitala u klasu zemlje A. To jest, ovaj je uslov kapitalisti dovoljan da plasira nov kapital sa običnim profitom i da na normalan način oplodi njegovu vrednost.

Ovde valja napomenuti da i u ovom slučaju tržišna cena mora stajati iznad cene proizvodnje klase A. Jer čim je dodatna ponuda stvorena, očigledno se odnos između tražnje i ponude izmenio. Ranije je ponuda bila nedovoljna, sad je dovoljna. Cena, dakle, mora pasti. Da bi mogla pasti, morala je pre toga stajati iznad cene proizvodnje klase A. Ali neplodniji karakter klase A koja je kao nova ušla u obrađivanje ima za posledicu da ona više ne pada onako nisko kao u vreme kad je cena proizvodnje klase B regulisala tržište. Cena proizvodnje klase A sačinjava granicu, ne za privremeno već za relativno permanentno dizanje tržišne cene. — Ako je, naprotiv, nova zemlja koja je uzeta u obradu plodnija nego dosad regulativna klasa A, a ipak tek dostiže da pokrije dodatnu tražnju, onda tržišna cena ostaje neizmenjena. Ali se ispitivanje da li najniža klasa zemlje plaća neku rentu poklapa i u ovom

slučaju sa ispitivanjem koje ovde imamo da izvedemo, jer bi se pretpostavka da zemljišna klasa A ne plaća rentu i ovde objasnila time što je tržišna cena dovoljna kapitalističkom zakupcu da s tom cenom tačno pokrije utrošeni kapital plus prosečni profit; ukratko, što mu tržišna cena pruža cenu proizvodnje njegove robe.

U svakom slučaju, kapitalistički zakupac može pod ovim okolnostima da obrađuje klasu zemlje A, ukoliko on ima da odlučuje kao kapitalista. Tako sad postoji uslov za normalno oplođavanje vrednosti kapitala na vrsti zemlje A. Ali iz premise da bi zakupac sad mogao plasirati kapital na vrstu zemlje A prema prosečnim srazmerama oplođavanja vrednosti kapitala, ako i ne bi imao da plaća rentu, nikako ne sledi zaključak da ova zemlja, koja spada u klasu A, stoji zakupcu sada na raspolaganju bez daljega. Okolnost što bi zakupac svoj kapital mogao oploditi uz obični profit, kad ne bi plaćao rentu, nikako nije razlog za zemljovlasnika da svoju zemlju besplatno pozajmi zakupcu i da prema ovom svom poslovnom prijatelju bude toliko filantrop da uvede *crédit gratuit*^{1*}. Ono što ovakva pretpostavka sadrži u sebi jeste apstrakcija od zemljišne svojine, ukidanje zemljišne svojine, čije postojanje upravo sačinjava granicu za plasiranje kapitala u zemlju i slobodno oplođavanje njegove vrednosti — granicu koja se nikako neće srušiti prostom refleksijom zakupca da mu stanje žitnih cena dopušta, kad ne bi plaćao rentu, tj. kad bi u praksi mogao tretirati zemljišnu svojinu kao nešto što ne postoji, da iz svog kapitala istera obični profit eksploatacijom vrste zemlje A. Ali je u diferencijalnoj renti pretpostavljen monopol zemljišne svojine, zemljišna svojina kao granica kapitala, jer bez nje se ekstraprofit ne bi pretvarao u zemljišnu rentu i ne bi pripadao zemljoposjedniku umesto zakupcu. A zemljišna svojina produžuje da postoji kao granica i tamo gde otpada renta kao diferencijalna renta, tj. na vrsti zemlje A. Ako bismo posmatrali slučajeve kada se u nekoj zemlji kapitalističke proizvodnje može da vrši plasiranje kapitala u zemlju bez plaćanja rente, videli bismo da svi ti slučajevi sadrže faktično, iako ne pravno, ukidanje zemljišne svojine, ali ukidanje koje se može dogoditi samo pod potpuno određenim i po svojoj prirodi slučajnim okolnostima.

Prvo, kad je sam zemljovlasnik kapitalista ili sam kapitalista zemljovlasnik. U tom slučaju, čim se tržišna cena dovoljno popela da iz onoga što sad predstavlja zemlja vrste A istera cenu proizvodnje, tj. naknadu kapitala plus prosečni profit, on može svoj komad zemlje *sam obradivati*. Ali zašto? Zato što se prema njemu zemljišna svojina ne isprečava kao granica za plasiranje njegovog kapitala. On može tretirati zemlju kao jednostavan prirodni elemenat i stoga se opredeljavati isključivo obzirima oplođavanja vrednosti svoga kapitala, kapitalističkim obzirima. Takvi se slučajevi u praksi događaju, ali samo

^{1*} beskamatni kredit

kao izuzetak. Upravo kao što kapitalističko obrađivanje zemlje pretpostavlja razdvajanje funkcionirajućeg kapitala i zemljišne svojine, tako ona isključuje kao pravilo samostalno obrađivanje zemljišne svojine. Odmah se vidi da je to čisto slučajno. Kad uvećana tražnja žita zahteva obrađivanje veće površine zemlje vrste A nego što se nalazi u rukama zemljovlasnika koji sami privređuju na svojoj zemlji, kad se, dakle, jedan deo takve zemlje mora dati pod zakup da bi uopšte bila obrađivana, odmah otpada ovo hipotetičko ukidanje granice koju zemljišna svojina sačinjava za plasiranje kapitala. Besmislena je protivrečnost poći od rastavljenosti kapitala i zemlje, zakupca i zemljovlasnika, koja odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje, a onda obrnuto pretpostaviti zemljovlasnikovo samostalno obrađivanje zemlje kao pravilo do onog obima i svugde tamo gde kapital, kad prema njemu ne bi nezavisno postojala zemljišna svojina, ne bi izvlačio rentu iz obrađivanja zemlje. (Vidi u A. Smith-a mesto o rudničkoj renti, navedeno malo niže.) Ovo ukidanje zemljišne svojine slučajno je. Ono može nastupiti ili ne nastupiti.

Drugo, u kompleksu nekog zakupa mogu se nalaziti izvesni komadi zemlje koji pri datoj visini tržišnih cena ne plaćaju rentu, dakle su u stvari besplatno iznajmljeni, ali ih zemljovlasnik ne smatra takvima, zato što on gleda na celokupnu rentu od zemlje date u zakup, a ne specijalnu rentu pojedinih njenih komada. U ovom slučaju, za zakupca, ukoliko u obzir dolaze bezrentni komadi koji se nalaze u sastavu zakupljene zemlje, zemljišna svojina otpada kao granica za plasiranje kapitala, i to putem ugovora sa samim zemljovlasnikom. Ali za ove komade zemlje on ne plaća rentu samo zato što je plaća za zemlju čiji su oni *accessorium*.^{1*} Tu je pretpostavljena upravo takva kombinacija gde se ne mora pribegavati lošijoj zemlji A kao nekom samostalnom, novom polju proizvodnje da bi se popunio nedostatak ponude, nego gde ona sačinjava neodeljiv komad bolje zemlje. Ali slučaj koji imamo da ispitamo upravo je onaj gde se polja vrste zemlje A moraju samostalno obrađivati, dakle pod opštim pretpostavkama kapitalističkog načina proizvodnje samostalno zakupiti.

Treće, neki zakupac može na istom zakupu plasirati dodatni kapital, mada mu pri postojećim tržišnim cenama ovako dobijen dodatni proizvod daje samo cenu proizvodnje, donosi obični profit, ali ga ne osposobljava za plaćanje neke dodatne rente. Tako on jednim delom kapitala, plasiranog u zemlju, plaća zemljišnu rentu, a drugim ne plaća. Ali, koliko se malo problem rešava ovom pretpostavkom, vidi se iz ovoga: ako ga tržišna cena (i u isto vreme plodnost zemlje) osposobljava da s dodatnim kapitalom postigne višak prinosa koji mu kao i stari kapital donosi ekstraprofit pored cene proizvodnje, onda on taj ekstraprofit sam trpa u džep dok traje ugovor o zakupu. A zbog

^{1*} pridodatak

čega? Zato što je, dok traje ugovor o zakupu, otpala granica zemljišne svojine za plasiranje njegova kapitala u zemlju. Međutim, prosta okolnost što se dodatna lošija zemlja mora samostalno uzeti u obradu i samostalno zakupiti da bi njemu bio osiguran onaj ekstraprofit, neoboriv je dokaz da plasiranje dodatnog kapitala u staru zemlju nije dovoljno da se proizvede zahtevana uvećana ponuda. Jedna pretpostavka isključuje drugu. Sad bi se doduše moglo reći: renta zemlje najlošije vrste A i sama je diferencijalna renta kad se uporedi bilo sa zemljom koju vlasnik sam obrađuje (no ovo se događa kao čisto slučajan izuzetak), bilo s dodatnim plasmanom kapitala na starim zakupima, koji ne donose rentu. Ali bi to bilo 1. diferencijalna renta koja ne bi poticala iz razlike u plodnosti raznih vrsta zemlje, i stoga *ne bi* imala za pretpostavku da zemlja vrste A ne plaća rentu i da svoj proizvod prodaje po ceni proizvodnje. A 2. okolnost da li dodatni plasmani kapitala na istom zakupu donose rentu ili ne donose indiferentna je za okolnost da li nova zemlja klase A koja se ima uzeti u obrađivanje plaća ili ne plaća rentu, potpuno onako kao što je npr. za investiranje nekog novog samostalnog fabričkog posla indiferentno da li neki drugi fabrikant iste poslovne grane plasira jedan deo svoga kapitala u kamatonosne papire, jer ga celog ne može oploditi u svome poslu; ili da li čini pojedinačna proširenja koja mu ne donose puni profit, ali ipak više od kamate. Za njega je to sporedno. Ali dodatni novi etablismani moraju donositi prosečan profit, i u takvom se očekivanju podižu. Na svaki način da se dodatni plasmani kapitala na starim zakupima i dodatno obrađivanje nove zemlje vrste A međusobno ograničavaju. Granicu do koje se dodatni kapital može pod nepovoljnijim uslovima proizvodnje plasirati na istom zakupu daju konkurentski novi plasmani na zemlji klase A; s druge strane, renta koju ova klasa zemlje može da nosi ograničava se konkurentskim dodatnim plasmanima kapitala na starim zakupima.

Ali svi ti netačni izgovori ne rešavaju problem, koji je, kad se prosto postavi, u ovome: uzmimo da je tržišna cena žita (koja nam u ovom istraživanju zastupa sve proizvode zemlje) dovoljna da bi se delovi zemlje klase A mogli uzeti u obrađivanje i da kapital plasiran u ova nova polja isteruje cenu proizvodnje proizvoda, tj. naknadu kapitala plus prosečni profit. Uzmimo, dakle, da postoje uslovi za normalno oplodavanje vrednosti kapitala na zemlji klase A. Je li to dovoljno? Može li taj kapital onda stvarno biti plasiran? Ili se tržišna cena mora toliko popeti da i najlošija zemlja A donosi rentu? Da li, dakle, monopol zemljovlasnika propisuje plasiranju kapitala granicu koje s čisto kapitalističkog stanovišta ne bi bilo kad ovaj monopol ne bi postojao? Iz samih uslova u postavljanju pitanja izlazi, kad npr. na starim zakupima postoje dodatni plasmani kapitala koji pri datoj tržišnoj ceni ne nose rentu, već samo prosečni profit, da ova okolnost ni u kom slučaju ne rešava pitanje da li se na zemlji klase A, koja bi takođe davala prosečni profit, ali ne i rentu, kapital sada stvarno može

plasirati. A upravo se to i pita. Da dodatni plasmani kapitala, koji ne nose rentu, ne zadovoljavaju potrebu, dokazano je nužnošću privlačenja nove zemlje klase A. Kad se dodatno obrađivanje zemlje A vrši samo ukoliko ona donosi rentu, dakle više nego cenu proizvodnje, onda su moguća samo dva slučaja. Ili tržišna cena mora tako stajati da čak i poslednji dodatni plasmani kapitala na starim zakupima donose ekstraprofit, pa bilo da ga ubira zakupac, bilo zemljovlasnik. Onda bi ovo uvećanje cene i ovaj ekstraprofit poslednjih dodatnih plasmana kapitala bili posledica toga što se zemlja A ne može obrađivati ako ne nosi rentu. Jer kad bi za jedno obrađivanje bila dovoljna cena proizvodnje, pružanje samo prosečnog profita, onda se cena ne bi toliko popela, i već bi nastupila konkurencija novih zemalja čim bi ove davale samo te cene proizvodnje. Tada bi s dodatnim plasmanima kapitala na starim zakupima koji ne nose rentu konkurisali plasmani kapitala na zemlji A, koji takođe ne nose rentu. -- Ili pak poslednji plasmani kapitala na starim zakupima ne nose rentu, ali se tržišna cena ipak dovoljno visoko popela da se zemlja A može uzeti u obrađivanje i nosi rentu. U tome slučaju dodatni plasman kapitala koji ne nosi rentu moguć je samo zato što se zemlja A ne može obrađivati dok joj tržišna cena ne dopusti da nosi rentu. Bez toga uslova nastupilo bi njeno obrađivanje već pri nižem stanju cene; a oni kasniji plasmani kapitala na starim zakupima, kojima treba visoka tržišna cena da bi doneli običan profit bez rente, ne bi se mogli dogoditi. Ta oni pri visokoj tržišnoj ceni daju samo prosečni profit! Pri nižoj tržišnoj ceni, koja bi sa obrađivanjem zemlje A postala regulativnom kao njena cena proizvodnje, oni dakle ne bi davali ovaj profit, dakle ne bi pod tom pretpostavkom do njih uopšte došlo. Tako bi renta zemlje A doduše sačinjavala diferencijalnu rentu, u poređenju sa tim plasmanima kapitala na starim zakupima koji ne nose rentu. Ali što površine zemlje A obrazuju takvu diferencijalnu rentu posledica je samo toga što one uopšte nisu pristupačne obrađivanju osim ako donose rentu; dakle što se javlja nužnost ove rente koja sama po sebi nije uslovljena nekom diferencijom vrsta zemlje i koja sačinjava granicu za moguće plasiranje dodatnih kapitala na starim zakupima. U oba slučaja renta zemlje A ne bi bila prosta posledica dizanja cena žita, nego obrnuto: okolnost što najlošija zemlja mora da nosi rentu da bi se ona uopšte smela obrađivati, bila bi uzrok dizanju cena žita do one tačke gde se ovaj uslov može ispuniti.

Diferencijalnoj renti svojstveno je to da zemljišna svojina ovde samo grabi ekstraprofit koji bi inače zakupac metnuo u džep, a pod izvesnim okolnostima stvarno ga i meće u džep za vreme trajanja njegovog zakupnog ugovora. Tu je zemljišna svojina samo uzrok prenosa jednog dela robne cene, koji se svodi na ekstraprofit i koji je nastao bez njenog sadejstva (naprotiv usled toga što je konkurencija odredila cenu proizvodnje koja reguliše tržišnu cenu) — prenosa toga dela cene s jednog lica na drugo, s kapitaliste na zemljovlasnika.

Ali zemljišna svojina nije ovde uzrok koji *stvara* ovaj sastavni deo cene ili dizanje cene koje je pretpostavka tome delu cene. Nasuprot tome, kad se najlošija vrsta zemlje A ne može da obrađuje — mada bi njeno obrađivanje donosilo cenu proizvodnje — dok ne bude nosila i neki višak preko te cene proizvodnje, neku rentu, onda je zemljišna svojina stvaralački uzrok *ovog* dizanja cene. *Sama zemljišna svojina proizvoda je rentu*. U tome se ništa ne menja kad, kao u drugom ispitanom slučaju, renta, koju sada plaća zemlja A, sačinjava diferencijalnu rentu, upoređenu s poslednjim dodatnim plasmanom kapitala na starim zakupima, koji plaća samo cenu proizvodnje. Jer okolnost što se zemlja A ne može obrađivati dok se regulativna tržišna cena nije popela dovoljno visoko da zemlji A dopusti nošenje rente — samo je ta okolnost ovde razlog što se tržišna cena penje do tačke koja poslednjim plasmanima kapitala na starim zakupima doduše plaća samo njihovu cenu proizvodnje, ali takvu cenu proizvodnje koja ujedno nosi rentu za zemlju A. To što ova zemlja uopšte mora plaćati rentu ovde je uzrok stvaranju diferencijalne rente između zemlje A i poslednjih plasmana kapitala na starim zakupima.

Kad uopšte govorimo o tome da — pod pretpostavkom da cena proizvodnje reguliše cenu žita — klasa zemlje A ne plaća rentu, onda razumemo rentu u kategoričkom smislu reči. Ako zakupac plaća zakupninu koja predstavlja odbitak bilo od normalne najamnine njegovih radnika bilo od njegovog sopstvenog normalnog prosečnog profita, onda on ne plaća nikakvu rentu, nikakav samostalan sastavni deo cene svoje robe koji bi se razlikovao od najamnine i profita. Već ranije je napomenuto da se to u praksi stalno događa. Ukoliko se najamnina poljoprivrednih radnika u nekoj zemlji generalno obori ispod normalnog prosečnog nivoa najamnine, te stoga u rentu generalno ulazi jedan odbitak od najamnine, jedan deo najamnine, to ne čini neki izuzetan slučaj za zakupca najlošije zemlje. U onoj istoj ceni proizvodnje koja dopušta obrađivanje najlošije zemlje ova niska najamnina već sačinjava jednu njenu sastavnu poziciju i zato prodaja proizvoda po ceni proizvodnje ne osposobljava zakupca ove zemlje da plaća rentu. Zemljovlasnik može svoju zemlju dati pod zakup i nekom radniku koji je spreman da sve ili najveći deo onoga što mu prodajna cena ostavlja preko najamnine plati drugome u obliku rente. Ali se u svim ovim slučajevima ne plaća stvarna renta, mada se plaća zakupnina. A tamo gde postoje odnosi koji odgovaraju kapitalističkom načinu proizvodnje renta i zakupnina moraju se poklapati. A baš taj normalni odnos imamo ovde da ispitamo.

Kad već gore posmatrani slučajevi, gde se stvarno, u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, mogu vršiti plasmani kapitala u zemlju a da ne donose rentu, ne donose nikakvo rešenje za naš problem, onda to još manje može učiniti ukazivanje na kolonijalne odnose. Ono što kolonije čini kolonijama — govorimo ovde samo o pravim zemljoradničkim kolonijama — nije samo masa plodnih polja koja se

nalaze u prirodnom stanju. Naprotiv, njih čini kolonijama okolnost što ta polja nisu prisvojena, nisu podvedena pod zemljišnu svojinu. To je ono što predstavlja veliku razliku između starih zemalja i kolonija, ukoliko dolazi u obzir zemlja: pravno ili faktično nepostojanje zemljišne svojine, kako to Wakefield³⁵ tačno primećuje, a kako su još davno pre njega otkrili Mirabeau père, fiziokrat, i drugi stariji ekonomisti. Ovde je potpuno indiferentno da li kolonisti zemlju prosto prisvajaju za sebe ili pod naslovom nominalne cene zemlje plaćaju državi u stvari samo izvesnu taksu za punovažan pravni naslov na zemlju. Takode je svejedno da li su već naseljeni kolonisti pravni sopstvenici zemlje. Tu zemljišna svojina stvarno ne predstavlja granicu za plasiranje kapitala ili i rada bez kapitala; to što su već nastanjeni kolonisti konfiskovali jedan deo zemlje ne isključuje nove pridošlice iz mogućnosti da novu zemlju učine poljem za primenu svog kapitala ili rada. Kad, dakle, imamo da ispitamo kako zemljišna svojina utiče na cene proizvoda zemlje i na rentu tamo gde svojina ograničava zemlju kao polje za plasiranje kapitala, do krajnosti je besmisleno govoriti o slobodnim građanskim kolonijama, gde ne postoji ni kapitalistički način proizvodnje u poljoprivredi niti oblik zemljišne svojine koji njemu odgovara, a ovo poslednje uopšte stvarno ne postoji. Tako npr. govori Ricardo u glavi o zemljišnoj renti. U uvodu kaže da hoće da istražuje uticaj prisvajanja zemlje na vrednost proizvoda zemlje, a odmah zatim uzima kao ilustraciju kolonije u kojima pretpostavlja da se zemlja nalazi relativno u elementarnom stanju i da njena eksploatacija nije ograničena monopolom zemljišne svojine.

Čisto pravna svojina zemlje ne stvara vlasniku zemljišnu rentu. Ali mu ona ipak daje moć da svoju zemlju drži izvan eksploatacije dotle dok ekonomske prilike ne dopuste takvo njeno iskorišćavanje koje će mu donositi neki višak, bilo da se zemlja upotrebi za poljoprivredu u užem smislu, bilo u druge svrhe proizvodnje, kao građenje itd. On ne može uvećati ili smanjiti apsolutni kvantitet ovog polja radinosti, ali može uvećati ili smanjiti njegov kvantitet koji se nalazi na tržištu. Stoga je, kao što je već Fourier primetio, karakteristična činjenica da u svima civilizovanim zemljama srazmerno znatan deo zemlje stalno ostaje izuzet od obrađivanja.

Ako, dakle, uzmemo slučaj da tražnja iziskuje otvaranje novih polja, recimo neplodnijih nego što su dosad obrađivana, hoće li zemljovlasnik ova polja dati besplatno pod zakup, jer se tržišna cena proizvoda zemlje podigla dovoljno visoko da bi plasiranje kapitala u tu zemlju pružilo zakupcu cenu proizvodnje i zato mu donelo obični profit? Ni u kom slučaju. Plasiranje kapitala mora mu donositi neku rentu. On daje pod zakup tek kad mu se može plaćati zakupnina. Tržišna

³⁵ Wakefield, *England and America*, London 1833; uporedi i knjigu I. gl. XXV.

cena mora se, dakle, popeti preko cene proizvodnje na $C + r$, tako da se zemljovlasniku renta može plaćati. Pošto prema pretpostavci zemljišna svojina bez davanja pod zakup ne donosi ništa, ekonomski je bez vrednosti, to je dovoljno da se tržišna cena neznatno podigne iznad cene proizvodnje pa da se na tržište iznese nova zemlja najgore vrste.

Sada je pitanje: da li iz zemljišne rente najgore zemlje, koja se ne može izvesti ni iz kakve diferencije plodnosti, sledi da je cena proizvoda zemlje nužno monopolska cena u običnom smislu, ili cena u koju renta ulazi kao neki porez, samo što porez ubira zemljovlasnik, a ne država? Da ovaj porez ima svoje date ekonomske granice, razume se samo po sebi. On je ograničen dodatnim plasmanima kapitala na starim zakupima, konkurencijom stranih poljoprivrednih proizvoda — čiji se slobodan uvoz pretpostavlja —, međusobnom konkurencijom između zemljovlasnika i, naposljetku, potrebom i platežnom sposobnošću potrošača. Ali se ovde ne radi o tome. Radi se o tome da li renta koju plaća najgora zemlja ulazi u cenu njenog proizvoda, u tu cenu koja po pretpostavci reguliše opštu tržišnu cenu, na isti način kao što neki porez ulazi u cenu robe na koju je udaren, tj. kao elemenat nezavisan od njene vrednosti.

Ovo nikako ne izlazi kao nužno, a tvrdilo se samo zbog toga što se dosad nije shvatala razlika između vrednosti roba i njihove cene proizvodnje. Videli smo da cena proizvodnje neke robe nikako nije identična s njenom vrednošću, mada se cene proizvodnje robâ, kad ih posmatramo u njihovoj celokupnosti, regulišu samo njihovom celokupnom vrednošću i mada se kretanje cena proizvodnje različitih robnih vrsta, uzevši da su sve ostale okolnosti ostale jednake, određuje isključivo kretanjem njihovih vrednosti. Pokazali smo da cena proizvodnje neke robe može da stoji iznad ili ispod njene vrednosti i da se samo izuzetno podudara s njenom vrednošću. Zbog toga činjenica da se poljoprivredni proizvodi prodaju iznad svoje cene proizvodnje još nikako ne dokazuje da se oni prodaju i iznad svoje vrednosti; kao što činjenica da se industrijski proizvodi prosečno prodaju po svojoj ceni proizvodnje nikako ne dokazuje da se oni prodaju po svojoj vrednosti. Moguće je da se poljoprivredni proizvodi prodaju iznad svoje cene proizvodnje a ispod svoje vrednosti, kao što, s druge strane, mnogi industrijski proizvodi daju cenu proizvodnje samo zato što se prodaju iznad svoje vrednosti.

Odnos cene proizvodnje neke robe prema njenoj vrednosti isključivo je određen odnosom u kome promenljivi deo kapitala, kojim se ona proizvodi, stoji prema njegovom postojanom delu, ili organskim sastavom kapitala koji je proizvodi. Ako je sastav kapitala u nekoj oblasti proizvodnje niži od sastava prosečnog društvenog kapitala, tj. ako je njegov promenljivi sastavni deo, izdat na najamninu, u odnosu prema njegovom postojanom sastavnom delu predujmljenom u materijalne uslove rada, veći nego što je to slučaj kod prosečnog

društvenog kapitala, onda vrednost njegovog proizvoda mora stajati iznad njegove cene proizvodnje. To jest, takav kapital, zato što primenjuje više živog rada, proizvodi pri jednakoj eksploataciji rada više viška vrednosti, dakle više profita nego podjednako velik alikvotni deo prosečnog društvenog kapitala. Zbog toga vrednost njegovog proizvoda stoji iznad njegove cene proizvodnje, pošto je ova cena proizvodnje jednaka naknadi kapitala plus prosečni profit, a prosečni je profit niži od profita proizvedenog u toj robi. Višak vrednosti koji proizvodi prosečni društveni kapital manji je od viška vrednosti koji proizvodi neki kapital ovog niskog sastava. Obrnut je odnos kad neki kapital plasiran u neku određenu oblast proizvodnje, ima viši sastav nego prosečni društveni kapital. Vrednost roba koje on proizvodi stoji ispod njihove cene proizvodnje, što je opšti slučaj kod proizvoda najrazvijenijih industrija.

Ako kapital u nekoj određenoj oblasti proizvodnje ima niži sastav nego prosečni društveni kapital, onda je to u prvom redu samo drukčiji izraz za to da proizvodna snaga društvenog rada u toj posebnoj oblasti proizvodnje stoji ispod prosečnog nivoa; jer se postignuti stupanj proizvodne snage predstavlja u relativnoj pretežnosti postojanog dela kapitala nad promenljivim ili u stalnom smanjivanju onog sastavnog dela koji neki dati kapital predujmljuje u najamninu. Obrnuto, ima li kapital u nekoj određenoj oblasti proizvodnje viši sastav, onda to izražava razvitak proizvodne snage koji stoji iznad prosečnog nivoa.

Uostalom, da ne govorimo o pravim umetničkim radovima, čije je razmatranje po prirodi stvari isključeno iz naše teme, samo se po sebi razume da različne oblasti proizvodnje zahtevaju prema svojoj tehničkoj posebnosti različite odnose između postojanog i promenljivog kapitala, i da živi rad mora u nekim zauzimati veći, u drugim manji prostor. Na primer, u ekstraktivnoj industriji, koju treba strogo razlikovati od poljoprivrede, sirovina potpuno otpada kao element postojanog kapitala, a i pomoćni materijal samo tu i tamo igra neku znatnu ulogu. Medutim, u rudarskoj industriji igra drugi deo postojanog kapitala, stalni kapital, znatnu ulogu. Pa ipak će se i tu napredak proizvodnje moći meriti prema relativnom uvećavanju postojanog kapitala u poređenju s promenljivim.

Ako je sastav kapitala u pravoj poljoprivredi niži od sastava prosečnog društvenog kapitala, onda bi to prima facie izražavalo da u zemljama razvijene proizvodnje poljoprivrede nije napredovala u istom stepenu kao prerađivačka industrija. Ovakva bi činjenica, ostavljajući po strani sve druge i delom odlučujuće ekonomske okolnosti, bila objašnjiva već i ranijim i bržim razvitkom mehaničkih nauka, a naročito njihovom primenom, u poređenju s kasnijim i delimično sasvim mladim razvitkom hemije, geologije i fiziologije, a opet naročito njihovom primenom u poljoprivredi. Uostalom je nesumnjiva

i davno poznata³⁶ činjenica da se napreci same poljoprivrede stalno izražavaju u relativnom uvećavanju postojanog dela kapitala prema promenljivom. Da li je u nekoj određenoj zemlji kapitalističke proizvodnje, npr. u Engleskoj, sastav poljoprivrednog kapitala niži od sastava prosečnog društvenog kapitala, pitanje je koje se može rešiti samo statistički, i u koje je za našu svrhu izlišno da detaljno ulazimo. U svakom slučaju, teorijski je utvrđeno da samo pod tom pretpostavkom vrednost poljoprivrednih proizvoda može stajati iznad njihove cene proizvodnje, tj. da je višak vrednosti što ga u poljoprivredi proizvodi neki kapital date veličine, ili, što je isto, višak rada koji on pokreće i kojim komanduje (dakle i uopšte primenjeni živi rad), veći no kod nekog kapitala jednake veličine, ali koji ima prosečan društveni sastav.

Za onaj oblik rente koji ovde ispitujeemo i kojega može biti samo pod tom pretpostavkom, dovoljno je, dakle, da tu pretpostavku učinimo. Gde otpada ova hipoteza, otpada i oblik rente koji njoj odgovara.

Međutim, prosta činjenica suviška vrednosti poljoprivrednih proizvoda preko njihove cene proizvodnje ne bi sama za sebe nikako bila dovoljna da objasni postojanje takve zemljišne rente koja je nezavisna od diferencije u plodnosti raznih vrsta zemlje ili sukcesivnih plasmana kapitala na istoj zemlji, ukratko, rente koja je pojmovno različita od diferencijalne rente i koju zbog toga možemo označiti kao *apsolutnu rentu*. Veliki broj manufakturnih proizvoda ima osobinu da im vrednost stoji iznad cene proizvodnje, a da zato ne donose suvišak preko prosečnog profita, ili ekstraprofit, koji bi se mogao pretvoriti u rentu. Obrnuto, suština i pojam cene proizvodnje i opšte profitne stope koju ona uključuje, počivaju na tome što se pojedinačne robe ne prodaju po svojoj vrednosti. Cene proizvodnje potiču iz izjednačenja robnih vrednosti, izjednačenja koje, po povraćaju respektivnih kapital-vrednosti utrošenih u različnim oblastima proizvodnje, razdeljuje celokupni višak vrednosti ne u srazmeri u kojoj je proizveden u pojedinim oblastima proizvodnje, te se stoga nalazi u njihovim proizvodima, nego srazmerno veličini predujmljenih kapitala. Samo ovako nastaje prosečan profit i cena proizvodnje roba, čiji je on karakterističan elemenat. Stalna je tendencija kapitalâ da konkurencijom izdejstvuju ovo izjednačenje u raspodeli viška vrednosti proizvedenog od ukupnog kapitala, i da savladaju sve prepreke tome izjednačenju. Stoga je njihova tendencija da trpe samo takve ekstraprofite kakvi proističu pod svima okolnostima, ne iz razlike između vrednosti i cena proizvodnje robâ nego, naprotiv, iz opšte cene proizvodnje koja reguliše tržište i iz individualnih cena proizvodnje koje se od nje razlikuju; ekstraprofite, kojih zbog toga i nema između dve različne oblasti proizvodnje, nego u okviru svake oblasti

³⁶ Vidi Dombasle-a i R. Jonesa^[102]

proizvodnje, koji dakle ne dodiruju opšte cene proizvodnje različitih oblasti, tj. opštu profitnu stopu, već naprotiv imaju za pretpostavku pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje i opštu profitnu stopu. No, kao što smo ranije raspravili, ova pretpostavka počiva na stalno drukčijoj proporcionalnoj raspodeli ukupnog društvenog kapitala među različne oblasti proizvodnje, na neprekidnom useljavanju i iseljavanju kapitala, na njihovoj prenosivosti iz jedne oblasti u drugu, ukratko, na njihovom slobodnom kretanju između ovih različitih oblasti proizvodnje, koje predstavljaju isto toliko raspoloživih polja za plasiranje samostalnih delova ukupnog društvenog kapitala. Pri tome je pretpostavljeno da nikakva ili samo kakva slučajna i privremena prepreka, npr. u nekoj oblasti proizvodnje gde vrednost roba stoji iznad njihove cene proizvodnje ili gde proizvedeni višak vrednosti stoji iznad prosečnog profita, ne sprečava konkurenciju kapitala da vrednost svede na cenu proizvodnje i da time među sve oblasti koje kapital eksploatiše, srazmerno razdeli suvišni višak vrednosti ove oblasti proizvodnje. Ali ako nastupi protivno, ako kapital naiđe na neku stranu silu koju može da savlada samo delimično, ili je nikako i ne može savladati, i koja njegovo plasiranje u naročite oblasti proizvodnje ograničava, dopušta samo pod uslovima koji potpuno ili delimično isključuju ono opšte izjednačenje viška vrednosti na prosečni profit, onda bi u takvim oblastima proizvodnje suviškom robne vrednosti preko njene cene proizvodnje očigledno nastao takav ekstraprofit koji bi se mogao pretvoriti u rentu i kao takav steći samostalnost prema profitu. A kao takva strana sila i prepreka istupa zemljišna svojina prema kapitalu kad se plasira u zemlju, ili zemljovlasnik prema kapitalisti.

Tu je zemljišna svojina barijera koja ne dopušta nove plasmane kapitala na dosad neobrađenoj ili neiznajmljenoj zemlji, a da ne uzme carinu, tj. da ne traži rentu, mada zemlja koja se sad privlači kulturi pripada vrsti koja ne nosi diferencijalnu rentu i koja bi, kad ne bi bilo zemljišne svojine, već i pri manjem porastu tržišne cene mogla da se obrađuje, tako da bi regulativna tržišna cena obrađivaču ove najlošije zemlje plaćala samo njegovu cenu proizvodnje. Ali zbog prepreke koju stavlja zemljišna svojina, tržišna cena mora da se popne do tačke na kojoj zemlja može da plaća neki suvišak preko cene proizvodnje, tj. neku rentu. A pošto vrednost roba koje proizvodi poljoprivredni kapital prema pretpostavci stoji iznad njihove cene proizvodnje, to ova renta (izuzev jedan slučaj, koji ćemo odmah ispitati) sačinjava suvišak vrednosti preko cene proizvodnje, ili deo od njega. Da li je renta jednaka čitavoj diferenciji između vrednosti i cene proizvodnje, ili je jednaka samo većem ili manjem delu te diferencije, zavisilo bi u potpunosti od stanja ponude prema tražnji i od obima oblasti uzete u novo odrađivanje. Dokle god renta ne bi bila jednaka suvišku vrednosti proizvodâ zemljoradnje iznad njihove cene proizvodnje, uvek bi u opšte izjednačenje i proporcionalnu raspodelu svega viška vrednosti

među različne pojedinačne kapitale ulazio jedan deo ovog suviška. Čim bi renta bila jednaka suvišku vrednosti preko cene proizvodnje, sav bi ovaj deo viška vrednosti koji premaša prosečni profit bio izuzet iz tog izjednačenja. Ali, bila ova renta jednaka čitavom suvišku vrednosti preko cene proizvodnje ili pak samo jednom njegovom delu, poljoprivredni proizvodi uvek bi se prodavali po jednoj monopolskoj ceni, ne zato što bi njihova cena stajala iznad njihove vrednosti nego zato što bi ona bila jednaka njihovoj vrednosti, ili što bi bila ispod njihove vrednosti ali iznad njihove cene proizvodnje. Njihov bi se monopol sastojao u tome što se ne nivelišu na cenu proizvodnje kao drugi industrijski proizvodi čija vrednost stoji iznad opšte cene proizvodnje. Pošto je jedan deo vrednosti, kao i cene proizvodnje, stvarno data postojana veličina, naime cena koštanja, kapital utrošen u proizvodnju $= k$, to njena razlika postoji u drugom, promenljivom delu, višku vrednosti, koji je u ceni proizvodnje $= pf$, profitu, tj. jednak celokupnom višku vrednosti sračunatom na društveni kapital i na svaki pojedini kapital kao alikvotni deo istoga, ali koji je u vrednosti robe jednak stvarnom višku vrednosti koji je taj posebni kapital proizveo i koji sačinjava sastavni deo robnih vrednosti koje je on proizveo. Stoji li vrednost robe iznad njene cene proizvodnje, onda je cena proizvodnje $= k + pf$, vrednost $= k + pf + d$, tako da je $pf + d =$ višak vrednosti koji ona sadrži. Dakle je diferencija između vrednosti i cene proizvodnje $= d$, suvišku viška vrednosti koji je ovaj kapital proizveo preko viška vrednosti koji mu dodeljuje opšta profitna stopa. Iz ovoga izlazi da cena poljoprivrednih proizvoda može da stoji iznad njihove cene proizvodnje, a da ne dostigne njihovu vrednost. Zatim izlazi da se do izvesne tačke može dešavati stalno dizanje cena poljoprivrednih proizvoda pre no što njihova cena dostigne njihovu vrednost. Isto tako izlazi da suvišak vrednosti poljoprivrednih proizvoda iznad njihove cene proizvodnje može samo usled monopola zemljišne svojine da postane momentom koji određuje njihovu opštu tržišnu cenu. Na posletku izlazi da u ovom slučaju nije poskupljenje proizvoda uzrok renti nego da je renta uzrok poskupljenju proizvoda. Kad je cena proizvoda jedinica površine najlošije zemlje $= C + r$, onda se sve diferencijalne rente podižu odgovarajućim sadržateljima od r , pošto prema pretpostavci $C + r$ postaje regulativnom tržišnom cenom.

Kad bi prosečni sastav nepoljoprivrednog društvenog kapitala bio $= 85_p + 15_{pr}$, a stopa viška vrednosti 100%, onda bi cena proizvodnje bila $= 115$. Kad bi sastav poljoprivrednog kapitala bio $75_p + 25_{pr}$, onda bi vrednost proizvoda, pri istoj stopi viška vrednosti, i regulativna tržišna cena bila $= 125$. Kad bi se poljoprivredni proizvod izjednačio s nepoljoprivrednim proizvodom na prosečnu cenu (kratkoće radi uzimamo u obema granama proizvodnje jednak celokupni kapital), onda bi celokupni višak vrednosti bio $= 40$, dakle 20% na kapital od 200. Proizvod i jednog i drugog prodavao bi se po 120. Pri izjednačenju na cene proizvodnje, prosečne tržišne cene nepoljoprivrednog

proizvoda stajale bi, dakle, iznad, a cene poljoprivrednog proizvoda ispod njihove vrednosti. Kad bi se poljoprivredni proizvodi prodavali po punoj svojoj vrednosti, oni bi stajali za 5 više, a industrijski proizvodi za 5 niže nego pri izjednačenju. Ako prilike na tržištu ne dopuštaju da se poljoprivredni proizvodi prodaju po punoj svojoj vrednosti, po sav suvišak preko cene proizvodnje, onda rezultat stoji između oba ekstrema; industrijski proizvodi prodavali bi se nešto preko svoje vrednosti, a proizvodi zemljoradnje nešto preko svoje cene proizvodnje.

Mada zemljišna svojina može izgurati cenu poljoprivrednih proizvoda iznad njihove cene proizvodnje, ipak ne zavisi od nje nego od opšteg položaja na tržištu koliko će se tržišna cena iznad cene proizvodnje približiti vrednosti, pa dakle i u kojoj će se meri višak vrednosti koji je u poljoprivredi proizveden iznad datog prosečnog profita, pretvoriti u rentu ili pak ući u opšte izjednačenje viška vrednosti na prosečni profit. U svakom slučaju, ova apsolutna renta, koja potiče iz suviška vrednosti preko cene proizvodnje, samo je jedan deo poljoprivrednog viška vrednosti, pretvaranje toga viška vrednosti u rentu, njegovo hvatanje od strane zemljovlasnika; sasvim kao što diferencijalna renta potiče iz pretvaranja ekstraprofita u rentu, kao što je ona hvatanje ovoga od strane zemljišne svojine, pri opštoj regulativnoj ceni proizvodnje. Ova dva oblika rente jedini su normalni. Izvan njih renta može počivati samo na pravoj monopolskoj ceni, koju ne određuje ni cena proizvodnje, ni vrednost roba, već potreba i plaćena sposobnost kupaca, a čije razmatranje spada u teoriju konkurencije, gde se ispituje stvarno kretanje tržišnih cena.

Kad bi u nekoj zemlji bila data pod zakup sva zemlja koja je upotrebljiva za zemljoradnju — uz opštu pretpostavku kapitalističkog načina proizvodnje i normalnih prilika — onda ne bi bilo zemlje koja ne bi nosila rentu, ali bi moglo biti plasmana kapitala, pojedinih delova kapitala plasiranog u zemlju, koji ne bi davali rentu; jer čim je zemlja zakupljena, zemljišna svojina prestaje dejstvovati kao apsolutna granica za nužni plasman kapitala. Ali ona i onda još dejstvuje kao relativna granica utoliko što činjenica da kapital pripojen zemlji po isteku zakupa prelazi u ruke zemljovlasnika, povlači ovde zakupcu veoma određene granice. Samo bi se u tom slučaju svaka renta pretvorila u diferencijalnu rentu, ne u diferencijalnu rentu određenu diferencijom u bonitetu zemlje, nego diferencijom između ekstraprofita koji rezultiraju posle poslednjih plasmana kapitala na nekoj određenoj zemlji i rente koja bi se plaćala za zakup zemlje najlošije klase. Kao apsolutna granica zemljišna svojina dejstvuje samo utoliko ukoliko uopšte puštanje na zemlju kao na polje za plasiranje kapitala uslovljava tribut zemljovlasniku. Kad je zakupac već pušten, onda zemljovlasnik više ne može stavljati neke apsolutne granice kvantitativnom obimu plasmana kapitala na datom komadu zemlje. Gradnji kuća uopšte postavljena je granica zemljišnom svojinom nekog trećeg na zemljištu na kome

kuća treba da se podigne. Ali kad je to zemljište jednom već zakupljeno za gradnju kuće, onda zavisi od zakupca hoće li tu podići visoku ili nisku kuću.

Kad bi prosečni sastav poljoprivrednog kapitala bio isti ili viši od sastava prosečnog društvenog kapitala, onda bi otpala apsolutna renta, uvek u izloženom smislu; tj. ona renta koja se razlikuje kako od diferencijalne rente tako i od one koja počiva na pravoj monopolskoj ceni. Tada vrednost zemljoradničkog proizvoda ne bi stajala iznad njegove cene proizvodnje, i poljoprivredni kapital ne bi pokretao više rada, dakle ne bi ni realizovao više viška rada nego nepoljoprivredni kapital. Isto bi se dogodilo kad bi se sastav poljoprivrednog kapitala izjednačio tokom napretka kulture sa sastavom prosečnog društvenog kapitala.

Na prvi pogled izgleda da je protivrečno uzimati da se, s jedne strane, povišava sastav poljoprivrednog kapitala, dakle da se njegov postojani deo uvećava prema promenljivom, a da se, s druge strane, cena poljoprivrednog proizvoda penje dovoljno visoko da bi nova zemlja, i lošija od dosadašnje, plaćala rentu, koja bi u ovom slučaju mogla poticati samo iz suviška tržišne cene preko vrednosti i cene proizvodnje, ukratko, samo iz monopolske cene proizvoda.

Ovde se mora praviti razlika.

Prvo smo kod posmatranja obrazovanja profitne stope videli da kapitali koji su u tehnološkom pogledu ravnomerno sastavljeni, tj. pokreću jednaku količinu rada u srazmeri prema mašinama i sirovini, ipak mogu biti različito sastavljeni usled različnih vrednosti postojanih delova kapitala. Sirovina ili mašine mogu u nekom slučaju biti skuplje nego u drugom. Da bi se pokrenula ista masa rada (a prema pretpostavci bi to bilo nužno da bi se preradila ista masa sirovine), morao bi se u nekom slučaju predujmiti veći kapital no u drugom, pošto ja na primer s kapitalom od 100 ne mogu pokretati jednaku količinu rada ako sirovina koju takođe treba platiti iz tih 100, u jednom slučaju staje 40, a u drugom 20. Ali da su ovi kapitali ipak jednakog tehnološkog sastava, pokazalo bi se odmah čim bi cena skuplje sirovine pala na cenu jevtinije. Tada bi odnosi vrednosti između promenljivog i postojanog kapitala postali isti, mada nije nastupila nikakva promena u tehničkom odnosu između primenjenog živog rada i mase i prirode primenjenih uslova rada. S druge strane, neki kapital nižeg organskog sastava mogao bi samim uvećanjem vrednosti njegovih postojanih delova, posmatrano sa stanovišta čisto vrednosnog sastava, prividno stati na jednak stupanj s nekim kapitalom višeg organskog sastava. Neka je dat kapital $= 60_p + 40_{pr}$, zato što primenjuje mnogo mašina i sirovina u odnosu prema živoj radnoj snazi, i drugi jedan $= 40_p + 60_{pr}$, zato što primenjuje mnogo živog rada (60%), malo mašina (recimo 10%), a u odnosu prema radnoj snazi malo i jevtine sirovine (recimo 30%); tada bi se prostim porastom vrednosti sirovine i pomoćnih materija od 30 na 80 sastav mogao izjednačiti, tako da bi sad kod drugog kapitala došlo na 10 mašina 80 sirovine i 60 radne snage, dakle $90_p + 60_{pr}$, što

bi, kad se pretvori u postotke, takode bilo $= 60_p + 40_{pr}$, mada nije bilo nikakve promene u tehničkom sastavu. Kapitali jednakog organskog sastava mogu, dakle, imati različit sastav vrednosti, a kapitali jednakog procentualnog sastava vrednosti mogu stajati na različnim stupnjevima organskog sastava, dakle izražavati različite stupnje razvitka društvene proizvodne snage rada. Dakle, sama okolnost što bi poljoprivredni kapital po svom vrednosnom sastavu stajao na opštem nivou ne bi bila dokaz i za to da je kod njega društvena proizvodna snaga rada razvijena do jednake visine. Ona bi mogla pokazivati samo to da je njegov sopstveni proizvod, koji opet sačinjava jedan deo njegovih uslova za proizvodnju, skuplji, ili da se pomoćne materije, kao gnojivo, koje su ranije bile pri ruci, sada moraju dovlačiti izdaleka itd.

Ali, ostavljajući ovo po strani, moramo uzeti u razmatranje posebni karakter poljoprivrede.

Ako pretpostavimo da mašine koje ušteđuju rad, da hemijska pomoćna sredstva itd. ovde zauzmu veći prostor, dakle da postojani kapital poraste tehnički, ne samo po vrednosti nego i po masi, prema masi primenjene radne snage, onda se kod poljoprivrede (kao i kod rudarske industrije) ne radi samo o društvenoj nego i o prirodnoj proizvodnosti rada, koja zavisi od prirodnih uslova rada. Moguće je da uvećanje društvene proizvodne snage u poljoprivredi samo naknadi, pa čak i ne naknadi smanjenje prirodne snage — ova kompenzacija može imati uvek samo kratkovremeno dejstvo — tako da tamo uprkos tehničkom razvitku proizvod ne bude jeftiniji, nego se samo spreči njegovo još veće poskupljenje. Moguće je takode da pri uvećanju cene žita apsolutna masa proizvoda opadne, dok srazmerni višak proizvoda poraste; naime pri srazmernom uvećanju postojanog kapitala, koji se većim delom sastoji iz mašina ili iz stoke, od kojeg se ima naditi samo porabaćenje, i pri odgovarajućem opadanju promenljivog dela kapitala, predujmljenog u najamninu, koji se uvek mora sav naditi iz proizvoda.

Ali je moguće i to da je s napretkom poljoprivrede potreban samo umeren porast tržišne cene iznad proseka da bi se lošija zemlja, koja bi pri nižem stanju tehničkih pomoćnih sredstava zahtevala veće dizanje tržišne cene, mogla obrađivati i ujedno donositi rentu.

Okolnost što je npr. kod odgajivanja stoke na veliko masa primenjene radne snage veoma mala u poređenju s postojanim kapitalom koji postoji u samoj stoci, mogla bi se smatrati kao rešavajuća protiv tvrdnje da poljoprivredni kapital, računajući u procentima, pokreće više radne snage negoli nepoljoprivredni prosečni društveni kapital. Ali tu valja primetiti da mi u izlaganju rente polazimo od onog dela poljoprivrednog kapitala koji proizvodi najvažnije biljno sredstvo ishrane, dakle uopšte najvažniju životnu namirnicu civilizovanih naroda, kao od određujućeg činioca. Već je A. Smith — i to je jedna od njegovih zasluga — dokazao da se u stočarstvu, i uopšte prosečno u svima kapitalima plasiranim u zemlju izvan proizvodnje glavnih

životnih sredstava, dakle na primer žita, cena sasvim drukčije određuje. Naime, ona se ovde određuje time što se cena proizvoda one zemlje koja se recimo primenjuje kao veštačka livada za stočarstvo, ali koja bi se isto tako mogla pretvoriti u oranicu izvesne valjanosti, mora dovoljno popeti da bi dala istu rentu kao oranica jednakog kvaliteta; tu dakle renta žitnog polja učestvuje u određivanju cene stoke, zbog čega je Ramsay s pravom primetio da se na ovaj način pomoću rente, pomoću ekonomskog izraza zemljišne svojine, dakle pomoću zemljišne svojine, cena stoke veštački podiže^[103].

»Usled proširenja kulture, neobrađena pusta zemlja više nije dovoljna da se popuni isporuka stoke za klanje. Veliki deo obrađenih polja mora se upotrebiti za odgajivanje i tovljenje stoke, čija cena dakle mora biti dovoljno visoka da isplati ne samo na to utrošeni rad nego i rentu koju bi mogao izvući zemljovlasnik, i profit koji bi od te zemlje mogao izvući zakupac kad bi ona bila obrađena kao oranica. Stoka odgajena na najneobrađenijim tresetištima prodaje se prema tome kakva joj je težina i kvalitet, na istom tržištu po istoj ceni kao stoka odgajena na najbolje obrađenoj zemlji. Vlasnici tih tresetišta profitiraju na tome i dižu rentu svojih polja srazmerno cenama stoke.« (A. Smith, knj. I, gl. XI, deo I.)

Ovde imamo, dakle, za razliku od žitne rente, i diferencijalnu rentu u korist lošije zemlje.

Apsolutna renta objašnjava neke pojave koje čine da nam na prvi pogled izgleda kao da renta potiče prosto iz monopolske cene. Uzmimo na primer vlasnika kakve šume, koja postoji bez ikakvog čovekovog sadejstva, koja, dakle, nije proizvod šumarstva, recimo u Norveškoj, da bismo se držali Smith-ovog primera. Bilo da mu rentu plaća kakav kapitalista koji seče šumu, recimo zbog engleske tražnje, bilo da je on sam seče kao kapitalista, onda će mu u drvetu, pored profita na predujmljeni kapital, biti plaćena veća ili manja renta. Kod ovog čisto prirodnog proizvoda ovo izgleda čist monopolski doplatak. Ali se u stvari kapital ovde sastoji gotovo samo iz promenljivog kapitala predujmljenog u rad, pa, dakle, i pokreće više viška rada nego drugi kapital jednake veličine. U vrednosti drveta leži, dakle, veći suvišak neplaćenog rada, ili viška vrednosti, nego u proizvodu kapitalâ višeg sastava. Zbog toga se iz drveta može platiti prosečni profit, a vlasniku šume može pripasti znatan suvišak u obliku rente. Obrnuto se mora uzeti, s obzirom na lakoću kojom se seča šume može proširiti, dakle ova proizvodnja brzo uvećati, da tražnja mora veoma znatno porasti da bi cena drveta dostigla njegovu vrednost i da bi tako sav suvišak neplaćenog rada (preko onog njegovog dela koji kapitalisti pripada kao prosečni profit) pripao vlasniku u obliku rente.

Mi smo bili uzeli da je nova zemlja koja je uzeta u obradu još slabijeg kvaliteta od najlošije koja je poslednja obrađena. Ako je bolja, onda nosi diferencijalnu rentu. Ali ovde mi upravo ispitujemo onaj slučaj gde se renta ne javlja kao diferencijalna renta. Tu su moguća samo dva slučaja. U rad uzeta nova zemlja lošija je od poslednje obra-

dene zemlje ili je isto toliko dobra kao i ona. Ako je lošija, onda smo to već ispitali. Valja, dakle, ispitati još samo slučaj kad je isto toliko dobra.

Zemlja jednake valjanosti, pa čak i bolja, može u procesu kulture, kako smo to već izložili kod diferencijalne rente, da uđe u novo obrađivanje isto tako kao i lošija.

Prvo, zato što kod diferencijalne rente (i rente uopšte, pošto i kod nediferencijalne rente uvek nastaje pitanje da li, s jedne strane, plodnost zemlje uopšte, a s druge, njen položaj dopušta da se uz regulativnu tržišnu cenu obrađuje s profitom i s rentom) dejstvuju u obratnom pravcu dva uslova koji se međusobno čas paralizuju, a čas pretežu jedan nad drugim. Penjanje tržišne cene — pod pretpostavkom da cena koštanja obrade nije pala, drugim rečima, da unapređenja tehničke prirode ne predstavljaju za novo obrađivanje nov momenat koji ulazi u račun — može da privede obrađivanju plodniju zemlju koja je ranije svojim položajem bila isključena iz konkurencije. Ili ono može kod neplodnije zemlje toliko da podigne prednost položaja da se time izravna manja sposobnost prinosa. Ili bez penjanja tržišne cene može položaj pomoću poboljšanih saobraćajnih sredstava da uvuče bolje zemlje u utakmicu, kao što to u velikoj meri vidimo kod prerijskih država u Severnoj Americi. To se stalno događa i u zemljama stare civilizacije, mada ne u istoj meri kao u kolonijama, gde, kao što Wakefield^[104] ispravno napominje, položaj odlučuje. Dakle, imamo prvo protivrečna dejstva položaja i plodnosti, i promenljivost činioca položaja, koji se činilac postojano izravnavaju, prolazi kroz stalno progresivne promene koje teže izravnanju, naizmenično uvode polja jednake valjanosti, bolja ili lošija, u novu konkurenciju s poljima obrađivanim odranije.

Drugo. S razvitkom prirodnih nauka i agronomije menja se i plodnost zemlje, jer se menjaju sredstva kojima se elementi zemlje mogu odmah učiniti sposobnim za iskorišćavanje. Tako su se tek nedavno lake vrste zemlje u Francuskoj i u istočnim grofovijama Engleske, koje su ranije važile kao loše, popele u prvi rang. (Vidi Passy^[105]). S druge strane, zemlja koja nije važila za lošu zbog svog hemijskog sastava, nego zato što je stavljala obrađivanju samo izvesne mehaničko-fizičke smetnje, pretvara se u dobru zemlju čim se otkriju sredstva za savlađivanje tih smetnji.

Treće. U svima zemljama stare civilizacije stari istorijski i tradicionalni odnosi, npr. u obliku državnih imanja, opštinskih dobara itd., izuzeli su čisto slučajno velike površine iz kulture, u koju ulaze samo malo-pomalo. Red kojim se ta polja podvrgavaju obrađivanju ne zavisi ni od njihove valjanosti ni od njihovog položaja, nego od sasvim spoljašnjih okolnosti. Onome ko bi pratio istoriju engleskih opštinskih zemljišta, kako su redom pomoću Enclosure Bills^{1*} pretvarana u pri-

^{1*} zakonâ o ograđivanju opštinskih imanja

vatnu svojinu i privodena kulturi, ne bi ništa bilo tako smešno kao fantastična pretpostavka da je neki moderni poljoprivredni hemičar, recimo Liebig, upravljao izborom toga reda, da je neka polja zbog njihovih hemijskih svojstava obeležio za kulturu, a druga isključio. Ono što je tu odlučilo bila je, naprotiv, zgodna prilika koja pravi lopove; više ili manje zgodni pravnički izgovori za prisvajanje koji su stajali na raspolaganju krupnim zemljoposjednicima.

Četvrti. Kad ostavimo po strani to da stupanj razvitka koji porast stanovništva ili kapitala dostigne u nekom momentu, povlači proširenju kulture zemlje granicu, ma i elastičnu; kad ostavimo po strani uticaj slučajeva koji na tržišnu cenu imaju povremeno dejstvo, kao niz povoljnih ili nepovoljnih godišnjih doba, onda prostorno rasprostiranje kulture tla zavisi od celokupnog stanja kapitalističkog tržišta i poslovnog položaja neke zemlje. U periodima oskudnosti neće biti dovoljno što neobrađena zemlja može zakupcu pružiti prosečan profit — bilo da rentu plaća ili ne plaća — da bi uneo dodatni kapital u zemljoradnju. U drugim periodima preobilja kapitala on struji u zemljoradnju čak i bez dizanja tržišne cene, samo ako su inače ispunjeni normalni uslovi. Zemljište bolje od onog koje je dosad obrađivano bilo bi u stvari isključeno iz konkurencije samo momentom položaja, ili dosad neprobojnim granicama njegove isključivosti, ili slučajem. Stoga imamo da se bavimo samo takvim vrstama zemlje koje su isto tako dobre kao poslednje obrađene vrste. Ali između nove zemlje i one koja je poslednja obrađena postoji uvek razlika u troškovima za privođenje kulturi, pa zavisi od stanja tržišnih cena i kreditnih prilika da li će se ovo preduzeti — ili neće. Čim ova zemlja onda stvarno stupi u konkurenciju, pada pri inače nepromenjenim okolnostima tržišna cena opet na svoje ranije stanje, pri čemu će onda novopridošla zemlja donositi istu rentu kao stara koja joj odgovara. Pretpostavku da ona neće donositi rentu dokazuju njene pristalice time što unapred uzimaju ono što treba da se dokaže, naime: da poslednja zemlja nije nosila rentu. Na isti bi se način moglo dokazati da poslednje sagrađene kuće ne nose rente osim same zakupnine za zgradu, iako se iznajmljuju. Činjenica je da one donose rentu još pre no što donose zakupninu, pošto često dugo stoje prazne. Potpuno onako kao što uzastopna ulaganja kapitala u jedan komad zemlje mogu dati proporcionalan višak prinosa, a otuda istu rentu kao prvi, tako i polja iste valjanosti kao ona koja su poslednja obrađena mogu dati isti prinos uz iste troškove. Inače bi uopšte bilo neshvatljivo kako bi se ikad polja iste valjanosti mogla uzimati u obdelavanje sukcesivno, a ne sva najedanput, ili štaviše ni jedno jedino, samo da se ne bi izazvala konkurencija svih. Zemljovlasnik je uvek spreman da vuče neku rentu, tj. da dobije nešto badava; ali kapitalu su potrebni izvesni uslovi da mu tu želju zadovolji. Zato konkurencija među zemljištima ne zavisi od volje zemljovlasnika da ih pusti u konkurenciju, nego od toga što se nalazi kapital koji na novim poljima hoće da konkuriše s drugima.

Ukoliko je prava zemljoradnička renta prosta monopolska cena, ova može biti samo mala, kao što ovde i apsolutna renta može pod normalnim okolnostima biti samo mala, pa ma koliki bio suvišak vrednosti proizvoda preko njegove cene proizvodnje. Suština apsolutne rente sastoji se dakle u ovome: kapitali jednake veličine u različitim oblastima proizvodnje proizvode, prema tome kakvi su im različiti prosečni sastavi, pri istoj stopi viška vrednosti ili pri istoj eksploataciji rada, različne mase viška vrednosti. U industriji se ove različne mase viška vrednosti izjednačuju u prosečni profit i razdeljuju na pojedinačne kapitale ravnomerno kao na alikvotne delove društvenog kapitala. Zemljišna svojina, čim proizvodnji zatreba zemlja, bilo za poljoprivredu bilo za vadenje sirovina, sprečava ovo izjednačavanje za kapitale plasirane u zemlju i grabi jedan deo viška vrednosti koji bi inače ušao u izjednačenje na opštu profitnu stopu. Tada renta sačinjava deo vrednosti, specijalnije viška vrednosti robâ, samo što umesto da pripadne kapitalističkoj klasi koja ga je izvukla iz radnikâ, pripada zemljovlasnicima koji ga izvlače iz kapitalista. Pri tome je pretpostavljeno da poljoprivredni kapital pokreće više rada nego jednako velik deo nepoljoprivrednog kapitala. Dokle ovo odstupanje ide, ili da li ono uopšte postoji, zavisi od relativnog razvitka poljoprivrede prema industriji. Prema prirodi stvari, mora se, s napredovanjem poljoprivrede, ova razlika smanjivati ako odnos u kome se promenljivi deo kapitala smanjuje prema postojanom delu nije kod industrijskog kapitala još veći nego kod poljoprivrednog.

Ova apsolutna renta igra još značajniju ulogu u pravoj ekstraktivnoj industriji, gde jedan elemenat postojanog kapitala, sirovina, potpuno otpada, i gde, izuzimajući one grane kod kojih je veoma znatan onaj deo koji se sastoji iz mašina i ostalog stalnog kapitala, bezuslovno prevladuje najniži sastav kapitala. Upravo tu gde se čini da se renta dodaje jedino monopolskoj ceni potrebne su izvanredno povoljne prilike na tržištu da bi se robe prodavale po svojoj vrednosti, ili da renta postane jednaka celome suvišku viška vrednosti robe iznad njene cene proizvodnje. Tako je npr. kod rente ribolovnih vodâ, kamenolomâ, divlje izraslih šuma itd.³⁷

³⁷ Ricardo ovo vanredno površno likvidira. Vidi mesto protiv A. Smith-a o šumskoj renti u Norveškoj, *Principles*, gl. II, odmah u početku.

GLAVA ČETRDESET ŠESTA

Gradilišna renta. Rudnička renta. Cena zemlje

Svugde gde renta uopšte postoji, javlja se i diferencijalna renta, i ona se svugde vlada po istim zakonima kao poljoprivredna diferencijalna renta. Svugde gde se prirodne snage dadu monopolisati i gde one obezbeđuju ekstraprofit industrijalcu koji ih upotrebljava, bio to kakav vodopad ili bogat rudnik, ili voda bogata ribom, ili kakvo gradilište na dobrom položaju, onaj koji je svojim pravnim naslovom na jedan deo Zemljine kugle obeležen kao vlasnik tih prirodnih predmeta grabi u obliku rente taj ekstraprofit od aktivnog kapitala. Što se tiče zemlje za svrhe građenja, A. Smith je izložio kako osnovicu njene rente, kao i rentu svih nepoljoprivrednih polja, reguliše prava poljoprivredna renta. (Knj. I, gl. XI, str. 2. i 3.) Ova se renta odlikuje, prvo, pretežnim uticajem koji ovde položaj vrši na diferencijalnu rentu (veoma značajno npr. kod vinogradarstva i gradilišta u velikim gradovima); zatim, očiglednošću potpune pasivnosti vlasnika, čija se aktivnost sastoji jedino u tome (osobito kod rudnika) što eksploatiše napredak društvenog razvitka kojemu ništa ne doprinosi i za koji ništa ne rizikuje, što industrijski kapitalista ipak čini; i najzad, pretezanjem monopolske cene u mnogim slučajevima, a naročito u najbestidnijem eksploatisanju bede (jer je za kućnu rentu beda izdašniji izvor no što su rudnici Potosi^[106] ikad bili za Španiju³⁸) i ogromnom vlašću koju ova zemljišna svojina daje kad je u jednoj ruci spojena sa industrijskim kapitalom, osposobljavajući ga da radnike u borbi za nadnicu praktično potisne sa zemlje kao njihovog staništa³⁹. Tu jedan deo društva zahteva od drugoga tribut za pravo da sme stanovati na zemlji, kao što uopšte zemljišna svojina uključuje u sebi pravo vlasnika da eksploatišu telo i utrobu zemlje, vazduh, a s time i održavanje i razvitak života. Ne samo da uvećavanje broja stanovništva i s tim rastuća potreba za kućama, nego i

³⁸ Laing, Newman.

³⁹ Crowlinton Strike. Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England*, str. 307. (Izdanje od 1892, str. 259.)^{1*}

^{1*} Vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 296. i 297.

razvitak stalnog kapitala koji se bilo pripaja zemlji bilo pušta korene u nju, počiva na njoj, kao sve industrijske zgrade, železnice, trgovačka stovarišta, fabričke zgrade, dokovi itd., nužno diže gradilišnu rentu. Brkati stanarinu, ukoliko je ona kamata i amortizacija kapitala plasiranog u kuću, sa rentom za samo zemljište, ovde je nemoguće čak i s dobrom voljom jednoga Careya, osobito kad su zemljovlasnik i građevinski špekulant sasvim različna lica, kao u Engleskoj. Tu dolaze u obzir dva elementa: na jednoj strani, eksploatacija zemlje u svrhu reprodukcije ili ekstrakcije, na drugoj prostor koji se zahteva kao element svake proizvodnje i sve čovekove delatnosti. A u oba ova slučaja zemljišna svojina zahteva svoj danak. Tražnja terena za građenje podiže vrednost zemljišta kao prostora i osnove, dok sa tim ujedno raste i tražnja za elementima zemlje koji služe kao građevni materijal.⁴⁰

Kako u gradovima koji brzo napreduju, osobito tamo gde se građenje izvodi fabrički kao u Londonu, pravi osnovni predmet građevinske špekulacije ne predstavlja kuća nego zemljišna renta; o tome smo dali primer u knjizi II, gl. XII, str. 215, 216 [u ovom izdanju str. 199/200] u iskazima jednog velikog londonskog građevinskog špekulanta, Edwarda Cappsa, pred bankovnim odborom od 1857. Tamo on kaže pod br. 5435:

«Držim da čovek koji hoće sebi da osigura uspeh u svetu jedva može očekivati neki uspeh ako se pridržava solidnog posla (fair trade) . . . pored toga on nužno mora graditi za špekulisanje, i to u velikom razmeru; jer preduzimač pravi vrlo malo profita na samim zgradama, a vuče glavni profit iz poraslih zemljišnih renti. On preuzme, recimo, komad zemlje i daje za to godišnje 300 £; kad po brižljivom građevinskom planu podigne na tom terenu odgovarajuću klasu kuće, može mu poći za rukom da od toga načini godišnje 400 ili 450 £, i njegov bi se profit mnogo više sastojao u uvećanju rente za 100 ili 150 £ godišnje negoli u profitu od zgrada, koji on u mnogo slučajeva jedva i uzima u obzir.»

Pri tome ne treba zaboraviti da se po isteku zakupnog ugovora, koji većinom iznosi 99 godina, zemljište sa svima zgradama što se na njemu nalaze, i sa zemljišnom rentom koja se za to vreme popela na iznos iznad dvostrukog i trostrukog, opet vraća od građevinskog špekulanta ili njegovog pravnog naslednika prvobitnom poslednjem vlasniku zemljišta.

Prava rudnička renta određuje se na isti način kao i zemljoradnička renta.

«Ima rudnika čiji proizvod jedva dostiže da isplati rad i da naknadi u njega plasirani kapital zajedno sa običnim profitom. Oni donose neki profit preduzetniku, ali ne i rentu za vlasnika zemljišta. Njih može s korišću da eksplo-

⁴⁰ «Popločavanje londonskih ulica osposobilo je vlasnike nekih golih stena na škotskoj obali da izvlače rentu iz ranije potpuno beskorisnog kamenjara». A. Smith, knj. I, gl. XI, 2.

atiše samo zemljovlasnik, koji kao svoj sopstveni preduzimač pravi obični profit iz kapitala koji je plasirao. Mnogi ugljenokopi u Škotskoj vode se na ovaj način, i ne mogu se ni na koji drugi način voditi. Zemljovlasnik ne dopušta nikome drugom da ih eksploatiše bez plaćanja rente, ali niko ne može za njih plaćati rentu.» (A. Smith, knj. I, gl. XI, 2.)

Treba razlikovati da li renta teče iz neke monopolske cene zato što postoji od nje nezavisna monopolska cena proizvoda ili samog zemljišta, ili se proizvodi prodaju po monopolskoj ceni zato što postoji renta. Kad govorimo o monopolskoj ceni, mi uopšte mislimo na cenu koja je određena samo raspoloženjem za kupovinu i platežnom sposobnošću kupaca, nezavisno od cene određene opštom cenom proizvodnje, kao i od cene određene vrednošću proizvoda. Vinograd koji daje vino vanrednog kvaliteta, vino koje se uopšte može proizvoditi samo u relativno maloj količini, nosi monopolsku cenu. Vinar bi usled te monopolske cene, čiji višak preko vrednosti proizvoda određuje jedino bogatstvo i sklonost otmenih potrošača vina, realizovao znatan ekstraprofit. Taj ekstraprofit, koji ovde teče iz monopolske cene, pretvara se u rentu, i u tome obliku odlazi u džep zemljovlasniku usled njegovog pravnog naslova na ovaj komad Zemljine kugle obdaren osobitim svojstvima. Tu, dakle, monopolska cena stvara rentu. Obrnuto bi renta stvorila monopolsku cenu kad se žito ne bi prodavalo samo iznad svoje cene proizvodnje, nego i iznad svoje vrednosti, usled granice koju zemljišna svojina povlači bezrentnom plasiranjem kapitala na neobrađenoj zemlji. Činjenicu da samo pravni naslov izvesnog broja lica na svojinu Zemljine kugle njih osposobljava da sebi kao danak prisvoje deo društvenog viška rada i da ga s razvitkom proizvodnje stalno prisvajaju u sve većoj meri, tu činjenicu prikriva okolnost što se kapitalizovana renta, dakle upravo taj kapitalizovani danak javlja kao cena zemlje, te se ova zbog toga može prodavati kao svaki trgovinski artikal. Stoga kupcu njegovo polaganje prava na rentu ne izgleda kao dobijeno badava, i to dobijeno badava bez rada, rizika i preduzetnog duha kapitala, nego kao plaćeno po svom ekvivalentu. Kao što je ranije napomenuto, njemu renta izgleda samo kao interes na kapital kojim je kupio zemlju, a s tim i polaganje prava na rentu. Sasvim se tako isto nekom vlasniku robova, koji je kupio nekog crnca, čini da svoju svojinu na njega nije stekao ustanovom ropstva kao takvom, već kupovinom i prodajom robe. Ali se sam pravni naslov prodajom ne proizvodi, već samo prenosi. Naslov mora biti tu pre no što se može prodavati, pa kao što ne može jedna, ne može ni niz takvih prodaja, njihovo stalno ponavljanje, da stvori taj naslov. Ono što ga je uopšte stvorilo, bili su odnosi proizvodnje. Čim ovi dospeju do neke tačke gde moraju promeniti košuljicu, otpada materijalni, ekonomski i istorijski opravdani, iz procesa društvene proizvodnje života potekli izvor pravnog naslova i svih na njemu zasnovanih transakcija. Sa stanovišta jedne više ekonomske društvene formacije izgledaće privatna svojina po-

jedinih individua na Zemljinu kuglu isto tako apsurdna kao privatna svojina nekog čoveka na nekog drugog čoveka. Čak ni neko celo društvo, nacija, pa ni sva istovremena društva uzeta zajedno, nisu vlasnici zemlje. Ona su samo njeni posednici, uživaoci, i imaju je kao *boni patres familias*^{1*} ostaviti poboljšanu sledećim generacijama.

U sledećem istraživanju cene zemlje ostavićemo po strani sva kolebanja konkurencije, sve špekulacije zemljom, pa i sitnu zemljišnu svojinu, u kojoj zemlja predstavlja glavni instrumenat proizvođača, pa je oni zbog toga moraju kupovati po svakoj ceni.

I. Cena zemlje može porasti a da se renta ne popne; naime:

- 1) samim padanjem kamatne stope, koje dejstvuju da se renta proda skuplje i zbog toga poraste kapitalizovana renta, cena zemlje;
- 2) zato što poraste kamata na kapital koji je pripojen zemlji.

II. Cena zemlje može porasti, jer renta raste.

Renta može porasti, jer raste cena proizvoda zemlje, u kome slučaju uvek raste stopa diferencijalne rente, pa bilo da je renta na najlošijoj obrađenoj zemlji velika, mala ili da je uopšte nema. Pod tom stopom razumemo odnos onog dela viška vrednosti koji se pretvara u rentu prema predujmljenom kapitalu koji proizvodi proizvod zemlje. Ovo nije isto što i odnos viška proizvoda prema celokupnom proizvodu, jer celokupni proizvod ne uključuje u sebe ceo predujmljeni kapital, naime ne uključuje stalni kapital, koji i dalje produžava da postoji pored proizvoda. A naprotiv je u njemu uključeno to da se na vrstama zemlje koje nose neku diferencijalnu rentu sve veći deo proizvoda pretvara u dodatni ekstraproizvod. Na najgoroj zemlji, rentu, a otud i cenu zemlje, stvara tek penjanje cena proizvoda.

Ali renta može porasti a da se cena proizvoda zemlje i ne popne. Cena može ostati postojana, pa čak se i sniziti.

Kad cena ostane postojana, renta može da poraste (ne uzimajući u obzir monopolske cene) bilo samo zato što se pri podjednakom plasiranju kapitala u stara polja obrađuju nova polja boljeg kvaliteta, ali koja samo dostižu da pokriju uvećanu tražnju, tako da regulatorna tržišna cena ostane nepromenjena. U ovom slučaju ne raste cena starih polja, ali se za novoobrađenu zemlju cena diže iznad cene stare.

Ili se pak renta penje zato što pri nepromenjenoj relativnoj plodnosti i nepromenjenoj tržišnoj ceni raste masa kapitala koji eksploatiše zemlju. Mada zbog toga renta ostaje ista u odnosu prema predujmljenom kapitalu, njena se masa npr. udvaja, jer se sam kapital udvojio. Pošto nije nastupilo neko padanje cene, to i drugi plasman kapitala donosi isto kao i prvi ekstraprofit, koji se po isteku zakupnog roka takode pretvara u rentu. Tu masa rente raste zato što raste masa

^{1*} dobri domaćini

kapitala koji proizvodi rentu. Tvrdnja da različni sukcesivni plasmani kapitala na istom komadu zemlje mogu proizvesti rentu samo ukoliko je njihov prinos nejednak, te stoga nastane neka diferencijalna renta, izlazi na tvrdnju da kad su dva kapitala, svaki po 1000 £, plasirani u dva polja jednake plodnosti, samo jedno od njih može davati rentu, mada oba ova polja spadaju u bolju klasu zemlje koja donosi diferencijalnu rentu. (Zbog toga masa rentala, celokupna renta neke zemlje, raste s masom plasiranog kapitala, a da nužno ne raste cena pojedinačnog komada zemlje, ili rentna stopa, ili čak i masa rente na pojedinačnim komadima zemlje; u tome slučaju masa rentala raste s prostornim širenjem kulture. Ovo može biti spojeno čak i s padanjem rente na pojedinačnim posedima.) Inače bi ovo tvrđenje izlazilo na to da se plasman kapitala u dva različna komada zemlje koji leže jedan pored drugog vlada po drukčijim zakonima negoli uzastopno plasiranje kapitala u isti komad zemlje, dok se pak upravo diferencijalna renta izvodi iz identičnosti zakona u oba slučaja, iz porasta izdašnosti kapitala plasiranog kako u isto tako i u različita polja. Jedina modifikacija koja ovde postoji i koja se previda jeste ta da sukcesivno plasiranje kapitala, kad se primenjuje na prostorno različitu zemlju, nailazi na granice zemljišne svojine, što kod sukcesivnih plasmana kapitala u istu zemlju nije slučaj. Otuda potiče i suprotno dejstvo, kojim se ovi različiti oblici plasmana u praksi uzajamno ograničavaju. Tu nikad ne nastaje neka razlika od kapitala. Ostane li sastav kapitala isti a, isto tako i stopa viška vrednosti, profitna stopa ostaje neizmenjena, tako da se kod udvojenog kapitala udvaja i masa profita. Isto tako ostaje pod pretpostavljenim prilikama rentna stopa ista. Ako kapital od 1000£ donosi x rente, onda pod pretpostavljenim okolnostima kapital od 2000 £ donosi $2x$ rente. Ali, računato u odnosu na površinu zemlje koja je ostala neizmenjena, jer po pretpostavci dvostruki kapital radi na istom polju, popela se usled penjanja mase rente i njena visina. Isti eker koji je donosio 2 £ rente donosi sada 4 £.⁴¹

⁴¹ Jedna od zasluga Rodbertusa, na čiji se značajni spis o renti vraćam u IV knjizi^{1*}, jeste to što je razvio ovu tačku. On samo greši, prvo, što pretpostavlja da se kod kapitala porast profita stalno izražava i kao porast kapitala, tako da odnos ostaje isti i kad poraste masa profita. To je, međutim, netačno, jer pri promenjenom sastavu kapitala profitna stopa može da se popne uprkos nepromenjenoj eksploataciji rada upravo zato što srazmerna vrednost postojanog dela kapitala upoređena s njegovim promenljivim delom pada. — Drugo, greši što ovaj odnos novčane rente prema jednom kvantitativno određenom komadu zemlje, npr. jednom ekeru, tretira kao nešto što je klasična ekonomija uopšte predstavljala u svojim istraživanjima o penjanju i padanju rente. To je opet netačno. Ona stopu rente uvek, ukoliko rentu razmatra u njenom naturalnom obliku, tretira u odnosu na proizvod, a ukoliko istu razmatra kao novčanu rentu, tretira je u odnosu na predujmljeni kapital, jer su to doista racionalni izrazi.

^{1*} Marx misli na *Teorije o višku vrednosti* (24. 25. i 26. tom ovog izdanja).

Odnos jednog dela viška vrednosti, novčane rente — jer je novac samostalni izraz vrednosti — prema zemlji je po sebi besmislen i iracionalan; jer tu se jedna sa drugom mere nesamerljive veličine: na jednoj strani određena upotrebna vrednost, komad tla od toliko i toliko kvadratnih stopa, a na drugoj vrednost, specijalno višak vrednosti. U stvari, ovo izražava samo to da pri datim odnosima svojina na kvadratne stope zemlje osposobljava zemljovlasnika da ugrabi neku određenu količinu neplaćenog rada što ga je ostvario kapital koji u tim kvadratnim stopama rije kao svinja u krompirištu {ovde u rukopisu stoji: Liebig, ali je precrtano}. Ali je prima facie izraz isti kao kad bi se htelo govoriti o odnosu jedne banknote od pet funti prema Zemljinom prečniku. Međutim se posredništva iracionalnih oblika, u kojima se određeni ekonomski odnosi ispoljavaju i praktički rezimiraju, ništa ne tiču praktičnih nosilaca tih odnosa u njihovim svakidašnjim poslovanjima; pa kako su navikli da se kreću u tome, njihov se razum na to ni najmanje ne buni. U savršenoj protivrečnosti oni ne vide baš ništa tajanstveno. Kao riba u vodi, tako se oni osećaju kod kuće u pojavnim oblicima koji su se otuđili od unutrašnje veze i koji su, uzeti izolovani za sebe, besmisleni. Ovde važi što Hegel kaže u pogledu nekih matematičkih obrazaca da ono što čovekov obični razum nalazi da je iracionalno, jeste racionalno, a ono što je njemu racionalno, to je sušta iracionalnost^[107]

Kad, dakle, stvar posmatramo u odnosu na samu površinu zemlje, izražava se dizanje mase rente potpuno kao dizanje rentne stope, pa otuda ona neprilika kad uslovi koji bi jedan slučaj objasnili nedostaju kod drugoga.

Ali cena zemlje može rasti čak i kad cena proizvoda zemlje pada.

U tome slučaju diferencijalna renta boljih imanja, a otuda i cena njihove zemlje, može se uvećati daljim diferenciranjem. Ili kad nije taj slučaj, može uz uvećanu proizvodnost rada pasti cena proizvoda zemlje, ali tako da to uvećana proizvodnja više nego naknadi. Uzmimo da je kvarter stajao 60 šilinga. Ako se sa istog ekerja proizvede istim kapitalom 2 kvartera umesto jednog, pa kvarter padne na 40 šilinga, onda 2 kvartera donose 80 šilinga, tako da se vrednost proizvoda istog kapitala na istom ekeru penje za jednu trećinu, mada je cena po kvarteru za trećinu pala. Kako je to moguće, a da se proizvod ne prodaje iznad svoje cene proizvodnje ili vrednosti, bilo je izloženo kod diferencijalne rente. To je stvarno moguće samo na dva načina. Ili se loša zemlja izbacuje iz konkurencije, ali cena bolje zemlje raste, kad raste diferencijalna renta, dakle kad opšte poboljšanje neravnomerno deluje na različite vrste zemlje. Ili se na najlošijoj zemlji ista cena proizvodnje (i ista vrednost, ako se plaća apsolutna renta) izražava usled uvećane proizvodnosti rada u većoj masi proizvoda. Proizvod predstavlja i sad istu vrednost koju i ranije, ali je cena njegovih alikvotnih delova pala, dok se njihov broj uvećao. Kad se primeni isti kapital, to je nemoguće, jer se u tome slučaju uvek ista vrednost izra-

žava u kojoj mu drago količini proizvoda. Ali je to moguće ako je učinjen kakav dodatak kapitalu za gips, guano itd., ukratko za poboljšanje čije se dejstvo prostire na više godina. Uslov za ovo jeste da cena pojedinačnog kvartera, doduše, padne, ali ne u istom odnosu u kome broj kvartera raste.

III. Ovi različiti uslovi penjanja rente, pa zbog toga i cene zemlje uopšte ili za pojedine vrste zemlje, mogu delom konkurisati, a delom se uzajamno isključuju, te mogu samo naizmence dejstvovati. Ali iz izloženoga sledi da se iz kakvog penjanja cene zemlje ne može bez daljega zaključiti da se penje renta, ni da se iz penjanja rente, koje uvek za sobom povlači penjanje cene zemlje, bez daljega može zaključiti da se uvećavaju proizvodi zemlje.⁴²

Umesto da se ide na ispitivanje pravih prirodnih uzroka iscrpljivanja tla, koji su, uostalom, svima ekonomistima koji su pisali o diferencijalnoj renti bili nepoznati zbog stanja poljoprivredne hemije u njihovo vreme, pribeglo se površnom shvatanju da se u jedno prostorno ograničeno polje ne može plasirati koja mu drago masa kapitala; kao što je npr. »Edinburgh Review« iznela protiv Richarda Jonesa da se ne može čitava Engleska nahraniti obdelavanjem Soho-Skvera^{1*}[108]. Ako se u ovome gleda neka osobita slabost poljoprivrede, istina je upravo obrnuta. Tu se plodno mogu plasirati uzastopni plasmani kapitala zato što sama zemlja dejstvuje kao oruđe za proizvodnju, što kod neke fabrike, gde zemlja funkcioniše samo kao podloga, kao mesto, kao prostorna operaciona baza, nije slučaj ili jeste samo u veoma uskim granicama. Istina, može se — i to krupna industrija čini — na jednom prostoru, koji je mali kad se uporedi s parcelisanim zanatstvom, koncentrisati velika organizacija proizvodnje. Ali kad je stupanj razvitka proizvodne snage dat, onda se uvek zahteva neki određen prostor, a i građenje u visinu ima svoje određene praktične granice. Preko ovih granica uvećanje proizvodnje zahteva i proširenje zemljišnog prostora. Stalni kapital koji je plasiran u mašine itd. ne poboljšava se upotrebom, nego se naprotiv troši. Usled novih pronalazaka mogu se i tu učiniti izvesna poboljšanja, ali pod pretpostavkom da je razvitak proizvodne snage dat, mašina se može samo pogoršavati. Pri brzom razvijanju proizvodne snage, moraju se sve stare mašine zameniti korisnijim, dakle moraju propasti. Zemlja pravilno obrađivana, naprotiv, stalno se poboljšava. Prednost koju ima zemlja da uzastopni plasmani kapitala mogu doneti korist a da raniji plasmani ne propadnu, sadrži u isto vreme mogućnost diferencije u prinosu ovih uzastopnih plasmana.

⁴² O padanju cena zemlje pri penjanju rente kao o činjenici videti Passyja.

^{1*} trg u Londonu

GLAVA ČETRDESET SEDMA

Geneza kapitalističke zemljišne rente

I. Uvodne napomene

Moramo razjasniti u čemu se stvarno sastoji teškoća u obradi zemljišne rente sa stanovišta moderne ekonomije kao teorijskog izraza kapitalističkog načina proizvodnje. To još uvek nije razumeo čak ni veliki broj modernih pisaca, kako to dokazuje svaki ponovni pokušaj da se nađe »novo« objašnjenje zemljišne rente. Tu se novost gotovo uvek sastoji u vraćanju na davno prevaziđena stanovišta. Teškoća nije u tome da se uopšte objasni višak proizvoda koji proizvodi poljoprivredni kapital i višak vrednosti koji njemu odgovara. Naprotiv, to je pitanje rešeno u analizi viška vrednosti koji svaki proizvodni kapital proizvodi ma u kojoj oblasti bio plasiran. Teškoća se sastoji u tome da se dokaže otkuda posle izravnjanja viška vrednosti među različnim kapitalima na prosečni profit, na proporcionalni, njihovim srazmernim veličinama odgovarajući udeo u celokupnom višku vrednosti koji je društveni kapital proizveo u svima oblastima proizvodnje zajedno, otkuda posle tog izjednačenja, posle prividno već izvršene podele svega viška vrednosti koji se uopšte ima razdeliti, otkuda tu potiče još i onaj suvišni deo toga viška vrednosti koji kapital plasiran u zemlju plaća zemljovlasniku u obliku zemljišne rente. Bez ikakvih obzira na praktične pobude koje su moderne ekonomiste, kao zastupnike industrijskog kapitala protiv zemljišne svojine, podsticale na istraživanje ovoga pitanja — pobude koje ćemo bliže naznačiti u glavi o istoriji zemljišne rente — pitanje je za njih kao teoretičare bilo od odlučujućeg interesa. Priznati da pojava rente za kapital plasiran u zemljoradnju potiče iz nekog posebnog dejstva same oblasti plasiranja, iz svojstava koja pripadaju Zemljinoj kori kao takvoj — to je značilo dići ruke od samog pojma vrednosti, dakle odreći se svake mogućnosti naučnog saznanja u ovoj oblasti. Već samo prosto opažanje da se renta plaća iz cene poljoprivrednog proizvoda — što se zbiva čak i tamo gde se ona plaća u naturi ako zakupac treba da istera svoju cenu proizvodnje — pokazalo je koliko je besmisleno hteti objasniti suvišak ove cene preko obične cene proizvodnje, dakle relativnu skupoću proizvoda zemljoradnje, suviškom samonikle pro-

izvodnosti poljoprivredne radinosti preko proizvodnosti drugih industrijskih grana; jer, obrnuto, što je rad proizvodniji, to je jevtiniji svaki alikvotni deo njegovog proizvoda, jer je to veća masa upotrebnih vrednosti u kojima se predstavlja ista količina rada, dakle ista vrednost.

Sva se teškoća u analizi rente sastojala, dakle, u tome da se objasni suvišak poljoprivrednog profita preko prosečnog profita, ne višak vrednosti nego suvišni višak vrednosti svojstven ovoj oblasti proizvodnje, dakle ne ni »neto-proizvod« nego suvišak ovog neto-proizvoda preko neto-proizvoda drugih industrijskih grana. Sam prosečni profit jeste proizvod, tvorevina tekućeg procesa socijalnog života koji se vrši pod sasvim određenim istorijskim odnosima proizvodnje, proizvod koji, kako smo videli, pretpostavlja veoma široko posredništvo mnogih faktora. Da bi se uopšte moglo govoriti o nekom suvišku preko prosečnog profita, mora sam taj prosečni profit biti izrađen kao merilo i, kako to jeste u kapitalističkom načinu proizvodnje, uopšte kao regulator proizvodnje. Prema tome, u društvenim oblicima gde funkcija iznuđavanja svega viška rada i prisvajanja za sebe svega viška vrednosti od prve ruke još nije pripala kapitalu, gde kapital, dakle, još nije potčinio sebi društveni rad, ili je to tek sporadički uspeo, uopšte ne može biti govora o renti u modernom smislu, o renti kao suvišku preko prosečnog profita, tj. preko srazmernog udela svakog pojedinačnog kapitala u višku vrednosti proizvedenom celokupnim društvenim kapitalom. Naivnost, recimo, g. Passyja (vidi dalje) pokazuje se u tome što on već u vezi s primitivnim stanjem govori o renti kao o suvišku preko profita — preko jednog istorijski određenog društvenog oblika viška vrednosti, koji, dakle, po g. Passyju, može postojati gotovo i bez društva.^[109]

Za starije ekonomiste, koji uopšte tek otpočinju sa analizom kapitalističkog načina proizvodnje, još nerazvijenog u njihovo vreme, analiza rente ili nije zadavala uopšte nikakve teškoće ili im je teškoća bila sasvim drukčije vrste. Petty, Cantillon i uopšte pisci koji su bliži feudalnom dobu, uzimaju zemljišnu rentu kao uopšte normalni oblik viška vrednosti^[110], dok im se profit još neodređeno stapa s najamninom, ili im se u najbolju ruku čini kao deo toga viška vrednosti, deo koji kapitalista iznuđuje od zemljovlasnika. Oni, dakle, polaze od stanja gde, prvo, poljoprivredno stanovništvo sačinjava daleko pretežni deo nacije i gde se, drugo, zemljovlasnik još pokazuje kao onolice koje pomoću monopola zemljišne svojine sebi od prve ruke prisvaja suvišni rad neposrednih proizvođača, gde se, dakle, zemljišna svojina još ispoljava kao glavni uslov proizvodnje. Za njih još nije moglo postojati postavljanje pitanja koje, obrnuto, polazeći sa stanovišta kapitalističkog načina proizvodnje, traži da se ispita kako zemljišnoj svojini polazi za rukom da od kapitala opet oduzme deo viška vrednosti koji je kapital proizveo (tj. iscedio od neposrednog proizvođača) i od prve ruke već prisvojio.

Kod *fiziokratá* teškoća je već drukčije prirode. Budući stvarno prvi sistematski tumači kapitala, oni su težili da analizuju prirodu viška vrednosti uopšte. Ta analiza podudara se za njih sa analizom rente, jedinog oblika u kome za njih postoji višak vrednosti. Stoga je za njih rentonosni ili poljoprivredni kapital jedini kapital koji stvara višak vrednosti, a poljoprivredni rad koji on pokreće jedini rad koji rađa višak vrednosti, dakle sa kapitalističkog stanovišta sasvim tačno jedini proizvodni rad. Sasvim je pravilno to što za njih proizvodnja viška vrednosti ima određujući značaj. Njihova je velika zasluga u prvom redu, pored drugih o kojima će biti raspravljano u IV knjizi, što se od trgovinskog kapitala koji funkcioniše jedino u prometnoj oblasti vraćaju proizvodnom kapitalu, suprotno merkantilnom sistemu, koji u svom grubom realizmu predstavlja pravu vulgarnu ekonomiju onoga vremena i čiji su praktični interesi sasvim bili potisli u pozadinu početke naučne analize Pettyja i njegovih sledbenika. Uzgred rečeno, ovde se kod kritike merkantilnog sistema radi samo o njegovim pogledima na kapital i višak vrednosti. Već je ranije bilo napomenuto da monetarni sistem pravilno oglašuje proizvodnju za svetsko tržište i pretvaranje proizvoda u robu, a stoga u novac, kao pretpostavku i uslov kapitalističke proizvodnje. U njegovom produžetku u merkantilnom sistemu ne odlučuje više pretvaranje robne vrednosti u novac, već pravljenje viška vrednosti, ali polazeći od iracionalnog stanovišta prometne oblasti i to ujedno tako da se taj višak vrednosti predstavlja u višku novca, u višku trgovinskog bilansa. Ali se u tome u isto vreme nalazi ono što tačno karakteriše zainteresovane tadašnje trgovce i fabrikante i što je adekvatno periodu kapitalističkog razvitka koji oni predstavljaju, da pri pretvaranju feudalnih poljoprivrednih društava u industrijska i pri odgovarajućoj industrijskoj borbi nacija na svetском tržištu stvar zavisi od ubrzanog razvitka kapitala, koji se ima postići ne tzv. prirodnim putem, već prinudnim sredstvima. Silnu razliku čini okolnost da li se nacionalni kapital postepeno i lagano pretvara u industrijski, ili se to pretvaranje vremenski ubrzava porezima, koji se pomoću zaštitnih carina svaljuju poglavito na zemljovlasnike, srednje i sitne seljake i zanatlije, ubrzanom eksproprijacijom samostalnih neposrednih proizvođača, nasilno ubrzavanom akumulacijom i koncentracijom kapitala, ukratko, ubrzanim stvaranjem uslova kapitalističkog načina proizvodnje. U isto vreme to čini ogromnu razliku u kapitalističkoj i industrijskoj eksploataciji prirodne nacionalne proizvodne snage. Stoga nacionalni karakter merkantilnog sistema nije prosta fraza u ustima njegovih zastupnika. Pod izgovorom da se zanimaju samo bogatstvom nacije i pomoćnim izvorima države, oni u stvari proglašavaju interese kapitalističke klase i bogaćenje uopšte krajnjom svrhom države i proklamuju buržoasko društvo protiv stare nadzemaljske države. Ali u isti mah postoji svest da je razvijanje interesa kapitala i kapitalističke klase, kapitalističke proizvodnje, postalo

osnovicom nacionalne moći i nacionalne nadmoćnosti u modernom društvu.

Dalje je kod fiziokrata tačno to da stvarno svaka proizvodnja viška vrednosti, dakle i svaki razvitak kapitala, po svojoj prirodnoj osnovici počiva na proizvodnosti poljoprivrednog rada. Kad ljudi uopšte ne bi bili sposobni da u jednom radnom danu proizvedu više životnih sredstava, dakle u najužem smislu zemljoradničkih proizvoda, nego što svakom radniku treba za sopstvenu reprodukciju, kad dnevno trošenje cele njegove radne snage dostiže samo da stvori životna sredstva neophodna njegovoj individualnoj potrebi, onda ne bi moglo biti reči ni o višku proizvoda ni o višku vrednosti. Proizvodnost poljoprivrednog rada koja premaša individualne potrebe radnikove jeste baza svakog društva, a pre svega je baza kapitalističke proizvodnje, koja od proizvodnje neposrednih životnih sredstava odvaja stalno veći deo društva i pretvara ga, kako Steuart^[111] kaže, u free hands^{1*}, čini ga, raspoloživim za eksploataciju u drugim oblastima.

Ali šta da se kaže o novijim ekonomskim piscima, kao Daire-u, Passyju itd., koji u sutonu života cele klasične ekonomije, gotovo kraj njene samrtničke postelje, ponavljaju najprvotnije predstave o prirodnim uslovima viška rada, pa otud i viška vrednosti uopšte, i drže da time pružaju nešto novo i snažno o zemljišnoj renti^[112], nakon što je ta zemljišna renta već odavno izložena kao poseban oblik i specifični deo viška vrednosti? Baš to i karakteriše vulgarnu ekonomiju što nešto što je na nekom određenom preživelom stupnju razvitka bilo novo, originalno, duboko i opravdano, ponavlja u vreme kad je plitko, otrcano i netačno. Time ona priznaje da nema ni pojma o problemima koji su zanimali klasičnu ekonomiju. Ona ih brka s pitanjima kakva su mogla biti postavljena samo na jednom nižem stepenu razvitka buržoaskog društva. Isti je slučaj s njenim neprekidnim i samoljubivim preživljavanjem fiziokratskih načela o slobodnoj trgovini. Ta su načela već odavno izgubila svaki teorijski značaj, ma koliko da praktično mogu interesovati ovu ili onu državu.

Kod prave prirodne privrede, gde nijedan ili tek samo neznatni deo poljoprivrednog proizvoda ulazi u prometni proces, pa čak samo relativno neznatan deo dela proizvoda koji predstavlja dohodak zemljovlasnika, kao na primer na mnogim starorimskim latifundijama, na vilama^{2*} Karla Velikog i više ili manje kroz ceo srednji vek (vidi: Vinçard, *Histoire du travail*), proizvod i višak proizvoda velikih dobara nikako se ne sastoji samo iz proizvoda poljoprivrednog rada. On isto tako obuhvata i proizvode industrijskog rada. Kućni zanatski i fabrički rad, kao sporedan posao uz zemljoradnju, koja čini osnovicu, jeste uslov načina proizvodnje na kome počiva ova prirodna privreda, u evropskoj antici i u srednjem veku, kao i danas još u indijskoj

^{1*} slobodne ruke — ^{2*} ličnim poljskim posedima

opštini, gde njena tradicionalna organizacija još nije razorena. Kapitalistički način proizvodnje sasvim ukida ovu povezanost; to je proces koji se u velikim linijama može proučavati osobito za vreme poslednje trećine 18. veka u Engleskoj. Glave koje su bile odrasle u više ili manje polufeudalnim društvima, npr. Herrenschwand, gledaju u ovom razdvajanju zemljoradnje i manufakture još krajem 18. veka ludački smeo društveni eksperimenat, način egzistencije neshvatljivo riskantan. Pa čak i u zemljoradničkim privredama starog veka, u Kartagini i Rimu, koje pokazuju najviše analogije s kapitalističkom poljoprivredom, ima više sličnosti s plantažnom privredom nego sa oblikom koji odgovara stvarno kapitalističkom načinu eksploatacije.^{42[a]} Izvesna formalna analogija, ali koja se i u svima bitnim tačkama pokazuje kao opsena za onoga koji je shvatio kapitalistički način proizvodnje i koji ne otkriva, kao recimo g. Mommsen⁴³, u svakoj novčanoj privredi već i kapitalistički način proizvodnje — neka formalna sličnost uopšte se ne nalazi u starom veku u kontinentalnoj Italiji, nego tek možda na Siciliji, jer je ova egzistirala kao zemljoradnička tributska zemlja Rima, pa je zbog toga zemljoradnja bila u bitnosti upravljena na izvoz. Tu se sreću zakupci u modernom smislu reči.

Jedno neispravno shvatanje prirode rente osniva se na okolnosti što se, tamo iz naturalne privrede srednjeg veka i u potpunoj protivrečnosti sa uslovima kapitalističkog načina proizvodnje, renta u naturalnom obliku, delom u crkvenim desecima, delom kao kuriozitet ovekovečen starim ugovorima, dovukla ovamo u moderno doba. To stvara privid da renta ne potiče iz cene poljoprivrednog proizvoda nego iz njegove mase, dakle ne iz društvenih odnosa nego iz zemlje. Mi smo već ranije pokazali da, iako se višak vrednosti predstavlja u višku proizvoda, obrnuto višak proizvoda u smislu prostog uvećanja mase proizvoda ne predstavlja višak vrednosti. On može predstavljati i minus vrednosti. Inače bi pamučna industrija u 1860, upoređena sa 1840, morala predstavljati ogroman višak vrednosti, dok je, naprotiv, cena prede pala. Renta može ogromno da naraste usled niza mršavih godina, jer se diže cena žitu, mada se ovaj višak vrednosti predstavlja u apsolutno sve manjoj masi skuplje pšenice. Obrnuto, usled niza plodnih

^{42[a]} A. Smith ističe kako se u njegovo vreme (a to važi i za naše s obzirom na plantažnu privredu u tropskim i suptropskim zemljama) renta i profit još nisu razdvojili^[113] pošto je zemljovlasnik ujedno i kapitalista, kao što je npr. Katon bio na svojim dobrima. A upravo je ovo razdvajanje pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje, s čijim pojmom baza ropstva uopšte stoji u protivrečnosti.

⁴³ U svom delu *Römische Geschichte* g. Mommsen nikako ne shvata reč kapitalista u smislu moderne ekonomije i modernog društva, nego u smislu popularnog shvatanja, koje se još vuče, ne u Engleskoj ili Americi, nego na Kontinentu kao starinska tradicija minulih stanja.

godina, renta može da padne, jer pada cena, mada se pala renta predstavlja u većoj masi jevtinije pšenice. O renti u proizvodima ima se sad na prvom mestu napomenuti da je ona prosta tradicija, prenesena iz jednog preživelog načina proizvodnje i koja životari kao ruina, a čija se protivrečnost s kapitalističkim načinom proizvodnje pokazuje u tome što se iz privatnih ugovora sama od sebe izgubila i da je tamo gde je zakonodavstvo moglo intervenisati, kao kod crkvenih desetaka u Engleskoj, silom otresena kao inkongruitet^[114]. A drugo, tamo gde je produžila da postoji na bazi kapitalističkog načina proizvodnje, nije bila niti je mogla biti nešto drugo do jedan u srednjovekovno odelo preruseni izraz novčane rente. Kvarter pšenice stoji, recimo, 40 šilinga. Od ovoga kvartera jedan deo mora naknaditi najamninu koja se u njemu sadrži i mora se prodati da bi se ponovo mogao utrošiti; drugi jedan deo mora se prodati da bi se platio deo poreza koji na njega pada. Seme i deo samog gnojiva ulaze tamo gde je razvijen kapitalistički način proizvodnje, a s njime i podela društvenog rada, u reprodukciju kao robe, moraju se, dakle, kupovinom naknaditi; i opet se jedan deo kvartera mora prodati da bi pružio novac za to. Ukoliko oni ne moraju stvarno da se kupuju kao roba, nego se iz samog proizvoda uzimaju u naturi, da bi u njegovu reprodukciju ušli ponovo kao uslovi proizvodnje — kako se to događa ne samo u zemljoradnji nego u mnogim proizvodnim granama koje proizvode postojani kapital — ulaze oni u račun, izraženi u računskom novcu, i odbijaju se kao sastavni delovi cene koštanja. Rabaćenje mašinerije i uopšte stalnoga kapitala mora se naknaditi u novcu. Naposletku dolazi profit, koji je izračunat na sumu ovih troškova izraženih u stvarnom ili računskom novcu. Ovaj se profit predstavlja u određenom delu bruto-proizvoda koji je određen njegovom cenom. A deo koji onda preostaje, sačinjava rentu. Ako je ugovorna produktna renta veća od ovog cenom određenog ostatka, onda ona ne sačinjava rentu, nego je odbitak od profita. Već zbog ove mogućnosti, produktna renta, koja ne ide za cenom proizvoda, koja dakle može iznositi više ili manje od stvarne rente, pa zbog toga može biti ne samo odbitak od profita nego i od sastavnih delova naknade za kapital, predstavlja zastareli oblik. Uistinu je ova produktna renta, ukoliko nije renta samo po imenu već stvarno, određena isključivo suviškom cene proizvoda preko njegovih troškova proizvodnje. Samo što ona ovu promenljivu veličinu pretpostavlja kao postojanu. Ali je tako ugodno misliti da je proizvod u naturi, prvo, dovoljan da ishrani radnike, onda da kapitalističkom zakupcu ostavi više hrane nego što mu treba, a da suvišak preko ovoga sačinjava prirodnu rentu. Sasvim kao kad neki fabrikant katuna proizvede 200 000 jarda. Ta količina dostiže da odene ne samo njegove radnike nego i njegovu ženu i sve njegove potomke i njega samog, i da njemu povrh toga ostavi još katuna za prodaju, pa naposletku i da plati debelu rentu u katunu. Stvar je tako jednostavna! Odbijte od 200 000 jarda katuna troškove proizvodnje, pa mora preteći suvišak katuna

kao renta. Odbiti od 200 000 jarda katuna recimo 10 000 £ troškova proizvodnje ne znajući prodajnu cenu katuna, od katuna odbijati novac, od upotrebne vrednosti kao takve razmensku vrednost, a onda odrediti suvišak jarda katuna preko funti sterlinga, doista je naivna zamisao. To je gore nego kvadratura kruga, kojoj u osnovici leži bar pojam granica u kojima se prava i kriva linija spajaju. Ali takav je recept g. Passyja. Odbijte novac od katuna pre no što je katun u glavi ili u stvarnosti pretvoren u novac! Ono što pretekne jeste renta, ali koja treba da se jasno shvati naturaliter (vidi npr. Karla Arndta^[115]), a ne pomoću »sofističkih« daovolstava! Na ovu budalaštinu, na odbijanje cene proizvodnje od toliko i toliko merica pšenice, na oduzimanje jedne novčane sume od jedne kubne mere — na to izlazi čitava restauracija naturalne rente.

II. Radna renta

Ako zemljišnu rentu posmatramo u njenom najjednostavnijem obliku, u obliku *radne rente*, gde neposredni proizvođač oruđima rada (plugom, stokom itd). koja mu faktično ili pravno pripadaju obrađuje u jednom delu sedmice tlo koje mu faktično pripada, a drugih dana preko nedelje radi na dobru zemljovlasnika, za zemljovlasnika, besplatno, onda je tu stvar još sasvim jasna, renta i višak vrednosti tu su identični. Renta, a ne profit, jeste oblik u kome se ovde izražava neplaćeni višak rada. U kojoj meri radnik (self-sustaining serf^{1*}) može ovde da postigne neki višak preko svojih neophodnih sredstava egzistencije, dakle višak preko onoga što bismo u kapitalističkom načinu proizvodnje nazvali najamninom, to pri inače neizmenjenim okolnostima zavisi od srazmere po kojoj se njegovo radno vreme deli na radno vreme za njega samog i kulučarsko radno vreme za gospodara zemlje. Ovaj višak preko najnužnijih sredstava za izdržavanje, klica onoga što se u kapitalističkom načinu proizvodnje ispoljava kao profit, skroz-naskroz je, dakle, određen visinom zemljišne rente, koja ovde ne samo da jeste neposredno neplaćeni višak rada nego se kao takav i ispoljava; neplaćeni višak rada za »vlasnika« uslova za proizvodnju, koji se ovde poklapaju sa zemljom, a ukoliko se od ove razlikuju, važe samo kao njen pribor. Da proizvod kulučara tu mora stizati da osim njegovog izdržavanja naknadi i njegove uslove za rad, jeste okolnost koja ostaje ista u svima načinima proizvodnje, pošto nije rezultat njegovog specifičnog oblika, već prirodan uslov svakog kontinuelnog i uopšte reproduktivnog rada, svake proizvodnje koja se nastavlja i koja je uvek u isto vreme i reprodukcija, pa dakle i reprodukcija svojih sopstvenih uslova delovanja. Zatim je jasno da u svima oblicima gde neposredni radnik ostaje »posednik« sredstava za proizvodnju i

^{1*} kmet koji ima i svoje zemlje

uslova rada potrebnih za proizvodnju njegovih sopstvenih sredstava za izdržavanje, svojinski odnos u isto vreme mora istupati kao odnos neposrednog gospodstva i potčinjenosti, dakle neposredni proizvođač kao neslobodan čovek; takva nesloboda, koja se od telesnog ropstva s kulučarskim radom može ublažiti do proste obaveze danka. Tu se neposredni proizvođač po pretpostavci nalazi u posedu svojih sopstvenih sredstava za proizvodnju, predmetnih uslova rada nužnih za ostvarenje njegovog rada i za proizvođenje njegovih sredstava za izdržavanje; on samostalno vodi svoju zemljoradnju, kao i s njom spojenu seljačku kućnu industriju. Ova samostalnost ne ukida se time što, kao u Indiji otprilike, ti sitni seljaci sačinjavaju više ili manje samoniklu proizvođačku zajednicu, pošto se ovde radi samo o samostalnosti prema nominalnom gospodaru zemlje. Pod tim uslovima može se njima višak rada za nominalnog zemljovlasnika iscediti samo izvanekonomskom prinudom, pa ma kakav oblik ova uzimala.⁴⁴ Ovo se od robovske i plantažerske privrede razlikuje time što rob ovde radi tuđim uslovima proizvodnje i bez samostalnosti. Potrebni su, dakle, odnosi lične zavisnosti, lična nesloboda, ma u kome stepenu, prikovanost za zemlju kao njen pribor, podložnost u pravome smislu. Ako to nisu privatni vlasnici, nego je to država, kao u Aziji, koja prema njima istupa u isti mah direktno i kao zemljovlasnik i kao suveren, onda se renta i porez podudaraju, ili bolje reći ne postoji porez različan od ovog oblika zemljišne rente. Pod tim okolnostima odnos zavisnosti ne mora ni politički ni ekonomski imati neki teži oblik nego što je oblik koji je zajednički svakom podaništvu prema ovoj državi. Tu je država najviši gospodar zemlje. Suverenost je ovde zemljišna svojina koncentrisana u nacionalnom razmeru. Ali zato onda ne postoji privatna zemljišna svojina, mada postoje kako privatni tako i zajednički posed i uživanje zemlje.

Specifični ekonomski oblik u kome se neplaćeni višak rada crpe iz neposrednih proizvođača određuje odnos gospodstva i potčinjenosti kakav izrasta neposredno iz same proizvodnje i kakav sa svoje strane obratno reagira na nju kao određujući faktor. A na tome se zasniva čitavo formiranje ekonomske zajednice koja izrasta iz samih odnosa proizvodnje, a s time ujedno i njen specifični politički oblik. Najskriveniju unutrašnju tajnu, skrivenu osnovicu čitave društvene konstrukcije, pa stoga i političkog oblika odnosa suverenosti i zavisnosti, ukratko, svakog vremenski datog specifičnog državnog oblika, nalazimo svaki put u neposrednom odnosu vlasnika uslova proizvodnje prema neposrednim proizvođačima — u odnosu čiji oblik uvek prirodno odgovara nekom određenom stepenu razvitka načina rada, a stoga njegovoj društvenoj proizvodnoj snazi. To ne sprečava da ista ekonomska baza — ista po glavnim uslovima — može usled bezbrojnih različnih empiričkih

⁴⁴ Po osvajanju zemlje, za osvajače je uvek prva stvar bila da prisvoje i ljude. Upor. Linguet.^[116] Vidi i Mösera.

okolnosti, prirodnih uslova, rasnih odnosa, istorijskih uslova koji deluju spolja itd. pokazivati beskonačne varijacije i nijanse u pojavi, a koje se mogu razumeti jedino analizom tih empirijski datih okolnosti.

U pogledu radne rente, najjednostavnijeg i najprvobitnijeg oblika rente, ovoliko je svakom jasno: renta je ovde prvobitni oblik viška vrednosti i s njime se poklapa. A zatim, poklapanje viška vrednosti s neplaćenim tuđim radom ovde nema potrebe za nekom analizom, pošto još postoji u svom vidljivom, opipljivom obliku, jer je rad neposrednog proizvođača za njega samog ovde prostorno i vremenski još odvojen od njegovog rada za zemljogospodara, i ovaj se poslednji rad neposredno ispoljava u brutalnom obliku prisilnog rada za nekog trećeg. Isto je tako ovde »svojstvo« koje zemlja ima da donosi rentu svedeno na opipljivo očiglednu tajnu, jer prirodi, koja liferuje rentu, pripada i ljudska radna snaga prikovana za tlo i svojinski odnos koji vlasnika te radne snage nagoni da je napreže i primenjuje preko mere koja bi bila potrebna za zadovoljavanje njegovih sopstvenih neizostavnih potreba. Renta se sastoji direktno u prisvajanju ovog suvišnog utroška radne snage od strane zemljovlasnika, jer mu neposredni proizvođač inače ne plaća nikakvu drugu rentu. Tu, gde imamo ne samo istovetnost viška vrednosti i rente, nego višak vrednosti očigledno još ima oblik viška rada, tu su jasni i prirodni uslovi ili granice rente, jer su to prirodni uslovi i granice viška rada uopšte. Neposredni proizvođač mora 1) posedovati dovoljno radne snage, i 2) prirodni uslovi njegovog rada, dakle u prvom redu obrađivanog tla, moraju biti dovoljno plodni, jednom reči, samonikla proizvodnost njegovog rada mora biti dovoljno velika da bi mu ostalo mogućnosti za suvišni rad preko rada potrebnog za zadovoljavanje svojih sopstvenih neophodnih potreba. Ova mogućnost ne stvara rentu; to čini tek prinuda koja mogućnost pretvara u stvarnost. Ali je sama mogućnost vezana za subjektivne i objektivne prirodne uslove. Ni u tome nema nikakve tajanstvenosti. Je li radna snaga malena i jesu li prirodni uslovi rada oskudni, malen je i višak rada, ali su takve onda, s jedne strane, i potrebe proizvođača, a s druge strane, relativni broj eksploatatora viška rada, i najzad, višak proizvoda u kome se ostvaruje ovaj slabo unosni višak rada za manji broj vlasnika-eksploatatora.

Naposletku, kod radne rente je samo po sebi jasno, pod pretpostavkom da su sve ostale okolnosti neizmenjene, da skroz-naskroz zavisi od relativnog obima viška rada ili kulučarskog rada do koje će mere neposredni proizvođač biti sposoban da poboljšava svoj sopstveni položaj, da se bogati, da proizvodi neki višak preko neophodnih sredstava izdržavanja, ili, ako hoćemo da anticipiramo kapitalistički način izražavanja, da li će ili u kojoj će meri moći da proizvede makar kakav profit za sebe samog, tj. neki višak preko svoje najamnine koju sâm proizvodi. Ovde je renta normalni oblik, oblik koji sve apsorbuje, tako reći legitiman oblik viška rada i, daleko od toga da bude neki višak preko profita, tj. u ovom slučaju preko makar kakvog drugog viška iznad najamnine, ne samo obim takvog profita, nego čak i njegova

egzistencija zavise, pri inače neizmenjenim okolnostima, od obima rente, tj. od viška rada koji se ima prinudno izvršiti za vlasnika.

Pošto neposredni proizvođač nije vlasnik, već samo posednik, i doista sav njegov višak rada de jure* pripada zemljovlasniku, neki su istoričari izrazili svoje čuđenje što se pod takvim okolnostima uopšte može vršiti neko samostalno razvijanje imovine i, relativno govoreći, bogatstva na strani kulučara ili kmeta. Međutim je jasno da u primitivnim i nerazvijenim stanjima, na kojima počiva ovaj društveni odnos proizvodnje i njemu odgovarajući način proizvodnje, tradicija mora igrati pretežnu ulogu. Zatim je jasno da je ovde, kao i uvek, u interesu vladajućeg dela društva da se postojeće stanje osvešta kao zakon i da se njegove običajem i tradicijom date granice fiksiraju kao zakonite. Uostalom, bez obzira na sve drugo, ovo se zbiva samo od sebe čim u toku vremena stalno reprodukovanje osnovice postojećeg stanja, odnosa na kome je ono utemeljeno, uzme redovan i sreden oblik; a samo to pravilo i taj red predstavljaju neophodan momenat svakog načina proizvodnje koji treba da stekne društvenu čvrstinu i nezavisnost od pukog slučaja ili samovolje. To pravilo i taj red upravo su oblik društvenog učvršćenja načina proizvodnje, a stoga njegove relativne emancipacije od proste samovolje i prostog slučaja. Kod stagnantnih stanja kako procesa proizvodnje tako i društvenih odnosa koji mu odgovaraju, način proizvodnje postiže taj oblik samim ponavljanim reprodukovanjem sebe samoga. Je li ovo neko vreme potrajalo, on se učvršćuje kao običaj i tradicija, i naposljetku se osveštava kao izričit zakon. Pa kako sad oblik toga viška rada, kuluk, počiva na nerazvijenosti svih društvenih proizvodnih snaga rada, na sirovosti samog načina rada, to on naravno mora oduzeti od neposrednih proizvođača mnogo manji alikvotni deo celokupnog rada negoli u razvijenim načinima proizvodnje, a osobito u kapitalističkoj proizvodnji. Uzmimo npr. da je kulučenje za zemljogospodara prvobitno iznosilo dva dana u nedelji. Time su ta dva dana nedeljnog kulučarskog rada utvrđena, oni su postojana veličina, zakonski regulisana običajnim ili pisanim pravom. Ali proizvodnost ostalih dana u nedelji, kojima neposredni proizvođač sam raspolaže, jeste promenljiva veličina koja se s bogaćenjem njegovog iskustva mora razvijati, sasvim kao što će ga nove potrebe s kojima se upoznaje, proširenje tržišta za njegov proizvod, rastuća sigurnost kojom raspolaže ovim delom svoje radne snage, podsticati na uvećano naprezanje svoje radne snage, pri čemu ne treba zaboraviti da primena ove radne snage nikako nije ograničena samo na zemljoradnju, nego obuhvata i seljačku kućnu industriju. Tu je data mogućnost nekog izvesnog ekonomskog razvitka, naravno zavisnog od povoljnosti prilika, prirođenog rasnog karaktera itd.

* po pravu

III. Produktna renta

Pretvaranje radne rente u produktnu rentu ne menja, ekonomski govoreći, ništa u suštini zemljišne rente. Ta se suština u oblicima koje ovde ispitujemo sastoji u tome da je ona jedini vladajući i normalni oblik viška vrednosti ili viška rada; što se opet tako izražava da je ona jedini višak rada ili jedini višak proizvoda koji neposredni proizvođač, koji se nalazi u *posedu* uslova rada nužnih za svoju sopstvenu reprodukciju, mora da izvrši *vlasniku* zemlje, tog uslova rada koji u ovom stanju obuhvata u sebi sve; i da, s druge strane, jedino zemlja istupa prema njemu kao uslov rada koji se nalazi u tuđoj svojini, koji se osamostalio prema njemu i personifikovao u zemljovlasniku. Ukoliko je produktna renta vladajući i najrazvijeniji oblik zemljišne rente, nju uostalom uvek više ili manje još prate preostaci ranijeg oblika, tj. rente koja se ima plaćati direktno u radu, dakle kulukom, i to svejedno da li je gospodar zemlje privatno lice ili država. Produktna renta pretpostavlja više kulturno stanje neposrednog proizvođača, dakle viši stupanj razvitka njegovog rada i društva uopšte; i ona se od prethodnog oblika razlikuje time što se višak rada više nema izvršavati u svom prirodnom obliku, pa dakle ne više ni pod direktnim nadzorom i prinudom gospodara zemlje ili njegovih zastupnika; naprotiv ga neposredni proizvođač mora izvršiti pod svojom sopstvenom odgovornošću, gonjen silom prilika umesto direktnom prinudom, zakonskom odredbom umesto korbačem. Višak proizvodnje, u smislu proizvodnje iznad neophodnih potreba neposrednog proizvođača, a u okviru polja proizvodnje koje njemu samom faktički pripada, zemlje koju on sam eksploatiše, umesto kao ranije na gospodarevu dobru pored i izvan njegovoga, ovde je već postao pravilo koje se samo od sebe razume. U ovome odnosu neposredni proizvođač više ili manje raspolaže upotrebom celog svog radnog vremena, mada jedan deo toga radnog vremena, prvobitno otprilike skoro ceo suvišni njegov deo, i sad pripada zemljovlasniku besplatno kao i ranije; samo što ga ovaj više ne prima u njegovom sopstvenom naturalnom obliku, nego u naturalnom obliku proizvoda u kome se ono realizuje. Tamo gde je produktna renta čista, otpada teret prekida radom za zemljovlasnika, prekida koji prema tome kako je kuluk uređen deluje više ili manje narušavajući (upor. knj. I, gl. VIII, 2: *Fabrikant i bojar*) ili se bar skraćuje na malo kratkih intervala u godini tamo gde pored produktne rente produže trajati izvesni kuluci. Rad proizvođačev za samog sebe i njegov rad za zemljovlasnika nisu više opipljivo odvojeni u vremenu i prostoru. U svojoj čistoti, ova produktna renta, mada se može provlačiti kao ruševina i kroz razvijene načine i odnose proizvodnje, pretpostavlja naturalnu privredu kao i ranije, tj. da se uslovi privređivanja potpuno ili bar najvećim delom proizvode na samom gazdinstvu, neposredno naknaduju i reprodukuju iz njegovog bruto-proizvoda. Ona zatim pretpostavlja spojenost seljačke kućne in-

dustrije sa zemljoradnjom; višak proizvoda koji sačinjava rentu jeste proizvod sjedinjenog zemljoradničko-industrijskog porodičnog rada, pa bi bilo da produktna renta, kako je to u srednjem veku često slučaj, uključuje više ili manje industrijskih proizvoda, bilo da se plaća samo u obliku pravog poljoprivrednog proizvoda. Kod ovog oblika rente, produktna renta u kojoj se višak rada predstavlja ne mora nikako iscrpiti sve suvišno vreme seljačke porodice. Naprotiv je proizvođaču, u poređenju s radnom rentom, dat širi prostor da dobije vremena za suvišni rad čiji proizvod pripada njemu samom, baš kao i proizvod njegovog rada koji zadovoljava njegove najneophodnije potrebe. Isto će tako sa ovim oblikom nastupiti veće razlike u ekonomskom položaju pojedinih neposrednih proizvođača. Bar mogućnost za to postoji, a i mogućnost da je taj neposredni proizvođač stekao sredstva da i sam neposredno eksploatiše tuđi rad. Ali nas se to ništa ne tiče ovde gde imamo posla s čistim oblikom produktne rente; kao što uopšte ne možemo da se upuštamo u beskrajno različite kombinacije u kojima se različiti oblici rente mogu vezati, iskvariti i zamrsiti. Oblikom produktne rente, oblikom koji je vezan za određenu vrstu proizvoda i same proizvodnje, spajanjem poljoprivrede i kućne industrije koje je za taj oblik neophodno, gotovo potpunom samodovoljnošću koju seljačka porodica ovim postiže, njenom nezavisnošću od tržišta i od kretanja proizvodnje i istorije onog dela društva koji stoji izvan nje, ukratko, karakterom prirodne privrede uopšte, ovaj je oblik sasvim pogodan da pruži osnovicu stacionarnim društvenim stanjima, kako to vidimo npr. u Aziji. Ovde je, kao u ranijem obliku radne rente, zemljišna renta normalni oblik viška vrednosti, a stoga viška rada, tj. čitavog suvišnog rada što ga neposredni proizvođač mora besplatno, stvarno dakle prinudno — mada ta prinuda ne istupa pred njega u starom brutalnom obliku — učiniti vlasniku njegovog najbitnijeg radnog uslova, zemlje. Profit, ako pogrešno anticipirajući možemo tako nazvati onaj deo suviška njegovog rada preko potrebnog rada koji on sam prisvaja, u tako maloj meri određuje produktnu rentu da on, naprotiv, izrasta iza njenih leđa i nalazi svoju prirodnu granicu u obimu produktne rente. Ova poslednja može imati takav obim koji ozbiljno ugrožava reprodukciju uslova rada, samih sredstava za proizvodnju, više ili manje onemogućava proširenje proizvodnje, a neposredne proizvođače srozava na fizički minimum životnih sredstava. To biva osobito tamo gde na ovaj oblik nailazi i eksploatiše ga kakva osvajačka trgovačka nacija, kao npr. Englezi u Indiji.

IV. Novčana renta

Pod novčanom rentom mi ovde razumemo — za razliku od industrijske ili trgovačke zemljišne rente, koja počiva na kapitalističkom načinu proizvodnje i koja je samo jedan suvišak preko prosečnog pro-

fita — zemljišnu rentu koja potiče iz proste promene oblika produktne rente, kao što je i ova bila samo preobražena radna renta. Tu, umesto proizvoda, neposredni proizvođač ima da plaća svome zemljovlasniku (bio on država ili privatnik) njegovu cenu. Dakle, više nije dovoljan neki suvišak proizvoda u njegovom naturalnom obliku; on se iz tog naturalnog oblika mora pretvoriti u novčani oblik. Mada i sad neposredni proizvođač produžuje sâm proizvoditi bar najveći deo svojih sredstava za izdržavanje, jedan deo njegovog proizvoda mora se pretvarati u robu, mora se proizvoditi kao roba. Tako se, dakle, karakter čitavog načina proizvodnje više ili manje menja. On gubi svoju nezavisnost, svoju odvojenost od društvene povezanosti. Odnos troškova proizvodnje, u koje sad više ili manje ulaze novčani izdaci, dobija odlučujući značaj; u svakom slučaju, postaje odlučujući suvišak onog dela bruto-proizvoda koji se ima pretvoriti u novac, preko onog dela koji, s jedne strane, opet mora poslužiti kao sredstvo za reprodukciju, a s druge, kao neposredno sredstvo za izdržavanje. Međutim osnovica ove vrste rente, mada ide u susret svome ukidanju, ostaje ista kao u produktnoj renti, koja čini polaznu tačku. Neposredni proizvođač i sada je, kao nekada, nasledni ili inače tradicionalni posednik zemlje, koji ima da gospodaru zemlje, kao vlasniku ovog njegovog najbitnijeg uslova proizvodnje, izvršuje suvišan prisilni rad, tj. neplaćen rad, dat bez ekvivalenta u obliku viška proizvoda pretvorenog u novac. Svojina na uslove rada različite od zemlje, na zemljoradničko oruđe i ostale pokretnosti, pretvara se već u ranijim oblicima, prvo faktički a onda i pravno, u svojinu neposrednih proizvođača, a još više se to pretpostavlja za novčanu rentu. Pretvaranje produktne rente u novčanu, koje se isprva vrši sporadično, a zatim više ili manje u nacionalnom merilu, pretpostavlja već znatniji razvitak trgovine, varoške industrije, uopšte robne proizvodnje, a s time i novčanog prometa. Ono zatim pretpostavlja tržišnu cenu proizvoda i da se ovi prodaju više ili manje približno svojoj vrednosti, što pod ranijim oblicima nikako ne mora biti slučaj. Na istoku Evrope možemo delimično još svojim očima da posmatramo kako se ta promena vrši. Koliko se malo ona daje sprovesti bez nekog određenog razvitka društvene proizvodne snage rada, svedoče razni propali pokušaji takvog preobražavanja pod Rimskim Carstvom i vraćanje na naturalnu rentu, pošto je bio učinjen pokušaj da se bar onaj deo te rente koji postoji kao državni porez pretvori u novčanu rentu. Istu teškoću prelaza pokazuje, npr. u Francuskoj pred revoluciju, mešanje i iskrivljavanje novčane rente ostacima njenih ranijih oblika.

Ali je novčana renta, kao preobraženi oblik produktne rente i u suprotnosti s njome, poslednji oblik i ujedno oblik raspadanja one vrste zemljišne rente koju smo dosad posmatrali, naime zemljišne rente kao normalnog oblika viška vrednosti i neplaćenog viška rada koji se ima dati vlasniku uslova za proizvodnju. U svome čistom obliku, ova renta, kao radna i produktna renta, ne predstavlja neki suvišak preko profita.

Ona njega pojmovno apsorbuje. Ukoliko se on faktički javi pored nje kao posebni deo suvišnoga rada, novčana renta, kao i renta u svojim ranijim oblicima, još uvek ostaje normalna granica ovog embrionalnog profita, koji se može razvijati tek u odnosu prema mogućnosti eksploatacije, bilo sopstvenog suvišnoga bilo tuđeg rada koji preostaje kada se izvrši višak rada predstavljen u novčanoj renti. Nastane li stvarno neki profit pored ove rente, onda nije profit granica renti, nego obrnuto, renta profitu. Ali, kao što je već rečeno, novčana renta u isto je vreme oblik ukidanja dosad posmatrane zemljišne rente koja se prima facie poklapa s viškom vrednosti i viškom rada, zemljišne rente kao normalnog i vladajućeg oblika viška vrednosti.

U svom daljem razvitku mora novčana renta — ne uzimajući u obzir razne prelazne oblike, kao npr. sitnoseljačkog zakupca — da dovede bilo do pretvaranja zemlje u slobodnu seljačku svojinu, bilo do oblika kapitalističkog načina proizvodnje, do rente koju plaća kapitalistički zakupac.

S novčanom rentom, tradicionalni običajnopравни odnos između zavisnih seljaka, koji poseduju i obrađuju jedan deo zemlje, i zemljovlasnika, nužno se pretvara u ugovorni odnos, određen čvrstim propisima pozitivnog zakona, u čisto novčani odnos. Stoga po samoj stvari, posednik koji vrši obradu postaje prost zakupac. Ovo se pretvaranje, s jedne strane, pod inače pogodnim opštim odnosima proizvodnje, koristi za to da se stari seljački posednici malo-pomalo eksproprišu i na njihovo mesto dovede kapitalistički zakupac; s druge strane, on vodi otkupljenju dosadašnjeg posednika od njegove rentne obaveze i njegovom pretvaranju u nezavisnog seljaka, s punom svojinom na zemlju koju obrađuje. Zatim, pretvaranje naturalne rente u novčanu ne samo da je nužno praćeno nego je čak i anticipirano obrazovanjem klase nadničara, koja je bez poseda i koja se unajmljuje za novac. Za vreme perioda njenog nastanka, kad se ova nova klasa javlja još samo ovde-onde, nužno se zbog toga kod imućnijih na rentu obaveznih seljaka razvila navika da za sopstveni račun eksploatišu seoske najamne radnike, sasvim kao što su u feudalno doba bogatiji kmetovi i sami opet držali kmetove. Tako se kod njih postepeno razvija mogućnost da prikupe izvesnu imovinu i da se sami pretvore u buduće kapitaliste. Na taj način stvara se među samim starim posednicima zemlje, koji nju sami obdelavaju, rasadnik kapitalističkih zakupaca, čiji je razvitak uslovljen opštim razvitkom kapitalističke proizvodnje izvan sela i koji osobito brzo izdika kada mu, kao u 16. veku u Engleskoj, priskoče u pomoć osobito povoljne okolnosti, kao ondašnje progresivno obezvređivanje novca koje ih je kraj tradicionalnih dugih zakupnih ugovora obogatilo na račun zemljovlasnika.

Zatim: čim renta uzme oblik novčane rente, a time i odnos između seljaka koji plaća rentu i zemljovlasnika uzme oblik ugovornog odnosa — preobražaj koji je uopšte moguć samo uz već datu relativnu visinu razvitka svetskog tržišta, trgovine i manufakture — nastupa

nužno i davanje zemlje pod zakup kapitalistima, koji su dosad stajali izvan seoskih granica, i koji sad na selo i poljoprivredu prenose kapital stečen u gradu i kapitalistički način rada koji se u gradovima već bio razvio: izrađivanje proizvoda kao puke robe i kao pukog sredstva za prisvajanje viška vrednosti. Opštim pravilom može ovaj oblik postati samo u zemljama koje gospodare svetskim tržištem u času prelaska s feudalnog na kapitalistički način proizvodnje. Time što kapitalistički zakupac stupa između zemljovlasnika i zemljoradnika koji stvarno radi, cepaju se svi odnosi koji su poticali iz starog seljačkog načina proizvodnje. Zakupac postaje stvarni komandant ovih težačkih radnika i stvarni eksploatator njihovog viška rada, dok zemljovlasnik stoji u direktnom odnosu, i to čisto novčanom i ugovornom, samo prema ovom kapitalističkom zakupcu. Time se preobražava i priroda rente, ne samo faktično i slučajno, što je delimično učinila već pod ranijim oblicima, nego normalno, u svom priznatom i vladajućem obliku. Od normalnog oblika viška vrednosti i viška rada ona se srožava na suvišak ovog viška rada preko onog njegovog dela što ga u obliku profita prisvaja kapitalista eksploatator; kao što on sada celi višak rada, profit i suvišak preko profita, neposredno izvlači, uzima i unovčava u obliku totalnog viška proizvoda. On prenosi zemljovlasniku kao rentu još samo jedan suvišni deo toga viška vrednosti, koji on pomoću svog kapitala direktnom eksploatacijom izvlači iz poljoprivrednih radnika. Koliko će mu mnogo ili malo preneti, u proseku je određeno, kao granica, prosečnim profitom koji kapital donosi u nepoljoprivrednim oblastima proizvodnje i njime regulisanim nepoljoprivrednim cenama. Sada se renta, dakle, iz normalnog oblika viška vrednosti i viška rada pretvorila u suvišak svojstven ovoj posebnoj poljoprivrednoj oblasti proizvodnje, suvišak preko onog dela viška rada na koji kapital polaže pravo kao na nešto što mu unapred i normalno pripada. Umesto rente, sada je profit postao normalnim oblikom viška vrednosti, a renta važi još samo kao pod naročitim okolnostima osamostaljeni oblik, ne viška vrednosti uopšte, nego određenog njegovog izdanka, ekstraprofita. Nije potrebno zalaziti dalje u to kako ovome preobražaju odgovara postepeno preobražavanje u samom načinu proizvodnje. To izlazi već iz toga što je za ovog kapitalističkog zakupca normalno da poljoprivredni proizvod proizvodi kao robu i što se, dok se inače samo suvišak preko sredstava za izdržavanje pretvara u robu, sada samo relativno sićušan deo tih roba za njega, neposredno pretvara u sredstva za izdržavanje. Nije više zemlja, nego je kapital taj koji je sada sebi i svojoj proizvodnosti neposredno potčinio i samu zemljoradnju.

Prosečni profit i njime regulisavana cena proizvodnje obrazuje se izvan odnosa sela u krugu gradske trgovine i manufakture. Profit seljaka obaveznog na rentu ne ulazi izravnavajući u prosečni profit, jer njegov odnos prema zemljovlasniku nije kapitalistički. Ukoliko on pravi profit, tj. ukoliko realizuje neki suvišak preko svojih nužnih

sredstava za izdržavanje — bilo sopstvenim radom bilo eksploatacijom tuđeg rada — dešava se to iza leđa normalnog odnosa i, pri inače istim okolnostima, ne određuje visina toga profita rentu nego, naprotiv, ona je određena rentom kao svojom granicom. Visoka profitna stopa u srednjem veku ne duguje se samo niskom sastavu kapitala u kome prevlađuje promenljivi elemenat predujmljen u najamninu. Ona se duguje prevari izvršenoj na selu, prisvajanju jednog dela zemljovlasnikove rente i dohotka njegovih podložnika. Ako u srednjem veku selo politički eksploatiše grad, svugde gde feudalizam nije slomljen izuzetnim gradskim razvitkom, kao u Italiji, grad svugde i bez izuzetka ekonomski eksploatiše selo svojim monopolskim cenama, poreskim sistemom, esnafstvom, neposrednim trgovačkim varanjem i zele-naštvom.

Moglo bi se uobraziti da već samo ulaženje kapitalističkog zakupca u poljoprivrednu proizvodnju pruža dokaz da cena poljoprivrednih proizvoda, koji su odvajkada plaćali rentu u ovom ili onom obliku, mora bar u vreme ovog ulaženja stajati iznad cena proizvodnje manufakture, bilo što dostigne visinu monopolske cene bilo što se popne do vrednosti poljoprivrednih proizvoda, a njihova vrednost u stvari stoji iznad cene proizvodnje koju reguliše prosečni profit. Jer da nije tako, onda kapitalistički zakupac ne bi, kraj zatečenih cena poljoprivrednih proizvoda, nikako mogao da iz cene ovih proizvoda realizuje prvo prosečni profit, a onda iz iste cene da plati u obliku rente još i neki suvišak preko toga profita. Po tome bi se moglo zaključiti da je opšta profitna stopa, koja opredeljuje kapitalističkog zakupca u njegovom ugovoru sa zemljovlasnikom, bila obrazovana bez uključivanja rente i da stoga, čim ta profitna stopa stupi kao regulator u proizvodnju na selu, zatiče ovaj suvišak i plaća ga zemljovlasniku. Na taj tradicionalni način objašnjava sebi stvar npr. g. Rodbertus. Ali:

Prvo. Ovo ulaženje kapitala kao samostalne i vodeće sile u zemljoradnju ne vrši se najedanput niti svuda, već postupno i u posebnim granama proizvodnje. Ono prvo ne zahvata pravu zemljoradnju, nego grane proizvodnje kao što je stočarstvo, a osobito ovčarstvo, čiji glavni proizvod, vuna, pri usponu industrije pruža isprva stalni suvišak tržišne cene proizvodnje, što se tek kasnije izravnavalo. Tako u Engleskoj u toku 16. veka.

Drugo. Pošto ova kapitalistička proizvodnja isprva nastupa samo mestimično, to se nikako ne može izneti nešto protiv pretpostavke da ona isprva zavlada samo takvim kompleksima poljskih dobara koji usled svoje specifične plodnosti ili osobito povoljnog položaja uglavnom mogu da plaćaju neku diferencijalnu rentu.

Treće. Čak i uzevši da cene poljoprivrednog proizvoda stoje pri nastupanju ovog načina proizvodnje, koji u stvari zahteva rastuću težinu gradske tražnje, iznad cene proizvodnje, kao što je npr. u poslednjoj trećini 17. veka nesumnjivo bilo u Engleskoj, to će se, čim se ovaj način proizvodnje u izvesnoj meri izvuče iz proste supsumcije

poljoprivrede pod kapital i čim nastupi s njegovim razvitkom nužno skopčano usavršavanje zemljoradnje i obaranje troškova proizvodnje, izravnati jednom reakcijom, padom cene poljoprivrednih proizvoda, kao što je to bilo u Engleskoj u prvoj polovini 18. veka.

Ovim tradicionalnim putem renta se, dakle, ne može objasniti kao suvišak preko prosečnog profita. Ma pod kakvim zatečenim istorijskim okolnostima renta isprva i mogla nastupiti, čim ona jednom pusti koren, rente može biti još samo pod ranije izloženim modernim uslovima.

Naposletku, pri pretvaranju produktne rente u novčanu rentu treba napomenuti da s tim pretvaranjem kapitalizovana renta, cena zemlje, a s time i njena otuđivost i otuđivanje, postaju bitnim momentom, i da se time ne samo raniji rentni obveznik može pretvoriti u nezavisnog seljačkog vlasnika, nego i gradski i drugi posednici novca kupuju zemljišta da bi ih davali pod zakup bilo seljacima bilo kapitalistima, i da rentu uživaju kao oblik kamate svog ovako plasiranog kapitala; dakle da i ova okolnost pomaže da se ubrza preobražaj ranijeg načina eksploatacije, odnosa između vlasnika i pravog obdelaća, kao i same rente.

V. Napoličarska privreda i seljačka parcelna svojina

Ovde smo dospeli do završetka redosleda u kome se razvijala zemljišna renta.

U svim ovim oblicima zemljišne rente: radnoj, produktnoj i novčanoj renti (kao čisto preobraženom obliku produktne rente) platilac rente uvek je pretpostavljen kao stvarni obrađivač i posednik zemlje, čiji neplaćeni višak rada direktno odlazi zemljovlasniku. Čak i u poslednjem obliku, novčanoj renti — ukoliko je čista, tj. samo preobraženi oblik produktne rente — ovo je ne samo moguće nego je i faktički tako.

Kao prelazni oblik od prvobitnog oblika rente ka kapitalističkoj renti može se smatrati *métairie-sistem* ili sistem napoličarske privrede^{1*}, gde obrađivač (zakupac) osim svoga rada (sopstvenog ili tuđeg) daje jedan deo obrtnog kapitala, a zemljovlasnik osim zemlje drugi deo obrtnog kapitala (npr. stoku), a proizvod dele napoličar i zemljovlasnik u određenim proporcijama, koje su različne u različnim zemljama. Za potpuno kapitalističko gazdovanje ovde zakupcu nedostaje, s jedne strane, dovoljan kapital. S druge strane, udeo koji zemljišni vlasnik ovde uzima nema čisti oblik rente. Faktično taj udeo može sadržavati kamatu na kapital koji je vlasnik predujmio i neku suvišnu rentu. On faktično može i da apsorbuje celi zakupčev višak rada ili da mu ostavi veći ili manji udeo u tome višku. Ali bitno je to

^{1*} privrede »na deo«

da se ovde renta više ne ispoljava kao normalni oblik viška vrednosti uopšte. Na jednoj strani treba napoličar, pa bilo da upotrebljava samo svoj ili i tuđi rad, da ima pravo na jedan deo proizvoda ne u svome kvalitetu kao radnik, nego kao posednik jednog dela oruđa za rad, kao svoj sopstveni kapitalista. Na drugoj strani, zemljovlasnik traži svoj udeo, ne isključivo na osnovu svog vlasništva na zemlju, nego i kao pozajmljivač kapitala.^{44(a)}

Jedan ostatak stare zajedničke zemljišne svojine koji se održao posle prelaska na samostalnu seljačku privredu, npr. u Poljskoj i Rumuniji, služio je tamo za izgovor da se izvede prelaz ka nižim oblicima zemljišne rente. Jedan deo zemlje pripada pojedinim seljacima i oni ga samostalno obrađuju. Drugi deo obrađuje se zajednički i sačinjava višak proizvoda koji služe delom za pokriće opštinskih izdataka delom kao rezerva za nerodne godine itd. Malo-pomalo, državni činovnici i privatna lica uzurpiraju ova dva poslednja dela viška proizvoda, a naposletku i celi višak vrednosti zajedno sa zemljom na kojoj je taj višak izrastao, te se prvobitno slobodni seljački zemljovlasnici, čija se obaveznost da tu zemlju zajednički obrađuju i dalje održava, pretvaraju na taj način u seljake obavezne na kuluk odnosno na produktnu rentu, dok se uzurpatori opštinske zemlje pretvaraju u zemljovlasnike ne samo uzurpiranog zajedničkog tla nego i samih seljačkih dobara.

Ovde nemamo potrebe da bliže ulazimo u pravu robovsku privredu (koja je takođe prešla skalu od patrijarhalnog sistema, koji pretežno radi za sopstvenu potrebu, do pravog plantažnog sistema koji radi za svetsko tržište) i privredu vlastelinskog poseda, na kome se zemljovlasnik bavi obrađivanjem za sopstveni račun, poseduje sva oruđa za proizvodnju i eksploatiše rad bilo neslobodnih bilo slobodnih slugu, koje plaća u naturi ili u novcu. Tu se zemljovlasnik podudara s vlasnikom oruđa za proizvodnju, pa stoga i sa direktnim eksploatatorom radnika koji spadaju među te elemente proizvodnje. Isto se tako podudaraju renta i profit, nema razdvajanja različnih oblika viška vrednosti. Sav višak rada, koji se ovde predstavlja u višku proizvoda, izvlači od radnika direktno vlasnik svih oruđa za proizvodnju, u koje spada i zemlja, a u prvobitnom obliku ropstva i sami neposredni proizvođači. Gde preovlađuje kapitalističko shvatanje, kao na američkim plantažama, celi ovaj višak vrednosti shvata se kao profit; tamo gde ne postoji ni sam kapitalistički način proizvodnje niti je prenet odgovarajući način posmatranja iz kapitalističkih zemalja, javlja se on u vidu rente. U svakom slučaju, taj oblik ne čini neku teškoću. Zemljovlasnikov dohodak, pa ma kakvo mu se ime dalo, raspoloživi višak proizvoda koji on prisvaja, jeste ovde normalni i vladajući oblik u kome se neposredno prisvaja celi neplaćeni višak rada, a zemljišna svojina sačinjava osnovicu toga prisvajanja.

^{44(a)} Upor. Buret, Tocqueville, Sismondi.

Zatim, *parcelna svojina*. Tu je seljak u isto vreme slobodan sopstvenik svoje zemlje, koja se ispoljava kao glavno njegovo oruđe za proizvodnju, kao neophodno polje za aktivnost njegovog rada i kapitala. U ovom obliku ne plaća se nikakva zakupnina; renta se, dakle, ne pokazuje kao neki izdvojeni oblik viška vrednosti, mada se u zemljama gde je inače razvijen kapitalistički način proizvodnje predstavlja kao ekstraprofit u poređenju s drugim granama proizvodnje, ali kao ekstraprofit koji pripada seljaku, kao i uopšte sav prinos njegovog rada.

Ovaj oblik zemljišne svojine ima za pretpostavku da, kao i u njenim ranijim starijim oblicima, seosko stanovništvo bude u velikoj brojnoj nadmoćnosti nad gradskim, dakle, mada inače vlada kapitalistički način proizvodnje, da ovaj bude relativno samo malo razvijen i da se zbog toga koncentracija kapitala i u drugim granama proizvodnje kreće u uskim granicama i prevlađuje rascepanost kapitala. Po prirodi stvari moraju proizvođači, seljaci, ovde sami trošiti pretežni deo poljoprivrednog proizvoda kao neposredno sredstvo za izdržavanje, a samo suvišak preko toga ulazi u trgovinu s gradovima kao roba. Ma kako ovde bila regulisana prosečna tržišna cena poljoprivrednog proizvoda, očigledno je da diferencijalna renta, suvišni deo cene robâ za zemlje boljeg kvaliteta ili boljeg položaja, mora ovde isto tako postojati kao kod kapitalističkog načina proizvodnje. Čak i kad ovaj oblik postoji u društvenim stanjima u kojima se uopšte još nije razvila neka opšta tržišna cena, ova diferencijalna renta postoji; ona se tada ispoljava u suvišnom višku proizvoda. Samo što ona ide u džep seljaku čiji se rad realizuje pod povoljnijim prirodnim uslovima. Baš u ovom obliku, u kome cena zemlje ulazi za seljaka kao elemenat u faktične troškove proizvodnje time što se, pri daljem razvitku ovog oblika, pri deobama nasledstava zemlja preuzima za izvesnu novčanu vrednost, ili pri stalnom menjanju bilo cele svojine bilo jednog njenog sastavnog dela, sam obrađivač kupuje zemlju, većim delom uzimanjem novca na hipoteku; u kome je, dakle, cena zemlje, koja nije ništa drugo do kapitalizovana renta, pretpostavljeni elemenat, te stoga renta izgleda da postoji nezavisno od svakog diferenciranja u plodnosti i položaju zemlje — baš u ovom obliku mora se prosečno uzimati da apsolutna renta ne postoji, dakle da najlošija zemlja ne plaća rentu; jer apsolutna renta pretpostavlja bilo realizovan suvišak vrednosti proizvoda iznad njegove cene proizvodnje, bilo monopolsku cenu koja premašuje vrednost proizvoda. Ali, pošto ovde poljoprivreda većim delom postoji samo kao zemljoradnja za neposredno izdržavanje, a zemlja kao neophodno polje aktivnosti za rad i kapital većine stanovništva, to će regulatorna tržišna cena proizvoda dostići njegovu vrednost samo pod izuzetnim okolnostima; po pravilu ta će vrednost, međutim, stajati iznad cene proizvodnje usled pretežnosti elementa živog rada, mada će ovaj suvišak vrednosti preko cene proizvodnje opet biti ograničen niskim sastavom i nepoljoprivrednog kapitala u zemljama gde preovlađuje parcelna privreda.

Kao granica eksploatacije za parcelnog seljaka ne pokazuje se, s jedne strane, ni prosečni profit kapitala, ukoliko je on sitni kapitalista, ni, s druge strane, nužnost neke rente ukoliko je zemljovlasnik. Kao apsolutna granica za njega kao za sitnog kapitalistu pokazuje se jedino najamnina koju sam sebi plaća po odbitku stvarnih troškova. Dokle mu god cena proizvoda bude pokrivala najamninu, on će svoju zemlju obrađivati, i to spuštajući se često do fizičkog minimuma najamnine. Što se tiče njegovog svojstva kao zemljovlasnika, to za njega otpada granica svojine, koja može ispoljiti svoj značaj samo u suprotnosti prema kapitalu odvojenom od nje (uključujući i rad), jer ona stavlja prepreku njegovom plasiranju. Svakako da je kamata na cenu zemlje, koja se većinom još ima plaćati nekom trećem licu, hipotekarnom poveriocu, neka granica. Ali se ova kamata upravo može plaćati iz onog dela viška rada koji bi u kapitalističkim odnosima sačinjavao profit. Renta, anticipirana u ceni zemlje i kamati koja se na nju plaća, ne može dakle biti ništa drugo do jedan deo kapitalizovanog seljakovog viška rada preko rada neophodnog za njegovo izdržavanje, s tim da se taj višak rada ne realizuje u jednom delu robne vrednosti koji bi bio jednak čitavom prosečnom profitu, a još manje u nekom suvišku preko viška rada realizovanog u prosečnom profitu, u kakvom ekstraprofitu. Renta može biti odbitak od prosečnog profita, ili čak jedini njegov deo koji se realizuje. Da bi parcelaš obdelavao svoju zemlju ili kupio zemlju za obdelavanje, nije dakle kao u normalnom kapitalističkom načinu proizvodnje potrebno da se tržišna cena poljoprivrednog proizvoda popne dovoljno visoko da bi mu donela prosečni profit, a još manje neki suvišak preko tog prosečnog profita fiksiran u obliku rente. Nije, dakle, potrebno da se tržišna cena popne bilo do vrednosti bilo do cene proizvodnje njegovog proizvoda. Ovo je jedan od uzroka zašto cena žita u zemljama gde preovlađuje parcelno vlasništvo stoji niže nego u zemljama kapitalističkog načina proizvodnje. Jedan deo viška rada seljaka koji rade pod najnepovoljnijim uslovima poklanja se društvu besplatno i ne ulazi u regulisanje cena proizvodnje ili uopšte u obrazovanje vrednosti. Ova niža cena rezultat je, dakle, siromaštva proizvođača, a nikako proizvodnosti njihovog rada.

Ovaj oblik slobodne parcelne svojine seljaka koji sami privređuju sačinjava kao vladajući, normalni oblik, s jedne strane, ekonomsku osnovicu društva u najboljim vremenima klasičnog starog veka, a s druge strane, nalazimo ga u modernih naroda kao jedan od oblika koji proizlaze iz raspadanja feudalne zemljišne svojine. Tako yeomanry u Engleskoj, seljački stalež u Švedskoj, francuski i zapadnonemački seljaci. O kolonijama ovde ne govorimo, pošto se nezavisni seljak ovde razvija u drukčijim okolnostima.

Slobodna svojina seljaka koji samostalno privređuju očigledno je najnormalniji oblik zemljišne svojine za sitno gazdinstvo, tj. za takav način proizvodnje u kome je posedovanje zemlje uslov za radnikovu svojinu na plod svog vlastitog rada, i u kome, bio on slobodan vlasnik

ili zavisan seljak, zemljoradnik mora sredstva za svoje izdržavanje uvek da proizvodi sam sa svojom porodicom, nezavisno, kao pojedinačni radnik. Svojina na zemlju isto je toliko potrebna za potpuni razvitak ovog načina rada koliko i svojina na orude za slobodni razvitak zanatskog preduzeća. Ona tu čini osnovicu za razvitak lične samostalnosti. Ona je nužna prolazna tačka i za razvitak same poljoprivrede. Uzroci njenog propadanja pokazuju njenu granicu. Ti su uzroci: uništenje seoske kućne industrije, koja sačinjava njenu normalnu dopunu, usled razvitka krupne industrije; postepeno ispošćavanje i isisavanje zemlje podvrgnute toj kulturi; uzurpiranje zajedničke svojine od strane krupnih zemljovlasnika, koja svugde sačinjava drugu dopunu parcelne privrede i koja jedina omogućava držanje stoke; konkurencija krupne kulture, vodene bilo plantažerski bilo kapitalistički. Tome doprinose još i usavršavanja u zemljoradnji, koja s jedne strane dovode do padanja cena poljoprivrednih proizvoda, a s druge zahtevaju veće izdatke i bogatije predmetne uslove proizvodnje, kao u Engleskoj u prvoj polovini 18. veka.

Po svojoj prirodi parcelna svojina isključuje: razvitak društvenih proizvodnih snaga rada, društvene oblike rada, društvenu koncentraciju kapitala, stočarstvo u velikom razmeru, progresivnu primenu nauke.

Zelenaštvo i poreski sistem moraju je svugde baciti u bedu. Izdatak kapitala u ceni zemlje izvlači ovaj kapital iz kulture. Beskrajna rasparčanost sredstava za proizvodnju i osamljivanje samih proizvođača. Ogromno rasipanje ljudske snage. Progresivno pogoršavanje uslova proizvodnje i poskupljavanje sredstava za proizvodnju — nužan zakon parcelne svojine. Nesreća plodnih godina za ovaj način proizvodnje.⁴⁵

Jedna od specifičnih nevolja sitnog zemljodelstva tamo gde je ono skopčano sa slobodnom zemljišnom svojinom potiče iz toga što obrađivač izdaje kapital u kupovanje zemlje. (Isto važi i za prelazni oblik gde velikoposednik izdaje kapital prvo da zemlju kupi, a drugo da na njoj sam privređuje kao svoj sopstveni zakupac.) Pri pokretljivosti koju zemlja ovde dobija kao puka roba množe se promene poseda⁴⁶, tako da sa svakom novom generacijom, sa svakom podelom nasledstva, zemlja, sa seljakovog stanovišta, ponovo ulazi kao plasman kapitala, tj. postaje zemlja koju je on kupio. Tu cena zemlje sačinjava pretežan elemenat individualnih lažnih troškova proizvodnje ili cene koštanja proizvoda za pojedinačnog proizvođača.

Cena zemlje samo je kapitalizovana i otud anticipirana renta. Ako se poljoprivreda vodi kapitalistički, tako da zemljovlasnik prima samo rentu, a zakupac plaća za zemlju jedino tu godišnju rentu, onda je očigledno da je kapital koji je sam zemljovlasnik predujmio u kupovinu zemlje za njega doduše kamatonosni plasman kapitala, ali on s kapi-

⁴⁵ Vidi kod Tooke-a prestonu besedu francuskog kralja.^[117]

⁴⁶ Vidi Mounier-a i Rubichona.

talom koji je plasiran u samu poljoprivredu nema skroz nikakva posla. On ne sačinjava neki deo ni stalnog ni optičajnog kapitala koji ovč funkcioniše⁴⁷; naprotiv, on kupcu pribavlja samo pravni naslov i primanje godišnje rente, ali s proizvodnjom te rente nema apsolutno nikakve veze. Plaćajući prodavcu zemlje, kupac se rastaje od svoj kapitala, a prodavac se za to odriče svojine na zemlju. Taj kapital dakle, više ne postoji kao kupčev kapital; on ga više nema; on, dakle ne spada u kapital koji on može plasirati u zemlju na koji način. Da li je on zemlju kupio skupo ili jevtino, ili je nju besplatno dobio ne menja ništa na kapitalu koji kupac plasira u obrađivanje, i ne menja ništa na renti, nego menja samo to da li mu se ona pokazuje kao kamata ili nekamata, odnosno kao visoka ili niska kamata.

Uzmimo, npr., robovsku privredu. Cena koja se tu plaća za robu nije ništa drugo do anticipirani i kapitalizovani višak vrednosti ili profit koji treba da se istera iz njega. Ali kapital koji je plaćen za kupovinu roba ne spada u kapital kojim se iz roba izvlači profit, višak rada. Naprotiv. On je kapital koji je vlasnik robova otudio, odbitak od kapitala kojim raspolaže u stvarnoj proizvodnji. On je za njega prestao postojati, sasvim kao što je kapital plasiran u kupovinu zemlje prestao postojati za poljoprivredu. Najbolji dokaz za ovo jeste da za vlasnika robova ili vlasnika zemlje taj kapital ponovo stupa u egzistenciju samo ako opet proda robu ili zemlju. Ali onda nastupa isti odnos za kupca. Okolnost što je kupio robu još ga ne osposobljava bez daljega da robu i eksploatiše. Za ovo će ga osposobiti tek drugi kapital koji će uneti u samu robovsku privredu.

Jedan isti kapital ne postoji dva puta, jedanput u ruci prodavca, drugi put u ruci kupca zemlje. On prelazi iz kupčeve ruke u ruku prodavca, i time je stvar svršena. Kupac sad nema kapital, nego na njegovo mesto komad zemlje. Okolnost da sada novi zemljovlasnik računa rentu koja potiče iz stvarnog plasmata kapitala u tu zemlju kao interes na kapital koji nije plasirao u zemlju nego potrošio za sticanje zemlje, ne menja ništa u ekonomskoj prirodi faktora zemlje, baš kao što ni okolnost što je neko platio 1000 £ za troprocentne konsolidovane državne papire nema nikakva posla s kapitalom iz čijih se dohoda plaćaju kamate državnog duga.

⁴⁷ Gospodin dr H. Maron (*Extensiv oder Intensiv?* {bliži podaci o ovoj brošuri nisu navedeni}) polazi od netačne pretpostavke onih protiv kojih se bori. On uzima da je kapital plasiran u kupovinu zemlje »investicioni kapital« i pretpostavlja se sad o definicijama pojmova »investicioni kapital« i obrtni kapital, tj. stalni kapital i optičajni kapital. Njegova sasvim tačka shvatanja o kapitalu uopšte, koja se, uostalom, kod jednog neekonomiste mogu opravdati stanjem nemačke »nauke o narodnoj privredi«, skrivaju od njega da taj kapital nije ni investicioni ni obrtni kapital; kao što se ni kapital koji neko na berzi investira kupujući akcije ili državne hartije i koji za njega lično predstavlja investiranje kapitala, nije »investirao« ni u kakvu granu proizvodnje.

U stvari je novac koji je izdat za kupovinu zemlje, baš kao i novac koji je izdat za kupovinu državnih papira, kapital samo *po sebi*, kao što je na bazi kapitalističkog načina proizvodnje svaka suma vrednosti po sebi kapital, potencijalni kapital. Ono što se plaća za zemlju, kao i za državne papire, kao i za drugu kupljenu robu, jeste neka novčana suma. Ta suma je kapital po sebi, jer se može pretvoriti u kapital. Od upotrebe koju prodavac od nje učini zavisi da li će se novac koji je primio stvarno pretvoriti u kapital ili neće. Za kupca on više nikad ne može da funkcioniše kao takav, kao god ni ma koji drugi novac koji je definitivno izdao. U njegovom računu on figuriše za njega kao kamatonosni kapital zato što dohodak koji prima kao rentu sa zemlje, ili kao dužničku kamatu od države, računa kao kamatu na novac koji je utrošio na kupovanje pravnog naslova na ovaj dohodak. Kao kapital može ga realizovati jedino preprodajom. Ali onda neko drugi, novi kupac, stupa u isti odnos u kome je bio onaj i nikakvim menjanjem ruku ne može se ovako izdati novac pretvoriti u stvarni kapital za onog koji ga je izdao.

Pri sitnoj zemljišnoj svojini još se mnogo više učvršćuje iluzija da sama zemlja ima vrednost i da zbog toga ulazi kao kapital u cenu proizvodnje proizvoda, sasvim kao neka mašina ili sirovina. Ali je čitalac video da renta, pa zato i kapitalizovana renta, cena zemlje, samo u dva slučaja može da uđe u cenu zemljodetskog proizvoda kao određujući faktor. Prvo, kad vrednost zemljodetskog proizvoda stoji iznad njegove cene proizvodnje usled sastava poljoprivrednog kapitala — kapitala koji nema ničeg zajedničkog s kapitalom predujmljenim u kupovinu zemlje — i odnosi na tržištu osposobe zemljovlasnika da tu razliku iskoristi. Drugo, kad postoji monopolska cena. A i jedno i drugo najmanje se dešava kod parcelne privrede i sitne zemljišne svojine, jer baš tu proizvodnja veoma velikim delom zadovoljava sopstvenu potrebu i vrši se nezavisno od regulisanja putem opšte profitne stope. Čak i tamo gde se parcelna privreda vrši na zakupljenoj zemlji, zakupnina obuhvata daleko više nego ma pod kojim drugim odnosima jedan deo profita, pa čak i neki odbitak od najamnine; onda je to samo nominalno renta, a ne renta kao kategorija samostalna prema najamnini i profitu.

Prema tome, izdavanje novčanog kapitala za kupovanje zemlje nije neki plasman poljoprivrednog kapitala. Ono je pro tanto smanjenje kapitala kojim sitni seljaci mogu raspolagati u svojoj oblasti proizvodnje. Ono pro tanto smanjuje obim njihovih sredstava za proizvodnju i stoga sužava ekonomsku osnovicu reprodukcije. Ono podvrgava sitnog seljaka zelenaštvu, pošto u ovoj oblasti uopšte ima manje pravog kredita. Ono je jedna kočnica poljoprivrede, pa i tamo gde tu kupovinu vrše krupna poljoprivredna gazdinstva. Ono faktično protivreči kapitalističkom načinu proizvodnje, koji je indiferentan prema zemljovlasnikovom zaduženju, pa bilo da je ovaj svoje dobro nasledio ili kupio. Da li rentu trpa sâm u džep ili je mora dalje plaćati hipotekarnom po-

poveriocu, ne menja po sebi ni u čemu gazdovanje na samom zakupljenom dobru.

Videli smo da pri datoj zemljišnoj renti cenu zemlje reguliše kamatna stopa. Kad je ova niska, cena zemlje je visoka, i obrnuto. Normalno bi, dakle, visoka cena zemlje morala ići naporedo s niskom kamatnom stopom, tako da kad bi usled niske kamatne stope seljak platio zemlju visoko, ta bi ista niska kamatna stopa morala i da mu na kredit pribavi obrtni kapital po povoljnim uslovima. U stvarnosti se stvar zbiva drukčije kad preovlađuje parcelna svojina. Prvo, na seljaka ne pristaju opšti zakoni kredita, pošto ovi pretpostavljaju proizvođača kao kapitalistu. Drugo, gde preovlađuje parcelna svojina — ovde nije reč o kolonijama — i parcelni seljak sačinjava osnovno stablo nacije, tu je obrazovanje kapitala, tj. društvena reprodukcija, relativno slabo, a još slabije je obrazovanje pozajmljivog novčanog kapitala u ranije izloženom smislu. Ovo pretpostavlja koncentraciju i egzistenciju klase bogatih dokonih kapitalista (Massie^[118]). Treće, tu gde svojina zemlje sačinjava životni uslov za najveći deo proizvođača i neophodno polje za plasiranje njihovog kapitala, cenu zemlje podiže, nezavisno od kamatne stope i često u obrnutoj srazmeri prema njoj, pretezanje tražnje za zemljišnom svojinom nad ponudom. Prodavana u parcelama, zemlja tu donosi daleko veću cenu nego kod prodaje velikih masa, jer je broj sitnih kupaca ovde velik, a broj krupnih malen (*bandes noires*^[119], Rubichon; Newman^[120]). Iz svih ovih razloga cena zemlje diže se tu pri relativno visokoj kamatnoj stopi. Relativno niskoj kamati koju seljak ovde vuče iz kapitala predujmljenog u kupovinu zemlje (Mounier) odgovara ovde na suprotnoj strani visoka stopa zelenaške kamate koju on sam ima da plaća svojim hipotekarnim poveriocima. Irski sistem pokazuje istu stvar, samo u drukčijem obliku.

Cena zemlje, elemenat koji je po sebi tud proizvodnji, može se zbog toga ovde popeti na takvu visinu da onemogući proizvodnju. (Dombasle.)

Što cena zemlje igra ovakvu ulogu, što se kupovina i prodaja zemlje, promet zemlje kao robe, razvija do ovog opsega, praktično je posledica razvitka kapitalističkog načina proizvodnje, ukoliko roba ovde postaje opštim oblikom svakog proizvoda i svih oruđa za proizvodnju. S druge strane, toga razvitka ima samo tamo gde se kapitalistički način proizvodnje razvija samo ograničeno i gde ne razvija sve svoje osobine; jer on počiva upravo na tome što zemljoradnja nije više ili nije još podvrgnuta kapitalističkom načinu proizvodnje, nego nekom načinu koji je nasleđen iz propalih društvenih oblika. Slabosti kapitalističkog načina proizvodnje, s njegovom zavisnošću proizvođača od novčane cene njegovog proizvoda, ovde se dakle poklapaju sa slabostima koje proističu iz nesavršene razvijenosti kapitalističkog načina proizvodnje. Seljak postaje trgovcem i industrijalcem bez uslova pod kojima svoj proizvod može proizvoditi kao robu.

Sukob između cene zemlje kao elementa cene koštanja za proizvođača, a neelementa cene proizvodnje za proizvod (čak i kad renta ulazi kao određujući faktor u cenu poljoprivrednog proizvoda, u nju ni u kom slučaju ne ulazi kao određujući faktor kapitalizovana renta, koja se predujmljuje za 20 ili više godina) samo je jedan od oblika u kojima se uopšte predstavlja protivrečnost privatne svojine na zemlju s racionalnom poljoprivredom, s normalnim društvenim iskorišćavanjem zemlje. A s druge pak strane, privatna svojina na zemlju, a otuda i eksproprijacija neposrednih proizvođača od zemlje — privatna svojina na zemlju jednih koja uključuje nesvojину drugih — jeste osnovica kapitalističkog načina proizvodnje.

Ovde, kod sitne kulture, istupa cena zemlje, oblik i rezultat privatne svojine na zemlju, kao granica same proizvodnje. Kod krupne poljoprivrede kao i na krupnoj zemljišnoj svojini koja počiva na kapitalističkom načinu rada, svojina takođe istupa kao granica, jer ona ograničava zakupca u proizvodnom plasiranju kapitala, koje u poslednjoj instanci ne koristi njemu nego zemljovlasniku. Kod oba oblika stupa na mesto samosvesnog, racionalnog obrađivanja zemlje kao zajedničke večite svojine, neotudivog uslova za egzistenciju i reprodukciju lanca ljudskih generacija koje jedna drugu smenjuju, eksploatisanje i rasipanje snaga zemlje (da ne govorimo o stavljanju eksploatacije u zavisnost ne od postignute visine društvenog razvitka, nego od slučajnih, nejednakih prilika pojedinih proizvođača). Kod sitne svojine ovo se događa usled oskudice u sredstvima i znanjima neophodnim za primenu društvene proizvodne snage rada. Kod krupne svojine, usled eksploatacije tih sredstava radi što je moguće bržeg bogaćenja zakupca i vlasnika. Kod jedne i druge usled zavisnosti od tržišne cene.

U poslednjoj analizi, sva se kritika sitne zemljišne svojine svodi na kritiku privatne svojine kao granice i smetnje poljoprivredi. Tako i sva protivkritika krupne zemljišne svojine. Naravno da se ovde u oba slučaja ostavljaju po strani sporedni politički obziri. Samo što se ova granica i ova smetnja, koju svaka privatna svojina zemlje stavlja zemljoradničkoj proizvodnji i racionalnoj obradi, održanju i poboljšanju zemlje, razvija i ovde i tamo u različnim oblicima, a u svadi oko tih specifičnih oblika zla zaboravlja se njegov osnovni uzrok.

Sitna zemljišna svojina pretpostavlja da je daleko pretežna većina stanovništva seljačka i da preovlađuje izolovani, nedruštveni rad; da je zbog toga bogatstvo i razvitak reprodukcije, kako njenih materijalnih tako i duhovnih uslova, pod takvim okolnostima isključeno, pa stoga i uslovi racionalne kulture. Na drugoj strani, krupna zemljišna svojina reducira poljoprivredno stanovništvo na sve niži minimum, i stavlja mu nasuprot sve veće industrijsko stanovništvo koje se stiska u velikim gradovima; ona time proizvodi uslove koji izazivaju neizlečiv rascep u pogledu društvene razmene materije i razmene materije propisane prirodnim zakonima života, usled čega se snaga zemlje rasipa,

a putem trgovine ovo rasipanje iznosi daleko izvan granica neke zemlje. (Liebig.)

Ako sitna zemljišna svojina stvara klasu varvara, koja upola stoji izvan društva i koja spaja svu sirovost primitivnih društvenih oblika sa svima patnjama i svom bedom civilizovanih zemalja, krupna zemljišna svojina potkopava radnu snagu u poslednjoj oblasti koja predstavlja pribežište njene samonikle energije i u kojoj se gomila kao rezervni fond za obnavljanje životne snage nacija, na samom selu. Krupna industrija i industrijski vođena krupna poljoprivreda dejstvuju zajednički. Ako se isprva razlikuju time što prva pustoši i razara više radnu snagu, a s time prirodnu snagu čoveka, a druga više neposredno prirodnu snagu zemlje, docnije, u daljem toku, pružaju one jedna drugoj ruku, jer industrijski sistem na selu oduzima snagu i radnicima, a industrija i trgovina sa svoje strane pribavljaju poljoprivredi sredstva za iscrpljivanje zemlje.

Sedmi odeljak

Dohoci i njihovi izvori

GLAVA ČETRDESET OSM A

Trojni obrazac

I⁴⁸

Kapital — profit (preduzetnička dobit plus kamata), zemlja — zemljišna renta, rad — najamnina, ovo je trojni oblik u kome su obuhvaćene sve tajne društvenog procesa proizvodnje.

Dalje, pošto se kamata, kako smo ranije pokazali, ispoljava kao svojstveni, karakteristični proizvod kapitala, a u suprotnosti prema tome preduzetnička dobit kao najamnina nezavisna od kapitala, taj se trojni oblik bliže svodi na ovaj:

Kapital — kamata, zemlja — zemljišna renta, rad — najamnina, gde je profit, taj oblik viška vrednosti koji specifično karakteriše kapitalistički način proizvodnje, srećno odstranjen.

Ako se sad ovo ekonomsko trojstvo pogleda izbliže, naći će se sledeće:

Prvo, tobožnji izvori godišnje raspoloživog bogatstva pripadaju sasvim disparatnim oblastima i nemaju među sobom ni najmanju analogiju. Oni se jedan prema drugom odnose otprilike kao beležničke takse, cvekla i muzika.

Kapital, zemlja, rad! Ali kapital nije stvar, već određen, društveni odnos proizvodnje, koji pripada određenoj istorijskoj društvenoj formaciji, odnos koji se predstavlja u jednoj stvari i ovoj stvari daje specifičan društveni karakter. Kapital nije suma materijalnih i proizvedenih sredstava za proizvodnju. Kapital—to su ona sredstva za proizvodnju koja su pretvorena u kapital, koja po sebi isto onako nisu kapital kao što zlato ili srebro po sebi nisu novac. Sredstva za proizvodnju koja je monopolisao određeni deo društva, proizvodi i uslovi aktivnosti žive radne snage koji su se osamostalili baš prema toj radnoj snazi — eto šta je pomoću te suprotnosti oličeno u kapitalu. Ono što prema radnicima istupa kao svojstva njihovog proizvoda nisu samo proizvodi rad-

⁴⁸ Sledeća tri odlomka nalaze se na različitim mestima rukopisa za VI odeljak. — F. E.

nika, pretvoreni u samostalne sile, proizvodi kao gospodari i kupci svojih proizvođača, nego su to i društvene snage i budući... {? nečitko} oblik^{1*} ovog rada. Prema tome, mi ovde imamo određen, na prvi pogled vrlo mističan društveni oblik jednoga od faktora jednog istorijski stvorenog društvenog procesa proizvodnje.

A sad pored toga zemlju, neorgansku prirodu kao takvu, rudis indigestaque moles^[121], u svoj njenoj prašumskoj divljini. Vrednost je rad. Zato višak vrednosti ne može da bude zemlja. Apsolutna plodnost zemlje ne postiže ništa drugo osim to da izvesna količina rada daje izvestan proizvod uslovljen prirodnom plodnošću tla. Razlika u plodnosti zemlje čini da se iste količine rada i kapitala, dakle ista vrednost, izrazi u različnim količinama zemljodelskih proizvoda; dakle da ovi proizvodi imaju različite individualne vrednosti. Izravnjanje ovih individualnih vrednosti u tržišne vrednosti čini da se

»advantages of fertile over inferior soil... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord«^{2*} (Ricardo, *Principles*, str. 62.)

I naposletku, kao treći u savezu, golo prividenje - »rad« (»die« Arbeit), koji nije ništa drugo do apstrakcija i koji uzet za sebe uopšte ne postoji, ali ako uzmemo... {nečitljivo}^{3*}, čovekova proizvodna delatnost uopšte pomoću koje čovek vrši razmenu materije s prirodom, koja je ne samo lišena svakog društvenog oblika i određenosti karaktera, nego je čak i u svom prirodnom biću nezavisna od društva, otrgnuta od svih društava, i koja je kao ispoljavanje i afirmacija života zajednička uopšte još nedruštvenom čoveku i čoveku koji je ma kako društveno određen.

II

Kapital — kamata; zemljišna svojina, privatna svojina na Zemljinu kuglu, i to moderna, koja odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje — renta; najamni rad — najamnina. U ovom obliku treba, dakle, da postoji povezanost među izvorima dohotka. Kako je kapital, tako su i najamni rad i zemljišna svojina istorijski određeni društveni oblici; jedan rada, drugi monopolisane Zemljine kugle, i to oba su oblici koji odgovaraju kapitalu i koji pripadaju istoj ekonomskoj društvenoj formaciji.

^{1*} Nečitke reči dešifrovane su kasnije kao: »die gesellschaftlichen Kräfte und zusammenhängende Form (društvene snage njihovog rada i uopšteni oblik tog rada), ali ovakvo dešifrovanje, razume se, ne mora biti tačno.

^{2*} »prednosti plodne zemlje nad lošom... prenesu od obrađivača ili potrošača na zemljovlasnika«.

^{3*} Ovo mesto je kasnije dešifrovano ovako: »wenn wir das Gemeinte nehmen« (ili kad uzmemo ono što se time misli).

Što u ovom obrascu prvo pada u oči jeste to da se pored kapitala, pored ovog oblika elementa proizvodnje, oblika koji pripada određenom načinu proizvodnje, određenom istorijskom vidu društvenog procesa proizvodnje, pored elementa proizvodnje koji je skopčan sa određenim socijalnim oblikom i koji se predstavlja u tom obliku, bez daljega stavlja u isti red: na jednoj strani zemlja, na drugoj rad, dva elementa realnog procesa rada, koji su u ovom materijalnom obliku zajednički svima načinima proizvodnje, koji su materijalni elementi svakog procesa proizvodnje i sa njegovim društvenim oblikom nemaju nikakve veze.

Drugo. U obrascu: kapital — kamata, zemlja — zemljišna renta, rad — najamnina, ispoljavaju se kapital, zemlja, rad respektivno kao izvori kamate (mesto profita), zemljišne rente i najamnine kao njihovih proizvoda, plodova; oni su razlog, ove učinak, oni uzrok, ove posledice; i to tako da se svaki pojedini izvor odnosi na svoj proizvod kao na ono što je od sebe oturio i proizveo. Sva tri dohotka, kamata (mesto profita), renta, najamnina, jesu tri dela od vrednosti proizvoda, dakle uopšte delovi vrednosti, ili, izraženo u novcu, izvesni delovi novca, delovi cene. Obrazac: kapital — kamata je, istina, najracionalniji obrazac kapitala, ali jeste jedan njegov obrazac. Ali kako da zemlja stvori neku vrednost, tj. neku društveno određenu količinu rada, a kamoli tek posebni deo vrednosti svojih sopstvenih proizvoda koji sačinjava rentu? Zemlja je aktivna kao faktor proizvodnje pri izradi neke upotrebne vrednosti, nekog materijalnog proizvoda, npr. pšenice. Ali ona nema nikakve veze s proizvodnjom *vrednosti pšenice*. Ukoliko se vrednost predstavlja u pšenici, pšenica se posmatra samo kao neka određena količina opredmećenog društvenog rada, izvan svakog odnosa prema posebnoj materiji u kojoj se ovaj rad predstavlja, ili posebnoj upotrebnoj vrednosti ove materije. Ovome ne protivreči to što: 1) pri inače jednakim okolnostima jevtinoća ili skupoća pšenice zavisi od proizvodnosti zemlje. Proizvodnost poljoprivrednog rada vezana je za prirodne uslove, i prema tome kakva je njihova proizvodnost, predstavice se ista količina rada u mnogo ili malo proizvoda, upotrebni vrednosti. Kolika je količina rada koja se predstavlja u jednom merovu, zavisi od mase merova koje daje ista količina rada. Tu zavisi od proizvodnosti zemlje u kojim će se količinama proizvoda vrednost predstaviti; ali je ova vrednost data, nezavisna od ove raspodele. Vrednost se predstavlja u upotrebnoj vrednosti; upotrebna je vrednost jedan uslov za stvaranje vrednosti; ali je budalaština praviti suprotnost u kojoj na jednoj strani stoji jedna upotrebna vrednost, zemlja, a na drugoj neka vrednost, i uz to još jedan poseban deo vrednosti. 2) {Ovde se rukopis prekida.}

III

Sve što vulgarna ekonomija u stvari čini jeste da doktrinarno tumači, sistematise i opravdava predstave agenata buržoaske proizvodnje

koji su zahvaćeni njenim odnosima. Ne smemo se, dakle, začuditi što se vulgarna ekonomija oseća potpuno kod svoje kuće baš u pojavnom obliku ekonomskih odnosa, koji je od njih otuđen i u kome su ovi prima facie besmisleni i potpune protivrečnosti — a svaka bi nauka bila izlišna kad bi se pojavni oblik i suština stvari neposredno podudarali — i što joj se ti odnosi čine utoliko prirodniji ukoliko je njihova unutrašnja povezanost skrivenija, a oni pak dobro poznati prostom shvatanju. Zato ona ni najmanje ne sluti da je trojstvo od kojeg ona polazi: zemlja — renta, kapital — kamata, rad — najamnina ili cena rada, trojstvo triju prima facie nemogućih kompozicija. Prvo imamo upotrebnu vrednost *zemlju*, koja nema vrednosti, i razmensku vrednost *rentu*: tako da je jedan društveni odnos, shvaćen kao stvar, doveden u odnos prema prirodi; dakle dve nesamerljive veličine koje treba da imaju neki odnos među sobom. Onda *kapital* — *kamata*. Shvati li se kapital kao neka suma vrednosti samostalno predstavljena u novcu, onda je prima facie besmislica da neka vrednost treba da ima veću vrednost nego što ona vredi. Baš u obliku: kapital — kamata otpada svako posredovanje i kapital je sveden na onaj svoj obrazac koji je najopštiji, ali koji je zato sam sobom neobjašnjiv i apsurdan. Vulgarni ekonomist pretpostavlja obrazac kapital — kamata, s tajanstvenim svojstvom vrednosti da ne bude jednaka samoj sebi, obrascu kapital — profit, upravo zato što se u ovom drugom već bliže prilazi stvarnom kapitalističkom odnosu. Onda opet, uznemiren osećanjem da 4 nije 5 i da 100 talira ne mogu da budu 110 talira, beži on od kapitala kao vrednosti ka materijalnoj supstanciji kapitala, njegovoj upotrebnoj vrednosti kao uslovu proizvodnje za rad, mašinama, sirovinama itd. Tako onda opet uspeva da umesto neshvatljivog prvog odnosa, po kome je $4=5$, dobije sasvim nesamerljiv odnos između izvesne upotrebne vrednosti, izvesne stvari, na jednoj strani, i određenog društvenog odnosa proizvodnje, viška vrednosti, na drugoj; kao kod zemljišne svojine. Čim dospe do ove nesamerljivosti, vulgarnom je ekonomisti sve jasno i on ne oseća više potrebu da dalje o tome misli. Jer on je upravo dospeo do »racionalnog« kod buržoaske predstave. Naposletku, *rad* — *najamnina*, cena rada, jeste, kao što smo dokazali u I knjizi, izraz koji prima facie protivreči pojmu vrednosti, a isto tako i pojmu cene, koja je uopšte uzev samo određen izraz vrednosti; a »cena rada« je isto tako iracionalna kao žuti logaritam. Ali se tu vulgarni ekonomist tek oseća zadovoljan, jer, je eto, dospeo do dubokog buržujevog saznanja da za rad plaća novac, i jer ga upravo protivrečnost formule prema pojmu vrednosti oslobađa obaveze da razume ovaj poslednji pojam.

Videli⁴⁹ smo da je kapitalistički proces proizvodnje istorijski određen oblik društvenog procesa proizvodnje uopšte. Ovaj je poslednji

⁴⁹ Po rukopisu ovim počinje gl. XLVIII. — F. E.

kako proces proizvodnje materijalnih uslova egzistencije ljudskog života, tako i proces koji se zbiva u specifičnim, istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje i koji proizvodi i reprodukuje same ove odnose proizvodnje, a s time i nosioce toga procesa, materijalne uslove njihove egzistencije i njihove uzajamne odnose, tj. njihov određeni ekonomski društveni oblik. Jer celina tih odnosa, u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze naspram prirode i među sobom, u kojima proizvode, ta celina baš i jeste društvo, posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi. Kao i svi njegovi prethodnici, tako se i kapitalistički proces proizvodnje vrši pod određenim materijalnim uslovima, ali koji su u isti mah i nosioci određenih društvenih odnosa u koje individue stupaju u procesu reprodukcije svoga života. I oni uslovi i ovi odnosi s jedne su strane pretpostavke, a s druge rezultati i tvorevine kapitalističkog procesa proizvodnje; on ih proizvodi i reprodukuje. Zatim smo videli: kapital — a kapitalista je samo personifikovani kapital, funkcioniše u procesu proizvodnje samo kao nosilac kapitala — dakle kapital ispumpava u saobraznom mu društvenom procesu proizvodnje neku određenu količinu viška rada iz neposrednih proizvođača ili radnika, viška rada koji kapital dobija bez ekvivalenta i koji po svojoj suštini uvek ostaje prinudni rad, pa ma koliko se ispoljavao kao rezultat slobodnog ugovora, sporazuma. Ovaj višak rada predstavlja se u nekom višku vrednosti, a ovaj višak vrednosti ima svoju egzistenciju u nekom višku proizvoda. Višak rada uopšte, kao rad preko mere datih potreba, mora uvek ostati. Samo što u kapitalističkom, kao i u robovskom sistemu itd., on ima antagonistički oblik i dopunjuje se čistim dokoličenjem jednog dela društva. Određenu količinu viška rada zahteva obezbeđenje od nepredviđenih slučajeva, potrebno, progresivno uvećavanje procesa reprodukcije saglasno razvitku potreba i napredovanju stanovništva, što se sa kapitalističkog stanovišta zove akumulacija. Jedna od civilizatorskih strana kapitala sastoji se u tome što on taj višak rada isteruje na takav način i pod takvim uslovima koji su po razvitak proizvodnih snaga i društvenih odnosa, i po stvaranje elemenata za jednu novu višu formaciju povoljniji nego pod ranijim oblicima ropstva, kmetstva itd. Tako on, s jedne strane, dovodi do stupnja u kome otpada prinuda i monopolizovanje društvenog razvitka (uključiv njegove materijalne i intelektualne koristi) od strane jednog dela društva na račun drugoga; s druge strane, on stvara materijalna sredstva i klicu za odnose koji u jednom višem obliku društva dopuštaju da se ovaj višak rada spoji s jednim većim ograničenjem vremena koje je uopšte posvećeno materijalnom radu. Jer višak rada može, prema tome kakav je razvitak proizvodne snage rada, da bude velik pri malom celokupnom radnom danu, a relativno malen pri velikom celokupnom radnom danu. Ako je potrebno radno vreme = 3 i višak rada = 3, onda je celokupni radni dan = 6, a stopa viška rada = 100%. Ako je potrebni rad = 9, a višak rada = 3, onda je celokupni radni dan = 12, a stopa viška rada samo = 33¹/₂%. A zatim, od proizvod-

nosti rada zavisi koliko se upotrebne vrednosti proizvede za određeno vreme, pa, dakle, i za određeni višak radnog vremena. Stvarno društveno bogatstvo i mogućnost stalnog proširivanja društvenog procesa reprodukcije ne zavise, dakle, od dužine viška rada, već od njegove proizvodnosti i od više ili manje bogatih uslova proizvodnje u kojima se on vrši. Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću; po prirodi stvari, ono, dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje. Kao god što divljak mora da se bori s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reprodukovao svoj život, tako to mora činiti i civilizovani čovek, i on to mora u svima društvenim oblicima i pod svima mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvitkom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe; ali se u isto vreme uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno uredi ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici. Skraćenje radnog dana je osnovni uslov.

U kapitalističkom društvu razdeljuje se ovaj višak vrednosti ili ovaj višak proizvoda — ako ne uzmemo u obzir slučajna kolebanja raspodele, te imamo u vidu zakon koji je reguliše, njene normativne granice — među kapitaliste kao dividenda srazmerno kvoti koju svaki od njih ima u društvenom kapitalu. U ovome vidu, višak vrednosti ispoljava se kao prosečni profit koji ide kapitalu, prosečni profit koji se opet cepa na preduzetničku dobit i kamatu, te pod ovim dvema kategorijama može da padne u deo različnim vrstama kapitalista. Međutim, ovo prisvajanje i raspodeljivanje viška vrednosti odnosno viška proizvoda od strane kapitala nalazi zapreku u zemljišnoj svojini. Kao što aktivni kapitalista iz radnika iscrpljuje višak rada, a time pod oblikom profita višak vrednosti i višak proizvoda, tako zemljovlasnik crpe opet iz kapitaliste jedan deo toga viška vrednosti ili viška proizvoda, pod oblikom rente, prema ranije izloženim zakonima.

Kad, dakle, ovde govorimo o profitu kao udelu koji od viška vrednosti pripada kapitalu, mi mislimo na prosečni profit (jednak preduzetničkoj dobiti plus kamata), koji je već ograničen odbitkom rente od celokupnog profita (u svojoj masi identičnog s celokupnim viškom vrednosti); odbitak rente pretpostavljen je. Profit kapitala (preduzetnička dobit plus kamata) i zemljišna renta nisu, dakle, ništa drugo do posebni sastavni delovi viška vrednosti, kategorije u kojima se ovaj razlikuje prema tome da li ide kapitalu ili zemljišnoj svojini, rubrike koje njegovu

suštinu ni u čemu ne menjaju. Sabrane zajedno, one čine sumu društvenog viška vrednosti. Kapital pumpa direktno iz radnika višak rada koji se predstavlja u višku vrednosti i višku proizvoda. On se, dakle, u ovom smislu može smatrati za proizvođača viška vrednosti. Zemljišna svojina nema nikakve veze sa stvarnim procesom proizvodnje. Njena se uloga ograničava na to da jedan deo proizvedenog viška vrednosti prenese iz kapitalova džepa u svoj sopstveni. Pa ipak zemljovlasnik igra neku ulogu u kapitalističkom procesu proizvodnje, ne samo pritiskom koji vrši na kapital, pa ni samo time što je krupna zemljišna svojina jedna pretpostavka i uslov kapitalističke proizvodnje, jer je pretpostavka i uslov za eksproprijisanje radnika od uslova rada, nego specijalno time što se ispoljava kao oličenje jednog od najbitnijih uslova proizvodnje.

Naposletku, radnik, kao vlasnik i prodavac svoje lične radne snage, dobija pod imenom najamnine jedan deo proizvoda, koji predstavlja onaj deo njegovog rada koji mi zovemo potrebnim radom, tj. koji je potreban za održavanje i reprodukovanje te radne snage, pa bili uslovi ovog održavanja i reprodukovanja oskudniji ili bogatiji, povoljniji ili nepovoljniji.

No ma koliko se ovi odnosi inače ispoljavali kao različni, jedno im je svima zajedničko: iz godine u godinu kapital odbacuje kapitalisti profit, zemljište zemljovlasniku zemljišnu rentu, a radna snaga — pod normalnim prilikama, i dokle god ostane upotrebljiva radna snaga — radniku najamninu. Ova tri dela vrednosti godišnje proizvođene celokupne vrednosti i njima odgovarajuće delove godišnje proizvođenog celokupnog proizvoda mogu njihovi respektivni vlasnici — za ovaj mah ostavljamo po strani akumulaciju — godišnje trošiti a da ne presuši vrelo njihove reprodukcije. Oni se pokazuju kao plodovi koji se imaju godišnje trošiti sa jednog trajnog drveta, ili bolje reći triju drveta, oni sačinjavaju godišnji dohodak triju klasa, kapitaliste, zemljovlasnika i radnika, dohotke koje razdeljuje aktivni kapitalista kao neposredni iscrpilač viška rada i primenjivač rada uopšte. Tako se kapitalisti njegov kapital, zemljovlasniku njegova zemlja, a radniku njegova radna snaga, ili bolje reći sam rad (pošto on radnu snagu stvarno prodaje samo kao snagu koja se manifestuje, te mu se cena radne snage, kako smo ranije pokazali, na bazi kapitalističkog načina proizvodnje nužno predstavlja kao cena rada), pokazuju kao tri različita izvora njihovih specifičnih dohodaka, profita, zemljišne rente i najamnine. Oni to doista i jesu u tome smislu što je kapital za kapitalistu večita mašina za pumpanje viška rada, zemljište za zemljovlasnika večiti magnet za privlačenje jednog dela viška vrednosti koji je ispumpao kapital i, naposletku, što je rad stalno obnavljani uslov i stalno obnavljano sredstvo da radnik pod naslovom najamnine pribavi jedan deo vrednosti koju je stvorio, a otuda jedan deo društvenog proizvoda meren ovim delom vrednosti, potrebna životna sredstva. Zatim, oni su to u tome smislu što kapital fiksira jedan deo vrednosti, pa otuda proizvoda go-

dišnjeg rada, u obliku profita, zemljišna svojina jedan drugi deo u obliku rente, a najamni rad treći deo u obliku najamnine, i upravo ih ovim pretvaranjem preobraća u dohotke kapitaliste, zemljovlasnika i radnika, a da ne stvara samo supstanciju koja se pretvara u ove različite kategorije. Štaviše, raspodela pretpostavlja da ova supstancija, naime celokupna vrednost godišnjeg proizvoda koji nije ništa drugo do opredmećeni društveni rad, postoji. Ali se agentima proizvodnje, nosiocima različitih funkcija procesa proizvodnje, stvar ne predstavlja u ovom obliku, nego naprotiv u jednom izvrnutom obliku. Zašto se ovo zbiva, mi ćemo izložiti u daljem toku istraživanja. Kapital, zemljišna svojina i rad čine se tim agentima proizvodnje kao tri različita, nezavisna izvora, iz kojih, kao takvih, potiču tri različita sastavna dela godišnje proizvođene vrednosti, pa stoga i proizvoda u kome ona egzistira; iz kojih, dakle, potiču ne samo različiti oblici ove vrednosti kao dohodaka koji idu posebnim činocima društvenog procesa proizvodnje, nego i sama ova vrednost, a s time supstancija ovih oblika dohodaka.

{Ovde u rukopisu nedostaje jedan folio-tabak.}

... Diferencijalna renta vezana je za relativnu plodnost zemljišta, dakle za svojstva koja potiču iz zemlje kao takve. Ali, prvo, ukoliko ona počiva na različnim individualnim vrednostima proizvoda različitih vrsta zemlje, to je samo maločas pomenuta odredba; drugo, ukoliko počiva na regulativnoj opštoj tržišnoj vrednosti, različitoj od tih individualnih vrednosti, to je društveni zakon, sproveden putem konkurencije, koji nema posla ni sa zemljom ni s različitim stepenima njene plodnosti.

Moglo bi izgledati da je bar obrascem »rad — najamnina« iskazan jedan racionalan odnos. Ali je slučaj isti kao sa: »zemljište — zemljišna renta«. Ukoliko rad stvara vrednost i predstavlja se u vrednosti robâ nema on nikakve veze s raspodelom ove vrednosti među različite kategorije. Ukoliko ima specifično društveni karakter najamnog rada, on ne stvara vrednost. Uopšte smo ranije pokazali da je najamnina ili cena rada samo iracionalan izraz za vrednost ili cenu radne snage; a određeni društveni uslovi pod kojima se ova radna snaga prodaje nemaju nikakve veze s radom kao opštim faktorom proizvodnje. Rad se opredmećuje i u onom sastavnom delu vrednosti robe koji kao najamnina sačinjava cenu radne snage; on stvara ovaj deo kao što stvara i ostale delove proizvoda; ali on se u ovom delu ne opredmećuje ni više ni drukčije nego u delovima koji sačinjavaju rentu ili profit. I uopšte, kad rad fiksiramo kao tvorca vrednosti, mi ga ne posmatramo u njegovom konkretnom vidu kao uslov proizvodnje, nego u društvenoj određenosti koja se razlikuje od njegove društvene određenosti kao najamnog rada.

Čak je i izraz: »kapital — profit« ovde nekorektan. Ako kapital uzmemo u jedinom odnosu u kome proizvodi višak vrednosti, naime u njegovom odnosu prema radniku, u kome cedi višak rada prinudom koju vrši na radnu snagu, tj. na najamnog radnika, onda ovaj višak

vrednosti obuhvata osim profita (preduzetničke dobiti plus kamata) i rentu, ukratko, ceo nepodeljeni višak vrednosti. Ovde, naprotiv, kao izvor dohotka stavlja se u odnos samo prema delu koji ide kapitalisti. Ovo nije višak vrednosti koji on uopšte izvlači, već samo onaj deo koji izvlači za kapitalistu. Još više otpada svaka veza kada se obrazac pretvori u »kapital — kamata«.

Ako smo prvo posmatrali različnost triju izvora, onda sada, drugo, vidimo da nasuprot tome njihovi proizvodi, njihovi potomci, dohoci, svi pripadaju istoj oblasti, oblasti vrednosti. Međutim, ovo se potire time (ovaj odnos ne samo među nesamerljivim veličinama, već među sasvim nejednakim stvarima koje su među sobom bez odnosa i neporedive) što se u stvari kapital, kao god i zemlja i rad, uzima samo u njegovoj materijalnoj supstanciji, dakle jednostavno kao proizvedeno sredstvo za proizvodnju, pri čemu se apstrahuje kako od njega kao odnosa prema radniku tako i od njega kao vrednosti.

Treće. U ovome smislu, dakle, obrazac: kapital—kamata (profit), zemlja—renta, rad—najamnina, pruža ravnomernu i simetričnu nepodudarnost. Doista, pošto se najamni rad ne ispoljava kao jedan društveno određen oblik rada, nego se svaki rad po svojoj prirodi ispoljava kao najamni rad (ovako se predstavlja onome koji je pod vlašću kapitalističkih odnosa proizvodnje), to se i određeni, specifični društveni oblici koje predmetni uslovi za rad — proizvedena sredstva za proizvodnju i zemlja — uzimaju prema najamnom radu (kao što obrnuto sa svoje strane pretpostavljaju najamni rad) bez daljega podudaraju s materijalnim bićem ovih uslova za rad, ili sa formom koju oni uopšte imaju u stvarnom procesu rada, nezavisno od svakog istorijski određenog društvenog oblika, pa čak nezavisno i od *svakog* društvenog oblika toga procesa. Zbog toga se ovaj oblik uslova za rad, otuđen od rada, osamostaljen prema njemu i time preobražen, u kome se, dakle, proizvedena sredstva za proizvodnju pretvaraju u kapital, a zemlja u monopolizovanu zemlju, u zemljišnu svojinu, ovaj oblik, koji pripada jednom određenom istorijskom periodu, poklapa s bićem i funkcijom proizvedenih sredstava za proizvodnju i zemlje u procesu proizvodnje uopšte. Ova sredstva za proizvodnju jesu sama po sebi, od prirode, kapital; kapital je samo »ekonomski naziv« za ta sredstva za proizvodnju; tako je i zemlja sama po sebi, od prirode, zemlja monopolisana od izvesnog broja zemljovlasnika. Kao što u kapitalu i kapitalisti — koji stvarno nije drugo do personifikovani kapital — proizvodi postaju samostalna sila prema proizvođaču, tako je u zemljovlasniku oličena zemlja, pa se i on propinje i kao samostalna sila zahteva svoj udeo od proizvoda koji je proizveden njegovom pomoći; tako da ne dobija zemlja onaj deo proizvoda koji joj pripada radi naknade i povećanja njene proizvodnosti, već mesto nje zemljovlasnik dobija jedan deo ovog proizvoda da ga proda i profučka. Jasno je da kapital pretpostavlja rad kao najamni rad. Ali je isto tako jasno da kad se pođe od rada kao od

najamnog rada, tako da podudaranje rada uopšte s najamnim radom izgleda po sebi razumljivo, da se onda kapital i monopolisana zemlja moraju ispoljavati kao prirodni oblik uslova za rad prema radu uopšte. Postojanje u obliku kapitala, to se sada ispoljava kao prirodni oblik sredstava za rad, te otuda kao karakter koji im pripada čisto kao stvarima, kao karakter koji im dolazi iz njihove funkcije u procesu rada uopšte. Tako kapital i proizvedeno sredstvo za proizvodnju postaju identični izrazi. Isto tako postaju identični izrazi zemlja i zemlja monopolisana putem privatne svojine. Stoga sredstva za rad kao takva, koja su od prirode kapital, postaju izvor profita, kao što zemlja kao takva postaje izvor rente.

Rad kao takav, u svojoj jednostavnoj određenosti kao svrsishodna proizvodna delatnost, ne dovodi se u odnos prema sredstvima za proizvodnju u društvenoj određenosti njihovog oblika, već u njihovoj materijalnoj supstanciji, kao materijal i sredstvo za rad, koji se i između sebe razlikuju samo materijalno, kao upotrebne vrednosti, zemlja kao neproizvedeno sredstvo za rad, ostala kao proizvedena sredstva za rad. Ako se, dakle, rad podudara s najamnim radom, onda se i određeni društveni oblik u kome uslovi za proizvodnju sada stoje naspram rada podudara s njihovim materijalnim bićem. Onda su sredstva za rad kao takva kapital, a zemlja je kao takva zemljišna svojina. Onda je formalno osamostaljenje tih uslova za rad prema radu poseban oblik ovog osamostaljenja koji oni imaju prema najamnem radu, svojstvo nerazdvojno od njih kao stvari, kao materijalnih uslova za proizvodnju, karakter koji im nužno pripada kao elementima proizvodnje, koji im je imanentno urastao. Njihov socijalni karakter, određen određenom istorijskom epohom u kapitalističkom procesu proizvodnje, jeste stvaran karakter koji im je od prirode prirodan, tako reći od večnosti, kao elementima procesa proizvodnje. Zbog toga onda mora izgledati da se odgovarajući udeo koji u procesu proizvodnje uzima zemlja kao prvobitno polje delatnosti rada, kao carstvo prirodnih sila, kao zatečeni arsenal svih predmeta rada, i drugi odgovarajući udeo koji u tome uopšte uzimaju proizvedena sredstva za proizvodnju (oruda, sirovine itd.), izražavaju u odgovarajućim udelima koji im pripadaju kao kapitalu i zemljišnoj svojini, tj. koji pripadaju njihovim socijalnim predstavnicima u obliku profita (kamate) i rente, kao radniku u najamnini udeo koji njegov rad uzima u procesu proizvodnje. Tako onda izgleda da renta, profit i najamnina izrastaju iz uloge koju u jednostavnom procesu rada igraju zemlja, proizvedena sredstva za proizvodnju i rad, čak i kad ovaj proces rada posmatramo kao proces koji se zbiva samo između čoveka i prirode i ostavljajući po strani svaku istorijsku određenost. Opet je ta ista stvar, samo u drugom obliku, kad se rekne: proizvod u kome se rad najamnog radnika za samog njega predstavlja kao njegov prinos, njegov dohodak, jeste samo najamnina, onaj deo vrednosti (a otuda društvenog proizvoda merenog ovom vrednošću) koji predstavlja nje-

govu najamninu. Ako se, dakle, najamni rad podudara s radom uopšte, onda se podudara i najamnina s proizvodom rada, i onaj deo vrednosti koji predstavlja najamnina uopšte s vrednošću koju je rad stvorio. A usled toga ostali delovi vrednosti, profit i renta, istupaju prema najamnini isto tako samostalno i moraju poticati iz sopstvenih izvora koji su specifično drukčiji od rada i nezavisni od njega; oni moraju poticati iz sadejstvjućih elemenata proizvodnje, čijim vlasnicima pripadaju, dakle profit iz sredstava za proizvodnju, materijalnih elemenata kapitala, a renta iz zemlje ili prirode koju predstavlja zemljovlasnik. (Roscher.)

Zbog toga se zemljišna svojina, kapital i najamni rad, iz izvora dohotka u tome smislu da kapital privlači kapitalisti jedan deo viška vrednosti koji on izvlači iz rada, u obliku profita, da monopol na zemlju privlači zemljovlasniku drugi deo u obliku rente, a da rad radniku dodeljuje poslednji još raspoloživi deo vrednosti u obliku najamnine, iz izvora posredstvom kojih se jedan deo vrednosti pretvara u oblik profita, drugi deo u oblik rente, a treći u oblik najamnine — pretvaraju u stvarne izvore iz kojih potiču sami ovi delovi vrednosti i odnosni delovi proizvoda u kojima oni postoje ili za koje se oni mogu razmeniti, i iz kojih zbog toga kao iz poslednjeg izvora potiče sama vrednost proizvoda.⁵⁰

Mi smo već kod najprostijih kategorija kapitalističkog načina proizvodnje, pa čak i robne proizvodnje, kod robe i novca, dokazali postojanje mistifikatorskog karaktera koji društvene odnose, kojima materijalni elementi bogatstva služe kao nosioci pri proizvodnji, pretvara u svojstva samih ovih stvari (robâ), a još izrazitije sam odnos proizvodnje u stvar (novac). Svi društveni oblici, ukoliko doteraju do robne proizvodnje i novčanog prometa, učestvuju u ovom izopačavanju. Ali se u kapitalističkom načinu proizvodnje i kod kapitala, koji sačinjava njegovu vladajuću kategoriju, njegov određujući odnos proizvodnje, ovaj začarani i izopačeni svet još dalje razvija. Posmatra li se kapital pre svega u neposrednom procesu proizvodnje — kao iscrpljivač viška rada, onda je ovaj odnos još vrlo jednostavan, pa se nosiocima ovog procesa, samim kapitalistima, nameće i još im je u svesti stvarna veza. Očit dokaz za ovo pruža žestoka borba oko granica radnog dana. Ali ni u samoj ovoj neposrednoj oblasti, oblasti neposrednog procesa između rada i kapitala, stvar ne ostaje ovako jednostavna. S razvijanjem relativnog viška vrednosti u pravom specifično kapitalističkom načinu proizvodnje, s kojim se razvijaju društvene proizvodne snage rada, ispoljavaju se ove proizvodne snage i društveni odnosi rada u neposrednom procesu rada kao da su iz rada prenesene u kapital. Time kapi-

⁵⁰ »Najamnina, profit i renta jesu tri prvobitna izvora svakog dohotka kao i svake razmenske vrednosti.« (A. Smith.^[122]) — »Tako su uzroci materijalne proizvodnje u isti mah i izvori prvobitnih dohodaka koji postoje.« (Storch, [*Cours d'économie politique*, St.-Petersbourg 1815,] I, str. 259.)

tal već postaje veoma mistično biće, pošto se sve društvene proizvodne snage rada ispoljavaju kao da pripadaju njemu, a ne radu kao takvom, i kao da potiču iz njegovog sopstvenog krila. Onda se uvlači još prometni proces, u čiju razmenu materije i menjanje oblika ulaze svi delovi kapitala, čak i poljoprivrednog, u onom istom stepenu u kome se razvija specifično kapitalistički način proizvodnje. Ovo je oblast u kojoj odnosi prvobitne proizvodnje vrednosti potpuno stupaju u pozadinu. Kapitalista je već i u neposrednom procesu proizvodnje aktivan u isti mah kao proizvođač robe i kao upravitelj robne proizvodnje. Zato mu se ovaj proces proizvodnje nikako ne predstavlja jednostavno kao proces proizvodnje viška vrednosti. Ali ma kakav bio višak vrednosti koji je kapital u neposrednom procesu proizvodnje ispumpao i predstavio u robama, vrednost i višak vrednosti sadržani u robama moraju se realizovati tek u prometnom procesu. Međutim, i naknada vrednosti predujmljenih u proizvodnju, i osobito višak vrednosti koji je sadržan u robama, ne izgleda da se u prometu samo realizuju, nego i da iz njega potiču; a to je privid koji učvršćuju osobito dve okolnosti: prvo, profit kod prodaje, koji zavisi od prevare, lukavstva, poznavanja posla, veštine i hiljadu tržišnih konjunktura; a onda okolnost što ovde pored vremena rada dolazi, kao drugi određujući elemenat, vreme prometa. Doduše, ovo funkcionise samo kao negativna prepreka obrazovanju vrednosti i viška vrednosti, ali ima privid kao da je ono isto tako njihov pozitivan uzrok kao sam rad, i kao da unosi u stvar određenje koje potiče iz prirode kapitala, nezavisno od rada. U II knjizi nama je ovu prometnu oblast naravno valjalo prikazati samo u odnosu na određenja oblika koje ona stvara, dokazati da se u njoj forma kapitala dalje razvija. U stvarnosti pak, ova oblast jeste oblast konkurencije, kojom, posmatrajući svaki pojedinačni slučaj, vlada slučajnost; oblast, dakle, gde unutrašnji zakon, koji se sprovodi u ovim slučajnostima i reguliše ih, postaje vidljiv samo ako se ove slučajnosti obuhvate u velikim masama, gde on, dakle, ostaje nevidljiv i nerazumljiv samim pojedinačnim agentima proizvodnje. A zatim: stvarni proces proizvodnje, kao jedinstvo neposrednog procesa proizvodnje i prometnog procesa, stvara nove forme, u kojima se sve više gubi žica unutrašnje povezanosti, odnosi proizvodnje postaju samostalni jedni prema drugima, a sastavni delovi vrednosti okoštavaju jedan prema drugom u samostalne oblike.

Pretvaranje viška vrednosti u profit, kao što smo videli, određeno je prometnim procesom u istoj meri kao i procesom proizvodnje. Višak vrednosti, u obliku profita, ne dovodi se više u odnos prema onom delu kapitala koji je uložen u rad i iz kojega potiče, nego prema ukupnom kapitalu. Profitna stopa reguliše se sopstvenim zakonima, koji dopuštaju, pa čak i iziskuju, da se ona menja kad stopa viška vrednosti ostane jednaka. Sve ovo sve više prikriva pravu prirodu viška vrednosti, a stoga i stvarni mehanizam kapitala. Ovo se još više događa usled pretvaranja profita u prosečni profit i vrednosti u cene

proizvodnje, u regulatorne proseke tržišnih cena. Ovde se uvlači jedan komplikovan društveni proces, proces izravnjanja kapitalâ, koji odvaja relativne prosečne cene roba od njihovih vrednosti, i prosečne profite u različnim oblastima proizvodnje (ostavljajući sasvim po strani individualne plasmane kapitala u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje) od stvarne eksploatacije rada od strane posebnih kapitala. Ne samo da tako izgleda, nego je ovde prosečna cena roba stvarno različita od njihovih vrednosti, dakle od rada koji je u njima ostvaren, a prosečni profit nekog posebnog kapitala različit od viška vrednosti koji je ovaj kapital izvukao iz radnika koje je zaposlio. Vrednost roba ispoljava se neposredno još samo u uticaju promenljive proizvodne snage rada na padanje i dizanje cena proizvodnje, na njihovo kretanje, ne na njihove poslednje granice. Profit izgleda još samo uzgred određen neposredno eksploatacijom rada, naime ukoliko ova dopušta kapitalistima da iz regulativnih tržišnih cena, koje prividno postoje nezavisno od ove eksploatacije, realizuju profit koji odstupa od prosečnog profita. Sami normalni prosečni profiti izgledaju da su kapitalu immanentni, nezavisni od eksploatacije; anormalna eksploatacija, ili i prosečna eksploatacija pod povoljnim izuzetnim uslovima, izgleda da uslovljava samo odstupanja od prosečnog profita, ne sam prosečni profit. Cepanje profita na preduzetničku dobit i kamatu (a da i ne govorimo o uvlačenju komercijalnog i novčarskog profita koji su utemeljeni na prometu i izgledaju kao da skroz-naskroz potiču iz njega, a ne iz samog procesa proizvodnje) upotpunjava osamostaljenje oblika viška vrednosti, okoštanje njegovog oblika prema njegovoj supstanciji, njegovoj suštini. Jedan deo profita, u suprotnosti prema drugome, potpuno se odvaja od kapitalskog odnosa kao takvoga, i predstavlja se tako kao da ne potiče iz funkcije izrabljivanja najamnog rada, već iz najamnog rada samog kapitaliste. U suprotnosti prema ovome, kamata onda izgleda nezavisna, bilo od najamnog rada radnikovog bilo od sopstvenog rada kapitaliste, kao da potiče iz kapitala kao svog sopstvenog nezavisnog izvora. Ako se kapital prvobitno, na površini prometa, ispoljio kao kapitalski fetiš, vrednost koja stvara vrednost, sada se opet predstavlja u vidu kamatonosnog kapitala kao u svom najotudđenijem i najsvojstvenijem obliku. A zato oblik: »kapital--kamata«, kao treći uz »zemlja--renta« i »rad--najamnina«, i jeste mnogo konsekventniji od oblika »kapital--profit«, pošto u profitu još uvek ostaje neka uspomena na njegovo poreklo, koja u kamati ne samo da je izbrisana nego je i stavljena u čvrst suprotni oblik prema tome poreklu.

Naposletku, istupa pored kapitala kao samostalni izvor viška vrednosti zemljišna svojina, kao granica prosečnom profitu i prenoseći jedan deo viška vrednosti na jednu klasu koja niti sama radi, niti direktno eksploatiše radnike, niti se kao kamatonosni kapital može odati moralno okrepljujućim razlozima utehe, npr. riziku i žrtvi pri davanju kapitala na zajam. Pošto jedan deo viška vrednosti ovde izgleda da nije vezan direktno na društvene odnose, već na jedan prirodni elemenat,

zemlju, to je oblik otuđenja i okoštanja razliĉnih delova viška vrednosti jednog prema drugom potpuno dovršen, unutrašnja veza konaĉno raskinuta i njen izvor sasvim zatrpan upravo time što su odnosi proizvodnje, vezani za razliĉite materijalne elemente procesa proizvodnje, postali samostalni jedan prema drugom.

U kapital—profit, ili još bolje: kapital—kamata, zemlja—zemljišna renta, rad—najamnina, u ovom ekonomskom trojstvu kao jedinstvu sastavnih delova vrednosti i bogatstva uopšte s njegovim izvorima, usavršena je mistifikacija kapitalistiĉkog naĉina proizvodnje, postvarenje društvenih odnosa, neposredna sraslost materijalnih odnosa proizvodnje s njihovom istorijsko-socijalnom odreĊenošću: začarani, izvrnuti i na glavu postavljeni svet gde Monsieur le Capital i Madame la Terre^{1*}, kao socijalni karakteri i istovremeno neposredno kao čiste stvari, vode vrzino kolo. Velika je zasluga klasiĉne ekonomije što je razbila ovaj lažni privid i obmanu, ovo uzajamno osamostaljenje i okoštanje između razliĉnih društvenih elemenata bogatstva, ovo oliĉenje stvari i postvarenje odnosa proizvodnje, ovu religiju svakidašnjeg života, time što kamatu svodi na jedan deo profita, a rentu na suvišak preko proseĉnog profita, tako da se obe podudaraju u višku vrednosti; time što prometni proces predstavlja kao puku metamorfozu oblika, a naposljetku u neposrednom procesu proizvodnje svodi vrednost i višak vrednosti robâ na rad. Pa ipak i njeni najbolji predstavnici ostaju, kao što s buržoaskog stanovišta drukĉije i nije moguće, više ili manje pod vlašću sveta prividnosti koji su oni kritiĉki raščlanili, te stoga svi više ili manje padaju u nedoslednosti, poloviĉnosti i nerešene protivreĉnosti. S druge strane, isto je tako prirodno što se stvarni agenti proizvodnje osećaju potpuno kao kod svoje kuće u ovim otuđenim i iracionalnim oblicima kapital—kamata, zemlja—renta, rad—najamnina, jer oni se kreću upravo u oblicima privida i s njima imaju svakodnevno posla. Zbog toga je isto tako prirodno što vulgarna ekonomija, koja i nije ništa drugo do didaktiĉki više ili manje doktrinarnan prevod svakidašnjih predstava stvarnih agenata proizvodnje, i koja u njih unosi izvestan razuman red, nalazi upravo u ovome trojstvu, u kome je čitavoj unutarnjoj vezi zatrt trag, prirodnu i iznad svake sumnje uzdignutu osnovicu svog plitkog kočoperenja. U isto vreme, ova formula odgovara interesima vladajućih klasa, jer proklamuje prirodnu nužnost i večitu opravdanost njihovih izvora dohodaka i podiže je na stepen dogme.

Prikazujući postvarivanje odnosa proizvodnje i njihovo osamostaljivanje prema agentima proizvodnje, mi ne ulazimo u to na koji im se naĉin, putem svetskog tržišta, njegovih konjunktura, kretanja tržišnih cena, periodâ kredita, ciklusa industrije i trgovine, odmenjivanja prosperiteta i krize, povezanost ispoljava kao nadmoćni prirodni zakoni

^{1*} gospodin Kapital i gospoda Zemlja

koji vladaju njima bez njihove volje i koji se prema njima sprovode kao slepa nužnost. Ne ulazimo zbog toga što stvarno kretanje konkurencije leži izvan našeg plana i što imamo da prikažemo samo unutrašnju organizaciju kapitalističkog načina proizvodnje, tako reći njegov idealni presek.

U ranijim društvenim oblicima dolazi do ove ekonomske mistifikacije poglavito samo u odnosu na novac i kamatonosni kapital. Po prirodi stvari, ona je isključena prvo tamo gde preteže proizvodnja za upotrebnu vrednost, za neposrednu sopstvenu potrebu; drugo, tamo gde su, kao u starom i u srednjem veku, ropstvo ili kmetstvo široka baza društvene proizvodnje: ovde vladavinu uslova proizvodnje nad proizvođačima prikrivaju odnosi gospodstva i potčinjenosti, koji se u očima svih pokazuju kao neposredni pokretači procesa proizvodnje. U prvobitnoj zajednici, gde vlada samonikli komunizam, pa čak i u antičkim gradskim opštinama, sama se ova zajednica sa svojim uslovima predstavlja kao baza proizvodnje, kao što se njena reprodukcija predstavlja kao njena poslednja svrha. Čak se i u srednjovekovnom esnafskom sistemu ni kapital ni rad ne pokazuju nevezani, nego su im odnosi određeni korporacijskim sistemom i s njime spojenim odnosima i odgovarajućim predstavama o profesionalnoj dužnosti, majstorstvu itd. Tek u kapitalističkom načinu proizvodnje...^{1*}

^{1*} Tu se rukopis prekida.

GLAVA ČETRDESET DEVETA

Prilog analizi procesa proizvodnje

Za istraživanje koje sad sledi možemo da ostavimo po strani razliku cene proizvodnje i vrednosti, pošto ova razlika uopšte otpada kada se, kako to ovde biva, razmatra vrednost celokupnog godišnjeg proizvoda rada, dakle proizvoda celokupnog društvenog kapitala.

Profit (preduzetnička dobit plus kamata) i renta samo su naročiti oblici koje uzimaju posebni delovi viška vrednosti robâ. Veličina viška vrednosti granica je sume veličine onih delova na koje se on može raspasti. Otuda su prosečni profit plus renta jednaki višku vrednosti. Moguće je da jedan deo viška rada sadržanog u robama, i otuda viška vrednosti, ne ulazi direktno u izravnanje u prosečni profit, tako da se jedan deo robne vrednosti uopšte ne izrazi u njenoj ceni. Ali, prvo, ovo se kompenzira time što ili poraste profitna stopa, kada roba koja je prodata ispod svoje vrednosti sačinjava elemenat postojanog kapitala, ili se profit i renta predstave u većem proizvodu, kad roba prodata ispod svoje vrednosti uđe kao artikal individualne potrošnje u onaj deo vrednosti koji se troši kao dohodak. A drugo, ovo se potire u prosečnom kretanju. U svakom slučaju, čak i kad za obrazovanje cene propadne deo viška vrednosti koji nije izražen u ceni robe, suma prosečnog profita plus renta u svom normalnom obliku ne može nikad da bude veća, mada može da bude manja od celokupnog viška vrednosti. Njen normalni oblik pretpostavlja najamninu koja odgovara vrednosti radne snage. Čak i monopolska renta, ukoliko nije odbitak od najamnine, dakle ne sačinjava posebnu kategoriju, mora posredno uvek sačinjavati jedan deo viška vrednosti; ako i ne sačinjava deo suviška cene iznad troškova proizvodnje same robe, od koje ona sačinjava sastavni deo, kao kod diferencijalne rente, ili ako i ne sačinjava suvišni deo viška vrednosti same robe, od koje ona sačinjava sastavni deo, preko onog dela njenog sopstvenog viška vrednosti koji se meri prosečnim profitom (kao kod apsolutne rente), ona ipak sačinjava deo viška vrednosti drugih roba, tj. onih roba koje se razmenjuju za ovu robu koja ima monopolsku cenu. — Suma prosečnog profita plus zemljišna renta ne može nikad da bude veća nego što je veličina od koje su oni delovi, i koja je pre ove podele već data. Otuda je za naše razmatranje svejedno da li se ceo višak vrednosti roba, tj. sav višak rada koji se u ro-

bama sadrži, realizuje ili ne realizuje u njihovoj ceni. Višak rada se već zbog toga ne realizuje sav što se zbog stalnog menjanja veličine rada društveno potrebnog za proizvodnju neke date robe, menjanja koje potiče iz stalnog menjanja proizvodne snage rada, jedan deo roba stalno proizvodi pod nenormalnim uslovima, pa se zbog toga mora prodati ispod svoje individualne vrednosti. U svakom slučaju, profit plus renta jednaki su celom realizovanom višku vrednosti (višku rada), a za razmatranje o kojem se ovde radi može se realizovani višak vrednosti izjednačiti sa celim viškom vrednosti; jer su profit i renta realizovani višak vrednosti, dakle uopšte višak vrednosti koji ulazi u cene roba, dakle, praktično uzev, sav višak vrednosti koji čini sastavni deo ove cene.

S druge strane, najamnina, koja sačinjava treći naročiti oblik dohotka, uvek je jednaka promenljivom sastavnom delu kapitala, tj. onom sastavnom delu koji nije predujmljen u sredstva za rad, već u dobavljanje žive radne snage, u plaćanje radnikâ. (Sam rad koji se plaća prilikom trošenja dohotka plaća se najamninom, profitom ili rentom, pa zbog toga ne sačinjava neki sastavni deo vrednosti roba kojima se on plaća. On, dakle, ne dolazi u obzir u analizi robne vrednosti i sastavnih delova na koje se ona raspada.) Ona je opredmećenje onog dela celokupnog radnikovog radnog dana u kome se reprodukuje vrednost promenljivog kapitala, a otuda cena rada; onaj deo robne vrednosti u kome radnik reprodukuje vrednost svoje rodene radne snage ili cenu svoga rada. Celokupni radnikov radni dan raspada se na dva dela. Jedan deo, u kome izvršuje onu količinu rada koja mu je potrebna da reprodukuje vrednost svojih sopstvenih životnih sredstava: plaćeni deo njegovog celokupnog rada, onaj deo njegovog rada koji je potreban za njegovo sopstveno održanje i reprodukciju. Sav ostali deo radnog dana, cela suvišna količina rada koju obavi preko rada ostvarenog u vrednosti svoje najamnine, jeste višak rada, neplaćeni rad koji se predstavlja u višku vrednosti celokupne njegove robne proizvodnje (pa stoga u jednoj suvišnoj količini robe), višak vrednosti, koji se sa svoje strane razdvaja na različito imenovane delove, na profit (preduzetničku dobit plus kamata) i rentu.

Prema tome se celokupni onaj deo vrednosti roba u kome se ostvaruje celokupni rad radnikâ koji se dodaje u toku jednog dana ili jedne godine, celokupna vrednost godišnjeg proizvoda koji ovaj rad stvara, razdvaja na vrednost najamnine, profit i rentu. Jer se celokupni ovaj rad raspada u potrebni rad, kojim radnik stvara onaj deo vrednosti proizvoda kojim njega samog plaćaju, dakle najamninu, i u neplaćeni višak rada, kojim stvara onaj deo vrednosti proizvoda koji predstavlja višak vrednosti i koji se posle razdvaja na profit i rentu. Osim ovog rada, radnik ne obavlja drugi rad, a osim celokupne vrednosti proizvoda, koja uzima oblik najamnine, profita i rente, on ne stvara drugu vrednost. Vrednost godišnjeg proizvoda, u kome se predstavlja njegov novi rad koji je dodao preko godine, jednaka je najamnini ili

vrednosti promenljivog kapitala plus višak vrednosti, koji se opet raspada na oblike profita i rente.

Prema tome, celokupni deo vrednosti godišnjeg proizvoda koji radnik stvara u toku godine izražava se u godišnjoj sumi vrednosti triju dohodaka, u vrednosti najamnine, profita i rente. Zbog toga vrednost postojanog dela kapitala očividno nije reprodukovana u godišnje stvaranoj vrednosti proizvoda, jer je najamnina jednaka samo vrednosti promenljivog dela kapitala predujmljenog u proizvodnju, a renta i profit jednaki su samo višku vrednosti, proizvedenom suvišku vrednosti preko celokupne vrednosti predujmljenog kapitala, koji je jednak vrednosti postojanog kapitala plus vrednost promenljivog kapitala.

Za teškoću koju ovde treba rešiti sasvim je svejedno što se jedan deo viška vrednosti, preobraženog u oblik profita i rente, ne pojede kao dohodak, nego služi akumulaciji. Onaj njegov deo koji se prišteduje kao akumulacioni fond služi za obrazovanje novog, dodatnog kapitala, ali ne za nadoknadu staroga, niti onog sastavnog dela starog kapitala koji je predujmljen u radnu snagu, niti onog što je predujmljen u sredstva za rad. Mi, dakle, ovde možemo, da bismo stvar uprostiti, uzeti kao da dohoci ulaze celi u individualnu potrošnju. Teškoća se pokazuje dvostruko. S jedne strane: vrednost godišnjeg proizvoda, u kome se troše ovi dohoci, najamnina, profit, renta, sadrži u sebi deo vrednosti jednak delu vrednosti postojanog dela kapitala koji je u njega ušao. Godišnji proizvod sadrži ovaj deo vrednosti osim onog dela vrednosti koji se rastvara na najamninu i onoga koji se rastvara na profit i rentu. Njegova je vrednost, dakle = najamnina + profit + renta + P koje predstavlja njegov postojani deo vrednosti. Pa kako će sad godišnje proizvođena vrednost, koja je samo = najamnina + profit + renta, kupiti neki proizvod čija je vrednost = (najamnina + profit + renta) + P? Kako godišnje proizvođena vrednost može kupiti proizvod koji ima vrednost višu od nje same?

S druge strane: ako ostavimo po strani onaj deo postojanog kapitala koji nije ušao u proizvod i koji zbog toga produžuje postojati i posle godišnje proizvodnje roba, mada sa smanjenom vrednošću; ako, dakle, za ovaj mah ostavimo po strani primenjeni ali ne utrošeni stalni kapital, onda je postojani deo predujmljenog kapitala u obliku sirovina i pomoćnih materija sav ušao u novi proizvod, dok je jedan deo sredstava za rad sasvim istrošen, drugi deo samo delimično utrošen, i tako samo jedan deo njegove vrednosti potrošen u proizvodnji. Sav ovaj u proizvodnji potrošeni deo postojanog kapitala mora se nadoknaditi u naturi. Pod pretpostavkom da su sve druge okolnosti, osobito proizvodna snaga rada, neizmenjene, njegovo nadoknađivanje staje istu količinu rada kao i ranije, tj. on se mora nadoknaditi jednakom vrednošću. Ako ne, onda se reprodukcija ne može izvršiti ni u starom razmeru. Ali ko treba ove radove da svršava i ko ih svršava?

Kod prve teškoće: ko treba i čime treba da plati postojani deo vrednosti sadržan u proizvodu? pretpostavljeno je da se vrednost

postojanog kapitala potrošenog u proizvodnji ponovo javlja kao deo vrednosti proizvoda. Ovo ne protivreči pretpostavkama druge teškoće. Jer je već u knjizi I, gl. V (»Proces rada i proces oplodavanja vrednosti«) bilo dokazano kako se pukim dodavanjem novog rada, mada on staru vrednost ne reprodukuje nego samo stvara dodatak uz nju, samo stvara dodatnu vrednost, ipak u isto vreme održava stara vrednost u proizvodu; ali da ovo rad ne postiže ukoliko je tvorac vrednosti, dakle rad uopšte, nego ukoliko funkcioniše kao određen proizvodni rad. Nije, dakle, bio potreban neki dodatni rad da bi se održala vrednost postojanog dela u proizvodu na koji se troši dohodak, tj. cela vrednost stvorena u toku godine. Ali nov dodatni rad je potreban da bi se po svojoj vrednosti i upotrebnoj vrednosti nadoknadio postojani kapital utrošen u toku prošle godine, bez koje je naknade reprodukcija uopšte nemoguća.

Sav novododati rad predstavljen je u novoj vrednosti stvorenoj u toku godine, koja vrednost opet sasvim ulazi u tri dohotka: najamninu, profit i rentu. — S jedne strane, dakle, ne preostaje neki suvišni društveni rad za naknadu potrošenog postojanog kapitala, koji delimično treba obnoviti i u naturi i po vrednosti, a delimično samo po vrednosti (za jednostavno rabaćenje stalnog kapitala). S druge strane, vrednost koju rad preko godine stvori, koja se raspada na oblike najamnine, profita i rente i u njima ima da se utroši, pokazuje se nedovoljna da plati ili kupi postojani deo kapitala koji se, osim njihove sopstvene vrednosti, mora da nalazi u godišnjem proizvodu.

Vidi se: ovde postavljeni problem rešen je već kod razmatranja reprodukcije celokupnog društvenog kapitala, u knjizi II, odelj. III. Ovde se vraćamo na to u prvom redu zato što tamo višak vrednosti nije bio razvijen u oblicima koje on uzima kao dohodak: u profitu (preduzimačka dobit plus kamata) i renti, pa stoga nije ni mogao da se tretira u ovim oblicima; a onda i zato što se upravo na oblik najamnine, profita i rente nadovezuje jedna neverovatna pogreška u analizi, koja se provlači kroz svu političku ekonomiju od A. Smith-a do danas.

Mi smo tamo sav kapital podelili u dve velike klase: klasu I, koja proizvodi sredstva za proizvodnju, i klasu II, koja proizvodi sredstva individualne potrošnje. Okolnost što izvesni proizvodi mogu da služe i za lično uživanje i kao sredstva za proizvodnju (konj, žito itd.) nikako ne poništava apsolutnu tačnost ove podele. U samoj stvari, ona nije neka hipoteza, već samo izraz jedne činjenice. Uzmimo godišnji proizvod neke zemlje. Jedan deo proizvoda, pa kakva god bila njegova sposobnost da služi kao sredstvo za proizvodnju, ulazi u individualnu potrošnju. To je proizvod na koji se troše najamnina, profit i renta. Ovaj proizvod jeste proizvod određenog odeljka društvenog kapitala. Moguće je da isti ovaj kapital proizvodi i proizvode koji spadaju u klasu I. Ukoliko on to čini, klasa I ne dobija svoje proizvodno trošene proizvode od onog dela toga kapitala koji je utrošen na proizvod klase II, na proizvod koji stvarno pripada individualnoj potrošnji

Sav ovaj proizvod II koji ulazi u individualnu potrošnju, i na koji se zbog toga troši dohodak, jeste egzistencija na njega utrošenog kapitala plus proizvedenog suviška. On je, dakle, proizvod kapitala koji je plasiran jedino u proizvodnju sredstava potrošnje. I isto tako, odeljak I godišnjeg proizvoda, koji služi kao sredstvo za reprodukciju — sirovine i oruđa za rad, — pa ma kakvu podobnost ovaj proizvod naturaliter možda imao da služi kao sredstvo potrošnje — proizvod je kapitala plasiranog jedino u proizvodnju sredstava za proizvodnju. Nesravnjivo veći deo proizvodâ koji sačinjavaju postojani kapital postoji i materijalno u takvom obliku u kome ne može da uđe u individualnu potrošnju. Ukoliko bi on to mogao, kao što npr. seljak može da pojede svoje semensko žito, da zakolje svoju tegleću marvu, ekonomska granica postiže za njega sasvim isto kao kad bi ovaj deo bio u obliku nemogućnom za potrošnju.

Kako smo već rekli, mi kod jedne i druge klase ostavljamo po strani onaj stalni deo postojanog kapitala koji produžuje postojati u naturi i po vrednosti, nezavisno od godišnjeg proizvoda obeju klasa.

U klasi II, na čije se proizvode troše najamnina, renta i profit, ukratko — potroše dohoci, sam proizvod, po svojoj vrednosti, sastoji se iz tri sastavna dela. Jedan sastavni deo jednak je vrednosti postojanog dela kapitala koji je potrošen u proizvodnji; drugi sastavni deo jednak je vrednosti promenljivog dela kapitala koji je predujmljen u proizvodnju, izdat na najamninu; najzad, treći sastavni deo jednak je proizvedenom višku vrednosti, dakle = profit + renta. Prvi sastavni deo proizvoda klase II, vrednost postojanog dela kapitala, ne mogu utrošiti ni kapitalisti ni radnici klase II, ni zemljovlasnici. On ne sačinjava deo njihovog dohotka, već se mora naknaditi u naturi, pa se mora prodati da bi se to moglo izvršiti. Nasuprot tome, druga dva sastavna dela ovog proizvoda jednaka su vrednosti dohodaka proizvedenih u ovoj klasi = najamnina + profit + renta.

U klasi I proizvod se po obliku sastoji iz istih sastavnih delova. Ali se onaj deo koji ovde sačinjava dohodak, najamninu + profit + rentu, ukratko — promenljivi deo kapitala + višak vrednosti, ovde ne troši u naturalnom obliku proizvodâ ove klase I, već u proizvodima klase II. Vrednost dohodaka klase I mora se, dakle, utrošiti u onom delu proizvodâ klase II koji sačinjava postojani kapital klase II koji valja naknaditi. Deo proizvodâ klase II koji joj mora naknaditi njen postojani kapital troše u njegovom naturalnom obliku radnici, kapitalisti i zemljovlasnici klase I. Oni izdaju svoje dohotke na ovaj proizvod II. S druge strane, proizvod klase I, u njegovom naturalnom obliku, ukoliko on predstavlja dohodak klase I, troši proizvodno klasa II, čiji postojani kapital on naknađuje u naturi. Naposletku, potrošeni postojani deo kapitala klase I nadoknađuje se sopstvenim proizvodima ove klase, koji se upravo sastoje iz sredstava za rad, sirovina i pomoćnih materija itd., delom putem razmene među kapitalistima klase I, delom time

što jedan deo ovih kapitalista može svoj sopstveni proizvod opet neposredno da upotrebi kao sredstvo za proizvodnju.

Uzmimo raniju šemu proste reprodukcije (knjiga II, gl. XX, II):

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 4000_p + 1000_{pr} + 1000_v = 6000 \\ \text{II. } 2000_p + 500_{pr} + 500_v = 3000 \end{array} \right\} 9000$$

Po ovome potroše u II proizvođači i zemljovlasnici $500_{pr} + 500_v = 1000$ kao dohodak; ostaje da se naknadi 2000_p . Ovo potroše radnici, kapitalisti i primaoci rente klase I, čiji je dohodak $= 1000_{pr} + 1000_p = 2000$. Potrošeni proizvod klase II potroši klasa I kao dohodak, a onaj deo dohotka klase I koji je predstavljen u nepotrošljivom proizvodu, potroši klasa II kao postojani kapital. Ostaje, dakle, da se položi račun o 4000_p kod I. Ovo se naknađuje iz sopstvenog proizvoda klase I $= 6000$, ili bolje reći $= 6000 - 2000$, jer su ove 2000 već preobraćene u postojani kapital za II. Treba primetiti da su brojevi svakako uzeti proizvoljno, pa da se dakle i odnos između vrednosti dohotka klase I i vrednosti postojanog kapitala klase II čini proizvoljan. Ali je jasno da ukoliko proces reprodukcije teče normalno i pod inače neizmenjenim okolnostima, dakle ostavljajući po strani akumulaciju, suma vrednosti najamnine, profita i rente u klasi I mora da bude jednaka vrednosti postojanog dela kapitala klase II. Inače, ili klasa II neće moći da nadoknadi svoj postojani kapital, ili klasa I neće moći da prevede svoj dohodak iz nepotrošljivog u potrošljiv oblik.

Prema tome, vrednost godišnjeg robnog proizvoda, sasvim kao i vrednost robnog proizvoda kakvog posebnog plasmana kapitala i kao vrednost svake pojedine robe, razdvaja se na dva sastavna dela vrednosti: sastavni deo A, koji naknađuje vrednost predujmljenog postojanog kapitala, i sastavni deo B, koji se predstavlja u obliku dohotka, kao najamnina, profit i renta. Ovaj poslednji sastavni deo vrednosti B utoliko sačinjava suprotnost prema prvom A što ovaj, pri inače neizmenjenim okolnostima, 1) nikad ne uzima oblik dohotka, 2) uvek se vraća u obliku kapitala, i to postojanog kapitala. Ali je i drugi sastavni deo B opet u samom sebi protivstavljen. Profit i renta imaju s najamninom zajedničko to što sve troje sačinjavaju oblike dohotka. Uprkos tome, bitno su različiti po tome što se u profitu i renti predstavlja višak vrednosti, dakle neplaćeni rad, a u najamnini plaćeni. Onaj deo vrednosti proizvoda koji predstavlja izdatu najamninu, koji, dakle, naknađuje najamninu, i koji se pod našim pretpostavkama, gde se reprodukcija obavlja u istom razmeru i pod istim uslovima, ponovo pretvara u najamninu, pritiče natrag prvo kao promenljiv kapital, kao sastavni deo kapitala koji ima ponovo da se predujmi u reprodukciju. Ovaj sastavni deo funkcioniše dvostruko. On prvo postoji u obliku kapitala i kao takav se razmenjuje za radnu snagu. U radnikovoj ruci on se pretvara u dohodak koji radnik vuče iz prodaje svoje radne snage, preobraća se kao dohodak u životna sredstva i biva utrošen. Ovaj se dvostruki

proces pokazuje posredstvom novčanog prometa. Promenljivi kapital preduima se u novcu, isplaćuje se na najamninu. Ovo je njegova prva funkcija kao kapitala. On se razmenjuje za radnu snagu i pretvara u ispoljavanje ove radne snage, u rad. Ovo je proces za kapitalistu. A drugo: ovim novcem radnici kupuju jedan deo svog robnog proizvoda, merenog ovim novcem, i potroše ga kao dohodak. Ako zamislimo da nema novčanog prometa, onda je jedan deo radnikovog proizvoda u kapitalistovoj ruci u obliku postojećeg kapitala. Ovaj deo on predujmljuje kao kapital, daje ga radniku za novu radnu snagu, dok ga radnik troši kao dohodak neposredno ili putem razmene za druge robe. Dakle, onaj deo vrednosti proizvoda koji je kod reprodukcije određen da se pretvori u najamninu, u dohodak za radnike, teče prvo natrag u ruku kapitaliste u obliku kapitala, tačnije, promenljivog kapitala. To što on u ovom obliku pritiče natrag, predstavlja jedan bitan uslov da bi se rad stalno iznova reprodukovao kao najamni rad, sredstva za proizvodnju kao kapital, a sam proces proizvodnje kao kapitalistički proces.

Nećemo li da se zapletemo u beskorisne teškoće, onda moramo razlikovati bruto-prinos i čisti prinos od bruto-dohotka i čistog dohotka.

Bruto-prinos ili bruto-proizvod jeste ceo reprodukovani proizvod. Isključivši primenjeni ali nepotrošeni deo stalnog kapitala, vrednost bruto-prinosa ili bruto-proizvoda jednaka je vrednosti predujmljenog i u proizvodnji utrošenog kapitala, postojanog i promenljivog, plus višak vrednosti koji se cepa na profit i rentu. Ili, ako ne posmatramo proizvod pojedinačnog kapitala, već celokupnog društvenog kapitala, bruto-prinos jednak je materijalnim elementima koji sačinjavaju postojani i promenljivi kapital, plus materijalni elementi viška proizvoda u kojima se predstavljaju profit i renta.

Bruto-dohodak jeste onaj deo vrednosti i njime mereni deo bruto-proizvoda ili sirovog proizvoda koji preostaje po odbitku onog dela vrednosti i njime merenog dela proizvoda celokupne proizvodnje koji naknađuje predujmljeni i u proizvodnji utrošeni postojani kapital. Bruto-dohodak jednak je, dakle, najamnini (ili onom delu proizvoda koji ima namenu da opet postane radnikovim dohotkom) + profit + renta. Čisti dohodak jeste, naprotiv, višak vrednosti, pa otuda višak proizvoda, koji preostaje po odbitku najamnine, i koji dakle stvarno predstavlja višak vrednosti realizovan od kapitala koji ovaj ima da podeli sa zemljovlasnicima, i višak proizvoda koji je meren viškom vrednosti.

No mi smo videli da se vrednost svake pojedine robe i vrednost celog robnog proizvoda svakog pojedinačnog kapitala raspada na dva dela; jedan, koji samo naknađuje postojani kapital, i drugi, koji, mada se jedan odlomak od njega vraća kao promenljivi kapital, pa se dakle vraća i u *obliku* kapitala, ipak ima namenu da se sav pretvori u bruto-dohodak, i da uzme oblik najamnine, profita i rente, koji sabrani sačinjavaju bruto-dohodak. Zatim smo videli da ovo isto biva i u odnosu na vrednost celokupnog godišnjeg proizvoda društva. Neke razlike

između proizvoda pojedinačnog kapitaliste i društva ima samo toliko: posmatrano sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste, čisti dohodak razlikuje se od bruto-dohotka, jer ovaj uključuje najamninu, a onaj je isključuje. Posmatramo li dohodak celog društva, nacionalni dohodak sastoji se iz najamnine plus profit plus renta, dakle iz bruto-dohotka. Međutim je i ovo apstrakcija utoliko što se čitavo društvo, na osnovici kapitalističke proizvodnje, stavlja na kapitalističko stanovište, pa stoga kao čisti dohodak smatra samo dohodak koji se razdvaja na profit i rentu.

Nasuprot ovome, fantazija kao što je npr. ona g. Saya, da se sav prinos, celokupni bruto-proizvod, za jednu naciju svodi na čist prinos ili da se ne razlikuje od njega, dakle da s nacionalnog stanovišta ova razlika prestaje, samo je nužni i poslednji izraz one apsurdne dogme koja se od A. Smith-a povlači čitavom političkom ekonomijom, da se vrednost roba u poslednjoj instanci cela raspada na dohodak, na najamninu, profit i rentu.⁵¹

Naravno, nije potreban baš nikakav napor da se, u slučaju svakog pojedinačnog kapitaliste, uvidi da se jedan deo njegovog proizvoda mora ponovo pretvoriti u kapital (i kad se ne uzme u obzir uvećanje reprodukcije ili akumulacije), i to ne samo u promenljivi kapital, koji je sam opet određen da se pretvori u dohodak za radnike, dakle u jedan oblik dohotka, nego i u postojani kapital, koji se nikad ne može pretvoriti u dohodak. To nam očigledno pokazuje i najjednostavnije posmatranje procesa proizvodnje. Teškoća počinje tek kad se proces proizvodnje posmatra kao celina. Okolnost što se vrednost celog onog dela proizvoda koji se troši kao dohodak, u obliku najamnine, profita i rente (pri čemu je sasvim svejedno da li se utroši individualno ili proizvodno), u analizi stvarno cela svodi na sumu vrednosti koju čine najamnina plus profit plus renta, dakle na ukupnu vrednost triju dohodaka, mada vrednost ovog dela proizvoda sadrži, isto kao i vrednost koja ne ulazi u dohodak, jedan deo vrednosti koji je = P,

⁵¹ Ricardo čini sledeću vrlo dobru opasku o besmislenom Sayu: »O čistom proizvodu i o bruto-proizvodu g. Say govori ovako: „Cela proizvedena vrednost jeste bruto-proizvod; ova je vrednost, kad se od nje odbiju troškovi proizvodnje, čisti proizvod.“ (Tom II, str. 491.) Tu, dakle, ne može biti čistog proizvoda, pošto se troškovi proizvodnje, prema g. Sayu, sastoje iz rente, najamnina i profita. Na strani 508. on kaže: „Vrednost nekog proizvoda, vrednost neke proizvodne usluge, vrednost troškova proizvodnje, sve su to slične vrednosti kad god se stvari puste da idu prirodnim tokom.“ Oduzmite jedno celo od jednog celog pa neće ostati ništa.« (Ricardo, *Principles*, gl. XXII, str. 512, primedba) — Uostalom, kao što ćemo videti kasnije, nije ni Ricardo nigde pobio pogrešnu Smith-ovu analizu robne cene, njeno svodenje na sumu vrednosti dohodaka. On o njoj ne vodi brigu i uzima je u svojim analizama kao tačnu utoliko što »apstrahuje« od postojanog dela vrednosti roba. S vremena na vreme i on se vraća na isto shvatanje.

jednak vrednosti u njima sadržanog postojanog kapitala, koji, dakle, prima facie ne može biti ograničen vrednošću dohotka: na jednoj strani praktično neporeciva činjenica, a na drugoj isto ovako nepobitna teoretska protivrečnost — ovu teškoću ekonomisti preskaču izjavom da robna vrednost samo prividno, sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste, sadrži i jedan deo vrednosti koji se razlikuje od onog dela koji postoji u obliku dohotka. Fraza da se jednome ispoljava kao dohodak ono što za drugoga sačinjava kapital, pošteđuje od svakog daljeg razmišljanja. Kako se pri tome, kad se vrednost čitavog proizvoda daje utrošiti u obliku dohodaka, može naknaditi stari kapital; i kako vrednost proizvoda svakog pojedinog kapitala može biti jednaka zbiru vrednosti triju dohodaka plus P, postojani kapital, a da sabrana suma vrednosti proizvoda svih kapitala bude jednaka sumi vrednosti triju dohodaka plus 0, to se pri tome pokazuje naravno kao nerazrešiva zagonetka, pa se mora objasniti time da je analiza uopšte nesposobna da iznađe jednostavne elemente cene i da, naprotiv, mora ostati u pogrešnom krugu i zadovoljiti se produžavanjem rešenja do beskonačnosti. Tako da se ono što se ispoljava kao postojani kapital može rastvoriti u najamninu, profit i rentu, a da se međutim robne vrednosti u kojima se najamnina, profit, renta predstavljaju, opet sa svoje strane određuju najamninom, profitom i rentom, i tako dalje u beskonačnost.⁵²

Iz temelja netačna dogma da se vrednost roba u krajnjoj instanci daje rastvoriti u najamninu+profit+rentu izražava se i ovako da potrošač mora u poslednjoj instanci da plati celokupnu vrednost celokupnog proizvoda; ili i tako da novčani promet među proizvođačima i potrošačima mora u krajnjoj instanci biti jednak novčanom prometu

⁵² »U svakom društvu cena robe konačno se svodi na ovaj ili onaj ili na sva ova tri dela« (tj. najamninu, profit, rentu). »... Može izgledati da je potreban neki četvrti deo da bi se nadoknadio zakupnikov kapital ili da bi se nadoknadilo rabaćenje njegove radne stoke i drugih njegovih zemljoradničkih oruđa. Ali se mora uzeti u obzir da se cena ma kojeg zemljoradničkog oruđa, npr. kakvog radnog konja, i sama opet sastoji iz gornja tri dela: rente zemlje na kojoj je on odgajen, rada na njegovom negovanju i odgajivanju, i profita zakupnika koji predujmljuje jedno i drugo, rentu te zemlje i najamninu toga rada. Pa ma da zbog toga cena žita može naknaditi i cenu konja kao i troškove njegovog izdržavanja, ipak se sva cena još uvek rastvara, neposredno ili u poslednjoj instanci, u ista tri dela: rentu, rad« (hoće reći najamninu) »i profit«. (A. Smith⁽¹²³⁾.) Kasnije ćemo još pokazati kako sam A. Smith oseća protivrečnost i šturost ovog izbegavanja, jer i nije ništa drugo do izbegavanje kad nas šalje od Pontija do Pilata, mada nam nigde ne pokazuje stvarni plasman kapitala kod koga se cena proizvoda ultimately^{1*} bez daljeg progressusa^{2*} bez ostatka rastvara u ova tri dela.

1* u poslednjoj instanci — 2* procesa

među samim proizvođačima (Tooke^[124]); postavke koje su sve isto tako pogrešne kao i načelo na kome počivaju.

Teškoće koje vode ovoj pogrešnoj i prima facie apsurdnoj analizi jesu ukratko ove:

1. Nije shvaćen osnovni odnos postojanog i promenljivog kapitala, pa, dakle, ni priroda viška vrednosti, a s time ni čitava baza kapitalističkog procesa proizvodnje. Vrednost svakog delimičnog proizvoda kapitala, svake pojedine robe, uključuje jedan deo vrednosti = postojani kapital, jedan deo vrednosti = promenljivi kapital (pretvoren u najamninu za radnike) i jedan deo vrednosti = višak vrednosti (koji se kasnije podvaja u profit i rentu). Kako je, dakle, moguće da radnik svojom najamninom, kapitalista svojim profitom, a zemljovlasnik svojom rentom treba da kupi robe od kojih svaka sadrži ne samo jedan od ovih sastavnih delova, već sva tri, i kako je moguće da suma vrednosti najamnine, profita, rente, dakle triju izvora dohotka zajedno, treba da kupi robe koje ulaze u celokupnu potrošnju primalaca ovih dohodaka, robe, koje osim ova tri sastavna dela vrednosti sadrže još jedan suvišni sastavni deo vrednosti, naime postojani kapital? Kako to da jednom vrednošću od tri oni kupe vrednost od četiri?⁵³

⁵³ Svoju nesposobnost da ovo shvati izrazio je Proudhon u borniranoj formuli: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit*^{1*}, jer se u njemu sadrži kamata koja pridolazi uz *prix-de revient*^{2*}.^[125] Ali kakvu mu lekciju daje g. Eugène Forcade? »Kad bi Proudhonova misao bila tačna, ona ne bi samo pogodila profite kapitala, nego bi uništila samu mogućnost života industrije. Ako je radnik prisiljen da plati 100 za stvar za koju je dobio samo 80, ako najamnina može u nekom proizvodu da kupi samo onu vrednost koju je ona u nj unela, onda bi to bilo isto što i kazati da radnik ne može da otkupi ništa, da najamnina ne može ništa da plati. U stvari, u ceni koštanja ima uvek nešto više od radnikove najamnine, a u prodajnoj ceni nešto više nego profit preduzetnika, npr. cena sirovine, često plaćena inostranstvu. Proudhon je zaboravio stalni porast nacionalnog kapitala, on je zaboravio da se ovaj porast konstatuje za sve, kako za preduzetnike tako i za radnike«. (*Revue des deux Mondes*, 1848, tom 24, str. 998.) Ovde imamo optimizam buržoaske šupljoglavosti u obliku mudrosti koji joj najviše odgovara. Prvo g. Forcade misli da radnik ne bi mogao da živi ako osim vrednosti koju proizvede ne dobije još veću vrednost, dok bi, naprotiv, kapitalistički način proizvodnje bio nemoguć kad bi on stvarno dobijao vrednost koju proizvodi. Drugo, on pravilno uopštava teškoću koju je Proudhon izrazio samo s jednog ograničenog stanovišta. Cena robe ne sadrži samo suvišak preko najamnine nego i preko profita, naime postojani deo vrednosti. Dakle, ne bi po Proudhonovom rezonovanju mogao ni kapitalista da ponovo kupi robu svojim profitom. A kako Forcade rešava zagonetku? Besmislenom frazom — porastom kapitala. Dakle, postojani porast kapitala treba između ostalog da se konstatuje i u tome što analiza robne cene, koja je političkom ekonomisti nemoguća kod

^{1*} radnik ne može da otkupi svoj sopstveni proizvod — ^{2*} cenu koštanja

Mi smo analizu dali u knjizi II, odeljak III.

2. Nije shvaćeno na koji način rad, dodajući novu vrednost, održava staru vrednost u novom obliku ne proizvodeći iznova ovu vrednost.

3. Ne shvata se jedinstvo procesa reprodukcije kako se ono predstavlja, ne posmatrano sa stanovišta pojedinačnog kapitala već sa stanovišta celokupnog kapitala; teškoća kako proizvod u kome se realizuju najamnina i višak vrednosti, dakle cela vrednost koju je stvorio sav novi rad dodat u toku godine, može da nadoknadi svoj postojani deo vrednosti, a da se u isto vreme još može da rastvori u vrednost ograničenu samo dohocima; kako se, zatim, postojani kapital, istrošen u proizvodnji, može materijalno i po vrednosti nadoknaditi novim, mada se celokupna suma novododatoga rada ostvaruje samo u najamnini i višku vrednosti, i iscrpno se predstavlja u sumi vrednosti jednog i drugog. Upravo tu leži glavna teškoća, u analizi reprodukcije i odnosa njenih različitih sastavnih delova, kako po njihovom materijalnom karakteru tako i po njihovim odnosima vrednosti.

4. Ali još jedna dalja teškoća dolazi ovamo, i ona se još i povećava čim se različiti sastavni delovi viška vrednosti jave u obliku dohodaka koji su među sobom nezavisni. Naime teškoća što se čvrste odredbe dohotka i kapitala razmenjuju i menjaju mesto, tako da se čini kao da su one samo relativne odredbe sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste a da se gube kad pogledom obuhvatimo celokupni proces proizvodnje. Na primer, dohodak radnikâ i kapitalistâ klase I, koja proizvodi postojani kapital, nadoknađuje u vrednosti i materiji postojani kapital kapitalistâ iz klase II, koja proizvodi sredstva potrošnje. Teškoća se, dakle, može izvrdati zamišljanjem da je ono što je za jednoga dohodak, za drugoga kapital, te da otuda ove odredbe nemaju nikakve veze sa stvarnom posebnosću sastavnih delova vrednosti robe. Zatim: robe koje su konačno određene da sačinjavaju materijalne elemente utroška dohotka, dakle sredstva za potrošnju, prolaze u toku godine kroz različne stupnjeve, npr. vunena pređa, sukno. Na jednom stupnju sačinjavaju one deo postojanog kapitala, na drugom bivaju trošene individualno, dakle ulaze cele u dohodak. Može se, dakle, uobraziti sa A. Smith-om da je postojani kapital samo prividan element robne vrednosti, koji u jedinstvu celine iščezava. Tako zatim dolazi do razmene promenljivog kapitala za dohodak. Radnik kupuje svojom najamninom onaj deo roba koji sačinjava njegov dohodak. Time u istim mah nadoknađuje kapitalisti novčani oblik promenljivog kapitala.

kapitala od 100, postaje izlišna kod kapitala od 10 000. Šta bi se kazalo o hemičaru koji bi na pitanje: Otkuda dolazi da zemljodelski proizvod sadrži više ugljenika nego zemlja? dao odgovor: To dolazi od postojanog porasta zemljišne proizvodnje. Dobra volja da se u buržoaskom svetu otkrije najbolji od svih mogućih svetova, zamenjuje u vulgarnoj ekonomiji svaku nužnost istinoljublja i težnje za naučnim istraživanjem.

Naposletku: jedan deo proizvoda koji sačinjavaju postojani kapital naknađuju u naturi ili razmenom sami proizvođači postojanog kapitala; proces s kojim potrošači nemaju nikakva posla. Kad se to previdi, nastaje privid da dohodak potrošača naknađuje celi proizvod, pa, dakle, i postojani deo vrednosti.

5. Osim konfuzije koju izaziva pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje, nastaje još i jedna druga pretvaranjem viška vrednosti u različite oblike dohotka, koji su među sobom nezavisni i koji se odnose na različite posebne elemente proizvodnje, u profit i rentu. Zaboravlja se da su vrednosti robâ osnovica i da raspadanje ove robne vrednosti u posebne sastavne delove i dalje razvijanje ovih sastavnih delova vrednosti u oblike dohotka, njihovo pretvaranje u odnose različitih posednika različitih faktora proizvodnje prema ovim pojedinačnim sastavnim delovima vrednosti, njihova raspodela među ove posednike prema određenim kategorijama i titulama, baš ni u čemu ne menja odredbu vrednosti i sam njen zakon. Isto se tako zakon vrednosti ne menja ni okolnošću što izravnavanje profita, tj. raspodela celokupnog viška vrednosti među različite kapitale, i smetnje koje delimično (u apsolutnoj renti) zemljišna svojina stavlja na put ovom izravanju, određuju odstupanje regulativnih prosečnih cena roba od njihovih individualnih vrednosti. Ovo opet pogađa samo dometak viška vrednosti na različite robne cene, ali ne ukida sam višak vrednosti ni celokupnu vrednost roba kao izvor ovih različitih sastavnih delova cene.

Ovo je quid pro quo koji razmatramo u idućoj glavi i koji je nužno u vezi s prividom kao da vrednost potiče iz svojih sopstvenih sastavnih delova. Naime, prvo različiti sastavni delovi vrednosti robe dobiju u dohocima samostalne oblike, pa se kao ovakvi dohoci dovode u odnos, umesto prema vrednosti robe kao njihovom izvoru, prema posebnim materijalnim elementima proizvodnje kao njihovim izvorima. Oni se stvarno odnose prema njima, ali ne kao sastavni delovi vrednosti već kao dohoci, kao sastavni delovi vrednosti koji pripadaju ovim određenim kategorijama agenata proizvodnje, radniku, kapitalisti, zemljovlasniku. Ali se sad može uobraziti da ovi sastavni delovi vrednosti, umesto da potiču iz rastavljanja robne vrednosti naprotiv nju svojim sastavljanjem tek stvaraju, pri čemu onda izlazi divan začarani krug da vrednost roba potiče iz sume vrednosti najamnine, profita i rente, a da je vrednost najamnine, profita i rente, sa svoje strane, opet određena vrednošću roba itd.⁵⁴

⁵⁴ »Opticajni kapital koji se upotrebljava na materijale, sirovine i gotove izradevine, i sam se sastoji iz roba čiju nužnu cenu sačinjavaju isti elementi; tako da bi, posmatrajući celokupnost roba u nekoj zemlji, bilo izlišno ponavljanje ako bi se ovaj deo opticajnog kapitala uvršćavao među elemente nužne cene (du prix nécessaire).« (Storch, *Cours d'économie politique*, II, str. 140.) — Pod ovim elementima opticajnog kapitala Storch razume (pošto mu je stalni kapital samo u

Pri normalnom stanju reprodukcije upotrebljava se na proizvodnju, pa otuda i na nadoknađivanje postojanog kapitala, samo jedan deo novododatog rada, naime baš onaj deo koji nadoknađuje postojani kapital utrošen na proizvodnju sredstava potrošnje, materijalnih elemenata dohodaka. Ovo se izravna time što ovaj postojani deo klase II ne staje dodatnog rada. Ali postojani kapital, koji (kad posmatramo celokupni proces reprodukcije, u kome je, dakle, uključeno ono izravnanje klase I i II) nije proizvod novododatog rada, mada se ovaj proizvod bez njega ne bi dao napraviti, — taj postojani kapital, posmatran materijalno, izložen je za vreme procesa reprodukcije slučajnostima i opasnostima koje ga mogu desetkovati. (Zatim, on može, i kad se posmatra u pogledu vrednosti, izgubiti u vrednosti usled kakve promene u proizvodnoj snazi rada; ali se ovo odnosi samo na pojedinačnog kapitalistu.) Prema tome, jedan deo profita, dakle viška vrednosti, pa stoga i viška proizvoda, u kome se (u pogledu vrednosti) predstavlja samo novododat rad, služi kao fond osiguranja. Pri tome se u prirodi stvari ne menja ništa time da li se ovim fondom osiguranja upravlja kao

obliku izmenjeni optičajni) postojani deo vrednosti. »Istina je da se i radnikova najamnina, kao god i ovaj deo preduzetnikove dobiti koji se sastoji u najamninama, ako ih posmatramo kao deo životnih sredstava, takode sastoji iz roba kupljenih po tekućoj ceni, i koje isto tako uključuju najamnine, rente od kapitala, zemljišne rente i preduzetničke dobiti... ova konstatacija služi samo tome da dokaže da je nužnu cenu nemoguće rastvoriti na njene najprostije elemente.« (Isto, primedba.) — Istina, u svojim *Considérations sur la nature du revenu national* (Paris 1824), u polemici protiv Saya, Storch uvida apsurdnost u koju vodi pogrešna analiza robne vrednosti, analiza koja je rastvara na puke dohotke, i tačno izražava besmislenost ovih rezultata — ne sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste, već nacije — ali on sam ne ide ni koraka dalje u analizi *prix nécessaire*^{1*}, o kojoj u svom spisu *Cours* izjavljuje da je nemoguće rastvoriti je u njene stvarne elemente nego samo u jednom lažnom progresu u beskonačnost. »Jasno je da se vrednost godišnjeg proizvoda razdeljuje delom na kapital, a delom na profit i da svaki od ova dva dela vrednosti godišnjeg proizvoda redovno kupuje proizvode koji su naciji od potrebe, kako za održanje njenog kapitala tako i za obnavljanje njenog fonda potrošnje.« (Str. 134, 135.) »... Može li ona« (seljačka porodica koja radi samostalno) »stanovati u svojim ambarima ili štalama, jesti svoja semena i krmiva, odevati se od svoje radne stoke, zabavljati se svojim zemljoradničkim oruđima? Po tezi g. Saya trebalo bi odgovoriti potvrdno na sva ova pitanja.« (Str. 135, 136) »... Ako se dopusti da je dohodak nacije jednak njenom bruto-proizvodu, tj. da se od ovoga nema da odbije kapital, onda treba priznati i to da ona može neproizvodno utrošiti čitavu vrednost svog godišnjeg proizvoda ne čineći ni najmanju štetu svom budućem dohotku.« (Str. 147) »Proizvodi koji sačinjavaju kapital nacije nisu potrošljivi.« (Str. 150.)

^{1*} nužne cene

zasebnim poslom preko osiguravajućih društava ili ne. Ovo je jedini deo dohotka koji niti se troši kao takav niti pak nužno služi kao akumulacioni fond. Od slučaja zavisi da li on faktično služi kao takav, ili samo pokriva izostanak reprodukcije. Ovo je i jedini deo viška vrednosti i viška proizvoda, dakle viška rada, koji bi osim dela koji služi za akumulaciju, dakle za proširenje procesa reprodukcije, morao produžiti da postoji i posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje. Naravno da ovo pretpostavlja da deo koji neposredni proizvođači redovno potroše ne ostane ograničen na sadašnju minimalnu meru. Osim viška rada za one koji zbog starosti još ne mogu ili više ne mogu učestvovati u proizvodnji, otpao bi sav rad za izdržavanje onih koji ne rade. Ako zamislimo početak društva, onda još ne postoje proizvedena sredstva za proizvodnju, dakle neki postojeći kapital čija vrednost ulazi u proizvod i koji se pri reprodukciji u istom razmeru mora da nadoknadi u naturi iz proizvoda, u meri koja je određena njegovom vrednošću. Ali tu priroda daje neposredno životna sredstva koja ne treba tek proizvesti. Stoga ona i divljaku, koji ima da zadovolji samo malo potreba, daje vremena ne da za novu proizvodnju upotrebi još nepostojeća sredstva za proizvodnju, nego da pored rada koji staje prisvajanje životnih sredstava datih od prirode pretvara druge prirodne proizvode u sredstva za proizvodnju, lûk, kameni nož, čamac itd. Ovaj proces kod divljaka, ako ga posmatramo samo sa materijalne strane, potpuno odgovara ponovnom pretvaranju viška rada u nov kapital. U akumulacionom procesu još se stalno vrši pretvaranje ovakvog proizvoda suvišnog rada u kapital; a okolnost što svaki nov kapital potiče iz profita, rente ili drugih oblika dohotka, tj. viška rada, dovodi do pogrešnog shvatanja da sva vrednost robâ potiče iz nekog dohotka. Naprotiv, ovo ponovno pretvaranje profita u kapital pokazuje pri bližoj analizi obrnuto: da dodatni rad — koji se uvek predstavlja u obliku dohotka — ne služi održanju odnosno reprodukciji stare kapital-vrednosti, nego, ukoliko se ne utroši kao dohodak, stvaranju novog suvišnog kapitala.

Sva teškoća proizlazi otuda što se svaki novododati rad, ukoliko se vrednost koju on stvara ne rastvara u najamninu, ispoljava kao profit — shvaćen ovde kao oblik viška vrednosti uopšte — tj. kao vrednost koja kapitalistu nije ništa stala, pa mu dakle sigurno nema ni da nadoknadi ništa predujmljeno, nikakav kapital. Zbog toga ova vrednost postoji u obliku raspoloživog, dodatnog bogatstva, ukratko, sa stanovišta individualnog kapitaliste, u obliku njegovog dohotka. Ali se ova novostvorena vrednost može potrošiti i proizvodno i individualno, i kao kapital i kao dohodak. Delom se već po svom prirodnom obliku mora proizvodno trošiti. Jasno je, dakle, da godišnje dodavani rad stvara kapital kao god i dohodak; a ovo se pokazuje i u procesu akumulacije. Ali onaj deo radne snage koji se upotrebljava za stvaranje novog kapitala (dakle, po analogiji, onaj deo radnog dana koji divljak upotrebljava ne da bi prisvojio hranu već da bi izradio alat kojim hranu prisvaja) postaje nevidljiv time što se celi proizvod viška rada pre svega predstavlja u

obliku profita; a to je odredba koja u stvari nema nikakve veze sa samim ovim viškom proizvoda, već se odnosi samo na privatni odnos kapitaliste prema višku vrednosti koji on inkasira. Doista se višak vrednosti koji radnik stvara raspada u dohodak i kapital, tj. u sredstva potrošnje i dodatna sredstva za proizvodnju. Ali novododati rad ne reprodukuje, u pogledu vrednosti, stari postojani kapital preuzet iz prošle godine (ostavljajući po strani onaj deo koji je oštećen, dakle pro tanto uništen, dakle ukoliko ne mora da bude reprodukovan, a ovakvi poremećaji procesa reprodukcije spadaju u osiguranje).

Zatim, mi vidimo da je jedan deo novododatog rada stalno apsorbiran u reprodukciji i nadoknađivanju istrošenog postojanog kapitala, mada se ovaj novododati rad rastvara samo u dohotke, najamninu, profit i rentu. Ali se kod ovoga previda 1) da jedan deo vrednosti proizvoda ovog rada *nije* proizvod ovog novododatog rada, već zatečeni i utrošeni postojani kapital; da se, otuda, deo proizvoda, u kome se predstavlja ovaj deo vrednosti i ne pretvara u dohodak, nego u naturi nadoknađuje sredstva za proizvodnju ovog postojanog kapitala; 2) da se deo vrednosti u kome se ovaj novododati rad stvarno predstavlja ne troši u naturi kao dohodak, nego da nadoknađuje postojani kapital u jednoj drugoj oblasti, gde je preveden u takav prirodni oblik u kome se može utrošiti kao dohodak, ali koji opet sa svoje strane nije isključivi proizvod novododatog rada.

Ukoliko se reprodukcija obavlja u neizmenjenom razmeru, mora se svaki utrošeni elemenat postojanog kapitala, ako ne u količini i obliku, ipak po delotvornosti, nadoknaditi u naturi novim primerkom odgovarajuće vrste. Ostane li proizvodna snaga rada ista, onda ova prirodna nadoknada uključuje nadoknadu iste vrednosti koju je imao postojani kapital u svom starom obliku. Ali ako se proizvodna snaga rada poveća, tako da se isti materijalni elementi mogu da reprodukuju s manje rada, onda može manji deo vrednosti proizvoda da potpuno nadoknadi u naturi postojani deo. Onda suvišak može da služi za obrazovanje novog dodatnog kapitala, ili se može jednom većem delu proizvoda dati oblik sredstava potrošnje, ili se višak rada može smanjiti. Ako, naprotiv, proizvodna snaga rada opadne, onda u nadoknadu starog kapitala mora ući veći deo proizvoda; višak proizvoda biva manji.

Preobraćanje profita, ili uopšte kojeg god oblika viška vrednosti, u kapital pokazuje — ako ne uzmemo u obzir istorijski određen ekonomski oblik i posmatramo ga samo kao jednostavno stvaranje novih sredstava za proizvodnju — da se još uvek nastavlja stanje u kome radnik, pored rada za sticanje neposrednih životnih sredstava, primenjuje rad i za proizvođenje sredstava za proizvodnju. Pretvaranje profita u kapital znači samo primenjivanje jednog dela suvišnog rada radi pravljenja novih, dodatnih sredstava za proizvodnju. Što se ovo zbiva u obliku pretvaranja profita u kapital, znači samo to da dodatnim radom ne raspolaže radnik nego kapitalista. Što ovaj suvišni rad mora

prvo da prođe kroz stadijum u kome se ispoljava kao dohodak (dok se npr. kod divljaka ispoljava kao suvišni rad neposredno upravljen na proizvodnju sredstava za proizvodnju), znači samo to da ovaj rad, ili njegov proizvod, prisvaja ne-radnik. A ono što se stvarno pretvara u kapital, nije profit kao takav. Pretvaranje viška vrednosti u kapital znači samo to da kapitalista ne troši višak vrednosti i višak proizvoda individualno kao dohodak. Ono što se ovako stvarno pretvara jeste vrednost, opredmećeni rad, odnosno proizvod u kome se ova vrednost neposredno predstavlja, ili za koji se razmeni pošto se prvo pretvori u novac. I onda kada se profit preobraća u kapital, ovaj određen oblik viška vrednosti, profit, ne sačinjava izvor novog kapitala. Tu se višak vrednosti samo pretvara iz jednog oblika u drugi. Ali ga kapitalom ne čini ovo menjanje oblika. Ono što sad funkcioniše kao kapital, to je roba i njena vrednost. A što vrednost robe nije plaćena — a samo time ona postaje viškom vrednosti — nema nikakvog značaja za opredmećenje rada, za samu vrednost.

Nesporazum se izražava u različitim oblicima. Na primer, da robe iz kojih se sastoji postojani kapital takođe sadrže elemente najamnine, profita i rente. Ili pak, da što za jednog predstavlja dohodak, za drugoga predstavlja kapital, pa su zbog toga ovo čisto subjektivni odnosi. Tako prelčeva preda sadrži jedan deo vrednosti koji za njega predstavlja profit. Ako, dakle, tkač kupi predu, on realizuje prelčev profit, ali je za njega samog ova preda samo deo njegovog postojanog kapitala.

Osim onoga što je već ranije izloženo o odnosu dohotka i kapitala, imamo ovde da primetimo: uzevši u obzir vrednost, ono što s predom ulazi u tkačev kapital kao sastavni deo jeste vrednost prede. Kako su se delovi ove vrednosti bili rastvorili za samog prelca u kapital i dohodak, drugim rečima u plaćeni i neplaćeni rad, potpuno je svejedno za određenje vrednosti same robe (izuzev modifikacija putem prosečnog profita). U pozadini ovoga uvek se skriva predstava da je profit, uopšte višak vrednosti, suvišak preko vrednosti robe koji se pravi samo dometanjem, međusobnom prevarom, putem dobiti pri prodaji. Plaćajući cenu proizvodnje, ili i vrednost robe, plaćaju se naravno, i oni sastavni delovi vrednosti robe koji se za njenog prodavca predstavljaju u obliku dohotka. Razume se da ovde nije reč o monopolskim cenama.

Drugo, sasvim je tačno da se sastavni delovi robe iz kojih se sastoji postojani kapital mogu kao svaka druga robna vrednost svesti na delove vrednosti koji su se za proizvođača i za vlasnike sredstava za proizvodnju rastvarali u najamninu, profit i rentu. Ovo je samo kapitalistički izražajni oblik činjenice da je svaka robna vrednost samo mera društveno potrebnog rada sadržanog u nekoj robi. Ali smo već u I knjizi pokazali da ovo nikako ne sprečava da se robni proizvod svakoga kapitala rerspada na odvojene delove, od kojih jedan predstavlja isključivo postojani deo kapitala, drugi promenljivi deo kapitala, a treći samo višak vrednosti.

Storch izražava mišljenje i mnogih drugih kad kaže:

»Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être considérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenu d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité ou d'après les besoins auxquels il peut satisfaire.«^{1*} (*Considérations sur la nature du revenu national*, str. 19.)

Prvo, pogrešna je apstrakcija smatrati naciju čiji način proizvodnje počiva na vrednosti i koja je, dalje, kapitalistički organizovana, kao organizovanu celinu koja radi samo za nacionalne potrebe.

Drugo, posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, a sa zadržavanjem društvene proizvodnje, ostaje određenje vrednosti predominantno u tome smislu što regulisanje radnog vremena i podela društvenog rada među različne grupe proizvodnje, najzad knjigovodstvo o tome, postaju važniji no ikada.

^{1*} »U političkoj ekonomiji treba proizvode sposobne za prodaju, koji sačinjavaju nacionalni dohodak, posmatrati na dva različita načina; u odnosu na individue kao vrednosti, a u odnosu na naciju kao dobra; jer se dohodak nacije ne ceni kao dohodak individue po vrednosti, već po njegovoj korisnosti ili prema potrebama koje on može da zadovolji.«

GLAVA PEDESETA

Privid konkurencije

Mi smo već pokazali da se vrednost roba, ili cena proizvodnje koju reguliše njihova ukupna vrednost, rastvara u:

1. Deo vrednosti koji nadoknađuje postojani kapital, ili koji predstavlja ranije minuli rad koji je pri proizvodnji robe bio utrošen u obliku sredstava za proizvodnju; jednom reči, vrednost ili cenu s kojom su ova sredstva za proizvodnju ušla u proces proizvodnje robe. Mi ovde nikad ne govorimo o pojedinačnoj robi, već o robnom kapitalu, tj. o obliku u kome se proizvod kapitala predstavlja u nekom određenom razdoblju, npr. godišnje, i od kojega pojedinačna roba sačinjava samo jedan elemenat, koji se, uostalom, po svojoj vrednosti, analogno raspada u iste sastavne delove.

2. Deo vrednosti promenljivog kapitala, koji meri dohodak radnika i za ovoga se pretvara u najamninu; koju je najamninu, dakle, radnik reprodukovao u ovom promenljivom delu vrednosti; ukratko, deo vrednosti u kome se predstavlja plaćeni deo rada, koji je u proizvodnji robe novododat prvom, postojanom delu.

3. Višak vrednosti, tj. onaj deo vrednosti robnog proizvoda u kome se predstavlja neplaćeni rad ili višak rada. Ovaj poslednji deo vrednosti opet uzima samostalne oblike koji su u isti mah oblici dohotka: oblike profita kapitala (kamata kapitala kao takvog i preduzetnička dobit kapitala kao aktivnog kapitala) i zemljišne rente koja pripada vlasniku zemlje koja sudeluje u procesu proizvodnje. Sastavni delovi 2) i 3), tj. onaj sastavni deo vrednosti koji uvek uzima oblike dohotka najamnine (ovo uvek samo pošto je prethodno prošao kroz oblike promenljivog kapitala), profita i rente, razlikuje se od postojanog sastavnog dela 1) time što se u njega rastvara cela vrednost u kojoj se opredmećuje novi rad koji je dodat onom postojanom delu, sredstvima za proizvodnju robe. Ako sad ostavimo po strani postojani deo vrednosti, onda je pravilno kazati da se vrednost robe, ukoliko ona, dakle, predstavlja novododati rad, stalno rastvara u tri dela koji sačinjavaju tri oblika dohotka: u najamninu, profit i rentu⁵⁵, kod kojih

⁵⁵ Pri rastavljanju vrednosti koja je dodata postojanom delu kapitala u najamninu, profit, zemljišnu rentu, po sebi se razume da su ovo delovi vrednosti.

se respektivne veličine vrednosti, tj. alikvotni delovi koje oni sačinjavaju od celokupne vrednosti, određuju različitim, posebnim specifičnim ranije izloženim zakonima. Ali bi bilo pogrešno kazati obrnuto da vrednost najamnine, stopa profita i stopa rente sačinjavaju samostalne konstitutivne elemente vrednosti, iz čijeg sastavljanja proističe vrednost robe, ostavljajući po strani postojani sastavni deo; drugim rečima, bilo bi pogrešno kazati da oni sačinjavaju komponirajuće sastavne delove robne vrednosti ili cene proizvodnje.⁵⁶

Odmah se uviđa u čemu je razlika.

Uzmimo da je vrednost proizvoda nekog kapitala od $500 = 400_p + 100_{pr} + 150_v = 650$; neka se zatim 150_v raspadaju na 75 profita $+ 75$ rente. Zatim ćemo, da bismo izbegli beskorisne teškoće, uzeti da je ovaj kapital srednjeg sastava, tako da se njegova cena proizvodnje podudara s njegovom vrednošću; a do ovog podudaranja dolazi uvek kad god se proizvod ovog pojedinačnog kapitala može da posmatra kao proizvod jednog dela celokupnog kapitala, dela koji odgovara njegovoj veličini.

Merena promenljivim kapitalom, najamnina sačinjava ovde 20% od predujmljenog kapitala; višak vrednosti, sračunat na celokupni kapital, 30% , naime 15% profita i 15% rente. Celokupni sastavni deo vrednosti robe, u kome se opredmećuje novododati rad, jednak je $100_{pr} + 150_v = 250$. Njegova je veličina nezavisna od njegovog raspada u najamninu, profit i rentu. Iz međusobnog odnosa ovih delova vidimo da je radna snaga, koja je bila plaćena sa 100 u novcu, recimo 100£ , pružila količinu rada koja se predstavlja u količini novca od 250£ . Iz ovoga vidimo da je radnik obavio za $1\frac{1}{2}$ put više viška rada negoli rada za samog sebe. Ako je radni dan bio $= 10$ časova, onda je on radio

Oni se, naravno, mogu zamisliti i kao da postoje u neposrednom proizvodu u kome se ova vrednost predstavlja, tj. u neposrednom proizvodu koji su radnici i kapitalisti proizveli u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje, npr. u predenju, dakle u predi. Ali se stvarno oni u ovom proizvodu ne predstavljaju ni više ni manje nego u kojoj god drugoj robi, u kome god drugom sastavnom delu materijalnog bogatstva iste vrednosti. A u praksi se najamnina i plaća u novcu, dakle u čistom izrazu vrednosti; isto tako kamata i renta. Za kapitalistu je pretvaranje njegovog proizvoda u čisti izraz vrednosti doista veoma važno; pri samoj raspodeli ono je već pretpostavljeno. Da li se iste vrednosti ponovo pretvaraju u isti proizvod, istu robu, iz čije su proizvodnje potekle, da li radnik otkupljuje natrag jedan deo proizvoda koji je on neposredno proizveo ili kupuje proizvod drugog ili drukčijeg rada, nema sa samom stvari nikakva posla. Gospodin Rodbertus se potpuno beskorisno žesti oko ove stvari.

⁵⁶ »Biće dovoljno ako se primeti da je isto opšte pravilo koje reguliše vrednost sirovog proizvoda i fabričke robe primenljivo i na metale; pošto njihova vrednost ne zavisi od stope profita, niti od stope najamnine, niti od rente plaćane za rudnike, već od celokupne količine rada potrebnog da se metal dobije i donese na tržište.« (Ricardo, *Principles etc.*, gl. III, str. 77.)

4 časa za sebe, a 6 za kapitalistu. Zbog toga se rad radnika kojima je plaćeno 100£ predstavlja u novčanoj vrednosti od 250£. Osim ove vrednosti od 250£ nemaju radnik i kapitalista, kapitalista i zemljovlasnik šta da podele među sobom. To je celokupna nova vrednost koja je dodata vrednosti sredstava za proizvodnju od 400. Zbog toga robna vrednost od 250, koja je ovako proizvedena i određena količinom rada koja je u njoj opredmećena, čini granicu za dividende koje iz ove vrednosti mogu da vuku radnik, kapitalista i zemljovlasnik u obliku dohotka, najamnine, profita i rente.

Uzmimo da je neki kapital iste organske kompozicije, tj. istog odnosa primenjene žive radne snage prema pokrenutom postojanom kapitalu, prisiljen da za istu radnu snagu koja pokreće postojani kapital od 400 plati 150£ umesto 100; uzmimo zatim, da se i višak vrednosti deli u drukčijim odnosima na profit i rentu. Pošto je pretpostavljeno da promenljivi kapital od 150£ pokreće istu masu rada kao ranije promenljivi kapital od 100, to bi novoprodukovana vrednost kao i ranije bila = 250, a vrednost celokupnog proizvoda kao ranije = 650, ali bismo imali $400_p + 150_{pr} + 100_v$; a ovih 100_v cepalo bi se recimo na 45 profita plus 55 rente. Proporcija u kojoj bi se celokupna novoprodukovana vrednost razdeljivala na najamninu, profit i rentu bila bi sasvim drukčija; isto bi tako veličina predujmljenog celokupnog kapitala bila drukčija, mada pokreće samo istu celokupnu masu rada. Najamnina bi iznosila $27\frac{3}{11}\%$, profit $8\frac{2}{11}\%$, renta 10% na predujmljeni kapital; celokupni višak vrednosti, dakle, nešto preko 18% .

Usled povišenja najamnine promenio bi se neplaćeni deo celokupnog rada, a s time i višak vrednosti. Radnik bi u 10-časovnom radnom danu radio 6 časova za sebe, a samo 4 za kapitalistu. I odnosi profita i rente bili bi drukčiji, smanjeni višak vrednosti bio bi razdeljen između kapitaliste i zemljovlasnika u izmenjenom odnosu. Naposletku, pošto je vrednost postojanog kapitala ostala neizmenjena, a uvećala se vrednost predujmljenog promenljivog kapitala, izrazio bi se smanjeni višak vrednosti u jednoj još više smanjenoj stopi bruto-profita, pod kojom ovde razumemo odnos celokupnog viška vrednosti prema celokupnom predujmljenom kapitalu.

Promena u vrednosti najamnine, u stopi profita, u stopi rente, mogla bi se, pa kakvo god bilo dejstvo zakona koji regulišu odnos ovih delova, kretati samo u granicama koje postavlja novostvorena robna vrednost od 250. Izuzetka bi bilo samo ako bi renta počivala na nekoj monopolskoj ceni. Ovo ne bi zakon ni u čemu izmenilo već bi samo komplikovalo proučavanje. Jer ako bismo u ovome slučaju posmatrali samo sam proizvod, bila bi različita samo podela viška vrednosti; ako bismo pak posmatrali njegovu relativnu vrednost prema drugim robama, imali bismo samo tu različnost da je jedan deo viška vrednosti prenet sa njih na ovu specifičnu robu.

Da rekapituliramo:

	<i>Vrednost proizvoda</i>	<i>Nova vrednost</i>	<i>Stopa viška vrednosti</i>	<i>Stopa bruto-profita</i>
Prvi slučaj:	$400_p + 100_{pr} + 150_v = 650$	250	150 ⁰ / ₀	30 ⁰ / ₀
Drugi slučaj:	$400_p + 150_{pr} + 100_v = 650$	250	66 ² / ₃ ⁰ / ₀	18 ² / ₁₁ ⁰ / ₀

Prvo, višak vrednosti pada za jednu trećinu svog ranijeg iznosa, od 150 na 100. Profitna stopa pada za nešto preko trećine, od 30% na 18%, jer smanjeni višak vrednosti valja računati na uvećan celokupni predujmljeni kapital. Ali ona nikako ne pada u istoj srazmeri kao stopa viška vrednosti. Ova pada od $\frac{150}{100}$ na $\frac{100}{150}$, dakle od 150% na 66²/₃%, dok profitna stopa pada samo od $\frac{150}{500}$ na $\frac{100}{550}$ ili od 30% na 18²/₁₁%. Profitna stopa, dakle, pada srazmerno više od mase viška vrednosti, ali manje od stope viška vrednosti. Zatim se pokazuje da i vrednosti i mase proizvoda ostaju iste ako se produži primenjivati ista masa rada, mada se predujmljeni kapital uvećao usled povećanja njegovog promenljivog sastavnog dela. Na svaki način, kapitalista koji bi otpočeo nov posao jako bi osetio ovo uvećanje predujmljenog kapitala. Ali ako imamo u vidu celinu reprodukcije, uvećanje promenljivog kapitala znači samo to da se od nove vrednosti stvorene novododatim radom veći deo pretvara u najamninu, pa zato pre svega u promenljiv kapital umesto u višak vrednosti i višak proizvoda. Vrednost proizvoda, dakle, ostaje ista, jer je ona, s jedne strane, ograničena postojanom kapital-vrednošću = 400, a s druge strane, brojem 250, u kome se predstavlja novododati rad. Oboje je pak ostalo nepromenjeno. Ovaj bi proizvod, ukoliko bi on sam opet ušao u postojani kapital, predstavljao kao i ranije u istoj veličini vrednosti jednaku masu upotrebne vrednosti; dakle, ista masa elemenata postojanog kapitala zadržala bi istu vrednost. Drukčije bi stvar stajala kad bi se najamnina popela, ne zato što bi radnik dobio veći deo od svog sopstvenog rada, nego kad bi on dobijao veći deo od svog sopstvenog rada zato što se smanjila proizvodnost rada. U ovom bi slučaju celokupna vrednost u kojoj se predstavlja isti rad, plaćeni plus neplaćeni, ostao isti, ali bi se masa proizvoda u kojoj bi se predstavljala ova masa rada smanjila, dakle bi se popela cena svakog alikvotnog dela proizvoda, jer bi svaki deo predstavljao više rada. Povišena najamnina od 150 ne bi predstavljala više proizvoda nego ranije najamnina od 100; smanjeni višak vrednosti od 100 predstavljao bi još samo $\frac{2}{3}$ ranijeg proizvoda, 66²/₃% od mase upotrebnih vrednosti koje su se ranije predstavljale u 100. U ovom bi slučaju poskupeo i postojani kapital, ukoliko bi ovaj proizvod ušao u nj. Ali to ne bi došlo kao posledica povišenja najamnine, već bi povišenje najamnine bilo posledica poskupljenja robe i posledica smanjene proizvodnosti iste količine rada. Ovde nastaje privid kao da je povišenje najamnine poskupelo proizvod; ali

ono nije uzrok, već je posledica promene vrednosti robe usled smanjene proizvodnosti rada.

Nasuprot tome, ako bi se pri inače jednakim okolnostima, kada se dakle ista primenjena količina rada i dalje predstavlja u 250 kao pre, popela ili pala vrednost sredstava za proizvodnju koja ona primenjuje, onda bi se vrednost iste mase proizvoda popela ili pala za istu veličinu. $450_p + 100_{pr} + 150_v$ daje vrednost proizvoda = 700; naprotiv, $350_p + 100_{pr} + 150_v$ za vrednost iste mase proizvoda samo 600, prema ranijim 650. Kad, dakle, raste ili se smanjuje predujmljeni kapital koji pokreće istu količinu rada, onda se penje ili pada vrednost proizvoda pri inače jednakim uslovima, ako uvećanje ili opadanje predujmljenog kapitala potiče iz kakve promene veličine vrednosti postojanog dela kapitala. Naprotiv će ona ostati nepromenjena ako uvećanje ili smanjenje predujmljenog kapitala potiče iz promenjene veličine vrednosti promenljivog dela kapitala pri nepromenjenoj proizvodnoj snazi rada. Kod postojanog kapitala nije uvećanje ili smanjenje njegove vrednosti kompenzirano nikakvim suprotnim kretanjem. Kod promenljivog kapitala, pod pretpostavkom da se proizvodnost rada ne menja, uvećanje ili smanjenje njegove vrednosti kompenzira se obrnutim kretanjem na strani viška vrednosti, tako da vrednost promenljivog kapitala plus višak vrednosti, dakle nova vrednost koja je radom dodata sredstvima za proizvodnju i predstavljena u proizvodu, ostaje nepromenjena.

Ako je pak uvećanje ili smanjenje vrednosti promenljivog kapitala ili najamnine posledica poskupljenja ili sniženja cene roba, tj. smanjenja ili uvećanja proizvodnosti rada primenjenog u ovom plasmanu kapitala, onda to utiče na vrednost proizvoda. Ali tu penjanje ili padanje najamnine nije uzrok već samo posledica.

Ako bi, naprotiv, u gornjem primeru, pri nepromenjenom postojanom kapitalu = 400_p , promena od $100_{pr} + 150_v$ na $150_{pr} + 100_v$, dakle penjanje promenljivog kapitala, bila posledica smanjenja proizvodne snage rada, ne u ovoj posebnoj grani, npr. pređenju pamuka, nego recimo u poljoprivredi, koja pruža radnikova životna sredstva, dakle posledica poskupljenja ovih životnih sredstava, onda bi vrednost proizvoda ostala nepromenjena. Vrednost od 650 predstavljala bi se kao i ranije u istoj masi pamučne prede.

Iz izloženoga izlazi dalje: ako smanjenje u predujmu postojanog kapitala usled ekonomije itd. nastupi u granama proizvodnje čiji proizvodi ulaze u potrošnju radnika, onda bi to, jednako kao i direktno uvećanje proizvodnosti samog primenjenog rada, moglo da dovede do smanjenja najamnine, jer bi dovelo do pojevtinjenja radnikovih životnih sredstava, a otuda do porasta viška vrednosti; tako da bi profitna stopa ovde porasla iz dvostrukog razloga, naime s jedne strane zato što se vrednost postojanog kapitala smanjuje, a s druge strane zato što se višak vrednosti uvećava. Pri našem razmatranju pretvaranja viška vrednosti u profit mi smo bili uzeli da najamnina ne pada već

da ostaje postojana, jer smo tamo imali da ispitujemo kolebanja profitne stope nezavisno od promena stope viška vrednosti. Osim toga, zakoni koji su tamo razvijeni jesu opšti, pa važe i za plasmane kapitala čiji proizvodi ne ulaze u radnikovu potrošnju, kod kojih su, dakle, promene u vrednosti proizvoda bez uticaja na najamninu.

Prema tome, podvajanje i rastvaranje nove vrednosti koja se novododatim radom godišnje dodaje sredstvima za proizvodnju ili postojanom delu kapitala, u različite oblike dohotka, najamninu, profit, rentu, ne menja ni u čemu granice same vrednosti, sumu vrednosti koja se razdeljuje među ove različite kategorije; kao god što ni neka promena u međusobnom odnosu ovih pojedinačnih delova ne može da promeni njihov zbir, ovu datu veličinu vrednosti. Dati broj 100 ostaje uvek isti, bilo da se rastavi na $50+50$, ili na $20+70+10$, ili na $40+30+30$. Onaj deo vrednosti proizvoda koji se raspada u ove dohotke određen je kao god i postojani deo vrednosti kapitala vrednošću roba, tj. količinom rada koja je u datom slučaju u njima opredmećena. Dakle je prvo data masa vrednosti roba koja se razdeljuje u najamninu, profit i rentu; dakle apsolutna granica sume komada vrednosti ovih roba. Drugo, što se tiče samih posebnih kategorija, njihove su prosečne i regulativne granice takođe date. Pri ovom njihovom ograničavanju, najamnina sačinjava osnovicu. U jednome pravcu, ona je regulisana jednim prirodnim zakonom; njena minimalna granica data je fizičkim minimumom životnih sredstava koji radnik mora da primi da bi svoju radnu snagu održao i reprodukovao; dakle nekom određenom količinom roba. Vrednost ovih roba određena je radnim vremenom koje iziskuje njihova reprodukcija; dakle delom novog rada koji je dodat sredstvima za proizvodnju, ili i radnog dana koji je radniku potreban da proizvede i reprodukuje neki ekvivalenat za vrednost ovih nužnih životnih sredstava. Ako su npr. njegova prosečna dnevna životna sredstva po vrednosti $=6$ časova prosečnog rada, onda on mora prosečno 6 časova svoga dnevnog rada da radi za samog sebe. Stvarna vrednost njegove radne snage odstupa od ovog fizičkog minimuma; ona je različita već prema klimi i stanju društvenog razvitka; ona ne zavisi samo od fizičkih nego i od istorijski razvijenih društvenih potreba, koje postaju drugom prirodom. Ali je u svakoj zemlji u nekom datom periodu ova regulativna prosečna najamnina data veličina. Vrednost svih ostalih dohodaka ima na taj način granicu. Ona je uvek jednaka vrednosti u kojoj se utelovljava celokupni radni dan (koji se ovde podudara s prosečnim radnim danom, pošto obuhvata celokupnu masu rada pokretanu celokupnim društvenim kapitalom), minus onaj njegov deo koji se utelovljava u najamnini. Njena je granica, dakle, data granicom vrednosti u kojoj se izražava neplaćeni rad, tj. količinom ovog neplaćenog rada. Dok deo radnog dana koji je radniku potreban za reprodukovanje vrednosti

njegove najamnine ima svoju poslednju granicu u fizičkom minimumu njegove najamnine, drugi deo radnog dana, u kome se predstavlja njegov višak rada, pa dakle i deo vrednosti koji izražava višak vrednosti, ima svoju granicu u fizičkom maksimumu radnog dana, tj. u celokupnoj količini dnevnog radnog vremena koju radnik uz održavanje i reprodukovanje svoje radne snage uopšte može dati. Pošto se pri ovom sadašnjem razmatranju radi o raspodeli vrednosti u kojoj se predstavio celokupni novi rad dodat preko godine, može se ovde radni dan smatrati kao postojana veličina, pa je kao takav i pretpostavljen, ma koliko on mnogo ili malo odstupao od svog fizičkog maksimuma. Prema tome je apsolutna granica onog dela vrednosti koji sačinjava višak vrednosti i koji se rastvara u profit i zemljišnu rentu, data; ona je određena suviškom neplaćenog dela radnog dana preko plaćenoga, dakle onim delom vrednosti celokupnog proizvoda u kome se ovaj višak rada realizuje. Ako ovaj višak vrednosti, ovako određen u svojim granicama i sračunat na celokupni predujmljeni kapital, nazovemo, kako sam ja to uradio, profitom, onda je ovaj profit, posmatran u svojoj apsolutnoj veličini, jednak višku vrednosti, pa je dakle u svojim granicama isto tako zakonito određen kao i ovaj. Visina profitne stope, pak, takođe je veličina zatvorena u izvesne granice koje su određene vrednošću roba. Ona je odnos celokupnog viška vrednosti prema celokupnom društvenom kapitalu koji je predujmljen u proizvodnju. Ako je kapital = 500 (ako hoćete miliona), a višak vrednosti = 100, onda 20% čine apsolutnu granicu profitne stope. Raspodela društvenog profita, po merilu ove stope, među kapitale plasirane u različne oblasti proizvodnje, stvara cene proizvodnje koje odstupaju od vrednosti roba i koje su stvarno regulativne prosečne tržišne cene. Ali ovo odstupanje ne ukida ni određivanje cena vrednostima, niti zakonske granice profita. Umesto da vrednost neke robe bude jednaka kapitalu koji je u nju utrošen plus višak vrednosti koji se u njoj nalazi, sada je njena cena proizvodnje jednaka kapitalu k koji je u nju utrošen plus višak vrednosti koji na nju otpada usled opšte profitne stope, dakle npr. 20% na kapital koji je predujmljen u njenu proizvodnju, kako utrošeni tako i samo primenjeni. Ali sam ovaj dometak od 20% određen je viškom vrednosti koji je proizveo celokupni društveni kapital i njegovim odnosom prema vrednosti kapitala; zato on i jeste 20% a ne 10 ili 100. Pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje, dakle, ne ukida granice profita, već samo menja njegovu raspodelu među različite posebne kapitale iz kojih se sastoji društveni kapital, razdeljuje ga među njih ravnomerno, srazmerno tome kakve delove vrednosti oni sačinjavaju od ovog celokupnog kapitala. Tržišne cene penju se i padaju iznad i ispod ovih regulatornih cena proizvodnje, ali se ova kolebanja uzajamno potiru. Ko bude posmatrao cenovnike kroz neki duži period, a bude odbio slučajeve gde je usled promene u proizvodnoj snazi rada bila promenjena stvarna vrednost roba, a tako isto i slučajeve gde je proces proizvodnje bio ometan prirodnim

ili društvenim nezgodama, taj će se čuditi, prvo, srazmerno uskim granicama odstupanja, a drugo, pravilnosti njihovog izravnavanja. On će tu naći istu vladavinu regulativnih proseka kakvu je Quételet dokazao za socijalne fenomene. Ako izravnanje robnih vrednosti u cene proizvodnje ne naiđe na prepreke, onda se renta rastvara u diferencijalnu rentu, tj. ona je ograničena na izravnanje ekstraprofita koje bi regulativne cene proizvodnje dale jednom delu kapitalista, a koje sad prisvaja zemljovlasnik. Ovde, dakle, renta ima svoju određenu vrednosnu granicu u odstupanjima individualnih profitnih stopa koja su izazvana regulisanjem cena proizvodnje putem opšte profitne stope. Ako zemljišna svojina postavi smetnje izravnanju robnih vrednosti u cene proizvodnje, pa prisvoji apsolutnu rentu, biće ova ograničena suviškom vrednosti zemljodelskih proizvoda preko njihove cene proizvodnje, dakle suviškom u njima sadržanog viška vrednosti preko profitne stope koja kapitalima pripada po opštoj profitnoj stopi. Ova diferencija sačinjava onda granicu rente, koja kao i ranije sačinjava samo određeni deo datog i u robama sadržanog viška vrednosti.

Naposletku, ako bi izravnanje viška vrednosti u prosečni profit u različnim oblastima proizvodnje našlo smetnju u veštačkim ili prirodnim monopolima, a specijalno u monopolu zemljišne svojine, tako da bi postala mogućna monopolska cena koja bi se popela iznad cene proizvodnje i iznad vrednosti roba na koje monopol utiče, ovo ne bi ukinulo granice date vrednošću roba. Monopolska cena izvesnih roba samo bi prenela na robe s monopolskom cenom jedan deo profita drugih proizvođača roba. Došlo bi indirektno do lokalnog poremećaja u raspodeli viška vrednosti među različite oblasti proizvodnje, ali taj poremećaj bi samu granicu ovog viška vrednosti ostavio neizmenjenu. Ako bi roba s monopolskom cenom ulazila u nužnu radnikovu potrošnju, ona bi podigla najamninu i time smanjila višak vrednosti u slučaju da se radniku i dalje bude plaćala vrednost njegove radne snage. Ona bi mogla oboriti najamninu ispod vrednosti radne snage, ali to samo ukoliko bi najamnina stajala iznad granice svog fizičkog minimuma. U ovom bi slučaju monopolska cena bila plaćena odbitkom od realne najamnine (tj. od mase upotrebnih vrednosti koju bi radnik dobijao istom masom rada) i od profita ostalih kapitalista. Granice u čijem bi okviru monopolska cena pogađala normalno regulisanje robnih cena bile bi čvrsto određene i mogle bi se tačno izračunati.

Kao što, dakle, podela novododate vrednosti roba, vrednosti koja se uopšte rastvara u dohodak, nalazi za sebe date i regulativne granice u srazmeri između potrebnog rada i viška rada, najamnine i viška vrednosti, tako opet podela samog viška vrednosti na profit i zemljišnu rentu nalazi te granice u zakonima koji uređuju izravnanje profitne stope. Kod cepanja na kamatu i preduzetničku dobit, granicu za obe zajedno sačinjava sam prosečni profit. On pruža datu veličinu vrednosti u kojoj se one imaju podeliti i u kojoj se jedino mogu po-

deliti. Određena srazmera podele ovde je slučajna, tj. isključivo određena odnosima konkurencije. Dok je pokrivanje tražnje i ponude inače jednako ukidanju odstupanja tržišnih cena od njihovih regulativnih prosečnih cena, tj. ukidanju uticaja konkurencije, ovde ono jedino određuje. A zbog čega? Zbog toga što isti faktor proizvodnje, kapital, ima da podeli njemu pripadajući deo viška vrednosti među dva vlasnika istog faktora proizvodnje. Ali što ovde nema neke određene, zakonite granice za podelu prosečnog profita, ne ukida njegovu granicu kao dela robne vrednosti; kao god što ni okolnost što dva asociés jednog preduzeća usled različitih spoljašnjih okolnosti nejednako dele profit ni na koji način ne pogada granice ovog profita.

Kad se, dakle, onaj deo robne vrednosti u kome se predstavlja novi rad dodat vrednosti sredstava za proizvodnju raspada u različite delove koji u obliku dohodaka uzimaju samostalne vidove jedan prema drugom, to ipak nikako ne znači da sad najamninu, profit i zemljišnu rentu treba smatrati kao konstitutivne elemente iz čijeg bi sastavljanja ili sume poticala regulativna cena (natural price, *prix nécessaire*^{1*}) roba; tako da ne bi prvobitna jedinica, koja se raspada u ova tri dela, bila robna vrednost po odbitku postojanog dela vrednosti, nego da bi naprotiv cena svakog od ova tri dela bila određena samostalno i da se cena robe obrazuje tek iz sabiranja ovih triju nezavisnih veličina. U stvarnosti je robna vrednost pretpostavljena veličina, celina celokupne vrednosti najamnine, profita i rente, pa kakva god bila njihova uzajamna relativna veličina. U onom pogrešnom shvatanju, najamnina, profit, renta jesu tri samostalne veličine vrednosti čija celokupna veličina proizvodi, ograničava i određuje veličinu robne vrednosti.

Pre svega je jasno da ako najamnina, profit, renta konstituišu cenu roba, to bi važilo i za postojani deo robne vrednosti kao i za drugi deo u kome se predstavljaju promenljivi kapital i višak vrednosti. Ovaj se postojani deo može ovde dakle sasvim ispustiti iz vida, pošto bi se vrednost roba iz kojih se sastoji takode rastvorila u sumu vrednosti najamnine, profita i rente. Kako smo već primetili, ovo shvatanje zato i poriče postojanje ovakvog postojanog dela vrednosti.

Zatim je jasno da ovde otpada svaki pojam vrednosti. Ostaje još samo predstava cene u tome smislu da se vlasnicima radne snage, kapitala i zemljišta plaća izvesna masa novca. Ali šta je novac? Novac nije stvar već neki određen oblik vrednosti, dakle opet pretpostavlja vrednost. Mi ćemo, dakle, reći da se za one elemente proizvodnje plaća neka određena masa zlata i srebra, ili da se u glavi izjednačuju sa ovom masom. Ali su zlato i srebro (a prosvećeni je ekonomist ponosit na ovo saznanje) i sami robe kao sve druge robe. Dakle je i cena zlata i srebra određena mninom, najaprofitom i rentom. Mi, dakle,

^{1*} prirodna cena, nužna cena

ne možemo najamninu, profit i rentu odrediti time što bismo ih izjednačili s nekom izvesnom količinom zlata i srebra, jer vrednost ovog zlata i srebra u kojima oni treba da se cene kao u svom ekvivalentu, tek treba da bude određena njima, nezavisno od zlata i srebra, tj. nezavisno od vrednosti svake robe koja je upravo proizvod od ono troje. Kazati da se vrednost najamnine, profita i rente sastoji u tome što su oni jednaki nekoj izvesnoj količini zlata i srebra, značilo bi, dakle, samo kazati da su jednaki nekoj izvesnoj količini najamnine, profita i rente.

Uzmimo prvo najamninu. Jer se i sa ovog stanovišta mora poći od rada. Kako se, dakle, određuje regulativna cena najamnine, ona cena oko koje osciliraju njene tržišne cene?

Hajde da kažemo tražnjom i ponudom radne snage. Ali o kakvoj se tražnji radne snage radi? O tražnji kapitala. Tražnja za radom jednaka je, dakle, ponudi kapitala. Da bismo govorili o ponudi kapitala, moramo pre svega znati šta je kapital. Iz čega se kapital sastoji? Uzmimo njegovu najjednostavniju pojavu: iz novca i roba. Ali novac je samo oblik robe. Dakle, iz roba. Ali vrednost roba određena je prema pretpostavci u prvoj instanci cenom rada koji je proizvodi, najamninom. Tu se najamnina pretpostavlja i tretira kao konstitutivni element cene roba. Sada ova cena roba treba da bude određena srazmerom ponuđenog rada prema kapitalu. Cena samog kapitala jednaka je ceni roba iz kojih se on sastoji. Tražnja kapitala za radom jednaka je ponudi kapitala. A ponuda kapitala jednaka je ponudi sume roba date cene, a ova je cena u prvoj instanci regulisana cenom rada, a cena rada opet je sa svoje strane jednaka onom delu robne cene iz kojeg se sastoji promenljivi kapital koji se radniku ustupa u razmenu za njegov rad; a cena roba iz kojih se sastoji ovaj promenljivi kapital opet je i sama u prvom redu određena cenom rada, jer nju određuju cene najamnine, profita i rente. Da bismo odredili najamninu, mi, dakle, ne možemo pretpostaviti kapital, pošto je vrednost samog kapitala saodređena najamninom.

Sem toga nam unošenje konkurencije ništa ne pomaže. Konkurencija čini da se tržišne cene rada penju ili padaju. Ali uzmimo da se tražnja i ponuda rada pokrivaju. Čime se onda određuje najamnina? Konkurencijom. Ali upravo smo pretpostavili da konkurencija prestaje određivati, da ravnotežom svojih protivtežućih snaga ukida svoje dejstvo. Pa mi hoćemo da nađemo baš prirodnu cenu najamnine, tj. cenu rada koju ne reguliše konkurencija nego, naprotiv, koja reguliše konkurenciju.

Ne preostaje drugo nego da se nužna cena rada odredi potrebnim radnikovim životnim sredstvima. Ali su ova životna sredstva robe koje imaju neku cenu. Cena rada određena je, dakle, cenom nužnih životnih sredstava, a cena životnih sredstava u prvom je redu, kao i cena svih drugih roba, određena cenom rada. Dakle, cenom životnih sredstava određena cena rada određena je cenom rada. Cena rada

određena je samom sobom. Drugim rečima, mi ne znamo čime je cena rada određena. Rad ima ovde cenu uopšte zato što se posmatra kao roba. Da bismo, dakle, govorili o ceni rada, moramo znati šta je cena uopšte. Ali šta je cena uopšte, to tek ovim putem nećemo saznati.

Međutim, hajde da uzmemo da je potrebna cena rada određena na ovaj veseli način. A sad, kako stoji stvar s prosečnim profitom, profitom svakog kapitala u normalnim prilikama, koji sačinjava drugi elemenat robne cene? Prosečni profit mora biti određen nekom prosečnom stopom profita; kako se ova određuje? Konkurencijom među kapitalistima? Ali ova konkurencija već pretpostavlja postojanje profita. Ona pretpostavlja različite profitne stope, pa stoga različite profite, bilo u istim bilo u različitim granama proizvodnje. Konkurencija može uticati na profitnu stopu samo ukoliko utiče na cene roba. Konkurencija može da izdejstvuje samo to da proizvođači u okviru iste grane proizvodnje prodaju svoje robe po jednakim cenama i da u okviru različitih oblasti proizvodnje prodaju svoje robe po cenama koje im daju isti profit, isti proporcionalni dometak na cenu robe delimično već određenu najamninom. Otuda konkurencija može samo da izravna nejednakosti u profitnoj stopi. Da bi izravnao nejednake profitne stope, profit mora već postojati kao elemenat robne cene. Konkurencija njega ne stvara. Ona povisuje ili snizuje, ali ona ne stvara nivo koji nastupa čim je izravnaje izvršeno. A onda, kad govorimo o nekoj nužnoj stopi profita, mi hoćemo da poznamo baš onu profitnu stopu koja je nezavisna od kretanja konkurencije, koja sa svoje strane reguliše konkurenciju. Prosečna profitna stopa nastupa s ravnotežom među silama kapitalista koji konkurišu. Konkurencija može da uspostavi ovu ravnotežu, ali ne profitnu stopu koja nastupa na osnovu ove ravnoteže. A zašto je, kad se ova ravnoteža uspostavila, opšta profitna stopa 10 ili 20 ili 100%? Zbog konkurencije. Ali naprotiv, konkurencija je ukinula uzroke koji su proizvodili odstupanja od 10 ili 20 ili 100%. Ona je dovela do robne cene pri kojoj svaki kapital odbacuje isti profit srazmerno svojoj veličini. Ali je sama veličina ovog profita od nje nezavisna. Ona samo uvek nanovo reducira sva odstupanja na ovu veličinu. Jedan čovek konkuriše s drugima, a konkurencija ga prisiljava da svoju robu prodaje po istoj ceni po kojoj i oni. Ali zašto je ova cena 10 ili 20 ili 100?

Ne preostaje, dakle, ništa drugo nego da profitnu stopu i stoga profit oglasimo za dometak, određen na neki neshvatljiv način, na cenu robe, koja je dotle bila određena najamninom. Jedino što nam konkurencija kazuje jeste da ova profitna stopa mora da bude neka data veličina. A to smo znali pre toga, kada smo govorili o opštoj profitnoj stopi i »nužnoj ceni« profita.

Sasvim je nepotrebno da sav ovaj besmisleni proces ponovo ispretresemo i na zemljišnoj renti. I bez toga se vidi da on, ako se ikako dosledno provede, čini da se profit i renta ispoljavaju kao puki

domeci na cenu, određeni neshvatljivim zakonima, na robnu cenu koja je u prvom redu određena najamninom. Ukratko, konkurencija mora primiti na sebe da objasni sve iracionalnosti ekonomista, dok bi, naprotiv, ekonomisti morali da objasne konkurenciju.

Ako se sad ovde ostavi po strani fantazija o tome da sastavne delove cene, profit i rentu, stvara promet, tj. da oni potiču iz prodaje — a promet nikad ne može da dâ ono što mu nije prethodno bilo dato — onda stvar izlazi jednostavno na ovo:

Neka je najamninom određena cena neke robe = 100; profitna stopa 10% na najamninu, a renta 15% na najamninu. Onda je cena robe, određena sumom najamnine, rente i profita = 125. Ovaj dome-tak od 25 ne može poticati iz prodaje robe. Jer svi koji prodaju jedan drugom, prodaju svaki drugome za 125 ono što je stajalo 100 najamnine; a to je sasvim isto kao da svi prodaju po 100. Ova se operacija, dakle, mora posmatrati nezavisno od prometnog procesa.

Ako radnik, kapitalista i zemljovlasnik podele samu robu koja sad staje 125 — a stvar se ni u čemu ne menja ako kapitalista prvo proda za 125, a onda radniku plati 100, sebi 10, a zemljišnom rentijeru 15 — onda radnik dobija $\frac{4}{5}=100$ od vrednosti i od proizvoda. Kapitalista dobija od vrednosti i proizvoda $\frac{2}{25}$, a rentijer $\frac{3}{25}$. Prodajući za 125 umesto za 100, kapitalista daje radniku samo $\frac{4}{5}$ proizvoda u kome se predstavlja njegov rad. Bilo bi, dakle, sasvim isto da je radniku dao 80, a zadržao 20, od čega bi njemu došlo 8, a rentijeru 12. On bi tada robu prodao po njenoj vrednosti, pošto su domeci na cenu doista povišenja nezavisna od vrednosti robe, koja je (vrednost) pri ovoj pretpostavci određena vrednošću najamnine. Ovo bi obilaznim putem izišlo na to da je u ovoj ideji reč najamnina, onih 100, jednaka vrednosti proizvoda, tj. = sumi novca u kojoj se predstavlja ova određena količina rada; ali da se ova vrednost opet razlikuje od realne najamnine te zbog toga ostavlja jedan višak. Samo što se to ovde isteruje nominalnim dometkom na cenu. Ako bi, dakle, najamnina bila = 110 umesto 100, morao bi profit biti = 11, a zemljišna renta = $16\frac{1}{2}$, dakle cena robe = $137\frac{1}{2}$. Ovo bi odnos ostavilo neizmenjen. No pošto bi se uvek podela dobijala nominalnim dometkom izvesnih procenata na najamninu, to bi se cena penjala i padala s najamninom. Tu se najamnina prvo izjednačuje s vrednošću robe, a onda opet od nje odvaja. Stvarno pak, jednom nelogičnom stranputicom, stvar izlazi na to da je vrednost robe određena količinom u njoj sadržanog rada, a vrednost najamnine cenom nužnih životnih sredstava, a da suvišak vrednosti preko najamnine sačinjava profit i rentu.

Raspadanje vrednosti roba, posle odbitka vrednosti sredstava za proizvodnju utrošenih u njihovoj proizvodnji; raspadanje ove date mase vrednosti, određene količinom rada opredmećenom u robnom proizvodu, u tri sastavna dela koji kao najamnina, profit i zemljišna renta uzimaju vid samostalnih i među sobom nezavisnih oblika

dohotka, ovo se raspadanje na otvorenoj površini kapitalističke proizvodnje, pa stoga i u predstavi agenata koji su pod njenom vlašću, predstavlja naopako.

Neka je celokupna vrednost koje bilo robe $= 300$, od čega su 200 vrednost sredstava za proizvodnju utrošenih u njenoj proizvodnji, ili elemenata postojanog kapitala. Ostaje, dakle, 100 kao suma nove vrednosti koja je toj robi dodata u procesu njene proizvodnje. Ova nova vrednost od 100 jeste sve što je raspoloživo za deobu na tri oblika dohotka. Stavimo li najamninu $= x$, profit $= y$, zemljišnu rentu $= z$, onda će zbir $x + y + z$ u našem slučaju biti uvek $= 100$. U shvatanju industrijalaca, trgovaca i bankara, kao i shvatanju vulgarnih ekonomista, stvar izgleda sasvim drukčije. Za njih vrednost robe, po odbitku vrednosti u njoj utrošenih sredstava za proizvodnju, nije data kao $= 100$, kojih se 100 onda dele na x , y , z . Nego je cena robe jednostavno sastavljena iz veličina vrednosti najamnine, profita i rente, koje su veličine određene nezavisno od njene vrednosti i nezavisno jedna od druge, tako da je x , y , z dato i određeno svako za sebe samostalno, i da veličina vrednosti same robe rezultira tek iz sume ovih veličina, koja može da bude manja ili veća od 100, kao iz sabiranja ovih sastavnih delova njene vrednosti. Ovaj quid pro quo^{1*} nužan je:

Prvo, zato što sastavni delovi vrednosti robe stoje jedan prema drugom kao samostalni dohoci, koji se kao takvi odnose na tri među sobom sasvim različita činioca proizvodnje, rad, kapital i zemlju, i koji zbog toga izgledaju da potiču iz ovih. Svojina na radnu snagu, na kapital, na zemlju, jeste uzrok koji čini da ovi različiti sastavni delovi vrednosti roba pripadaju ovim respektivnim vlasnicima, pa ih zbog toga za njih pretvara u dohotke. Ali vrednost ne potiče iz nekog pretvaranja u dohodak, nego ona mora biti na licu mesta pre no što se može pretvoriti u dohodak, pre nego što može uzeti vid dohotka. Privid obrnutog mora se učvrstiti utoliko više što se određivanje uzajamne relativne veličine ovih triju delova vrši po raznovrsnim zakonima, čija se veza sa samom vrednošću roba i ograničavanje pomoću nje nikako ne pokazuje na površini.

Drugo: videli smo da opšte dizanje ili padanje najamnine, dovodeći pri inače jednakim okolnostima do kretanja opšte profitne stope u protivnom pravcu, menja cene proizvodnje različitih roba, jedne diže, druge snizuje, prema tome kakav je kad prosečni sastav kapitala u dotičnim oblastima proizvodnje. Ovde, dakle, u nekim oblastima proizvodnje iskustvo svakako pokazuje da se prosečna cena neke robe penje zato što se popela najamnina, a pada zato što je ona pala. Ono što »iskustvo ne pokazuje« to je da ove promene tajno regulišu od najamnine nezavisna vrednost roba. Bude li, naprotiv penjanje

^{1*} zamenjivanje

najamnine lokalno, dođe li do njega samo u posebnim oblastima proizvodnje usled osobitih okolnosti, onda može nastupiti odgovarajuće nominalno dizanje cena ovih roba. Onda je ovo dizanje relativne vrednosti neke vrste roba prema drugima, za koje je najamnina ostala neizmenjena, samo reakcija protiv lokalnog poremećaja ravnomerne raspodele viška vrednosti na različite oblasti proizvodnje, sredstvo za izravnjanje posebnih profitnih stopa u opštu. »Iskustvo« koje se kod ovoga stiče opet je određivanje cene najamninom. Ono što u ova dva slučaja pokazuje iskustvo, jeste dakle to da je najamnina odredila robne cene. Što iskustvo ne pokazuje, jeste skriveni uzrok ove povezanosti. Zatim: prosečna cena rada, tj. vrednost radne snage, određena je cenom proizvodnje potrebnih životnih sredstava. Podigne li se ili padne ova, podići će se ili pasti ona. Što iskustvo opet ovde pokazuje, jeste postojanje neke povezanosti između najamnine i cene roba; ali uzrok može da se predstavi kao posledica, a posledica kao uzrok, kao što je to slučaj i kod kretanja tržišne cene, gde neko dizanje najamnine preko njenog proseka odgovara dizanju tržišnih cena preko cena proizvodnje, dizanju koje je skopčano s periodom prosperiteta, a naredni pad najamnine ispod njenog proseka odgovara padu tržišnih cena ispod cena proizvodnje. Ostavljajući po strani oscilatorna kretanja tržišnih cena, moralo bi činjenici da su cene proizvodnje vezane vrednostima roba *prima facie* uvek odgovarati iskustvo da kad se najamnina diže, profitna stopa pada, i obrnuto. Ali mi smo videli da profitna stopa može da bude određena kretanjima u vrednosti postojanog kapitala, nezavisno od kretanja najamnine, tako da se najamnina i profitna stopa mogu kretati u istom pravcu umesto u suprotnom, da se obe mogu penjati ili padati. Ako bi se stopa viška vrednosti neposredno podudarala sa stopom profita, ovo ne bi bilo moguće. I kad se najamnina popne usled toga što su se popele cene životnih sredstava, može profitna stopa ostati ista ili se čak i popeti, usled veće intenzivnosti rada ili produženja radnog dana. Sva ova iskustva potvrđuju privid koji je izazvan samostalnim, izvrnutim oblikom sastavnih delova vrednosti, kao da najamnina sama ili najamnina i profit zajedno određuju vrednost roba. Čim ovo uopšte ovako izgleda u odnosu na najamninu, čim se, dakle, čini da se cena rada i vrednost stvorena radom podudaraju, biva to po sebi razumljivo i za profit i rentu. Njihove cene, tj. novčani izrazi, moraju onda biti regulisani nezavisno od rada i vrednosti koju je on proizveo.

Treće, uzmimo da se vrednosti roba, ili od njih samo prividno nezavisne cene proizvodnje, neposredno i stalno u iskustvu podudaraju s tržišnim cenama roba, umesto da se naprotiv neprekidnim kompenzacijama stalnih kolebanja tržišnih cena ostvare samo kao regulativne prosečne cene. Uzmimo zatim da se reprodukcija uvek vrši pod istim, nepromenjenim okolnostima, dakle da u svima elementima kapitala proizvodnost rada ostaje postojana. Naposljetku, uzmimo da se onaj deo vrednosti robnog proizvoda koji se u svakoj oblasti

proizvodnje stvara dodavanjem nove količine rada, dakle dodavanjem novoproduktivne vrednosti na vrednost sredstava za proizvodnju, raspada u stalno jednakim razmerama na najamninu, profit i rentu, tako da se stvarno plaćena najamnina, faktično realizovani profit i faktična renta neposredno podudaraju s vrednošću radne snage, sa onim delom celokupnog viška vrednosti koji na osnovu prosečne profitne stope pripada svakom samostalno aktivnom delu celokupnog kapitala, a sa granicama u koje je zemljišna renta normalno saterana na ovoj bazi. Jednom reči, uzmimo da se raspodela društvene proizvedene vrednosti i regulisanje cena proizvodnje vrši na kapitalističkoj osnovici, ali uz odstranjenje konkurencije.

Pod ovim, dakle, pretpostavkama, gde bi vrednost roba bila i ispoljavala se kao postojana, gde bi deo vrednosti robnog proizvoda koji se rastvara u dohotke ostao postojana veličina i uvek se kao takav predstavljao, gde bi se, najzad, ovaj dati i postojani deo vrednosti stalno rastavljao u postojanim razmerama na najamninu, profit i rentu — čak bi se i pod ovim pretpostavkama stvarno kretanje nužno ispoljavalo u izopačenom vidu: ne kao raspadanje neke unapred date veličine vrednosti na tri dela koji uzimaju uzajamno nezavisne oblike dohotka, nego, obrnuto, kao obrazovanje ove veličine vrednosti iz sume elemenata najamnine, profita i zemljišne rente koji su nezavisno i za sebe samostalno određeni i koji nju sastavljaju. Ovaj bi privid nužno nastao zbog toga što se u stvarnom kretanju pojedinačnih kapitala i njihovih robnih proizvoda ne ispoljava vrednost roba kao pretpostavka njihovog raspadanja, nego, naprotiv, sastavni delovi na koje se one raspadaju funkcionišu kao pretpostavka vrednosti roba. Pre svega smo videli da se svakom kapitalisti cena koštanja robe javlja kao data veličina i da se u stvarnom procesu proizvodnje ona stalno kao takva predstavlja. Cena koštanja pak jednaka je vrednosti postojanog kapitala, predujmljenih sredstava za proizvodnju, plus vrednost radne snage, no koja se za agenta proizvodnje predstavlja u iracionalnom obliku cene rada, tako da se najamnina u isti mah ispoljava kao radnikov dohodak. Prosečna cena rada data je veličina, jer je vrednost radne snage, kao svake druge robe, određena radnim vremenom potrebnim za njenu reprodukciju. Ali što se tiče onog dela vrednosti roba koji se rastvara u najamninu, on ne potiče iz toga što uzima ovaj oblik najamnine, što kapitalista pod pojavnim oblikom najamnine predujmljuje radniku udeo ovoga u njegovom sopstvenom proizvodu, nego iz toga što radnik proizvodi ekvivalenat koji odgovara njegovoj najamnini, tj. što jedan deo njegovog dnevnog ili godišnjeg rada proizvodi vrednost sadržanu u ceni njegove radne snage. Ali se najamnina utvrđuje ugovorom pre no što je proizveden ekvivalenat vrednosti koji njoj odgovara. Zbog toga se najamnina kao element cene, čija je veličina data pre no što roba i robna vrednost budu proizvedene, kao sastavni deo cene koštanja, ne ispoljava kao neki deo koji se u samostalnom obliku odvajanja od celokupne vrednosti robe, već, obrnuto, kao data veličina koja nju unapred određuje,

tj. kao elemenat koji obrazuje cenu ili vrednost. Sličnu ulogu onoj koju najamnina igra u ceni koštanja robe, igra prosečni profit u njenoj ceni proizvodnje, jer je cena proizvodnje jednaka ceni koštanja plus prosečni profit na predujmljeni kapital. Praktično, u shvatanju i u računanju samog kapitaliste, ovaj prosečni profit ulazi kao regulatorni elemenat, ne samo ukoliko određuje prenošenje kapitala iz jedne oblasti plasiranja u neku drugu nego i za sve prodaje i ugovore koji obuhvataju neki proces reprodukcije koji se proteže na duže epohe. Ali ukoliko ovako ulazi, on je pretpostavljena veličina, koja je u stvari nezavisna od svake vrednosti i svakog viška vrednosti koji budu proizvedeni u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje, pa stoga još više od one vrednosti i onog viška vrednosti koje u svakoj od ovih oblasti proizvede svaki pojedinačni kapital. Umesto da ga pokaže kao rezultat cepanja vrednosti, pojava ga naprotiv pokazuje kao veličinu koja je nezavisna od vrednosti robnog proizvoda, koja je unapred data u procesu proizvodnje roba i koja određuje samu prosečnu cenu roba, tj. kao elemenat koji obrazuje vrednost. I to se višak vrednosti, usled rastavljanja različnih njegovih delova u uzajamno sasvim nezavisne oblike, pokazuje još u mnogo konkretnijem obliku kao pretpostavka obrazovanja vrednosti roba. Jedan deo prosečnog profita istupa u obliku kamate samostalno prema aktivnom kapitalisti kao elemenat koji je pretpostavka proizvodnje roba i njihove vrednosti. Koliko se god veličina kamate kolebala, toliko je ona za svakog kapitalistu i u svakom trenutku data veličina, koja za njega, pojedinačnog kapitalistu, ulazi u cenu koštanja robe koju je on proizveo. Isto tako zemljišna renta u obliku ugovorom utvrđene zakupnine za poljoprivrednog kapitalistu, a u obliku zakupa za poslovne prostorije za druge preduzetnike. Zbog toga se ovi delovi na koje se višak vrednosti rastavlja, zato što su dati kao elementi cene koštanja za pojedinačnog kapitalistu, ispoljavaju obrnuto kao elementi koji obrazuju višak vrednosti; obrazuju jedan deo robne cene kao što najamnina obrazuje drugi. Tajna zbog čega se ovi proizvodi rastavljanja robne vrednosti stalno ispoljavaju kao pretpostavke samog obrazovanja vrednosti jednostavno je u tome što kapitalistički način proizvodnje, kao svaki drugi, ne reprodukuje postojano samo materijalni proizvod, nego i društvene ekonomske odnose, određene ekonomske oblike njegovog stvaranja. Zbog toga se njegov rezultat isto tako postojano ispoljava kao njegova pretpostavka, kao što mu se pretpostavke ispoljavaju kao rezultati. A ovu stalnu reprodukciju istih odnosa anticipira pojedinačni kapitalista kao po sebi razumljivu, kao činjenicu u koju se ne može sumnjati. Dokle god kapitalistička proizvodnja produžuje da postoji kao takva, jedan deo novododatog rada stalno se rastvara u najminu drugi u profit (kamatu i preduzetničku dobit), a treći u rentu. Ovo je kod ugovora među vlasnicima različitih činilaca proizvodnje pretpostavljeno, i ta je pretpostavka tačna, pa ma koliko se u svakom pojedinačnom slučaju kolebali relativni odnosi veličina. Određena for-

ma u kojoj se sučeljavaju delovi vrednosti pretpostavljena je, jer se stalno reprodukuje, a stalno se reprodukuje jer je stalno pretpostavljena.

Na svaki način, iskustvo i pojava pokazuju i to da tržišne cene, u čijem se uticaju određenje vrednosti zaista jedino pokazuje kapitalisti, posmatrane u njihovoj veličini, nikako nisu zavisne od ovih anticipacija; da se one ne upravljaju prema tome jesu li kamata ili renta bile ugovorene visoke ili niske. Ali tržišne cene postojeane su samo u menjanju, a njihov prosek za duže periode daje upravo respektivne proseke najamnine, profita i rente kao postojeane veličine, dakle kao veličine koje u poslednjoj instanci dominiraju tržišnim cenama.

S druge strane, čini se veoma jednostavnom refleksija da kad su najamnina, profit i renta tvorci vrednosti zato što se javljaju kao pretpostavljeni proizvodnji vrednosti, a za pojedinačnog su kapitalistu pretpostavljeni u ceni koštanja i ceni proizvodnje, da je i postojani deo kapitala, čija vrednost ulazi kao data u proizvodnju svake robe, tvorac vrednosti. Ali postojani deo kapitala samo je suma roba, pa stoga robnih vrednosti. Ovo bi, dakle, izišlo na besmisleni tautologiju da je robna vrednost tvorac i uzrok robne vrednosti.

No ako bi kapitalista imao kakav god interes da o ovome razmisli — a razmišljanje njegovo kao kapitaliste isključivo je određeno njegovim interesom i motivima lične koristi — iskustvo će mu pokazati da proizvod koji on sam proizvodi ulazi u druge oblasti proizvodnje kao postojani deo kapitala, a proizvodi ovih drugih oblasti proizvodnje kao postojani delovi kapitala u njegov proizvod. Pa pošto se za njega, ukoliko se njegova nova proizvodnja izvršuje, dodatak vrednosti prema prividu stvara veličinama najamnine, profita i rente, to ovo važi i za postojani deo koji se sastoji iz proizvoda drugih kapitalista; zato se u poslednjoj instanci, iako na način koji nije sasvim jasan, cena postojanog dela kapitala, a s time u poslednjoj instanci i celokupna vrednost roba, svodi na sumu vrednosti koja je rezultat sabiranja samostalnih tvoraca vrednosti koji se regulišu različitim zakonima i koji su postali iz različitih izvora: najamnine, profita i rente.

Četvrto, da li se robe prodaju ili ne prodaju po svojim vrednostima, dakle samo određivanje vrednosti, sasvim je irelevantno za pojedinačnog kapitalistu. To je već unapred nešto što se zbiva iza njegovih leđa, silom prilika koje su od njega nezavisne, pošto u svakoj oblasti proizvodnje regulatorne prosečne cene nisu obrazovane vrednošću, već cenama proizvodnje, koje se od njih razlikuju. Određenje vrednosti kao takvo interesuje i opredeljuje pojedinačnog kapitalistu i kapital u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje samo utoliko što ga smanjena ili uvećana količina rada, koja se s porastom ili padanjem proizvodne snage rada zahteva za proizvodnju roba, u jednom slučaju osposobljava da uz postojeće tržišne cene napravi neki ekstraprofit, a u drugome ga prisiljava da cenu roba poviši, jer na delimični proizvod ili na pojedinačnu robu pada više najamnine, više postojanog kapitala, pa stoga i više kamate. Ono ga interesuje samo ukoliko za samog njega podiže

ili snizuje troškove proizvodnje robe, dakle samo ukoliko ga dovodi u izuzetan položaj.

Nasuprot ovome, najamnina, kamata i renta čine mu se kao regulativne granice ne samo cene po kojoj on može da realizuje preduzetničku dobit, deo profita koji mu pripada kao aktivnom kapitalisti, nego po kojoj on uopšte mora biti kadar da proda robu ako se hoće da neprekidna reprodukcija bude moguća. Za njega je sasvim svejedno da li pri prodaji realizuje ili ne realizuje u robu sadržanu vrednost i višak vrednosti, samo ako se pretpostavi da on iz cene isteruje običnu ili veću preduzetničku dobit, iznad cene koštanja koja je za njega individualno data najamninom, kamatom i rentom. Stoga mu se, izuzimajući postojani deo kapitala, najamnina, kamata i renta čine kao elementi koji ograničavaju i stoga stvaraju, određuju robnu cenu. Pođe li mu od ruke npr. da najamninu obori ispod vrednosti radne snage, dakle ispod njene normalne visine, da dobije kapital po nižoj kamatnoj stopi, i da zakupninu plaća ispod normalne visine rente, onda je njemu potpuno svejedno da li proizvod prodaje ispod njegove vrednosti, pa čak i ispod njegove opšte cene proizvodnje, dakle da li daje besplatno jedan deo u robu sadržanog viška rada. Ovo važi čak i za postojani deo kapitala. Ako npr. neki industrijalac uspe da kupi sirovinu ispod njene cene proizvodnje, onda ga to štiti od gubitka i kad je u gotovoj robu proda opet ispod cene proizvodnje. Njegova preduzetnička dobit može da ostane ista, pa čak i da poraste, samo ako višak robne cene preko onih elemenata ove cene koji se moraju platiti, nadoknaditi nekim ekvivalentom, ostane isti ili se popne. Ali, osim vrednosti sredstava za proizvodnju koja ulaze u proizvodnju njegovih roba kao date veličine cene, baš najamnina, kamata i renta ulaze u ovu proizvodnju kao ograničavajuće i regulativne veličine cene. One mu se, dakle, prikazuju kao elementi koji određuju cenu roba. Sa ovoga se stanovišta preduzetnička dobit ispoljava bilo kao određena suviškom tržišnih cena, zavisnih od slučajnih prilika konkurencije, iznad unutrašnje vrednosti roba koja je određena onim elementima cene; ili se, ukoliko sama zahvati određujući u tržišnu cenu, ona sama opet ispoljava kao zavisna od konkurencije među kupcima i prodavcima.

Kako u konkurenciji među pojedinačnim kapitalistima, tako i u konkurenciji na svetskom tržištu, date i pretpostavljene veličine najmnine, kamate i rente ulaze u račun kao postojane i regulativne veličine; ne postojane u smislu da ne menjaju svoje veličine, nego u tome smislu da su u svakom pojedinom slučaju date i da sačinjavaju postojanu granicu za stalno kolebljive tržišne cene. Na primer, kod konkurencije na svetskom tržištu radi se isključivo o tome da li se s datom najamninom, kamatom i rentom, roba može da proda po datim ili ispod datih opštih tržišnih cena s korišću, tj. sa realizovanjem odgovarajuće preduzetničke dobiti. Ako su u nekoj zemlji najamnina i cena zemlje niske, a kamata kapitala naprotiv visoka, jer kapitalistički način proizvodnje ovde uopšte nije razvijen, dok u nekoj drugoj zemlji najamnina

i cena zemlje nominalno stoje visoko, a kamata kapitala naprotiv nisko, onda kapitalista u jednoj zemlji primenjuje više rada i zemlje, u drugoj srazmerno više kapitala. U računanje do koje je mere ovde konkurencija među obojicom moguća ulaze ovi faktori kao određujući elementi. Ovde, dakle, iskustvo pokazuje teorijski, a računanje kapitaliste koji ima u vidu svoje interese pokazuje praktički da su cene roba određene najamninom, kamatom i rentom, cenom rada, kapitala i zemlje, i da su ovi elementi cene doista regulativni faktori cene.

Naravno da kod ovoga uvek ostaje jedan elemenat koji nije pretpostavljen nego rezultira iz tržišne cene roba, naime višak preko cene koštanja koja je obrazovana sabiranjem ovih elemenata, najamnine, kamate i rente. Ovaj četvrti elemenat čini se u svakom pojedinom slučaju određen konkurencijom, a u prosečnom broju slučajeva prosečnim profitom, koji je regulisan opet istom konkurencijom, samo u dužim periodima.

Peto, rastavljati vrednost u kojoj je predstavljen novododati rad na dohotke u obliku najamnine, profita i zemljišne rente, postaje na bazi kapitalističkog načina proizvodnje u tolikoj meri samo po sebi razumljivo da se ovaj metod (da i ne govorimo o prošlim istorijskim periodima, kako smo o tome dali primere kod zemljišne rente) primenjuje i tamo gde unapred nedostaju uslovi za postojanje tih oblika dohotka. To jest, sve se podvodi pod njih na osnovu analogije.

Kad neki nezavisni radnik — uzmimo sitnog seljaka, jer se tu daju primeniti sva tri oblika dohotka — radi za samog sebe i prodaje svoj sopstveni proizvod, onda ga prvo smatraju njegovim sopstvenim poslodavcem (kapitalistom), koji sam sebe primenjuje kao radnika, i kao njegovog sopstvenog zemljovlasnika, koji je sam sebi zakupnik. Sebi kao najamnom radniku on plaća najamninu, sebi kao kapitalisti računa profit, a sebi kao zemljovlasniku plaća rentu. Pod pretpostavkom da kapitalistički način proizvodnje i njemu odgovarajući odnosi sačinjavaju opštu društvenu osnovicu, ova je supsumcija tačna utoliko što je on kadar da prisvoji svoj sopstveni višak rada, ne zahvaljujući svome radu nego tome što je vlasnik sredstava za proizvodnju — koja su ovde generalno uzela oblik kapitala. A onda, ukoliko on svoj proizvod proizvodi kao robu, dakle zavisi od njegove cene (a čak i da ne zavisi, ova se cena da izračunati), masa viška rada koju on može iskoristiti ne zavisi od svoje sopstvene veličine, već od opšte profitne stope; a isto tako i eventualni višak preko kvote viška vrednosti koja je određena opštom profitnom stopom opet nije određen količinom rada koji je on dao, nego ga on može prisvojiti samo zato što je vlasnik zemlje. Zato što se ovako jedan oblik proizvodnje, koji ne odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje, može — i do izvesnog stepena ne neispravno — supsumirati pod njegove oblike dohotka, učvršćuje se tim više privid kao da su kapitalistički odnosi prirodni odnosi svakog načina proizvodnje.

Međutim, ako se najamnina bude svela na svoju opštu osnovicu, naime na deo sopstvenog proizvoda rada, koji ulazi u individualnu

radnikovu potrošnju; ako se ovaj deo oslobodi kapitalističke granice i uveća do takvog obima potrošnje kakav, s jedne strane, dopušta postojeća proizvodna snaga društva (dakle društvena proizvodna snaga njegovog sopstvenog rada kao stvarno društvenog), a koja se, s druge strane, zahteva za puni razvitak individualnosti; ako se zatim višak rada i višak proizvoda svedu na meru koja se pod datim društvenim uslovima proizvodnje zahteva, s jedne strane, za stvaranje fonda osiguranja i rezerve, s druge strane za stalno uvećavanje reprodukcije u stepenu koji je određen društvenom potrebom; ako se, naposljetku, u potrebni rad i u višak rada uključi količina rada koju za rad sposobni članovi društva moraju da obave za članove koji još nisu ili više nisu sposobni za rad, tj. bude li se i najamnini i višku vrednosti, potrebnom radu, kao i višku rada, skinuo specifični kapitalistički karakter, onda baš ovi oblici ne ostaju, već samo njihove osnovice koje su zajedničke svim društvenim načinima proizvodnje.

Uostalom, ovakva je vrsta supsumcije svojstvena i ranijim vladajućim načinima proizvodnje, npr. feudalnom. Pod feudalne odnose podvođeni su odnosi proizvodnje koji feudalnim odnosima nikako nisu odgovarali, npr. u Engleskoj *tenures in common socage*^{1*} (u suprotnosti prema *tenures on knight's service*^{2*}), koja su bila obavezna samo na novčani danak i koja su samo po nazivu bila feudalna.

^{1*} slobodna seljačka lena — ^{2*} viteškim lenima

GLAVA PEDESET PRVA

Odnosi raspodele i odnosi proizvodnje

Nova vrednost dodavana godišnje novim radom — pa, dakle, i onaj deo godišnjeg proizvoda u kojem se ta vrednost predstavlja i koji se može da izvuče, izdvoji iz celokupnog prinosa — raspada se, dakle, u tri dela koji uzimaju tri različita oblika dohotka, u oblike koji izražavaju da jedan deo ove vrednosti pripada ili ide vlasniku radne snage, drugi deo vlasniku kapitala, a treći deo vlasniku zemlje. Ovo su, dakle, odnosi ili oblici raspodele, jer oni izražavaju odnose u kojima se celokupna novoprodukovana vrednost razdeljuje među vlasnike različitih činilaca proizvodnje.

Običnom shvatanju ovi se odnosi raspodele čine kao prirodni odnosi, odnosi koji proističu iz prirode svake društvene proizvodnje, iz zakona prosto ljudske proizvodnje. Doduše, ne može se poricati da prekapitalistička društva pokazuju drukčije načine raspodele, ali se ovi onda tumače kao nerazvijeni, nesavršeni i prerušeni, drukčije obojeni načini tih prirodnih odnosa raspodele, načini koji još nisu svedeni na najčistiji svoj izraz i svoju najvišu formu.

U ovom shvatanju tačno je samo ovo: ako pretpostavimo društvenu proizvodnju kakve god vrste (npr. proizvodnju samonikle indijske opštine ili više veštački razvijenog komunizma Peruanaca), možemo uvek praviti razliku između onog dela rada čiji proizvod neposredno troše proizvođači i njihovi pripadnici individualno, i — ne uzimajući u obzir deo koji ide u proizvodnu potrošnju — jednog drugog dela rada, koji je uvek višak rada, čiji proizvod uvek služi zadovoljavanju opštih društvenih potreba, pa ma kako se ovaj višak proizvoda razdeljivao i ma ko fungirao kao predstavnik tih društvenih potreba. Identičnost različitih načina raspodele izlazi, dakle, na to da su oni identični ako ne uzmemo u obzir njihove različenosti i specifične oblike, a fiksiramo samo njihovo jedinstvo u suprotnosti prema njihovoj razlici.

Izgrađenija, kritičkija svest, pak, priznaje da se karakter odnosa raspodele razvio istorijski⁵⁷, ali se tim čvršće pridržava nepromenljivog karaktera odnosa proizvodnje, karaktera koji potiče iz čovekove prirode i koji je zbog toga nezavisan od svakog istorijskog razvitka.

⁵⁷ J. Stuart Mill, *Some Unsettled Questions of Polit. Econ.*, London 1844.

Nasuprot tome, naučna analiza kapitalističkog načina proizvodnje dokazuje da je on način proizvodnje posebne vrste, specifične istorijske određenosti; da on, kao svaki drugi određeni način proizvodnje, pretpostavlja neki dati stupanj društvenih proizvodnih snaga i njihovih razvojnih oblika kao svoj istorijski uslov: uslov koji je i sam istorijski rezultat i proizvod prethodno izvršenog procesa i od kojega novi način proizvodnje polazi kao od svoje date osnovice; da odnosi proizvodnje — odnosi u koje ljudi stupaju u društvenom procesu svog života, u proizvodnji svog društvenog života — koji odgovaraju ovom specifičnom, istorijski određenom načinu proizvodnje, imaju specifičan, istorijski i prolazni karakter; i, naposljetku, da su odnosi raspodele bitno identični sa ovim odnosima proizvodnje, da su njihovo naličje, tako da jedni i drugi nose isti istorijski prolazni karakter.

Pri razmatranju odnosa raspodele polazi se u prvom redu od tobožnje činjenice da se godišnji proizvod deli kao najamnina, profit i zemljišna renta. Ali ovako izražena, činjenica nije tačna. Proizvod se deli, na jednoj strani, na kapital, na drugoj na dohotke. Jedan od ovih dohodaka, najamnina, uzima sam oblik dohotka, radnikovog dohotka, uvek samo pošto je prethodno pred istog radnika istupio u *obliku kapitala*. Sučeljavanje proizvedenih uslova za rad, i uopšte proizvoda rada, kao kapitala, sa neposrednim proizvođačima, unapred uključuje određen društveni karakter stvarnih uslova za rad prema radnicima, a s time i određen odnos u koji oni u samoj proizvodnji ulaze prema vlasnicima uslova za rad i sami između sebe. Pretvaranje ovih uslova za rad u kapital uključuje sa svoje strane eksproprijaciju neposrednih proizvođača od zemlje, a s time i određen oblik zemljišne svojine.

Ako se jedan deo proizvoda ne bi pretvorio u kapital, onaj drugi deo ne bi uzeo oblik najamnine, profita i rente.

S druge strane, ako kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja ovaj određeni društveni vid uslova za proizvodnju, on ga stalno i reprodukuje. On ne proizvodi samo materijalne proizvode, nego stalno reprodukuje odnose proizvodnje u kojima se oni proizvode, a s time i odgovarajuće odnose raspodele.

Na svaki način, može se kazati da kapital (i zemljišna svojina, koju on uključuje kao svoju suprotnost) i sam već pretpostavlja neku raspodelu: eksproprijaciju radnika od uslova za rad, koncentraciju ovih uslova u rukama manjine individua, isključivu svojinu na zemlju za druge individue, ukratko, sve odnose koji su bili izloženi u odeljku o prvobitnoj akumulaciji (knj. I, gl. XXIV). Ali se ova raspodela potpuno razlikuje od onog što se razume pod odnosima raspodele, kada se ovima, u suprotnosti prema odnosima proizvodnje, pripiše istorijski karakter. Pri ovom se misli na različita prava na onaj deo proizvoda koji ide u individualnu potrošnju. A oni drugi odnosi raspodele, naprotiv, jesu osnove naročitih društvenih funkcija koje u okviru samog odnosa proizvodnje pripadaju određenim agentima ovog odnosa u suprotnosti prema neposrednim proizvođačima. Oni daju specifičan društveni

kvalitet samim uslovima za proizvodnju i njihovim predstavnicima. Oni određuju ceo karakter i čitavo kretanje proizvodnje.

Dve su karakterne crte kojima se od samog početka odlikuje kapitalistički način proizvodnje.

Prvo. On proizvodi svoje proizvode kao robe. To što on proizvodi robe, ne razlikuje ga od drugih načina proizvodnje; ali ga razlikuje to što biti roba jeste dominantni i određujući karakter njegovog proizvoda. Ovo uključuje u prvom redu to da sam radnik istupa samo kao prodavac robe, pa zato kao slobodni najamni radnik, dakle rad uopšte kao najamni rad. Posle onoga što je dosad izloženo potpuno je izlišno ponovo dokazivati kako odnos kapitala i najamnog rada određuje ceo karakter načina proizvodnje. Sami glavni agenti ovog načina proizvodnje, kapitalista i najamni radnik, kao takvi su samo otelovljenja, oličenja kapitala i najamnog rada; određeni društveni karakteri koje društveni proces proizvodnje utiskuje individuama; proizvodi tih određenih društvenih odnosa proizvodnje.

Karakter 1) proizvoda kao robe, i 2) robe kao proizvoda kapitala, već uključuje celokupne odnose prometa, tj. određeni društveni proces kroz koji proizvodi moraju proći i u kome oni uzimaju određene društvene karaktere; on uključuje isto tako određene odnose agenata proizvodnje, koji određuju oplodavanje vrednosti njihovog proizvoda i njegovo ponovno pretvaranje bilo u životna sredstva bilo u sredstva za proizvodnju. Ali, i kad to ostavimo po strani, iz oba gornja karaktera proizvoda kao robe, ili robe kao kapitalistički proizvedene robe, rezultira čitavo određenje vrednosti i regulisanje celokupne proizvodnje pomoću vrednosti. U ovom sasvim specifičnom obliku vrednosti rad važi, s jedne strane, samo kao društveni rad; s druge strane, raspodela ovog društvenog rada i uzajamno dopunjavanje, razmena materije njegovih proizvoda, podređivanje pod društveni mehanizam i uvlačenje u njega, prepušteni su slučajnim akcijama pojedinačnih kapitalističkih proizvođača, koje se uzajamno potiru. Pošto se ovi susreću samo kao vlasnici roba i svaki gleda da svoju robu proda po što je moguće višoj ceni (a prividno ga i u regulisanju same proizvodnje vodi samo njegova samovolja), to se unutrašnji zakon sprovodi samo posredstvom njihove konkurencije, pritiska koji vrše jedan na drugog, čime se odstupanja uzajamno potiru. Zakon vrednosti dejstvuje ovde samo kao unutrašnji zakon, prema pojedinačnim agentima kao slepi prirodni zakon, i sprovodi društvenu ravnotežu proizvodnje usred njenih slučajnih fluktuacija.

Zatim je već u robi uključeno, a još više u robi kao proizvodu kapitala, postvarivanje društvenih obeležja proizvodnje i subjektivisanje materijalnih osnovica proizvodnje, što je karakteristično po ceo kapitalistički način proizvodnje.

Drugo što specijalno odlikuje kapitalistički način proizvodnje jeste proizvodnja viška vrednosti kao neposredna svrha i određujuća pobuda proizvodnje. Kapital proizvodi u suštini kapital, a ovo on čini samo

ukoliko proizvodi višak vrednosti. Kod razmatranja relativnog viška vrednosti, a zatim kod razmatranja pretvaranja viška vrednosti u profit, mi smo videli kako se na ovome zasniva način proizvodnje svojstven kapitalističkom periodu — naročit oblik razvitka društvenih proizvodnih snaga rada, ali tako da su one prema radniku osamostaljene snage kapitala, pa zato u direktnoj suprotnosti prema njegovom, radnikovom, sopstvenom razvitku. Proizvodnja za vrednost i za višak vrednosti uključuje, kako se to pokazalo kod daljeg izlaganja, stalno aktivnu tendenciju da se radno vreme potrebno za proizvodnju neke robe, tj. njena vrednost, svede na dati društveni prosek. Nagon za reduciranjem cene koštanja na njen minimum postaje najjača poluga za uvećavanje društvene proizvodne snage rada, ali koje se ovde ispoljava samo kao stalno uvećavanje proizvodne snage kapitala.

Autoritet koji kapitalista uzima u neposrednom procesu proizvodnje kao oličenje kapitala, društvena funkcija koju on nosi kao rukovodilac i gospodar proizvodnje, bitno se razlikuje od autoriteta na bazi proizvodnje s robovima, kmetovima itd.

Dok, na bazi kapitalističke proizvodnje, prema masi neposrednih proizvođača društveni karakter njihove proizvodnje istupa u obliku strogo regulativnog autoriteta, i društvenog mehanizma radnog procesa, koji je raščlanjen kao potpuna hijerarhija — a ovaj autoritet pripada njegovim nosiocima samo kao oličenju uslova rada prema radu, a ne kao u ranijim oblicima proizvodnje kao političkim i teokratskim vladarima — dotle među nosiocima ovog autoriteta, samim kapitalistima, koji se susreću samo kao vlasnici roba, vlada najpotpunija anarhija, u čijem okviru društveno jedinstvo proizvodnje pribavlja sebi važnost nasuprot individualnoj samovolji samo kao nadmoćni prirodni zakon.

Samo zato što je rad pretpostavljen u obliku najamnog rada, a sredstva za proizvodnju u obliku kapitala — dakle samo usled ovog specifičnog društvenog vida ova dva bitna faktora proizvodnje — jedan deo vrednosti (proizvoda) predstavlja se kao višak vrednosti, a ovaj višak vrednosti kao profit (renta), kao kapitalistova dobit, kao dodatno raspoloživo bogatstvo koje njemu pripada. Ali samo zato što se on ovako predstavlja kao *njegov profit*, predstavljaju se dodatna sredstva za proizvodnju, koja su određena za proširenje reprodukcije i koja sačinjavaju jedan deo profita, kao nov dodatni kapital, a proširenje procesa reprodukcije uopšte kao kapitalistički proces akumulacije.

Mada je oblik rada kao najamnog rada odlučujući po obličje čitavog procesa i po specifični način same proizvodnje, nije najamni rad taj koji određuje vrednost. U određenju vrednosti radi se o društvenom radnom vremenu uopšte, o količini rada kojom društvo uopšte ima da raspolaže, i čije relativno apsorbovanje od strane različitih proizvoda u izvesnoj meri određuje njihovu respektivnu društvenu težinu. Na svaki način, određeni oblik u kome se društveno radno vreme sprovodi u vrednosti roba kao određujući elemenat, utoliko je vezan sa oblikom rada kao najamnog rada i odgovarajućim oblikom sredstava za pro-

izvodnju kao kapitala što samo na ovoj osnovici robna proizvodnja postaje opštim oblikom proizvodnje.

Uostalom, da vidimo samo takozvane odnose raspodele. Najamnina pretpostavlja najamni rad, profit pretpostavlja kapital. Ovi određeni oblici raspodele pretpostavljaju, dakle, određene društvene karaktere uslova proizvodnje i određene društvene odnose agenata proizvodnje. Određeni odnos raspodele, dakle, samo je izraz istorijski određenog odnosa proizvodnje.

A sad uzmimo profit. Ovaj određeni oblik viška vrednosti pretpostavka je za to da se novo formiranje sredstava za proizvodnju vrši u obliku kapitalističke proizvodnje; to je, dakle, odnos koji vlada reprodukcijom, mada se pojedinačnom kapitalisti čini da bi sav profit mogao da pojede kao dohodak. Međutim, on kod toga nalazi prepreke, koje istupaju pred njega već u obliku fonda osiguranja i rezerve, zakona konkurencije itd., i koje mu praktički dokazuju da profit nije neka prosta kategorija raspodele individualno potrošljivog proizvoda. Zatim je celi kapitalistički proces proizvodnje regulisan cenama proizvoda. Ali su same regulativne cene proizvodnje opet regulisavane izravnanjem profitne stope i saobraznom raspodelom kapitala na različite društvene oblasti proizvodnje. Profit se ovde, dakle, ispoljava kao glavni činilac, ne raspodele proizvoda već same njihove proizvodnje, kao deo raspodele kapitala i samoga rada na različite oblasti proizvodnje. Cepanje profita na preduzetničku dobit i kamatu ispoljava se kao raspodela istog dohotka. Ali ono pre svega potiče iz razvitka kapitala kao vrednosti koja se sama oplođuje, koja proizvodi višak vrednosti, iz ovog određenog društvenog vida vladajućeg procesa proizvodnje. Taj razvitak iz sebe razvija kredit i kreditne ustanove, a s time i oblik proizvodnje. U kamati itd., tobožnji oblici raspodele ulaze u cenu kao određujući momenti proizvodnje.

O zemljišnoj renti moglo bi izgledati da je ona puki oblik raspodele, jer zemljišna svojina kao takva ne obavlja, ili bar ne obavlja neku normalnu funkciju u samom procesu proizvodnje. Ali okolnost što se 1) renta ograničava na višak preko prosečnog profita, i 2) što se zemljovlasnik od rukovodioca i gospodara procesa proizvodnje i celog procesa društvenog života sroza na prostog iznajmljivača zemlje, na zelenaša koji radi sa zemljom, na prostog inkasanta rente, predstavlja specifičan istorijski rezultat kapitalističkog načina proizvodnje. Što je zemlja dobila oblik zemljišne svojine, jeste jedna istorijska pretpostavka toga načina proizvodnje. Što zemljišna svojina dobija oblike koji dopuštaju kapitalistički način vođenja poljoprivrede, proizvod je specifičnog karaktera ovog načina proizvodnje. Može se dohodak zemljovlasnika i u drugim društvenim oblicima nazvati rentom. Ali je ona bitno drukčija od rente kakva se ispoljava u ovom načinu proizvodnje.

Prema tome, takozvani odnosi raspodele odgovaraju istorijski određenim, specifično društvenim oblicima procesa proizvodnje i odnosa u koje ljudi među sobom ulaze u procesu reprodukcije svog

ljudskog života, i potiču iz njih. Istorijski karakter ovih odnosa raspodele jeste istorijski karakter odnosa proizvodnje, od kojih oni izražavaju samo jednu stranu. Kapitalistička raspodela drukčija je od oblika raspodele koji potiču iz drugih načina proizvodnje, i svaki oblik raspodele iščezava sa određenim oblikom proizvodnje iz kojega je potekao i kome odgovara.

Shvatanje koje smatra istorijskim samo odnose raspodele, ali ne i odnose proizvodnje, s jedne je strane samo shvatanje tek otpočete, ali još neslobodne kritike buržoaske ekonomije. A s druge strane, ono počiva na brkanju i identifikovanju društvenog procesa proizvodnje s jednostavnim procesom rada kakav bi morao da obavlja i neki abnormalno usamljen čovek bez ikakve društvene podrške. Ukoliko je proces rada samo jednostavno proces između čoveka i prirode, ostaju njegovi jednostavni elementi zajednički svima njegovim društvenim razvojnim oblicima. Ali svaki određeni istorijski oblik ovog procesa razvija dalje njegove materijalne osnovice i društvene oblike. Dospevši na izvestan stupanj zrelosti, određeni istorijski oblik biva odstranjen i pravi mesta jednom višem istorijskom obliku. Da je nastupio momenat ovakve krize, pokazuje se čim protivrečnost i suprotnost među odnosima raspodele, a stoga i određene istorijske forme njima saobraznih odnosa proizvodnje, s jedne strane, i proizvodnih snaga, sposobnosti za proizvodnju i razvitka njenih činilaca, s druge strane, dobiju širinu i dubinu. Tada nastupa sukob između materijalnog razvitka proizvodnje i njenog društvenog oblika⁵⁸.

⁵⁸ Vidi spis o konkurenciji i kooperaciji (1832?) [126]

GLAVA PEDESET DRUGA

Klase

Vlasnici gole radne snage, vlasnici kapitala i zemljovlasnici, kojima najamnina, profit i zemljišna renta sačinjavaju odgovarajuće izvore dohotka, dakle najamni radnici, kapitalisti i zemljovlasnici sačinjavaju tri velike klase modernog društva koje počiva na kapitalističkom načinu proizvodnje.

Neosporno je da je moderno društvo, u svojoj ekonomskoj strukturi, najdalje, najklasičnije razvijeno u Engleskoj. Pa ipak ova klasna struktura ni tu ne istupa u svojoj čistoti. I ovde (mada na selu nesravnjeno manje nego u gradovima) srednji i prelazni stupnjevi svugde pomućuju granice. Ali je za naše razmatranje ovo irelevantno. Mi smo videli da je stalna tendencija i zakon razvitka kapitalističkog načina proizvodnje da sredstva za proizvodnju sve više i više rastavlja od rada, i da rasparčana sredstva za proizvodnju sve više koncentriše u velike grupe, dakle da rad pretvori u najamni rad, a sredstva za proizvodnju u kapital. A ovoj tendenciji odgovara na drugoj strani samostalno rastavljanje zemljišne svojine od kapitala i rada⁵⁹, ili pretvaranje svake zemljišne svojine u oblik zemljišne svojine koji odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje.

Zatim treba odgovoriti na pitanje: šta sačinjava klasu?, a ovo proizlazi samo po sebi iz odgovora na drugo pitanje: šta čini da su najamni radnici, kapitalisti i zemljovlasnici kategorije koje obrazuju tri velike društvene klase?

Na prvi pogled, to je istovetnost dohodaka i izvora dohodaka. To su tri velike društvene grupe, čije komponente, individue koje ih sačinjavaju, žive — prema tome kojoj grupi pripadaju — od na-

⁵⁹ Tačno primećuje F. List: »Gde na velikim dobrima preteže samostalno obdelavanje, pokazuje se time samo nedostatak civilizacije, sredstava komunikacije, domaćih radinosti i bogatih gradova. Zato ga nalazimo svugde u Rusiji, Poljskoj, Mađarskoj, Meklenburgu. Ranije je ono preovladavalo i u Engleskoj, ali je s podizanjem trgovine i zanata stupilo na njegovo mesto razbijanje na srednja gazdinstva i davanje pod zakup.« (*Die Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung*, 1842, str. 10.)

jamnine, profita i zemljišne rente, od iskorišćavanja svoje radne snage, svoga kapitala i svoje zemljišne svojine.

Međutim, sa ovog bi stanovišta npr. i lekari i činovnici bili dve klase, jer pripadaju dvema različnim društvenim grupama, kod kojih dohoci članova svake ove grupe teku iz istog izvora. Isto bi važno i za beskonačnu rascepkanost interesa i položaja na koje podela društvenog rada cepa kako radnike tako i kapitaliste i zemljovlasnike — npr. ove poslednje u vlasnike vinograda, oranica, šuma, rudnika, ribnjaka.

{Ovde se rukopis prekida. — F. E.}

Dopuna i dodatak trećoj knjizi »Kapitala«^[127]

Otkako treća knjiga *Kapitala* podleže javnoj oceni, već je više puta i različito bila tumačena. Drukčije se nije moglo ni očekivati. Pri izdavanju bilo mi je najviše stalo do toga da uspostavim što je moguće autentičniji tekst, da nove Marxove rezultate što je više moguće iznesem sopstvenim Marxovim rečima, a da se ja sam umešam samo gde je bilo apsolutno neizbežno, ali tako da ni tu ne ostavim čitaoca u sumnji o tome ko mu govori. Neki su mi to prebacivali misleći da je trebalo da materijal koji je bio preda mnom pretvorim u sistematski razrađenu knjigu, en faire un livre, kako Francuzi kažu, drugim rečima — da autentičnost teksta žrtvujem udobnosti čitaoca. Ali ja nisam tako shvatio svoj zadatak. Za takvu preradu nisam imao nikakvo opravdanje; čovek kao Marx ima pravo da bude lično saslušan, njegova naučna otkrića morala su potomstvu biti predana u najvećoj autentičnosti njegovog sopstvenog izlaganja. Zatim, nije bilo u meni ni najmanje volje da se tako, kako sam ja morao smatrati, ogrešim o zaostavštinu toliko nadmoćnijeg čoveka; meni bi to izgledalo kao prekršaj vernosti. I treće, bilo bi to i potpuno beskorisno. Dati se u nepotrebne troškove za ljude koji ne umeju ili neće da čitaju, koji su se već kod I knjige više trudili da je krivo razumeju nego što je bilo potrebno da je pravilno razumeju — uopšte je besmisleno. A za one kojima je stalo do stvarnog razumevanja bio je baš sâm original najvažnija stvar; za njih bi moja prerada u najboljem slučaju imala vrednost komentara, i to još komentara nečeg neobjavljenog i nepristupačnog. Već pri prvoj kontroverzi moralo bi se pribeći originalnom tekstu, a kod druge i treće postalo bi neizbežno njegovo izdavanje u celini.

Takve su kontroverze shvatljive same po sebi kod dela koje donosi toliko novoga, i to u prvoj brzo nabačenoj i mestimično nepotpunoj obradi. Tu moja intervencija može svakako biti od koristi da bi se otklonile teškoće razumevanja, da bi se više istakla važna gledišta čiji značaj ne dolazi u tekstu u dovoljnoj meri do izraza i da bi se tekstu pisanom 1865. dodale izvesne važnije dopune na osnovu stanja stvari u 1895. I doista, već postoje dve tačke koje mi izgleda da treba ukratko raspraviti.

I. Zakon vrednosti i profitna stopa

Moralo se očekivati da će rešenje prividne protivrečnosti između ova dva činioca izazvati diskusije i posle objavljivanja Marxovog teksta, baš kao i pre objavljivanja. Bilo je dosta njih koji su bili spremni na potpuno čudo, pa su sad razočarani, jer umesto očekivanog hokus-pokusa imaju sada pred sobom jednostavno-racionalno, prozaično-trezveno izlaganje suprotnosti. Najradosnije se razočarao naravno poznati illustre Loria. On je najzad našao Arhimedovu tačku oslonca, sa koje čak i patuljak njegovog kalibra može da digne u zrak i razbuca čvrstu džinovsku Marxovu građevinu. Šta, uzvikuje on ozlojeđen, i to treba da je neko rešenje? Pa to je čista mistifikacija! Kad ekonomisti govore o vrednosti, govore o vrednosti koja se zaista utvrđuje u razmeni.

»A zanimati se nekom vrednošću po kojoj se robe *niti prodaju, niti se ikad mogu prodavati* (nè possono vendersi mai), to još nikad nije učinio nijedan ekonomist koji ima trunke razuma, niti će to ikad učiniti... Kad Marx tvrdi da je vrednost po kojoj se robe *nikad* ne prodaju određena srazmerno radu koji je u njima sadržan, zar on onda ne ponavlja samo u obrnutoj formi stav ortodoksnih ekonomista: da vrednost po kojoj se robe prodaju *nije* srazmerna radu koji je na njih utrošen?... Ništa ne pomaže ni kad Marx kaže da se uprkos odstupanju pojedinačnih cena od pojedinačnih vrednosti ukupna cena svih roba uvek poklapa s njihovom ukupnom vrednošću, ili sa količinom rada koja se sadrži u ukupnoj masi robâ. Jer pošto vrednost nije ništa drugo do srazmera u kojoj se jedna roba razmenjuje za drugu, to je već i sama predstava ukupne vrednosti apsurd, glupost... *contradictio in adjecto*.«

Odmah na početku dela kaže Marx da razmena može da izjednači dve robe samo usled jednorodnog i jednako velikog u njima sadržanog elementa, naime jednake količine u njima sadržanog rada. A sada to sam najsvečanije poriče uveravajući da se robe razmenjuju u sasvim drukčijoj srazmeri nego što je u njima sadržana količina rada.

»Je li ikad bilo ovako potpunog svođenja ad absurdum, većeg teoretskog bankrotstva? Je li ikad bilo izvršeno neko naučno samoubistvo sa većom pompom i na svečaniji način?« (*Nuova Antologia*, 1. februar 1895, str. 477, 478, 479.)

Naš Loria je, kako se vidi, presrećan. Zar nije imao pravo da Marxa tretira kao sebi ravna, kao ordinarnog šarlatana? Eto vidite — Marx se sprda sa svojom publikom baš kao Loria, živi od mistifikacija baš kao i najsitniji talijanski profesor ekonomije. Ali dok Dulcamara može to sebi dozvoliti jer razume svoj zanat, onaj nezgrapni severnjak Marx pada u niz nespretnosti, pravi gluposti i apsurdne, tako da mu naposljetku ne preostaje ništa drugo osim svečanog samoubistva.

Prištedimo za kasnije tvrđenje da se robe nikad nisu prodavale niti se ikad mogu prodavati po vrednostima koje su određene radom. Držimo se ovde samo tvrđenja g. Loria da

»vrednost nije ništa drugo do srazmera u kojoj se jedna roba razmenjuje za drugu, i da je prema tome već i sama predstava ukupne vrednosti roba apsurd, glupost itd.»

Srazmera u kojoj se dve robe razmenjuju, njihova vrednost, prema tome je nešto čisto slučajno, nešto što je robama doletelo spolja, što danas može biti ovako, sutra onako. Da li se metarska centa pšenice razmenjuje za jedan gram ili za kilogram zlata, to ni najmanje ne zavisi od uslova koji su toj pšenici ili zlatu inherentni, već od okolnosti koje su jednom i drugom potpuno strane. Jer inače bi se ove okolnosti morale potvrditi i u razmeni, morale bi uglavnom gospodariti razmenom, pa imati samostalnu egzistenciju i bez obzira na razmenu, tako da bi moglo biti govora o ukupnoj vrednosti roba. To je glupost, kaže illustre Loria. Ma u kojoj se srazmeri dve robe razmenjivale, to je njihova vrednost, i s time kraj. Vrednost je, dakle, identična s cenom, i svaka roba ima toliko raznih vrednosti koliko raznih cena može postići. A cena se određuje tražnjom i ponudom, pa ko još dalje pita taj je budala ako čeka na odgovor.

Ipak ta stvar ima svoju malu začkoljicu. U normalnom stanju tražnja i ponuda se poklapaju. Podelimo, dakle, sve robe koje postoje na svetu na dve polovine, u grupu tražnje i u jednako veliku grupu ponude. Uzmimo da svaka predstavlja cenu od 1000 milijardi maraka, franaka, funti sterlinga ili čega god. Prema Adamu Rieseju, ovo čini ukupno cenu ili vrednost od 2000 milijardi. Glupost, apsurd, kaže g. Loria. Obe grupe mogu zajedno predstavljati cenu od 2000 milijardi. Ali s vrednošću je drukčije. Ako kažemo cena, onda je $1000 + 1000 = 2000$. Ali ako kažemo vrednost, onda je $1000 + 1000 = 0$. Bar u tome slučaju gde se radi o ukupnosti roba. Jer ovde roba svakoga od dvojice vredi samo 1000 milijardi, jer svaki od dvojice hoće i može da dâ tu sumu za robu drugoga. Ali ako sjedinimo ukupnost roba jednog i drugog u ruci nekog trećeg, onda prvi nema u ruci više nikakvu vrednost, drugi isto tako, a treći tek nikako — i na kraju nema niko ništa. I mi se ponovo divimo nadmoćnosti kojom je naš južnjački Cagliostro tako razbucao pojam vrednosti da od njega više nije ostao ni najmanji trag. Ovo je vrhunac usavršenosti vulgarne ekonomije!¹

¹ Isti »svojom slavom poznati« gospodin (da govorimo Heineovim jezikom) našao je nešto kasnije za nužno da odgovori na moj predgovor III tomu, naime kad je ovaj izašao na talijanskom u prvoj svesci časopisa »Rassegna«^[128] od 1895. Odgovor se nalazi u »Riforma Sociale«^[129] od 25. februara 1895. Pošto me je najpre obasuo slavopojkama, koje su kod njega neizbežne i baš zato dvostruko od-

U Braunovom »Archiv für soziale Gesetzgebung«^[130], VII, sv. 4, daje Werner Sombart u celini odličan prikaz opštih crta Marxovog sistema. Ovo je prvi put da je jednom nemačkom univerzitetskom profesoru pošlo za rukom da u Marxovim spisima uglavnom vidi ono što je Marx stvarno kazao, da izjavi da se kritika Marxovog sistema ne može sastojati u njegovom pobijanju — »neka se time bave politički štreberi« — već samo u daljem razvijanju. I Sombart se, shvatljivo, bavi našom temom. On ispituje koji značaj ima vrednost u Marxovom sistemu i dolazi do sledećih rezultata: vrednost se ne ispo-

vratne, izjavljuje on da mu nije ni na um palo da za sebe eskamotira Marxove zasluge za materijalističko shvatanje istorije. On ih je priznao već 1885, naime sasvim uzgredno u jednom članku nekog časopisa. Ali tim upornije on to prećutkuje tamo gde stvar spada, naime u svojoj dotičnoj knjizi, gde se Marx spominje tek na 129. strani, i to samo povodom sitne zemljišne svojine u Francuskoj. I sad on smelo izjavljuje da Marx uopšte nije začetnik te teorije; ako nju nije već Aristotel nagovestio, a ono ju je bar Harrington već 1656. nesumnjivo proglasio, a razvila ju je davno pre Marxa čitava plejada istoričara, političara, pravnika i ekonomista. Šta se sve može pročitati u francuskom izdanju Lorijinog dela! Ukratko, savršeni plagijator. Pošto sam mu onemogućio dalje hvalisanje pozajmicama iz Marxa, on drsko tvrdi da se i Marx kiti tuđim perjem, baš kao on sam. — Od ostalih mojih napada osvrće se još na onaj da prema Loriji Marx nikad nije imao nameru da piše drugu, a kamoli treću knjigu *Kapitala*. »I sad mi Engels pobednički odgovara bacajući preda me 2. i 3. knjigu . . . sjajno! I ja se toliko radujem ovim tomovima, kojima dugujem tolika intelektualna uživanja da mi nikad pobeda nije bila tako draga kao ovaj današnji poraz — ako je to doista poraz. A je li to zaista poraz? Je li zbilja istina da je Marx napisao s namerom da objavi ovu mešavinu beležaka bez veze, koje je Engels s puno prijateljskog pijeteta sabrao? Je li doista dopušteno pretpostaviti da je Marx . . . ovim stranicama poverio krunisanje svoga dela i svog sistema? Je li doista izvesno da bi Marx bio objavio onu glavu o prosečnoj profitnoj stopi, u kojoj se tako mnogo godina obećavano rešenje svodi na najneutešniju mistifikaciju, na najvulgarniju igru fraza? Dozvoljeno je bar da se u to sumnja . . . Meni se čini da to dokazuje da posle izdavanja svoje sjajne (splendido) knjige Marx nije imao nameru da joj da sledbenika, ili pak da je dovršenje džinovskog dela hteo da ostavi svojim naslednicima, izvan svoje sopstvene odgovornosti.«

Tako stoji napisano, na str. 267. Heine nije mogao govoriti o svojoj nemačkoj filistarskoj publici sa više prezira nego rečima: pisac se najzad navikava na svoju publiku, kao da je ona neko razumno biće. A za šta tek illustre Loria mora da smatra svoju publiku?

Na kraju, nova porcija pohvala koja pljušti na mene nesrećnika. Pri tome se naš Sganarell upoređuje sa Bileamom, koji je došao da proklinje, ali iz čijih su usta protiv njegove volje potekle »reči blagoslova i ljubavi«. Dobri Bileam odlikovao se, naime, time što je jahao na magarici koja je bila pametnija od svog gospodara. Ovoga puta Bileam je svoju magaricu, očigledno, ostavio kod kuće.

ljava u odnosu razmene kapitalistički proizvedenih roba; ona ne živi u svesti agenata kapitalističke proizvodnje; ona nije empirička, već misaona, logička činjenica; pojam vrednosti u materijalnoj određenosti kod Marxa samo je ekonomski izraz za činjenicu društvene proizvodne snage rada kao osnove privredne egzistencije; zakon vrednosti dominira privrednim procesima u kapitalističkom privrednom poretku u poslednjoj instanci i ima za taj privredni poredak ovu sadržinu u najopštijem vidu: vrednost robâ je specifični i istorijski oblik u kome se kao određujući faktor ostvaruje proizvodna snaga rada koja u poslednjoj instanci dominira svima privrednim zbivanjima. — Ovo-liko Sombart; za ovo shvatanje značaja zakona vrednosti za kapitalistički oblik proizvodnje ne može se kazati da je neispravno. Ali zato mi se čini suviše uopšteno; moguće ga je formulisati određenije i preciznije; po mome mišljenju, ono nikako ne iscrpljuje sav značaj zakona vrednosti za one ekonomske stupnjeve razvitka društva kojima taj zakon vlada.

U Braunovom »Sozialpolitisches Zentralblatt«^[131] od 25. februara 1895, br. 22, nalazi se isto tako odličan članak o III tomu *Kapitala* od Conrada Schmidta. Tu treba naročito istaći dokaz kako Marxovo izvođenje prosečnog profita iz viška vrednosti prvi put daje odgovor na pitanje koje dosadašnja politička ekonomija nije ni nabacila, na pitanje kako se to određuje visina ove prosečne profitne stope i kako dolazi to da je ona recimo 10 ili 15%, a ne 50 ili 100%. Otkada znamo da je višak vrednosti koji industrijski kapitalista prisvaja iz prve ruke jedini i isključivi izvor iz kojega teku profit i zemljišna renta, pitanje se rešava samo od sebe. Ovaj deo Schmidtovog napisa mogao bi biti napisan direktno za ekonomiste à la Loria kad ne bi bio uzaludan trud otvarati oči onima koji neće da vide.

I Schmidt ima svoja formalna dvoumljenja u pogledu zakona vrednosti. On ga naziva naučnom *hipotezom* postavljenom radi objašnjenja stvarnog procesa razmene, hipotezom koja se i prema njoj prividno sasvim protivrečnim pojavama konkurentskih cena potvrđuje kao nužna, neophodna i rasvetljujuća; bez zakona vrednosti prestaje i po njegovom shvatanju svako teoretsko razumevanje ekonomskog mehanizma kapitalističke stvarnosti. A u jednom privatnom pismu, koje neka mi on dozvoli da citiram, Schmidt proglašava zakon vrednosti u kapitalističkom obliku proizvodnje direktno za fikciju, pa makar teoretski i nužnu.^[132] — Ali, po mome mišljenju, ovo shvatanje je sasvim pogrešno. Zakon vrednosti ima za kapitalističku proizvodnju daleko veći i određeniji značaj nego što bi bio značaj jedne puke hipoteze, a da i ne govorimo o fikciji, makar i nužnoj.

Ni Sombart ni Schmidt — illustre Loriju privlačim ovamo samo kao razveseljavajuću vulgarnoekonomsku ludost — ne uzimaju dovoljno u obzir da se ovde ne radi samo o nekom čisto logičkom procesu, već o istorijskom procesu i o misaonom odrazu koji ga objašnjava, o logičkom praćenju njegovih unutrašnjih veza.

Odlučujuće mesto nalazi se kod Marxa u III tomu, str. 154 [ovde str. 150]:

»Sva teškoća dolazi tu otuda što se robe ne razmenjuju jednostavno kao *robe*, nego kao *proizvodi kapitala* koji polažu pravo na udeo u celokupnoj masi viška vrednosti srazmerno svojoj veličini, ili pri jednakoj veličini na jednak udeo.«

Za ilustraciju ove razlike pretpostavlja se sada da su radnici u posedu svojih sredstava za proizvodnju, da su prosečno radili jednaku dužinu vremena i sa istom intenzivnošću, i da su svoje robe direktno među sobom razmenili. Tada bi dva radnika u jednom danu svojim radom dodali proizvodu jednaku količinu nove vrednosti, ali proizvod svakoga od njih imao bi različitu vrednost već prema radu koji je već ranije bio otelovljen u sredstvima za proizvodnju. Ovaj poslednji deo vrednosti predstavljao bi postojani kapital kapitalističke privrede, deo novododate vrednosti upotrebljen na životna sredstva radnika predstavljao bi promenljivi kapital, a deo nove vrednosti, koji tada još preostane, višak vrednosti, koji bi ovde, dakle, pripadao radniku. Oba radnika primila bi, dakle, po odbitku naknade za »postojani« deo vrednosti koji su oni samo predujmili, jednake vrednosti; ali odnos dela koji predstavlja višak vrednosti prema vrednosti sredstava za proizvodnju — što bi odgovaralo kapitalističkoj profitnoj stopi — bio bi kod njih dvojice različit. Ali pošto svaki od njih u razmeni dobija naknadu za vrednost sredstava za proizvodnju, bila bi ta okolnost bez ikakvog značaja.

»Razmena roba po njihovim vrednostima, ili približno po njihovim vrednostima, zahteva, dakle, *mnogo niži stupanj* nego razmena po cenama proizvodnje, za koju je potreban neki određen stepen kapitalističkog razvitka . . . Prema tome, bez obzira na to što zakon vrednosti vlada cenama i njihovim kretanjem, potpuno je pravilno smatrati vrednosti roba ne samo *teorijski* nego i *istorijski* kao prius [ono što prethodi] cenâ proizvodnje. Ovo važi za prilike u kojima sredstva za proizvodnju pripadaju radniku, a takvo stanje nalazimo, u starom kao i u modernom svetu, kod seljaka koji sam obrađuje sopstvenu zemlju i kod zanatlije. Ovo je u skladu i s našim ranije iznetim gledištem da razvitak proizvoda u robe nastaje razmenom među raznim zajednicama, a ne među članovima jedne iste zajednice. Kao što važi za ovo prvobitno stanje, važi to i za docnija stanja koja se zasnivaju na ropstvu i kmetstvu, i za esnafsku organizaciju zanata, dokle god se sredstva za proizvodnju, vezana svaka za svoju granu proizvodnje, samo s teškoćom mogu prenositi iz jedne oblasti u drugu, i dok se zbog toga različite oblasti proizvodnje u izvesnim granicama odnose jedna prema drugoj kao strane zemlje ili komunističke zajednice.« (Marx, *Kapital*, III tom, str. 155, 156 [ovde str. 151/152].)

Da je Marx stigao da još jednom preradi III knjigu, on bi ovo mesto bez sumnje znatno više razradio. Ovako kako sada stoji, ono daje samo skicu onoga što o ovome pitanju treba da se kaže. Hajdemo, dakle, nešto bliže u tu stvar.

Mi svi znamo da u počecima društva proizvode troše sami proizvođači i da su ti proizvođači spontano organizovani u više ili manje komunistički uređenim zajednicama; da je razmena suviška tih proizvoda sa strancima, od koje počinje pretvaranje proizvoda u robe, kasnijeg datuma, da se vrši isprva samo između pojedinih zajednica koje su plemenski tuđe među sobom, ali da se docnije počinje vršiti i u okviru zajednice, te da bitno doprinosi raspadanju zajednice na veće ili manje porodične grupe. Ali i posle ovog raspada glave porodica koje vrše razmenu ostaju radni seljaci, koji uz pomoć svoje porodice proizvode na sopstvenom selištu gotovo sve svoje potrebe, a samo mali deo potrebnih predmeta uzimaju spolja u razmenu za sopstveni suvišni proizvod. Porodica se ne bavi samo zemljoradnjom i stočarstvom, ona i preradjuje svoje proizvode u gotove artikle potrošnje, mestimično još melje ručnim mlinom, peče hleb, prede, boji, tka kudelj i vunu, štavi kožu, podiže i opravljia drvene zgrade, izrađuje alate i sudove, dosta često radi stolarske i kovačke poslove; tako da je porodica ili porodična grupa uglavnom sama sebi dovoljna.

Ono malo što takva porodica još ima da uzme u zamenu, ili kupi od drugih, sastojalo se čak do početka 19. veka u Nemačkoj pretežno od predmeta zanatske proizvodnje, dakle od takvih stvari čiji način izrade seljaku nikako nije bio tuđ i koje on sam nije proizvodio bilo samo zato što mu sirovina nije bila dostupna, bilo što je kupljeni artikal bio mnogo bolji ili vrlo mnogo jevtiniji. Srednjovekovnom seljaku bilo je, dakle, prilično tačno poznato radno vreme potrebno za izradu predmeta koje je on uzimao u razmenu. Kovač i kolar sela radili su pred njegovim očima; isto tako i krojač i obućar, koji su još za moje mladosti svraćali redom k našim rajnskim seljacima i preradivali u odelo i obuću materije sopstvene proizvodnje. I seljak i ljudi od kojih je on kupovao bili su i sami radnici [neposredni proizvođači^{1*}], razmenjivani artikli bili su sopstveni proizvodi svakoga od njih. Šta su oni trošili pri izradi tih proizvoda? Rad i samo rad: za naknadu alata, za proizvođenje sirovine, za njenu preradu oni nisu izdavali ništa drugo osim sopstvene radne snage; pa kako bi te svoje proizvode mogli razmenjivati za proizvode drugih radnih proizvođača drukčije nego srazmerno utrošenom radu? I ne samo što je radno vreme upotrebjeno na te proizvode bilo jedino prikladno merilo za kvantitativno određivanje veličina koje su se razmenjivale; tu nikakvo drugo merilo uopšte nije bilo moguće. Ili, zar će neko misliti da su seljak i zanatlija bili toliko glupi da dadu proizvod svog desetočasovnog rada za proizvod nečijeg samo jednočasovnog rada? Za čitav period seljačke naturalne privrede nije mogućna druga razmena osim one u kojoj razmenjivane robne količine imaju tendenciju da se sve više i više mere prema količinama rada koje su u njima oteľovljene. Od onog

^{1*} Reči u uglastoj zagradi precrtane su u Engelsovom rukopisu.

časa kad novac prodire u taj način privrede, tendencija prilagođavanja zakonu vrednosti (nota bene, u Marxovoj formulaciji!) postaje, s jedne strane, još izrazitija, ali s druge strane, intervencija zeleniškog kapitala i poresko isisavanje već je probijaju i periodi za koje se cene prosečno približuju vrednostima do jedne nevažne razlike, već bivaju duži.

Isto to važi i za razmenu između seljačkih proizvoda i proizvoda varoških zanatlija. Isprva se ta razmena vrši neposredno, bez posredništva trgovca, u gradske pijačne dane, kad seljak prodaje i kupuje. I tu su ne samo seljaku poznati radni uslovi zanatlije, nego i zanatliji radni uslovi seljaka. Jer i on je sam još pomalo seljak, on ima ne samo povrtnjak i voćnjak, nego vrlo često i komadić njive, jednu ili dve krave, svinje, živinu itd. Tako su ljudi u srednjem veku bili u stanju da s priličnom tačnošću izračunaju svaki drugome troškove proizvodnje u sirovini, pomoćnoj materiji, radnom vremenu — bar što se tiče artikala svakodnevne opšte potrebe.

Ali kako za tu razmenu prema merilu količine rada ovu količinu izračunati, pa makar samo posredno i relativno, za proizvode koji su zahtevali duži, nepravilnim pauzama prekidani i u svom prinosu nepouzdan rad, npr. žito i stoku? I to još kod ljudi koji nisu umeli računati? Očigledno, samo putem dugotrajnog procesa približavanja u cikcaku, često pipajući tamo-amo po mraku, pri čemu se, kao i inače, dolazilo pameti tek kroz štetu. Ali potreba koju je svaki imao da uglavnom istera svoje troškove uvek je pomagala da se ponovo dođe na ispravan put, a mali broj vrsta predmeta koji su dolazili u saobraćaj, kao i često vekovima stabilni način njihove proizvodnje, olakšavali su postizanje toga cilja. A da nipošto nije tako dugo trajalo dok se relativna veličina vrednosti tih proizvoda prilično približno ustanovila, dokazuje sama činjenica da je ona roba kod koje to — zbog dugog vremena proizvodnje pojedinog komada — izgleda najteže, stoka, postala prva prilično opšte priznata novčana roba. Da bi se to postiglo, morala je vrednost stoke, njen odnos razmene prema čitavom nizu drugih roba, već dostići relativno neobičnu utvrđenost priznatu bez pogovora u oblasti mnogobrojnih plemena. A ljudi toga vremena svakako su bili dovoljno razumni — kako odgajivači stoke tako i njihovi kupci — da u razmeni ne poklone bez ekvivalenta svoje utrošeno radno vreme. Naprotiv: što bliže ljudi stoje prvobitnom stanju robne proizvodnje — npr. Rusi i orijentalni narodi — to više vremena rasipaju i danas još na to da dugim upornim cenkanjem isteraju punu naknadu za svoje radno vreme koje su upotrebili na neki proizvod.

Polazeći od ovog određenja vrednosti radnim vremenom, razvila se sad cela robna proizvodnja, a sa njom i mnogostruki odnosi u kojima se afirmiraju razne strane zakona vrednosti, kako su izložene u prvom odeljku prve knjige *Kapitala*, dakle naročito oni uslovi pod kojima rad jedino ima karakter tvorca vrednosti. A to su takvi uslovi

koji se sprovode a da učesniku ne dolaze u svest i koji se tek mučnim teoretskim istraživanjem mogu apstrahovati iz svakodnevne prakse, koji, dakle, deluju na način prirodnih zakona, kao što je to, izvodeći zaključak iz prirode robne proizvodnje, i Marx kao nužno dokazao. Najvažniji i najodlučniji^{1*} napredak bio je prelaz na metalni novac, ali koji je imao i za posledicu da se određivanje vrednosti radnim vremenom nije više vidljivo pokazivalo na površini robne razmene. Za praktično shvatanje novac je postao odlučujući merilac vrednosti, i to utoliko više ukoliko su raznolikije bile robe koje su dospevale u trgovinu, ukoliko su više dolazile iz udaljenih zemalja, dakle ukoliko se manje moglo kontrolisati radno vreme potrebno za njihovu proizvodnju. Ta, novac je i sam isprva dolazio većinom iz tuđine; i onda kad je plemeniti metal dobijan u zemlji, seljak i zanatlija delom nisu bili kadri da približno ocene na to upotrebljeni rad, a delom je i njima samima, usled navike da računaju u novcu, bila prilično zamračena svest o svojstvu rada kao mere vrednosti; novac otpoče da u narodnom mišljenju predstavlja apsolutnu vrednost.

Jednom reči: Marxov zakon vrednosti ima opštu važnost, ukoliko ekonomski zakoni uopšte važe, za čitav period proste robne proizvodnje, dakle do onog vremena kada u ovoj nastaje modifikacija nastupanjem kapitalističke forme proizvodnje. Do toga vremena gravitiraju cene u pravcu vrednosti određenih Marxovim zakonom i osciliraju oko tih vrednosti, tako da se, u granicama koje se mogu zanemariti, prosečne cene dužih perioda, neprekidanih nasilnim spoljnim poremećajima, utoliko više poklapaju sa vrednostima ukoliko prosta robna proizvodnja dolazi do punijeg procvata. Marxov zakon vrednosti ima, dakle, ekonomski opšte važenje za razdoblje koje traje od početka razmene koja pretvara proizvode u robe do petnaestog veka našeg računanja. A robna razmena datira iz vremena koje leži pre svake pisane istorije, koje u Egiptu ide na najmanje tri i po hiljade, možda i pet hiljada, u Vaviloniji na četiri hiljade, možda i šest hiljada godina pre našeg računanja vremena; zakon vrednosti vladao je, dakle, u jednom periodu od pet do sedam hiljada godina. Pa divite se sad temeljitosti g. Larije, koji vrednost koja je imala opštu i direktnu važnost za to vreme naziva vrednošću po kojoj se robe nikad ne prodaju niti mogu prodavati, i kojom se nikad neće baviti nijedan ekonomist koji ima trunčice zdravog razuma!

Dosad nismo govorili o trgovcu. Uzimanje u obzir njegove intervencije mogli smo sebi prištedeti do sada kad prelazimo na pretvaranje proste u kapitalističku robnu proizvodnju. Trgovac je bio revolucionarni elemenat u tome društvu, gde je inače sve bilo stabilno, stabilno tako reći putem nasleđa, gde je seljak dobijao po nasleđstvu i gotovo neotuđivo ne samo svoje selište, već i svoj položaj kao slobodni sopstvenik, slobodni ili podložni činženjak ili kmet, a grad-

^{1*} u nemačkom originalu: einschneidenste (!)

ski zanatlija svoj zanat i svoje esnafske privilegije, a jedan i drugi povrhu toga svoju mušteriju, svoje prodajno tržište, isto kao i umešnost koja se od mladosti izgrađivala za nasleđeni poziv. U taj je svet sada ušao trgovac, od koga je imao poći njegov prevrat. Ali ne kao svesni revolucionar; naprotiv, kao meso njegovog mesa, kost njegove kosti. Trgovac srednjeg veka nipošto nije bio individualist, on je bitno bio zadrugar, kao svi njegovi savremenici. Na selu je vladala zemljišna zajednica [Markgenossenschaft] potekla iz prvobitnog komunizma. Svaki je seljak isprva imao selište jednake veličine, sa jednakim parcelama svakog kvaliteta, i odgovarajući jednaki udeo u pravima opštinske zajednice. Otkako je zemljišna zajednica postala zatvorena, te više nisu deljena nova selišta, nastupila su putem nasledstva itd. podrazdeljivanja selišta i saobrazno tome podrazdeljivanja prava u zajednici; ali je puno selište ostalo jedinica, tako da je bilo polovinskih, četvrtinskih, osminskih selišta sa polovinom, četvrtinom, osminom prava udela u opštinskoj zajednici. Po uzoru zemljišne zajednice upravljale su se sve kasnije zanatske zadruge, pre svega esnafi u gradovima, čije uređenje nije bilo ništa drugo do primena uređenja marke [zemlj. zajednice] na jednu zanatsku privilegiju umesto na neki ograničeni seoski atar. Središna tačka cele organizacije bilo je jednako učešće svakog zadrugara u privilegijama i koristima koje su bile obezbeđene zajednici, kako je to jasno iskazano još u privilegijama elberfeldske i barmenske »Garnnahrung«^[133] od 1527. (Thun, *Industrie in Niederrhein*, II, 164. i d.) Isto važi i o udeoničarima rudnika, gde je takođe svaka deonica (kuks) imala jednaki udeo i bila, slično kao selište člana zemljišne zajednice, deljiva zajedno sa svojim pravima i dužnostima. A to isto važi u ne manjoj meri o trgovačkim zadrugama, koje su dale život prekomorskoj trgovini. Mlečići i Denovljani u luci Aleksandrije ili Carigrada, svaka »nacija« u svome fondaco — koji je bio kuća za stanovanje, krčma, stovarište, prostor za izlaganje i prodaju pored centralne kancelarije — obrazovali su potpune trgovinske zadruge, zatvorene prema konkurentima i mušterijama, prodavali su po cenama koje su među sobom utvrđivali; njihove robe imale su određen kvalitet garantovan javnim ispitivanjem, a često i žigosanjem; zajednički su odlučivali o cenama koje će platiti domorocima za njihove proizvode itd. Nisu drukčije postupali ni Hanzeati na »nemačkom mostu« (Tydske Bryggen) u Bergenu u Norveškoj, a takođe i njihovi holandski i engleski konkurenti. Teško onome ko bi prodao ispod cene ili bi kupio iznad cene! Bojkot koji ga je pogađao značio je u ono vreme bezuslovnu propast, ne računajući neposredne kazne koje je zadruga izricala nad krivcem. Ali su osnivane i još uže zadruge za određene svrhe, tako Maona u Denovi, koja je mnogo godina vladala rudnicima stipse u Fokeji u Maloj Aziji i na ostrvu Hiosu, u 14. i 15. veku, zatim veliko Ravenberško trgovačko društvo, koje je od kraja 14. veka pravilo poslove sa Španijom i Italijom i tamo osnovalo naselja, i nemačko društvo augzburških Fuggerâ, Welserâ,

Vöhlina, Höchstettera itd. i nürnbergskih Hirschvogela i drugih, koje je s kapitalom od 66 000 dukata i tri lađe uzelo učešća u portugalskoj ekspediciji u Indiju 1505/1506. i pri tome isteralo čistu dobit od 150, a po drugima od 175 na sto (Heyd, *Levantehandel*, II, 524), i ceo niz drugih društava — »monopolia«, koja su toliko izazivala Lutherovu srdžbu.

Tu se mi prvi put susrećemo s profitom i profitnom stopom. I zapravo je težnja trgovaca namerno i svesno upravljena na to da tu profitnu stopu izjednači za sve učesnike. Kod Mlečića na Levantu i kod Hanzeata na severu plaćao je svaki istu cenu za svoje robe kao i njegovi susedi, plaćao je iste transportne troškove, dobijao za svoju robu iste cene i kupovao isto tako povratni fraht po istoj ceni kao svaki drugi trgovac njegove »nacije«. Profitna stopa bila je, dakle, za sve jednaka. Kod velikih trgovačkih društava bila je podela dobiti pro rata uloženog udela kapitala upravo isto tako po sebi razumljiva kao udeo u pravima marke pro rata ovlašćenog zemljišnog udela ili u dobiti rudnika pro rata udela u kuksovima. Jednaka profitna stopa, koja je u svome punom razvitku jedan od završnih rezultata kapitalističke proizvodnje, pokazuje se ovde, dakle, u svom najjednostavnijem obliku kao jedna od tačaka od kojih je kapital istorijski pošao, pa čak i kao direktni izdanak zemljišne zajednice, koja je opet direktni izdanak prakomunizma.

Ova prvobitna profitna stopa bila je nužno vrlo visoka. Posao je [isprva monopolski posao, dakle izuzetno unosan^{1*}] bio vrlo riskantan, ne samo zbog jako razvijenog gusarstva; i konkurentske nacije dozvoljavale su sebi ponekad svakojaka nasilja kad se pružala prilika; naposljetku, prodaja i uslovi prodaje počivali su na privilegijama stranih vladalaca, koje su, opet, često kršene ili opozivane. Dobit je, dakle, morala sadržati i visoku premiju osiguranja. Zatim, obrt je bio spor, odvijanje poslova dugotrajno, a u najboljim vremenima, koja su na svaki način retko bila duža, posao je bio monopolska trgovina s monopolskim profitom. Da je profitna stopa prosečno bila vrlo visoka, dokazuju i vrlo visoke kamatne stope koje su tada važile, a koje su uvek morale biti uglavnom niže od procentne stope uobičajene trgovačke dobiti.

Ali je ta visoka profitna stopa, postignuta zadrugarskom zajedničkom delatnošću, jednaka za sve učesnike, imala samo lokalno važenje u okviru zadruge, dakle u ovom slučaju »nacije«. Mlečići, Denovljani, Hanzeati, Holandani, svaka ta nacija imala je za sebe, a u početku više ili manje čak i za svaku oblast prodajnog tržišta, posebnu profitnu stopu. Izjednačenje ovih različitih zadružnih profitnih stopa sprovelo se suprotnim putem, putem konkurencije. Isprva profitne stope različitih tržišta za jednu te istu naciju. Ako je Aleksandrija pružala više dobiti za mletačku robu nego Kipar, Carigrad ili Tra-

^{1*} Zagradene reči precrtane su u Engelsovom rukopisu.

pezunt, onda bi Mlečići pokrenuli više kapitala za Aleksandriju, izvlačeći ga iz saobraćaja s drugim tržištima. Tada je moralo da dođe na red postepeno izjednačavanje profitnih stopa među pojedinim nacijama koje su izvozile na ista tržišta iste ili slične robe, pri čemu su vrlo često pojedine od tih nacija bile zgnječene i iščezle sa poprišta. Ovaj proces bio je, međutim, stalno prekidano političkim događajima, kao što je i cela levantska trgovina propala usled mongolskih i turskih invazija, a velika geografsko-trgovačka otkrića od 1492. samo su tu propast ubrzala i dokrajčila.

Iznenadno proširenje oblasti prode koje je sada nastupilo i sa tim vezani zaokret saobraćajnih linija nisu isprva doneli neku bitnu promenu u načinu vođenja trgovine. I sa Indijom i Amerikom trgovale su isprva pretežno još zadruga. Ali, prvo, iza tih zadruga stajale su veće nacije. Namesto Katalonaca koji su trgovali na Levantu došla je u američkoj trgovini cela velika ujedinjena Španija; pored nje dve velike zemlje, kao Engleska i Francuska; pa i Holandija i Portugalijska, najmanje od svih, bile su bar isto toliko velike i jake kao Mleci, najveća i najjača trgovinska nacija prethodnog perioda. To je putujućem trgovcu, »merchant adventurer«-u 16. i 17. veka davalo takav oslonac koji je sve više činio izlišnom zadrugu, koja je svoje članove štitila i oružjem, a time je činio i njene troškove direktno teretnim. Zatim se sad bogatstvo u ruci pojedinaca razvijalo znatno brže, tako da su uskoro pojedini trgovci mogli na neki poduhvat da upotrebe isto toliko fondova kao ranije neko čitavo društvo. Trgovinska društva, tamo gde su još produžila postojati, većinom su se pretvorila u oružane korporacije, koje su pod zaštitom i suverenosti metropole osvajale čitave novootkrivene zemlje i monopolistički ih eksploatisale. Ali ukoliko su se u novim oblastima kolonije sve više stvarale zvaničnim putem od strane države, utoliko se više zadrugarska trgovina povlačila ispred pojedinačnog trgovca, a time je izjednačenje profitne stope sve više postajalo isključiva stvar konkurencije.

Dosad smo upoznali profitnu stopu samo za trgovinski kapital. Jer dosad je bilo samo trgovinskog i zelenaškog kapitala, a industrijski kapital trebalo je tek da se razvije. Proizvodnja je još pretežno bila u rukama radnika koji su bili u posedu svojih sopstvenih sredstava za proizvodnju, čiji rad, dakle, nije stvarao višak vrednosti nikakvom kapitalu. Ako su morali da jedan deo proizvoda ustupe nekom trećem bez naknade, onda su to činili u obliku tributa feudalnim gospodarima. Zbog toga je trgovinski kapital mogao, bar u početku, da isteruje svoj profit samo iz stranih kupaca domaćih ili iz domaćih kupaca stranih proizvoda; tek krajem toga perioda — za Italiju, dakle, s propašću levantske trgovine — mogle su inostrana konkurencija i otežana prodaja naterati zanatskog proizvođača izvoznih artikala da trgovcu izvozniku ustupi robu ispod njene vrednosti. I tako nalazimo ovde pojavu da se u unutrašnjem detaljnom prometu, između pojedinih proizvođača, robe prosečno prodaju po svojim vrednostima, a u

međunarodnoj trgovini, iz navedenih razloga, po pravilu ne. Sasvim suprotno današnjem svetu, u kome cene proizvodnje imaju važnost u međunarodnoj trgovini i u trgovini na veliko, dok je u gradskoj trgovini na malo obrazovanje cena regulisano sasvim drugim profitnim stopama. Tako da npr. danas meso jednog vola dobija veći dometak na cenu na putu od londonskog trgovca na veliko do pojedinog londonskog potrošača nego od trgovca na veliko u Čikagu, zajedno s transportom, do londonskog grosiste.

Oruđe koje je postepeno izvelo ovaj prevrat u obrazovanju cena bio je industrijski kapital. Već u srednjem veku obrazovali su se začeci toga, i to u tri oblasti: u brodarstvu, rudarstvu i tekstilnoj industriji. Brodarstvo u razmeri u kojoj je vođeno u talijanskim i hanzeatskim pomorskim republikama bilo je nemoguće bez mornara, tj. najamnih radnika (čiji je najamni odnos mogao biti prikriven zadrugarskim oblicima sa učešćem u dobiti), a galijske onog vremena bilo je nemoguće zamisliti bez veslača — najamnih radnika ili robova. Zadrugari rudnikâ, isprva zadrugarski radnici, već su se skoro u svim slučajevima pretvorili u akcionarska društva za eksploataciju preduzeća pomoću najamnih radnika. A u tekstilnoj industriji trgovac je otpočeo da male tkačke majstore stavlja neposredno u svoju službu isporučujući im pređu da je za utvrđenu najamninu pretvore u tkaninu za njegov račun, ukratko, postao je od prostog kupca takozvani *kaparaš*.

Tu imamo pred sobom prve početke kapitalističkog obrazovanja viška vrednosti. Rudarske zadruge možemo ostaviti po strani kao zatvorene monopolske korporacije. O brodovlasnicima je očividno da su njihovi profiti morali biti bar kao uobičajeni profiti u zemlji, sa ekstradodatkom za osiguranje, trošenje brodova itd. Ali kako je bilo sa tekstilnim kaparašima, koji su prvi izneli na tržište robe proizvedene direktno za kapitalistički račun i doveli ih u konkurenciju sa robama iste vrste proizvedenim za račun zanatlije?

Profitna stopa trgovinskog kapitala bila je zatečena. Ona se, bar za dotično mesto, takođe već bila izjednačila do približne prosečne stope. Pa šta je moglo pobuditi trgovca da uzme na sebe ekstraposao kaparaša? Samo jedno: izgled na veći profit pri jednakoj prodajnoj ceni sa drugima. A taj je izgled imao. Uzimajući sitnog majstora u svoju službu probio je on tradicionalne međe proizvodnje u okviru kojih je proizvođač prodavao svoj gotov proizvod i ništa više. Trgovачki kapitalista kupovao je radnu snagu koja je privremeno još posedovala svoja oruđa za proizvodnju, ali već ne i sirovinu. Obezbeđujući tako tkaču redovno zaposlenje, mogao je on, naprotiv, tako sniziti tkaču najamninu da je jedan deo datog radnog vremena ostao neplaćen. Tako je kaparaš postao prisvajalac viška vrednosti iznad svoje dosadašnje trgovačke dobiti. Na svaki način, on je za to morao da primeni i dopunski kapital da bi kupio pređu itd., i da ga ostavi u ruci tkača dok bude gotov proizvod za koji je ranije imao da plati celu cenu tek kod kupovine. Ali, prvo, on je u većini slučajeva već upotrebljavao

ekstrakapital za predujmove tkaču, kojega je po pravilu samo dužničko ropstvo dovelo do toga da se podvrgne novim uslovima proizvodnje. A drugo, i bez obzira na to, račun se postavlja po sledećoj šemi:

Uzmimo da naš trgovac vodi svoj izvoznički posao s kapitalom od 30 000, dukata, cekina, funti sterlinga ili čega bilo. Od toga je 10 000 aktivno u kupovanju domaćih roba, dok se 20 000 upotrebljava na prekomorskim prodajnim tržištima. Neka se kapital obrne jedanput u dve godine, godišnji obrt = 15 000. Sad naš trgovac hoće da se tka za njegov račun, da postane kaparaš. Koliko kapitala treba tu da doda? Uzmimo da je vreme proizvodnje komada sukna kakvo on prodaje, prosečno dva meseca, što je sigurno vrlo visoko. Uzmimo, dalje, da sve mora platiti u gotovu. On onda mora da doda kapitala dovoljno da bi svojim tkačima dostavio prede za dva meseca. Pošto obrće godišnje 15 000, kupuje on za dva meseca sukna za 2500. Recimo da od toga 2000 predstavljaju vrednost prede, a 500 najamninu tkača; onda našem trgovcu treba dopunski kapital od 2000. Uzećemo da višak vrednosti, koji pomoću nove metode prisvaja od tkača, iznosi samo 5% od vrednosti sukna, što sačinjava doista vrlo skromnu stopu viška vrednosti od 25% ($2000_p + 500_{pr} + 125_v$; $v' = \frac{125}{500} = 25\%$, $pf' = \frac{125}{2500} = 5\%$). Onda naš kaparaš na svoj godišnji obrt od 15 000 pravi ekstraprofit od 750, pa je svoj dopunski kapital već isterao za $2\frac{2}{3}$ godine.

Ali da bi ubrzao prođu, a time i svoj obrt, i da bi time istim kapitalom napravio isti profit za kraće vreme, pa dakle za isto vreme kao do sada veći profit, on će jedan mali deo svoga viška vrednosti pokloniti kupcu, prodavaće jevtinije nego njegovi konkurenti. Ovi će se postepeno takođe pretvoriti u kaparaše, a onda se ekstraprofit za sve reducira na običan profit, ili čak i na niži, pri kapitalu koji je kod svih povećan. Jednakost profitne stope opet je uspostavljena, mada možda na drugom nivou, time što je jedan deo u zemlji napravljenog viška vrednosti ustupljen stranim kupcima.

Sledeći korak u podvrgavanju industrije^{1*} kapitalu vrši se uvodeњem manufakture. I ova osposobljava manufakturistu, koji je u 17. i 18. veku — u Nemačkoj još do 1850. skoro svuda, a mestimično još danas — većinom još svoj sopstveni trgovac-izvoznik, da proizvodi jevtinije nego njegov starofranački konkurent, zanatlija. Isti proces ponavlja se; prisvojeni višak vrednosti osposobljava manufakturnog kapitalistu odnosno trgovca-izvoznika, koji sa njime deli, da prodaje jevtinije od svojih konkurenata, dok nov način proizvodnje ne postane opšti, kad opet nastupa izjednačenje. Već zatečena trgovinska profitna stopa, čak i kad je samo lokalno nivelisana, ostaje Prokrustova postelja u kojoj se suvišni industrijski višak vrednosti nemilosrdno odrezuje.

^{1*} Ovde je izraz »industrija« upotrebljen u smislu »proizvodnja«.

Ako se već manufaktura izdigla pojevtinjavanjem proizvoda, onda tim više krupna industrija, koja svojim stalno novim revolucijama proizvodnje sve više snizuje troškove izrade roba i neumoljivo odstranjuje sve ranije načine proizvodnje. Ona je ta koja time za kapital konačno osvaja i unutrašnje tržište, koja likvidira sitnu proizvodnju i naturalnu privredu sebi dovoljne seljačke porodice, koja odstranjuje neposrednu razmenu među sitnim proizvođačima i celu naciju stavlja u službu kapitala. Ona takođe izjednačuje profitne stope različitih trgovačkih i industrijskih poslovnih grana u *jednu* opštu profitnu stopu, i naposljetku obezbeđuje industriji vladajuću poziciju koja joj pripada u tom izjednačavanju, time što uklanja najveći deo smetnji koje su dotle stajale na putu prenošenju kapitala iz jedne grane u drugu. S time se za celokupnu razmenu izvršuje uglavnom preobražaj vrednosti u cene proizvodnje. Ovaj preobražaj vrši se, dakle, prema objektivnim zakonima, bez svesti ili namere učesnika. To što konkurencija svodi na opšti nivo profite koji stoje iznad opšte stope, i tako prvom industrijskom prisvojitelju ponovo oduzima višak vrednosti koji premašuje prosek, ne čini teoretski nikakvu teškoću. Ali u praksi utoliko više, jer oblasti proizvodnje sa suviškom viška vrednosti, dakle s visokim promenljivim pri niskom postojanom kapitalu, dakle s niskim sastavom kapitala, jesu upravo po svojoj prirodi one koje se kapitalističkom načinu poslovanja najkasnije i najnepotpunije podvrgavaju; pre svega zemljoradnja. A što se, naprotiv, tiče povišenja cena proizvodnje iznad robnih vrednosti, koje je potrebno da bi se nedovoljni višak vrednosti, koji se sadrži u proizvodima oblasti visokog sastava kapitala, popeo na nivo prosečne profitne stope, to teoretski izgleda krajnje teško, ali se u praksi, kako smo videli, ostvaruje najlakše i najbrže. Jer robe te klase, kada se prvi put proizvode kapitalistički i dolaze u kapitalističku trgovinu, stupaju u konkurenciju s robama iste vrste koje se proizvode na prekapitalistički način, koje su, dakle, skuplje. Kapitalistički proizvođač može, dakle, čak i ako se odrekne jednog dela viška vrednosti, uvek isterati profitnu stopu koja važi u njegovom mestu, a koja prvobitno nije imala nikakav direktan odnos sa viškom vrednosti, jer je postala iz trgovinskog kapitala još davno pre no što se uopšte proizvodilo na kapitalistički način, dakle pre no što je uopšte bila moguća neka industrijska profitna stopa.

II. Berza

Dodatne napomene uz treći tom *Kapitala*

1. Iz III toma, odeljak 5, osobito glava XXVII, vidi se koji položaj uopšte zauzima berza u kapitalističkoj proizvodnji. Ali je od 1865, kada je knjiga bila napisana, nastupila promena koja danas određuje berzi znatno pojačanu i sve veću ulogu, i koja promena pri daljem razvitku ima tendenciju da celokupnu proizvodnju, indu-

strijsku kao i poljoprivrednu i celokupni promet, saobraćajna sredstva, kao i funkciju razmene, koncentriše u rukama berzijanaca, tako da berza postaje najistaknutiji predstavnik same kapitalističke proizvodnje.

2. Godine 1865. bila je berza još *sekundarni* elemenat u kapitalističkom sistemu. Državne hartije predstavljale su glavnu masu berzanskih vrednosti, a i njihova masa bila je još relativno mala. Pored ovoga, akcionarske banke, koje su na Kontinentu i u Americi preovladivale, u Engleskoj su se tek pripremale da progutaju aristokratske privatne banke. Ali u masi još relativno beznačajne. I železničke akcije još su bile relativno slabe u poređenju sa današnjim stanjem. A direktno produktivnih etablismana samo malo u akcijskom obliku. Tada je još »ministрово oko« bilo nesavladano sujeverje — kao i banke, većinom u *siromašnijim* zemljama, u Nemačkoj, Austriji, Americi itd.

Tada je, dakle, berza još mesto gde su kapitalisti među sobom oduzimali jedni drugima akumulisane kapitale, a to se radnika ticalo direktno samo kao novi dokaz opšteg demoralizatorskog dejstva kapitalističke privrede i kao potvrda kalvinističke postavke da providenje alias slučaj, već na ovom svetu odlučuje o blaženstvu, o bogatstvu, tj. uživanju i vlasti, i o siromaštvu, tj. o lišavanju i ropstvu.

3. Sad je drukčije. Akumulacija je od krize 1866. tekla sve većom brzinom, i to tako da ni u jednoj industrijskoj zemlji, najmanje u Engleskoj, proširenje proizvodnje nije moglo da ide ukorak sa akumulacijom, da akumulacija pojedinačnog kapitaliste nije mogla naći punu primenu u povećanju njegovog sopstvenog posla; engleska pamučna industrija već 1845, železnička afera. Ali je s tom akumulacijom porasla i masa rentijera, onih ljudi koji su bili siti redovnog naprezanja u poslu, koji su, dakle, hteli samo da se zabavljaju ili da budu lako zaposleni kao direktori ili članovi nadzornih odbora u kompanijama. A treće, da bi se olakšalo plasiranje te kao novčani kapital flotirajuće mase, svuda gde se to još nije bilo dogodilo stvoreni su novi zakonski oblici društva sa ograničenim jamstvom, a obaveze akcionara koji su dosad neograničeno jamčili takođe su \pm [više ili manje] reducirane (akcionarska društva u Nemačkoj 1890. 40% upisa!).

4. Posle ovoga, postepeno pretvaranje industrije u akcionarska preduzeća. Jedna grana za drugom podleže sudbini. Prvo železo, gde su sad potrebna džinovska postrojenja (pre toga rudnici, gde već nisu bili na deonice). Onda hemijska industrija ditto. Fabrike mašina. Na Kontinentu tekstilna industrija, u Engleskoj samo još u nekim predelima Lankašira (predionica Oldham, tkačnica Burnley itd., krojačka kooperacija, ali ova samo prethodni stupanj, da bi kod sledeće krize opet pala u ruke masters-ima), pivare (pre nekoliko godina američke prodane engleskom kapitalu, zatim Guinness, Bass, Allsopp). Zatim trustovi koji stvaraju džinovska preduzeća sa zajedničkom upravom (kao United Alkali). Obična pojedinačna firma + & + [sve više i više] samo prethodni stupanj da bi se posao doveo do toga da bude dovoljno veliki da se može »osnovati«.

Isto o trgovini. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon, svi osnovani. Sada takode već i radnje na malo, i to ne samo pod vidom kooperacije à la »Stores«.

Isto o bankama i drugim kreditnim ustanovama i u Engleskoj. — Ogroman broj novih, sve akcije delimited [sa ograničenim jamstvom]. Čak i stare banke kao Glyns itd. pretvaraju se sa 7 privatnih akcionara u limited.

5. Na polju zemljoradnje isto. Ogromno raširene banke, naročito u Nemačkoj, pod svakojakim birokratskim imenima, sve više nosioci hipoteka; s njihovim akcijama predaje se berzama stvarna vrhovna svojina na zemljišni posed, i to još više kad dobra prelaze u ruke po-verilaca. Tu silno deluje poljoprivredna revolucija stepske kulture; ako se tako produži, u dogledno vreme biće i tle Engleske i Fran-cuske poberzijančeno.

6. A sad svi inostrani plasmani u akcijama. Da govorimo samo o Engleskoj: američke železnice. Sever i jug (istaći Stock-List) Gold-berger itd.

7. Zatim kolonizacija. Ova je danas čista filijala berze, u čijem su interesu evropske sile pre neku godinu podelile Afriku, Francuzi osvojili Tunis i Tonkin. Afrika direktno data pod zakup kompanijama (Niger, Južna Afrika, Nemačka jugozapadna i istočna Afrika), a Ma-šonu i Natal zaposeo Rhodes za berzu.

Citati na jeziku originala

PRVI DEO

- Strana 156 "It is not meant to be asserted by him" (Ricardo) "that two parti-
Beleška 30 cular lots of two different articles, as a hat and a pair of shoes, exchange with one another when those two particular lots were produced by equal quantities of labour. By 'commodity' we must here understand the 'description of commodity', not a particular individual hat, pair of shoes etc. The whole labour which produces all the hats in England is to be considered, for this purpose, as divided among all the hats. This seems to me not to have been expressed at first, and in the general statements of this doctrine." (*Observations on some verbal disputes in Pol. Econ. etc.*, London 1821, p. 53, 54.)
- Strana 163 "Where the quantity of wages, capital, and land, required to pro-
Beleška 31 duce an article, have become different from what they were, that which Adam Smith calls the natural price of it, is also different, and that price which was previously its natural price, becomes, with reference to this alteration, its market-price; because, though neither the supply, nor the quantity wanted may have changed" (...) "that supply is not now exactly enough for those persons who are able and willing to pay what is now the cost of production, but is either greater or less than that; so that the proportion between the supply, and what is, with reference to the new cost of production, the effectual demand, is different from what it was. An alteration in the rate of supply will then take place if there is no obstacle in the way of it, and at last bring the commodity to its new natural price. It may then seem good to some persons to say that, as the commodity gets to its natural price by an alteration in its supply, the natural price is as much owing to one proportion between the demand and the supply, as the market-price is to another; and consequently, that the natural price, just as much as the market-price, depends on the proportion that demand and supply bear to each other. ('The great principle of demand and supply is called into action to determine what A. Smith calls natural prices as well as market-prices.' — Malthus.^[31]) (*Observations on certain verbal disputes etc.*, London 1821, p. 60, 61.)
- Strana 166 "If each man of a class could never have more than a given share,
Beleška 32 or aliquot part of the gains and possessions of the whole, he would readily combine to raise the gains" (...): "this is monopoly. But where each man thinks that he may any way increase the absolute amount of his own share, though by a process which lessens the whole amount, he will often do it: this is competition." (*An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.*, London 1821, p. 105).

Strana 189 "We should also expect that, however the rate of the profits of stock
Beleška 35 might diminish in consequence of the accumulation of capital on the land, and the rise of wages, yet the aggregate amount of profits would increase. Thus, supposing that, with repeated accumulations of 100 000 £, the rate of profits should fall from 20 to 19, to 18, to 17 per cent., a constantly diminishing rate; we should expect that the whole amount of profits received by those successive owners of capital would be always progressive; that it would be greater when the capital was 200 000 £, than when 100 000 £; still greater when 300 000 £; and so on, increasing, though at a diminishing rate, with every increase of capital. This progression, however, is only true for a certain time; thus, 19 per cent. on 200 000 £ is more than 20 on 100 000 £; again 18 per cent. on 300 000 £ is more than 19 per cent. on 200 000 £; but after capital has accumulated to a large amount, and profits have fallen, the further accumulation diminishes the aggregate of profits. Thus, suppose the accumulation should be 1 000 000 £, and the profits 7 per cent., the whole amount of profits will be 70 000 £; now if an addition of 100 000 £ capital be made to the million, and profits should fall to 6 per cent., 66 000 £ or a diminution of 4000 £ will be received by the owners of stock, although the whole amount of stock will be increased from 1 000 000 £ to 1 100 000 £." Ricardo, *Pol. econ.*, chapt. VII ("Works", ed. MacCulloch, 1852, p. 68, 69).

Strana 201 "They contend the equality of profits will be brought about by the
Beleška 36 general rise of profits; and I am of opinion that the profits of the favoured trade will speedily submit to the general level." ([Ricardo, *Pol. econ.*,] "Works", ed. MacCulloch, p. 73.)

Strana 234 ... "the transport of commodities from one place to another." ([Ram-
Beleška 38 say,] *An essay on the distribution of wealth*, p. 19.)

"In the existing economical arrangements of society, the very act, which is performed by the merchant, of standing between the producer and the consumer, advancing to the former capital and receiving products in return, and handing over these products to the latter, receiving back capital in return, is a transaction, which both facilitates the economical process of the community, and adds value to the products in relation to which it is performed." ([S.P. Newman, *Elements of pol. ec.* (Andover and New York 1835),] p. 174.)

... "since it adds value to products, for the same products, in the hands of consumers, are worth more than in the hands of producers" (...) "strictly [...] an act of production." (p. 175.)

Strana 256 "Profit, on the general principle, is always the same, whatever be
Beleška 40 price; keeping its place like an incumbent body on the swelling or sinking trade^{1*}. As, therefore, prices rise, a tradesman raises prices; as prices fall, a tradesman lowers price." (Corbet, *An inquiry into the causes etc. of the wealth of individuals*, London 1841, p. 20.)

"The profit of trade is a value added to capital which is independent of price, the second" (speculation) "is founded on the variation in the value of capital or in price itself." (*ibidem*, p. 128.)

Strana 265 "De Wisselbank heeft haren naam niet... van den wissel, wissel-
Beleška 43 brief, maar van wisselen van geldspeciën. Lang vóór het oprigten der Amsterdamsche wisselbank in 1609 had men in de Nederlandsche koopsteden reeds wisselaars en wisselhuizen, zelfs wisselbanken... Het

^{1*} kod Corbeta: tide

bedrijf dezer wisselaars bestond daarin, dat zie de talrijke verscheidene muntspeciën, die door vreemde handelaren in het land gebragt worden, tegen wettelijk gangbare munt inwisselden. Langzamerhand breidde hun werkkring zich uit... zij werden de kassiers en bankiers van hunne tijd. Maar in die vereeniging van de kassierderij met het wisselambt zach de regering van Amsterdam gevaar, en om dit gevaar te keeren, werd besloten tot het stichten eener groote inrigting, die zoo wel het wisselen als de kassierderij op openbaar gezag zou verrigten. Die inrigting was de beroemde Amsterdamsche Wisselbank van 1609. Evenzoo hebben de wisselbanken van Venetië, Genua, Stockholm, Hamburg haar ontstaan aan de gedurige noodzakelijkheid der verwisseling van geldspeciën te danken gehad. Van deze allen is de Hamburgsche de eenige die nog heden bestaat, om dat de behoefte aan zulk eene inrigting zich in deze koopstad, die geen eigen muntstelsel heeft, nog altijd doet gevoelen etc.” (S. Vissering, *Handboek van praktische staathuishoudkunde*, Amsterdam 1860, I, p. 247, 248.)

Strana 282 “You” (the Bank of England) “are very large dealers in the com-
Beleška 54 *dity of capital?*” (“Report on Bank Acts”, H. of C. 1857, [p. 104].)

Strana 294 “The equitableness of taking interest depends not upon a man’s ma-
Beleška 57 king or not making profit, but upon its” (...) “being capable of producing profit, if rightly employed.” (*An essay on the governing causes of the natural rate of interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered*, London 1750, p. 49. Autor anonimnog spisa: J. Massie.)

Strana 294 “Rich people, instead of employing their money themselves... let it
Beleška 58 out to other people for them to make profit of, reserving for the owners a proportion of the profits so made.” (*ibidem*, p. 23, 24.)

Strana 296 “The ambiguity of the term value of money or of the currency, when
Beleška 60 employed indiscriminately as it is, to signify both value in exchange for commodities and value in use of capital, is a constant source of confusion.” (Tooke, *Inquiry into the currency principle*, p. 77.)

Strana 300 “The natural rate of interest is governed by the profits of trade to
Beleška 61 particulars.” (Massie, *op. cit.*, p. 51.)

Strana 301 ... “by the accumulation of surplus capital necessarily accompanying
Beleška 64 the scarcity of profitable employment for it in previous years, by the release of hoards, and by the revival of confidence in commercial prospects.” (*History of prices from 1839 to 1847*, London 1848, p. 54.)

Strana 301 “An old customer of a banker was refused a loan upon a 200 000 £
Beleška 65 bond; when about to leave to make known his suspension of payment, he was told there was no necessity for the step, under the circumstances the banker would buy the bond at 150 000 £.” ([H. Roy,] *The theory of the exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.*, London 1864, p. 80.)

Strana 304 “By which, gambling in discounts, by anticipation of the alterations
Beleška 68 in the bank rate, has now become half the trade of the great heads of the money centre.” ([H. Roy,] *The theory of the exchanges etc.*, p. 113.)

Strana 305 “This rule of dividing profits is not, however, to be applied particular-
Beleška 70 ly to every lender and borrower, but to lenders and borrowers in general... remarkably great and small gains are the reward of skill and the want of understanding, which lenders have nothing at all to do with; for as they will not suffer by the one, they ought not to bene-

fit by the other. What has been said of particular men in the same business is applicable to particular sorts of business; if the merchants and tradesmen employed in any one branch of trade get more by what they borrow than the common profits made by other merchants and tradesmen of the same country, the extraordinary gain is theirs, though it required only common skill and understanding to get it; and not the lenders', who supplied them with money... for the lenders would not have lent their money to carry on any business or trade upon lower terms than would admit of paying so much as the common rate of interest; and, therefore, they ought not to receive more than that, whatever advantage may be made by their money." (Massie, *op. cit.*, p. 50, 51.)

Strana 306	Bank rate	5	p.c.
Beleška 71	Market rate of disct., 60 days' drafts	$3\frac{5}{8}$	p.c.
	Do. do. 3 months	$3\frac{1}{2}$	p.c.
	Do. do. 6 months	$3\frac{5}{16}$	p.c.
	Loans to bill-brokers, day to day	1 to 2	p.c.
	Do. do. for one week	3	p.c.
	Last rate for fortnight, loans to stockbrokers	$4\frac{3}{4}$ to 5	p.c.
	Deposit allowance (banks)	$3\frac{1}{2}$	p.c.
	Do. do. (discount houses)	3 to $3\frac{1}{4}$	p.c.
("Daily News" od 10. decembra 1889.)									

Strana 318 "The profits of enterprise depend upon the net profits of capital, not
Beleška 72 the latter upon the former." (Ramsay, *op. cit.*, p. 214. Net profits kod Ramseya uvek = kamata.)

Strana 321 "Superintendence is here" (...) "completely dispensed with." (J.E.
Beleška 73 Cairnes, *The slave power*, London 1862, p. 48, 49.)

Strana 322 "If the nature of the work requires that the workmen" (...) "should
Beleška 74 be dispersed over an extended area, the number of overseers and, therefore, the cost of the labour which requires this supervision, will be proportionately increased." (Cairnes, *op. cit.*, p. 44.)

Strana 326 "Masters are labourers as well as their journeymen. In this character
Beleška 78 their interest is precisely the same as that of their men. But they are also either capitalists, or the agents of capitalists, and in this respect their interest is decidedly opposed to the interest of the workmen." (p. 27.)

"The wide spread of education among the journeymen mechanics of this country diminishes daily the value of the labour and skill of almost all masters and employers by increasing the number of persons who possess their peculiar knowledge." (p. 30, Hodgskin, *Labour defended against the claims of capital etc.*, London 1825.)

Strana 327 "The general relaxation of conventional barriers, the increased facilities
Beleška 79 of education tend to bring down the wages of skilled labour instead of raising those of the unskilled." (J. St. Mill, *Princ. of pol. econ.*, 2nd ed., London 1849, I, p. 479.)

Strana 334 "It is clear, that no labour, no productive power, no ingenuity, and
Beleška 82 no art, can answer the overwhelming demands of compound interest. But all saving is made from the revenue of the capitalist, so that actually these demands are constantly made and as constantly the productive power of labour refuses to satisfy them. A sort of balance is, therefore, constantly struck." (*Labour defended against the claims of capital*, p. 23. — Od Hodgskina)

Strana 380 "It is a great error, indeed, to imagine that the demand for pecuniary
 Beleška 90 accommodation (i.e. for the loan of capital) is identical with a demand for additional means of circulation, or even that the two are frequently associated. Each demand originates in circumstances peculiarly affecting itself, and very distinct from each other. It is when everything looks prosperous, when wages are high, prices on the rise, and factories busy, that an additional supply of *currency* is usually required to perform the additional functions inseparable from the necessity of making larger and more numerous payments; whereas it is chiefly in a more advanced stage of the commercial cycle, when difficulties begin to present themselves, when markets are overstocked, and returns delayed, that interest rises, and a pressure comes upon the Bank for advances of *capital*. It is true that there is no medium through which the Bank is accustomed to advance capital except that of its promissory notes; and that, to refuse the notes, therefore, is to refuse the accommodation. But, the accommodation once granted, everything adjusts itself in conformity with the necessities of the market; the loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer. Accordingly, a very slight examination of the Parliamentary Returns may convince any one, that the securities in the hand of the Bank of England fluctuate more frequently in an opposite direction to its circulation than in concert with it, and that the example, therefore, of that great establishment furnishes no exception to the doctrine so strongly pressed by the country bankers, to the effect that no bank can enlarge its circulation, if that circulation be already adequate to the purposes to which a banknote currency is commonly applied; but that every addition to its advances, after that limit is passed, must be made from its capital, and supplied by the sale of some of its securities in reserve, or by abstinence from further investment in such securities. The table compiled from the Parliamentary Returns for the interval between 1833 and 1840, to which I have referred in a preceding page, furnishes continued examples of this truth; but two of these are so remarkable that it will be quite unnecessary for me to go beyond them. On the 3rd January, 1837, when the resources of the Bank were strained to the uttermost to sustain credit and meet the difficulties of the money market, we find its advances on loan and discount carried to the enormous sum of £ 17 022 000, an amount scarcely known since the war, and almost equal to the entire aggregate issues, which, in the meanwhile, remain unmoved at so low a point as £ 17 076 000! On the other hand, we have, on the 4th of June 1833 a circulation of £ 18 892 000 with a return of private securities in hand, nearly, if not the very lowest on record for the last half-century, amounting to no more than £ 972 000!" (Fullarton, *op. cit.*, p. 97, 98.)

DRUGI DEO

Strana 524 «Rien qu'à appliquer à des terres déjà transformées en moyen de pro-
 Beleška 28 duction de secondes mises de capital on augmente la terre-capital sans rien ajouter à la terre-matière, c'est-à-dire à l'étendue de la terre... La terre-capital n'est pas plus éternelle que tout autre capital... La terre-capital est un capital fixe, mais le capital fixe s'use aussi bien que les capitaux circulants.» [*Misère de la Philosophie*, p. 165.]

Strana 687 "Wages, profit, and rent are the three original sources of all revenue,
Beleška 50 as well as of all exchangeable value." (A. Smith^[122].)

«C'est ainsi que les causes de la production matérielle sont en même temps les sources des revenus primitifs qui existent.» (Storch, I, p. 259.)

Strana 699 "Of net produce and gross produce, Mr. Say speaks as follows: 'The
Beleška 51 whole value produced is the gross produce; this value, after deducting from it the cost of production, is the net produce'. (Vol. II, p. 491.) There can, then, be no net produce, because the cost of production, according to Mr. Say, consists of rent, wages, and profits. In page 508, he says: 'the value of a product, the value of a productive service, the value of the cost of production, are all, then, similar values, whenever things are left to their natural course.' Take a whole from a whole and nothing remains." (Ricardo, *Principles*, chap. XXXII, p. 512, beleška.)

Strana 700 "In every society the price of every commodity finally resolves itself
Beleška 52 into some one or other, or all of those three parts" (viz. wages, profits, rent)... "A fourth part, it may perhaps be thought, is necessary for replacing the stock of the farmer, or for compensating the wear and tear of his labouring cattle, and other instruments of husbandry. But it must be considered that the price of any instrument of husbandry, such as a labouring horse, is itself made up of the same three parts: the rent of the land upon which he is reared, the labour of tending and rearing him, and the profits of the farmer, who advances both the rent of his land, and the wages of his labour. Though the price of the corn, therefore, may pay the price as well as the maintenance of the horse, the whole price still resolves itself either immediately or ultimately into the same three parts of rent, labour" (trebalo bi da kaže wages) "and profit." (A. Smith^[123].)

Strana 701 «...profits du capital, ...anéantirait la possibilité même de l'industrie.
Beleška 53 Si le travailleur est forcé de payer 100 la chose pour laquelle il n'a reçu que 80, si le salaire ne peut racheter dans un produit que la valeur qu'il y a mise, autant vaudrait dire que le travailleur ne peut rien racheter, que le salaire ne peut rien payer. En effet, dans le prix-de-revient il y a toujours quelque chose de plus que le salaire de l'ouvrier, et dans le prix-de-vente, quelque chose de plus que le profit de l'entrepreneur par exemple, le prix de la matière première, souvent payé à l'étranger... Proudhon a oublié l'accroissement continu du capital national; il a oublié que cet accroissement se constate pour tous les travailleurs, ceux de l'entreprise comme ceux de la main-d'oeuvre.» («Revue de deux Mondes», 1848, t. 24, p. 998, 999.)

Strana 703 «Le capital circulant employé en matériaux, matières premières et
Beleška 54 ouvrage fait, se compose lui-même de marchandises dont le prix nécessaire est formé des mêmes éléments; de sorte qu'en considérant la totalité des marchandises dans un pays, il y aurait double emploi de ranger cette portion du capital circulant parmi les éléments du prix nécessaire.» (Storch, *Cours d'éc. pol.*, II, p. 140.)

«Il est vrai que le salaire de l'ouvrier, de même que cette partie du profit de l'entrepreneur qui consiste en salaires, si on les considère comme une portion des subsistances, se composent également de marchandises achetées au prix courant, et qui comprennent de même salaires, rentes des capitaux, rentes foncières et profits d'entrepreneurs,... cette observation ne sert qu'à prouver qu'il est impossible de résoudre le prix nécessaire dans ses éléments les plus simples.» (*ibidem*, beleška.)

«Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces portions de la valeur du produit annuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour renouveler son fond consommable.» (p. 134, 135.)

...«Peut-elle» (...) «habiter ses granges ou ses étables, manger ses semailles et fourrages, s'habiller de ses bestiaux de labour, se divestir de ses instruments aratoires? D'après la thèse de M. Say il faudrait affirmer toutes ces questions.» (135, 136.)

...«S'il on admet que le revenu d'une nation est égal à son produit brut, c.à d. qu'il n'y a point de capital à en déduire, il faut aussi admettre qu'elle peut dépenser improductivement la valeur entière de son produit annuel sans faire le moindre tort à son revenu futur.» (p. 147.)

«Les produits qui constituent le capital d'une nation ne sont point consommables.» (p. 150.)

Strana 710 “It will be sufficient to remark that the some general rule which regulates the value of raw produce and manufactured commodities, is applicable also to the metals; their value depending not on the rate of profits, nor on the rate of wages, nor on the rent paid for mines, but on the total quantity of labour necessary to obtain the metal, and to bring it to market.” (Ricardo, *Princ.*, chap. III, p. 77.)

Napomene i registri

Napomene

- ¹ »*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*« — časopis koji je izlazio dvonedeljno, osnovan u Jeni 1863. Od 1872. do 1890. izdavao ga je Johannes Conrad, od 1891. do 1897. Wilhelm Lexis. 14
- ² *Teorija granične korisnosti* — apologetska buržoaska ekonomska teorija, koja je nastala sedamdesetih godina 19. veka nasuprot Marxovoj teoriji vrednosti rada. Prema ovoj teoriji, vrednost jedne robe određuje se njenom »graničnom korisnošću«, tj. subjektivnom procenom korisnosti one robne jedinice koja zadovoljava najmanje hitnu potrebu kupca pri datoj veličini robne rezerve. Teorija granične korisnosti čini veličinu vrednosti zavisnom od relativne retkosti robe. A u stvarnosti relativna retkost robe zavisi od njene manje ili veće vrednosti, koja se pak određuje utroškom društveno potrebnog rada. Preko tržišnih cena vrednost robe utiče na obim solventne tražnje, a ovoj tražnji se prilagođava i ponuda robe. Teorija granične korisnosti spada u teorijske osnove moderne buržoaske ekonomije, jer se ona svojim predstavnicima čini podesnom da prikrije eksploataciju radnika u kapitalizmu. 15
- ³ W. Lexis, *Kritische Erörterungen über die Währungsfrage*. In: »Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich«, 5. Jg., 1. Heft, Leipzig 1881, str. 87 - 132. 16
- ⁴ »*Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti*« — italijanski liberalni časopis za literaturu, umetnost i nauku; izlazio je od 1866. do 1877. u Firenci, a od 1878. do 1943. u Rimu. 20
- ⁵ A. Loria je koristio francusko izdanje I toma *Kapitala*, u kome XI glava — »Stopa i masa viška vrednosti« odgovara IX glavi nemačkog izdanja. 21
- ⁶ *Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: »Ueber den Einfluss der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit«*. In: »Die Neue Zeit«, 1887, Nr. 3, str. 127 - 133.
 »Die Neue Zeit« — teorijski organ nemačke socijaldemokratije, koji je imao vodeću ulogu u međunarodnom radničkom pokretu. Ovaj časopis je izlazio u Štutgartu od 1883. do 1923, a uređivao ga je Karl Kautsky uz saradnju Franza Mehringa. Od oktobra 1917. izdavao ga je Heinrich Cunow. Od 1885. do 1894. Engels je napisao niz članaka za »Die Neue Zeit«, stalno pomagao redakciji savetima i neretko ju kritikovao zbog toga što je publikovala i napise koji su odstupali od marksizma. Posle Engelsove smrti, u ovom časopisu su sve češće objavljivani članci revizionista. Za vreme prvog svetskog rata časopis je zauzeo centrističku poziciju i time pružio podršku socijalšoviniistima. 23
- ⁷ G. Ramsay, *An essay on the distribution of wealth*, Edinburgh 1836, str. 184. 37
- ⁸ Sve do kraja 18. veka u hemiji je vladala flogistonska teorija. Ona je objašnjavala proces sagorevanja dejstvom jedne pretpostavljene materije, flogistona, koji izlazi iz tela koje sagoreva. Kada je bilo utvrđeno da se težina metala zagrevanih na vazduhu povećava, neke pristalice ove teorije pripisivale su flo-

- gistonu negativnu težinu. Francuski hemičar Lavoisier je opovrgao flogistonsku teoriju dokazavši da je sagorevanje proces vezivanja s kiseonikom. Vidi šta o flogistonskoj teoriji kaže Friedrich Engels u predgovoru II tomu *Kapitala* (22. tom ovog izdanja, str. 21 - 22). 37
- ⁹ U januaru 1849. Proudhon je osnovao »Narodnu banku« s namenom da služi za neposrednu razmenu proizvoda sitnih proizvođača i da radnicima omogući uzimanje beskamatnih kredita. Ova banka, kojom je Proudhon želeo da izvrši socijalnu reformu, bankrotirala je dva meseca nakon svog osnivanja. Iscrpnu kritičku analizu Proudhonovih shvatanja dao je Marx u svom delu *Beda filozofije*. (Vidi u 7. tomu ovog izdanja.) 37
- ^{9a} Marx ima u vidu Ure-ovo delo *The philosophy of manufactures*. 73
- ¹⁰ [S. - N. Linguet,] *Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*, Londres 1767, tom 2, knjiga 5, glava 20. (Vidi i u 21. tomu ovog izdanja, str. 20 - 21.) 76
- ¹¹ Pod uticajem ideja socijalista utopista, 1844. radnici Ročdela (mesta koje se nalazi severno od Mančestera) ujedinili su se u Society of Equitable Pioneers (Društvo pravednih pionira). Prvobitno to je bila potrošačka zadruga, ali se ubrzo proširila i stvorila zadružna proizvodna preduzeća. Od ročdelskih pionira počinje nov period u radničkom kooperativnom pokretu Engleske, a i drugih zemalja. 77
- ¹² *killing no murder* (ubiti ne znači biti ubica) — engleska uzrečica koja potiče od naziva jednog pamfleta koji je izišao 1657. u Engleskoj. Autor pamfleta Leveller Sexby poziva da se ubije lord-protektor Oliver Cromwell kao surovi tiranin, predstavljajući takvo jedno ubistvo kao patriotsku dužnost. 81
- ¹³ *Court of Queen's Bench* (Sud kraljičine klupe) — jedan od najstarijih sudova u Engleskoj. Do reforme 1873. on je bio vrhovni krivični sud i istovremeno najviši apelacioni sud za sva krivična dela. Zasedao je pod predsedavanjem kralja odnosno kraljice. On je danas deo najvišeg suda za opšte pravo, High Court-a. 81
- ¹⁴ A. Ure, *The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain*, London 1835.
Ch. Babbage, *On the economy of machinery and manufactures*, London 1832, str. 280/281. 92
- ¹⁵ R. Torrens, *An essay on the production of wealth*, London 1821, str. 28. i dalje. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 26. tom ovog izdanja, str. 56 - 61.) 94
- ¹⁶ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 131 - 138. 94
- ¹⁷ Zakonima o žitu, koji su uvedeni u Engleskoj 1815, određene su visoke uvozne carine na žito i zabranjen uvoz žita kad je domaća cena po kvarteru niža od 80 šilinga. Zakoni o žitu su veoma teško pogodili najsiriromašnije slojeve stanovništva, a nisu pogodovali ni industrijskoj buržoaziji, jer je zbog njih poskupljivala radna snaga, sužavao se kapacitet domaćeg tržišta i ometao razvoj spoljne trgovine. Ukinuti su 1846, nakon dugogodišnje borbe između krupnih zemljoposjednika i buržoazije. 95 274 530 554
- ¹⁸ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, gl. 2. 100
- ¹⁹ Ch. Babbage, *On the economy of machinery and manufactures*, London 1832, str. 280/281. 100

- ²⁰ *Ateliers nationaux* (nacionalne radionice) su osnovane u Francuskoj po odluci privremene vlade neposredno posle februarske revolucije od 1848. s ciljem da se, s jedne strane, diskredituju kod radnika ideje Louis-a Blanc-a o organizaciji rada i, s druge strane, da se vojnički organizovani radnici ovih radionica iskoriste u borbi protiv revolucionarnog proletarijata. Pošto je ovaj provokatorski plan da se izazove rascep u radničkoj klasi propao, a revolucionarno raspoloženje radnika zaposlenih u ateliers nationaux sve više raslo, buržoaska vlada je preduzela niz mera za ukidanje ovih radionica (smanjenje broja radnika zaposlenih u njima, slanje radnika na javne radove u provincije itd.). Ove provokacije su izazvale veliko negodovanje pariskog proletarijata i bile su povod za početak pariskog junskog ustanka. Posle ugušenja ustanka, Cavaignacova vlada je izdala dekret 3. jula 1848. o ukidanju ateliers nationaux. (Vidi i u 21. tomu ovog izdanja, str. 373, beleška 183.) 117
- ²¹ J. K. Rodbertus-Jagetzow, *Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin 1851, str. 125. Iscrpnu kritičku analizu Rodbertusove teorije o profitnoj stopi dao je Marx u *Teorijama o višku vrednosti*. (Vidi u 25. tomu ovog izdanja, str. 52 - 68.) 121
- ²² A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, knjiga 1, glava 10: »Of wages and profit in the different employments of labour and stock«. 123
- ²³ A. - E. Cherbuliez, *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales*, Paris 1841, str. 70 - 72. Njegova shvatanja o stvaranju opšte profitne stope Marx je posebno ispitaio u *Teorijama o višku vrednosti*. (Vidi u 26. tomu ovog izdanja, str. 285 - 292.) 136
- ²⁴ Th. R. Malthus, *Principles of political economy*, 2. izd., London 1836, str. 268. 145
- ²⁵ Th. Corbet, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained*, London 1841, str. 20. 143 146
- ²⁶ *Zakonodavstvo o nastanjivanju (settlement laws)* — zakoni uvedeni u Engleskoj 1662 (kao sastavni deo zakona o sirotinji) kojima se poljoprivrednim nadničarima uskraćuje pravo da sami biraju i menjaju prebivalište. Ovi zakoni su naređivali da se poljoprivredni nadničari i druga sirotinja vrate u mesto svog rođenja, odnosno u mesto stalnog boravka. Ograničavanje slobodnog kretanja za glavni deo poljoprivrednog stanovništva stvorilo je uslove koje su iskoristili zemljoposednici za svodenje nadnice na minimum. 150
- ²⁷ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 60/61. 153
- ²⁸ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 15. 153
- ²⁹ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 60/61.
H. F. Storch, *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*, 2. tom, St.-Petersbourg 1815. str. 78/79. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 74. i 77.) 157
- ³⁰ Th. Corbet, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained*, London 1841, str. 42 - 44. 157
- ³¹ Th. R. Malthus, *Principles of political economy*, London 1820, str. 75. 163

- ³² Th. R. Malthus, *Principles of political economy*, London 1836, str. 77/78. 169
- ³³ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, str. 36 - 41. 173
- ³⁴ *servum pecus imitatorum* — izmenjen red reči: »O imitatores, servum pecus!« (»O imitatori, ropsko stado!«) iz Horacijevih epistolâ, knjiga 1, epistola 19. 173
- ³⁵ Th. Corbet, *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals*, London 1841, str. 100 - 102. 178
- ³⁶ W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., Stuttgart, Augsburg 1858, § 108, str. 192. 190
- ³⁷ *Hinc illae lacrimae* (Otud ove suze) — reči iz komedije rimskog dramatičara Publija Terencija *Devojka s Androsa*, 1. čin, scena 1. 190
- ³⁸ *profit upon alienation* (profit pri otuđivanju, profit od prodaje) — formulacija Jamesa Steuarta, koju Marx navodi i analizira u *Teorijama o višku vrednosti* (vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 7 - 9). 194/195 275
- ³⁹ D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3. izd., London 1821, gl. 7. 200
- ⁴⁰ Th. Chalmers, *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society*, 2. izd., Glasgow 1832, str. 208
- ⁴¹ J. Bellers, *Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality*, London 1699, str. 10. 240
- ⁴² *Holandska istočnoindijska kompanija* je osnovana 1602. Ona je od holandske vlade dobila monopol na trgovinu s Istočnom Indijom, ali se stalno morala boriti s portugalskom i engleskom konkurencijom. Kompanija je bila važno oruđe holandske buržoazije za stvaranje jednog jedinstvenog kolonijalnog carstva u Indoneziji. Njihova dobit je vršila značajnu ulogu u fazi prvobitne akumulacije kapitala u Holandiji. Krajem 17. veka kompanija je počela da propada. Uzastopni ustanci ugnjetenog stanovništva, koji su krvavo ugušivani, povećano naseljavanje zemlje, veliki troškovi za uvećane garnizone i opšte opadanje snage i političkog značaja Holandije doveli su do sloma Holandske istočnoindijske kompanije; ona je rasturena 1798. 256 275
- ⁴³ W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., Stuttgart, Augsburg 1858, str. 192. 257
- ⁴⁴ W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., Stuttgart, Augsburg 1858, § 60, str. 103. 271
- ⁴⁵ *Epikurovi bogovi* — po shvatanju starogrčkog filozofa Epikura, bogovi egzistiraju u intermundijama, međuprostorima sveta; oni nisu imali nikakvog uticaja na razvitak sveta niti na život čoveka. 276 507
- ⁴⁶ M. Luther, *Von Kauffshandlung und Wucher*. In: »Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri«, Wittenbergk 1589, str. 296/297. Citat iz ovog Lutherovog dela donosimo prema 1. izdanju III toma *Kapitala*, Hamburg 1894. 277
- ⁴⁷ Otkrića zapadnoindijskih ostrva, američkog kontinenta i pomorskog puta za Indiju dovela su do velikog pomeranja trgovačkih puteva. Trgovački gradovi severne Italije (Đenova, Venecija i drugi) izgubili su svoj dotadašnji značaj, dok su Portugalija, Holandija, Španija i Engleska, zahvaljujući tome što se nalaze na obalama Atlantskog okeana, počele da igraju glavnu ulogu u svetској trgovini. 278

- ⁴⁸ [J. Massie,] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest*, London 1750, str. 60. 278
- ⁴⁹ *Tauer Hemlits* (Tower Hamlets) — istočni deo Londona. 280
- ⁵⁰ J.H.M. Poppe, *Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, 1. tom Göttingen 1807, str. 70. 281
- ⁵¹ Citirane reči potiču od Charles-François Chevéa, jednog od urednika lista »La voix du peuple«. On je napisao prvo pismo knjige *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850.
»La voix du peuple« (»Glas naroda«) je dnevni list koji je izdavao Proudhon u Parizu od 1. oktobra 1849. do 14. maja 1850. 288.
- ⁵² Citat iz Lutherovog dela dat je prema 1. izdanju III toma *Kapitala*, Hamburg 1894. 289 331
- ⁵³ »The Economist« — nedeljni list za pitanja privrede i politike; organ krupne industrijske buržoazije, koji izlazi od 1843. u Londonu. 299
- ⁵⁴ »The Daily News« — liberalni dnevni list, organ industrijske buržoazije; pod ovim nazivom je izlazio od 1846. do 1930. u Londonu. 306.
- ⁵⁵ [J. Massie,] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest*, London 1750.
D. Hume, *Of interest*. In: »Essays and treatises on several subjects«. A new ed., tom 1, London 1764. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 24. tom ovog izdanja, str. 282 - 286.) 315
- ⁵⁶ *Magonove knjige* — delo kartaginskog pisca Magona o zemljoradnji, posebno o plantažnoj privredi u uslovima ropstva, koja je u Kartagini bila u punom cvatu. Vreme nastanka ovog dela nije poznato. Posle propasti Kartagine, na predlog rimskog Senata, prevedeno je na latinski i zvanično preporučivano kao uzor za racionalnu organizaciju rimske poljoprivrede. 322
- ⁵⁷ »New-York Daily Tribune« od 20. decembra 1859.
»New-York Daily Tribune« — američki list koji je izlazio od 1841. do 1924. Četrdesetih i pedesetih godina 19. veka list je bio na naprednim pozicijama i istupao je protiv ropstva. Marxova saradnja u listu počinje od avgusta 1851; veliki broj članaka za ovaj list napisao je Engels na Marxovu molbu. U periodu kada se u Evropi reakcija oporavila Marx i Engels su iskoristili ovaj široko rasprostranjeni napredni američki list da, navodeći činjenice, razobliče nedostatke kapitalističkog društva, da otkriju suštinski nepomirljive suprotnosti u njemu i da ukažu na ograničeni karakter buržoaske demokratije.
U martu 1862, za vreme građanskog rata u Sjedinjenim Američkim Državama, prestaje Marxova saradnja u ovom listu. Glavni razlog za raskid odnosa između ovog lista i Marxa bilo je to što se u redakciji povećavao broj pristalica kompromisa s robovlasničkim državama i što je list napustio napredne pozicije. 324
- ^{57a} Iz Goetheovog *Fausta*, I deo, 5. scena (Auerbahov podrum u Lajpcigu). 330
- ⁵⁸ O Pittovom fondu za isplatu državnih dugova (sinking fund) govori Marx u članku *Dizraeljev budžet* (vidi u 15. tomu ovog izdanja). 331
- ⁵⁹ Th. R. Malthus, *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers*, London 1798, str. 25/26. 332
- ⁶⁰ *Zakon 26 George III, glava 31* — tj. 31. zakon iz 26. godine vladavine George-a III. Upućivanje na: »An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III. regis).« 332

- ⁶¹ Ovde Marx upućuje na sledeće radove: John Stuart Mill, *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*, 1. tom, 2. izd., London 1849, str. 91/92; Henry Charles Carey, *Principles of social science*, 3. tom, Philadelphia, London, Paris 1859, str. 71 - 73; Wilhelm Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., Stuttgart, Augsburg 1858, § 45. 334
- ⁶² »*Revue des deux Mondes*« — polumesečni časopis za istoriju, politiku, literaturu i umetnost, koji izlazi u Parizu od 1829. 338
- ⁶³ *Opijumski rat*. — Posle ukidanja monopola Istočnoindijske kompanije na trgovinu s Kinom (1833), engleski privatni trgovci počinju da osvajaju kinesko tržište služeći se pri tom svim sredstvima. Prvi opijumski rat (1839 - 1842), napadački rat Engleske protiv Kine, trebalo je da kinesko tržište otvori za englesku trgovinu. Tim ratom je počelo pretvaranje Kine u polukolonijalnu zemlju. Još od početka 19. veka Engleska je krijumčarenjem opijuma u Kinu, proizvedenog u Indiji, pokušavala da popravi svoj negativni trgovinski bilans s Kinom, ali je naišla na otpor kineskih vlasti, koje su 1839. zaplenile sve zalihe opijuma na inostranim brodovima u Kantonu i naredile da se spale. To je bio povod za rat, u kome je Kina bila poražena. Englezi su iskoristili poraz feudalne zaostale Kine i nametnuli joj razbojnički mirovni ugovor u Nankingu (avgusta 1842). Ovim ugovorom u Nankingu utvrđeno je da se pet kineskih luka (Kanton, Amoj, Fučou, Ningpo i Šangaj) otvore za englesku trgovinu, da se Hongkong preda Engleskoj »za večita vremena« i da Kina plaća visoke kontribucije. Prema dodatnom protokolu Nankinškog ugovora, Kina je morala priznati strancima pravo eksteritorijalnosti. 343
- ⁶⁴ *Bankovni zakon od 1844*. — Da bi se savladale teškoće pri razmeni banknota u zlato, engleska vlada je 1844, na inicijativu Roberta Peela, donela zakon o reformi Engleske banke. Ovaj zakon je predvideo podelu Banke na dva potpuno samostalna odseka ili odeljenja s posebnim gotovinskim fondovima: odeljenje za čisto bankarske poslove i odeljenje za izdavanje novčanica. Ove novčanice su morale imati solidno pokriće u vidu specijalnog zlatnog fonda, koji je uvek morao stajati na raspolaganju. Izdavanje novčanica koje nisu imale pokriće u zlatu bilo je ograničeno na 14 miliona funti sterlinga. Količina novčanica koje su bile u opticaju, pre donošenja Bankovnog zakona od 1844, nije zavisila od fonda za pokriće, već od tražnje u oblasti prometa. Za vreme privredne krize, kada se posebno osećao nedostatak novca, engleska vlada je privremeno stavila van snage zakon od 1844. i povećala sumu novčanica koje nisu imale pokriće u zlatu. (Vidi u ovom tomu, glava 34, »Currency principle i englesko bankovno zakonodavstvo od 1844«.) 344 356 367 404
- ⁶⁵ »*The Manchester Guardian*« — engleski list, organ pristalica slobodne trgovine, kasnije organ Liberalne stranke, izlazi u Mančesteru od 1821. 344
- ⁶⁶ *Lombard-Strit* (Lombard-Street) — ulica u londonskom Sitiju gde se nalaze najznačajnije banke i trgovinska preduzeća Engleske. 345 424
- ⁶⁷ *Minsing Lejn* (Mincing Lane) — ulica u Londonu, centar trgovine na veliko robom iz kolonija. 345 424 476 477
- ⁶⁸ »*Currency principle*« (*currency-teorija*) (»princip [teorija] novčanog opticaaja«) — u prvoj polovini 19. veka u Engleskoj vrlo popularna tzv. kvantitativna teorija o novcu. Predstavnicima ove teorije su tvrdili da cene robâ određuje količina novca koji se nalazi u opticaju. Predstavnicima currency principle su hteli da podržavaju zakon metalnog opticaaja; u currency (opticajno sredstvo) ubrajali su pored metalnog novca i banknote. Verovali su da se može postići stabilan novčani opticaaj banknotama s potpunim pokrićem u zlatu; emisije bi trebalo regulisati tako da odgovaraju uvozu i izvozu plemenitih metala. Pokušaji engleske vlade da se osloni na ovu teoriju (Bankovni zakon od 1844) nisu imali uspeha i samo su potvrdili da ta teorija nije naučno održiva i da se ne može primeniti u praksi. 353 378

- ⁶⁹ *Panamska afera* — afera u koju su bili upleteni francuski visoki državnici, činovnici i štampa. Ferdinand de Lesseps, inženjer i poslovan čovek, osnovao je u Francuskoj 1879. akcionarsko društvo koje je imalo u planu da finansira prosecanje Panamskog zemljouza. Krajem 1888. društvo je propalo, što je imalo za posledicu masovno propadanje sitnih akcionara i mnogobrojna bankrotstva. Kasnije, 1892, saznalo se da je društvo, da bi prikrilo svoj pravi finansijski položaj, zloupotrebljavajući sredstva koja su uplatili akcionari, podmićivalo visokim sumama između ostalih i bivše predsednike vlade Francuske Freycinet-a, Rouvier-a, Floquet-a, kao i neke druge visoke ličnosti. Panamski skandal je zataškalo građansko pravosuđe. Ono se ograničilo samo na to da osudi glavu društva Lessepse i neke manje značajne ličnosti. 372
- ⁷⁰ »*The Times*« — najveći engleski dnevni list konzervativnog pravca; osnovan je u Londonu 1. januara 1785. kao »Daily Universal Register«; 1. januara 1788. naziv mu je promenjen u »The Times«. 372
- ⁷¹ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 236. 402
- ⁷² *Bank Restriction Act.* — U maju 1797. engleska vlada je izdala zakon kojim je utvrđen prinudni kurs za banknote i kojim je Engleskoj banci zabranjeno da zamenjuje banknote za zlato. Godine 1819. ova ograničenja su opet zakonom ukinuta, a od 1821. razmena banknota za zlato je ponovo prihvaćena u punom obimu. 451
- ⁷³ *Great City Frauds* (velike City-prevare) — ovde Marx upućuje na spis Setona Lainga *A new series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon*, u kome je između ostalog opisan i proces protiv Davidsona i drugih zbog velikih prevara s menicama. 455
- ⁷⁴ *Istočnoindijska kompanija* — englesko trgovinsko društvo, koje je postojalo od 1600. do 1858. Ono je bilo oruđe engleske razbojničke kolonijalističke politike u Indiji, Kini i drugim azijskim zemljama. Uz njegovu pomoć engleskim kolonizatorima je pošlo za rukom da postepeno osvoje Indiju. Istočnoindijska kompanija je dugo imala trgovinski monopol u Indiji i u svojim rukama je držala najvažnije upravne funkcije u toj zemlji. Nacionalnooslobodilački ustanak u Indiji (1857 - 1859) primorao je Engleze da izmene oblike svoje kolonijalne vladavine; Istočnoindijska kompanija je raspuštena, a Indija proglašena za posed britanske Krune. 456
- ⁷⁵ *Attwoodova škola* i »*little shilling men*« (pristalice malog šilinga) iz Birmingema — predstavnici jedne teorije o novcu iz prve polovine 19. veka. Propagirali su učenje o idealnoj meri novca i zato su novac smatrali isključivo za računski naziv. Predstavnici ove škole braća Thomas i Matthias Attwood, Spooner i drugi predložili su projekt za smanjenje količine zlata engleske novčane jedinice, zbog čega je on nazvan »projekt malog šilinga«. Otuda i naziv same škole. Pristadnici ove škole okrenuli su se protiv vladinih mera koje su imale za cilj smanjenje novčane mase u opticaju i zastupali mišljenje da će primena njihove teorije doprineti da se veštačkim podizanjem cena oživi industrija i osigura opšti procvat zemlje. Ali u stvari predloženo smanjenje vrednosti novca moglo je da posluži samo tome da se brišu dugovi države i velikih preduzetnika, koji su bili glavni korisnici najraznovrsnijih kredita.
- O »*little shilling men*« Marx govori u svom radu *Prilog kritici političke ekonomije* (vidi u 20. tomu ovog izdanja). 458 476
- ⁷⁶ Citat iz Heineove satirične pesme *Disputation*, u kojoj se prikazuje srednjovekovna rasprava između katoličkog kaludera iz reda kapucina i učenog jevrejskog rabina, koji se u toku ovog disputa poziva na judejsku versku knjigu »Tausves Jontof«. Kao odgovor na ovo, kapucin šalje ovu knjigu k vragu. Tada uzbuđeni rabin uzvikuje: »Ne vredi li, zar, »Tausves Jontof«? Šta onda vredi, avaj!« 459

- ⁷⁷ Godine 1851. u Kini se raširio antifeudalni oslobodilački pokret, koji je ubrzo dobio karakter velikog seljačkog rata. Pokret, koji je počeo na jugu u provinciji Kvangsi, proširio se na centralne provincije. U toku borbe ustanici su stvorili »Nebesko carstvo velike pravde« (»Taiping-tiānguo«), sa centrom u Nankingu. Tajpinzi su istrebili vladajuće mandžurske feudalce u Kini, ukinuli porez i likvidirali velike feudalne posede. Usled toga što je bio uperen i protiv budističkog sveštenstva i manastira — uporišta Mandžu (Čing) dinastije, ustanak je dobio religioznu notu karakterističnu za seljačke pokrete na Istoku. Tajpinška revolucija, koja je za osnovu imala borbu širokih masa kineskog naroda protiv feudalnog poretka i protiv stranih porobljivača, nije ipak bila u stanju da likvidira feudalne odnose proizvodnje u Kini. U Tajping-državi se obrazovao feudalni viši sloj, koji je napravio kompromis s vladajućim klasama. To je bio uzrok raspadanja pokreta. Glavni udarac nanet je ovoj revoluciji otvorenim intervencijom Engleske, Amerike i Francuske (u početku velike sile su pomagale Mandžu [Čing] dinastiju, pri čemu su se zaklanjale iza »neutralnosti«), čija je vojska zajedno s trupama kineskih feudalaca razbila 1864. tajping-ustanak. 469
- ⁷⁸ *Monts-de-piété* (zalagaonice) — nastale su u 14, 15. i 16. veku u Italiji i Francuskoj u borbi protiv zeleniša. Njihovi osnivači su nameravali da ih pretvore u dobrotvorne ustanove koje bi sirotinji odobravale male kredite uz obligacije da bi je zaštitili od zeleniša. U praksi se ova namera pretvorila u svoju suprotnost, i *monts-de-piété* su poslovale kao zeleniška društva. 509
- ⁷⁹ Ne može se dokazati da je Thomas Manley autor anonimnog spisa *Interest of money mistaken*, koji je izišao 1668. u Londonu. 511
- ⁸⁰ Aluzija na engleskog bankara i ekonomistu Johna Lawa, koji je pokušao da ostvari svoju potpuno apsurdnu ideju o tome da država emisijom banknota bez pokrića može povećati bogatstvo zemlje. On je 1716. osnovao privatnu banku u Parizu, koja je 1718. pretvorena u državnu banku. Lawova banka je izdavala papirni novac u neograničenim količinama, a istovremeno povlačila metalni novac. To se razvilo u ogromnu berzansku podvalu i dotad nečuvenu špekulaciju, koja se završila 1720. potpunim bankrotom državne banke i Lawovog »sistema«; Law je proteran u inostranstvo. 511
- ⁸¹ John Francis, *History of the Bank of England, its times and traditions*, tom 1, London 1848, str. 39/40. 512
- ⁸² *Crédit mobilier* (Société générale de crédit mobilier) — francuska akcionarska banka, koju su osnovala braća Péreire i koja je zakonski priznata dekretom od 18. novembra 1852. Glavni cilj *Crédit mobilier*-a su bili kreditno posredovanje i osnivanje industrijskih i drugih preduzeća. Banka je u velikoj meri učestvovala u gradnji železnica u Francuskoj, Austriji, Madarskoj, Švajcarskoj, Španiji i Rusiji. Njen najveći izvor prihoda su bile berzanske špekulacije vrednosnim papirima akcionarskih društava koja je ona osnovala. Emisijom njihovih akcija, koje su garantovane samo njenim vrednosnim papirima drugih preduzeća, Banka je dobijala sredstva koja je opet upotrebljavala za kupovinu akcija najrazličitijih društava. Na taj način jedan isti posed postajao je izvor fiktivnog kapitala u dvostrukom obimu — u obliku akcija dotičnog preduzeća i u obliku akcija *Crédit mobilier*-a, koji je finansirao ovo preduzeće i kupovao njegove akcije. Banka je bila tesno povezana s vladom Napoléona III i uživala je njenu zaštitu. Godine 1867. Banka je bankrotirala, a 1871. je likvidirana. Uzrok za to što se pedesetih godina 19. veka *Crédit mobilier* pojavio kao finansijsko preduzeće novog tipa, ležao je u osobenostima perioda reakcije, koji se odlikovao berzanskom ažiotažom i špekulacijama. Po uzoru na *Crédit mobilier*, osnovane su institucije u nekoliko zemalja srednje Evrope. Pravu suštinu *Crédit mobilier*-a razotkrio je Marx u nizu članaka koji su objavljeni u listu »New-York Daily Tribune«. (Vidi u 15. tomu ovog izdanja.) 513

- ⁸³ U spisu *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850, Proudhon je razvio teoriju o crédit gratuit (beskamatnom kreditu). 515
- ⁸⁴ Misli se na zajam od 100 guldena pod uslovom da se kamata isplati u tri rate na Lajpciškom sajmu. Ranije su u Lajpcigu održavana godišnje tri trgovinska sajma: na Novu godinu, Uskrs i Miholjdan.
Oba citata iz navedenog Lutherovog spisa data su prema 1. nemačkom izdanju III toma *Kapitala*, Hamburg 1894. 517
- ⁸⁵ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 105 - 116. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 278 - 280.) 521
- ⁸⁶ Ch. Comte, *Traité de la propriété*, 1. tom, Paris 1834, str. 228. 523
- ⁸⁷ J. Anderson, *A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain*, London 1801, str. 35, 36, 38. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 110.)
H. Carey, *The past, the present, and the future*, Philadelphia 1848, str. 129 - 131. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 471.) 524
- ⁸⁸ »fruges consumere nati« (»rođeni da uživaju plodove«) — iz Horacijevih *Epistola*, knjiga 1, epistola 2, 27. 525
- ⁸⁹ O Andersonovoj teoriji rente vidi: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 85 - 87, 92 - 95, 110 - 113. 525
- ⁹⁰ *Templ Bar* (Temple Bar) — kamena kapija u Londonu između Flit-Strita i Strenda, koja je povezivala Siti s Vestminsterom. Uklonjena je 1879.
Vest End (West End) — otmeni kraj Londona u kome su koncentrisane vile aristokrata i krupne buržoazije. 526
- ⁹¹ Thiers-ov govor od 26. jula 1848. protiv predloga koji je podneo Proudhon u Odboru za finansije Francuske nacionalne skupštine, objavljen je u »Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale«, tom 2, Paris 1849, str. 666 - 671. (Vidi i u 27. tomu ovog izdanja.) 528
- ⁹² Borba između zemljoposjednika i zakupaca je završena 1853. usvajanjem u Donjem domu »bill-a o obeštećenju zakupaca« (Irska). Ovaj bill je sadržao jednu klauzulu po kojoj je trebalo da zakupac pred kraj svog zakupnog roka dobije izvesnu odštetu u novcu za preduzete mere na poboljšanju zemljišta. O ovom Marx piše iscrpno u članku *Indijsko pitanje*. — *Irsko pravo zakupa*. (Vidi u 12. tomu ovog izdanja.) 530
- ⁹³ *Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts*. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814.
Reports respecting grain, and the corn laws; viz: First and second reports from the Lords committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce, and consumption of grain, and all laws relating thereto... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. 531
- ⁹⁴ *Society of Arts and Trades* (Društvo za veštine i zanate) — filantropsko društvo osnovano 1754. blisko buržoaskom prosvetiteljstvu. Kao svoj cilj, ovo društvo je proklamovalo »unapređivanje veština, zanata i trgovine« i nagrađivanje onih koji doprinesu »zapošljavanju sirotinje, razvijanju trgovine i uvećavanju bogatstva zemlje« itd. U nastojanju da zaustavi širenje masovnih štrajkova u Engleskoj, Društvo je pokušalo da posreduje između radnika i preduzetnika. Marx je ovo društvo nazvao *Society of Arts and Tricks* (Društvo za veštine i podvale). 532

- ⁹⁵ Autor ovde citiranog rada je John Lockhart Morton, dok se gore pominje John Chalmers Morton. 533
- ⁹⁶ »*The Morning Star*« — engleski dnevni list, koji je izlazio kao organ pokreta za slobodnu trgovinu od 1856. do 1869. u Londonu. 535
- ⁹⁷ P. E. Dove, *The elements of political science*, Edinburgh 1854, str. 264. i 273. 535
- ⁹⁸ P. E. Dove, *The elements of political science*, Edinburgh 1854, str. 279. 540
- ⁹⁹ F. W. Newman, *Lectures on political economy*, London 1851, str. 158. 554
- ¹⁰⁰ H. F. Storch, *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*, tom 2, St. - Pétersbourg 1815, str. 78/79. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 25. tom ovog izdanja, str. 74. i 225/226.) 555
- ¹⁰¹ [E. West,] *Essay on the application of capital to land, with observations showing the impolicy of any great restriction of the importation of corn*, London 1815.
Th. Malthus, *Principles of political economy considered with a view to their practical application*, 2nd ed., London 1836.
Th. Malthus, *An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated*, London 1815.
D. Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, 3rd ed., London 1821, glava 2. 556
- ¹⁰² Ovde Marx verovatno misli na višetomno delo Christophe-a Dombasle-a *Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole*, koje se pojavljivalo u više izdanja od 1824. do 1837. u Parizu.
R. Jones, *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation*, London 1831, str. 227. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 26. tom ovog izdanja, str. 310 - 321.) 634
- ¹⁰³ G. Ramsay, *An essay on the distribution of wealth*, Edinburgh, London 1846, str. 278/279. 640
- ¹⁰⁴ [E. Wakefield,] *England and America. A comparison of the social and political state of both nations*, 1. tom, London 1833, str. 214/215. 641
- ¹⁰⁵ Hipp. Passy, *De la rente du sol*. In: »Dictionnaire de l'économie politique«, 2. tom, Paris 1854, str. 515. 641
- ¹⁰⁶ *Rudnici Potosi* — bogata nalazišta srebra u južnoj Boliviji, koja su otkrivena 1545. i koja su stolicima bila najbogatiji rudnici srebra u svetu. Njihovom eksploatacijom vladajuće klase Španije su stekle ogromno bogatstvo. 644
- ¹⁰⁷ G.W. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, Prvi deo. *Die Logik*. In: »Werke«. Tom 6. Berlin 1840, str. 404. 649
- ¹⁰⁸ »*The Edinburgh Review*« — engleski časopis za literaturu i politiku; izlazio je od 1802. do 1929; dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka bio je organ vigovala i izlazio je tromesečno. 650
- ¹⁰⁹ Hipp. Passy, *De la rente du sol*. In: »Dictionnaire de l'économie politique«, 2. tom, Paris 1854, str. 511. 652
- ¹¹⁰ W. Petty, *A treatise of taxes and contributions*, London 1667, str. 23/24. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 24. tom ovog izdanja, str. 114 - 116. i 253 - 259.)
Richard Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, Amsterdam 1756. 652

- ¹¹ J. Steuart, *An inquiry into the principles of political oeconomy*, 1. tom, Dublin 1770, str. 396. 654
- ¹² L. - F. - E. Daire, *Introduction*. In: »Physiocrates«, 1. deo, Paris 1846.
Hipp. Passy, *De la rente du sol*. In: »Dictionnaire de l'économie politique«, 2. tom, Paris 1854, str. 511. 654
- ¹³ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 44. 655
- ¹⁴ Ovde Marx misli na zakon o ukidanju desetka (Tithe Commutation Acts) u Engleskoj od 1836. do 1860, kojim je ukinuto plaćanje crkvenog desetka u obliku naturalnih davanja i zamenjeno plaćanjem u novcu. 656
- ¹⁵ K. Arnd, *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus*, Hanau 1845, str. 461/462. 657
- ¹⁶ [N. Linguet,] *Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*, tom 1 - 2, Londres 1767. (Vidi i: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, 24. tom ovog izdanja, str. 245 - 349.) 658
- ¹⁷ Th. Tooke, W. Newmarch, *A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848 - 1856*, 6. tom, London 1857, str. 29/30. 671
- ¹⁸ [J. Massie,] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest*, London 1750, str. 23/24. 674
- ¹⁹ *Bandes noires* (crne bande) — špekulantska društva, nastala u Francuskoj početkom 19. veka. Kupovala su letnjikovce, imanja i manastire, koji su za vreme francuske revolucije bili proglašeni nacionalnom svojinom, delili ih i preprodavali s velikim dobitkom. 674
- ²⁰ F.W. Newman, *Lectures on political economy*, London 1851, str. 180/181. 674
- ²¹ »rudis indigestaque moles« (»sirova i zbrkana masa«) — iz Ovidijevih *Metamorfoza*, knjiga I, 7. 678
- ²² A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 43. Smith-ova shvatanja o najamnini, profitu i zemljišnoj renti i o izvorima vrednosti Marx je iscrpno analizirao u II tomu *Kapitala* (vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 301 - 323) i u *Teorijama o višku vrednosti* (vidi u 24. tomu ovog izdanja, str. 46 - 54). 687
- ²³ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Aberdeen, London 1848, str. 42. 700
- ²⁴ Th. Tooke, *An inquiry into the currency principle*, 2. izd., London 1844, str. 36. 701
- ²⁵ P. - J. Proudhon, *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement*, Paris 1841, str. 201/202. 701
- ²⁶ Marx verovatno misli na spis *A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation*, London 1834. 734
- ²⁷ Ovaj rad je Engels napisao posle pojave III toma *Kapitala*. Kao što on ističe u pismu Kautskom od 21. maja 1895, trebalo je da dopune i dodaci III tomu *Kapitala* iziđu u obliku dva članka u časopisu »Die Neue Zeit« (vidi napomenu 6). Prvi članak *Zakon vrednosti i profitna stopa* nastao je kao odgovor na tvrđenja u buržoaskoj ekonomskoj literaturi da, tobože, postoji protivrečnost između I i III toma *Kapitala*. Ubrzo posle Engelsove smrti ovaj članak je objavljen u časopisu »Die Neue Zeit«, br. 1 i 2, 1895, str. 37 - 44. U drugom

članku Engels je hteo da ispita značaj promenjene uloge berze posle 1865, ali nije uspeo da ga napiše; taj članak je samo jedna dispozicija u sedam tačaka. Ovaj rukopis nosi naslov: II. *Berza. Dodatne napomene uz treći tom »Kapitala«*. 737

- ¹²⁸ »*La Rassegna*« — italijanski buržoaski polumesečni časopis; izlazio je od 1892. do 1895. u Napulju. 741
- ¹²⁹ »*La Riforma Sociale*« — italijanski buržoasko-liberalni mesečni časopis; izlazi od 1894. u Torinu i Rimu. 741
- ¹³⁰ »*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*« — časopis za političku ekonomiju, koji je izdavao Heinrich Braun; izlazio je tromesečno od 1888. do 1903. u Tbingenu, kasnije u Berlinu. 742
- ¹³¹ »*Sozialpolitisches Zentralblatt*« — reformistički nedeljni časopis, izdavao ga je Heinrich Braun od 1892. do 1895. u Berlinu. 743
- ¹³² Conrad Schmidt pisao je Engelsu 1. marta 1895. U svom odgovoru od 12. marta 1895. Engels opširno raspravlja o Schmidtovim shvatanjima. 743
- ¹³³ »*Garmnahrung*« (kao institut) (»hrana od prede, od predenja«) — isplaćivanje prelačkog rada u životnim namirnicama. 748

Literatura

I. Dela

- [Anderson, Adam:] *An historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time. Containing, an history of the great commercial interests of the British Empire. With an appendix.* Vol. 2 [Istorijsko i hronološko izvođenje porekla trgovine od najranijih vesti do naših dana. Sadrži istoriju velikih trgovačkih interesa Britanske Imperije. S dodatkom. Tom 2], London 1764. 278
- Anderson, James: *A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain: Suggesting the means of alleviating that evil, and of preventing the recurrence of such a calamity in future.* (Written in December 1800.) 2nd ed. [Nepristrasno istraživanje stanja koje je dovelo do sadašnje nestašice žita u Britaniji; predlaže kako da se otkloni to zlo i spreči takva nevolja u budućnosti. (Pisano u decembru 1800.) Drugo izdanje], London 1801. 524
- Anti corn-law prize essays* [Nagradni ogledi protiv zakona o žitu] — vidi: *The three prize essays on agriculture and the corn law.*
- Aristoteles: *De republica libri VIII.* In: «Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri». T. 10 [Država, u 8 knjiga. U: «Dela u redakciji Immanuela Bekkera». Tom 10], Oxonii 1837. 323
- Arnd, Karl: *Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur* [Prirodna narodna privreda, nasuprot monopolističkom duhu i komunizmu, s osvrtom na odgovarajuću literaturu], Hanau 1845. 303 304 657
- Augier, Marie: *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours* [O javnom kreditu i njegovoj istoriji od antičkih vremena do danas], Paris 1842. 503 518
- Babbage, Charles: *On the economy of machinery and manufactures* [O ekonomiji mašina i manufaktura], London 1832. 92 100
- Balzac, Honoré de: *Les paysans* [Seljaci]. 37
- Bastiat, Frédéric — vidi: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850.
- Bell, G. M.: *The philosophy of joint stock banking* [Filozofija bankarstva s udruženim kapitalom], London 1840. 464
- Bellers, John: *Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality* [Ogledi o sirotinji, manufakturama, trgovini, kolonijama i nemoralnosti], London 1699. 240

- Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: »Ueber den Einfluss der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit«.* In: »Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens«. Nr. 3 [Zapažanje uz članak gospodina Stiebelinga »O uticaju zgušnjavanja kapitala na nadnicu i eksploataciju rada«. U: »Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens«. Br. 3], Stuttgart 1887. (Vidi i napomenu 6.) 23
- Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments.* Nach der deutschen Übers. Martin Luthers. [Biblija ili celo Sveto pismo staroga i novoga zaveta. Prema nemačkom prevodu Martina Luthera.] 742
- Bosanquet, J[ames] W[hatman]: *Metallic, paper, and credit currency, and the means of regulating their quantity and value* [Metalno, papirno i kreditno prometno sredstvo i sredstva koja regulišu njihovu količinu i vrednost], London 1842. 311 337
- Briscoe, John: *A discourse on the late funds of the million-act, lottery-act, and Bank of England.* Shewing, that they are injurious to the nobility and gentry, and ruinous to the trade of the nation. Together with proposals for the supplying Their Majesties with money on easy terms, exempting the nobility, gentry & c. from taxes, enlarging their yearly estates, and enriching all the subjects in the Kingdom, by a national land-bank. Humbly offered and submitted to the consideration of the Lords spiritual and temporal, and Commons in Parliament assembled. 3rd ed., with an appendix [Rasprava o poslednjim fondovima koji su stvoreni po zakonu o milionu, po zakonu o lutriji i o Engleskoj banci, koja pokazuje da su oni štetni za plemstvo i aristokratiju i da su porazni za nacionalnu trgovinu. Zajedno s predlozima za snabdevanje Njihovih Veličanstava novcem na dugoročne kredite, izuzimajući plemstvo, gospodu itd. od poreza, uvećavajući njihove godišnje prihode i obogaćujući sve podanike Kraljevstva, pomoću narodne zemljišne banke. Ponizno upućeno i podneto na duhovno i vremensko razmatranje lordovima i Donjem domu Parlamenta. Treće izdanje, s dodatkom], London 1696. 509
- Buret, Antoine-Eugène: *Cours d'économie politique* [Kurs političke ekonomije], Bruxelles 1842. 668
- Büsch, Johan Georg: *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannichfaltigen Geschäften.* 3 verm. und verb. Ausg. mit Einschaltungen und Nachträgen von G.P.H. Norrmann. Bd. 2. [Teoretsko-praktični prikaz trgovine u njenim mnogostrukim poslovima. Treće prošireno i popravljeno izdanje, s uvodom i pogovorima G.P.H. Norrmanna. Tom 2], Hamburg 1808. 519
- Cairnes, J[ohn] E[lliott]: *The slave power: its character, career, and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest* [Robovska snaga, njen karakter i verovatne perspektive: pokušaj da se ukaže na pravi izlaz iz američkog unutrašnjeg spora], London 1862. 321
- [Cantillon, Richard:] *Essai sur la nature du commerce en général.* Trad. de l'anglois. In: »Discours politiques«. T. 3e [Ogled o prirodi trgovine uopšte. Prevedeno s engleskog. U: »Političke rasprave«. Tom 3], Amsterdam 1756. 625
- Carey, H[enry] C[harles]: *The past, the present, and the future* [Prošlost, sadašnjost i budućnost], Philadelphia 1848. 524
- *Principles of social science.* In 3 vols. Vol. 3 [Načela društvenih nauka. U 3 toma. Tom 3], Philadelphia, London, Paris 1859. 334
- Chalmers, Thomas: *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society.* 2nd ed. [O političkoj ekonomiji u vezi s moralnim stanjem i moralnim perspektivama društva. Drugo izdanje], Glasgow 1832. 208 374

- Chamberlayne, Hugh: *A proposal for a bank of secure current credit to be founded upon land, in order to the general good of landed men, to the great increase of the value of land, and the no less benefit of trade and commerce* [Predlog za osnivanje banke sa sigurnim novčanim kreditom za poljoprivredu, za opšte dobro poljoprivrednika, za veliko povećanje vrednosti zemljišta i sa ne manje koristi za trgovinu i promet], [London] 1695. 509
- Chamberlen, Hugh: *A few proposals, humbly recommending, to the serious consideration of His Majesty's High Commissioner, and the Right Honourable, the Estates of Parliament, the establishing a land-credit in this Kingdom; with several explanations of, and arguments for, the same; together with full answers to all such objections, as have hitherto appeared against it.* [Nekoliko predloga, koji skromno preporučuju ozbiljnom razmatranju Visokog komesara Njegovog Veličanstva i visokopoštovanim poslanicima oba Doma Parlamenta ustanovljenje kredita na zemlju u ovom Kraljevstvu; s nekoliko objašnjenja i podataka za iste; zajedno s potpunim odgovorima na sve primedbe koje se pojavljuju protiv toga], Edinburgh 1700. 509
- Cherbuliez, A[ntoine]: *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales* [Bogatstvo ili siromaštvo. Izlaganje uzroka i posledica sadašnje raspodele društvenih bogatstava], Paris 1841. 136
- Child, Josias: *Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent, avec un petit traité contre l'usure; par Thomas Culpeper.* Trad de l'anglois [Rasprava o trgovini i o preimućstvima koja proizlaze iz sniženja interesa na novac, s malom raspravom protiv zelenaštva; od Thomasa Culpepera. Prevedeno s engleskog], Amsterdam, Berlin 1754. 333 511
- The city, or, the physiology of London business; with sketches on 'change, and at the coffee houses* [Siti, ili fiziologija londonskog načina poslovanja (biznisa); sa skicama o berzi i o firmama koje uvoze kafu], London 1845. 327
- Comte, Charles: *Traité de la propriété.* T. 1 - 2 [Rasprava o svojini. Tom 1 - 2], Paris 1834. 523
- Coquelin, Charles: *Du crédit et des banques dans l'industrie.* In: »Revue des deux Mondes«. 4e série. T. 31e [O kreditu i bankama u industriji. U: »Revue des deux Mondes«. Četvrta serija. Tom 31], Paris 1842. 338
- Corbet, Thomas: *An inquiry into the causes and modes of the wealth of the individuals; or the principles of trade and speculation explained.* In 2 parts [Istraživanje o uzrocima i vrstama bogatstva pojedinaca; ili objašnjenje načela trgovine i špekulacije. U dva dela], London 1841. 143 146 157 178 258
- The currency theory reviewed; in a letter to the Scottish people on the menaced interference by government with the existing system of banking in Scotland. By a banker in England* [Prikaz teorije novčanog opticaja; u pismu škotskom narodu o pretećem mešanju vlade u postojeći sistem bankarstva u Škotskoj. Od jednog engleskog bankara], Edinburgh 1854. 342 350 369 403 443
- Daire, [Louis-François-] Eugène: *Introduction.* In: »Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. Avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. le partie [Uvod. U: »Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. S uvodom o učenju fiziokrata, komentarima i istorijskim beleškama od Eugène-a Daire-a. Prvi deo], Paris 1846. 654

- Doctrine de Saint-Simon*. Exposition. Première année. 1828 - 1829. 3e éd., rev. et augmentée [Učenje Saint-Simona. Izlaganje. Prva godina. 1828 - 1829. Treće izdanje, ispravljeno i dopunjeno], Paris 1831. 513
- Dombasle, C[hristophe] - J[oseph] - A[lexandre] Mathieu de: *Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole*. 1e - 8e et dernière livraison, supplément [Roville-ovi poljoprivredni anali, ili zbornik o poljoprivredi, seoskoj ekonomiji i poljoprivrednom zakonodavstvu. 1 - 8. i poslednje izdanje, s dopunom], Paris 1824 - 1837. 634 674
- Dove, Patrick Edward: *The elements of political economy*. In 2 books. Book 1: »On method«. Book 2: »On doctrine«. With an account of Andrew Yarranton, the founder of English political economy [Osnovi političke ekonomije. U dve knjige. Knjiga 1: »O metodu«. Knjiga 2: »O učenju«. S izlaganjem o Andrew-u Yarrantonu, osnivaču engleske političke ekonomije], Edinburgh, London 1854. 535 540
- Dureau de la Malle, [Adolphe-Jules-César-Auguste]: *Économie politique des Romains*. T. 1 [Politička ekonomija Rimljana. Tom 1], Paris 1840. 92
- [Enfantin, Barthélemy-Prosper:] *Religion Saint-Simonienne*. Économie politique et politique. Articles extraits du »Globe« [Sensimonistička religija. Politička ekonomija i politika. Članci izvađeni iz »Globe«-a], Paris 1831. 512 515 516
- Engels, Friedrich: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen [Položaj radničke klase u Engleskoj. Na osnovu sopstvenog posmatranja i autentičnih izvora], Leipzig 1845. 644
- ...2., durchges. Aufl. [Drugo, pregledano izdanje], Stuttgart 1892. 645
- Editor's Preface. In: »Karl Marx, *Capital: a critical analysis of capitalist production*«. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1 [Izdavačev predgovor. U: »Karl Marx, »Kapital«: kritička analiza kapitalističke proizvodnje«. Prevod s trećeg nemačkog izdanja, od Samuela Moore-a i Edwarda Avelinga i izdanje Fredericka Engelsa. Tom 1], London 1887. 9
- Feller, F[riedrich] E[rnst], und C[arl] G[ustav] Odermann: *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik*. Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt. 7., verm. und in Folge der im Münz- und Gewichtswesen eingetretenen Veränderungen z. Th. umgearb. Aufl. [Celokupna trgovačka aritmetika. Za trgovačke, realne i zanatske škole, kao i za samouke poslovne ljude uopšte. Sedmo, prošireno izdanje, koje je delimično prepravljeno usled promena koje su nastupile u novčanom sistemu i sistemu mera], Leipzig 1859. 261
- Fireman, P[eter]: *Kritik der Marx'schen Werttheorie*. In: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik...«, 3. Folge, Bd. 3 [Kritika Marxove teorije vrednosti. U: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik...«, Treća serija. Tom 3], Jena 1892. 17 18
- Forcade, Eugène: *La guerre du socialisme*. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: »Revue des deux Mondes«. Nouv. série. T. 24 [Rat socijalizma. Revolucionarna i društvena politička ekonomija. U: »Revue des deux Mondes«. Nova serija. Tom 24], Paris 1848. 701
- Francis, John: *History of the Bank of England, its times and traditions*. Vol. 1. 3rd ed. [Istorija Engleske banke, njenog doba i tradicija. Tom 1. Treće izdanje], London [1848]. 510 - 512

- Fullarton, John: *On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country.* 2nd ed., with corr. and add. [O regulisanju novčanog optičaja; ispitivanje načela po kojima treba postaviti izvesne određene granice budućim emisijama kredita Engleske banke i drugih bankovnih ustanova u celoj zemlji. Drugo, ispravljeno i dopunjeno izdanje], London 1845. 340 380 - 386 390 391
- Gilbart, James William: *The history and principles of banking* [Istorija i načela bankarstva], London 1834. 283 340 - 342 517
- *An inquiry into the causes of the pressure on the money market during the year 1839* [Istraživanje uzroka pritiska na tržište novca u toku 1839. godine], London 1840. 459 462
- *A practical treatise on banking.* 5th ed. In 2 vols. Vol 1 [Praktična rasprava o bankarstvu. Peto izdanje. U 2 toma. Tom 1], London 1849. 301
- Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* [Beskamadni kredit. Diskusija između g. Fr. Bastiat-a i g. Proudhona], Paris 1850. 288 289
- [Greg, Robert Hyde:] *The factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the »Ten Hours Bill«, in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries* [Fabričko pitanje, razmatrano u vezi sa zdravljem i moralom onih koji su zaposleni u fabrikama. I »Zakon o desetočasovnom radnom danu« s obzirom na njegov efekat na manufakture Engleske i stranih zemalja], London 1837. 95
- Hamilton, Robert: *An inquiry concerning the rise and progress, the redemption and present state, and the management, of the national debt of Great Britain.* 2nd ed., enlarged [Istraživanje o postanku, uvećanju, otplaćivanju, sadašnjem stanju i upravi nacionalnog duga Velike Britanije. Drugo, prošireno izdanje], Edinburgh 1814. 331
- Hardcastle, Daniel: *Banks and bankers.* 2nd ed., with an appendix, comprising a review of the failures amongst private and joint-stock banks [Banke i bankari. Drugo izdanje, s dodatkom o propadanju privatnih banaka i banaka s udruženim kapitalom], London 1843. 463 518
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse.* 1. Th. *Die Logik.* Hrsg. von Leopold von Henning. In: »Werke«. Vollst. Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 6 [Osnove enciklopedije filozofskih nauka. Prvi deo. *Logika.* Izdao Leopold von Henning. U: »Dela«. Potpuno izdanje dela pripremilo Društvo pokojnikovih prijatelja], Berlin 1840. 649
- *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse.* Hrsg. von Eduard Gans. Ebendort. 2. Ausg. Bd. 8 [Osnovne crte filozofije prava ili osnovi prirodnog prava i nauke o državi. Izdao Eduard Gans. Isto. Drugo izdanje. Tom 8], Berlin 1840. 521
- Heine, Heinrich: *Disputation* [Rasprava]. 459
- *Nachwort zum »Romancero«* [Pogovor zbirci »Romancero«]. 742
- Heyd Wilhelm: *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter.* Bd. 2 [Istorija levant-ske trgovine u srednjem veku. Tom 2], Stuttgart 1879. 749

- [Hodgskin, Thomas:] *Labour defended against the claims of capital; or, the unproductiveness of capital proved*. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer [Odbrana rada od zahteva kapitala; ili dokaz neproizvodnosti kapitala. S osvrtom na sadašnje saveze najamnih radnika. Napisao jedan radnik], London 1825. 326 335
- Horacije: *Epistole*. 173 525
- Hubbard, John Gellibrand: *The currency and the country* [Novac i zemlja], London 1843. 350
- Hüllmann, Karl Dietrich: *Staetewesen des Mittelalters*. Th. 1. Kunstfleis und Handel [Gradovi u srednjem veku. Tom 1. Veština i trgovina], Bonn 1826. 265 267
- ... Th. 2. *Grundverfassung* [Ustav], Bonn 1827. 506
- Hume, David: *Of interest*. In: »Essays and treatises on several subjects«, by David Hume. A new ed. In 2 vols. Vol. 1, containing essays, moral, political and literary [O interesu. U: »Ogledi i rasprave o različitim predmetima«, od Davida Hume-a. Novo izdanje. U dva toma. Tom 1, koji sadrži moralne, političke i književne ogledе], London 1764. 315
- An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus*, from which it is concluded, that the taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth [Istraživanje načela o prirodi potražnje i nužnosti potrošnje, koja je g. Malthus nedavno branio i iz kojih se izvodi zaključak da oporezivanje i izdržavanje neproizvodnih potrošača mogu biti korisni za povećanje bogatstva], London 1821. 166 645
- Interest of money mistaken, or a treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent, is a proportionable interest to the present condition of this Kingdom* [Neshvatanje interesa na novac, ili rasprava koja dokazuje da je sniženje interesa posledica a ne uzrok bogatstva nacije i da je šest posto odgovarajući interes za sadašnje stanje u ovom Kraljevstvu], London 1668. 511
- Johnston, James F[inlay] W[eir]: *Notes on North America, agricultural, economical and social*. 2 vols. Vol. 1 [Beleške o poljoprivredi, ekonomici i društvu Severne Amerike. Dva toma. Tom 1], Edinburgh, London 1851. 564 565
- Jones, Richard: *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation* [Ogled o raspodeli bogatstva i o izvorima poreza], London 1831. 634
- *An introductory lecture on political economy delivered at King's College, London 27th February, 1833*. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labour, to be delivered at King's College, London, in the month of April, 1833 [Uvodno predavanje o političkoj ekonomiji održano na Kraljevskom koledžu u Londonu, 27. februara 1833. Njemu je dodat pregled predavanja o nadnicama radnika, koja su održana u aprilu 1833], London 1833. 224
- Kiesselbach, Wilhelm: *Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter* [Tok svetske trgovine i razvitak evropskih naroda u srednjem veku], Stuttgart 1860. 273 274
- Kinnear, John G.: *The crisis and the currency; with a comparison between the English and Scotch systems of banking* [Kriza i novčani optica; upoređenje između engleskog i škotskog bankarskog sistema], London 1847. 375 376 447

- Laing, Samuel: *National distress; its causes and remedies* [Nacionalno siromaštvo; njegovi uzroci i sredstva za njegovo iskorenjivanje], London 1844. 644
- Laing, Seton: *A new series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon*; corr. and enlarged. 5th ed. [Nova serija velikih prevara u Sitiju Cole-a, Davidsona i Gordona; popravljeno i prošireno. Peto izdanje], London [1869]. 455
- Lavergne, Léonce de: *The rural economy of England, Scotland and Ireland*. Transl. from the French, with notes by a scottish farmer [Ekonomija seoskog gazdinstva u Engleskoj, Škotskoj i Irskoj. Prevod s francuskog, s primedbama jednog škotskog farmera], Edinburgh, London 1855. 533 534
- Leatham, William: *Letters on the currency*, addressed to Charles Wood, Esq. M. P., Chairman of the committee of the House of Commons, now sitting; and ascertaining for the first time, on true principles, the amount of inland and foreign bills of exchange in circulation for several consecutive years, and out at one time. 2nd ed., with corr. and add. [Pisma o novcu, upućena g. Charlesu Woodu, članu Parlamenta, predsedniku odbora Donjeg doma, sada poslaniku; koja utvrđuju prvi put, po istinitim načelima, iznos razmene domaćih i stranih novčanica koje su u opticaju u toku nekoliko uzastopnih godina i još neko vreme posle toga. Drugo izdanje, popravljeno i dopunjeno], London 1840. 336 337
- Lexis, W[ilhelm]: *Kritische Erörterungen über die Währungsfrage*. In: »Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich...« Hrsg. von Gustav Schmoller. 5. Jg. 1. Heft [Kritička istraživanja o pitanju novčane vrednosti. U: »Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich...« Izdao Gustav Schmoller. 5. godište, 1. sveska], Leipzig 1881. 16
- *Die Marx'sche Kapitaltheorie*. In: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. 11. Band [Marxova teorija kapitala. U: »Godišnjaci za nacionalnu ekonomiju i statistiku«. Osnovao Bruno Hildebrand, izdao Johannes Conrad. Nova serija, 11. tom], Jena 1885. 14 15
- Liebig, Justus von: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie*. 7. Aufl. Th. 1: »Der chemische Proceß der Ernährung der Vegetabilien« [Hemija i njena primena u poljoprivredi i fiziologiji. Sedmo izdanje. Tom 1: »Hemijski proces ishrane povrća«], Braunschweig 1862. 621 675 676
- [Linguet, Simon-Nicolas-Henri:] *Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*. T. 1 - 2 [Teorija građanskih zakona ili osnovna načela društva. Tom 1 - 2], Londres 1767. 76 658
- List, Friedrich: *Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung* [Ustrojstvo oranica, patuljasta privreda i emigracija], Stuttgart, Tübingen 1842. 735
- Loria, Achille: *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes*. Von Conrad Schmidt. Stuttgart 1889. In: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. Bd. 20 [Prosečna profitna stopa na osnovu Marxove teorije vrednosti. Od Conrada Schmidta. Stuttgart 1889. U: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. Osnovao Bruno Hildebrand, izdao Johannes Conrad. Nova serija. Tom 20], Jena 1890. 21 22
- *Karl Marx*. In: »Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti«. Roma. Seconda serie. Vol. 38. Nr. 7, 1883 [Karl Marx. U: »Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti. Rim. Druga serija. Tom 38. Br. 7 od 1. aprila 1883.] 20 21

- *L'opera postuma di Carlo Marx*. In: »Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti«. Roma. Terza serie. Vol. 55. Nr. 3 [Posthumno delo Karla Marxa. U: »Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti«. Rim. Treća serija. Tom 55. Br. 3 od 1. februara 1895.] 740 741
- *La teoria economica della costituzione politica* [Ekonomska teorija političkog ustava], Roma, Torino, Firenze 1886. 20 21
- Luther, Martin: *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung* [Opomena župnicima da drže propovedi protiv zelenaštva], Wittembergk 1540. 289 331 518
- *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung*. 1540. In: »Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri...« [Opomena župnicima da drže propovedi protiv zelenaštva. 1540. U: »Šesti deo knjiga prečasnog gospodina doktora Martina Luthera...«], Wittembergk 1589. 518
- *Von Kauffshandlung und Wucher*. In: »Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri...« [O trgovini i zelenaštvu. U: »Šesti deo knjiga prečasnog gospodina doktora Martina Luthera...«], Wittembergk 1589. 277
- Luzac, Elias: *Hollands Rijkdom, behelzende der Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat, de toeneemende vermeerdering van deszelfs Koophandel en Scheepvaart, de oorzaaken, welke tot derzelver aanwas medegewerkt hebben; die, welke tegenwoordig tot derzelver verval strekken; mitsgaders de middelen, welke dezelve wederom zouden kunnen opbeuren, en tot hunnen vorigen bloei brengen*. Het Fransch ontwerp gevolgd. Het werk zelf geheel veranderd, merkelyk vermeerderd, en van verscheiden misflagen gezuiverd. Deel 3 [Bogatstvo Holandije; rasprava o postanku trgovine i moći ove države, o stalnom porastu njene trgovine i njenog pomorstva, o uzrocima koji su doprineli njihovom usponu; koji su izazvali današnje opadanje; o sredstvima koja bi mogla opet da ih podignu i dovedu do stepena njihovog ranijeg procvata. Prema francuskom. Samo delo je potpuno izmenjeno, znatno prošireno i očišćeno od raznih grešaka. Tom 3], Leyden 1782. 266
- Macaulay, Thomas Babington: *The history of England from the accession of James the Second*. Vol. 4 [Istorija Engleske od stupanja na presto Džejmsa Drugog. Tom 4], London 1855. 512
- Malthus, T[homas] R[obert]: *Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings* [Definicije u političkoj ekonomiji, s prethodnim istraživanjem o pravilima kojih treba da se pridržavaju politički ekonomisti u definisanju i upotrebi pojmova političke ekonomije; s opaskama o skretanju od ovih pravila u njihovim radovima], London 1827. 35
- *Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings*. A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove [Definicije u političkoj ekonomiji, s prethodnim istraživanjem o pravilima kojih treba da se pridržavaju politički ekonomisti u definisanju i upotrebi pojmova političke ekonomije; s opaskama o skretanju od ovih pravila u njihovim radovima. Novo izdanje, s predgovorom, beleškama i dopunskim napomenama Johna Cazenove-a], London 1853. 37

- [anonimno] *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers* [Ogled o načelu stanovništva, kako ono utiče na buduće usavršavanje društva, s primedbama o shvatanju g. Godwina, g. Condorcet-a i drugih pisaca], London 1798. 332
- *An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated* [Istraživanje o prirodi i porastu rente i o načelima kojima se ona reguliše], London 1815. 556
- *Principles of political economy considered with a view to their practical application* [Načela političke ekonomije razmatrana s gledišta njihove praktične primene], London 1820. 163
- *Principles of political economy considered with a view to their practical application*. 2nd ed., with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir [Načela političke ekonomije razmatrana s gledišta njihove praktične primene. Drugo izdanje, s važnim dodacima iz autorovog rukopisa i njegovih memoara], London 1836. 34 145 169 556
- Maron, H.: *Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirthschaftlichen Betriebslehre* [Ekstenzivno ili intenzivno? Jedna glava iz učenja o poljoprivrednom poslovanju], Oppeln 1859. 672
- Marx, Karl: *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala], Hamburg 1867. 126
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. Drugo, poboljšano izdanje], Hamburg 1872. 13 14 17 27 29 30 32 33 35 - 39 42 46 - 48 71 75 77 78 82 83 85 116 123 125 138 152 155 188 194 - 196 208 221 257 262 267 336 378 414 444 - 446 486 522 531 534 631 661 680 695 707 730 739 746
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 3. verm. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. Treće, prošireno izdanje], Hamburg 1883. 13 14 17 27 29 30 32 33 35 - 39 42 46 - 48 68 71 75 77 78 82 83 85 116 123 125 138 152 155 188 194 - 196 208 221 257 265 267 336 378 414 444 - 446 486 522 531 534 631 661 680 695 707 730 739 746
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 2. Buch 2: Der Circulationsprocess des Kapitals. Hrsg. von Friedrich Engels [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 2. Knjiga 2: Prometni proces kapitala. Izdao Friedrich Engels], Hamburg 1885. 9 10 14 15 17 27 41 46 47 64 - 67 69 103 225 227 236 242 252 255 258 285 379 409 451 452 645 688 695 697 702 742
- *Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 3. Th. 1 - 2. Buch 3: Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von Friedrich Engels [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 3. Deo 1 - 2. Knjiga 3: Celokupni proces kapitalističke proizvodnje. Izdao Friedrich Engels], Hamburg 1894. 10 24 737 739 741 - 744 753
- *Capital: a critical analysis of capitalist production*. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1 [Kapital: kritička analiza kapitalističke proizvodnje. Preveli s trećeg nemačkog izdanja Samuel Moore i Edward Aveling i izdao Friedrich Engels. Tom 1], London 1887. 9 10
- *Le Capital*. Trad. de J. Roy. Entièrement rev. par l'auteur [Kapital. Preveo J. Roy. Potpuno revidirao autor], Paris 1872 - 1875. 21

- *Misère de la philosophie*. Réponse à »La philosophie de la misère« de M. Proudhon [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« g. Proudhona], Paris et Bruxelles 1847. 515 524
- *Zur Kritik der politischen Oekonomie*. Erstes Heft [Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska], Berlin 1859. 155 156 265 380 465 - 467 476 515 540
- [Massie, Joseph:] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered* [Ogled o uzrocima koji određuju prirodnu kamatnu stopu; u njemu se razmatraju shvatanja sera Williama Pettyja i g. Locke-a o tom predmetu], London 1750. 278 294 300 303 305 315 674
- Maurer, Georg Ludwig von: *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt* [Uvod u istoriju uređenja marke, poseda, sela i grada i javne vlasti], München 1854. 152
- *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland*. Bd 1 - 2 [Istorija uređenja sela u Nemačkoj. Tom 1 - 2], Erlangen 1865 - 1866. 152
- *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*. Bd. 1 - 4 [Istorija vlastelinskih i seljačkih poseda i njihovo uređenje u Nemačkoj. Tom 1 - 4], Erlangen 1862 - 1863. 152
- *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* [Istorija uređenja marke u Nemačkoj], Erlangen 1856. 152
- *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland*. Bd. 1 - 4 [Istorija uređenja gradova u Nemačkoj. Tom 1 - 4], Erlangen 1869 - 1871. 152
- Mill, John Stuart: *Essays on some unsettled questions of political economy* [Ogledi o nekim nerešenim pitanjima političke ekonomije], London 1844. 729
- *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*. In 2 vols. Vol. 1. 2nd ed. [Načela političke ekonomije i primena nekih od tih načela na socijalnu filozofiju. U dva toma. Tom 1. Drugo izdanje], London 1849. 327 334
- Mommsen, Theodor: *Römische Geschichte*. 2. Aufl. Bd. 1 - 3 [Istorija Rima. Drugo izdanje. Tom 1 - 3], Berlin 1856 - 1857. 274 322 655
- Morgan, Lewis H[enry]: *Ancient society of researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization* [Antičko društvo ili istraživanja na liniji ljudskog napretka od divljaštva preko varvarstva ka civilizaciji], London 1877. 152
- Morton, J[ohn] C[halmers]: *On the forces used in agriculture*. In: »Journal of the Society of Arts« [O snagama koje se koriste u poljoprivredi. U: »Journal of the Society of Arts«], London, 9. decembra 1859. 532
- Morton, John Lockhart: *The resources of estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property* [Izvori poseda: rasprava o poboljšanju poljoprivrede i o opštem upravljanju zemljišnom svojinom], London 1858. 532 533 568
- Möser, Justus: *Osnabrückische Geschichte*. 1. Th., mit Urkunden. Neue verm. und verb. Aufl... [Istorija Osnabrika. Prvi deo, s poveljom. Novo, prošireno i poboljšano izdanje...], Berlin, Stettin 1780. 658
- Mounier, L.: *De l'agriculture en France, d'après les documents officiels*. Avec des remarques par Rubichon. T. 1 - 2 [O poljoprivredi u Francuskoj, prema zvaničnim dokumentima. S primedbama Rubichona. Tom 1 - 2], Paris 1846. 671 674

- Müller, Adam H[einrich]: *Die Elemente der Staatskunst*. Oeffentliche Vorlesungen vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3 [Osnovi veštine upravljanja državom. Javna predavanja održana pred Njegovom Svetlošću saksonsko-vajmarskim princom Bernhardom i skupom državnika i diplomata u zimu 1808/1809. u Drezdenu. Deo 3], Berlin 1809. 298 333 334
- Newman, Francis William: *Lectures on political economy* [Predavanja iz političke ekonomije], London 1851. 504 554 644 674
- Newman, Samuel P[hilips]: *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], Andover, New York 1835. 234 235
- [North, Sir Dudley:] *Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money* [Rasprave o trgovini, naročito o kamati, kovanju novca, snižavanju i povećanju količine novca], London 1691. 518
- Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply* [Zapažanja o izvesnim usmenim raspravama o političkoj ekonomiji, koja se odnose posebno na vrednost i na potražnju i ponudu], London 1821. 157 163 164
- Opdyke, George: *A treatise on political economy* [Rasprava o političkoj ekonomiji], New York 1851. 303 563
- Ovidije: *Metamorfoze*. 678
- Passy, H[ippolyte-Philibert]: *Rente du sol*. In: »Dictionnaire de l'économie politique...«. 2e éd. T. 2 [Zemljišna renta. U: »Dictionnaire de l'économie politique...« Drugo izdanje. Tom 2], Paris 1854. 641 650 652 654
- Pecqueur, C[onstantin]: *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou études sur l'organisation des sociétés* [Nova teorija društvene i političke ekonomije, ili studije o organizaciji društva], Paris 1842. 516
- [Petty, William]: *A treatise of taxes and contributions*. Shewing the nature and measures of crown-land, assessments, customs, poll-moneys, lotteries, benevolence, penalties, monopolies, offices, tythes, raising of coins, harth-money, excize, etc. With several intersperst discourses and digressions concerning warrs, the church, universities, rents and purchases, usury and exchange, banks and lombards, registries for conveyances, beggars, ensurance, exportation of money, wool, free-ports, coins, housing, liberty of conscience, etc. The same being frequently applied to the present state and affairs of Ireland [Rasprava o porezima i doprinosima. Pokazuje prirodu i mere krunske zemlje; oporezivanja, carina, globa, lutrija, kraljevskog nameta, kazni, monopola, službi, desetka, naplate kovanog novca, trošarina itd. S nekoliko rasprava i digresija o ratovima, crkvi, univerzitetima, rentama i kupovinama, zelenaštvu i menici, bankama i založnim zavodima, registrovanju prenosu, prošnjacima, osiguranju, izvozu novca, vuni, slobodnim lukama, kovanom novcu, stanovima, slobodi mišljenja itd. Isto se primenjuje često na sadašnje poslove i stanje u Irskoj], London 1667. 653
- Poppe, Johann Heinrich Moritz: *Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*. Bd. 1 [Istorija tehnologije od ponovnog uspostavljanja nauka do kraja osamnaestog veka. Tom 1], Göttingen 1807. 281

- Price, Richard: *An appeal to the public, on the subject of the national debt* [Apel upućen javnosti o pitanju nacionalnog duga], London 1772. 331
- *Observations on revisionary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. To which are added, four essays on different subjects in the doctrine of life-annuities and political arithmetick. Also an appendix... 2nd ed., with a supplement...* [Zapažanja o prenosnim isplatama i planovima za obezbeđenje godišnjih renti za udovice i starije osobe; o metodu izračunavanja vrednosti osiguranja života i o nacionalnom dugu. Dodata su četiri ogleda o različitim pitanjima učenja o životnoj renti i o političkoj aritmetici. S dodatkom... Drugo izdanje, s dopunom...], London 1772. 331 332
- A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation...* [Nagradni ogled o komparativnim prednostima konkurencije i kooperacije], London 1834. 734
- Proudhon, P[ierre] - J[oseph]: *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. 1er mémoire* [Šta je svojina? Ili istraživanja o principu prava i upravljanja. Prva sveska], Paris 1841. 701
- Vidi: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850.
- Publije Terencije Afer: *Devojka s Androsa*. 190
- Quételet, A[dolphe-Lambert-Jacques]: *Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale. T. 1 - 2* [O čoveku i o razvitku njegovih sposobnosti, ili ogled o socijalnoj fizici. Tom 1 - 2], Paris 1835. 716
- Ramsay, George: *An essay on the distribution of wealth* [Ogled o raspodeli bogatstva], Edinburgh 1846. 37 234 302 318 640
- Reden, [Friedrich Wilhelm Otto Ludwig], Freiherr von: *Vergleichende Kultur-Statistik der Geburts- und Bevölkerungsverhältnisse der Gross-Staaten Europas* [Uporedne kulturno-statističke srazmere između rođanja i stanovništva u velikim evropskim državama], Berlin 1848. 397
- Religion Saint-Simonienne...* Vidi: [Enfantin, Barthélemy-Prosper:] *Religion Saint-Simonienne...*, Paris 1831.
- Ricardo, David: *On the principles of political economy, and taxation. 3rd ed.* [O načelima političke ekonomije i oporezivanja. Treće izdanje], London 1821. 94 100 153 156 157 173 200 548 556 643 678 699 710
- *Principles of political economy, and taxation. In: »The Works«. With a notice of the life and writings of the author, by J[ohn] R[amsay] MacCulloch. 2nd ed.* [Načela političke ekonomije i oporezivanja. U: »Dela«. S beleškom o životu i delima autora, od J[ohna] R[amsaya] MacCulloch-a. Drugo izdanje], London 1852. 59 189 190 201
- Rodbertus [-Jagetzow, Johann Karl]: *Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: »Wiederlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie«* [Socijalna pisma von Kirchmannu. Treće pismo: »Opovrgavanje Ricardovog učenja o zemljišnoj renti i zasnivanje jedne nove teorije rente«], Berlin 1851. 121 648
- Roscher, Wilhelm: *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3. verm. und verb. Aufl.* [Osnovi nacionalne ekonomije. Priručnik i udžbenik za poslovne ljude i one koji studiraju. Treće, prošireno i poboljšano izdanje], Stuttgart, Augsburg 1858. 190 257 271 334 687

- [Roy, Henry:] *The theory of the exchanges. The Bank charter act of 1844.* The abuse of the metallic principle to depreciation. Parliament mirrored in debate, supplemental to »The stock exchange and the repeal of Sir J. Barnard's act« [Teorija razmene. Zakon o bankama od 1844. Zloupotreba principa kovanog novca u vezi s padom vrednosti novca. Odslikavanje Parlamenta u debati; dodato: »Berza i ukidanje zakona sera J. Barnarda«], London 1864. 301 304
- Rubichon, [Maurice]: *Du mécanisme de la société en France et en Angleterre.* Nouv. éd. [Mehanizam društva u Francuskoj i Engleskoj. Novo izdanje], Paris 1837. 532 671 674
- [Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de]: *Nouveau christianisme. Dialogues entre un conservateur et un novateur.* 1e dialogue [Novo hrišćanstvo. Dijalog između jednog konzervativca i jednog novatora. Prvi dijalog], Paris 1825. 513
- Say, Jean-Baptiste: *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* 3e éd. T. 1 [Rasprava iz političke ekonomije, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Treće izdanje. Tom 1], Paris 1817. 234 235
- *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* 4e éd. T. 2 [Rasprava iz političke ekonomije, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Četvrto izdanje. Tom 2], Paris 1819. 699
- Schmidt, Conrad: *Der dritte Band des »Kapital«.* [Treći tom »Kapitala«. U: »Social-politisches Centralblatt«, Berlin, 25 [februara] 1895. 743
- *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes* [Prosečna profitna stopa na bazi Marxovog zakona vrednosti], Stuttgart 1889. 16
- *Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthgesetz* [Prosečna profitna stopa i Marxov zakon vrednosti. U: »Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens...« 11. godište. Br. 3, 4], Stuttgart 1893. 17
- Sismondi, J[ean] - C[harles] - L[éonard] Simonde de: *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population.* 2nd éd. T. 1 - 2 [Nova načela političke ekonomije ili o bogatstvu posmatranom u odnosu na stanovništvo. Drugo izdanje. Tom 1 - 2], Paris 1827. 406
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* With a memoir of the author's life. Complete in one vol. [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. S memoarima iz autorovog života. Potpuno u jednoj knjizi], Aberdeen, London 1848. 123 275 401 402 521 640 644 - 646 655 687 700
- Sombart, Werner: *Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx* [Prilog kritici ekonomskog sistema Karla Marxa. U: »Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik...«, sveska 7], Berlin 1894. 742 743
- Some thoughts of the interest of England.* By a lover of commerce [Neke misli o interesima Engleske. Od jednog prijatelja trgovine], London 1697. 514
- Steuart, Jacques: *Recherche des principes de l'économie politique; ou essai sur la science de la police intérieure des nations libres...* T. 4 [Istraživanje načela političke ekonomije; ili ogled iz nauke o unutrašnjoj politici slobodnih nacija... Tom 4], Paris 1789. 305
- Steuart, James: *An inquiry into the principles of political economy; being an essay on the science of domestic policy in free nations.* In 3 vols. Vol. 1 [Istraživanje načela političke ekonomije; ogled iz nauke o unutrašnjoj politici slobodnih nacija. U tri toma. Tom 1], Dublin 1770. 654

- *An inquiry into the principles of political economy...* In: »The works, political, metaphysical, and chronological...« Now first collect. by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. In 6 vols. Vol. 1 [Istraživanje načela političke ekonomije... U: »Politička, metafizička i hronološka dela...« Sada prvi put sastavio general ser James Steuart, njegov sin, na osnovu ispravljenih očevih beležaka, s anegdotama o autoru. U 6 svezaka. Sveska 1], London 1805. 194/195 275
- Stiebeling, George C.: *Das Werthgesetz und die Profit-Rate. Leichtfassliche Auseinandersetzung einiger wissenschaftlicher Fragen. Mit einem polemischen Vorwort* [Zakon vrednosti i profitna stopa. Lako raspravljanje o nekim naučnim pitanjima. S polemičkim predgovorom], New York 1890. 23 24
- Storch, Henri: *Considérations sur la nature du revenu national* [Razmatranja o prirodi nacionalnog dohotka], Paris 1824. 704 708
- *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. T. 1 - 2* [Kurs političke ekonomije, ili izlaganje načela koja određuju blagostanje narodâ. Tom 1 - 2], St. - Pétersbourg 1815. 156/157 555 687 703 704
- Thiers, A[dolphe]: *De la propriété* [O svojini], Paris 1848. 528
- [Govor u Francuskoj nacionalnoj skupštini] — vidi: *Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale...*
- The three prize essays on agriculture and the Corn law.* Publ. by the National Anti-Corn-Law League [Tri nagradna ogleda o poljoprivredi i Zakonu o žitu. Izdala Liga protiv Zakona o žitu], Manchester, London 1842. 530
- Thun, Alphons: *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter. 2. Th.: Die Industrie des bergischen Landes.* (Solingen, Remscheid und Elberfeld-Barmen.) [Industrija u Donjem Porajnju i njegovi radnici. Drugi deo: »Industrija brdskih pokrajina«. (Solingen, Remšajd i Elberfeld-Barmen.)], Leipzig 1879. 748
- Tocqueville, Alexis de: *L'ancien régime et la révolution* [Stari režim i revolucija], Paris 1865. 668
- Tooke, Thomas: *A history of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837; preceded by a brief sketch of the state of the corn trade in the last two centuries.* In 2 vols. Vol. 2 [Istorija cena i stanja opticaja od 1793. do 1837; kojoj prethodi kratka skica trgovine žitom u poslednja dva veka. U dva toma. Tom 2], London 1838. 310 413
- *A history of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive; with a general review of the currency question, and remarks on the operation of the act 7 & 8 Vict. c. 32. Being a continuation of the history of prices from 1793 to 1839* [Istorija cena i stanja opticaja od 1839. do 1847. zaključno; s opštim pregledom pitanja opticaja i s primedbama o delovanju 32. zakona iz 7. i 8. godine Viktorijine vladavine. Nastavak istorije cena od 1793. do 1839], London 1848. 301 413
- *An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking.* 2nd ed. [Istraživanje o načelu opticaja, veza opticaja novca sa cenama i celishodnost odvajanja banknota od bankovnih poslova. Drugo izdanje], London 1844. 296 311 337 - 339 372 375 701
- Tooke, Thomas, and William Newmarch: *A history of prices, and the state of circulation, during the nine years 1848 - 1856.* In 2 vols.; forming the 5th and 6th vols. of the »History of prices from 1792 to the present time« [Istorija cena i stanja opticaja u periodu od 1848. do 1856. U dva toma, koji sačinjavaju 5. i 6. tom dela »Istorija cena od 1792. do danas«], London 1857. 413 671

- Torrens, R[obert]: *An essay on the production of wealth*; with an appendix, in which the principles of political economy are applied to the actual circumstances of this country [Ogled o proizvodnji bogatstva, s dodatkom u kome su načela političke ekonomije primenjena na aktuelno stanje u ovoj zemlji], London 1821. 36 94
- *On the operation of the Bank charter act of 1844, as it affects commercial credit*. 2nd ed. [O dejstvu Bankovnog zakona od 1844. i kako on utiče na trgovinski kredit. Drugo izdanje], London 1847. 295
- Tuckett, J[ohn] D[ebell]: *A history of the past and present state of the labouring population including the progress of agriculture, manufactures, and commerce*. In 2 vols. Vol. 1 [Istorija prošlog i sadašnjeg stanja radnog stanovništva, uključujući razvitak poljoprivrede, manufaktura i trgovine. U dva toma. Tom 1], London 1846. 509
- Ure, Andrew: *The philosophy of manufactures*: or, an exposition of the scientific, moral and commercial economy of the factory system of Great Britain [Filozofija manufaktura, ili izlaganje o naučnoj, moralnoj i trgovačkoj strani ekonomije fabričkog sistema Velike Britanije], London 1835. 92
- *Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie. Avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais*. Trad. sous les yeux de l'auteur et augmenté d'un chapitre inédit sur l'industrie cotonnière française. T. 1 [Filozofija manufaktura, ili industrijska ekonomija fabrikacije pamuka, vune, lana i svile. S opisom raznih mašina koje se upotrebljavaju u engleskim radionicama. Prevedeno uz saradnju autora i prošireno jednom neizdatom glavom o francuskoj pamučnoj industriji. Tom prvi], Paris 1836. 324
- Verri, Pietro: *Meditazioni sulla economia politica*, In: »Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna«. T. 15 [Razmišljanja o političkoj ekonomiji. U: »Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba«. Tom 15], Milano 1804. 234
- Vinçard, [Pierre-Denis]: *Histoire du travail et des travailleurs en France*. T. 1 - 2 [Istorija rada i radnika u Francuskoj. Tom 1 - 2], Paris 1845. 654
- Vissering, S[imon]: *Handboek von praktische staathuishoudkunde*. Deel 1 [Priručnik praktične narodne ekonomije. Tom 1], Amsterdam 1860 - 1861. 265 267
- [Wakefield, Edward Gibbon:] *England and America*. A comparison of the social and political state of both nations [Engleska i Amerika. Upoređenje socijalnog i političkog stanja ovih dveju nacija. Tom 1 - 2], London 1833. 361 641
- Walton, Alfred A.: *History of the landed tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman conquest to the present time*, dedicated to the people of the United Kingdom [Istorija lenskih poseda u Velikoj Britaniji i Irskoj, od normanskog osvajanja do naših dana, posvećeno narodu Ujedinjenog Kraljevstva], London 1865. 525 526
- [West Edward:] *Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn*, and that the bounty of 1688 did not lower the prices of it. By a fellow of University college, Oxford [Ogled o ulaganju kapitala u zemlju, sa zapažanjima koja pokazuju da je politika velikog ograničavanja uvoza žita rdjava i da premije iz 1688. nisu snizile njegovu cenu. Od člana Univerzitetskog koledža u Oksfordu], London 1815. 205 556

Wolf, Julius: *Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx*. In: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. Gegr. von Bruno Hildebrand. Hrsg. von J[ohannes] Conrad. 3. Folge. Bd. 2 [Zagonetka prosečne profitne stope kod Marxa. U: »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. Osnovao Bruno Hildebrand. Izdao J[ohannes] Conrad. Treća serija. Drugi tom], Jena 1891. 19 20

— *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung*. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik. [Socijalizam i kapitalistički društveni porijek. Kritička ocena i jednog i drugog kao obrazloženje jedne socijalne politike], Stuttgart 1892. 22

II. Parlamentarni izveštaji i druge zvanične publikacije

An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III. regis.) [Zakon o predavanju izvesne sume novca članovima parlamentarnih komisija krajem svakog kvartala, da bi je oni upotrebili za smanjenje nacionalnog duga (za vreme dvadeset i šeste godine vladavine George-a III). 332

Bank Acts (B. A., B.C.) 1857 [Bankovni zakoni iz 1857] — vidi: *Report from the select committee on bank acts*; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857.

Bank Acts (B.A., B.C.) 1858 [Bankovni zakoni iz 1858] — vidi: *Report from the select committee on bank acts*; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858.

Census of England and Wales for the year 1861 [Popis stanovništva u Engleskoj i Velsu za 1861. godinu], London 1863. 526

Coal mine accidents. Abstract of return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 3 May 1861... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 6 February 1862 [Nesreće u rudnicima uglja. Izvod iz adrese upućene visokopoštovanom Donjem domu 3. maja 1861... Štampano po odluci Donjeg doma od 6. februara 1862.] 79

Commercial Distress (C.D.) 1847 - 1848 [Trgovačke nedaće 1847 - 1848] — vidi: *First report from the secret committee on commercial distress*; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848.

Commercial Distress (C.D.) 1848 - 1857 [Trgovačke nedaće 1848 - 1857] — vidi: *Report from the secret committee of the House of Lords* appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.)

Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale. Exposés des motifs et projets de lois présentés par le gouvernement; rapports de MM. les représentants. T. 2e. Du 17 Juin au 7 Août 1848 [Izveštaj sa sednice Nacionalne skupštine. Izlaganje obrazloženja i zakonskih projekata od strane vlade; izveštaji gospode poslanika. Tom 2. Od 17. juna do 7. avgusta 1848], Paris 1849. 528

First report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848. [Prvi izveštaj tajnog odbora o nedaćama trgovine; sa zapisnikom u kome su iznete činjenice. Štampano po odluci Donjeg doma od 8. juna 1848.] 13 340 345 - 348 351 - 353 384 399 403 413 - 415 458

First report from the select committee of the House of Lords on the sweating system; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 August 1888. [Prvi izveštaj posebnog odbora Gornjeg doma o sistemu cedenja znoja nedovoljnom radnom najamninom; s izveštajima odbora, zapisnikom o činjenicama i s dodatkom. Štampano po odluci Donjeg doma od 11. avgusta 1888.] 280

First report of the children's employment commissioners in mines and collieries... 21 April 1841. [Prvi izveštaj komesarâ za zapošljavanje dece u rudnicima i ugljenokopima... 21. aprila 1841.] 79

Public Health. Sixth report of the medical officer of the Privy Council. With appendix. 1863. Presented pursuant to act of Parliament [Narodno zdravlje. Šesti izveštaj zdravstvenog inspektora Krunskog saveta. S dodatkom. 1863. Podneto shodno zakonu Parlamenta], London 1864. 82 - 86

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.) [Izveštaj tajnog odbora Gornjeg doma naimenovanog za ispitivanje uzroka bede koja je neko vreme vladala među trgovačkim klasama i koliko su na to uticali zakoni koji regulišu emisiju banknota koje se isplaćuju na zahtev. Zajedno sa zapisnikom o činjenicama i dodatkom. Štampano po odluci Donjeg doma od 28. jula 1848. (Preštampano 1857).] 13 343 344 346 348 349 355 357 - 362 364 - 368 436 446 - 449 458 462 470 471 473 - 479 483

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. [Izveštaj posebnog odbora za zakone o bankama, s aktima o radu odbora, zapisnikom o činjeničnom stanju, dodatkom i indeksom. Deo I. Izveštaj i zapisnik o činjenicama. Štampano po odluci Donjeg doma od 30. jula 1857.] 14 282 283 349 353 - 355 364 382 413 420 422 426 427 433 - 435 442 445 448 449 452 - 462 467 - 470 473 474 476 - 481 484 486 487 489 491 - 496 645

— *Part II. Appendix and index.* [Deo II. Dodatak i indeks.] 443

Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858. [Izveštaj posebnog odbora za bankovne zakone; s aktima o radu odbora, zapisnikom o činjeničnom stanju, dodatkom i indeksom. Štampano po odluci Donjeg doma od 1. jula 1858.] 14 404 413 423 425 445 446 480

Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom; together with the minutes of evidence and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26. July 1814. [Izveštaj posebnog odbora za peticije povodom zakona o žitu ovog Kraljevstva; sa zapisnikom o činjeničnom stanju i dodatkom o procenama. Štampano po odluci Donjeg doma od 26. jula 1814.] 530

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department. [Izveštaji inspektorâ fabrika ministru unutrašnjih poslova Njenog Veličanstva.] 530

- for the half year ending 31st October 1845. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1845. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1846. 108 109
- for the half year ending 31st October 1846... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1846...], London 1847. 109
- for the half year ending 31st October 1847... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1847...], London 1848. 109 110
- for the half year ending 31st October 1848... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1848...], London 1849. 71 95
- for the half year ending 30th April 1849... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1849...], London 1849. 110
- for the half year ending 31st October 1849... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1849...], London 1850. 110 111
- for the half year ending 30th April 1850... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1850...], London 1850. 96 97 111
- for the half year ending 31st October 1850... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1850...], London 1851. 107 111
- for the half year ending 30th April 1851... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1851...], London 1851. 107
- for the half year ending 31st October 1852... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1852...], London 1852. 86 - 89
- for the half year ending 30th April 1853... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1853...], London 1853. 111
- for the half year ending 31st October 1853... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1853...], London 1854. 111
- for the half year ending 30th April 1854... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1854...], London 1854. 111
- for the half year ending 31st October 1855... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1855...], London 1856. 80
- for the half year ending 31st October 1858... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1858...], London 1858. 70 107 108
- for the half year ending 30th April 1859... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1859...], London 1859. 111
- for the half year ending 31st October 1859... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1859...], London 1860. 111
- for the half year ending 30th April 1860... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1860...], London 1860. 112
- for the half year ending 31st October 1860... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1860...], London 1860. 112
- for the half year ending 30th April 1861... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1861...], London 1861. 82 112 114
- for the half year ending 31st October 1861... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1861...], London 1862. 112 113
- for the half year ending 30th April 1862... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1862...], London 1862. 82 114
- for the half year ending 31st October 1862... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1862...], London 1863. 71 90 112 114

- for the half year ending 30th April 1863... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1863...], London 1863. 115
- for the half year ending 31st October 1863... [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1863...], London 1864. 80 89 90 97 112 113 115 - 119
- for the half year ending 30th April 1864... [— za polugode koje se završava 30. aprila 1864...], London 1864. 113 117

Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce and consumption of grain, and all laws relating thereto;... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. [Izveštaji o žitu i o zakonima o žitu, tj. prvi i drugi izveštaj odborâ Doma lordova, naimenovanih za ispitivanje proizvodnje žita, trgovine žitom i potrošnje žita, i svih zakona koji se na to odnose... Štampano po odluci Donjeg doma od 23. novembra 1814.] 530

III. Listovi i časopisi

Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik. Vierteljahresschrift zur Erforschung der gesellschaftlichen Zustände aller Länder. In Verbindung mit einer Reihe namhafter Fachmänner des In- und Auslandes hrsg. von Heinrich Braun. Bd. 7 [Arhiv za socijalno zakonodavstvo i statistiku. Tromesečni časopis za ispitivanje društvenih prilika svih zemalja. Izdao Heinrich Braun u saradnji s nizom poznatih stručnjaka iz zemlje i inostranstva. Sveska 7], Berlin 1894. (Vidi i napomenu 130.) 742

Conrads Jahrbücher — vidi: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*

The Daily News [Dnevne novosti], London (vidi i napomenu 54):

- od 10. decembra 1889. 306
- od 15. decembra 1892. 403
- od 18. januara 1894. 462

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper [Ekonomist. Nedeljni trgovački pregled, Bankarska gazeta i Železnički savetnik. Političke, književne i opšte novine (vidi i napomenu 53)], [London]. 333 - 335 467 496 - 499

- od 15. marta 1845. 370
- od 22. maja 1847. 459 496
- od 21. avgusta 1847. 500
- od 23. oktobra 1847. 478 479
- od 20. novembra 1847. 372 423 424
- od 11. decembra 1847. 486
- od 30. novembra 1850. 501
- od 11. januara 1851. 501
- od 19. jula 1851. 333
- od 22. januara 1853. 299

- The Edinburgh Review, or Critical Journal*: for August — December, 1831. To be continued quarterly. Vol 54. [Edinburška revija, ili kritički časopis: za avgust — decembar 1831. Nastaviće se tromesečno. Sveska 54.] (Vidi i napomenu 108.) 648
- Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*. Des »Jahrbuchs für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reiches«. Neue Folge. Hrsg. von Gustav Schmoller. Jg. 5, 1. Heft [Godišnjak za zakonodavstvo, upravu i narodnu privredu u Nemačkom Carstvu. Nova serija »Godišnjaka za zakonodavstvo, upravu i primenu prava u Nemačkom Carstvu«. Izdao Gustav Schmoller. Peto godišće. Sveska 1], Leipzig 1881. 16
- Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. 11 Bd. [Godišnjaci za nacionalnu ekonomiju i statistiku. Osnovao Bruno Hildebrand, izdao Johannes Conrad. (Vidi i napomenu 1.) Nova serija, 11. tom], Jena 1885. 14
- Nova serija, 20. tom, Jena 1890. 21 22
- Treća serija, 2. tom, Jena 1891. 19 20
- Treća serija, 3. tom, Jena 1892. 17 19
- Journal of the Society of Arts, and of the institutions in Union* [Časopis Društva zanata i umeća i ustanova u Uniji], London, 9. decembar 1859. 532
- The Manchester Guardian* [Mančesterski stražar], 24. novembar 1847. (Vidi i napomenu 65.) 344
- The Morning Star* [Jutarnja zvezda], London, 14. decembar 1865. (Vidi i napomenu 96.) 534 535
- Die Neue Zeit*. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens [Novo vreme. Revija za duhovni i javni život], Stuttgart (vidi i napomenu 6), 5. Jg. 1887. Nr. 3. [Peto godišće, 1887, br. 3.] 23
- 11. godišće, 1892 - 1893, br. 3 i 4. 17
- 14. godišće, 1895 - 1896, br. 1 i 2. 738
- New-York Daily Tribune* [Njujorška dnevna tribina], 20. decembar 1859. (Vidi i napomenu 57.)
- Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti*. Seconda serie. Vol. 38 [Nova antologija naukâ, književnosti i umetnosti. Druga serija. Sveska 38], Roma, br. 7 od 1. aprila 1883. (Vidi i napomenu 4.) 20
- Nuova Antologia*. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti. Terza serie. Vol. 38 [Nova antologija. Naučna, književna i umetnička revija. Treća serija. Sveska 38], Roma, br. 3 od 1. februara 1895. 740
- La Rassegna* [Pregled], Napoli, br. 1, 1895. (Vidi i napomenu 128.) 741
- Revue des deux Mondes*. 4e série. T. 31e [Revija dva sveta. Četvrta serija. Tom 31], Paris 1842. 338
- Nouv. série. T. 24 [Nova serija. Tom 24], Paris 1848. 701
- La Riforma Sociale* [Društvena reforma], Torino, Roma, 25. februar 1885. (Vidi i napomenu 129.) 742
- Sozialpolitisches Centralblatt* [Socijalno-politički centralni list], Berlin, 25. februar 1895. (Vidi i napomenu 131.) 743
- The Times* [Vremena], London. (Vidi i napomenu 69.) 372

Registar imena

- Alexander, Nathaniel* (Natenijel Aleksander) engleski trgovac. 349 469
- Anderson, Adam* (Adam Anderson; 1692 - 1765) škotski ekonomist, autor jednog dela iz istorije trgovine. 278
- Anderson, James* (Džejms Anderson; 1739 - 1808) engleski ekonomist, Ricardov preteča u teoriji rente. 524 525
- Anderson, James Andrew* (Džejms Endrju Anderson) engleski bankar. 447 448 478
- Anna (Stuart)* (Ana Stjuart; 1665 - 1714) kraljica Velike Britanije i Irske (1702 - 1714); za vreme njene vladavine ujedinjene su Engleska i Škotska u Veliku Britaniju. 517
- Arbuthnot, John* (Džon Arbatnet) engleski farmer; autor jednog spisa koji je 1773. objavljen anonimno, a u kome se govori o međuzavisnosti cena životnih namirnica i veličine zakupljenih imanja. 467
- Arhimed* (oko 287 - 212. pre n. e.) grčki matematičar i fizičar. 740
- Aristotel* (384 - 322. pre n. e.) među »starim grčkim filozofima najuniverzalnija glava; bavio se najbitnijim formama dijalektičkog mišljenja« (Engels). 323 742
- Arnd, Karl* (Karl Arnt; 1788 - 1877) liberalni ekonomist, pristalica prirodnopravne škole. 303 304 657
- Ashley, Lord* — vidi: *Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of*
- Attwood, Matthias* (Metaies Etvud; 1799 - 1851) — engleski bankar i ekonomist, predstavnik birmingemske »little shilling men« - škole. (Vidi i napomenu 75.) 458 476
- Attwood, Thomas* (Tomas Etvud; 1783 - 1856) engleski bankar, ekonomist i političar (buržoaski radikal), predstavnik birmingemske »little shilling men« - škole (vidi i napomenu 75); brat Matthiasa Attwooda. 458 476
- Augier, Marie* (Mari Ožije) francuski novinar; pisao je i o ekonomskim problemima. 503 518
- Babbage, Charles* (Čarls Bebidž; 1792 - 1871) engleski matematičar, mehaničar i ekonomist, osnivač Statističkog društva u Londonu. 92 100
- Baker, Robert* (Robert Bejker) engleski fabrički inspektor. 80 81 107 109 111
- Balzac, Honoré de* (Onore de Balzak; 1799 - 1850) francuski pisac realist. 37
- Baring* (Bering) engleska bankarska porodica. 455
- Bastiat, Frédéric* (Frederik Bastija; 1801 - 1850) francuski vulgarni ekonomist, propovedao je jednakost klasa i harmoniju klasnih interesa; »površni predstavnik vulgarnoekonomske apologetike i zbog toga najpopularniji« (Marx). 130 288
- Baynes, John* (Džon Bejns) član gradske uprave Blekberna; 1857. objavio je dve rasprave o trgovini pamukom. 108
- Bekker, Immanuel* (Immanuel Beker; 1785 - 1871) filolog, priredio je više izdanja spisâ Platona, Aristotela, Aristofana i drugih antičkih pisaca. 323

- Bell, G. M.* (G. M. Bel) u prvoj polovini 19. veka direktor škotskih banaka; pisao je radove o bankarstvu i optičaju novca. 464
- Bellers, John* (Džon Belers; 1654 - 1725) engleski ekonomist, autor socijalreformističkih spisa; naglašavao je da je rad osnov sticanja bogatstva i zastupao princip »Ko ne radi ne treba ni da jede«. 240
- Bentinck, Lord George* (lord Džordž Bentink; 1802 - 1848) engleski političar; vigovac; član Parlamenta; pristalica protekcionizma. 352
- Bernal Osborne, Ralph* (Ralf Bernal Osborn; 1808 - 1882) engleski liberalni političar, član Parlamenta, sekretar Admiralteta (1852 - 1858). 119
- Bessemer, Sir Henry* (ser Henri Besemer; 1813 - 1898) engleski inženjer i hemičar; usavršio je postupak za dobijanje čelika, koji je po njemu nazvan »Besemerov čelik«. 64
- Biedermann, Karl* (Karl Biderman; 1812 - 1901) istoričar, filolog i publicist, umereni liberal; kasnije nacionalni liberal; urednik lista »Deutsche Allgemeine Zeitung«. 69
- Bosanquet, James Whatman* (Džejms Votmen Bouzenkit; 1804 - 1877) engleski bankar i ekonomist. 311 337
- Braun, Heinrich* (Hajnrih Braun; 1854 - 1927) novinar; socijaldemokrat, reformist; jedan od osnivača lista »Neue Zeit«, izdavač tromesečnog časopisa »Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik« i drugih časopisa; član Rajhstaga. 742 743
- Bright, John* (Džon Brajt; 1811 - 1889) — engleski fabrikant; vodeći liberalni političar; pristalica slobodne trgovine; jedan od osnivača Lige protiv zakona o žitu; više puta ministar. Početkom šezdesetih godina vođa levog krila Liberalne stranke. 534
- Briscoe, John* (Džon Briskou; kraj 17. veka) engleski preduzetnik; član Parlamenta; pomagao je Chamberlenov projekat za osnivanje jedne agrarne banke. 509
- Brown, William* (Viljem Braun; 1784 - 1864) engleski trgovac i bankar, pristalica slobodne trgovine. 477
- Buret, Antoine-Eugène* (Antoan-Ežen Bire; 1810 - 1842) francuski sitno-buržoaski socijalist i ekonomist; Sismondijev pristalica. 668
- Büsch, Johann Georg* (Johan Georg Biš; 1728 - 1800) književnik i ekonomist, zastupao je merkantilističke poglede; 1767. osnovao je trgovačku akademiju u Hamburgu. 519
- Cagliostro, Alessandro* (u stvari Giuseppe Balsamo) (Alesandro Kaljostro u stvari Đuzepe Balsamo; 1743 - 1795) italijanski avanturist, mistik i prevarant. 741
- Cairnes, John Elliot* (Džon Eliot Kerns; 1823 - 1875) engleski ekonomist i publicist; protivnik ropstva u južnim državama Severne Amerike. 322
- Calvin, Jean* (Žan Kalvin; 1509 - 1564) pored Luthera, najpoznatiji reformator u 16. veku; istakao je »u prvi plan građanski karakter reformacije, republikanizovao je i demokratizovao crkvu« (Engels). 754
- Campbell, John, Baron* (Džon baron Kembel; 1779 - 1861) britanski državnik i pravnik; vrhovni sudija pri kraljevskom sudu (1850 - 1859), lord-kancelar (1859 - 1861). 80
- Cantillon, Richard* (Ričard Kantijon; 1680 - 1734) engleski ekonomist i trgovac. 652
- Capps, Edward* (Edvard Keps) engleski građevinski preduzimač. 478 645
- Cardwell, Edward, Viscount* (vikont Edvard Kardvel; 1813 - 1886) britanski državnik, najpre torijevac, zatim vodeći pilovac (pristalica Roberta Peela), kasnije liberal; ministar za trgovinu i saobraćaj (1852 - 1855), državni sekretar za Irsku (1859 - 1861), ministar za kolonije (1864 - 1866), ministar rata (1868 - 1874). 470
- Carey, Henry Charles* (Henri Čarls Keri; 1793 - 1879) američki vulgar-

- ni ekonomist, apologet kapitalizma; propovedao je harmoniju između klasa u buržoaskom društvu. 100 130 334 504 524 526
- Cayley* (Kejli) engleski ekonomist, predstavnik birmingemske škole »little shilling men«, član Odbora banke od 1857. 360 458
- Chalmers, Thomas* (Tomas Čalmers; 1780 - 1847) škotski teolog i ekonomist, »jedan od najfanatičnijih maltusovaca« (Marx). 208 374
- Chamberlen* ili *Chamberlayne, Hugh* (Hju Čemberlen; 1630 - 1720) engleski lekar i ekonomist; krajem 17. veka razradio je projekt za osnivanje jedne agrarne banke, u kojoj je video sredstvo za oslobođenje od zelenaša. 509
- Chapman, David Barclay* (Dejvid Berkli Čepmen) engleski bankar, jedan od vlasnika londonske diskontne banke Overend, Gurney & Co. 364 435 449 452 - 460 487
- Charles II* (Čarls II; 1630 - 1685) engleski kralj (1660 - 1685). 510 517
- Cherbuliez, Antoine-Elisée* (Antoan-Elize Šerbilije; 1797 - 1869) švajcarski ekonomist, pristalica Sismondija, čiju je teoriju sjedinio s nekim idejama Ricardovog učenja. 136
- Child, Sir Josiah* (ser Džoša Čajld; 1630 - 1699) engleski ekonomist, merkantilist, bankar i trgovac. 333 511
- Clay, Sir William* (ser Viljem Klej; 1791 - 1869) engleski liberalni političar i ekonomist, predstavnik škole »currency principle« (vidi napomenu 68); član Parlamenta. 459
- Comte, François-Charles* (Fransoa-Šarl Kont; 1782 - 1837) francuski liberalni publicist i vulgarni ekonomist. 522
- Coquelin, Charles* (Šarl Koklen; 1803 - 1852) francuski ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 338
- Corbet, Thomas* (Tomas Korbet; iz 19. veka) engleski ekonomist, Ricardov pristalica. 143 146 157 178 257
- Cotton, William* (Viljem Koton; 1786 - 1866) engleski trgovac na veliko, guverner (1844/1845) i član uprave Engleske banke (1821 - 1865); pronašao je automatsku vagu za merenje zlata. 352
- Curtis, Timothy Abraham* (Timeti Abraham Kertis) član uprave Engleske banke i direktor Istočnoindijske kompanije četrdesetih godina 19. veka. 327
- Daire, Louis-François-Eugène* (Luj-Fransoa-Ežen Der; 1798 - 1847) francuski ekonomist; izdavao je dela iz oblasti političke ekonomije. 654
- Dante Alighieri* (Dante Aligijeri; 1265 - 1321) najveći italijanski pesnik; u svom glavnom delu »Božanstvena komedija« dao je sliku sveta i čoveka srednjeg veka. 23
- D'Avenant (Davenant), Charles* (Čarls Davenant; 1656-1714) engleski ekonomist i statističar; merkantilist. 556
- Davidson, Daniel Mitchell* (Denijel Mišel Dejvidson) engleski trgovac; kada su 1854. otkrivene njegove prevarantske trgovačke operacije, proteran je u inostranstvo. 455
- Disraeli (D'Israeli), Benjamin, Earl of Beaconsfield* (Bendžamin Dizraeli erl od Bikonsfilda; 1804 - 1881) — engleski političar i pisac; četrdesetih godina priključio se grupi »Mlada Engleska«, kasnije vođa stranke konzervativaca; predsednik vlade (1868. i 1874 - 1880). 352
- Dombasle, Christophe-Joseph-Alexandre Mathieu de* (Kristof-Žozef-Aleksandar Matije de Dombal; 1777 - 1843) francuski agronom. 634 674
- Dove, Patrick Edward* (Patrik Edvard Dav; 1815 - 1873) engleski filozof i ekonomist. 535 540
- Dureau de la Malle, Adolphe-Jules-César-Auguste* (Adolf-Žil-Sezar-Ogist Diro de la Mal; 1777 - 1857) francuski pesnik i istoričar; prevodio je stare rimske pisce na francuski; autor jednog spisa o privredi antičkog Rima. 92

Enfantin, Barthélemy-Prosper (Bartele-mi-Prosper Anfanten [nazvan *Père Enfantin*] [Otac Anfanten]; 1796 - 1864) francuski socijalist utopist, Saint-Simonov sledbenik; zajedno s Bazarom (Bazard) vodio je Saint-Simonovu školu; od sredine četrdesetih godina zauzimao je vodeći položaj u mnogim kapitalističkim preduzećima. 512

Engels, Friedrich (Fridrih Engels; 1796 - 1860) otac Friedricha Engelsa; 1837. osnovao je s Ermenom u Mančesteru, a zatim u Engelskirhen predionicu pamuka pod firmom »Ermen & Engels«; pijetist. 399

Engels, Friedrich (Fridrih Engels; 1820 - 1895). 9 - 14 23 342 362 364 387 399 416 417 598 739 741 - 744.

Epikur (oko 341. do oko 270. pre n. e.) grčki filozof materijalist. 276 507

Fahrenheit, Gabriel Daniel (Gabrijel Danijel Farenhajt) fizičar, usavršio je termometar. 83

Fairbairn, Sir William (ser Viljem Ferben; 1789 - 1874) engleski fabrikant, inženjer i pronalazač. 81

Fawcett, Henry (Henri Fosit; 1833 - 1884) engleski ekonomist, učenik Johna Stuarta Milla; vigovac. 532

Feller, Friedrich Ernst (Fridrih Ernst Feler; 1800 - 1895) nemački filolog, izdao je veći broj rečnika. 261

Fireman, Peter (Piter Fajerman; rod. 1863) američki hemičar i fabrikant; rođen u Rusiji, živio je u Nemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama. 18 19 24

Forcade, Eugène (Ežen Forkad; 1820 - 1869) francuski publicist; vulgarni ekonomist. 701

Fourier, François-Marie-Charles (Fran-soa-Mari-Šarl Furije; 1772 - 1837) najpoznatiji francuski socijalist utopist pored Saint-Simona. 513 631

Francis, John (Džon Frensis; 1810 - 1866) engleski ekonomist; nameštenik u Engleskoj banci; napisao je istoriju ove banke. 510 512

Friedrich II (Fridrih II; 1194 - 1250) car Svetog Rimskog Carstva Nemačkog Naroda (1220 - 1250). 506

Fullarton, John (Džon Fularton; 1780 - 1849) engleski ekonomist, autor radova o opticanju novca i kreditu, protivnik kvantitativne teorije o novcu. 340 375 380 - 386 390 391 395 467

Gardner, Robert (Robert Gardner) engleski fabrikant, u svom preduzeću u Mančesteru skratio je 1844. radni dan od 12 na 11 časova. 346 414 415

Garibaldi, Giuseppe (Đuzepe Garibaldi; 1807 - 1882) italijanski revolucionar, demokrat, vod nacionalno-oslobodilačkog pokreta u Italiji. Godine 1848. borio se na čelu dobrovoljačkog odreda na strani vojske Pijemonta u ratu protiv Austrije; organizator odbrane Rimske Republike od aprila do juna 1849; pedesetih do šezdesetih godina bio je na čelu borbe italijanskog naroda za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje Italije. 23

George III (Džordž III; 1738 - 1820) kralj Velike Britanije i Irske (1760 - 1820), izborni knez i od 1814. kralj Hanovera. 332

Gilbart, James William (Džejms Viljem Gilbert; 1794 - 1863) engleski bankar i ekonomist; napisao je veći broj radova o bankarstvu. 283 301 340 342 459 462 517

Gilchrist, Percy (Persi Gilkrist) engleski hemičar i tehničar; zajedno s Thomasom Gilchristom usavršio je postupak za dobijanje čelika. 64

Glyn, George Grenfell (od 1869) baron Wolverton (Džordž Grenfel Glin baron Velverton; 1824 - 1887) engleski bankar; liberal, član Parlamenta; sekretar državne blagajne (1868 - 1873). 462 755

Greg, Robert Hyde (Robert Hajd Greg; 1795 - 1875) industrijalac; liberal; predsednik Zanatlijske komore u Mančesteru. 95

- Grey, Sir George* (ser Džordž Grej; 1799 - 1882) britanski državnik; vigo-
govac, ministar unutrašnjih poslova
(1846 - 1852, 1855 - 1858, 1861 -
- 1866), ministar za kolonije (1854 -
- 1855). 81
- Gurney, Samuel* (Semjuel Gerni; 1786 -
- 1856) engleski bankar, bio je na
čelu Londonske diskontne banke
Overend, Gurney & Co. 346 349
351 355 444 448 - 449 463 487
- Hamilton, Robert* (Robert Hamilton;
1743 - 1829) škotski ekonomist, fi-
zičar i matematičar. 331
- Hardcastle, Daniel* (Denijel Hardkesl)
engleski pisac ekonomskih dela,
autor jednog spisa o engleskom
bankarstvu. 463 518
- Harrington, James* (Džejms Harington;
1611 - 1677) engleski historičar i
publicist, u svom utopijskom delu
»Oceana«, koje je izišlo 1656, u
vreme Engleske Republike, dao je
predlog za političku i socijalnu re-
formu i projekt jedne idealne drža-
ve; preduzimao je različite poku-
šaje da bi ostvario svoje zamisli.
742
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (Georg
Vilhelm Fridrih Hegel; 1770 - 1831)
najznačajniji predstavnik nemačke
klasične filozofije (objektivni idea-
list), koja je u njegovom sistemu
dostigla vrhunac i »u kome je prvi
put — to je njegova velika zasluga
— čitav prirodni, istorijski i duhovni
svet predstavljen kao proces, tj.
koji je shvaćen kao svet koji se stalno
kreće, menja, preobražava i razvija,
i u kome je sistemu učinjen poku-
šaj da se dokaže unutrašnja poveza-
nost u tom kretanju i razvoju«
(Engels). 16 44 521 649
- Heine, Heinrich* (Hajnrih Hajne; 1797 -
- 1856) veliki nemački pesnik i
vatreći patriota, borac protiv apso-
lutizma i feudalno-klerikalne reak-
cije; jedan od prvih predstavnika
nemačke demokratske književnosti;
intimni prijatelj porodice Marx.
741 742
- Henry VIII* (Henri VIII; 1491 - 1547)
engleski kralj (1509 - 1547). 517
- Herrenschwand, Jean* (Žan Herenš-
vand; 1728 - 1812) švajcarski eko-
nomist. 655
- Heyd, Wilhelm* (Vilhelm Hajd; 1823 -
- 1906) historičar, autor jednog dela
o istoriji trgovine u srednjem veku.
749
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin;
1787 - 1869) engleski ekonomist i
publicist; zastupao je proletersko
stanovište u odnosu na klasičnu bur-
žoasku političku ekonomiju i, mada
ostajući u okvirima Ricardove teori-
je, branio interese proletarijata i
kritikovao kapitalizam sa stanovišta
utopijskog socijalizma. 326 335
- Hodgson, Adam* (Adam Hodžson) en-
gleski bankar, četrdesetih godina
19. veka direktor Royal Bank of
Liverpool. 346 347 413 414
- Horner, Leonard* (Lionard Horner;
1785 - 1864) engleski geolog; držav-
ni fabrički inspektor (1833 - 1859),
»nepotkupljiv branilac interesa rad-
nika« (Marx). 80 81 86 108 111
- Hubbard, John Gellibrand* (Džon Dželi-
brend Haberd; 1805 - 1889) engleski
političar, konzervativac; član Parla-
menta; član uprave Engleske banke.
350 451 462 467 468 489 499
- Hüllmann, Karl Dietrich* (Karl Ditrh
Hilman; 1765 - 1846) historičar, au-
tor većeg broja radova iz istorije
srednjeg veka. 265 267 506
- Hume, David* (Dejvid Hjum; 1711 -
- 1776) škotski filozof agnostičar;
historičar i ekonomist, prijatelj Ada-
ma Smith-a; zastupao je kvantita-
tivnu teoriju novca; protivnik mer-
kantilizma; pristalica slobodne tr-
govine. 315 466
- Jakob I* (Džejkob I; 1566 - 1625) kralj
Velike Britanije i Irske (1603 -
- 1625); kao *Jakob VI* kralj Škotske
(1567 - 1625). 517
- Jevons, William Stanley* (Viljem Stenli
Dževens; 1835 - 1882) engleski eko-
nomist i filozof, teoretičar margina-
lizma. 15

Johnston, James Finlay Weir (Džejms Finlej Vier Džonston; 1796 - 1855) engleski hemičar, učenik Berzeliu-
sov; posvetio se poglavito agrikul-
turnoj i industrijskoj hemiji; »en-
gleski Liebig« (Marx). 523 564 565

Jones, Richard (Ričard Džons; 1790 -
- 1855) engleski ekonomist; u nje-
govim spisima ogleda se dekadencija
klasične buržoaske političke
ekonomije u Engleskoj, ali je on
ipak prevazišao Ricarda u nekim
specijalnim pitanjima političke eko-
nomije. 224 634 650

Kalvin (Kalvin) — vidi: *Calvin*

Karlo Veliki (oko 742 - 814) kralj
Francuske (768 - 800); rimski car
(800 - 814). 506 507 654

Katon, Marko Porcije (*Katon Stariji*)
(234 - 149. pre n. e.) rimski držav-
nik i historičar; branio je privilegije
aristokrata. 277 322 655

Kennedy, Primrose William (Primrous
Viljem Kenedi) engleski bankar,
direktor jedne škotske banke. 477
478

Kiesselbach, Wilhelm (Vilhelm Kisel-
bah) historičar i sociolog iz druge
polovine 19. veka. 273

Kincaid, Sir John (ser Džon Kin-
kejd; 1787 - 1862) engleski činov-
nik; od 1850. inspektor zatvorâ i
fabrika u Škotskoj. 81

Kinnear, John G. (Džon G. Kinir)
engleski pisac, autor jednog spisa
o bankarstvu. 375 376 447

Laing, Samuel (Semjuel Leing; 1810 -
- 1897) engleski političar i publicist,
član Parlamenta; liberal; zauzimao
je razne visoke položaje u engleskim
udruženjima železničara. 644

*Lavergne, Louis-Gabriel-Léonce Guil-
haud de* (Luj-Gabrijel-Leons Gilo
de Lavernj; 1809 - 1880) francuski
ekonomist i političar; monarhist;
autor mnogih radova o ekonomiji
poljoprivrede. 533 534

Law, John of Lauriston (Džon Lo od
Loristona; 1671 - 1729) škotski eko-
nomist i finansijer, generalni kon-
trolor finansija u Francuskoj (1719 -

- 1729); poznat po svojim špekula-
cijama u vezi sa štampanjem pa-
pirnog novca, što se 1720. godine
završilo skandalom. 374 511

Leatham, William Henry (Viljem Henri
Litem; 1815 - 1889) engleski ban-
kar i političar; radikal, član Parla-
menta. 336 337

Lexis, Wilhelm (Vilhelm Leksis; 1837 -
- 1914) ekonomist i statističar; uni-
verzitetski profesor. 14 - 16

Liebig, Dr Justus, Freiherr von (dr
Justus baron Libig; 1803 - 1873)
nemački hemičar, jedan od osniva-
ča poljoprivredne hemije. 621 642
649 676

Linguet, Simon-Nikolas-Henri (Simon-
-Nikola-Anri Lenge; 1736 - 1794)
francuski advokat, publicist, isto-
ričar i ekonomist, kritikovao je fi-
ziokratsku teoriju. 76 658

List, Friedrich (Fridrih List; 1789 -
- 1846) ekonomist-teoretičar nemač-
kog građanskog društva u vreme
njegovog uspona u prvoj polovini
19. veka. Mada nije teorijski shvatao
unutrašnje povezanosti kapitalis-
tičkog sistema, List je kao »praktičan
razum« (Marx) ubrzao razvitak
industrijskog kapitalizma u Nemač-
koj. Njegovo zalaganje za carinsko
ujedinjenje Nemačke i za stvaranje
jedinstvenog železničkog sistema
odigralo je važnu ulogu u pripre-
manju ujedinjenja nemačkih ze-
malja. 735

Lister, James (Džejms Lister; rod. oko
1802) engleski bankar, direktor
Union Bank of Liverpool. 348 380

Locke, John (Džon Lok; 1632 - 1704)
engleski filozof senzualist; eko-
nomist »koji je zastupao novu bur-
žoaziju u svim oblicima — in-
dustrijalce protiv radničke klase i
paupera, trgovce protiv staromodnih
zelenaša, finansijsku aristokratiju
protiv državnih dužnika i u jednom
svom delu tvrdio da je buržoaski
razum najnormalniji ljudski ra-
zum« (Marx). 294 527

Loria, Achille (Akile Lorija; 1857 -
- 1943) italijanski sociolog i eko-
nomist; falsifikator marksizma. 20 - 23
740 - 743 747

- Louis XIV* (Luj XIV; 1638 - 1715) francuski kralj (1643 - 1715). 91
- Loyd* (Lojd) — vidi: *Overstone*
- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546) osnivač protestantizma u Nemačkoj; sin rudara. Njegov literarni rad, naročito prevod »Biblije«, znatno je uticao na razvoj jedinstvenog nemačkog književnog jezika. U seljačkom ratu od 1524/25. Luther se odlučno okrenuo protiv revolucionarnog pokreta seljaka i »prišao građanskoj, plemićkoj i kneževskoj strani« (Engels). Kao »najstariji nemački nacionalni ekonomist« (Marx), zastupao je naturalnu privredu i prostu robnu proizvodnju i borio se protiv želenaskog i trgovačkog kapitala; njegova učenja o radu i pozivu predstavljala su važne ideološke pretpostavke za kasnije stvaranje klasične buržoaske teorije o vrednosti rada. 277 289 331 508 518 749
- Luzac, Elie* (Eli Lizak; 1723 - 1796) holandski filozof, pravnik i ekonomist. 266
- Macaulay, Thomas Babington* (Tomas Babington Makolej; 1800 - 1859) engleski buržoaski historičar i političar, vigovac, član Parlamenta; kao član Saveta generalnog guvernera Indije (1833 - 1838) radio je na projektu krivičnog zakona Indije, koji je 1860. bio potvrđen kao zakon. 512
- MacCulloch (McCulloch), John Ramsay* (Džon Ramzej Mekelek; 1789 - 1864) engleski (škotski) građanski ekonomist, apologet kapitalističkog sistema; vulgarizator Ricardovog učenja. 59 190 201
- MacDonnell, John* (Džon Mekdonel) engleski bankar, guverner Irske banke. 447
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) engleski sveštenik i ekonomist; ideolog poburžoazirane zemljišne aristokratije; tvorac teorije o prenaseljenosti, koja opravdava bedu radništva. 35 37 42 44 145 163 169 332 545 556 565
- Manley, Thomas* (Tomas Menli; 1628 - 1690) engleski pisac i ekonomist, merkantilist. 511
- Maron, H.* (H. Maron) autor jedne brošure o poljoprivredi. 672
- Marx, Karl* (Karl Marks; 1818 - 1883). 9 10 11 - 14 15 - 24 120 152 363 371 739 - 747
- Massie, Joseph* (Džozef Masi; umro 1784) engleski ekonomist, jedan od predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije. 278 294 300 303 305 315 674
- Maurer, Georg Ludwig, Ritter von* (Georg Ludvig vitez od Maurera; 1790 - 1872) historičar, izučavao je društvene odnose u starom i srednjem veku u Nemačkoj. 152
- Menger, Carl* (Karl Menger; 1840 - 1921) austrijski ekonomist, teoretičar škole »granične korisnosti« (vidi napomenu 2). 15
- Meynert, Theodor Hermann* (Teodor Herman Majnert; 1833 - 1892) austrijski lekar, profesor psihijatrije u Beču; između ostalog pisao je i o anatomiji moždane kore i njenoj povezanosti s ostalim delovima tela. 10
- Mill, John Stuart* (Džon Stjuart Mil; 1806 - 1873) engleski ekonomist i filozof; pristalica slobodne trgovine; epigon klasične buržoaske političke ekonomije; vulgarizovao je Ricardovo učenje i propovedao harmoniju između interesa buržoazije i radničke klase. 327 334 442 472 473 489 729
- Mirabeau, Victor Riqueti, marquis de* (Viktor Riketi markiz Mirabo; 1715 - 1789) francuski ekonomist, fiziokrat. 631
- Mommsen, Theodor* (Teodor Momzen; 1817 - 1903) nemački historičar, izučavao je stari vek. 274 322 655
- Moore, Samuel* (Semjuel Mur; 1830 - 1912) engleski pravnik, član Međunarodnog udruženja radnika (Prve internacionale); preveo je na engleski »Manifest komunističke partije« i I tom »Kapitala«; Marxov i Engelsov prijatelj. 11

- Morgan, Lewis Henry* (Luis Henri Morgan; 1818 - 1881) američki etnolog, arheolog i historičar prvobitne zajednice, izučavao nastanak porodice kod Irokeza. 152
- Morris, James* (Džejms Moris) guverner Engleske banke (1848). 352 384 399 403 436 483
- Morton, John Chalmers* (Džon Čalmers Morton; 1821 - 1888) engleski agronom; autor većeg broja spisa o poljoprivredi, urednik lista »Agricultural Gazette« (1844 - 1888). 532 533
- Morton, John Lockhart* (Džon Lokhart Morton) engleski agronom iz sredine 19. veka. 532 533 568
- Möser, Justus* (Justus Mezer; 1720 - 1794) historičar i publicist; zastupao je interese konzervativne nemačke buržoazije. 658
- Mounier, L.* (L. Munije) francuski historičar iz sredine 19. veka, napisao je i jedno delo o zemljoradnji u Francuskoj. 671 674
- Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf* (Adam Hajnrih Miler vitez od Niterdorfa; 1779 - 1829) publicist i ekonomist; predstavnik takozvane romantičke škole u političkoj ekonomiji, koja je odgovarala interesima feudalne aristokratije; protivnik učenja Adama Smith-a. 298 333 334
- Murray, Robert* (Robert Mari) engleski bankar, direktor Provincial Bank of Ireland. 447
- Napoléon I Bonaparta* (1769 - 1821) francuski car (1804 - 1814. i 1815). 513
- Nasmyth, James* (Džejms Nesmit; 1808 - 1890) engleski inženjer i pronalazač parnog čekića. 86 - 88
- Neave, Sheffield* (Šefild Niv) guverner Engleske banke (1858). 404 446
- Newman, Francis William* (Frensis Viljem Njumen; 1805 - 1897) engleski filolog, pisac, autor većeg broja spisa iz oblasti religije, političke ekonomije; buržoaski radikal. 504 554 644 674
- Newman, Samuel Philips* (Semjuel Filips Njumen; 1797 - 1842) američki filozof i ekonomist. 234 235
- Newmarch, William* (Viljem Njumarč; 1820 - 1882) engleski ekonomist i statističar, bankar; pristalica slobodne trgovine. 426 445 447 459 460 461 474 480 482 484 - 486 491 - 496
- Norman, George Warde* (Džordž Vord Norman; 1793 - 1882) engleski ekonomist; pristalica škole »currency principle«; direktor Engleske banke. 353 354 362 467 469
- North, Sir Dudley* (ser Dadli Nort; 1641 - 1691) engleski ekonomist, jedan od prvih predstavnika buržoaske klasične političke ekonomije. 518 527
- O'Connor, Charles* (Čarls O'Konor; 1804 - 1884) američki pravnik i političar. 323
- Odermann, Karl Gustav* (Karl Gustav Oderman; 1815 - 1904) pedagog; autor većeg broja udžbenika o trgovini. 261
- Opdyke, George* (Džordž Opdajk; 1805 - 1880) američki preduzetnik, pisac ekonomskih dela. 303 563
- Ord, William Miller* (Viljem Miler Ord; 1834 - 1902) engleski lekar. 85
- Overstone, Samuel Jones Loyd, Lord, Baron* (Semjuel Džons Lojd lord. od 1860. baron Overston; 1795 - 1883) engleski bankar i ekonomist; vigovac; znatno je uticao na finansijsku politiku Roberta Peela, naročito na izradu njegovog zakona o bankama u Engleskoj; zastupnik »currency principle«. 340 354 - 368 413 433 434 438 - 440 441 442 455 458 465 467 469 - 472 473 477 479 486
- Owen, Robert* (Robert Oven; 1771 - 1858) engleski utopijski socijalist. 513
- Palmer, John Horsley* (Džon Horsli Palmer; 1779 - 1858) engleski finansijer, direktor (1811 - 1857) i guverner (1830 - 1832) Engleske banke. 474 475 483

- Palmerston, Henry John Temple, Lord* (Henri Džon Templ lord Palmerston; 1784 - 1865) engleski državnik, najpre torijevac, a od 1830. jedan od desnih vođa vigoovaca; ministar rata (1809 - 1828); ministar spoljnih poslova (1830 - 1834, 1835 - 1841, 1846 - 1851); ministar unutrašnjih poslova (1852 - 1855) i predsednik vlade (1855 - 1865). 81 530
- Parmentier, Antoine-Augustin* (Antoan-Ogisten Parmantije; 1737 - 1813) francuski agronom. 91
- Passy, Hippolyte-Philibert* (Ipolit-Filiber Pasi; 1793 - 1880) francuski vulgarni ekonomist i političar, za vreme Druge Republike ministar finansija. 641 650 652 654 657
- Paterson, William* (Viljem Peterson; 1658 - 1719) engleski trgovac; osnivač Engleske banke i Škotske banke. 511
- Pease, Joseph* (Džozef Piz) engleski provincijski bankar. 340 352
- Pecqueur, Constantin* (Konstanten Peker; 1801 - 1887) francuski ekonomist i socijalist utopist. 516
- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1788 - 1850) britanski državnik, vođa umerenih torijevaca, koji su po njemu nazvani »piliti« (»pilovci«); ministar unutrašnjih poslova (1822 - 1827, 1828 - 1830), predsednik vlade (1834/1835. i 1841 - 1846); Bankovni zakon od 1844. nosio je naziv po njegovom imenu; uz podršku liberala ukinuo zakone o žitu 1846. 465 467
- Pérelre, Isaac* (Izak Perer; 1806 - 1880) francuski bankar, bonapartist, poslanik u Zakonodavnom telu; 1852. osnovao je zajedno sa svojim bratom Jacques-Émile-om akcionarsku banku Crédit mobilier. 374
- Pérelre, Jacques-Émile* (Žak-Emil Perer; 1800 - 1875) francuski bankar; od 1825. do 1831. sensimonist; za vreme Drugog Carstva bonapartist; poslanik u Zakonodavnom telu. 513
- Petty, Sir William* (Ser Viljem Peti; 1623 - 1687) engleski ekonomist i statističar, »osnivač moderne političke ekonomije, jedan od najgenijalnijih i najoriginalnijih ekonomskih istraživača« (Marx); zastupao klasičnu buržoasku teoriju o vrednosti rada. 294 397 556 652
- Pilat, Pontije* (rođ. oko 37) rimski namesnik u Judeji (26 - 36). 700
- Pindar* (oko 522. do oko 442. pre n. e.) starogrčki lirski pesnik; pisao je svečane ode. 324
- Pitt, William* (Viljem Pit [Mladi]; 1759 - 1806) engleski državnik, torijevac; predsednik vlade (1783 - 1801, 1804 - 1806); sproveo je niz mera protiv radničkog pokreta. 331 332
- Plinije (Gaj Plinije) Stariji* (23 - 79) rimski prirodnjak, napisao je »Istoriju prirode« u 37 knjiga. 91
- Poppe, Johann Heinrich Moritz von* (Johan Hajnrih Moric fon Pope; 1776 - 1854) profesor tehnologije u Tübingenu, pisao je o istoriji tehnologije. 281
- Price, Richard* (Ričard Prajs; 1723 - 1791) engleski radikalni publicist, ekonomist i filozof-moralist. 331 - 334
- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) francuski publicist i ekonomist; sitnoburžoaski ideolog; jedan od teoretičara anarhizma. 37 288 289 515 528 701
- Quetelet, Lambert - Adolphe - Jacques* (Lamber-Adolf-Žak Kettle; 1796 - 1874) belgijski naučnik, statističar, matematičar i astronom. 716
- Radcliffe, John Netten* (Džon Netin Redklif; 1826 - 1884) engleski lekar, počasni sekretar (1862 - 1871) i predsednik Epidemiološkog društva (1875 - 1877), inspektor za zdravlje pri Tajnom savetu (1869 - 1883). 86
- Ramsay, Sir George* (Ser Džordž Remzi; 1800 - 1871) engleski ekonomist; jedan od poslednjih predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije. 37 42 234 302 317 318 640

Reden, Friedrich Wilhelm Otto Ludwig, Freiherr von (Fridrih Vilhelm Oto Ludvig baron Reden; 1804 - 1857) statističar. 397

Redgrave, Alexander (Aleksander Redgrejv) engleski fabrički inspektor. 89 117 118

Rhodes, Cecil John (Sesil Džon Roudis; 1853 - 1902) britanski političar u kolonijama u južnoj Africi; predsjednik vlade Kapkolonije (1890 - 1896); organizovao je osvajanje ogromnih prostranstava u Africi za britansko kolonijalno carstvo, između ostalih Matebela i Mašona (Rodezija); glavni krivac za rat protiv Burske Republike. 755

Ricardo, David (Dejvid Rikardo; 1772 - 1823) engleski ekonomist, čije delo predstavlja vrhunac klasične buržoaske političke ekonomije. 14 36 42 59 94 100 153 156 157 173 - 175 189 190 200 201 204 - 206 210 219

Riese (Ries), Adam (Adam Riz; 1492 - 1559) rudarski činovnik i matematičar u Anabergu; od njega potiču prvi udžbenici matematike, koji su bili u upotrebi do 17. veka. 741

Ritchie, Charles Thomson (Čarls Tomson Riči; 1838 - 1906) engleski državnik i bankar; predsednik Union Bank of London. 461

Rodbertus (-Jagetzow), Johann Karl (Johan Karl Rodbertus [-Jagecov]; 1805 - 1875) pruski veleposednik, vulgarni ekonomist i političar, ideolog junkerstva koje je prešlo u buržoaziju; 1848. vođa levog centra u Pruskoj narodnoj skupštini; ministar za kulturu u Auerswaldovoj vladi; teoretičar pruskog junkerskog »državnog socijalizma«. 14 121 648 666 710

Rodwell, William (Viljem Rodvel) engleski provincijski bankar. 423

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (Georg Fridrih Vilhelm Rošer; 1817 - 1894) buržoaski vulgarni ekonomist, osnivač takozvane istorijske škole u političkoj ekonomiji. 190 257 271 334 687

Rothschild, James, baron de (Džejms baron Rotšild; 1792 - 1868) šef istoimene banke u Parizu. 399

Roy, Henry (Henri Roj) engleski lekar i ekonomist. 301 304

Rubichon, Maurice (Moris Ribišon; 1766 - 1849) francuski političar i ekonomist. 532 671 674

Russell, Lord John (lord Džon Rasel; 1792 - 1878) engleski državnik; vođa vigovaca; predsednik vlade (1846 - 1852. i 1865 - 1866), ministar spoljnih poslova (1852/1853. i 1859 - 1865), predsednik Tajnog saveta (1854/1855). 351

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (Klod-Anri de Ruvroa grof Sen-Simon; 1760 - 1825) francuski utopijski socijalist. 513 515 516

Say, Jean-Baptiste (Žan-Batist Sej; 1767 - 1832) francuski ekonomist, koji je sistematizovao i vulgarizovao učenje Adama Smith-a; po njemu su zemlja, kapital i rad nezavisni izvori rente, profita i najamnine. 234 235 699 704

Schmidt, Conrad (Konrad Šmit; 1863 - 1932) socijaldemokrat; najpre je zastupao Marxovo ekonomsko učenje, kasnije se priključio revizionizmu. 16 17 20 21 24 743

Senior, Nassau William (Nasau Viljem Senior; 1790 - 1864) engleski vulgarni ekonomist; apologet kapitalizma; bio je protiv skraćanja radnog dana. 32 42

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of (Antoni Ešli Kuper erl od Šeftsberija; 1801 - 1885) engleski političar; jedan od vođa aristokratskog filantropskog pokreta za donošenje zakona o desetočasovnom radnom danu. 531

Shaw, George Bernard (Džordž Bernard Šo; 1856 - 1950) engleski romansijer i dramatičar; član Fabijan-skog društva (Fabian Society) (engleskog reformističko-socijalističkog udruženja, koje je osnovano 1884). 15

Siemens, Friedrich (Fridrih Simens; 1826 - 1904) nemački inženjer, dugo je živio u Engleskoj; 1856. konstruisao je regenerativnu peć, koju je kasnije francuski inženjer metalurg Émile-Pierre Martin upotrebio za dobijanje čelika. 64

Simon, Sir John (Ser Džon Sajmon; 1816 - 1904) engleski lekar, najviši zdravstveni činovnik Tajnog saveta. »Čovek... koji je svugde nailazio na buržoaske interese kao na najveću smetnju u vršenju svoje dužnosti i koji se zbog toga morao boriti protiv njih. Otuda je njegova instinktivna mržnja protiv buržoazije koliko žestoka toliko i razumljiva« (Engels). 82 84 86

Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (Žan-Šarl-Leonar-Simond de Sismondi; 1773 - 1842) švajcarski ekonomist i istoričar; kritikovao je kapitalizam »sa stanovišta sitne buržoazije« (Lenjin) i idealizovao sitnu proizvodnju. 406 668

Smith, Adam (Adam Smit; 1723 - 1790) najznamenitiji engleski ekonomist pre Ricarda; uopštio je iskustva kapitalističkog manufakturnog perioda i početaka fabričkog sistema i dao razvijen vid klasičnoj buržoaskoj političkoj ekonomiji. 123 163 164 181 190 201 271 275 276 321 332 375 401 402 521 627 639 640 643 - 646 655 687 695 699 700 702

Smith, Edward (Edvard Smit; oko 1818. do 1874) engleski lekar; savetnik i opunomoćenik Tajnog saveta za ispitivanje stanja u pogledu ishrane u radničkim četvrtima. 83 84

Sombart, Werner (Verner Zombart; 1863 - 1941) ekonomist, predstavnik mlađe ekonomske istorijske škole u Nemačkoj; katedarski socijalist, kasnije ideolog nemačkog imperijalizma; poslednjih godina života propovedao je fašizam. 742 743

Steuart (Stewart), Sir James (ser Džeјms Stjuart [pseudonim: Denham]; 1712 - 1780) engleski ekonomist, jedan od poslednjih predstavnika merkantilizma. 305 654

Stiebeling, George (Džordž Štibeling) američki statističar i sitnoburžoaski publicist; član Socijalističke radničke partije Severne Amerike; napisao je veći broj članaka iz oblasti ekonomije i istorije privrede. 23 24

Storch, Heinrich Friedrich von [*Andrej Karlowitsch*] (Hajnrich Fridrih fon Štorh [*Andrej Karlovič*]; 1766 - 1835) ruski ekonomist, statističar i istoričar; epigon i vulgarizator klasične buržoaske političke ekonomije, kritikovao je merkantilizam; član Akademije nauka u Petrogradu. 156 157 555 687 703 704 708

Thiers, Louis-Adolphe (Luj-Adolf Tjer; 1797 - 1877) francuski buržoaski istoričar i državnik, ministar unutrašnjih poslova (1832. i 1834); predsednik vlade (1836. i 1840); predsednik Republike (1871 - 1873), dželat Pariske komune. 528

Thomas, Sidney Gilchrist (Sidni Gilkrist Tomas; 1850 - 1885) engleski metalurški inženjer, 1878. zajedno sa svojim ocem Percy Gilchristom pronašao je postupak za redukciju (defosforizovanje) sirovog gvožđa. 64/65

Thun, Alphons (Alfons Tun; 1853 - 1885) bavio se istorijom privrede. 748

Tocqueville, Alexis-Charles-Henri-Maurice Clérel de (Aleksis-Šarl-Anri-Moris-Klerel de Tokvil; 1805 - 1859) francuski buržoaski političar i istoričar; legitimist i pristalica ustavne monarhije. 668

Tooke, Thomas (Tomas Tuk; 1774 - 1858) engleski ekonomist, vatreni pobornik slobodne trgovine; kritikovao je Ricardovu teoriju o novcu. 296 301 310 311 337 338 353 372 375 - 378 381 384 390 413 446 458 467 473 483 486 671 701

Torrens, Robert (Robert Torens; 1780 - 1864) engleski oficir i ekonomist; pristalica slobodne trgovine i škole »currency principle«. 36 37 42 94 295 296 467

- Tuckett, John Debell* (Džon Debel Taket; umro 1864) engleski publicist. 509
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne* (An-Rober-Žak Tirgo baron od Olne; 1727 - 1781) francuski državnik, generalni finansijski kontrolor; ekonomist fiziokrat, Quesnayev učenik. 527
- Turner, Charles* (Čarls Tarner) engleski trgovac. 347 351 414
- Twells, John* (Džon Tvels) engleski bankar. 433 434 476
- Ure, Andrew* (Endrju Jur; 1778 - 1857) engleski hemičar i ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 73 92 324
- Verri, Pietro* (Pijetro Veri; 1728 - 1797) italijanski ekonomist; jedan od prvih kritičara fiziokratskog učenja. 234
- Vinçard, Pierre-Denis* (Pjer-Deni Vensar; 1820 - 1882) francuski radnik i publicist; učesnik revolucije od 1848; aktivno radio u zadrugarskom pokretu; autor spisâ o položaju radničke klase; član Prve internacionale. 654
- Vissering, Simon* (Simon Visering; 1818 - 1888) holandski vulgarni ekonomist i statističar. 265 267
- Wakefield, Edward Gibbon* (Edvard Gibon Vejkfild; 1796 - 1862) engleski publicist, ekonomist i političar. 631 641
- Walton, Alfred A.* (Alfred A. Volton; rod. 1816) arhitekt; član Lige za reformu izbornog sistema u Engleskoj; član Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika (1867 - 1870); 1867. delegat na Lozanskom kongresu Udruženja; autor jednog spisa iz istorije zemljišnog poseda u Engleskoj. 525
- Weguelin, Thomas* (Tomas Vegelin) engleski preduzetnik; liberal, član Parlamenta; 1857. guverner Engleske banke. 381 422 426 427 442 448 485 492
- West, Sir Edward* (ser Edvard Vest; 1782 - 1828) engleski ekonomist, razvio je jednu teoriju zemljišne rente. 205 556
- Wilson, James* (Džejms Vilson; 1805 - 1860) engleski političar i ekonomist; pristalica slobodne trgovine; protivnik kvantitativne teorije o novcu; osnivač i urednik lista »Economist«; ministar finansija (1853 - 1858). 375 381 453 454 459 460 467 478 489 - 493 495 - 497
- Wilson-Patten, John* (Džon Vilson-Paten; 1802 - 1892) engleski političar, torijevac, član Parlamenta. 81
- Wolf, Julius* (Julijus Volf; 1862 - 1937) vulgarni ekonomist. 19 20 22
- Wood, Sir Charles* (od 1866) lord Halifax (ser Čarls Vud, lord Halifaks; 1800 - 1885) britanski državnik, vigozac, državni rizničar (1846 - 1852), ministar za Indiju (1859 - 1866), prvi lord Admiralteta (1870 - 1874). 470 494 - 496.
- Woolf, Artur* (Artur Vulf; 1766 - 1837) engleski inženjer i pronalazač jedne parne mašine s visokim pritiskom pare. 87 88
- Wright, Charles* (Čarls Rajt) engleski bankar. 446 449
- Wylie, Alexander Henry* (Aleksander Henri Vajli) liverpulski trgovac. 441 470
- Zwilchenbart, R.* (R. Cvilhenbart) švajcarski trgovac u Liverpulu. 399

Imena biblijskih, mitoloških i drugih
neistorijskih lica i lica iz književnih dela

Bileam (Valaam) starozavetni prorok (nije bio iz Izraela); po biblijskoj priči, magarica na kojoj je on jahao na svom putovanju s Eufрата k Moavcima stalno je zastajkivala i skretala s puta jer je pred sobom videla anđela s isukanom sabljom, dok ga Valaam nije video (Valaam je, dakle, objektivno kriv). 742

Dulkamara (Dulcamara) ličnost iz opere Gaetana Donizettija »L'elisir d'amore« (»Ljubavni napitak«); nad-rilekar. 23 740

Isaija starozavetni prorok. 277

Jezekilj starozavetni prorok. 277

Levijatan (reč hebrejskog porekla) morska neman; uopšte neka grdosija (veliki brod, snažan čovek itd.) 526

Moloh staroasirski bog prirode i toplote kome su prinošene ljudske žrtve; ovo ime je kasnije postalo pojam surove, besne sile koja neprekidno traži žrtve. 333

Prokrust u grčkoj mitologiji div-razbojnik koji je mamio k sebi putnike i primoravao ih da legnu na krevet za mučenje, istezao ih i sakatio sve dotle dok im veličinu ne bi podesio prema krevetu. 752

Zganarel (Sganarell) ličnost iz Molière-ove komedije »Don Juan«; sobar; tip veštog, okretnog čoveka, ali i kukavice. 23 742

Spisak mera i novčanih jedinica

Mere za težinu

Tona (ton, t) =	1016,05 kg
Funta (pound) = 16 unča	453,592 g
Unča (ounce) =	28,349 g

Mere za dužinu

Engleska milja (british mile = 5280 stopa (foot))	1609,329 m
Stopa (foot) = 12 cola	30,480 cm
Col (inch)	2,540 cm
Nemački aršin (Elle)	66,690 cm

Mere za površinu

Eker (acre)	4046,7 m ²
Hektar (hektare) = 100 ari	10 000 m ²
Kvadratni col	6,452 cm ²

Mere za zapreminu

Kvarter (qr) = 8 bušela	oko 291 lit
Bušel (bushel) = 8 galona	36,349 lit
Setier (stara franc. mera za žito)	156 lit
Modius (stara rimska mera za žito)	8,75 lit
Šefel	oko 54,9 lit
Kubik	28,3 lit

Novčane jedinice

Funta sterlinga (pound sterling, £) = 20 šilinga	20,43 M*
Šiling (shilling) = 12 pensa	1,02 M
Peni (penny, pence) = 4 fardinga	8,51 pf
Farding (farthing = 1/4 penija)	2,12 pf
Gineja (guinea, stari engl. zlatni novac) = 21 šiling	21,45 M
Soverin (engl. zlatni novac) = 1 funta sterlinga	20,43 M
Franak (franc) = 100 santima	80 pf
Gulden (holandski novac)	oko 1,70 M
Gilden (nemački novac)	oko 1,70 M
Florin (florentinski novac)	
As (rimski bakarni novac)	

* Preračunavanje u marke i pfenige ovde je vršeno prema njihovoj vrednosti iz 1871. godine (1 marka = 1/2790 kg čistog zlata).

Registar pojmova

- Afrika* 755
Agent prometa 229 242 244
Agrohemija 550
Agronomija 523 550 641
Akcije 136 215 221 343 373 389
 393 - 400 408 420
 — njihovi oblici 401
 — železničke akcije 399 401 414 754
Akcionarska društva 136 224 325 - 327
 370 - 373 401 407 408 751
 — kao prelaz u novi oblik proizvodnje 372 373
 — i profitna stopa 203 370 371
 — podela profita u akcionarskom društvu 312
 — uloga kapitaliste u akcionarskom društvu 370
 — različiti oblici akcionarskih društava 371 372
 — u Nemačkoj 371 754
 — u Engleskoj 371
Akcionarske banke 326 754
Akcionarski kapital
 — porast akcionarskog kapitala 203 753 - 755
 — nasuprot privatnom kapitalu 370
Akumulacija novčanog kapitala 399 406 - 408 413 428
 — njeni izvori 427 - 429 430 431
 — i akumulacija stvarnog kapitala 406 - 442
Akumulacija kapitala 222 406 426 - 428 681 732 754
 — njeni opšti zakoni 185 186 188
 — njena granica 335
 — i proizvodnost rada 75 184 185 186 188 334
 — i pad profitne stope 190 204 210 211 216 222 224 334
 — i relativna prenaseljenost 185 216
 — i spoljna trgovina 200
Akumulacioni fond 694 705
Američki građanski rat 97 113
Amerika 65 415 754
Amortizacija stalnog kapitala 73 95 96 103 287 493 516 656
Anarhija kapitalističke proizvodnje 159 160 165 166 216 217 219 488 691 731 732
Antika 276 - 278 503 505 655 670 691
Apologetika 326
 — apologeti zemljišnog vlasništva 528
Argentina 606
Australija 427 480 501 532
Austrija 754
Autoritet 732
Azija 441 469 480 522
 — prekapitalistički način proizvodnje u Aziji 506

Bankari 302 338 408 431 434 - 436 463 464
 — profit bankara 461
Bankarski kredit 336 408 430 497
Banke 255 263 - 269 325 338 339 375 376 382 383 387 - 390 427 428 452 460 461 463 486
 — njihov rezervni fond 400 402 - 404 425 450 481 - 483 486
 — akcionarske banke 326 423 754
 — depozitne banke 341 510 511
 — žiro-banke 267
 — nacionalne banke 339 463 482 vidi i *Engleska banka*
 — menjačke banke 265
 — vidi i *Trgovina novcem*
Bank Restriction Act 451
Bankovni kapital 388 - 390
 — sastavni delovi bankovnog kapitala 395 - 405
Bankovni zakon od 1844. godine 351 352 360 365 - 367 404 417 438 442 449 456 - 463 465 - 467 468 - 488
Bankrot 92 100
Baza i nadgradnja 658 - 660
Berza 407 753 - 755
 — njena istorija 754

Bilans plaćanja 418 419 440 482 484
500 - 502

Bimetalizam 16 263

Bogatstvo, društveno 297 487 488
580 682 690

— novac kao otelovljenje društvenog
bogatstva 384 487

Brodarstvo 65 260 751

Broj obrta 258 260 262

Carstvo nužnosti 682

Celokupni društveni proizvod

— vrednost celokupnog društvenog
proizvoda 683 684 692 - 699

— prirodni oblik celokupnog društ-
venog proizvoda 695 - 699

— raspodela celokupnog društvenog
proizvoda 139 140 145 537 538
634 635

Cena

— novčani izraz vrednosti 165 295
296 540 546 547

— zakon vrednosti vlada cenama 151
152

— uticaj na ponudu i tražnju 162
163 257

— uzroci koji uslovljavaju promenu
cene 191 194

— uticaj promene cena sirovine na
profitnu stopu 93 - 98 99 105 106

— poljoprivrednih proizvoda 636 637
666 667

— trgovačka cena 260 - 262

— vidi *Cena zemlje, Tržišna cena,*
Monopolska cena, Cena proizvodnje

Cena koštanja 27 - 38 140 - 142 542
543 723

— kapitalistička i stvarna cena košta-
nja 28

— njeni sastavni delovi 29 30 136
723 724

— promena vrednosti njenih sastav-
nih delova 146 147

— njeno modifikovano značenje 141

— jednakost cene koštanja kao osnova
konkurencije u plasmanu kapitala
132

— i robna cena 33 - 38

— uzroci smanjenja cene koštanja
544 579

Cena proizvodnje 135 137 140 - 142
175 240 261 541 542 626 634 688
714 715 723 733

— kao preobraženi oblik vrednosti
robe 140 148 149 167 169 753

— njena vladavina preko zakona vred-
nosti 138 153 166

— formula cene proizvodnje 142

— individualna i opšta cena proiz-
vodnje 541 - 543 546 547 607
608 624 634

— faktori koji utiču na njenu visinu
142 174 175 542 543 607 615
721 722

— i vrednost robe 632 633 634 - 636

— i tržišna vrednost 153 162 163
297 307 542 619 624 625 626
627 - 630 634 - 638 715 722 725

— i trgovinski profit 256

— Ricardo o ceni proizvodnje 153
169 173

— Smith o ceni proizvodnje 169

— fiziokrati o ceni proizvodnje 169

— vulgarna ekonomija o ceni pro-
izvodnje 169

Cena zemlje 525 528 539 547 575
647 667 670 671 673

— kao kapitalizovana zemljišna renta
527 528 547 563 609

— kretanje cene zemlje — 528 532
536 574 575 576 647 649

— cena neobrađene zemlje 563

— visina cene zemlje 529 581

— i kamatna stopa 674

Centralizacija kapitala 204 208 217
218 247 373 754

— centralizacija bankovnog kapitala
399 463 481

Crédit gratuit 515 626

Crédit mobilier 513 516

Crkva 509 519

Currency Principle 353 378 384 385
456 - 479

Činovnici 733

Čovek

— i priroda 678 682 683 686 734

— i proizvodne snage 678

Dečji rad 79 83 85 197

Depoziti 339 395 396 400 - 403 423 -
- 426 434 442 482

Desetak 208 655 656

Despotizam 606

Diferencijalna renta 546 550 - 552 567
607 624 629 640 641 684 692 716

— nastanak diferencijalne rente 607
615 637 644

— sa najlošije obrađene zemlje 616 -
- 621

— *diferencijalna renta I* 548 - 566
593 607
uslovi za njen nastanak 549 568
591 597 607 641 669
i *diferencijalna renta II* 569 - 571
573 574 581 592 597 607 615
uzroci njenog porasta i opadanja
562 574

— *diferencijalna renta II* 562 - 567
575
uslovi za njen nastanak 569 571
572 591 597 607
i *diferencijalna renta I* 569 - 571
573 574 581 592 597 607 615
pri postojanoj ceni proizvodnje
576 - 581 599 607 604 605
pri opadajućoj ceni proizvodnje
582 - 594 599 602 604 665
pri rastućoj ceni proizvodnje 595 -
- 605 612 614 615

Dividende 203 370 401 450 500 501 682

Dohodak 98 166 721

— kao odnos ili oblik raspodele 729

— izvori dohotka 472 678 683 - 685
687 694 697 703 705 735 736

— nacionalni dohodak 699

— čist dohodak 698 699

— bruto-dohodak 698 699

— radnika i radničke klase 683 687
697 698 709 730 735 736

— kapitalista i klase kapitalista 255
683 685 732 737 736

— zemljovlasnika 735 736

— kao izvor akumulacije zajmovnog
kapitala 427 - 430

— novčani oblik dohotka 376 378

— Smith o dohotku 687 699

— Ricardo o dohotku 699

— kritika buržoaskih teorija 698 - 702
703 704 708

Domaći rad 85

Doživotna renta 287

Društveno-ekonomske formacije 646 678
681

Država 322 371

— kao vlasnik viška proizvoda u
prekapitalističkim načinima pro-
izvodnje 276

Državni dugovi 331 332 396 397 399
448 450

Državni kredit 446

Državni papiri 389 395 - 401 406 408
427 428 501 672 673 754

— inostrani državni papiri 401

Dualizam 487

Egipat 747

Engleska

— klasična zemlja kapitalističkog na-
čina proizvodnje u poljoprivredi
569

— kao središte svetskog novčanog
tržišta 484

— klasno raslojavanje 735

— položaj radničke klase 79 - 85 113 -
- 116 117 - 119 530 - 532

— građevinarstvo 526

— stanovništvo 531 532

— novčani sistem i bankarstvo 265
303 - 306 326 331 332 342 343
350 - 368 382 - 384 388 402 - 404
417 422 - 425 427 438 443 - 449
451 454 - 489 499 509

— zakonodavstvo 150 530 531 554
572 606 641 642
fabričko zakonodavstvo 80 - 82 95

— industrija 90 91 94 95 106 - 109
112 113 279 280 371 426 427

— izvoz kapitala 419 484 500 501 755

— kolonijalni sistem 275 279 500 501

— poljoprivreda i agrarni odnosi 90
91 530 - 533 572 606 641 642

Engleska banka 388 403 404 425 442
445 454 455 460 - 462 471 472 475
477 478 480 481

— njen novčanični optičaj 383 384 395

— njena metalna rezerva 343 366 367
444 - 449 457 468 471 477 481
482 486 499

— njeni profiti 460 461 463

Ekonomija (uštede)

— uslova za proizvodnju 71 - 79

— rada 74 77 - 80 146 579

— sredstava za proizvodnju 74 - 77
82 569

— postojanog kapitala 56 70 72 - 79
199 313 579 713

— koja se postiže pronalascima 92

— prometnih sredstava 443 - 445

— plaćanja 444

Eksploatacija radne snage 39 188 282
681 683 684 685

— eksploatacija celokupne radničke
klase 168

— primarna i sekundarna eksploatacija
517

— njena različnost u pojedinim sfera-
ma proizvodnje 123

— stepen eksploatacije rada 168 197;
nacionalne razlike u stepenu eks-
ploatacije 124

Ekskrementi proizvodnje i potrošnje
vidi *Otpatci*

Eksproprijacija

- neposrednih proizvođača 185 204 653
- neposrednih proizvođača od zemlje 505 520 522 523 642 664 665 668 683 730
- sitnih zakupaca od strane zemljoposjednika 529 530
- sitnih i srednjih kapitalista 204 208 737

Esnafi 152 279 - 281 691 744 748

Fabrikacija mašina 89 754

Fabrikacija nameštaja 280

Fabrike

- gradnja fabrika 89

Fabrički inspektori 79 81

Fabričko zakonodavstvo 80 - 82 95

Faux frais 544

Fetišizam

- zlata 330
- kamatonosnog kapitala 328 - 335 689

Feudalizam

- opšte karakteristike 276 279 - 281 505 - 507 520 522 536 652 666 668 728 745 746 748
- odnosi proizvodnje 272 657 - 661 691
- svojinski odnosi 505 506
- veze između grada i sela 666
- upravne funkcije u feudalizmu 325
- prelaz ka kapitalističkom načinu proizvodnje 278 - 281 653 662 - 668
- u Nemačkoj 507

Finansijska aristokratija 372

Fiziokrati 512 513 631 653 654

Fiziologija 633

Fond osiguranja 704 705 728 733

Francuska 513 750

- industrijski razvitak 280
- agrarni odnosi 532 533
- spoljna trgovina 469 470
- novčani sistem i bankarstvo 369

Geografska otkrića 278 750

Geologija 633

Grad i selo 666

Gradilišna renta 644 645

Gradevinarstvo 645

Grčka 265 278

Hemija 633

- hemijska industrija 371 754

- otpatci u hemijskoj industriji 89 - 92
- uticaj hemijskih procesa na vreme proizvodnje 64 65

Hipoteka 389 395 669 674

Holandija 278 279 748 749

- uzor - zemlja ekonomskog razvitka u 17. veku 512
- novčani sistem i bankarstvo 265 266 511 512

Holandsko-istočnoindijska kompanija 256 275

Indija 65 182 279 469 470 491 494 501

- indijska opština 606 654 655 729
- proizvodnja pamuka 105 106
- i prosečan profit 176 177
- i spoljna trgovina 426
- i novčani promet 378 - 380
- periodičnost 416 417 426
- vidi i *Krize*

Industrija, ekstraktivna 91 103 258 633

- sastav kapitala 53 633 643
- apsolutna renta u ekstraktivnoj industriji 643

Industrija, krupna 198 281 371 650 754

- prelazak na krupnu industriju 280 281
- njena revolucionarna uloga 753
- sastav kapitala 54 55 67 68
- i proizvodnost rada 54 - 56
- i trgovina 279

Industrija čipaka 280

Industrija trikotaže 280

Industrija vune 90 107 110

Industrijska revolucija 65

Industrijski ciklusi 105 106 301 302 307 342 411 413 416 427 436 437 438 448 449 481 483 - 488 497 - 499 690 722

Intenzitet rada 100 182 186

- i stopa viška vrednosti 47 48 60 168
- i dužina radnog dana 168 196 197

Iracionalizam

- i racionalizam 649

Irska 447 463 475 531

- agrarni odnosi 529 530

Iseljavanje 531 - 533

Istočnoindijska kompanija 256 456 459 494

Italija 23 666 748 751

- blagajnička udruženja u Veneciji 267

Izvoz kapitala 216 217 419 488 - 494 500 501 524 755

Kalifornija 427 480

Kamata 283 284 299 - 301 304 310

313 - 320 504 677 724 733

— odnos između dvojice kapitalista 320 321

— iracionalni oblik cena 295

— diferencijalna renta i renta kao kamata 622

— i preduzetnička dobit 315 682

— zakupnina 642

— trgovinska (komercijalna) kamata 435 436

— i najamni rad 317 318

— maksimalna granica kamate 299 300

— minimalna granica kamate 299

— kamata na kamatu 331 - 334

Kamatna stopa 297 316 425 450 451 528

— za vreme perioda industrijskih ciklusa 299 - 302 413 415 416 427 428 436 441 484 497 - 499

— i profitna stopa 299 - 301 305 307 - 309 314

— prosečna kamatna stopa 140 302 - 305 436

— tržišna kamatna stopa 302 305 307 308 461 475 486

— nacionalna kamatna stopa 182

— »prirodna« kamatna stopa 297 303 305

— tendencija padanja kamatne stope 301 302

— njen uticaj na svetsko tržište 307

Kanada 501

Kaparoš 751 752

»*Kapital*«

— istorija izrade »*Kapitala*« 10 - 14

— predmet istraživanja 1. toma 18 27 123 188 195

— predmet istraživanja 2. toma 9 10 27

— predmet istraživanja 3. toma 11 - 14 17 27 282 520 521 741 - 743

— metode primenjene u »*Kapitalu*« 27 97 125 126 199 225 226 690 691 743

— Engelsov rad pri izradi 3. toma 9 - 14 97 105 107 110 120 126 131 152 192 193 220 221 252 280 306 325 337 352 362 - 364 371 387 388 399 401 403 404 416 417 427 448 449 461 462 465 - 467 471 - 473 479 487 488 496 513 565 588 595 - 606 617 739 - 755

Kapital

— kao roba 293 - 296 391

— kao novac 384 391 vidi i *Bankarski kapital*, *Kapital trgovine novcem*, *Novčani kapital*, *zajmovni kapital*

— kao vrednost koja se sama oplođuje 297 328 329

— društveni odnos 166 222 223 335 677 682

— potčinjavanje rada kapitalu 167 168 182 199 200

— potčinjenost različitih grana proizvodnje kapitalu 167

— njegovi oblici u prekapitalističkim načinima proizvodnje 272 503

— opšta formula kapitala 39 328 678 - 680

— oslobađanje i vezivanje kapitala 97 98 101 581

— menjanje vrednosti kapitala 98 101 121 122

— obezvređenje kapitala 199 207 209 210 213 - 215 334

— umrtvljivanje kapitala 214

— fiktivni kapital 396 - 400 420 432 433 460

— potencijalni kapital 297

— *stalni kapital*

za razliku od optičajnog 31 32 95 132 219 220 242

kao sastavni deo postojanog kapitala 70 694

amortizacija stalnog kapitala 73 96 103 287 493 516 656

njegovo rabaćenje 31 32 73 96 100 191 220 221 223 287 656 694

njegova reprodukcija 70 71 100 135 u poljoprivredi 524 525

— *društveni kapital* 139 - 141 148 149 186 - 190 216 638 639; dva odeljka

društvenog kapitala 452 695

vrednost društvenog kapitala 143 692

podela društvenog kapitala između različitih grana proizvodnje 139 145 634 635

— *industrijski kapital* 240 241 243 244 245 - 251 254 416

njegov nastanak 751

njegovi različiti oblici 225 - 227 229 230 234 252 263 270 425

njegov obrt 232 233 253 - 255 258 262

— *postojani kapital* 125 219 220 696 709

njegova podela na stalni i optičajni kapital 70 71 95 98 - 100 104 132 184 219 694

i proces obrazovanja vrednosti 28 29 49

uvećanje postojanog kapitala 71 180 183 185 186 190

- *postojani kapital*
i profitna stopa 56 72 206
njegova reprodukcija 704 706
njegovo vezivanje i oslobađanje 103
ekonomija u primeni postojanog
kapitala 56 70 72 - 79 313 579 713
pojevtinjavanje elemenata postojanog
kapitala 199
- *proizvodni kapital* 231 270 285 412
651
- *promenljivi kapital*
i radna snaga 125 126
i najamnina 30 138
i višak vrednosti 33 39 40 66 - 68
101 102 127 146
i proces obrazovanja vrednosti 29
30 33 36 37
njegovo relativno opadanje 180
181 183 184 186 188 211 334
njegov obrt 66 - 68
njegova reprodukcija 697
njegovo vezivanje i oslobađanje
100 - 102
- *kamatonosni kapital* 202 203 281
319 395 - 397 401
njegova istorija 315 503 504
njegova formula 328 - 330
njegovo kretanje 284 286 289 - 291
fetišizam kamatonosnog kapitala
324 - 335
buržoaska shvatanja o kamato-
nosnom kapitalu 315 - 317 330 -
- 335 516
- *optičajni kapital* 210 287 vidi i
Novčani kapital, *Robni kapital*
za razliku od stalnog kapitala 31
32 95 132 219 220 242
njegovi sastavni delovi 96
predavanje vrednosti 96
- *sastav kapitala*
od stalnog i optičajnog kapitala
130 - 132
sastav vrednosti 47 126 638 639
tehnički sastav 43 55 125 126 632
639
organski sastav 122 126 128 - 130
133 140 199 200 632 633 638 639
753
progresivno povišenje organskog
sastava 180 182 183 202
odražava stanje proizvodnosti rada
633 639
njegov uticaj na profitnu stopu 63
122 124 128 - 131 132 133 134
179 180 186 - 190
sastav prosečnog društvenog kapi-
tala 140 148 149 186 - 190 638 639
- sastav u pojedinim granama pro-
izvodnje 47 125 148
sastav poljoprivrednog kapitala 53 -
- 56 199 200 539 633 634 638 639
sastav kapitala u ekstraktivnoj in-
dustriji 643
vulgarni ekonomisti o kapitalu 270
271 680
- vidi i *Akumulacija kapitala*, *Trgo-
vački kapital*, *Koncentracija kapi-
tala*, *Centralizacija kapitala*
Kapital trgovine novcem 263 - 269
Kapital trgovine robom 225 - 235 254
268
- Kapitalist*
— industrijski 203 237 - 239 243 244
281 310 - 316 320
javlja se kao radnik 238 239
— trgovački kapitalist 226 - 228 239
243
— novčani kapitalist 310 - 316 320 408
435 460 463
— kao zemljoposjednik 626
— kao oličenje kapitala 238 243 313
681 685 731 732
— cilj koji određuje njegove postupke
39 - 41 161 168 169
— njegova funkcija 108 688 732
— njegove predstave o nastajanju viš-
ka vrednosti i profita 33 36 120
121 145 146
- Karteli* 105 371 417
- Kina* 279 469 470 484 491
- Klasa kapitalista* 735 736
— njeni uslovi egzistencije 39
— i eksploatacija radničke klase 168
169
- Klase* 166 509
— razvijenog kapitalističkog društva
13 524 735 736
— klasa industrijskih i trgovinskih
rukovodilaca 326
— vidi i *Radnička klasa*, *Seljaštvo*,
Zemljoposjednici, *Klasa kapitalista*
- Klasna borba* 13 169 644
— radnika za skraćanje radnog dana
95 113 114 687
- Kmetstvo* 152 523 535 659 660 690 732
— oblik viška vrednosti 657 658
- Knjigovodstvo* 264
— u komunizmu 708
- Kolonijalna trgovina* 200 344 347 349
469 496 750
- Kolonijalni sistem* 275 278 279
- Kolonije* 568 630 631 641
— viša profitna stopa u kolonijama
200 201 549

Kolonije

- plodnost zemlje u kolonijama 563 - 566

Kolonisti 536 580 631

Komunizam

- sprovođenje ekonomskih zakona u komunizmu 217
- svojina u komunizmu 647
- materijalna osnova komunizma 219 222 370 - 374
- proizvodnja u komunizmu 217 220 708
- kontrola proizvodnje i procesa proizvodnje 160
- regulisanje proizvodnje 105 217 682
- rukovođenje u proizvodnji 325
- rad u komunizmu 75 681 705 708 728
- radno vreme u komunizmu 160 682 708
- agrarni odnosi u komunizmu 106 557
- knjigovodstvo u komunizmu 708
- proširena reprodukcija u komunizmu 728
- fond osiguranja 705
- raspodela u komunizmu 708
- potrošnja u komunizmu 705 728
- određenje vrednosti 708
- sloboda u komunizmu 682

Koncentracija kapitala 78 185 204 208 209 212 247 249 325 544 569 581

- koncentracija kapitala u bankama 325 386 427 504

Koncentracija proizvodnje 204 730

Koncentracija radnika 74 82 186 370

Konkurencija 17 18 36 158 165 169

190 191 200 213 - 216 297 - 299 302 - 304 520 634 635 642 688 689 718 - 720 722 723 726 750 753

- osnovni zakon kapitalističke konkurencije 36 148
- unutar iste oblasti proizvodnje 154
- među novčanim kapitalistima 460 461
- među trgovcima 257 262
- između novčarskih i industrijskih kapitalista 310
- među radnicima 150
- i profitna stopa 132 135 177 213 214 216 221 261 262 306 719
- i monopol 105 190 371
- na svetskom tržištu 97 105 106 200 201 278 416 616 726 727
- naopako odražava ekonomske odnose 177 178 190 195 580

Konsignacije 106 415 418 452

Kontrola

- proizvodnje koja je nespojiva sa zakonima kapitalističke proizvodnje 105
- društvena kontrola proizvodnje 160 217

Kooperacija 71 - 74 82 92 224 505

Kooperativne fabrike 77 324

- radnika 373

Kredit 309 408 417 425 427 428 441 444 452 487 579 733

- i kapitalistička proizvodnja 369 - 374 488 514 515
- njegov uticaj na novčani promet 369 370 379 380
- i potrošnja 411
- bankarski kredit 336 408 421 497
- novčani kredit 412
- trgovinski (komercijalni) kredit 336 338 408 409 416 421 425 431 497
- kao osnovica kreditnog sistema 408
- granica trgovinskog kredita 409 - 411
- kružni tok trgovinskog kredita 409 - 411

- buržoaska shvatanja o kreditu 336

Kreditna društva 510

Kreditni novac 336 - 338 440 456 511

- obezvređenje kreditnog novca 440

Kreditni sistem 97 167 224 234 254 302 374 408 409 463 486 508 514 515

- njegove pretpostavke 336 514
- kao moćna poluga za vreme prelaska iz kapitalističkog u komunistički način proizvodnje 374 515
- ubrzava razvitak proizvodnih snaga 374

Krize, ekonomske 204 211 215 218 254 255 301 365 374 389 - 391 411 412 416 - 420 437 471 472 479 487 754

- momentalna nasilna rešenja postojećih protivrečnosti 210
- njihovi uzroci 411 412
- i potrošnja 411 412
- kriza od 1825. 65 426 483
- kriza od 1836/1837. 466 471 483
- kriza od 1847. 348 351 - 353 356 357 413 - 415 449 483
- kriza od 1857. 106 107 344 349 357 372 413 419 476 480 482
- kriza od 1866/1867. 417 754
- pamučne krize 106 108 109 111 - 113
- trgovinske krize 466 vidi *Tržište*

Krize, ekonomske

— buržoaska shvatanja o krizama
336 - 338 419 420 438 439

Krize pamuka 106 108 109 111 - 113

Kružni tok kapitala 289 290 291

Kućna industrija 506

— seoska kućna industrija 654 655
658 661 662 671

Kuluk 657 659 - 661

Kvalitet

— sirovina 75 91 105 106

— mašinerije 91

Literatura

— međunarodna socijalistička literatura 9

Little shilling men 476 548

Luksuzna proizvodnja 93 200 280 481

Maltuzijanstvo 332 565

Manufaktura 278 279 280 281 569
654 752 753

Markovna opština 522

Masovna proizvodnja 155 281

Mašine/mašinerija 71 - 73 86 - 89 92

— mašina radilica (radna mašina) 72
88

— prenosna mašina 72 88

— kvalitet mašina 91

— usavršavanje mašina 73 88 89

— reprodukcija njihove vrednosti 92
100 223

— njihovo rabaćenje 73 96 100 223

— moralno rabaćenje mašina 100

— njihova relativna hiperprodukcija
105

— i intenzitet rada 100 196 197

— granica njihove primene u kapitalizmu 221

Materijalističko shvatanje istorije 20 742

— njegovo falsifikovanje 20

Melioracije 568 622

Menica 234 268 336 337 345 - 349
351 - 353 355 361 387 388 395 400
443 459 460

— eskontovanje menica 304 306 339 -
- 342 357 - 366 380 382 387 400
412 436 443 444 454 455 461 462
475

— kao platežno sredstvo 408 409

— kao prometno sredstvo 337 459

Menične prevare 344 345 346 412 417
423

Menični kurs 267 475 488 - 496 499 -
- 502

Menični senzal 404

Menjačke banke 265

Menjački posao 265 266

Merkantilizam 281 653 654

Metallurgija 64

Metamorfoza robe 263 264 272 273
284 411

Metode proizvodnje 207 211

— poboljšanje proizvodnje i profitna
stopa 222 544

Metodi rada 544 vidi i *Metodi proiz-*
vodnje

Mleci (Venecija) 750

Mlinovi 91

Modiskinje 85 86

Monete 265 376 482

— nacionalna moneta 266 268

— sitna moneta 377

Monetarni sistem 384 456 486 502

Monopol 167 169 201 716 750

— i proizvodnja 256

— u industriji 105 190 262 372

— monopol zemalja koje proizvode
sirovine 104

— monopol zemljišne svojine 521 -
- 523 529 539 546 547 626 628
631 635 636 644 652 716

— prirodni monopol 167

— slučajni monopol 152

— i konkurencija 105 166 190 371

— monopolizacija prirodnih sila 543
545 546 644

Monopolska cena 144 632 637 638 643
669 673 711 716

— i renta 646

Monopolska renta 692

Nacionalni dohodak 698 699 vidi i
Dohodak

Način proizvodnje 373 374

— *prekapitalistički načini proizvodnje*
182 260 439 440 503 - 505 569
691 729 732

— i robni promet 272 276 - 279

oblici kapitala u prekapitalističkim
načinima proizvodnje 503

uloga trgovačkog kapitala u pre-
kapitalističkim načinima proizvod-
nje 271 - 273 276

— *kapitalistički način proizvodnje*

opšte karakteristike 27 155 167
168 259 505 520 708 727 728 730
731

njegove pretpostavke i uslovi raz-
vitka 97 150 200 271 273 277 - 279
373 505 522 523 730

— *kapitalistički način proizvodnje*
u poljoprivredi 520 - 523 539 549
562 563 565 566 569 570 581 675
733
protivrečnosti kapitalističkog na-
čina proizvodnje 77 78 105 106
188 189 206 207 217 218 221 222
371 - 373 412 487 488 732
njegove granice 204 205 211 217 -
- 222
istorijski prolazni karakter kapi-
talističkog načina proizvodnje 205
217 - 219 730 733 734
nužnost prelaza ka društvenom
upravljanju proizvodnjom 223 370 -
- 374
buržoaski ekonomisti o kapitali-
stičkom načinu proizvodnje 204
205 217 218 321 322 708

Najamni rad 318 684 685 698 731 - 733
735

— i zemljišna svojina 678

Najamnina

— kao vrednosti radne snage 30 31
35 245 297 692 693 714 715
— se javlja kao cena rada 680
— kao oblik dohotka radnika 683
684 686 693 697 698 709 723 730
— i promenljivi kapital 101 102 138
694 697 698
— i višak vrednosti 47 48 304
— i stopa viška vrednosti i profitna
stopa 59 60 172 173 437 714 715 722
— i cena proizvodnje 721
— minimalna granica najamnine 714
715
— obaranje najamnine ispod vred-
nosti radne snage 199 618
— uzroci porasta i obaranja najamni-
ne 101 115 144 172 173 186 202
437 531 532 572 573 712 713 716
722
— tendencija padanja najamnine 251
252
— borba za povećanje najamnine 113
114

— najamnina od komada 75 115

Napoličarska privreda 565 667

Narodna prosveta 251

Narodno obrazovanje 251 252

Naslov svojine 397 398 400 407 536 646

Naturalna privreda 259 272 279 654
655 661 662 745 753

— seljačka naturalna privreda 745

Naturalna renta 536 vidi i *Produktna
renta*

Nauka 74 92 261 281 633 680

Nedovoljna proizvodnja 158

Nemačka 748 752

— pretvaranje slobodnih seljaka u
kmetove 507

— industrija 75 105 280 371

— novčani sistem i bankarstvo 265
754 755

Nerodica 412

Nesrazmera

— među različitim granama proiz-
vodnje 217

Nezaposlenost 114

Nova vrednost 29 30 695 705 721 723
727

— njena raspodela u dohotku 729

Novac

— opšti ekvivalent 439

— kao ovaploćenje društvenog bo-
gatstva 487

— kao roba 121 286

— kao samostalni oblik vrednosti
robe 439 649 717 718

— kao kapital 285 286 293 294 297
328 329 376 383 395

— pretvaranje novca u kapital 282 -
- 295 292 421

— *funkcija novca*

kao mera vrednosti 275 283 433 747
računski novac 656

kao prometno sredstvo 165 233
253 254 264 267 268 276 282 309

376 - 378 385 425 444; kao ku-
povno sredstvo 234 266 - 268 309

376 - 378 439 vidi i *Novčanice*
kao platežno sredstvo 193 233 234

253 254 264 268 336 376 - 378
390 391 443 506 508

kao blago 264 268 276 384 506 507
kao svetski novac 265 277 383 384

385 386 391 456 506

— kreditni novac 336 439 440 456 511

— metalni novac 377 433 440 747

— papirni novac 445 446

— njegova istorija 745 - 747

Novčana renta 507 539 574 575 587
588 649 662 663

— kao preobraženi oblik produktne
rente 663 664 667

Novčana rezerva 231

Novčane krize 109 351 352 356 361
390 391 398 399 417 439 440 449

450 456 - 460 472 473 483 508

Novčani kapital 241 285 308 311

— i robni kapital 230 231 241 252

— nasuprot proizvodnom kapitalu 231

— kao oblik industrijskog kapitala
263 270 395

- Novčani kapital*
— funkcija novčanog kapitala 263
— akumulacija novčanog kapitala 399
400 406 - 442
— koncentracija i centralizacija novčanog kapitala 338
— potencijalni novčani kapital 264
418 420
— fiktivni novčani kapital 400 401
404 - 407
— ponuda i tražnja 437 - 439 441
442 451 484 485 488
Novčani kredit 412 416
Novčani oblik
— kapital 376 378
— dohodak 376 378
Novčani porezi 507
Novčani promet (optical) 272 274 276
369 375 - 387 402 443 444 447
450 - 452 482
— zakoni novčanog prometa 253 254
444 446
— kao rezultat robnog prometa 267 -
269 378
— i reprodukcija 451 452 698
— metalni optical 467 481 482
— unutrašnji novčani promet 383 -
386 480 - 482
— međunarodni promet 383 - 386
— buržoaski ekonomisti o novčanom
prometu 375 - 387 700 701
— vidi i *Novčani optical*
Novčanice 336 337 339 340 382 383
404 442
Novčani optical 367 369 375 381 -
384 386 - 390 395 444 - 451 458 -
461 467 471 - 473 480 482 486
Novčano tržište 306 - 308 330 435 436
450 452 456 460 480 484 488 490
493 497 498
Nužnost 278
— carstvo nužnosti 682
Oblici proizvodnje 373 374 732
Obrazovanje blaga 268 385 386 480
481 502 503 507
— dva oblika obrazovanja blaga 266
— metalna rezerva 442 481 482 vidi
i *Zlato*
Obrt kapitala 64 - 68
— njegov uticaj na profitnu stopu 47
64 - 69 124 125 192 258 259
— obrt industrijskog kapitala 232 233
253 - 255 258 262
— obrt trgovačkog kapitala 232 233
241 253 - 256 258 262
- obrt zakupničkog kapitala 233
— u jednoj grani proizvodnje 125
— u trgovačkoj praksi 193
Obrtni ciklusi 301
Odnosi proizvodnje 646 729
— njihov istorijski karakter 733 734
— i odnosi raspodele 729 - 734
— kapitalistički odnosi proizvodnje
46 504 730 - 733
— protivrečnost između odnosa pro-
izvodnje i proizvodnih snaga 105
205 206 207 210 211 217 222 224
734
Odnosi raspodele
— čine se kao prirodni odnosi 729
— i odnosi proizvodnje 729 - 734
— istorijski karakter odnosa raspodele
733 734
— u kapitalizmu 218
Opijunski rat 343
Oplođavanje kapitala 397
Opština 744 745
— seoska opština 279
Organizacija rada 224
Orijent 746
Osiguravanje društava 705
Ostomašenje (Beda) 185 523 531
Opalci
— proizvodnje 89 96 97
— potrošnje 89
— iskorišćavanje otpadaka 72 89 - 91
104
— uslovi za ponovnu upotrebu otpa-
daka 72 90
— uštede iz smanjenja otpadaka 73 91
Otvđenje 76 77 222 505 680 685 689
Panućna industrija 95 108 - 112 114
Panamuska afera 372
Parcelna privreda 569 673
Parcelna svojina 669 - 676
— koči razvitak proizvodnih snaga
rada 671
Parna mašina 86 - 88
Pauperizam 161
Peru 729
Plantazna privreda 655 668 671
Plasman kapitala
— minimum 569 591 592
— na zemlju 521 524 566 - 570 573 -
577 580 581 614 615 616 622 626
627 635 637
— zemljišna svojina kao granica za
plasman kapitala na zemlju 614 615
626 627 635

Plasman kapitala

- apsolutna i relativna granica za plasman kapitala na zemlju 637

Platnarska industrija 110 111*Plemeniti metali* 265 383 384 480 - 484 490*Plodnost zemlje*

- prirodna plodnost 524 537 549 550 555 563 - 566 571 572 606 622 641 678
- veštačka plodnost 549 550 553 556 568 572 573 592 - 595 606 622 641 642
- povećanje plodnosti zemlje 524 - 526 622

Pljačka

- zemlje 564

Podela rada

- društvena podela rada 74 224 229 270 537 733
- i robna proizvodnja 159
- između industrijskog i poljoprivrednog rada 278 535 536 537
- između kapitalista 231 232 242 - 244
- između pojedinih funkcija kapitala 264 265
- u trgovini 247 251
- u trgovini novcem 264 265

Pojam 18 124*Politička ekonomija*

- njena istorija 281
- kao nauka 129 261 281
- opšte karakteristike buržoaske političke ekonomije 144 - 147 181 189 190 196 204 205 225 261 262 651
- klasična politička ekonomija 95 204 205 271 690
- potpuni zaokret političke ekonomije koji je izvršio Marx 181
- vidi i *Merkantilizam*, *Monetarni sistem*, *Fiziokrati*, *Vulgarna ekonomija*

Polufabriki 98 99*Poljoprivreda*

- prirodno uslovljeni karakter proizvodnje 103 104
- i kućna industrija 661 662
- i manufaktura 279 654 655
- proizvodnost rada u poljoprivredi 54 - 56 103 550 595 639
- racionalizovanje poljoprivrede 106 523 - 525 568 - 570 572 573 595 674 - 676
- upotreba otpadaka iz poljoprivrede 89 90

Poljoprivreda

- prekapitalistička poljoprivreda 167 520 568 569 654 655 670 671
- kapitalistička poljoprivreda 197 520 566 568 569 639 643
- razvitak kapitalizma u poljoprivredi 522 523 549 569 570 605 666 734
- protivrečnosti kapitalističke poljoprivrede 106 525 674 - 676
- sastav kapitala u poljoprivredi 53 - 56 633 634 638 639; apsolutno opadanje promenljivog kapitala 539
- opadanje živog rada u poljoprivredi 222
- u kolonijama 563 - 565 641
- u komunizmu 106 557
- opadanje poljoprivrednog stanovništva 539

Poljoprivredni proizvodi 539 540

- kolebanje cena poljoprivrednih proizvoda 100 103 104

Poljoprivredni radnik 523 524

- najamnina poljoprivrednog radnika 531 - 534 630

Poljska 519 668*Pomuda i tražnja* 152 153 154 155 161 - 165 297 303 308 353 354 469 625 718 741

- poklapanje ponude i tražnje 161 - 164 717
- i tržišna vrednost 153 154 155 158 162 163 165 166
- i tržišna cena — 257 306 307
- za novčanim kapitalom 437 - 439 441 442 451 484 485 488
- vulgarna ekonomija o ponudi i tražnji 163 164
- vidi i *Tražnja*

Porezi 549 606 632 653*Porodica*

- porodični rad 662 745

Portugalija 750*Potrebe, društvene* 158 - 161 537 538

- sposobnost plaćanja i stvarne društvene potrebe 161

Potrošnja

- proizvodna potrošnja 108 160 161 695 728
- individualna potrošnja 160 254 554 696 727 728
- protivrečnost između proizvodnje i potrošnje u kapitalizmu 207 217 218 411 412
- i kredit 411
- u komunizmu 705 728

Poverioci i dužnici (zajmodavci i zajmotražioc) 294 295 298 299 308 336 354

Prakomunizam 606 691 729 745 748 749

Pravičnost 283

Pravo 521 522 vidi *Pravičnost*

Praznoverje 105

Preduzetnička dobit 250 299 310 313 - 317 318 - 320 359 436

— i kamata 315 682

— i najamni rad 318 319

— predstava kapitalista o preduzetničkoj dobiti 321

Prekomerna proizvodnja 212 417 419

— kapitala 212 - 216

— apsolutna prekomerna proizvodnja 212

— relativna prekomerna proizvodnja 104 158 212 217 566

— hronična prekomerna proizvodnja 371

— kreditni sistem kao glavna poluga prekomerne proizvodnje 374

— ekonomisti o prekomernoj proizvodnji 217

Prekovremeni rad 84 - 86

Prenaseljenost, relativna 185 199 200 210 - 212 216 217 218 224 531 532

— i proizvodnost rada 189 222

Prevara 75

Prinuda

— izvanekonomska prinuda 658

— prinudni rad 659

— prinudna sredstva 653

Priroda

— i čovek 678 682 683 686 734

— prirodne snage kao proizvodne snage rada 621 622

— prirodni uslovi proizvodne snage rada 219 543 - 547 639 679

— monopolizacija prirodnih snaga 543 545 546 644

— prirodne snage nemaju vrednost 547

Prirodna nauka 73 74 224 641

Proces proizvodnje 733 734

— kapitalistički proces proizvodnje 27 681 682

— i prometni proces 27 41 42 274

Proces rada

— jednostavni momenti procesa rada 679 686 734

Produktna renta 537 655 - 657 661 662 664 667

Proizvodne snage 208 209 222 373 374 671 682 687 688

Proizvodne snage

— njihov razvitak u kapitalizmu 74 196 210 211 219 222 374

— granica njihovog razvitka u kapitalizmu 205

— protivrečnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje u kapitalizmu 105 205 207 210 211 217 222 224

— kreditni sistem ubrzava razvitak proizvodnih snaga 374

— zelenaški kapital paralizuje razvitak proizvodnih snaga 505

Proizvodnost rada 196 197 208 - 210 211 221 334 410

— uticaj proizvodnosti rada na masu proizvoda 184 185 199 679

— uticaj proizvodnosti rada na veličinu vrednosti 147 180 184 199 220 542 546 652 693 732

— uticaj na stopu viška vrednosti i profitnu stopu 47 48 74, 186 202

— i vrednost radne snage 174

— uticaj na visinu najamnine 712

— prirodni uslovi za proizvodnu snagu rada 219 543 - 547 639 679

— društvena proizvodnost rada kao proizvodna snaga kapitala 543 621 622 633 732

— porast proizvodnosti rada 53 - 56 64 65 96 102 103 180 183 186 219 220 544 545 580

— razvitak proizvodnosti rada u kapitalizmu 196 210 211 221

— kao faktor akumulacije kapitala 75 186 188

— u poljoprivredi 54 55 103 550 637 639 679

— različit razvitak proizvodnosti rada u različitim granama industrije 140 219

— i mašinerija 96

Proizvodnja

— dva odeljka društvene proizvodnje 452 695 - 697

— i potrošnja 217 218

— i tržište 371

— i promet 274

— za samostalnu potrebu 691 745

— duhovna proizvodnja 73

— veliki razmer proizvodnje 92

— masovna proizvodnja 155 281

— nužnost regulisanja proizvodnje 105 708

— društvena kontrola proizvodnje 160 217

- *Kapitalistička proizvodnja*
zakoni kapitalističke proizvodnje 190 194 195 207 732
svrha koja je određuje 166 167 206 207 211 212 216 - 219 523 708
njene granice 211
- Proizvodnja pamuka* 105
- Proizvodnja viška vrednosti* 732
- kao cilj koji određuje kapitalističku proizvodnju 166 206 207 212
- njene granice 206
- Proizvodnja zlata* 427 451 480 481
- Profit* 18 21 40 181 184 461 580 688 732
- kao preobraženi oblik viška vrednosti 35 40 44 45
- kao odnos koji upravlja reprodukcijom 733
- i višak vrednosti 46 128 129 138 143 144 148 149 154 181 198 688 692 - 694 715
- *masa profita* 184 191 193 194 213 216 578
uvećanje mase profita 184 - 187 194 195 198
faktori koji određuju masu profita 189 190
- *poljoprivredni profit*
suvišak poljoprivrednog profita preko prosečnog 652
regulisanje poljoprivrednog profita 618
i industrijski profit 552
- *prosečni profit* 14 132 135 149 166 652 682 688 689 692 717
njegov nastanak 16 135 - 137 144 166 167 239 240 634 635 643 651 652 665
faktori koji utiču na njegovu visinu 154 168
- *ekstraprofit* 47 144 153 305 542
razlika između opšte i individualne cene proizvodnje 542 - 544
njegov nastanak 144 168 169 195 201 218 223 543 544 548 567 - 575 624 634 635
granica ekstraprofita 542
u industriji 542 543
njegovo pretvaranje u zemljišnu rentu 545 - 548 568 572 592 605 608 615 626 635 644
trgovaca 262
trgovaca novcem 269
u kolonijama 201
- *industrijski profit* 205 206 240 241 300
i poljoprivredni profit 552
- otuđenje profita 194 276 328
- *podela profita* 297 299 - 301 304 317 319 716 733
njegova podela na porez i preduzetničku dobit 313 - 315
podela na neto-profit i porez 312 313
karakter najamnine za nadzor i upravljanje 321 322 323 - 325 370 371
- Ricardo o profitu 59 201 205 206
- Smith o profitu 201
- vulgarna ekonomija o profitu 14 - 17
- pogrešna shvatanja o nastanku profita 36 37 239 256 257 677 - 691
- Profitna stopa* 40 - 47 56 - 64 95 96 99 100 121 130 143 145 179 180 189 197 202 - 204 300 578 688 715 749
- stimulans kapitalističke proizvodnje 205 218 219
- izračunavanje profitne stope 129 192 - 194
- godišnja profitna stopa 68
- nacionalna profitna stopa 124 130 182
- i masa profita 213 216
porast profita uprkos progresivnom padanju profitne stope 184 - 186 187
- faktori koji utiču na visinu profitne stope 47 - 49 56 - 60 62 63 64 - 71 72 74 - 76 78 101 120 - 122 123 124 139 140 143 144 145 198 207 208 266 312 618 692 713 722
uticaj sastava kapitala na profitnu stopu 128 - 131 132
uticaj promene cene sirovine na profitnu stopu 93 - 98 99 105 106
uticaj vremena obrta kapitala na profitnu stopu 139 192 193 298
- i najamnina 437
- i trgovinski kapital 749 750
- Ricardo o profitnoj stopi 94 189 190 204 219
- *prosečna profitna stopa* 16 - 18 22 139 144 145 148 186 240 241 282 307 552 634 635
postoji samo kao tendencija 306
njen nastanak 17 18 132 135 - 137 139 140 144 148 149 176 239 715 719 724 753
izračunavanje prosečne profitne stope 239 240
faktori koji određuju visinu prosečne profitne stope 140 144 168 259
- vidi i *Zakon tendencijskog pada profitne stope*

Promena vrednosti 29 30 121 122 175
546 651 693

— robe 142 143 147 174 220

— novčane robe 121

— kapitala 121 122

Prometni proces 225 226 287 688

— i proces proizvodnje 27 41 274 275

— kao posrednik društvenog procesa
reprodukcije 27 274 275

Prometni troškovi 237 242 - 245 247
250 - 252 369

Pronalasci 162 221

— njihova primena 64 65 92

— i profitna stopa 195 197 201 544

Prosperitet 378 - 380 417

Protivrečnost

— protivrečnost kapitalističkog načina
proizvodnje 77 78 105 106 188
189 206 207 217 218 221 222
371 - 373 412 487 488 732

— između proizvodnih snaga i od-
nosa proizvodnje 105 205 207 210
211 217 222 224

— između proizvodnje i potrošnje
207 217 218 411 412

— i tržište 371

— između društvenog karaktera pro-
izvodnje i privatnog prisvajanja
222 223 224 373 487 488 732

— između privatne svojine na zemlju
i racionalne agrikulture 525 675

Prudonizam 37 288 289 296 515

Prvobitna akumulacija kapitala 208 730

Prvobitna zajednica 152 705

Racionalizam — i iracionalizam 649
Rad 678 679 684

— kao svrshodna proizvodna de-
latnost čoveka 678 679

— prirodni uslovi rada 535

— *društveni rad* 74 - 76 92 186 540 731
neposredno društveni karakter rada
74 80 440

društveno kombinovanje rada 71-73
razlika između opšteg i zajedničkog
rada 92

organizacija rada 224

rad u komunizmu 75 681 705 708
728

— *kao supstanca vrednosti* 17 40 42
43 78 128 129 141 147 169 177
317 318 623 678 - 679 684 695
720 733 741 746

razlika između prostog i kompli-
kovanog rada 123

kvalifikovani rad 200 251

prosečni rad 251

— *dvostruki karakter rada* 695
konkretni rad 28 684

— potreban rad 535 536 537 683
693 728; društveno potreban rad
16 155

— živi rad 17 39 78 80 146 220 335

— opredmećeni rad 16 80 146 220
317/318 335

— odnos živog i opredmećenog rada
125 132

— relativan pad živog rada nasuprot
opredmećenom radu 181 183 184
185 191 202

— proizvođan rad 76 695

fiziokrati o proizvodnom radu 653

— poljoprivredni i industrijski rad
535 536 537 679

— pretvaranje ručnog u mašinski rad
200

— trgovački rad 247 249 250 251 252

— plaćeni i neplaćeni rad 202 282
693

— podela rada između različitih grana
proizvodnje 537 538

— potčinjavanje rada kapitalu 167 168
182

— potčinjavanje rada kapitalu u društ-
venim razmerama 200

— vidi i *Višak rada*

Radna renta 657 - 662 667

Radna snaga

— kao roba 15 319 320 437 731

— upotrebna vrednost radne snage
29 30 251 293 319 320 329

— vrednost radne snage 29 30 35 76
100 101 174 245 251 397 427 618
693 722 723

određivanje njene vrednosti 714
vidi i *Najamnina*

— reprodukcija radne snage — 101
182 209 537 683 693 714

— i razvitak proizvodnosti rada 188
189 199 208 209

— tražnja za radnom snagom 437
718

Radni dan

— podela na potrebno radno vreme
i višak radnog vremena 693 714 715

— granica radnog dana (minimalna
i maksimalna) 714 715

— dužina radnog dana i stopa viška
vrednosti i profitna stopa 47 48 70
71 182 186 196 197

— dužina radnog dana i intenzitet
rada 168 182 196 197

— dužina radnog dana i stepen eks-
ploatacije rada 168 186 196 197

Radni dan

- borba radnika za skraćanje radnog dana 95 113 114 687

Radnik

- trgovinski najamni radnik 245 - 248 250 - 252
- proizvodni radnik 245 - 246
- koncentracija radnika 74
- i sredstva za proizvodnju 39 76 77
- vidi i *Poljoprivredni radnik*

Radnička klasa 735 736

- uslovi za nastanak radničke klase i njenu egzistenciju 78 167 168 280
- i kapital 28 168 169
- reprodukcija radničke klase 160 161

Radnički pokret

- učešće Marxa i Engelsa u međunarodnom radničkom pokretu 9 10

Radno vreme

- društveno potrebno radno vreme 78 122 159 209 223 537 538 541 544 732 745 746
- neumereno produžavanje radnog vremena 100
- rasipanje radnog vremena 160
- višak radnog vremena 209
- skraćanje apsolutnog radnog vremena 218
- u komunizmu 160 682 708

Radovi, javni 116 117*Radovi na popravkama* 73*Rasipanje*

- života i zdravlja radnika 77 - 80
- društveno potrebnog radnog vremena 160

Raspodela

- društvenog rada 731
- srazmerna raspodela rada između grana proizvodnje 537 538
- celokupnog društvenog proizvoda 140 145 634 635
- društvenog kapitala 140 145 562
- srazmerna raspodela društvenog kapitala između grana proizvodnje 634 635
- viška vrednosti 41 205 206 306 634 - 636 651 682 683 692 694 706 716

Rat

- i zelenaši 507
- upropašćavanje rimskih plebejaca ratom 507
- upropašćavanje franačkih seljaka ratom 507

Rat

- antijakobinski rat 530
- krimski rat 111 358 495
- od 1795. do 1815. 358
- ratni izdaci 496 501

Razmena 288 289 487 488

- stvaranje robne razmene 152 264 275 - 277 745 746 747
- robe kao proizvoda kapitala 150
- robe za njenu vrednost 149 151
- po cenama proizvodnje 151
- između oba odeljka društvene proizvodnje 452 696 697

Razmenska vrednost 155 235 439 538 539 680*Realizovanje robe* 540*Religija* 502*Renta* vidi *Diferencijalna renta*, *Zemljišna renta**Rentijeri* 302 435 754*Reprodukcija* 27 158 159 254 657 732

- kapitalističkih odnosa proizvodnje 698 724 730
- radne snage i radničke klase 101 160 161 182 209 537 683 693 714
- društvenog kapitala 695 702
- stalnog kapitala 70 71 100 135
- postojanog kapitala 409 694 695 704 706
- promenljivog kapitala 697
- i novčani promet 451 452 698
- i krize 254
- zastoj reprodukcije 103 227 411
- *prosta reprodukcija* 160
- šema proste reprodukcije 697
- uslovi za prostu reprodukciju 694 706
- *proširena reprodukcija* 160 406 732
- vidi i *Akumulacija kapitala*
- proširena reprodukcija u komunizmu 728

Revolucija, socijalistička 222 223 646*Rezerve*

- sirovina 99

Rezervni fondovi 96 338 339 400 728 733

- banaka 400 402 - 404 425 450 481 - 483 486
- koncentracija nacionalnog rezervnog fonda 386
- za međunarodna plaćanja 385
- platežnih i kupovnih sredstava 266 268 385 386

Rim 277 278 357 503 504 506 507 654 655

Roba

- kao novac 391
- kao kapital 391
- njen dvostruki karakter 155 235 293 537 539 540
- vrednost robe 40 134 142 143 147 174 220 732 741
- uslovi za pretvaranje proizvoda u robu 273 274 276 281 539
- kao proizvod kapitala 150 232 233
- tražnja za robama 438
- realizovanje robe 540

Robna proizvodnja

- prosta robna proizvodnja 220 508 745 - 747
- kapitalistička robna proizvodnja 259 260 272 538 - 540 731 733

Robna rezerva 225 226*Robna vrednost*

- njeni sastavni delovi 27 - 31 32 - 35 130 140 693 - 701 703 707 - 710 720 723 - 725
- Ricardo o robnoj vrednosti 156 157
- Smith o robnoj vrednosti 700
- buržoaski ekonomisti o robnoj vrednosti 156 157 703 704

Robni kapital 250 270 285 418 420 428 709

- kao oblik industrijskog kapitala 226 227 252 270
- njegova funkcija 227 229
- i novčani kapital nasuprot proizvodnom kapitalu 231
- njegov promet 225 226 229 230 232 285
- njegovo pretvaranje u kapital trgovine robom 230

Robni promet

- prost robni promet 166 228 - 230 263 272 274 745 746
- kapitalistički robni promet 166 259 285
- novčani promet 267 - 269 276
- kao osnovica kapitalističke proizvodnje 270

Robovska privreda 504 505 668 672*Ropstvo* 30 152 397 505 506 507 536 558 733

- proizvodni odnosi 272 691
- svojinski odnosi 646
- rad vrhovnog nadzora 321 - 323
- trgovina 272 276 277

Rudarska industrija 633 639*Rudnici* 79 103 748 751*Rudnička renta* 645

- Smith o rudničkoj renti 627
- Rukovođenje društvenom proizvodnjom* 120 321
- Rumunija* 668
- Rusija* 13 446 480
- ruska opština 606
- trgovina 279 746
- kapitalistička proizvodnja 279

Saobraćajna sredstva 65 260 345 641*Seljačka privreda* 569 570*Seljaštvo* 106 182 504 744 - 746 747 748

- eksproprijacija zemlje 505 520 522 523 529 530 641 642 664 682
- sitni seljaci 37 106 504 507 508 530 580 673 727
- yeomanry 670

Sirovine 94 95 98 103 - 106 643

- kao glavni sastavni deo postojećeg kapitala 14
- njihov kvalitet 75 91 105 106
- uticaj promene cene sirovina na profitnu stopu 93 - 98 99 105 106
- njihova reprodukcija 104 105

Sitna proizvodnja 152 504 505 507 - 508 753*Sitni proizvođači* 580*Sjedinjene Američke Države* 69

- industrija 105
- agrarni odnosi 524 563 - 565
- novčani sistem i spoljna trgovina 419 481 495 496
- iseljavanje 532
- američki građanski rat 97 113

Skraćeni rad 113 114*Sloboda i nužnost* 682*Slobodna trgovina* 95 654*Slučajnost*

- i zakon 688

Smrtnost 82 - 84*Socijalizam* — vidi *Komunizam**Socijalizam, utopijski* 512 513 515 516*Spoljna trgovina* 427 440 484 493 494 495 496

- i kapitalistička reprodukcija 200
- njen uticaj na profitnu stopu 200 201
- plemenitim metalima 265 266 267 268 385 386 467 469 470 480 - 483 484 488 489 490 494 497 750
- Ricardo o spoljnoj trgovini 201

Sporedni proizvodi 89*Srazmernost*

— između različitih grana proizvodnje
152 207 217 537 538

Srednji vek 654 655 666 691 746 748

— trgovina u srednjem veku 278 748

— crkva u srednjem veku 509 519

— kamata u srednjem veku 506 517
519

— vidi i *Feudalizam*

Sredstva potrošnje 536

— proizvodnja sredstava potrošnje
(odjeljak II društvene proizvodnje)
695 - 697

— vidi i *Životna sredstva*

Sredstva za proizvodnju 677

— kao kapital 211 677 732 733 735

— i proces stvaranja vrednosti 29
30 31

— njihovo rabaćenje 214

— tražnja sredstava za proizvodnju
160 161 163

— proizvodnja sredstava za proizvod-
nju (odjeljak I društvene proiz-
vodnje) 695 - 697

— koncentracija sredstava za proiz-
vodnju 72 224 569 735

— ekonomija sredstava za proizvod-
nju 74 - 77 82 569

— njihov porast 76 185

— i proizvodnost rada 184 199

— svojina nad sredstvima za proiz-
vodnju 39 77

— i rad 677 735

— i radnici 39 77 677 678

— obezvređenje sredstava za proiz-
vodnju 76

— razaranje sredstava za proizvodnju
214

Sredstva za rad 31 32 686*Stanarina* 645*Stanovništvo* 185

— opadanje poljoprivrednog stanov-
ništva 539

Stari vek — vidi *Antika*

Statistika, buržoaska 69*Stoka*

— kao novčana roba 746

Stočarstvo 565 569 639 640*Stopa akumulacije* 204*Suecki kanal* 65

Supstancija vrednosti 129 142 147
155 169 177 317 318 623 741

Suština i pojava 145 177 680*Svetska trgovina*

— skraćenje vremena obrta svetske
trgovine 65

— njen uticaj na profitnu stopu 51

— Ricardo o uticaju svetske trgovine
na profitnu stopu 94

Svetsko tržište 211 267 299 427 484
564 653

— nastanak i razvitak svetskog tržišta
278 279 281 416

— kao osnova kapitalističke proiz-
vodnje 97 279

— konkurencija na svetskom tržištu
97 105 106 200 201 278 416 606

— uticaj svetskog tržišta na kamatnu
stopu 299 307 308

Svilarska industrija 83 91 280*Svojina*

— na sredstva za proizvodnju 39 76
77 224

— na zgrade 526

— zajednička zemljišna svojina 279
666

uzurpiranje zajedničke svojine 671

— parcelna svojina 669 - 675

— ukidanje privatne svojine 224 370
514 515 646

— u komunizmu 646

— vidi i *Zemljišna svojina*

Škotska 445 - 448 475 478*Španija* 748 750*Špedicija* 242

Špekulacija 177 204 257 301 304 343
344 370 372 374 401 410 414 416

417 437 - 439 458 563

— građevinske špekulacije 526 645

Štrajk

— među mehaničkim tkačima iz Lan-
kašira 113 114

Šumarstvo 523 524 640*Tehnologija*

— dejstvo novih postupaka na vreme
proizvodnje 64 65

Tekstilna industrija 751*Telegrafija* 260*Teorija granične korisnosti* 15*Teorija odricanja* 372 373*Teorije o novcu*

— Currency principle 353 378 384
385 465 - 479

— little shilling men 458 476

— Ricardova teorija o novcu 465 466

Tkanje 280*Tradicija* 660*Transportna industrija* 242*Transportna sredstva* 260 606 vidi i
*Železnica**Tražnja*

— za radnom snagom 437 718

— za životnim sredstvima 160 161

— sredstava za proizvodnju 160 161
163

— za sredstvima plaćanja 439

— vidi *Ponuda i tražnja**Trgovac* 243 252 747 - 752*Trgovac novcem* 266 267 338*Trgovačka društva* 748 750*Trgovačke zadruge* 748 - 750*Trgovački gradovi* 275 276*Trgovački kapital* 177 225 - 235— ne proizvodi višak vrednosti 235
237— njegova istorija 241 247 258 259
260 270 - 281— kao istorijska pretpostavka kapi-
talističkog načina proizvodnje 273— njegove funkcije 226 - 229 230 - 232
246 271 272— njegova uloga u procesu reproduk-
cije društvenog kapitala 231 234
244 264 272 273 284 328— njegov obrt 232 233 241 253 - 256
258 - 262— i industrijski kapital 245 250 - 252
258 262

— njegovi troškovi 247 248

— i profit 22 190 238 - 240 249 258
259 262 275 749 750— njegova koncentracija i centraliza-
cija 246 247— buržoaska shvatanja o trgovačkom
kapitalu 233 234 270 271*Trgovački narodi* 275 - 278*Trgovina* 274 275 281— i razvitak proizvodnje 271 - 273
276 - 279 281— njen razvitak u prekapitalističkim
načinima proizvodnje 276 - 281 746

— sluga industrijske proizvodnje 281

— i kredit 410

— trgovina na veliko 242 247 255
372 445 448 459 751— trgovina na malo (detaljna trгови-
na) 241 254 260 262 268 376 - 378
750 751

— levantska trgovina 750

— posrednička trgovina 275 276

— vidi i *Spoljna trgovina**Trgovina novcem*

— njena istorija 264 - 267 338

— njeni zadaci 268 269

— podela rada u trgovini novcem 264

— njeni prvobitni oblici 266

trgovina polugama 266 267 338

menični poslovi 265

Trgovina opijumom 469*Trgovina robom* 269*Trgovinski bilans* 418 419 440 482 500
501 653*Trgovinski kapital* — vidi *Trgovački
kapital**Trgovinski kredit* — vidi *Kredit**Trgovinski profit* 17 236 - 252 260 261

— izvori trgovinskog profita 276

— i najamnina 243 244

Trgovinski troškovi 245*Tribut* 505

— Indije Engleskoj 494 500

Trojni obrazac 677 - 679*Troškovi proizvodnje* 550

— zakupaca 614

— vidi i *Cena koštanja**Trustovi* 105 371 401 417 754*Tržišna cena* 95 169 296 297 307 308
469 542 543 611 637 722 725

— prosečna tržišna cena 177 297

— prodaja ispod tržišne cene 195

— odstupanja od tržišne vrednosti
158 162 166 174— i cena proizvodnje 153 162 163
297 307 542 619 624 625 626 627 -
- 630 634 - 638 715 722 725*Tržišna vrednost* 169 556 557 684— i individualna vrednost 152 153
156 - 158

— njena realizacija 156 157 158 160

— i tržišna cena 158 162 166 169 174

Tržište 95 182 226 410

— proširenje tržišta 281 566

— pretrpanost tržišta 156 217 343
349 499— protivrečnost između proizvodnje
i tržišta 371— vidi i *Novčano tržište, Sversko
tržište**Tržište kapitala* 642*Tunis* 755*Upotrebna vrednost* 155 158 159 185
235 293 537 - 539 546 679 680*Upravni i nadzornički odbori* 327*Uslovi rada*— rastavljanje uslova rada od proiz-
vodača 208 520 683

Uslovi za proizvodnju 39 222

Uštede 372 432

Uzrok i posledica 679 722

Vavilonija 747

Veličina vrednosti

— i masa upotrebne vrednosti 185

Velikoposednici 605 606

Višak proizvoda 16 206 276 535 581
654 698 728 729

Višak rada 40 127 128 129 182 183
280 282 335 505 535 - 537 580
652 658 681 682 693

— samonikla osnovica viška rada 535
537

— u robovskom sistemu 681

— u feudalizmu 657 - 659

— u kapitalizmu 681

— u komunizmu 681 728

Višak vrednosti 44 45 209 282 538

— kao društveni odnos proizvodnje
680

— njegovi izvori 33 39 40 129 142
147

— njegov nastanak 33 - 35 39 245
246 536 537 651

njegov prividni nastanak u sferi
opticaia 688

— javlja se u obliku profita 33 35
40 44 142 143

— apsolutni višak vrednosti 70 78
198 202

— relativni višak vrednosti 19 71
185 196 197 202 687 732

— ekstravišak vrednosti 153 197

— stopa viška vrednosti 46 67 68
168 198 199 258

godišnja stopa 47 68 69

nacionalna stopa 124 130 207

faktori koji utiču na visinu stope
viška vrednosti 47 - 49 52 - 54

57 59 60 63 76 174 183

i profitna stopa 40 43 - 47 60 - 63
119 143 144 183 202 204

— i masa viška vrednosti 38 130 139
144 186 196 - 198

— i najamnina 304

— i profit 143 144 688 715

— pretvaranje viška vrednosti u kapi-
tal 706 707 vidi i *Akumulacija ka-
pitala*

— realizacija viška vrednosti 41 235
688 692 693

uslovi za realizaciju viška vred-
nosti 207

Višak vrednosti

— raspodela viška vrednosti 41 205
206 634 - 636 651 682 692 693
706 716

— vidi *Profit*

Vodena snaga 545 546

Vrednosni papiri 364 382 383 387
388 390 395 398 - 401 408 434 435

— kurs vrednosnih papira 301 344 420

— i industrijski ciklusi 427

— vidi i *Državni papiri*

Vrednost 78 122 261 334 544 623 678
679 708 721 723 741 742 746

— kao društveni odnos 539 540 557
562 679

— mera vrednosti 433

— individualna i društvena vrednost
154 - 156

— celokupnog društvenog proizvoda
683 684 692 - 699

— celokupnog društvenog kapitala 143
692

— obezvređivanje kapitala 199 207
210 211 213 214 334

— i prosečna profitna stopa 132 144
145 176

— ekonomisti o vrednosti 169 740 -
- 743

— vulgarna ekonomija o vrednosti 747

— vidi i *Tržišna vrednost i Robna
vrednost*

Vrednost novca 501 531

Vreme obrta 260 261

— suma vremena proizvodnje i pro-
meta 64

— dejstvo skraćanja vremena obrta
na proizvodnju viška vrednosti
64 - 66

— njegov uticaj na profitnu stopu
64 - 67 124 125 130 - 132 139 298

Vreme proizvodnje 232 233 254

— skraćanje vremena proizvodnje 64
65

Vreme prometa 232 233 235 243 253
254 258 688

— skraćanje vremena prometa 64 65

Vrste zemlje 550 - 558 559 - 566 574
575 576 577

Vulgarna ekonomija 33 195 397 471
654 679 680 690 691

— o kapitalu 270 271 680

— o trgovačkom kapitalu 234

— o kamatonosnom kapitalu 316 317

— o vrednosti 720 721 740 741 747

— o profitu 14 - 17

Zajednica 152 272 536 606 691 729
744 745

Zajmovi 402 450 451 488

— njihovi oblici 287 338 339 421 422

Zajmovni kapital 287 288 295 308
311 410 415 416 420 - 422 425
441 497 498 vidi i *Bankovni ka-
pital, Novčani kapital*

*Zakon o desetočasovnom radnom vre-
menu* 95

Zakon vrednosti 14 16 17 132 137
138 148 151 153 160 261 537 544
703 731 741 743 745 - 747

Zakoni 138

— objektivni 753

— i tendencije 138 197 201

— i slučajnost 688

— *ekonomski zakoni* 150

 sprovođenje ekonomskih zakona
 139 753

 vrsta i način sprovođenja ekonom-
 skih zakona u kapitalizmu 150 197
 217 682 683 688 691 731 732 753
 njegov sprovođenje u komunizmu
 217 682

— zakoni robne razmene 275 276 746
747

 vidi i *Zakon vrednosti*

— zakon uvećane proizvodne snage
 rada 221

— *zakon kapitalističkog načina pro-
 izvodnje* 162 207 297 735

 njegov iskrivljen odraz u konku-
 renciji 190 191 195 200

 njegov iskrivljen odraz u glavama
 kapitalističkih agenata i agenata
 prometa 261 262

— zakoni dizanja i padanja profitne
 stope 145

— zakoni deobe profita 301

— *zakon tendencijskog pada profitne
 stope* 17 24 179 - 195 201 528

 izvor razvitka proizvodnosti rada
 u kapitalizmu 180 - 183 191

 uzroci koji uslovljavaju tendencij-
 sko padanje profitne stope 179 -
 - 184 222

 faktori koji suprotno dejstvuju
 na pad profitne stope 191 196 - 203
 njihova protivrečnost 197 204 205
 210 211

 i konkurentska borba 213 214 216

 i krize 218

 i buržoaska politička ekonomija
 181 189 - 191 219

— osnovni zakon kapitalističke kon-
 kurencije 36

— opšti zakon kapitalističke akumu-
 lacije 184 185 188

— zakon novčanog prometa 253 254
 444 446

 zakon opticaja novčanica 444

— zakon opadanja prinosa sa zemlje
 556

Zakoni o sirotinji 531 532

Zakoni o žitu 530 531

— ukidanje zakona o žitu 95 274
 534 554 572 606

Zakup 724

Zakupci

— sitni zakupci 529 530 532 533

— kapitalistički zakupci 520 523 - 525
 529 530 570 664 665

— i zemljovlasnici 524 525 529 530
 615 626 627 629

— borba između zakupaca i zemljo-
 vlasnika 568

— njihov plasman kapitala na zemlju
 524 - 526 592 627 628

— konkurencija među zakupcima 592

Zakupci

— kamata za kapital pripojen zemlji
 524 - 526

— i renta 568

— iznajmljivanje sitnih komadića zem-
 lje fabričkim radnicima 530

Zakupnina 529 530 536 630

Zakupni rok 525 526 568 592 627
 628

Zalagaonice 509

Zanat 152 279 - 281 504 744 - 746 748

Zapadna Indija 501

Zastoj robe 255

*Zaštitne carine/Politika zaštitnih cari-
 na* 105 371 417 530

Zelenaš 37 330 331 463 504 - 511 517
 518 671

Zelenaški kapital 182 503 504 506
 507 529

— oblici zelenaškog kapitala 503 504

— koči razvitak proizvodnih snaga 505

Zemlja 547 606 640 641 644 678
 679 686

— kao jednostavan prirodni element
 626

— devičanske zemlje 606

— rastavljanje kapitala i zemlje 627

— plasiranje kapitala na zemlju 521
 524 566 - 570 573 - 577 580 581

 614 615 616 622 626 627 635 637
 — kao sredstvo za rad 679 686

Zemljišna renta 523 524 527 - 529 536
 538 - 540 634 637 638 643 - 650
 651 652 664 692 693 724 733
 — kao oblik ekstraprofita 546 - 548
 568
 — njena stopa 205
 — uzroci njenog penjanja 526 - 528
 531 - 533 538 - 540
 — uzroci njenog padanja 605 606
 — i monopolska cena 646 647
 — i kamata 526 - 528
 — kapitalizovanje zemljišne rente 527 -
 - 528 547 563
 — njeni prekapitalistički oblici 507
 536 539 574 588 649 655 - 662
 664 667
 — Petty o zemljišnoj renti 652
 — Smith o zemljišnoj renti 521 640
 644
 — Ricardo o zemljišnoj renti 548
 549 573
 — buržoaski ekonomisti o zemljišnoj
 renti 623 651 - 654 669
 — *apsolutna zemljišna renta* 634 - 638
 643
 — vidi i *Diferencijalna renta*

Zemljišna svojina

— opšte karakteristike 520 - 523 526
 527 646 647 678 682 683 733
 — eksproprijacija neposrednih pro-
 izvođača od zemlje 505 520 522
 523 642 664 665 668 683 730
 — njeni različiti oblici 522 536 641
 668 - 671
 feudalna zemljišna svojina 520;
 ukidanje feudalne zemljišne svojine
 670
 oblik zemljišne svojine u kapita-
 lizmu 520 521 735
 — ukidanje zemljišne svojine u ka-
 pitalizmu 626 627
 — ukidanje zemljišne svojine u ko-
 munizmu 646 647
 — i racionalna poljoprivreda 522 - 525
 675 676
 — sitna zemljišna svojina 536 647
 673 675 676 vidi i *Parcelna svojina*

Zemljišna svojina

— u kolonijama 564 565 606 641
 — Hegel o zemljišnoj svojini 521 522
 — apologeti zemljišne svojine 528
Zemljišna zajednica 748 749
Zemljoradnja 521 564 - 566 569
Zemljoposednička aristokratija 606
Zemljovlasnik
 — opšte karakteristike 521 523 524
 539 540 644 735 736
 — kao personifikovana zemljišna svo-
 jina 685 686
 — kao kapitalist 588 626
 — i zakupac 524 525 527 - 531 568
 607 614 626 627 629 630
Zlato (i srebro)
 — kao roba 717
 — kao novac 391 487 488
 — njegov odliv i priliv 360 383 - 386
 388 - 391 414 469 480 - 489 499 -
 - 502
 — kao svetski novac 265 266 386
 — nacionalna zlatna i srebrna blaga
 484
 — kao luksuzni materijal 480 481
Znak vrednosti 433

Železna industrija 371

Železnice 65 203 222 260 343 346 348
 489 492 755

Železničke akcije 401 414 754

Železničke afere 302 346 414 754

Ženski rad 85 86 197

Žitna renta 588 617 618

Životna sredstva

— neophodna životna sredstva 93 100
 101 138 160 173 174 536 544 683
 694 714 718 720 722
 — pojevtinjenje životnih sredstava 553
 554

Yeomanry 670

Sadržaj

	Strana
Friedrich Engels. Predgovor	9

KNJIGA TREĆA

Celokupni proces kapitalističke proizvodnje

Prvi deo

PRVI ODELJAK

PRETVARANJE VIŠKA VREDNOSTI U PROFIT I STOPE VIŠKA VREDNOSTI U PROFITNU STOPU

Glava prva. <i>Cena koštanja i profit</i>	27
Glava druga. <i>Profitna stopa</i>	39
Glava treća. <i>Odnos profitne stope prema stopi viška vrednosti</i> ...	46
Glava četvrta. <i>Dejstvo obrta na profitnu stopu</i>	64
Glava peta. <i>Ekonomija u primeni postojanog kapitala</i>	70
I. Opšte napomene	70
II. Ušteda na uslovima rada na račun radnika	79
III. Ekonomija u proizvodnji i prenošenju pogonske snage; ekonomija u zgradama	86
IV. Iskorišćavanje otpadaka proizvodnje	89
V. Ekonomija koja se postiže pronalascima	92
Glava šesta. <i>Dejstvo promene cena</i>	93
I. Kolebanja cene sirovine, njihovo neposredno dejstvo na profitnu stopu	93

	Strana
II. Povišavanje i snižavanje vrednosti, oslobodavanje i vezi- vanje kapitala	97
III. Opšta ilustracija: pamučna kriza od 1861. do 1865. ...	108
Predistorija 1845 - 1860	108
1861 - 1864. Američki građanski rat. Cotton famine. Najizrazitiji primer prekida procesa proizvodnje zbog nestašice i skupoće sirovine	112
Pamučni otpadak. Istočnoindijski pamuk(surat). Uticaj na radničku najamninu. Pобоljšanje mašinerije. Zamenjivanje pamuka skrobnim brašnom i mineralima. Dejstvo ovog sloja skrobnog brašna na rad- nike. Prelci finijih numera prede. Fabrikantske prevare	113
Eksperimenti in corpore vili	118
Glava sedma. <i>Dodaci</i>	120

DRUGI ODELJAK

PRETVARANJE PROFITA U PROSEČNI PROFIT

Glava osma. <i>Različit sastav kapitala u različnim granama proiz- vodnje i različnost profitnih stopa koja otuda proističe</i> ...	123
Glava deveta. <i>Obrazovanje opšte profitne stope (prosečne profitne stope) i pretvaranje robnih vrednosti u cene proizvodnje</i> ...	133
Glava deseta. <i>Izjednačenje opšte profitne stope putem konkurencije. Tržišne cene i tržišne vrednosti. Ekstraprofit</i>	148
Glava jedanaesta. <i>Dejstva opštih kolebanja najamnine na cene proizvodnje</i>	170
Glava dvanaesta. <i>Dodaci</i>	174
I. Uzroci koji izazivaju promenu u ceni proizvodnje... ..	174
II. Cena proizvodnje roba srednjeg sastava	175
III. Kapitalistovi razlozi za kompenzaciju	176

TREĆI ODELJAK

ZAKON TENDENCIJSKOG PADANJA PROFITNE STOPE

Glava trinaesta. <i>Zakon kao takav</i>	179
Glava četrnaesta. <i>Uzroci sa suprotnim dejstvom</i>	196
I. Povišavanje stepena eksploatacije rada	196
II. Obaranje najamnine ispod vrednosti radne snage	199
III. Pojevtinjavanje elemenata postojanog kapitala	199

	Strana
IV. Relativna prenaseljenost	199
V. Spoljna trgovina	200
VI. Uvećanje akcijskog kapitala	202
Glava petnaesta. <i>Razvijanje unutrašnjih protivrečnosti zakona</i> ...	204
I. Opšte postavke	204
II. Sukob između proširenja proizvodnje i oplodavanja vrednosti	208
III. Preobilje kapitala uz preobilje stanovništva	212
IV. Dopune	219

ČETVRTI ODELJAK

PRETVARANJE ROBNOG I NOVČANOG KAPITALA U KAPITAL TRGOVINE ROBOM I KAPITAL TRGOVINE NOVCEM (TRGOVAČKI KAPITAL)

Glava šesnaesta. <i>Kapital trgovine robom</i>	225
Glava sedamnaesta. <i>Trgovinski profit</i>	236
Glava osamnaesta. <i>Obrt trgovačkog kapitala. Cene</i>	253
Glava devetnaesta. <i>Kapital trgovine novcem</i>	263
Glava dvadeseta. <i>Nešto istorije o trgovačkom kapitalu</i>	270

PETI ODELJAK

CEPANJE PROFITA NA KAMATU I PREDUZETNIČKU DOBIT, KAMATONOSNI KAPITAL

Glava dvadeset prva. <i>Kamatonosni kapital</i>	282
Glava dvadeset druga. <i>Deoba profita. Kamatna stopa. »Prirodna« kamatna stopa</i>	299
Glava dvadeset treća. <i>Kamata i preduzetnička dobit</i>	310
Glava dvadeset četvrta. <i>Ospoljavanje kapitalskog odnosa u obliku kamatonosnog kapitala</i>	328
Glava dvadeset peta. <i>Kredit i fiktivni kapital</i>	336
Glava dvadeset šesta. <i>Akumulacija novčanog kapitala; njen uticaj na kamatnu stopu</i>	350
Glava dvadeset sedma. <i>Uloga kredita u kapitalističkoj proizvodnji</i>	369
Glava dvadeset osma. <i>Prometno sredstvo i kapital. Shvatanje Tooke-a i Fullartona</i>	375

Drugi deo

PETI ODELJAK

CEPANJE PROFITA NA KAMATU I PREDUZETNIČKU DOBIT.
KAMATONOSNI KAPITAL

(Nastavak)

Glava dvadeset deveta. <i>Sastavni delovi bankovnog kapitala</i>	395
Glava trideseta. <i>Novčani kapital i stvarni kapital · I</i>	406
Glava trideset prva. <i>Novčani kapital i stvarni kapital · II (Nastavak)</i>	421
1. Pretvaranje novca u zajmovni kapital	421
2. Pretvaranje kapitala ili dohotka u novac koji se pretvara u zajmovni kapital	427
Glava trideset druga. <i>Novčani kapital i stvarni kapital · III (Kraj)</i>	430
Glava trideset treća. <i>Prometno sredstvo u kreditnom sistemu</i> ...	443
Glava trideset četvrta. <i>Currency principle i englesko bankovno zakonodavstvo od 1844</i>	465
Glava trideset peta. <i>Plemeniti metal i menični kurs</i>	480
I. Kretanje zlatne rezerve	480
II. Menični kurs	488
Menični kurs s Azijom	489
Engleski trgovinski bilans	500
Glava trideset šesta. <i>Pre kapitalizma</i>	503
Kamata u srednjem veku	517
Koristi za crkvu od zabrane kamata	519

ŠESTI ODELJAK

PRETVARANJE EKSTRAPROFITA U ZEMLJIŠNU RENTU

Glava trideset sedma. <i>Uvodni pojmovi</i>	520
Glava trideset osma. <i>Diferencijalna renta. Opšti pojam</i>	541
Glava trideset deveta. <i>Prvi oblik diferencijalne rente (Diferencijalna renta I)</i>	548

	Strana
Glava četrdeseta. <i>Drugi oblik diferencijalne rente (Diferencijalna renta II)</i>	567
Glava četrdeset prva. <i>Diferencijalna renta II. — Prvi slučaj: postojana cena proizvodnje</i>	576
Glava četrdeset druga. <i>Diferencijalna renta II. — Drugi slučaj: padajuća cena proizvodnje</i>	582
I. Kad proizvodnost dodatnog plasmana kapitala ostaje jednaka	582
II. Kad pada stopa proizvodnosti dodatnih kapitala	588
III. Kad se penje stopa proizvodnosti dodatnih kapitala	589
Glava četrdeset treća. <i>Diferencijalna renta II. — Treći slučaj: rastuća cena proizvodnje. Rezultati</i>	595
Glava četrdeset četvrta. <i>Diferencijalna renta i sa najlošije obrađene zemlje</i>	616
1. Kad raste proizvodna snaga sukcesivnih plasmana kapitala	619
2. Kad opada proizvodna snaga dodatnih kapitala	620
Diferencijalna renta i renta kao prosta kamata kapitala pripojenog zemlji	622
Glava četrdeset peta. <i>Apsolutna zemljišna renta</i>	624
Glava četrdeset šesta. <i>Gradilišna renta. Rudnička renta. Cena zemlje</i>	644
Glava četrdeset sedma. <i>Geneza kapitalističke zemljišne rente</i>	651
I. Uvodne napomene... ..	651
II. Radna renta	657
III. Produktna renta	661
IV. Novčana renta	662
V. Napoličarska privreda i seljačka parcelna svojina	667

SEDMI ODELJAK

DOHOCI I NJIHOVI IZVORI

Glava četrdeset osma. <i>Trojni obrazac</i>	677
I.	677
II.	678
III.	679

	Strana
Glava četrdeset deveta. <i>Prilog analizi procesa proizvodnje</i> ...	692
Glava pedeseta. <i>Privid konkurencije</i>	709
Glava pedeset prva. <i>Odnosi raspodele i odnosi proizvodnje</i> ...	729
Glava pedeset druga. <i>Klase</i>	735
<i>Friedrich Engels</i> . Dopuna i dodatak trećoj knjizi »Kapitala« ...	737
I. Zakon vrednosti i profitna stopa	740
II. Berza	753

DODATAK

Citati na jeziku originala	759
-----------------------------------	-----

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	769
Literatura	781
Registar imena	801
Spisak mera i novčanih jedinica	814
Registar pojmova	815

ILUSTRACIJE

Naslovna strana 1. izdanja III toma »Kapitala«	10-11
Prva strana Marxovog rukopisa III toma »Kapitala«	34-35
Faksimil 1. strane Engelsovog rukopisa »Zakon vrednosti i profitna stopa«	740-741

Karl Marks

KAPITAL

Treći tom

Urednik

Marija Stojiljković

Likovno-grafička oprema

Bogdan Kršić

Redaktor

Milorad Simonović

Tehnički urednik

Milena Mijailović

Izdavač

«Prosveta» izdavačko preduzeće

OOOR «Izdavačka delatnost», Beograd, Dobročina 30

Za izdavača

Jordan Živković

Štampa

«Birografika»

Subotica, Put Moše Pijade 72

Ovo izdanje doštampano je u 5000 primeraka za Biblioteku Marksizam
fototipskim putem na osnovu izdanja «Prosvete» iz 1970. god.
Rukopis pripremljen u Institutu za međunarodni radnički pokret.